This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Digitized by Google

2285.8.10

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

VE RI TAS

FROM THE FUND GIVEN
IN MEMORY OF
GEORGE SILSBEE HALE
AND
ELLEN SEVER HALE

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

TÜZETES

MAGYAR NYELVTAN

I.

Digitized by Google

TÜZETES

MAGYAR NYELVTAN

TÖRTÉNETI ALAPON.

BALASSA JÓZSEF KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

IRTA

SIMONYI ZSIGMOND.

ELSŐ KÖTET

MAGYAR HANGTAN ÉS ALAKTAN.

BUDAPEST, 1895.
A M. TUD. AKADÉMIA KIADÁSA.

Digitized by Google

MAGYAR

HANGTAN ÉS ALAKTAN.

A MAGY. TUD. AKADÉMIÁTÓL
LUKÁCS KRISZTINA DÍJJAL JUTALMAZOTT
PÁLYAMUNKA.

IRTÁK

BALASSA JÓZSEF ÉS SIMONYI ZSIGMOND.

BUDAPEST. 1895.
A M. TUD. AKADÉMIA KIADÁSA.

Digitized by Google

2225.810

L

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
SEP 29 1965

Digitized by Google

ELŐSZÓ.

RÉVAI MIKLÓS alapította meg a nyelvtörténeti módszert, mely az egész nyelvet s ennek minden egyes jelenségét a maga történeti fejlődése szerint iparkodik megvilágítani s megmagyarázni. És RÉVAI az ő bámulatos munkaerejével azonnal hasznosítani akarta új módszerét a magyar nyelvtan egész körének oknyomozó földolgozásával. Az ő *Grammatica Elaboratior*-ja, mely 1806-ban jelent meg, eddigelé az egyetlen magyar nyelvtan történeti alapon, ámbár a szerző közbejött halála miatt az is csonkán maradt. A M. Tud. Akadémiától 1846-ban kiadott «Magyar Nyelv Rendszere» czímű munka is voltaképen RÉVAI rendszere volt, rövid mondattannal pótolva. Csak félszázaddal utóbb, mikor a nyelvhasonlítás új látókört nyitott, történt megint egy ilyen irányú kisérlet RIEDL SZENDE *Magyar Hangtan*-ában, mely magában maradt első füzete volt a tervezett «Magyar nyelvrendszer alapvonalai»-nak.

S csak most, a század végén, fejlődtek tudományos viszonyaink odáig, hogy egy *Tüzetes Magyar Nyelvtan* megírása ismét korszerűvé váljék. Most már csakugyan szükség is van rá, hogy összefoglaljuk sokoldalú újabb nyelvészetünk gazdag eredményeit, melyek élő nyelvünk,

Digitized by Google

nyelvemlékeink és rokonnyelveink tüzetesebb átkutatásán alapszanak. Ilyen összefoglaló nyelvtani munka első részét veszi itt az olvasó.

A *Magyar Hangtan és Alaktan* pályázatra készült, melyet a M. T. Akadémia tűzött ki s a bírálók hivatalos jelentésükben úgy nyilatkoztak, hogy «szerzője teljesen otthonos a tárgyban, a nyelvtudomány módszerét, a történetit és összehasonlítót, a régi és új magyar nyelvet, az irodalomét és népét egyaránt tökéletesen ismeri, valamint az összes nyelvészeti forrásmunkákban nagy mértékben jártas».

A hangtan főleg *az egyes hangok történetét* adja elő részletesen. Az alaktan pedig a következő szakaszokra oszlik: a *szótők*, az *összetétel*, az *igeképzés*, a *névszóképzés*, az *igeragozás*, a *névragozás*.

Ezt a kötetet, mely magában is önálló munka, követi nemsokára még kettő a következő tartalommal: *jelentéstan* (a szók és szófajok jelentése, a synonymika alapvonalai), *mondattan* (a mondatok fajai, mondatrészek, szórend, az összetett mondatok).

Azt hiszszük, hogy ilyen munka szükségét nemcsak intézeteink és tanáraink érzik, hanem sokan a nagyobb művelt közönség köréből is, s e hit bátorított bennünket arra, hogy a munka mielőbbi megjelenhetése érdekében a közönséghez forduljunk.

Az Akadémia Nyelvtudományi Osztálya maga is óhajtván e munka haladéktalan megjelenését és szélesebb körökben való elterjedését, azzal a kéréssel fordult hozzánk, nyitnánk aláírást Simonyi Zsigmond *Tüzetes Magyar Nyelvtanának I. kötetére*, a mint ezt a megelőző években Anonymus, Werbőczy, A régi magyar Nyelvemlékek stb. kiadásakor sikerrel tettük.

Digitized by Google

Felhívásunkat a közönség érdeklődéssel fogadta: a kitűzött határnapig 473 aláírás érkezett be, elegendő arra, hogy a nyomdai kiállítás költségei fedezve legyenek, noha a munka, majd egy negyedével terjedelmesebb lett, mint eleve gondoltuk.

Budapest, 1895. szeptember 20-án.

A Magyar Tud. Akadémia
Főtitkári Hivatala.

Digitized by Google

A nyelvtan módszerei és forrásai.

Egy ismert franczia tudós, Réclus, így jellemzi a magyarok nyelvét:* „*Ils parlent une langue musicale, très-riche en termes, très-riche en formes: idiome tellement harmonique sans être trop lâche, tellement poétique sans être enfantin, qu'on se prend à regretter que le peuple aimable, honnête, sérieux, un peu triste qui le parle, ait tellement reculé devant une race plus forte.*"

Jól esik egy elfogulatlan idegen tudósnak ilyen szép és találó szavait idéznünk, mikor ahhoz a nehéz, de vonzó föladathoz fogunk, hogy édes hazai nyelvünk szerkezetét elemezzük s történeti fejlődését földerítsük. Tehát nemcsak a mi fülünknek esik jól az édes anyai nyelv hangjait hallani, hanem a kényes idegen fül is élvezettel hallgatja, az idegen is elismeri, *hogy nyelvünk hangzatos, hogy nagy a szóbősége s alakokban való gazdagsága, hogy harmonikus, de nem túlságosan lágy, költői, de nem gyermekes.* Nemcsak munka, hanem gyönyörűség is ilyen nyelvvel foglalkozni, mely ennyi szépséget, ennyi tökéletességet egyesít magában, s mely ezeréves hazájában századról századra, esztendőről esztendőre mind több tért foglal, s kedves lesz mindazok előtt, kik a három bérez és négy folyó tájain lakoznak.

Hódításait nyelvünk nemcsak nagy teremtő erejének köszöni, mely a szók és szólások bámulatosan könnyű és szapora alkotásában nyilatkozik, hanem alkalmazkodó képességének és fogékonyságának is, melylyel a vele érintkező nyelvek kifejezéseit befogadja, átalakítja, utánozza. Nagy bőségben vett át és dol-

* *La terre à vol d'oiseau*, Paris 1877.

Digitized by Google

gozott föl török, szláv, német, olasz, latin, s keleti nyelvjárásaiban oláh kifejezéseket is, megkönnyítette ezzel az illető népek magyarosodását, de eredeti szerkezetében azért nem szenvedett lényeges változást.

Hogy jelenlegi nyelvünket minden szépségében és finomságában megérthessük, történeti fejlődését kell, a mennyire lehet, nyomról nyomra követnünk s belső és külső okokból megmagyaráznunk: *rerum cognoscere causas.* A Magyar Nyelvtörténeti Szótár megoldotta e föladatnak egy részét, a mennyiben szavaink és szólásaink régibb rétegeit ismertette, fő tekintettel a jelentésükre s használatukra, s a nélkül, hogy a fejlődésnek okait kutatta és fejtegette volna. A jelen munkának az a czélja, hogy nyelvünk sajátságait nyelvtani szempontból tüzetesen vizsgálja s fejlődésüket ne csak a történeti fejlődés egymásutánjában tüntesse föl, hanem a fejlődés mozzanatainak okait is — a mennyire jelenlegi eszközeinkkel lehet — fölkutassa és megállapítsa.

Ez az, a mit rendesen a történeti nyelvtan vagy nyelvtörténeti módszer alatt értünk, ámbár fejlesztő módszernek, genetikus módszernek is nevezik. Hogy föladatunkat s módszerünket világosabban lássuk magunk előtt, jó lesz egy pillantást vetnünk a nyelvtan történetére s a nyelvtani módszerekre.

A mi nyelvtani rendszerünk alapjait, mint ismeretes, a régi görögök rakták le. A sophisták (Kr. e. V. sz.), Platon, Aristoteles és a stoikusok állapítottak meg a logikai gondolatformáknak megfelelő nyelvi kategóriákat, ők fejtették ki nevezetesen a beszédrészek elméletét, majdnem egészen úgy, a hogy maig is tanítjuk iskoláinkban. Másfelől az alaktan és hangtan lényeges részeit az alexandriai és pergamoni philologusok alkották meg, első sorban azzal a czéllal, hogy a homerosi költemények elavult nyelvét megmagyarázzák és szövegüket hibátlanul megőrizzék. (Egészen így indította meg a szentírás s a Véda szövegének kritikája és magyarázata a héber s a szanszkrit nyelvtan fejlődését.)

A rómaiak s a középkori nyelvtanítók magát a nyelvtani rendszert és módszert csekély mértékben fejlesztették tovább. Csak a XVIII. század végén a szanszkrit nyelv fölfödözése s az európai nyelvekkel való összehasonlítása adott

Digitized by Google

meglepő új szempontokat a nyelveknek genetikus magyarázatához. Az összehasonlító módszernek első rendszeres művelője Bopp Ferencz volt, ámbár már előtte is találkozunk a nyelvhasonlítás érdekes kezdeteivel, így az indogermán nyelvek terén kívül is a mi Sajnovics-unk és Gyarmathi-nk munkáiban. Boppnak kortársa, Grimm Jakab, a germán nyelveket nemcsak összehasonlította egymással, hanem a régi nyelvemlékek fölhasználásával földerítette a hangok és szóalakok történeti fejlődését. Megelőzte Grimmet — s ez dicsőségére szolgál a magyar nyelvészetnek — Révai Miklós, ki az ő Grammatica Elaboratiorjában már teljes tisztaságában alkalmazta a fejlesztő módszert s meglepő eredménynyel magyarázta a mai nyelvalakot a régibb nyelvalakok világánál.

Szükséges megjegyeznünk, hogy a nyelvtörténeti s az összehasonlító módszer lényegükben nem különböznek egymástól, hanem csak az anyagban, melyet földolgoznak, illetőleg fölhasználnak czéljaikra. Ha pl. valamely nyelvtani alak eredetét kutatjuk, néha a nyelvemlékekben megőrzött régi alak vezet nyomra, néha pedig a rokon nyelvekben ma is élő s a mienkkel egyeredetű forma; sok esetben pedig tudásunknak e kétféle forrása együtt vezet csak kielégítő eredményre. Pl. a *-ság, -ség* képzőre nézve a magyar régiség csak annyira visz bennünket, hogy fölismerjük a magashangú *-ség* alaknak régibb voltát. Ezen tudomásunk segítségével azonban megtaláltuk az ugor nyelvekben azt a hasonló szót, mely ott maiglan megőrízte a *-ség*-nek ‚nap, idő' jelentését, s így megtudtuk, hogy pl. a *vén-ség* eredetileg annyi mint vén-kor s *vénségemre* annyi mint vén napjaimra.

Grimm és Bopp munkásságával egyidejüleg alapította meg Humboldt Vilmos a nyelvnek philosophiai, lélektani tanulmányát; ez azonban csak jóval később termette meg gyümölcseit. Előbb még egy más jelentékeny haladást kell megemlítenünk, melyet tudományunk a XIX. század közepe óta tett. Ez a tudományos h a n g t a n n a k bámulatos kifejlődése, melyen vállvetve fáradoztak a physiologusok (Brücke, Helmholtz, Czermak stb.) és a nyelvészek (Ellis, Bell, Sweet, Sievers stb.). A hangtani kutatásokat természetesen az élő beszédre kellett alapítani, s így történt, hogy a régibb nyelvészettel szemben mindig több figyelmet fordítottak az é l ő n y e l v e k r e é s n y e l v j á r á s o k r a.

Digitized by Google

A czél többé nem a régi nyelvállapot rekonstruálása, hanem a mainak megmagyarázása volt. Azonfölül a nyelvjárások ismerete a genetikus magyarázatnak a nyelvemlékekhez hasonló segítséget nyujtott, nemcsak azért, mert a nyelvjárások sok régiséget megőriztek, hanem azért is, mert a nyelvsajátságok földrajzi elterjedése ezen terjedésnek irányára is rámutat.

Végre a XIX. század hetvenes éveiből keltezzük tudományunknak legújabb módszeres haladását, mely egyrészt a hangtörvények szigorúbb fölfogásában jelentkezik (l. Hangtanunkban 54. l.), másrészt pedig a kivételeknek analógiás magyarázatában áll. Az analógiának, illetőleg az associatiónak, képzettársulásnak mindenre kiható működését a nyelvészek csak akkor tudták teljes fontossága szerint megbecsülni, mikor Humboldt Vilmosnak és tanítványainak, ezek közt különösen STEINTHAL-nak nyelvfilozófiája, lélektani nyelvmagyarázata lassanként ismertebbé, közkincscsé vált.* Egyes esetekben azonban már azelőtt is nem ritkán folyamodtak az analógiával („hamis analógiával") való magyarázathoz. Hadd idézzünk egy talpraesett példát Arany Jánostól, ki így magyarázta az *a ki*, *a hol*-féle relativ névmások első elemét:

„Ha ezt mondanók (régen gyakran irtak hasonlót): ‚*az* ki istent féli, meg nem csalatkozik', vajjon egészen absurdum lenne-e az *az*-t mutató névmásnak venni? ‚*Az* mitől tartottam, megtörtént', csak egy comma kell, hogy mutató névmás álljon a *mi* előtt. . . . Ez analógiát aztán átvitték a többi kérdő szóra is: *mikor? mint? miképen? hány? hol?* stb. és lőn: *az* mi koron, *az* mint, *az* hány, *az* hol v. *az* holott." (Hátr. Próz. 349.)

Igen nagy fontosságot tulajdonított nálunk BRASSAI Sámuel az analógiának. 1864-ben a többi közt ezt írta: „A nyelv fejlését képesek vagyunk egyetlen egy vonással jellemezni: azzal, hogy egyszerűségre és szabályosságra törekszik. Kétségbehozhatatlan tény ez, és szembetünik világosan, főkép azoknak a nyelveknek a fejlésében, melyeknek történelméről eléggé hosszú időszakra terjedő okmányok tanuskodnak. Mindnyájoknál az analógia hová-

* Minden nyelvésznek el kellene olvasnia STEINTHAL főbb munkáit vagy legalább értekezéseit és bírálatait, melyek szétszórva a *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* húsz évfolyamában jelentek meg, de összegyüjtve is, a *Kleinere Schriften* első kötetében. A nyelvtudománynak lélektani alapjait foglalja össze PAUL munkája: *Principien der Sprachgeschichte*, és őtet követve, de érthetőbben, népszerűbben, STRONG angol munkája.

Digitized by Google

tovább nagyobb, mondhatni zsarnoki hatalomra vergődik . . . . .“ (M. Akadémiai Értesítő, nyelv- és széptud. oszt. III. 176.) — 1874-ben pedig egyenesen így nyilatkozott: „Én a nyelvészetet az analógiák tudományának merném nevezni“. (B. Szemle V. 383.)

A hasonló jelentésű vagy hasonló alakú kifejezéseket nyelvérzékünk számos képzetsorban egyesíti. Ezen képzetsoroknak egy-egy tagja nemcsak hogy emlékezetünkbe idézhet valamely más tagot, hanem ez utóbbit meg is alkottatja velünk — ha emlékezetünkből hiányzik — valamely rokon képzetsor hasonlóságára, analógiájára. Például* ha az *ez* névmás *-vel*-ragos alakjára van szükségünk, azt mondjuk: *ezzel*, mert a *kéz, ház, íz* szókból is így képezzük e formát: *kézzel, házzal, ízzel;* — vagy pedig azt mondjuk: *ezvel*, mert a *-ből, -nek* stb. ragokkal is *z* nélkül ejtjük e névmást: *ebből, ennek* stb. Az előbbi külső analógia, mert más szavak példája lebegett előttünk; az utóbbi belső analógia, mert ugyanazon szónak egyéb alakjai szolgáltak mintául. Ha így osztjuk föl az analógia jelenségeit, akkor a lélektani okból indulunk ki, a mely létrehozza őket.

Kevésbbé lényeges és kimerítő, de azért szintén igen érdekes Brugmann fölosztása, mely az analógiás képzéseknek eredményeire van alapítva: vannak ugyanis olyanok, melyek fölösleges különbségeket szüntetnek meg, s vannak olyanok, melyek zavart okozó egyezéseket szüntetnek meg. Például fölösleges különbség, hogy a második személy egy igénél *sz*-szel, másnál *l*-lel van: *csuksz* és *bukol, teszesz* v. *tészsz* és *eszel;* ezt a legtöbb nyelvjárás el is enyésztette s azt mondja: *csuksz—buksz, teszel—leszel.* Viszont zavart okozott az, hogy az ikes igéknek első személye mind a tárgyas, mind a tárgyatlan ragozásban *m*-mel alakult: *eszem* ezt — *eszem* valamit; ezt sok nyelvjárás megszüntette s most azt mondja: *eszek* valamit a ‚*teszek* valamit‘ analógiájára.

Az analógiás képzés rendszerint egy-egy aránynak a megfejtésében áll, a mennyiben az egyik pár vagy csoport mintájára egészítjük ki a hiányos másik párt vagy csoportot, így:

kéz, réz : kézzel, rézzel = *ez, az :* x; — ebből x = *ezzel, azzal;*
csukni : csuksz = *bukni :* x; — ebből x = *buksz* stb.

* Nem idézünk itt sok példát, mert könyvünknek számos helyén vannak ilyen magyarázatok, s mert különösen utalhatunk a szótők tárgyalására, melyben az analógia nagyban szerepel; l. 219. s köv. ll.

Digitized by Google

De vannak olyan alakulatok, melyek még egyszerűbb képzettársulásból erednek: két rokon képzet, illetőleg két egyértékű vagy összetartozó kifejezés összefonódásából, összeolvadásából. Ezt kombinálásnak vagy keresztezésnek nevezzük. A mindennapi beszédben akárhányszor megesik, hogy két kifejezést összezavarunk s ezáltal sokszor egészen eltorzítunk. Az ilyen szókeverés közkeletűvé válhatik olyan esetekben, mikor két kifejezés a nyelvérzékre nézve állandó kapcsolatban áll, vagy azért mert egyjelentésűek, vagy azért mert rendszerint együtt szerepelnek. Pl. a rokonértelmű és hasonló hangzású *pocséta* és *mocsolya* szókból van kombinálva ez az újabb magyar szó: *pocsolya.* A régibb *minyi* és *mĕlyre* (palócz *mőre*) szókból azáltal, hogy a velük együtt használt *ennyi, annyi* és *erre, arra* szók kiejtése keveredett beléjük, *mennyi* és *merre* lett az újabb magyarságban. Gyakran fogunk találkozni efféle kereszteződésekkel a szóképzésben, s különösen utalhatunk a szóképzésről szóló fejezetnek bevezetésére. (V. ö. még *Kombináló szóalkotás* czímű akadémiai értekezésemet.)

*

Meg kell még emlékeznünk a nyelvtannak forrásairól. Az tiszta sor, hogy föl kell használnunk telhetőleg az összes elméleti forrásokat vagyis az eddigi nyelvtani irodalmat. Ha pl. az ige személyragjait magyarázzuk, tudnunk kell, hogy már első grammatikusunk, SYLVESTER, névmásokat látott bennük. Ha az ikes ragozást tárgyaljuk, ismernünk kell az okadatokat, melyeket RÉVAI mellette s VERSEGHY ellene fölhozott.

Azonban a nyelvtannak közvetetlen forrása, kútfeje maga a nyelv az ő különféle nyilvánulásaiban: először: a mai élőbeszéd s a nyelvjárások, másodszor: az irodalmi nyelv s a nyelvemlékek, harmadszor: a rokon nyelvekben megőrzött ősi nyelvanyag.

1. Legpontosabban s legbiztosabban az élőbeszédben figyelhetjük meg a nyelvet, mert a beszéd az igazi nyelv. Csak a beszédből tudjuk pl., hogy az *ember* szónak két tagjában nem egyenlő a magánhangzó, vagy hogy a *-hez* ragban más magánhangzó van, mint a *-nek* ragban (v. ö. hogy amannak *-hoz*, emennek *-nak* a mélyhangú párja). — De az élőbeszédnek is különféle

Digitized by Google

fajai vannak. Először is megkülönböztetjük a köznyelvet, mely az összes magyaroknak vagy legalább abszolut vagy relativ többségüknek közös nyelvkincsét foglalja magában, még pedig kétféle fajtában: az emelkedettebb, művelt köznyelvben, melyre nagy hatással van az irodalmi s ennek révén a régibb nyelv, s másrészt a társalgás nyelvében, a közbeszédben, mely már a népieshez közeledik.

A nagyjában egységes köznyelvvel szemben állnak a népies nyelvjárások, melyek a nyelvnek legszabadabb fejlődésű alakjai, s melyek egyfelől megőríznek sok olyast, a mi a köznyelvből kiavul, másrészt sok tekintetben külön-külön utakon járnak: részint következetesebben fejlesztve egyetmást, mint a köznyelv, részint pedig érintkező más nyelvek irányadását követve s eltávozva az eredeti közös tipusoktól. (A nyelvjárásoknak összehasonlító áttekintését l. Balassa J. munkájában: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése,* a M. T. Akadémia kiadványa.)

A nyelvjárásokhoz hasonló elágazást látunk a köznyelvvel szemben az egyes közös foglalkozású néposztályok beszédében, a mesternyelvben vagy műnyelvben. De ez rendesen csak a szókincs gazdagabb kifejtésében és specializálásában különbözik a köznyelvtől.

2. Az irodalmi nyelvben már a helyesírástól s az egyéni stílustól sok tekintetben módosítva jelenik meg a beszéd; ezeket a faktorokat tehát mindig szem előtt kell tartanunk, valahányszor az írott nyelv adait használjuk föl nyelvtani czélokra. Fokozott óvatosságra van szükség, mikor a régibb irodalmat, a régi nyelvemlékeket akarjuk fölhasználni, mert a régibb magyar kiejtést nem őrizték meg fonográfban s így fülünkkel nem észlelhetjük, csak következtetés útján állapíthatjuk meg, ha összehasonlítjuk a régi helyesírást a mai írással s a mai kiejtéssel. Pedig épen e régi nyelvemlékek szolgálhatnak, ha helyesen élünk velük, a legbecsesebb fölvilágosításokkal, mert sokszor eredetibb, átlátszóbb alakban tüntetik föl mai kifejezéseinket. Pl. újabb igeragozásunknak ez a különös alakja: *irnók*, egyszeriben megmagyarázódik, mihelyt ismerjük a nyelvemlékekbeli *irnájok* és *irnájok* alakokat. Nem idézünk itt több példát, mert fejtegetéseink folyamán úgyis különös tekintettel leszünk

Digitized by Google

a régi nyelv vallomásaira. (A régi nyelvemlékekről tájékoztató munka ZOLNAI GY.-é: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás előtti korból*, hasonmásokkal, a M. T. Akadémia kiadása 1895.)

3. Sokszor a magyar kifejezés megfejtése nem sikerül, ha nyelvünk körén belül maradunk vizsgálódásunkkal. Ilyenkor gyakran kell a rokon nyelvekhez folyamodni segítségért. Nyelvünknek rokonai az ugor nyelvek: ez tudományosan bebizonyított tény, és senkinek, a kinek szava illetékes, nincs többé kétsége ez iránt. Hét ugor főnyelvet vagy nyelvcsoportot különböztetünk meg: a magyart, a vogul-osztjákot, a zürjén-votjákot, a cseremiszt, a mordvint, a finnt (az észttel) és a lappot. Ezek közül a magyarhoz a vogul és osztják nyelv áll legközelebb, s így ezektől várhatunk legtöbb fölvilágosítást. (A magyar-ugor nyelvhasonlításra vonatkozó legfontosabb s legbővebb fejtegetéseket BUDENZ J. munkái foglalják magukban, különösen ez a kettő: *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana* és a *Magyar-ugor összehasonlító szótár.)*

Nyelvünknek távolabbi rokonai a szamojéd nyelvek, melyeket az ugor nyelvekkel összefogva most uráli nyelveknek mondunk.* Még távolabbi rokonok a török, mongol és tungúz nyelvek, melyeket együtt altaji nyelvcsaládnak nevezünk. Az uráli s altaji nyelvek együtt alkotják a nagy urál-altaji nyelvtörzset. Ezek a távolabbi rokonságok még nincsenek oly tüzetesen bebizonyítva, mint az ugor nyelveknek egymás közt való rokonsága.

A rokon nyelvek eredetileg azonosak voltak s egy nyelvet tettek, az úgynev. ugor alapnyelvet. Ennek voltak nyelvjárásai, s ezek aztán külön-külön nyelvekké fejlődtek. Megtörtént, hogy az egyik nyelvjárásban, pl. a magyarban elveszett vagy csak elváltozott alakban maradt fönn, a mit a másik nyelvjárás, pl. a vogul, híven megőrzött. Pl. az *eperj* szó a mi nyelvünkben megfejthetetlen, de a vogulban *äprex, äpe-rex* első tekintetre összetételnek bizonyul, melynek ez az értelme: szagos bogyó. A tárgyatlan *ëszëm* s a tárgyas *ëszëm* alak összevetése sejteti, hogy itt valami rövidítés történt, jelesen, hogy a tárgyas alak *m*-je

* L. HALÁSZ I. *Az ugor-szamojéd nyelvrokonság*. NyK. XXIII. XXIV. k.

Digitized by Google

előtt (mely magában csak az alanyt jelöli) valaha ott kellett lenni a tárgyra mutató elemnek. A vogul nyelv pedig azt mutatja, hogy ez az elem *l* volt, mert ott a tárgyas első személy ragja *-lêm*, holott a tárgyatlané puszta *-m*.

Végre — tudjuk — nemcsak a rokon nyelvek, hanem másfajta nyelvek is adnak sokszor fölvilágosítást, föltéve, hogy a mienkkel érintkeztek. Ez a külső hatás leginkább a szókincsben s a szólásokban nyilatkozik, sokkal kevésbbé a nyelvtani szerkezetben. De azért ebben is találkoznak idegen elemek, kivált a mondattanban s a szóképzésben. Így találunk kétségtelen idegen elemeket a beczéző, kicsinyítő főnevek képzésében: a *Feri*-féle szók *i*-je német, a *Ferkó*-félék *kó*-ja tót eredetű stb. (l. pl. 558. 560. ll.)

Látjuk, mennyiféle kútfőt kell ismernie s fölhasználnia a nyelvtanosnak. Első kötelessége nyilván az, hogy a nyelv tényeit lehető alaposan és bőven ismerje: csak így rendelkezhetik elég összehasonlító anyaggal az egyes tények magyarázatára. Így is elég nehézséggel kell küzdenünk, így is sokszor a döntő magyarázat helyett puszta föltevésekkel kell megelégednünk, s a további haladást csak úgy várhatjuk, ha nyelvész társaink vállvetve munkálkodnak nemzeti nyelvünk megismerésén.*

* A kit e rövid bevezetés ki nem elégít, a nyelvészet módszerének és forrásainak bővebb ismertetését megtalálja *A magyar nyelv* cz. munkámban (két kötet, az Akadémia könyvkiadó vállalatában). Ugyanott a nyelvészeti irodalom fontosabb jelenségei szintén föl vannak sorolva az egyes fejezetek függelékében.

Megjegyzem itt is, mint a szövegben is jelezve van, hogy e kötetnek hangtani részét, továbbá az alaktanban az összetételről szóló fejezetet Balassa József dolgozta ki. *S. Zs.*

Digitized by Google

ELSŐ RÉSZ.

HANGTAN.

IRTA

BALASSA JÓZSEF.

Digitized by Google

Digitized by Google

ELSŐ SZAKASZ.

A magyar nyelv kiejtése.

1. Bevezető.

A mai magyar nyelv kiejtését tárgyalva, az irodalmi nyelvet kell alapul vennünk, s ennek mai hangalakját kell bemutatnunk. De mivel a mi irodalmi nyelvünk nem alapszik egy valamely nyelvjáráson, hanem részint több különböző nyelvjárás sajátságainak egyesítéséből, részint egyes régiességek megőrzéséből alakult, folyton tekintettel kell lennünk a különböző nyelvjárásokra is, melyeknek hangalakja gyakran természetesebb úton fejlődött. Ezt az eljárásunkat, hogy mind a mai kiejtés leírásában, mind a hangok történeti fejlődésének megvilágításában, az irodalmi nyelv vizsgálata mellett számba veszszük a nyelvjárások kiejtésében mutatkozó tanulságokat, megkönnyíti nyelvünknek az a sajátsága, hogy sem az irodalmi és a népnyelv, sem pedig az egyes nyelvjárások hangalakja között nincs oly lényeges eltérés, a mely a kutatásnak ez egyesítését megnehezítené. Sőt nem is vonhatunk határozott válaszfalat az irodalmi és a népnyelv között. Igaz ugyan, hogy az írott nyelvet nagyjában egységesnek tekinthetjük, a beszélt nyelv azonban majdnem minden egyes beszélő ajkán másképp és másképp alakul. S ebben a tekintetben nemcsak helyi különbségeket állapíthatunk meg a beszélő egyének nyelve között, hanem különbözővé teszi minden egyes beszélő nyelvét a maga műveltsége, tanulmányainak köre, sőt egész környezete, lelki fejlődésének egész menete. E mellett minden egyes egyén nyelve különböző a szerint is, hogy bizalmas körben, vagy pedig nyilvánosan beszél-e. Mindezen körülményeket számbavéve, az

Digitized by Google

előkelő irodalmi nyelv s az írott művek befolyásától teljesen ment nép nyelve között számtalan elmosódó s egymásba folyó fokozatot különböztethetünk meg. Úgy hogy az a nyelv, melyet fejtegetéseink folyamán irodalmi vagy köznyelvnek nevezünk e különböző helyi és egyéni nyelvjárásokból némi önkénynyel megállapított átlagos nyelv.

Az élő nyelv hangalakját vizsgálva, a beszédet egyes kisebb részeire kell osztanunk. A nyelvtan is részekre bontja a beszédet, még pedig az egyes részek jelentése szerint. Így osztja a nyelvtan a beszédet mondatokra és szavakra, a szavakat pedig szótőre és ehhez fűződő ragokra és képzőkre. Ha csak a kiejtésre vagyunk tekintettel, beszédünk szintén feloszlik nagyobb és kisebb részekre, azonban e részek nem esnek egybe az értelem szerint külön váló részekkel. A beszédnek egymástól elváló legnagyobb részeit (phonetikai tekintetben) szintén mondatnak nevezzük; a phonetikai mondat viszont szólamokra, ez pedig szótagokra oszlik. A szótagokat végre a beszéd legelemibb részeire, a hangokra bontjuk.

A következőkben azt fogjuk vizsgálni, melyek a mai magyar nyelv hangjai s hogy alakulnak az egyes hangokból a szótagok, szólamok, mondatok, s végül az egész beszéd.

2. A beszélő szervek.

Az ember beszélő szervezete három főrészből áll: 1. a tüdő, 2. a gége, 3. a száj- és orrüreg.* A tüdő egyedüli feladata, hogy levegőt juttasson a hang-képző részekhez, mely levegő rezgésbe jőve fülünkben a hang érzetét kelti. Ha lélekzetet veszünk, tüdőnk megtelik levegővel, s beszélés közben az így gyűjtött készletet használjuk fel lassanként.

A tüdőből kiszorított levegő a légző-cső (trachea) keresztül haladva jut beszélő szervezetünknek egyik hangképző részébe, a gégé-be (larynx). A gége nem egyéb, mint a légző-csőnek kissé kiszélesbedő felső része. Oldalfala öt porczból áll: legalsó a

* Az ember beszélő szervezetének részletesebb leírását lásd: Balassa J. A phonetika elemei, 9. s köv. ll.

Digitized by Google

gyűrűporcz, erre támaszkodik elől a szélesebb *paizsporcz*, népies nevén *ádámcsutkája*, hátul pedig a két *kannaporcz* ül úgy rajta, hogy le és föl, jobbra és balra mozoghatnak. Az egész gégének fedele a *gégefedő* (epiglottis); ennek segítségével a gége a szájüreggel összeköthető vagy tőle elzárható. A gégének a hangképzés tekintetében legfontosabb része a két hangszalag (chordae vocales). Ez nem egyéb, mint a gége belső falát fedő nyálkás hártyának két kidudorodó s rugalmas, erős szövetből álló ráncza. Elől a két hangszalag egymás mellett erősen hozzánőtt a paizsporczhoz, hátul pedig mindegyik külön egyik-egyik kannaporcznak kiálló nyulványához. E két porcz mozgása vagy eltávolítja egymástól a két hangszalagot, s ekkor a köztük levő hangrés (glottis) nyílt, vagy pedig egymáshoz szorítja őket, s ekkor a hangrés zárt. A paizsporcz is mozoghat, s e mozgásával mind jobban és jobban feszítheti a hangszalagokat. A megfeszült hangszalagok belső széle olyan, mint egy-egy finom, rugalmas húr; ebbe ütközik a tüdőből jövő levegő, s így keletkezik az emberi beszédnek legfontosabb alkotó eleme, a zönge (stimmton). Ha a hangszalagokat nem zárjuk össze egészen, úgy hogy köztük elsurranhat a levegő, keletkezik a sokkal gyengébb susogó hang (flüsterstimme).

Beszélő szervezetünknek a gége fölött levő része, melyet egybefoglalva hangmódosító rész-nek is nevezhetünk, három külön üregből áll; ezek: a garat, a száj- és az orrüreg. A *garat* (pharynx) tulajdonkép a szájüregnek leghátsó, s a lágy íny és a gégefedő közé eső része. Ezen keresztül haladva jut a levegő a szájüregbe; ez részint mint hangképző, részint mint csupán hangmódosító működik beszéd közben. A szájüreg felső boltozata, a szájpadlás, hátulról előre haladva, a következő részekből áll: lágy íny (velum) a hozzá tartozó nyelvcsappal (uvula), kemény íny (palatum), foghús; a szájüreg felső részéhez tartoznak még a felső fogsor és a felső ajak. Alsó részét teljesen befedi az első felében egészen szabadon mozgatható nyelv: a szájüreg további részei: az alsó foghús, alsó fogsor és alsó ajak. A szájüreg részei közül némelyik mozgatható, s ez által az egész üreg a legkülönbözőbb alakúvá lehet. E mozgatható részek: a lágy íny, a nyelv, az alsó állkapcza (s rajta az alsó fogsor), mindkét ajak. A gégében keletkezett zönge áthalad a szájüregen.

Digitized by Google

előkelő irodalmi nyelv s az írott művek befolyásától teljesen ment nép nyelve között számtalan elmosódó s egymásba folyó fokozatot különböztethetünk meg. Úgy hogy az a nyelv, melyet fejtegetéseink folyamán irodalmi vagy köznyelvnek nevezünk e különböző helyi és egyéni nyelvjárásokból némi önkénynyel megállapított átlagos nyelv.

Az élő nyelv hangalakját vizsgálva, a beszédet egyes kisebb részeire kell osztanunk. A nyelvtan is részekre bontja a beszédet, még pedig az egyes részek jelentése szerint. Így osztja a nyelvtan a beszédet mondatokra és szavakra, a szavakat pedig szótőre és ehhez fűződő ragokra és képzőkre. Ha csak a kiejtésre vagyunk tekintettel, beszédünk szintén feloszlik nagyobb és kisebb részekre, azonban e részek nem esnek egybe az értelem szerint külön váló részekkel. A beszédnek egymástól elváló legnagyobb részeit (phonetikai tekintetben) szintén mondatnak nevezzük; a phonetikai mondat viszont szólamokra, ez pedig szótagokra oszlik. A szótagokat végre a beszéd legelemibb részeire, a hangokra bontjuk.

A következőkben azt fogjuk vizsgálni, melyek a mai magyar nyelv hangjai s hogy alakulnak az egyes hangokból a szótagok, szólamok, mondatok, s végül az egész beszéd.

2. A beszélő szervek.

Az ember beszélő szervezete három főrészből áll: 1. a tüdő, 2. a gége, 3. a száj- és orrüreg.* A tüdő egyedüli feladata, hogy levegőt juttasson a hang-képző részekhez, mely levegő rezgésbe jőve fülünkben a hang érzetét kelti. Ha lélekzetet veszünk, tüdőnk megtelik levegővel, s beszélés közben az így gyűjtött készletet használjuk fel lassanként.

A tüdőből kiszorított levegő a légző-cső (trachea) keresztül haladva jut beszélő szervezetünknek egyik hangképző részébe, a gégé-be (larynx). A gége nem egyéb, mint a légző-csőnek kissé kiszélesbedő felső része. Oldalfala öt porczból áll: legalsó a

* Az ember beszélő szervezetének részletesebb leírását lásd: Balassa J. A phonetika elemei, 9. s köv. ll.

Digitized by Google

gyűrűporcz, erre támaszkodik elől a szélesebb *paizsporcz*, népies nevén *ádámcsutkája*, hátul pedig a két *kannaporcz* ül úgy rajta, hogy le és föl, jobbra és balra mozoghatnak. Az egész gégének fedele a *gégefedő* (epiglottis); ennek segítségével a gége a száj-üreggel összeköthető vagy tőle elzárható. A gégének a hang-képzés tekintetében legfontosabb része a két hangszalag (chordae vocales). Ez nem egyéb, mint a gége belső falát fedő nyálkás hártyának két kidudorodó s rugalmas, erős szövetből álló ráncza. Elől a két hangszalag egymás mellett erősen hozzánőtt a paizsporczhoz, hátul pedig mindegyik külön egyik-egyik kannaporcznak kiálló nyulványához. E két porcz mozgása vagy eltávolítja egymástól a két hangszalagot, s ekkor a köztük levő hangrés (glottis) nyílt, vagy pedig egymáshoz szorítja őket, s ekkor a hangrés zárt. A paizsporcz is mozoghat, s e mozgásával mind jobban és jobban feszítheti a hangszalagokat. A megfeszült hangszalagok belső széle olyan, mint egy-egy finom, rugalmas húr; ebbe ütközik a tüdőből jövő levegő, s így keletkezik az emberi beszédnek legfontosabb alkotó eleme, a zönge (stimmton). Ha a hangszalagokat nem zárjuk össze egészen, úgy hogy köztük elsurranhat a levegő, keletkezik a sokkal gyengébb susogó hang (flüsterstimme).

Beszélő szervezetünknek a gége fölött levő része, melyet egybefoglalva hangmódosító rész-nek is nevezhetünk, három külön üregből áll; ezek: a garat, a száj- és az orrüreg. A *garat* (pharynx) tulajdonkép a szájüregnek leghátsó, s a lágy íny és a gégefedő közé eső része. Ezen keresztül haladva jut a levegő a szájüregbe; ez részint mint hangképző, részint mint csupán hangmódosító működik beszéd közben. A szájüreg felső boltozata, a szájpadlás, hátulról előre haladva, a következő részekből áll: lágy íny (velum) a hozzá tartozó nyelvcsappal (uvula), kemény íny (palatum), foghús; a szájüreg felső részéhez tartoznak még a felső fogsor és a felső ajak. Alsó részét teljesen befedi az első felében egészen szabadon mozgatható nyelv: a száj-üreg további részei: az alsó foghús, alsó fogsor és alsó ajak. A szájüreg részei közül némelyik mozgatható, s ez által az egész üreg a legkülönbözőbb alakúvá lehet. E mozgatható részek: a lágy íny, a nyelv, az alsó állkapcza (s rajta az alsó fogsor), mindkét ajak. A gégében keletkezett zönge áthalad a szájüregen,

Digitized by Google

s ennek alakjától függ a létrejövő hang minősége. E mellett a szájüreg mozgatható részei mint hangképző szervek is működhetnek, és pedig az által, ha a szájüreg két-két része oly közel szorul egymáshoz, hogy a köztük keresztül szorított levegő rezgésbe jő.

A szájüreget a lágy íny választja el az orrüregtől, s ez csak az esetben vehet részt a gégéből jövő zönge módosításában, ha a lágy íny leereszkedik, s így megnyitja az utat a garatból feltóduló levegő előtt.

3. A hangok képzése és osztályozása.

Beszélő szervezetünk különböző részeinek együttműködése hozza létre a beszéd egyes részeit, a hangokat. Minden egyes hang képzésében részt vesz beszélő-szervezetünknek minden része, és pedig vagy aktiv, vagy passziv működéssel. A hangok képzésében csakis azoknak a részeknek lehet tényleges (vagyis aktiv) szerepök, a melyek megakaszthatják a tüdőből kiszorított levegőt úgy, hogy rezgésbe jöjjön. Azt a helyet, a hol a megakasztás történik, tekintjük az illető hang képzése helyének; beszélő szervezetünknek az a része pedig, a melyen az így keletkezett hang csupán végig halad, hogy a külső levegőhöz érjen, tekinthető a hangmódosító résznek.

A tüdőből jövő levegő két helyen akadhat meg úgy, hogy rezgésbe jő. Az első megakasztó hely a gégében van; ha ugyanis a hangszalagok egymás mellé szorultak, tehát a hangrés zárt, a tüdőből kifelé törő levegő rezgésbe hozza a hangszalagok finom szélét, rezgésbe jő maga a levegő is s így keletkezik a *zönge*, vagyis a beszédünket alkotó hangok egy nagy részének legfontosabb eleme. A másik megakasztó hely a szájüregben képződhetik, az által, ha a szájüregnek valamely mozgatható része egészen közel szorul egy másik részéhez, úgy hogy közöttük csak szűk nyílás marad; ekkor a levegő, e szűk nyíláson keresztül hajtva, rezgésbe jő, s hang keletkezik.

A képzés módját tekintve, a hangokat három főcsoportra kell osztanunk: 1. zönge hangok, melyek a hangszalagoknál keletkeznek, s az egész szájüreg csak mint módosító rész mű-

Digitized by Google

ködik; 2. zönge nélküli hangok, ezeknél a levegő akadálytalanul halad keresztül a gégén, s a megakasztás a szájüregnek egy valamely részén történik; 3. zöngés hangok, melyeknél a gégében keletkezett zönge a szájüregben új akadályra talál s ezen is keresztül kell haladnia.

A képzés módjára alapított ezen osztályozás mellett fontos a másik osztályozás is, mely a hangok használata módján alapul. E szerint megkülönböztetünk magánhangzókat (vocalis) és mássalhangzókat (consonans). Magánhangzóknak nevezzük azokat a hangokat, melyek magukban szótagot alkotnak, ellenben a mássalhangzók csak valamely magánhangzóval együtt válhatnak szótaggá. Szótagalkotók csakis a zönge hangok lehetnek; tehát a magánhangzók is mind tiszta zöngék, melyek előtt a szájüreg mindvégig elég tág nyílást hagy. A mássalhangzók már különböző képzésűek. Vannak köztük is zönge hangok, vagyis, melyek elé a szájüregben hangképző akadály nem lép; ilyenek az *l*, *r*-féle hangok, továbbá az orrhangok, melyeket képezve a szájüreg teljesen bezárul s a zönge a megnyilt orrüregen keresztül halad kifelé. Ezeknek a zönge mássalhangzóknak némely nyelvben szótagképző szerepük is lehet, s ép ezért a régibb hangtanok félhangzóknak (semivocalis) is nevezték. A többi mássalhangzók mind vagy zönge nélküliek, vagy zöngések.

4. A magánhangzók képzése és osztályozása.

A magánhangzók nem egyebek, mint tiszta zöngék, melyeket a szájüregnek más-más alakja módosít. A szájüreg alakja függ: 1. a nyelv helyzetétől, 2. az alsó állkapcza nyílásától s 3. az ajkak mozgásától.

A nyelv két irányban mozoghat a szájüregben, ú. m. vízszintes és függőleges irányban. Ha csak a vízszintes irányra vagyunk tekintettel, a nyelv mozgása a lágy inytől a felső foghúsig terjedhet. A magyarban a nyelv ezen irányú mozgásában két helyzetet kell tekintetbe vennünk: körülbelül a kemény és lágy íny érintkezése helye alatt képeztetnek a mély vagy hátsó (alhangú, gutturalis) hangzók; a kemény íny legerősebb domborulata alatt, kissé a foghús mögött áll a nyelv az elülső

Digitized by Google

vagy **magas** (felhangú, palatalis) hangzók képzésekor. A magyar magánhangzóknak e két sorát szorosan elválasztja egymástól a hangzóilleszkedés törvénye.

Magas hangzók: *e, ë, é, i, í, ö, ő, ü, ű.*
Mély hangzók: *á, a, o, ó, u, ú.*

A nyelvnek másik irányú mozgása abban áll, hogy nyugalmi helyzetéből felemelkedhetik különböző magasságba a szájpadlás felé; ez emelkedés alkalmával az elülső (magas) hangok képzésekor a nyelv eleje, a hátsó (mély) hangokat képezve pedig a középső része közeledik a kemény, illetve a lágy ín felé. Ez útjában a nyelv bármely ponton megállhat s mindig más-más hang keletkezik. A magyar hangok megismerésére elég, ha ez útban három pontot veszünk fel. A szájpadláshoz legközelebb esik a **felső**, valamivel alább a **középső**, s legalacsonyabban történik az **alsó** nyelvállású magánhangzók képzése.

Felső nyelvállású magánhangzók:		*i, í; ü, ű; u, ú.*
Középső „	„	*ë, é; ö, ő; o, ó.*
Alsó „	„	*e, a, á.*

Meg kell még említenünk, hogy a szájpadlástól távolodva a nyelv mindig a szájüreg közepe felé tart, úgy hogy a két ellenkező hangrendhez tartozó magánhangzók képzésének helye az alsó sorban jóval közelebb áll egymáshoz, mint a felsőben. A magyar magánhangzók képzése helyének egymáshoz való viszonyát a következő táblázat mutatja:

u *i*
o *ë*
a *e*

A magánhangzók képzésére befolyással van a nyelvnek még egy működése. A nyelv felülete, ugyanazon magasságban állva, kétféle alakú lehet: vagy megtartja természetes laposságát, vagy pedig középső része kissé kiemelkedik s felülete ez által domborúbbá lesz. Az előbbi módon képeztetnek a **széles**, az utóbbi módon a **szűk ejtésű** magánhangzók. A magyarban

Digitized by Google

minden rövid magánhangzó széles ejtésű, ellenben a középső és felső nyelvállású hosszú magánhangzók (*é, í; ő, ű; ó, ú*) szűk ejtésüek.

Az alsó állkapcza működése összefügg a nyelv függőleges mozgásával; minél inkább távolodik a nyelv a szájpadlástól, annál távolabb megy az alsó állkapcza is a felsőtől; tehát ennek működése nincs külön befolyással a magánhangzók képzésére.

A magánhangzók minősége függ végre az ajkak mozgásától is. Egy részüket ugyanis úgy képezzük, hogy a két ajkat többé vagy kevésbbé összezárjuk, ez által a szájüreg hosszabb és nyílása szűkebb lesz. Az így ejtett magánhangzókat ajakhangzóknak nevezzük. Az ajakzárásnak a magyarban három fokát különböztetjük meg, s az ajkaknak e zártsága együtt jár a nyelvállás emelkedésével. Legerősebb az ajakzárás a felső nyelvállású magánhangzók (*u, ű*) képzésekor; ekkor a szájüreg a leghosszabb s nyílása legszűkebb. Valamivel tágabb az ajaknyílás s rövidebb a szájüreg a középső (*o, ö*), s legtágabb az ajkak nyílása s még rövidebb a szájüreg az alsó nyelvállással képzett magánhangzók (*a*) ejtésekor. A többi magánhangzót képezve, a két ajkat egészen szétvonjuk, úgy hogy a két fogsor alkotja a szájüreg nyílását. Ilyenkor legrövidebb a szájüreg, s nyílása az alsó állkapcza mozgásától függ; legszűkebb ez a nyílás a felső, tágabb a középső s legtágabb az alsó nyelvállással képzett magánhangzók ejtésekor.

Ajakhangzók: *u, o, ó, u, ú; ö, ő, ü, ű.*
Nem ajakhangzók: *á; e, ë, é, i, í.*

Különbséget teszünk végre a magánhangzók között időtartamuk tekintetében is s megkülönböztetünk rövid és hosszú magánhangzókat. A hosszú magánhangzók időtartama rendesen két rövid hangzóénak felel meg. E mellett, mint már láttuk, a képzésmód tekintetében is van köztük némi különbség, a mennyiben a középső és felső nyelvállású hosszú magánhangzók a magyarban szűk ejtésüek, míg a rövidek mind széles ejtésüek.

Digitized by Google

A magyar magánhangzók táblázata.

	Magas (elülső) hangok		Mély (hátsó) hangok	
	széles ejt.	szük ejt.	széles ejt.	szük ejt
Felső nyelvállás	*i*	*í*	—	—
Középső nyelvállás . . .	*ë*	*é*	—	—
Alsó nyelvállás	*e* [*ê*]	—	[*á*] *á*	—
	Ajakhangzók:			
Felső nyelvállás	*ü*	*ű*	*u*	*ú*
Középső nyelvállás . . .	*ö*	*ő*	*o*	*ó*
Alsó nyelvállás	—	—	*a* [*â*]	—

E táblázatban [] között el van helyezve néhány olyan magánhangzó is, melyet a mai köznyelv nem ejt ugyan, de megvoltak a magyar nyelv történetének folyamán egyik vagy másik korban, s nyelvjárásainknak egy része ma is ejti őket.

5. A magánhangzók használata.

a) Magas hangok.

e. A nyelv alsó állásával, ajakműködés nélkül képezzük; mélyhangú párja az *a*, melynek képzése alkalmával azonban az ajak kissé zárt. Ma általában mindenütt egyformán történik e hang képzése, csakhogy különbözőkép váltakozik az *ë*-vel az egyes vidékeken. Két nyelvjárásterületünk, az északkeleti és a királyhágóntúli, a többi nyelvjárások *ë*-je helyén is mindig *e*-t ejt; ellenben a palócz vidéken, s egyes ragok előtt a székelyeknél is, gyakran lép *ë* az *e* helyébe. E két hang mai használata is gyakran eltérő; ugyanazon szavakban is egyes vidékek *ë*-t, má-

Digitized by Google

sok *e*-t ejtenek. Igy pl. a Dunán túl *nëm*, a Dunától keletre *nem* hangzik (a HB-ben *num* áll, s ennek a mai *nëm* felel meg); ép így kétféle az *enyém*, *engem* szók első tagjának ejtése: a Dunán túl nyilt hangzóval ejtik, míg a Duna és Tisza között zártabb a magánhangzó (*ënyim*, *ëngëm*). Kétfélekép hangzik ez is: *nëgyven* és *negyven*, de *nëgyedik* mindig *ë*-vel van, s a *négy* szó zárt *é*-jének ez az *ë* felel meg.*

[ê]. A mai irodalmi nyelv nem jelöli ezt a hangot, azonban majdnem minden nyelvjárásunk ejti. Leggyakrabban pótlónyujtáskor hangzik, ha *e* után a szótagzáró *l*, *r* elvész: *êmënt*, *kêni*; *êre*, *mêre*. A Tiszától keletre eső vidékeken nem vész el az ilyen helyzetben álló *l*, *r*, hanem azért megnyúlik előtte az *e*; ugyanilyen hatással van néhol az *e*-re a szótagzáró *j* is: *êlment*, *kêlni*, *êrdő*, *fêjni*. A mai köznyelv nyiltabb eredetű *é*-je helyén ejti az *ê*-t néhány palócz nyelvjárás; s ez esetben régibb hangalak maradványát kell benne látnunk.

ë. A nyelv középső állásával képezzük ajakzárás nélkül. A hosszú hangok közül megfelel neki az *é*, bár ez szűkebb képzésű. Az ajakhangok között teljesen megfelelő párja az *ö*, s nyelvjárásaink közül némelyik rendesen ezt a hangot ejti helyette. A mélyhangú magánhangzók sorában nincs teljesen megfelelő párja, legközelebb áll hozzá az ajakzárással képzett *o*, így aztán hangzóilleszkedés tekintetében ez áll vele szemben. Szó végén a mai magyar kiejtés nem kedveli az *ë*-t, s csakis néhány egytagú szó végén hangzik. Többtagú szók végén csak a Rába vidékén s egyes palócz nyelvjárásokban ejtik.

Az irodalmi nyelv elhanyagolta e hang megjelölését, azonban az élő nyelv — az északnyugati és a királyhágóntúli nyelvjárásterület kivételével — pontosan megkülönbözteti az *e*-től. Általában mindenütt egyformán képezik ezt a hangot; csak annyiban van különbség, hogy a Dunán túl kissé zártabb képzésű (*ë*), ellenben a magyar nyelvterület keleti részén nyiltabbá vált s *e* lett belőle.

Mai nyelvjárásaink osztályozásában igen fontos szerep jut annak a sajátságnak, hogy mikép változtatták a régi nyelv *ë* hangját az egyes vidékeken. Nyelvjárásainknak egy része válto-

* Az *e* és *ë* használatáról érdekes összeállítást közöl Vadnai Rudolf „Nyelvünk hangolvadásáról“ cz. munkájában.

Digitized by Google

zatlanul őrizte meg ezt a hangot, ezek az *ëző* nyelvjárások; másokban a legtöbb esetben a megfelelő ajakhangzó, az *ö* lett belőle, ezeket nevezzük *öző* nyelvjárásoknak; végre a magyar nyelvnek egy harmadik területén *e* lett belőle, ezek az *ező* nyelvjárások.

Az *özés* nem egyformán terjedt el az összes *öző* vidékeken; legkövetkezetesebbek e hangtani sajátság tekintetében az alföldi nyelvjárásterület s a nyugoti székelység; e mellett bizonyos mértékben *öző* a duna-tiszaközi s a két dunántúli nyelvjárásterület. Az *özés* lassanként terjedt el mindezeken a területeken. Az első lökést az egymás mellett álló ajakhangzós szótagok illeszkedése adta, s az *ö*, *ü* után álló szótagokban lett az *ë*-ből legelőször *ö*, pl.: *jöttök*, *ültök* (v. ö. *kértëk*). Kedveli maga előtt az ajakhangzókat az *l*, s így lett a *fël*, *këll*, *tëlt* stb. szókból: *föl*, *köll*, *tölt*. Az *öző* nyelvjárások folytatták ezt a hangcserét, s majdnem minden szó *ë*-jéből *ö* lett, csupán néhány egytagú szóban (*në*, *të*, *lë* stb.), s a mélyhangú szavakban (*flasztër*, *lëány*) maradt meg az *ë*.

Hasonlókép történt az *ë* nyiltabbá válása az északkeleti és a királyhágóntúli nyelvjárásterületen. Itt már minden *ë* helyébe *e* lépett, úgy, hogy e vidék nyelvéből teljesen kiveszett az *ë*, csupán néhol hangzik egy-egy mélyhangú idegen eredetű szóban.

é. A nyelv középső állásával képezzük ajakműködés nélkül. A mai nyelvjárások többféleképp ejtik ezt a hangot; és pedig nemcsak azt tapasztaljuk, hogy az *é* helyén az egyik nyelvjárás egy, a másik nyelvjárás más hangot ejt, hanem a legtöbb nyelvjárás kétféleképpen ejti az irodalmi nyelvben egyformán jelölt *é* hangot. A szavaknak egy részében nyiltabb, más részében zártabb hangot ejtenek nyelvjárásaink: így pl. a rábavidéki nyelvjárásban a nyiltabb hang *'é*, a zártabb *í*, *i*: az északkeleti nyelvjárásterületen *é* (*'é*) és *í*, a palócz vidéken pedig leginkább *é* és *é*, *í* állanak egymással szemben. (V. ö. Magy. Nyvjár. 112. s köv. ll.) S a különböző nyelvjárások majdnem mindig ugyanazon esetekben ejtik a nyiltabb és a zártabb magánhangzót. E körülmény, egybevetve e hang történeti fejlődésének tanúságával (l. alább e hang történetét), azt bizonyítja, hogy tulajdonkép két különböző hanggal van dolgunk, mely néhány nyelvjárásban s az irodalmi nyelvben egybeesett.

Digitized by Google

i. A nyelv felső állásával képeztetik széles ajaknyílással. A mélyhangúak sorában nincs megfelelő párja, ép ezért állhat mélyhangú szavakban is.

Az *i* képzésére nézve nincs különbség az egyes nyelvjárások között, használatára nézve is csak annyiban van eltérés, hogy a Dunától nyugatra eső nyelvjárások igen gyakran a hosszú *í* helyén is rövidet ejtenek, míg a Dunától keletre eső vidékek, főleg a Tiszán túl, a hosszú *í*-t kedvelik, s gyakran ejtik a köznyelvi rövid *i* helyén is.

í. A rövid *i*-től a képzés módját illetőleg csak annyiban tér el, hogy szűk ejtésű. Használatát illetőleg v. ö. a rövid *i*-t. E mellett némely nyelvjárásban az *é* hang helyén is gyakran *í*-t ejtenek (l. az *é*-t).

ö. Az *ë*-nek teljesen megfelelő ajakhangú párja; ez is a nyelv középső állásával képeztetik s az *ë*-től csak az ajakzárás tekintetében különbözik. A mélyhangzók sorában megfelel neki az *o*, melylyel a hangzóilleszkedés tekintetében váltakozik is. Mai nyelvjárásaink általában egyformán képezik az *ö*-t; használata tekintetében azonban nagy az eltérés az egyes nyelvjárások között, mivel — mint láttuk — nyelvjárásainknak egy része gyakran, más része majdnem minden esetben *ö*-t ejt az *ë* helyén (v. ö. *ë*). Szó végén a legtöbb nyelvjárás s a köznyelv nem ejti ezt a hangot, csupán a nyugati nyelvjárásterület s néhány palócz nyelvjárás ejti ajakhangzós szótag után: *ütöttö, összö.*

ő. A rövid *ö*-től képzés módja tekintetében csak annyiban különbözik, hogy szűk ejtésű. Néhány nyelvjárásunk (különösen a nyugati, palócz és felső tiszai nyelvjárások) diphthongust ejtenek helyette, leggyakrabban *ʿő*-t. A dunántúli és a nyugati nyelvjárásterület *l* előtt gyakran *ű*-t ejt helyette.

ü. A nyelv felső állásával képeztetik erős ajakzárással: mélyhangú párja az *u*, melynek a hangzóilleszkedés tekintetében megfelel. Nem ajakhangú párja az *i*, s különösen a palócz nyelvjárásokban sok szóban ejtenek *i*-t az *ü* helyén. Használata tekintetében ugyanolyan eltérés van az egyes vidékek közt, mint az *i*-nél láttuk; a Dunától nyugatra eső vidékek a rövid hangot ejtik a hosszú *ű* helyén is, ellenben a Dunától keletre, főleg a Tiszán túl, gyakoribb az *ű*.

Digitized by Google

ű. Képzés tekintetében a rövid *ü*-től csak abban különbözik, hogy szűk ejtésű. Használatát illetőleg is v. ö. a rövid *ü*-t.

b) **Mélyhangok.**

a. A nyelv alsó állásával ejtjük gyenge ajakzárással. Ma minden nyelvjárás így ejti ezt a hangot, csak a palócz vidéknagy részén hangzik helyette az ajakzárás nélkül képzett *ȧ*. A dunántúli és a nyugati nyelvjárások *á* után zártabb *ą*-t vagy *o*-t ejtenek helyette, a székely nyelvjárások pedig az *á* előtt ejtik *ȧ*-nak. Ez azonban mindkét helyen újabb fejlődés a szomszédos *á* hang hatása alatt.

[**â**]. Mai irodalmi nyelvünk nem jelöli ezt a hangot, noha a legtöbb nyelvjárás ejti ugyanolyan esetekben, mint az *ê*-t. Vagyis részint pótlónyujtás által keletkezett az *a*-ból, ha utána *l* vagy *r* veszett el, részint pedig a szótagzáró *l*, *r*, *j* előtt lett hosszúvá az *a* a Tiszától keletre eső nyelvjárásokban: *fâlra*, *âjtó*. Némely palócz nyelvjárásban a köznyelv *á*-ja helyett rendesen *â*-t, vagy a tőle csak az ajakzárás foka tekintetében eltérő *ą́* vagy *ą̇* hangokat ejtik.

[**ȧ**]. A mai magyar nyelvnek nem rendes hangja ez az ajakműködés nélkül képzett *ȧ*, mely teljesen megfelelő rövidje az *á*-nak. Hallható ez a hang az irodalminak nevezhető kiejtésben is egyes idegen szavakban. A latin nyelvből származó újabb jövevényszavakban ugyanis az *a* majd *a*-nak, majd *ȧ*-nak hangzik a beszélők ajkán: *algëbra* vagy *ȧlgëbra*, *akadémia* vagy *ȧkȧdémia*. Ezen kívül a legtöbb palócz nyelvjárás az *a* helyén rendesen ezt a hangot ejti.

á. A nyelv alsó állásával ajakzárás nélkül képeztetik. Nyelvjárásaink általában egyformán ejtik, csak a palócz nyelvjárások egy részében hangzik helyette az ajakzárással képzett *ȧ*, vagy a kisebb ajakzárással ejtett *ą́*, néhol pedig az *o*-nak megfelelő ajakzárással ejtett *ą̇*. Említettük már, hogy az *á*-nak megfelelő rövid hangzót, az *ȧ*-t, nem ejti a mai köznyelv, így azután az *a* és *á* állanak szemben mint a nyelvhasználatban egymásnak megfelelő rövid és hosszú hangzók. Az *á* hosszúsága állandó a mai nyelvben, csakis néhány szóban váltakozik *a*-val: *ád* — *ad*, *hágy* — *hagy*.

Digitized by Google

o. Az *ö*-nek mélyhangú párja; szintén a nyelv középső állásával képeztetik s ugyanolyan ajakzárással. A hangzóilleszkedés tekintetében az *ë* és *ö* állanak vele szemben. Képzése módja általában egyforma, csak használatára nézve van annyiban különbség, hogy a királyhágóntúli nyelvjárásterület, főleg a tőszótagon túl, nyiltabbá változtatta s *a*-t ejt helyette. Szó végén ép úgy nem kedveli a mai kiejtés, mint az *ë*-t és *ö*-t; csupán a nyugati nyelvjárásterület változtatta *o*-vá a szóvégi *a*-t, ha az előtte álló szótagban *á* van (*lábo, várto*).

ó. Az *o*-tól a képzés módja tekintetében csak annyiban különbözik, hogy szűk ejtésű; magas hangú párja az *ő*. Nyelvjárásainknak egy része, különösen a nyugati, palócz és felsőtiszai nyelvjárások diphthongust ejtenek helyette, leginkább *aó*-t. A dunántúli és nyugoti nyelvjárásterületen *l* előtt gyakran *u*, *ú* hangzik helyette.

u. A nyelv felső állásával képezzük erős ajakzárással; magas hangú párja az *ü*.

ú. A rövid *u*-tól a képzés módja tekintetében csak annyiban különbözik, hogy szűk ejtésű; magas hangú párja az *ű*. E két hangot nyelvjárásaink általában egyformán ejtik, használatukra nézve annyiban van eltérés, hogy a Dunától nyugatra eső vidékek a rövid hangot kedvelik a hosszú *ú* helyett is, ellenben a Tiszától keletre mind több és több szóban ejtenek hosszú *ú*-t a rövid hang helyén.

6. Kettős magánhangzók (diphthongusok).

A mai magyar köznyelv az irásban nem ismer diphthongusokat, azonban a kiejtésben diphthongusnak hangzik minden *j*-vel végződő zárt szótag. Ezekben nem *j* hangzik, hanem az *i*-nek kapcsoló hangja (l. 27. l.), mely diphthongussá egyesül az előtte álló magánhangzóval; tehát míg ebben *ha-jó* valódi mássalhangzót, *j*-t ejtünk, addig ebben *hajt*, már nem képezünk *j*-t, hanem csak rövid *i*-t. A rés, mely a nyelv háta és a szájpadlás közt marad, tágabb, mint a *j*-nél, úgy hogy a zönge fennakadás nélkül halad rajta keresztül. Ily módon a következő hangkapcsolatokat ejtjük diphthongusoknak:

Digitized by Google

ej: *sejt, tejbe.*
éj: *éjben, héjnak.*
ij és **íj**: *szijnak* vagy *szíjnak.*
üj és **űj**: *gyüjt* vagy *gyűjt.*
aj: *ajtó, hajt.*
áj: *szájba.*
oj: *fojtani, rojt.*
uj és **új**: *nyujtok* vagy *nyújtok, ujra* vagy *újra.*

A történeti fejlődés folyamán a magyar nyelvnek több diphthongusa volt; különösen fontosak az *i* és *u* magánhangzókkal alakult diphthongusok, melyekből a legtöbb mai hosszú magánhangzó fejlődött. Mai nyelvjárásaink is elég gyakran ejtenek egyes hosszú hangzók helyén diphthongusokat; különösen az *é, ó* és *ő* váltak gyakran kettős hangzóvá. (V. ö. Magyar Nyelvjárások, 117. l.)

7. A mássalhangzók képzése és osztályozása.

A hangok általános osztályozásáról szólva láttuk már az egyik legfontosabb különbséget a mássalhangzók közt; t. i. hogy egy részük tiszta zönge hang, míg a nagyobb részüket képezve a hang vagy csupán a szájban, vagy legalább a szájban is keletkezik. A mássalhangzóknak e három csoportja: 1. zönge mássalhangzók, 2. zöngés mássalhangzók és 3. zönge nélküli mássalhangzók.

A zönge mássalhangzók legközelebb állanak a magánhangzókhoz; a száj- (illetve orr-) üreg ezeknél is csak módosítja a gégében keletkezett zöngét. A módosítás kétféleképp történhetik: vagy csupán a szájüregen halad keresztül a zönge, s így keletkeznek a folyékony mássalhangzók (liquidae: *l, ly, r*), vagy pedig a szájüreg zárva van, ellenben a lágy íny leereszkedésével megnyílik az orrüreg, s ott jut ki a zönge, ezek az orrhangú mássalhangzók (nasales: *m, n, ny, ŋ*). A folyékony hangok képzése is kétféleképp történik. Az *l*-féle hangokat képezve, a nyelv középső részében zárja el a szájüreget s két oldalt hagy helyet a kijövő zönge számára, ellenben az *r*-féle hangok képzésekor a nyelv széle a szájüreg két oldalához szorul s csupán középütt hagy elég tág csatornát a kijövő zönge számára.

Digitized by Google

s vagy a csatorna hátsó részén a nyelvcsap (uvula), vagy pedig a szájüreg nyílása felé eső végén a nyelv hegye áll a zönge elé; a kitóduló levegő ezt az akadályt rezgésbe hozza, s innen van az *r*-féle hangoknak erős, recsegő hangzásuk, a miért rezgő hangoknak is szokták őket nevezni.

A szájüregben képzett mássalhangzók két csoportját, a zöngés és a zönge nélküli mássalhangzókét, a lágy (media) és kemény (tenuis) mássalhangzók nevén szokás különválasztani, s a legtöbb esetben egy-egy, a képzés tekintetében egyébként teljesen megegyező mássalhangzópár áll egymással szemben.

Lágy mássalhangzók: *g, gy, d, b; ds, dz; j, zs, z, v.*
Kemény mássalhangzók: *k, ty, t, p; cs, cz; s, sz, f.*

E két csoport mássalhangzói között még a szerint is különbséget kell tennünk, hogy képzésük közben teljesen elzárjuk-e a szájüreget, vagy marad-e egy kis rés, melyen a levegő folyton keresztül haladhat. Ha a szájüreg teljesen zárt, a hang megakad, s csak akkor halljuk ismét, midőn a szájüreg valamelyik részében megnyílik; tehát a képzés tulajdonképeni tartama alatt némák ezek a hangok, s csupán egy pillanatig hallhatók; addig, a míg a hirtelen megnyilt szájüregből kilöketik a levegő. Az így képzett hangokat pillanatnyi (néma, zárt, explosiva) mássalhangzóknak nevezzük.

A másik csoportot képezve a szájüreg működő részei csak annyira közelednek egymáshoz, hogy a köztük maradt kis nyíláson folyton keresztül halad a levegő, s a képzett hangot folytonosan halljuk; ezeket nevezzük folytonos (fúvó, nyilt; spirans) mássalhangzóknak.

Pillanatnyi mássalhangzók: *g, gy, d, b, ds, dz; k, ty, t, p, cs, cz.*
Folytonos mássalhangzók: *j, zs, z, v; s, sz, f.*

A mássalhangzókat még egy szempontból kell osztályoznunk, t. i. azon hely szerint, a hol a hang képzése a szájüregben történik. A mássalhangzók képzése módjának könnyebb megértésére szolgál a mellékelt rajz (18. l.), melyen külön megjelöltem mindazon részeket, melyek a mássalhangzók képzése alkalmával szerepet játszanak.

Digitized by Google

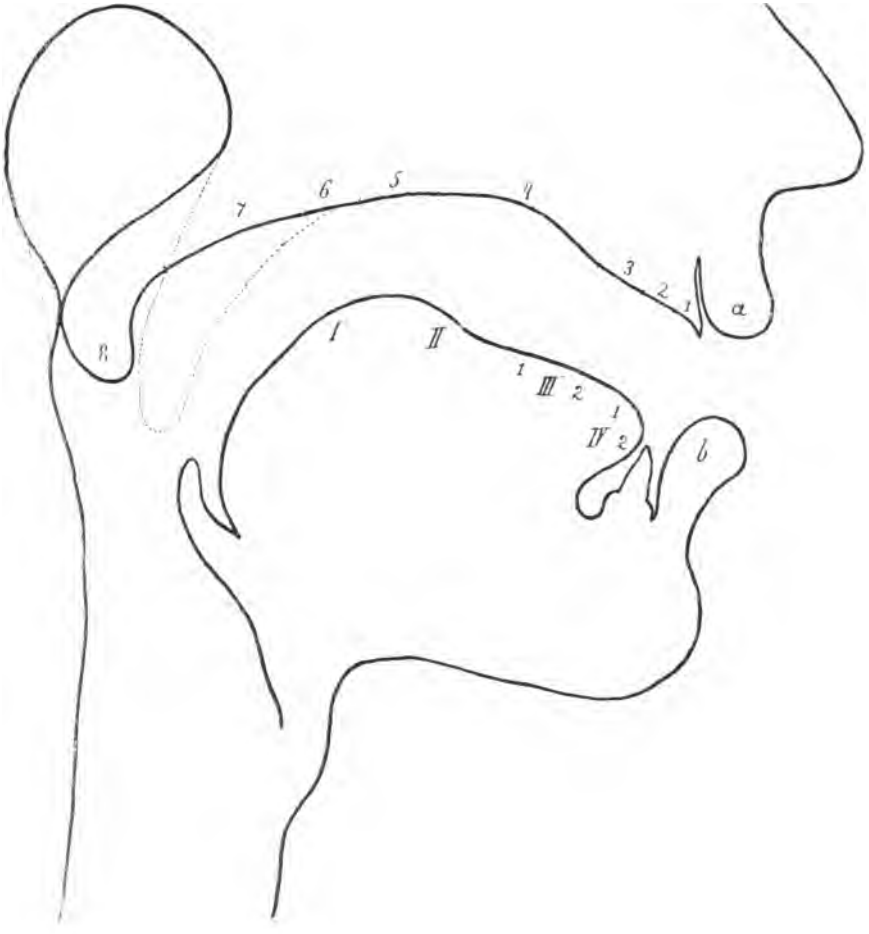

A szájüreg átmetszete.

A megjelölt részek a következők: *a* felső, *b* alsó ajak; a szájpadlaszon: 1. felső fogsor, 2. foghús (alveolae), 3. foghús mögötti (postalveolaris) rész, 4. kemény ín (palatum) középső része, 5. kemény ín hátsóbb része, 6. kemény és lágy ín határa, 7. lágy ín (velum), 8. nyelvcsap (uvula); a nyelven: I. a nyelv hátulja, II. közepe, III. eleje, IV. a nyelv csúcsa, s ezen IV_1 a nyelv legeleje, IV_2 a nyelv hegye.

Digitized by Google

A mássalhangzók képzésére szolgáló rés vagy zár létrehozására a szájüregnek mindig két része szükséges; ilyen párosan együttműködő részek: a nyelv és az egész szájpadlás a lágy ínytől a fogsorig, továbbá a két ajak vagy az alsó ajak és a felső fogsor. Tehát a mássalhangzókat két főcsoportra kell osztanunk: 1. nyelvvel, 2. ajakkal képzett mássalhangzókra.

A nyelv különböző részében és különböző helyeken közeledhetik a szájpadláshoz. Leghátrább képződnek az úgynevezett torokhangok (gutturales). Ezeket képezve a nyelv hátulja (I) szorul a kemény íny hátsó részéhez. E mássalhangzókat a magyarban kétfélekép képezzük: mély hangzók mellett ott, a hol a lágy íny a kemény ínynyel érintkezik (6), magas hangzók mellett a kemény ínyen valamivel előbbre (5). V. ö. *kas* és *kés*, *ág* és *ég*. (Az előrébb eső képzés jelölésére a betű alá >-jelet tehetünk.) A magyar nyelv ezen a helyen képzi a *k* és *g* pillanatnyi mássalhangzókat, s ugyane mássalhangzók előtt álló orrhangot (*ŋ*), melyet azonban helyesirásunk nem jelöl külön betűvel: pl. *engem, hang; írunk, szánka.*

A kemény íny középső és elülső részében képeztetnek az ínyhangok (palatales) és pedig két helyen. A nyelv eleje (III_1) felfelé görbül s a szájpadlás közepéhez (4) szorul, míg a nyelv csúcsa lefelé hajlik s az alsó fogsort érinti. Így képezzük a *gy, ty, j, ny, ly* hangokat. Az ínyhangok másik sorát a nyelv legelejével (IV_1) képezzük, úgy, hogy a szájpadlás elejét érinti a foghús mögött (3). Így képezzük a *ds, cs, zs, s* hangokat.

A foghúson és a fogsoron képezzük a foghangokat (dentales). Egy részüket a nyelv elejével (III_2) képezzük a felső foghúson (2), míg a nyelv hegye lefelé hajlik s az alsó fogsort érinti; így képezzük a *dz, cz, z, sz* hangokat. A többi foghangot a nyelv hegyével képezzük (IV_2) és pedig vagy a foghús mögött (3), mint az *l, r* hangoknál, vagy pedig a foghúson (2), illetve a két fogsor között (1), mint a *d, t, n* hangokat. A magyarban általánosabbnak tarthatjuk ez utóbbi hangoknak a két fogsor között történő képzését.

Az ajakhangok (labiales) szintén kétfélekép képeztetnek. Vagy a két ajakkal zárjuk el a szájüreget (bilabialis hangok): *b, p, m;* vagy pedig az alsó ajkat közelítjük a felső fogsorhoz (dentilabialis hangok): *v, f.*

Digitized by Google

A *h* tulajdonkép nem a szájban, hanem a gégében képzett mássalhangzó. E hang képzésekor a hangszalagok kissé tágabb rést nyitnak, úgy hogy a levegő rezgése sokkal gyengébb, mint a zönge képzésekor. Az így keletkezett susogó hang akadálytalanul halad végig a szájüregen, mely rendesen már előre felveszi a következő magánhangzó alakját, úgy hogy tulajdonkép annyiféle *h*-t ejtünk, a hányféle magánhangzó következhetik utána. A *h*-t a torokhangok közé szokás sorozni.

A magyar nyelv ejt néhány mássalhangzó diphthongust is: *cs*, *cz*; *ds*, *dz*. Ezek egy pillanatnyi, s egy, a képzés helye tekintetében neki teljesen megfelelő folytonos hangból állanak; az ily diphthongusok affricatáknak neveztetnek. A *cs* és *ds* áll egy palatalis *t* ill. *d*-ből, melyet rögtön *s* ill. *zs* követ; ép így a *cz* és *dz* egy alveolaris *t* ill. *d*-ből áll, melyet rögtön *sz* ill. *z* követ.

A magyar mássalhangzók táblázatát l. a 21. oldalon.

8. A mássalhangzók használata.

a) Orrhangú mássalhangzók.

Az orrhangú mássalhangzók közül az *m*, *n*, *ny* egyaránt állanak szó belsejében és végén, az *ŋ* azonban csupán szó belsejében állhat *k* és *g* előtt. Az egyes nyelvjárások szó végén majd az *m*-t, majd az *ny*-t kedvelik legjobban s ejtik a többiek rovására is. Egy-egy kisebb vidéken a szótagzáró orrhang bele is olvad az előtte álló magánhangzóba s orrhangúvá változtatja. *lá˜ka*, *szëgí˜*. (V. ö. Magy. Nyelvjárások, 117. l.).

Szó belsejében a szótagzáró orrhang rendesen illeszkedik a reá következő mássalhangzóhoz a képzés helyére nézve, csak az *m* állhat bármiféle mássalhangzó előtt (*háromkor*, *kazemtől*), bár ez is leggyakoribb az ajakhanguak előtt. Az *n* csakis foghangú, az *ny* csak ínyhangú s az *ŋ* csak torokhangú mássalhangzók előtt áll. Ez az illeszkedő hajlam oly erős ezekben a mássalhangzókban, hogy pl. az *s*, *zs*, *cs*, *ds* vagy *sz*, *z*, *cz*, *dz* hangok előtt is nekik teljesen megfelelő helyen képzett orrhangot ejtünk, *n* és *ny* helyett (*hánysszor*, *rouzza*; *roudsa*, *tindsa*); *f*, *v* előtt pedig dentilabialis orrhangot ejtünk (*fonva*, *könyv*).

Digitized by Google

A magyar mássalhangzók táblázata.

			A képzés módja	Zöngo nélküli (kemény) hangok		Zöngés (lágy) hangok		Zönge hangok		
				néma hangok	folytonos hangok	néma hangok	folytonos hangok	orrhangok	L. hangok	R. hangok
Nyelvhangok (linguales)	Torokhangok (gutturales)	a nyelv hátuljával képzettek	I—6	*k*	—	*g*	—	*ŋ*	—	—
		a nyelv közepével képzettek	II—5	*k̑*	—	*g̑*	—	*ŋ̑*	—	—
	Ínyhangok (palatales)	a nyelv elejével képzettek (cacuminalis)	III_1—4	*ty*	—	*gy*	*j*	*ny*	*ly*	—
		a nyelv csúcsával képzettek (postalveolaris)	IV_1—3	*(cs)*	*s*	*(ds)*	*zs*	—	—	—
	Foghangok (dentales)	a nyelv elejével képzettek (alveolaris)	III_2—2	*(cz)*	*sz*	*(dz)*	*z*	—	—	—
		a nyelv csúcsával képzettek: postalveolaris	IV_2—3	—	—	—	—	—	*l*	*r*
		a nyelv csúcsával képzettek: alveolaris v. interdentalis	IV_2—2 —1+2	*t*	—	*d*	—	*n*	—	—
Ajakhangok (labiales)	fog és ajak (dentilabialis)		a—1	—	*f*	—	*v*	—	—	—
	két ajak (bilabialis)		a—b	*p*	—	*b*	—	*m*	—	—

Digitized by Google

b) Folyékony mássalhangzók.

A magyar nyelv folyékony mássalhangzói: *l*, *ly*, *r*. Az *l* és *r* igen gyakran előforduló mássalhangzók; egyaránt állanak szó elején, belsejében és végén. Azonban nyelvjárásainknak egy nagy része, különösen a Tiszától nyugatra esők, a szótagzáró *l*-t (néha az *r*-t is) elhagyják, megnyújtva az előtte álló magánhangzót.

Az *ly* hangot a magyar nyelvterület legnagyobb részén ma már nem ejtik, hanem helyébe a Dunától nyugatra *l*, a Dunától keletre *j* lép: *ilyen* helyet *illen* vagy *ijen*, *király* helyett *királ* vagy *kiráj*. Csupán a palócz nyelvjárások ejtik mint palatalis liquidát, sőt ezek a nyelvjárások tovább is terjesztették az *ly* körét, s palatalisan ejtenek minden *l*-t *í* előtt (néha *é*, *ő*, *ű* előtt is), pl. *télyi* e h. *téli*, *alyig* e h. *alig*. Továbbá *ly*-nek ejtik az *l-j* kapcsolatát is; *hallya*, *kellyünk*, másutt *halla*, *kellünk* vagy *hajja*, *kéjünk*. Ámbár az a hang ma már csak ily kis területen él, az irott nyelv állandóan megőrzi ott, a hol régebben külön hang volt. Hogy az *ly* régebben általánosabb, sőt valószinűleg egészen általános használatú volt, egyrészt az a körülmény bizonyítja, hogy nyelvemlékeink kezdettől fogva, több-kevesebb következetességgel, külön jegyet használnak e hang számára; másrészt az a jelenség, hogy a mai nyelvjárásoknak egymással szemben álló *l* és *j* hangját csak a közös eredeti *ly* magyarázza meg.

Az *ly* hang rendesen csak szó belsejében és végén áll; csupán a *lyuk* és néha *lyány* szóban irják szó elején, s ezeket majd *l*, majd *j* hanggal ejtik: *luk* és *juk*, *lány* és *jány*.

c) Pillanatnyi (explosiva) mássalhangzók.

α) *Zöngés (lágy) explosivák.*

A magyar nyelv négy egyszerű zöngés explosivát ejt: *g*, *gy*, *d*, *b*, és két diphthongust *ds*, *dz*. Az egyszerű mássalhangzók állhatnak szó elején, belsejében és végén. A két diphthongus csupán szó belsejében áll (egy-két idegen eredetű szó kivételével, pl.: *dsida*); ekkor is a *ds* csupán *n* után áll, mint szótagkezdő mássalhangzó, a *dz* pedig csakis magánhangzó után.

A zöngés explosivák szó belsejében rendesen szótagkezdők, s leginkább magánhangzók után állanak. Eredeti szavakban a

Digitized by Google

mássalhangzók közül csakis a képzés helyére nézve nekik teljesen megfelelő orrhang állhat előttük (*mb, nd, nygy, ng*), vagy néha *l, r*. A szó belsejében, szótag végén csakis képző vagy rag előtt állanak; ekkor is csak lágy mássalhangzók előtt ejtjük őket, a mennyiben kemény mássalhangzó előtt mindig a megfelelő kemény explosiva lép helyükbe, pl.: *vágtam* h. *váktam, vad-tól* h. *vattól*.

β) *Zönge nélküli (kemény) explosivák.*

A zönge nélküli explosivák: *k, ty, t, p*, és a két diphthongus: *cs, cz*. Ezek a mássalhangzók egyaránt állanak szó elején, belsejében és végén, csupán a *ty* nem áll szó elején (az egy *tyúk* szó kivételével). Szó belsejében rendesen szótagkezdők s majdnem mindig magánhangzó után állanak; mássalhangzó csak akkor áll előttük, ha a tő maga mássalhangzóval végződik s ehhez járul kemény explosivával kezdődő rag vagy képző. Ilyenkor sem állhat előttük más, mint liquida, orrhang, vagy szintén kemény mássalhangzó; bármely lágy mássalhangzó kemény explosiva elé kerülve a megfelelő kemény mássalhangzóra változik (*eszt* e h. *ezt; szaptam* e h. *szab-tam; ëtykor* e h. *egy-kor*). Az orrhangok közül a kemény explosivát is csak az előzheti meg, a melyik a képzés helyére nézve neki megfelel (*láyka* e h. *lány-ka; önytyük* e h. *önt-jük; arampor* e h. *arany-por*); csupán az *m* állhat bármely explosiva előtt.

Szótag végén még ritkábbak e mássalhangzók; leginkább csak akkor állanak, ha szó végére kerülve, mássalhangzóval kezdődő rag vagy képző következik utánuk.

d) **Folytonos (spirans) mássalhangzók.**

α) *Zöngés (lágy) spiransok.*

A magyar nyelv lágy spiransai: *j, zs, z, v*. E hangok egyaránt állanak szó elején, belsejében és végén; csupán a *j*-t nem tekinthetjük szótag végén igazi mássalhangzónak, mert ily helyzetbe kerülve diphthongust alkot az előtte álló magánhangzóval (v. ö. magánhangzó diphthongusok). A Dunától keletre eső nyelvjárások az *ly* helyett is mindig *j*-t ejtenek, sőt a Tiszán túl egyes szavakban az *l* helyébe is *j* lép (*tajiga* e h. *taliga, pájinka* e h. *pálinka*).

Digitized by Google

A *v, z, zs* mint szótagvégző hang nem állhat kemény mássalhangzó előtt, ily esetben mindig a megfelelő kemény spirans lép az illető hang helyébe: *éfszázad* e h. *év-század, aszt* e h. *az-t, keszte* e h. *kezd-te.*

β) *Zönge nélküli (kemény) spiransok.*

A magyar nyelv kemény spiransai: *s, sz, f,* s ide sorozhatjuk a gége spirans hangját, a *h*-t. Az *s* és *sz* igen gyakori mássalhangzók a szó elején, belsejében és végén is; az *f* szó végén ritka, leginkább csak idegen szavak végén áll. A *h* a magyar kiejtésben csak szótagkezdő mássalhangzó lehet, s ha az irásban elő is fordul néha a szó végén, a kiejtésben sohasem hangzik. A kemény spiransok mint szótagvégző mássalhangzók csakis szintén kemény mássalhangzók előtt állhatnak; de pl. *idősbik, ereszd el* helyett azt mondjuk: *időzsbik, erezd el.*

9. Hosszú és kettős mássalhangzók.

A magyar nyelvnek egyik jellemző sajátsága, hogy minden mássalhangzót ejthet hosszan és kettősen.

Hosszú a mássalhangzó akkor, ha képzése annyi ideig tart, mint két rövid mássalhangzóé, s e közben a hangképző szervek működésében semmiféle változás sem áll be, pl.: *áss, aggy* (adj), *agg* stb. A folyékony és a folytonos hangokat úgy ejtjük hosszan, hogy a beszélő szervezet két rövid hangnak megfelelő ideig marad változatlanul, s e közben az illető hang folyton hallatszik. A hosszú explosivákat képezve, a hang csakis egy pillanatig hallatszik, ép úgy mint a rövideknél, t. i. midőn az elzárt szájüreget hirtelen megnyitjuk; azonban a képzésükre szolgáló zár tart annyi ideig, a meddig két rövid hangot lehetne képezni. Tehát nem maga a hang, hanem e mássalhangzó képzésekor keletkező szünet hosszú.

Ily hosszú mássalhangzót a magyar nyelv csakis szó végén ejt; a szó belsejében, két magánhangzó között, a hosszú mássalhangzóból kettős mássalhangzó lesz, mivel két szótag között oszlik meg: *ás-son, agy-gyon* (adjon), *ag-gódik.* Az ilyen kettős mássalhangzó képzésének módja ugyanolyan, mint a hosszúé; a

Digitized by Google

beszélő szervek változatlanul maradnak, míg a két hang képződik, csak a lehellet kibocsátásában történik némi változás, annyi t. i., hogy az illető hang második felét új lehelletkibocsátással képezzük, tehát mintegy újra kezdjük. Ily módon a mássalhangzó első fele befejezi az első, másik fele pedig kezdi a második szótagot.

Hosszú mássalhangzók a magyarban csakis szó végén, magánhangzó után állhatnak. Mihelyt az ily hosszú hang egy más mássalhangzó után kerül, mindig megrövidül: *erősebb*, de: *erősb; kevesebb*, de: *kevesbedik; között*, de: *közt; irott*, de: *irt; Kolozsvárott*, de: *Kolozsvárt*. Ép így megrövidül ez a hosszú hang, ha utána még egy mássalhangzó jut: *lenn*, de: *lent; menny*, de ragokkal így ejtjük: *menybe, menyről* stb.; *mell*, de ragokkal így ejtjük: *melbe, melnek, meltől* stb.; *eggy*, mássalhangzón kezdődő szó előtt rövid *gy*-vel hangzik: *egy bot*. — Az *l* hosszú magánhangzó után sem hangzik hosszan; ezeket *áll, váll* így ejtjük: *ál, vál*.

Leggyakrabban ejtett hosszú mássalhangzók az *l* és a spiransok, ritkábbak a lágy explosivák s csak néha fordulnak elő az orrhangok és a kemény explosivák. A hosszú mássalhangzók használatát a következőkben állíthatjuk össze:

m. Nem hangzik hosszan egy szó végén sem.

n. Hosszú ezekben: *lënn, fönn* stb.; némely nyelvjárás hosszan ejti ezt is: *azonn*.

ny. Hosszú ezekben: *mënny, szenny, könny;* továbbá minden *n, ny* végű ige felszólító módjának 2-ik személyében: *köszönny, mënny, fonny* (köszönj, stb.).

l. Hosszú ezekben: *këll, kall, hall, vall, ell, hull, lehell, fuvall, lövell, mell, toll* stb.

r. Hosszú csupán ezekben: *orr, forr, varr;* bár e szavakban is inkább hosszú magánhangzó és rövid *r* hangzik: *ór, fór, vâr* (és *var*).

b. Csak a középfok *bb* képzőjében hosszú: *jobb, szëbb*.

d. Csak a *d* és *v* tövű igék felszólító módjának 2. személyében, a tárgyas alakban, hangzik hosszan: *add, rëdd, tëdd* stb. Kedd?

gy. Hosszú az *ëggy* szó végén; továbbá a *d* és *gy* végű igék felszólító módjának 2. személyében: *aggy, maraggy, haggy, faggy* (adj, stb.) — és *higgy*.

Digitized by Google

g. Hosszú ezekben: *függ, agg, rëgg.*

dz. A *dz* végű igék felszólító módjának 2. személyében hosszan hangzik: *öveddz, takaróddz, fogóddz.*

p. Hosszú e két szóban: *csëpp, topp.*

t. Hosszú a helyhatározó ragban: *itt, ott; alatt, fölött, mellett, előtt; Győrött, Kolozsvárott* stb., továbbá hosszan hangzik az igék befejezett cselekvésének s a nomen perfecti képzőjének *tt*-je magánhangzó után: *irott, olvasott* stb.

ty. Hosszú ezekben: *fütty, petty, pitypalatty, fityfiritty.*

k. Csak néhány jövevényszóban hosszú, minők *lakk, frakk.*

cz, cs. A *cz* hosszú a *d, t* végű igék második személyében: *tuccz, maraccz* (tudsz, maradsz); — és *mecz* (metsz). — A *cs* csak a *t* végű igék fölszólítójában: *fűccs, tanícs.*

v, zs. Nem hangzanak hosszan egy szó végén sem.

z. Hosszú a *z* végű igék felszólító módjának 2-ik személyében: *hozz, tűzz, húzz* stb.

j. Hosszú e szóban *ujj*, továbbá a *j* végű igék felszólító módjának 2. személyében: *vájj, bújj, fújj, fejj.*

f. Nem hangzik hosszan, csak hangutánzásban: *puff.*

sz. Hosszú e szókban *rossz, lëssz;* továbbá az *sz* végű igék felszólító módjának 2-ik személyében: *válassz, szakassz, vadássz, hererássz* stb.

s. Hosszú az *s* és *t* végű igék felszólító módjának 2-ik személyében magánhangzó után: *áss, keress; ress, neress* stb.

Kettős mássalhangzók csak két magánhangzó között állhatnak, és pedig egyaránt rövid vagy hosszú magánhangzó után.

Kettősen ejthetünk bármely mássalhangzót; így kettős az *n* ezekben: *honnan, innen, onnan;* — kettős *ny* hangzik a következőkben: *fonnyad, szunnyad, ennyi, annyi, könnyü;* — kettős *l*: *ellen, felleg, hullám, villám* stb.; — kettős *ly* (illetőleg *jj* vagy *lj*): *illyen, ollyan, halljuk;* — kettős *r*: *cirrad, forró, arra, zörren* stb.; — kettős *bb*: *abban, ebben, lobban, dobban;* — kettős *d*: *addig, meddő;* — kettős *gy*: *faggyú, poggyász;* — kettős *g*: *aggat, faggat, nyaggat;* — kettős *p*: *röppen, csöppen, toppan, koppan, kappan;* — kettős *ty*: *lottyan, szottyan;* — kettős *t*: *kettő, rétten, itten, ottan;* — kettős *k*: *bökken, csökken, rokkan, rekken, pukkad; ekkor, akkor; mekkora, akkora, ekkora;* — kettős *cz, cs*: *ëczër* (egyszer), *haczor* (hatszor) stb.; *moczan; föcsen;* — kettős *dz*:

Digitized by Google

peddzi, *tekeröddzik* stb.; — kettős *z*: *hozzá*; *izzad*; — kettős *j*: *lëjjebb*, *fújja*, *tojjon* stb.; — kettős *sz*: *össze*, *vissza*; *asszony*, *hosszú*, *bosszú*, *vessző*; — kettős *s*: *lassú*; *ásson*, *lásson* stb.

Kettős mássalhangzó jön létre akkor is, ha a szóvégi hosszú mássalhangzó szó belsejébe jut: *szennyes*, *ëggyet*, *függő* stb. Továbbá főleg a következő esetekben: 1. valahányszor a *-val*, *-vel* rag mássalhangzón végződő szóhoz járul: *házzal*, *lábbal* stb.; — 2. ha *j*-vel kezdődő rag kerül *d*, *t*, *ty*, *sz*, *z*, *s*, *j*, *l* után: *aggyon*, *arasson*, *haggyon*, *hozzon*, *vadászsza*, *süsse*, *bújjon*, *hajjon* (*haljon* és *halljon*; a nyugati nyelvjárásterületen ez így hangzik: *hallon*); — 3. *az*, *ez* névmás ragozott és összetett alakjaiban: *ahhoz*, *ettől*, *erről*, *abból*, *annyi*, *efféle*, *affelől* stb.; — 4. összetett szavakban, pl.: *minnyájan* (mindnyájan), *ünnep*, *tennap* (tegnap).

10. A hangok kapcsolatai.

Az egyes hangok kapcsolataiból alakulnak a beszéd összefüggő részei: a szótagok, szólamok és mondatok.

Beszéd közben az egyes hangok nem sorakoznak úgy egymás mellé, a mint őket külön-külön ejtjük, hanem az egymás után következő hangok bizonyos tekintetben alkalmazkodnak egymáshoz. A magyarban az egyik hangról a másikra rendesen a legrövidebb úton megy át a szervezet. E közben a következő átmenetek fordulnak elő:

1. Két egymásután következő magánhangzó mindig két külön szótaghoz tartozik; mielőtt tehát a második magánhangzó képzése megkezdődnék, új lehelletkibocsátáshoz fogunk. E közben a zönge folyton tart, a míg a szájüreg az egyik magánhangzónak megfelelő alak helyett a másikat veszi fel. A mindennapi kiejtésben ilyenkor a nyelv keresztül szokott menni az *i* vagy *j*-nek megfelelő helyzeten, s a két magánhangzó között valóságos *i* vagy *j* hangzik: *fijajim* e h. *fiaim*, *rëjá* e h. *reá*, *kiját* e h. *kiált*, *tëja* e h. *tea*; ilyen az átmenet gyakran még akkor is, ha a két magánhangzó két külön szóhoz tartozik: *ide jér* (ide ér), *írta jaszt* (írta azt).

2. Ha magánhangzó után zöngés mássalhangzó következik, vagy viszont, az átmenet ideje alatt folyton hangzik a zönge.

Digitized by Google

Ha ellenben a mássalhangzó zönge nélküli, a magánhangzó képzésével egyidejüleg kezdődik, ill. végződik a zönge.

3. Két egymás mellett álló mássalhangzó között az átmenet különböző lehet. A magyar nyelv ilyenkor is arra törekszik, hogy az átmenet az egyik hangról a másikra a lehető legrövidebb úton történjék, s ezért az egymás mellé került, de a képzés módja tekintetében egymástól különböző mássalhangzók lehetőleg illeszkednek egymáshoz. Állandó hatással vannak egymásra a kemény és lágy mássalhangzók. A magyar kiejtés ugyanis egymás mellett vagy csak kemény, vagy csak lágy mássalhangzókat kedvel; ha tehát különböző képzésmóduak kerülnek össze, az egyik rendesen megváltozik a másiknak hatása alatt. Az illeszkedés iránya rendesen hátraható, vagyis az első hang változik meg a rá következőnek hatása alatt. Ennek oka az, hogy a második mássalhangzó mindig szótagkezdő hang, s mint ilyen erősebb hangsúlyú az őt megelőző szótagvégző hangnál. A mássalhangzók ezen illeszkedésének esetei a következők:

a) Kemény mássalhangzó előtt csak szintén kemény mássalhangzó állhat, tehát ha lágy állana előtte, ez ugyanolyan képzésű kemény mássalhangzóra változik: *b : p*, *dop-tam*, *hap-tól*, *zap-kenyér*; — *d : t*, *vat-kan*, *at-hat*; — *g : k*, *vák-ta*, *rák-tok*; — *gy : ty*, *vaty-tok* (és *vattok*), *ety-ház*; — *v : f*, *néf-telen*, *éf-könyv*; — *z : sz*, *asz-t*, *kösz-te*; — *zs : s*, *darás-fészek*.

b) Lágy explosivák és *z*, *zs* előtt rendesen csak lágy mássalhangzó áll. A lágy mássalhangzók assimiláló ereje már nem oly erős és nem oly általános, mint a keményeké, azonban még mindig elég gyakori, pl. *k : g*, *lög-dös*, *lag-zi*; — *p : b*, *lob-dos*, *kab-zsi*; — *s : zs*, *ázs-d*.

c) A képzés helyére nézve csak az orrhangok illeszkednek, a mennyiben rendesen ugyanott képezzük őket, a hol a rá következő mássalhangzót; pl. *lány*, de: *lám-ba*, *láz-ka*; *torony*, de *toromba*. (V. ö. a mássalhangzók használatát.)

A magyar kiejtés még más esetekben is egyszerűbbé teszi az átmenetet egyik mássalhangzóról a másikra. Ha *d*, *t* után *zs*, *s* vagy *z*, *sz* következik, rendesen a *ds*, *cs* ill. *dz*, *cz* mássalhangzó diphthongus lesz belőlük, vagyis a *d*, *t* a képzés helyére nézve teljesen a rá következő spirans hanghoz illeszkedik: *lácz* (látsz), *tarcsa* (tartsa).

Digitized by Google

Két egymásután következő explosiva képzésekor az elsőnek megfelelő zár csak akkor nyílik meg, midőn a második számára szolgáló akadály már megvan, mint pl. ebben *kaptam;* vagy legalább az első zár megnyílása, s a másodiknak felállítása egyidejüleg történik, pl. ebben: *raktam*, *patkó.* Közvetetlenül történik az átmenet akkor is, ha explosivára az ugyanazon helyen képzett *l* vagy orrhang következik. Az ilyen kapcsolatban: *adlak*, a nyelv a *d* képzésének megfelelő helyen marad, s úgy nyilik meg két oldalt a szájüreg. Ha pedig az explosivára orrhang következik, pl. *lehetne*, *kap ma*, az explosiva zárja változatlan marad, s csak a lágy íny megnyitásával képződik az orrhang. Ép így változatlanul marad a zár, ha orrhangra ugyanazon a helyen képzett explosiva következik: *angyal*, *ember;* ilyenkor a lágy íny bezárul, s a szájüreg megnyiltával már az explosiva hallatszik.

11. Hangsúly.

Beszéd közben hangunkkal kétféle változás történhetik. Ha a tüdőből jövő levegőt hangok képzésére akarjuk fordítani, bizonyos erővel kell azt onnan kilöknünk. Minél nagyobb ez az erő, annál erősebben ütközik a kijövő levegő a hangszalagokba, a létre jövő rezgési hullámok annál nagyobbak, s a hang is annál erősebb, vagyis annál hallhatóbb. Másrészt a hangszalagok különböző feszültséggel állhatnak a kijövő levegő elé; minél feszültebbek a hangszalagok, annál több a létrejövő rezgési hullámok száma, s annál magasabb a keletkezett hang. Tehát minden egyes szótagon, melyet kiejtünk, megfigyelhetjük a hangnak erősségét és zenei magasságát.

Beszéd közben hangunk erőssége és magassága nem marad egyforma, hanem szótagonként (néha még a szótagon belül is) változik. A hangnak ez a folytonos változása teszi beszédünket kellemessé és érthetővé; e nélkül a beszéd nemcsak a fülnek volna kellemetlen, hanem az érthetőséget is nagyon megnehezítené. Hangunk erősségének és magasságának ezt a folytonos változását nevezzük hangsúlynak. Tehát e névvel hangunknak kétféle sajátságát jelöljük, pedig e kettő nem jár mindig együtt. Nehogy tehát a szó kétértelmű használata zavart okozzon, külön kell

Digitized by Google

mindig megneveznünk az erősségi és a magassági hangsúlyt; az előbbit alkalmas szóval nyomatéknak is nevezhetjük.

A nyomaték, a melylyel az egyes szótagokat kimondjuk, nem egyforma beszéd közben, és különböző nyomatékú szótagokat kell megkülönböztetnünk; azonban, — s ezt ki kell emelnem — olyan szótag nem fordul elő beszéd közben, a melyet semmi nyomatékkal se ejtenének, így tehát hangsúlytalan szótagokról nem is beszélhetünk, mert hisz minden egyes szótagnak van valami súlya, bármily csekély esetleg ez a súly.

A magyar kiejtést vizsgálva, a nyomatéknak öt fokát kell megkülönböztetnünk; e fokok erőssége azonban nem különbözik egymástól annyira, mint pl. a német vagy angol nyelv különbözőkép kiemelt szótagjainak nyomatéka. Az öt különböző erősségű nyomaték elnevezésére a következő szavakat használom: a legerősebben ejtett szótag erős nyomatékú: a következő négy fokot számokkal jelölve, a legerősebb az elsőrendű nyomaték, ezután sorban következnek a másod-, harmad- és negyedrendű nyomaték.

A hang magasságának változása gyakran szintén az értelem kifejezésére szolgál. Sokszor változik ugyan a beszélő hangjának magassága a nélkül is, hogy az a jelentésnek valami külön módosulását vagy árnyalatát fejezné ki; ilyenkor ez főleg egyéni sajátság. Gyakran tapasztaljuk ugyanis, hogy egyik ember beszéde kedvesen csengő, behizelgő, míg a másiké unalmasan egyhangú, vagy pedig kiállhatatlanul éneklő; mindez a hang magasságának kellemes vagy kellemetlen változtatásától függ. Tehát minden ember változtatja beszéd közben hangjának magasságát; a míg azonban ez a változás nem szolgál a különböző értelem kifejezésére, nem is tartozik vizsgálódásunk körébe. A magyar nyelvben a hang magassága nem szolgál annyira a különböző értelmi árnyalatok kifejezésére, hogy a magasságnak többféle fokát kellene megkülönböztetnünk. Elég, ha csak a hang magasságbeli változásának irányáról szólunk s megkülönböztetünk magas és mély hangot, s beszélünk a hang emelkedéséről és ereszkedéséről.

Digitized by Google

12. A szótagok alakulása és hangsúlya.

Szótagnak nevezzük az egy lehelletkibocsátással képzett hangcsoportot. Minden szótagnak van egy legfontosabb része, a mely köré a többi hang csoportosul. A szótagnak ezt a részét nevezzük sonans elemnek, s köréje csoportosul a többi, a consonans. A magyarban a sonans elem mindig a magánhangzó, a mely nélkül magyar szótag nem ejthető; a köréje sorakozó mássalhangzókkal együtt alakul a szótag.

A mássalhangzók a magánhangzók körül a következő rendben helyezkednek el. A két magánhangzó között álló mássalhangzó mindig a második szótaghoz tartozik, még akkor is, ha ez a mássalhangzó a szó végén áll, s utána magánhangzón kezdődő szó következik (*sza-ba-dé-let; a-zá-por*). Tehát a magyarban minden szótag mássalhangzón kezdődik, kivéve ha maga a szólam első hangja magánhangzó, vagy ha két magánhangzó kerül egymás mellé (*össze illenek; ha elmegyek; fi-a-im*). Ámbár ez utóbbi esetben is a mindennapi kiejtésben *j*-t ejtünk a második magánhangzó előtt: *fi-ja-jim*, *le-jány*. (V. ö. A hangok kapcsolatai.)

Ha két magánhangzó között két mássalhangzó van, az egyiket az első, a másikat a másodikhoz ejtjük, még akkor is, ha a két mássalhangzó a szó végén áll s az utánuk következő szó magánhangzóval kezdődik (*kap-tam, at-tam; ir-t ott; vol-t az; vezes-s el*). Két mássalhangzót nem szeret a magyar nyelv sem szótag elején, sem a végén. A szó elején magyar szóban elő sem fordul s az idegen szavakban is lehetőleg kerüli a magyar kiejtés (*király, iskola, goróf*). Ha két magánhangzó közé három mássalhangzó kerül, kettőt ejtünk az első szótag végén s csak egyet a következőnek elején (*kedv-ből, holt-ra*). Az ilyen szótag azonban ritka, mert ezen úgy segít a magyar kiejtés, hogy, ha csak lehet, elhagyja a három mássalhangzó egyikét, rendesen a középsőt: *asz-mon-ta* (azt mondta), *miny-nyá-jan* (mindnyájan), *ker-be* (kertbe), *kesz-tem* (kezdtem).

A magyar nyelv tehát ilyen alakot szeret adni a szótagnak: elül rendesen egy mássalhangzó áll, ezt mindig magánhangzó követi, a mely be is zárhatja a szótagot, de következhetik utána egy, sőt néha két mássalhangzó is.

Digitized by Google

A hangsúlyról egyes szótagokon belül csak keveset szólhatunk. A nyomaték, a melylyel ejtjük, nem magától az illető szótagtól függ, hanem a helytől, melyet a szólamban vagy a mondatban elfoglal. Azonban magán az egyes szótagon sem marad a nyomaték mindvégig egészen egyforma. A hang erejének legnagyobb része a magánhangzóra és az őt megelőző mássalhangzóra jut; ezentúl fogy a nyomaték, s a szótagvégző mássalhangzóra már kevesebb jut; még kevesebb jut rá, ha két mássalhangzó van a szótag végén. Tehát a rövid magánhangzóra végződő szótagon egyenletes a nyomaték; a hosszú magánhangzós szótag második felében már ereszkedik egy kissé; a zárt szótag nyomatéka a magánhangzón egyenletes, az utána következő mássalhangzón gyengül (*decrescendo*).

A hang magassága ritkán változik a szótagon belül, s ha változik is, ez nem az illető szótag minőségétől, hanem mondatbeli helyétől s az egész mondat értelmétől függ. A hang változásának iránya magában a szótagban vagy emelkedő vagy ereszkedő.

13. Szólamok alakulása és hangsúlya.

Az olyan szótag-csoportot, melynek ejtése közben szünetet nem tartunk, hanem melyet mint egységes egészet mondunk ki, nevezzük szólamnak. A szólam állhat egy vagy több szóból; leggyakrabban több, az értelem szerint külön váló szó alakul szólammá.

Szólamokká csakis a közvetetlenül egymás mellett álló szavak alakulhatnak, tehát a szólamok alakulása összefügg a szórenddel is. A szavaknak szólamokká alakulása függ első sorban a beszélő czéljától; a mint mást és mást akarunk kifejezni, másképp alakítjuk a mondat egyes részeit szólamokká.

A mely szóra a beszélő legnagyobb figyelmet akar fordíttatni, azt az által emeli ki, hogy előtte rövid szünetet tart s magát a szót nagyobb nyomatékkal ejti, vagyis szólamot kezd vele. Egy szólamba tehát az egymás mellett álló s egymásra vonatkozó mondatrészek tartoznak, melyeket az első szótagnak nagyobb nyomatéka kapcsol össze.

Szólam élén állhat az állítmány, alany s bármely határozó,

Digitized by Google

ha a beszélő figyelmet akar rájuk fordíttatni; továbbá a jelző, ha a jelzett szó értelmének változtatására szolgál. A szólam belsejében állhat az állítmány, ha valamely más mondatrészt akarunk különösen kiemelni; ez esetben mindjárt az illető mondatrész után foglal helyet. Állhat továbbá a szólam belsejében és pedig rendesen az állítmány mögött az alany vagy bármely határozó, ha az állítmányt vagy valamely másik határozót akarunk kiemelni. A jelző is a főnevét megelőző szólam belsejében áll, ha csak díszítésül szolgál. Csakis a szólam belsejében állhat a névutó, egybeejtve főnevével, továbbá a kötőszók, a melyek mindig az előző szólamhoz csatlakoznak.*

A szólamok alakulása nagyon változatos nyelvünkben, a nyomaték eloszlása azonban az egyes szólamokon belül mindig egyforma. Legnagyobb nyomaték jut a szólam első tagjára, s ez lehet erős vagy elsőrendű nyomaték.

A szólam első tagja rendesen elsőrendű nyomatékot kap; erős nyomaték csak akkor jut rá, ha a beszélő a szólamot különösen ki akarja emelni, ilyen pedig csakis az állítmány szólama lehet. Néha a különben egybetartozó szavak csoportja oly hosszú, hogy szünet nélkül nem tudjuk kiejteni; ez esetben alkalmas helyen megszakítjuk, rövid pihenőt tartunk s az utána következő részt másodrendű nyomatékkal kezdjük. Néha egy-egy szólamot a mondat elején is másodrendű nyomatékkal kezdünk, ha nem akarunk különös súlyt fektetni rá. Az első szótag után a többit mind kisebb nyomatékkal ejtjük és pedig váltakozva majd harmad-, majd negyedrendűvel.

A másodikra és minden utána következő páros számú helyen álló szótagra negyedrendű, a harmadikra s minden utána következő páratlan számú helyen álló szótagra harmadrendű nyomaték jut.**

Miután a magyarban erős, első- és másodrendű nyomaték

* A szólamok alakulását részletesen tárgyalom „Hangsúly a magyar nyelvben" cz. értekezésemben. (Nyelvtud. Közl. XXI. k.)

** A példákban a különböző hangsúlyt különböző betűk jelölik: *erős*, **elsőrendű**, *másodrendű* hangsúly; a harmad- és negyedrendűt nem szükséges jelölni. A szólamokat | választja el egymástól; azonban a szólam belsejében másodrendű nyomatékkal kezdődő részt nem különítem el, csakis az első tag nyomatékát jelölöm.

Digitized by Google

csakis a szó első tagjára eshet, minden szólam új szóval kezdődik; vannak azonban, mint láttuk, olyan szavak is (névelő, kötőszó), melyekre a mondatban sohasem jut ilyen nyomaték. Ha tehát ezek állanak a mondat élén, a szólam csak az utánuk következő szóval kezdődik, őket pedig külön mint szólamelőzőt ejtjük; nyomatékuk a páratlan számú szótagokon harmad-, a páros számúakon negyedrendű:

Pl.: Aztán | **el**gyere. A | **gró**fot láttam.

Ilyen szólamelőző rész előfordulhat két mondat között is:

Sok | **azt** véli | ha | **más** nyelvet | rosszúl beszél | *o*kosabb | mintha | *ma*gyarul | **jól** szólna.

A hang magasságának változása semmi befolyással sincs a szólamok alakulására.

14. Mondatok alakulása és hangsúlya.

Két lélekzetvétel közé eső szólamcsoportot nevezünk mondatnak. Az ily phonetikai mondat állhat egy vagy több, az értetelem szerint külön váló mondatból: azonban minden egyes phonetikai mondat végének egybe kell esni egy nyelvtani mondat végével. A mondat egyes részeinek nyomatéka függ az őt alkotó szólamok jelentésétől és fontosságától.

A szólam a mondatban háromféle nyomatékkal kezdődhetik; az első szótagot ejthetjük erős, elsőrendű vagy másodrendű nyomatékkal. Hogy minden egyes szólamra e három közül milyen nyomaték jut, függ az illető részek fontosságától s a beszélő czéljától.

Minden olyan mondatrészt, melyre a beszélő a halló figyelmét fel akarja hívni, akár mivel nem tudottnak tartja, vagy ha tudja is, különös figyelmébe akarja ajánlani, szólam elején elsőrendű nyomatékkal ejti. Ilyen elsőrendű nyomaték illeti meg első sorban az állítmányt. Ha azonban nem magára a cselekvésre akarjuk a hallót figyelmeztetni, hanem annak módjára vagy valamely körülményére, egy más mondatrészt kell kiemelnünk, s az így kiemelt mondatrész után, ugyanabban a szólamban áll az állítmány is. Ez a szólam szintén elsőrendű nyomatékot kap. Ha

Digitized by Google

ezen kívül egyéb mondatrészre is fel akarja a beszélő a halló figyelmét hívni, mivel ezt is ismeretlennek tartja, elsőrendű nyomatékkal kezdi azt a szólamot is, a melynek élén ez a mondatrész áll.

Az erős hangsúly csak arra való, hogy a mondat egy részére különös figyelmet fordíttassunk. Több elsőrendő nyomatékkal biró szólam közül azt, a melyben az állítmány van, különösen is kiemelheti a beszélő azzal, ha erős nyomatékkal kezdi. Ilyen erős nyomatékot hallunk főleg a parancsoló mondatokban, és az olyanokban, a melyek ellentétet fejeznek ki:

Lidi | ***szólj!***

Te | ***so***kat látsz | **én** meg | ***sem***mit.

Másodrendű nyomatékkal kezdünk minden oly szólamot, vagy oly részt a szólamon belül, melyről a beszélő azt hiszi, hogy a halló előtt már ismeretes, s maga is inkább csak a gondolat teljessége kedvéért mondja el, vagy azért, hogy félreértés ne keletkezzék.

15. A hang magasságának változása a mondatban.

A hang magasságának változását nem kötik szoros szabályok; az egyes érzelmeket, a kifejezendő gondolat árnyalatait, a mit az irás soha vissza nem tükröztethet, a hang különböző magasságával fejezzük ki. Általános tapasztalat, s ez minden nyelvben úgy van, hogy a magas hang vidámságot, örömet, kellemes meglepetést fejez ki; a mély hang ellenben szomorúságot, fájdalmat.

Külön csakis azon esetekről kell szólanunk, midőn a hang magasságának módosulása a mondat értelmének jelölésére szolgál. Ez történik a kérdő mondatokban; ezeket ugyanis a jelentő mondattól nem a szórend, hanem csakis a hang magasságának változása különbözteti meg. A rendes kérdő mondatokat úgy ejtjük, hogy a hang a mondat első tagjától kezdve folyton emelkedik egész a mondat utolsó előtti tagjáig, az utolsón hirtelen esik:*

* A hang magasságbeli változásának irányát az illető rész elé tett / vagy \ jelenti. Az így jelölt részen egyenletesen emelkedik vagy esik a hang; ha csak egyes szótagon történik ez az emelkedés vagy esés, ezt az illető szótag fölé tett < vagy > jelöli.

Digitized by Google

/ Megint együtt vagytok?

/ Szeretik egymást?

Ha azonban az utolsó szó egytagú, ezen éri el tetőpontját a hangnak emelkedése, s evvel végződik a mondat:

Tehát / leánya is van?

A mely kérdő mondatban kérdő névmás is van, két részre oszlik az emelkedés. Előbb egyenletesen emelkedik a kérdő szón s a hozzá tartozó szólamon végig, s a következő szólamon újra ugyanazon hangból kezd emelkedni:

/ Mi baja volt az / öreggel?

/ Miért vonakodik / annyira?

Ha a mondatnak csak egy részét kérdezzük, csupán ez egy rész szólamán emelkedik a hang:

Az asszonyság / egészséges?

Szállásom / rendben van?

Te Antal, az asszonyság / semmit se üzent?

Egyes nyelvjárásokban a hangmagasság változásának nagyobb szerepe van a beszédben. Ugyanis egyes mondatok kiemelésére a mondat utolsó, vagy utolsó előtti tagján emelik a hangot, s e hangemelkedéssel néha a nyomaték erősbödése is jár. Ily éneklő hangsúly hallható a debreczeni és a székely nép beszédében (V. ö. Nyr. XIX: 70.), a szlavóniai magyarok nyelvében (Nyr. XXIII: 214.) és egyes palócz nyelvjárásokban.

16. Magánhangzók illeszkedése.

A szók és szólamok alakulására nagy befolyással van a magyarban a hangzóilleszkedés törvénye is. E törvény szerint ugyanazon szóban vagy csak magas, vagy csak mély hangok állhatnak; e mellett a ragok és képzők nagyobb részének szintén két alakja van, egy magas és egy mély hangú, s az előbbi csupán magas, az utóbbi csupán mélyhangú szavakhoz járul.

Ha megvan mindkét hangrendben az ugyanazon nyelv- és ajakmüködéssel képzett magánhangzó, ezek felelnek meg egymásnak, mint pl. *á* és *ő*, *ó* és *ő*. Csakhogy a magánhangzók egy

Digitized by Google

részének nincs ily pontosan megfelelő párja a másik hangrendben; ez esetben a nyelvszokás egy, képzésére nézve hozzá legközelebb álló magánhangzót állít vele egy sorba. Így lett az *ë* párja az *o*, mert az ajakműködés nélkül képzett mély hangok közt nincs középső nyelvállással képzett magánhangzó. Az *é* párja az egy fokkal mélyebb nyelvállással képzett *á* lett, mert ez a hozzá legközelebb álló hosszú mély hangzó. Elősegíthette ezt az is, hogy az *á* pontosan megfelel a régi nyelv *ê* hangjának, melyből ma szintén *é* lett. Az *e*-nek sincs egyenes megfelelője a mélyhangúak között, tehát az ajakműködéssel képzett *a* lett a párja. Az *i*, *í*-nek sincs megfelelő párja a mélyhangúak sorában, sőt még hozzá közel álló hang sincs, úgy hogy pár nélkül maradt, s az olyan rag vagy képző, melyben *i*, *í* van, egyformán áll magas és mélyhangú szavak mellett.

A hangzóilleszkedés tekintetében tehát magánhangzóink így váltakoznak egymással.

Magas hangok: *e; ë, é; i, í; ü, ű; ö, ő.*
Mély hangok: *a; o, á; –, –; u, ú; o, ó.*

Az a körülmény, hogy az *i*, *í*-nek nincs mélyhangú párja, és így belejutott mélyhangú szavakba is, megrontotta a hangzóilleszkedés szabályosságát. Ehhez járult még az is, hogy magában a tőben is az *oj*, *aj* diphthongusból *i*, *í*, továbbá *é* és *ë* lett; s minthogy a magyar nyelv e hangoknak egyenesen megfelelő mélyhangzókat nem ejt, megmaradtak a mélyhangú szavakban, s a hangzóilleszkedésre nézve lassanként közönyösekké váltak a tőszóban. Ehhez járult még az is, hogy oly idegen szavak is kerültek a magyarba, a melyekben vegyesen áll a magas és mély hangzó. Az ilyen vegyeshangú idegen szavak magánhangzói sok esetben illeszkedtek, úgy hogy a szó vagy egészen mély-, vagy egészen magashangúvá vált; azonban az *ë*, *é*, *i*, *í* hangok igen gyakran változatlanul megmaradnak a mélyhangú szavakban. A mai nyelvérzék előtt mindazon szavak, melyekben *ë*, *é*, *i*, *í* mély hangzók mellett állanak, hangzóilleszkedés tekintetében mélyhangúak: *dëszkákat*, *susztër-ok*, *borbély-hoz*, *kaczér-ság*, *jácziut-os*. Azonban az olyan újabb jövevényszók, melyeknek utolsó tagjában *e* hangzik, még akkor is magashanguan ragoztatnak, ha a többi szótag mélyhangú: *parlament-ben*, *kataszter-hez*, *mágnes-ség*.

Digitized by Google

barométer-ben. Ezekhez csatlakoznak az olyan vegyes hangú keresztnevek is, melyeknek utolsó tagjában *e* hang van: *József-től*, *Albert-nek*, *Ágnes-hez.*

Nyelvünkben egy másik hangzóilleszkedés is van, t. i. az ajakhangzóké. Ez azonban kis terjedelmű, s csupán annyiból áll, hogy a magas hangok közül az *ë* nem állhat meg az előtte álló szótag ajakhangzója (*ö*, *ü*) után, hanem belőle is ajakhangzó (*ö*) lesz; pl. *kértëk* de *üztök*, *vérhëz* de *tűzhöz* stb. Ez az illeszkedés a magyarban újabb fejlődésű s nem szabad összevetnünk a török és mongol nyelvek labialis illeszkedésével, mert ott ez a nyelv egész hangrendszerére kiterjedő jelenség, ép úgy mint a magánhangzók palatalis illeszkedése. Nálunk, mint alább az *ö*, *ü* hangok fejlődését vizsgálva látni fogjuk, a labialis magas hangok, különösen a tőszótagon túl, csak újabban fejlődtek, és pedig első sorban a tő labialis hangjai mellett. Ez a sajátság csak azt bizonyítja, hogy a magánhangzók illeszkedő ereje nyelvünkben még mindig él és működik.

A magánhangzók illeszkedése a magyarban rendesen előreható, vagyis a ragok és képzők hangzója változik a tő hangrendje szerint. S ez természetes is, mert a fontosabb és jelentősebb tő nem ölthet két, esetleg több alakot a rag vagy képző hangzója szerint; míg ellenben a rag és képző functiójának érzetét akár két vagy három alakhoz is fűzhetjük. E mellett a tőszótag magánhangzójának változatlan megőrzését elősegíti a reá eső erősebb hangsúly is. A hátraható hangzóilleszkedés csak kivételes jelenség a magyarban, s csupán újabb időben történt néhány összetett szóban, melynek első része elhomályosult (*böstörő* e h. *borstörő*, *soha*, *sohan* e h. *së-ha*, *sëhan*), továbbá egyes idegen eredetű szavakban. (V. ö. Hátraható hangzóilleszkedés. Nyr. XVI. k.)

Digitized by Google

MÁSODIK SZAKASZ.

A magyar nyelv hangalakjának története.

Bevezetés.

A hangok változásai.

Bármely nyelv életét vizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy a nyelvben állandóság, egyformaság nincs, hanem minden nyelv örökös változáson megy át az idők egymásutánjában ép úgy, mint egy és ugyanazon időben a különböző beszélők ajkán. S a nyelvtudománynak legfőbb feladata az, hogy a nyelveknek e folytonos változását figyelemmel kisérje, kutassa a benne rejlő törvényszerűséget, s ez által meg tudja érteni és magyarázni az illető nyelv mai állapotát.

Minden nyelvvel többféle változás történik: változik külső, vagyis hangalakja, változik az egyes szavak jelentése, s változik végre a nyelvtani alakok összefüzésének módja. Mind e változás azért történik, mert a nyelv nem oly eszköz gondolataink közlésére, a mit az ember készen kap vagy örököl, hanem folyton fejlődik, s minden egyes egyénnek külön meg kell tanulnia, hogy használhassa. *

Két körülmény okozza főleg a nyelv folytonos változását. Az egyik, hogy az ember társaságban él, s hogy a nyelv ép az embertársainkkal való érintkezésre szolgál. Ez érintkezés czélja a kölcsönös megérthetés; úgy kell beszélnünk, hogy abban, a

* A hangváltozásokról szóló legfontosabb munkák: Paul, Principien der Sprachgeschichte, Cap. III.; Sievers, Phonetik; Sweet, History of English sounds; P. Passy, Étude sur les changements phonétiques.

Digitized by Google

kihez szólunk, ugyanazokat a képzeteket, gondolatokat keltsük fel, a melyek bennünk megvannak; vagyis, hogy ugyanazt gondolja, a mit mi gondolunk. S ebből a szempontból alkalmazkodniok kell egymáshoz az embereknek. A kölcsönös érintkezés által megismerünk új fogalmakat, megtanuljuk a régi fogalmaknak új neveit, vagy e neveknek új alakját. S a gyakori használat megszokottá teszi ez új szavakat, alakokat, s a régi feledésbe megy. Minél különbözőbb életmódú s műveltségű emberek érintkeznek egymással, annál nagyobb lesz a kölcsönös hatás. Ez az oka pl., hogy minden nyelv akkor ment át a legnagyobb változáson, midőn idegen népfajok közé került; a magyar, midőn mai hazájába jött, ekkor érvényesült ugyanis a szláv, német, latin, olasz hatás; a latin, midőn Galliába jutott. A kölcsönös hatás azonban nemcsak akkor működik a nyelv átalakításán, ha idegen népfajok érintkeznek egymással, hanem az egy nyelvet beszélő nép különböző műveltségű és foglalkozású egyénei is kölcsönös hatással vannak egymás beszédmódjára.

A másik körülmény, a mi a nyelvek fejlődésére, változására nagy hatással van, az, hogy minden nyelvet a nemzedékek egész sorozata beszél. Az apa nyelvét megtanulja egy új egyén, a gyermek; a mai nemzedék nyelvét átveszi egy új nemzedék. S az új egyén, az új nemzedék változott viszonyok között él, az ő ajkán változik a nyelv is, a mit nem egyszerre ismert meg és sajátított el, hanem lassanként jutott birtokába s fáradsággal kellett megtanulnia. A változás, a mi a régi nemzedék nyelvében megindult, gyorsabban halad tovább az új nemzedék körében. Az átmenet mégis lassú, fokonként elmosódó, mert az egyes nemzedékek nem választhatók el egymástól szoros határvonalakkal, hanem lassanként következnek egymásután, s mondhatjuk, hogy minden évnek, sőt minden napnak megvan a maga új nemzedéke.

Az ember társaságban él, s a társas érintkezés eszköze a nyelv, a nyelvet különböző nemzedékek tanulják meg egymástól, s így él tovább nemzedékről nemzedékre, s e nemzedékek különböző psychikai és ethnologiai hatás alá kerülnek; mindezen körülmények hatása alatt változik a nyelv alakja, tartalma és szerkezete.

A nyelv külseje végső elemzésben a hang; azonban beszédünk nem egyes hangokból, hanem a hangoknak összefüggő

Digitized by Google

csoportjaiból, szavakból, szólamokból s mondatokból áll. Ha tehát a nyelv külső alakjának változásairól akarunk szólani, főleg a hangok változásait kell vizsgálat tárgyává tenni; tényleg azonban a nyelvben nem az egyes hangok változnak, mert ezeknek külön életük nincs, hanem változik a hangoknak egy bizonyos összefüggő csoportja: a szó vagy a szólam. Ha pl. a magyar nyelv története azt mutatja, hogy a *tanít* szó régibb alakja *tanojt*, nem felel meg a valóságnak, ha azt mondjuk, hogy *oj*-ból *í* lett, mert tényleg nem ez a hang változott meg, hanem az egész *tanojt* szó helyébe lépett több fokozaton keresztül a *tanít* szó. Ép így ha azt látjuk, hogy a régi *üdnap* szó helyett ma azt mondjuk *ünnep*, nem helyes feltüntetése a tényeknek, ha azt állítjuk, hogy a *d*-ből *n*, az *a*-ból *e* lett; hanem a fejlődést úgy kell felfognunk, hogy az *üdnap* szó helyébe lépett *ünnap*, ennek a helyébe pedig *ünnep*. Minthogy azonban az egyforma hangcsoporttal biró szavak változása nagyrészt egyformán történt, a fejlődés menetének könnyebb feltüntetése czéljából mintegy külön életet tulajdonítunk az egyes hangoknak, s külön tárgyaljuk az egyes hangok változásait, az egyes hangok történetét. Azonban későbbi fejtegetéseink közben soha sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a hangoknak nincs külön életük a nyelvben, hanem csakis a szavaknak és szólamoknak; s a mit mi hangváltozásnak nevezünk, az nem egyéb, mint a szavak és szólamok külső alakjának változása.

Arra, hogy a szavak külső alakja idő folytán változik, befolyással van első sorban az a két körülmény, a mi a nyelv változását egyáltalán létrehozza. A nyelvet az ember utánzás által tanulja, és pedig első sorban a gyermek a környezetétől. Ez az utánzás nem lehet oly tökéletes, hogy a gyermek egészen úgy beszéljen, mint a felnőtt, a kitől a nyelvet tanulja. Ehhez járul a gyermeknél a beszélő és halló szervek tökéletlensége is. A gyermek gyarló utánzása azonban mindinkább javul, s végül a különbség a régi és az új nemzedék kiejtése között oly csekély lesz, hogy a kölcsönös megérthetést semmikép sem nehezíti.

De nemcsak nemzedékről nemzedékre változik a nyelv külső alakja, hanem változik idő folytán ugyanazon beszélő ajkán is. Az ember egy cselekedetét sem végezheti mindig egy-

Digitized by Google

forma tökéletességgel. Bármily határozott a keze irása valakinek, mégsem fogja ugyanazt a betűt mindig egyformán irni, s egy bizonyos idő mulva nagyobb különbségeket is észlelhetünk. Meg is tehetjük, hogy összehasonlítjuk ugyanazon egyénnek keze irását különböző időből, s észre is vehetünk rajta némi változást; arra azonban ma még nincs eszközünk, hogy egy ember beszédmódját különböző időből megőrizzük, összehasonlítsuk s a különbségeket megfigyeljük.* Csakis nagyobb időközökből megmaradt irott emlékek összehasonlítása bizonyítja, hogy az emberi beszéd lassan bár, de folyton változik.

Minden ember az ő anyanyelvét is egész életén át folyton tanulja és pedig öntudatlan utánzás által. A gyermekkorban gyorsabban halad ez a tanulás, később azonban mind lassúbbá válik, de meg nem állapodik soha. A felnőtt embernek is bővül a szókincse, változik nyelvében a mondatok szerkesztésének módja s változik kiejtése is; mindez azonban öntudatlanul történik az illető egyén tanulmányainak s környezetének hatása alatt.

A szavak külső alakjának változását a kölcsönös érintkezés hatása alatt kettős elv szabályozza. Első a takarékosság elve, a nyelv ugyanis meg akar szabadulni mindentől, a mi fölösleges; ennek ellenében működik a kölcsönös megérthetés elve, mely azt kivánja, hogy megtartsunk a nyelvben mindent, a mi szükséges, hogy a velünk érintkezők gondolatainkat azonnal minden nehézség nélkül megértsék. E két elv küzdelme közben változik az egyes szavak alakja. Ha a takarékosság elve az egyes egyénnél önmagára hagyva működhetnék, a nyelv igen gyors változáson menne keresztül, a mi csakhamar lehetetlenné tenné a kölcsönös megérthetést az egymáshoz legközelebb állók között is. Ennek ellenében működik az említett másik elv, úgy, hogy csak az olyan változás állapodhatik meg s válik általánossá, a mit az egyének egy bizonyos csoportja egyformán végrehajt, vagy pedig, ha csak egy-kettő hajtotta is végre, a többi öntudatlanul utánozza. Tehát e küzdelem a két elv között a beszélőkre nézve öntudatlanul történik; s a beszélő soha

* Idővel a fonográf ebben a tekintetben is szolgálatára lehet a nyelvtudománynak.

Digitized by Google

sem érzi, soha sem tudja, hogy ő változtat a nyelven. Mindazonáltal észrevehető e küzdelem azon, hogy minden nyelvben ugyanazon időben a beszélők egy bizonyos csoportja körében, sőt néha ugyanazon beszélő ajkán is, némi eltéréseket tapasztalunk az egyes szavak alakjára s általában a nyelv használatára nézve; vagyis a kétféle ejtés még küzd egymással.

Azt azonban soha sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a nyelv életében minden változás öntudatlanul történik; s az olyan tudatos, egyúttal erőszakos változások, mint pl. nálunk a nyelvújítás volt, kivételek a nyelvek életében.

A kölcsönös megérthetés elve útját állja minden erőszakos és hirtelen változásnak, de nem akadályozza a lassú, folytonos fejlődést. Az egy nyelvet beszélők között ugyanis ritkán van szükség az egész szó, szólam vagy mondat felfogására, hogy egymást megértsék. A megszokás, ugyanazon nyelvnek folytonos használata, képessé teszi a hallgatót arra, hogy megértse a szót, ha csak egy részét hallotta is, a többit önkénytelenül kiegészíti a maga emlékezetéből. S lassanként a halló és a beszélő egyaránt a szónak egy rövidebb vagy bármi más tekintetben változott alakjához fűzi ugyanazt az értelmet; ez által a megindult változás befejeződött, a szónak régi alakja eltünt, s az új kezdi meg életét. Ez új alakon már most hosszabb használat után ismét újabb változások történhetnek, s idő folytán, ha a folytonos, bár lassan s észrevétlenül történt változások egész sorozatát egymás mellé állítjuk, az első és utolsó lánczszem jelentékeny különbséget mutathat, úgy, hogy összetartozásukat gyakran csak tudományos kutatás mutathatja ki. Ha pl. a fentebb említett *üd-nap* szót nézzük, ez nem változhatott meg addig, míg az *üd (id)* szó élt és használatban volt; mihelyt azonban ez a szó az élő nyelvből kiveszett, sem a beszélő, sem a halló nem érezte már az egészet összetett szónak, s a könnyebb ejtésű *ünnap* lépett helyébe a beszélő ajkán, a mit a halló azonnal megértett. Midőn ez is megszokottá vált, egy későbbi nemzedék e már most egységes szón öntudatlanul is érvényesítette a hangzó-illeszkedés törvényét, s megszületett az *ünnep* szó, mely, minthogy jobban illett a magyar nyelv hangrendszerébe, gyorsan általánossá vált.

A folytonos használat közben történő változás magyarázza meg azt is, hogy a leghasználtabb szók mennek a legnagyobb

Digitized by Google

változáson keresztül; pl. *kê* ebből lett *kegyelmed*, és pedig *kêlmed*, *kelmed*, *kêmed*, *kend*, *kêd* alakokon keresztül, melyek mindegyikének meg volt a maga külön élete, s mindegyik csak az őt megelőzőből jöhetett létre. Ez átmeneti alakok közül több egymás mellett is megmaradhat egy ideig.

Ép így változnak a ragok és képzők is; sőt még könnyebben, mert ezekhez nem valami önálló jelentés, hanem csak bizonyos functió érzete füződik, s ez rövidebb hangalakkal is összefér. A mai *-ba*, *-be* rag eredetileg *bêlé* volt (vagyis a *bél*, *bêl* szó és az *é* irányrag) s mint külön szó füződött a főnévhez: *ház belé*. A folytonos egyforma használat először is összevonta a két szót, úgy hogy a beszélő és halló egy szónak érezte; ekkor már rövidülhetett a rag, mert ha a beszélő azt mondta **házbé* (v. ö. *bémegyek* Erdély), már értette a halló, hogy a rag a hova kérdésre felel; s midőn ez az alak vált általánossá, nyitott útja volt a magánhangzó rövidülésének, s lett **házbe*, mely valószinűleg azonnal illeszkedett is, a mi nem volt oly okvetetlenül szükséges, a míg a magánhangzó *é* volt.

Ily folytonos változásnak van alávetve az élő nyelvben minden szó, minden nyelvtani alak, azonban mindig csak az az alak, mely ép akkor él. A beszélőnek soha sincs tudomása az egyes alakok multjáról, s mihelyt egy szó vagy szóalak kiveszett a használatból, megszünt létezni a nyelv további életére nézve.

Látjuk tehát az eddigiekből, hogy a hangok, illetőleg a szavak változásának oka az, hogy a nyelv folytonos használata által a beszélő és a halló a rövidebb alakokhoz is az eredetinek értelmét fűzi, s idővel e rövidebb alak lép az eredeti helyébe. Nem szabad a mellett figyelmen kívül hagynunk azt sem, a miről már ismételve is szó volt, t. i. hogy a hangok nem magukban, hanem csak a szavakban és szólamokban változnak, és hogy e változás mindig lassan és öntudatlanul történik.

A hangváltozások osztályozásával majd minden phonetikus foglalkozott. Rendesen kiemelik a hangváltozásoknak egyik vagy másik fontosabb sajátosságát, s aztán ennek alapján történik az osztályozás. Sievers (lásd Phonetik, 224. és Paul: Grundriss der germ. Philologie, I. 290.) a hangváltozás lefolyását veszi osztályozási alapul s megkülönböztet hirtelen történő (*springender Lautwechsel*) s lassú hangváltozást (*Lautwechsel durch*

Digitized by Google

allmähliche Verschiebung der Artikulation). Ez utóbbi csoportban a hangváltozás menete szerint ismét a változásoknak háromféle sorát különbözteti meg: 1. *spontan und bedingt;* 2. *räumliche, dynamische und quantitative Verschiebung;* 3. *zeitliche Verschiebung.* Az ilyen osztályozás azonban nem ad helyes fogalmat a hangváltozást létrehozó okokról; másrészt meg a hirtelen történő hangváltozásoknál is a képzésmódnak ugyanazon változásai lehetségesek, mint a milyenekről csupán a második csoportban szól.

Sweet (i. m. 39–49. §.) viszont a hangváltozás okaira alapítja osztályozását, s megkülönböztet belső (*internal*) és külső (*external*) hangváltozásokat; az első csoportba sorozva az olyan változásokat, melyeknek oka magában az illető szóban rejlik, míg a másodikba azok tartoznak, melyeknek oka nem az illető szó alakja, hanem azon kívül a nyelv egyéb elemeiben keresendő. Osztályozza a hangváltozásokat a szerint is, hogy a beszélő vagy pedig a halló szervek kivánják és okozzák-e az illető változást; e szerint vannak organikus és akusztikai hangváltozások. Tovább haladva, a belső hangváltozásokat két csoportra osztja: isolált (*isolative*), melyek nem függnek az illető hang környezetétől, és kombinált (*combinative*), melyek a szomszédos hangok hatása alatt keletkeznek. Az organikus változásoknak ismét három fő faját sorolja el: a gégében történő változások (*throat-changes*), a megakasztás változása (*changes of form*) és a képzés helyének változása (*changes of place*). Ez az osztályozás magában foglal minden fontosabb hangváltozást, de nem eléggé áttekinthető, másrészt meg nem választja szét kellőleg a hangváltozásnak okát a hangváltozásnak lefolyásától.

A Phonetika elemeiben (110. s köv. ll.) adott osztályozásomban csakis a hangváltozások lefolyásának módjára voltam tekintettel. Ha azonban e változásokról tiszta képet akarunk nyerni, kettőt kell figyelembe vennünk: először, hogy milyen ok hozta létre az illető változást, s másodszor, hogy hogyan történt a változás lefolyása. Osztályozásunkat kettős alapra kell tehát fektetnünk; először osztályozni fogjuk a hangváltozásokat az őket létrehozó okok szerint, másodszor a beszélő szervek működésében beálló változások szerint.

A hangváltozás oka kétféle lehet: vagy az illető hangok természetéből, helyzetéből ered, vagy pedig az oka az

Digitized by Google

illető szón kívül áll. Ez ugyanaz a különbség, a mit SWEET belső (*internal*) és külső (*external*) változásnak nevez. Még világosabbá lesz e kétféle változás közt a különbség, ha tovább kutatjuk a változás okát. A belső változások oka mindig az illető hangok képzése módján alapszik, tehát physiologiai; egy-egy nehezebb kapcsolat vagy szokatlanná vált képzésmód helyébe valamely könnyebb és szokottabb lép. Ezzel szemben a külső változások oka nem annyira az illető hang képzésének módja, mint inkább a nyelv különböző szavainak hatása egymásra; az egyik szó alakja változtatja a másik szóét, vagy pedig a nyelv egész hangrendszere hoz létre némi változást az egyes szavak hangalakján. Az ilyen hangváltozások okát psychologiainak nevezhetjük.

A physiologiai hangváltozások ismét kétfélék lehetnek: vagy csak az illető hang természetében van a változás alapja, ez a független (isolált) hangváltozás; vagy pedig az illető hangnak helyzete követeli meg bizonyos irányban a változást, ezt nevezzük függő (kombinált) hangváltozásnak.

Független hangváltozás például az, ha azt látjuk, hogy a magyarban egy-egy kettős magánhangzó a HB. kora óta egyszerűvé lett, pl. *jou*-ból *jó* lett, a *valou* igenévből *való*; úgyszintén az is, hogy az északkeleti és királyhágóntúli nyelvjárásterület az *ë* helyett ma mindenütt *e*-t ejt, az utóbbi terület az *o* helyett is gyakran *a*-t (*adam*, *házhaz*). Az ilyen változás mindig lassú átmenet által történik; az ejtésmód, elindulva pl. az *u* helyzetéből folytonos ingadozások között halad az *o* felé, míg végre megállapodik. Az ilyen változás nem csak egyes szavakon történik, hanem a nyelvben bizonyos hajlandóság keletkezik, hogy egy valamely változás felé törekedjék; ez a törekvés aztán magával viszi az ugyanazon helyzetben levő hangokat mind. Ilyen az említett nyelvjárásoknak az a hajlandósága, hogy némely rövid magánhangzót valamivel nyiltabbra változtasson: ezen törekvés működését láthatjuk, ha az *ë*, *o*, *ö* hangok ejtésére nézve összehasonlítjuk a felsőtiszai, maros-szamosközi és a küküllőmegyei nyelvjárást (l. Magy. Nyelvj. 123. l.).

Sokkal gyakoribb és közönségesebb a függő hangváltozások esete. A beszélő, mint már láttuk, folyton arra törekszik, hogy minél könnyebb legyen az egymás mellett álló hangok képzése,

Digitized by Google

minél egyszerűbb legyen az átmenet egyikről a másikra, vagyis hogy minél kevesebb fáradsággal érje el czélját. Ez egyszerüsítésnek azonban határt szab a megérthetés, vagyis csak annyira egyszerüsíthetjük a kiejtést, a míg az a kölcsönös megértést meg nem nehezíti.

Valamely hang változásának oka lehet első sorban a hangsúly, vagyis az erő, melylyel az illető szótagot kiejtjük; továbbá okozhatják a változást azok a hangok is, melyek körülveszik.

Általában minden nyelv életében azt látjuk, hogy az erős hangsúly nemcsak megőrzi, hanem tovább is fejleszti azt a hangot, a melyre esik, és pedig határozottabb, világosabb ejtés felé törekedve; a gyenge hangsúly ellenben határozatlanabb, gyengébb ejtést hoz létre, s az illető hang gyakran egészen el is vész. Igy látjuk, hogy a magyarban az első szótag rövid magánhangzója néha megnyúlik; viszont a gyenge hangsúly az oka, hogy a ragok és képzők magánhangzói annyira rövidülnek, sőt gyakran el is vesznek; vagy hogy a magyarban a szótő eredeti véghangzói elvesztek.

A környezet hatása valamely hangra kétfélekép érvényesülhet; vagy mint assimilatio, vagy mint dissimilatio. Assimilatiónak nevezzük azt a jelenséget, midőn egy hang magához hasonlóvá változtat egy másik mellette, vagy hozzá közel álló hangot

Az assimilatio, mint a hangváltozások leggyakoribb esete, igen sokféle lehet. Először is meg kell különböztetnünk azt a két esetet, hogy az illető két hang egymás mellett áll-e (*annyi* ebből *az-nyi*), vagy pedig egymástól bizonyos távolságra vannak (pl. *üttök* e h. *üt-tök*). Irányára nézve lehet az assimilatio: 1. előrehaló (progressiv), ha egy hang az őt megelőző hangnak hatása alatt változik; ilyen a magyarban a magánhangzó-illeszkedés legtöbb esete, a mennyiben mindig a rag és képző hangzója módosul a tő hangzója szerint. Az egymás mellett álló mássalhangzók előreható illeszkedése, ha pl. *aranynyal* mondjuk e helyett: *arany-val*, *roszszá* e h. *rossz-rá*; *kap-tya* a dunántúli vidéken e h. *kap-ja*. Lehet az assimilatio 2. hátrahaló (regressiv), midőn az illető hang a reá következőnek hatása alatt változik, tehát az assimilatio iránya hátrafelé megy. Ezt látjuk a magánhangzókra nézve egyes összetett szavakban (*böstörő*, *sohan*, *nep-*

Digitized by Google

estig) s az idegen szavakban, ha a hangrend szerint illeszkednek (*család*, *császár*, *vacsora*). A mássalhangzók illeszkedése a magyarban rendesen hátraható: pl. *aszt* e h. *az-t*; *váktam* e h. *vág-tam*; *attam*, *anni* e h. *ad-tam*, *ad-ni*; *hanni* e h. *hagy-ni*, *ütyi* palócz e h. *üti*. Végül lehet az assimilatio 3. kölcsönös, midőn a két egymás mellett álló hang mindegyike változik bizonyos tekintetben: *agygya* ebből *ad-ja*, a dentalis explosiva és a palatalis spirans közelebb jut egymáshoz, az explosiva helyét változtatja, a spirans pedig a képzés módját s lesz mindkettőből palatalis explosiva; ép így *láttya* ebből *lát-ja*.

Mindezen assimilatiókban a változó hang vagy egészen olyanná válik, a milyen a reá ható hang volt, tehát az assimilatio teljes, vagy pedig csak közelebb jut hozzá s a képzés tekintetében hasonlóbbá válik, ez esetben az assimilatio csak részleges. Teljes az assimilatio ezekben: *annyi*, *minnyájan*, *ünnep* (e h. *üd-nap*), *kézzel* stb.; részleges ezekben: *kap-tya*, *doptam*, *athat* (ad-hat) stb.

Fontos végre az assimilatio egyes eseteiben az is, hogy hogyan történt az illeszkedés: a képzésnek módjára-e vagy pedig helyére. A képzés módja hasonul, ha zöngés hangból zöngétlen lesz, vagy fordítva, pl. *hitfány*, *ötfen* Somogy m., *köszte*, *lagzi*, *lázsd*, *kerezsd* stb.; ha explosivából spirans vagy liquida lesz, vagy fordítva, pl. *vág-gya*, *rak-tya*; az ugor *d*-ből a magyarban *l* (*velő*) vagy *z* (*tűz*). A képzés helye változik ezekben *láyka* e h. *lányka*, *aramba* e h. *arany-ba*; *vetyi*, *tyűkör* palócz, *egésség*. A magyar magánhangzó-illeszkedésben is a képzés helyére nézve történik az assimilatio.

A hangok illeszkedése igen gyakori és sokféle; külön meg kell azonban említenünk a magánhangzók és mássalhangzók kölcsönös hatását egymásra. Ez háromféle lehet; vagy oly hatással vannak egymásra, hogy az egyik hang képzésének helye előrébb megy a kemény ín s a fogsor felé, ezt nevezzük palatalis illeszkedésnek; vagy pedig hátra felé megy a képzés helye a lágy ín s a torok felé, ez a gutturalis illeszkedés; végre hasonlóbbakká válhatnak egyes hangok az ajakműködés tekintetében is, s ezt labialis illeszkedésnek nevezzük. A magyar magánhangzók között érvényesül az illeszkedésnek mind a három neme: a mély hangok illeszkedése a gutturalis, a magas hangoké a palatalis illeszkedés, s az utóbbiak közt megvan egy kis mértékben a

Digitized by Google

labialis illeszkedés is. (V. ö. fentebb a magánhangzók illeszkedéséről szóló szakaszt.)

A magyarban a magánhangzók kevés hatással vannak a mássalhangzókra, de ha mégis hatnak reájuk, a magas hangzók a palatalis, a mély hangzók a gutturalis illeszkedést hozzák létre. Így látjuk ezt a kétféle *k, g*-nél, a mennyiben e mássalhangzókat magas hangok mellett előrébb képezzük, mint mély hangok mellett. A palócz nyelvjárásokban *í* és néha *é, ű* mellett nagyban érvényesül a mássalhangzók palatalis illeszkedése: *szëgyi, kérnyi, tyűkör.* A mássalhangzók közül palatalizáló hatása a *j*-nek van: *paréj, karéj,* e h. *paraj, karaj; szakít,* ebből *szakajt;* továbbá az *s*-nek: *iskola, hamis* e h. *hamos.* Labializáló hatása van az *l* és *r*-nek: *auma, óma,* ebből *alma; vádúnyi* Dtúl, e h. *vádol-ni; morha, sorkantyú, porancs;* továbbá *köll, föl, pör, söpör,* st.b; ugyanilyen hatása van a *v*-nek: *jova, szova, lú* e h. **lov-, szó,* e h. **szav.*

A dissimilatioval szintén a könnyebb ejtés felé törekszünk, midőn két egymáshoz közel álló s teljesen egyforma képzésű hang közül az egyiket kissé módosítjuk. A beszélő szerveknek ugyanis kényelmetlen ugyanazt a hangot ismételve képezni, s ezen könnyít az által, hogy az egyik helyett egy más rokonhangot ejt; pl. *borbély* ebből *barbier; fullajtár* ebből *vorreiter.*

Ilyen dissimiláló hatás lehet oka, hogy a Dunán túl *a* helyett *o*-t mondanak *á* után álló szótagban: *házo, árod.*

A hangváltozások oka másodsorban psychologiai, midőn a szó alakja a nyelv egész szerkezetének, vagy valamely más szó vagy szók alakjának hatása alatt változik. Az ily változásokat a lélektan törvényei szerint kell megitélnünk s leggyakoribb esetei azok, melyeket az analogia nevén foglalunk egybe. Beszéd közben mindig működik az analogia; e lélektani törvény segítségével tanuljuk meg anyanyelvünket s bármely más idegen nyelvet. Hisz lehetetlen volna megtanulnunk minden szó minden alakját, s az egyes szavaknak minden képzelhető kapcsolatát; tehát beszéd közben mindig új alakokat és új kapcsolatokat képezünk az eddig hallottak és használtak analogiájára.

Midőn anyanyelvünket vagy valamely idegen nyelvet tanulunk, az illető nyelv egész anyaga bizonyos csoportokat alkot

Digitized by Google

lelkünkben, a mely csoportok megkönnyítik egyes tagjaiknak emlékünkben való felidézését.

Ilyen egyes csoportokká alakulnak pl. az egyforma képzővel ellátott, vagy jelentés tekintetében egymáshoz közel álló főnevek; valamely igének különböző alakjai, vagy viszont a különböző igéknek ugyanazon alakjai, stb. *

Az analogia az egyes szavak alakján főleg akkor hoz létre változásokat, ha valamely szó az egyik analogikus csoportból egy másikba megy át, s ezt vagy physiologiai hangváltozások okozzák, vagy pedig valamely nyelvtani alak functiójának változása. Simonyi ** az analogikus jelenségeket két csoportba osztja: belső és külső analogiára. Ha valamely szó alakjának változására ugyanazon szónak más alakjai vannak befolyással, ezt nevezzük belső analogiának; ha pedig más szavak hasonló alakjainak hatása alatt változik az illető szó, ezt külső analogiának nevezzük.

Az analogia néha ott is működik, a hol tényleg nincs alapja; az ily eseteket nevezzük hamis analogiának, s ide kell sorolnunk a népetymologia okozta hangváltozásokat.

A psychologiai hangváltozások közé kell sorolnunk a hangváltozások egyes kivételes eseteit is, midőn a szépségre való törekvés változtat valamely szó alakján. Ez okból változtatták irodalmi nyelvünkben a régi *szarándok* szót mai *zarándok* alakjára.

Változásokat okozhat valamely nyelv hangjain az idegen nyelvek hatása is, melyekkel érintkezik. E változás kétféle lehet. A nyelv átvesz szavakat az illető idegen nyelvből s ezeket a szavakat változtatja némi tekintetben; másrészt meg, szorosabb érintkezés esetén, az idegen nyelv hangjai, s egész ejtése módja hathatnak az illető nyelvre. Az idegen nyelvből átvett szavak alakja mindig az átvevő nyelv hangrendszeréhez alkalmazkodik: a szokatlan hangot szokottal pótolja, a nehezebb kapcsolatokat könnyebbé változtatja. Ilyenkor érvényesül legjobban az akusztikai hatás, t. i. az átvevő nyelvnek nincs tudomása az egyes hangok képzése módjáról, hanem csak hallja őket, s a szokatlan

* V. ö. Paul, Principien der Sprachgeschichte. Cap. V.

** Az analogia hatásáról. (Értek. a nyelv- és széptud. köréből. IX. k. 12. szám.)

Digitized by Google

hang helyett ejt olyat, a mely hangzásra nézve legközelebb áll hozzá. Így látjuk, hogy az orosz nyelv a görög ϑ (ang. *th*) helyett *f*-t ejt: *Fedor* (gör. Θεόδωρος), a magyarban a német gutturalis *ch* helyett *k*-t ejtünk: *bakter*, *sakter*; a palatalis *ch* helyett pedig *j*-t: *selejt-es* (ném. *schlecht*), az ószláv orrhangú magánhangzók helyett magánhangzót és *m* vagy *n*-t: *galamb*, *rend*. Ha a jövevényszónak egyes hangjait ejti ugyan az átvevő nyelv, de szokatlan a kapcsolatuk, ez esetben is változtat a szó alakján; így pl. a magyarban a szókezdő két mássalhangzó közé vagy elé magánhangzót teszünk, vagy elhagyjuk az egyik mássalhangzót: *király*, *iskola*, *font*.

A hangrendszerhez való alkalmazkodás hatása jelentkezik magának az illető nyelvnek egyes alakjain is, mihelyt valamely változás oly alakot hoz létre, mely ellenkezik a megszokott hangrendszerrel. Midőn például a tő végső hangzójának elvesztésével ily alakok jöttek létre: *szerelm*, *álm*, a magyar nyelv, mely nem szereti szó végén a két mássalhangzót, idővel úgy segitett magán, hogy egy magánhangzót szúrt közéjük: *szerelëm*, *álom*.

Valamely idegen nyelv hatása alatt változhatik még egyes hangok ejtése módja is. Így egyes megmagyarosodott horvát községek nyelvében a horvát nyelv hatására mutatnak az ilyen egyszerű mássalhangzók: *atam*, *enyi*. A tót nyelv hatását kell látnunk a palócz nyelvjárások *á* hangján is. A hangok ilyenféle változását azonban csak igen erős idegen hatás hozhatja létre.

A hangváltozásokat osztályoznunk kell másod sorban a szerint is, hogy hogyan történik a változás; vagyis hogy a beszélő szervek működésében minő változás áll be, midőn a régi hang helyébe egy újabb lép. Ily szempontból osztályozva a hangváltozásokat, a beszélő szervezet egyes részeit kell a kiindulás alapjául vennünk. E részek: a tüdő, a hangszalagok s a száj- és orrüreg.

A tüdő folyton működik beszéd közben, a szó alakját azonban csak annyiban változtathatja, hogy egyes részeiben majd erősebben, majd gyengébben lökjük ki a hang képzésére szolgáló levegőt, s ez által változik a szó egyes részeinek nyomatéka. Az erősségi hangsúly e változása fontos az olyan nyelvekben, a hol a hangsúly a szónak különböző helyén lehet; így pl. a latin nyelvnek különböző helyre eső hangsúlya idő folytán

Digitized by Google

sok változáson ment át. A magyarban ez csak annyiban fontos, hogy egyes szavakat mondatbeli különböző szerepük szerint majd erősebben, majd gyengébben ejtünk, pl. az *egy* szó nyomatékosabb ha számnév, mint ha névelő.

A hangszalagok működése már nagyobb változásokat szülhet. Láttuk már fentebb, hogy a hangszalagok vagy rezegnek beszéd közben, vagy nem; e két működés változása hozza létre a zönge, zöngés és a zönge nélküli hangok közti átmenetet. Ide tartozik az olyan változás, midőn *b*-ből *p*, vagy *s*-ből *zs* lesz. A hangszalagok működésének változása hozza létre továbbá a hangos beszéd és susogás közti különbséget is.

A legtöbb hangváltozást a módosító részek működésének változása szüli. A módosító részek közül aktiv szerepe van a lágy ínynek, a nyelvnek, az alsó állkapczának és az ajkaknak. A lágy íny működése hozza létre az átmenetet a tiszta szájhangok és az orrhangok között; így pl. csak a lágy íny működése változik akkor, ha egy magánhangzóból (*a*) orrhangzó lesz (*ã*), vagy pedig ha *b*-ből *m*, *d*-ből *n* lesz vagy viszont.

A nyelv, az alsó állkapcza és az ajkak működését összefoglalhatjuk és pedig két szempontból: vagy a megakasztásnak módja, vagy a megakasztásnak helye változik, sőt néha mindkettő is. A megakasztás módja változik akkor, ha a szájüreg teljes elzárásából szűkebb vagy tágabb rés lesz; s ez kétfélekép történhetik. Az explosivából lehet spirans (*t : sz; p : f; b : v*) s ebből magánhangzó (*v : u, j : i*), vagy pedig az explosivából liquida (*d : l*) s ebből magánhangzó (*l : u*). Lehet továbbá a spiransból is liquida és viszont (*z : r*).

A megakasztásnak helyére nézve a változás nagyon sokféle lehet; irányát tekintve megkülönböztetjük, hogy a szájüregben előre vagy hátrafelé halad-e a változás. Előre megy a változás, ha gutturalis hangból palatalis, dentalis vagy labialis hang lesz (*k : ty, k : t, zs : z, ny : n, n : m*), az ellenkező irányban pedig hátrafelé halad a változás (*m : n, t : ty, d : gy, l : ly, t : k, sz : s*).

Itt kell szólnunk a magánhangzók változásairól is egymás között, mert ez a változás mindig a képzés helyét illeti. A magánhangzók változása három irányban történhetik: 1. a nyelv mehet a szájüregben előre és hátra, így lesz a magas hangokból mély hang vagy viszont (*o : ö, a : e*); 2. a nyelv mozoghat függő-

Digitized by Google

leges irányban föl vagy le; ez által váltakoznak egymással a nyiltabb és zártabb hangok (*o:u*, *ü:ö*, *ë:e*, *é:í*); 3. változhatik az ajak működése; ez által lesz ajakhangzóból nem ajakhangzó vagy viszont (*ë:ö*, *i:ü*).

Az egyes szavak alakja változhatik az által is, ha az egyes hangoknak nem képzése módja, hanem időtartama vagy kapcsolatának módja változik. Az időtartam változása abban áll, hogy hosszú hangból rövid (*á:a*) vagy viszont (*e:é*) lesz. A kapcsolat módjának vagyis az átmenetnek változása abban áll, hogy egyik hangról a másikra nem a legrövidebb úton megy át a szervezet, hanem kerülő utat tesz; így válik egyszerű magánhangzóból diphthongus (*ó:ᵘó* vagy *óᵘ*; *ő:ᵘő* vagy *őᵘ*), így keletkezhetik a szó belsejében egy egész új hang (*m* mellett *b*, *p*, pl. *teremptő* a régi nyelvben). Viszont változhatik az átmenet az által is, hogy beszélő szervezetünk a szokottnál rövidebb utat választ, s a diphthongusból egyszerű hang lesz (*éⁱ:é*); vagy pedig egy-egy hang egészen elvész.

Mindezen hangváltozások lefolyása kétféle lehet: vagy lassanként különböző hangokon keresztül menve történik a változás s megy át az eredeti hang az új hangba, vagy pedig minden közbeneső fokozat nélkül egyszerre lép a régi hang helyébe az új. A physiologiai ok szülte hangváltozások (a dissimilatio eseteit kivéve) mind lassanként történnek, és ezek közül is a független változások lassabban, több közbeneső fokot érintve haladnak előre, sőt ezeknél nem is tudjuk, mikor ér véget egy-egy változás. Pl. a HB. *migé* szava a mai kiejtésben egy fokkal nyiltabbá vált s lett *mëg*, az északkeleti nyelvjárásterület azonban nem állapodott itt meg, hanem még nyiltabbá változtatta (*meg*). A függő hangváltozások eseteiben a környezet már mintegy előre kijelöli az irányt, mely felé az illető hangnak haladnia kell; s ez a legrövidebb úton fog történni, csak kevés közbeneső fokon állapodva meg.

A dissimilatio eseteiben a változás hirtelen történik: az egyforma hangok kiejtése kényelmetlen, tehát az egyiknek azonnal helyébe lép egy más hang. Ily hirtelen történnek mindazon hangváltozások, melyeknek oka psychologiai. Az egymásra ható szavak vagy nyelvtani alakok minden közbeneső fok nélkül szülik az illető szónak új alakját.

Digitized by Google

Befejezésül szólnunk kell még arról is, hogy van-e a hangváltozások lefolyásában valami törvényszerüség; vagyis szólhatunk-e hangtörvényekről, s ha igen, vajjon mennyiben kivételnélküliek ezek a hangtörvények? Itt nem tárgyalhatjuk részletesen e kérdést, mely a legutóbbi időben oly nagy vita tárgya volt, hogy e kérdésnek ma már egész irodalma van, hanem csakis az irányelveket kell közölnünk, melyek a későbbi fejtegetésekben vezérelni fognak.

Minden nyelv életében azt tapasztaljuk, hogy az olyan hangváltozások, melyeknek oka physiologiai, nemcsak egy-egy esetben lépnek fel, hanem minden egyes esetben, midőn az illető ok jelentkezik; tehát ezeknél nem egyes hangváltozásokról, hanem a változások egész sorozatáról kell szólnunk. Így látjuk, hogy a magyar nyelv a HB. kora óta nyiltabbá változtatta a tő első tagjában a rövid magánhangzókat; és pedig nem egy esetben, hanem mindig. Vagy pl. azt tapasztaljuk, hogy a palócz nyelvjárások *i* előtt a dentalis mássalhangzó helyett palatalist ejtenek minden egyes esetben. Vannak egyes kivételek is, azonban mindig van valami külön ok, a mi a rendes fejlődést gátolta. Így megmaradt a régi magánhangzó ezekben: *volt*, *holt*, *költ*, míg máskor nyiltabbá vált: *vala*, *halok*, *kelék*; az előbbi alakok *o*, *ö*-jét a rá következő s vele egy szótagba tartozó *l* őrizte meg.

A mit mi hangtörvénynek nevezünk, az nem azt jelenti, hogy valamely változásnak minden körülmények között meg kell történnie, hanem mindig csak a multra vonatkozik (hisz a nyelvtudomány csakis a nyelvek életének multját vizsgálhatja), s azt jelenti, hogy egy valamely nyelvben s bizonyos időben az egyforma helyzetben levő hangok egyformán változtak. Tehát nem kivételnélküliek a hangváltozások, hanem szabályszerüek, s minden kivételnek, vagyis a szabálytól való eltérésnek megvan a maga külön oka.

A psychologiai hangváltozások már inkább csak egyes esetekre vonatkoznak, nem pedig az esetek egész csoportjára. Ezekben is van törvényszerüség, ezt azonban már nem annyira a nyelv, mint inkább a lélektan törvényei szabályozzák.

Digitized by Google

ELSŐ FEJEZET.

Az egyes hangok története.

Az egyes hangok fejlődését vizsgálva, első sorban csakis azokat a szavakat vehetjük tekintetbe, a melyek a magyar nyelvnek eredeti szókincséhez tartoznak, s ki kell rekesztenünk tárgyalásunk köréből az idegen nyelvekből átvett szavakat. Az idegen eredetű szavak hangjainak fejlődése ugyanis a legtöbb esetben külön utat követ, s ép ezért külön is kell őket tárgyalnunk.

A) A magánhangzók története.

I. Hosszú magánhangzók.

A mai irodalmi nyelv hosszú magánhangzóinak történetét a következő sorrendben fogom tárgyalni: *é; á; í; ó, ő; ú, ű.*

1. é.

Az *é* hang mai használatáról szólva említettem már, hogy a mai nyelvjárások különbséget tesznek kétféle *é* hang között. Egyes nyelvemlékeink pedig azt tanusítják, hogy nyelvünk régibb korszakaiban is megvolt a különbség a nyiltabb és zártabb *é* között.* Noha codexeink és a régi nyomtatványok tökéletlen irásmódja ritkán jelöli meg az *e* és *é*-féle hangok minőségét, mégis

* Az *é* hangnak e kétféleségét BUDENZ vette először észre Heltai munkai alapján (A magyar nyelvben megvolt kétféle *é*-ről. Magy. Nyelvészet, V.). Azután szólt róla SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. IX: 7. s köv. ll.) és SZÁNTÓ KÁLMÁN (u. o. 388. s köv. ll.).

Digitized by Google

legalább egynehány nyelvemlékünk pontosan megkülönbözteti a kétféle *é* hangot. A codexek közül csupán a Bécsi és Müncheni jelölik meg a zárt és nyilt hang különbségét, de nem jelölik az illető hang hoszszuságát; ugyanis az *e* és *ê* számára az *è*, mig az *ë* és *é* számára az *é* jelet használják. Régibb iróink közül legpontosabban jelölik a kétféle *é* hangot Erdősi Sylvester János (*ę* és *í*), Heltai Gáspár és Dávid Ferencz (*ę* és *é*), Sztárai Mihály (*ę* és *é*), Telegdi Miklós (*e*, *ee* és *ę*), Komjáthy Benedek (*e*, *ę* és *í*). Megemlíti a kétféle *é* különbségét Geleji Katona István is *Magyar Grammatikájá*-ban.*

Az a kétféleség, melyet az *é* hangra nézve majdnem minden nyelvjárásunk többé-kevésbbé feltüntet, valamint említett nyelvemlékeink tanusága kétségtelenné teszik, hogy nem gondolhatunk az *é* hangnak esetleges újabbi kettéválására, hanem valósággal két külön hanggal állunk szemben, melyek mindegyikének megvolt a maga külön története.** A nyelvjárásoknak egy — s mondhatjuk, aránylag kis — részében egyformává lett ez a két külön hang, s az irodalmi nyelv ezeknek a hangállapotát fogadta el. Azonban még ezeknek a nyelvjárásoknak egy-egy szaván vagy alakján is meglátszik a két hangnak eredeti különfélesége. Nekünk tehát, midőn a mai *é* hang történetét akarjuk vizsgálni, külön kell választanunk ezt a két hangot, s külön kell kutatnunk, milyen hangból fejlődött s milyen változáson ment keresztül a nyiltabb és a zártabb *é* hang. Ketté kell tehát választanunk azokat a szavakat, melyeket az irodalmi nyelv ma *é*-vel ejt; s e kettéválasztásban egyrészt a nyelvjárások, másrészt az említett nyelvemlékek tanuságára fogunk támaszkodni. E mellett a nyiltabb *é*

* „Az accentusok között-is felette szükséges volna az acutusokat a gravisoktól, fő-képpen az *e* vocalis felett, meg-különböztetni; mert a'nak a' Magyar nyelvben, mint szintén a Görögben, nagy ususa vagyon, mint sokak helyett ezekből a' szóeskákból meg-tetszik: *èg*, ardet, *ég*, coelum; *èl*, vivit, *él*, acies; *fèl*, metuit, *fél*, medius; *èr*, valet, *ér*, vena etc. Mellyeket magam sem distingválhattam, nem lévén gravisos *e*-k, hanem csak acutusokval kellett mindeniket signalnom." (Corpus Gramm. 304. l.)

** A kétfele *é* hangnak külön fejlődését még régibb időbe is visszakisérhetjük; a vogul és osztják nyelvben ugyanis a nyiltabb *é*-vel szemben *a* (*oa*), *ā*, *e* áll, míg a zártabb hangnak *i*, *i*, *ē* felel meg. (V. ö. Munkácsi, A magyar összehas. nyelvtud. jövő feladatai, Bud. Szemle, 71. köt.)

Digitized by Google

hang mellett bizonyít az is, ha az illető szó egyik vagy másik alakja maig megőrizte a nyiltabb magánhangzót.

A) A nyiltabb é.

A legtöbb nyelvjárás ma *é*-nek ejti ezt a hangot; nyiltabb *ê*-t ejtenek helyette a palócz vidék nyelvjárásai, rövid *e*-t a göcseji s egyes szavakban az őrségi és hetési, valamint egyes palócz nyelvjárások. Diphthongusnak ejtik a Rába vidékén (*ᵢé*), valamint a felsőtiszai nyelvjárás egy részén (*ᵉé*). E különböző hangok arra mutatnak, hogy a nyilt hosszú *ê* volt eredetibb alakjuk; ezt őrizték meg változatlanul a palócz nyelvjárások a tő első tagjában mindig (*êsz, kêz*), s néha a másodikban is (*tehên, levêl*); más nyelvjárások zártabbá változtatták a magánhangzót, de megőrizték hosszúságát (*kéz, tehén, levél*, illetőleg *kᵢéz, tehᵢén, levᵢél*). Egyes ragos és képzős alakokban megrövidült a magánhangzó, de megtartotta nyiltságát (*eszës, kezet, tehenek, levelem*). A göcseji nyelvjárás a ragtalan alakban is nyilt, rövid *e*-t ejt (*esz, fel, kez; tehen, level*); a palócz nyelvjárások némelyike szintén *e*-t ejt a második szótagban: *keves, nehez, kerek, kötel, tehen* stb. Így tehát az eredeti *ê* hangból az irodalmi nyelvben egyrészt *é*, másrészt *e* lett; **kêze*-ből lett *kéz* és *keze*-t.

a) A tő első tagjában.

A tőszótagban áll a nyiltabb *é* a következő szavakban:

ég, eget; ęg Helt. | *éhës; ęhës* Dt.,* *ᵢésíg* Ráb., *ęhsęg* BC., *ęsęg* Mel. | *él, élës; éles* Ft., *ᵢélës* Ráb.; *ęlő* Helt. | *én, engëm; èn, èngem* Ft., *ᵢén* Ráb.; *èn* MC. | *ér, erek, eres; ᵢér* Ráb.; *ęr* Helt. | *ért, értelëm; ért* Ft., *ᵢértenyi* Ráb.; *èrt* BMC., *ęrtelem* Helt.; nem vethető össze az *ér-* igével (Budenz MUgSz. 870.), mely ugyane nyelvjárásokban *í*-vel van | *érez; ᵢérëz* Ráb.; *èrzik* BC., *ęrzeni* Helt. | *bél, belet, belek, belső; bᵢél* Ráb.; *bęl* Helt. | *dér, deres* (v. ö. *dermed*); *der* Helt. | *fél, fele* és *féle* (*efféle, afféle*); *fél, féle* Ft., *fᵢél* Ráb.; *fęl* BC. *fęle* Helt. | *fér-ni; fér* Ft., *fᵢér* Ráb. | *hét, heten; hᵢét* Ráb.; *hęt* BC. | *hëv, heves, hevül* | *jég, jeges; jég* Ft., *jᵢég* Ráb.; *gyęg* Helt. *kérd, kérdëz; kérdez* Ft., *kᵢérdëz* Ráb.; *kèrd* MC., *kęrgye* Helt. Nem tartható egy tőből

* Az idézett nyelvjárások rövidítései a következők: Ft. = Felsőtiszai nyvj.; Dt. = Dunántúli nyvj.; Ráb. = Rábavidéki nyvj. A nyelvemlékeket és régibb irókat a Nyelvtört. Szótár rövidítéseivel idézzük.

Digitized by Google

eredettnek a *kér-* igével (Bud. MUgSz. 23.), mely ugyane nyelvjárásokban *í*-vel hangzik | *kés*; *kʲés* Ráb.; *kęs* Helt. | *két, kettő; két* Ft.; *kèt* BC., *kęt* Helt. | *kéz, kezet, kezes; kéz* Ft.; *kèz* BC., *kęz* Helt. | *lé, leves; lé* Ft., *lʲé* Ráb. | *légy, legyet; légy* Ft. | *név, neve, neves; név* Ft., *nʲév* Ráb.; *nęw* Born. | *nyél, nyele; nyel* Mátra vid., *nyʲél* Ráb. | *rév, reves, redves; rév* Ft. | *sért, sérül; sért, sérül* Ft., *sʲért* Ráb.; *sęrt* Helt. | *szén, szenes; szʲén* Ráb. | *tél, telet; tęl* Helt. | *térni* (v. ö. *terjed*) és *tér, teret; tér* Ft., *tʲér* Ráb.; *tęrni* Helt.

Ide kell sorolnunk a következő szavakat is, melyeknek ugor eredete még nincs kimutatva, így tehát egyik vagy másik esetleg idegen eredetűnek is bizonyulhat:

béna Ft., *bʲéna* Ráb. | *bérez* Ft. | *czéda* Ft. | *csélcsap* Ft. | *gége* Ft., *gʲége* Ráb. | *mész, meszet, meszes; mʲész* Ráb. | *pép* Ft. | *rézna* Ft. | *zsémbel, zsémbes* Ft. (A *kén* és *véka* szavakat a rábavidéki nyvj. nyiltabb hanggal ejti: *kʲén, vʲéka;* ellenben a felsőtiszai *í*-vel: *kín, véka.*)

Itt kell megemlítenünk azokat a szavakat is, melyeknek első tagjában a legtöbb nyelvjárás rövid *e*-t ejt (*tej, kel, ver* stb.), míg egyes nyelvjárások hosszú *é*-vel ejtik. Ez az *é* főleg az északkeleti és a két erdélyi nyelvjárásterületen, valamint a Dunántúl egyes helyein divatos: *és* (esik), *féj* (fejni), *kél, mér, nyél, nyér, szél, vér, vész* igék; *hél* (hely) Dt., *téj* (tej); *bé* igekötő; *nékem, vélem* stb., v. ö. *nękem, vęle* Helt.

Tovább kutatva ez *ê* hang eredetét, azt látjuk, hogy a rokon nyelvekben egyszerű magas hangzó felel meg neki, mely valószinüleg eredetileg is nyilt és hosszú volt (*â*), bár Budenz csak egy-két szónál állapítja meg az eredeti hosszuságot: *hét* ug. *sâbet: sât-; fél* ug. *päälä-;* légy* ered. **lâde-*. Némely szóban Budenz mássalhangzó csoport eltünésével magyarázza a magánhangzó hosszuságát (l. *két* ug. *käktä; sért* ug. *säyr-*); ezt azonban nem fogadhatjuk el, mert mint alább látni fogjuk, a mássalhangzóból keletkezett *j*-s diphthongusból nem *ê*, hanem *é* lett. E szavakban is — mint a legtöbb hasonló esetben — a két mássalhangzóból előbb kettős, azután egyszerű mássalhangzó lett (*kt : tt*, v. ö. *kettő;* azonban a szó végén, hosszú magánhangzó után egyszerű *t* hangzik; — ép így *yr : rr : r*). A magánhangzó hosszusága pedig vagy eredeti, vagy pedig ugyanúgy fejlődött, mint a többi idetartozó szóban.

* A *ä* jel a föltételezett eredeti szóalakokban határozatlan magas hangot, a *ä* jel mély hangzót jelel.

Digitized by Google

b) A többi szótagban.

A 2. és 3. szótagban levő *é* legnagyobbrészt a raghoz vagy képzőhöz tartozik, csak néhány kéttagú szavunk van, melyeknek második tagja az eddigi elemzés szerint a tőhöz tartozik, bár lehetséges, hogy a későbbi kutatás ezeket is, vagy legalább egy részüket, képzett szónak fogja kimutatni. Ez az *é* hang is eredetibb *ê*-ből fejlődött, melylyel ugyanolyan változások történtek, mint a tő első tagjában álló *é*-vel; vagyis a **tehêne*, **egêre* alakból lett egyrészt *tehén*, *egér*, másrészt *tehene-k*, *egere-t*. Az egyes nyelvjárások is ép úgy ejtik ezt az *é*-t, mint a tő első tagjában állót; csakhogy még gyakoribb a rövid nyilt *e* (*tehen*), mivel e szótagnak nincs oly nyomatéka, hogy mindenütt megőrizte volna a magánhangzó hosszuságát.

Ilyen nyiltabb *é* van a következő szavak második tagjában: *egér, egerek, egerész; egér* Ft., *eg'ér* Ráb. | *egyéb, egyebet; egyéb* Ft.; *egyęb* Helt. | *fenék, feneke; fenék* Ft., *fen'ék* Ráb. | *fövény* és *föveny, fövenyes; föh'ény:* azonban a régiségben ilyen alak is van: *fuinnes* Knauz, *fővin* KBécs. | *gyökér, gyökeret* | *nehéz, nehezen; nehez* Mátra vid., *neh'éz* Ráb. | *tehén, tehenet; tehén* Ft., *teh'én* Ráb., *tehen* Göcs., Mátra vid. | *tenyér, tenyeres.* A rábavidéki nyelvjárás tanusága szerint ide kell sorolnunk a *menyét* (*mëny'ét*), *kövér* (*köv'ér*) s a valószinüleg összetett *ösztövér* (*ösztöv'ér*) szavakat is, bár az *é* nem rövidül meg bennük.

A képzőkben és ragokban ritka a nyiltabb *é;* ez a hang van meg néhány deverbalis névszóban: *fedél, fedelet; fëd'él* Ráb. | *kötél, köteles; köt'él* Ráb., *kötel* Mátra vid.; *kötęl* Helt.; | *levél, levelek; lev'él* Ráb., *level* Göcs. Továbbá néhány denominalis képzésű névszóban: *kerék, kerekes, kereket; ker'ék* Ráb., *kerek* Mátra vid. | *kevés, kevesen; kev'és* Ráb., *keves* Göcs. Mátra vid. Ezeknek eredetibb alakja szintén **fedêle*, **kötêle*, **kerêke* stb. volt.* A névragok közül csak a *-nél* hangzik nyiltabb *é*-vel; ez eredetileg mélyhangú volt (v. ö *nálam*), s az *é* hangzó-illeszkedés által jött létre; ezért nem is váltakozhatik *í*-vel.

Az igék ragjaiban is gyakoribb a zártabb, mint a nyiltabb *é*.**

* Az *-él*, ill. *-êl* deverbalis névszóképzőt BUDENZ úgy magyarázza, hogy az *é*-ben még igeképzés rejlik s az *l* a tulajdonképeni deverbalis képző (Ugor-al. 216. lap).

** A legrégibb magyar nyelvtanok közül az Orthographia Cracoviensis és ERDŐSI SYLVESTER nyelvtana következetesen megkülönböztetik az igeragozásban

Digitized by Google

A nyiltabb hang áll a második személy *l* ragja előtt a perfectumban s az imperativusban: *estęl*, *çheztęl*, Orth.Cr., *szerettél*, *vettettél* Sylv., *estęl*, *löttęl*, *igértęl* Heltai, és *kértél*, *szerettél* Ft.; *szerettessęl* Sylv., *essęl*, *egyęl*, *nevettessęl* Helt.; *egyél*, *emlékezzél*, *szerettessél* Ft. Ez alakok többi személye nyilt *e*-vel van (*kértem*, *kértetek*, *kértek* és *kérjek*, *kérjetek*, *kérjenek*). s a 2. személyben is ennek a hangzónak kellene lennie (*kértel*, *kérjel*); a borsodi nyelvjárás így is ejti ez alakokat: *öregettel*, *nyertel*, *kértel*, *vëttel*; *ëgyel*, *kérjel* (ép úgy mint *kötel*), s a szlavóniai nyelvjárásban is hallhatók ily alakok: *vetel* (vetettél), *kötel* (kötöttél). SZINNYEI szerint az *l* hatása nyujthatta meg a magánhangzót és pedig úgy „hogy az *l* elveszett, pótló nyujtást hagyva maga után (v. ö. *taval*: *tarâ*, *közel*: *közê*): *vártal*, *kértel*: **vártâ*, *kértê*. A kétféle alakot vegyest használhatták, mint ma is a *vártál* és *vártá*, *kértél* és *kérté* alakokat s így könnyen megtörténhetett, hogy a kettőnek egymásra hatásából vegyülék-alak állott elő, t. i. **vártal* + **vártâ* = *vártâl* és *kértel* + *kérté* = *kértél*, s az utóbbiakból lett a mai *vártál*, *kértél*". (Nyr. XX. 237.) Valószinűbb azonban SETÄLÄ magyarázata (Tempus- und Modusstammbildung, 142. l.), hogy az *-ál*, *-él* végzet a többi *l* végű 2. személy analogiájára fejlődött (*kérél*, *kérnél*; *irál*, *irnál*).*

Ezeken kívül csak az ikes igéknél nyiltabb az *é* a felszólító és feltételes mód 3. személyének ragjában *erék*, *ennék*; v. ö. *bizçe*, *esnçe* Orth. Cr.; *szerettetçk*, *szerettetnçk* Sylv. Ez az *-ék* rag csak újabban fejlődött a teljesebb *-éjék* alakból s ezért nem lett belőle az *íző* nyelvjárásokban sem *í*. (V. ö. *zarmazneyek*, *elmelkedneyek*, *imadkozneiek* Lobk. c.; *kernyeirl metelthethneyek*, *fogattattneyek* Pozs. c. s a göcseji nyelvjárásban: *ënneik*.)

B) A zártabb é.

A másik *é* hang, mely a rövid *e*-vel nem váltakozik, a magyar nyelvterületnek egy részén épen úgy hangzik, mint az *é*-ből fejlődött *é*, azonban nyelvjárásainknak nagyobb részében ettől

is a kétféle *é*-t; a nyelvjárások tanúságán kívül tehát főleg ezeknek segítségével állapíthatjuk meg az igeragokban előforduló *é*-k minőségét.

* L. Alaktanunkban a 2. személyrag tárgyalását.

Digitized by Google

határozottan különbözik. A nyugati és dunántúli nyelvjárásterületnek egy részén *í*-nek, a göcseji nyelvjárásban *ʿé*-nek hangzik; *í*-nek ejti ezt a hangot még az északkeleti és a királyhágóntúli nyelvjárásterület is; a székelység egy része pedig az *é*-nél valamivel zártabb hangot, *ę́*-t ejt helyette.

Határozott különbséget tesz a kétféle *é* között az északnyugati nyelvjárásterület is, és pedig úgy, hogy ez a hangzó mindig valamivel zártabb az előbbinél.

A régibb irók közül azok, a kik különbséget tesznek a kétféle *é* között, ezt a hangot vagy *é*-vel (*e*, *ee*) jelölik az *ę*-vel szemben, vagy pedig *í*-t irnak helyette. Tehát az a különbség, melyet mai nyelvjárásaink tesznek az *é* ejtésében, ugyanígy megvolt már nyelvemlékeink korában is.

a) A tő első tagjában.

A tő első tagjában álló zártabb *é*-nek a rokon nyelvekben, ill. az azok segítségével megállapított ugor alapnyelvben, legtöbbször teljesebb alak felel meg:

égni, ég Ft. Ráb., ug. alakja *jȣng-* | *élni, élet; ilek, ilet* Ft., ug. *jȣlȣ-* | *ének, ínek*, v. ö. lapp. *jänu, jedna* | *ér-, érkezik; írek, írkezni*, Ft., ebből **jer-* | *ért-, értek*, s az *-ért* rag; *írtek, ezírt* Ft.; v. ö. vog. *jer*, oszt. *jir* | *év, ív*, töve ug. *jȣgȣ-* | *émelyeg, ímelëg* Ráb., ered. **ejme-* | *fék, fík*, ebből **fêje-k* | *fény, fényes; fínyës* Ráb., töve ug. *pȣjȣ-* | *férj, férfi; fírje, fírfi*, összetétel e két szóból **fij* + *erje* | *kéj, kény, kényszerít, kínyës* Ráb., *kínyszerít* Ft., töve ug. *kȣgȣ-*, melyhez *ny* képző járult | *lék, lík*, ug. *lȣgȣ-k* | *lélek, lílek*, töve ug. *lȣgl-* | | *lépni, lépés; lípek, lípís*, ered. **lejep-* | *mély, míl* Ráb., ug. *mȣgȣl-* | *nép, níp;* összetett szó ebből *nej* + *pi* | *néz, níz*, töve ug. *nȣgȣ-*, ehhez járult az *-sk* képző | *rémül, rémítő; rímsígës* Ráb., töve ug *rȣgȣ* + *m* | *rés, rís*, ebből **rejes* | *részeg, ríszëg* Ráb., ug. *rȣjȣ-sz* | *séd* (v. ö. *siet*) ebből **sȣ-jed* | *szédül, szídül;* töve ug. *tȣgȣ-* *szék*, a tojás *szíktyë* Ráb., ebből **szejk* | *véd, víd*, ug. *vȣgȣ-d* | *vélni, vílemíny* Ráb. ebből **vejl-* | *vésni, vísö*, töve ug. *vȣngȣ-sk* | *éh, ính, ính* ebből **jonh* *évad, ivad*, töve ug. *jȣgȣ-*, ebből lett **jorod* | *dévaj* (v. ö. *diadal*), töve **daj* | *hézag* és *héju, hiú* (padlás), tövük *hȣjȣ-* | *vékony, víkony* töve ug. *vȣjȣ-*.

A most elsorolt esetekben az *é* mindig *j*-s diphthongusból fejlődött; a magánhangzó, mely a *j* előtt állott, vagy mélyhangú vagy magashangú, tehát a diphthongus vagy *aj, oj*, vagy *ej, ëj*. Az előbbi esetben a *j* assimiláló hatása előbb magashanguvá változtatta a mély hangzót (v. ö. *paraj* és *paréj, taraj* és *taréj*), s így

Digitized by Google

ebből is *ej*, ill. *éj*, *é*[i] lett. Megjegyzendő, hogy a *j* legtöbbször ugor *g*-ből fejlődött. (A szókezdő *é*-t legtöbb esetben megelőzte a *j*, s ebből a *ja*, *je* szótagból lett *é* vagy *í*.) Az így létrejött *é*[i] diphthongus azután különbözőkép változott a különböző nyelvjárásokban. A nyelvterület egy részén *é*, míg másutt az *é*-nél valamivel zártabb hang, vagy a még zártabb *í* lett belőle. A diphthongusnak ilyen egyszerű hanggá válása nyelvemlékeink korában már megtörtént, s már ekkor megvolt a különbség az *í*-ző és *é*-ző ejtés között. E mellett bizonyít, hogy a HB.-ben is néhány alakban *í* áll az *é* helyén: *scegin*, *lilkiert*, *szentii*, *ilezie*, *nugulmabeli*. Egyes nyelvemlékeinkben szintén látjuk az *í*-zést; így a Döbrentei- (1508-ból) és a Lobkowitz-codex (1514-ből) rendesen *i*-t irnak a zártabb *é* helyett: *virős*, *ytilő*, *tigődet*, *tőrid* stb. Döbr. c., *igirted*, *dicsiret*, *feyr* (fehér), *mine* (méne) stb. Lobk. c. Állandóan *í*-t irnak e hang helyén Sylvester és Komjáthy is.

Így látva e hang történetét, nem helyes, ha eredeti alakjául **é*-t irunk, mert hisz a magyar nyelvterületnek egy nagy részén ez a hang sohasem volt *é*; s a mai nyelvjárások különböző hangjainak közös alapja az *é*[i] diphthongus.

Több szóra nézve, melynek első tagjában szintén a zártabb *é* hang van, nem mutatható ki a *j*-s diphthongus, de valószínű, hogy szintén ilyen eredetűek: *félni*, *fül*; *kása*, *kisafa*; *kész*, *kísz*, *kísztet*; *rész*, *rísz*; *vétek*, *vítök*.

Sok oly szóban, mely ilyen zártabb *é*-vel van, a rokon nyelvek is zártabb *i*, *ë* hangot mutatnak; lehet, hogy ezekben is *é*[i] diphthongusból s azt megelőző *aj*, *ej* szótagból lett a zárt magánhangzó.

Ilyen szavak: *ember*, *ibred* és *ímette*, *imette* v. ö. finn *ilma*, vog. *ilm* | *édes*, *idës*, egy tőből való az *íz* szóval | *ék*, *ik* | *ép*, *épít*; *íp*, *ípsíg*, *ípitt* Ráb.; v. ö. finn *ilpo*, oszt. *ëlp* | *érni*, *irni* | *férëg*, *firëg*, *fészek*, *fiszëk*; v. ö. vog. *pit'i*, *pit'ä* | *gyér*, *gyir* | *këgy*, *këd*, *kigy*; e szó *é*-je nem assimilatio által keletkezett, mint Budenz véli (MUgSz. 13), hisz mint önálló szó is gyakran előfordul a régiségben; s ellene szól zártabb *é* hang is | *kém*, *kim* | *kér*, *kir* | *kéreg*, *kirëg* | *lép*, *líp* (milz) *mér*, *mírtík* és *méltó*, *miltó* | *négy*, *nigy* v. ö. vog. *nile*, finn *neljä*, mord. *nilä*, cser. *nil* | *régi*, *rigën* | *szégyen*, *szigyën* | *szél*, *széles*, *szil*, *szíles*, v. ö. vog. *sel*, *sil*, *sel*, oszt. *sil* | *szép*, *szíp* | *tétova*, *titova*, első tagja a *ti*[g] mutató névmás, mely zártabb hangzóval van ebben is *ilyen* | *tép*, *típ* | *téred*, *tíredelyeg*, *tired*; vog. *tipzil-*, *tippil-*, lp. *tipte* | *rég*, *rig*; v. ö. finn *riimehe* | *rém*, *rim* | *rér*, *rir*, *rírës*; v. ö. vog. *rir*, *rirjr*, zürj. *rir*, cser. *rir*, *rir*, finn *rere*. Néhány szóban meg-

Digitized by Google

rövidül az *é*, s ilyenkor *ë* lép helyébe: *étel, ítel* és *ëszik* | *létel, lítel* és *lëssz* | *mégyen, mész, mígyen, mísz, mín* és *mëgyëk* | *tétel, títel, títlen, jó tít* és *tësz* | *tégeä, tígëd* és *të*.

Az *és*, *még* kötőszók *é*-je is e zártabb *é*; Sztárai mindkettőt *é*-vel irja (v. ö. *mig* KBécs, László); az *és*-ből idővel *is* lett. A rábavidéki nyelvjárás azonban a nyiltabb hanggal ejti őket; *ʿés, mʿég;* Sylvester is így irja *męg*. A *még* kötőszó Simonyi szerint (Kötőszók I: 95) „a *ma* szónak *-ig* ragos alakja lehet, s ez esetben régebben **majég*, vagy akár **má-ég*, **ma-ég* volt". Ez az eredet a zártabb hang mellett bizonyít.

A zártabb *é* van a következő szavakban is, melyeknek ugor eredetét az eddigi vizsgálódás még nem mutatta ki: *dél* (habár *delet*), *díl díbe* Ft. Ráb.; *délczeg, dílczeg; ékes, íkës; kérkëdik, kírkëdik; kérődzik, kírʷőzik*, Ráb.; *mén-ló, mín*.

B) A többi szótagban.

A zártabb *é* néha összetétel útján került a szó második tagjába: *szélvész, szʿélvísz* Ráb.; *testvér, tesfír* Ráb., *tesvír* Ft.; *husvét, husvít* Ráb.; *vőfély, vőfín* Ráb.; *ismét, ismít* (*és* + *még* összetételéből).

A tőhöz látszik tartozni, legalább eddig képzőnek ki nem mutatható, a következő szavak második tagjában álló *é*: *ágyék, ágyík; agik* Döbr. c. (*agok* Komj.) | *kënyér, kinyér* és *kinyír* (de *kënyeret*) | *kemény, kemíny* | *személy, szëmíl* Ráb. | *szemérem, szëmírëm* Ráb. | *tömérdëk, tömírdëk;* aligha függ össze, mint Budenz hiszi (MUgSz. 861) a *kövér* szóval, melynek *é*-je a nyiltabb hang, v. ö. *kövʿér* Ráb. | *tajték, tajtík* | *zsombék, zsombík*.

A szó belsejében álló *é* a legtöbb esetben képzőhöz vagy raghoz tartozik. A n é v s z ó k é p z ő k ben gyakori a zártabb *é*, s ez néha mélyhangú szókban is megmarad (*akadék, árnyék, fazék játék, hajlékony*). Ez az *é* van meg a következő deverbalis névszóképzőkben: *-ékony, -ëkëny: hajlékony, feledëkëny*; — *-ék: maradék, hasadék, ajándék, mérték*; — *-ét, -éd: sötét, segéd*; — *-énk: félénk*; — *-ény: edény, remény, sërény*; — *-ély: veszély, segély, szegély*; — *-ér: fehér, vezér, tündér*; — *-és: ëvés, szëdés, vetés*; *-ész: egész*; — *-més, -mény, -vény: kérëmés, tënemény, vetemény, fösvény, kelevény, köszvény, örvény, törvény*. Mindezekben a deverbalis *j* képző van

Digitized by Google

(v. ö. Ug. alaktan, 192. l.), mely a tő végső hangzója mellé kerülve, alkotta az *aj*, *oj*, *ej*, *ëj* diphthongust, s ebből ép úgy lett *é*[i] és *é*, *í*, mint a tőszótagnak ugyanilyen diphthongusából. Az *í*-ző nyelvjárások ezeket a képzőket is mind *í*-vel ejtik.

Ugyanígy fejlődött a zártabb *é* a diminutiv *j* képzőből néhány névszóban: *árnyék*, *környék*, *lágyék*, *tájék*, *vidék*; *kevély*, *sekély*; *legény*, *nőstény*, *sörény*, *szegény*. Ilyen diphthongusból való a *-ség* képző *é*-je is; pl. *szépség* Ráb. Ft. (V. ö. mord. *či*, *ši*, finn *sää*, a. m. nap.)

A zártabb *é* van a következő n é v r a g o k ban: *-ént* és *-int*: *szerént*, *szerint*; *részént*, *részint*; *-ként*, *-kint*: *akként*, *százanként*, *százankínt*; — *-ég*, *-ig*: *mindég*, *mindig*; — *-kép*, *-képen* (ugyanaz. mint a *kép* főnév): *máskép*, *másköp*, *ekképpen*; — *-ért*: *buzáért*, *buzáir* Ft., *buzáit* Göcs.; *miért*, *mért*, *mír* Ft.

Az i g é k r a g j a i ban gyakori a zártabb *é*, s ezt az Orth. Crac. *é*-vel, Sylvester nyelvtana pedig *i*-vel irja. Ilyen az elbeszélő mult *é*-je: *kések*, *késél* stb.; v. ö. *valék*, *iűuétec* Orth. Cr., *szeretic*, *szeretil*, *szeretink*, *szeretitek*, *szeretinek* Sylv. Ez idő ragja az ugor *-j* (l. Setälä, Tempus, 101. l. és Budenz, Ug. al. 355. l.), mely az igető véghangzójába olvadt (**mondajk*, **kérejk*: **mondëk*, **kérëk*), s az *é*, *í* a mélyhangú igék 1. személyében is megmaradt: *adék*, *láték*. Ép így hangzik a feltételes mód *é*-je: *olvasnék*; *szeretnék*, *szeretnél* stb., v. ö. *szeretnik*, *szeretnil*, *szeretnink*, *szeretnitek*, *szeretninek* Sylv. A feltételes mód jele **naja*, **neje*, s ebből lett *nä*[i], *né*; Setälä (u. o. 102. és 158. ll.) ebben az alakban is elbeszélő multat lát, vagyis a *nä* conjunctivus képzőhöz a fentebbi *-j* járult. Az ikes igék megfelelő ragjai ugyan így hangzanak, csak a 3. személyben (*esik*, *esnék*) van, mint fentebb már láttuk, a nyiltabb *é*. Debreczenben a feltételes mód minden személye *é*-vel s nem *í*-vel hangzik: *ennék*, *ennél*, *ennénk*, *ennétek*, *ennének*: ezt csak úgy magyarázhatjuk meg, hogy a debreczeni nyelvjárásban az *-éjé*-szótag egyszerüen összevonódott *é*-vé, akkor midőn az *é*[i] diphthongusból már *í* lett, tehát nem velük együtt tette meg a fejlődésnek ezt az útját.

Az ikes igék felszólitó módjában szintén a zártabb *é* van: *egyék*, *igyék*: v. ö. *egyik* Ft., *aggyík*, *hozzík* Debr.; *rettessék*, *szentelteséc* Orth. Crac., *szerettessik* Sylv. A tárgyas ragozás megfelelő alakjaiban szintén a zártabb *é* hangzik: *szeretém*, *szeretád* stb., *tenném*,

Digitized by Google

tennéd stb., *kerjétek*, *kérjék*; v. ö. *szeretim*, *szeretid*, *szeretitek*, *szeretilek* Sylv.; *tűttétec*, *kerghettéc*, *tegétec*, *dicsérjétec* Orth. Crac. Mindezekben az alakokban a 3. személyre mutató *-j* rag volt, mely az igető végső magánhangzójába olvadva, hozta létre az *é*[i] diphthongust.

Szó belsejébe kerül az *é* akkor is, midőn egy *e* végű szóhoz rag vagy képző járul: *gége*, *gégét*; *epe*, *epém*; *este*, *estére*; *szeme*, *szemét* stb. E szavakban, mint látni fogjuk, az *é* az eredetibb hang, melynek hosszuságát a hozzájárult rag vagy képző megőrizte, s története ugyan olyan, mint a szó végén álló *é* hangé. Bővebben e hangokról a szóvégi *e*-t tárgyalva fogunk szólani.

C) Szó végén álló é.

Az *é*, ha szó végén áll, mindig képző vagy rag; a tőhöz csakis néhány idegen szóban tartozik. A névragok közül ide tartozik a helyhatározó *-é* rag ezekben: *belé*, *fölé*, *felé*, *mellé*, *mögé* stb.; ez az *é* az ugor lativus *-ga* rag maradványa, melyből előbb *-j* lett, s úgy olvadt egybe az előtte álló magánhangzóval; — a *-vé* (*-vá*) rag eredetileg **velé* volt s ebből lett *-vé* ép úgy, mint a *belé*-ből *bé* (l. Simonyi, Magy. névrag. 31. l.). Ugyan ilyen diphthongusból (illetőleg ezt megelőzőleg a *j* dimin. képzőből) lett a nomen possessivum képző *é*, mely egy az *i* melléknévképzővel (Budenz, Ug. al. 267. l.): *apámé*, *fiúé*, *övé*. Az igeragok közül *é*-re végződik a tárgyas igeragozásban az elbeszélő mult s a feltételes mód egyes számú 3. személye: *kéré*, *kérné*; mindkettő teljesebb alakból lett, melyben megvolt a 3. személyű tárgyra mutató elem; tehát e helyett állanak: **kéréje*, *kérnéje*.

A szóvégi *é* mindezen esetekben teljesebb alakból lett és pedig egy *-je* szótag veszett el utána; a mai nyelvjárások a szó végén mégis mindig a nyiltabb *é*-t ejtik. A felsőtiszai nyelvjárás mindegyiket *é*-nek ejti, s a nyiltabb hangot irják az Orth. Crac. és Sylvester is: *kérę*, *viselę*, *esmerę* Orth. Crac., *szerete* Sylv. Ennek okát abban lelhetjük, hogy az *-éje* szóvégből később lett *é*, mint a szó belsejében álló *é*[i] diphthongusból, tehát a fejlődése is másképp történt. Az *é*[i] már egyszerű hanggá vált a szó belsejében (és pedig részint *é*, részint *í* lett belőle), midőn a *beléje*, *kéréje*, *kérnéje* stb. alakok utolsó szótagja elmaradt, a nélkül, hogy zártabbá változtatta volna az *é*-t.

Digitized by Google

Végül *é* lett még újabban néhány névszónak *aj* végszótagjából: *paraj: paré; karaj: karé; taraj: taré.* Ezekben a *j* előbb magashanguvá változtatta az *a*-t (*paréj, karéj, taréj*), azután pedig elmaradt.

2. á.

Nyelvemlékeink kora óta az *á* hang ejtése aligha változott, bár a codexek tökéletlen helyesirása miatt az ott jelölt hangnak sem időmértékét, sem minőségét nem állapíthatjuk meg pontosan. Így tehát e hangnak inkább csak a nyelvemlékek korát megelőző fejlődéséről szólhatunk.

a) A tő első tagjában.

Az első szótagban álló *á* a legtöbb esetben úgy keletkezett, hogy vagy két szótag (*ájá*) vonódott össze, vagy pedig *áj* diphthongus vált hosszú hangzóvá. A rokon nyelvek segítségével nem állapíthatjuk meg egész határozottan a magánhangzó hangszinét, tekintetbe véve azonban, hogy az *aj*, *oj*, diphthongusból, mint láttuk, *é* lett, az *á*-nak erdetibb diphthongusát, *áj*-nak tarthatjuk.

Ilyen szavak: *hálni* töve **hájol, *hájl-*, v. ö. Budenz UgSz. | *láb*, ug. **lájl + b* | *lát*, töve l_8g_8t s ebből *láját* más, töve ug. m_8g_8 | *nász*, ebből **nájá-sz* nyáj, ug, $ń_8gj_8l$ | *ránt*, töve ug. r_8g_8- | *szál*, ug. t_8gl-, t_8jl | *száll-*, ug. s_8gl | *szár*, ug. s_8g_8r | *száraz, szárad* stb. töve ug. s_8gr- | *tág, tár* és *tát* ugyanazon t_8j_8 tő származékai | *távol, távoz*, töve ug. t_8g_8vo | *vádol*, töve ug. v_8g_8- | *válni*, ug. v_8g_8l- | *háj* és *száj*, tulajdonképen *há, szá;* ugor alakjuk k_8g_8 és s_8g_8, s a *j* csak a 3-ik személy analogiájára került a tőhöz.

Sok szóban nem mutathatjuk ki az *á* hangnak ilyen eredetét; ezekben vagy már eredetileg is hosszú magánhangzó volt, mint ezekben *bán-, ház, hárs, jár, nyár, vár, záp, zár;* vagy pedig az első szótagra eső erősebb hangsúly nyujtotta meg az *a*-t (vagy tán *á*-t): *ád* (és *ad*); *hág; hágy* (és *hagy*); *lágy* (v. ö. *langy*).* Az

* E szavak eredeti alakját így állapítja meg Budenz: *andg, kgug*: *lágy* mellett meg is van még *langy*. A mai alak „az eltünt nasalist pótló vocalis nyujtással" jött létre. Ezt a feltevést a magyar hangok története nem igazolja; az ilyen helyzetben levő nasalis befolyással van az utána következő zönges explosiva megőrzésére, de nincs hatással a magánhangzó hosszuságára. E szavakban tehát — a mennyiben az eredeti ugor hosszuság ki nem mutatható — hangsúly okozta nyujtást kell keresnünk.

Digitized by Google

ád és *hágy* alakok mellett használatos a rövid *ad, hagy* is, és pedig az egyes szám 1. személyében és a többesben csakis a rövid hangzós, a 2. és 3. személyében pedig mindkét alak (*áccz* és *accz; háccz* és *haccz*). A régi nyelvben ezeken kívül többször is találjuk a hosszú magánhangzót: *aad* (add) Jord. c., *aaggya, haagy* (hagyj) Érdy-c., *aagy* Pesti G., *haad* (hadd) Sándor-c., *aadom* Lev. T.

A szó elején álló *á* keletkezését Budenz néhány esetben egy előtte álló *j* beolvadásából magyarázza: *állni*, ered. **jäml-* | *áldoz* és *átkoz* töve **j*$_8$*l-* | *ár* (viz-ár). e h. **jár* | *árva*, töve **j*$_8$*r-* | *ázik*, v. ö. vog. *jos*, oszt. *losta*.

Más esetekben *v* volt Budenz szerint a szókezdő *á* előtt; azt azonban nem fogadhatjuk el, hogy ez a *v* befolyással lett volna az *á* hosszuságára, mert a magánhangzóba olvadt *v* zártabbá változtatja az illető hangzót. Az ilyen szókezdő *v*, ha felvételét a rokon nyelvek valóban igazolják. csak nyomtalanul tünhetett el s a hosszú *á* ugyan úgy jöhetett létre, mint a többi szótag belsejében álló *á*. Így magyarázza Budenz a következő szavakat: *ág* ug. *ang*$_8$ vagy *v*$_8$*ng*$_8$ | *álom, ámul* és *ájul*, közös tövük ugyanaz, mint az *aluszik* igéé (*v*$_8$*d* vagy *v*$_8$*l*); a *v* nyoma megmaradt a régi nyelv ilyen alakjaiban: *oloj, olas* Vitk. c., *olomnec* Helt., és az *olt* szóban | *által*, töve ug. *v*$_8$*gl-* | *ár* (subula), ug. *v*$_8$*j*$_8$*r*, tehát az *á* a két szótag összevonásából keletkezett.

b) A többi szótagban.

A szó belsejébe az *á* csakis szóösszetétel vagy ragozás és képzés által került. Így pl. *á* van a következő összetett szavak második tagjában: *szerszám, néhány, mindnyájan, habár, ámbár, tehát, immár* stb. A *leány* szó Munkácsi szerint szintén összetétel (Nyr. XIX: 146). Két szótag összevonásából jött létre a *talán* szó 2-ik tagja, e helyett: *találom*.

A képzők és ragok *á*-ja mindig a magas hangú szók *é*-jének felel meg s vele közös eredetű. Rendszerint az *é* az eredetibb hang s ebből lett a hangzóilleszkedés hatása alatt *á*. Az **é*-ből fejlődött zártabb *é*-re néha nem volt hatással a hangzóilleszkedés és *é* maradt: *szándék, hajlékony; olvasnék, adék*; azonban egy-két nyelvjárásban ilyenkor is megtörtént egyes alakokban az illeszkedés: *olvasnák, annák*. Csupán egy ragban eredetibb hang az *á*, a melyből

Digitized by Google

a magas hangú szók mellett *é* lett, s ez a *-nál* rag. E ragban Budenz (NyKözl. II. 313.) névszótőt lát, mely a mordvin *mal* tővel egyezik. Göcsejben s a vele szomszédos nyelvjárásokban maig sem illeszkedik ez a rag (pl. *enná*).

A ragok és képzők kétféle eredetű *é*-jének egyaránt *á* felel meg a mély hangú szavak mellett. A nyiltabb hangra csak az mutat, hogy az ennek megfelelő *á* (mely régebben *â* is lehetett) egyes ragok és képzők előtt megrövidül: *fonál*, *fonalat; kanál*, *kanalat*. Ép így váltakozik *á* és *a* néhány oly szó második tagjában, melyek eddigelé tőszóknak látszanak: *bogár*, *bogarat; madár*, *madarat; sudár*, *sudarat; sugár*, *sugarat*. Valószinüleg *â* volt ezekben is az *á*-t megelőző hang.

Az igék ragjaiban is részint a zártabb, részint a nyiltabb *é*-nek felel meg az *á*. A zártabb *é*-vel áll szemben ezekben az alakokban: *irám*, *irád* stb., *irnám*, *irnád*, stb. A nyiltabb *é*-nek felel meg e két alakban *ittál*, *igyál*, melyeknek eredetéről már volt szó. A borsodi nyelvjárás rövid *a*-val ejti ezeket az alakokat: *attal*, *hajoltal; igyal*, *dolgozzal*, *irjal*.

c) Szó végén.

Az *á* csakis néhány igealak s egy-két névutó végén áll. Mindegyik esetben *é* felel meg neki a magashangú igék mellett, mely — mint láttuk — *-éje* alakból rövidült. A megfelelő mélyhangú szókban is eredetileg *-ája* volt a teljesebb alak: **adája: adá; *adnája: adná*, és: *alája: alá*. A *rá* igekötő ebből lett **rajá*, *rëjá*, *rëá*.

3. í.

Az *é* diphthongusból, mint láttuk, nyelvjárásainknak egy nagy részében *í* lett más nyelvjárások *é* hangjával szemben. Viszont gyakran *é*-t ejtenek egyes nyelvjárások, különösen a palócz és székely vidékeken, a köznyelvi *í* helyén: *éz*, *szén*, *éfju*, *késér*, *kérán*, *kénájja*, *kénoz* stb. (Az utóbbi négyet Dunán túl s az Alföldön is így ejtik.) A régi nyelvben is gyakori az *é* a mai *í* helyén: *éz*, *sér* (*sír* fn.), *étél*, *késér*, *sénlik* stb. E két hangnak ily gyakori váltakozása arra enged következtetnünk, hogy eredetük is közös; s valóban, a rokon nyelvek tanúsága azt bizonyítja,

Digitized by Google

hogy az *í* ép oly diphthongusból fejlődött, mint a zártabb *é*. A fő különbség a kettő között az, hogy az *é* a mai kiejtésben (az őrségi nyelvjárást kivéve) mindig hosszú hangzó vagy diphthongus, ellenben az *í* gyakran megrövidül. Figyelembe kell még vennünk azt is, hogy az *í* gyakori a tő első tagjában, de ritka a többi szótagban, szó végén pedig (néhány egytagú ige kivételével) egyáltalán nem fordul elő. Mindez arra mutat, hogy az *é*[i] diphthongusból egy ideig minden nyelvjárásban *í* lett, később már a nyelvjárások egy részében *é*, más részében *í* lépett helyébe. Legelőször a tőszótagban lett egyszerű hang az *é*[i] diphthongusból, ezért találunk legtöbb *í*-t a tő első tagjában; a többi szótagban már később fejlődött a hosszú hangzó s ekkor az *í*-vel váltakozó *é* lett belőle. Legkésőbb vált egyszerű hanggá ez a diphthongus a szó végén, s ott mindig is *é*-nek hangzik, mely nem is váltakozik *í*-vel.

a) A tő első tagjában.

Az *é*[i] diphthongusból származó *í* előfordul mind magas, mind mély hangú szavakban:

ímette, émette (v. ö. *éber*) és *ím, íme*, tövük **jelme-*, melyben az *l* kiesése is befolyással volt a magánhangzó hosszuságára | *íny* (*ény, én* Dtúl) töve *ijg̈-*, mihez *-ny* képző járult | *ítél*, töve e h. **ejt-* | *íz* (membrum), ug. *jg̈sg̈-* ‖ *bír-*, *bíró*, ug. *bgjr* | *bízik*, töve ug. *bgjz-* | *csík* (streif), v. ö. finn. *tie*, zürj. *tuj* | *dívik*, töve **dajvo-*, ug. *tg̈g-* | *hív*, *hívja*; *hívó* (régi nyelvben: *hé, hey, heiu*), v. ö. f. *sija*, lapp *saje* | *hív-* (régi nyelv: *héni, héad*) és *kíván* (*kéván*), v. ö. finn *kaipaa* | *húz-ik* (v. ö. *háj*), töve ug. *kgg-* | *ív-ni, ívad* (*évad*), az ug. *jgg* „fluere“ igéből | *nyíl-ik* (és *nyit*), töve ug. *nygj-* | *sík, sívó* közös alapigéjük ug. *sgj-* | *síkat* (v. ö. *sajog, sajnál*) alapigéje **saj-* | *szíj* ug. *sglg-* „secare“ igéből, melyhez még főnévképző járult.

Néhány szóban eredetileg mélyhangú diphthongus volt, azonban a belőle lett *í* megváltoztatta a szó hangrendjét: *hím*, v. ö. vogÉ. *χājim*, vogK. *khōjem*, oszt. *χuj*; a régi nyelvben is mélyhangú: *himja* Jord. c., *himiánac* Mel. Herb., *hímot* Kár. Bib., ma már magashangú: *hímje, hímet* | *dísz, díszes* ered. *dgjsz-*, ug. *tgg* igéből | *sínylik* (*sénlik* Gyöngy.), ug. *sgjn*. — Hasonló változásról szól Budenz még két szóban: *ív* szerinte ép úgy mélyhangú szó volt, mint *íj*; e szók ugor alakja *jgzg*, s az *í* a *ja* szótagból lett. Azonban az *íj* szó nem az eredeti mélyhangúságot őrizte meg, a mennyiben a régiségben szintén magashangú volt: *ynèl*

Digitized by Google

kűl BC., *yek, yeket* Döbr. c., *iyes* Helt.; a mélyhangú alak csak a XVII. század elején lép fel először (*íjjal* MA, *iynak* Balásfi, 1616). Az átmenet a másik hangrendbe valószinüleg a többi *íj* végű szók (*szíj, díj, híj*) analogiájára történt, melyek mind mélyhanguak. — A másik a *nyír-* ige, melyet Budenz mélyhangú diphthongussal magyaráz, ug. *ny*$_{ȣ}$*j-ro;* ma ez az ige a Dunától keletre eső vidékeken mélyhangú (*nyírok, nyírás, nyíró*), a Dunától nyugatra inkább magashangú (*nyírëk, nyírés, nyírő*), a régi nyelvben is magashangú volt e szó, legalább a NySz. egy mélyhangú alakot sem közöl, s így joggal hihetjük, hogy ez esetben is a magashangú szó vált mélyhanguvá. Hasonló változás történt a *sír* főnévvel; a régi nyelvben ez is magashangú volt: *sërëket* Mc., *serek* Virg. c., *serők* Wink. c. stb.; először 1673-ban tűnik fel mélyhangú raggal: *sérban* Com: Jan. A hangrendnek ily változását a *sír-* ige analogiája okozhatta, melylyel jelentése is összefűzte némileg.

Néhány magashangú szó *í*-jével szemben a rokon nyelvekben is *i* (vagy a zárt *ë*) áll; lehetséges, hogy ezekben is *j-s* diphthongusból származott, a mit a további vizsgálat esetleg még ki is mutathat.

Ilyenek: *így* (v. ö. *itt, ide*) | *ívni* (*évni*), ug. *t*$_{ȣ}$*b-* | *íz* (*éz*, v. ö. *édes*) „sapor", ug. *ε b*$_{ȣ}$*d*$_{ȣ}$ | *csíp*, lp. *cipeste*, f. *hyppy* | *csípő*, vog. *sip*, zürj. *silö* | *hív* (*hü*) | *kísér* (*késér*), *kísért*, f. *kitke*, mord. *kiskeŕa* | *nyír-fa*, *nyíres*, vog. *ńir*, votj. *ńer* | *víz*, ug. *v*$_{ȣ}$*d*$_{ȣ}$, f. *vete*, vog. *vit*. A szótagzáró *l* kiesése segíthette elő a hosszú hangzó fejlődését e két szóban: *mív, mível*, ered. **milve*, és *szív*, ered. **szilve*.

Ugyan ilyen eredetüeknek tarthatjuk az olyan szavak *í*-jét is melyeknek eredetét eddig még nem lehetett megállapitani: *hím, mes, hímez*, (*hémes*); *hízeleg*; *kímél* (*kémél*); *ígér*; *írtgy* || *híg*; *hinár*; *kínál* (*kénál*); *rini, rívás* (*rév, revnak* Jord.-c.); *sírás, sív* (*sév*); *sír-ni*. — A *míg* szóban két szótag összevonása hozta létre a hosszú *í*-t, ebből *mi-ig*, ill. **mieg*.

Egy-két mélyhangú szóban az *í* a rokon nyelvek *o, uo* hangjával áll szemben; ezekben kivételes hangváltozás hozhatta létre a rövid *i*-t, mely azután a hangsúly hatása alatt hosszuvá lett; *szír, szít*, a *szippant* és *szop* igékhez tartoznak, ug. *s*$_{ȣ}$*b-* alapigéből (v. ö. Nyr. VII: 2) | *nyíl*, vogE. *ńuł*, vogK. *ńol*, oszt. *ńol* | *ín* (nervus), f. *suone*, vogE. *tun*, vogK. *ton*.

Digitized by Google

b) A többi szótagban.

A tőszótagon túl az *í* csakis ragban vagy képzőben fordul elő. A *szelíd* és *tűrgy* (*írégy*) szók második tagjában diminutiv képzést kell keresnünk és pedig az ug. *-j* (*g*) és *-nd* kapcsolatát. A *mezítelen* szóban is diphthongusból lett az *í*: v. ö. *mezeytelen* Ehr.c. Sim.c.

Ezeken kívül csak az *-ít* igeképzőben (*állít, tanít, épít* stb.) van még hosszú *í;* ragokban egyáltalán nem fordul elő. Ez a képző a frequentativ ug. *-j* és a causativ *-t* kapcsolata, mely előbb *j*-s diphthongust alkotott az ige végső magánhangzójával (*-ojt, -ëjt*); a codexek nyelve igen sok esetben meg is őrizte ezt a diphthongust: *cresseyt, megtelyeseyte, eppeytes, ayoytatos* Ehr. c.; *taneytad, wyoytod* (ujít) Wink. c.; *ordeit, melegeit, vilagosoit* Nád. c., *vduezcite* (üdvözítő) Schl. Szój. Ebből az *oj, ëj* diphthongusból lett előbb *éj;* így irja ezt a képzőt Szenczi Molnár Albert az ő nyelvtanában: *pusztéyt, ékeséyt;* az *éj, é*[i] diphthongusból azután legtöbb helyt *í*, némely nyelvjárásban *é* lett: *borét, tanét, üdvözét.*

4. ó, ő.

Ha e hangoknak csak a mai használatát veszszük is tekintetbe, ép úgy kétféle *ó, ő*-ről kell szólanunk, a mint kétféle *é*-t tárgyaltunk. Az egyik állandóan *ó, ő* (vagy az ennek megfelelő diphthongus), pl. *szó, jó, főz;* a másik gyakran *ú, ű*-nek hangzik: *ló* és *lú, kő* és *kű, szőni* és *szűni.* *

E hangok eredetét vizsgálva azt látjuk, hogy azok a szavak, melyekben ma az *ó, ő* állandó, teljesebb alakjukban nyiltabb magánhangzóval vannak (*szó: szava, jó: javak*); ellenben a melyekben *ú, ű*-vel váltakozik az *ó, ő*, a teljesebb alakban zártabb magánhangzóval ejtetnek (*ló, lú: lova; kő, kű: köve*). Ez a teljesebb alak, mely ma már csak ragok és képzők előtt van meg, volt e szavaknak eredetibb alakja s ebből fejlődött lassanként a mai egytagú alak. A tő végső magánhangzójának lekopásával a *v* a szó végére került (*szav, jav; lov, köv*), azután magánhangzóvá

* Dévai Mátyás az Orthographia Cracoviensis-ben (1549) külon jelet használ ez utóbbi hangok jelölésére (*u, ó*). V. ö. Nyr. XIII: 1.

Digitized by Google

válva, diphthongust alkotott a tőszótag magánhangzójával (*szau, jau; lou, köü*). Ezeket a diphthongusokat nyelvjárásaink különbözőkép fejlesztették egyszerű hanggá. Egy részükben az *au, eü*-ből is előbb *ou, öü*, majd *ó*^{u}, *ő*^{ü} s végül *ó, ő* lett. Így vált egyforma magánhangzóvá a két különböző diphthongus nyelvjárásainknak egy részében, valamint az irodalmi nyelvben is. Ellenben más nyelvjárások, mint pl. a göcseji és a felsőtiszai, megőrizték e két hang különbségét. Az *au, eü* diphthongusból ezekben *ao, eö*, azután ^{a}*ó*, ^{e}*ő* lett, s ebből keletkezett a hosszú magánhangzó *ó, ő*; ellenben az *ou, öü* diphthongusból ^{o}*ú* ^{ö}*ű* s azután *ú, ű* lett. (V. ö. NyK. XIX: 139.) Így tehát az eredeti nyiltabb szótagból nyiltabb magánhangzó, a zártabb szótagból pedig zártabb magánhangzó lett. Ugyan így történt a szó belsejében álló *ó, ő* fejlődése is, csakhogy ezeknek nem maradt meg az eredeti *v*-s alakja, s így nem is láthatjuk, vajjon nyiltabb vagy zártabb volt-e a *v* előtti magánhangzó. Azon körülményből azonban, hogy ez az *ó, ő* váltakozik-e egyes nyelvjárásokban *ú, ű*-vel vagy nem, következtethetünk eredetibb alakjára.

a) A tő első tagjában.

A. Eredeti *ava* szótagból lett az *ó* a következő egytagú szavak végén:

hó, v. ö. *havas* | *hó* (hónap), v. ö. egy *hava, havonként* | *jó, jós*, v. ö. *javul, javam* | *jó* (a. m. folyó) | *ó, ócska*, v. ö. *avul, avas* | *ró* ige *ó*-ja nem váltakozik *ú*-val, bár ma így mondjuk *rovok, rovás*, de Molnár Albertnél így van: *racom, ravás, ravó* | *só*, v. ö. *savak, sava szó*, v. ö. *szavaz, szavam* | *tó, tócsa, tócsa*, v. ö. *tavak*. A régi nyelvben néha *o* van a *v* előtt e szavakban is: *houos, houas* Anon., *szováro* Debr. c.; ez azonban már nyelvjárási sajátság s mint ilyen a *v* hatása alatt fejlődött; így ejtik e szavakat ma Göcsejben s a Székelységben. A HB. *iovben* szavát diphthongussal kell olvasnunk: *jó*^{u}*ben*.

Ugyanez az *ó* hang van még a következő szavak első tagjában: *bólog, bólint*, ug. *m*$_{g}$*rgl-* | *gyógyul*, alapszava *jó* | *hólyag*, ebből **havolyag* | *lóg*, ebből **lavog* | *lót*, töve szintén **lavo* | *róka*, töve ugyanaz mint a *ravasz* szóé, mely a régi nyelvben gyakran fordul elő *róka* jelentéssel; tehát e helyett áll **ravka*. — A szó elején álló *r* hatott a hosszú *ó* fejlődésére az *ólom* szóban, melynek ugor alakja *r*$_{g}$*lm*; az *ól, ólálkodik* szók elején Budenz szerint szintén *r* volt.

Digitized by Google

Az *eve* szótagból lett *ő* története némileg különbözik az *ó*-ától, a mennyiben a régiségben, sőt néha a mai nyelvben is *é* (*e*)-vel váltakozik; pl. *fő: feje; nő, né: neje; vő: veje.* E most említett három szó ugor alakjául Budenz *pgngg, ngngg, vgngg*-t fejtett ki, „melyből csakhamar a nasalistalan *pggg, nggg, vggg* fejlődött s ebből vált aztán egyrészt *neve-* (*nev* = magy. *nő*, vog. *neu*), másrészt *neje* (*nej* = magy. *né*, vog. oszt. *nē, ni*)". MUgSz. 402. l. A fejlődésnek ilyen menete annyiban okoz nehézséget, hogy nem valószinű a *g*-nek ily kettős fejlődése ugyanegy szóban; másrészt meg az *ei, ê*[i] diphthongusból, mint fentebb láttuk, a tőszótagban mindig az *í*-vel váltakozó zártabb *é* lett; ellenben e szavak *é*-je sohasem váltakozik *í*-vel, s a Bécsi és Müncheni codex is a nyiltabb hanggal jelöli (*fèmet, fètec*). SETÄLÄ e szavak ugor alakjául a *pgγg, ngγg, vgγg* alakokat fejti ki; a magánhangzó fejlődése pedig úgy történt, hogy a két magánhangzó közötti *γ*-ből *v* lett; az így keletkezett **fêve, *nêve, *vêve* alakokból azután a magyarság egy részében *fê, nê, vê*, majd — a többi *é* hang is zártabbá válván — *fé, né, vé* lett. A Schlägli Szójegyzék a *few, fw* alak mellett (olv. *fő*) négyszer irja ezt is *fe*. A nyelvemlékek korában így is ragozták e szavakat: *fém, fêd, fêje, fênk, fétek, féjök* (v. ö. *fèmet, fètec* M. c., *femet* Döbr. c., *fenkynth* Komj., *fétek, fédet* Sylv., *feem* Heyd.); s a *fej* szónak mai *j*-s alakja csak a leggyakrabban használt 3. személy analogiájára terjedt el. Tehát e szavak ép úgy ragoztattak, mint *név: neve;* t. i. *fé: feje; né: neje.* Ugyanazon **fêve, *néve, *vêve* alakból a *v* labializáló hatása alatt lett *fő, nő, vő*, s a mai nyelvszokás inkább ezt az alakot kedveli a ragtalan szóban. Ugyanígy fejlődött az *ő* ezekben a szavakban is: *bő* és *bév;* a *bőv* s a dial. *bűven* alakok újabban keletkeztek | *hő* és *hév*, v. ö. *heves, hevül, hevít* | *nő-*, v. ö. *nevel.*

A szó belsejében nem követhetjük ily világosan az *ő* fejlődését, de valószinű, hogy ott is ép úgy fejlődött ez az *ő*, és váltakozik is *é*-vel:

föl, főz, v. ö. *fez* Jord. Érdy c. | *nőstény, nőszni*, a *nő* szóhoz tartoznak; v. ö. *nesteen* Érdy c. | *örül* | *őríz*, v. ö. *heeryzny* Wink. c. *feryzni* Weszpr. c., *érőző* Helt. | *ős*, v. ö. *isemucut* HB., *az ő esei* Helt. *ősz* (grau), v. ö. *ész* Helt. | *szőr*, v. ö. *szér* Helt. | *győz* Budenz szerint mélyhangú *gyojz*-ból származik; v. ö. *gyez* Ehr. Jord. c.

Hasonló eredetű lehet a következő szavak *ő*-je is, melyeknek eredete még nincs kimutatva:

Digitized by Google

gőg és *gége; hős*, v. ö. *hess* Helt., de: *hűs* Pós.; *szőke*, v. ö. *széke* RMNy.; *bőjt*, v. ö. *beyt* Jord. Érd. c., de: *bwyt* Virg. c.

B. Az *ovo, övö* szótagból lett *ó, ő* váltakozik *ú, ű*-vel az egyes nyelvjárásokban:

ló, lú Debr., v. ö. *lovam, lovas* | *jő*, v. ö. *jövök, gyün* | *kő, kű*, v. ö. *kövek* | *löni, lüni*, v. ö. *lövök* | *nyőni* és *nyüni*, v. ö. *nűvik* Weszpr. c., *nyővöd* Kisv. | *ő* és *ű*, v. ö. *övé* | *ör*, tulajdonkép *ő* és *ű* a régi nyelvben, tehát *ö: övet* ép úgy mint *kö: követ*, s a *v*-s alak a nominativusban ép oly analogiás fejlődés, mint a *j* ebben *fej* | *szöni* és *szüni*, v. ö. *szövés* | *tő, tőke* és *tü, tüke*, v. ö. *töve*. — Néha a *v* előtt is *ü* hangzik e szavakban (*tüve, üvé, lüvök* stb.), ez azonban újabb fejlődés a *v* hatása alatt.

A szó belsejében álló *ó, ő* teljesebb alakja nem maradt meg, ezeknél csak az *ú, ű*-s mellékalakból következtethetünk a zártabb eredetre:

gyót, gyójt, gyól és *gyűjt, gyűl*, eredetibb alak **gyovol, *gyovojt gyónik*, v. ö. *gunuan* M. c., eredetibb alakja *gyovon*, így irja az Ehr. c. *gyouonuan* | *csödül, csöcselék*, töve **csöv- döl, döt* és *dül, düt*, ebből **dövöl* | *ősz* (herbst), v. ö. *őszel* LevT., *őszuel* Sylv. | *tő* és *tü*.

C. A hosszú *ó, ő* sok szóban pótlónyujtás által fejlődött *ol, öl* (*ül*) szótagból:

bódul, bódít, bódorog, régibb alakja; *boldul, boldít* | *csók*, Budenz szerint e h. **csolk* | *hón*, a régi nyelvben így is *holn, háln* | *kódorog, kódus, kósza*, közös alapigéjük *kol-*, v. ö. *koldus* | *ón*, ebből **oln* (vog. *aln*) | *ócsárol*, v. ö. *olcsó*, a régi nyelvben *olcsál, olcsárol óta*, e h. *olta* az *óv-ni* ige *v*-je, mint Budenz is mondja, *l* helyett való, s e mellett nemcsak az *oltalom* főnév szól, hanem a régi nyelv *ójni* alakja is (*oyni* Born., *megójták* Pos., *ojd magad* Felv.). Tehát az ige eredetileg *ol-ni* volt, s a *v* csak később került a két magánhangzó közé: *óvom* e h. *álom* | *tőgy*, e h. *tölgy*.

Ez a változás, hogy az *o, ö* után a szótagzáró *l* elvész, körülbelül a nyelvemlékek idejében kezdődhetett, s azóta mind jobban terjed az élő nyelvben, úgy hogy ma már alig van nyelvjárásunk, mely *o, ö* után ejti az *l*-t, tehát a mai kiejtésben az *ol, öl* szótagból mindig *ó, ő* lett (*vót, főt, szót; vőgy, tőt* stb.), kivéve némely nyelvjárásokban a szótők végét: *tolni, pöröltem* stb.

Néhol az így keletkezett *ó* helyett *ú*-t ejtenek: *kúdus, kúdorog; búdul* RMK, *bulldulás* Telc.; *azúta, miúta*; ennek az *l* labializáló hatása az oka, mely igen gyakran zártabbá változtatja az előtte álló magánhangzót; sőt a dunántuli és nyugati nyelvjárásterületen *l* előtt rendesen *u, ü* hangzik az *o, ö* és *ó, ő* helyett.

Digitized by Google

b) A többi szótagban.

Az első szótagon túl ritka az *ó, ő* a magyar szókban, hacsak a raghoz vagy képzőhöz nem tartozik. Szó belsejébe vagy összetétel által került (*azóta, mióta*), vagy pedig úgy, hogy az *ó, ő*-re végződő szóhoz még egy képző járult: *valódi, adós, tudós; ismerős, erős, erőtelen* stb. Az *-ók, -ők* főnévképző ezekben: *fiók, Mihók, Istók; szemők,* szintén úgy keletkezhetett, hogy a diminutiv *ó, ő*-höz még egy *-k* képző járult.

A ragok és képzők *ó, ő*-je mindig *v*-s diphthongusból fejlődött s gyakran váltakozik *ú, ű*-vel. Ilyen első sorban az *-ól, -ől* névrag, mely így is hangzik *úl, űl* és *ul, ül: felől alól* és *felűl, alúl; elül, belüle* stb. A régibb nyelvben e rag magánhangzója rendesen *ó, ő* s csak később lép helyébe *ú, ű* és *u, ü*. A mai irodalmi nyelv úgy állapodott meg, hogy a hol kérdésre felelő alakok *u, ü*-vel, míg a honnan kérdésre felelők *ó, ő*-vel vannak. E mellett a nyelvemlékekben a magashangú rag gyakran *-él* (*belel, környel, kivel*); ez pedig *-evel, -êvel* alakból fejlődött. * Mindez arra mutat, hogy a *v* előtt a nyiltabb magánhangzó volt (*ava-l, eve-l*), s e ragokban a nyiltabb *ó, ő* van, mely a magyar nyelvterület egy részén csak újabban vált zártabbá a szótagzáró *l* hatása alatt.

Ez az *-ól, -ől* rag van meg e három helyhatározó ragban: *-ból, -ből; -ról, -ről; -tól, -től,* melyeket nyelvjárásainknak egy része *ú, ű* vagy *u, ü*-vel ejt; és pedig körülbelül a Tiszától nyugatra eső terület egyformán zártabb, míg a keletre eső, valamint a palócz terület nyiltabb hanggal ejti mind a hármat. A nyelvemlékek ellenben a *-ból, -ből* és *-ról, -ről* ragot állandóan *ó, ő*-vel írják, míg a *-tól, -től* némelyikben állandóan *ú, ű*-vel van: s így ejti e ragokat a szlavóniai nyelvjárás ma is. E különbséget a

* Simonyi e ragban nem vesz fel *e* elemet (Magy. névrag. 36. l.), mert — szerinte — a codexek *arczél, társél* alakja csakis *j* hang közbejöttével magyarázható. Azonban a *j*-s alak felvétele csak e kivételes alakokat magyarázná meg, az *ó, ő*-t azonban nem. Míg a csak egyszer előforduló *tarsel* alak mit sem bizonyít, mert iráshiba is lehet, addig az *arczél, orczél* szóban a lativus *-é* ragot sejthetjük, melyhez az *l* a vele együtt élt *arczól* alak analogiájára járulhatott, úgy hogy eredetileg *arczé* és *arczol* éltek egymás mellett s a kettőnek összezavarásából lett *arczél*.

Digitized by Google

ragok eredete magyarázza meg; a *-ból, -ből* rag eredetileg csak magashangú volt s így hangzott *-belől*, a mint azt az Ehrenfeld és a Nádor codex meg is őrízte; ebből lett magashangú szók mellett *-balól*. Majd egy szótaggá vonódott e rag s úgy lett belőle *-ből* és *ból*. A *-ról* rag teljesebb alakja **rajól* volt (v. ö. *raj-t*), s ebből lett a magashangú szók mellett *-ről*. A *-től* rag teljesebb alakja **-tövől* volt, s ez az *-övő* hangkapcsolat ép úgy változott e ragban, mint azt a tőben láttuk, vagyis előbb diphthongussá vált, a melyből a nyelvterület egy részén *ó, ő*, a másikon *ú, ű* lett. Így magyarázhatjuk meg, hogy nyelvemlékeinkben egymás mellett találjuk a nyiltabb és zártabb hangzós alakot. Később e ragok az egyforma használat s a kölcsönös hatás következtében egyformává lettek s ma ugyanazon helyen vagy mind a három *ú, ű*-vel, vagy mind *ó, ő*-vel hangzik. E ragok magashangú alakja gyakran *é*-vel van a nyelvemlékekben: *-bél, -rél* és bár ritkán *-tél*; ezek **belél*, **tëvél* alakból vonódtak össze, míg a *-rél* a másik két rag analogiájára keletkezett.

A palóczság egy részében, valamint a két erdélyi nyelvjárásterületen használatos *-nól, nől* (ritkán *-nül, -nűl*) ragban ugyanez az *-ól, ől* van meg

Szintén *v*-s szótagokból vonódott össze a reflexiv igeképzők *ó, ő*-je; benne a reflexiv *v* képző van más igeképzőkkel kapcsolatban. Ilyenek az *-ódik, -ődik; -ózik, -őzik; -ódzik, -ődzik* képzők: *huzódik, vetődik, lopódzik, rejtőzik;* továbbá az *-ól, -ől* (*-úl, -űl*) képző: *fordól* és *fordúl, keről* és *kerűl*. Ez utóbbi képzőt a magyarság nagyobb része *ú, ű*-vel ejti, s ebben is az *l* hatását látjuk; de a régi nyelvben, valamint a palócz nyelvjárásokban ez is *ó, ő*-vel hangzik.

Az igeragok közül csak az *irók, kérők* és *irnók, kérnők* alakokban van *ó, ő*: az utóbbiak *irnójok, kérnőjök*, ezek pedig *irnájok, kérnéjök* alakokból lettek, s a nyelvemlékekben találunk is ilyen alakokat. Ép úgy fejlődött *irók, kérők* ebből **irájok, kéréjök*.

Még egy névragban van *ó, ő*, t. i. a *-stól, -stől* ragban. Ezt Budenz külön szóból magyarázza (NyKözl. XVIII: 158); a ragot ugyanis két részre kell osztanunk: *-s* és *-tól*, s az utóbbi rész a vogul *tajl* szóval azonos, mely megvan a magyar *tele* (**tële*) szóban is. A rag tehát eredetileg *-stél* volt (a mint nyelvemlékeink

Digitized by Google

még irják is), ebből lett az *l* labializáló hatása alatt *-stől*, mélyhangú szavak mellett pedig *-stól*. Mai nyelvérzékünk egy sorba helyezi ezt a ragot a *-tól, -től* stb. ragokkal, s hangzója is azokéval egyezik; tehát a hol azokat zártabb hangzóval ejtik, ezt is igy mondják: *-stúl, -stűl* vagy *-stul, -stül*.

c) Többtagú szavak végén.

Többtagú szavak végére vagy úgy került az *ó, ő*, hogy egy egytagú szó összetétel által a második vagy harmadik szótagba jutott, pl. *hétfő, Sajó, kősó;* vagy pedig mint képző járult a szóhoz. Ragjaink közül egyik sem végződik *ó, ő*-re.

Az *ó, ő* képző értékére nézve háromféle: 1. deverbalis névszóképző: *adó, vevő;* 2. diminutiv névszóképző: *apó, anyó, házikó;* 3. nomen possessoris képző: *szemű, szemő; ágú, ágó*. Mind a három képző magánhangzója majd *ó, ő*, majd *ú, ű*, csakhogy a mai irodalmi nyelvben nem egyformán állapodtak meg. A nomen verbale képző általában *ó, ő*, csak néhány szó végén lett zártabb (*fúrú, pattantyú*); a nyugati nyelvjárásterület, különösen a göcseji nyelvjárás azonban mindig *u, ü*-nek ejti. A diminutiv képző már gyakrabban *ú, ű* (*fijú, könnyű, tetű*), bár a palócz nyelvjárásban s a régi nyelvben ezek is gyakran *ó, ő*-vel vannak. A nomen possessoris képző ma általában zártabb hangú s csakis a palócz nyelvjárások ejtik ezt is *ó, ő*-vel; s a nyelvemlékek nagy része szintén a nyiltabb hangot irja. Tehát e három képző mindegyike a zártabb s *ú, ű*-vel váltakozó *ó, ő;* a két hang használata kezdetben bizonyosan csak nyelvjárásilag tért el egymástól, később azonban az élő nyelv egy része s az irodalmi nyelv különbséget tett az egyes képzők között, alakjukra nézve is.

Mind a három képző él a mai nyelvhasználatban, úgy hogy az egyes szavak végén könnyen felismerhető; van azonban sok olyan szó is, melynek alapszava már kiveszett a használatból s igy képzett voltát csakis a rokon nyelvek segitségével lehet kimutatni. A nomen verbale képző van a következő szavak végén: *ajtó, bohó, csomó, hajó, méltó, orsó, sarló; emlő, erdő, ernyő, felhő, fertő, idő, kendő, lepedő, merő, tető, töpörtő, tüdő;* valószinüleg ilyenek még ezek is: *tapló; küllő, meddő, mező, süldő, szeplő*. Diminutiv képző van a következő szavak végén: *apró, bankó, olcsó, tuskó,*

Digitized by Google

zacskó; üsző, vessző; továbbá: *bogyó, savó; csipő, kettő, velő.* A nomen possessoris képző van ezekben: *savanyó, savanyú* és *minő*, ebből *minemő.*

E képzők története is egyforma, a mennyiben mindegyik *v*-s diphthongusból fejlődött, sőt egy-két szó meg is őrizte ezt a *v*-t: *mereven, odvas, tetves.* A nomen verbale s a nomen possessoris képző *v*-je *b*-ből, a diminutiv képzőé *m*-ből lett; ez a *v* diphthongust alkotott a tő végső magánhangzójával, s e diphthongusból azután ép úgy lett egyszerű hangzó, mint a tőszótagban.

Az *ő* mellett a régi nyelvben igen gyakori az *é;* a Schlägli Szójegyzék rendesen így irja e szavakat: *zule* (szülő), *teremthe, neze* (néző), *verefen* (verőfény) stb. A ragozott alakokban ma is gyakran *e* lép az *ő* helyébe: *idő: idén, ideje; erdő: erdeje; tüdő: tüdeje; tető: teteje* stb. Tehát az *eve, êre* kapcsolat ezekben is ép úgy kétfélekép fejlődött, mint a tőszótagban; s *idé: ideje* ép úgy állottak egymással szemben, mint *fé: feje* és *tehén: tehene.*

Feltünő, hogy az *ó* végű szavak némelyikének is van *a*-s alakja: *ajtó: ajtaja; bíró: bírák; méltó: méltán.* Ez már nem egyszerű mellékalakja az *ó*-nak, mert hisz a *v*-s diphthongusból nem fejlődött *a*, hanem valószinüleg kétféle képzés összezavarását kell a két alakban látnunk (v. ö. Budenz, Ugor-al. 199. l.); az egyik a *-j*, a másik a *-v* képzőből fejlődött. Az *ajta-ja* alak eredetére még világot vethet e szónak a palóczságban divatos *ajtal* alakja, mely ép oly nomen verbalenek látszik, mint *hivatal*: e szerint *ajtaja* ebből lett volna: *ajtal-ja.*

5. ú, ű.

a) A tő első tagjában.

Az *ó, ő* hangok történetét vizsgálva láttuk már, hogy az *oro, örö* hangesoportból részint *ó, ő*, részint *ú, ű* lett s hogy e két hang igen gyakran váltakozik egymással. Viszont az irodalmi nyelv *ú, ű*-jével is igen gyakran egyes nyelvjárásokban s a régi nyelvben *ó, ő* áll szemben, a mi szintén e két hangnak közös eredetére mutat. A *gyúl, gyújt* és *dűl, dűt* igéket már említettük; ugyan ilyenek: *gyűl, gyűjt* és *gyűl, győt*, melynek töve a *jör-ök* ige | *fű-ni*, v. ö. *főrán* Com.; a *furok, furás* alakok zártabb hangzóját az *f* és *r* szomszédsága hozta létre | *fúl* és *fojt, fujt* alapigéje **foro-l* |

Digitized by Google

— *nyúl* és *nyujt*, v. ö. *noit* Münch. Virg. Jord. c. | *nyúz*, v. ö. *nyóz* RMK II. 16, ebből **nyovoz*.

Más szavakban az *ú*, *ű*-vel nem áll szemben *ó*, *ő*, bár ezek is *v*-s diphthongusból fejlődtek. Ezekben valószinüleg *u*, *ü* állott a *v* előtt, s az *uv*, *üv* szótagból lett *úv*, *ův* s azután *ú*, *ű*. Ilyenek: *bú*, *búvába;* e szónak *búj* (*bujomba* Dtúl, *bújval*, palócz) mellékalakja a 3. személy hatása alatt keletkezett; *csúszik; fúr; húsz; kúsz; nyúl; rúg; rút; súly; súrol; túl; újj; ún; úsz-; út; útál.* Mindezeknek teljesebb *v*-s alakját kimutatja Budenz. Sok esetben a magyar *ú*-val szemben a rokon nyelvekben *u* vagy *ū* van: *húgy*, finn *kuse*, cser. *kuz*, vog. *χuńś*, *khuńś*, oszt. *χos* | *hún*, *húny*, vog. *χoń*, oszt. *χunémta*, zürj. *kuń*, cser. *kum* | *húz*, oszt. *χúš* | *lúd*, vog-oszt. *lunt*, finn *lintu* | *szú* (*szuvat*), vog. *sūr*, lp. *suoks* | *szúr-*, cser. *šur*, észt *curk* | *új*, finn *uute*, cser. *uo* | *úr*, finn *uroho*, oszt. *ūr*, *ūrt*, mord. *urîs*. A további kutatás esetleg még kimutathatja. hogy ezek is *v*-s diphthongusból fejlődtek.

A tőszótag *ű*-je is gyakran állandó, vagyis *ő*-vel nem váltakozik. Az ilyen *ű*-vel szemben viszont a régi nyelvben és egyes nyelvjárásokban *í*-t találunk. E kétféle hangalakot Budenz *v*-s és *j*-s kettős alakból magyarázza; azonban a *j*-s alak felvételére nincs szükségünk. Az *í*-vel váltakozó *ű* fejlődését az olyan szavakban láthatjuk legjobban, melyekben az *ű* szó végén van: *hű* és *hív; mű* és *mív; nyű*, *nyüves*, v. ö. *nyivek* Born. Gyöngy.; *fű*, *füvek*, v. ö. *fy* Keszt. Kulcs. c. *fywek* Jord. c., Mindezekben a *v* előtt *i* állott, s az *iv* szótagból lett részint *ív*, *í*, részint a magánhangzó labializálódván: *üv*, *ův*, *ű*. Tehát az *ű*-vel szemben álló *í* ép oly nyelvjárási sajátság, mint az ő-vel szemben álló *é*. Így fejlődött a következő szavak *ű*-je is:

bűn és *bín* gyakori a régi nyelvben | *bűz* és *byz* Érd. Jord. c. *fül*, *füt* ebből **fivül*, **fivijt*, v. ö. *fytózik* Debr. c. | *fűrész*, v. ö. *firez* Kaz. c. | *fűz*, v. ö. *fyz* C. | *gyűlöl* és *gyílöl* | *hűl*, *hűt*, *hűs* és *híves*, v. ö. *hyuel* Ehr. c., *hyvőit* Döbr. c. — Ide sorolandók még a következő szavak, melyeknek ugor eredete nincs kimutatva: *fűzfa* és *fízfa: szül*, v. ö. *zil* Virg. c., *zyl* Jord. Érdy c.; *szür*, v. ö. *zyr* Kaz. c.

Néhány szóban Budenz mélyhangú eredetűnek tartja az *ű*-t. úgy hogy *uj* diphthongusból fejlődött: *sűrű* ebből **sujorú;* a régi nyelvben *serű* Érdy c. és *sirő* Dom. c. alakok is vannak | *szűk*. ug. *sz$_8$jka* | *szűn-*, ug. *sz$_8$j$_8$n-* | *tűr-*, ug. *t$_8$jr-*, vog. *toχr* | *tűz*. ug. *t$_8$g$_8$d$_8$: *tujz* | *űz-*, ug. *v$_8$j$_8$-sk*.

Digitized by Google

b) A többi szótagban.

A tőszótagon túl ritka az *ú, ű;* csupán egyes ragokban és képzőkben fordul elő, s ekkor mindig *ó, ő*-vel váltakozik, illetőleg a ragok és képzők *ó, ő*-je, ha *l* előtt áll, egyes nyelvjárásokban *ú, ű*-nek hangzik. Így keletkeztek az *-úl, -űl; -búl, -bűl; -rúl, -rűl; -túl, -tűl; -núl, -nűl; -stúl, stűl* ragok és az *-úl, -űl* igeképző. E ragok és képzők fejlődését már az *ó ő*-ről szólva tárgyaltuk.

c) Szó végén.

A szó végén álló *ú, ű* is egy eredetű az *ó, ő*-vel, a mennyiben ez sem egyéb, mint vagy a nomen verbale vagy a diminutiv képző *ó, ő,* mely bizonyos esetekben zártabbá lett. A nomen possessoris képző pedig, a palócz nyelvjárások kivételével, mindig *ú, ű*-nek hangzik.

A nomen verbale és a diminutiv képző leginkább olyan szavak végén hangzik *ú, ű*-nek, melyeknek képzett volta elhomályosult, s így a nyelvérzék nem is tartja már képzőnek ezt a szóvégi magánhangzót; e mellett ez az *ú, ű* rendesen palatalis (*ly, ty, ny, j, s*) vagy folyékony mássalhangzók (*l, r*) után áll. A régi nyelvben gyakran *ó, ő*-vel vannak ezek a szavak is.

Nomen verbale képző a következő szavak *ú, ű*-je: *asszú,* v. ö. *azio* Döbr. Vitk. c.; *árú; batyú; bosszú; fésű* e h. *fej-ösű,* v. ö. *fűső* Cseh; *gyalú; gyanú* és *gyanó; hegedű* és *hegedő; hosszú; iszonyú,* v. ö. *iszonyó,* Pázm.; *lassú,* v. ö. *lasso* Bc.; *sanyarú* és *sanyaró; szörnyű,* v. ö. *zerneu* Ehr. c., *zőrnő* Bc.; és a következő *-tyú, -tyű* végű szókban: *sarkantyú, töpörtyű* és *töpörtő, csöngetyű* e h. *csöngető.* A Schlägli Szójegyzék a *tyú, tyű* végű szavakat *te* (olv. *té*)-vel irja: *pathtante, kopolte, teperte, kezte* (*kesztyű*); l. a névszóképzést.

Diminutiv képző van a következő szavakban: *domboru; fiú, ifjú,* v. ö. *ifjo* Virg. c.; *gömbölyű,* v. ö. *gömbölő* Fal.; *gyönyörű; hattyú; háboru,* v. ö. *haboro* Ehr. c.; *hiú; homorú; karcsú; keserű,* v. ö. *keserő* Bc., *keserves; könnyű,* v. ö. *kőnyő* Ozor.; *odú,* v. ö. *odras; sűrű; szomoru,* v. ö. *zomoro* Ehr. B. M. c.; *tetű,* v. ö. *tetres, tető* MA. PPB.

Digitized by Google

Összetétel által került az *ú, ű* e két szó végére: *faggyú* és *szomjú;* mindkettőnek második része Budenz szerint a *joh, jonh* „bél" jelentésű szó; v. ö. *szomjuhoz.*

II. Rövid magánhangzók.

A mai magyar nyelv rövid magánhangzóit a következő sorrendben fogom tárgyalni: *e, a, ë, ö, o, i, u, ü.* A rövid magánhangzók történetét gyakran nem követhetjük oly világosan, mint a hosszú magánhangzókét, mert nyelvemlékeink, sőt még a régi nyomtatványok is csak ritkán jelölik a hangzók időtartamát. Ebben a tekintetben legfontosabbak az Érdy és a Jordánszky codex, a mennyiben ezek megőrízték sok oly hangnak a hosszuságát, melyeket a mai köznyelv röviden ejt. Jelölik, habár nem egész következetesen, a magánhangzók hosszuságát a Peer, Keszthelyi, Festetics, Érsekujvári és Sándor codex, továbbá Szent Krisztina élete; e két utóbbi nyelvemlék egyedül áll codexeink közt a hosszú *ó, ő* jelölésében. Első nyomtatványaink is csak tökéletlenül jelölik a magánhangzók (különösen az *ó, ő, ú, ű* és *í*) időtartamát; ebben a tekintetben Káldy Bibliájának első kiadása érdemel nagyobb figyelmet, mivel igen gyakran megjelöli ezeknek a hangoknak a hosszuságát is.

A rövid magánhangzóknak régebbi zártabb alakját csak a legrégibb nyelvemlékek őrízték meg. Ebben a tekintetben fontosak az Árpád-kori okiratok egyes szavai, továbbá a HB. és a KT.; ez utóbbi nyelvemléknek újabban felfedezett szalagjai sok új adattal gazdagitották eddigi ismereteinket. (L. Akad. Értesitő 1895. január, és Nyr. XXIV: 111.).

1. e.

Az *e*-féle hangok történetének vizsgálatát nagyon megnehezíti nyelvemlékeink hiányos helyesirása. Nemcsak az okoz nehézséget, hogy ritkán jelölik a magánhangzó időtartamát, hanem a legtöbb esetben még a nyiltság foka is jelöletlen marad. Az *e* és *ë*, valamint az *ê* és *é* codexeinkben (a Bécsi és Müncheni codex kivételével) mindig *e*, csak a hosszuságot jelöli néha kettőzés: későbbi nyomtatványaink már rendesebben jelölik az időtartamot,

Digitized by Google

sőt némelyek — mint láttuk — a hosszú magánhangzó zártságát is jelölik, azonban a zárt *ë*-nek ma sincs külön jele irásunkban. Ez okból az *e* és *ë* hang megkülönböztetésében az *ë*-ző nyelvjárások tanusága az egyedüli irányadónk.

a) A tő első tagjában.

Az első szótag *e*-je kétféle eredetű; egy részük *é*-ből rövidült, a miről ugyanazon szónak egyes alakjai is tanuskodnak; más részük a zártabb *ë*-ből lett nyiltabbá, s ez az *ë* egyes esetekben a zártabb *é*-ből rövidülhetett.

A nyiltabb eredetű *é* hang történetét tárgyalva láttuk már, hogy az *é*-ből a szó ragtalan alakjaiban *é* (vagy más hosszú magánhangzó) lett, míg egyes képzett és ragos alakokban megrövidült a hosszú magánhangzó s megtartva nyiltsági fokát *e* lett belőle. Így állanak szemben *delel, deres, feles, felől, hetedik, heves, kettő, kezes, leves, nyeles* stb. alakok a hosszú magánhangzós *dél, dér, fél, hét, hév, két, kéz, lé, nyél* stb. alakokkal. Sok esetben már csak a régi nyelv s a mai nyelvjárások, vagy pedig a rokon nyelvek és az összehasonlító szófejtés tanusága mutat az eredetibb hosszú magánhangzós alakra:

belső, belé, benne, közös alapszavuk a *bél* szó — *cselekedik, cselleng*, alapigéjük **cselez, *cséle* — *dermed*, töve egy a *dér* szóval — *derül, derhenő*, alapigéjük **dér* — *csik*, v. ö. *ces* Keszt. c., *csik* Istvfi; Erdélyben ma is *és* | *első* és *ellen*, v. ö. *elsew* Érd. c., *elöwe* Sánd. c. | *emel*, töve **elm; *ém-* | *eszmél* az *ész* szóból; v. ö. *észmélkedik* Fal. | *fej*, e h. *fő* (l. fentebb 73. l.) — *fekszik*, v. ö. *fökönny* Peer c. — *felel*, alapigéje **fél* — *fen-*, v. ö. *fönik* ACser., *fenkörötske* Mad. | *fene*, v. ö. *fené* Peer c., *feene* Nagysz. c. — *fejlik, fejt, feslik*, közös alapigéjük **fé* — *hely*, v. ö. *hél* Dtúl és *heel* Wink. c., *helg* Pesti — *kedd*, ebből *ketted*, v. ö. *keed* Pesti | *kezd*, ebből **készed*, v. ö. *keezd* Ehr. c. — *kezkenő*, ebből *kéz* — *les* és *lés*, v. ö. *les* RMNy., *lees* Lev.T. — *mell, mellett, mellé* stb., v. ö. *meely* Jord., Erdy, Thewr. c. stb. — *mer* és *mér*, v. ö. *meer* Jord., Horv. c. stb. — *nekém, neki* stb. és *nékém, néki* stb., v. ö. *nekem*, Sylv. Helt. — *nyer* és *nyér*, v. ö. *nyeer* Érd. c. | *pedig*, ebből *kédig* (Simonyi, Kötószók I. 138) — *szeg-, szegődik*, v. ö. *zegh* Érd. c., *szég* Helt. — *tej* és *téj* — *teher, terhes*, ebből **térhe-*, v. ö. *teerhek* Pesti — *terít, terül, terjed*, alapigéjük ugyanaz, mint *tér-* — *tetszik*, alapigéje **tét-* — *vér* és *vér* — *rész* és *rész* — *rét* és *rét*, v. ö. *ret* Helt.

A szó első tagjában s egyúttal a szó végén csak két szóban áll *é* s ezekben *é*-ből rövidült: a *bé* igekötő ebből lett *belé;* a Tiszán túl s Erdélyben ma is így hangzik *bé*, a palócz vidéken

Digitized by Google

pedig zártabb magánhangzóval ejtik: *bë*, s ez arra mutat, hogy a zártabb *é*-ből rövidült; a *de* kötőszó magánhangzója szintén hosszú volt, (l. SIMONYI, Kötőszók, I. 174. l.) s a nyelvemlékekben gyakran így is írják: *dee*.

Nehezebb kimutatni azt, hogy az *e* egyes esetekben a zártabb *ë*-ből lett, mert a két hangot nyelvemlékeink, a Bécsi és Müncheni codex kivételével, egyformán jelölik, s ez a két codex sem egészen következetes a jelölésben. Egyes jelekből azonban mégis következtethetünk az *e* zártabb eredetére. Ilyen jelek, ha az *e*-vel egyes alakokban a zártabb *é* (*í*) áll szemben, vagy pedig, ha egyes nyelvemlékek az illető szónak *ö*-s alakját is ismerik. Zártabb *ë*-ből lett a következő szavak *e*-je:

eledel, eleven, az *él* (*íl*) szóból, v. ö. *eeledel* Erdy, Jord. c. | *elëgyít*, Budenz szerint ebből **velgy-* és *ölgy*, v. ö. *ölgyódót* Tel., *ölgódven* Mon., *ögyeledetlen* GKat. | *ez*, v. ö. *eez*, Fest. Wink. Göm. c., *ee* Debr. Kaz. c. (l. alább *az*) | *genyed* és *gënyed*, v. ö. *gönietség* C. MA. | *kebel*, v. ö. *kőbel* Helt. Tel. | *kedv*, v. ö. *kődves* Helt. Beythe | *kerek, kerget, kerül, kerít, kerëng*, alapszavuk a *kör* szó, v. ö. *kórít, kórúl, körek* Helt. | *keserü*, v. ö. *köserű* Decsi Zvon. | *kevély*, v. ö. *kövély* Helt. Dáv. | *kevés*, v. ö. *kövés* Dáv. Toln. | *mennyi* és *mënnyi*, v. ö. *mi, milyen* és *minyé;* zártabb hangzót jelöl a Bc. is: *ménëiec;* az Erdy és Jord. codexben pedig hosszú a magánhangzó: *meenee, meenyen nevet*, v. ö. *mewuet* Ehr. c., *mőuet* Mc., *mőet* Sylv.

A *kel, kelëk* (és *kél*) szóban is *ë*-ből lett az *e*, s zárt szótagban ma is zártabb a magánhangzó (*költ* és *kőt*); a régi nyelvben gyakoribb a zárt hangzó *kél' fel* (kelj fel) Mc., *fel kőltetőc* Érs. c., *fel kőlthem* Tel. c., *fel kőltenek* Jord. c.; néha hosszú magánhangzóval (*é* vagy *í*) írják: *keel fel* Kulcs. c., *el kéltel* Helt., *kélsz, kélni* Gvad.; v. ö. még *ffel kyl* Jord. c., *kilyés* Com., *kilis* (kelés) PP. Mindezen alakok arra mutatnak, hogy a magánhangzó eredetileg *é* (*í*) volt s ez rövidült *ë*-vé; az *ë* azután nyiltabbá vált, de *l* előtt zárt szótagban megőrizte zártságát. — Ugyanilyen szó *tele, telik*, melynek magánhangzója szintén zártabb volt, v. ö. *tőllyes* Helt., s ebben *tőlt* ma is *ő* van.

b) A többi szótagban.

A tő második tagjában álló nyiltabb *é* (*ê*) is megrövidül egyes ragok és képzők előtt: *egyerek, kereken, nehezen, tehenek*, ebből; *egér, kerék, nehéz, tehén*. Az eredeti tővégi magánhangzó is gyakran *e*, mely megmaradt egyes ragok és képzők előtt:

Digitized by Google

keze-t, ege-k stb. Ezen kívül csakis összetétel által jutott az *e* a tő belsejébe, így pl. *ünnep* ebből **id-nap, kengyel* ebből **kemg-al*, mindkettőben hangzó illeszkedés hozta létre az *e*-t; továbbá ezekben: *negyven, ötven* stb.

A szó belsejébe az *e* leggyakrabban mint egy képzőnek vagy ragnak alkotó része került, s ilyenkor mindig szemben áll a mélyhangú szavak *a*-jával. A névragok közül ez a hang van a *-ben, -nek* és *-vel* ragokban, melyekben *é*-ből rövidült: *ben* a *bél* (*bél*) szóból alakult *-n* raggal, tehát **bêln*, **bénn* (v. ö. *bennem*) volt; a hosszú magánhangzót jelölik is a Sánd., Érs. és Fest. c.; a *-nek* rag hosszú magánhangzója mellett tanuskodik a *nékem, néked* stb., valamint a codexek hosszú magánhangzós alakja, v. ö. *zizessegneec* Nagysz. c., *bunekneek, kertneek* Érs. c. stb.; a *-vel* rag töve Budenz szerint (NyK. III: 454) egy a *fél* szóval, v. ö. *vélem, véled* stb. A *-lag, -leg* és *-lan, -len* ragok *e* (*a*)-ja szintén *é* (*á*), ill *ê* (*â*)-ból rövidült, v. ö. *erigleen* Wink. c., *kedyghleen* Érs. c. A módhatározó *-an, -en* ragban a magánhangzó még a tőhöz tartozik, habár a mai nyelvben mindig a nyiltabb hanggal használtatik; azonban a régi nyelvben gyakran fordul elő zártabb hangzóval is. (L. ezekről a Névragozást.)

Az igeragok közül a többes szám 3. személyének (*-nak, -nek*) s a 2. személyű tárgyas ragozásnak (*-lak, -lek*) ragjában van *a, e*: ezekben ez a magánhangzó az *-n* és *-l* rag eredeti véghangzója. A beálló cselekvésnek *-and, -end* jele pedig nem egyéb, mint frequentativ képző s régibb alakja *-ánd, -énd* (*-ând, ênd*)

Elhomályosult ragos alakok a *reggel, éjjel* szók (e h. *reg-vel, éj-vel*), továbbá *közel* (e h. *közêl*, v. ö. *közél* Erdély); lativ értékű ragot kell látnunk az *ellen* szó második tagjában is (e h.**elerén*: **ellén*).

Az *e*, mint frequentativ és momentan igeképzőknek része jobbára az ugor *j* (*g*) képzőből lett: ebből a tő, vagy az előző képző végső magánhangzójával egybeolvadva *é* (*á*) s azután *e* (*a*) lett. Ilyen képzők: *-el, -ed*; *-gel -del, -lel*; *-get, -ged*; *-'en, -ken, -ked, -eml, -et, -ep, -ell*; pl. *risel, ereged, lépdel, kérlel, engesztel, veregel*, stb. — *csörren, röppen, félemlik, szaret, siet, löcell* stb. Néhány igében megvan a *j* is az *a, e* után: *reszajt, hallajt*. Ugyan ilyen eredetű lehet a causativ értékű *-el, -lel, -tet, -ejt*; pl. *érlel, nevel, csörget, reszajt*; s a reflexiv *-etik, -tetik* képzőbokrok *e*-je is. Mindezen igeképzőknek megvan a mélyhangú párjuk is *a*-val.

Digitized by Google

A deverbalis névszóképzőben is hasonló eredetű az *e;* leginkább az említett frequentativ képző nyoma van benne, melyet követ a főnévképző; ilyen a *-tal, -tel* képző és ilyen elhomályosult képzést kell látnunk a *beteg, fergeteg, pöfeteg; hideg, meleg, ideg* szavak második tagjában (v. ö. *beteeg* Dom. c., *hideeg* Weszp. Corn. c., *melég* Sylv.), valamint ezekben is: *eleven, mereven.*

c) Szó végén.

A többtagú szók végén az *e* (s a mélyhangú szavakban vele szemben álló *a*) mindig a képzőhöz vagy raghoz tartozik, csak az *elme* szót magyarázza Budenz összetételnek ebből **el-mél;* a szóvégi *l* kiesése után *ő* lett a magánhangzóból (v. ö. *elmewnket* Érdy c., *elmőnket* Decsi), s ez rövidült azután *e*-vé a szó végén.

A névszók végén az *e* vagy deverbalis (nomen verbale), vagy denominalis (diminutiv) képző; mindkét esetben kétféle eredetű lehet. Mint nomen verbale képző vagy az ugor *j* (*g*), vagy pedig ug. *-b*-ből fejlődött, a diminutiv képző pedig vagy szintén ug. *-j*, vagy ug. *-m* (*-n*) képzőből lett. A *-j* képző szó végén állva egybeolvadt a tő magánhangzójával s előbb *é*[i] diphthongus, azután *é* vagy *í* lett belőle; ez a hosszú magánhangzó nem maradt meg a szó végén, hanem megrövidülve az *í*-ből *i*, s az *é*-ből *ë* lett. A magyar nyelv azonban nem kedveli szó végén a zárt *ë*-t s mindig *e*-t ejt helyette; így lett ebből a képzőből is *e*. A másik képzőből, az ugor *b*-ből és *m*-ből, előbb *e*, ebből pedig — mint azt az *ő* történetét tárgyalva már láttuk — a tő végső magánhangzójával egybeolvadva *ő* lett; ez az *ő* egyes esetekben szintén megrövidült s ekkor *ö*, *ë*, majd szintén nyiltabbá válva, *e* lett belőle.

Ma már nehéz eldönteni, hogy a szóvégi *e* melyik szóban rövidült *ő*-ből s melyikben *é*-ből; az *enghe* (*enghő* NySz.), *fürge, kerge, törpe, szüle* (és *szülő*) nom. verbalek *e*-je valószinüleg *ő* volt, ellenben a *tele* szóban eredetibb *é*-re mutatnak a *teli, teljes,* és a palócz *telë* alakok. A diminutiv képző *e* is nagyobbrészt *ő*-ből lett; így ezekben: *epe, gége* (és *gegő*), *szürke, tőke, vese,* s általában a *-ke, -eske* képzőbokorban. Ellenben a zárt *é*-ből lett a következő szavak *e*-je: *eme, emse,* v. ö. *emies* Tsz., oszt. *imi néne* (és *néni*) | *fekete,* ragok előtt *í*-t ejt a felsőtiszai nyvj.: *feketít,*

Digitized by Google

a palóczságban és Rába vidékén pedig *ë*-vel ejtik: *feketë* | *fejsze* és *fejszít*, v. ö. *feyzy* Jord. Érdy c., s a székelyek is így mondják *fészi, féjszi* (Vadr. és Tsz.); Rába vidékén *fejszë* | az *este* szó *e*-jében rag (talán lativ értékű) lappanghat; a palócz *estë, estvë* zárt *ë*-je is eredetibb *é*-re mutat | *fene*, a palócz nyelvjárásokban így hangzik *fenë*, a szóvégi *e* tehát szintén *é*-ből lehetett. Az *ige* szó *e*-je is *ë*-nek hangzik a palócz nyelvjárásokban: *igë*, v. ö. *yghee* Jord. c.; a Bécsi c. is zártabb hangzóval jelöli: *igé*, s ragok előtt *í*-vel irják Heltai, Komj.: *igít*.

A névragok közül csak a *-be* és *-re* végződnek *e*-re; az utóbbi a hangzó-illeszkedés hatása alatt jött létre a *-ra* ragból (e h. **rajá*); a *-be* pedig teljesebb alakból rövidült, ép úgy mint a *be* igekötő, s e helyett áll *belé, bé* (v. ö. *vilagbele, nugulmabeli* HB.), melynek végén az *é* lativ értékű rag. A lativ értékű *-é* (ill. *é*) ragból néhány határozó szó végén is *e* lett: *ide, messze* és *messzi*; *szerte, össze, szinte*. A palócz nyelvjárások ezekben is *ë*-t (néha *i*-t) ejtenek: *idi, idë*; *összë, hétszërtë*.

Leggyakoribb az *e* (és *a*) a névszók és igék 3. személyű alakjainak végén: *könyve, keze*; — *kére, kérne, kérje, kérte*. E ragok mindegyike teljesebb alakból fejlődött, melyben *j* olvadt a tő végső magánhangzójába, s előbb *é*, azután *ë*, végül *e* lett. A névszók mellett a *j* a 3. személyű birtok jele (**könyveje* : **könyvej* : *könyvé* : *könyve*). Az igealakokban különböző értékű volt a beolvadt *j*; majd a 3. személyű tárgyra mutató elem (*kérte, kérje*), majd időjel (*kére*), majd egy része a módjelnek (*kérne*). A *j*-s diphthongusból való eredetre mutat a birtokos személyragon első sorban az, hogy ragok előtt majdnem az egész magyarság területén *i, í*-nek hangzik (*könyvit* és *könyvít*), továbbá, hogy a palócz vidéken s a Dráva mellékén, valamint a szlavoniai nyelvjárásban rag nélkül is igen gyakran *i*-nek ejtik (*bőri, béli, ízi*), végül hogy ugyanesak néhány palócz nyelvjárás és az egész nyugati nyelvjárás-terület, — melyek megtűrik szó végén az *ë, ö*-t — ezt a ragot is mindig *ë*-vel vagy *ö*-vel ejtik: *kezë, pénzë, rígë*; *könyrö*. A nyugati, valamint a palócz nyelvjárásokban az igéknek említett alakjai szintén zártabb magánhangzóval hangzanak: *nézë, tëttë*; *tënnë, rennë* stb.

Digitized by Google

2. a.

a) A tő első tagjában.

A mai köznyelv *a* hangja kétféle eredetű; részint nyiltabb hang volt eredetileg is, és pedig vagy *a*, vagy pedig egyes esetekben a hosszú *á*, *á*-ból rövidült; másrészt a régi nyelv *o* hangja vált nyiltabbá s lett belőle *a*. Az Árpádkori oklevelekben, a HB-ben és a KT-ben, sőt néha egy-egy későbbi codexben is *o*-t találunk sok szóban a mai *a* hang helyén.

Nyelvemlékeink hiányos helyesirása miatt nehéz minden egyes esetben eldöntenünk, hogy milyen az eredete egy-egy szó *a*-jának; azonban a nyelvemlékek és a mai nyelvjárások egyes adatait a rokon nyelvek tanuságával összevetve mégis sejthetjük az egyes szavak régibb alakját.*

Hosszú magánhangzóból, és pedig *á*-ból rövidült azon néhány egytagú szó *a*-ja, melyben ez a hang egyúttal szó végén áll: *fa*, ugor alakja $p_8 g_8$, ebből lett **fájá* vagy **fájá* és **fá*; ragok előtt meg is maradt az *á* (*fá-t*, *fá-n*), míg a szó végén megrövidült | *ha*, Budenz szerint „a *ho* kérdő névmástőhöz tartozik, ha bizonyosan meg nem határozhatjuk is, milyen viszonyrag kopott el róla, mely által t. i. a névmástő időhatározó adverbiummá vált.“ (MUgSz. 101. l.); régibb alakja *há*, a mint azt egyes nyelvemlékeink meg is őrizték: *haa* Lev.T., *há* Decsi, Born. stb., v. ö. még *há-ny* | *ma*, szintén régibb *má*-ból lett, v. ö. *máj*, *mára* és *má* Kriszt.L.; ez is olyan ragjavesztett alak, mint *ha*, de nem fejlődhetett **mol* alakból, mert ebből csak *mó* lehetett; ez utóbbi alak él is Göcsejben s ez lehet az egyes nyelvemlékek (Tel. Vitk. c.) *mo* alakja.

A nyiltabb hangot, *a*-t vagy *á*-t, mely gyakran *á*-val is váltakozik, tartjuk eredetibbnek a következő szavakban is:

* Azonban a nyelvemlékeknek egyes zártabb hangzós adata nem bizonyít mindig a magánhangzó zártabb eredete mellett, mert az az *o*, főleg *l*, *r*, *v* mellett, utólag fejlődött dialektikus sajátság is lehet. Lehetséges e mellett, hogy legrégibb nyelvemlékeink a magyar *a* hang jelölésére nem lévén megfelelő jel a latin betűsorban, néha az *o*-t használták. Így magyarázhatjuk az olyan szavak *o*-ját, melyekben minden egyéb adat az eredetibb hosszú magánhangzó mellett bizonyít, pl. az *ad* szóban, v. ö. *adutta* HB. Így érthetjük csak meg a KT szalagjainak *-rol* és *-nok* (= *-ral* és *-nak*) alakjait.

Digitized by Google

ad és *ád*, l. az *á*-nál | *bal*, v. ö. *baal* Érd. c.; finn *paha*, votj. *paljan* | *fal*, v. ö. *faal* Érd. c. | *hagy* és *hágy*, v. ö. *haad* Sánd. c., *haagy* Érd. c. | *hal*, finn *kala* | *hall-*, *hallgat*, v. ö. *haal* Érd. c., *haalgat* Érs. c. | *harmad*, *harmincz* és *három*, v. ö. *haarmad*, *haarmic* Sánd. c. | *kap*, finn *kaappaa*, mord. *kapeď e* | *lagymatag*, *langyos* és *lágy* *majd* és *más*, tövük ug. *mɛgg-* | *sajdít* és *sájdít* Dtúl, *sáldít* Soós; v. ö. *sejt*, *sejdít* | *szalad* és *száll*, finn *saa* | *vall* (bir) és *vádol*, finn *vala*, lp. *vale* | *varjú* finn *varekse*, mord. *varsi*, zürj. *varǐš*.

A zártabb *o*-ból fejlődött a következő szavak első tagjának *a*-ja:

agg, *aggódik*, v. ö. *ogh* Tel. c. | *agy*, v. ö. *oga* Vitk. c., oszt. *oγ̆t* | *akad*, *akaszt*, v. ö. *okoztou* Czin. | *alacsony*, *alsó*, v. ö. *olso* Cod. Dipl., *olsou* Cod. Patr., *Ol-uar* okl. 1239., *Ol-falu* okl. 1263; töve ug. *vɛl-* | *alszik*, *altat* stb., v ö. *olt* és *oloj*, *olas* Vitk. c.; töve ug. *vɛd-*, ugyanezen ugor alapszóhoz tartoznak: *alkot*, v. ö. *olkot*; *alkonyodik*, *alkalom*, *alkú*; meguyúlt az *a* az első szótag erősebb hangsúlyának hatása alatt ezekben: *álom*, *leáldoz* a nap, és: *álkhattak* Tolnai, *álkodhattak* Pázm. | *apró*, v. ö. *opprod*, *Oproud*, *Oprousegl* oklevelekben | *arcz* és *orcza*, zürj. *ord*, votj. *ard* | *avat*, szintén az *ol-* „dormire" igéhez tartozik; v. ö. *ovik*, *óot* | *avas*, v. ö. *owos*; ug. *amɛ*, s az *ava*-alakból azután *ó* lett | *aszó*, a. m. völgy, v. ö. *ozou*, *ozov* Cod. Dipl. *az*, v. ö. *oz*, *ozvc*, *ozchuz* HB., *oznoc*, *ozunkeppen* KT., *oz*, *ozth* Lev. T., ug. *to-* névmástóból | *baglya* és *boglya*, v. ö. *buglya* PP. | *bagoly*, v. ö. *bogol'* Döbr c., *boglyot* Csúzi | *balgatag*, töve egy a *bolyog*, *bolyókás* szókéval | *batyú*, v. ö. *bojt*, *motyó* | *faj*, v. ö. *foianec* HB. | *falui*, vog. *pól*, lp. *puola* | *falu*, v. ö. *folu* Knauz, és okiratokban többször; *folwa*, *folnagy* Vitk. c. *far*, *fark*, *farcsik*, v. ö. *fork* okl., *forku*, *forkos* Knauz, *forcok* MC., *forchik* Helt. | *farag* és *forgács* | *gyapon*, v. ö. *gyopont* Érd. Érs. c. | *halni*, *halál* és *holt*, v. ö. *choltat* HB.; finn *kuole*, vog. *χāl*, *khōl* | *halvány*, töve egy a *hold*, *holnap* szókéval *hamu*, ebből **holm-*, v. ö. *chomur* HB., *homu* okl. | *lakik*, *lak*, v. ö. *Zeploc*, *Cazeploc* VárR. | *mag*, *magzat*, v. ö. *mogzot* KT. | *magas*, v. ö. *mogos* okl., *mogosság* Derk. | *mar-*, v. ö. *mordos* Tel. c., *moras* Vitk. c.; finn *marta*, oszt. *morit*, *mart* | *marad*, v. ö. *morodék* Czin. | *maszat* és *moszat* | *nap*, v. ö. *nopan*, *birsagnop* HB. | *parányi* és *por* | *sarok*, *sarkantyú*, v. ö. *sorkolas*, *sorkantyú* Jord. c. *szab-*, v. ö. *zob* Vitk. c., *szobas* Mel.; oszt. *šab*, *šob* | *szakad*, finn *sakka* | *tapos*, *tapod*, v. ö. *topod* Pázm.; votj. *tub*, oszt. *tupa* | *taszít* és *toszít* | *tarad* és *tora*, tövük a *to* mutató névmástó | *raj*, vog. *rōj*, oszt. *roj*, finn *roi*, lp. *ruoj* | *vagy*, *van*, *vala* és *volt*, *volna*, v. ö. *vogmuc*, *vola* HB. *uog* KT. *voltok* RMNy.; vog. *ōl*, *ul*, oszt. *ul*, *ūd*, finn *ole*, mord. *ule* | *varr*, *varga*; zürj. *var-*, cser. *orag*.

b) A többi szótagban.

Az *a* a magyar szavak belsejébe vagy összetétel által került, vagy pedig a raghoz, képzőhöz tartozik: azonkívül gyakori még mint tővégi magánhangzó is, mely a ragok és képzők

Digitized by Google

előtt megmaradt. Összetétel által került a szó belsejébe a következő szavak *a*-ja: *észak, éjtszaka; erőszak; hónalj; tegnap, holnap, minap; hadnagy, násznagy; taval; hatvan, nyolczvan* stb.

A ragok és képzők *a*-ja a másik hangrendben megfelel a nyilt *e*-nek, s történetük is egyforma. A *-nak, -ban, -val* névragokban az *e* volt az eredeti hang, s ebből lett a hangzó-illeszkedés hatása alatt a mélyhangú szavak mellett *a*.* Az *a* hang van a *-lag* és *-an* névragokban, az igeragok közül a tb. szám 3. személyének (*-nak*), a 2. személyű tárgyas alak (*-lak*) és a beálló cselekvés (*-and*) ragjában. A képzők közül *a* van a frequentativ *-al* (*-dal, -gal, -lal*); *-gat; -ad; -ar;* a momentán *-an: -kan; -at; -ap; -all,* a causativ *-al, -lal; -at, aszt, -tat; -ajt,* a szenvedő *-atik, -tatik* igeképzőkben, továbbá a *-dad* kicsinyítő, s az *-aj; -alom, -dalom; -al, -atal; -adal; -val, -at* deverbalis névszóképzőkben. Mindezen ragok és képzők magánhangzójának eredetéről és fejlődéséről az *e* hang tárgyalása alkalmával volt szó.

c) Szó végén.

A többtagú szók végén álló *a* mindig a képzőhöz vagy raghoz tartozik, s a magashangú szavak *e*-jének felel meg. A névszók végén álló *a* vagy deverbalis vagy denominalis képző. Mint deverbalis képző ugor *-b*-ből való; ebből rendes fejlődéssel *ó* lett (l. az *ó* hang történetét), s ez az *ó* olyan szavak végén, melyekben a képző functiója elhomályosult, gyakran megrövidült s ilyenkor *a* lett belőle, minthogy a magyar nyelv (néhány nyelvjárás kivételével) szó végén rövid *o*-t nem ejt. Ilyen eredetű a következő szavak végén álló *a: gyáva, hiba, kajla, kajsza, lanyha, lusta, morzsa, puha, varga:* ugyanilyen képzést sejthetünk még ezekben is: *kába* (v. ö. *kábul, kábít*), *csába* (v. ö. *csábít*), *csúnya*. Lehetséges, hogy egyik-másik *a* végű nomen verbaleban az ugor *-j-* képző volt, s *á*-ból lett *a* (l. Ugor alaktan, 199 l.). Ma már nehéz eldöntenünk, hogy a két képzésmód közül melyik volt meg egyik vagy másik szón; lehet-

* Feltünő, hogy a KT. újonnan felfedezett szalagjaiban a *nak* rag rendesen, a *-val* pedig egyszer *o*-val van: *leannoc, keralucnoc, angolucnoc; scorol.* Az első töredék *a*-val irja ezt: *leannac.* (V. ö. 87. l. jegyzet.)

Digitized by Google

séges, mint egyes esetekben már fentebb is láttuk, hogy ugyanazon egy tőhöz kétféle képző is járult. (V. ö. a Szóképzést.)

A diminutiv képző talán ug. *m*-ből lett, és szintén *ó* volt előbb, a mint egyes alakok világosan mutatják is, pl. *apa* és *apó, após; anya* és *anyóka, anyós; buczka* és *buczkó;* továbbá: *boka, hurka, karika, kofa, liba, pofa; csacska, csutka, nyalka* stb.

A szóvégi *l* elvesztésével jutott szó végére az *a* e szavakban: *sanda, bandsa* (a régi nyelvben majdnem kizárólag *sandal, bandsal*); *orcza* ebből **orczál?* v. ö. *orchyalyath* Debr. c.

A névragok közül a *-ba* a hangzó-illeszkedés hatása alatt keletkezett a *-be* ragból; ellenben a *-ra* rag eredetileg is mélyhangú, s *rajá*-ból lett, és pedig előbb *rëá, rá* (v. ö. *rá-megy*), végül *ra*. Egyes *a* végű határozókban a lativ értékű *j* rag volt. a melyből előbb *é*, ill. *á* s végül *a* lett: *haza, hova, oda, tova* (v. ö. *odé-bb, tové-bb*).

A birtokos személyragozás 2. személyének (*apja, lába*) s egyes igealakok 3. személyű alakjának *a* ragja (*irta, irja, ira, irna*) egy eredetű a magashangú szók *e*-jével, s előbb szintén *á* volt.

3. ë.

a) A tő első tagjában.

Az első szótagban álló *ë* kétféle eredetű: részint a zártabb *é* (*é*)-ből rövidült, részint pedig *i*-ből vált nyiltabbá.

Az első szótag zártabb *é* hangja gyakran megrövidül, ha a szóhoz rag vagy képző járul. Így lesz a *lélëk, lílëk* szóból *lëlkës, lëlketlen:* a *négy, nígy*-ből *nëgyedik*, a *vér, vír*-ből *vërës*. Az *ë*-vel szemben áll még a hosszú magánhangzós alak ez igék egyes alakjaiban: *mëgy, mënni*, v. ö. *mégyen* és *mígyen, mén* és *mín, mész* és *mísz:* a régi nyelvben más alakokban is gyakori a hosszú magánhangzó: *meenes, meennek meentek, meenngyenek, meeny, meengyetek* Jord. Érdy c., *meene*. Czech c.: az *ësz-ik, tësz, rësz, lëssz* igék töve *-ír*-re végződött (v. ö. *lëvő, tëvő*), s ehhez az *-sk* frequentativ képző járult, v. ö. *étel* és *ítel, tétel* és *títel, rétel* és *rítel, létel* és *lítel:* *tészen, részen, lészen*.

Más szavakban az eredetibb *é* (*é*) hangra csak a nyelvemlékek hosszú magánhangzós (*ee*) alakja s néha a rokon nyelvek

Digitized by Google

tanusága mutat. A régiségben gyakran *i*-t írnak ily szavakban is; ezt az *i*-t ilyenkor hosszú *í*-nek kell olvasnunk, mely a zártabb *é*-vel rendesen váltakozik.

Ilyen szavak: *ëb*, hosszú magánhangzóval írják a Jord. Érdy, Corn. Dom. és Debr. codexek (*eeb*), a MC. is a zártabb hangot jelöli: *éb*, úgy hogy mindkét irásmódot *éb*-nek kell olvasnunk | *ëgy*, ug. *ᵋgdᵋ* alakból fejlődött, melynek *g*-jéből *j* lett, s így keletkezett a *j*-s diphthongus; v. ö. *eegy* Erdy, Jord. c., *ig* HB., *ygy* Ehr. Kulcs. c. | *csëcs*, régibb alakja **csᵋjecs*, **csᵋvecs;* ebből lett *csécs* és *csöcs*, v. ö. *chiche* Ver. és *csics* Tsz. | *csënd* és *csönd*, alapigéje **csön* (**csén*) | *fëdd* és *fëgyelëm*, tövük ug. *pᵋlgᵋ-*, magy. **felgye;* v. ö. *feeddy* Érdy c., *feeg* Nád. c. | *fërtő*, v. ö. *férteczék* Valk., Born, | *gërjed*, v. ö. *gérjed* B. M. c., *geerjed* Érdy c. | *këll*, Budenz szerint eredetibb **kelve-*, **kelbe*-alakból, azonban hosszú magánhangzóval irják a Jord. Érdy, Corn. Sánd. és Kaz. codexek (*keel*) | *lël*, *lëleméný*, alapigéje *lᵋg-*, ehhez járult a frequ. *l*, így lett belőle *lél*, s nem *lél*, mint Budenz véli, v. ö. *lél* B. c., *leel* Jord. Érdy c. | *mëg*, Budenz szerint ug. *mᵋngᵋ*, azonban hosszú magánhangzóval irják a Wink. Lányi c. és Mel.: *meeq*, s a HB. *mige* alakját is hosszú hangzóval olvashatjuk: *mígé* | *mënny*, v. ö. *meenybe* Czech c., *meenyey* Érdy c., *méný* Kár. MA.; azonban *ü* hangot mutat a HB. *munhi* és KT. *mvnybe* alakja | *rëggel*, töve Budenz szerint ugyanaz, mint a *régi* szóé, v. ö. *reegghel* Jord. c., *rég* MA. | *rëmëg*, *rënd*, *rëndül*, közös alapszavuk ug. *rᵋg-m*, mely megvan a *rém-* (*rémül*, *rémít*) igében; ide tartozik *rëtten*, *rëttëg* is | *sërény*, *sörény* (juba), összefügg a *szőr* szóval, töve ug. *sᵋjr* | *szëd*, v. ö. *szeed* Érdy c., *széd* Bal. | *rëá*, ebből **rajá*, *réjá* | *lëány*, első tagja Szinnyei és Munkácsi magyarázata szerint **náj-* volt, s *lájány*-ból lett *léány*, *láány;* v. ö. *lyan* Ehr. c., *liani* Ap. c. és végül *lëány* és *lány*.

Néhány egytagú szóban szó végén áll az *ë*, ezekben is teljesebb alakból lett, s utoljára *é* (*ë*)-ből rövidült.

Ilyenek: a kérdő *-ë* szócska; ezt a felsőtiszai nyelvjárás ma is *í*-nek ejti, s másutt is gyakran *i* | *lë*, ebből **leé*, melynek végén a latin *-é* (ug. *-j*) van: v. ö. *lee* Peer, Jord. Érdy c., *lé* Pethő; az Érdy és Jord. c. így is irják *leie*, s ez *leré*-nek olvasandó | *të*, hosszú magánhangzóval van ebben *tëgëd*, *tígëd;* v. ö. *tee* Virg. Jord. Érdy c. | *në* és *së* (ebből: *és në*) szintén hosszú magánhangzóval voltak, v. ö. *see* Thewr. Nagysz. c., *ny* Komj.

A tőszótag *ë*-je gyakran régibb *i*-ből lett nyiltabbá; ezt leginkább a rokon nyelvek egyes alakjai s a régi nyelv tanusága bizonyítják:

ëgy-ház, v. ö. *id-köz*, *id-nap*, *iggkö* és *igha:* Debr. c. és okiratokban *ëgyënës*, *ëgyenlő*, v. ö. *igënyës* *ëgyéb*, v. ö. *ygeb* KT. Weszp. c. | *ëmlő*, *ëmlet*, v. ö. *ymleti* KT.; finn *ime*, oszt. *em*, zürj. *nimal* | *fëd*, *fëdél*, v. ö. *fydel* Komj. | *gëneed*, v. ö. finn *kina* | *hëgy*, okiratokban gyakran *higy* | *hërvad*, v. ö. *hirvad* Thewr. Weszp. c. MA. *këgy*, *këgyel*, *këgyës*, v. ö. *kiggelmed* és *kyggelmes* Gyöngy. c.

Digitized by Google

kënyér és *kinyér*, v. ö, *kyner* Érdy, Jord. Virg. c. MargL. | *mëggy*, v. ö. *midies* okiratokban | *mëly*, *mëllik*, a *mi* névmástóból | *mëny-*, *mënyecske*, *mënyekző* és *mënyét*, v. ö. finn *miniä*, észt *minij* | *nëm* (és nyiltabbá válva *nem*), *sëm* (e h. *és nem*), v. ö. *num* (olv. *nüm*) HB. *hanum* KT. | *sërény*, *sërkent*, v. ö. *sirén* RMK. | *sëtét* és *sütét*, v. ö. *sytet* Kaz. c. | *szëg*, *szëglet*, hozzá tartozik *sziget* | *szëlíd* és *szilíd*, v. ö. *zylyg* Érdy c., *zylygy* Ers. c. | *szëm*, v. ö. *zum* (olv. *szüm*) HB.; finn *silmä*, zürj. *sin* | *szër*, v. ö. vog. oszt. *sir*, zürj. *ser* | *tëgnap*, első szótagja ug. *tȣngȣ-*; ehhez tartozik a régi nyelv *tëgëten* szava, v. ö. *thygyten* RMNy.

Megmaradt néha az *ë* ill. *ö* zárt szótagban *l* előtt, míg más helyzetben nyiltabbá vált: *költ* (*këlt*), de: *kelëk*; *tölt* (*tëlt*), de: *tele*, *telik*.

b) A többi szótagban.

Az első szótagon túl az *ë* ritkán más, mint a tő vagy rag megmaradt véghangzója, vagy később fejlődött segédhangzó, s mindig szemben áll a mélyhangú szavak *o*-jával. Ugyanilyen értékű néhány képzőben és ragban is; így az igeragozás s a birtokos személyragozás többes számú 2. személyében a *-tëk* rag *ë*-je a 2. személyt jelölő *tȣ* rag véghangzója; az *-elëm* képzőben pedig (*kërelëm*, *szerelëm*) újabban fejlődött segédhangzó, v. ö. a régibb nyelvemlékekben: *félelm*, *szerelm* stb. A tővégi *ë* hangról később lesz szó.

Az *ë* csak néhány képzőben és ragban jelentősebb elem. A *-hëz* névrag illeszkedés által keletkezett a *-hoz*-ból, a *-szër* rag pedig ugyanaz, mint a *szër* főnév. A birtokos személyragozás többes 3. személyének *-ëk*, (és *-ök*, *-ok*, ill. *-jëk*, *-jök*, *-jok*) ragjába beleolvadt a személyre mutató elem s talán e helyett áll **-ëvëk* (**-ovok*); e rag a magyarság nagy részén ma már zártabbá vált s *-ëk* (*-ak*)-nak hangzik.

A reflexiv *-ődik* (*-ódik*), *-ődik* (*-ózik*) igeképzőben gyakran megrövidül az *ő* (*ó*), s *ë* (*o*) lesz belőle: *kevërëdik*, *hevërëdik*, *rejtëzik*, *retkëzik*; v. ö. *kevërődik*, *rejtőzik*. Valószinűleg ép így rövidült *ő* (*ó*)-ból a denominalis *-ëdik* (*-ödik*, *-odik*) képző *ë* (*ö*, *o*)-hangja: *fehërëdik*, *kisebbëdik*, *kevërëdik* stb. (V. ö. Ug. alaktan, 153. l. és alább a Szóképzést.)

A névszóképzők közül jelentősebb elem az *ë* a nomen perfecti képző *-tt* előtt: *-ëtt* (*-ött*, *-ott*). Ez *ë* hang állandósága Budenz szerint „lappangó *r* consonans elemre utal s így e

Digitized by Google

képzőt legalkalmasabban ugyanazon alkotó részekből magyarázzuk, melyek a mordvE. *-vt* (*-ft*) szintén nomen praeteriti képzőben még világosan szembetünnek: *-v* (= ug. *-b*) nom. verb. képző + *t* nominalis végképző.“ (Ug. alaktan, 226. l.) — A deverbalis *-ëk* (*-ok*), pl. *rejtëk*, és diminutiv *-këny* (*-kony*) képzőben (*keskëny, feledëkëny*) a zártabb *é* (*é*[i])-ből rövidült az *ë*.

c) Szó végén.

A mai köznyelv, valamint nyelvjárásainknak legnagyobb része csak a már említett öt egytagú szó végén ejti az *ë*-t. Ezen kívül csak a nyugati nyelvjárásterület s a palóczságnak egy része ejti az *ë*-t szó végén mindazon esetekben, midőn *é*[i]-ből rövidült; t. i. az igeragozás, valamint a birtokos személyragozás egyes 3. személyű alakjaiban (*lësződëstë, mëssëmmisitëttë, törőgettë; helyëttë, tőlë*, Pintér S. palócz népmeséiben; *kezë, fizetësë* Őrség), s néhány névszó végén, pl. *estë, estvë, feketë, fejszë, fenë, ígë*.

4. ö.

Az *ö* használatáról szólva, láttuk már (12. l.), hogy az alföldi nyelvjárásterület, valamint a nyugati székelység majdnem minden *ë* helyén *ö*-t ejt, míg a dunántúli és bácsmegyei nyelvjárások csak bizonyos szavakban ejtenek *ë* helyett *ö*-t. Ez az *ö*-zés újabb fejlődés, s a két hang közül az *ë*-t kell eredetibbnek tartanunk, melyből ma vagy csak bizonyos helyzetekben, vagy pedig minden szóban *ö* lett (v. ö. Mgy. Nyvjok, 124—126. ll.). Az *ë* hang eredetisége mellett bizonyít az is, hogy helyette az északkeleti és királyhágóntúli nyelvjárásterületen *e*-t ejtenek, már pedig ez a hang csakis *ë*-ből fejlődhetett s nem *ö*-ből. Az *ö*-zés meg volt már codexeink korában is (v. ö. Hunfalvy-Album, 5. l.), a menynyiben codexeink között is vannak *ö*-ző és nem *ö*-ző nyelvjárásban irottak. Azonban a régibb korban az *ö*-zés nem volt oly terjedelmű, mint ma, s nyelvemlékeink sok oly szót irnak *e* (olv. *ë*)-vel, mely ma általában *ö*-vel hangzik.

a) A tő első tagjában.

Az *ö*-zés a tőszótagban indult meg, és pedig leggyakrabban *l, r* és *s* előtt, tehát ezek a mássalhangzók labializálják leg-

Digitized by Google

inkább az előttük álló magánhangzót. Az *ö*-zésnek ily legrégibb nyomait mutatják a következő szavak:

bölcs, v. ö. *belch* Jord. c., *belcz* RMNy. | *fösvény*, v. ö. *fesueny* Dom. c. Helt., *fesuen* Schl. Szój. | *görbe*, v. ö. *gerbee* Sánd. c. | *görög*, v. ö. *gergees* Corn. c., *gereg*, *gerges* Schl. Szój. | *gyönyörü*, v. ö. *generűseg* Nád. c. MargL. stb. | *gyötör*, v. ö. *gyeter* Jord. Tel. c. | *kölyök*, v. ö. *kelk* Schl. Szój., Kulcs. c., *kelek* LevT. | *könnyü*, v. ö. *keny* RMNy., *keniű* Com., *kenyen* Helt. | *könny*, v. ö. *kenw* Schl. Szój., *kenyuez* Frank. | *köröm*, v. ö. *kerem* Schl. Szój., Keszt. c. | *köt*, *kötél*, v. ö. *ketnie* HB., *ketel* Schl. Szój., Helt. Mel. | *öl*, *ölel*, v. ö. *elel* Ers. c. Med., de: *uleben* KT. | *ölni*, v. ö. *el* Jord. c. LevT. Gvad. *öltöz*, v. ö. *eltez* Kulcs. Pozs. Ers. c. | *ömlik*, *önt*, v. ö. *ent* Thewr. Jord. c., *eeth* Debr. Gyöngy. c. | *öblít*, v. ö. *eblít* Ver. | *örök*, v. ö. *erek* Jord. Erdy c. | *örül*, *öröm*, *örvend*, v. ö. *erem* Pozs. Jord. Erdy c., *eryl* Gyöngy. Erdy c., *ervend* Jord. Erdy c. | *ösvény*, v. ö. *ezweeny* Erdy c. | *össze*, v. ö. *ezwe* Mel. LevT., de: *usve* KT. | *szörnyü*, v. ö. *zerneew* Ehr. Erdy c., *zernekedeth* Schl. Szój.; *i* (*ü*)-ből lett ez az *ë*, v. ö. *scurneew* KT., *zyrneedett* Ehr. c. | *töm*, ug. *tglm-*, v. ö. *tem* Illy. | *törpe*, v. ö. *terpe* Schl. Szój. Zvon.

Néha nyilt *e* áll egyes alakokban az *ö*-vel szemben; ilyenkor is *ë* az eredeti hang, melyből rendes hangfejlődéssel *e* lett, ellenben *l*, *r* vagy *e* előtt, különösen zárt szótagban, megmaradt a hangzó zártsága, sőt ajakhangúvá is lett:

költ (és *kelëk*), v. ö. *kelt* Jord. Weszpr. c. | *kör*, *környék* (és *kerek*, *kerül*), v. ö. *kernek* Schl. Szój., Keszt. c., *kernik* LevT., *kernwl* Keszt. c. | *követ*, *következik* a *kel-* igéhez tartoznak, v. ö. *keweth*, *kewethe* Schl. Szój., *kewet* Ozor. Helt. MA., de: *cuetseg* KT. *tölt* és *több* e h. *tëlb*, a *telik*, *tele* szókhoz tartoznak, v. ö. *telt* Keszt. c. Mel.; *teb* Erdy c., *teeb* Jord. c.

A mai *ö* hanggal szemben néhány szóban a zártabb *ü* vagy *i* áll a régi nyelvben s ma is egyes alakokban; ezekben a zártabb hangzó az eredeti, s az *ü*-ből *ö*, az *i*-ből *ë* (*ö*) lett. Ez az *ü* sok esetben *r* mellett állott:

bőjt, *bőjt*, *büt*, v. ö. *bwyt* Virg. c., *bwth* LevT. és *beyt* Jord. Erdy c. | *bök*, *bökken* ebből **börkö-: bük-*, v. ö. *bükö* Szlav. | *bötyök* és *bütyök* | *dönt*, ebből **dörönt: *dünt*, v. ö. *döl* és *dül*, *döjt* és *düt* *gyökér* és *gyükér*, v. ö. *guker* KT., *geker* Schl. Szój., Ehr. Nagysz. Weszpr. Thewr. c. | *köszvény*, töve egy a *küzd* igével | *közös*, *közép*, *közé*, és ide való *küszöb*: v. ö. *kethyonkyzi* oklevél 1246, *azzonküzbe* Helt. és *kezep* Schl. Szój. | *közel*, v. ö. *küzel* Illy. Mel. és *kezel* Schl. Szój., Helt. Decsi | *lök*, a *lövö-k* igéből e h. **löv-k: lük*, v. ö. *lükö* Com. ACsere | *ües* és *üesém*, v. ö. *üeczit*, *üezéd* Nád. c. Sylv. és *eesese* Pethő | *öklel* és *öllik*, hozzájok tartozik *üt-*, v. ö. *ekleleek* Nagysz. c., *ütletik* u. o. | *öt*, ug. *vet*, v. ö. *hwth*, *wt*, *vthuen* Schl. Szój., *vte* Nagysz. c., és *eth* Kár. RMNy. | *rövid*, v. ö. *riuid* Jord. Nád. Debr. c. és *reuid* Tel. Corn. c. Helt. | *sötét* és *sütét*, v. ö. *sytet* Kaz. c. | *töröl* és *türül*.

Digitized by Google

Nem váltakozik *ë*-vel az *ö*, ha *v* előtt áll oly szótagokban, melyekben ez az *öv* egyes alakokban *ő, ű*-vé lett: *övé, csövek, jövök, jövés, kövek, köves, lövök, növel, sövény, szövés, töves.* Ebből az *ö*-ből a *v* hatása alatt egy-egy nyelvjárásban újabban *ü* is lett: *üvé, csüves, gyüvök, küvek, lüvök* stb.

b) A többi szótagban.

A tőszótagon túl az *ö* csakis régibb *ë* helyett áll és pedig az *ö*-ző nyelvjárásokban minden egyes *ë* helyébe *ö* lépett, míg a többi nyelvjárásokban s az irodalmi nyelvben csakis *ö, ü* után álló szótagban lett az *ë*-ből *ö*, a magyar nyelvben újabban fejlődött labialis illeszkedés hatása alatt (v. ö. Nyr. XIV: 345). Tehát minden egyes rag és képző, melyben *ë* van, ma három alakban használatos; mélyhangú szók mellett *o*-val, magas hanguak mellett *ë*-vel vagy *ö*-vel hangzik. E kettő közül az *ë* az eredetibb hang; csupán a reflexiv *-ődik, -őzik*-ből rövidült *-ödik, -özik* képzőben régibb az *ö*-s alak s ebből lett nem ajakhangzós szótagok mellett *-ëdik, -ëzik: keverëdik, vetkëzik*, de: *erőlködik, öltözik.*

c) Szó végén.

Csak a nyugati nyelvjárásterület s egyes palócz nyelvjárások ejtenek szó végén *ö*-t az *ë* helyett, ha az előtte álló szótagban *ö, ü* van: *összö, könyvö, ütöttö* stb. Egyébként *ö* sohasem fordul elő magyar szó végén.

5. o.

a) A tő első tagjában.

Az *o* a leggyakoribb a tő első tagjában, s itt kétféle eredetű: vagy hosszú *ó*-ból rövidült, vagy pedig *u*-ból lett nyiltabbá. A hosszú *ó*, mely néhány szó első tagjában megrövidült, szintén *u*-s diphthongusból (*ou* ill. *au*-ból) lett, a mint erre a rokon nyelvek segítségével következtethetünk is; a nyelvemlékek legfölebb a hosszú magánhangzó nyomát őrizték meg néha:

fog, fogad, ered. **fovog: *fóg-* | *folyik, folyam*, ug. *pag-l*, ebből **fovoly: *fóly* | *forog, fordul, forgács*, ug. *pagar: *fovor-* | *hoz*, v. ö. *hooz* Komj. | *jobb, jog* a *jó* melléknévből, v. ö. *joob* Vitk. c., *jób* Helt.

Digitized by Google

MA. | *nyolcz*, első fele ug. *ńʒgʒl*: **nyovol* | *ok, okos, oktat* stb. alapige ug. *vʒgʒ-*, s ehhez járult a *-k* képző | *omol* és *ont*, alapige ug. *vʒgʒ + m*, ebből lett *óm-l, óm-t* | *orsó*, ug. *vʒgʒr-* „forog" igéből, v. ö. *oorsoo* Érdy c., *órsó* MA. | *rogy, rohan, rombol, ront, rokkan* igék közös alapja ug. *rʒɣʒ-*, ebből lett *rovo-*; összefügg vele a *róni* ige is | *rossz*, ug. *rʒg-sk*.

Gyakoribb eset, hogy a mai *o*-val szemben a rokon nyelvekben s a régiségben *u*-t találunk, a mely nyiltabbá vált a mai nyelvben. Ez az *u* szintén fejlődhetett *v*-s diphthongusból. ép úgy, mint az *ó*, s ez esetben eredetileg hosszú volt. A már elsorolt szavak némelyike, bár ritkán, szintén található *u*-val a nyelvemlékekben, s ezt hosszú *ú*-nak olvashatjuk: *rnt* (ont) Bod. c., *rkos* Ehr. c.

Régibb *u*-ból vált nyiltabbá a következő szavak *o*-ja:

bog, boglya, v. ö. *bug* Mel., *buglya* PPB. Érdy c. | *bojt*, v. ö. *bujt* Beythe | *csokor* és *csukor* *domb*, v. ö. *dumb* Zichy c. | *fojt* és *fujt*, v. ö. *fúl-* | *fok*, v. ö. *fuk* Czinár | *fon, fonál*, v. ö. vog. *pun*, finn *puno*, eser. *pun* | *gyomor*, v. ö. *gumor* Schl. Szój.; oszt. *ńumor* *hogy, hol, hova, honnan* stb., egyes nyelvjárásokban ma is zártabb hanggal vannak: *hugy, hugyan, hun*, v. ö. *hug* HB. KT. Ehr. c. | *holló*, v. ö. oszt. *χulaχ*, vog. *kullaχ* | *hosszú*, v. ö. *huziu* Schl. Szój., *huzzo, huzza* Ehr. Tih. c. | *lom*, v. ö. eser. *lum*, finn *lume* | *mocsok* és *moszat*, v. ö. finn *musta* | *mond*, v. ö. *munda* HB., *mund* Peer c. *mony*, v. ö. eser. *muno*, finn *muna* | *mos*, v. ö. *musia* KT.: mord. *muśke* *motoz* és *mutat* | *odú*, v. ö. *udu* Jord. Érdy c. C. | *ostor* és *ustor* | *oszt, oszol*, v. ö. *uztas* Cod. Patr., *ztya* Ehr. c. | *por*, v. ö. *pur* HB.; eser. *pur*, vog. zürj. *pur*: de *oo*-val irják a Sánd. és Kules. c. | *sok*, v. ö. eser. *šuko*, zürj. *suk* *sor*, v. ö. finn *suora*, oszt. *šur*, votj. *šurs* | *szoros, szorít, szorúl*, és *szurdok*, v. ö. *zurit* RMNy., *zuros* Wenzel | *tolvaj*, v. ö. *tuloj* VReg. *torok*, v. ö. *turchucat* HB.; vog. *tur*, oszt. *tur*.

Régibb *u* volt a mai *o* helyén több oly szóban is, melynek eredete ma még ismeretlen: *bokor* és *bukor* | *csorog, csordul*, és *csurog, csurdul* | *ország*, v. ö. *uruzag* HB. *orzag* és *rrzag* Schl. Szój. | *orros, orvosság*, v. ö. *uruus*, Ehr. c., *urnos* Münch. Nád. Nagysz. c. stb., *rruussag* Kaz. c.

Sok szóban a mai *o* hang régibb hangállapotot őrizett meg; ugyanis *r* és *l* előtt egyes alakokban megmaradt az *o* változatlanul, míg más alakokban megváltozott. Megmaradt *r* előtt a rövid *o* a *forum, lovas, lovak* stb. alakokban; míg a *rorom, rorás* szóban *u*-ból lett az *o* a *r* hatása alatt. Legjobban megőrizte az *o* zártsági fokát a reá következő s vele egy szótagba tartozó *l*, úgy hogy ma a zárt szótag *o*-jával szemben a nyilt szótagban *a* van: *rolt* és *rata, rabik*; *olt* és *alusik, alszik*; *holt* és *halok, habál*. Az *ol*

Digitized by Google

szótagból — mint fentebb az *ó* hangról szólva láttuk — gyakran lett *ó, ú;* e két hangállapotot egymás mellett láthatjuk a következő szavakban:

holnap és *hónap* | *koldus* és *kódus, kúdús* | *oldal* és *ódal* | *olcsó* és *ócsó;* ugyane tőhöz tartozik *alacsony olta* és *óta, úta,* v. ö. *oltol* M.c., *wlta* Jord. c., *ez útta* Helt. | *oltalom* és *ótalom* | *olvad* és *óvad* | *olvas* és *óvas* | *toll, tollú* és nyiltabbá válva egyes nyelvjárásokban *tall, tallú.*

Néhány szóban már régebben elveszett az *l,* úgy hogy csak a rokon nyelvek segítségével következtethetünk eredeti megvoltára:

bosszú, bosszant, ug. $b_{\text{g}}lsz$- | *csomó,* ug. $t_{\text{g}}lm$-, v. ö. finn *solme,* lp. *čuolm* | *homály,* v. ö. lp. *kvolmo* | *homlok,* első fele ug. $k_{\text{g}}lm_{\text{g}}$- | *mohó* és *bohó,* e h. **molhó* | *monnó,* e h. **mol-mol* | *nyom,* e h. **nyolm-* | *tombol,* töve ug. $t_{\text{g}}lm_{\text{g}}$.

Az *ott, oda, olyan, onnan* névmások töve az ugor *to-* névmástő, melynek magánhangzója nyiltabbá vált ebben: *az;* a most elsorolt szavakban valami képző vagy rag olvadhatott a tő magánhangzójába, a mi zártságát megőrizte, sőt néha még zártabbá változtatta: *vvl* HB., *wl* Tel. c., *wly* LevT. és ebben: *úgy.* (V. ö. alább az *i*-nél: *itt, ide* stb.)

b) A többi szótagban.

A tőszótagon túl az *o* előfordul néhány összetett szóban: *homlok* (l. Ug. Szót. 766) | *éhomra* (M. Nyelv. II: 196) | *valahol, sëhol* stb.; *itthon, otthon,* stb. Ezen kívül az *o*-nak ugyanolyan szerepe van a tőszótagon túl, mint a magashangú szavakban az *ë*-nek, vagyis ritkán más, mint a tő megmaradt véghangzója ragok előtt (ilyen a *-tok* ige- és birtokos személyragban is), vagy pedig később fejlődött segéd hangzó, pl. *álom* e h. *álm, hatalom* e h. *hatalm* stb. Hasonló értékű lehet az *o* néhány, eddig még nem elemezett szó második tagjában, melyeknek egyes ragozott és képzett alakjaiban el is vész ez az *o: bokor : bokrot, gyomor : gyomrot, három : hárman.*

Jelentős hang az *o* a *-kor, -hoz* és *-szor* névragokban, melyeknek mindegyike külön szóból lett: a *-kor* rag egy a *kor* névszóval, a *-szor* hangzóilleszkedés útján keletkezett a *-szër* ragból, a *-hoz* ragra nézve pedig v. ö. oszt. *χoźa, χoś;* *u*-val irja e ragot a KT. *huziad, asunahuz, aniahuz.* Egészen egyformán fejlődött a mélyhangú szavak *o*-ja a magashanguak *ë*-jével a birtokos személy-

Digitized by Google

ragozás *-ok, -jok* ragjában, a nomen perfecti *-ott* (*irott, látott*) képzőben, valamint a reflexiv és denominalis értékű *-odik, -ozik* igeképzőben. Az *-ok* névszóképzőben az *ë*, *é*-ből rövidült *ë* illeszkedett a tőhöz s lett belőle *o*: *ajándok* és *ajándék, birtok, nyomdok*, és *nyomdék, szándok* és *szándék*. Hasonlóan fejlődött az *-ony, -kony* névszóképző *o*-ja ezekben: *aluszékony, hajlékony, vékony* stb.

c) Szó végén.

Az *o* szó végén csak az egy *no* indulatszóban áll; ezenkívül csupán a nyugati nyelvjárásterület változtatta *o*-vá a szóvégi *a*-t, ha az előtte álló szótagban *á* van, pl.: *hátro, látto*.

6. i.

a) A tő első tagjában.

A mai nyelvjárásokban gyakran áll egymással szemben a hosszú és rövid *i*: ilyenkor rendszerint a hosszú hangot kell eredetibbnek tartanunk, melyet nyelvjárásainknak egy része vagy mindig, vagy csak bizonyos helyzetekben megrövidített.

Az első szótag hosszú *í* hangja egyes ragozott és képzett alakokban is gyakran megrövidül; így keletkezett a mai rövid *i*-knek nagy része: *bír*: *birodalom, birkózik*: *bízik*: *bizodalom, bizonyos, biztos*: *híd*: *hidat, hidas*: *hív*: *higgad*: *hír*: *hirdet, hirtelen*: *hív*: *hivatal*; *in*: *inas*; *ír*: *irat, írás*; *írni*: *iradék*: *nyíl*: *nyilat, nyilas*: *nyílik*: *nyilatkozik*: *sík*: *sikárol*: *sír*: *siralom, sikolt*: *szín*: *szines, szinte*: *szív*: *szivárvány, szivárog*; *tíz*: *tizenegy*; *víg*: *vidám, vidul, vigalom, vigasz*: *vív*: *viadal, viaskodik*; *víz*: *vizes*.

A ma már állandóan röviden hangzó *i*-knek egy része szintén hosszú *í*-ből rövidült,* melynek fejlődése ugyanolyan volt, mint a többi hosszú *í* hangé, vagyis leginkább *aj, ej* s ebből fejlődött *ê* diphthongusból lett s a régi nyelvben, valamint egyes nyelvjárásokban szintén váltakozik vele az *é*, s a belőle rövidült *ë*. A rövid

* Az *í* régibb hosszuságát nyelvemlékeink segítségével nem mutathatjuk ki, mert nem jelölik e hangzó minőségét. Csak Káldy Bibliájának első kiadása jelöli rendesen a hosszú *í*-t, s itt találunk is sok esetben hosszú hangot, a hol a mai kiejtésben rövid az *i*: *hírá, vírë, tekintet*.

Digitized by Google

i, ép úgy, mint a hosszú *í*, előfordul mind magas, mind mélyhangú szavakban.

A magas hangú szavakban álló *i* rendesen *ej* (szó elején néha *je*) diphthongusból fejlődött:

hisz, hivő, hitel, v. ö. *heiend* Kár. | *itt, ide, ilyen, innen* határozó szók első tagjában a *tg* mutató névmástó van meg, melyhez valami képző vagy rag járult, s igy keletkezett az *é* (*é*[i]) hang, melyből a mai *i* lett; a régi nyelvben ezeket az alakokat igen gyakran *e*-vel (olv. *ë* vagy *é*) jelölik: *eet* Jord. Érdy c., *eth* Tih. Thewr. c., *et* Kaz. c. LevT.; *eede* Jord. Érdy c., *ede* Kaz. Weszpr. c., *edeh* LevT.; *eel* Érdy c., *eellyek, eellyen* Jord. Érdy c., *el* Kaz. Debr. c.; *eennen* Jord. Érdy c., *ennen* Thewr. Tih. c., Peer c., *eneid* LevT. A Drávamelléki, valamint a szlavóniai nyelvjárás ma is *ë*-vel ejti ez alakokat: *ëtt, ëde, ëllen* (v. *éllen*), *ënnen;* s e szók mélyhangú *o*-s alakjának ez az *ë* felel meg pontosabban | *ideg, idegës,* v. ö. oszt. *jinda,* finn *jäntehe* | *idő* és *üdő,* ug. *jgvgd-*? v. ö. még *edeig* MHeg. | *ifjú,* első része ug. *ggg,* v. ö. mord. *äje; effiak* Szék. MA. | *ijed, ijeszt,* töve ug. *jggg* *illik, illő,* töve egy a *jövök* igéével, e h. **jëvle-,* v. ö. *ellyk* Jord. c. *imette* és *émette; im, imént,* közös tövük ug. *jelmg-,* v. ö. *em* Tel., *ém* Ozor. | *is, ismét,* az *és* kötőszóból lett, v. ö. *ees* Wink. Kulcs. Érdy c., *esmeth* Peer c., *esmet* MA. | *izen* és *üzen,* töve ug. *jgs-* | *kies, kietlen,* töve egy a *kéj* szóval, v. ö. *kees* RMNy., *kejetlen* Peer c. RMK., *kegyetlen* Keszt. c. | *siet,* töve ug. *sggg* | *vinni, visz, visel,* közös tövük ug. *vgg-* + *sk.*

Teljesebb alakból rövidült a néhány egytagú szó végén álló *i* is: *mi* és *ti* személynévmások eredetibb alakja Budenz szerint: **mije, *tije,* és ebből lett *mí, tí;* a régi nyelvben gyakori a *mű, tű* alak is, s ez inkább *e*-s eredetre mutat: *míe, tíe,* v. ö. *miv* HB., *myw* LevT.; *tiv* HB., *tyw* Nagysz. c.; Budenz ez alakokat is *ű*-vel olvassa. (NyK. XXII: 390.) A *ti* névmás helyett *te* (olv. *té*) áll a Keszt. Vitk. Virg. Érdy codexekben. A *mind* szó is Budenz szerint a *mi* relativ névmás ismétléséből lett, e h. **mi-mid,* v. ö. *mend* HB. Teljesebb alakú volt a *ki, mi* kérdő névmás is; tovább ragozva látjuk ezt a *mi* névmást a *milyen, miért, miwel, midőn* (e h. *mi-időn*), *mint* (*mént* e h. *miént*) szavakban; v. ö. *ment* Ehr. M. c., *meent* LevT. A *ki* igekötő ebből lett **kiré;* a *ni* mutató szócska pedig a *nézd, nézd* igéből lett, v. ö. *né* Czegl. és Veszprémben ma is.

Több szóban ma még nem mutathatjuk ki a *j*-s diphthongust, a miből az *i* lett, valószinű azonban, hogy ezekben is legalább hosszú *í* előzte meg a mai hangállapotot.

Digitized by Google

Ilyenek: *figyel*, régibb **filgye*, v. ö. *fegyelmetes* Kár. | *hideg*, v. ö. *hívës* | *hint*, *himlő* | *idegën* | *idvöz*, *idnap* és *üdvöz*, *ünnep* | *igyekëzik* | *incselkëdik*, v. ö. *enczelkedik* Ehr. Jord. Érdy c. | *ingyen* | *int*, *ingërël*, v. ö. *ent* Ver. | *intéz*, *entez* Döbr. c. | *ismer* és *ösmer*, v. ö. *èsmèr* B. M. c. | *kilencz*, v. ö. *kelench* LevT., *kelentz* Helt. | *liget* | *liszt* | *nincs*, *nincsen*, v. ö. *nenchen* LevT., *nenczen* Ehr. c. | *piczi*, *picziny* | *pihen*, *pihëg* | *siket*, *süket*.

A mélyhangú szavakban álló *i* szintén *é*-ből rövidült, az ezt megelőző diphthongus *aj*, *oj*, vagy szó elején *ja* volt:

bitos, töve ug. b_8jt- | *csiszol*, *csiszamodik*, ered. **csoj-szol* | *diadal*, *divat*, első szótagjuk e h. **daja-* és **dajvo-*; ide tartozik *dévaj* is | *fiú*, *fiatal*, alapszava ug. poj_8-, v. ö. *feyaynk* LevT., *feyam* RMNy. | *fitogat*, töve ug. f_8jt- | *hiú*, *hiába*, *hivalkodik*, tövük ug. s_8g_8-; v. ö. *héába* NySz. Tsz. | *igaz*, töve ug. v_8ng_8-, v. ö. finn *oikea* | *iktat* és *illan*, *illat* a *jut* igéhez tartoznak, v. ö. *iochtolnia* HB. | *imád*, régibb alakja *vimád*, ug. v_8j-*m* | *indul*, *indít*, *inog*, *imbolyog*, közös első tagjukat illetőleg v. ö. vog. *jom-* | *inkább*, töve egy a *jó* szóéval, v. ö. *ionkab* Kaz. Weszpr. c., *enkab* Tel. c. | *irtózik*, első szótagja hangcserével lett ebből **rojt-*: **rít-* | *iszamodik* és *izgat*, alapigéjük ug. j_8g_8 + *sk* | *iszik*, *irás*, *ital*, ug. j_8g_8: **jovo* | *irad* és *érad*, régibb **jovod* | *kiált*, *kiabál*, és *kajált*, *kajabál*, v. ö. *keassatuc* HB., *keayt* Jord. Érdy c., *kealciaak* Zvon. | *lik*, ug. l_8g_8k: **l_8j_8-k* | *nyit*, ug. ny_8j_8-*t*, v. ö. *nyílik* | *szid*, *szitok*, ebből **sz_8j_8d* | *titok*, töve ug. t_8g- + *t*, v. ö. vog. *tujt* | *világ*, *villám*, *villog*, tövük ug. v_8gl-, v. ö. *velag* Virg. Peer c. MargL. és a mai népnyelvben is *vëlág*.

Hasonló eredetű lehet néhány, eddig még nem elemezett mélyhangú szó *i*-je is: *csillapít*, *csillapodik*; *hitvány*; *irgalom*, v. ö. *iorgossun* HB., *cergalmassag* Wink. c., *ergalmas* Thewr. Tih. Debr. Jord. c.; *piros*, *pirít*, *pirul*; *riad*, *riaszt* a *rini* igéhez tartoznak, v. ö. *reead* Érdy c., *read* Wink. Guary c.; *sikkaszt*; *szikkad*; *tikkad*, *tikkaszt*; *ricsorgat*, *ricsorít*.

A mélyhangú szavak *i*-jével a rokon nyelvekben, sőt néha a magyarban is, egyes szavakban *o*, *a* áll szemben, s ebből lett kivételes hangeserével az *i*:

czibál, a *szop*, *szipákol* igéhez tartozik | *fing*, v. ö. vog. *pönn*, oszt. *pänn*, *pön* | *firlat* és *farlat* | *ipa* és *após* | *iparkodik*, vog. *apér*, finn *uppera* | *iramodik*, *irány*, *iránt*, v. ö. *arány*, *aránt* és *ëránt* | *irt*, *irtaráng*, v. ö. *ortó*, *orotás* GKat., *ærutnan* oklev. 1271. | *iszongó*, töve ug. aks_8- | *izzó*, *izzad*, töve ug. ask_8- | *piringó*, *pirángi*, v. ö. *por*, *parángi* | *piszok* és *paszat* | *siláng*, töve ug. s_8l- | *szigorú*, töve ug. s_8ug_8- | *szilaj* e h. **szalaj* | *szilánk*, *szilony*, *szirács*, v. ö. *szalú*, *gyalú* | *szirt*, a régi nyelvben mélyhangú, v. ö. *zirtoc* B. M. Ap. c. | *tilt*, *tilos*, *tilalom*, töve ug. t_8lg_8- | *tipor* és *tapod*, *tapos* | *virág*, *virít*, *virul*, töve ug. v_8r-: v. ö. *verag* Nád. Dom. c. MA. | *virrad*, *viraszt*, tő ug. v_8r- | *vissza*, *viszont*, tő ug. v_8us_8-. | *víza*, vog.É. *äus*, oszt.É. *ćauś*.

Digitized by Google

b) A többi szótagban.

A tőszótagon túl ritka az *i*; leginkább csak összetett szavakban fordul elő. Néhány *s* végű szóban ezen *s* hang hatása alatt *o* vagy *u*-ból is *i* lett: *hamis*, a régi nyelvben majdnem mindig *hamos* és *hamus* HB.; a *lapos*, *kódus* szókat a mai népnyelv gyakran így is ejti: *lapis*, *kódis*, s végül a *törös*, *törisk* szóban is (e h. *töres*, *törecske*) az *s* hatása szülte az *i*-t (v. ö. Ug. alaktan. 238. l.).

E néhány eseten kívül csakis a ragnak vagy képzőnek része a szó belsejében álló *i*. A névszókban a diminutiv *-j* képzőből lett *i* más képzők előtt: *rövid*, *telides-teli*; *piczinv*; *karika*. A névragok közül csak az *-ig* ragban fordul elő, mely a régi nyelvben *-íg*, *-ég*-nek hangzott, s benne az *í*, *é* valószinüleg a lativ *-é* rag; ugyanez a rag van a *pedig* kötőszó második tagjában, melynek eredetibb alakja *kédég* volt (l. Simonyi. Kötőszók. I: 140.).

Az igeragok közül *i* van a magashangú igék tárgyas ragozásának többes 2. és 3. személyében: *kéritek*, *kérik* e h. **kérjétek*, **kérjék*; továbbá az ikes igék egyes számú 3. személyének ragjában: *ëszik*, *alszik*, ez a rag is valószinüleg *é'k*-ből lett. (L. az igeragozást.)

c) Szó végén.

Többtagú szó végén az *i* mindig rag vagy képző; azonkívül csakis a *ki*, *mi* névmás összetételeiben fordul elő.

A szóvégi *i* mindig *j*-s diphthongusból, ill. *é'*-ből lett: ilyen a diminutiv s a vele egy eredetű nomen possessivum képző *i*: *néni*, *ángyi*, *Pali*; és *északi*, *falusi*, *mai*. Ugyanilyen eredetű a nomen verbale képző *i*: *lóti-futi*, *facsari*, *kapzsi*, *kivánesi*. A lativ *-é'* ragból is *i* lett néhány határozó szóban: *messzi*, *neki*, s ez van meg a palócz és székely *-ni*, *-nyi* (pl. *papni*) helyhatározó rag végén, valamint a főnévi igenév *-ni* képzőjében. A *-nyi* képző ezekben: *ennyi*, *annyi*, *mindannyi*, a *nyáj* szóból lett (v. ö. *mindnyájan*) s régente *-nyé* volt.

Az igeragok közül csakis a magashanguak tárgyas ragozásának egyes számú 3. személye végződik *i*-vel: *kéri*, *veri* e h. **kérje*, **verje*.

Digitized by Google

7. u, ü.

a) A tő első tagjában.

Az első szótagban álló *ú*, *ű* gyakran ép úgy megrövidült egyes ragok és képzők előtt, mint az *í*, s így keletkezett a mai rövid *u*, *ü*-k nagy része: *csúszik: csusszan, csuszkál; fúl: fullad, fujt; fúr: furdal, fulánk;: gyúl: gyullad, gyujt; húgy: hugyoz; húny: hunyorít; húr: hurka; húsz: huszadik, huszonkettő; kút: kutak; lúd: ludat, ludas; nyúl: nyulat: nyúl: nyujt; múlik: mulaszt, mulat; rúg: rugdos, rugaszkodik; súg: sugdos, sugall; szúr: szurkál, szurdal; túr: turkál; únni: unatkozik, unalom, undok, undorít: úszik: uszkál; út: utas.*

bűn: büntet; bűn: bünös; bűz: büszke (Nyr. XVI: 555. l.; *dűl: dülled; gyűl: gyülekezik, gyüjt; sűl: süt; szűk: szükség; szűnik: szünet, szüntelen: tűr: türelem: tűz: tüzes.*

Sok szóban ma már csak a nyelvemlékek s a rokon nyelvek segitségével mutatható ki az *á*, *ű*, melyből a mai *u*, *ü* rövidült:

buczka, buczkó, töve ug. $b_{8}g_{8}$-, ebből lett **boro* és **bú* | *barok, burkol, burít* (és *borít*), közös alapigéjük ug. $b_{88}r$- | *fut*, ug. $p_{8}g_{8}$-*t*, v. ö. *fút* Kár. Hall. Bethl. | *hullik, hullám*, ug. $k_{8}g_{8}$-*l*, v. ö. *hál* Alv. Gvad. | *hunyászkodik*, tő ug. $k_{8}g_{8}$-*u* *kullog*, tő ug. $k_{8}g_{8}l$ | *kutat*, tő ug. $k_{8}g_{8}t$ *mutat*, tő ug. $m_{8}g$-*t*, v. ö. *mútat* Pázm. Felv. | *nyugszik* és *nyúgoszik* | *sulyok, sujt*, töve ug. $s_{8}g$-*l* | *szundikál, szunnyad*, tövük ug. $sz_{8}r_{8}n$- | *tunya* és *túnya*, tő ug. $t_{8}g_{8}n$- | *jut*, ugor alakja $j_{8}g_{8}$-*t*, v. ö. *jút* Helt. Pázm. MA. Hall.

nyüst e h. **nyü-st*, tő ug. *ügrg* *süllyed*, tő ug. $t_{8}g$- + *l* | *szügy*, e h. **szülgye: *szügy* *tüdő*, ug. $t_{8}rdő$ vagy $t_{8}jdő$: **tüdő* | *szül* e h. **szül* (Nyr. XVI: 481).

A mai rövid *u*, *ü*-knek egy nagy része régibb állapotot őrizett meg. Láttuk ugyanis, hogy a régi nyelv *u*, *ü*-jéből a legtöbb esetben *o*, *ö* lett, azonban bizonyos helyzetekben változatlanul maradt az *u*, *ü*. Első sorban *r* előtt maradt meg a zárt magánhangzó még olyan esetekben is, midőn a *r* ma már a rá következő mássalhangzóba olvadt: kedvelik maguk előtt a zártabb magánhangzót az *l* és *r*, valamint az *ng*, *nd*, *nsz* mássalhangzócsoportok, s ez utóbbiak előtt megmaradt az *u*, *ü* még az esetben is, midőn egyszerű explosiva (*g*, *d*) lett belőlük. Egyes esetekben sziszegő mássalhangzók előtt is megmaradt az *u*, *ü*.

A zárt magánhangzó megőrzését látjuk a következő esetekben:

Digitized by Google

buvik (*bujik, bujtat*), és *bukkan*, e h. **buvkan; csukni* e h. **csuv-k; fuvall; kuvad; nyuvad*; *puffad* e h. **puvfad*, és *puha*; *pukkad, pukkan*, tövük **puv-k*; *suvad* || *furcsa*; *hurczol*, v. ö. *hortzol* Helt.; *szurdék*, v. ö. *szoros*; *szurtos* | *tulajdon* || *dug*, ug. t_8ng_8; *lugas*, ug. l_8nk_8-; *sugár, sudár*, ug. s_8ngara; *sugár* (fn.), tő ug. s_8ng_8-; *tud*, ug. t_8nd_8-; *ugor, ugrál*, ug. αng_8r- | *zsugori*, ug. s_8ng_8r- | *unszol*, v. ö. *onzonlot* Érdy c., *onzonlak* Thewr. c. || *lucsok, lustos*; *lusta*; *tusakodik, tuszkol*.

bütyök (és *bötyök*), töve ug. $b_{\ddot{u}}c$-*t*; || *fürge*; *fürdik, füröszt* (és *fördik, föröszt*), v. ö. *ferde* Érs. c., *feröttek* Döbr. c., *firedő, firedtem* Kár., *firőzt* Tih. c.; *sürög, sürget* | *üldöz*; *sül*, v. ö. *zől* B. c., *zewl* NémGl. || *küszöb*; *küzd, küszköd*.

A mai *ü*-vel szemben a régi nyelvben, valamint a palócz nyelvjárásokban gyakran *i* áll, ép úgy mint a hosszú *ű*-vel szemben *í*. Az eredetibb hang ilyen esetekben szintén az *i*, a melyből ép úgy lett *ü*, mint az *ö*-ből *ö*. Az *i*-nek ilyen labializálása megtörtént szó elején főleg akkor, ha előtte *r* állott, szó belsejében pedig leginkább *r, l, r* és *s* előtt:

csügg, csügged, v. ö. *čig* Guary c., *csigged* RMK. | *düh, dühös*, v. ö. *dihes* MA., *gyihesít* RMK. | *függ*, e h. $fi_{\ddot{u}}g$, v. ö. *figg* CC. | *fül*, v. ö. *fil* palóczság, Debr.; *fil* Kaz. Jord. c. | *füllent* és *fillent* | *fürj*, v. ö. *firmadár*; *fir* Schl. Szój., *firet* Jord. c., *firj* Frank | *fürt*, v. ö. *firt* Jord. c. | *füzet* és *fizet* | *hüvely*, v. ö. *hively* palócz; *hüvel* Schl. Szój., *hywel* Wink. Jord. Debr. c. | *hüvelyk*, v. ö. *hywelk* Jord. c. Lask. | *küld*, v. ö. *kyld* LevT., *kild* Beythe | *külső, künn* és *kilső, kinn*, v. ö. *ki* | *külön, különös, külömb*, v. ö. *kilöm* Nád. c., *kilemb* Dom. c. *rüh, rühes*, v. ö. *ryhes* Jord. c. Born. | *süllő*, v. ö. *sylle, sylew* LevT., *sillő* Frank | *süv*, v. ö. *syw* Érdy c. | *ügy, ügyes*, töve ug. $r_{\ddot{u}}ng_{\ddot{u}}$; v. ö. *ygy* Érdy Jord. Thewr. c., *ij* Guary Corn. c., *így* PP. és ma is *igyekezik* | *üdvös, üdvözöl, ünnep* (e h. *id-nap*), v. ö. *idvez* a régi nyelvben majdnem mindig, *innep* Schl. Szój., | *ük*, v. ö. *ik* Schl. Szój., Kaz. Érdy c. | *ül*, v. ö. *yll* Jord. c. | *üreg, üres*, e h. **rires*, v. ö. *ires* Debr. Érdy c., | *üst*, v. ö. *ist* Debr. c. | *üszög*, ug. $r_{\ddot{u}}sk_{\ddot{u}}$-, v. ö. *yzegh* Jord. c., *yzek* Érs. c. | *üt, ütközik*, v. ö. *yt* Jord. Thewr. Kulcs. c. | *üvölt*, v. ö. *iwölt* M. Ap. c., *yweelt* Fest. c. | *üzen* és *izen*.

Lehetséges, hogy e szavak némelyikében hosszú volt az *í* s ebből rövidült az *i*, *ü*. A már előbb elsorolt szavak némelyikének *ü*-je szintén váltakozik a régi nyelvben *i*-vel: *büdös: bydes* Dom. Érdy c., *bidős* Helt.; *sülyed: syllyed* Érs. c.; *szügy: szigy* Cseh; *tüdő: tidő* Beythe, *tydő* Sánd. c.; *szül: zil* Virg. c., *zyl* Jord. Érdy Kulcs. c.

A *füst* és *szürke* szavak *ü*-jét Budenz mélyhangú eredetűnek tartja, e h. **f$_8$j$_8$st* és ug. *sz$_8$jr*-; mely alakokból előbb **físt*, **szír-ke* lett. v. ö. *fyst* Jord. Érdy c. CC.

Digitized by Google

b) A többi szótagban.

Az első szótagon túl az *u, ü* majdnem mindig a raghoz tartozik. Összetétel által került az *ü* a második szótagba a *nélkül* szóban; a *hazug, hazudik* szavak *u*-ja pedig valószinüleg képző.

A ragok *u, ü*-je vagy hosszú *ú, ű*-ből rövidült, mint ezekben: *alul felül, belül kivül* stb. (l. fentebb az *ó, ő*-nél); vagy pedig *o, ö*-ből vált zártabbá A birtokos személyragozás többes 1. személyének *-unk, -ünk* ragja *omk, ömk* helyett áll. v. ö. *uromc* HB., *ńeluőnc, vronc* stb. Orth. Crac.; egyes palócz nyelvjárások ma is hosszú *ó, ő*-vel ejtik (*harangónk, kertőnk*), a göcseji és őrségi nyelvjárásban pedig *a, e* lett az *o, ö*-ből: *házank, kezenk*. A többes szám 3. személyének ragjában a legtöbb nyelvjárás szintén *u, ü*-t ejt az *o, ö* helyén (*házuk, kezük*).

Az igék többes számú 1. személyének *-unk, -ünk* ragja szintén *-omk, -ömk*-ből lett, v. ö. *uimaggomuc* HB., *tanultonc, irnonc* Orth. Crac., s *o, ö*-vel ejtik ma is egyes palócz, valamint a göcseji, hetési és őrségi nyelvjárások. A tárgyas alak többes számú 1. személyének ragja szintén *u, ü*-vel hangzik: *irjuk, kérjük*; e rag régibb **-javok, *-jevék* és *-jok, -jök* helyett áll: az imént emlitett nyelvjárások ezt a ragot is *o, ö*-vel ejtik.

A *-tt* helyhatározó rag előtt is *u, ü* van ezekben: *másutt: együtt, egybütt, mindenütt* stb. Ezeket Simonyi (Magy. névrag. 39. l.) igy magyarázza: „Ezeknek régibb része valószinüleg összetétel útján keletkezett ilyenekből **más-hult* (= *más-hol*), **mindën-hult* (= *minden-hol*) stb. — v. ö. a régieknél gyakran s némely nyelvjárásokban ma is előforduló *schult, sohult, sohutt* és *néholt, néhult, néhutt* alakokat: — az újabbak pedig a megvoltak analogiájára képződtek".

c) Szó végén.

Az *u, ü* csak néhány eredeti névszó végén fordul elő s mindig *r*-vel váltakozik: *alku, alkurás* (v. ö. *alkó* NySz.); *daru, darvak; falu, falvak; hamu, hamvak; szaru, szarv* | *enyü, enyv; eskü, esküvés; könyü* (könny) s a régi nyelvben *könyv*. Mindezekben a *r* előtt állott az *u, ü*: **alkur, *eskür* stb., s vagy a *r* maradt el a szó végén, vagy pedig az *u, ü* veszett el egyes ragok és képzők előtt.

Digitized by Google

8. A tővégi magánhangzók.

Már több ízben említettük, hogy a tőszótagon túl álló rövid magánhangzó gyakran nem egyéb, mint a tőnek eredeti véghangzója, mely a ragtalan alak végéről elveszett. Az összehasonlító nyelvtudomány ugyanis kimutatta s a régi nyelvemlékek tanúsága is bizonyítja, hogy a magyar nyelv eredeti tőszavai kéttaguak voltak s a mai nyelvnek mássalhangzón végződő szavai eredetileg rövid magánhangzón végződtek; továbbá azt is, hogy a tőhöz járuló ragok és képzők szintén magánhangzón végződtek. E magánhangzók azonban idővel elvesztek a szó végéről, s csak az esetben maradtak meg, ha rájuk mássalhangzón kezdődő rag vagy képző következett, melynek hozzájárultával az illető magánhangzó szó belsejébe került. A magánhangzóval kezdődő ragokkal pedig egybeolvadt ez a tővégi magánhangzó, a mire több esetben volt alkalmunk utalni.

Az idegen eredetű szavaknak egy része, különösen azok, melyek a XIII. század előtt rövid magánhangzóval kerültek a magyarba, szintén átmentek a változáson, s a ragtalan alakban elvesztették a tő végén álló magánhangzót, de megőrizték egyes ragok előtt (l. Simonyi, Magyar szótők, 20—21. l.). A mássalhangzón végződő idegen eredetű szavak pedig oly módon követték a magyar szavak analogiáját, hogy bizonyos ragok és képzők előtt segédhangzó járult a szó végéhez.

Ez a tővégi magánhangzó a mai nyelvben kétféle alakban jelentkezik; a szavak egy részében nyiltab (*a*, *e*), más részében zártabb (*o*, *ë*, *ö*), s a magánhangzónak nyiltsági foka rendesen a tőszótól s nem a reá következő ragtól függ. Az olyan esetekben, midőn valamely rag előtt állandóan egyforma a magánhangzó, mindig a környezet volt reá hatással. Így pl. a helyhatározó *-n* rag előtt mindig *o*, *ë*, *ö* a tővégi magánhangzó: *házon*, *ágyon*, *szívën* (míg: *házak*, *ágyak*, *szívek*): e ragot Budenz **-lna* alakból magyarázza, s ez a szótagzáró *l* tette zártabbá a tő nyiltabb véghangzóját is. A birtokos személyragozás, valamint az igék többes számú 1-ső személyének ragja *-unk*, *-ünk*, tehát a tővégi magánhangzó állandóan *u*, *ü*: ebben — mint már föntebb láttuk — az *nk* mássalhangzócsoport tette zártabbá a magánhangzót.

Tehát a szótő rövid véghangzója csak kétféle volt: a szavak

Digitized by Google

egy részében *a*, *e*, más részében *o*, *ë*, s az utóbbi helyett ajakhangzós szótagok után *ö*. Ha e magánhangzók értékét és jelentőségét akarjuk megítélni, meg kell állapítanunk, vajjon milyen volt ez a magánhangzó a régi nyelvben, és hogy mi az oka, hogy a magyar szavak egy része mellett az egyik, más része mellett a másik féle magánhangzó állott; véletlen-e ez, vagy van-e e különbségnek mélyebben rejlő oka?

A tővégi magánhangzók minőségének megítélésére kevés adatunk van a régi nyelvből. A XI. és XII. századbeli oklevelekben, valamint Anonymusnál még gyakran megvan ez a magánhangzó: *alma* (*álm*: *álmo-t*), *zerelmu* (*szerelm* MC.: *szerelme-t*), *Nagu-Arak* (*nagy*: *nagyo-t*), *Feheru* (*fehér*: *fehére-t*) stb. (V. ö. SIMONYI, Régi nyelvemlékek olvasása, 19—20. ll.) Még a Bécsi és Müncheni codex néhány alakjában is megvan ez a tővégi magánhangzó: *eku*, *vkonának*, *viuttanak*; *hiutt* (hivott); *rejo* (ri). Mindazon szavakban, melyeknek végén okleveleink megőrizték a tő véghangzóját, ez a hangzó *u*, *ü*, néha *i*, akár nyiltabb, akár zártabb magánhangzóval van az illető szó a mai nyelvben. Ebből azonban nem következtethetjük, hogy e magánhangzók eredetileg egyformák voltak, hanem ellenkezőleg csak azt tanusítják, hogy akármilyen volt a tővégi magánhangzó, előbb *u*, *ü* lett belőle a szó végén, s csak azután veszett el egészen. Ugyanily fejlődést látunk a német nyelvben is, a hol az utolsó szótag magánhangzójából, bármilyen volt is, a mai nyelvben hangsúlytalan *e* lett, s ez az *e* a legtöbb német nyelvjárásban, valamint az angol nyelvben, egészen elveszett.

A tővégi magánhangzók elveszésének idejét körülbelül a X—XII. századra tehetjük: a XI. és XII. századbeli oklevelek még gyakran írják ezt a magánhangzót, de már a XIII. századból csak elvétve akad egy-egy adat, ez is inkább csak a másoló tolla alól került ki, de már aligha hangzott a kiejtésben. Nem hangzottak e magánhangzók a szó végén már akkor sem, midőn a teljesebb névragok (*-ban*, *-be*, *-ra*, *-hoz*, *-nál*) a tőhöz kapcsolódtak, mert különben ezek is megőrizték volna maguk előtt a tő véghangzóját. E ragok pedig körülbelül a XIII. században váltak névutóból raggá s ekkor fűződtek szorosabban a névszóhoz.

Ha tehát meg akarjuk ítélni e tővégi magánhangzók minőségét, a ragos alakokat kell tanuságul hívnunk: s ezekben a

Digitized by Google

magánhangzó a régi nyelvben ép úgy kétféle volt, mint a mai nyelvben. A mai *a*-val szemben a régi nyelvben rendesen *o*-t találunk (az *e* és *ë* különbségét emlékeink nem jelölik): *urot*, ma: *urat; utot*, ma: *utat; kinzotviatul*, ma *kinzat; vimaggonoc, scolanoc*, e rag ma: *-nak;* a mai o-val pedig *u*, az *ë, ö*-vel *ü* áll szemben: *adamut*, ma: *Ádámot; halalut*, ma: *halált*, de: *halálok; ozut*, ma: *azt*, de: *azok; agagus, chudaltus*, ma: *agyagos, csodálatos; odut, odutta*, ma: *adott; oggun, maradhassun*, ma: *aggyon, maradhasson; vermut*, ma: *vermët; scentucut*, ma *szentëket*, palócz és székely: *szentëkët; sebus, kukenus*, ma: *sebës, kökényës*. Rendesen *u, ü* a mai *o, ö*-nek ejtett tővégi magánhangzó a KT-ben: *scobodsagut, bisunsagut, keraluc, vilagut, bormuc; binuc, binut, binusuc* (bűn), *mihud, tegud; jegus* (jegyës), *tistus, fenus;* igeragokban: *uagun* (vagyon), *syrotiatuc, aldut; esmerum;* az *s* melléknévképző előtt a Schl. Szj. is mindig a zártabb hangot jelöli a mai *o, ö* helyén: *homalus, habus* stb. Ez adatok — melyek közt idegen eredetü szavak is vannak — azt bizonyítják, hogy a tő rövid véghangzói ugyanolyan változáson mentek át, mint a tőszótag rövid magánhangzói, vagyis egy fokkal nyiltabbá váltak; így lett az *u, ü*-ből *o, ë, ö*, s a régi *o, ë*-ből *a, e*.

E magánhangzók értékéről már nehezebb ítéletet mondani. Annyi kétségtelen, hogy ott, a hol egy főnévképző (ug. *b, v*) veszett el a szó végéről, a *v* helyében megmaradt magánhangzó *u, ü* volt (v. ö. a szóvégi rövid *u, ü* történetét), s ez nyiltabbá válva ma *o, ö*-nek hangzik. Így van ez az *-at, et* (eredetileg **atv, *etv*) képzőnél: *adato-k, használato-s; életë-t, kezdetë-t;* továbbá a *-k* képzőnél: *átko-t, szitko-t, titko-s; étkë-s, vétkë-t*. Ugyanesak *o, ë, ö* mindazon szavak tővégi hangzója, melyeknek végén Budenz egy elveszett főnévképzőt mutat ki: *áro-s, gondo-k, nyomo-k, oko-s; bűnö-k, díszë-s, sebë-s, térë-s* stb. Viszont *a, e* (régi nyelvben *o, ë*) az olyan szavak tővégi magánhangzója, a melyek mellett nem volt képző, s így e hang tisztán a tőhöz tartozik: *ágya-t, fala-t, hala-t, háza-t; ére-t, ege-t, szépe-k* stb. (V. ö. NyK. XIX: 152. l.) Ez adatokból tehát azt sejthetjük, hogy a tiszta tővégi magánhangzó a régi nyelvben *o, ë* volt s ma *a, e;* a tőhöz járult képzők azonban zártabbá változtatták néha ezt a magánhangzót, s úgy keletkezett a másik tővégi magánhangzó, az *u, ü*, ma *o, ë, ö*.

Digitized by Google

III. A magánhangzók történetének áttekintése.

A magyar magánhangzóknak most bemutatott története világosan bizonyítja, hogy a nyelv természetes fejlődése abban áll, hogy a testesebb, tehát több időbe és fáradságba kerülő hangalak helyébe lassanként egyszerűbb, kevesebb időbe és fáradságba kerülő hangalak lép. A mai magyar nyelv hosszú magánhangzói legnagyobbrészt egy vagy két egész szótagból lettek lassú fejlődés útján, mely fejlődésnek utolsó előtti állomása egy diphthongus volt. A mai rövid magánhangzók nagy része pedig hosszú magánhangzóból lett, melynek története hasonló a máig megmaradt hosszú magánhangzók történetéhez.

A mai nyelvhasználat a hosszú magánhangzókat leginkább a tő első tagjában kedveli, a hol az erős hangsúly megőrizte a hosszuságot, sőt egyes esetekben a rövid magánhangzót is hosszuvá változtatta. Az első szótagon túl már inkább csak a képzőkben és ragokban van hosszú magánhangzó (néhány *é* és *á* kivételével), szó végén pedig alig van más hosszú hangzó, mint a névszóképző *ó*, *ő* (s az ebből lett *á*, *ű*), valamint egy-egy teljesebb alakból (*-ája*, *-éje* szótagokból) újabban rövidült *á*, *é* rag.

Hosszú magánhangzóink közül eredetileg is (legalább a mennyire mi a nyelv történetét visszakisérhetjük) hosszú hangzó csakis néhány mai *á* és *é*-nek felelt meg, és pedig azokban az esetekben, melyekben e hangok a rövid *a*, *e*-vel váltakoznak. Az eredetibb hang, melyből mind a mai hosszú, mind a rövid magánhangzó megfejthető, *á* és *é* volt. A többi hosszú magánhangzó mind testesebb alakból, és pedig vagy *j*-s, vagy *v*-s diphthongusból lett.

A magánhangzók történetét kutatva, gyakran akadtunk olyan jelenségre, hogy egy és ugyanazon eredeti hangalakból különböző hangok fejlődtek, vagy viszont, hogy a mai nyelvben teljesen egyforma képzésű hangoknak más-más eredeti hangalak felel meg. Ez utóbbi jelenség nem szorúl bővebb magyarázatra, a nyelvek történetében ugyanis gyakran tapasztaljuk, hogy a különböző irányok, melyekben egy-egy hang fejlődése megindult, gyakran közös mederbe jutnak, s együtt folytatják további útjukat. Így látjuk, hogy néhány nyelvjárásunknak mai egyforma *é* hangja két különböző úton fejlődött, sőt hogy a zártabb *é* is

Digitized by Google

négyféle diphthongusból fejlődhetett (*aj, oj, ej, ëj*); továbbá a mai *ó, ő* szintén kétféle diphthongusból lett; a mai szóvégi *e*-nél is azt láttuk, hogy a hosszú magánhangzó, melyből rövidült, néha *é* (*é*[i]), néha *ő* volt. Annál feltünőbb, ha azt tapasztaljuk, hogy ugyanazon eredeti hangalakból ugyanazon helyzetben, más-más hang lett; az ily különös fejlődésnek mindig okát kell keresnünk. S ez okot meg is találtuk abban, hogy ugyanazon hangalaknak kétféle változása vagy két különböző korban, vagy pedig a nyelvterületnek két különböző helyén ment végbe; tehát a mai különböző hang a fejlődésnek vagy időbeli, vagy nyelvjárási különbségén alapszik. Ugyanazon hangalak különböző irányú fejlődésének legtermészetesebb oka ezen kívül az, ha különböző helyzetbe kerül, s e különböző helyzet más-más irányban hat az illető hang fejlődésére.

A *j*-s diphthongusok különböző hanggá fejlődésének okát főleg az egyszerű hanggá válásnak különböző idejében kell keresnünk. A szótagzáró *j* előtt, mely rendesen *g*-ből lett, ötféle magánhangzó állhatott, s így ötféle diphthongust alkothatott velük: *áj, aj, oj, ej, ëj*. E különböző hangok fejlődése csakhamar egy mederbe jutott, mivel a *j* magashanguvá változtatta az előtte álló mélyhangokat is, azután pedig megnyujtotta a magánhangzót, s a diphthongusok közös alakja, melyből a fejlődés további menetét vizsgálva ki kell indulnunk, *éj* ill. *é*[i] lett. Csak az *áj* szótagból nem lett ez a diphthongus, hanem a *j* egyszerűen megnyujtotta az *á*-t, még mielőtt magas hanguvá lett volna, s így keletkezett a mai hosszú *á* hangoknak egy nagy része.

Az *é*[i] diphthongusból a tő első tagjában kétféle hang lett: *é* és *í*. S ez az *í* a szavak egy részében állandó, míg más részében egyes nyelvjárásokban *é*-vel váltakozik. Az *é* és *í* váltakozása fontos nyelvjárási különbség az egyes vidékek nyelve között, s láttuk, hogy e különbség már a nyelvemlékek korában megvolt. A másik különbség az *é*[i]-ből fejlődött hangok között az egyszerű hanggá válás különböző idején alapszik. Az *é*[i] diphthongusból a fejlődés első idejében *í*[i] és *í* lett; így történt ez a ma állandóan *í*-vel hangzó szavakban. A későbbi fejlődés alkalmával már különbözőképp viselkedtek az egyes nyelvjárások; egy részükben folytatódott ugyanaz a fejlődés, s a többi *é*[i]-ből is *í* lett — ezek a mai *í*-ző nyelvjárások —; más

Digitized by Google

részükben *é* lett a még egyszerű hanggá nem vált *é*[i] diphthongusokból — ezek a mai *é*-ző nyelvjárások. E hangok fejlődése nem állott meg ezen a fokon, hanem a hosszú magánhangzóknak egy része megrövidült, s ismét kétféle hang lett belőlük: *i* és *ë*. E különböző fejlődésnek szintén az időrendbeli különbség az oka; a régebben fejlődött *í*-ből *i*, az újabb *é*-ből pedig *ë* lett.

A tő második tagjában ritka az *é*[i]-ből fejlődött hosszú magánhangzó; abban a néhány szóban, melynek második tagja ilyen eredetű. (pl. *kemény*, *személy*) az *í*-vel váltakozó *é* van, tehát egyszerű hanggá válása — hogy úgy mondjuk — a második korszakban történt. Egyébként szó belsejében csakis a raghoz vagy képzőhöz tartozó hangok lettek *j*-s diphthongusból (l. 63. l.). Ezekben is újabb fejlődésű az egyszerű hang, s mindig az *í*-vel váltakozó *é*-t látjuk (ilyennek kell tartanunk az *-ít* igeképző *í*-jét is), melyből mélyhangú szavakban néha *á* lett. Ezek a hangok is gyakran megrövidültek, s az eredeti diphthongus helyén ma egyes ragokban és képzőkben rövid *i* áll (l. 100. l.); minthogy e hangnak előzője az *í* volt, egyszerű hanggá válása már az első korszakban történt. Állhat még *ö* vagy *e* is az egykori *é*[i] diphthongus helyén; a rendes rövidülés *ë*, ép úgy, mint a tőszótagban, s ennyel szemben egyes mélyhangú szavakban *o* áll: azonban ha újabban rövidült az *é*, midőn már a mélyhangú szók *á*-ja állott vele szemben, *e* (s a mélyhangú szókban *a*) lett belőle (v. ö. 84. l.).

Szó végén ma már nem hangzik hosszú magánhangzó e diphthongusok helyén, a miből azt következtethetjük, hogy itt történt legrégebben az egyszerű hanggá válás. Ma kétféle hang áll e diphthongusok helyén a szó végén is; a legrégebben fejlődött *í*-ből *i*, míg a később fejlődött *é*-ből *ë*, illetőleg — mivel e hangot a mai magyar nyelv nem kedveli szó végén, — *e* (és a mélyhangú szavakban *a*) lett. A szóvégi *ë*-t csak néhány nyelvjárás őrizte meg.

Ez áttekintésből látjuk, hogy a *j*-s diphthongusoknak egyszerű hanggá válása hosszú időn át történt. Legelőször változott a szó végén, a hol ma már csak rövid hangzó áll a helyén; azután a tő első tagjában, s utoljára a szó belsejében, ragokban és képzőkben.

Az eredeti *v*-s diphthongusokból különböző hosszú magán-

Digitized by Google

hangzók fejlődtek. Maguk a diphthongusok is, melyek a fejlődés alapjául szolgáltak, különbözők voltak. A *v* előtt — mely eredetibb *m*-ből, vagy néha *g*, *γ*-ből fejlődhetett — a magánhangzóknak három sora állhatott: *av*, *ev*; *ov*, *ëv* és *uv*, *iv*. Az *av*, *ev* szótagból *au*, *eü*, azután *ᵃó*, *ᵉő* s végül *ó*, *ő* lett; az *ev* szótag egyes nyelvjárásokban másképp is változott, t. i. a *v* nem volt labializáló hatással az *e*-re, csak megnyujtotta, így lett belőle *ê* és *é* (v. ö. 73. l.). Szó belsejében ritkán rövidültek meg ezek a hosszú hangzók, akkor is leginkább csak egyes képzőkben, s az *ó*-ból *o*, az *ő*-ből *ë* (*ö*) lett. Szó végén az *ó*, *ő* újabban gyakran zártabbá vált s *ú*, *ű* lett belőle; néha megrövidült, s mivel szó végén a magyar nyelv nem kedveli az *o*, *ë*-t, ebből is *a*, *e* lett. — A *v*-s diphthongusok másik két sora csakis a tő első tagjában állott. Az *ov*, *ëv* szótag különbözőképp fejlődött az egyes nyelvjárásokban; előbb *ou*, *öü* lett belőle, azután a nyelvterület egy részén *ó*ᵘ, *ő*ᵘ és *ó*, *ő*, más részén *ᵒú*, *ᵒű* és *ú*, *ű* fejlődött belőle. Ez az *ú*, *ű* is gyakran megrövidült, s *u*, *ü* hangzik ma helyette. — Az *uv*, *iv* szótagból az egész magyar nyelvterületen *úv*, *ív* és *űv*, s végűl *ú*, (*í*) *ű* lett.

A tő első tagjában az *ol*, *ël* (*öl*) szótagból is fejlődött hosszú hangzó és pedig *ó*, *ő*, mely újabban gyakran zártabbá vált, s *ú*, *ű*-nek hangzik.

A hosszú, s a belőlük lett rövid magánhangzók fejlődését a következő lapon levő táblázat tünteti fel.

A mai rövid magánhangzóknak egy nagy része nem hosszú magánhangzóból rövidült (legalább nem abban az időben, a meddig a magyar hangok fejlődését visszakisérhetjük), hanem eredetileg is rövid volt. Ezek a rövid hangok a fejlődésnek egy más útján mentek végig, ugyanis ejtésük egy fokkal nyiltabbá vált. Igy lett a régi *u*-ból ma *o*, az *ü*-ből *ö*, az *i*-ből *ë* és *ö*, az *o*-ból *a*, s az *ë*-ből *e*. Tehát ezt a hangtörvényt, melyet először Riedl Szende figyelt meg,* s Simonyi Zsigmond fejtett ki bővebben,** nem úgy kell értenünk, hogy pl. a mai *a* hangnak a régi nyelvben mindig *o* felel meg, hanem hogy a régi nyelv *o* hangjából lett az újabb magyar nyelvben *a*: e mellett a mai *a*

* Magyar Hangtan. 104—106. ll.

** A régi nyelvemlékek olvasásáról. 1—9. ll.

Digitized by Google

A hosszú s a belőlük lett rövid magánhangzók fejlődése.

Az eredetibb hangalak	Ebből fejlődött: A tő első tagjában		A szó belsejében		Szó végén	
	Hosszú magánhangzó	Rövid magánhangzó	Hosszú magánhangzó	Rövid magánhangzó	Hosszú magánhangzó	Rövid magánhangzó
é	*é* [*ê*]	*e*	*é* [*ê*]	*e*	—	—
á vagy *áj*	*á*	*a*	*á*	*a*	—	—
aj, oj } *é*[i]	I. *í*	*i*	(*í*)	*i*	(*í*)	*i*
ej, ëj } *é*[i]	II. *é—í*	*ë*	*é—í*	*ë* {*o*}	(*é* {*á*})	[*ë*], *e* {*a*}
	III.		*é* {*á*}	*e* {*a*}		
av	*ó*	*o*	*ó : ú*	*o*	*ó : ú*	*a*
ev	*é—ő*	*ë—ö*	*ő : ű*	*ë - ö*	*ő—é : ű*	*e*
ov	*ó—ú*	*u*	—	—	—	—
ëv (*öv*)	*ő—ű*	*ü*	—	—	—	—
uv	*ú*	—	—	—	—	—
iv	*í—ű*	—	—	—	—	—
ol	*ó : ú*	—	—	—	—	—
ël (*öl*)	*ő : ű*	—	—	—	—	—

E táblázatban használt jelek értelme a következő: a ( )-be foglalt hangok a fejlődés folyamán megváltak, de a mai nyelv nem használja őket; jelenti, hogy az illető hangot csak egyes nyelvjárások ejtik; a { }-be foglalt hangok a hangzóilleszkedés hatása alatt keletkeztek az előttük álló hangokból; a [ ]-ben összevont hangok nyelvjárásilag váltakoznak egymással; végül a [ ] azt jelenti, hogy az utolsó alakú hang csak analógiában fejlődött az előtte álltból.

Digitized by Google

más úton is fejlődhetett. A rövid magánhangzóknak e nyiltabbá válása azonban csakis a tő első tagjában, s a ragok és képzők előtt megmaradt tővégi hangzón történt meg; a szó belsejében álló, valamint a ragokhoz és képzőkhöz tartozó mai rövid magánhangzók mind hosszú hangzóból rövidültek. E mellett a rövid magánhangzóknak ez a nyiltabbá válása sem történt meg minden egyes esetben; ha pl. az illető rövid magánhangzóra *l* vagy *r* következett, ez megakadályozta a nyiltabbá válást, s megőrízte a magánhangzót eredeti minőségében. A rövid magánhangzóknak e nyiltabbá válása a XIII és XIV. század folyamán történt.

Végül még a magashangú ajakhangzók, az *ö*, *ő* és *ü*, *ű* fejlődését kell figyelemmel kisérnünk. Ezek a hangok, mint történetüket vizsgálva láttuk, csak a magyar nyelv külön életében fejlődtek, s nem tartoztak az eredeti hangok közé. A hosszú *ő* és *ű* mindig *r*-s diphthongusból fejlődött; s hogy ez ajakhangok a magyar nyelvben nem egykönnyen s csak hosszabb idő elteltével váltak általánossá, bizonyitja az is, hogy e *r*-s diphthongusokból a magyar nyelvterületnek egy részén a nem ajakhangzó *é* és *í* lett s ez hangzik ma is egyes nyelvjárásokban. A mai rövid *ö* és *ü* néha az illető hosszú hangzóból rövidült, a legtöbb esetben azonban az *ö*-zés lassú terjedése hozta létre az *ë* és *ï* hangból. Az *ö*-zés névvel itt már nemcsak az *ë* hangnak *ö*-vé változását jelöljük, hanem azt a labializáló hajlandóságot, hogy a nem ajakhangzó magas hangok helyébe, előbb csak bizonyos helyzetekben, majd minden esetben a megfelelő ajakhangzó lép. Ez a hangváltoztató törekvés él és működik a mai nyelvben is, s egyike a legfontosabb sajátságoknak, melynek alapján nyelvjárásaink osztályozása történik.

Digitized by Google

B) A mássalhangzók története.

A mai magyar nyelv mássalhangzóinak történetét vizsgálva, feladatunk némileg másképp fog alakulni, mint a magánhangzókkal szemben, a mennyiben legrégibb nyelvemlékeink kora óta a mássalhangzók, különösen az eredeti szókincs mássalhangzói, kevés változáson mentek át, s mai nyelvjárásaink között is csekély az eltérés az egyes mássalhangzók képzése és használata tekintetében. Úgy, hogy mássalhangzóink eredetére és fejlődésére majdnem csakis a rokon nyelvek vizsgálata vet világot. Feladatunk tehát főleg arra fog irányulni, hogy kimutassuk, mily változáson mentek keresztül az egyes mássalhangzók azon idő alatt, a míg a magyar nyelv, a többi ugor nyelvektől elválva, önálló életét megkezdette s mai alakját nyerte. Természetes, hogy a magyar nyelv idegen elemeit ezúttal is ki kell zárnunk tárgyalásunk köréből; annál is inkább, mivel a jövevényszavak legnagyobb része csak akkor jutott a magyar nyelvbe, midőn mai hangalakja, legalább a mássalhangzók tekintetében már majdnem teljesen megállapodott.

A mássalhangzók történetét tárgyalva nem kell külön-külön vizsgálnunk az egyes hangokat, hanem csoportonként fogjuk fejlődésüket figyelemmel kisérni, mivel az egyforma képzésmódú mássalhangzók története is nagyrészt egyforma volt. Ily módon összefoglalhatjuk és együtt tárgyalhatjuk az orrhangok, a folyékony hangok, továbbá a zöngés, valamint a zönge nélküli explosiva és spirans hangok történetét.

I. Orrhangok.

Az ugor alapnyelvben megvoltak mindazon orrhangok, melyeket a mai magyar nyelv ejt. Az *m* és *n* állhatott a szó bármely részében, ellenben az *ń* (*ny*), úgy látszik, csak szó elején állott; a szó belsejében és végén álló mai *ny* ugyanis mind újabb fejlődésű. Az *ŋ* szó elején és szó belsejében állott, s itt nemcsak gutturalis mássalhangzók előtt, hanem két magánhangzó között is, mint szótagkezdő hang.

a) Szó elején.

A mai magyar nyelv szó elején csak az *m*, *n*, *ny* orrhangokat ejti, az *ŋ* csupán szó belsejében állhat. Az ugor alapnyelv-

Digitized by Google

ben azonban megvolt az *y* szókezdő mássalhangzó is, mint azt a szamojéd nyelvekkel való összehasonlítás kimutatta.* Az ugor szókezdő *y* a magyarban ép úgy, mint a legtöbb ugor nyelvben elveszett, s a megfelelő szavak ma magánhangzós kezdetüek; ez az *y* valószinüleg még az ugor nyelvegység korában veszett el. A többi orrhangú mássalhangzó közül is elmaradt néha a szó elejéről az *ń* (= *ny*) és *m*; legtöbb esetben azonban megmaradtak mint orrhangú mássalhangzók, csak az *m*-ből lett a magyarban néha *b*.

Az *ń* hangot Budenz nem tartotta közös ugor szókezdő mássalhangzónak, mivel e hang az ugorságnak csak egy részében, a magyar, vogul-osztják, zürjén-votják és lapp nyelvekben állhat szó elején, míg a többi nyelvben mindig *n* a megfelelő szókezdő mássalhangzó. Ez alapon Budenz az ugor nyelveket északi és déli ágra osztotta, s szerinte csupán az északi ág körében fejlődött ki e nyelvek közös életében a szókezdő *ny*. Az északi ág *ń*, s a déli ág *n* hangjának közös alapja Budenz és Munkácsi szerint az *y* hang volt.** E véleményt, az ugor és szamojéd nyelvek közös szókincsének összehasonlítására támaszkodva, megczáfolta Halász Ignácz (NyK. XXIV: 456—458. ll.), s kimutatja, hogy e szavak kezdő hangja a közös ugor-szamojéd korban már az *ń* hang volt, melyből egyes ugor nyelvekben *n* lett. A magyarban az ugor *ń* szókezdő mássalhangzónak a legtöbb esetben *ny*, néha magánhangzós szókezdet felel meg.

1. m. A magyar szavak elején gyakori hang az *m*, s az egyes ugor nyelvekben legtöbbször *m*, néha *n*, *b* (*p*) áll vele szemben; ilyenkor az ugor alapnyelv kezdő mássalhangzója *m* volt. A mely szavakban az *m* és *b* egymással váltakoznak, Budenz hajlandó már az ugor alapnyelv korában ily kettős szókezdetet látni, „s egyelőre nem tudni, melyik alaknak kell az elsőbbséget tulajdonítanunk". (Ugor Szótár, 434. l.)

Ilyen *b*-vel váltakozó szókezdetet a magyarban a következő szavak mutatnak: *maga*, *may*, v. ö. *bog* | *mart*, v. ö. *part* | *mély*, v. ö. *bér*, *bő* | *mocsok*, *moszat*, *maszat*, v. ö. *paszat*, *piszkos* | *mokó*, v. ö. *bolyog* | *motyó*, v. ö. *batyú*, *bongolód-* | *múlik*, v. ö. *bolyog*, *bólog*.

* L. Halász, Az ugor-szamojéd nyelvrokonság (NyK. XXIV: 448.

** V. ö. Budenz, Über die Verzweigung der ugrischen Sprachen, és Ugor Szót. 386 l. — Munkácsi, Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára (Nyr. XII: 485).

Digitized by Google

2. n. A szókezdő magyar *n* az ugor alapnyelvben legnagyobb részt szintén *n* volt, csak néhány esetben fejlődött az *n* valamely más szókezdő mássalhangzóból.

A szó elején álló *m*-ből a magyar nyelv több esetben fejlesztett *n*-t: *nagy*, ug. *m*$_8$*nd*$_8$ | *nevet*, a régi nyelvben majdnem mindig *mevet*, v. ö. vog. *magint*. Ezt az *m* : *n* hangváltozást, mint látni fogjuk, a magyar nyelv több *m* kezdetű idegen szón is végrehajtotta.

3. ny. A szókezdő magyar *ny*, mint már említettük, a legtöbb esetben az ugor alapnyelvben is *ny* volt. Ezen kívül a magyar nyelvben az északi ág többi nyelveinek *n*-jével szemben is találunk szókezdő *ny*-t. Ilyenkor dentalis mássalhangzó, *n* vagy *d*, volt az eredetibb hang, s ebből lett a magyarban palatalis *ny*, és pedig leginkább magas hangzók mellett, ez a változás a mai nyelvjárásokban is gyakori: *nyőni* és *nőni* ; *nyőstény* ebből *nőstény*. Így fejlődött az *ny* eredetibb *n*-ből a *nyest*, *nyüst*, *nyűg*, *nyél* szavakban. Budenz néhány mélyhangú szó elején álló *ny*-nek is dentalis eredetet tulajdonít: *nyaláb*, *nyom-*, *nyugod-*, *nyál* : valószínűbb azonban, hogy ezekben eredeti a szókezdő *ny*.

A *nyargal* szó kezdő hangjának a déli ág nyelveiben *k* felel meg s Budenz cred. *g*$_8$*rg*$_8$-alakot vesz fel. Ily gutturalis explosivára mutat az is, hogy a magyarban e szó elején *gy*, *j* is áll: *jargal* MA. Helt. stb., *gyargal* Helt; s a *jargal*-ból a *nyargal* hangalak talán a vele sokszor együtt használt *nyergel* ige hatásából magyarázódik.

b) Szó belsejében.

Bármelyik orrhang állhat a szó belsejében; az *ŋ* azonban csakis gutturalis explosiva előtt áll. Az ugor alapnyelvben ez a hang állhatott két magánhangzó között is; legalább Setälä ezt a gutturalis nasalist látja sok oly ugor szóalakban, melyekben Budenz az *ng* hangcsoportot irja.* A mai szó belsejében álló orrhangoknak az ugor alapnyelvben is mindig orrhang felel meg, egymás között azonban, mint az egyes hangok története mutatja, igen gyakran váltakoznak e hangok.

* Über einen „gutturalen" nasal im urfinnischen. (Festskrift til Vilhelm Thomsen.)

Digitized by Google

1. **m.** A szó belsejében álló *m* részint szótagkezdő, részint szótagvégző hang. Leggyakoribb az az eset, hogy a második szótag elején áll magánhangzó után. Ilyenkor néha eredetileg is *m* volt, mint ezekben: *eme, gyomor, homorú, kemény, remeg, szomorú;* de legtöbbször *lm* hangcsoportból vált egyszerű hanggá: *csomó,* ug. $t_g lm_g$; *emel,* ug. $\varepsilon lm_{\ddot{g}}$; *hamu,* ug. $k_g lm$-; *komor* és *homály,* ug. $k_g lm_g$. A második szótagot kezdő *m* a legtöbb esetben nem is a tőhöz tartozik már, hanem momentán igeképző (ug. *m*), mint ezekben: *bámul, bámész; imád; omol, ömöl; rémül; romol; támad, támolyog.* E szavak tövének ugor alakja $b_g g + m$, $vog + m$ stb., s az *m* előtti *g* csak annyiban volt reá hatással, hogy nem állván két magánhangzó között, megmaradt *m*-nek s nem lett belőle *v;* a *g,* illetőleg a belőle fejlődött *j* pedig az első szótag magánhangzójába olvadt.

A szótagkezdő *m* állhat mássalhangzó után is; ilyenkor mindig képző, vagy pedig összetétel által került a szó belsejébe. Mindkét esetben úgy jutott közvetetlenül a mássalhangzó mellé, hogy a tő eredeti véghangzója, mely őket egymástól elválasztotta, elveszett. Nem is áll az *m* más mássalhangzó, mint *l, r* és néha *s* után. Képző az *m* a következő szavakban: *körmed, dermed, gyermek, harmat, ismer.* Összetett szavak: *elme,* Budenz szerint **tel-mél* | *eszmél* ebből **ész-mél-l* (e két szóban **mél* – finn *mieli* ‚elme') | *ismét* (ered. *is-megént,* l. NySz.). A második szótag élére kerül az *m* akkor is, ha egyes kéttagú *m* végű szavakat ragozunk vagy tovább képezünk, mi közben az *m* előtt álló *o, ë, ö* elmarad: *álmodik, karmol, körmös, harminez* stb.

A szótagvégző *m* rendesen úgy került szó belsejébe, hogy eredetileg a második szótag kezdő mássalhangzója volt, melyet a tő végső hangzója követett; ez azonban a rá következő képző vagy rag előtt elveszett. Az *m* nem is igen áll más mássalhangzók előtt, mint *l* és *b* (kivéve egyes összetett szavakat, pl. *szomjú, homlok;* vagy ha rag áll utána): a *domb* szóban mindkét mássalhangzó a tőhöz tartozik, ug. $t_g mb$; képző követi az *m*-t ezekben: *ember* (Budenz. Ug.Szót. 781. l.): *gémberedik; rombol; tombol; — emlő; említ; fémlik; homlít; omlik; romlik; számlik.*

2. **n.** Az *n* szó belsejébe leginkább mint képző vagy rag jutott. Mint a 2. szótag kezdő mássalhangzója rendesen magán-

Digitized by Google

hangzó után áll sugor *n*-nek felel meg: *kanál, ének, fonál, menül, tanú, tanács, tanúl.* A *hajnal, sajnál* szavakban sem áll tulajdonkép mássalhangzó, hanem magánhangzó diphthongus után. (v. ö. 15. l.). Az előtte álló szótagvégző mássalhangzóra néha assimiláló hatással van az *n: monnó* e h. **mol-mol, *molnol; honnan* e. h. **hol-nan:* továbbá: *tënnap* e h. *tëgnap.*

Az *n* a szó belsejében állhat mássalhangzó előtt is, mint az első szótag végső hangja; ilyen helyzetben rendesen még a tőhöz tartozik, de gyakran szintén képző A szótagvégző *n* csakis dentalis mássalhangzók előtt áll; leggyakrabban *d, t,* néha *l, sz* s még ritkábban a már a palatalisok sorába tartozó *s, cs, ds* állanak utána. Ez utóbbi mássalhangzók előtt az *n*-t is kissé palatalisan (*ń*) ejtjük.

Ez az *n* részint eredetileg is *n* volt, részint *m*-ből lett.

Eredetileg is *n* volt: *kancsal, kandi, bandsa, sanda*; *andalog*; *bánt*; *csënd*; *gond*; *mond*; *undok*: *ánszol*; *ránt*; *szundikál.*

Eredetibb *m*-ből lett az *n: hánt, háncs,* v. ö. *hám, hámlik* | *hint,* v. ö. *himlő* | *int* e h. *imt,* v. ö. *ymt* Ehr. c. Münch. c. *indul* és *inog,* e h. **jom: *im* | *mind,* e h. **mi-mid* | *ont,* v. ö. *omlik öntt,* v. ö. *ömlik* | *ront, roncsol,* v. ö. *romlik, rombol* | *tántorog,* v. ö. *támad.*

Szintén *m*-ből lett az *n* a *harmincz, kilencz* szavakban, melyeknek második része külön szó volt: *mgs* a. m. *tíz.*

A képzőhöz tartozik az *n* néhány *-nd* végű frequentativ képzésű igében: *csikland, örvend:* s a beálló cselekvés képzőjében: *irand, kérend.* Ezenkívül néhány momentán képzős igében lett az *m*-ből *t* előtt *n: kacsint, osont, fogant: érint, tekint, emlint* stb.

Az egyes ragok elején álló *n* rendesen ugor *n*-nek felel meg; így a feltételes mód *-na, -ne* jelében, s a névragok közül a *-nál, -nek, -nott, -nól, -ni* ragokban. Végül *t* hozzájárulásával a szó belsejébe került a *kint, fent, lent, bent* névutókban.

3. **ny.** Az *ny* szó belsejében a magyar nyelv külön válása után fejlődött, és pedig mindig *n* (*m*)-ből, mely a legtöbb esetben már a képzőhöz tartozik.

Mint a második szótag kezdő hangja a tőhöz tartozik ezekben: *anya, bonyolód-, engészt, fenyeget, gyanyd, gyönyörű, könyök, könyű* (ma inkább *könny*). Diminutiv névképző ezekben: *parányi, sarangó, vörhenyeg.*

Mássalhangzó előtt és pedig rendesen mint az első szótag

Digitized by Google

véghangja, csak az esetben áll *ny*, ha utána *gy*, *ty* vagy *ny* következik; e mássalhangzók elé kerülve az *n*, *m* mindig *ny*-nek hangzik; noha az irásban *n* áll: *ángy; bengyel; kengyel*, ebből **kemg-al; langyos; varangy.* — Az *enyhít* és *renyhe* szókban *h* előtt áll az *ny;* amaz még codexeinkben is előkerül *ehnejt* alakban, s Budenz szerint *renyhe* is e h. van **rehnye*, s ez az *ny* momentán igeképző. — Az *l* előtt is áll az irásban néha *ny*, azonban ilyenkor inkább *n*-nek ejtjük: *sinylik, fénylik.* (Dunán túl *fémlik* is).

A kettős *ny*-t mindig assimilatio hozta létre: *ennyi, annyi*, e h. *ez-nyi, az-nyi; fonnyad*, e h. **folno-; minnyája*, e h. *mindnyája; szunnyad*, töve $sz_g r + n$.

4. *ŋ*. A gutturalis orrhang csakis gutturalis explosiva (*k*, *g*) előtt állhat. Ez az *ŋ* fejlődhetett akár *m*, *n* vagy *ny*-ből, a menynyiben akármelyik kerül e három mássalhangzó közül *k* vagy *g* elé, *ŋ*-nek ejtjük.

Ez az *ŋ* hangzik az *n-g* frequentativ képzőben: *kering, ácsingóz, hajlong* stb.; továbbá ezekben: *bunkó*; *enged*; *hang*, ug. $s_g m_g$-*g*; *inkább*, e h. **jom-kább*; *láng* e h. **lám-g*; *lankad*; *reng*, v. ö. *remëg*; *ing(em)* e h. *imëg(em)*.

c) Szó végén.

Szó végén állhat *m*, *n* és *ny:* s ezek egymással gyakran váltakoznak is, különösen az *n* és *ny:* v. ö. *fon* és *fony*, *ken* és *keny*, *kum* és *kun*, *szirom* és *szirony*. — Mindaháróm szóvégi orrhangnak eredete is közös; rendesen ugor *m* (*n*) felelmeg nekik. Azonban az eredeti ugor *m* két magánhangzó közőtt ritkán maradt meg változatlanul, hanem *r* lett belőle; a mai magyar nyelvben tehát az ugor *m* hangnak oly esetben szokott *m* megfelelni, ha előtte mássalhangzó állott, a mely aztán megakadályozta, hogy *r* legyen belőle. Ez a mássalhangzó később el is veszhetett az *m* elől, vagy pedig újabban egy magánhangzó került a mássalhangzó és *m* közé; de ez csak oly időben történhetett, midőn már véget ért az *m : r* hangfejlődés. Az eredeti szóvégi *m*-ből gyakran már az ugor alapnyelvben *n* lett, ilyenkor *n* vagy *ny* felel meg neki a mai magyar nyelvben.

1. **m.** A szóvégi *m* csak az esetben maradt meg a ma-

Digitized by Google

gyarban, ha előtte még egy mássalhangzó állott.* A szótőben ez a mássalhangzó rendesen *l* volt: *kém*, ered. **kel-m*, melyben az *m* valószínüleg nomen verbale képző; *szëm*, ug. $s_g lm_g$.

Egyéb esetekben a szóvégi *m* mindig képző vagy rag, és pedig 1. momentán igeképző; rendesen *n*, *ny* lett belőle, s csak szó belsejében maradt meg *m*-nek: *romlik*, *iramlik*, *számlik*, *emel*, *dermed*, *támolyog*; továbbá *l*, *r* után: *nyom*, *töm* e h. **nyolm*, **tëlm*; *terëm* (v. ö. *termő*); — 2. deverbalis főnévképző; gyakori a szó végén, különösen egyes képző bokrokban, midőn *l* állott előtte: *álom*, *nyom*; *hatalom*, *nyugalom*, *kérelëm*, *sérelëm*; *fájdalom*, *veszëdelëm* stb.; — 3. diminutiv névszóképző; ez csak ritkán *m*: *hím*, *tetem*; — 4. a birtokos személyragozás s az ige tárgyas alakjának, valamint az ikes igéknek 1. személye: *házam*, *könyvem*; — *irom*, *kérëm*; — *iszom*, *ëszëm*. Ez az *m* az 1. személyre mutató névmás mássalhangzója, mely azonban nem egymagában járult a tőhöz, hanem megelőző mássalhangzós névmási elemmel (l. a Ragozást).

2. n. A szó végén álló *n* rendesen rag vagy képző, csupán néhány egytagú szóban tartozik még a tőhöz:

ón, vog. *aln* | *vén*, ug. van_g | *ín*, ug. $m_g jn$ | *szén*, ug. $s_g m_g$ *negyven*, *ötven*, *hatvan*, *hetven*, *nyolczvan*, *kilenczven* második része egy tizet jelentő szó, v. ö. vog. *-pen*.

A szóvégi *n* legtöbbször ugor *m*-ből lett s mint ilyen 1. momentán igeképző: *köszön*, *gyón*, *jelën*; *illan*, *bukkan*, *csökken*, *toppan* stb. — 2. deverbalis főnévképző: *haszon*, *szégyën*.

Mint nyomósító képző áll az *n* több névmás végén: *azon*, *ezën*; *ugyan*, *ígyen*; *én*.

A névragok közül *n*-re végződnek a *-ben* és *-n*, e h. **bel-n*, *-ln*, továbbá a *lan*, *-len* ragok, mindezekben az ugor locativus értékű *-n* ragot kell látnunk.

3. ny. A szó végén álló *ny* majdnem mindig képző, s csak alig egy-két esetben tartozik a tőhöz: *mëny*, v. ö. f. *miniä*, oszt. *meń* | *íny*, v. ö. zürj. *ań*, f. *ikene* | *mony*, v. ö. f. *mana*, cser. *mano* | *mënny* kettős *ny*-jét Budenz **mend'e* alakból magyarázza.

* Csak a *tom* szóban tartja Budenz eredetinek a magánhangzó után álló *m*-t (Ug. Szotár. 706. l.); azonban e kivételes fejlődést még az ott felsorolt okok sem magyarázzák meg.

Digitized by Google

A *ny* szó végén ugyanolyan eredetű, mint az *n;* lehet 1. momentán igeképző: *húny* v. ö. *hům, kům; hány; árny-* (*árnyad*); *iszony-* (*iszonyod-*); — 2. deverbalis értékű főnévképző: *fény, horny, kény; szilony, szirony;* — 3. diminutiv névszóképző: *picziny, vékony, sovány, szegény; legény, kemény, szenny; keskeny; nőstény;* és több képzőbokor végén: *-ány, -ény; -mány, -mény; -vány, vény; -ékony, -ëkëny.*

II. Folyékony hangok.

Az ugor alapnyelvben két folyékony mássalhangzó volt, az *l* és *r*, ezekhez járult a magyar nyelv külön életében az *ly*, melyről tudjuk, hogy a mai élő nyelvben már kiveszőben van. Az *l* és *r* legtöbb esetben változatlanul maradt, csak néha lett a szó elején *r*-ből *l*, szó belsejében viszont az *l*-ből *r*, vagy pedig *ly*.

a) Szó elején.

Az *l* és *r* elég gyakori szókezdő mássalhangzók a magyarban, az *ly* azonban csak két szó elején áll: *lyány, lyuk*. A *lyány* (illetőleg a mai kiejtésben *jány* és *lány*) kezdő palatalis hangja az eredetileg őt követő *i* hatása alatt keletkezett: *liány* és ma: *lëány*, v. ö. *lyan* Ehr. c., *liani* Ap. Kaz. c. LevT. A *lyuk* szó Budenz szerint ebből lett $l_{g}j_{g}k$-; ma: *juk* és *luk*, továbbá: *lik*.

Az *l* és *r* rendesen ugor *l*, *r*-nek felelnek meg. Néha egyes ugor nyelvekben *r* áll a magyar *l*-vel szemben: *liget*, a $r_{g}ng$-, $r_{g}g$- ‚tegere' igéhez tartozik, v. ö. *rejt; lohad*, v. ö. *rogy, rohan*, ug. $r_{g}ng$-, $l_{g}ng$-? Ezekben Budenz hajlandó már az ugor alapnyelvben kétféle szókezdetet felvenni; de valószinűbb, hogy az *r* az eredetibb hang s ebből lett egyes nyelvekben, s a magyarban is *l*. Ez az *r* : *l* változás elég gyakori minden nyelvben. — Az *l* egy szóban *n*-ből lett: *lucsok*, v. ö. eser. *nočko*, mord. *načka*, lp. *ńuoska*.

A magyar *r*-vel is némely ugor nyelvben *l* áll szemben (v. ö. a *rajt, rejt* czikkeket, Ug. Szót.), ez esetekben is valószinű, hogy *r* volt a szókezdő mássalhangzó.

Digitized by Google

b) Szó belsejében.

1. 1. A magyar szók belsejében az *l* egyike a leggyakoribb mássalhangzóknak, s részint a tőhöz tartozik, részint a rag vagy képző része. (Gyakran úgy kerül az *l* a szó belsejébe, hogy képző vagy rag járult az *l* végű szóhoz, pl. *állít*, v. ö. *áll*; *belé*, *belől*, v. ö. *bél*; *felé*, *felől*, v. ö. *fél*; *élet*, *eleven*, v. ö. *él*; *fölött*, v. ö. *föl*; *halál*, *halott*, v. ö. *hal*; *mellett*, v. ö. *mell*; *mulaszt*, v. ö. *múl-*; *baloq*, v. ö. *bal*; *kelt*, *kelevény*, v. ö. *kel*.)

A magyar *l* a legtöbb esetben az ugor alapnyelvben is *l* volt, s a többi rokon nyelvben is ugyanesak *l* felel meg neki:

alsó, *alacsony*, tövük *al-* | *áld*, ug. *jₒl-* | *alít*, ug. *jₒl-* | *bölcs*, v. ö. f. *mieli* | *elegyít*, **velegyít*, töve ug. *vₒl-* | *felejt*, töve ug. *pₒlₒ* | *háló*, v. ö. vog. *χulēp*, osztj. *χōlēp* | *halvány*, ug. *kₒl-* | *holnap* és *hold*, tövük ug. *kₒl-* | *jelen*, ug. *jₒl-* | *küld*, ug. *kₒlₒ-* | *meleg*, v. ö. osztj. *mēlek* | *nyelv*, ug. *ńₒlₒmₒ-* | *ólom*, ug. *vₒlₒm* | *olvad*, ug. *tₒlₒ-* | *olvas*, az *l* eredetileg szó elején volt, e h. **lovas-*, ug. *lₒgₒ-* | *öltöz*, ug. *tₒlₒ-* | *sikány*, töve ug. *sₒl-* | *talál*, v. ö. f. *tule-* | *talp*, ug. *tₒlbₒ* | *teleped-*, töve ug. *tₒlₒ-* | *tolvaj*, ug. *tₒlmₒ-* | *tulajdon*, v. ö. f. *tule-* | *öldöz*, ug. *vₒl-* | *vala*, *volt*, ug. *vₒlₒ-*.

Az ugor alapnyelvben az *l* előtt vagy után gyakran még egy mássalhangzó állott, és pedig legtöbb esetben *g* (illetve ebből fejlődött *j*, *v*); néha *h*, *d* vagy *n*. Az *l*-t megelőző mássalhangzó eltünése kétféleképen történhetett. Néha az előző magánhangzóba olvadt s diphthongust alkotott vele, mint a hosszú magánhangzók történetének tárgyalása közben gyakran tapasztaltuk; az *l* történetére tehát ez a mássalhangzó nem volt befolyással: *bólog*, *bólint*, e h. **borol* | *falu*, ug. *pₒₒgₒl-* | *koldús*, *kólál*, ug. *kₒg-l* | *lélek*, ug. *lₒg-l* | *nyolcz*, ug. *ńₒgₒl*.

De sok esetben a fejlődés nem így történt, hanem a mássalhangzó assimilálódott az *l*-hez s *ll* lett belőlük. Egyes esetekben ez a kettős *l* idő folytán ismét megrövidült (v. ö. *ül* és *üllő*), főleg szó végén és mássalhangzó előtt. A mely szavakban ma ily mássalhangzó csoport helyén egyszerű *l* áll, az előző mássalhangzó a legtöbb esetben a magánhangzóba olvadt, csak néha sejthetjük, hogy *ll*-ből lett a mai *l*: ellenben, ha a *g* az *l* után állott, mindenesetre kettős *ll*-nek kellett a mai hangalakot megelőznie:

cselekedik e h. **cselek-*, v. ö. *csellen*, *czellen* | *gyalog*, *gyaláz*, ug. *jₒlgₒ-* | *gyülöl*, ug. *sₒlgₒ-* | *halad*, ug. *kₒg-l*, v. ö. *hallad* MA. | *halk*,

Digitized by Google

ug. s_8lg_8+k | *halgat* (mai helyesirásunk szerint *hallgat*), v. ö. *hallani* | *szalad*, e h. *szallad*, ug. s_8vl- | *szilánk*, ug. s_8lg_8- | *tilt*, ug. t_8lg- | *világ*, v. ö. *villog*, ug. v_8gl_8-.

Az assimilatio útján keletkezett kettős *ll* sok esetben megmaradt:

cselleg, czelleng, e h. **csevle*- | *csillog, csillag*, e h. **csivlo*-, ug. s_8gl- | *dülled*, ug. d_8vl- | *ellen*, e h. **elvén* | *fullad*, ug. p_8g-*l* | *hullik, hullám* és *kullog*, ug. k_8g_8l | *illő, illik*, e h. **jövl*- | *illó, illan*, e h. **jovl*- | *kallódik, kallat*, e h. **karl*-, l. NySz. (így *korlow* egy 1340-i oklevélben, id. Szamota NyK. XXV. k.) | *pillant*, e h. *pivlo*-, ug. p_8gl_8- *sullog*, ug. s_8vl- | *széllel* és *széled, szélleg* e h. **szélve*- | *ülleni* (ünnepet), de: *ülni*, e h. **üdleni* | *üllő*, e h. *ünl*- | *villám, villog*, ug. v_8gl_8.

A mai *l* hangoknak egy része ugor *d*-ből fejlődött, de csak az esetben, ha e *d* két magánhangzó között állott:

aluszik, álom, tövük ug. v_8d_8; ugyane tőhöz tartoznak: *alkonyodik, leáldoz*; *olt* | *elő, elől*, ug. $ɛd_8$ | *nyaláb*, ug. t_8d_8- | *szalag*, ug. s_8d_8- | *tele*, ug. t_8gd_8- | *velő*, ug. $v_8d_8m_8$.

2. ly. Szó belsejében is ritka hang az *ly*; az ugor alapnyelvben vagy puszta *l* felel meg neki, vagy — a mi gyakoribb — az *lg* (néha *gl*) mássalhangzócsoportból fejlődött, melyből előbb *lj* (illetőleg *jl*) lett:

bolyog, ug. m_8lg_8- | *hályog*, e h. **kalgo* | *salyog*, ug. s_8lg_8- *sulyok*, ug. s_8g_8l- | *süllyed*, ug. s_8g_8l | *széllyel*, e h. *széllel*, **szélvel*.

A szó belsejében álló *ly* legnagyobbrészt képző. és pedig részint ige, részint névszóképző, melyet más képzők követnek: *émelyeg, támolyog, tébolyog*; *hólyag*; *szupolyka, boglya* stb.

3. r. Az *l* mellett szó belsejében az *r* a leggyakoribb mássalhangzója a magyar nyelvnek; egyaránt áll szótag elején, magánhangzó vagy mássalhangzó után, s szótag végén bármilyen mássalhangzó előtt. A többi ugor nyelvben majdnem minden esetben szintén *r* felel meg neki, s ez a hang volt meg már az ugor alapnyelvben is. Csak egy-két esetben áll a magyar nyelv *r*-je régibb *l* helyett:

három, harmincz, eredetibb alakja **kolme*- | *máringó*, e h. *málingó*, v. ö. *mál*.

Két szóban a szókezdő *r* jutott a szó belsejébe: *irtani*, e h. *rittani* (Göcsej), ug. r_8g_8-*t*; és *irtózni*, e h. **rojt*-, **rít*-, ug. r_8gt-.

A mai magyar *r*-nek az ugor alapnyelvben gyakran *gr* hangkapcsolat, illetve g_8r szótag felel meg. Ez a *g* a legtöbb esetben az előtte álló magánhangzóba olvadt; csak néha assimilálódhatott a *g* az *r*-hez. A kettős *rr* hangcsoport különben is

Digitized by Google

a legritkábbak közé tartozik a magyarban: *virrad*, e helyett **virmad* ill. **virrad* | *forral*, *forró*, l. *forr* | *varrás*, l. *varr* | *arra*, *erre*, e h. **az-ra*, **ez-re*; *merre* e h. **mely-re*.

Mint képző igen ritka az *r*; csakis egyes igékhez járul, leginkább mint frequentativ, néha csak homályos értékű képző (Budenz, Ug. Al. 169. l.): *hunyorít*, — *háború*, *keserű*, *szomorú*, *sanyarú*, *nyomorú*, *fanyarú*. Megvan a *-rog*, *-rëg* frequentativ képzőben is (*háborog*, *kódorog* stb.); ez azonban, mint Budenz is sejti, valószinüleg az *l* képző helyett áll, v. ö. *kótolog*, *fanyalog*.

c) Szó végén.

1. **l.** A szó végén álló *l* igen gyakran rag vagy képző, csak egytagú szavak végén tartozik néha a tőhöz. Ez esetben története ép olyan, mint a szó belsejében álló *l*-é, hisz midőn még a tő végső hangzója követte, ez is szó belsejében állott: pl. *hal* eredetileg **hala-*. Tehát a szó végén álló *l*-nek az ugor alapnyelvben részint *l*, részint *d* felel meg.

Eredetileg is *l* volt a következő szavakban: *bél*; *él-*; *él* (fn.), e h. **êlle*, *êlve*; *fal* (fn.); *fal-*; *fél* (fn.); *fél-*; *fül*, ug. *pälja*; *nyál* (fn.); *nyel-*; *öl* (fn.); *öl-*; *szál* (fn.), ug. *tägla*; *szél*; *szel-*, ug. *sälga*; *tél*; *tol*; *ül*, e h. **ünl*, **ül*; *kel-*; *hal* (fn.); *hal-*; *jel*, ug. *jälga*; *nyál*; *sül*.

d helyett áll az *l* a következő szavakban: *hal*, ug. *bäda*; *el*, ug. *ëda*; *lel*, ug. *läda*; *mell*, ug. *mäda*; *mál*, ug. *mäda*; *nyél*, ug. *näda*.

A szó végén álló hosszú *l* mindig assimilatio útján jött létre, s benne az *l* legtöbb esetben már képző:

áll, e h. **áml* vagy **ánl* | *ell*, e h. **evle-* vagy **ehle-* | *hall*, frequ. képzővel, e h. **halodol-* *kell-*, e h. **kelve-* *kall-*, e h. **karl-* | *száll* (a mai kiejtésben: *szál*), ug. *sägl-* | *toll*, e h. **tolva*, v. ö. *tolu*, l. Szótők--*váll* (ma: *vál*), ug. *vägal* | *vall*, ug. *vägal*.

Az *l* szó végén gyakran képző, és pedig vagy ige, vagy főnévképző. Így áll ugor *l*-nek megfelelve: mint frequentativ értékű képző számos igében részint egymagában, részint más képzőkkel társulva: *döföl*, *morzsol*, *töröl*; *marasztal*, *engesztel* stb.

2. mint momentán képző: *furall*, *lehell*, *lövell*; *emel*, *felel*; és tovább képezve: *sikolt*, *örült*; — 3. mint causativ értékű képző: *-al*, *-el*; *-lal*, *-lel*: *hizlal*, *érlel*; *aszal*, *nevel* stb.

Ugor *d*-ből lett az *l* denominalis igeképző: *dobol*, *orrosol*, *szál*, *ebédel* stb.; *jarall*, *kerekell*, *urall*, *zöldül* stb.

Digitized by Google

Mint deverbalis főnévképző szintén ugor *d* helyett áll: *lepel, mell;* — *fonál, kötél* stb.

Az ige ragjai közül az egyes szám 2. személye végződik az alanyi ragozás legtöbb alakjában *l*-re: *ëszël, keresël; kértél, vártál; kérnél, várnál; kérjél, várjál* stb. Ez a rag a 2. személyt jelölő ugor d_8 névmástőből lett.

A névragok közül a honnan kérdésre felelők végződnek *l*-re (*-tól, -től; -ról, -ről; -ból, -ből*), s ez az *l* az ablativus értékű ugor *-d* ragból lett. Ugyanez az *l* van az *-ül, -ül* ragban is; a *-stúl, -stül* rag egész külön szóból lett. Ugyancsak külön szóból magyarázható a *-vel* rag is. (Mindezeket l. a Névragozásban).

2. ly. Néhány egytagú szó végén az *ly* ugyanolyan eredetű, mint a szó belsejében:

foly-, e h. **fojlo-*, ug. p_8g_8l,- | *mély*, ug. m_8gl_8 | *süly*, ug. s_8gl_8 | *súly*, ug. s_8g_8-*l*.

Lehet, hogy ezekben is képző már az *ly:* többtagú szavak végén pedig mindig képző, és pedig deverbalis főnévképző: *fogoly; akadály, szegély, veszély* stb.

Hosszú *ly* hangzik egyes névmások végén: *illy, olly, melly, milly* (s tovább képezve: *illyen, ollyan, millyen* stb.).

3. r. A szóvégi *r* ugyanolyan eredetű, mint a szó belsejében álló; s rendesen ugor *r*-nek felel meg. Ha az *r*-t még *y* előzte meg, ez rendesen a magánhangzóba olvadt. Csak két esetben áll az *r* régibb *l* helyén: *húr*, ug. $s_8g_8l_8$, és *fúr, furdal*, codexeinkben még sokszor *fúldal* (v. ö. *fúlánk*), ug. p_8gl-.

A hosszú *rr* igen ritka szó végén, s mindig assimilatio útján keletkezett: *forr*, e h. **forho* v. **forro*, ug. $p_8r_8g_8$ | *orr*, e h. **orro*, ug. t_8rb_8 | *rarr*, e h. **rarha-* **rarra-*.

A ma szó végén álló *r* után néha eredetileg még *y* állott: *ember*, Budenz szerint *emb+erge* (a második tagot illetőleg v. ö. *férj* = *fi-érj*); *ér-*, ug. y_8rg_8; *kor*, ug. k_8rg_8. E szavakban a szóvégi *ry*-ből *rj* lett, a mint a *y*-ből különben is gyakran lett *j:* ez a *j* azután elmaradt a szó végéről. (V. ö. *epër* és *epërj, Epërjës, epörnye* Szlav. nyvj.; *szëdër* és *szëderjës, fürj* és *für.*)

Főnevek és melléknevek végén az *r* rendesen képző: *komor, éber; fehér, tündér, tölesér; sugár, sudár, barár* stb. Az igék mellett leginkább frequentativ értékű képző az *r: csavar, facsar, tipor:*

Digitized by Google

csak néha tartozik a tőhöz: *zavar, habar; mer, nyer, szár, vár, rev.* (V. ö. Budenz Ug. Szót.).

A névragok közül a *-szër, -szor* és *-kor* végződnek *r*-re; mindegyik önálló főnévből lett raggá.

III. Zöngés (lágy) explosivák.

A lágy explosivák közül az ugor alapnyelvben megvoltak a *b, d* és *g*, a magyar nyelv külön életében fejlődtek ki a *gy, ds, dz*.

a) Szó elején.

A legtöbb ugor nyelv nem ejti szó elején a lágy explosivákat; a magyaron kívül csupán a zürjén-votják nyelv használ a *p, t* mellett *b, d*-t is mint szókezdő mássalhangzót. Azonban, mint Budenz kimutatja (Ugor Szót. 432. l.), az ugor alapnyelvben megvolt mind a két szókezdő explosiva; csakhogy a lágyak részint a megfelelő keményekké váltak, részint más irányban változtak. Ez az oka, hogy a magyarban is aránylag kevés szó kezdődik *d* és *g*-vel. (Budenz szótárában 15 *d*-vel és 9 *g*-vel kezdődő szótőt tárgyal.) Az újabban fejlődött *gy* elég gyakori szókezdő mássalhangzó, ellenben a *ds* és *dz* sohsem állanak eredeti szók elején.

1. **b, d, g.** E három mássalhangzónak az ugor alapnyelvben szintén lágy explosiva felel meg. A többi ugor nyelvben rendesen *p, t, k* áll velök szemben; pl. *bal*, votj. *paljan*; *bajészt pugo-*; *domb*, vog. *tumb* sziget; *dug*, észt *tungi-*; *gőz*, votj. *kvaz* levegő, *gazdag* (a nyelvemlékekben *kazdag*), mordvin *koźa*. (E mellett megfelelhet a *b*-nek *v*, a *d*-nek *s, ś* vagy *l* is, mely hangok szintén ugor *b*, ill. *d*-ből fejlődtek.)

A magyar *b*-nek gyakran *m* felel meg a többi ugor nyelvben, s ez esetben ezt a hangot kell eredetibbnek tartanunk:

bagoly, v. ö. vog. *manglä* | *bíz-, bizony*, v. ö. f. *maksa*, lp. *makse* | *boggó*, ug. *mäγrjäm* | *bolyog, bolygat*, ug. *mälγä-* | *bőles*, alapszava f. *mieli* | *bűdös, bűz, büszke*, v. ö. f. *mätä* | *bűn, bűntet*, ug. *mäj-*.

Néhány szóban eredetibb *v*-ből lett a *b*:

bán-, v. ö. f. *vaino* | *bandsa*, v. ö. mord. *vanu*, oszt. *vant-, vandr*.

2. **gy.** A szókezdő *gy* leggyakrabban *j*-ből lett. A spirans *j*-ből könnyen lesz a képzés helyére nézve neki teljesen megfelelő

Digitized by Google

explosiva, s nyelvjárásainkban ez ma is gyakori hangváltozás: *jő* és *gyön*, *gyün*; *jut* és *gyut*; *jere* és *gyere*. Ilyen eredetű a szókezdő *gy* a következő szavakban:

gyalog, v. ö. ug. *jɜlgɜ-*, f. *jalka*; v. ö. *jalog* NySz.; ugyane tőhöz tartozik *gyaláz*, v. ö. *megialászta* Helt. | *gyors*, vog. *jąr*, oszt. *jur* ‚erő' | *gyökér*, ug. *jɜgɜrɜ* | *győz*, f. *jaksa*, v. ö. *iőz* Lépes, Decsi | *gyül* és *gyűjt*, a *jő* igéhez tartoznak, v. ö. *iűt* Helt. *gyógyúl* és *gyógyít*, a *jó* tőhöz tartoznak, v. ö. a nyelvemlékekben (NySz.) *yogeyth*, *iogit*, *iogolas*, *yogyúl*.

Ugyanígy fejlődhetett a *gy* néhány oly szóban is, melynek etymologiája még ismeretlen: *gyak-*, v. ö. *yak* Verancsics szót. | *gyámol*, v. ö. *yámol* Ver. | Ide sorozandó a *gyárt* ige is (habár Budenz szókezdő *ń*-vel magyarázza és az *ár-*, *árad-* igével veti össze; Ugor Szót. 750. l.), v. ö. *kocsijártó*, *szíjjártó*, *kerékjártó*, és *jártó* Comenius: Janua.

Néhány szóban a magyar *gy*-nek *s*, *t* vagy *d* felel meg a rokon nyelvekben; ilyenkor az eredeti szókezdő hang Budenz szerint dentalis explosiva volt és pedig *d*. s ebből fejlődött a megfelelő palatalis explosiva, a *gy*:

gyakor, v. ö. f. *saura* | *gyér*, ug. *dɜrɜ* (l. Nyr. XII: 345) | *gyopon*, *gyapon*, *gyapont*; *gyúl* és *gyújt*, v. ö. *tavasz*, ug. *tɜb-*, ill. *dɜb-* | *gyülöl* (v. ö. Nyr. XII: 345).

Egy-két szóban a magyar *gy*-vel szemben *ń* áll a szó elején egyes rokon nyelvekben. E szavakban *ny*-ből lett a magyar *gy* is, s az ugor alapnyelvben is *ń* felel meg neki: *gyermek*, v. ö. oszt. vog. *ńaurem* | *gyomor*, v. ö. oszt. *ńumir*, vog. *ńąmr* | *gyón*, v. ö. oszt. *ńugom-*, f. *nuhtele-*.

Egy esetben ugor gutturalis explosivával (*k*, *g*) állítja szembe Budenz a magyar *gy*-t: *gyönyörű*, mord. *kenärde*; e nagyon is kivételes hangváltozást azonban csak kétséggel fogadhatjuk.

b) Szó belsejében.

1. b, d, g. Az ugor alapnyelvben e három explosiva mint szótagkezdő mássalhangzó egyaránt állhatott magánhangzó és mássalhangzó után; azonban a két magánhangzó között álló lágy explosiva a magyar nyelvben rendesen spirans hanggá fejlődött. Az explosiva csak az esetben maradt meg, ha előtte még egy mássalhangzó, és pedig legtöbb esetben a képzés helyére nézve neki teljesen megfelelő orrhang állott. Az *mb*, *nd*, *ng* hangkapcso-

Digitized by Google

latból előbb a második hang assimiláló hatása alatt *bb, dd, gg*, azután az egyszerű *b, d, g* lett.

mb : b : *éber* (az élőbeszédben rendesen csak az *ébren, ébred, ébreszt* alakokban) Budenz szerint e h. **émbre*, melyet **émre* alak előzött meg | *háborog, hóbortos*, tövük ug. *s₈mb₈r₈ lobog, lóbál* és *lebeg*, közös tövük ug. *l₈mb-, l₈mb-* | *sebes*, ug. *s₈mb-*.

nd : d : *ideg*, ugor *j₈nd₈g₈*, v. ö. finn *jänteke* | *kedr*, v. ö. oszt. *kend*, vog. *käntiγ* | *odu*, ug. *ₐnd₈* | *peder* és *penderít* | *sudár*, ug. *s₈ndara* | *üdvöz* és *ídnap*, tő ug. *s₈nd₈-*. — Ugyanígy fejlődött az ugor *nd* frequentativ képzőből a magyarban *d*. Ez a képző van meg sok szó belsejében, melynek alapigéje már nem élő szó: *kóldus, kódorog*; *kandi*; *sandi, sanda*; *bódul*; *csődül*; *undok*; *tódul*; *szédül*; *álldoz, oldoz*; *szundikál*. Ez a *d* része több frequentativ képzőbokornak; *-dos, -dës, -dös: fogdos, lökdös*; — *-dál, -dél* és *-dal, -del: harapdál, vagdal, lépdel*; — *-doz, -dëz, -döz: kérdëz, játszadoz*; — *haldokol, érdekël*. Ez van meg a reflexiv *-dál, -dül* képzőben: *indúl, rendül*. — Nomen verbale képzővel bővült ezekben: *birodalom, veszödelëm*; *szurdék, szándék, nyomdok, ajándék*. Szintén *nd*-ből lett a diminutiv képző *d*, ez azonban ritka a szó belsejében: *tulajdon, ódon, ujdon*, s valószinüleg a *szem-öldök* szóban is (l. Budenz).

Az *ide, oda* szócskákban a *d* szintén *nd*-ből való; bennük ugyanis a pronominalis *n* és *d* képzők egyesültek.

Néhány igében ma is *nd* a frequentativ képző: *csikland, játszond, örvendez*, ide tartozik a beálló cselekvés *-and, -end* képzője (*irand, kérend*). Ezekben nem maradt meg az ugor *nd*, hanem két képző kapcsolatát (*n* + *d*) kell benne látnunk.

γg : g : *bagoly*, v. ö. vog. *maγglä* | *dagad*, ug. *t₈γg-* | *egér*, v. ö. vog. *täγgr, täγer*, oszt. *teγer* | *egész*, ug. *s₈γg₈-* | *ágaz*, ug. *r₈γg₈* *sugár*, e h. *s₈γgara* *tégel*, e h. *tenged*. Ugyanesak *γg*-ből lett a frequ. *g* képző is, mely több képzőbokornak része: *álldogál, mendegél*; *csalangol, vonagol*; *enged*; *adogat, veszteget*.

Setälä* az elsorolt tőszókban *γg* helyett csak *γ* hangot állapít meg az ugor alapnyelvben, pl. *t₈γ₈r₈*: azonban a magyar nyelv hangtörténete az *γg* hangcsoportra mutat, mely megfelel az *mb, nd* kapcsolatoknak. E mellett tekintetbe veendő, hogy a két magánhangzó közötti *γ* a magyarban — mint látni fogjuk — más irányban változott. Ebből az ugor *γg*-ből az egységes finn nyelv kiválásakor fejlődhetett *γ*, mely a mai finn alakok magyarázatául szolgál.

A *b, d, g* megmaradt egyes esetekben más mássalhangzó után is, sőt eredeti *p*-ből is *b* lett néha *m, r* után: így a *-bol, -bál* képzőbokor kezdő hangja az ugor momentán értékű *p* kép-

* Über einen „gutturalen" Nasal im Urfinnischen.

Digitized by Google

zőnek felel meg ezekben: *rombol, tombol, zurbol; imbolyog, nyirbál,* s ezek analogiájára lett a *p*-ből *b* a *czibál, ribál* szókban (a *czipál* alak meg is van még); az *ember* szóban is, bármily magyarázatát fogadjuk el, az *m* őrízte meg, vagy talán fejlesztette is a *b*-t. A *gémberedik* szóban, e h. **gémre,* az *m* és a rákövetkező mássalhangzó között az átmenetet könnyítve lép fel a *b* (v. ö. föntt *éber*); ugyanígy fejlődött *m* mellett *p* a régi nyelvben gyakori *terempt, teremptő, teremptés* szavakban | *édes* e h. **ébde-* | *oldal,* ebből **oydal* || az *engem* névmás *g*-je az ugor *k* pronominalis képző, mely előtt az *n*-t megőrízte a ragtalan *én* alak.

Egyes kivételes esetekben megmaradt az ugor *b, d* magánhangzó után is. A *czibál, ribál, habar, zabar* (és *zavar*), *tébolyog* szavakban a mássalhangzóra következő *-bol, -bál* képzők analogiájára maradt meg a *b*; a *pudva* szóban pedig a rá következő *v* őrizte meg a *d*-t. Kivételes a *d* megmaradása a *büdös* és *rides* szavakban e mellett: *bűz* és *ríz*. (De már kétséggel kell fogadnunk Budenz magyarázatát a *kebel* és *liba* szavakról.)

Szótag elején áll még a *b* a *-ben, -be, -ből* ragokban, melyeknek közös töve a *bél* főnév; s e ragok csak a XV. század folyamán kapcsolódtak a főnévhez. Szótag végén e hangok rendesen az esetben állanak, ha a *b, d, g*-re végződő szóhoz rag vagy képző járul.

Kettős *bb, dd, gg* mai szók belsejében mindig csak újabb assimilatio útján jött létre: *abban, ebben* e h. *az-ban, ez-ben; lábbal* e h. *láb-val; csobban, dobban, lobban, robban* igékben a tőhöz (*csob-og, dob-og* stb.) *'an* momentán képző járult, melynek elején *h* vagy *v* állhatott (l. Alaktan) | *addig, eddig,* v. ö. *oda, ide, az, ez, aggat,* e h. *ak-gat,* v. ö.. *akaszt; faggat,* v. ö. *fakaszt; nyaggat,* e h. **nyak-gat; rëg-gel* e h. *rëg-vel.* |

2. gy. A *gy* rendesen szótagkezdő mássalhangzó, s legtöbbször *lj* hangcsoportból, néha *d*-ből fejlődött. Az *lj* hangcsoportból a magyarban előbb *lgy*, s ebből *gy* lett:

bogyó, e h. **molgyó,* ug. *mgʒjʒ* | *ëggenës,* töve ug. *jʒlgʒ*: **elgye-* | *egyelít* és *vegyít,* tövük **velgye,* e h. **velje* *fëggelëm,* ug. *pʒlgʒ*: **pelje* | *figyel,* e h. **filgyel,* a *fil, fül* szóhoz tartozik. — A felszólító mód *j* jeléből is *gy* lett egyes *e* tövű igék mellett: *ëgye, igya, hóggyën, lëgyën, vigyën* (e h. **ër-je,* **ir-ja* stb.). A Dunán túl a lágy mássalhangzók után álló *j* helyett mindig *gy* hangzik: *irgyon, vágyga, zsebgye* stb.

Digitized by Google

Egyes esetekben úgy látszik *d*-ből fejlődött a mai *gy*:

ëgyház, v. ö. *id-nap*, *id-vöz* | *faggyú* összetett szó ebből *fagy* + *joh*, s első része egy a *fagy-* igével, ug. p_8d_8 | *szégyen*, tő *szev* + *d* *ugyan*, töve ug. t_8d_8 | *vigyáz*, töve ug. v_8n + frequ. *d*, e h. **vingy-*.

A *gyógyúl*, *gyógyít* szóban *g*-ből lett a *gy*, e h. *jógúl*, bizonyosan a kezdő mássalhangzó assimiláló hatása alatt; v. ö. *gyogeyt*, *gyogét*, *giogít*, *gyógul* NySz. — Budenz az *igyekszik* szó *gy*-jét is *g*-ből magyarázza.

Néhány biztos példában vogul *nž*, *nš* hangcsoportnak felel meg a mi *gy*-nk: *aggyar* — *anžer*, *húgy*(*oz*) — *kuńš-*, *lágy-* meleg, *langyos* — *lańž-* sich etwas abkühlen. (Ezek alapján egyeztette Munkácsi a *magyar* név előrészét a vogulok *mańši* nevével; az utórész *erj*, a melyet már láttunk mint az *ember* és *férj* utótagját. L. Ethnographia I:290.)

Szó belsejébe jut a szóvégi *gy* azáltal is, ha hozzá rag vagy képző járul. E mellett a mai nyelvben az egymás mellé került *d* és *j* kölcsönösen assimilálódik, s ilyenkor mindig kettős *gy* lesz belőlük: *aggya* e h. *ad-ja*; *maraggyon* e h. *marad-jon*; *híggya* e h. *hid-ja*; *raggya* e h. *vad-ja*.

3. **ds, dz.** E két mássalhangzó diphthongus szó belsejében is nagyon ritka; sőt a nyugati nyelvjárásterület egy része (Göcsej, Őrség), továbbá az Ormánságban egyáltalán nem ejtik a *ds*-t, hanem *cs* áll helyette az idegen eredetű szavakban is: *fincsa*, *láncsa* (M. Nyszet V. 72. 80. l.).

A *ds* még az idegen szavakban is csakis *n* után áll; eredeti szavaink közül pedig csak a *bandsa*, *bandsal* szóban ejtjük. Ebben a frequentativ *s*, *cs* képző van, melyet bizonyosan megelőzött a frequ. *d*, s e két képző összeolvadása hozta létre a *ds*-t.

A *dz* már gyakoribb eredeti szavainkban: ez is a *d* és *z* frequentativ képzők egyesüléséből fejlődött s mindig kettősen hangzik: *takaródzik*, *hallgatódzik*, *fogódzik*, *tekerődzik*; *jáczik* (játszik) mellett *jádzik*; denominalis ige: *fiadzik*, *bimbódzik* stb. (l. az Igeképzést).

c) Szó végén.

A szó végén álló lágy explosivák története ugyanolyan, mint a szó belsejében állóké: tulajdonkép ezek is a szó belse-

Digitized by Google

jében állottak a tővégi magánhangzó elveszése előtt, s állanak ma is, ha rag vagy képző járul hozzájuk.

1. **b, d, g.** Az *mb, nd, ɣg* hangkapcsolatokból ép úgy lett *b, d, g* a szó végén, mint a szó belsejében:

mb : b: *eb*, ug. *ɛmb*$_{ä}$ | *hab*, ug. *k*$_{ä}$*mb*$_{ä}$ | *dob*, ug. *t*$_{ä}$*mb*$_{ä}$ | *seb*, ug. *s*$_{ä}$*mb*$_{ä}$. — A középfok *bb* (*-b*) képzője szintén ug. *mb* helyett áll.

nd : d: *had*, ug. *k*$_{ä}$*nd*$_{ä}$ | *lúd*, ug. *lund*$_{ä}$ | *vad*, ug. *v*$_{ä}$*nd*$_{ä}$. — A szóvégi *d* legtöbb esetben képző s szintén ug. *nd*-nek felel meg; lehet 1. frequentativ igeképző: *rakod, lököd;* egyes képzővesztett nomen verbalek végén: *csend, gond*; — 2. diminutiv főnévképző: *gyöngéd, apród, rövid*; *segéd*; helynevekben: *Várad, Bükkösd, Kövesd* stb.; — 3. sorszámnévképző: *másod, harmad* stb.; *mind* e h. **mi-mi-d*. — A névragok közül egyedül a birtokos személyragozás 2. személye végződik *d*-re: *házad, véged*; ez is ugor *nd*-nek felel meg. Ugyanilyen rag van az igék tárgyas ragozásának 2. személyében (*látod, kéred*; *láttad, kérted*).

ɣg : g: *ág*, ug. *ɑng*$_{ä}$ | *bog*, ug. *b*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *ég*, ug. *s*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *ég-*, ug. *j*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *fog*, ug. *p*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *hág-*, ug. *k*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *jég*, ug. *j*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *mag*, ug. *m*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *mëg, mög*, ug. *m*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *rág-*, ug. *r*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *rég*, ug. *r*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *rög*, ug. *r*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *szag*, ug. *s*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *szëg*, ug. *s*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *vág*, ug. *v*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *vég*, ug. *v*$_{ä}$*ng*$_{ä}$ | *szegni*, ug. *s*$_{ä}$*ng*$_{ä}$.

Leggyakoribb a *g* szó végén mint frequentativ igeképző, s mint ilyen is ugor *ng*-nek felel meg: *fog, függ, lóg, rág*; továbbá *csavarog, füstölög, émelyëg* stb. Az *ng* képzőben még egy *m*-nek kellett megelőznie a frequ. képzőt: *hajlong, tátong, hullong, kerëng, lézëng* stb.

Diminutiv értékű a *g* a *balog, világ, virág* szavakban. — A *-ség* képző eredetileg önálló szó volt, ug. *s*$_{ä}$*ɣg*$_{ä}$.

Az *-ig* ragban a *g* nyomosító elem a lativ értékű *i* után; ugyanez a rag van a *még, míg* szócskában is.

Néhány szóban hosszú *gg* hangzik az eredeti *ɣg* helyén *agg*, ug. *ɑɣg*$_{ä}$ | *segg*, ug. *s*$_{ä}$*ɣg*$_{ä}$ | *rëgg*, ug. *r*$_{ä}$*ɣg*$_{ä}$: ez utóbbiban a *gg* valószinüleg a tovább képzett *reggel* alak hatása alatt maradt meg.

Egyes szavakban a mai *b* és *g* más eredetű: ugyanis *p, k*-ból lett. Ilyen lehet a néhány deverbalis névszó végén álló *b*: *hasáb, nyaláb*. — *Küszöb* (v. ö. *közép*). A *-lag, -leg* rag az *alak* szóból fejlődött.

3. **gy.** Rendesen *j*-ből fejlődött *l* vagy *n* után:

ágy, e h. **álgya-*, az *alszik* igéhez tartozik, s a *j* nomen verb. képző | *jegy*, ug. *j*$_{ä}$*lgä*, s ebből **jelje* (v. ö. *jel*) *kegy*, ug. *kelge*: **kelje* | *lágy* és *langy*, ug. *l*$_{ä}$*nojo* | *négy*, e h. **nelje* | *szúgy*, v. ö. finn *syrjä* | *vagy* (kötőszó), vagy *vaj* vagy **valjon* alakból lett.

Digitized by Google

Néhány ige végén álló *gy* ugor *g*, illetőleg ebből lett *j* képzőből fejlődött, melyet rendesen szintén *l* előzött meg; így magyarázza Budenz a *vagy* és *hagy* igéket (Ugor alaktan 40. l.), az előbbi e h. **raljo-*; az utóbbi töve ug. k_8d_8-, s ebből lett $*h_8l_8$, s ehhez járult a frequ. *j*. Ugyanígy kell magyaráznunk a többi szóvégi *gy* fejlődését is, melyekkel Budenz csak egyszerű *d*-t állít szembe: *fagy*, ug. p_8d_8 s ebből $*f_8l_8$ + frequ. *j* | *rágy*, ug. $v_{88}d_8$ | *n* után állott a *j* a *mëgy* igében *mën* + frequ. *j*.

Egyes esetekben *d*-ből lett a *gy*, de csak akkor, ha mássalhangzó állott előtte: *agy*, ug. αng_8d_8 | *ëgyg*, ug. εgd_8 | *légy*, ug. l_8nd_8 | *nagy* ug. m_8nd_8.

A diminutiv képző ugor *nd*-ből is egyes szavakban *gy* lett: *ángy*; *Szilágy*, *Szilvágy*, *Egregy*, *Somogy*. S az *úgy*, *úgy*, *hogy* határozó szók *gy*-jében szintén a pronominalis *nd* képzőt láthatjuk; v. ö. *ide*, *addig*.

3. **dz.** Ez a mássalhangzó diphthongus csupán a *dz* végű igék felszólító módjának második személyében áll szó végén: *fogóddz*, *takaróddz* stb.

IV. Zönge nélküli (kemény) explosivák.

Az ugor alapnyelv kemény explosivái voltak: *p*, *t*, *k*; ez utóbbi mássalhangzó kétféle ejtésű volt, ép úgy, mint a mai magyar nyelvben: mély hangok mellett hátrább, magas hangok mellett pedig előrébb eső helyen képezték (*ḳ*). A magyar nyelv külön életében fejlődött a *ty* hang, valamint a két mássalhangzó diphthongus, a *cs* és *cz*.

a) Szó elején.

A kemény explosivák közül a *t*, *k*, valamint a *cs* gyakori szókezdő mássalhangzók a magyarban, a *p* és *cz* ritkább (Budenz csak 15 pontban tárgyalja a *p*-vel kezdődő szókat), a *ty* pedig csupán egy idegen eredetű szó elején áll (*tyúk*).

1. p, t, k. A mai magyar szókezdő *p*, *t*, *k*-nak az ugor alapnyelvben ugyane hangok felelnek meg; e mellett e mássalhangzók — mint látni fogjuk — más irányban is fejlődhettek a magyarban.

Digitized by Google

A magyar *p*-nek egy-két esetben *b*, *v* felel meg a rokon nyelvekben; ilyenkor *b* lehetett az ugor szókezdő hang, s ebből lett *p*: *part*, v. ö. votj. *bord*; *peder*, *penderít*, v. ö. f. *vääntä*, cser. *vüdel*, zürj. *bïdmal*. — A *pedig* szóban *k* helyébe lépett a *p*, s a régi nyelvben gyakori is a *kedig* alak.

Egy-két szóban *t*-t állít Budenz ugor *k*-val szembe: *telek* (a. m. kötél, szíj, ebben: *telekes bocskor*), v. ö. zürj. *köl*, vog. *kuali*, oszt. *kel*, f. *köyte* || *töp*, *töpped*, *töpörödik*, ug. *kgbgrg*.

2. cz, cs. A *cz* a legritkább szókezdő mássalhangzók közé tartozik; az idegen eredetű szavakon kívül alig néhány szóban fordul elő: *czelleng* és *cselleng*; *czipel*, *czibál* (rokonaik Budenz szerint *szop*, *szip*); *czirmos*, *czirmol* és *szurmos*; *czirógat*. Mindezekben dentalis spiransból, *sz*-ből lett a *cz*.

A *cs* már gyakoribb szók elején; ez is dentalis hangokból fejlődött, a mennyiben részint *t*, részint *s*, *š* felel meg neki az ugor alapnyelvben. A *t*-ből bizonyosan előbb *ty* lett, s e palatalis explosivából fejlődött azután a szintén palatalis *cs* (v. ö. Munkácsi, Nyr. XII: 347.): *csap*, ug. *tgp* | *csönd*, v. ö. f. *tyvy*, vog. *täuänt* | *csík*, v. ö. f. *tie*, zürj. *tuj* | *csomoszol*, v. ö. *töm*, *tom* | *csuk*, v. ö. f. *tukki*.

A többi *cs* spirans eredetű, s Budenz *s*-nek (— magy. *sz*) jelöli az ugor szókezdő mássalhangzót; azonban a palatalis *cs* aligha fejlődött egyenesen *s*-ből; valószinübb, hogy előbb a szintén palatalis *š* (magy. *s*) lett belőle s azután *cs*; ép úgy mint az *sz*-ből is gyakran *cz* lett. Munkácsi ki is mutatja (Nyr. XII: 444.), hogy több szóban a rokon nyelvek is palatalis szókezdetet mutatnak (*š*, *č*), tehát már az ugor alapnyelvben is az *š*-t sejthetjük szókezdő mássalhangzónak e szavakban: *csillog*, *csíp*, *csípő*, *csög*, *csurka* (és *hurka*). — Szintén *š* előzte meg a következő szavak *cs*-jét: *csegély*, *cseklény*, *cseleked-*, *csëpp*, *csikland*, *csiszol*, *csók*, *csótolog*, *csöcs*, *csődül*, *cselleng*, *csökken*, *csokor*, *csűn*.

Két szóban Budenz gutturalis explosivával állítja szembe a magyar *cs*-t: *csëtër*, v. ö. finn *keträ-*, magy. *gyötör*; *csülök*, v. ö. mord. *kilgäkš*. Valószinü azonban, hogy mindegyikben előbb *ty* lett a *k*-ból s azután *cs*.

Digitized by Google

b) Szó belsejében.

1. **p, t, k.** A *p, t, k* szó belsejében legtöbb esetben ugor *p, t, k*-nak felel meg, s nagyobbrészt nem a tőhöz tartozik, hanem képző vagy rag. Sok esetben eredetileg még egy mássalhangzó előzte meg az explosivát, mely azután assimilálódott hozzá; tehát kettős explosiva előzte meg a mai egyszerű hangot.

A tőhöz tartozik a kemény explosiva a következő szavakban:

apad, ug. *αmp-*; *eped* e h. **emped*, mindkettőben előbb *pp* lett az *mp*-ből | *apa, ipa*; *napa*; *lepe*; *csëpëg*; *röpül*; *tapad*; *törpe* e h. **töpre* szavakban szintén eredeti hangnak kell tartani a *p*-t, noha Budenz *b*-t állít vele szembe | *ester*; *ostor*; *játék*; *útál*; *utolsó*; *metél, ötlik* | kettős *tt* előzte meg a mai alakot ezekben: *tetem*, v. ö. lapp *takte*; *tetü*, ug. *tgktgrg* | ma is kettős *tt*-vel hangzanak: *kettő*, ug. *kgktg*; *retten* e h. **rexte-* | *csekély, sekély*; *csikland*; *fekszik*; *makacs* | *iktat* szó *k*-ja a régi nyelv *χ* hangjából lett a rá következő *t* hatása alatt, e h. *joχt-* | *g*-ből magyarázza Budenz néhány, eredetileg háromtagú szó közepén álló *k*-t: *akar, csokor, gyakorol, gyökér, rokon, teker, vakar*; ug. *αngrg, sggrg* stb. | a *tekint* szóban dissimilatio hatása alatt *t*-ből lett a *k*, e h. **tetint*, v. ö. *tetszik*.

A *p, t, k* legtöbb esetben mint képző jutott a szó belsejébe, és pedig: 1. momentán igeképző: **p**: *állapodik, ülepedik; telepszik: csillapít; csörömpöl* stb.; — **t**: *fertő-, förtelem; ital; kujtorog; kutat; lusta; méltó; oltalom; tántorog; tetszik; titok;* ugyanez a képző része néhány főnévképzőnek: *érték, mértek; birtok; tétemény, szőtemény;* — **k**: *alkú, alkalom, alkot; alkonyodik; csüszik; fakad, fakaszt; sikál; szakad* e h. **szav-kad;* **szakkad; tőked;* kettős a *k* az *'an, 'en* képző előtt: *bökken, csökken, rekken, rokkan*, továbbá ebben *pukkad* e h. **purkad*, ug. *pggk*: a momentán *k* része több képzőbokornak is: *-kol, -kël, -köl; -kod, -köd, -köd; -koz, -këz, -köz; -kál; -kos; haldokol, csipked, iggekëzik, turkál, futkos* stb.

2. diminutiv főnévképző: **k.** több képzőbokorban: *-ka, -ke: hóka, lëányka, embërke* stb; — *-kó: bunkó, házikó, Ferkó;* — *-köny, -kony: keskëny, rékony, hajlékony.*

Egyes ragokban a *t* szintén ugor *t*-nek felel meg: a többes 2. személy *-tok, -tëk, -tök* ragjában a második személyre mutató *t* van; a befejezett cselekvés *t*-je (*irtam, irtál* stb.) pedig a nomen verbale képző *t*. Külön szóból lett a *-tól, -től* rag (e h. **törül*), úgyszintén a *-stól -stül*, (l. a Névragozást); a *-kor, -kép* és *-ként* ragok szintén külön főnévből váltak raggá.

Digitized by Google

A mai kiejtésben gyakran lép *p, t, k* a *b, d, g* helyébe, ha utána kemény mássalhangzó következik (v. ö. 28. l.); ily módon fejlődött a *szitok* és *átok* szavak *t*-je is *d*-ből, e h. **szid-ko*, **áld-ko*, s a *szitk, átk* helyébe lépett *szitok, átok*.

Kettős *pp, tt, kk* gyakran fejlődött assimilatio útján: *nappal; ettől, attól; ekkora, akkora* stb.

2. ty. A *ty* a tőhöz tartozik az *atya* szóban, ebből $at_g ja$, s a *t-j*-ből lett a *ty*. A *kutya* szó, valamint a vog. *kūt'uw, kut'u*, mord. *kut'u, kut'ka*, votj. *kuča*, valószinüleg iráni eredetüek. (L. Ethnographia V: 72.)

Az eredeti szavak *ty*-je rendesen *t*-ből lett, leginkább magas hangok előtt; így a mai *-tyú, tyű* képző eredetileg *-té* volt: *töpörtyű* és *tepertő, pörgettyű; sarkantyú, fogantyú, forgattyú, pattantyú*, v. ö. a Schl. Szój.-ben: *teperte, sorcante, pathtante* (l. a Szóképzést). — A *latyhad, letyhed* és *lettyed* szavak töve egy a *lágy, langy* szóval; ezekben tehát *gy*-ből lett a *ty* a *h* hatása alatt.

Ezen kívül az egymás mellett álló *t* és *j* mindig *ty*, ill. *tty*-nek hangzik: *állattya* e h. *állat-ja; állíttya* e h. *állít-ja; hajtyuk* e h. *hajt-juk* stb.

3. cz, cs. A *cz* a szó belsejében is ritka hang. Leggyakrabban az egymás mellé került *t-sz* hangokból lett *cz;* ilyenkor magánhangzó után kettős *ccz*-t, mássalhangzó után egyszerű *cz*-t ejtünk: *bonczol* e h. *bont-szol; hurczol* e h. **hurt-szol; haczor* e h. *hat-szor*.

A *cs* ugyanúgy keletkezik, mint a *cz*. Az egymás mellé került *t-s* mindig *cs*-nek hangzik: *roncsol*, e h. *ront-sol*. A *tj*-ből is az igeragozás fölszólító alakjaiban *ts*, ill. *cs* lett mássalhangzó után: *tarcson, tarcsa; hajcsunk, kelcsetëk* (tartson, tartsa, hajtsunk, keltsetek).

Egyes esetekben *s*-ből lett a *cs;* ugor alakja ez esetben *s* vagy *sk* volt:

acsarog, ug. $v_g s$-, *facsar*, ug. $p_g sk_g r_g$; *kecsëget*, v. ö. finn *kesy*, *lucsok, lucskos*, ug. $l_g sk_g$.

Az ugor *sk* frequentativ és *-ks* diminutiv képzőből is gyakran lett *cs*, és pedig leginkább explosivák előtt és liquidák után. Ez esetekben is mindig *s* volt előbb.

A frequentativ képző áll a következő szavakban: *kancsal; ácsorog* és *ácsingóz*, e h. **áncsorog; csücselik; csücsül;*

Digitized by Google

dömöcsköl; *hágcsó*, e h. **hágosó*; *lépcső*, e h. **lépëső*; *toporcsol*, *döngicsél*, *rágcsál* és *rágicsál*, *lépcsel*, *szökcsel*. — **Diminutiv képző** a *cs* a következő szavakban: *alacsony*, *olcsó*; *farcsok*; *ócska*; *tócsa*, *gyermekcse*; *halacska*, *tavacska*, *kezecske* stb.

c) Szó végén.

1. **p, t, k.** E három mássalhangzó szó végén ugyanolyan eredetű, mint a szó belsejében, t. i. ugor *p*, *t*, *k*-nak felel meg.

A szótő végén áll a *p*, *t*, *k* a következő szavakban: *csap*, *ép*, *kap*, *lap*, *lép* | a *csíp*, *lep-*, *szop* szavakban Budenz *b*-vel írja az ugor alakot; de valószinübb, hogy ezekben is *p* felel meg a mai *p*-nek || *öt*, *hat*, *hét*, *mart*, *part*, *szirt*, *üt*, *vet* | *ék*. — Néha még egy mássalhangzó állott az explosiva előtt; ilyenek: *láp*, ug. $l_ämp_ä$ | *szép*, ug. $s_ämp_ä$ | *tép*, ug. $t_ämp_ä$ || *két* ug. $k_äkt_ä$, v. ö. *kettő*. — Ma is hosszú *pp*-t ejtünk a *csëpp* és *topp* szavakban, melyekben nom. verbale képzés lappang: **csëpv*$_ä$, **topv*$_ä$.

Legtöbb esetben képző a szó végén álló kemény explosiva.

A *p* momentán igeképző e két szóban: *lép*, *rop*.

A *t* különböző értékkel állhat az igék végén; 1. **momentan képző**: *köszönt*, *kacsint*, *fogant*; — *taszít*, *vonít*, *merít*, *említ*, *fenyít* stb.; — *szeret*, *rezet*, *siet*; — *tilt*, *félt*, *fest*, *ért*, *sért*, *tart*, *lát*, *lót*, *fut*, *jut*, *tát*, *rejt*, *sejt*; — 2. **causativ képző**: *kelt*, *bánt*, *teremt*, *döbbent*; *dagaszt*, *akaszt*, *maraszt* stb.; *hajt*, *süt*, *fojt*, *fejt*; *ront*, *bont*, *hint*; *márt*, *bujt*, *olt*, *ránt*; *csörget*, *forgat*, *adat*, *mondat* stb.; *reszít*, *szállít* stb.; — *olvastat*, *kerestet*, *fektet*, *gyóntat* stb.

A nomen verbale képző *-at*, *-et* szintén nem egyéb, mint a momentán igeképző, a mely mellől a *r* deverbalis főnévképző lekopott (*-atv* helyett *-atu* és *-at*) *nyugat*, *járat*, *jövet*; *hit* (*hitves*), *lét*, *ét*; — továbbá elhomályosult igei alappal: *bojt*, *füst*, *harmat*, *liget*, *liszt*, *nyüst*, *rest*, *rojt* és *rost*.

Hosszú *t*-vel végződik a nomen perfecti képző: *halott*, *adott*, *keresett*, *ëvett*; mássalhangzó után azonban csak *t* hangzik: *holt*, *járt*, *kelt* stb. Ez a képző Budenz szerint **rt* volt, de lehet, hogy az előbbi *-tv* képzővel egyeredetű (l. bővebben a Szóképzésben).

A befejezett cselekvés *-t* jele, mint már fentebb is említettük, ugyanaz, mint a nomen perfecti képzője, s magánhangzó

Digitized by Google

után ez is *tt*, mássalhangzó után *t* (*irt, olvasott*). Szó végén csakis a 3. személyben áll.

A névragok közül *t*-vel van a hol kérdésre felelő helyrag, mely néha más ragokkal áll kapcsolatban: *alatt, fölött, mellett, előtt; itt, ott; Győrött, Pécsett, Kolozsvárt; lent, fönt, kint;* és a *-nott* ragban.

A tárgyrag szintén *t* (*ezt, minket, örömet*) s ugyanilyen ragja van az accusativusnak a mordvin nyelvben, s némely esetben a finnben is (főleg a névmások mellett).

Ezenkívül *t*-re végződnek még az *-ént, -ként, -nként* és az *-ért* ragok.

A *k* igék végén mindig momentan képző: *bök, buk, csuk, lak-ik, lök, ok-ik, szok-ik, szök-ik*. Ugyanez a képző van néhány névszó végén is, midőn utána a nomen verbale képző elveszett: *lyuk, ok, sík, szak*.

A névszók végén álló *k* másrészt diminutiv képző: *csík, csók, fék, fok* (e h. *fog-ko*), *ik, ük* e h. **iv-ke; homlok; szík, szűk; gyermék, fészék, farok, tőrök, telék, torok, poczak; fiók, pufók, szemők; maradék, jövedék* stb.

A többes szám képzője *k*, melyet Budenz egynek tart a finn, vogul és mordvin nyelvek *t* többes képzőjével; ennek eredetibb alakja viszont *d* volt. Némi bizonyítékok támogatják is az ugor nyelvek e kétféle többes képzőjének eredeti egységét, azonban annyi bizonyos, hogy e *t : k* hangcserének ez esetben még a magyar nyelvnek különválása előtt kellett végbemennie. E hangváltozásra befolyással lehetett az is, hogy a magyarban a tárgy ragja már *t*.

Ugyanez a többes képző áll e névmási alakok végén: *mink, tik, ők;* továbbá az igék, valamint a birtokos személyragozás többes számú ragjaiban: *-unk, -tok, -nak : -jak, -játok, -ják : -unk; -tok; -uk, -juk*.

Az igék 1. személyének *-k* ragja *mk*-ból lett, melyben az *m* mutat az 1. személyre, a *k* pedig nyomatékosító elem. Ép ily nyomatékosító elem a *-k* a 3. személy *ik* ragjában.

A névragok közül csak a *-nek* végződik *k*-ra: ez eredetileg külön szó volt (v. ö. lp. *ńeika*), s utána hiányzik a lativus *-é* rag: e h. **neké, neki*.

Digitized by Google

2. cz, cs. A *cz* szó végén is ritka mássalhangzó; s a néhány szóban, melynek végén áll, ugyanúgy fejlődött, mint a szó belsejében. Leggyakrabban a *t-sz*-ből lett *cz; arcz*, e h. **artsz*$_g$ ill. **ard*$_g$*sz*$_g$*; tucz*, e h. *tud-sz; accz*, e h. *ad-sz; tarcz*, e h. *tart-sz* stb. Az *sz*-ből lett a *cz* a *pocz, bucz* szókban, v. ö. ug. *p*$_g$*ks*$_g$.

Ezeken kívül az eredeti magyar szavak közül csak a *nyolcz, kilencz* és *harmincz* számnevek végződnek *cz*-re; ezekben a *cz* ill. *ncz* egy tizet jelölő *mis* szóból lett, s az *ms* illetőleg *ns* fejlődött *ncz*-vé.

A szóvégi *cs* a tőhöz tartozik az *öcs* szóban, e h. **öps*, ug. *v*$_g$*ps*$_g$. Egyébkor mindig diminutiv képző: *csöcs, hánes, hoporcs; forgács, kajács, szijács, tanács; makacs, kövecs; kenőcs.* A nomen possessoris képző *s*-ből lett *cs* a *bölcs* szóban e h. **belcs, *bels.* Végül a szó végén egymás mellé kerülő *t-s* is mindig *cs*-nek hangzik: *tarcs*, e h. *tart-s; hajcs*, e h. *hajt-s.*

V. Zöngés (lágy) spiransok.

A mai magyar nyelv lágy spiransai: *v, z, zs* és *j*: ezek közül az ugor alapnyelvben csak a *v* és *j* volt meg, a másik kettő újabban fejlődött. Az ugor alapnyelv lágy spiransai sokféle változáson mentek át; szó belsejében és végén majdnem mindig beleolvadtak az előttük álló magánhangzóba, így lett a *v*-s diphthongusból végre *ó, ő* és *ú, ű*, a *j*-s diphtongusból *é, í* és *á*. (V. ö. a hosszú magánhangzók történetét.) A mai magyar nyelv *v* és *j* hangjai tehát többnyire újabb eredetüek, s különböző explosiva, nasalis vagy liquida hangból fejlődtek.

a) Szó elején.

A lágy spiransok közül leggyakoribb szó elején a *v*; a többi nagyon ritka. (Budenz 10 pontban tárgyalja a *j*, 5-ben a *z* s 1-ben a *zs* kezdetű szókat.) E szókezdő mássalhangzók ritkaságának oka, hogy az eredetileg szó elején állott *v* és *j* legtöbb esetben beleolvadt a rákövetkező magánhangzóba, s e szavak ma a magánhangzós kezdetüek közé tartoznak (v. ö. *rimád* HB. ma *imád; ír-ás* ug. *j*$_g$*g*$_g$- stb.); a *z* és *zs* pedig, melyek nem

Digitized by Google

voltak meg az ugor alapnyelvben, szó elejen újabban is csak ritkán fejlődtek.

A mai szókezdő *v* és *j* rendesen ugor *v*, *j*-nek felelnek meg, s a rokon nyelvekben vagy ugyane mássalhangzó, vagy magánhangzós szókezdet áll velük szemben; pl. *vető*, vog. *valem*; *vér*, vog. *vur*; *jég*, vog. *jay*, oszt. *jenk*; *jő*, vog. *ji*, oszt. *jiv-*. — Egyes nyelvjárási alakokban szókezdő *l*-ből lett a *v*: *vép*, e h. *lép*; *vápa*, e h. *lápa*; *vék*, e h. *lék*.

A szókezdő *z*, *zs* hangoknak vagy *t*, vagy *s* (= *sz*) felel meg az ugor alapnyelvben; s a *t*-ből is előbb *sz* lett. A mai *z*-vel néha szemben is áll az eredetibb *sz*: *zaj*, *zajlik* és *szaj*, *szajlik*. Az egyedüli ugor eredetünek kimutatott *zs* kezdetű szó: *zsugori*, *zsugorog*, ug. $s_8 \chi g_8 r_8$.

b) Szó belsejében.

1. v. Egyike legkedveltebb mássalhangzóinknak a szó belsejében. Rendesen két magánhangzó között áll; mássalhangzó után, szótag elején csak az esetben, ha a *v* már a raghoz vagy képzőhöz tartozik; szótag végén pedig csak a szóvégi *v* állhat, ha rá mássalhangzóval kezdődő képző vagy rag következik.

A két magánhangzó között álló *v* rendesen a tőhöz tartozik, s különböző mássalhangzóból fejlődhetett. Az ugor alapnyelvben, mint tudjuk, a szótő kéttagú volt, s a második szótag kezdő mássalhangzója mindig két magánhangzó között állott; az ily helyzetben levő lágy explosivából és liquidából legtöbb esetben lágy spirans lett. Ily módon lett a két magánhangzó között álló *b*, *g*, *m* és *l*-ből *v*. E mellett az ugor alapnyelvnek két magánhangzó között álló *γ* hangjából is *v* lett; azonban ez a *v* ma már beleolvadt az előtte álló magánhangzóba. (V. ö. az *ó*, *ő* és *ú*, *ű* hangok történetét.) Egyes esetekben a rokon nyelvekben is *v* áll a magyar *v*-vel szemben; ilyenkor a *v*-t tarthatjuk az ugor alapnyelv hangjának; de lehetséges, hogy ez esetekben is a fentebb elsorolt mássalhangzók valamelyikéből lett a *v* és pedig valószinüleg már akkor, mielőtt e nyelvek különváltak volna.

α) **b : v.** Más nyelvekben is gyakori eset, hogy a két magánhangzó között álló lágy explosivából a megfelelő lágy spirans lesz (latin *caballus*, francia *cheval*; latin *fabam*, francia

Digitized by Google

fève; — a spanyolban a latin *b* helyett rendesen bilabialis *w*-t ejtenek). Ez a *b : v* hangváltozás igen könnyen megy végbe; a helyett, hogy összezárjuk a két ajkat, keskeny rést hagyunk köztök, s ekkor a bilabialis *w* hangzik s ennek a helyébe lép azután a magyar nyelvnek szokásos dentilabialis *v* hangja.

Így lett: *levegő*, e h. *lebegő* | *éved*, ug. t_8b | *hovad* és *kuvad*, ug. k_8b_8- | *hüvely*, v. ö. vog. *sipel* | *kevés*, töve ered. **kebe-* | *kiván*, e h. **kajba-* | *levél*, ug. l_8b_8 | *nyuvad*, *nyivad*, valószinüleg ug. $ń_8b_8$ | *téved*, e h. **têbe* | *zavar*, v. ö. *habar*, u. $t_8b_8r_8$.

β) **m : v.** Az *m* ép oly zárt hang, mint a *b;* köztük csak az a különbség, hogy *m*-t képezve, a lágy íny megnyitja az orrüreget, mig a *b* képzésekor zárt; mihelyt bezárjuk a lágy inynyel az orrüreg nyilását, *b*-t képezünk. Az *m*-ből tehát ép oly könnyen válik bilabialis *w*, s azután a dentilabialis *v*, mint a *b*-ből.

Ezt a hangváltozást látjuk a következő szavakban:

avas, *avál*, ug. αm_8- | *bávál* és *bámúl* | *gyáva*, e h. $gy_8h_8m_8$ *javas*, *javál* stb., ug. j_8m_8- | *mível*, *mives*, *művész*, ug. $m_8l_8m_8$- | *savanyú*, *savó*, e h. **šapama* | *tetves*, ug. $t_8gy_8t_8m_8$.

Ugyancsak *m*-ből lett több ige momentan *r* képzője, mely legnagyobb részt elavult igető mellett áll: *olvad* | *örvend*, v. ö. *örül* | *tolvaj*, alapige t_8l-m_8 | *divat*, *déraj*, e h. **d*$_8jm_8$-. Még gyakoribb ez a momentán *r* egyes főnévképzők előtt: *köszvény*, *fösvény*, *halvány*, *örvény*, *ösvény;* *jövevény*, *tanítvány*. Ugyanez a momentán *r* van a *-va*, *-ve* és *-ván*, *-vén* határozó képzőkben.

γ) **l : v.** A magánhangzók történetét vizsgálva, láttuk, hogy a szótag végén álló *l*-ből igen gyakran lesz *u* (*alma : auma*). Néhány esetben a két magánhangzó között álló *l*-ből is *w*, és azután *r* lett:

avat összefügg az *alszik* igével s e helyett áll **alat* | *erez*, e h. **elez* | *követ* a *kel* igéhez tartozik, e h. **kölet* | *kivül*, e h. **külül*. Ugyanígy magyarázza Budenz a *füves*, *fűvek* és *öszve* szók *v*-jét: *öszve*, e h. **öszelé*.

δ) **g : v.** E két hang igen messze képződik egymástól, az átmenet köztük mégis érthető. A két magánhangzó között álló *g*-ből első sorban a megfelelő lágy spirans lesz (γ): a mai német nyelvben is így hangzik minden *g*, mely két magánhangzó között áll (*sage* olv. *záγe*). E γ képzésekor a nyelv helyzete igen közel áll az *u* képzésének helyzetéhez, s ép ezért e hanggal könnyen egyesül az ajkak zártsága. (V. ö. a *lw*, *nw* gyakori kapcsolatát: az

Digitized by Google

angol *w* is egyesíti magában a labialis és gutturalis articulatiót). Ha a γ-vel ilyformán az ajakzárás egyesül, igen könnyű már az átmenet a magyar *v*-re. Ezt a hangváltozást mutatja ki Budenz a következő szavakon:

csovad és *suvad*, ug. $s_{ȣ}g_{ȣ}$- | *eves*, ug. $t_{ȣ}g_{ȣ}$- | *évad*, ug. $j_{ȣ}g_{ȣ}$- | *fuvall*, *fuvás*, ug. $p_{ȣ}g_{ȣ}$- | *gyovon*, a *gyón* mellett, ug. $ń_{ȣ}g_{ȣ}$- | *heves*, töve Budenznél $k_{ȣ}g_{ȣ}$, vagy a mint a kezdő mássalhangzóra nézve Munkácsi helyesebben állapítja meg (Nyr. XII: 297): $s_{ȣ}g_{ȣ}$- | *hüvös*, ug. $s_{ȣ}g_{ȣ}$ | *ivás*, *ivó*, ug. $j_{ȣ}g_{ȣ}$- | *ívás*, ug. $j_{ȣ}g_{ȣ}$- | *jövő*, *jövés*, ug. $j_{ȣ}g_{ȣ}$- | *levék*, *levő*, ug. $l_{ȣ}g_{ȣ}$-? | *lövök*, *lövés*, *lövell*, ug. $l_{ȣ}g_{ȣ}$- | *nevet*, v. ö. vog. *magint* | *nyüvek*, *nyüves*, ug. $ń_{ȣ}g_{ȣ}$- | *nyüved*, ug. $ń_{ȣ}g_{ȣ}$- | *olvas*, e h. **lovas*, ug. $l_{ȣ}g_{ȣ}$- | *rovok*, *rovás*, ug. $r_{ȣ}g_{ȣ}$- | *sivó*, *siván*y, ug. $s_{ȣ}g_{ȣ}$- | *sövény* és *szövés*, ug. $s_{ȣ}g_{ȣ}$- | *távol*, *távoz*, ug. $t_{ȣ}g_{ȣ}$- | *tevő*, *tevés*, *tevékeny*, ug. $t_{ȣ}g_{ȣ}$- | *tavak*, ug. $t_{ȣ}g_{ȣ}$- | *vövő* és *vivő*, ug. $v_{ȣ}g_{ȣ}$-.

ε) A mai *r* hangok egy részével szemben a többi ugor nyelv is már *r*-t mutat; tehát ezekben vagy eredeti a *r*, vagy pedig a régibb *m* vagy *b*-ből — a melyek legkönnyebben változnak *r*-re — még e nyelvek egységének korában *r* lett:

kövek, *köves*, v. ö. finn *kivi* | *lovak*, *lovas*, v. ö. oszt. *lovi* | *rövid*, v. ö. oszt. *ravi* | *sovány*, v. ö. mord. *šuva*.

A reflexiv ugor *r* képző rendesen beleolvadt az előtte álló magánhangzóba; néhány esetben azonban megmaradt, *alró*, *alrás* de: *aluszik*; továbbá: *alkurás*, *eskürő*, *fekrés*, *nyugró*, *haragró* stb.

A *-val*, *-vel* és *-vá*, *-vé* ragok egy közös **vêl* alapszóból lettek, melynek ragos alakjai.

2. j. A *j* állhat a szó belsejében akár szótag elején, akár végén; csakhogy ez utóbbi esetben már magánhangzós természetű s diphthongust alkot az előtte álló magánhangzóval (v. ö. 15—16. l.). E diphthongus kapcsoló hangjának, az *i* (*j*)-nek történetét nem fogjuk külön tárgyalni, mert mindig ép oly eredetű, mint a szótagkezdő *j*; csakis a mai kiejtésben hangzik a mássalhangzó helyett e kapcsoló hang.

A *j* leggyakrabban a szótag elején áll, magánhangzó után; előtte alig áll más mássalhangzó, mint *r* és *m*, mivel dentalis magánhangzó után kerülve, a megfelelő palatalis hang lesz belőlük: *t-j* : *ty*; *d-j* : *gy*; *n-j* : *ny*; a dentalis spiransokhoz pedig teljesen illeszkedik: *ásson*, e h. *ás-jon*; *szakaszszon*, e h. *szakasz-jon*. A *j* után pedig alig áll más mássalhangzó, mint a *t*, kivéve ha *j*-re végződő szóhoz mássalhangzón kezdődő rag vagy képző járul.

A *j* kétféle hangból fejlődhetett: részint régebbi *l*, illetőleg

Digitized by Google

lg-ből lett *ly* és ebből *j*, részint pedig a két magánhangzó között álló *g* változott *j*-vé. Eredetibb *l*, *ly*-ből kevés régi példában lett a *j*; így Budenz szerint a következő szavakban:

ajánl, ajándék, e h. **jȣlán* | *ájul*, e h. **álygl, *álúl*, v. ö. *alél* | *bójász*, és *bólyász* Tsz., v. ö. *bolyog*, ug. *mȣlgȣ* | *lejjebb*, e h. **lellebb*, v. ö. vog. *lajl*. ug. *lȣglȣ* | *nyájas*, e h. **nyáljas*, lp. *ńalge*.

Hasonló eredetű a tárgyas igeragozás egyes alakjaiban fellépő *j*: *irja, irjuk, irjátok, irják*; mindezekben a *j* a harmadik személyre mutat, s ugor *d*, illetőleg ebből fejlődött *l*, *ly* helyett áll. A birtokos személyragozás 3. személyében (*hazája, kardja, ideje* stb.) ez a 3. személyre mutató *j* beolvadt már a magánhangzóba, s a mai *j* hang csak újabban fejlődött a magánhangzós tövek után a hiatus pótlására; utóbb lassankint elterjedt mássalhangzók után is. (L. ezeket bővebben a Szóragozásban.)

Ez az *ly*: *j* változás újabb nyelvünkben sokkal inkább elterjedt, úgy hogy ma már e hang helyén a magyar nyelvterületnek igen nagy részén mindig *j* hangzik.

A két magánhangzó, továbbá *r* és egy magánhangzó között álló *g*-ből is gyakran *j* lett. Lehet, hogy e fejlődés *gy*-n keresztül történt, azonban az is lehet, hogy egyszerüen a kissé előrébb képzett *g*-ből (*ǵ*), mivel neki megfelelő spirans a magyarban nincs, a hozzá képzésmódra nézve legközelebb álló *j* lett. Ez a *g* fejlődhetett esetleg régibb *γg*-ből is, de természetes, hogy már akkor *g*-nek kellett lennie, mikor a többi *g* kezdett *j*-vé válni. Így fejlődött a következő szavak *j* hangja:

ajtó, ajak, ajaz és *ájaz*, közös alapigéjük ug. *αγg-* „aperire" *ájítoz* (és *áhítoz*) *ájtatos*, ug. *αγgȣ-* *bojt*, ug. *bȣγg+t* | *bujtat*, ug. *bȣg+t* | *döjt*, ug. *tȣg+t* | *fejér* (és *fehér*), ug. *pȣg-* | *fojt*, ug. *pȣgȣ-* *gerjed*, ug. *kȣrgȣ* | *hajadon, hajnal*, ug. *kȣgȣ* | *hajt*, ug. *kȣgȣ-* | *ijed*, ug. *jȣgȣ-* *kajács, kajla*, ug. *kȣgȣ* *kijes* (v. ö. *kéj*), ug. *kȣgȣ-* *lejt*, ug. *lȣg+t* | *majd* (v. ö. *má-s*), ug. *mȣgȣ-* *marjál*, e h. **majrál*, ug. *mȣgr-* | *rajt* és **rajá, réjá*, ug. *rȣgȣ-* | *rejt*, ug. *rȣg+t* | *sajog, sajnál*, ug. *sȣngȣ* *sajtó*, ug. *sȣg+t* | *sajtalan* (v. ö. *só, savak*), ug. *sȣgȣ* | *sijet*, ug. *sȣgȣ* *sajt*, ug. *sȣg+t* | *terjed*, e h. *tejred*, ug. *tȣgr*.

Ugyanesak *g*-ből lett az első elem az *-ajt*, *-ejt* causativ igeképzőben, mely ma a legtöbb esetben *it*-nek hangzik: *felejt, hallajt, reszejt*: *gyájt* e h. **gyorojt*: *gyűjt*, e h. **györöjt*: *nyájt*, e h. **nyorojt*; *rerejtik* A régi nyelvben gyakoribb volt az *-it* képzőnek e teljesebb alakja.

Digitized by Google

A felszólító mód *j*-je szintén *g*-ből lett: *írjon, írja; kérjën, kérje* stb.

Budenz néhány szóban *š:j* hangváltozást lát: *fejt*, v. ö. *feslik, fesël; ejt*, v. ö. *esik; rojt* és *rost;* továbbá *ás* és *áj, ásít* és *ájít*. Szerinte az *š*-ből χ (talán inkább a német *ich*-beli spirans hang, χ́) lett, s ebből *j*. Azonban ezt a hangváltozást nem igazolja a magyar nyelv története, hisz a legtöbb *s* ugyanilyen helyzetben változatlan maradt: *fest, este, rest* stb. Sokkal valószinübb, hogy ezekben is *g*-ből lett a *j*, melyhez néha még *š* (ug. *sk*) képző is járult; tehát *fejt*, e h. **fege-t : fejet*, míg *fesël*, e h. **feje-s-l- ; áj* a puszta igető, melyhez képző járult ebben: *ás*.

Egy esetben *gy*-ből lett a *j* : *hajít*, e h. *hagyít*, a *hagy* igéből. — A *szomjú* szóban összetétel útján került *j* a szó belsejébe.

3. z, zs. A *z* szó belsejében kétféle eredetű. Néha *d* felel meg neki az ugor alapnyelvben; a két magánhangzó között álló *d*-ből ugyanis ép oly könnyen lett a megfelelő lágy spirans, a *z*, mint a *b*-ből *v*, csak a szájüregben felállított zárt kellett kissé megnyitni. Így fejlődött a *z* ezekben:

mozog, mozdul, tövük ug. $m_g d_g$- | *vezér, vezet*, ug. **vedä*. Gyakoribb ez a fejlődés a mai szóvégi *d*-knél.

A legtöbb szó belsejében álló *z*-nek régibb *sz* felel meg; ez a *z* állhat két magánhangzó között, vagy lágy explosiva és spirans mellett:

gazdag, töve kos_g, ép úgy, mint a *haszon* szóé, tehát e h. **kaszdag* | *hozzá*, v. ö. oszt. *χoźa* | *izen*, töve ug. $j_g s$ | *izgat*, első szótagja e h. **jovosz-*, v. ö. *iszamodik* | *izzó*, ug. ask_g- | *kezd*, e. h. **kêszed*, melyben az *sz* már frequ. képző | *kozmás*, ug. $kvosk_g$- | *közé, közös, közép*, ug. $k_g tk_g$ | *közel*, ug. $k_g tk_g$ | *küzd*, e. h. **küszöd*, ug. $k_g sk$- | *mezítelen*, ug. $m_g sk_g$-.

A *zs* rendesen *s* helyett áll, és pedig *r*, vagy más zöngés mássalhangzó mellett; ilyen helyzetben az ug. *sk* frequentativ igeképző is *zs*-nek hangzik: *morzsa, dörzsöl, törzsöl; bizsereg*.

c) Szó végén.

1. v. A *v* csak néhány egytagú szó végén tartozik a tőhöz, s ugyanolyan eredetű, mint a szó belsejében álló, vagyis *b, m* vagy *γ* volt az eredeti mássalhangzó.

Eredetibb *b*-ből lett a *v* e három igében: *szív*, ug. $s_g b$ | *ír*, ug. $t_g b$ | *hív*, f. *kaipaa*; — *m*-ből lett a *v* ezekben: *nő*, ug. $n_g m_g$ |

Digitized by Google

ór-, ug. **óm* | továbbá: *kedv, nedv, redv; szív*, ug. $s_8d_8m_8$; *nyelv; hamv* (és *hamu*), *szarv* (és *szaru*); mindezekben a *v* már képző.

A mai magyar *v*-vel Budenz néha eredetibb *γg*-s alakot állít szembe az ugor alapnyelvben; Setälä ez alakokban inkább *γ*-t vesz fel, a miből a megfelelő finn alakok alkalmasan magyarázhatók, s e feltevése annál valószinübb, mivel az *γg*-ből, mint láttuk, a magyarban *g* lett. Ily *γ* volt az *ív* szó *v*-je is: **jovo-*, ug. $j_8γ_8$; a többi, hasonlókép fejlődött *v* hang teljesen egybeolvadt az előtte álló magánhangzóval; v. ö. a *fő, nő, tő, rő* szavak *ő* hangjának történetét (73. l.).

Az *öv* szó *v*-je szintén ilyen eredetű: ugor **vεγε* (finn *vyö* stb.), de az alanyesethez a *v* csak újabban járult hozzá a 3. személy analogiájára; a régi nyelvben csak így hangzott *ő*.

2. j. A szóvégi *j* fejlődését Budenz ép úgy magyarázza, mint a szó belsejében állóét, t. i. hogy részint *g*-ből, részint *d*, illetőleg *l*-ből lett. Igaz, hogy a mai szóvégi *j* eredetileg szó belsejében állott, tehát fejlődhetett úgy, mint a többi *j* a szó belsejében; azonban a régebben szó végére került *j* hangot a magyar nyelv mindig egybeolvasztotta az előtte álló magánhangzóval, mint ezt fentebb az *á, é, í* történeténél láttuk. S a magyar nyelv e változást gyakran még az újabb időben átvett idegen szókon is végrehajtotta (*ganaj: gané; karaj: karé*), úgy hogy a ma szó végén álló *j*-t sohasem tekinthetjük egyszerüen ugor *g*-ből fejlődöttnek, hanem más magyarázatát kell keresnünk.

A ma *j*-vel végződő szavak egy részében ez a *j* csak újabb járulék-mássalhangzó, mely főleg a 3-ik személy analogiájára került a ragtalan alak végére is:

éj, v. ö. *ee* Jord. c., *ev* Ehr. c., *y, ynek* Sylv. | *fej*, v. ö. a régi nyelvben *fê-m, fê-d, fê-je* | *háj*, ug. k_8g_8 s ebből lett *há-* | *héj* és *haj*, ug. k_8g_8, v. ö. *fahé* Helt., *hal hea* Maj., *halnak hiai* Sylv., *szeme hiay* Mel. | *héj, hű*, ug. k_8g_8, v. ö. *hazhenak* Fest. c., *haazheen* Keszt. c., *haz heara* Pont., *haz hy* Kár. *íj*, az *ív* szóból lett, v. ö. *ynél kül* Bc., *yek, yeket* Döbr. c., *ynek* Kules. c., *y* Sylv. | *kéj*, v. ö. *kiynn, kieken* Sylv., *kitelen* Döbr. c. | *száj*, e h. *szá*, v. ö. *szám, szád, szá-ja* | ugyanígy maradhatott meg a *j* a *haj*, ug. s_8g_8, szó végén is.

Néhány egytagú, főleg hosszú magánhangzós ige végén megmaradt az ugor *g*-ből lett *j*, mivel a magyar nyelv nem szereti a 3. személyben a magánhangzóra végződő igéket: *fáj*, ug. $p_8ɣ_8$, *váj*, ug. $v_8ɣ_8$ | *fűj*, ug. p_8g_8 | *toj*, ug. t_8g_8.

A szóvégi *j*-ben gyakran képzőt kell látnunk. Budenz sze-

Digitized by Google

rint részint az ugor *g* (*j*) deverbalis főnévképzőt (csakhogy különben ebből szó végén mindig *i*, *é* lett), részint pedig az ugor *d*, s ebből fejlődött *l*, *ly* képzőt: az előbbit a *szilaj*, *tolvaj*, *dévaj* szavakban (v. ö. *tolvaj* = vog. *tolmaχ*), az utóbbit *kaczaj*, *moraj*, *robaj*, *zörej* szavakban. (L. a Szóképzést).

Ugyanilyen *d* vagy *l*-ből fejlődött *j*-t mutat ki Budenz a következő szavak végén:

faj, ug. p_8g_8l- | *máj*, ug. $m_8g_8d_8$, ebből **maj*$_8$*l'a*: **mál'a* | *nyáj*, ug. n_8g_8l- | *szíj*, ug. s_8lg_8 | *új*, e h. **ül'a*, v. ö. f. *uute* | *ujj*, ug. t_8gd_8. A *vaj* szó *j*-je eredetinek látszik, v. ö. finn *voi*, mord. *vaj* stb. — A *fej-ni* igének is találunk *j*-hangú megfelelőjét (lapp *paje*-, l. Nyr. XXI: 529).

Az *ly*-re végződő szók a magyar nyelvterületnek egy nagy részén ma mindig *j*-vel hangzanak.

Mássalhangzó után ritkán áll a szó végén *j*; a tőhöz tartozik e két szóban: *férj*, összetétel ebből **fij* + *erje*, és *marj* (vagy *mar*); mindkettőben ugor *g*-nek felel meg. Elmaradt a szó végéről az *eperj* és *szederj* szavakban (v. ö. Nyr. XXIII: 1.). Mássalhangzó után áll a felszólító mód *j*-je is a 2. személyben: *írj*, *verj*, *kapj*, *rágj* stb.; ez gyakran assimilálódik az előtte álló mássalhangzóhoz: *aggy*, *keress*, *hozz* stb.

3. z, zs. A *z* elég gyakori mássalhangzó szó végén, ellenben a *zs* csak néhány idegen eredetű szó végén áll. A *z*-nek igen gyakran ugor *d* felel meg, s ebből akkor lett *z*, midőn a tővégi magánhangzó elveszte előtt a mássalhangzó a szó belsejében állott.

Ilyen eredetű a következő szavak *z*-je:

büz, v. ö. *büdös* | *ház*, ug. k_8d_8 | *ház*-, töve *háj*, melyhez *d* képző járult | *íz*, ug. $ɛb_8d_8$, v. ö. *édes* | *kéz*, ug. k_8d_8 | *tüz*, e h. **tujz*, ug. $t_8g_8d_8$ | *víz*, ug. v_8d_8 | *tegez*, ug. $t_8g_8d_8$ | *igaz*, ug. $e_8\chi g_8d_8$ | *száraz*, ug. s_8gr-$_8d_8$. Ez utóbbi szavakban a *d* már nem a tőhöz tartozik, hanem képző. — Szintén ugor *d*-ből lett az *ez*, *az* névmások *z*-je is: e h. ug. *to*-d_8, *të*-d_8.

Több szóban a szóvégi *z* régibb *s* (= *sz*)-ből fejlődött, mely eredetileg szintén két magánhangzó között állott:

áz-, ebből **jos* = *bőz*, e h. **bojz*, v. ö. mordv. *maksa* = *győz*; e h. **gyojz*, v. ö. finn *jaksa* = *ház*, ug. k_8sk | *ín* (membrum), ug. j_8os_8 = *köz*, ug. k_8sk_8 | *tíz*, ug. d_8s | *üdvöz* második tagjával v. ö. zürj. *vöz*.

Ugor *sk*-ból, mint látni fogjuk, rendesen *sz* lett: így a frequentativ *sk* képző is a magyarban a legtöbb esetben *sz*, azonban

Digitized by Google

a szó végén igen gyakran ebből az *sz*-ből is *z* lett: *fáz-, fűz, fűz, hoz, néz, nyúz, ráz, űz, erez.* Igen gyakori ez a *z* különböző képzőbokrok végén: *hulladoz, maradoz, csörgedëz; tudakoz.* Denominalis igeképző ezekben: *aranyoz, sároz, ruház, resszőz, képez: kegyelmez,* stb. (L. a Szóképzést).

A névragok közül csak a *-hoz* végződik *z*-re; s ez külön szó volt, melyhez eredetileg még rag is füződött (*hozzá*).

VI. Zönge nélküli (kemény) spiransok.

A mai magyar nyelv kemény spiransai: *f, sz, s;* ide sorolhatjuk még a gége spirans hangját, a *h*-t. Ezek közül az ugor alapnyelvben csupán az *sz* és *s* (*s, š*) volt meg, az *f* és *h* újabban fejlődött; e mellett a mai *sz, s* hangok egy része szintén más eredetű, a mennyiben vagy az explosiva *t*-ből, vagy pedig az *sk* hangkapcsolatból fejlődtek. Az ugor alapnyelv *s, š* hangja vagy változatlanul megmaradt a magyarban, vagy pedig *h* lett belőle, sőt gyakran egészen el is veszett a szó elejéről.

a) Szó elején.

A szó elején álló kemény spiransok ép úgy fejlődtek a megfelelő kemény explosivából, mint a lágy spiransok a lágy explosivákból. Így lett az ugor *p*-ből *f*, a *t*-ből *sz, s*, a *k*-ből *h* az által, hogy az explosiva képzésére szolgáló zár kissé megnyílott. Az átmenet az explosiváról a spirans hangra valószínüleg úgy történt, hogy a mássalhangzó képzése után lassabban ment át a szervezet a következő magánhangzóra, tehát előbb affricata lett belőle: *pf, tsz, kχ:* s az affricatából elmaradt azután az explosiva elem. Ily módon a *kχ*-ból előbb *χ* lett, s ennek a helyébe lépett a gége spirans hangja. E régi *χ* hang jelölését gyanúthatjuk a HB. *ch* jelében: *choltat, charmal, chomur.*

A mai szókezdő *f* mindig ugor *p*-ből lett, s a rokon nyelvekben vagy *p*, vagy néha ebből fejlődött *h* áll vele szemben, pl. *fi, fiú,* vog. és zürj. *pi: fürj,* cser. *pürgö* és *pürge: fa,* finn *puu: fakad,* finn *puhkea.* Néha váltakozik még az *f* hanggal az eredetibb *p*, pl. *fakad* és *pakkad:* az utóbbi mint hangutánzó

Digitized by Google

őrizte meg eredeti formáját. Érdekes, hogy a *fi* és *férj* szók két ősrégi összetételben megőrizték az eredeti explosiva hangot; az egyik a *nép* szó, mely tulajdonkép *né* és *pi*, azaz a nő és fi, nő és férfi, a másik az *ember*, melynek *-ber* tagja alkalmasint a *férj* azaz ‚fér(j)fi' szóval azonos.

A szókezdő *sz* kétféle eredetű; részint *t*-ből fejlődött, részint spirans hang felel meg neki a többi rokon nyelvekben is. Fontos ilyen esetben a vogul-osztják nyelv tanusága, mivel ez a nyelv rendesen megőrizte a szókezdő *t*-t; pl. *száj*, finn *suu*, oszt. *tut*. A mely szavakban általános a spirans szókezdő mássalhangzó, azoknál az ugor alapnyelvben is spirans szókezdetet kell felvennünk; pl. *szëm*, vog. *säm*, oszt. *sēm*. A mai szókezdő *s* rendesen szintén *t* vagy *sz* hangból fejlődött; e mellett a magyar *s*-nek gyakran a többi ugor nyelvben is palatalis hang (*š*, *č*) felel meg. E szabályos megfelelésből joggal következteti Munkácsi (Nyr. XII: 444), hogy e szavakban már az ugor alapnyelvben is *š* volt a szókezdő hang. Eredetinek tekinthetjük a szókezdő palatalis spiranst a következő szavakban: *sarany*, *segg*, *sejt*, *siet*, *sok*, *sötét*, *sujt*.

A magyar *h* szó elején szintén kétféle eredetű. Egy része *k*-ból lett; ez azonban csak mélyhangú szavakban történt, vagyis csak a hátsóbb *k*-ból lett a magyarban *h*, az előrébb képzett s magas hangok mellett ejtett *k* változatlanul maradt. Budenz három magashangú szó *h*-ját szintén gutturalis eredetűnek tartja, azonban Munkácsi kimutatta e három egybevetés gyengeségét (Nyr. XII: 296). A többi szókezdő *h* dentalis eredetű s ugor *s* vagy *š*-ből fejlődött. E spirans hangokról könnyű az átmenet a *h*-ra; képzésük közben csak kissé kell tágítani a rést, s már megszünik a hang a szájban s helyébe lép a gége spirans hangja. Budenz a következő szókezdő *h*-kat tartja dentális eredetüeknek: *hab*, *habar*, *háború*, *haj* és *héj*, *halk*, *hang*, *harmat*, *hely*, *hét*, *híj*, *hézag*, *hó*, *hoz*, *húr* és *hurka*, *hüvely*, *hürös*, *hideg*; ide sorolandó még *hő*, *hér* (Nyr. XII: 29).

b) Szó belsejében.

A kemény spiransok közül szó belsejében gyakori az *sz* és *s*, ellenben ritka a *h*, még ritkább az *f*.

Digitized by Google

1. f. A szóközépi *f* talán *p*-ből lett a *kofa* szóban, v. ö. finn *kapehe*, lp. *kvopes*; a *pofa*, *poffad*, *pöffed*, *pöffeteg* szavak töve **pohva-*, s a *h* mellett lett a *v*-ből *f*: **pohfa*, s azután *pofa*. Ezen kívül csak összetétel útján került az *f* szó belsejébe (*ifju* e h. *é-fiú*; *effele*, *afféle* stb); vagy pedig az által, hogy a *v*-ből kemény mássalhangzó előtt a kiejtésben *f* lesz; pl. *szíftelen*, *éfszak*.

2. sz. A szó belsejében álló *sz* rendesen szótagkezdő mássalhangzó; a szótag végén csak mássalhangzón kezdődő ragok vagy képzők előtt áll. Eredetére nézve az *sz* kétféle: vagy ugor *s*, vagy pedig ugor *sk* felel meg neki.

Az ugor alapnyelvben is *s* volt a következő szavakban:

haszon, ug. *kas*$_{ä}$- | *maszat*, ug. *m*$_{ä}$*s*- | *össze*, e h. *öszve*, ug. *v*$_{ä}$*s*$_{ä}$- | *paszat*, *piszok*, ug. *p*$_{ä}$*s*$_{ä}$ | *viszont*, *vissza*, e h. **visz-vá*, tő ug. *v*$_{ä}$*ns*$_{ä}$.

A mai *sz* hangok nagyobb része ugor *sk*, néha *ks*-ből fejlődött; ebből előbb *ssz*, azután *sz* lett. Ez *sk* néha eredetibb *tk*-ból való:

köszön, ug. *k*$_{ä}$*sk*$_{ä}$- | *köszörü*, finn *koske* | *köszvény*, *küszköd*, ug. *k*$_{ä}$*sk*- | *küszöb*, v. ö. *közép*, ug. *k*$_{ä}$*sk*$_{ä}$-.

aszal, *aszály*, *aszú* (e h. **asz-ju*), ug. *t*$_{ä}$*sk*- | *fészek*, ug. *p*$_{ä}$*tk*$_{ä}$: *p*$_{ä}$*sk*$_{ä}$ | *feszít*, v. ö. finn *pitkä* | *hosszú*, e h. *hosz-jú*, ug. *k*$_{ä}$*tj*$_{ä}$*sk*$_{ä}$ | *iszonyú*, ug. *ɔksä* *liszt*, ug. *l*$_{ä}$*ksä* | *muszkol*, *mosztoléк*, ug. *m*$_{ä}$*sk*- | *reszket*, ug. *r*$_{ä}$*sk* *taszít*, *tuszkol*, ug. *t*$_{ä}$*sk*$_{ä}$ | *üszög*, ug. *ɜsk*-.

Az *sz* mint frequentativ igeképző szintén ugor *sk*-ből fejlődött; ez a képző van a következő szavakban: *csuszkál*; *foszt*, *foszlik*; *hunyászkodik*; — továbbá a következő igék jelen idejében: *öszik*, *iszik*, *alszik*, *nyugszik*, *fekszik*, *esküszik*, *alkuszik* stb. Továbbképezve látjuk a causativ *-szt* képzőben: *marasztt*, *eresztt*, *rigasztal*, *ereszt*, *dagaszt* stb. Ugyanez a frequentativ *sz* képző néhány igében denominalis értékü: *gazdagszik*, *keménykszik*, *öregszik* stb.

A *-szër*, *-szor* rag a *szër* főnévből lett. A *büszke* szó első tagja egy a *bűz* szóval, s a *z*-ből lett a *k* előtt *sz*.

3. s. Az *s* szó belsejében részint *s* (= *sz*)-ből lett, részint ugor *tk*, vagy *sk* előzte meg. Az *sz*-ből leginkább csak magashangzók mellett lett *s*:

fest, v. ö. finn *pese* *fiset*, ug. *p*$_{ä}$*s*$_{ä}$ *ismer*, ug. *v*$_{ä}$*sm*$_{ä}$*r* | *kesa*, v. ö. finn *kisa* | *rest*, *respad* v. ö. vog. *raš* mélyhanguak: *kast*, finn *kasta* | *ostor*, v. ö. eser. *rošter* *castag*, töve ug. *r*$_{ä}$*s*$_{ä}$.

Digitized by Google

A két magánhangzó között álló *sk*-ból gyakran lett *s;* s lehet, hogy ezt is *sz* előzte meg:

eső, esik, ug. *ɛsk-* | *eskü,* ug. *ɛsk-* | *keskény,* töve ug. *kɛ̆sk-* | *lassú, lusta,* ug. *lɛ̆sk-* | *lustos* (v. ö. *lucs-kos*), ug. *lɛ̆sk-* | *ösvény,* ug. *vɛ̆sk* | *roskad, rost,* ug. *rɛ̆sk.*

A *tk*-ból lett *s* Budenz szerint máskép fejlődött; a *tk*-ból ugyanist *tχ* lett, ebből *tj* és végre *ss,* a mint ez a felszólító módban minden *t* végű ige mellett újabban is megtörtént *(lát-ja* h. *lássa).* Ez a hangfejlődés megmagyarázza az *s* keletkezését mélyhangú szavakban is; sőt lehet, hogy a fentebb elsorolt mélyhangú szavakban, melyeknek ugor alakjában csak *sk*-t jelöltünk, szintén *tk* volt az eredeti hang. A magashangú szavakban szintén fejlődhetett ily módon az *s:* azonban magas hangzók mellett egyszerű *sz*-ből is lehetett *s.*

Eredeti *tk* hangcsoportra vezethető vissza az *s* a következő szavakban:

esedez, v. ö. finn *itke* | *hasáb, hasút, hasonlít,* ug. *kɛ̆tkɛ̆* | *keserü,* v. ö. finn *katkera* | *kisért,* v. ö. finn *kitke* | *tusakodik,* ug. *tɛ̆tkɛ̆.*

Az *s* szó belsejében ugyanolyan képző lehet, mint az *sz;* és pedig 1. frequentativ igeképző: *verseny, visel, folyosó; gugsol;* — 2. diminutiv főnévképző: *emse, nőstény.* A *-ság, -ség* képző külön szóból lett.

4. h. A szó belsejében álló *h* mindig szótagkezdő hang; szótag végén a mai magyar nyelv sohasem ejti. Az *ihlet* szót csak az irott nyelv tartotta fenn, s ez is a kiejtésben inkább *illet*-nek hangzik.

A *h* szó belsejében mindig két magánhangzó között álló *g*-ből lett; ez előbb a megfelelő spirans hanggá vált, s *γ*, majd *χ*, végre *h* lett belőle. Ha ez a *h* mássalhangzón kezdődő képző hozzájárultával szótag végére kerül, hangátvetéssel a második szótag élére jut; így lett *terhes,* e h. **tehres* (v. ö. *teher*), ug. *tɛ̆grɛ̆; renghe* e. h. **rehnye,* egy **rehen-* igéből.

Szó belsejében áll még a *h* a következő szavakban:

áhít, ug. *αχg-* | *éhes, éhom,* ug. *sɛ̆χgɛ̆* | *fehér,* v. ö. *fejér,* ug. *pɛ̆gɛ̆-* | *gyohon* és *gyovon, gyón,* ug. *ŏgɛ̆-* | *lehell,* ug. *lɛ̆g-* (v. ö. *lé-lek*) *lohad,* ug. *lɛ̆g-* | *lohog,* ug. *lɛ̆g-* | *rohan,* ug. *rɛ̆g-.*

A *h* az ugor *g* denominativ képző helyén áll ezekben: *sebhed; hirhedett; helyhez; büszhödik; bünhödik, vénhészik; véghe-*

Digitized by Google

tetlen; latyhad; — derhenő; porhanyó; vörhenyeges; — továbbá: *kushad, rothad.*

A *-hat, -het* igeképző, s a *-hoz-, -hëz, -höz* névrag külön szóból lettek.

c) Szó végén.

Az *f* csupán néhány idegen szó, s a még ismeretlen eredetű *döf* ige végén áll. A *h*-t nem ejti a mai nyelv, bár az irás megőrizte néhány, leginkább idegen szó végén: *méh; czéh, pléh; doh; juh, moh.*

Gyakran állanak szó végén az *sz* és *s*, s ugyanolyan eredetüek, mint a szó belsejében, t. i. *sk* vagy *ks* hangcsoportból fejlődtek:

asz, ug. t_8sk_8 | *kész*, ebből **kîskä* | *kosz*, v. ö. finn *koske* | *ősz* (fn.), ug. $s_{88}ks_8$ | *ősz* (mn.), ug. c_8nks_8 | *szösz*, ug. s_8sk_8 | *tosz*, ug. t_8sk_8 | *vas* v. ö. finn *vaske* | *fos* (fn. és ige), ug. p_8sk_8.

Csak két szó végén felel meg ugor *s*-nek a mai *sz: ész*, és *vesz, rész;* — az ugor *s*-ből *s* lett ezekben: *kés, ős, has.*

Az igék végén álló *sz* leggyakrabban frequentativ képző: *csúsz, hisz, kúsz, mász, úsz;* — *tësz, lëssz, rësz, hisz, risz:* — *metsz;* — *kotorász, heverész, legelész, enyész;* — *vadász, halász.* Gyakran áll ez az *sz* egyes névszók végén, midőn utána a nomen verbale képző elveszett: *vadász, madarász, halász, juhász* stb. A *válasz, szakasz, tapasz, vesz, rekesz* főnevek képzője szintén elveszett az igeképző után; e h. *választ, tapaszt, vesszt.*

Az *s* is leggyakrabban képző a szó végén és pedig 1. frequentativ igeképző: *ás* (v. ö. *áj*), *keres, lovas;* — 2. diminutiv főnévképző: *nyers, hárs, rés, töris; hűs: más; após, anyós; írás, kérés, keresés* stb.; *hallomás, áldomás* stb.; *bolondos, avas; sárgás, kékes* stb.; *tilos* e. h. *tilós;* — 3. nomen possessoris képző: *házas, halas, kezes, réves, gyors* stb.

VII. Elveszett mássalhangzók.

A nyelv fejlődése közben nemcsak oly módon változik a szavak alakja, hogy egyik hang helyébe más hang lép, hanem gyakran tapasztaljuk, hogy egy-egy hang idővel teljesen elvész.

Digitized by Google

s az egész szó hangalakja ezáltal rövidebbé válik. A hosszú magánhangzók történetét tárgyalva láttuk, hogy a mai hosszú hangok legtöbb esetben teljesebb hangalakból, t. i. egy, vagy néha két egész szótagból fejlődtek. A szótagvégző mássalhangzó lassanként beleolvadt az előtte álló magánhangzóba, s csak a magánhangzó mai hosszúsága őrizte meg az elveszett mássalhangzó nyomát. Gyakran azonban minden nyom nélkül vész el egy-egy mássalhangzó a szóból, különösen akkor, ha az illető mássalhangzó elveszése az átmenet egyszerűsítésére szolgál.

A mássalhangzók elveszése gyakori a magyar nyelvnek újabb fejlődésében is; különösen a palócz és a dunántúli nyelvjárásokban vész el igen gyakran egy-egy mássalhangzó a szó és szótag végén.

a) Szó elején.

A magyar nyelv történetének újabb korszakaiban, egyes idegen eredetű szavak kivételével, nem vész el a szó elején álló mássalhangzó. Azonban a ma magánhangzóval kezdődő szók egy részével a rokon nyelvekben mássalhangzós szókezdet áll szemben. Ez a szókezdő mássalhangzó mindjárt a magyar nyelv különválásakor, s mai alakjának megalakulása előtt veszett el; legalább nyelvemlékeink csak a legritkább esetben őrizték meg ezt a szókezdő mássalhangzót. Egyedüli biztos adatnak az *imád* ige *vimád* alakját tekinthetjük, v. ö. *vimaggue*, *uimaggonoc*, *uimaggomuc* HB., *vymad sagat* KT. *vymad* Ehr. c.*

Leggyakrabban a *j* és *v* maradt el szó elejéről, és pedig gyakran nyomtalanul, de sok esetben hatással volt e mássalhangzó az első szótag magánhangzójára. A szókezdő *ja*, *je* szótagból *é*, *í*, míg a *já*-ból (épúgy, mint az *áj* diphthongusból) *á* lett. A szókezdő *v* labializálhatta a rá következő magánhangzót, s ez esetben *ó*, *ő* vagy *ú*, *ű* áll ma a szó elején. Gyakran azonban, mint ezt az *imád* szó kétségtelenül bizonyítja, nyomtalanul tünt el a szókezdő *j* vagy *v*.

* A HB. *vize* szava aligha az *iz* szó régibb alakja, valószinűleg nem egyéb, mint a *víz* szó, mely a régi nyelvben gyakran használtatik „nedv" értelemben. (V. ö. Zolnai, Nyelvemlékeink. 67. l.)

Digitized by Google

A magyar nyelv magánhangzós szókezdetével szemben a rokon nyelvekben gyakran *t*, *s* vagy *š* a szókezdő mássalhangzó. E szavakban *s*, *š*, vagy ebből fejlődött *h* előzte meg a mai alakot. s e spirans hang mindig nyomtalanul tünt el a szó elejéről. Lehetséges, hogy egyes szavakban *z* volt a szókezdő mássalhangzó; azonban ez esetben sem vethető össze a mássalhangzónak ez az eltünése az újabb *zászló : ászló* féle változással. Ez utóbbi esetben a nyelvérzék tévedése okozza a *z* eltünését, a mennyiben a *z*-t a névelőhöz tartozónak véli, s *a zászló* helyett így tagolja: *az ászló*. Ellenben az itt szóban forgó, s az eredeti szókincshez tartozó szavak szókezdő *z*, *s* hangja még oly időben veszett el, midőn az *az* mutató névmás nem is volt névelő, s e mellett *z*-je állandó volt mássalhangzón kezdődő szavak előtt is.

Még az ugor alapnyelv korában veszett el szó elejéről az *γ*, melynek egykori megvolta a szamojéd nyelvekkel való összehasonlítás segítségével mutatható ki. Az illető szavak ma minden ugor nyelvben magánhangzós kezdetüek. (V. ö. NyK. XXIV: 449.)

A Magyar Ugor Szótárban Budenz a következő szavakról mutatta ki, hogy eredetileg mássalhangzós kezdetüek voltak:

1. Szókezdő *j*-vel voltak: *ajang; ajánl, ajándék; áll-: áld, átok: alít: ár, árad; árva; áz-: éber, ébred; égni; ëgyenës* és *igënyës: éj: él, eleven; émett: ím: ének; érett, érte; este; év: ideg; íj, ív; ijed: illan, illog: illik, illet: inog, indúl; iszamodik; inni, iszik, ital; évad, irad; íz, ízék: izgat; öklel: ötlik; ös: üt; üzen, izen.*

2. Szókezdő *e*-vel voltak: *aesarog: ág; ágy; agyar: áldozik, alkonyodik: alél, ájul: alka, alkot, alkalom; álom, alszik: olt: által: általl: ámál: árt* (beártja magát); *ás, ásít: avat: ëgy: elegyít: ész, eszmél: igaz: igyekszik: imád: ösmer, ismer: ok, oktat, okúl: ól: ólálkodik: óta: omlik, ont: álom: orsó: ostor: oszlik, oszt: ár, átalom: öblít: ölni:* (szem) *öldök: ör: örül, örröm: örül: örvény: ösvény: ösz* (mn.): *össze: öt: öv: ügy, ügyes: üz: üzekedik.*

3. Sziszegő hang *(s, š)* s ebből fejlődött *h* volt a szókezdő mássalhangzó: *akad, akaszt: arasz: arat: árnyék: aszal: aszú: az, ott, ada* stb.: *egér: ég: egész: ék, éhes: eper: ér: ered, ereszt: ernyő: eres: öszik, ünni: éred, ürni; ez, itt, ide* stb.: *ín: igen: idröz, ëgyház, idle-ni: olvad: orom: orr: ő, örö: öl, ölel: ösz* (fn.): *ölt, öltözködj.*

Egyes esetekben másféle szókezdő mássalhangzók eltünését is elfogadja Budenz, ezeknek némelyikéhez azonban erős kétség fér. Így nehezen hihető a *k* eltünése e szavak elejéről: *ér-, érint; ért: üres*, v. ö. *üres* Szék.; *ürg*, v. ö. *verem*. — Kétkedőleg kell fogadnunk az *l*, illetőleg *n* eltünését is e szók elejéről: *aszó: ászik: ék: — apró: omlít: old*. Az *omló* szó elejéről Budenz

Digitized by Google

szerint *ny*, illetőleg ebből fejlődött *j* veszett el; az *érez*, *ima*, *ősző* szavak pedig szókezdő *m*-mel voltak.

b) Szó belsejében.

A szó belsejéből eltünt mássalhangzók tekintetében két korszakot kell megkülönböztetnünk. A magyar nyelvnek mai állapotát megelőző korban olvadt bele a *v* és *j* az előtte álló magánhangzóba, s így fejlődtek a mai nyelv *é*, *í* és *ó*, *ő*, *ú*, *ű* hangjai; sőt gyakran meg is rövidültek már ezek a magánhangzók a mai kiejtésben. E *v*-t a legtöbb esetben *m*, *r* vagy *g* előzte meg, mely hangokból két magánhangzó között rendesen *v* lett; a *j* pedig gyakran *g*-ből fejlődött. Szótag végére kerülve ez a két mássalhangzó, előbb diphthongust alkotott az előtte álló magánhangzóval, s e diphthongusból lett azután a mai hosszú, esetleg rövid magánhangzó.

A magyar nyelv újabb korszakában az *l* vész el legkönnyebben a szótag végéről. Az *l* hangnak ez az elveszése *o*, *ö* mellett kezdődött; e mellett bizonyít egyrészt az, hogy az *ol*, *öl* szótag helyén ma már csaknem az egész magyar nyelvterületen *ó*, *ő* hangzik, s az *l*-t jóformán csak az irott nyelv őrzi és tartja fenn (v. ö. *bót*, *rót*, *tóni* stb.). Sok szóban az irott nyelv is elhagyta már az *l*-t, habár eredetileg megvolt: *bódul*, *bódorog*, e h. *boldul*; *csók*. Budenz **csolk* alakból magyarázza; *hón*, v. ö. a régi nyelvben *holn*; *kódus*, *kódorog* és *koldus*; *ón*, e h. **oln*; *ócsáról* és *olcsáról* a régi nyelvben; *óta* és *olta*; *átalom* és *oltalom*; *tőgy*, e h. *tölgy*.

Ez a hangváltozás lassanként mind tovább terjedt a magyar nyelv területén, s az *l* eltünt más magánhangzók után is; csak annyiban maradt nyoma, hogy az előtte álló magánhangzó hosszú lett: *êmënt*, *óma*. Ma úgy állunk e hangváltozás tekintetében, hogy a Tiszától nyugatra és északra eső nyelvjárások s a nyugati székelység területén rendesen elmarad a szótagvégző *l*; sőt a palócz és a nyugati nyelvjárások mindig elhagyják ezt az *l*-t; ellenben a Tiszától keletre eső vidékek csak *o*, *ö* után hagyják el (V. ö. Magy. Nyvj 127. l.)

A mai kiejtésben rendesen elvész az olyan mássalhangzó is, mely a szótag végén állva két másik mássalhangzó közé került. Láttuk már, hogy a magyar nyelv nem kedvel szótag

Digitized by Google

végén két mássalhangzót, s az ilyen hangcsoporton úgy segít, hogy a középső mássalhangzót elhagyja: *asz monta* (e h. azt mondta), *horhat* (hordhat) Dtúl, *kerbe* (kertbe) stb. A régi nyelvben gyakran elmarad a felszólító módban a második személy *d* ragja, ha két mássalhangzó közé kerül; pl. a Dobszai Énekeskönyv mindig így irja: *uilagosits meg sziuünket; jelents meg igedet*, stb.

c) Szó végén.

A *v* és *j* szó végén ép úgy beléolvadt az utolsó szótag magánhangzójába, mint a szó belsejében, s az egyes hosszú magánhangzók történetét tárgyalva elég alkalmunk volt ezt is tapasztalni. Ez esetben is az illető mássalhangzó lassanként olvadt bele a magánhangzóba, úgy hogy csak a hosszúságban maradt meg a nyoma, sőt gyakran már ez a hosszúság is elveszett.

Gyakori egy-egy mássalhangzó eltünése egyes képzők végén is, midőn az illető képző szerepét egy másik képző veszi át, vagy esetleg a képzés egészen jelöletlen marad. Így jutott lappangásba a reflexiv *r* képző igen sok igében: *tör-ik, tör-ött*, e h. **törr-ik, *törr-ött; hallik, oldik* stb.; *hallatik, születik, találtatik* stb. A denominalis igeképző, ugor *j* (*g*), jutott lappangásba néhány ige végén, melyeknek alakja így teljesen egyforma lett a névszóéval: *hágy-, fos-, szar-; ágy-ni* (*ágyás*).

Eltünhet egy-egy főnévképző is a szó végéről; különösen a *b*-ből fejlődött *r* veszett el egyes igeképzők után. Így pl. az *-at, -et* képző mellől hiányzik a tulajdonképeni nomen verbale képző, s *-ate, -ete* helyett áll; v. ö. a HB-ben *kinzotviatul, intetrinec, ildetvitrl*, bár ezekben *u, ü*-nek is olvasható a *r*; továbbá ma is még: *hitres*, de: *hit*. Budenz fejtegetése szerint ugyanez a képző veszett el több, ma egytagú szó végéről: *ár, bűn, fagy, gond, nyom, tér* stb.

A *t* főnévképző maradt el a *válasz, eresz*-féle főnevek mellől, e h. *választ, ereszt*. A szóvégi *j* szintén elmaradt mássalhangzó után ezekben: *eper, szeder*.

A szó végének kopása elég gyakori nyelvünk újabb fejlődésében is. Leggyakrabban a szóvégi *l* marad el, ép úgy mint a szó belsejében álló. A Tiszától nyugatra eső vidékek, különösen a palócz és a nyugati nyelvjárások rendesen elhagyják a szóvégi *l* hangot.

Egyes esetekben egyéb mássalhangzók is elmaradnak a

Digitized by Google

szó végéről; így a helyhatározó *-ban, -ben* rag ma a magyarság egész területén *n* nélkül hangzik: *házba, szívbe;* — az *r* elmarad e szavakban *hama* (hamar); *má* (már); *mikó* (mikor) *akkó* (akkor) stb; — a *t* és gyakran az *r* is ezekben: *mér, mé* (miért); *mer* (mert); *azér, azé* (azért); *mingyár, mingyá* (mindjárt) stb.; a *-kor,* és *-szër* ragok eredetileg így hangzottak: *-kort, -szërt* (l. a Névragozást); a régi *sëholt* ezzé lett *sëhol* s a régi *azonhelt* (v. ö. *mihelyt*) ezzé: *azonnal.*

VIII. A mássalhangzók történetének áttekintése.

A magyar nyelv mássalhangzóinak történetét tárgyalva két, egymástól igen messze eső kort hasonlítottunk össze: az ugor alapnyelvet a magyar nyelv mai alakjával. Természetes, hogy az egyes hangoknak különböző változásai, melyekről tárgyalásunk folyamán szólottunk, ezen századok hosszú sorára terjedő korszaknak különböző időpontjára estek; azonban az ugor összehasonlító nyelvtudomány mai állapotában még nem jelölhetjük meg pontosan az egyes változások idejét és egymásutánját. A további kutatások feladata marad megállapítani, hogy mily hangváltozások különítették el egymástól az ugor nyelvek keleti és nyugati ágát, s hogy továbbá mily változások történtek a magyar nyelvvel, midőn legközelebbi rokonaitól, a vogul-osztják és zürjén-votják nyelvektől elszakadva önálló életét megkezdette. E kérdések megvilágítása lesz összehasonlító nyelvtudományunknak első és legfontosabb feladata.

Visszatekintve még egyszer a magyar mássalhangzóknak most vázolt történetére, s összefoglalva mindazt, a mit eddigi vizsgálódásainkban megállapítottunk, a következő lapon levő táblázattal tehetjük áttekinthetővé a magyar mássalhangzók fejlődését.*

* E táblázatban első helyen mindig a legszokottabb hangmegfelelés áll, ezt követi a ritkább, s ( ) közé teszszük az egyes, kivételes megfeleléseket. A használt jelölések a következők: a betű elé vagy után tett *c* (consonans) azt jelenti, hogy az illető hang mellett valamely mássalhangzó állott; a betű elé és után tett - pedig azt, hogy az illető mássalhangzó két magánhangzó között, illetve, ha csak előtte áll, hogy magánhangzó után állott; a [ ] közé tett betűk a magyar nyelv újabb korszakában történt hangváltozást jelölnek, a . pedig azt jelenti, hogy az utána álló hang az előbbiből fejlődött. A betűk a szokott hangértékkel bírnak, csupán az *s* jelenti a magyar *sz*, az *s* pedig a magyar *s* hangot.

Digitized by Google

Mai hang	Eredetibb hangalak volt		
	szó elején	szó belsejében	szó végén
m	**m**, (b).	*c***m**.	*c***m**.
n	**n**, m, (d).	**n**, m.	**n**, m.
ny	**ń**, n, (j).	**n**, m; [n + j].	**n**, m; [n + j].
ɣ	—	**n**, m, [ny].	—
l	**l**, r, (n).	**l**, **-d-**, (r).	**l**, **-d-**.
ly	(l + i, l + j).	**l**; **lg**, **gl**: **lj**; [l + j].	**l**; **gl**: **lj**; [l + j].
r	r.	**r**, l.	**r**, (l).
b	**b**, m, v.	**mb**; *c*b.	**mb**; p.
d	**d**.	**nd**; *c*d.	**nd**.
g	**g**.	*ɣ***g**; *c***g**.	*ɣ***g**; k.
gy	**j**, d, ń.	**lj**; **j**; d; [d + j].	**lj**; **j**; d; [d + j].
ds	—	[d + š].	—
dz	—	[d + z].	[d + z].
p	**p**, b.	**p**, **mp**.	**p**, **mp**.
t	**t**, k.	**t**, *c*t.	**t**, *c*t.
k	k.	**k**; *c*k; *χc*: g; (t).	**k**, *c*k.
ty	—	t, [t + j].	—
cs	**š**; **t**: **š**; (k).	s: [t + š; t + j].	s: [t + š; t + j].
cz	**s**.	**s**; [t + s].	**s**; [t + s].
v	**v**.	**-b-**; **-m-**; **-l-**; **-g-**; **v**.	**-m**; -b; *-ɣ*.
z	**s**.	**-d-**; **s**	**-d**: **s**.
zs	(s).	**s**; [š].	—
j	**j**.	**l**, **ly**: **-g-**.	**d**: **l**, **ly**; *c***g**.
f	**p**.	(p, v).	
sz	**t**: **s**.	**s**; **sk**, **ks**.	**sk**, **ks**; s.
s	**t**: **s**; **š**.	**s**; **tk**: **tj**; sk; [t + j].	**sk**, **ks**; s: [t + j].
h	**k**; s, š.	**-g-**.	—

Digitized by Google

E táblázatban szembeállítom a mai magyar nyelv minden egyes mássalhangzójával azt a hangot vagy hangkapcsolatot, mely neki eredetileg, a mennyire t. i. a nyelvtudomány mai eszközeivel a magyar nyelv történetét visszakisérhetjük, megfelelt. Természetes, hogy az itt bemutatott eredetibb hangalakok nem egy és ugyanazon kor állapotát tüntetik fel, mert némely hangnál csak rövidebb időre kisérhetjük vissza a fejlődést, míg másoknál biztosan következtethetünk a közös ugor hangállapotra; a további kutatás tehát egyes esetekben az itt bemutatott hangalakot még eredetibb alakra fogja visszavezetni.

A mássalhangzók történetét tárgyalva, eddig mindig a mai magyar nyelvből indultunk ki, s azt vizsgáltuk, hogy mily hangok feleltek meg a mai nyelv mássalhangzóinak a kimutatható legrégibb hangállapotban vagyis az ugor alapnyelvben. A fejlődés maga megfordított rendben történt; az ugor alapnyelv hangjaiból lettek idővel, hosszú fejlődésen s különböző változáson keresztül haladva a magyar nyelv mai hangjai. S a hangtörténeti kutatásnak ép az a czélja, hogy a fejlődésnek ezt a hosszú útját világítsa meg. Már eddigi vizsgálódásaink is némi fényt vetettek e fejlődés legfontosabb korszakaira, s összefoglalva az eddig elmondottakat, össze is állíthatjuk azokat a fontosabb hangváltozásokat, melyek a magyar nyelv hangalaki fejlődésének útját kijelölik.

Az ugor alapnyelv hangkészlete kisebb volt a mai magyar nyelvénél. A magánhangzók közül, mint láttuk, hiányoztak a magashangú ajakhangzók (*ö*, *ő*; *ü*, *ű*), s a mai hosszú magánhangzók nagyobb része szintén újabb fejlődésű. Az ugor alapnyelv mássalhangzó rendszere pedig, mint azt az eddigi kutatások alapján megállapíthatjuk, a következő volt:

Orrhangok: *m*, *n*, *ń*, *ŋ*.

Folyékony hangok: *l*, *r*.

Explosivák: *b*, *d*, *g*; *p*, *t*, *k*.

Spiransok: *v*, *j*; *s*, *š*.

A magyar nyelv történetének folyamán ez egyes hangok változtak és fejlődtek, másrészt e mássalhangzók különböző kapcsolataival történtek oly változások, hogy idővel egész új hangokká lettek, miáltal a magyar nyelv hangkészlete bővült, gyarapodott. A 158. lapon közölt táblázatban az ugor alapnyelv

Digitized by Google

Ugor	Ebből lett a magyar nyelvben					
	Szó elején	Szó belsejében			Szó végén	
		Mássalhangzó előtt	Mássalhangzó után	Két magánhangzó között	Mássalhangzó után	Magánhangzó után
m	**m**, n, b.	**m**, **n**,	**m**, n, ny.	**v**.	**m**, ny.	**v** ; n, ny.
n	**n**, ny, (l, ').	**ny**, *γ*.	**n**, **ny**.	**n**, **ny**.	**n**, ny.	**n**, **ny**.
ń	**ny**, gy, ('').	—	—	—	—	—
γ	'	—	—	{v} '.	—	v, '.
l	**l**, (ly).	**l** ; *lg* : ly, j ; r, '.	**l** ; *gl* : ly, j.	**l**, **ly** : **j** : **v** ; r.	**l** ; *gl* : ly, j.	**l** ; **ly**, **j** ; r ; '.
r	**r**, l.	**r**, l.	**r**.	**r**, l.	—	**r**.
b	**b**, p.	**b**, p.	*mb* : **b** ; b.	**v**, (b).	*mb* : **b**.	**v**.
d	**d**, gy, (n).	**d**, t ; gy.	*nd* : **d** ; d, gy.	**l**, **j** ; **z** ; (d).	*nd* : **d** : gy.	**l**, **j** ; **z**.
g	**g**.	**g**, k.	*γg* : **g** ; g.	**v** ; **j** ; **h** ; k.	*γg* : **g** : **j**.	{j} '.
p	**f** ; p.	**p**.	**p**, b, (f).	**p**.	**p**	**p**, b.
t	**t** ; **sz** z, s, cz, cs.	**t**, ty ; *tk* : **s**.	**t**, ty.	**t**	**t**	**t**
k	**k** ; **h** ; (t).	**k**.	**k**	**k**	**k**	**k**, g.
k̆	**k**, cs.					
v	**v** ; ' ; (b).	'	', v, f.	**v**, '.	.	.
j	**j**, gy ; ' ; (ny).	'	*lj* : **gy** ; gy.	.	**gy** : ny.	.
s	**sz**, **s**, **h**, ' ; z, cz, (zs).	*sk* : **sz**, **s**, cz, cs.	*ks* : **sz**, **s**, zs ; *t-s* : cz.	**sz**, **z** ; s, cs	*ks* : sz, s ; *t-s* : cz.	**z**, sz, s : cz, cs.
š	**s**, **h**, ' ; cs.	—	*t-š* : cs.	—	*t-š* : cs.	—

Digitized by Google

hangjaiból indulva ki, mutatjuk be a magyar hangok történetét.* E táblázatban szembeállítjuk az ugor alapnyelv egyes hangjait a mai magyar nyelvnek azon hangjaival, melyek belőlük fejlődtek; tehát a magyar nyelv hangalaki fejlődésének két legtávolabb eső pontját, a kezdő és végpontot állítjuk szembe egymással.

Mint e táblázatból is kitünik, nagyobb és mélyrehatóbb változás érhette mind az egyes hangokat, mind a mássalhangzók egyes kapcsolatait. A mai magyar nyelv hangalakját tárgyalva (28. l.) láttuk már, hogy kiejtésünkben mindig arra törekszünk, hogy az egymás mellett álló mássalhangzók képzését közel hozzuk egymáshoz; s ezek lehetőleg illeszkednek is a képzés módja, valamint a képzés helye tekintetében. Ez illeszkedő hajlam eredménye vagy részleges, vagy teljes assimilatio.** Ugyanez az assimiláló törekvés működött a magyar nyelv fejlődésének régibb korszakaiban is, s ez a hajlam változtatta egyszerű hanggá az ugor alapnyelv, vagy egyes későbbi korszakok mássalhangzó kapcsolatait.

Ily módon lett az eredeti *mb*, *nd*, *ŋg* hangkapcsolatból *bb*, *dd*, *gg*, azután egyszerű hanggá válva *b*, *d*, *g*. Hasonló változás történt más hangkapcsolatokkal is: az *lg* és *gl* mássalhangzócsoportból *lj*, majd *ly* és *j* lett; az *sk* és *ks* hangcsoportból pedig a sziszegő hang erősebb assimiláló hatása alatt *szsz* és *sz*, s tovább fejlődve néha *z*, *s* vagy *zs* lett. A *tk* hangkapcsolatból *tχ* és *tj* hangokon keresztül haladva *ss* és végül *s* lett. E rendes hangváltozásokon kívül még igen gyakori eset, hogy egyes szavakban az egymás mellett álló mássalhangzók egymáshoz hasonlóvá váltak, s vagy megmaradt az így keletkezett kettős, illetőleg hosszú mássalhangzó, vagy pedig megrövidült

* E táblázatban ' azt jelenti, hogy az illető hang a mai magyar nyelvben nyomtalanul eltünt, vagy az előtte álló magánhangzóba olvadt; a ( ) közé tett betű mutatja, hogy milyen hang volt, mielőtt a magánhangzóba olvadt. A dőlt betűk ugor mássalhangzó csoportot jelölnek, melyből a rá következő hang lett.

** A nép nyelvében még erősebb és gyakoribb ez az illeszkedő hajlam, mint az irodalmi nyelvben; pl. *abáll*, *abál*, e h. *abárol*, *abárl*; *ajáll* és *ajál*, e h. *ajánl*; *alétt* e h. *alélt*; *ballang* Nógr., e h. *barlang*; *borzas*, Szek. e h. *borzas*; *bossos* Palócz. e h. *borsos*; *csimmeszkedik* és *csipeszkedik*, e h. *csimpeszkedik*; *hammas*, e h. *hamras* stb. L. e jelenségeknek tüzetes tárgyalását Simonyi Zs.-tól NyK. XIV: 71—94.

Digitized by Google

a mai kiejtésben. Az egyes hangok történetét tárgyalva e fejlődésnek elég sok példáját láttuk.*

Az egyes hangok változásában azt a törekvést látjuk, hogy a zárt képzésű mássalhangzók nyiltabb képzésüekké válnak; így lesznek az explosivákból gyakran spirans hangok, egyes spiransok pedig egybeolvadnak az előttük álló magánhangzóval.

Az explosivákkal történő változásokat a következő pontokba foglalhatjuk össze:

1. Az ugor szókezdő kemény explosivából a magyarban gyakran a megfelelő kemény spirans lesz, és pedig *p*-ből *f*; *t*-ből *sz* (vagy más sziszegő hang), *k*-ból (mély hangzók mellett) *h*. E mellett ugyanezen kemény explosivák gyakran változatlanul maradnak. E hangoknak e kétféle fejlődéséből következtethetjük, hogy az ugor alapnyelvben is lehetett már köztük valami különbség; talán az, hogy a tiszta explosivák mellett hehezetesek (aspirata) is voltak: *ph*, *th*, *kh*. Ez utóbbiakból lettek előbb affricaták: *pf*, *tsz*, *kχ*, majd végre az egyszerű spiransok; s a *χ* helyébe idővel a *h* lépett.

2. Az ugor lágy explosivákból két magánhangzó között állva lágy spiransok lettek, és pedig *b*-ből *v*, *d*-ből *z*, *g*-ből *v* vagy *j*; e mellett a *d*-ből ugyanilyen helyzetben néha *l* lett. Ez explosivák változása szintén úgy történhetett, hogy előbb affricata lett belőlük: *bw*, *bv*; *dz*; a *g*-ből pedig *gw*, *gv*, s úgy maradt meg végül az egyszerű spirans hang, a *v*, ill. *z*. (V. ö. fentebb e mássalhangzók történetét.) A *d* és *g*, mint látjuk, kétféleképp változhatott: e kettős irányú fejlődés okát a további kutatás fogja csak feltárni.

Az orrhangok szó elején és mássalhangzó mellett megmaradtak s csak egymás közt váltakoznak, főleg a szomszédos hangok hatása alatt. Jelentősebb változás csak a két magánhangzó között álló *m* és *ŋ*-el történt:

3. Ugor *m* és *ŋ*-ből két magánhangzó között rendszerint *v* lett. Az átmenet az *m* hangról a *v*-re úgy történik, hogy az összezárt ajkat kissé megnyitjuk: az *ŋ* hangból valószínűleg előbb a lágy gutturalis spirans (*γ*) lett: s ennek

* Az ide tartozó jelenségek rendszeres összeállítását l. Mássalhangzócsoportok egyszerűsítése a magyarban (NyK. XVII: 314).

Digitized by Google

a helyébe lépett a *v*; az így keletkezett *v* csaknem mindig beleolvadt az előtte álló magánhangzóba, s ez arra mutat, hogy az *γ* : *v* hangváltozás régebben történt, mint az *m* : *v* változás.

A spirans hangokkal történt változásokat a következőkép foglalhatjuk össze:

4. A szó elején álló spiransok gyakran nyomtalanul eltüntek; az *s* és *š* hangokból gyakran *h* lett. Az eltünt *v* és *j*-nek néha a rákövetkező magánhangzó hangszinén maradt meg a nyoma.

5. A szótag végén álló ugor *v* és *j* hang mindig beleolvadt az előtte álló magánhangzóba; ugyanez történt gyakran az explosivából, vagy *m*, *γ*-ből fejlődött *v* és *j* hangokkal is.

A jövevényszavak hangjainak története.

Az idegen nyelvekből átvett szavak hangalakjának története sok tekintetben különbözik az eredeti szókincs hangjainak fejlődésétől. Minden egyes idegen szó történetében valósággal két külön korszakot kell megkülönböztetnünk. Az elsőt nevezhetjük az alkalmazkodás korszakának, midőn az illető idegen szó egy más nép nyelvébe, azaz szájára kerülve, az átvevő nyelv hangalakjához illeszkedik. Ez alkalmazkodás hosszabb ideig tart; először csak az illető idegen szó egyes ismeretlen hangjait helyettesíti az átvevő nyelv a maga hangjai közül azokkal, melyeket leghasonlóbbaknak érez. Ilyenkor érvényesül legjobban az egyes hangok akusztikai hatása. A megszokott hangokkal ejtett, de még mindig idegen, és idegennek is érzett szó lassanként beleilleszkedik az átvevő nyelv egész hangrendjébe, úgy hogy idővel a beszélő nem is érzi, nem is tudja, hogy a kiejtett szó idegen eredetű. Ekkor teljesen áthasonult már a jövevény szó, része lett az illető nyelv szókincsének, s hangalakja ezentúl ép oly fejlődésen megy végig, mintha az eredeti szókincshez tartoznék. Ekkor kezdődik történetének második korszaka, mely már semmiben sem különbözik az eredeti szavaknak ugyanazon korbeli történetétől.

Az idegen eredetű szavak hangjainak történetét vizsgálva

Digitized by Google

csakis azokat az idegen nyelveket vehetjük tekintetbe, melyek jelentékeny számmal gyarapitották a magyar nyelv szókincsét, s melyeknél az átadó nyelv szavának alakja is eléggé ismeretes. Ép ezért nem lehetett e tárgyalásba bele vonni az iráni nyelvekből átvett szavakat, mert ezen őskori kölcsönvételek kutatása még a kezdet nehézségeivel küzd,* s mivel egymással nem is állíthatjuk világosan szembe az átadó és átvevő nyelv szavainak egykorú alakját. A török nyelvből a honfoglalás előtti időben átvett szavak tárgyalása is némi nehézséggel jár, mivel nem állapitható meg mindig pontosan, melyik török nyelvjárást kell átadó nyelvnek tekintenünk, s milyen volt az illető szó alakja az átvétel dejekor. Világosabban látjuk a jövevényszavak hangjainak fejlődését a szláv nyelvekből, továbbá a német, az olasz, valamint a latin nyelvből a honfoglalás óta átvett szavakon. Tárgyalásunk folyamán is főleg ezekre kell tekintettel lennünk.

Természetes, hogy ezúttal, midőn a magyar nyelv hangtani fejlődéséről van szó, nem pedig az egyes nyelvek kölcsönös érintkezésének kimutatásáról, nem szükséges az egyes szavakon végbemenő változásoknak rendszeres és minden egyes esetre kiterjedő tárgyalásába bocsátkozni. Itt csakis arra kell szorítkoznunk, hogy összeállítsuk a gyakoribb és általánosabb változásokat, s így világot vessünk a magyar nyelv hangalakjának fejlődésére szókincsének idegen eredetű részében is.

I. Török eredetű szavak.

A török nyelvek hatása a magyarra két külön korszakra esik.** Midőn a magyar nyelv a többi ugor nyelvektől elsza-

* V. ö. MUNKACSI BERNÁT dolgozatait: A magyar fennevek őstörténeti vallomásai. Az ugorok legrégibb történeti emlékezete és Adalék az iráni művelődéshatás magyar nyelvhagyományaihoz (Ethnographia, V. k.); továbbá FIOK KÁROLY: »Az avarok és ugorok érintkezéseiről« cz értekezését, valamint ennek ismertetését (Ethnogr. VI. k.).

** A török nyelvekből átvett szavak kimutatásával a következő dolgozatok foglalkoznak: BUDENZ, Jelentés VAMBERY A magyar-török szóegyezéseiről (NyK. X.) és A magyar szókincs eredetéhez (NyK. XX.); MUNKACSI B. Török kölcsönszók (Nyr. XII.), A törökök a magyar nyelv [illegible] (Nyr. XIII. és NyK. XX. XXI. k.), A magyar nepes halászat műnyelve (Ethnogr. IV.). Figyelembe veendő VAMBERY ÁRMIN munkái: A magyar [illegible] eredete.

Digitized by Google

kadva önálló életét megkezdette, egy török néppel jutott érintkezésbe, s ebből a korból valók a magyar nyelvnek legrégibb jövevényszavai. Az illető szavak hangalakjának tanúsága szerint ez idegen elemek legnagyobbrészt egy csuvas féle nyelvből jutottak a magyarba. Minthogy azonban ez átvétel jóval a honfoglalás ideje előtt történt, e szavak teljesen beleolvadtak a magyar nyelvbe, s nagyrészt keresztül is mentek mindazokon a változásokon, melyek azóta az eredeti szókincsesel történtek, míg a magyar nyelv mai alakja megállapodott.

A magyar nyelv egyes török nyelvekkel a történeti korban is több ízben és hosszabb ideig érintkezett. A kúnok és besenyők nyelve bizonyosan hatással volt az árpádkori magyar nyelvre; ennél világosabban látható, de nem igen jelentékeny hatással volt a magyarra az oszmanli nyelv a török háborúk hosszú századaiban; e mellett a török szavaknak egy nagy része a horvát-szerb nyelv útján jutott a magyarba.

A régebbi török jövevényszavak hangjainak megfeleléseit már csak azért is nehéz pontosan bemutatni, mivel az átadó török nyelvek szavainak csakis mai alakját ismerjük, ezek pedig a századok hosszú folyamán gyakran igen nagy változáson mentek keresztül, s így a két szó mai alakja között mutatkozó különbség csak részben tekinthető az átvétel alkalmával eredettnek; s figyelembe kell venni a szó alakjának mind a török, mind a magyar nyelv körén belül végbement változását is. A következőkben tehát csakis arra kell szorítkoznunk, hogy összefoglaljuk a magyar nyelv török eredetű szókincsében mutatkozó fontosabb hangalaki sajátságokat.

1. Hosszú magánhangzók.

Az *é* hang a török eredetű szavaknak egyrészében *í*-vel váltakozik, s ennek az az oka, hogy már az átadó nyelvben is *ë* vagy *i* volt a megfelelő magánhangzó:

béke, v. ö. *bikessíg* | *bélyeg* és *billog* | *gyékény*, v. ö. *gyikíny* | *kép*, v. ö. *kíp*. — Más esetekben a m. *é*, *í*-vel szemben csak *ö*, *ü* hangot mutathatunk ki a török formákban: *kénesö*, v. ö. *kínesö*, de: *kënes*[u]*ö* Ráb. | *kék*, v. ö. *kik* | *kéve* v. ö. *kíve* | *görény*, v. ö. *görín*. (Az *í*-s alakot a felsőtiszai s a többi íző nyelvjárások ejtik.)

Nem váltakozik *í*-vel az *é*, és némely nyelvjárás a nyiltabb

Digitized by Google

é-nek megfelelő hangot ejti helyette e néhány szóban: *gém*, v. ö. *gʲém* Ráb. | *szél* és *szelet*, v. ö. *szęl* Helt., *szʲél* Ráb. | *szék*, v. ö. *szęk* Helt., *szʲék* Ráb. | *térd*, v. ö. *tęrd* Helt., *tʲérd* Ráb.

A mai szavak *á*-ja a török nyelvek *ä* hangjának felel meg; ebből főleg az első szótagban a hangsúly hatása alatt lett *á*; pl. az *árok, árpa, báj, csákány, gyász, gyáva, sár, sárga, szám, szán* szavakban. Néha a 2. és 3. szótagban is *á* áll a török *ä* helyen, mint a *boszorkány, kocsány, oroszlán, sárkány, szakál* szavakban.

Az *í* nagyobbrészt ugyanolyan eredetű, mint az *é*, a melylyel váltakozik is: *hír* és *hér, kín* és *kén*. De állandó a *j*-s hangcsoportból fejlődött *í*: *ír*, csuv. *śir*- ered. **jir*- alakból lett; *írós* vaj, v. ö. csag. *ajran*.

Az *ó* ritka a török eredetű szavakban, s ekkor is néha *ú*-val váltakozik; ez utóbbi már gyakoribb hang, s az eredeti nyelv *u*-jának felel meg; ép így *ü*-ből lett a mai *ű* hang. Néha az *ol, ul* szótagból lett *ó, ú*:

csótár, oszm. *čultar*; v. ö. *tsóltár* Pázm. *csultár* Mon. | *bócsú* és *bulcsú*, jak. *bolžuo*; a régi nyelvben úgy is: *bolczo* Ehr. c., *boczo* MA. *bóza, gyóróni, kút, tóró, tózok, tyúk* | *bübáj, gyürü, gyüszü, szürni, tükör* (és *tükör*), *türni*.

Az *ő* is ritka török eredetű szavakban, s vagy *i*-ből, vagy *e* (*ö*)-ből lett: *szőlő*, v. ö. *zele* Érdy c.; csuv. *śirla*, ered. **śirlä*; *tőzeg*, v. ö. oszm. *tezek*.

A török eredetű szavak végén igen gyakoriak az *ó, ő* és *ú, ű* hangok s mindig teljesebb köztörök alak felel meg nekik; és pedig az *ó, ú*-nak *ak, ag* (néha *uk*), az *ő, ű*-nek *ek, ik* (néha *ük*). A magyar hangalak azonban nem ezekből, hanem abból a csuvas nyelvjárásból magyarázódik, melyből átjöttek az illető szók. Az ilyen szóknak ugyanis még a mai csuvasban is nagyrészt magánhangzós végük van; v. ö. *borsó*, csuv. *purśa*, kirgiz *burśak*; *rátó* és *rató* NySz. csuv. **rola* (Nyr. XVI. 262—3); *ünő* és *inő, iné* NySz., csuv. *inä*, oszm. *inek*; *szőlő*, csuv. *śirla* tatár *ǯilük*; *szérü*, csuv. *śürü*, köztörök *jüzük*. — Még annyiban is egyezik e hangok története az eredeti magyar szavakéval, hogy a mai *ó, ő*-t ezekben is *ó, ő* előzte meg, mely leginkább csak *r* és *j* mellett vált zártabbá:

borsó, csuv. *purśa*, csag. *burčak* | *csikó*, csuv. *tęja* | *disznó*, tör. *'toñuz*, csuv. *śsna* | *kutcsó*, csag. *kočak* | *korsó*, tör. *'korčak* | *koporsó*,

Digitized by Google

jak. *kourǯak* || *ocsú*, tat. *walčěk* | *sarú*, csag. *čaruk* | *válú*, csuv. **vola*, *volak* || *bölcsö*, csag. *belšik* | *gyeplö* és *gyeplü*, tör. **jiplik* | *gyüszö* és *gyüszü*, oszm. *jüksük* | *gyürö* és *gyürü*; *szérö* és *szérü*, csuv. *šürü*, oszm. *jüzük* | *söprö* és *söprü*, oszm. *šeprek* | *ünö*, csuv. *inä*, oszm. *inek*.

2. Rövid magánhangzók.

A török *ä* hangból a magyarban vagy *á* lett, vagy ha megmaradt rövid hangzónak, *a* lépett helyébe. A régibb kölcsönvételekben egy ideig még élhetett az eredeti *ä* hang, a míg a magyar nyelvnek is meg volt ez a hangja; az eredeti szavak *ä* hangjával együtt azután az idegen szavakban is *á* vagy *a* lépett a helyébe. Az oszmanliból újabban átvett szavak *ä* hangja helyébe azonnal *a* lépett. Ilyen eredetű az *a* a következő szavakban: *alma, balta, basa, dara, gyapjú, kantár, kaftán, karó, papucs, sarú, tanú* stb.

A zárt *e* (—*ë*) hangnak majd *e*, majd *ë* felel meg a magyarban, sőt e két hang néha ugyanazon szóban is váltakozik egymással: *këcske* és *kecske, mëcset* és *mecset, tëngër* és *tengër*. Mindig *ë* vagy *ö* hangzik (az *e*-ző nyelvjárások kivételével) ezekben: *bëtű* és *bötű, gyëplö* és *gyöplü, gyërtya* és *gyortya*. Viszont a nyilt *e* állandó ezekben: *sereg, teknö*. Az *ë* helyébe sok szóban *ö* lépett: *görény*, v. ö. *gerény* MA.; *körte, körtvély* v. ö. *kerthwel* okl., *keruel-fa* Schl. Szj.; *ökör*, v. ö. *eker* Jord. c., *ekker* Corn. c. Helt. E szavak egy része *ö* hanggal jöhetett át a törökből s ez esetben az *ë*-s alak dialektikus változat; pl. *ökör*, tör. *öküz; söpör*, tör. *söpür*.

Az *i* mindig *i*-ből vagy a mélyhangúakban *ï* (*ë*)-ből lett: *bilincs, csibuk, csikó, csizma, disznó, findsa, ibrik, iker, tiló, tinó* stb. Az *i*-ből néha *ü* lett: *gyümölcs*, csag. *jimiš*, v. ö. *gimile* HB. s a régi nyelvben még gyakran *gyimilcs* | *ünö*, csuv. *inä*, oszm. *inek*, v. ö. *inö* Ap. c., *ine* RMNy. | *üröm*, v. ö. *irem* Sylv. Kár.

A török eredetű szavak mai *o* hangja legtöbb esetben *u*-nak felel meg, mely az eredeti szavak *u* hangjával együtt vált nyiltabbá:

borjú, oszm. *buzaγu*, csuv. *paru* | *borsó*, csag. *burčak*, csuv. *purča* | *homok*, oszm. *kum*, jak. *kumaγ*, v. ö. *kumak* oklev. *korom*, oszm. *kurum*, csuv. *χorom* | *olló*, oszm. *ulak*, *orr*, *orgazda*, oszm. csag. *ourí*, v. ö. *vr* B. Debr. c., *urcz* Jord. Erdy c. E mellett gyakran török *o*-nak felel meg a magyar *o*: *bor*, ujg. *bor* | *bors*, csag.

Digitized by Google

borč | *koboz*, oszm. *koboz* | *kos*, oszm. *koč* | *tor*, csag. *tor*. — Az eredeti *u* hang csak egy-két szóban maradt meg: *buzogány*, oszm. *buzdugan* | *tulok*, csag. *turuk*: és *i*-ből lett *u* ebben: *szunyog*, oszm. *sinek*.

A szó végén a magyar nyelv a rövid magánhangzók közül az *a*-t és *e*-t kedveli legjobban; evvel végződnek a török eredetű szavak is, bármilyen hanggal volt az átadó nyelvben: *alma*, *balta*, *búza*, *gyáva*, *hangya* (ebből: *hangyál*); *gyenge*, *kecske*, *kefe*, *körte* (ebből: *körtvély*) *tevc*. A palócz nyelvjárások zárt *ë*-t ejtenek az *ekë*, *kefë*, *körfë*, *tevë* szók végén. Csak két újabban átvett szó végződik *i*-re: *deli* és *tepsi*, *tepszi*.

3. Mássalhangzók.

A mássalhangzókat illető legfontosabb változások a következők:

A szó elején álló magyar *gy*-nek a török nyelvben *j*-nek felel meg; ezzel szemben a csuvas nyelv gyakran *ś*-t mutat, ez azonban későbbi fejlődés az eredeti *j*-ből:

gyapjú, oszm. *japak* | *gyarló*, csag. *jarlik* | *gyász*, oszm. csag. *jas* | *gyáva*, csag. *jaba*, *java* | *gyékény*, csag. *jeken* | *gyenge*, csag. *jengi* | *gyöngy*, csag. *jinžü*, oszm. *inži* | *gyúrni*, oszm. *jour-*, *jogur* | *gyümölcs*, oszm. *jemiš*, csuv. *śimis* | *gyürü*, oszm. *jüzük*, csuv. *śürü* | *gyüszü*, oszm. *jüksük* | *gyom*, csuv. *śom* | *gyértya*, csuv. *śorda*.

Néhány szóban a csuvas *ś*-vel szemben a magyarban *sz* áll: *szél* csuv. *śil*, oszm. *jel*; *szérü*, csuv. *śürü*; *szőllő*, csuv. *śirla*; *szűcs*, csuv. *śülže*. Tehát e szavak akkor kerültek a magyarba, midőn a csuvasban a *j* : *ś* változás már végbement; míg az előbbiek régebben vétettek át, vagy más nyelvből jutottak a magyarba.

A szókezdő magyar *s* az átadó török nyelvben részint *č*, részint *s* volt; ez utóbbiból csak magashangú szavakban lett *ś* (talán a csuvas *ś*-ből): *saru*, csag. *čaruk* | *sereg*, csag. *čerig*, csuv. *śara*, ered. **śürü?* | *süreg*, csuv. *śĕlĕk* | *söpör*, oszm. *süpür*, csag. *söpür*.

A szó belsejében álló mássalhangzók közül figyelmet érdemel az *r*; vele szemben a legtöbb török nyelv *z*-t mutat, csak a csuvasban lett a két magánhangzó között álló *z*-ből *r*, s a magyar nyelv ezt az alakot vette át:

borjú, csag. *buzagu*, csuv. *buru* | *gyűrü*, oszm. *jüzük*, csuv. *śürü* | *ikre*, csag. *ikiz*, csuv. *ĭger* | *írni*, oszm. csag. *jaz*, csuv. **jir-kurü*, csag. *kazak* | *ökör*, oszm. *öküz*, csuv. *ĭnar* | *teger*, csag. *tergiz*, oszm. *dergiz*.

Digitized by Google

Egyébként az egyes mássalhangzók ugyanolyan változásokon mentek keresztül, mint az eredeti magyar szavakban: az *agyag* szó *gy*-je *lgy* (ered. *lť*)-ből lett, tör. **alťik*, oszm. *alči*; a török *ǵ*-ből a magyarban a hozzá hangzásra nézve leginkább hasonló *gy* lett: *hangya*, oszm. *karînǵa*; *gyöngy*, oszm. *inǵi*. A két magánhangzó között álló *d*-ből *z* lett ezekben: *búza*, csag. *budaj*, oszm. *bogdaj*; *túzok* csag. *tugdak*, *tujdak*. Az *l* után álló *š*-ből *cs* lett ebben: *bölcső* csuv. *belšik*.

II. Szláv eredetű szavak.

A szomszédos szláv nyelvek a honfoglalás kora óta, mondhatjuk állandó hatással vannak a magyar nyelvre.* Természetes, hogy e hatás a keresztyénség első századaiban volt legerősebb, midőn a földmívelés és ipar, másrészt az állami és vallási élet új fogalmaival együtt az idegen szavak is tömegesen vétettek át. A legtöbb szláv eredetű szó tehát ebből a korból való, s a nyelv, melyből átvették, minden valószinűség szerint az ószlovén nyelv.** Így nevezik azt a kihalt nyelvet, melyet a pannóniai szlovének beszéltek, a kik lassanként teljesen beleolvadtak a magyar népbe.

* A szláv eredetű szavakra nézve főforrásunk még mindig MIKLOSICH műve: *Die slavischen Elemente im Magyarischen* (1. kiad. Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 21. k. Wien. 1871. 2. kiad. Wien und Teschen, 1884; ism. Ungarische Revue. XV. k.). Az átvételek koráról és fontosabb hangtani kritériumairól szól ÁSBÓTH OSZKÁR értekezése: A szláv szók a magyar nyelvben (Értekezések a nyelv- és szép tud. köréből. XVI. k. 3. sz.). V. ö. még: ÁSBÓTH OSZKÁRTÓL, Szlávság a magyar keresztény terminologiában (Ny. K. XVIII. k.).

** E szavakon gyakran egész világosan látjuk, hogyan történt a lassú alkalmazkodás a magyar nyelv hangalakjához: így pl. az ószl. *milostĭ* szó a HB. korában még változatlanul hangzott a magyarban: *milost*, s csak később vált nyiltabbá az *o*, s alkalmazkodott hozzá az első szótag magánhangzója: az *angyal* szó az ószl. *andjelu*-ból lett, a nyelvemlékek gyakran így is írják: *angel* HB. NémGl. Dom. Tel. Sand. e., ebből lett a hangzóilleszkedés hatása alatt előbb *angyol*, így olvassuk a KT. újonnan felfedezett töredékében; végül nyiltabbá válván az *o*, lett *angyal*. Az ószl. *nevolja* szóból a magyarban is előbb *nevolya* Corn. Dom. e., vagy az első szótag hangzójának illeszkedésével *navolya* Ehr. e. lett, végül nyiltabbá vált az *o* a mai *nyavalya* alakban.

Digitized by Google

Az ószlovén nyelv szavai oly korban jutottak a magyarba, midőn a nyelv hangalakja épen fontos változáson megy vala keresztül, főleg a rövid magánhangzók tekintetében; az új szavak is belejutottak e hangváltoztató áramlat sodrába, s ezek is ugyanazon fejlődésen mentek át, mint nyelvünk eredeti szókincse. A rövid magánhangzók egy fokkal nyiltabbakká váltak, az ószlovén nyelvnek ú. n. irrationalis (*ŭ* és *ĭ*) hangjai pedig, melyek a kiejtésben talán még rövid *u* és *i* hangnak hallatszottak, szó végén állva ugyanolyan sorsra jutottak, mint a magyar nyelvnek tővégi magánhangzói, (melyek ekkor még szintén megvoltak), vagyis nyom nélkül eltüntek. E mellett az ószlovén nyelv szavai más tekintetben is alkalmazkodtak a magyar nyelv hangalakjához; a két mássalhangzós szókezdetet egyszerűsítette a magyar kiejtés, s a szók vége is a magyar nyelvben szokásos alakot vette fel.

Az ószlovén nyelven kívül más szláv nyelvek is hatottak a magyarra; főleg a szerb-horvát, az újszlovén s némileg a tót és cseh nyelvek is. Ezeknek szavai akkor jutottak a magyarba, midőn mai alakja már megállapodott, s így nem is történtek velük ugyanazok a változások, mint az ószlovén nyelv szavaival, csupán alkalmazkodniok kellett a magyar nyelv hangalakjához.

1. Hosszú magánhangzók.

A hosszú magánhangzók leggyakoriabbak a tő első tagjában; ilyen helyzetben ugyanis az átadó nyelv rövid magánhangzójának is gyakran hosszú felel meg, s ezt sok esetben a hangsúly hatása okozhatta. Így felel meg a szláv nyelvek *á* hangjának rendesen *á* s az *i*-nek *í*. Minthogy azonban az *á* hangsúlytalan szótagban is előfordul (pl. *ábráz*, ószl. *obrazŭ*; *apáca* szlov. *opatica*, ép úgy mint *málna*, szlov. *malina* stb.): Ásbóth nézete szerint a mi jövevényszavaink arra vallanak, hogy az ószl. *a* hang az átvétel korában hosszú volt.

Külön figyelmet érdemelnek az *é*-féle hangok, valamint az *ó*, *ő* története.

Az idegen eredetű szavakban nem beszélhetünk oly értelemben kétféle *é* hangról, mint az eredetiekben, noha használatra nézve ép oly különbség van köztük. Az irodalmi nyelvben egy-

Digitized by Google

aránt *é*-vel írt szláv eredetű szavakat nyelvjárásaink majd a nyilt, majd a zárt *é*-nek megfelelő hanggal ejtik, s ebben a tekintetben is majdnem teljesen egyöntetűen járnak el nyelvjárásaink, csak néhány szóban ingadozó az *é* ejtése: *répa*, v. ö. *r'épa* Ráb., de: *rípa* Ft.; *széna* v. ö. *sz'éna*, Ráb., de: *szína* Ft.

A nyiltabb *é* hang néha az átadó nyelv rövid *e* hangjából lett:

szemét, ószl. *sŭmetĭ*. De néha eredetileg is hosszú a magánhangzó *(ê)*: *bêrmál*, újszl. *bêrmati; dêd*-anya, ószl. *dêdŭ; kondêr*, ószl. *kondêrŭ; pribêk*, ószl. *prêbêgŭ*. Mindig a nyiltabb hangot ejtik midőn az *é* hangzóilleszkedés útján keletkezett: *cseléd*, ószl. *čeljadĭ; göröncsér*, ószl. *grĭnĭčarĭ; jércze*, tót *jarica; veréb*, ószl. *vrabij; zsellér*, újszl. *željar*. Így keletkezett a *kerésztyén* és *tömjén* szók *é*-je is (ószl. *krŭstijanŭ, tĭmijanŭ*), de ezeket *i*-vel is ejtik a *szegény, edény*-félék analogiájára: *körösztíny, tömjín*.

Az *i*-vel váltakozó *é* áll az ószlovén *ê* hanggal, s *én* és *ín* az orrhangú *ę*-vel szemben:

csép és *csíp*, újszl. *cêp* | *csév* és *csív*, *csíve*, ószl. *cêvĭ* | *lép* és *líp*, ószl. *lêpŭ* | *méh* és *mí* (uterus), ószl. *mêhŭ* | *mézga*, újszl. *mêzga* *néma* és *níma*, ószl. *nêmŭ* | *német* és *nímet*, ószl. *nêmĭčĭ* | *acél* és *aczíl*, ószl. *ocêlŭ* | *ebéd* és *ebíd*, ószl. *obêdŭ* | *beszéd* és *beszíd*, ószl. *besêda* *szomszéd* és *szomszíd*, ószl. *sąsêdŭ* | *ménta* és *mínta*, ószl. *męta* | *péntek* és *pintëk*, ószl. *pętŭkŭ* | *pénz* és *pínz, píz*, ószl. *pênęzĭ*.

Az átadó nyelv *i* hangjának állandó *í* felel meg a magyarban: *csíz*, cs. *čiž; zsír*, újszl. *žir*.

Az *ó* szó belsejében rendszerint *av, ov*, néha *ol* szótagból fejlődött:

csóka, szrb. *čavka* | *lócza*, ószl. **lavica* | *pólya*, újszl. *povijalo* *póráz*, ószl. *povrazŭ* | *pózna*, v. ö. tót *pavuz* | *róna*, ószl. *ravĭnŭ* | *darócz*, ószl. **deravĭčĭ* | *motóla*, szrb. *motovilo* | *pióczа*, ószl. *pijavica* | *pokrócz*, ószl. *pokrovĭčĭ* | *csónak* és *csolnak*, újszl. *čolnek* | *pócz* és *polcz*, újszl. *polica*. Ugyanilyen eredetű az *ö* e két szóban: *cső* (és *csőr*), ószl. *cêvĭ* | *löcs*, tót *lievĭ, levča*.

Szó végén a hosszú magánhangzók közül leggyakrabban *ó* áll s vagy rövid *o, a* hangból, vagy pedig *ar* szótagból lett:

szajkó, szrb. *sojka* | *nyoszolyó* (és *nyoszolya*), ószl. *nosilo* | *pondró*, cs. *pondrav* | *poroszló* (a régi nyelvben *poroszló*), szrb. *prislav* | *zászló* (a régi nyelvben *zászló*), szrb. *zastava*.

Két szó végén az *oj, aj* diphthongusból *é* lett: *gané* (és *ganaj*), ószl. *gnoj; karé* (és *karaj*), ószl. *kraj*.

Digitized by Google

2. Rövid magánhangzók.

A szláv eredetű szavak átvételének régiségét bizonyítja az a körülmény is, hogy a rövid magánhangzók nagyrészt végig mentek azon a változáson, melyet eredeti szavainkban láttunk, t. i. egy fokkal nyiltabbá váltak. Így lett az ószlovén *o* hangból *a*, az *u* és *ŭ*-ból *o*; az ószl. *e* (= *ë*) hangból is rendesen *e* lett, bár sok szóban megmaradt az *ë* hang. Az *i* rendesen megmaradt, s csak egy két szóban lett belőle *ë*; de az *ĭ* hangból mindig *ë* lett.

Ószl. *o*: magy. *a*: Igen gyakori változás; a sok közül álljon itt e néhány példa: *ablak*, újszl. *oblok*: *abrak*, ószl. *obrokŭ*: *akna*, ószl. *okno*: *apácza*, újszl. *opatica*: *bab*, ószl. *bobŭ*: *bajnok*, szrb. *bojnik*: *gabona*, ószl. *gobino*: *kakas*, ószl. *kokoši*: *kalács*, ószl. *kolači*: *lapát*, ószl. *lopata*: *pad*, ószl. *podŭ*: *panasz*, ószl. *ponosŭ*: *patak*, ószl. *potokŭ*: *rab*, ószl. *robŭ*: *szabad*, ószl. *svobodĭ*: *darab*, újszl. *drob*: *asztag*, ószl. *stogŭ*: *szombat*, ószl. *sąbota*.

Ószl. *u*: magy. *o*: *csoda* és *csuda*, ószl. *čudo*: *koma*, ószl. *kumŭ*: *konyha*, újszl. *kuhnja*: *mohar* és *muhar*, szrb. *muhar*: *ozsonna* és *uzsonna*, szrb. *užina*. *szoknya*, szrb. *sukanja*. Az ószláv nyelv *ŭ* hangja rövid *u*-nak hangzott s a magyarban ebből is *o* lett: *bodon*, ószl. **bŭdŭnĭ*: *bozfa*, *bodza*, ószl. *bŭzŭ*: *doh*, ószl. *dŭhŭ*: *moh*, ószl. *mŭhŭ*: *rozs*, ószl. *rŭžĭ*: *onoka* és *unoka*, ószl. *vŭnukŭ*: *dolog*, ószl. *dlŭgŭ*: *abrosz*, ószl. *obrusŭ*: *gonosz*, ószl. *gnusŭ*: *vánkos* és *ránkus*, újszl. *vanjkuš*: *karácsony*, ószl. **kračunŭ*, v. ö. tót *kračún*; ide sorozandó a *-nok* végszótag régibb magyar *-nuk* helyett ezekben: *bajnok*, *komornok*, *poháznok*, *bírnok*, *udvarnok*, melynek ószl. *-nik* felel meg, v. ö. *komornyik*, *udvornik*. A *pokol* szo első tagjában az ószl. *ъ*-ből lett a hangzóilleszkedés hatása alatt előbb *u*, azután *o*: ószl. *pъklŭ*, v. ö. *pacal* HB.

Ószl. *e*: magy. *e*: *beszéd*, ószl. *besěda*: *család*, ószl. *čeljadь*: *csere*, ószl. *cerŭ*: *deres*, újszl. *dereš*: *lepény*, ószl. *lepen*: *repcze*, újszl. *rěpica*. Gyakran váltakozik az *ě* és *e* ugyanazon szóban: *lencse* és *lěncse*, ószl. *lěšta*: *pecsénye* és *pěcsěnye*, szrb. *pěčenja*: *petrencze* és *pětrěncze*, tót *petrenec*: *rend* és *rěnd*, *röd*, ószl. *rędŭ*: *zseller* és *zsěller*, újszl. *željar*.

Ószl. *i* vagy *ĭ*: magy. *ö*, *ü*: *diák* és *dьák*, ószl. *dijakŭ*: *rengige*, újszl. *vinika*: *gölyva* (és *golyva*), újszl. *gliva*: *csöbör* és *csübör*, ószl. *čibrŭ*: *eczet* (v. ö. *ecztől*), ószl. *octŭ*: *kérészt*, ószl. *krištŭ*: *len* és *lön*, ószl. *lnŭ*: *ösztön*, ószl. *ostinŭ*, v. ö. *ösztön* Helt. Pázm. Kár.; *pöczér*, ószl. *pisarĭ*: *tömlöcz*, ószl. *tьmnica*, v. ö. *tьmnac* HB. *temlec* NémGl. Jord. Érdy c.

Az újabb átvételek hangalakján nem történt meg ez a változás; így az újszlovén, tót és szerb nyelvek *o* hangjának a magyarban is *o* felel meg, pl. *bosnyák*, szrb. *bošnjak*; *kocsány*, szrb. *kočan*; *kosár*, szrb. *košar*; *mozsár*, újszl. *možar*; *pogácsa*,

Digitized by Google

szrb. *pogača*, stb. — Néha az ószlovén *o* is változatlanul maradt, főleg *l*, *r* előtt: *oltár*, ószl. *olŭtarĭ*; *bojár*, ószl. *boljarŭ*; *moly*, ószl. *molĭ*; *morva* ószl. *morava*. Nem vált nyiltabbá az *o*, midőn *n* előtt áll, s ószlovén *ą*-nak felel meg ezekben: *bolond*, *porond*; *dorong*, *korong*; *abroncs*.* Továbbá változatlanul maradt a szó utolsó tagjában, annál is inkább, mivel ily helyzetben az eredeti szavakban sem vált nyiltabbá a magánhangzó. Így maradt meg az *o* a következő szavakban: *zálog* (nyelvemlékeinkben többnyire *zálag*, tehát a mai alakban az idegen hatásnak ismétlődése mutatkozik, v. ö. *apastal*, *apostal* s ma megint csak *apostol*); *akol*, *szobor* stb.

Az *ë* állandó e szavakban: *mëgye*, szrb. *medja*; *pëcsét*, ószl. *pečatĭ*; *vëdër* és *vödör*, ószl. *vedro*; továbbá a mélyhangú szavakban: *bërëna* és *borona*, szrb. *brana*; *szërda*, ószl. *srêda*; *szëcska*, tót *sečka*. Az ószl. *ę* hangnak *ën* felel meg ezekben: *gërënda*, ószl. *gręda*; *szërëncse*, ószl. *sŭręšta*.

Az *u* is változatlan maradt az újabb átvételekben: *csuka*, tót *šťuka*; *duda*, szrb. *duda*; *dunyha*, tót *duhna*; *kucsma*, ószrb. *kučĭma*; *kukacz*, horv. *kukec*; *puska*, szrb. *puška*; *zubbony*, szrb. *zubun* stb. Az ószl. *u* megmaradt *l* előtt: *kulcs*, de Erdélyben *kolcs*, *kócs*, ószl. *ključĭ*; *uccza*, ószl. *ulica*, v. ö. *ulcza* Keszt. Kulcs. c. Az *ą* hangból rendesen *on*, *om* lett a magyarban, de *k* és *g* előtt *un* (ill. *uŋ*)-nak hangzik: *munka*, ószl. *mąka*; *durung* és *dorong*, ószl. *drągŭ*.

Az ószlovén *i* hang rendszerint nem lett nyiltabbá: pl. *iga*, *ikra*, ószl. *igo*, *ikra* stb.; *pünkösd*, újszl. *binkŭšti*, v. ö. *pinkest* Érdy c., *pinkőst* Döbr. c.

A szláv nyelvek *á* hangjának, ha nem lett *á* belőle, mindig *a* felel meg a magyarban, pl. *gatya*, szerb *gaće*; *haluska*, tót *haluška*; *harisnya*, tót *harušňa* stb.

A mai rövid hangzók gyakran magánhangzóilleszkedés útján keletkeztek; így lett a szláv nyelvek *e*, *i* hangjából mély-

* Ásbóth (Szláv szók a magyar nyelvben, 18. s köv. ll.) úgy magyarázza ezt az *o* hangot, hogy az *ą* hang az ószlovén nyelvben orrhangú *u* volt, s a magyarban *un*, *um* alakban vétetett át; s ez az *u* magyarázza meg a mai *o*-t (v. ö. *golumb* NySz.) A *munka* és *durung* szavakban e szerint az *ąk*, *ąg* hangkapcsolat csak megőrizte az *u*-t.

Digitized by Google

hangú szavakban *o*, s nyiltabbá válva *a*; viszont az *o*, *a* hangból magashangú szavakban *e*, *ë*; pl.

borotva, ószl. *britva*; *molnár*, szrb. *mlinar*: *kocsonya*, cs. *kočenina*: *csoroszlya*, ószl. **črěslo* | *család*, ószl. *čeljadĭ*; *csata*, ószl. *četa*: *malaszt*, ószl. *milostĭ*: *nyavalya*, ószl. *nevolja*: *vacsora* ószl. *večerja* | *ebéd*, ószl. *obědŭ*; *ecet*, ószl. *očĭtŭ*; *jegënye*, szrb. *jagnjed* stb.

Az ószlovén nyelvnek két orrhangú magánhangzója is volt: *ą* és *ę*. Mivel a magyar nyelvben orrhangú magánhangzók nincsenek, az ilyen szótagban magánhangzót és orrhangú mássalhangzót ejtettek, és pedig ajakhangok előtt *m*-t, foghangok előtt *n-t*, torokhangok előtt *ŋ*-t. Így lett az *ą* hangból a magyarban *om*, *on*, *oŋ*, (néha *am*, *uŋ*); az *ę*-ből *ëm*, *ën*, vagy *en*, de *én* is.

gomba, ószl. *gąba*: *otromba*, ószl. *trąba*: *szombat*, ószl. *sąbota*: *szomszéd*, ószl. *sąsědŭ*; *tompa*, ószl. *tąpŭ*; | *galamb*, ószl. *gołąbŭ* | *koncz* ószl. *kąsŭ*: *kondor*, ószl. **kądrĭ*: *bolond*, ószl. *błądŭ*; *parancsol*, ószl. *porąčiti* | *donga*, ószl. *dąga*: *konkoly*, ószl. *kąkolĭ* | *munka*, ószl. *mąka*: *durang*, ószl. *dragŭ*.

gërënda, ószl. *gręda*: *lencse*, ószl. *lęšta*: *péntek*, ószl. *pętŭkŭ*. *rënd*, ószl. *rędŭ*: *szërënccse*, ószl. *sręšta*: *szent*, ószl. *sręti*.

A szláv eredetű szavak első tagjának rövid magánhangzója igen gyakran úgy keletkezett, hogy a magyar kiejtés könnyíteni akarva a két mássalhangzós szókezdeten, vagy elébük, vagy a mi gyakoribb, közéjük egy rövid magánhangzót tett. Ez a magánhangzó eredetileg mindig a következő szótagéhoz hasonló lehetett (a szláv eredetű szavak kedvelik, hogy a két első szótag magánhangzója egyforma legyen: v. ö. *malaszt* e h. *miloszt**, *milaszt*, *ábráz* e h. **obráz*, *abráz*). De a régibb átvételekben a járulékhangzó idővel a többi hasonló magánhangzókkal együtt gyakran nyiltabbá vált, pl. az ószl. *sługa*-ból nyelvünkben előbb *szuluga*, *szulga* lett (l. NyK. XVIII: 364), később pedig *szolga*. Az *ë* csak mélyhangú szavakban áll. Példák:

a: *asztag*, ószl. *stągŭ*: *asztal*, ószl. *stolŭ*: *barát*, ószl. *bratŭ*, v. ö. *bratym* HB.: *darab*, újszl. *drob*: *ganaj*, ószl. *gnoj*: *kalász*, ószl. *klasŭ*: *kalapács*, v. ö. cs. *klepać*: *palást*, ószl. *plašti*: *paraszt*, ószl. *prostŭ*: *szapora*, ószl. *sporŭ*.

o: *bolond*, ószl. *błądŭ*: *borona* (és *bërëna*), szrb. *brana*: *csorba*, újszl. *šerba*: *dolog*, ószl. *dlŭgŭ*: *dorong*, ószl. *dragŭ*: *gonosz*, ószl. *gnusŭ*: *goromba*, ószl. *grabŭ*, v. ö. *gromba* MA. Gel.: *karász*, ószl. *krasŭ*.

e: *csirép*, ószl. *črěpŭ*: *cseresnye*, és *csëresnye*, ószl. *črěšnja*: *gerébly*e, újszl. *grablje*: *egres*, szrb. *grěs*: *kelepcze*, ószl. *klepěca*: *rerib*, ószl. *rabij*.

Digitized by Google

ë: *bërëna* (l. *o*-nál); *ëszkába*, ószl. *skoba*; *ësztërha*, ószl. *strêha*; *gërënda*, ószl. *gręda*; *kërëszt*, ószl. *krĭstŭ*; *szërda*, ószl. *srêda*; *szërëncse*, a régi nyelvben: *szërëncsa*, ószl. *sŭręšta*.

Néha *i* ez az ejtéskönnyítő hang, és pedig *s*, *zs* vagy *sz* előtt, bár ilyenkor is váltakozik *ë*-vel: *ispán*, v. ö. *espan* Döbr. c; *istrázsa* és *ëstrázsa*; *iszkába* és *ëszkába*; *isztina* és *ësztëna*. Állandóan *i* ez az ejtéskönnyítő magánhangzó akkor, ha a rá következő szótagban *i* van: *gilisztа*, újszl. *glista*; *hirip*, cs. *hřib*; *kilincs*, cs. *klinec*; *zsilip*, újszl. *žlêb*; továbbá ebben a szóban *király*, ószl. *kralĭ*, v. ö. *keral* Zvon. stb.

Szó végén a magyar nyelv a rövid magánhangzók közül csak az *a*-t és *e*-t kedveli; így tehát bármilyen magánhangzóval végződik a szláv szó, a magyarban a mélyhanguakban *a*, a magashangúakban *e* lett belőle. A szóvégi *a*-nak megfelelhet az átadó nyelvben *a* vagy *o*, az *e*-nek pedig *e* vagy *a*. Az ószl. *ŭ* hanggal szemben is néha *a*-t látunk a magyar szó végén; czekről azonban Ásbóth (Szláv szók, 32. s köv. ll.) kimutatja, hogy a magyar *a* nem az *ŭ* hangból lett. Az ide tartozó szavak legnagyobb része melléknév: *buja*, *drága*, *garázda*, *goromba*, *néma*, *puszta*, *ritka*, *szapora*, *tiszta*, *tompa*; mindezekben az *a* a nőnemű vagy semleges alak *a*, *o* hangjából lett, tehát a magy. *néma* nem a himnemű *nêmŭ*, hanem a nőnemű *nêma*, vagy semleges *nêmo* alaknak felel meg. A *koma* és *unoka* főnevek szintén a nőnemű *kuma*, *vnuka* alakok másai.

Az *a*, *e*-re végződő szláv eredetü szavak közül példakép álljanak a következők:

csorba, újszl. *šĕrba*; *csorda*, ószl. *črêda*; *iszkába*, ószl. *skoba*; *gomba*, ószl. *gąba*; *taliga*, ószl. *telęga*; *bolha*, ószl. *blŭha*; *paprika*, szrb. *paprika*; — *dézsma*, szrb. *dežma*; *szikra*, ószl. *iskra*; *csoda*, ószl. *čudo*; *iga*, ószl. *igo*; *zabola*, tót *zabadlo*; *széna*, ószl. *sěno*; *akna*, szrb. *okno*; *tészta*, ószl. *těsto*.

gereblye, szrb. *grabljе*; *pecsénye*, szrb. *pečenje*; *perje*, ószl. **pyrije*; *berkénye*, szrb. *brekinja*; *cserésnye*, ószl. *črěšnja*; *dinnye*, ószl. *dynja*; *gerlicze*, ószl. *grŭlica*; *lencse*, ószl. *lęšta*.

3. Mássalhangzók.

A szláv eredetű szavak mássalhangzóival kevés változás történt, a míg a magyar nyelvben meghonosoltak.

Az *s* (= *sz*) hangból néha *cz* lett: *czimbora*, ószl. *sybra*; *czirok*, újszl. *sirek*; *martalócz*, újszlov. *martolos*. A szókezdő *c*-nek

Digitized by Google

pedig néha *cs* felel meg a magashangú szavakban: *csëcs*, újszl. *cec*; *cserfa*, ószl. *cerŭ*; *csép*, újszl. *cêp*; *csév*, ószl. *cêvĭ*.

A szókezdő mássalhangzókkal a legfontosabb változás a miatt történt, hogy a magyar nyelv nem tűr két mássalhangzót, a szó elején, míg a szláv nyelvekben igen gyakori az ilyen szókezdet. Ezen négyfélekép segít a magyar kiejtés.

1. Elhagyja a két mássalhangzó egyikét, különösen akkor, ha spirans áll explosiva előtt, így lesz az *šč*-ből mindig *cs*: *csáva*, szrb. *ščava*: *csorba*, újszl. *ščrba*: *csuka*, újszl. *ščuka*: továbbá: *gánicza* újszl. *žganec*: *kopasz*, ószl. *skopčĭ*.

2. Egy magánhangzót tesz a két mássalhangzó elé (rendesen *st* elé): *asztal*, ószl. *stolŭ*: *asztag*, ószl. *stogŭ*; (*udvar*, ószl. *dvorŭ?*) stb.

3. Egy magánhangzót tesz a két mássalhangzó közé, akkor, ha egyikük folyékony vagy orrhang: *barát*, ószl. *bratŭ*: *ganaj*, ószl. *gnoj*: *giliszta*, szrb. *glista*: *gereben*, ószl. *grebenĭ* stb.

Ez utóbbi esetben, kivált háromtagú szókban, idővel el is maradt, a második magánhangzó, ha utána csak egy mássalhangzó következett; tehát pl. ószl. *sluga*: *szuluga*: *szulga*, *szolga*: ószl. *slama*: *szalama*: *szalma*; ószl. *srěda*: *szëreda*: *szërda*. Az ilyenekben tehát látszólag hangátvetés történt, ha csak az ószláv alakot vetjük egybe, a mai magyar hangalakkal (l. Ásbóth, NyK. XVIII:364).

A szó belsejében álló mássalhangzókkal kevés változás történt: nagyobbrészt úgy változtak, mint az eredeti szókincs mássalhangzói. Tudjuk, hogy a magyar nyelv szótag és szó végén nem ejti a *h*-t: a szláv eredetű szavakban is elmaradt e hang, habár az irott nyelv több esetben maig megőrizte: *pele*, ószl. *plěha*, v. ö. *pelch* ACser., *pelgh* Pázm.: ugyanebből lett hangátvetéssel a *pehely* szó; továbbá *doh*, *moh*, *potroh*, a kiejtésben így hangzanak: *dó*, *mó*, *potró*. A szó belsejében hangátvetéssel került a szótagvégi *h* a szótag elejére ezekben: *dunyha*, cs. tót *duhna*; *tehere*, *terhes*, ószl. **ereha*, újszl *trh*.

Az *s* explosiva hanggá *cz* válik *k* előtt és *n* után: *baraczk*, újszl. *breskva*: *koczka*, cs. *kostka*: *palaczk*, ószl. *ploskva*: *taraczk* és *taratszk*, ószl. **trěska* | *konecz*, ószl. *kasn*. Az ószl. *st*-nek *cs* felel meg orrhang után: *lencse*, ószl. *lęšta*: *szerencse*, ószl. *saręšta*.

A szótagvégző *r*, mint láttuk, rendesen beolvad az előtte álló magánhangzóba.

Digitized by Google

III. Német eredetű szavak.

A szláv hatással egyidejüleg kezdődhetett már a német nyelv hatása is a magyarra; ez azonban kezdetben sokkal gyengébb volt, a mit legjobban bizonyít az, hogy a régi s a magyar nyelv egész területén elterjedt szavak közt sokkal kevesebb a német, mint a szláv eredetű. A régi nyelvben is sok ugyan a német eredetű szó; ezek azonban csak ideig-óráig éltek, s ma már nagyrészt az elavult szókincshez tartoznak. A mai köznyelvben ismét igen sok a német szó; ezek viszont újabb átvételek, s világosan meglátszik rajtuk az idegen eredet.*

A régibb német átvételek a királyság első századaiból valók, s ép ezért hangalakjuk megfejtésére csak a legritkább esetben kell az ófelnémet nyelvhez fordulnunk. Az átvétel idejekor a németek a középfelnémet nyelvet beszélték, s így legfeljebb ezt kell a német eredetű szókincs magyarázatában figyelembe vennünk. Ennél is fontosabb a bajor-osztrák nyelvjárás hangalakjának tekintetbe vétele, mert a magyar beszéd német szavai majdnem mind ebből a nyelvjárásból jutottak nyelvünkbe. Ezek a szavak alkalmazkodtak a magyar nyelv hangrendszeréhez, s majdnem csupán ez alkalmazkodás okozta változásokon mentek keresztül; csupán a legrégibb átvételekben vált nyiltabbá egy-egy rövid magánhangzó.

Az irodalmi nyelv sok német szót vett át újabban is; ezek egyenesen a német irodalmi nyelvből jutottak át, s alakjuk alig is változott valamit. Az irott nyelv megőrzi az eredeti alakot, sőt néha a kiejtésben is változatlan marad az idegen hang: *krach, almanach* stb. Ez újabban átvett szavak még a két mássalhangzós szókezdetet is megtűrik: *kristály, próza, traccza, tromf* stb.

1. Hosszú magánhangzók.

A tő első tagjában a németben is rendesen hosszú a magánhangzó; e mellett még a rövideket is hosszúvá változtatta gyak-

* A német eredetű szavak rendszeres összeállítását a Nyelvőr XXV. kötetében kezdi meg MELICH JÁNOS. A német jövevényszavak kimutatásával foglalkoztak SIMONYI ZSIGMOND Német szövegek magyarosítása, Nyr. VII.), és SZARVAS GÁBOR számos szómagyarázatában. V. ö. még VIZOLY ZAKARIÁS, Germán elemek a magyarban. (Déva, 1880.)

Digitized by Google

ran a magyarban az első szótagra eső erősebb hangsúly; ily módon lett a német *a* (= *ȧ*) hangból a magyarban *á*, az *o*-ból *ó*, *u*-ból *ú*, s az *e*-ből *é*.

áltány, n. *altan*: *bál*, n. *ball*; *hárfa*, n. *harfe*: *ráspoly*, n. *raspel* *kócz*, n. *kotze*: *kóstol*, n. *kosten* | *czukor*, és *czúkor*, n. *zucker*; *csúz*, n. *schuss* | *czéh*, n. *zech*: *pék* n. *beck*: *spék*, *spékelni*, n. *speck*.

A német eredetű szavak *é* hangja majdnem mindig a nyiltabb *é*-k közé tartozik, bármilyen eredetű. Legtöbb esetben rövid *e* vagy *ē* felel meg neki a németben: *ércz*, n. *erz*; *hébér*, n. *heber*; *prém* (és *perem-e*) n. *bräme*. Néha az *ei* diphthongusból lett a magyarban *é*: *czégér*, n. *zeiger*, de újabban már *czáger* alakban vették át; *mérföld*, régi nyelvben *mél-föld*, n. *meile*; *réf* (és *rőf*), n. *reif*. Sőt német *i*-vel szemben is állandó *é* áll e két szóban: *czérna*, n. *zwirn*; *példa*, n. *bild*. A *gyémánt* szó a kfn. *dîemant* alaknak felel meg; a régi nyelv *démant* és *dimant* alakokat ismer. Az *i*-vel váltakozó *é* csak e néhány szóban van: *czél* és *czíl*, n. *ziel*, kfn. *zil*; *rét* és *rít*, n. *ried*, kfn. *riet*; *kémény*, a kfn. *kémîn* alakból; s a régi nyelv *glít*, *glét* szavában, n. *geleit*. A szó utolsó tagjában a német nyelv hangsúlytalan *el*, *er* szótagjából gyakran *ély*, *ér* lett az *él* és *ér* végű főnevek analogiájára: *bordély*, *kastély*, *fustély*; *erkély*, *rostély*, *pánczél*; *czégér*, *gallér*, *gyömbér*, *ledér*, *sódér*, *tallér*; s ezekhez sorakoznak: *borbély*, n. *barbier*; *fortély*, n. *vorteil*; *erszény*, kfn. *äsern*. A mélyhangú szavakban néha illeszkedett ez a végszótag s *ár*, *ály* lett belőle: *boglár*, *kasznár*, *krajczár*, *polgár*; *mordály*, *muskotály*.

Az *ó* szintén többféle eredetű: gyakran rövid *o*, vagy *ö* felel meg neki: *módi*, n. *mode*; *mór*, n. *mohr*; *trón*, n. *tron* stb. E mellett az *au*-ból is *ó* lett; e diphthongusnak a kfn.-ben rendesen *â* felel meg: *pór*, n. *bauer*, kfn. *bâuwere*, *bâr*; *sróf*, n. *schraube*, kfn. *schrâbe*, baj. *schrauf*; de a n. *lauge* szóból *lúg* lett. A német irodalmi nyelv *ä* hangjának is *ó* felel meg néhány szóban: ezek a bajor-osztrák nyelvjárásból jöttek át a magyarba, s e nyelvjárás az *a* hang helyén a magyar *a*-nál valamivel zártabb hangot, *á*-t ejt, s ez hangzásra nézve a magyar hangok közül az *ó*-hoz áll legközelebb: *drót*, n. *draht*; *gróf*, n. *graf*; *hóhér*, osztr. *hähner*; *sógor*, n. *schwager*; *spórol*, n. *sparen*; *berdó*, n. *werda*.

Digitized by Google

Az *al, ol, ul* szótagból is *ó*, az *ël*-ből pedig *ő* lett, a mint ez az eredeti szavakban is gyakori: *bókony*, n. *balken; hódol, hódít*, a régi nyelvben *holdol, holdít*, n. *hold* és *hulden; sódar*, v. ö. *soldar* Gvad., n. *schulter, schulder* | *csődör*, n. *zelter; föld* és *főd*, n. *feld* (régente magyarul is *feld*).

A német szók végén már a középfelnémetben csak rövid magánhangzó állhatott; így tehát hosszú magánhangzóval végződő szó nem jött át a németből a magyarba.

A szokatlan szóvégi *è* megnyult ezekben: *parádé, csokoládé, limonádé* (s analogiájukra *szafaládé* = *cervelat-wurst*).

Két szóban a mássalhangzós végű tőhöz a magyarban *ó* járult: *kohó*, n. *kuche*, a régi nyelvben *koh;* a mai *kohó* alak valószinűleg a ragos *kohot, kohon* és továbbképzett *koholni* alakok hatása alatt keletkezett; ugyanígy felel meg a ném. *zack* szónak a *csákó*, melyet régebben mindig így használtak *csákos süveg* és *csákós süveg* (Nyr. XII. 481).

2. Rövid magánhangzók.

A német nyelv rövid magánhangzói gyakran változatlanul jutottak a magyarba, s az *o*-nak *o*, az *u*-nak *u*, az *i*-nek *i* felel meg. E mellett a régibb átvételekben gyakran egy fokkal nyiltabbá vált a rövid magánhangzó, s az *u*-ból *o*, az *o*-ból *a* lett:

boglár, n. *buckler: font* és *funt*, n. *pfund: polgár*, n. dial. *purger: pont, n. punkt: torony*, n. *turm: ostrom*, n. *sturm*, v. ö. *strumlottak* Szab. Viad. | *bak*, n. *bock: gallér*, n. *koller: lat*, n. *loth*.

A német nyelv zárt *e* hangjának is legtöbb esetben nyilt *e* felel meg a magyarban: *erszény, erkély, herczeg, kehely, messzëly, mestër, vers, czeller* vagy *zeller;* de megmaradt az *ë* a *përsëly, zsëmlye* szókban, valamint a mélyhanguakban: *fërtály, tëa* stb. A *gönczöl* szó eredetije n. *künzel* (Nyr. XVII: 436), tehát ebben is nyiltabbá vált a magánhangzó.

A német *a* (=*á*) hangnak a régibb átvételekben rendesen *a* felel meg, s ebben is a bajor-osztrák nyelvjárás hatását látjuk, mely ezt a hangot *á*-nak ejti, s ez majdnem úgy hangzik, mint a magyar *a: bakter*, n. *wächter*, baj. *wächter;* továbbá: *balzsam, farsang, harcz, kastély, kaszárnya, kasznár, pallér, pallos, salak* stb.

Az első szótag rövid magánhangzója a német eredetű sza-

Digitized by Google

vakban is néha csak ejtéskönnyítő hang: *garas*, n. *grosch(en)*; *palánk*, n. *plank(en)*; *ostrom*, n. *sturm*; *zománcz*, n. *schmalz*; *s* előtt ez az ejtéskönnyítő hang *i*: *islóg*, *ispotály*, *ispita*, *istáp*, *istráng*, és *zsinór*, n. *schnur*.

Az *el*, *en*, *er* szóvégből mélyhangú szavakban *ol* (*oly*), *ony*, *or* lett: *ráspoly*, *tassoly* v. *tarsoly*, *zsámoly*, *fogoly-madár*; *bókony*, *puttony*; *bajor*, *czukor*, *kámfor*, *major*, *sógor*, *vándor*.

A szó végén a németben csak a hangsúlytalan *e* állhat; ebből a magyarban mélyhangú szavakban *a* lett: *dáma*, *hárfa*, *kánna*, *kártya*, *próba*, *ráma* stb. Ezen kívül az újabban s egyenesen az élő nyelvbe átvett német szavak *el*, *en* végzete helyébe a magyarban *li*, *ni* szótag lép: *bászli*, *kifli*, *fásli*, *krágli*, *mándli*, *pëmzli*, *pudli*; *kasztni*, *vekni* stb.

3. Mássalhangzók.

Az az alkalmazkodás, melyen a német eredetű szavaknak át kellett menniök, a míg a magyar nyelv hangalakjához illeszkedtek, hozta létre a mássalhangzókon mutatkozó változásokat is. Ez alkalmazkodás megtörtént mindazon szavakon, melyek egyenesen a nép nyelvébe mentek át, s onnan kerültek az irodalmi nyelvbe; ellenben az irodalmi nyelv átvételei rendesen változatlanul maradtak.

Első sorban a két vagy több mássalhangzós szókezdeten segitett a magyar kiejtés, és pedig háromféle módon:

1. Elhagyja az egyik mássalhangzót: *czérna* n. *zwirn*; *czikkely*, n. *zwickel*; *font*, n. *pfund*; *sógor*, n. *schwager*, v. ö. *svógor* Helt.; *sejt*, n. *schlecht*.

2. Egy rövid magánhangzót tesz a két mássalhangzó közé, főleg az esetben, ha az egyik folyékony hang: *garas*, n. *grosch(en)*; *kalap*, n. *klapp-hut*; *perecz*, n. *pretzen*; *salak* n. *schlack(en)*; *saráglya*, n. *schragel*; *selejtes*, n. *schlecht*; *sörét*, n. *schrot*; *zsinór*, n. *schnur*; *czövek* n. *zweck*.

3. A rövid magánhangzó, és pedig rendesen *i*, a két mássalhangzó előtt áll, ha *s* és egy explosiva állanak a szó elején: *ispék*, *öspék*, n. *speck*; *ispión*, *öspión*, n. *spion*; *ispotály*, *ispita*, n. *spital*; *istáp*, n. *stab*; *istráng*, n. *strang*; *ostrom* (rég. *strambani* is), n. *sturm*.

A német irott nyelv lágy explosiváival szemben a magyarban főleg szó elején a megfelelő kemény explosiva áll. Tudjuk azonban, hogy a német kiejtés nem ismer igazi lágy explosivákat, s a bajor-osztrák nyelvjárás a *g*, *d*, *b*-vel jelölt hangot

Digitized by Google

mindig tiszta kemény explosiváknak ejti; a *k, t, p* helyén pedig aspiratát ejt. A magyar nyelv tehát egyszerüen a német élő nyelv alakját vette át ezekben: *krumpli, kókler, kuglóf; tuczat; pácz, pánt, pléh, pék, példa, pintér, polgár, prém, putton* stb.

A magyar kiejtés számára legidegenszerűbb a német nyelv *ch*-val jelölt hangja*. Ezzel tulajdonkép két hangot jelölnek: mélyhangú magánhangzók mellett (*ach, doch*) a gutturalis spiranst (χ), magashangúak mellett (*ich, recht*) pedig a palatalis spiranst (χ). A magyar nyelvben az Árpádok korszakában megvolt még a χ hang (*cholz, charmul, Ruhtuk* stb.), de már a XIII. században kiveszőben volt ez a hang, s *h* lett belőle. Az Árpád-kori átvételekben tehát, magyar ember ajkán egy ideig mindkétféle *ch* megmaradt, de utóbb a *ch* helyébe mindkét hangrendű szókban *h* lépett, mely azután szó végén állva a mai kiejtésben teljesen elveszett: *czéh* (olv. *czé*), n. *zeche; léllah* a régi nyelvben, n. *leilach; pléh* (olv. *plé*) n. *blech;* az *Imre* név is e helyett van *Imrch*, n. *Emerich; héhely* n. *hechel; kehely*, hangátvetéssel ebből *kelch*, n. *kelch; kohó*, n. *kuche; téhely*, n. *deichel*. A *cht* hangcsoportból *jt* lett, mint az eredeti magyar szókban (*Ruhtuk* helység: ma *Röjtök, tanoht: tanojt* stb.), pl. *selejtes* és *sejt* a n. *schlecht*-ből. — Egészen másképp bántunk e hanggal az újabb átvételekben. A mai népnyelv némely rétegébe, különösen a katonaság és a mesterségek nyelvébe igen nagy számmal jutottak be a német szavak. Mivel ez újabb átvételek a német nyelv némi ismeretének következményei, s rendesen a német nyelv tanulásával járnak együtt, az átvevő egyén nagyobb fontosságot tulajdonít a szó minden egyes hangjának; ez okból ki is akarja mondani a *ch* hangot, de nem képes reá, így lép aztán mindkét *ch* hang helyébe a magyarban *k* vagy *kk* nemcsak szó belsejében, hanem szó végén is: *sakk, sakk, silbak, zikker, riktájk, hapták, baktër, saktër* stb. (kivételesen *rittig*, n. *richtig; sitt*, n. *schicht*). A műveltebb kiejtés lehetőleg utánozni törekszik magát a német hangot, s az irodalmi nyelv átvételeiben a *ch* írását is megtartjuk: *almanach, koch, krach* stb.

A többi mássalhangzókat illetőleg csak néhány hangváltozás érdemel figyelmet. A német *w*-vel szemben a magyarban.

* V. ö. A ‚ch' hang. KALMAR ELEK-től (Nyr. XXI.537.), SZARVAS GÁBORtól (u. o. XXII: 19.), SIMONYI ZS.-tól (NyK. XXIV.).

Digitized by Google

főleg szó elején, gyakran *b* áll: *bakter*, baj. *wâchter; billikom*, n. *willkomm; bognár*, baj. *wâgner; bükköny*, n. *wicken;* és szó belsejében: *óbégat*, ebből *oh weh!; silbak* n. *schildwache*. — Ez onnan magyarázódik, hogy némely német nyelvjárásban két ajakkal ejtik e hangot (bilabiális *w*), úgy hogy pl. a cseh, tót, szlovén nyelvek is *b*-vel helyettesítik.

A szókezdő mássalhangzók közül a *cs* néha német *z* (= *cz*)-nek felel meg: *csődör*, n. *zelter; csákó*, n. *zack;* néha pedig *sch*-ből lett: *csűr*, n. *scheuer*, *csúz*, n. *schuss*. A német *s* (= *sz*) hangból *t* előtt, mint a württembergi kiejtésben, szó belsejében is *s* lett: *kóstál*, *kóstol*, *rostély*, *rostok* n. *rasttag*. A két magánhangzó között álló *sch* helyébe a magyarban néha *rs* lépett: *farsang*, *tarsoly* — osztr. *faschang*, *taschel*.

A *zs* hangot a német nyelv nem ismeri; azonban a német *s* (= *z*) hangból és néha *sch*-ből szó elején, vagy két zönge hang között *zs* lett: *zsák*, *zsemlye*, *zsold*, *karmazsin*, *balzsam; zsindely*, *zsámoly*, *zsinór*.

Nagyobb változás történt az oly német szavakkal, melyekben két *r*, vagy *l* áll közel egymáshoz; ezen úgy segített a magyar kiejtés, hogy az egyik mássalhangzót megváltoztatta s az *r*-ből *l* vagy *ly*, az *l*-ből viszont *r* lett:

erkély, n. *erker; borbély*, n. *barbier; fillér*, n. *vierer; kristély*, n. *kristier; fellajtár*, *fullajtár*, n. *vorreiter; mordály*, n. *mörder*, *morder; pelengér*, n. *pranger; polgár*, n. *burger; rostély*, n. *roster; flanér*, n. *flanell; kalmár*, n. *kramer; mérföld*, n. *meile* + *föld*, a régi nyelvben *mélyföld* (később népetymologiával így is: *mért-föld*). Az *r*-ből *l* lett a *pánczél*, n. *panzer* szóban is.

IV. Olasz és latin eredetű szavak.

Olasz és latin eredetű szavaink hangalakját együtt tárgyalhatjuk, mivel mindkét nyelv egy és ugyanazon úton hatott a magyar nyelvre. A keresztyénség terjedésével olasz papok hozták be a latin nyelvet Magyarországba, s az ő ajkukról hallotta a magyar nép először azokat a latin és olasz szavakat, melyeket nyelvébe átvett.* Majd később az Anjou házból származó

* Az olasz eredetű szavakat Kőrösi Sándor állította össze: Olasz kölcsönszók (Nyr. XIII—XVI. k.) és A magyar nyelvbeli olasz elemek (Fiume, 1892) cz. dolgozataiban. — A magyar nyelv latin szavainak kimutatásával Kovács Gyula próbálkozott meg: Latin elemek a magyar nyelvben (Budapest, 1892).

Digitized by Google

királyok, valamint Mátyás idejében az olasz műveltség ismét nagy hatással volt a magyar művelődésre. E korban jutottak a magyar nyelvbe a művészetekre, a hadi és állami életre, a kereskedelemre és hajózásra vonatkozó olasz és latin szavak. A latin, mint a tudomány és irodalom nyelve, azóta is állandó hatással van nyelvünkre, s folyton újabb és újabb átvételekkel gyarapítja szókincsünket; azonban ez újabb átvételek csak az irodalmi nyelvben élnek, hangalakjuk változatlanul marad, s ez világosan elárulja idegen eredetüket.

Egyenesen az élő nyelvbe átvett s a magyar nyelv szókincsébe teljesen beleolvadt olasz és latin eredetű szavakon csak annyi változás történt, hogy alkalmazkodtak a magyar nyelv hangalakjához; e mellett meglátszik rajtuk, hogy nem az irott művek útján jutottak a magyarba, hanem — hogy úgy mondjuk — szájról-szájra vétettek át. Volf György kimutatta* hogy az egyházi latin nyelv a keresztyénség első századaiban a velenczei olaszok révén jutott a magyarokhoz, a kik a latin szavakat is a maguk nyelvjárása szerint olvasták. A latin nyelvnek ez az olaszos kiejtése honosodott meg Magyarországban is, s ezt a hangalakot őrizték meg az ez időben átvett latin és olasz jövevényszavak.

A magánhangzókkal kevés változás történt. Az első szótagban a rövid magánhangzó is gyakran hosszúvá lett s így az *a*-ból *á*, *o*-ból *ó*, *u*-ból *ú*, *i*-ből *í* lett: *ádrent, áër, árbocz, árkus; — ármádia, áspa, bárka, csámpás, láva* | *fóka, kóstál; — flóta, mókázik, pósta* | *július, június, múzeum; — gála, kúp* | *finom, líliom* stb.

Az *é* a latin és olasz nyelv rövid, néha hosszú *e* hangjának felel meg, s nem váltakozik *í*-vel: *méta, plébános, préda, prédikál, zérus; czédula, tégla.* De *í*-vel váltakozik az *é* azokban a szavakban, melyekben az átadó nyelvben is *i* van: *lénia* és *línia; létánia* és *litánia; ténta* és *tinta; rér* és *rír, ri*, ol. *riva.*

Szó végén a hosszú magánhangzók közül csak az *ó* áll néhány szóban: *báró, skorpió; istálló, golyó.*

A rövid magánhangzók változatlanul maradtak, csak az olasz és latin *á*-ból lett a magyarban *a*: *almáriom, paradicsom.*

* Kiktől tanult a magyar írni olvasni? Budapest M. T. Akadémia, 1885.

Digitized by Google

papiros; — *narancs*, *mandola*, *saláta* stb. Az *e* és *ë* néha váltakoznak egymással: *czet* és *czët*, *czerëmónia* és *czërëmónia* vagy *czërimonia*; zárt *ë* áll mindig a mélyhangú szavakban: *ëklézsia*, *fëbruárius*, *lëgënda*, *rëformál* stb. Az *u* nyiltabbá vált a latin szavak *um*, s néha *us* végszótagjában: *alabástrom*, *finom*, *kalëndáriom*, *klastrom*, *paradicsom*, *templom*; *komiszáros*, *papiros*, *plébános*.

Szó végén a rövid magánhangzók közül a magyar nyelv csak az *a*, *e*-t kedveli; így tehát a latin és olasz eredetű szavakban is akármilyen rövid magánhangzóból mélyhangú szavak végén *a*, magashanguak végén *e* lett: *árënda*, *ëklézsia*, *lénia*, *kompánia*, *kréta*, *rózsa*, *taksa*; — *bárka*, *bomba*, *czifra*, *paróka*, *saláta*, *tinta*; *fülemüle*, *leczke*, *mise*; — *csemete*, *füge*, *gesztënye*.

A mássalhangzókon legjobban látszik meg a velenczei olasz nyelvjárás hatása. E nyelvjárás az olasz és latin *s* hang helyett palatalis *ś*-t ejt, mely nagyon közel áll a magyar *s* hanghoz, úgy hogy ez igen könnyen léphetett helyébe: *ápetitus*, *áristom*, *áspis*, *dispata*, *fundus*, *golyóbis*, *história*, *instál*, *interes*, *iskola*, *jus*, *klastrom*, *kanális*, *lámpás*, *mise*, *papiros*, *pestis*, *posta*, *sors*, *summa*, *taksa*; — *reskontó*, *saláta*. Ha ez az *s* két magánhangzó vagy egy zönge mássalhangzó és egy magánhangzó között áll, a magyarban *zs* lesz belőle: *balzsamom*, *bazsilikom*, *eklézsia*, *kámzsa*, *mázsa*, *petrezselyem*, *rozsólis*, *uzsora*, *torzsa*. Föltünő, hogy a *paradicsom* és *grádics* szókban *cs* lett az *s*-ből.

A középkori latin kiejtés másik sajátsága, hogy a *g* magas hangzók előtt *gy*-nek hangzott, s így vétettek tehát át e szavak a magyarba is: *bagyilláris*, *Egyiptom*, *gyehenna*, *gyömbér*, *spongya*, *trágya*. A *-tia* végszótagból pedig a magyarban magashangú szavakban *-tye* lett: *bestye*, *sekrestye*.

A két mássalhangzós szókezdeten ép úgy segített a magyar kiejtés, mint más idegen szavakban: úgy, hogy a két mássalhangzó közé vagy elé egy rövid magánhangzót tett: *palánta*, l. *planta*; *iskola*, l. *schola*; *istálló*, ol. *stallo*. — A *sz*-ből *cz* lett e két szó végén: *árbocz*, *pároncz*.

Digitized by Google

MÁSODIK FEJEZET.

A hangok összefűzésének története.

1. A beszéd egyes részeinek alakulása.

A nyelvtörténeti kutatásnak legnehezebb feladata megvilágítani, mily változások történtek a beszéd egyes részeinek összekapcsolása módjában. Az írás sohasem jelöli, hogyan fűződnek egymáshoz a szavak, hogy épül föl belőlük, az értelmes s minden gondolatárnyalatot hiven kifejező beszéd; ezt csakis az élő nyelvhasználatból leshetjük el. Így tehát csak sejtenünk lehet, hogy mily változások történhettek e tekintetben a magyar nyelvvel fejlődése folyamán.

a) **A hangok kapcsolatai.** Az egymásra következő hangok közötti átmenetet mai kiejtésünkben a képzés egyszerűségére és könnyüségére törekvés szabályozza, s valószinű, hogy ugyanez a törekvés volt meg nyelvünknek régibb korszakaiban is. Az átmenet egyszerűségére és könnyüségére törekedve assimilálódnak beszédünkben az egymás mellett álló mássalhangzók, s ez az assimiláló törekvés a szavak alakjára már a régibb időkben is hatással volt. Helyesirásunk arra törekszik, hogy a tőt világosan megkülönböztesse a ragtól és képzőtől; így tehát nem is igen kisérhetjük figyelemmel az ily módon érintkező mássalhangzók történetét a régi nyelvben. Annál világosabban látjuk a mássalhangzók illeszkedését a szó belsejében, midőn a képzés elhomályosultával az írás hiven tükrözi a kiejtést. Az egyes mássalhangzók történetét tárgyalva, e jelenségnek elég sok példáját láttuk. Így pl. a *hüszke* szó *sz*-je *s* helyett áll, v. ö. *hűz* (l. Szarvas

Digitized by Google

magyarázatát Nyr. XVI:555); a *bont, ront, hint* igékben azelőtt *m* előzte meg a *t*-t: *bomt, romt* (v. ö. *bomol, romol*). E mellett codexeink leirói néha önkénytelenül is követték a kiejtést, s e szándéktalan tévedéseik bizonyítják, hogy beszédükben szintén hasonultak az egymás mellett álló mássalhangzók. Így pl.: *felhaktak* (felhágtak) Ehr. c. 148; *rokombak* (rokonabbak) Bécsi c. 49; *pőgdőstessek* Döbr. c. 4; *zegbe* (székbe) u. o. 11; *hidbe* (hitbe) u. o. 3; *atyathffya* Jord. c. 14; *ezőgbelől* Wink. c. (ezek belől).

A mássalhangzók illeszkedésének eseteit részletesen ismerteti Tótfalusi Kis Miklós 1683-ban megjelent *Ratiocinatio de Orthographia* cz. munkájában, midőn int, hogy nem szabad úgy irni, a mint a szavakat kiejtjük.* Ime néhány az ő példái közül: *Natstsága* (Nagysága), *mekküttе* (megküldte), *mennek* (mennynek), *vattok* (vagytok), *minnyájan* (mindnyájan), *mongya* (mondja), *etztzer* (egyszer), *óltalmaszta* (oltalmazta) stb. Egészen a mai kiejtésnek megfelelően, meglepő pontossággal tárgyalja az orrhangú mássalhangzók illeszkedését is, kimutatva, hogy mindegyiket ugyanott ejtjük, a hol a rákövetkező mássalhangzót. Tudja, hogy gutturalis hangok előtt nem *n*, hanem *ŋ* hangzik, s hogy *l*, *sz* előtt is másféle *n*-t ejtünk.**

b) **A szótagok és szólamok alakulása** összefügg a beszéd physiologiai feltételeivel, s ez okból csak kevéssé lehet alávetve a történeti fejlődésnek.

A szótagok alakulásáról szólva láttuk, mikép osztjuk beszédünket a lehelletkibocsátás időnkénti megszakitásával, szabályosan tagolt részekre. E részekre osztásban kiejtésünk a

* L. Régi magyar nyelvészek, 624—28. ll.

** „Imo si scribere vellemus exacte, ut pronunciamus, nullam vocem possemus recte describere, in qua literam *n* sequitur *g* vel *k*, ut: *engem, ángolna, mönk, mankó*, etc. Nam in talium pronunciatione nullum *n* sonat, sed aliquid ab eo et ab omnibus literis diversum. Proprie enim litera *n* fit linguae extremitate palatum ad radicem dentium premente; at cum dicimus *angolna, Benkö* etc. nihil tale fit, sed linguae medietate attingimus medium palati. Imo idem *n* ante *l*, ne ita quidem pronunciatur, sed per cavitatem oris expirat, dum se parat lingua ad pronunciandum *l*, e. g. *ajándom* etc. id quod inde fit, quia non potest lingua tam cito converti ab una parte palati ad alteram, ut continuo pronunciet distincte et *n* et *l*". U. o. 627—28. ll.)

Digitized by Google

magán- és mássalhangzók arányos csoportosítására törekszik.* E törekvés megvolt az ugor alapnyelvben is, a mennyiben — mint ezt az ugor nyelvek összehasonlítása kimutatta — tőszavaink rendesen kéttaguak voltak, s mindegyik szótag egy mássalhangzóból, s egy magánhangzóból állott; pl. *j*$_8$-*g*$_8$, *k*$_8$-*d*$_8$. A ragok és képzők szintén ilyen alakuak voltak; úgy hogy az ugor alapnyelv szótagjai rendesen mássalhangzón kezdődő nyilt szótagok. A tővégi magánhangzók elvesztével jutott azután a mássalhangzó a szótag végére, azonban rákövetkező magánhangzó előtt a következő szótaghoz vonta ezt is a megszokott kiejtés. Tehát csakis mássalhangzóval kezdődő rag vagy képző előtt vált állandóvá a zárt szótag. Az *-alm*, *-elm* képzőnek két mássalhangzóját is megtürte a magyar nyelv mintegy kétszáz évig (a XIII. századtól, midőn az *-olma* elrövidült, egész a XV. századig) s a *hatalm*, *szerelm* stb. szavakban csak idővel jutott a rövid magánhangzó az *l-m* közé. Szó elején magyar szóban csak egy mássalhangzó állhat; csupán a szláv, német, olasz és latin nyelvekből vett át a magyar nyelv két vagy több mássalhangzóval kezdődő szavakat. Azonban ez idegenszerű szókezdettel folyton küzd a magyar kiejtés, s vagy az egyik mássalhangzó elhagyásával, vagy egy magánhangzó közbeszúrásával segít rajta. Csupán a legújabb átvételekben tűri meg kiejtésünk a két mássalhangzós szókezdetet. (V. ö. az idegen eredetű szavak hangjainak történetét.)

A szólamok alakulásában a nyelv fejlődése folyamán főleg abban a tekintetben történhetik változás, hogy mily részek olvadnak össze egy szólammá. A szavaknak szólamokká alakulását írásunk nem jelöli: nyelvemlékeink is külön írják az egyes szavakat, úgy hogy egybefűződésük módját inkább csak sejtenünk lehet. Azonban nyelvemlékeink néha egybeírják az összetartozó szavakat, a mi kétségtelenül annak a jele, hogy egybe is ejtették őket.

Gyakran egybe írják az *is* kötőszót az előtte álló szóval: A könnyön futois mi nem mindenüvé el iuthat. Sal. Mark. Ha sanyaru kezzel nyulis hozzám, mégis iomra esik. Born. Telegdy és Bornemissza rendesen egybeírják az *is* kötőszót az előtte álló szóval: *mies*, *ties*, *az többies*, stb. Egybeírják továbbá a segédigét az igével:

* Szenczi Molnár Albert nyelvtana megj. 1610 a szavaknak szótagokra oszlásáról szólva mai kiejtésunkkel teljesen megegyező szabályokat alapít meg. (L. Régi magyar nyelvészek. 121. l.).

Digitized by Google

le esek hogyhana meg holtuolna; megannakfelette hozuala vyoznak azanna sokassagat; ky nemczak baromy lelkeseket veztuala el stb. Ehr. c.; kik lattanacuala a' nepet birniok; kik özemélè elöt zolgalnakuala; müdön kiral borral méghèuöltuolna. Bécsi c. Továbbá: aluerna helyrewlualo baratok es valyak. Ehr. c. Joachim kedeg igen kazdagvala; a sidok az napocban gözödelmezték meg magokat. Bécsi c. Geleji István Magyar Grammatikácskájában szintén gyakran összekapcsolja az egybeejtett szavakat: kiki a'mint tsetsemö korában szollni tanult, öreg-korában-is úgy szoll; ügyekeztem én is rajta egy-néhanyakval egygyütt.

Az egyes szólamok tartalma változhatik a nyelv fejlődése folyamán. Egyes jelentős részek idő folytán megszokottabbá s így jelentéktelenebbé válhatnak, úgy hogy a mi előbb külön szólam, vagy legalább a szólamnak némileg önállóbb része volt, később egészen egybeolvad az előtte álló szólammal. Így a mai összetett szavak egyes részei is valaha önállók voltak, s midőn egymás mellé kerültek, bizonyosan mindegyik résznek megvolt a maga nyomatéka. Idővel szorosabb egységgé váltak, majd alakjuk is megváltozott, míg végre oly egységes szó lett belőlük, mint *ünnep, homlok, kenggyel*, melyeket csak az összehasonlító nyelvtudomány vésője bonthat elemeire. A *nélkül* névutó is összetétel által keletkezett a *-nál, -nél* ragból és *kül, külön* névutóból, tehát eleinte szólama is másképp alakult, mint ma; v. ö. *újnél és nyílnál kül* Bécsi c. *ő gyalázásoknál, ítéleteknél és kárhozatoknál kül* Ehr. c. A képzett szók is nagyrészt szóösszetétel útján keletkeztek, melynek második tagja a nyelvfejlődés kezdő fokán egy-egy önálló szó volt.

Egyes esetekben megváltozott valamely szó mondatbeli szerepe vagy helye, s e változás befolyással volt a szólam alakulására. Így pl. az *is* kötőszó az *és*-ből fejlődött, tehát kezdetben a kapcsolt szó előtt állott, s nagyobb nyomatékkal birván, szólamot kezdett. Pl. *hogy és ti látjátok* HB. *hogy és én imádjam őtet* Münch c. *mert és ő városokat megtöré* Bécsi c. Az *úgy hogy* ma egységes kötőszónak tekinthető az ilyen mondatban, ‚kifáradt, úgy hogy mozdulni sem tudott'. Eredetileg az *úgy* a főmondathoz tartozott, s szólamot kezdett: ‚úgy kifáradt, hogy mozdulni sem tudott'; vagy az állítmány után állva, egész külön szólam volt: ‚kifáradt, úgy, hogy . . .' Hasonlókép keletkeztek: *azért hogy, azóta hogy* stb.* Az *a ki, a mi* stb.

* V. ö. Zolnai, Mondattani búvárlatok NyK XXIII.167.

Digitized by Google

viszonyító névmások is hasonlókép fejlődtek. Ma egységes szónak ejtjük e névmásokat, melynek nyomatéka az első tagon van: eredetileg azonban első tagja, a mutató névmás, a főmondat része volt, s mint ilyen vagy maga volt külön szólam, vagy pedig az előtte állóhoz csatlakozott. Tehát ez a mondat: *hiszi, a ki akarja,* e helyett áll: *hiszi az, ki akarja.* *

Néha az egész szólam nyomatéka gyengült annyira, hogy önállóságát elveszítve a szomszédos szólamhoz kapcsolódott. Így pl. a *mert* kötőszó eredetileg alkalmasint külön mondat volt. ** Hasonlókép egész mondatból váltak kötőszókká: *akár, jóllehet, tudniillik.* Az *egymást* szó is teljesebb kifejezésből vált egységes szóvá, e h. *egy a mást*, továbbá: *egy a másnak, egy a más után;* tehát az eredeti kifejezés két szólamából (*egy a* | *másnak*) lett a mai nyelvhasználat egységes szólama.***

2. Hangsúly.

A magyar nyelv mindig a szó, ill. szólam első tagját emeli ki legjobban, azontúl váltakozó erejű nyomaték jut az egymásután következő szótagokra. Nyelvünk szerkezete, a ragozás és szóképzés alakulása, valamint az egyes hangok története azt bizonyítja, hogy ugyanilyen volt a magyar nyelv hangsúlyozása módja történetének régibb korszakaiban is. Nehezebben dönthető el az a kérdés, vajjon milyen volt az ugor nyelvek hangsúlyozása e nyelvek egységes korszakában; azonban a rokon nyelvek figyelembe vételével, legalább némi valószinűséggel az ugor alapnyelv hangsúlyozására is következtethetünk.

A vogul nyelvben általában a szó első tagjára esik a főhangsúly, a harmadikra a mellékhangsúly, tehát épúgy, mint a magyarban. (V. ö. NyK. XXI: 325). A finn és észt nyelvben szintén az első tag a legnyomatékosabb; másodrendű nyomaték jut a 3-ik, 5-ik stb., vagy néha a 4-ik, 6-ik stb. szótagokra, pl. *op*pi*mat*to*mau*des*san*sa, de: *o*petta*mat*to*mau*des*san*sa. Hasonló a lapp nyelv nyomatéka is; a főhangsúly

* L. u. o. 167 s köv. ll.
** L. Simonyi, Kötőszók III.
*** L. Zolnai u. o. 36. l.

Digitized by Google

mindig az első szótagon van, azon túl váltakozik a nyomaték a szerint, hogy a rá következő szótag hosszú-e vagy rövid. A votják és az osztják nyelvekben már némileg eltérő a hangsúlyozás módja. A votjákban „általában a szónak utolsó tagjára esik a főhangsúly, mely mellett az első szótag mellékhangsúlylyal ejtődik“, de „az első szótagon van a főhangsúly az igék parancsoló módjában és a verbum negativum után“.* Az osztják nyelvben Castrén szerint az utolsó szótagra jut a főhangsúly, ellenben Vologodszki jelölése szerint rendesen a szó első tagján van.** Ez ellenmondás abból magyarázható, hogy valószinűleg az osztják nyelv is mind az első, mind az utolsó szótagot kiemeli, ép úgy mint a votják nyelv. Ebben a kettős nyomatékban a török nyelvek hatását kell látnunk; Radloff szerint ugyanis minden török szó két nyomatékkal bir, melyek közül az erősebb az utolsó, a gyengébb az első tagra esik.*** E mellett az első tagon emelkedik, az utolsón ereszkedik a hang; tehát a nyomatékkal egyesül a magassági hangsúly is.

Azt látjuk tehát, hogy a mely nyelvekre nem volt hatással a török nyelvek hangsúlyozása módja, a tő első tagját emelik ki; a szólam többi tagja azután váltakozó hangsúlylyal következik utánuk. Ilyennek kellett tehát az ugor alapnyelv hangsúlyozásának is lennie, s csakis a tő első tagjára eső erős nyomaték magyarázza meg a hangzóilleszkedés rendszeres kifejlődését, különösen a ragozásban és képzésben. A másodrendű nyomaték a magyarban, az észtben, a vogulban, s gyakran a finnben is a szó harmadik tagjára jut. Minthogy az ugor alapnyelvben a tőszók kéttaguak voltak, a harmadik szótagba mindig a rag vagy képző jutott, mely természetszerűleg magára vonta a másodrendű nyomatékot.

Az ugor alapnyelv nyomatéka tehát megegyezett a mai magyar nyelv nyomatékával, úgy hogy ebben a tekintetben

* Munkácsi, Votják népköltészeti hagyományok, XIV. l.

** L. Hunfalvy, Az éjszaki osztják nyelv, 49. l.

*** »In den Turksprachen wird jeder zu einem Worte zusammengeleimte Silbencomplex von zwei Tonsilben eingeschlossen, und zwar erhält die erste (Stamm-) Silbe eine aufsteigende halbe Tonerhebung, während auf der Schlussilbe der volle absteigende Wortton ruht.« Radloff, Phonetik der nordlichen Türksprachen, 97. l.

Digitized by Google

nyelvünk fejlődése folyamán állandóságot tapasztalhatunk. Annál több változás történt abban a tekintetben, hogy a mondat egyes részeire milyen nyomaték jutott. Egyes szavak nyomatéka gyengült, s ez által változott a szólamok alakja s viszonya egymáshoz; másrészt a szorosabb viszonyban álló szavak egybeforrtak, önállóságukat elvesztették, s ez által másképp oszlott meg rajtuk a hang ereje. A nyelv fejlődése közben egyes szótagok el is vesztek, s ez által a többi szótag másféle nyomaték hatása alá került. Mindezen jelenségekről részint az egyes hangok történetének, részint a szólamok alakulásának tárgyalása közben volt szó.

3. Magánhangzók illeszkedése.

A magánhangzók illeszkedésének az a szabályszerűsége, melyről fentebb (36—38 ll.) a magyar nyelv mai kiejtését tárgyalva szólottunk, nyelvünknek nem önállóan fejlődött sajátsága, hanem közös vonása az urál-altaji nyelvcsalád több ágának. Sőt mondhatjuk, hogy az egész nyelvcsalád majdnem minden egyes nyelvében megtalálható a magánhangzók illeszkedésének több vagy kevesebb nyoma. Ha tehát a magyar nyelv e fontos hangtani sajátságának, a magánhangzók illeszkedésének történetét akarjuk kutatni, figyelembe kell vennünk nemcsak az egyes ugor nyelvekben, hanem az urál-altaji nyelvcsalád többi ágaiban mutatkozó hasonló jelenségeket is.

A magánhangzó-illeszkedés mai állapotát az urál-altaji nyelvekben Radloff és Adam adatai alapján* a következőkben mutathatjuk be:

I. A magánhangzóilleszkedés teljes és rendszeres, s egyaránt kiterjed a szótőre, valamint a ragokra és képzőkre:

a) a finn nyelvben a magas és mély hangok illeszkedése egészen következetes; ehhez járul, hogy némely rag magánhangzója mindig megegyezik a tő utolsó tagjának magánhangzójával: *tukka-han, kolme-hen, tappi-hin, talo-hon, pyssy-hyn, tyttö-hön;*

b) a magyar nyelvben a magas és mély hangok

* Radloff, Phonetik der nordlichen Türksprachen. 55. 1. — Lucien Adam, L'harmonie des voyelles dans les langues ouralo-altaïques. Paris. 1874.

Digitized by Google

illeszkedése egészen következetes; ehhez járul az ajakhangzók illeszkedésének némi nyoma: *kér-tëk, üt-tök; kéz-ën, fül-ön;*

c) a török és mongol nyelvekben a magas és mély hangok rendszeres illeszkedéséhez járul a magánhangzók illeszkedése ajakműködés tekintetében is (*Labial-Attraction*). Ez utóbbi sajátság különbözőkép jelentkezik az egyes török és mongol nyelvjárásokban; általában az a hajlandóság, hogy ajakhangzók után csak ajakhangzók, nem ajakhangzók után pedig szintén csakis ugyanilyenek következzenek.

II. A magánhangzók illeszkedése megvan mind a szótőben, mind a ragokban és képzőkben, azonban az illeszkedés nem rendszeres és nem általános; ide tartoznak a tungúz és mandsu nyelvek.

III. A magánhangzók illeszkedésének csak némi nyomai vannak meg:

a) a mordvin, zürjén és a szamojéd nyelvekben egyes ragok és képzők illeszkednek a tő utolsó szótagjának magánhangzójához, azonban magában a szótőben nem illeszkednek a magánhangzók;

b) az osztjákban csupán a szótőben érvényesül némileg a magas és mély hangzók illeszkedése;

c) az észt, votják és cseremisz nyelvekben a hangzóilleszkedésnek csak némi csekély nyoma vehető észre.

Láthatjuk tehát, hogy a magánhangzók illeszkedése ma nagyon különböző állapotban van meg az egyes urál-altaji nyelvekben s megfigyelhetjük e jelenséget teljes és szabályszerű kifejlődésében, valamint legkezdetlegesebb jelenségeiben. Radloff a mai nagyon különböző állapotokat egymással összehasonlítva, arra az eredményre jut, hogy a magánhangzók illeszkedése, úgy a mint azt ma a török és mongol nyelvekben, valamint a finn és magyar nyelvben megfigyelhetjük, lassú fejlődés eredménye. A többi nyelvekben, melyek a magánhangzók illeszkedésének csak több-kevesebb nyomát tüntetik fel, szintén megkezdődött ez a változás, de sohasem vált a nyelv szerkezetére nézve oly fontos s a szók alakulására döntő befolyású törvénynyé; így tehát e nyelvek az urál-altaji nyelvfejlődésnek egy régibb állapotát őrizték meg. A hangzóilleszkedés eredetét pedig úgy képzeli, hogy kezdetben a ragok és képzők magán-

Digitized by Google

hangzói ismeretlen okból alkalmazkodtak a tő utolsó tagjának magánhangzójához, mely assimilatio pusztán phonetikai jelenség volt, mint pl. ma a szamojéd nyelvekben. Majd alaktani jelentőségűvé lesz ez az illeszkedés, s a magánhangzók két külön csoportra oszlanak, mint ma némely ugor nyelvben. A magánhangzók illeszkedése és két csoportra válása lassanként kiterjed az egész szóra, de előbb csak néhány hang érvényesíti ezt az assimiláló hatását (pl. a tungúz nyelvekben). Végre teljesen kifejlődik a magánhangzók illeszkedése, vagy csupán a magas és mély hangok között, mint a magyar és finn nyelvben, vagy pedig az ajakműködés tekintetében is, mint a mongol és török nyelvekben. (V. ö. i. m. 60—61. ll.)

A magánhangzó-illeszkedés ilyen eredetének és fejlődésének ellene mond az urál-altáji nyelveknek pontosabb megfigyelése. Ez illeszkedés rendszeresen ki van fejlődve a török és mongol ág összes nyelveiben, s az ugor ág nyelvei közül az egymástól legtávolabb eső magyar és finn nyelvben.* Alig hihető, hogy egy ilyen fontos hangalaki sajátság egyformán, de egymástól függetlenül fejlődjék annyira különböző nyelvekben. Az sem valószinű, hogy, a mint Radloff hiszi, e sajátság (talán még az urál-altaji nyelvegység korában) mindegyik ágban fejlődni kezdett, de fejlődésében megakadt azokban a nyelvekben, melyek ma nem ismerik a szabályos illeszkedést. Vagyis, ha csak az ugor nyelvekről szólunk, az illeszkedés az ugor nyelvegység korában olyan lehetett volna, mint ma a lapp, votják vagy cseremisz nyelvben, s ebből fejlődött volna a finn és magyar nyelv rendszeres illeszkedése. Még inkább ellene mond e fejlődésnek a finn nyelvek mai állapota; a hangzó-illeszkedés megvan, és pedig egész rendszeresen a szuomiban, továbbá a dorpati észtben és az orosz karjalai nyelvjárásban, de nincs meg a vepsz, liv, vót és a revali észt nyelvjárásokban. Ez a mai állapot kétségtelenül bizonyítja, hogy a hangzóilleszkedés megvolt az egységes finn nyelvben, de megromlott, elveszett a mai nyelvjárások egy részében. Ép így következtethetünk visszafelé a közös ugor alap-

* Megjegyzendő, hogy a magyarhoz közel álló vogul nyelv két dialektusában szintén meglehetős épségben tonnáll az illeszkedés: az alsólozvaiban s a tavdaiban; l. Munkácsi: A vogul nyelvjárások 154. 257.

Digitized by Google

nyelvre. Ha ma két, egymástól annyira távoleső nyelvben egyformán megtalálunk egy fontos hangalaki sajátságot, s a többi nyelvben is megfigyelhető ugyane sajátságnak több-kevesebb nyoma, azt kell következtetnünk, hogy e sajátság megvolt e nyelvek közös korszakában, vagyis az ugor alapnyelvben. Így tehát kimutatható a magánhangzó-illeszkedésnek egészen rendszeres használata három urál-altáji főágban, úgy mint az ugor, török és mongol ágban; ezekhez csatlakozik a tungúz ág, melyben a rendszeres illeszkedésnek szintén határozott nyomai vannak. Csupán a szamojéd ágban nem mutatható ki a rendszeres magánhangzó-illeszkedés; minthogy azonban ez az ág az ugor nyelvekkel áll legközelebbi rokonságban, közös nyelvegységük korában szintén meg kellett lenni a magánhangzó-illeszkedésnek. Tehát Radloff felfogásával ép ellenkezőleg, a magánhangzó-illeszkedés szabályos megőrzésében kell az eredetibb nyelvállapotot látnunk; s ezt a hangalaki szabályosságot rontotta meg egy vagy más ok azokban a nyelvekben, melyek az illeszkedést nem őrizték meg.

A magánhangzó-illeszkedés keletkezése és fejlődése sem történhetett úgy, mint Radloff előadja. Az urál-altáji nyelveknek az a sajátsága, hogy mindig a tő uralkodik a ragon és képzőn, lehetetlenné teszi, hogy a szó vége felől, tehát a ragtól és képzőtől indult volna az illeszkedés vissza a tő első tagja felé. Ehhez járul, hogy legalább az ugor nyelvekben, mint fentebb kimutattuk, a tő első tagján volt az erős nyomaték, tehát nem is változhatott a gyengébb nyomatékú második vagy harmadik szótag hatása alatt.

Most már csak az ugor nyelveket véve tekintetbe, melyeknek történetét legjobban ismerjük, ily módon képzelhetjük el a hangzóilleszkedés eredetét és fejlődését.

A hangzóilleszkedés kezdetben csak a szótőre terjedt ki. Az ugor alapnyelv magánhangzói ugyanis a két hangrend szerint két csoportra oszlottak, s minden tőszóban vagy csak magas, vagy csak mélyhangok voltak. E mellett néha egy-egy tőnek megvolt mind a magas, mind a mélyhangú alakja; mint pl. *kɜ̆ɣɜ* és *kɜ̆ɣɜ*, *jɜ̆ɣɜ* és *jɜ̆ɣɜ*. A hangrend különbözőségével bizonyosan együtt járt a jelentés-árnyalatnak némi változása is; erre mutat a mutató névmások kettős alakja majdnem minden ugor nyelvben, midőn a magashangú alak közelre, a mélyhangú

Digitized by Google

pedig távolra mutat: *ez, az; itt, ott; így, úgy;* finn: *tä* és *tuo;* mordv. *tä* és *tona;* éjsz. vog. *ti* és *ta, ton* stb. A magyarban gyakran ma is szemben áll egymással, különösen egyes igéknek magas és mély hangú alakja: *döbben* és *dobban, döng* és *dong, dörömböl* és *dorombol, gyűr* és *gyúr, kever* és *kavar, lebeg* és *lobog, mekeg* és *makog* stb. A ragozás és szóképzés kifejlődésével a hangzóilleszkedés köre és hatása is természetszerűleg változott. A tőhöz járuló rövidebb ragokon, melyek az ugor alapnyelvben már csak egy rövid szótagból állottak, azonnal érvényesült a hangzóilleszkedés törvénye, s ezek ugyanolyan hangrendű magánhangzóval járultak a tőhöz, a milyen magában a tőben volt. A mai testesebb ragok és képzők külön szók voltak eredetileg, melyeknek fejlődését a nyelvtörténet segítségével figyelemmel is kisérhetjük. Ezek kezdetben változatlanul fűződtek a tőhöz, s a nyelvérzék ép oly külön szónak érezte őket, mint ma a névutókat; tehát a HB. *világbelé, timnüczébelől* alakjai ép oly kevéssé bizonyítanak a hangzóilleszkedés szabályossága ellen, mint ha ma azt mondjuk: *ház elé,* vagy *kéz alatt.* A mint az illető rag vagy képző rövidebb alakú lett, s szorosabb egységgé forrott össze a tővel, rajta is érvényesült a hangzóilleszkedés hatása. S az illeszkedésnek e terjedését a mai népnyelvben is megfigyelhetjük; így lett a *kor* szóból rag, a mely ma már néhol illeszkedik is: *kettőkő* e h. *kettőkor.*

Ily módon a magánhangzó-illeszkedésnek lassanként fontos alaktani szerepe lett; a hangzók egyforma hangrendje szolgál ugyanis a szó egységének jelölésére mindazon nyelvekben, melyek rendszeresen megőrizték a magánhangzók ez illeszkedését. A míg az egymás mellé jutott szavak hangjai nem illeszkednek, a nyelvérzék nem is tartja őket egységes szónak, hanem tudja és érzi mindegyik résznek külön jelentését. Az összetett szavakon is csak egyes tagjaik jelentésének elhomályosultával érvényesül a magánhangzók illeszkedése, s ekkor lesz belőlük egységes szó.* (L. alább a szóképzést.)

* A hangzóilleszkedésnek e fontos alaktani szerepét szépen fejtegeti BAUDOUIN DE COURTENAY (idézi Radloff, Phonetik, 52. l.): «Az árja (= indogermán) nyelvek többtagú szavaiban mindig kiemelkedik egy szótag, melyet a reá eső erősebb nyomaték jelöl. S habár a többi szótagon nincs meg ez a nyomaték, mégis megőrzik egyéni sajátságukat s nem változtatják meg az uralkodó szótag

Digitized by Google

A magánhangzók illeszkedése tehát kezdetben csak a szótőre terjeszkedett ki, azután körébe vonta a szorosabban hozzá fűződő ragokat és képzőket, s ily módon a szó egységének kifejezője lett. A nyelv fejlődése folyamán mindig több és több szó alakul ily szorosabb egységgé, s így a hangzóilleszkedés mindig tágabb és tágabb körre terjed ki. E mellett azonban egyes hangváltozások (mint pl. hogy az *aj*, *oj* szótagokból a magyarban *é*, *í* és *ë* lett), valamint az idegen nyelvek hatása, folyton zavarja az illeszkedés szabályosságát, sőt némely nyelvben egészen tönkre is tette. A magyarban e két hatás csak annyiban módosította a szabályos illeszkedést, hogy az *é*, *í*, *ë* hangok, melyek képzésüknél fogva a magashanguak közé tartoznak, közönyösekké váltak s megállhatnak mélyhangú szavakban is; azonban a jövevényszavakon gyakran még újabban is érvényesül nyelvünkben a hangzóilleszkedés ereje.

Az ajakhangzók illeszkedése a magyarban újabb keletű (v. ö. fentebb 38. l.), s keletkezésére a magánhangzók általános illeszkedése volt befolyással. Böhtlingk a török és mongol nyelvek labialis illeszkedését is aránylag újabb jelenségnek tartja:* tehát e nyelvekben is a magas és mély hangok rendszeres illeszkedése hatott a magánhangzók szorosabb illeszkedésére képzésük módja szerint.

A magánhangzók illeszkedése az urál-altaji nyelvekben általában előreható, s ebből Steinthal, valamint Böthlingk

kedvéért. Ellenben a turáni (= urál-altaji) nyelvekben az uralkodó szótaghoz illeszkednek az összes többi szótagok, vagyis a szó szoros értelmében alárendelik neki magukat. Az árja nyelvekben addig nem beszélhetünk egységes szóról, míg az egyes szótag- és hangcsoportokat (tő és ragok, képzők) az egyik szótagra eső erős hangsúly egy egészszé nem olvasztja. Két külön szó összetétele egy egységes szóvá szintén úgy történik, hogy az egyik elveszíti a maga hangsúlyát, s aláveti magát annak a hangsúlynak, mely a másik szó egyik szótagját megilleti. A turáni nyelvekben az egyes szavakat és szótagokat külon szavaknak kell tekinteni mindaddig, a míg a magánhangzó-illeszkedés törvényének ellenére mindegyik rész megőrzi a saját magánhangzóit. Ha azonban a magánhangzó-illeszkedés czementje összefűzi őket, ez esetben a több egytagú szóból egy többtagú szó lesz. Ép így két szó összetételéből csak akkor válik egységes szó a turáni nyelvekben, ha az egyik rész magánhangzói a másik rész magánhangzóihoz illeszkednek».

* Die Sprache der Jakuten. 12. l.

Digitized by Google

messze menő következtetéseket vontak az illető népek szellemi képességére. Mindketten szellemi lustaságot látnak abban, hogy a kiejtett első szótag szerint igazodik az utána következő mind;* pedig a magánhangzó-illeszkedés természete és a szó egységét jelölő rendeltetése követeli, hogy a tő, mely a szó jelentésének hordozója változatlan maradjon, míg a ragok és képzők jelentését akár többféle alakkal is kifejezhetjük. Már az összetett szavakban gyakran egyforma értékű lehet az összetétel első és második tagja, sőt lehetséges, hogy a második tag a jelentősebb; ilyenkor gyakran ennek a magánhangzója emelkedik ki s változtatja meg az előtte álló szótagok hangjait, tehát az illeszkedés hátraható; így pl. a *nélkül* (e h. *nál-kül*), *soha* (e h. *së-ha*) szókban. Az idegen eredetű szavakban is gyakran hátraható az illeszkedés, pl: *család*, ószl. *čeljadĭ; ebéd*, ószl. *obědŭ* stb. (V. ö. Nyr. XVI: 433). A hátraható hangzó-illeszkedés esetei nemcsak a magyar nyelvben figyelhetők meg; Radloff részletesen tárgyalja a török nyelvjárásokban mutatkozó hasonló jelenségeket (Phonetik, 63—69. ll.).

* „A hangzó-illeszkedés törvénye nem oly követelményen alapszik, mely az emberi nyelv természetéből eredne. Nem bölcs mérsékletet, hanem szellemi lustaságot kell benne látnunk. Minden előreható illeszkedés kevésbbé organikus, mint a hátraható; mert emez az előrelátó szellem működésének eredménye, míg amaz csak a beszélő szervezet lustaságáról tanuskodik, melyen nem uralkodik a lélek, tehát egyúttal szellemi lomhaságról is." STEINTHAL: Charakteristik der haupsächlichsten Typen des menschlichen Sprachbaues I. 180. — „Egy indogermán szó olyannyira szoros egységet alkot, hogy a beszélő, midőn az első szótagot kiejtette, már mintegy kimondotta lelkében az egész szót. Csakis így magyarázható, hogy a következő szótag kiejtésének megkönnyítése czéljából, már az előzőt változtatja. Az urál-altaji népcsalád tagja ellenben kiejti az első szótagot, a főfogalom hordozóját, mitsem törődve magának a szónak a sorsával, ehhez fűzi azután a kevésbbé jelentős szótagokat egy kissé durva módon (in etwas roher weise), a mennyiben csak akkor gondol orvoslásra, mikor már nem mehet tovább." BÖHTLINGK (Jenaer Lit. Zeitung. 1874. 767. l.)

Digitized by Google

Függelék.

I. A magyar irás története.

A magyar nép legrégibb irása valószinűleg a *rovás* volt melyet a Bécsi Krónika szerint a székelyek a XIV. században még használtak és pedig „nem ténta és papiros segítségével, hanem pálczákra metszve, róva". Azonban e régi irás emlékei nyomtalanul eltüntek, midőn a keresztyénség átvételével a latin irás is elterjedt irástudóink közt.*

A magyar nyelv legrégibb emlékei már a latin betűket használják oly alakban, a hogy a középkorban általában divatban volt. Ezt a latin irást a keresztyénség terjesztői hozták Magyarországba, s alkalmazták mind latin, mind magyar nyelvű följegyzéseikben. E térítők, mint VOLF GYÖRGY kimutatta,** nagy részben velenczei olaszok voltak, kik a maguk nyelvjárása szerint ejtették a latin nyelvet, s ezt a kiejtést terjesztették Magyarországban is, úgy hogy a latin betűk a velen-

* Az úgynevezett *székely* (vagy *hún-magyar*) *irást* némelyek a régi magyar irás maradványának tartják. Azonban ez irás egész irodalma csakis arról győzhet meg bennünket, hogy a XVII. században a székelyek között (de csakis itt) néhányan használtak különös irásjegyeket; azt azonban alig állithatjuk, hogy ezek a jegyek a régi magyar rovásjelek maradványai volnának. Sőt még az sem lehetetlen, hogy az egész székely irás csinálmány, mely csakis a hozzá fűzött hazafias mesének köszöni némi elterjedését s számos hivőjét. Mert rendkívül gyanús, hogy míg maga az ábécze teljesen megvan, egyetlenegy emléket sem mutathatunk fel, melyen e betűket a XVII. század előtt használták volna. (V. ö. FISCHER K. A. A hun-magyar irás és annak fennmaradt emlékei czímű művének ismertetését, Phil. Közl. XIV:255.)

** Kiktől tanult a magyar irni, olvasni? (A régi magyar orthographia kulcsa.) Értekezések a nyelv- és széptudomány köréből. XII. k. 6. sz.

Digitized by Google

czei olasz nyelvjárás hangértékével jutottak a magyarba, s ez a körülmény magyarázza meg irásunknak egynémely sajátosságát.

A magyar irás fejlődését vizsgálva, két korszakot lehet megkülönböztetnünk: az irott emlékek s a nyomtatott művek korát.

1. Az irott emlékek kora.

A középkorban az irás anyaga a *pergamen* (a régi magyar nyelvben: *pargemina, pargaména*) vagy *hártya* és a *papiros*. A középkor második felében, a honnan a mi emlékeink valók, a papiros mindjobban kiszorítja a drágább pergament, s codexeinknek csak kis részét irták hártyára, mint a Festetich, Czech, Kriza, Guary és Simor codexet s a Piry-hártyát. A használt iróeszköz a *nád* (calamus) és a *toll* (penna); a téntartartó (scriptorium, cornu) szaruból készült s vagy bal kezében tartotta az iró, vagy pedig az iróasztalba szúrta, vagy mellé egy tokba erősítette. (L. a könyviró barát képét Beöthy Zs. Képes irodalomtörténetének 1. lapján.) A nádat és tollat erre a czélra szolgáló késsel (scalprum, scalpellum) metszették; ezt az eszközt Calepinus *penna aptáló késecské*-nek nevezi. Irott nyelvemlékeink alakja a *codex;* ez rendesen négyesével (quaternio), néha hármasával (ternio), vagy ötösével (quinternio) egybefűzött hártya- vagy papiros-lapokból áll, melyeknek mindkét, illetve négy oldalára irtak; a befejezett codexeket rendesen kemény táblába kötötték.

A magyar nyelvű emlékek — mint már említettük — a latin betűsort használják, és pedig a latin betűknek azt az alakját, mely a XIII. századtól kezdve mind Olasz-, mind Németországban általánosan használatban volt, t. i. a barát-gót betűket. Ezek a betűk a latin kisbetűkből (*minuskel*) keletkeztek az által, hogy a hajlott vagy kerek alak helyébe a szegletes alak lép. Emlékeinknek nagyobb része az ú. n rideg gót betűket használja, melyek minden kapcsolás nélkül állanak egymás mellett, mint a nyomtatott betűk. E mellett használják codexeink a kapcsolt barát gót betűket is, sőt néha fellép a gót folyó (*cursiv*) irás is, mint pl. az Érdy és Gyöngyösi codex egy részében. Kisebb emlékeink, mint pl. a *Szabács viadaláról* szóló ének,

Digitized by Google

valamint a magyar nyelvű okiratok rendesen a folyó irást használják.

A latin betűsor a középkorban a következő jegyekből állott: *a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, q, r,* ſ, *s, t, u, v, w, x, y, z.* E 26 jegy kevés volt a magyar nyelv hangjai számára, annál is inkább, mivel a magyar irás csak igen ritkán használta közülük a *q* jegyet a *k* hang, s az *x* jegyet a *ksz* vagy *ks* mássalhangzócsoport jelölésére. E mellett az ſ és *s*, az *i* és *y*, valamint az *u*, *v* és a később keletkezett *w* ugyanegy hangot jelöltek, s a *c* betű a *k* hang jelölésére is szolgált. A középkor vége felé fejlődött csak az *i*-ből a *j* betű, azonban ezt is egyaránt használták az *i* és *j* hang jelölésére. Így tehát csak 20 külön értékű jegygyel kellett a magyar nyelvnek 34 (s a HB. korában még megvolt χ hanggal együtt 35) hangját leírni, nem is számítva külön hangnak a hosszú *í, ó, ő, ú, ü* magánhangzókat.

A betűsor fogyatékossága miatt gyakran egy és ugyanazon betű több hangot is jelöl; e mellett azonban már a HB-ben látjuk a törekvést, hogy a magyar nyelv sajátos hangjainak jelölésére egyes betűkapcsolatok szolgáljanak. Csak később, a XV. században, kezdenek a leirók egyes diakritikus jeleket használni; új betűk használatához azonban csak a legritkább esetben fordultak.

1. Magánhangzók. A latin betűsor öt magánhangzójának (*a, e, i, o, u*) 16 külön hangot kellett volna jelölni; azonban mindenekelőtt jelöletlenül hagyták iróink a magánhangzók hosszúságát, s az összes *e*-féle hangokat egyformán irták, csupán a Bécsi és Müncheni codex használ külön jegyet a nyilt és zárt *e* számára: *è* és *é*. Az *i* hang jelölésére az *i* és *y* szolgált (az utóbbi két ponttal vagy vonással is) minden megkülönböztetés nélkül vegyesen használva. A *j* betűt az *i* hang számára rendesen csak Ráskai Lea használja a Margit Legendában, a Példák könyvének első felében, a Domonkos, Horváth és Cornides codexben; előfordul e jel még a Nagyszombati codexben is. Az *u* hang jelölésére szintén minden megkülönböztetés nélkül vegyesen használják az *u, v* és *w* jeleket.

Külön jelről kellett gondoskodni az *ö* és *ü* hangok számára. A HB. és a KT. az *ü* hang számára nem használnak külön

Digitized by Google

jelet; ép úgy irják, mint az *u*-t, t. i. *u, v, w* (*vv*) jelekkel.* S e hangnak jelöletlen hagyása a későbbi nyelvemlékekben is gyakori. A Beszterczei és Schlägli Szójegyzékek, s a codexek közül igen sok, még a XVI. században is *u, v,* de leggyakrabban *w*-vel irja az *ü*-t. Egyes codexek, mint pl. a Festetich, Czech, Pozsonyi, Kulcsár c. stb., állandóan *w*-vel irják az *ü*-t, azonban ezt nem tekinthetjük megkülönböztető jelnek, mert ugyanezen codexek az *u* jeléül is gyakran használják a *w*-t. De már a Bécsi és Müncheni codex megkülönböztető jelet kezdenek használni e hang számára; e megkülönböztető jel pont vagy vonás, melyet a betű fölé, mellé vagy néha alá tesznek. A vonás is majd egyenes, majd hiányjel alakú, s néha meg is kettőzik. (Az Ehr. c. és Ráskai Lea az *ö* hangnak *ew, ev* jeleit alkalmazzák az *ü*-re is.) Tehát az *ü, ű* hang számára codexeinkben körülbelül egy tuczat, külön jelet találunk. Fölül pontos *u* és *v* (Bécsi, Münch., Guary c.), fölül vonásos *u, v, w* (kétféle vonással, különféle cod.), alul farkas *v, w* (Winkl., Tih. c.), fölül és alul farkas *v* (Lobk. c.), ez utóbbiból lett a teljesen keresztül húzott *v* a Lobk. és Tihanyi codexben. (V. ö. Zolnai: Nyelvemlékeink 20. 21. l.) Leginkább csak a XVI. sz. első negyedének végéről való codexekben találjuk a fölül két vonásos *w, v*-t. A Dobszai énekes könyv az *u*-ra is tesz már két vonást: *ü*, melyet néha egyszerüsítve ir: *ü*.

Az *ő* hang jelölésére már az árpádkori oklevelek, a HB. és KT. is külön betűkapcsolatot használnak: *ev, eu;* s összes nyelvemlékeink megegyeznek abban, hogy az *ö, ő* hangok számára külön jelről gondoskodnak; s csak igen ritkán irják az *ö*-t úgy mint az *ü*-t *u, v, w*-vel. Az *eu, ev, ew* jegyek egész a KT.-ig kizárólag a mai hosszú *ő*-nek felelnek meg, minthogy pedig nem hihető, hogy épen csak ennek a hangnak a hosszuját és rövidjét akarták volna egymástól megkülönböztetni (l. alább).

* A HB.-ben aligha szabad *ü*-nek olvasnunk a *mic, tic, ic* alakokat. Mindenesetre feltünő volna, hogy a különben gyakran előforduló *ü* hang csakis e három névmásban jutott volna e külön jelöléshez. A KT.-ben is csak egyszer fordul elő az *ü* hangnak *iu* jele: *feiulheffen*. A KT. szalagjai is mindig *u, v*-vel irják az *ü* hangot, pedig elég gyakran fordul elő. E mellett figyelembe veendő, hogy az *ü* hangnak *iu* jelölése a későbbi nyelvemlékekben is a legnagyobb ritkaságok közé tartozik; az *yu* kapcsolat gyakrabban csakis a Winkler codexben fordul elő.

Digitized by Google

azt gondolhatjuk, hogy a mit ma *ő*-nek ejtünk, akkor máskép hangzott, még pedig *ëü*-féle diphthongusnak. E mellett szól a jegynek összetett volta, továbbá az, hogy a megfelelő mély hang, a melyet ma hosszú *ó*-nak ejtünk, ugyanazon nyelvemlékekben szintén *ou*-diphthongusnak van jelölve: *ou, ov, ow, ohu.* Midőn ez az *ou* egyszerű *ó*-vá lett, nem különböztették többé meg a rövid *o*-tól; ellenben az *eu,* mikor már egyszerű *ő*-nek olvasták is, soká fönmaradt, csakhogy átvitték a rövid *ö* jelölésére is. De a XV. században mind közönségesebbé válik az *ö, ő* hangoknak másnemű jelölése: t. i. egy vonást húznak az *o* alá, vagy fölé, sőt néha alul is, fölül is ott a megkülönböztető vonás vagy horgocska. Leggyakoribb a vonás az *o* alatt, ily formán: *ǫ;* ritkább az *o* fölött: *ó* (Czech. Jord. c.); alul és fölül vonással jelölik a Jord. és Érdy, valamint a Thewrewk c. A Birk c. s néha a Kazinczy c. is keresztben áthuzzák az *o*-n a vonást (l. Zolnai id. h.). Az *o* fölött kis *e*-t (*ő*) csak a XVI. század második negyedéből való nyelvemlékekben találunk.

A magánhangzók időtartamát csak ritkán jelölik nyelvemlékeink. A XV. században még semmi nyoma a hosszú magánhangzók jelölésének; csakis a XVI. század első negyedében kezdik codexeink néha a hosszú magánhangzókat is megjelölni. A hosszuság jelölésének legegyszerűbb módja a betű megkettőztetése, és pedig vagy egymás mellé, vagy néha egymás fölé irják a két betűt: *aa, ee* vagy *ā, ē;* csupán a Krisztina Legenda használja a betű fölé tett ʼ-t a hosszuság jelölésére, az *a, e, o* és *ǫ* (ö) fölött. Leggyakoribb az *á* és *é* megjelölése, ritkább az *ó, ő* hangoké; a többi magánhangzók kettőzése legfölebb csak egyes esetekben fordul elő.

2. Mássalhangzók. A mássalhangzók közül állandó s a mainak megfelelő jellel bírtak a következők: *b, d, f, g, h, k, l, m, n, p, r, t, z.* Ezekre nézve csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a *g* és *t* mellé gyakran *h*-t irtak (*gh, th*), s a *g* fölé vagy mellé néha vonást tesznek (*ǵ g'*), hogy *gy*-nek ne olvassák. A *k* jelölésére, különösen a szó végén, igen gyakran szolgál a *c* betű. A Bécsi és a Münch. codex egész következetesen szó végén mindig *c*-t irnak, egyéb helyzetben *k*-t. A *k* hang jelölésére néha, bár igen ritkán, a *qu* betű is szolgált. A *c* és *j* hangot nem különböztették meg az *u* és *i*-től, és ép úgy jelölték e mássalhangzó-

Digitized by Google

kat is *u, v, w,* illetőleg *i, y, j* betűkkel. A *j* hang hiányát több codexünk vonással vagy ponttal jelöli ' " vagy ·; pl. *ma'd, nap'a, akar', iff'u* stb. (V. ö. Nyelvemléktár VII. k. VI. l.) A középkori latin irásban igen gyakori rövidítés, hogy az orrhangot a megelőző magánhangzó fölé vagy mellé tett ¯ jelöli; ezt a rövidítést a magyar irásban is gyakran használják nyelvemlékeink, pl. *mōd* a. m. mond, *halua¯*, a. m. hallván.

Különös figyelmet érdemel a palatalis és a sziszegő hangok irása. A palatalis mássalhangzókat a legrégibb emlékek néha jelöletlenül hagyják, különösen a *g* és *l* jelöli egyaránt a *g, gy* és *l, ly* hangokat. Azonban általában minden nyelvemlékünkben meglátszik a törekvés a palatalis mássalhangzók jelölésére, és ebben egy elvet követnek. A palatalis képzés jelölésére a *j* hang szolgál, melynek jelét a megfelelő dentalis mássalhangzó mellé irják; csupán a *gy* hang jelölésére használják mindjárt kezdetben a *g* betűt a *d* helyett. Ennek oka, hogy a latin nyelv *g* betűje magas hangok előtt a magyarországi kiejtésben mindig *gy*-nek hangzott a velenczei olasz nyelvjárás hatása alatt. S a latin nyelvnek ez az ejtésmódja meg is látszik latin eredetű jövevényszavainkon: *gyehenna, Egyiptom, gyimnázium.** Így tehát a *g* betű codexeink iróinak latin kiejtésében egyaránt jelölt *g*-t és *gy*-t, s ugyanily értelemben használták a magyar irásban is. Nehézséget csak az okozott, hogy a magyarban mind a *g*, mind a *gy* hang állhatott magas és mélyhangzók előtt. A *g* mellé gyakran *h*-t irnak, hogy *gy*-nek ne olvassák; a Bécsi és a Müncheni codex a *g* hangot *ǵ*-vel jelölik, a mi *gh*-t jelent, míg a *gy* számára megmarad az egyszerű *g*. Más codexek is irják néha a *g*-t *g'* vagy *ǵ* jellel. A *gy*-t is kezdetben csak mély hangok mellett volt szükséges megjelölni s ez az oka, hogy ez a hang marad a legtöbbször jelöletlen.** Lassanként általánossá válik e négy mássalhangzónak egyforma jelölése oly módon, hogy a *t, g, l, n* betűk mellé teszik a *j* hang jelét. A *j* hang jelölésére szolgál az *i* vagy *y* (*ÿ, ȳ*) betű s így jönnek létre a következő jelölések: *ti, gi, li, ni*

* V. ö. Volf Gy. i. m. 80. l

** A *g* betűt *e, i* előtt még nyomtatott könyveink is gyakran jelöletlen hagyták. Sylvester mindig így ir: *legen, legetek, legenek,* ellenben: *ligy, legynek, vagon, hog, gálni.* Viszont magas hangok előtt a *g*-t irja *gh*-val.

Digitized by Google

és *ty, gy, ly, ny* (nem véve tekintetbe az *y*-ra tett pontokat); a Krisztina Legenda irója jobbra a betű fölé teszi az *i*-t: t^i, g^i, l^i, n^i. E mellett igen gyakran a betű fölé vagy mellé tett pont, máskor meg egy (néha két) vonás jelöli a palatalis ejtést. Ezt a pontot vagy vonást egyszerűen hiányjelnek tekinthetjük, mely a *j* hangot helyettesíti. Láttuk már, hogy a pont vagy vonás más esetekben is helyettesíti a *j*-t. Ily módon keletkeznek a palatalis mássalhangzóknak következő jelölései: *ṫ ġ ḷ ṅ*; *t' ǵ g' ḷ' ń n'*; *t'' g'' l'' n''*.

A magyar nyelv négy sziszegő hangja (*sz, z; s, zs*) számára a latin betűsorban három jegy volt: *ſ* (f), *s* és *z* (*ʒ*). Ezek közűl az *ſ s* a HB-ben, s azóta összes nyelvemlékeinkben következetesen az *s* hang jelölésére szolgál, mivel a codexek irói, szintén a velenczei olasz nyelvjárás hatása alatt, mindig így ejtették a latin nyelv *s* betűjét.* Így tehát első sorban a dentalis sziszegő számára kellett külön jelről gondoskodni. Erre úgy látszik kezdetben a *ſc* vagy *sc* és *ſʒ* kapcsolat, majd később a legtöbb esetben a *z* betű szolgált melynek alakja a codexben rendesen *ʒ*. Az *ſc* kapcsolat a HB.-en és KT.-en kívül csak a Teleki és a Peer codexben használatos; összes többi codexeink a *ʒ* (néha *ʒ́*) jelet használják, csak a XVI. század második negyedében lép fel gyakrabban az *ſʒ* kapcsolat (Batthyányi c., Dobszai énekeskönyv).

A megfelelő lágy sziszegők jelölésére rendesen ugyanezen jelek szolgálnak. A *z* hang jele mindig a *ʒ* betű, a *zs* hangé pedig nagyobbrészt *ſ s*, ritkábban *ʒ*.

Legtöbb nehézséget a *cz* és *cs* hangok jelölése okozott. A latin *c*-t magas hangzók előtt ugyan *cz*-nek olvasták, de mássalhangzók és mélyhangok előtt *k*-t jelentett, tehát ily helyzetekben megkülönböztető jelről kellett gondoskodni. A HB., a Beszt. és Sehl. Szój. rendesen puszta *c*-t irnak, s ezt a jelölést találjuk igen gyakran a későbbi codexekben is; e mellett már az említett szójegyzékekben gyakran *ch* jelöli e hangot főleg oly helyzetekben, midőn a *c*-t *k*-nak kellene olvasni. A *cz*-nek leggyakoribb jele a *cʒ* kapcsolat, e mellett azonban gyakori a *ch*, s előfordul, bár ritkábban a *ć* jel is. — A *cs* hangot a HB. többféleképen jelöli: a *c* mellett ugyanis előfordul az *ſ* és *ſc* jelölés. Ezt a hangot a

* V. ö. Volf Gy. i. m. 62. l.

Digitized by Google

codexek csak igen ritkán jelölik puszta *c*-vel; azonban igen gyakori a *ch* és *cz* vagy *cz* kapcsolat. A Tihanyi codex *ci*-t is ir a *cs* helyén, s ugyanezt jelenti a *c* *c'* jelölés is. A *cs* az egyedüli hang, a melynek jelölésére a codexek irói gyakran fordulnak új jel használatához. Alapul mindig a *c* betű barát-gót alakját (ꞇ) vették, s ezt próbálták változtatni. Legegyszerűbb és leggyakoribb eljárás az volt, hogy a ꞇ felső kampóját elhagyták, s így keletkezett a ꞇ jel,* melyet igen sok codexünk használ (Bécsi, Müncheni, Döbrentei, Debreczeni, Vitkovics, Teleki, Guary, Peer, Simor, Bod c.). A Sándor codex jele < alakú; ez aligha egyéb, mint szegletessé tett *c*. A Birk codex a rendes *ch* és *cz* jelölések mellett néha X alakú jellel írja a *cs*-t; ez nem egyéb, mint a *ch*-val egyértékű görög X, melyet a görög Christus-névnek XPC.-féle szokásos rövidítéséből vettek (= XPICTOC; l. Zolnai id. m. 136).

A HB. korában még megvolt χ hangot ez a nyelvemlék *ch*-val jelöli: *choltat, charmul, chomuv*. Miután e hang csakhamar elveszett a magyar nyelvből, jelölésére a későbbi emlékekben nem is volt szükség.

2. A nyomtatványok kora.

Az első nyomtatványok irása majdnem teljesen egyezik a XVI. századból való codexek irásával; ugyanolyan törekvéseket s ugyanolyan ingadozásokat látunk, sőt gyakran a gót betűk alakját is megtartják könyvnyomtatóink. Ilyenek például a legrégibb magyar nyomtatott szöveg betűi Heyden Sebald iskolai könyvében (Krakkó, 1531); ilyen betűkkel nyomatta Sylvester János *Új testamentum*-át (1541); latin betűkkel vegyest, főleg külföldön készült nyomtatványokban, még e század vége felé is találkozunk a gót betűkkel. Azonban a latin betűs nyomtatványok a XVI. században is gyakoriabbak voltak s csakhamar ezek váltak általánossá.

* Codexeinknek ezt a jelét Volf és Zolnai L alakúnak mondják; ez azonban félreértést okozhat. Igaz ugyan, hogy e jel hasonlít egy kissé a mai latin betűk L-jéhez, azonban a barát-gót irás L-je egészen más alakú volt, s nem is volt semmi összefüggés e két betű között. (V. ö. a Peer c-beli *csepke-*, *cepke-*, *lepke-* olvasatról Nyr. XVII:169.).

Digitized by Google

A magánhangzók közül az *u* és *i* hangokat az egész XVI. században át *u, w, v,* illetve *i, y* betűkkel írták, nem különböztetve meg őket a *v* és *j* hangoktól. Csak a XVII. század elején, talán SZENCZI MOLNÁR ALBERT nyelvtanának hatása alatt, kezdik állandóan megkülönböztetni e hangokat, úgy, hogy *u, i* csak a magánhangzók, a *v* és *j* (néha még *y* is) csak a mássalhangzók jelölésére szolgál. GELEJI KATONA ISTVÁN tiltakozik az *y* írása ellen *j* helyett (Corpus Grammaticorum, 297. l.), s pontosan meghatározza a *j* és *i*, valamint a *v* és *u* betűk szerepét (u. o. 299. l.).

Az *ö* és *ü* hangok jelölése még most is nagy nehézséget okozott Láttuk, hogy a XVI. századi kéziratok kezdették e hangokat a betű fölé tett kis *e*-vel, vagy ékezettel jelölni. Ezt a módot követik nagyobbrészt az első nyomtatványok is; bár néha, különösen külföldi nyomdák termékei, még hosszú ideig jelöletlen hagyják az *ü*-t (*u, w*), az *ö*-t pedig *ew*, néha *eo* kapcsolat jelöli. A rendes jelölés az *ü* hang számára *ů, ů* (vagy *v* ugyanilyen horoggal) és *ẃ;* ez utóbbi ritka, s csak a XVI. század elején fordul elő. Már DÉVAY az *ů* mellett két pontot is tesz az *u*-ra: *ü;* ez a jelölés csak a XVII. században kezd gyakoribbá válni, azonban folyton küzd az *ů* és *ů* használatával, s csak a XVIII. században válik általánossá. Az *ö* hang jele a XVI. században rendesen szintén *ȯ* vagy *ȯ*, mellette feltünik néha az *ö*, de ezt is csak a XVIII. században kezdik általánosan használni.*

A hosszú magánhangzók jelölése igen tökéletlen volt a legrégibb nyomtatványokban; s az egész XVI. században át igen gyakran jelöletlen marad a hosszuság. A codexek leginkább a betűk kettőzését használták, s ezt az eljárást követték az első könyvnyomtatók is. Legszükségesebb volt az *é* megjelölése s e czélra az *ee* vagy pedig *ę* jel szolgált. Íróink közül többen különbséget tettek az *é* és *é* hang között is s az *ę* jegyet használták a nyiltabb hang számára (v. ö. fentebb 56. l.), azonban e különbségtétel nem maradt meg állandóan, s az *ę* betű és

* Az *ö* és *ü* hangnak e két jelölésmódja sokáig küzdött egymással. KOMÁROMI CSIPKÉS nyelvtana (1655) helyteleníti, hogy némelyek az *ö, ü* helyett *eo, eu*-t írnak (Corp. Gramm. 345. l.); viszont TSÉTSI azokat ítéli el, a kik az *ö, ü* helyett *o, u*-t írnak (u. o. 666. l.).

Digitized by Google

az *ee* később egyaránt jelölték mindkét hosszú *é*-t. SYLVESTER-nél a betű fölé tett egyenes vonás jelöli a hosszuságot: *ā, ē* (e mellett: *ę, ě* is), *ō, ū*. A vízszintes vonás a betű kettőzését jelenti; ugyanily értelemben használja Sylvester néha az *n* betűn is; *bāzaň*. DÉVAY (1549) a betű fölé tett ékezettel kezdi jelölni a hosszuságot: *á, é, ű*, s ezentúl csakhamar ez válik általánossá, csak az *ę* betű szolgál még gyakran a XVII. században is az *é* jeléül. Legrendesebben jelölt hosszú magánhangzók az *á* és *é*, majd az *ó* és *ú* csatlakoznak hozzájuk; az *í*-t jelöli már KÁLDI Bibliája (1626), de csak lassan válik általánosabbá. Legnehezebb volt az *ő* és *ű* hangok jelölése; akár *ȯ, ṻ*, akár *ö, ü*-vel irták, már volt a betűn ékezet, s így nem volt hely a hosszuság jele számára. KÁLDI Bibliája jelöli ezt a két hosszú magánhangzót is, és pedig oly sajátságos módon, hogy az *ȯ, ṻ*-re a kis ʿ mellé ugyanolyan vesszőt tesz, mint az *ó, ú* betűkre. Ugyanezt a jelet használja KŐVESDI PÁL nyelvtana is (1686) a hangok elsorolásakor, de már a szövegben elhanyagolja a jelölést. TSÉTSI panaszkodik (1708), hogy e két hosszú magánhangzó jelölését elhanyagolják az irók, s ő is a Káldi jeleit ajánlja (Corp. Gramm. 666. l.). Midőn azonban az *ö, ü* betűket kezdték használni, ismét nehéz volt a hosszuság jelölése. Előbb a két pont közé tették az ékezetet (így írja RÉVAI is), de e czifra bóbitájú betűk helyett már a XIX. század első tizedeiben közönségessé lett a mai *ő, ű* jel.

A **mássalhangzók** közül már szólottunk a *v* és *f* hangokról. A *k* hangot sokáig *c*-vel is jelölték, különösen szó végén; körülbelül a XVII. század közepe felé szünt csak meg ez a jelölés. Legtöbb nehézséget a palatalis és a sziszegő hangok okoztak. A négy palatalis mássalhangzót első nyomtatványaink ép úgy jelölték, mint a codexek, t. i. a *t, g, l, n* betűk mellé téve a *j* hang jelét, vagy az ezt helyettesítő kihagyó jelet. A míg a *j* hang jelölésére az *i* és *y* betűk szolgáltak, e mássalhangzók jelölése is különböző volt: majd *ty, gy, ly, ny*, majd *ti, gi, li, ni*; e mellett gyakran találkozunk még ilyen jelölésekkel is: *t ť t, g' ǵ ǵ, ń n' ñ ñ, ľ*. A XVII. század elejétől kezdve, midőn az *i* és *j* állandó hangértékkel kezdtek járni, az *y* szolgál mindig a palatalis ejtés jelölésére, s így állandóvá lett e mássalhangzóknak mai jele.

A sziszegő hangok közül a *z* és *s* hangok számára már

Digitized by Google

az írott nyelvemlékekben megállapodott a mai jelölés, s ezt használják mindjárt az első nyomtatványok is. Csupán alakjukra nézve kell annyit megjegyezni, hogy a *z* betű még egy ideig *ʒ* alakú volt, s a XVI. század közepe felé lépett helyébe a mai *z;* az *s* betű alakja pedig: ſ *ſ* és *s*, melyeket váltakozva használtak, az *s*-t leginkább szó végén; a XVIII. század folyamán mind gyakoribbá válik az *s* betű, azonban az *ſ* jellel még a XIX. század elején is találkozunk az *ſz* kapcsolatban. (A kettős *ss*-t Calepinus szótára *ſſ* jellel irja.)

Az *sz* hang jele a XVI. század elejéig szintén a *ʒ* betű volt, s csak e század második negyedéből való irott emlékek kezdik használni az ſʒ kapcsolatot. Nyomtatványaink kezdetben szintén az *ʒ* vagy *z* betűvel jelölik ezt a hangot; e mellett, s vele váltakozva, csakkamar feltünik a német betűsorból vett ß jel, melylyel még a XVII. század elején is találkozunk. Ez a jel csakhamar ketté vált, s a XVI. század utolsó negyedében már gyakran irják e hangot ſz, *ſz* vagy *sz* jellel, a mi aztán a következő században általánossá válik. Az ſ, *ſ* betűalak ebben a kapcsolatban maradt meg legtovább, s csak a XIX. század első negyedében válik állandóvá az *sz* jelzés.

Legtöbb nehézséget a *zs* hang okozott. Az irott nyelvemlékek e hang számára nem használnak külön jelet, hanem rendesen ſ, néha *ʒ* jelöli. Ugyanezt az eljárást követik nyomtatványaink is hosszú ideig, mindig *ſ*, *s* betűvel jelölve a *zs*-t is. Sylvester a ꝑ jelet ajánlja e hang számára, azonban ez nem tudott elterjedni, talán csak maga Heltai használja; de megemliti Dévai is (Corp. Gramm. 102.). Megkülönböztetésül némelyek ſ'-t irnak, Veranczics pedig szótárában (Velencze 1595.) az *ꝛ* jelet használja: *ꝛak* (zsák).* A XVII. és XVIII. században is az ſ betű szolgál e hang jelölésére, csak néha tesznek eléje hiányjelet 'ſ, 's. Azonban többen próbálkoznak e hang pontosabb jelölésével; Tsétsi (1708) és mások a 'z jelet használják, Adámi Mihály (1760) középen keresztül húzott *z*-t ajánl, Gyarmathi Sámuel pedig (1794) *ds*-vel jelöli. A XIX. század eleje óta általánosan használatos a mai *zs*.

* Ez Velenczében a : hang jeléül divott, s pl. a Kún codexben *s* és *s* hangokat is jelol.

Digitized by Google

A *cz* hangot már az irott emlékek is rendesen *c* vagy *cz*-vel jelölték, s ez a jelölés marad meg a nyomtatványokban is, csak kezdetben váltakozik vele néha a *ch*, *chy* jelölés is. Annál ingadozóbb a *cs* hang irása. Az egész XVI. századon keresztül kétféle eljárást tapasztalhatunk; vagy *ch* (néha *chy*) jelöli a *cs*-t, vagy pedig a *cz* hang jele mellé tett *i*, *y* s az ezt helyettesítő hiányjel: *ci*, *cy*, *czi*, *cz*, *cz*; azonban néha elmarad a megkülönböztető jel s *cz* jelöli a *cs*-t is. E mellett már Dévai ajánlja a *tf* jelölést. A XVI. század vége felé újabb ingadozás kezdődik, a mennyiben a *cz* hang jeléül kezdik a *tz*-t használni, s most már Heltai, Károlyi, Szenczi Molnár a *cz* jelet használják a *cs* számára, Ez a jelölés sem állapodik meg, s Szenczi Molnár zsoltárfordításaiban a *ts* és *tz* jeleket használja. Ez az ingadozás tart az egész XVII. századon keresztül; majd *cs* vagy *ch* és *cz*, majd *ts* és *tz* vagy *cz* állanak egymással szemben. Tótfalusi nyelvtana (1697) és Tsétsi (1708) a *ts* és *tz* jelöléseket fogadják el, s ezt használják az egész XVIII. században keresztül s még Révai is így irja e hangokat. A XIX. század elején azonban ismét a *cs* és *cz* jelölés lép a helyébe s lesz állandóvá, habár a *ts* sokáig megmaradt. Vörösmarty még 1834-ben irja, hogy „a *ts* és *cs* szinte mostanig külön felekezetet bír.“ A *cz*-vel pedig azóta folyton, mind a mai napig küzd az egyszerű *c*. A *ds* és *dz* hangok ritkán fordulnak elő, s hosszú ideig a *zs* és *z* vagy *cz* hangok jelével irták ezeket is; Tsétsi már a *ds*, *dz* jelölést ajánlja, s ez vált használatossá, csak a *ds*-t irták egyesek *dzs*-vel.

Ily módon állapodott meg irásunk hosszú ingadozások után a XIX. század elején; s az 1827-ben megalakult M. Tud. Akadémia ezt az irásmódot szentesitette, melylyel azóta semmi változás sem történt. Többször tettek ugyan egyesek kisérletet a magyar irás sok kétjegyű magánhangzójának egyszerűsítésére, azonban siker nélkül. Már Révai ajánl nyelvtanában (145. l.) egyszerű jegyeket az összes kétjegyű mássalhangzók számára; 1834-ben az akadémia is foglalkozott e kérdéssel, s Vörösmarty készítette az előadói jelentést.* Legújabban a Nyelvőr tett ily irányú kisérletet (v. ö. I., VI. és VII. k.).

* V. ö. M. Nyszet I. és II. k. és Vörösmarty Összes Munkái. 1885. VI. k. 291. l.

Digitized by Google

II. A helyesirás fejlődése.

A magyar helyesiráson kezdettől fogva meglátszik a törekvés, hogy hű tükre legyen a beszédnek; minden egyes hang számára állandó jegyet keres, s e mellett arra törekszik, hogy egy és ugyanazon jegy csak egy hangot jelöljön. Természetes, hogy hosszú időnek kellett eltelnie, a míg megalakult irásunknak mai, s a kiejtést elég híven feltüntető módja.

A codexek irói a maguk kiejtését követték, s a beszélt nyelvet lehetőleg hiven igyekeztek feltüntetni, már a mennyire a hiányos betűsorral képesek voltak erre. A szavak eredetét, a tő és a rag alakját, nem vették figyelembe az irók, midőn igy irtak: *teccik* Bécsi c. *teczik* Virg. c. *techyenek* Jord. c. *lacik, tecik* Ném. Gl. *laczik* Virg. c. *fogacz* Ehr. c.; *arcz* (árts) u. o. *tarčad* Vitk. c. *tarcz* Jord. c. *tarczad* Cis.; *mutattya, fogagyad, ketelkegyel* Ehr. c.; *kiral'anak, lat'l'akuala* B. c. stb. Sőt gyakran az érintkező mássalhangzók illeszkedését is hiven jelölik nyelvemlékeink (l. fentebb 184. l.). E mellett azonban néha találkozunk az etymologiai érzék jeleivel is, pl. *adyunk, mōdya, imadsag* (de gyakoribb: *imachag*).

Az etymologiai érzék hatása a magyar helyesirás fejlődésére csak később jelentkezik, midőn egyes irók tudatosan kezdenek foglalkozni a magyar nyelv szerkezetével. Sylvester még igy ír: *atta, anna, ßerecz, halgacz* stb., de tiltakozik az ellen, hogy Dévai eljárását követve az *az* névelő *z*-jét a rákövetkező mássalhangzóhoz hasonitsuk: *ab barat, ad doctor, af farkas, al lō* stb., hanem igy kell irni: *az barat, az doctor* stb. (Corp. Gramm. 29. l.). Dévai egészen a phonetikai helyesirás hive, s mindig igy ir: *retüc, hel'ém, ettzer, mágßor, mongüc.* Szenczi Molnár Albert sem kivánja mindig a tő hű megőrzését, mint pl. ezekben: *igasság, mingyárást; kérendgyüc, kérhettyüc;* de már ezekben *látsz, láthatsz, kéretsz* az etymologia felé hajlik Geleji Katona István az első nyelvtaniró, a ki tudatosan érvényesiti az etymologia elvét a helyesirásban.* Így a *cs* hangot a

* „A' Magyar-is e'nyi idők alatt mind az irásnak s' mind a' szollásnak módjában, nem kitsiny változást szenvedett, úgy mint melly immár a maga tulajdon betüit el-hagyván, idegen Deák betükvel irattatik, s azon-is pedig felette külömbözőül és vétkesül. Mert inkább mindenek a'nak irattatásábantsak a' pronuntiatiót, a ki-

Digitized by Google

szerint irja, a mint a tő más-más mássalhangzóval végződik: *kétség, barátság, vásottság, imádság, lágyság* stb.; továbbá ezekben is megőrzi a tő alakját: *igazság, szárazság, ravaszság.* A *-ja* és *j* ragot bármely mássalhangzó után megtartja: *adja, mondja, eredj, védj.* Változatlanul irja a *-val, -vel* ragot mássalhangzó után is: *allatval, istenvel, embervel;* valószinű azonban, hogy az ő kiejtésében, mivel a borsodmegyei Gelej községből való volt, így is hangzott ez a rag. De juttat némi szerepet a kiejtés elvének is, a mennyiben az idegen szavakat „magyar módon" irja (Corp. Gramm. 305—6. ll.), s a névelő *z*-je helyét *'* jelöli: *a'ban, a'ra; a' föld, a' tenger.* PERESZLÉNYI, KÖVESDI és SZŐNYI nem követik GELEJI tanítását, s rendesen így írnak: *menny* (menj), *tetczik, szerettyűk, tartyák, szombattya, állapottya, kérdgy, parázsnálkodgyál* stb. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS, valamint TSÉTSI JÁNOS ismét az etymologiai irás hivei, s különösen a *-ja, -je* ragok változatlan megőrzése mellett szólnak.

Az *adja, látja, hallja* szavak irása volt egyik főtárgya annak a nyelvészeti vitának, mely RÉVAI és VERSEGHY között hosszú időn át folyt. VERSEGHY és vele az y-isták a kiejtésre hivatkozva így irtak: *aggya, láttya, hallya,* ellenben RÉVAI és pártja (a jottisták) az etymologiát tekintették a magyar helyesirás alapjának, s az *adja, látja, hallja* irásmód mellett kardoskodtak. A vita hosszú ideig folyt, míg végre RÉVAI lett a győztes, a kihez a kor legjobb irói csatlakoztak.* S a később megalakult Akadémia is az ő tanítása mellett foglalt állást kiadványaiban, majd az 1847-ben megjelent *Magyar Nyelv Rendszerében,* s ez által a vitát végleg RÉVAI javára döntötte el.

A mai magyar helyesirás, melyet ily módon RÉVAI alapított meg, kettős alapon nyugszik. Első alapja a kiejtés, a mennyiben mindig a kiejtett szó hű feltüntetésére törekszünk; azonban irásunk tért enged a szóelemzésnek is, midőn a tő és rag alakját lehetőleg megőrzi. E kettős elv szilárd alapja helyesirásunknak, s a mennyiben egyesek a mai helyesirás némi változtatására

mondatásnak sonussát, a' mint a szók a'ban esnek, követik, s' azoknak pedig gyükereiket, eredetiket, és természetiket tsak nem-is visgálják, s' innen vagyon, hogy tsak nem mennyi Magyar vagyon, meg a'nyi modon ir. (Corp. Gramm. 294. l.)

* Ez irodalmi vitának egyik érdekes terméke VÖRÖSMARTY tréfás drámai műve, *Ypsilon háború* (1821), melyben ő is Révai mellé áll. (Összes munkái. VIII. k.)

Digitized by Google

törekszenek, nem az elvet akarják megbontani, csakis az elvek alkalmazásában akarnak közelebb jutni a beszélt nyelv mai alakjához, s oly egyszerüsítéseket óhajtanak megvalósítani, melyek nem volnának az etymologiai elv rovására.

Az irás- (vagy szünet-) jelek használata irott nyelvemlékeink korában nagyon tökéletlen volt; csak a mondatok végét jelölték meg néha egy vagy két ponttal, vagy pedig vonással (′ vagy |). A HB. és a KT. pontot tesznek nemcsak az egész mondat végére, hanem rendesen a *hogy, és* kötőszók elé is; a KT.-ben a pont mellett néha ott van a vonás is (ily módon: .′). A későbbi codexek is csak a mondatokat egymástól elválasztó irásjeleket ismerik, és ez vagy egyszerű pont, melyet a sorban alul, középütt vagy felül helyeztek el, vagy pedig kettős pont (mint pl. az Ehr. és a Kaz. codexben), vagy végre vonás (/ vagy). Ezeket az irásjeleket a leirók néha más színnel irták, mint a betűket, így pl. a Guary codexben piros | , a Kazinczy codexben szintén piros :, a Vitkovics codexben pedig zöld | az elválasztó jel. Néha a már odarajzolt irásjelre festették rá a másik szint; így pl. az Érdy és a Nádor codex irásjeleit utólag festették pirosra. — A codexeknek másik irásjele a szótagokat a sor végén elválasztó egy vagy két vonás vagy pont (- = vagy . :); ezt a jelet rendesen a sor végére tették, mint ma is szoktuk, de néha oda irták a másik sor elejére is, mint pl. a Peer és a Nádor codexben.

Legrégibb nyomtatványaink szintén csak a pontot és az álló vonást használják, de csakhamar fellép a mai vessző is, így pl. Komjáthy *Szt. Pál leveleiben* használja a és , jelet. Az irásjelek pontosabb használatát Manutius velencezi könyvnyomtató család tagjai állapítják meg a XV. század végén, s Szenczi Molnár Albert nyelvtana (1610) már a következőket sorolja el: kettőspont (colon), pont (punctum), vessző (comma, virgula), rekeszjel (parenthesis), kérdő és felkiáltó jel (signum interrogationis et exclamationis). (Corp. Gramm. 287. l.). Ezekhez Révai még a következőket adja: pontosvessző (media nota), hiányjel (apostrophus), kötőjel (signum divisionis et coniunctionis), idézőjel (signum citationis), gondolatjel (signum pausae et omissionis). E jelek sorozata teljesen megfelel a ma alkalmazottaknak és Révai pontosan megállapítja használatukat is.

Digitized by Google

MASODIK RÉSZ.

ALAKTAN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Bevezetés.

A szótők.

A legújabb nyelvészet sokkal kevesebbet operál a szótőkkel s gyökerekkel, mintsem régebben szoktak. Ma a szót inkább a maga teljességében veszszük szemügyre, úgy, a hogy a beszédben szerepel, a hogy a vele összekötött vagy vele rokon szóknak s szóalakoknak hatását szenvedi s reájok visszahat.

Mégis olyan fogalom a szótő, melyre a nyelvi jelenségek magyarázatában mindenkor szükségünk van, s melynek magában a beszélő ember nyelvérzékében is megvan — mint fogjuk látni — a maga helye és functiója. Tehát a tő nem olyan nyelvészi abstractio, minő az úgynevezett gyök.

A szótő a szónak az az eleme, mely az illető szónak ragozási és szóképzési alakjaiban állandó annyiban, hogy csakis bizonyos hangtörvényszerű változásoknak van alávetve. Minthogy azonban e változások részben a szótőhöz csatlakozó ragok és képzők hangalakjától függnek: azért szükséges, mielőtt a képzést vagy ragozást tárgyaljuk, sorra venni azokat a változásokat, melyeket maga a szótő szenved.

Bevezetésül azokat a tényezőket kell megemlítenünk, melyektől általában függnek a szótők változásai. Ezek a tényezők kétfélék: egyrészt hangtörténetiek, másrészt az analogia hatásai. Bővebben s más példákkal megvilágítva tárgyaltam e dolgokat *A magyar szótők* cz. akadémiai értekezésemben 1887. — V. ö. még Szarvas G. A szótövek kérdéséhez Nyr. XVI:421. továbbá Szilasi M. A szótövek elmélete a magyarban. Nyr. XI.

Digitized by Google

a) Hangtörvényszerű változások.

A hangtörténeti tényezők közt első helyen áll az az ismeretes hangtörvény, mely szerint az ugor eredetű magyar szók ragtalan formájának rövid véghangja elveszett. Példák:

hal: finn *kala,* lapp *kvele, guolle* (osztják-szamojéd *kuele;* — mordvin *kal,* vogul s osztják *χul*);

vér: finn *veri* (acc. *vere-n* stb.); lapp *varra, varr* (zürj. *vir,* osztj. *ver, vur* stb);

tél: finn *talvi* (*talve-na* télen); lapp *talve;* cseremisz *tele* (zürj. *töl,* vog. *tal, tel*);

al (*fej-al, al-ja* vminek): finn *ala,* mordvin *ala, alo;* lapp *vuolla, vuolle* (osztják *vol,* zürj. *ul,* cser. *ül*);

négy: osztják *ńeda,* vogul *ńilä, ńile,* lapp *nelje,* mord. *nile,* finn *neljä* (cser. *nil* stb.);

ád, ad: észt *anda-,* finn *anta-* (pl. *anta-ca* adó, a ki ád), mord. *andî-,* lapp *vadde-* (zürj. votj. *ud-*);

hal, (*meg-hal*): észt *kõle-,* mord. *kulî-* (cseremisz *kol-,* zürj. *kul-,* vog. *χol*) stb.

A szóvégi magánhangzó, legalább egyes vidékeken, egész a XIII. századig meg volt őrízve. Ezt bizonyítja Anonymus és az árpádkori okiratok.

Sokszor idézték már erre nézve Anonymus szóalakjait: *Zobolsu,* ma Szaboles; *Zuardu,* ma *Szoárd; Tosu,* ma *Tas; alma,* később *álm,* ma álom; *zerelma,* később *szerelm,* ma szerelëm; *Ete,* ma Ét; *Sapi,* ma Sáp; *Sari,* ma Sár.

Hozzájok csatlakoznak az okirati példák (sajnálhatjuk, hogy a XI. XII. századból aránylag olyan kevés oklevél maradt fenn):

hodu etu ‚hadút', *zilu kut* szil-kút, *ziget zadu* sziget-szád, *nogu* nagy, *ranoz lica* ravasz-lik, *munoran-kereku* monyorókerék, *Feherunaru Fehérvár* ‚Fehérvár', *Luazuholmu* ‚Lovászhalom' (mindezek 1055-ből, l. Fehér CD. I. 390—392. és Jerney); *bikzadu* 1086. ‚bikkszád'; *Bocu* személynév 1211. (1272-ben már *Bock* Kovács: Névmutató; *Berchi, Beerchî,* **mons** vulgo *Berezy* dictus 1213. uo.; metae positae **in montis** *berze,* i. e. **cacumen** 1213. uo. (tehát bérez); *Byku-potoka* rivus 1231. uo. (1270-ben már *Bükpotok,* azaz bükkpatak); *fyzu forku* silva 1214. Czinár, 1224. Knauz, azaz *füzü forku* ‚füz-fark, füz-farok'; *Mogos Morta* 1235. (1278-ban *Mogos Mort* ‚magas mart').

Egy-egy dialektusban talán még a XV. század első felében is voltak ilyen formák. Legalább az Ehrenfeld codexben sokat találunk s hihető, hogy a fenmaradt másolatnak eredetijében még sokkal több volt. Pl. *ehsege* éhség 62. *olyc nagy* oly nagy 12. *kewlewmbe*

Digitized by Google

kylemb felbelewl külömb-külömb félből, azaz oldalról 25. *eleztebe* 15. (más codexekben *elesztébb)* stb.*

Sok dialektusban hangtani oka látszik a véghangzó megmaradásának,** t. i. ha ezt *h* előzte meg, akkor ennek tisztább kiejthetése végett tarthatták meg a rá következő magánhangzót. Közönséges pl. a *méh, moh, keh* teljesebb formája: *méhe, moha, kehe.* Háromszékben a düh *dühü* (*dühübe hozni, dühübetegség, dühübogár* Tsz.), a moldvai csángóknál a juh *joho,* a hétfalusiaknál a teher v. terh *terhi* (mindezeket l. M. Szótők 19). Hogy minden hangtani ok nélkül megmaradtak volna efféle alakok, mint SZARVAS hiszi Nyr. XVI:422., az nem valószinű. Az ott idézett Kedhid*a,* Szászfalv*a*-féle helynevekről már SZINNYEI kifejtette Nyr. XVII:149., hogy személyragos alakok. Fülgomb*ája* nem tartozik a *gomb* szóhoz (*fül-gomb,* mint a NySz. idézi, elő sem fordul; mind PPBL-ban, mind a Tsz-ban *fül-gombája* van). Akkor*a,* jókor*a* régebben akkor*á,* jókor*á*-nak hangzottak.

A rokon nyelveken s nyelvemlékeken kívül bizonyítékul szolgálhatnak még az olyan idegen szók, melyek régen meghonosultak nyelvünkben s azóta elvesztették véghangjokat. Itt különösen a régi török és szláv kölcsönvételeknek vehetjük hasznát.

Például a török *jinǯü*-ből **gyëngyü* s aztán *gyëngy, gyöngy* lett; a török *ourî, ogrî*-ból *orv, or;* igy *sara, sarî — sár* (sárga); *sira — sër, sör; bieri — bér;* ujgur *arta-: árt* stb. (NyK. X. 77—87 Más török példák ismét ellentmondanak, l. MUNKÁCSI NyK. XXV.)

* Egyes szóknak ismeretlen okból még tovább fennmaradt a teljes alakja. Pl. az Ehr. c.-ben *ege-be* 132. a. m. ég-be, s ép igy van a Tel. c. 250. lapján «az *egeben*»: az égben. Továbbá *mennye-ből, mennye-be,* melyek többször olvashatók a Kulcsár c. s Virg. c.-ben, valamint *menye-dörgés* Vásárhelyinél (XVI. sz. végén), melyek eszünkbe juttatják a *menny* szónak maiglan élő *mennye-i* származékát (ehhez hasonló a *szüz* mellékneve némely nyelvemlékben: *szüze-i*).

** Néhány *v*-hangú ige is teljesebb alakot mutat még a szekely kiejtésben: *szivu, hivu* a. m. szív, hív, ill. szí, hí (v. ö. Kassai: Szókönyv IV:429). Az ilyen igetők még néhány nyelvemlékünkben is kéttagúak, legtöbbször a Bécsi, Müncheni, Apor codexekben, azonkívül a Döbrentei codexben, Sylvesternél és Heltainál. Pl. *reio,* azaz *réjo* ‚rí' Bécsi c. Döbr. c. *reionac* ‚rínak' Bécsi c. *vionod, vionanac, vyouan,* ‚vinod, vinának, vívám' Bécsi c. *vívu* ‚vív' Heltai: *hiu* ‚hí' Sylv. többször; *heiuy,* vagyis *héjuj* ‚híjj' Apor c. *siva* Ilosvai (az eddigi példákat l. M. Szótők 17. 18.); *sía* Heltai, Nytört. Sz. — Azonban valószinű, hogy ezek *szivun, hivun*-féle személyragos alakokból rövidültek, v. ö. a kimutatható *szín, hín*-féle nyelvjárási formákat (l. az Igeragozást).

Digitized by Google

A szláv *krŭstŭ*-ból *kriszt, kërëszt* lett a magyarban; a *bratŭ*-ból *brát, barát; milostĭ*-ból *miloszt, malaszt* stb. (l. M. Szótők 20. 21.)

Ezek a szláv-eredetű szók egyúttal azt bizonyítják, hogy a tővégi magánhangzók a X. században, midőn e szláv szók átjöhettek nyelvünkbe, még meg voltak őrízve. Persze föltéve, hogy ama szláv magánhangzók a X. században még nem voltak némák, mint az újabb szláv nyelvekben. Csak aztán vesztek el, mikor e szók már meghonosultak s így osztozhattak a többi hangzós-végű szó sorsában. A változás azonban, mint a legtöbb nyelvbeli változás, úgy történt, hogy egyes nyelvjárásokban kezdődött s úgy terjedt el lassanként a többi dialektusban. Azért — mint láttuk — egyes vidékeken még a XIII. században is meglehetett a véghangzó, holott pl. a Halotti Beszédben már minden szót a nélkül találunk: *pur, lélik* stb. Munkácsi a vogul szóalakokra s a török jövevényszókra hivatkozva azt hiszi, hogy a magyar nyelv külön életében már igen kis szerepük lehetett az ősi szóvégi hangoknak. (l. NyK. XXV.)

Azonban számtalan szóalakban mai napig fenmaradt az a régi tővégi magánhangzó, azokban t. i., melyekben a hangtani körülmények kedveztek fenmaradásának.

Például a *ház* szót még a XI. században így ejtették **házu* v. **házo* (eredetileg **kódo*, v. ö. mord. és cser. *kudo*, észt *kodo, kodu*, finn *koto*, lapp *kote* stb.) — Ennek a főnévnek a helyragos alakját, mely ma *házon*, a XI. században még így mondhatták: *házono* v. *házonno* (az *-n* helyrag ugyanis eredetileg magánhangzón végződött, v. ö. észt *koduna* ‚zu hause', Weske: Untersuchungen zur Vergl. Gramm. 44., finn *kotona*, osztj. *χodna*). — Midőn már most a XII. század táján a **házo* nominativusból *ház* lett, ugyanakkor lett a helyragos **házono* alakból *házon*. Ebből azt látjuk, hogy a mai *-on, -ën, -ön* ragból az *o, ë, ö* magánhangzó valaha a szótőhöz tartozott, annak volt a véghangja, holott ma nyelvérzékünk a rag részének érzi, úgy hogy nem egy dialektusban találkozunk a kérdő névmásnak ilyetén ragozásával: *ki-ën, mi-ën*.

Vagy vegyünk még egy példát. A *had* és *út* szók egy 1055-ki okirat szerint akkor még így hangzottak: *hodu, útu*. A többes szám, a mai *hadak* és *útak*, ugyanakkor még így hangozhatott: **hodoku, *útoku* (v. ö. még az Ehr. c.-ben ezeket a többeseket: *kyke* kik 83. *eeke* ők 105. *nepekenek* népeknek 56.

Digitized by Google

kewnuezesekeuel könnyezésekkel 53). A mikor az egyes szám elvesztette véghangját, ugyanakkor veszthette el a többes is a maga véghangját, úgy hogy **hodok*, **útok* lett belőle. — Világos ebből, hogy az *útak* szónak *a*-ja a régi tővégi magánhangzó maradványa, valamint az is, hogy az *útakat* accusativusnak második *a*-ja eredetileg a többes-képzőhöz tartozott. mert a többes accusativus a XI. században még így volt szerkesztve: **úto-ko-t* (**úto-ko-tu?* v. ö. az Ehr. c.-ben ezt az accusativust: *ystente* istent 48). Ma az *útakat* alaknak egyik *a*-jával sem tudja nyelvérzékünk mit csináljon, egyiknek sem érezünk semmiféle functióját, mert sem a többesképző nem állandóan *-ak*, sem a tárgyrag nem *-at*, hanem sokszor így hangzanak: *-ok*, *-ot*, sőt minden magánhangzó nélkül is, pl. *jó-k*, *kocsi-t*. Magashangú szókban meg épen sokféle alakjok van: *-ek*, *ëk*, *ök*, *k*; *-et*, *ët*, *öt*, *t*. Itt tehát a változékony magánhangzóban már nem is érezhetni a képzőnek vagy ragnak állandó elemét, s azért — mivel nevet mégis kell neki adnunk a grammatikában — csakugyan legegyszerűbb, ha kötőhangzónak nevezzük. (L. erről bővebben „Segéd- vagy tőhangzó?“ cz. értekezésemet Nyr. X.)

Míg a tővégi rövid hangzó elveszése a szótőknek nagy többségére kiterjedt: addig egyéb változások a szótőknek csak egy-egy osztályát érték. Ezekről tehát részletesen az egyes szótő-kategóriáknál lesz helye szólanunk. s itt elég. ha csak érintjük a főbbeket.

Voltak valaha *á*, *é* végű névszótők. melyek aztán a ragtalan alakban megrövidítették véghangzójokat. pl. *fá* : *fa*, *kezé* : *kezë*, *keze* (v. ö. *fá-t*, *kezé-t*). Hogy ez a fejlődés mikor indult meg, azt bajos megállapítani; de a Königsb. Töredék idején a XIV. sz.-ban, bizonyosan azt mondták *fá*, *kezé*, mert azt mondták, hogy *fá belől*, *kezé belől* (csak ezekből lehetett a mai *fából*, *kezéből*; másképen ma így volna: *fából*, *kezeből*). Lehet, hogy egyes dialektusok még a XVI. század elején is azt mondták: *feketé*, *igé*, *lelké* stb.; mert ilyen alakokat nagy számmal találunk a Jordánszky és Érdy codexekben.

Némely szótők a kötőhangzós alakokban megrövidítik utolsó tagjuknak (a kötőhangzó előtti szótagnak) magánhangzóját. pl. *ád* : *adok*, *kél* : *keleröny*, *madár* : *madarak*, *egér* : *egeret*. Erről a változásról sem mondhatjuk. mikor kezdődött. különösen azért

Digitized by Google

mert az ide tartozó tőknek nagy része egészen a jelenkorig ingadozik: *kenyeret* és *kenyért, tehenet* és *tehént* stb. Igen sok névszó csak az utolsó egy-két század óta csatlakozott e kategóriához analogia útján, pl. *szamárok : szamarak, pohárok : poharak.* Az igék ragozásában viszont többnyire a rövid magánhangzó szerepel, pl. *vér, mér* helyett azt mondjuk *ver, mer* stb.

Némely idegen eredetű szók már akkor mássalhangzón végződtek, mikor ugor eredetű szavaink végén még megvolt a magánhangzó. A XII. században tehát azt mondták: *ökör, áruk,* s ezekből pl. a többes számot így képezték: **ökörök, *árukuk.* De körülbelül a XII. és XIII. században terjedt el az a hangváltozás, mely szerint a háromtagú szókban a középső szótag, ha rövid és nyilt volt, jobbára elvesztette magánhangzóját, s pl. *szuluga* ezzé vált: *szulga* (*szolga*), *szërëda* ezzé: *szërda* stb. Ugyanekkor tehát az **ökörök, *árukuk*-féle formák is kéttagúakká rövidültek: **ökrök, *árkuk* (*árkok;* a XIII. században már *Árki, Árkusd* alakokat találunk a helynevekben, l. Kovács: Névmutató) stb. Hasonlókép az igék között a *‚söpör : söpörök'* paradigma ezzé vált: *‚söpör : söprök'.* Így keletkeztek tehát a XII. században a *hangzóvesztő paradigmák.*

Voltak olyan szók, melyek a tővégi rövid hangzó elveszte után két mássalhangzóra végződtek, pl. *álmu : álm; *sorku : *sork, *sark; mortu : *mort, mart.* Ezek közül némelyek azontúl nem szenvedtek változást, pl. *mart, part, kürt.* De némely mássalhangzó-csoportok a XV. század óta segédhangzót vettek föl, tehát *álm : álom, sark : sarok.* Igék is, mint pl. *érdëml : érdëmël* stb. Igy aztán a szótőknek ez az osztálya az előbbi kategóriához hasonló paradigmákat alkotott:

álom : álm-o-k = árok : árk-o-k;

érdëmël : érdëml-ë-k = söpör : söpr-ö-k.

A szlovén *jasle, vëdro* szókból illeszkedéssel **jászlo, vëdrë* lett a magyarban, s a tárgyeset *jászlot, vëdrët.* Ezek egészen hasonlítottak az *álmu, álmut* paradigmához, s ámbár az *álm* alak példáját nem követhették s nem lett belőlük a magyar ajakra nézve kiejthetetlen **jászl, *vëdr:* midőn az *‚álm : álmot'* ezzé lett: *‚álom : álmot',* amazok is ilyen hangzást öltöttek: *jászol jászlot, vëdër vëdrët* (a **jászlo* alakból időközben *jászló jászlaja* is lett, l. NySz.). Talán így fejlődött a *esëbër, lapor* s még néhány szó.

Digitized by Google

Végre még egy fontos hangváltozást kell felemlítenünk, Körülbelül a XIII. században történhetett (mint fogjuk látni). hogy a szóvégi *v* hang vokalizálódott s lassanként beleolvadt a megelőző magánhangzóba. Innen van, hogy az eredetibb **okov*, **posztav*, **lov*, **löv* helyett ma azt mondjuk: *akó, posztó, ló, lő.* S innen vannak azok a szótők, melyek rag nélkül és mássalhangzó előtt magánhangzón végződnek, pl. *ló-nak, lő-nek,* ellenben magánhangzók előtt megőrizték *v* hangjokat: *lov-a-k, löv-és.*

b) Analógiás változások.

Sokszor első tekintetre is világos, hogy a hangtörvényeken kívül, vagy épen ellenökre, más tényezők működnek a tők alakításában. Például a *tő* és *ló* szó, mind a kettő a *v* hangú tők közé tartozik. Mégis az *-ig* raggal az egyiket így mondjuk: *tőv-ig,* a másikat így: *ló-ig;* viszont az *n* helyraggal amazt így használjuk: *tő-n* (*rózsatőn, szőllőtőn*), emezt meg így: *lov-on.*

Mi az oka ennek a különbségnek? Egyszerűen az, hogy a *tő*-nek *ig*-ragos alakja volt járatosabb (*törig lebont* stb. eff. isolált szólásban), a *ló*-nak pedig *on*-ragos alakját használták gyakrabban (*szépen ülni a loron* stb.). A régi szabályos **lovig* alakot elfelejtették, mert ritkán volt rá szükség, s ha aztán mégis a lóval kellett kifejezni valamely mozgásnak a határát. az újabb ragtalan alakot, az alanyesetet vették alapul, vagyis tőül s azt mondták *ló-ig.* Hasonló okból foglalta el a *tövön* alak helyét ez: *tőn.* Mert *a gyakrabban előforduló s az emlékezetre élénkebben ható alakok hatalmasabbak a ritkább s így kevésbbé biztosan használt alakoknál* (l. bővebben A Magyar Nyelv I:19) s azért ezekre kisebb-nagyobb mértékben átalakítólag hatnak.

Ezt a processust számos példával lehetne illusztrálni, de még csak egyet-kettőt idézünk.

Vegyük megint *ig*-ragos alakját két egynemű szótőnek: *torok, tork-ig,* de *árok, árok-ig.* A régente szabályos *torkig* alak fenmaradt, mert közönséges volt az olyan szólásokban, minők: *torkig elmerülni, torkig telni, torkig tölteni, torkig elég* stb. (l. NySz.) Ellenben az **árkig* alak használatára sokkal ritkábban volt alkalom, azért idővel a nominativusi tőalakból képezett *árok-ig* foglalta el helyét.

Digitized by Google

A *metsz* igének valaha szakasztott olyan volt a ragozása, mint a *fekszik* igéé. A Bécsi codex korában a praesens harmadik személyében e két ige így hangzott: *metszën, fekszën;* a perfectumban *metütt, fekütt,* vagy *metött, fekött;* a historicumban *metvének, fekvének* stb. Mivel azonban az *sz*-es praesens sokkal gyakrabban fordult elő, mintsem a *metütt* perfectum, s mivel legtöbb igénknek praesensében s perfectumában nincs efféle tő-különbség, azért a *metsz* tőalakot átvitték a perfectumba is, s azt mondták: *metszett, metszének* stb. De volt az *sz* nélküli tőnek két származéka, mely gyakori használatánál fogva ellentállott a változásnak: a gyakorító *metél* s az imperativus: *mess* (v. ö. *játszik: játszszál*). A drávai nyelvjárásban még egy származéka fenmaradt *sz* nélkül, t. i. *metetkor:* szőllőmetszés idején Nyr. V. 521. S a bodrogközi halászok is maiglan *lábmettő*-nek hívják azt a félholdalakú, a nyélhez keresztbe álló vágó szerszámot, melynek máshol *lápmetsző* a neve, mert a lápkút kimetszésére szolgál (Herman O.: Magyar Halászat 808.).

A *játszik* igének csak egy származéka maradt meg *sz* nélkül, a *játék*. De van dialektus, melyben már a főnevet is mondogatják így: *jácsék*. Zala m. Nyr. II. 427.

A praesens hatása miatt mondjuk: *ëszëget, iszogat, aluszékony, hiszékëny*, e. h. **ëvëget, *aluvékony* stb. (ellenben *tëvékëny* s a nyug. nyelvj.-ter. *lööget, töööget* stb. V. ö. Nyr. XVI:421.).

Az *igék* a jelentő mód jelen idejének egyes harmadik személyében fordulnak elő legtöbbször. Azért gyakori jelenség, hogy ezen személy példájára alakulnak át egyéb igealakok is, illetőleg hogy ez a ragtalan tőalak szolgál alapul olyan formákban is, melyekben azelőtt másképen hangzott a tő.

Így pl. az *érdëmël* igét kétszáz évvel ezelőtt csakis így ragozták: *érdëml-ë-k, érdëml-e-sz, érdëmël* (még régebben, mint láttuk, *érdëml*), *érdëml-ünk, érdëml-ë-tëk, érdëml-e-nek; érdëml-ë-ttem* stb., *érdëml-e-nék* stb. Ellenben ma az *érdëmël* analógiájára azt mondjuk: *érdëmël-nek, érdëmël-sz, érdëmël-tëk, érdëmël-tem, érdëmël-nék*. Sőt néhol azt is mondják: *érdëmël-ë-k, érdëmël-ünk*. — Hasonlókép *söpör-nek, söpör-t*, e h. *söpr-e-nek, söpr-ö-tt* stb.

Viszont az *ugr-ik, roml-ik*-féle ikes igék, mivel az egyes harmadik személyben is együtt maradt a *gr, ml* mássalhangzó-

Digitized by Google

csoport, a legtöbb dialektusban megőrízték a régi ragozást: *ugr-a-nak, ugr-o-tt, roml-a-nak, roml-o-tt* stb.*

Érdekes jelenséget tapasztalunk az *érëz* és *érzik* igék ragozásában. Azelőtt mind a kettőnek csak *érzëtt* volt a befejezett cselekvése, s maiglan az maradt pl. Egerben. De más nyelvjárások az *érëz* tőalakot átviszik a tárgyas igének perfectumába is s azt mondják: *érëzëtt*, ő semmit sem *érëzëtt* (így a Koziki czímű operettenek egy dalában: Ez furcsa, ez furcsa, én mit sem *érëzëk*).** — Hasonló módon viszonylik ma egymáshoz az activ *hajol* és *hajol-t* s másfelől a reflexiv *hajl-ik* és *hajl-o-tt*. Egyébiránt az ikes *érzik* és *hajlik* alakok a NySzban nem fordulnak elő. A *hajol* igének pedig ott *hajól* és *hajúl* mellékalakja is van.

Még különösebb a következő fejlemény. Azelőtt mind az *ér*, mind pedig az *érik* ige perfectuma egyaránt *ért* volt (*megért* a gabona MA: Bibl.). Az utóbbinak csak participiuma fordul elő már a XVII. század elején *érëtt* alakban is (*megérettség* Zvon.), a mint hogy más esetekben is van ilyen különbség a verbum finitum és az igenév közt, pl. *irt* és *irott*, *font* és *fonott* stb. S az *ért* perfectum *érett* értelmében még ma is járatos pl. Szabolcsban (hol azonban az igenév *érett*) és Szeged vidékén (hol kétfélekép mondják: *mögért* és *mögérött*). — De a köznyelvben az *ért* ma csak az *ér* ige perfectuma, ellenben az *érik* igéé *érett;* pl. „*megérett* már az esze“ CzF. „még nem *érett* meg a kelés; *megérett* mind turója, mind sajtja“ Ball. „egy, *megérett* a meggy“ (gyermekmondóka, Kiss Á.: Gyermekj. 50. 51. 53. sokszor). Itt tehát nyilván csak a kéttagú *érik* alaknak ritmusa volt olyan hatással a perfectumra, hogy ez is kéttagú alakkal állapodott meg.

Szintén úgy vált ketté — ámbár csak némely nyelvjárásokban — a *nyúl* és *nyúlik* ige perfectuma, mely azelőtt egyformán *nyúlt* volt (sőt még régebben a praesensben sem volt

* Nem mindenütt, mert néhol még ezek is követték a *söpör-t*, *kotor-t*-félék példáját, úgy hogy Vas megyében pl. mindig *ugort* a perfectum: *nagyot ugortam* stb.

** Vas megyében itt is tovább hatolt az analogia, mint az *ugrik* igénél említettük, úgy hogy azt is mondják: «*mëgérëzëtt* rajt a konyhaszag»; de e mellett *mëgérzëtt* is járja.

Digitized by Google

különbség, mert mind a kettőt iktelenül ragozták). Ma az elsőnek a perfectuma *nyúlt*, a másodiké *nyúlott*, *nyullott*, *kinyullott*, különösen Dunán túl, ellenben pl. Egerben, Szegeden s az irodalmi nyelvben ma is csak *nyúlt*, *kinyúlt*. — A *nyílik*, *nyillik* igét is így használják Dunán túl: *nyillott*, *kinyillott*, továbbá a *folyik* igét, mióta ikessé, tehát kéttagúvá lett: *folyott*, ill. *fojott*, *folott* (de így is: *fótt*, *kifótt*). — Az egytagú *rësz*, *visz*, *ráj* igéknek bef. cselekvése is egytagú: *rëtt*, *vitt*, *rájt*; ellenben a kéttagú *ësz-ik*, *isz-ik*, *toj-ik* igéké kéttagú alakban állapodott meg: *ërëtt*, *ivott*, *tojott*. (Az *ëvëtt* alak a NySz. idézeteiben nem fordul elő, csak *ëtt*, *ött*, még az *ivott* többnyire *iutt*, *iott*, bár néha *itt* is; *ivott* először Faludiból van idézve. A palóczok ma is így mondják: *ëtt*, *itt*. Viszont az Ormánságban: *vevett*, *vivett*, *tevett* — nyilván a leggyakoribb *evett*, *ivott* analogiájára. *Tojott* helyett némely nyelvjárás azt mondja: *tojt*.)

Az *ugr-ik* ige ragozásában — mint láttuk — hozzá vagyunk szokva a mássalhangzócsoporthoz (*gr*), azért a mássalhangzón kezdődő ragok előtt is meghagyjuk a csoportot s utána kötőhangzót ejtünk: *ugr-a-nak*, *ugr-o-tt* stb.

Ugyanígy vagyunk sok más ikes igével is, pl. *csuklik*, *fénylik*, *sínylik*, *rögzik* stb. Tehát itt is azt mondjuk: *csukl-a-nak*, *fényl-e-ni*, *sínyl-e-nék*, *rögz-ö-tt* stb., nem pedig *csukol-nak* stb. Egy-két igénél az az oka a mássalhangzócsoport állandóságának, hogy többnyire tárgyas alakban használjuk őket, pl. *kétlem*, *kétli* (azért szokatlan a *kétel* alak, l. Zolnai, PhK. XV: 1051), *ajánlom* („Istennek *ajánlom*", így köszön a nép Dtúl, azért *ajánlja*, nem *ajánolja*). — Így *képzem*, ill. *kébzem* a régi nyelvben (azért *kebezhety* Érdy c. 459, *kebőzves*, *kebőzhetetlen* Érdy c. NySz). Ismét az ikesség miatt *bakzik* helyett *bagzik*, s azért *bagoz*, *bagozni*, *bagozhasson* NySz. e h. **bakoz* stb.

Csakhogy vannak olyan ragok és képzők, melyek mássalhangzón kezdődnek, mégsem vehetnek kötőhangzót magok elé, pl. az imperativusi *j*, a *-hat* igeképző. Nem mondhatjuk tehát *fényl-e-jék*, *fényl-e-hetik* stb. De másfelől szokatlan hangcsoportok keletkeznek, ha azt mondjuk: *fénylják*, *villámlják*, *sínylhetik* stb.*

* Effélék inkább csak a régi nyelvben fordulnak elő, mint látni fogjuk a hangvesztő igetők tárgyalásában.

Digitized by Google

Itt tehát valósággal zavarban van a beszélő, s csak némely igékre nézve segíthet magán úgy, hogy mégis segédhangzóval mondja: *ugor-jál, ugor-hatik;* „ha a fizikus azt akarná, hogy többé ne *villámoljék*“ Nyr. IX: 438. „*meg ne rögözzön* benne valami rossz erkölcs“ Fal. 617. „*föl-fölcsillámolhatott* egy biztató gondolat“ (Ország-Világból idézve Ph.Közl. XV: 1051.) „hogy az alkalom *el ne sikoljék*“ Pet: Helység Kal. II. u. o. „kicsalja, hogy *cseteljék-botoljék*“ FővLap. u. o.

Sokszor úgy segít magán a beszélő vagy író, hogy megtoldja az igetőt valamely alkalmas képzővel. Például: *fejljék* helyett azt mondjuk *fejl-őd-jék, sínylhetik* helyett *sínylődhetik, sínylje* h. *sínyl-el-je, lélekzhet* h. *lélekz-el-het.* Nagybányán s egyebütt is azt mondják *csukl-od-jon,* ha a *csukl-ik* imperativusára van szükség; Háromszékben azt mondják *látszodjék, tetsz-ed-jék* alkalmasint a *játszodjék* analogiájára. (L. bővebben alább a hangvesztő szótők szakaszában, s v. ö. Zolnai fejtegetését Phil. Közl. XV: 1051 és Nyr. XV: 134.)

A magyar névszók alakjai közt legerősebb a nominativusi forma, azért, mert a ragtalan alakhoz — melyet alanyul és állítmányi névszóul, továbbá birtokos és melléknévi jelzőül használunk — csatlakozik a hangtani feltételek tekintetében a legtöbb ragos alak, t. i. azok, melyeknek ragja egész szótagot tesz és mássalhangzón kezdődik. Az ilyen ragok előtt ugyanis szótag végén vannak ugyanazok a tőbeli hangok, melyek a nominativusban szó végén állnak. Midőn tehát a **jov* melléknévből *jou* és *jó* lett, ugyanakkor lett a *jov-ben* formából *jou-ben, jó-ban* stb. (holott pl. a *jov-a, jav-a* alakok *v*-je megmaradt változatlanul.) Ugyanakkor állapodtak így meg a *jóból, jóra* stb. alakok.

S végül mindezek az alakok együtt olyan erőre kapnak, hogy a nominativusi tőalak olyan nyelvtani formákba is behatol, melyekben eredetileg nem volt helye. Így pl. már régi nyelvemlékeinkben *jómra, jódra* formákat találunk e h. **jovamra, *jovadra,* nyilván a *jóra* analogiájára. — Így foglalták el a régi hangtörvényszerű **lovig, *tavig, *falvig* alakok helyét ilyenek: *ló-ig, tó-ig, falu-ig* stb. stb.

Az imént említett *jómra*-féle példa átvezet bennünket egy

Digitized by Google

másik analogiás hatásra. A *jóra* analogiáját ugyanis csak az első és második személyű alakok követték, úgy hogy az eredeti **jovamra* stb. helyett azt mondták: *jómra, jódra, jónkra, jótokra.* Ellenben a harmadik személyben megmaradtak a teljes régi formák: **jovára, javára*; **jovokra, javokra.* Ennek egyszerűen az az oka, hogy a három személy közül leggyakrabban fordul elő a harmadik, tehát legnagyobb is az ellentálló képessége. Sőt nemcsak ellentállani képes, hanem még hatása alá is keríti a másik két személy alakjait, s így érthető, hogy újabb időben a *javára, javokra* analogiája a *jómra*-félék helyett ismét ilyen formákat eredményezett: *javamra, javunkra* stb.

Vannak olyan szók is, melyeknek nemcsak személyragos alakjaik közül leggyakoribb a harmadik személy, hanem valamennyi alakjuk közül ez fordul elő legtöbbször. Ilyenek különösen a testrészek nevei, melyeket majdnem mindig birtokviszonyban, tehát személyraggal használunk, s ehhez a formához annyira hozzá vagyunk szokva, hogy szükség nélkül is alkalmazzuk. Így pl. Bátai B. György Lelki Próbakő cz. munkája (1666.) elején az index-nek egyszerűen ez a czíme: „*Mutató ujja.*" Kún-Szent-Miklóson azt mondják; *ina-hajlásig érő ruha*, e h. ín-hajlásig érő; máshol ilyeneket hallunk: *ujja-mustra, feje-ruha* stb. (több példa M. Szótők 39.)

Az ilyen szóknak harmadik személye sokszor olyan erős hatással van a többi formájukra, hogy ezek a *-ja je, -a, e* személyragból átveszik a *j*-t vagy pedig az *a e* hangok valamelyikét.

a) A *szája* szónak első és második személye valaha csak így volt szokásban: *szám, szád, szánk, szátok* és személyrag nélkül azt mondták: *szából, szával, szát* stb. l. NySz. A leggyakoribb *szája* alak (s a szintén sűrű használatú *szá-j-ú* melléknév) okozta, hogy a többi személyt is *j*-vel kezdték mondani: *szájam, szájunk* stb., sőt a személyragok nélkül is *száj* állapodott meg a régi *szá* helyett. (De a *szám, szád* alakok is megmaradtak sok dialectusban, s pl. Csallóközben azt is mondják: *szát.*)

Így lett az *alja, mellje* formák hatása miatt az *al*-ból *alj, alj*

Digitized by Google

s a *mell*-ből sok nyelvjárásban *melly.** Hasonlókép okozta a *térd* főnévnek *térdje, térgye* formája azt, hogy egynémely vidéken azt mondják *térgyem, térgyed*, pl. Esztergomban, Pest megyében (Dömsödön), Debreczenben (Nyr. IX:163.); így *térgyéni* Eszterg. u. o. IX. 542.

A *bú* főnévből a *bújába, bujába* példájára ilyen formák is keletkeztek: *bujomba* Dunán túl, *bújval* a palócz tájbeszédben.

A *tető*-ből *teteje* miatt ilyen alakokat is képeztek: *tetejezni*, e h. tetőzni (Szabolcsban mind a kétfélekép mondják), *tetejes* (Somogyban s máshol is, Nyr. III. 140. 326.) és *tetejetlen* (Pest m. M. Szótők 42. v. ö. *Teteuetlen* Anonymus 38. olv. *tetëvetlen?* és *Tetétlen* puszta, Pest m.).

Ide sorolhatjuk az *elej[i]be, fölibe, hëgyibe* hatása alatt fejlődött szabálytalan formákat: *elejbém, fölibéd, hegyibénk* stb. Ilyenek ezek is: *alájunk* Faludinál és *alájam, hozzájad* székely, még pedig udvarhelymegyei közleményekben (M. Szótők 41.), továbbá „új le *melléjem*" szintén udvarhelyi néprománczban Nyr. VII. 41.

b) Máskor a harmadik személynek *a e* hangja hatol be az illető szónak egyéb alakjaiba.

A *fele-barát* tulajdonkép *fél-barát* volna, v. ö. „látjátuk *feleim*" HB., város-*fél* ‚városi polgártárs' NySz., ügy-*fél* stb. Szarvas szerint a *fele-barát* előrészében a *fél*-nek eredetibb kéttagú tőalakja maradt fenn, mint a *fele-ség* szóban. (Nyr. XVI: 423.). De valószinűbb, hogy a *fele-barát*-ban harmadik személyű alakkal van dolgunk. Nyelvemlékeink ugyanis azt bizonyítják, hogy azelőtt e mellérendelt összetételnek mindkét tagját személyragozták, s nemcsak azt mondták, hogy valakinek *felebarátja;* hanem azt is, hogy nekem **felem-barátom* (v. ö. *komám-uram, öcsém-uram* stb.), neked **feled-barátod* v. *feleid-barátid* (az Érs. c.-ben fordul elő az utóbbi s még ez: *feled-barátid*, NySz.). Mivel pedig a

* Szarvas Nyr. XVI: 423. azt mondja, hogy *mejjet* csak a Tiszán túl s talán Erdélyben mondanak s hogy ez pusztán hangváltozás, mert hogy „a szóvégi *l* jésülése egészen közönséges". De *mejjet* mondanak Dunántúl is, pl. Veszprémben, továbbá Szegeden, Aradon, Békésben, *melly, mellyen* stb. Nagy-Kúnságban. Aztán meg ez nem szóvégi *l*, mert hisz a ragtalan alak (*mell* a közbeszédben alig fordul elő. Végre épen a hosszú *ll* jésülesére nem találni példát (v. ö. *szellő, ellik, küllő* stb.).

Digitized by Google

fele-barátja fordult elő legtöbbször, nem csoda, hogy egyszer **felök-barátjok* helyett is azt kezdték mondani: *felebarátjok*, s *feled-barátod* h. *felebarátod*. Ép ilyen kifejezések a régiségben: *fele-nyája, felenyájam, felenyájunk* NySz.*

A *zúza* is eredetileg harmadik személyű alak (v. ö. *zúzjok* Bécsi c.), de ma azt mondjuk a második személyben is: eszem a *zúzádat*, sőt mivel így az *a*-nak személyrag-volta elhomályosodott, a harmadik személyben: *zúzája* (de az utóbbi alak néhol pl. Nagy-Kúnságban nem használatos, hanem csak így mondják: *zúzza;* Szegeden kétképen járatos: *zúzája* és *zúzza*). Dunántúl nagyon elterjedt forma ez: *májája*. Soprony megyében több ilyen alakot használnak: *szarvája, bajczája* (M. Szótők 42.); „len *szálája:* len szála, Sopr.“ Tájsz.

A *zúz* és *zúza* módjára magyarázhatók más efféle páros testrésznevek is, pl. *arcz : orcza, poſ : poſa, tompor : tompora, kompor : kompora* (l. Cz.F.)

A belső analogiánál, mely az eddigiekben működött, semmivel sem ritkább a *külső analogia* hatása, mely abban áll, hogy különböző szóknak egynemű alakjai befolyásolják egymást.

Leggyakrabban olyan szók vannak hatással egymásra, a melyeknek hangzásbeli hasonlósága idézi elő az eszmetársulást. Így pl. az idegen eredetű szók rendszerint hasonló hangzású magyar szók analogiájára ragozódnak: *malom* és *czirkalom* a *hatalom, fájdalom* analogiáját, *pohár* és *mozsár* a *madár* és *bogár*-félék példáját követte. A régi *czirkalomok, pohárok* helyett tehát ma azt mondjuk *czirkalmak, poharak. Czukort, tükört* helyett most *czukrot, tükröt* a tárgyeset, mert azt mondjuk: *bokor* — *bokrot, ökör* — *ökröt*. Ilyen jelenségekkel gyakran fogunk találkozni az egyes szókategóriák tárgyalásában.

Egyes dialektusok e tekintetben még messzebb mennek, mint a köznyelv. Dunán túl az *öröm* accusativusa néhol *örmöt*, mint *köröm : körmöt*. Zala megyében néhol a *zsinór*-é állítólag *zsinrot*, mint *torony : tornyot*, Baján a *kipor* (kőpor) tárgyesete *kiprot* stb.

* Az *ágbog* leghasználtabb formája *ágaboga*, azért van *ágabogai, ágabugácska, ágasbogás, elágabugázott* e h. *ágaibogai* stb., l. a szótárakat.

Digitized by Google

I. Az igetők.

A) A kötőhangzó megléte vagy hiánya.

1. A személyragok előtt.

Az első személy *k* ragja előtt mindig van kötőhangzó — a legrégibb codexektől a mai napig — kivéve az elbeszélő multat s a föltételes módot, mert ezekben a kötőhangzó a megelőző hosszú hangba oldvadt. Példák: *ad-o-k, kér-ö-k, tör-ö-k; adand-o-k, kérend-ë-k, törend-ë-k; adj-a-k, kérj-e-k, törj-e-k;* ellenben: *adé-k, kérné-k.*

Az első személynek *m*-ragos alakjára nézve a szabály ugyanaz, mint a *k*-ragosra: *ad-o-m, kér-ë-m, tör-ö-m; dolgoz-o-m* stb.; *adand-o-m, kérend-ë-m, dolgozand-o-m* stb.; *adt-a-m, kért-e-m, tört-e-m* (vmit v. azt); *adj-a-m, kérj-e-m, törj-e-m* Itt is kivételt tesz az elbeszélő mult s a föltételes mód: *adá-m, kér-ém, dolgozá-m; adná-m, kérné-m, dolgozná-m.*

A második személy *sz*-es alakjára nézve (mely csak a folyó és beálló cselekvésben fordul elő) már Révai Miklós megállapitotta (Gramm. 623. sköv. ll.) a köznyelv főszabályait: hogy t. i. a „concursus consonantium" elkerülésére a két mássalhangzón vagy hosszú mássalhangzón végződő igetők, továbbá az *-it* végüek (melyekben csak „occultus consonantium concursus", mert régebben *-jt*-re végződtek, v. ö. *relagosoytaz* Winkl. c.) megtartják a kötőhangzót: *mond-a-sz*, szintúgy *irand-a-sz, kérend-e-sz, küld-e-sz, hall-a-sz, kell-e-sz, tanít-a-sz, készítesz* stb. Az *-ít* végüekhez hozzá kell pótolnunk az *-űt* végüeket is: *fűt-e-sz, hűt-e-sz.* De a mai népnyelv mindezen igéket (talán csak a *kellesz* kivételével) többnyire kötőhangzó nélkül használja: *mondsz, küldsz, hallsz, tanítsz, készítsz, fűtsz, hűtsz* stb.

Digitized by Google

Azt is megmondja Révai és idézetekkel is bizonyítja, hogy a sziszegő végű igék régi íróinknál rendesen kötőhangzó nélkül veszik föl az *sz* ragot: *ás-sz, szunnyadoz-sz, űz-sz* stb. (az id. h. 625.). Székely nyelvjárásokban ma is élnek a *nézsz, hozsz (néssz, hossz)* féle alakok, a nyugati nyelvjárásokban pedig ilyenek: *óvass, keress* = olvassz, keressz. Más helyen azonban Révai (859) azt is elmondja, hogy a *lész-sz, tész-sz, vész-sz, visz-sz*-féle alakok mellett a kötőhangzósak is előfordulnak *lész-e-sz, vész-e-sz, hisz-e-sz.* Az előbbiekre Sylvestert, Telegdit, Pécsit és Káldit híja tanúkul, az utóbbiakra Pázmányból és Lépesből idéz példákat.

Emezekhez — mivel Szarvas G. (Nyr. III:18.) kétségbe vonta jogosultságukat* — hadd járuljanak még a következők: *vonzaz*, azaz *vonszasz* CornC. 14. *uizez* RMNY. II:15. *leszesz* RMK. II:7. (1529-ből), *teszesz* u. o. 196. *lészesz* Kár. Bibl. I:183. *tészszesz* Hall. HHist. II:268. *lészesz, vészesz* Hall. Paizs 92, 258. *veszesz* Erasm. Erk. 30. *lészesz* Kaz. Lev. I:281. Munk. V:88. stb.

De *nézesz, olvasasz*-féléket, minőket néha újabb íróknál olvasunk (pl. görnyedve nagy foliántokat kihúzasz, Orczy KöltH. 73. „úgy-e nem késesz" Kaz. Munk. V:50)**, a mult század közepéig hiába keresünk; ezekre nézve tehát igaza van Szarvasnak. — Kiss Ignácz említ ugyan *olvasasz* alakot Pázmányból, de emlékezetből idézi s bizonyára téved. — *Őrzesz, szerzesz* stb. a következő pontba tartoznak.

A hangzóvesztő tők kétfélekép alkotják a második személyt: *keserg-e-sz, gyötr-e-sz, szërz-e-sz* (kötőhangzóval a mássalhangzó-torlódás elkerülésére) és *keserëg-sz, gyötör-sz, szerëz-sz.* Amazok a régi alakok (v. ö. *zerzez* Tel. c. 306.), emezek az újabbak, mint már Révai megmondta id. h. 628. Az utóbbiak a harmadik személy hatása alatt keletkeztek, l. alább.

Tudván, hogy a kötőhangzó eredetileg a szótő véghangja volt, nem fogunk csodálkozni, ha néha ilyen alakokat is találunk még nyelvemlékeinkben: *ylez* ülsz Göm. c. 52. *terez* térsz 57. *ymadaz* Krisztina leg. 15. *vetesz* Fort. Szer. 6. *predicalaz* Weszp. c. 18.

A második személynek *l*-es alakjára nézve általában ugyanaz a szabály áll, mint az első személy ragjaira nézve; tehát: *isz-o-l,*

* «A XVII. századba lenyúló irodalom csak ily második személyeket mutat fel: *üzsz, keressz, lässz, vässz* v. *visz* stb., nem pedig: *üzesz, keresesz, leszesz, viszesz*». Nyr. I:413. ő maga idézte: *lezesz* EhrC. 145.

** Szvorényi Nyt. 153. l. épen ezeket az affektált alakokat ajánlja: «alkalmasban segédhangzóval használjuk, mint: *ásasz, fürkészesz, üldözesz* ezek helyett: *ässz, fürkészsz, üldözsz*».

Digitized by Google

ësz-ë-l, törőd-ö-l; iand-o-l, ëend-ë-l, törődend-ë-l; ellenben: *ivá-l evé-l; inná-l, enné-l.* Az *ittál, ettél, igyál, egyél,* ill. *ittal, ëttel, igyal, egyel* alakokat l. alább.

A tárgyas második személy szabálya ugyanaz, mint a *k, m, l*-ragos alakoké; tehát: *ad-o-d, kér-ë-d, tör-ö-d; adand-o-d, kérend-ë-d, törend-ë-d; adt-a-d, kért-e-d, tört-e-d; adj-a-d, kérj-e-d, törj-e-d.* De: *adá-d, kéré-d; adná-d, kérné-d.*

A fölszólító módban már codexeinkben gyakran hiányzik, a mai élő beszédben pedig többnyire elmarad a kötőhangzó a megelőző *j*-vel együtt: *ad-d, kér-d, tör-d.* A *j* azonban nem vész el nyom nélkül a *t*-végű igéknél, mert ezekben a rövidült alakban is megvan a szabályszerű *s*-hang: *üssed-üsd, tartsad-tartsd* stb. (*Vëgy-e-d, igy-a-d* h. *rëdd, idd* stb., *higgyed* h. *hidd, hagyjad* h. *hagyd, hadd.*)

Hasonló rövidüléssel találkozunk igen gyakran a jelentő módban is a ható igéknél: *adhat-o-d, kérhet-ë-d,* helyett *adhad-d, kérhed-d* (azért kivánta Kaz. Lev. I:358 ezt az irást: „*eladhat'd,* non *adhadd*"). Példák:

meg tilthaddé, kötheddé, Melius, Jób 93. *meg tapasztalhad, láthadd* Zvon. Post. I:581. II:161. *be dughad* Kár. Credo 98. *próbálhadd, érthedd* Felv. Schola Sal. 9. *tudhadd, hallhadd* stb. „igen gyakori" Debreczenben, Nyr. IX:204. (többnyire igy mondják Békésben s a palóczok; ellenben ismeretlen ez az összevonás a székelyeknél és Dunán túl, talán csak a Répcze vidékén mondják *kereshedd, vühedd* Nyr. XX:413.)

Szintén ilyen rövidült alak a népies *ládd-ë* (szék. *láddëg*) e h. *látod-e.* „Nem látd é nemzetnél jeleit hivságnak?" Orczy Költ. Sz. 45. — S ehhez csatlakozik még a *tudod* rövidítése codexeinkben: „Az mennyországban az szentek *tudde* mit esznek?" Sándor c. 2. „*Tude* mit töttem neked?" VirgC. 61. „Igen jól *tud,* hogy" . . . u. o. 23. *tudde?* Apost. Mélt. 32.

A harmadik személynek rendes alakjaiban, t. i. a ragtalanban és az *ik*-ragosban, nincs kötőhangzó (*risz, isz-ik*). Az *n*-es harmadik személynek ugyanaz a szabálya, mint a *k, m, l* ragoké (csakhogy az *n* rag a hat egyszerű igealak közül háromban sohasem fordul elő): *vonsz-o-n* (l. alább), *lësz-ë-n, mëgy-ë-n; vonj-o-n, lëgy-ë-n, mënj-ë-n;* de: *lé-n, té-n, rí-n,* ma *lőn, tőn,* (*rőn*) stb.

A többes szám első személyében soha sincs kötőhangzó. Az ide tartozó alakokat igy taglalhatjuk: *ir-unk, irand-unk, irt-unk, irj-unk; kér-ünk* stb. (l. fönt); — *irá-nk, irná-nk* stb.

A második személyre nagyjából ugyanazok a szabályok áll-

Digitized by Google

nak, mint az egyes, második személy *sz*-es alakjára. Tehát: *mond-o--tok, adand-o-tok, kérend-ë-tëk, küld-ö-tök, tanít-o-tok, fűt-ö-tök* stb. (Így: *leiendőtőc* Lobk. c. 144. *elendetec* 284. *tanytotok* Sylv. Corp. Gr. 44.) De a mai népnyelv majd mindenütt kötőhangzó nélkül ejti: *mond-tok, küld-tök, tanít-tok, fűt-tök* stb. A többit az irodalmi nyelv is mindig kötőhangzó nélkül hagyja: *lësz-tëk, tësz-tëk* stb. A hangzóvesztő igetőkből kétféle alak van itt is; egyik a régibb: *keserg-ë-tëk, gyötr-ö-tök;* másik az újabb: *keserëg-tëk, gyötör-tök* stb. Az utóbbiak itt ép úgy magyarázódnak, mint az egyes szám második személyében (l. alább bővebben).

Itt is idézhetünk legalább egy régi példát, melyben még a régibb teljes alakot látjuk az újabb általános rövidítéssel szemben: Mire *hiotoc* engemet Noeminec? cur vocatis . . .? BécsiC. 3.

A bevégzett cselekvés s a fölszólító mód: *adt-a-tok, kért-e--tek; adj-a-tok, kérj-e-tek.* Ellenben az elbeszélő mult s a föltételes mód: *adá-tok, kéré-tek; adná-tok, kérné-tek.*

A többes harmadik személyre, ugyanaz a szabály áll, mint a másodikra; tehát *ad-nak, kér-nek,* de pl. *mond-a-nak, adand-a--nak, kérend-e-nek. küld-e-nek, tanít-a-nak, fűt-e-nek* stb. De a Dunán túl, a palóczoknál, Békésmegyében s tán más nyelvjárásokban is rendszerint kötőhangzó nélkül mondják: *mond-nak, hord-nak, küld-nek,* (sőt Dunán túl *hornak, künnek*), *tart-nak, tanít--nak, fűt-nek* stb. — S a harmadik személyben ezek a rövidebb alakok bizonyulnak eredetiebbeknek, mert csak ezek fordúlnak elő majdnem összes codexeinkben (a Döbr. és Vitk. cc. kivételével, l. alább). Példák:

kezdnek EhrC. 125. *hyendnek* 147. *ekeseitnek* BécsiC. 110. *gyoitnac* MünchC. 20. *küldőzendnec* 32. *kealtnak* WeszpC. 90. (így; *kealtanak* a Nyelvemléktárban sajtóhiba); *youendnek, veiendnek* Lobk. C. 9. *foztnak, onthnak* ÉrdyC. 26. *tamazthnak* 31. *tarthnak* 32. *vakoythnak, bolondoythnak* 517. *yelentnek* ÉrsC. 451. *tartnak* VirgC. 64. — *rántnak* Tin. 267. *mondnak* RMK. IV:79. *rekeztnek* Born. Préd. 393b. *költnec* 399. *hintnek* Mel. Sz. Ján. 237. Pázm. Kal. 141. *szántnac* Decsi Sall. Cat. 2. *vonsznak* Toln. Vig. 68. Sámb. 3 Kérd. F. 313.*

A BécsiC. itt is föntartott egy bővebb alakot: *reionac* rugiunt 112. azaz rinak. De különben is azt hihetjük, hogy még

* Az így keletkezett mássalhangzócsoportok közepéről ki is hagyták sokszor a *t, d* hangokat: ezek mindent *el emeznek* és le olwaztnak (így) ÉrdyC. 17b. *kezd nek* KulesC. 12. *keren d'nek, lakannak, fogadannak, teennek, leyennek* JordC. l. RMNY. V. első XVII. *bewlk dennek* u. o. 856.

Digitized by Google

régebben a többi ilyen alakban is általános volt a kötőhangzó, hogy tehát megőrzött régiséget láthatunk két későbbi codexnek, a Döbr. és Vitk. CC.-nek ilyen alakjaiban: *mondonak, járandonak, tartonak* stb. (l. alább, hol a kötőhangzónak minőségéről szólunk). Később a többi nyelvjárások is újra kötőhangzóval ejtették ezt a formát: *mondanak, tartanak* stb., s erre alkalmasint befolyással voltak a föltétes mód s az infinitivus alakjai is, mert ezek az összes nyelvemlékekben magánhangzót mutatnak az *n* előtt: *mondana, tartani* stb. (l. alább.)

A bevégzett cselekvés s a fölszólító mód: *adt-a-nak kért-e-nek* (ma összerántva *adtak, kértek*), *adj-a-nak, kérj-e-nek.* — Ellenben az elb. alak s a fölt. mód: *adá-nak, kéré-nek, adná-nak, kérné-nek.*

Ide csatoljuk a tárgyas *-lak, -lek* ragot, mely hangzására nézve annyira hasonlít az előbbi *-nak, -nek*-hez, hogy nem csoda, ha kötőhangzójára nézve is annyira megegyezik vele. Példák: *mond-a-lak, kérend-e-lek, küld-e-lek, tanít-a-lak* stb. A fönt említett nyelvjárásokban rendszerint: *mond-lak, küld-lek* (sőt Dtúl *monlak* v. *mollak, kül-lek*), *tanít-lak* stb. Codexeinkben itt is a rövidebb alak uralkodik:

tanoytandlac Ehr. c. 34. *oldlak* Fest. c. 29. *feledendlek, vetendlek* Keszt. c. 378. „*megh tekeentlek* titeket es *megh beweytlek, megh sokasoytlak*“ Jord. c. 113. *kerdlek* Wink. c. 173. Tel. c. 31. *rekeztlek* Virg. c. 108. *intlek* 124. *aldlak* Érdy c. 202. *ynthlek* 267.

A bevégzett cselekvés s a fölszólító mód: *adt-a-lak, kért-e-lek; adj-a-lak, kérj-e-lek.* Az elbeszélő mult s a föltételes mód: *adá-lak, kéré-lek; adná-lak, kérné-lek.*

A tárgyas ragozásnak eddig nem említett négy alakja *j* hanggal, ill. részben *i*-vel vagy *a, e*-vel kezdődik s egyikben sincs kötőhangzó. Példák a jelen időre:

ad-ja, ad-juk, ad-játok, ad-ják; adand-ja stb.; *kér-i, kér-jük, kér-itëk, kér-ik; kérend-i* stb. A Bécsi c.-ben ide tartozó teljes alakot is lelünk: *vyuyac* = viják. A többi alakra (a *j* nélkül): *adt-a, adt-uk: kért-e, kért-ük* stb.; *adj-a, adj-uk; kérj-e, kérj-ük* stb.; *adá(-ja), kéré(-je); adná-juk* h. *adnók* stb.

2. Az idő- és mód-jelek előtt.

A befejezett cselekvés alakja, a perfectum, mutat legtöbb ingadozást a kötőhangzó megőrzésében; de a mai köznyelv,

Digitized by Google

kivált az irodalmi, meglehetősen megállapodott bizonyos szabályokban. Ezeket már Révai részletesen kifejtette (Gramm. II:666—669 és 677—680), a M. Ny. Rendszere 202. l. némi pótlásokkal bővítette, s mi a Szvorényi nyelvtanában (1. kiad. 156. l.) foglalt czélszerű hármas fölosztás szerint foglaljuk itt össze s kisérjük megjegyzéseinkkel.

1. Minden személyben puszta *t*-vel, kötőhangzó nélkül képezik a perfectumot azok az igék, melyek egyszerű *j, l, ly, n, ny, r* mássalhangzón végződnek; pl. *fej-t, fej-tem, fej-tél* stb., *vájt, emelt, folyt, font, hányt, kerert.* Az *ny*-et a MNy. Rendszere pótolta.* Szvorényi hozzáteszi még ezt a kettős *rr*-eset: *varrt.* CzF. szerint *varrt* v. *varrott;* de az utóbbi ma inkább csak mint igenév fordul elő. — Mindig kötőhangzó nélkül, de hosszú *tt*-vel alakul a magánhangzó-végüek perfectuma: *lő-ttem, lő-ttél, lő-tt, szí-tt* stb. MNyR. — Kivétel a *j*-végüek közül: *tojtam, tojtál, tojott* CzF., talán mert ikes, v. ö. *törik: törött* s néhol *folyik: folyott,* továbbá *megérett,* régente *megért* (Debreczenben, Szatmárban *tojt,* Somogyban *tojt* és *tojott;* Kecskeméten *megért,* Debreczenben s a palóczoknál vegyest *megért* és *megérett;* Debr. *írt* szőllő).

2. Minden személyben kötőhangzóval képzik a perfectumot azok az igék, melyek két mássalhangzón végződnek, továbbá az *ít* végüek (melyekben szintén két mássalhangzó volt, csak hogy az egyik elrejtőzött, „consonantium concursus occultus" mint Révai mondja, pl. *tanojt: tanít,* tegyük hozzá: *fűt* = **fűjt,* *hűt* = **hűjt,* *bocsát* = *bocsájt*), pl. *hord-o-ttam, hord-o-ttál, hord-o-tt; szánt-o-ttam, szánt-o-ttál, szánt-o-tt; rejt-ë-ttem, rejt-ë-ttél, rejt-ë-tt; fűt-ö-ttem, fűt-ö-ttél, fűt-ö-tt; épít-ë-ttem, épít-ë-ttél, épít-ë-tt.*

Az *ng*-végüeket inkább a harmadik osztály szerint ragozzuk: *csüng-ö-ttem, csüng-ö-ttél, csüng-ö-tt:* vagy: *csüng-tem, csüng-tél, csüng-ö-tt.*

* Ugyanesak a MNyR. jegyzi már meg, hogy «*tort* inkább cselekvő, *törött* inkább közép». CzF. szerint is «az utóbbi változat inkább a *törik* igét illeti, pl. Péter kardot *tort,* a kard *eltörött.*» Mint e két fogalmazás mutatja, a szabály áll ugyan, de nem kivétel nélkül. Ilyen kivételes példák: «Nekem még hólyagosra tört és izzad a vápám nagyon» Arany Arist. II:229. «Ha kedve jött, két kézre vívt s *tort* utat Kinizsi hős» Czuczor I:139. «Aradon megkülönböztetik a két alakot, Debreczenben s a palóczoknál nem.» Egyébaránt v. ö. még alább az igenév alakiát.

Digitized by Google

De a melyek az első s második személyben szokatlanok, azok az irodalmi nyelvben a többes szám harmadik személyében is inkább megtartják a kötőhangzót:

csëng-ë-tt: csëng-ë-ttek; zëng-ë-tt: zëng-ë-ttek;
dong-o-tt: dong-o-ttak; kong-o-tt: kong-o-ttak.

A népnyelvben azonban inkább ilyenek hallhatók: *csönög-tek, pönög-tek, donog-tak, konog-tak,* vagy *dong-tak, kong-tak* stb. V. ö. Kisfaludy S. Csobáncz-ában: Kongtak a még üres hordók, az ostorok pattogtak. S ugyanígy Mikszáthnál: Léptei kisértetiesen kongtak a köveken (Nemz. Ur. 256).

Mond, old, hord, küzd (MNyR.) és *küld* a második vagy harmadik osztály szerint ragozhatók:

küld-ö-ttem, küld-ö-ttél, küld-ö-tt, vagy *küld-tem, küld-tél, küld-ö-tt.* V. ö. *külte,* azaz *küldte,* már Telegdinél Evang. II:575.; szintúgy Balásfinál CsIsk. 422. s másoknál. — Újabban a *kérd* ige is képez ilyen perfectumot, noha ritkán, pl. *megkérdte* Ar. Arist. II:323.

A hosszú mássalhangzókon végződőket szintén vagy a második vagy a harmadik osztály szerint ragozzuk; pl.

áll-o-ttam, áll-o-ttál, áll-o-tt; csügg-ö-ttem, csügg-ö-ttél, csügg-ö-tt: vagy: *áll-tam, áll-tál, áll-o-tt; csügg-tem, csügg-tél, csügg-ö-tt* stb. Ma inkább az utóbbi módon ragozzuk őket, sőt az *ll*-re végződőket, ha hosszú a magánhangzójuk, az első osztály szerint (*áll, száll, reméll* stb.), pl. *áll-tam, áll-tál, áll-t.*

De pl. *hall, vall, ell* mindig kötőhangzósak, pl. *hall-o-ttam, hall-o-ttál, hall-o-tt; ell-ë-ttek* stb. A *fedd* igét is inkább így ragozzuk, de már a MNyR. szerint is a harmadik osztályt is követheti.

Végre a második osztályhoz tartoznak a *lát* ige kivételével mind az egytagú *t*-végüek, pl. *tát-o-ttam, tát-o-ttál, tát-o-tt; vet-ë-ttem, vet-ë-ttél, vet-ë-tt; süt-ö-ttem, süt-ö-ttél, süt-ö-tt.* A régibb természetesen a kötőhangzós alak (ered. *reménylett, *beszédlett, *segédlett*); v. ö. szüntelen beszélett Mik. Mul. napok 309.

3. A többi ige — az iménti kivételek egy részével — az egyes szám tárgyatlan harmadik személyét kötőhangzóval, a többi alakokat mind a nélkül képezi: *szab-tam, szab-tál, szab-o-tt; ad-tam, ad-tál, ad-o-tt; ad-ta* stb. Ide tartoznak tehát az eddig említetteken kívül a *b, d, g, gy, p, k, f, v, m, sz, z, s* végüek és a *t*-végű többtaguak, ha a *t* előtt rövid magánhangzó van: *szeret, rezet, arat* stb., köztük az *-at, -et* s *-tat -tet* végű míveltetők s a *-gat, -get-* képzős gyakorítók.

A *d*-végüek azonban nem következetesek. Révai azt mondja, hogy a többtagú *d*-végüek, ha a *d* előtt rövid magánhangzó van, helyesebben így képezik ugyan a perfectumot: *apad-o-tt,*

Digitized by Google

de megengedik a másik módot is: *apad-t*. A mai köznyelv is csakugyan kétfélekép használja az ilyeneket: *árad* (*áradott* v. *áradt*), *bágyad*, *ijed*, *ered*, *ébred*, *eped*, *fárad*, *horpad*, *ragad* stb. De ma a rövidebb alak szokottabb a hosszabbnál, néhány pedig csak a rövid alakban szokásos, pl. *maradt*, CzF. szerint *gyúladt*, *horgadt* is.* Viszont a tárgyas igéket a köznyelv rendesen csak a teljesebb formában használja, pl. *engedëtt*, *fogadott*.** — Megjegyzendő, hogy Révai szabályát az *ad*, *ed* végű igékre kell szorítanunk, mert már az *od*, *ëd*, *öd* végüeket csak teljes alakjukban használjuk: *csapkodott*, *verekëdëtt*, *böködött*, *csavarodott* stb. *Aludt*, *feküdt* rëgebben mindig *alutt*, *fekütt*, s ez tulajdonkép **aluvt* **fekövt;* az *aludott*, *feküdött* alakok csak újabb keltüek (de *nyugodott* már a régibb nyelvben is van).

A harmadik osztályhoz csatlakoznak jelenleg a hangzóvesztő igetők is. Révai csak a *g*-végüeket sorolta határozottan ide (*háborog-tál*, *háborg-o-tt*), az *l r z* végüekről azt mondta, hogy ingadoznak (*gyakorl-o-ttál* v. *gyakorol-tál*, *gyakorl-o-tt*; *kínz-o-ttál* v. *kínoz-tál*, *kínz-o-tt* stb.), és megjegyezte, hogy „unicum in *m* manet sibi constans: *term-ë-ttél*". Ma már *gyakorol-tam* *gyakorol-tál*, *kínoz-talak*, *kínoz-tad* stb. az uralkodó alakok, s a *terëm* ige is ingadozik (v. ö. „Az égből estek-e vagy honnan *teremtek* ily váratlan ide? Ar. MO. 4:77); így mondják a palóczok, így ejtik Debreczenben s Aradon, Békésben és Csanádban; sőt az *l*, *r* végüek csatlakoztak a többi *l*, *r* végű tőkhöz s az első osztályba mentek át, a mennyiben a harmadik személyt is így képezik: *gyakorol-t*, *kotor-t*, *söpör-t*. Kivételt tesz az *ugrik* ige, melyet ezen harmadik szem. alak kedveért a köznyelv valamennyi személyben inkább így ejt: *ugrottam*, *ugrottál*, *ugrott* (de egyes dialektusban *ugortam* is, pl. Göcsejben, Budenz-Album 164). Ép olyan jelenség: *hajlik-hajlott*, de *hajol-hajolt*. L. Magyar Nyelv II. 79. 80. (V. ö. még alább a hangzóvesztő igetőket.)

Tudjuk már, hogy a kötőhangzó eredetileg a szótőnek

* V. ö. »égő pipám *kialudott*, alvó szivem *meggyuladott*» Pet. (Befordultam . . .) Göcsejben *maradott* is van, Budenz Album 166. U. o. a debreczeni ír a göcseji *ijjedett* alakot is mint szokatlant idézi.

** *Tagadott* és *szenvedett* is leginkább így; de *tagadt* is CzF., *szenvedt* is Rév. V. ö. »Szenvedt honáért s áldoz érte hűn» Gyulai költ. 277. »Istenem, mennyit nem szenvedt!» 280.

Digitized by Google

kiegészítő hangja volt, s így természetes, hogy valamikor minden perfectumnak teljes hangzós alakja volt. Már Révai is helyesen következtette, hogy, ha a harmadik személy *mosott, nyesett, adott, látott,* akkor a többi alaknak is valaha így kellett hangzani: **mosottam, *nyesëttem, adottál, látottál;* l. Gramm. I:237, II:680, és Ant. 141—144. Nyelvemlékeink számos példát megőríztek a régi teljesebb formákra, de itt csak egy kis böngészetet közlünk.

a) Valaha minden harmadik személyben megvolt a *tt* előtti magánhangzó, tehát még az első osztálybelickében is. Legtöbb példát az Ehrenfeld codex nyujt, melyben rendesen ilyen teljes alakokat olvasunk:

fordolot (*fordólott* = *fordúlt*) 2. *sargolott* 2. *világossolot* 5. *feleletuolna* 43. *lewlewtuala* (*lölött* = lelt) 101. *teretuala* (tért) 101. *nyeret* 103. *keretuala* (kért) 142. mikent *yelenet* meg 61. 135. *vonotky* 77. stb. stb.

Más nyelvemlékekből: a gonoszságba *bemerölött* RMK. II:211. *megcsalott* téged 229. [mindent] *le hanyot vetőth,* Érdy c. 640. *irott:* scripsit Kár. Bibl. 328. 630. *kért, kérett:* petivit MA. CorpGr. 179. Isten *megverett* bennünket, Thaly Adal. II:41.

S néha a mai nyelvben is találkozunk effélékkel:

nyilott Gyulai: Vén színész II. (a népnyelvben közönséges kiejtés: *kinyillott, megtellett,* mint *hallott, kellett*): *folyott* Szász K. „Panasz" és Nib. 399. *kifolyott* a bor Göcs. Népd. 5. *elmulott* a szép idő u. o. 44; *rászarott* a kezire Nyr. III:33; *megverett* engem I:378.

b) Valaha minden igének minden személyében megvolt a magánhangzó. Már Révai figyelmeztet ezekre a példákra:

odutta neki hazoa HB. *látotta* Horv. c. (tudtomra csak ilyen alakban: „kit *latottak* az angelok" 77. l. mint idézi is Révai Ant. 143), *látották* az ő gyermeki Marg. Leg. második kiad. 162. (a codexben 193.) egyéb dolgait is *látotta* u. o. 171. *látottam* PéldK. 52. (tehát a Ráskai Lea irta codexekben); *hiottam* az aziusagot földre, Bécsi c. Aggeus I:11. öttetek és *iottatok* u. o. Zach. 7.6; — és megemlíti Ant. 144, hogy Nógrád megyében maiglan mondják: *evettem, ivottam.*

Tegyük ezekhez még a következőket: *reiottanac* mugierunt, Bécsi c. *akarattak:* akarták Jord. c. Luk. ev. 10:24. meg *hallgatotta* kenyergésedet, Érdy c. 483; — s még a mai népnyelvből: *meglátotta,* Kálmány Koszor. 25. „akkor *elvállottak,* ment kiki magának" Nyr. III:33. (így a Székelyföldön is; a harmadik személyt Somogyban is hallani így: *évállott*); *vélettem* VI:474.

Érdekes, hogy a mai nyelvszokás némelykor épen csak az igenévben őrzi még a teljesebb alakot, míg a verbum finitumot rövidíti. A *varr* ige perfectumát pl. rendesen így mondjuk ma: *varrt,* ellenben az igenevet így: *varrott;* szintúgy

Digitized by Google

a *hal* igéét mindig így: *(meg-)halt*, s csak az igenévét kötőhangzóval: *halott* (de emezt így is: *holt;* v. ö. *holut-wag*, azaz holt Vág 1214. NyK. V:257); ő *gyakorolt* vmit, ellenben: ő *gyakorlott* vívó; annyit nem *érdemelt:* az *érdemlett* büntetés. Hasonló példák:

verett viszen veretlent (Hunyad vm.) Nyr. IV:141. *leverettség*, Belényesi: Karács. Ének 108. (az ige: *vert*); árnyékba fordítá *kisirott* szemeit Ar. MO. 4:30. *elzárott* lakatok, Orczy Költ. H. 80. magános, nem igen *járott* helységek Fal. 272. mondd meg *gyónott* vétkeit, Amade; *behunyott* szemével Ar. NCz. 4:35. agyam *kihányott* pókhálóiban ha egy-két kóbor eszme fennakad, Tompa I:339. *kihányott* tőr, Lehr Nyr. VI:156. mint *csalott* férjnek rakott szarva, Győry V. Shak. XIII:184. habár a *megcsalottnak* fáj az árulás, kínosb a dolga mégis a csalónak, Rákosi J. u. o. 71.

Viszont egyes esetekben inkább az igenevet használjuk rövidebb alakban. Így az igenevek: *ijedt, bágyadt, nyugodt* stb., míg az igéket így is mondják: *ijedett, bágyadott, nyugodott* stb.*

Föltünő azonban, hogy régi nyelvemlékeinkben már egyes összevont igeneveket találunk, még pedig olyanokat, melyeket ma csak kötőhangzóval használunk. Példák:

„Nemy *zakadozt* gyekenek" Ehr. c. 86. „*Átkozt* már a föld az te munkádban, átkozt te íretted" RMK. II:200. „Kígyó ezt tötted, azért *átkozt* vagy az földi vadak közt" u. o. „És nyereségemmel *kerest* pénz szűken jár" (versben) Thaly Adal. 227

Még gyakrabban előfordulnak ilyenek a többesszámban s más tovább képzett v. ragozott alakokban; pl.:

Átkoztak: maledicti Jord. c. 437. (de *átkozottak* u. o. 651.); *átkoztak* Bod. c. 26. (kilenczszer egymásután így)**: En atyámnak *átkoztai*, Érdy c. 66. „*Szomóhoztak* hozzád jönek, te nálod megzajosulnak" CzechC. 7. *Iztelnek* = üzötteknek u. o. 10. Kóroknak, vakoknak, *megasztaknak* sokasága WinkC. Valamely *kárhoztért* ne kenyeregj Érdy c. 238b. Hol felkerestesd az otthon maradtakat, háza *szökteket* RákGy. Lev. 153.

Ma mindezeket kötőhangzóval mondják: *átkozottak* stb.; de ma is előfordul még pl. a *szeretett*-nek ilyen képzése: *szerettein, szerettei.* („Sok egymásba *szerettelet* láttam, és örültem együttlétükön" Vitk. Munk. II:104).

* Ellenben a tárgyas *-ad, -ed* végűekből az igenév is kötőhangzós: *szenvedett, engedett, tagadott.* Szintén ilyen megkülönböztetés, midőn pl. a *tört*-et inkább mint az átható *tör* igenevét használjuk (akadályokon keresztül tört ember stb.), a *törött*-et meg inkább mint a refl. *tor-ik* igenevét (törött fazék stb.). L. bővebben CzF. a *torott* és *tort* szók alatt, és v. ö. font az 1 pontot

** Ma *átkoztak* ige, *átkozottak* igenév, szintúgy *hímeztek*: *hímzettek*, *hímoztak*: *hímozottak* stb. stb.

Digitized by Google

Néha egyes nyelvemlékek s nyelvjárások elhagyják a perfectum kötőhangzóját ott, a hol a köznyelv megtartja. Már Révai említette (Gramm. 680), hogy a régieknél előfordulnak a *fut* és *vet* igéknek ilyen alakjai:

futtál, futtatok, Bécsi c. Ruth 2:12. Zach. 14:5. *elfutták* a fegyvernek élét Komj. Hebr. 11:34. *vettél, vetted*, e h. vetettél stb. Bécsi c. Dán. 9:7. Baruch 2:26.

De ugyanezt tapasztaljuk más *t*-végű igéknél is, azonban csak olyanoknál, melyekben a *t* előtt magánhangzó van.* Ennek oka nyilván a dissimilatio, hogy t. i. el lehessen kerülni a hasonló szótagok ismétlődését (v. ö. *elegedendő* h. *elegendő, okvetetlen* h. *okvetlen* stb. MNyelv. II:37—8). — Példák:

juttak, ötte (öntötte) MünchC. 44. *juttanak* ErdyC. 547b. *(jutottanak* u. o. 511b.) *juttak* Valkai: Geneal. 7. *bocsáttad, bocsátta* RMK. I:269. *bocsátta* Tel. Evang. 131., Mélotai Nyr. VI:567. stb.; *véttem* CzechC., a ThewrC. megfelelő helyén *vétöttem*, l. RMK. I:269. mit *véttem* ellenöd? Tin. 232. csaltad szivemet, *elolttad* tüzemet, Amade: Vers 16.

Ugyanezt látjuk ma a legkülönbözőbb nyelvjárásokban: *juttam, futtam, vettem, bocsáttam* (székely, kereszturfiszéki nyjár.) Kriza: Vadr. 555. *süttem, füttem* e h. fűtöttem stb. (Bánffy-Hunyad) Nyr. X:22. *megütték* stb. a palóczoknál általános (Sajó és Bódva völgyén) VI:567; *fölnyitta* (Hont vm.) V:570; *futtam* stb. (Göcsej) Budenz-Album 166; *elvettünk* Nyr. VI:474. (Baranyában, így Tolnában is); *kötem, sütem, vetem* stb. a szlavóniai nyjárásban, Nyr. XXIII:262.

Más igékben ritkán mén így túl a népnyelv az irodalmi nyelv határain; de néhol még a *kell* igéből is így képezik a perfectumot: *ê kőt vóna vinnyi* = el kellett volna vinni (Tolna vm.) Nyr. VI:319. *kêtem, kêjek* (székely) e h. kellettem, kelljek NépkGy. I:157. *játszik, metsz* igékből *játsztam, metsztem* (Csallóköz) Nyr. I:378.

A beálló cselekvés képzőjének régebben *-ánd, -énd* alakja is volt, itt tehát a mai *-and, -end* (*ad-and, kér-end*) magánhangzóját nem tekinthetjük pusztán kötőhangzónak, mert eredetileg hosszú hang volt, melybe a tővégi magánhangzó bele volt olvadva.

Ugyanazt mondhatjuk az elbeszélő multról is, mert az *ad-é-k, ad-á-l, ad-a, kér-é-l, kér-e* alakok az *á, é, a, e* hangokban összeolvasztották a tővégi hangzót az időképzővel.

Az imperativus képzője előtt soha sincs kötőhangzó **: *ad-j, kér-j, szív-j* vagy *szí-j* stb.

* Egyetlen eltérő példát találtam: *akasztam* e h. akasztottam (Péeska, Arad vm.) Nyr. VII: 123.

** Hogy azonban valaha itt is megvolt, az magától értetődik. Nyoma maradt még a *jövel, jövetek* alakokban. Az előbbinek vége nyilván az *el* igekötő, mely

Digitized by Google

A föltétes módnak *-na, -ne* ill. *-ná, -né* a képzője, s ez előtt a kötőhangzó ugyanazon szabályokat követi, mint pl. a hasonló hangzású *-nak, -nek* személyrag előtt, tehát:

ad-na, kér-ne, de *mond-a-na, küld-e-ne, tanít-a-na, fűt-e-ne, függ-e-ne* stb. (*zúgana*, Szász K. Álmos 24. mintha *zuggana* volna, mint pl. Dunán túl *zuggó* a zsilip; v. ö. fönt *bégenek; beszéllenék*, Kemény Zord idő III:79. — *látanám*, közönséges a szlavóniai magyaroknál Nyr. V:62; — hogy ne *emlékezzeném*, csángó, IX:485).

De nyelvtörténeti szempontból az a fontos különbség, hogy míg a *-nak* és *-lak* rag előtt régi nyelvemlékeinkben nincs kötő hangzó, addig a föltétes módot már ezekben is rendszerint teljes magánhangzós alakkal találjuk a két mássalhangzón végződő igékből. Például:

kérdlek JordC. 443., 743. — de *kérdenék* u. o. 652.
tartnak VirgC. 64. — de *tartana* u. o. 34.
kezdnek Helt. Mes. 7. — de *kezdene* Helt. Krón. 16b.
énekölnek Helt. Bibl. IV:29. — de *éneklenék* ErdyC. 644. stb.

Dunán túl ez alakokat gyakran rövidítik: *mondna, küldne, tanítna, kőne* (máshol *kéne* e h. *kell-e-ne*) stb. De az irodalmi nyelvben ez ritkán történik, inkább csak a kettőzött mássalhangzós igékkel, pl. *függne, csüggne, állna, szállna* stb. (Ki *ment'ne* hát meg... Ar.: Arist. II:309.).

3. A szóképzésben.

Az infinitivusban a hangtani föltételek ugyanazok, mint a föltétes módban, azért a kötőhangzó is úgy viselkedik, mint ott; pl. *ad-ni, kér-ni*, de *mond-a-ni, küld-e-ni, tanít-a-ni, fűt-e-ni, függ-e-ni* stb.; *forrni* v. *forr-a-ni* CzF. A népnyelv néha itt is rövidít, pl. *kiküldni* Népk. Gy. III:59 (székely, így a Dunán túl is: *küdni, künni*). Különös ez *réd-e-ni* u. o. I:282 (a *réteni* analogiájára?); v. ö. még *tátani;* továbbá *ordonia* HB., pedig az *or* alkalmasint *ou* diphthongust jelöl, tehát a tőben csak egy mássalhangzó van.

A két mássalhangzón végződők infinitivusa már a régi nyelvben magánhangzós, ép úgy mint a föltétes módjuk; pl.

codexeinkben más efféle igékben is nagyban szerepel (*menj-el, eredj-el* stb.). Már pedig az a két alak nem magyarázható ezekből **jörj-el, *jörjetek* (mert akkor okvetetlen így változtak volna: *jöjj-el, jöjje-tek*), hanem csakis e teljesebb alakokból magyarázódnak meg: **jorejel, *jorejetek*.

Digitized by Google

tartnak VirgC. 64. — de *tartany* u. o. 124.
mondnak u. o. 125. — de *mondani* u. o. 21.
hordnak KazC. 96. — de *hordany* LevT. II:47.
kezdnec Born. Préd. 431. — de *kezdeni* GuaryC. 72. stb.

Említendők *hioni, vioni,* melyek a Bécsi c.-ben többször előfordulnak.

Szintúgy van a Bécsi c.-ben *vyouan,* azaz *vióván* e h. *ví-ván.* Különben a *-ván, -vén* és *-va, -ve* előtt a kötőhangzó egészen szokatlan, kivéve Őrségben és Göcsejben tővégi mássalhangzócsoport után; ott azonban utólag közbeszúrt segédhangzónak is tarthatnók. Példák: *mondova, felejteve, tanítova* MNyszet II:406. *hajtova* Nyr. II:87. *bévarrova, álitova* II:176. *kezdeve* III:90. *mondova* VI:317. VII:312. *számittova, intëve* X:183. Bajos azonban a segédhangzó fölvétele a *hajlova, döglövö* (Budenz-Album 164), *tiprova* (Nyr. VII:35) féle alakokban, mert itt a megelőző kiejtés nem lehetett *hajlva, döglve, tiprva.* A *hajolva, dögölve, tiporva* alakokból pedig amazokat még a többinek analogiája is alig magyarázhatná meg, mert ezeket inkább a számos *tolva, ölve, csavarva*-félék analogiája tartotta volna fogva. Talán itt az eredeti teljes alak megőrzését kell elismernünk, noha már a régiségben sem igen találunk hasonlót; mi legalább csak egy adatot idézhetünk: „Ty nektek wagyon meg *engedeve*" Pesti: NTest. 26. a föntebbi *vyouan* alakon kívül. (L. még alább a névszókat.) Hasonló jelenség Göcsejben a *-vel, -nál, -hoz* ragok hangzójának megőrzése, melyet pedig már legrégibb nyelvemlékeinkben is illeszkedve találunk.

A *-vány, -vény* képző hangzása egészen hasonló a *-ván, -vén*-hez, mégis több esetben megtartja a kötőhangzót, de csak egytagú igéknél, pl. *szökevény, jövevény, szövevény, kelevény, ingovány, irtovány, bujtovány* (Somogy); *vetemény, sütemény* stb. de *járvány, kérvény, ásvány.* Árpádkori oklevelekben: *Asaranthu, Asoanthu,* azaz Ásványtó, és *erezteuen,* azaz eresztvény. *Ragodovány:* koldustetű (pal.); *ragadomány* ma elavult. (V. ö. Budenz-Album 120.).

Soha sincs kötőhangzó a míveltető *-tat, -tet* képző előtt, míg a hasonló hangzású *-gat, -get* képző előtt gyakran van. Az egytagú alapszók után rendesen meg van, pl. *kér-ë-get, ráz-o-gat,* míg a többtaguak után soha sincs, pl. *ígér-get, példáz-*

Digitized by Google

gat stb. (L. a példákat NyK. XVII:53. s v. ö. Budenz-Album 120.). Érdekes egymással összehasonlítani a *hall-gat* és *hall-o-gat* igéket: amaz régi, elrövidült képzés, melynek jelentése is elváltozott (‚auscultat' helyett ‚tacet'), míg a másik elevenebb s szabályosabb gyakorító képzés (egyszerűen a. m. ‚ismételve hall': „Itt csoda híreket hallogatok" LevT. II:125, 147) s a vele kapcsolatos *mondogat* fogalom analogiáját követhette. Kivételes alak a Göcseji *ijjesztëget*, Budenz-Album 163.

A *-gál, -gél* képző előtt néha van kötőhangzó: *ad-o-gál, ül-ö-gél (nézgél* és *nézegél* Vitk. Munk. I:140, II:38) stb., míg a *-kál kél, -dál dél, -lál -lél* előtt soha sincs (egyszer van kivételesen *tud-o-kál* Aranynál).

A *-kod(ik), -koz(ik)* képzők ép úgy viselkednek itt, mint a gyakorító *-gat, -get*, pl. *szán-a-kodik, vár-a-kozik, véd-e-kezik*, de *emel-kedik, bocsát-kozik* stb. l. Budenz-Album 119. Kivételes alakok: *győzködik, bírkozik, vetkëzik, érkëzik; szánkodik* NySz. (talán *szánkódik*, mint ma is *bánkódik, gyűrkőzik* stb.) „*Várkozz uram, várkozz*" Népk. Gy. I:151.

B) A kötőhangzó minősége.

A kötőhangzó mindenek előtt rövid, mert a hosszú hangzó súlyosabb, mintsem hogy érezhetetlen volna functiója.

A kötőhangzó időmértékére nézve csak egy nehézség van: a perfectum és imperativus *-ál, -él* végzete az egyes szám második személyében: *adtál, kértél; nyugodjál, törődjél.* Tudjuk ugyanis, hogy a személyrag más esetekben pusztán *l: nyugsz-o-l, törőd-ö-l, adá-l, kéré-l, adná-l, kérné-l* (az utóbbi alakokban az *á, é* természetesen nem jelenték nélküli kötőhangzó, mint némelyek tanították). Másrészt meg az *ad-o-tt, kér-t* és *ad-t-unk kér-t-ünk*, továbbá az *ad-j, kér-j, ad-j-unk, kér-j-ünk* alakok — ha egybevetjük az *ad, kér, ad-unk, kér-ünk* alakokkal — arra mutatnak, hogy a perfectumnak csupán *tt*, az imperativusnak csupán *j* a képzője. E szerint az *á, é* hangot se ide, se oda nem számíthatnók, s így kötőhangzónak kellene nevezni. Visszatérünk e kérdésre a ragozásban, a perfectum és imperativus tárgyalásában.

A mi a kötőhangzónak hangszinét vagyis zártságát és nyiltságát illeti, általános szabályul csak annyit mondhatunk,

Digitized by Google

hogy rendszerint a **középállású hangok** szerepelnek, tehát *o*, *ë*, *ö*.

Az egészen zárt hangok, *i*, *u*, *ü* mint kötőhangzók ma a köznyelvben nem fordulnak elő. Az *i*-re igében egy példánk sincs. Az *u* hanggal azonban többször találkozunk:

odutta, odut HB. *maradhassun* Königsb. Tör. *irwm* 1549. RMNy. IIIb:8. (u. o. *nopyan* szintén a HB. hangfokán áll, de *addom* is van u. o.) *akarwm* 1569. u. o. 90. (de *hagyom, assonyom* is van u. o.) *kevanum* LevT. I:5. *latum* 15. *irhatum* 15., 42., 49. *irwm* 16. *hiuattatul, mandattatul* PeerC. Nyelvemltár II:XI. 1., „veraga *lehulluth*" NádorC. 319. *elbochatwth* LevT. I:42.

Különösen az *iv*-hangú igék perfectumában találunk gyakran *u* hangot erdélyi nyelvemlékekben s nyelvjárásokban; pl. az ő urok *viut* Helt. Krón. 54. *sivutt rivutt* Bethl. Élet. II:349. *hivutt* 1668. LevT. II:344. *vivutt*, Thaly: Adal. II:105. Így pl. Háromszékben *hivutt, szivutt, ivutt** (és *hitt, szitt, itt*, MNyszet VI:210.) Gyergyóban *ivutt* Nyr. VIII:232. Így Gyarmathinál Nymest. II:105. *Ivott* mellett *ivutt* Debreczenben is járatos.

A köznyelv azonban ma mindezen alakokban az *o*, *ë*, *ö* hangokat ejti: *ad-o-tt*, *ir-o-m*, *riv-o-tt* stb. Ez a három hang szerepel nevezetesen a következő személyragos alakokban: *ad-o-k*, *ad-o-m*, *isz-o-l*, *ad-o-d*, *mond-o-tok*; azonfölül a perfectumban s a legtöbb képző előtt: *ad-o-tt*, *ad-o-gat*, *old-o-z* stb.

Az itt fölsorolt alakok közül csak a többes szám második személyében fordul elő a múlt század óta néha nyiltabb kötőhangzó; pl.:

„ti a vitézeknek *osztatok* ágakat" Orczy KöltH. 153., 170. *állatok:* állotok, álltok Kaz. Munk. I:56. *látandatok* Kaz. Cic. 114. tán *lázongatok?* nem mi bizony Ar. Arist. II:153.** Ezt talán az egyes második és többes harmadik személy (*osztasz, osztanak*) s az ilyen főnévi alakok analogiája okozta: *ház-a-tok, láb-a-tok* stb. (Szabályos példák: *leiendőtöc* LobkC. 144. *zantotok* VirgC. 51. *gygatandotok* ErsC. 206b. sirtok és *óhajtotok* DebrC. 599. = NagyszC. 245. hadakat *indítotok:* bella suscipitis, Forró: Curt. 99. *hallotok* Shak. XII:61. ti mi felett *cirrongotok?* NépkGy. III:381.)

Ellenben néhány alakban nyilt kötőhangzó állapodott meg, a nélkül, hogy megmondhatnók mai eszközeinkkel, vajjon ennek

* V. ö. ugyanesak Hszékben *dühös, dühödni* stb. de *dühö* is (l. Bevez. I:2.); Göcsejben is *dühös* Nyr. XIV:94.

** Egy párszor régibb forrásokban is ráakadtam, de ritkasága miatt hibát sejthetünk az illető helyeken: *hallatok* RMK. VI:89., 90. *tanatok* Pázm. Préd. 63. *arányzatok* RákGy. Lev. 176.

Digitized by Google

hangtani vagy etymologikus oka van-e? * Így nevezetesen az egyesszám második s a többesszám harmadik személyében a tárgyas *-lak, -lek* előtt és a föltétes mód képzője előtt: *hord-a-sz, küld-e-sz, hord-a-nak, küld-e-nek, hord-a-na, küld-e-ne.* **

Továbbá az infinitivusban: *hord-a-ni, küld-e-ni;* a perfectumban s imperativusban: *adt-a-m, kért-e-m; adj-a-m, kérj-e-m.*

Hasonlókép a fölszólító módban is, pl. *el hywionak* 1553. RMNy. IIb:102. *indítsonak* GKat. Titk. 210. *előzzönek meg*, Biró: Ünnep. Bb2. (V. ö. még: *győtröni* Helt: UT. B8., három felé kellene *osztonod* Ifj. Helt. Arithm. D8; *hordonya* Nyr. II:179.)

Legfurcsábban viselkedik a kötőhangzó minőségére nézve a *-mány, -mény* és *-vány, -vény*-féle névszóképzés. Ugyanis a mélyhangú igetőknek ilyenkor zárt, a magashanguaknak ellenben nyilt kötőhangzójok van. Példák: *ad-o-mány, tud-o-mány, irt-o-vány, olt-o-vány;* de: *vet-e-mény, süt-e-mény, költ-e-mény, szök-e-vény, kel-e-vény* stb.***

C) A változatlan igetők.

Változatlanoknak nevezhetjük azokat a tőket, melyek nem szenvednek semmi változást, ha nem tekintjük a) a kötőhangzót,

* Szvorényi Nyt. 213. §. 3. azt mondja: «Oly segédhangzót teszünk a rag elé, milyennel a rag bír, mint: *hord-o-tok, hord-a-nak; kérd-ë-tëk, kérd-e-nek; gyüjt-ö-tök, gyüjt-e-nek; tanít-o-tok, terít-ë-tëk, füt-ö-tök; hord-a-na, füt-e-ne.*» Ez nem rossz magyarázat volna, csak az a baj, hogy nem terjeszthető ki az ilyen alakokra: *hord-a-ni, gyüjt-e-ni, tud-o-mány, gyüjt-e-mény, hord-a-nék, gyüjt-e-nék, hord-a-sz, gyüjt-e-sz!* Lényegében ugyanazt a magyarázatot adja már Verseghy (Analyt. I:350), midőn azt mondja, hogy a három-alakú ragok előtt *o, ë, ö,* a két alakuak előtt *a, e* a kötőhangzó.

** A többes harmadik személyében néhány nyelvemlékünk eltér a köznyelvtől, a mennyiben zárt kötőhangzót alkalmaz, s alkalmasint ez az eredetibb hangalak. Pl. *uralkodandonak* DöbrC. 40. *irandonak* DöbrC. 164. *ozlonak* 169. *hollonak* 305. *mondonak* 486., 487i *ronszonak* Nagyszomb. Kalend. 1621. II. — *kudorgonak* GKat: VTitk. II:322. *romlonak* u. o. II:b2 *tanítonak, hallonak* u o. II. darab — Így ma is palócz nyelvjárásokban: *közdönek* Pintér: Népmes 69. *hajtonak* 84. *reszítënek* 89. *haragszonak, jádzonak, kotronak, öregszënek, kérdënek, érzënek* Borsod m. ózdi járás (ellenben *hardani, érzeni* u. o.). — Szintúgy a *-lak, -lek* rag előtt: *tanytolak* DöbrC. 79 *aldolak* tégedet 121. *tartolak* Rimaszombat Nyr. XV:233.

*** Bizonyos, hogy ezeket azelőtt így ejtették *retëmény, kelëvény*, csakhogy nyelvemlékeinkben az *e ë* hangokat nem különböztethetjük meg. De v. ö. *költöméni* Czegl: MM. 278. Matko: Bány. 256. *költöröny* Pós: Igazs. 461.546.

Digitized by Google

b) azon csekélyebb (irásunkban nem is jelölt) hangváltozásokat, melyeket egy-egy tővégi mássalhangzó okvetetlen szenved, ha bizonyos rag- vagy képzőbeli hanggal érintkezik, pl. *fog: fogta* (*fokta*), *tud: tudta, tudsz, tudj* (*tudta, tucez, tuggy*) stb.*

D) A *t*-végü igetők.

Ezek külön állást foglalnak el, a mennyiben az imént említetteknél nagyobb változást szenved véghangjuk. Egy részöknél ugyanis, noha irásunk ezt nem tünteti föl, a *t* kiejtése a fölszólító módban módosul: *taníts, ejts, ronts, tarts.* Más részüknél (a melyekben a *t* előtt rövid magánhangzó van, továbbá a *lát, bocsát, lót* s az *szt, st* végüeknél) a *t* egészen elvész: *üss, láss, fess, ereszsz.* Némely nyelvjárásokban ilyen fölszólító alakok is dívnak: *taníj, takaríjon.* (L. a fölszólító módról szóló szakaszt.)

E) A hangzórövidítő igetők.

Ide tartoznak az ilyen igék: *adok, ád; kelek, kél.* Ezek az alakpárok úgy viszonylanak egymáshoz, mint a névszóknál: *nyarat, nyár; felek, fél.* Lehet, hogy az igék magánhangzója is eleinte, mint a névszóké, csak a nyilt szótagokban rövidült, s innen hatolt be e hangváltozás a többi alakokba, úgy hogy végre csak a harmadik személyben maradt fönn a hosszú ejtés, de itt is a röviddel váltakozva: *ád, ad; kél, kel* stb. A mennyire a magyar hangtörténetet ismerjük, több ok szól a mellett, hogy a hosszú hang az eredeti (v. ö. még *ismér: ismer:* l. bővebben alább a hasonló névszótőknél).

Némely ige csak a szóképzésben röviditi itt-ott magánhangzóját, pl. *él: eleven, eleség, eledel* (v. ö. *eledel* ÉrdyC., *éleség* Tel. Evang. I:206; viszont *élet* h. *ölet* Dráv. Nyr. XVI:284); *rág: ragdal, ragdos; hág: hagdos* (Esztergom).

Nyelvemlékeinkben elég gyakran találjuk még a harmadik személyen kívül is a hosszú hangot. Példák:

* Ilyenek még azok az apró változások, melyek *l*-végü s mássalhangzócsoporton végződő igetőkben történnek, pl. *emetem* e h. emeltem, *kéne* e h. kellene, *ké* Csall. Nyr. XIX: 512. e. h. kell: *hor[d]nak, hor d]nó* Csepel szig. Ethnol. Mittheil. I: 162 *horja* Rácz-Almás, Fehér m.

Digitized by Google

ád: aad, azaz *ádd* ‚da' JordC., ThewrC., LevT. I:109., Pesti G., *ádd* Zvon., *aagy* Pesti G. — *aaggya:* dat ÉrdyC. — *aathya*, azaz *ádta* RMNy. IIb:33. — *aadom* LevT. I:109.

hágy: haagy, azaz *hágyj* ÉrdyC. 23. kétszer; — *haad* (hagyd, hadd) SándC. 24. kétszer;

lél: leelte ÉrdyC. 21. így u. o. *leele, leelny, leelween, leelhet*, l. NyK. XV:60. — *lélnek* (rímben) MA. 2. zsolt.; — *lélemény* Fal. UE. — *lélet, lélemés* CzF. s. v. *lel:*

kél: „farkasfogra *kélt*" Kovács Közm. 60; *kélés* Nyr. VII:319. (ma *kilís*, majdnem az egész Alföldön);

vér: „mellet *vérve* kiált" Gyöngy: MV. I:151.

mér: „a mit jelenteni szégyenlett nyelvével, közleni sem *mére*" u. o. 2:61.; *meerem* LevT. I:9. — *mérész* = *merész;*

vét, vet: weeczy, azaz, *vétsz* (= vetsz) LevT. I:44. — *veeteek* (veték), *veesse, veessetők* SándC. 24:23.

A népnyelv néhol maig megtartott efféléket; pl.: *ácz, hácz*, azaz *ádsz, hágysz* (Debr. Nyr. IX:161. így néha Hajdu-Dorogon is); *mit ádsz?* (Dunántúl), *ádj* (Kis-Kún-Majsa); ne *mérj* hezza nyólni, Erdővidék, Gyulafeh. fögimn. Értesítője 1888/9. 4. *kélek* Hegyalja Nyr. V:324. Mai írók csak rím kedveért írnak ilyent: *mérek*, Szász K: Almos 23. *kélsz* u. o. 49. *kélnek* „Magy. s a Nagy Világ" XVI:66.

A mai állapot, mely szerint csak a harmadik személyben ejtjük hosszan a magánhangzót, úgy látszik már jó régi. Pl. már a KeszthC.-ben így van a harmadik személy: *wecz* peribit 23., ellenben: *wecze* periit 35. *wezyetek* pereatis 25.; a BodC.-ben 1: *aad*, de: *adya* stb.

Egyébiránt a mai élőbeszédben csak ez a négy hosszuhangú harmadik személy van általánosan elterjedve: *ád, hágy, kél, vész*. A többi csak egyes nyelvjárásokban s egyes íróknál fordul elő. Beregszászi N. P. említi ezt a négyet: *szél* szel, *fěd* fed, *széd* szed, *fěj* fej (Diss. de voc. deriv. 12). A debreczeni nyelvjárásból említik a köznyelvieken fölül ezeket (Nyr. IX:161): *szád, nyél, mér, nyér* (Békésben, Szabolcsban is járatosok mind ezek). Még többet sorol föl Arany J. HátrPr. 319. a tiszántúli nyelvjárásból: *és*, esik; *fěj*, fej; *kén*, ken; *lél*, lel; *mér*, mer (audet és haurit); *szád*, szed; *szél*, szel; *vér*, ver; *nyél*, nyel. V. ö. még:

„*vér* pereutit: *vezj, szád* colligit: *szedgy*" Pereszl. Corp. Gramm. 471. *szád* Kölcsey „Laurához"; Arad m. ész. részén;

vér, Tel. Evang. II:265. Csuzi Sip. 339. Amade 34. Fal. 5. Kisf. S: Kes. Szer. 94. dal: Arany Haml. 9. „Vásárban" stb.; Szilágyság Nyr. VI:418. Békésm.

mér (= *mer*) Gyöngy. MV. 1:61. Kovács: Közm. 141. Ar: Haml: 9.

nyér Kovács: Közm. 18. Fal. 450. Kaz. Levelei I:249. Göcsej. MNyelvészet V:75. Ipolyvidék Nyr. III:428;

Digitized by Google

nyél (= *nyel*) Kaz: Munk. II:207. és Lev. III:394, Szász K. Nib. 69., Göcsej, MNyszet V:75;

vét (= *vet*) Decsi: Sall. 32b. Balassa: Költ. 145, Gyöngy. MV. 2:162. Kovács: Közm. 157. Kölcsey: Zr. dala; NépkGy. II:51. *hány-vét* Békés m. stb.

és az eső e h. esik, Szék.

lés: „szorul a rés, a lovag lés" Arany: Szib. Jank; így Békésben s Arad m. ész. részében;

lél CzF. a kákán is csomót *lél* Nyr. VII:275. *kilél* a hideg Békés m.

A *lësz, tësz*-féle igék leginkább a második személy alakjaiban ragaszkodnak a hosszú hanghoz: *léssz, téssz* stb., *légy, tégy* stb., mert ezekben ugyanazok a hangtani föltételek, mint ama harmadik személyű *ád, kél* alakokban. s azonfölül, mert főleg a hosszú hang különbözteti meg őket a harmadik személytől: *lësz, tësz* stb.* Azonkívül a *lészën, tészën; légyen, tégyen* alakok is sűrűn előfordulnak a közel mult irodalmában s itt-ott a maiban is, sőt a népnél is. Más alakokat ma ritkán, csak rím vagy ritmus kedveért használnak hosszan, de nyelvemlékeinkben gyakran lelünk efféléket:

eezyk JordC. mindig így; *eeznek* u. o. 210, 402, ÉrdyC. 515 stb.; az ÉrdyC.-ben a *leez-, veez-, teez-* tők 240-szer fordulnak elő, míg a *lez-, vez-, tez-* olvasat 15-ször, s a fölszólító mód tője 122-szer van így írva: *leegy-, veegy-, teegy-*, míg 15-ször *legy-, vegy-, tegy-* (NyK. XV:57); *eezytők* FestC. 56; *észem* Helt. Bibl. I:K4; *lésznek* Haller: Hárm. Hist. I:22, *vésznek* 54. stb. stb.; *lészek* Ar. Szentiv. Álom 167, *vészek* Toldi Szer. 4:21; *vészik, tészik* Szász K. Nib. 239, 416. (L. több példát NyK. XV:63.)

Ma is hallhatók a *lérő, térő (jótérő, mitévő), vérő (hamrévő* Dunán túl; *hwseewe nap* LányiC.318), továbbá a *tére, lére, vére* alakok, melyekben a nyújtást a *r* okozhatta (v. ö. még: *ére* meg engemet: comedit me JordC. 628. *el vehre* azaz *véré* LevT. 1:25). Ezeknek analogiájára ejtheték valaha hosszan az *eenny, leenny, teenny, veenny; leenneek, teenneenk, veenneu: leett-, teett-, veett-, eettenek* stb. alakokat, melyeket legtöbbször a Jord. s Érdy CC-ben találunk (v. ö. NyK. XV:57 és 62).**

* Néhol azonban ezt a harmadik személyt is hosszú hanggal találjuk: „mozdulása nem *lész*" nékie" MA. 94. zs., *tés:* Tompa I:121, álom *vész* erőt. Szász K. ford. I:11. *lész* 73,126. *tész* Ar. Szentiv. ál. 143. *lés:* Greg. Luz. 25.

** A *hisz, visz, isz-ik* magánhangzója hamarább elrövidülhetett s alig mutatható ki hosszan (*vígy, hígy* előfordulnak. l. alább 260. l.) Érdekes, hogy Sylv. az *észik, ëszik* helyett ezt írja: *iszic*, de az *iszic* igét röviden. A DöbrC. írója úgy látszik mind a kettőt hosszan ejtette, mert így írja: „*eezik, yizik*" 314. V. ö. *lyt* azaz *litt*, e h. *lett, lëtt* LevT. 1:75

Digitized by Google

A *mëgy* igének második személyű *mégy* alakja is a *légy, tégy*-félékre emlékeztet. *Mégyën* is mint *légyën.** Az ÉrdyC. a *mën-* igetőt majdnem mindig két *e*-vel írja: *meen-*, pl. *meeneenek* 396, *meenny, meenyewnk, meent* (l. NyK. XV:56, 57, 58 fönn).

F) A hangzóvesztő igetők.

Ide tartoznak azok az igék, melyeknek kötőhangzós alakjaiban a kötőhangzó előtt a következő mássalhangzó-csoportok fordulnak elő:

l-végüek: pl. *tl, kl; bl, dl, gyl, gl; jl, hl; szl, zl, sl, zsl; ml, nl, nyl, rl* (*ünnepl-ë-k, botl-o-tt, fuldokl-o-tt* stb.).

r-végüek: *gr, dr, tr, pr* (*ugr-, pödr-, sodr-, fodr-, kotr-, söpr-, tipr-*);

g-végüek: *lg, lyg, rg, ng; jg; zg, zsg* (*uralg-, mosolyg-* stb.);

z-végüek: *rz, nz, nyz, mz; pz, gz* (*rérz-, viszonz-* stb.).

Azonfölül *term-, fürd-* és *alsz-; feksz-, nyugsz-, csclcksz(ik)* stb. Megjegyzendő, hogy *hl*-végű csak egy van: *ihl*, melyhez csak kivételkép csatlakozik a *kohol* ige (*kohlott* MA., Pázm.; „ő *kohlotta* reám e kínos terheket" Czuczor: Költ. I:85); továbbá, hogy az *ng*-végüek közül csak egytaguak tartoznak ide, pl. *kong, pëng* v. *konog, pënëg;* ellenben soha sincs magánhangzó a két végmássalhangzó közt a többtaguakban, pl. csak *kering, szorong* stb.

A magánhangzó, mely ilyen tőkben majd megvan, majd elmarad, mindig *o, ë, ö*. Érdekes bizonyíték erre nézve, hogy ma nyilt *a*-val ejtjük a *hidal* igét s épen azért mondjuk: *hidalt, hidalás, hidaltat, hidaltatik* stb.; holott régente azt mondták: *hidlott, hidlat, hidlatik, hidlal, hidlás, hidló* stb. (Ezek közül főleg az utolsó három annyira megállapodott, hogy amazok mellett is fönmaradtak.) — *Alszik, fekszik* nem az *aluszik, feküszik* rövidülése, hanem a régi *aloszik, fekëszik* mellékalakoké; v. ö. *nyugoszik: nyugszik*. — (Kivételesek: *hcsül: hcsli, hcslés*, és *mëghöcslenyi* Eger Nyr. XVIII:23; *törül: törli, törlés, törleszt: — fésül:* pl. *féslyi?*)

A ki ismeri nyelvemlékeinket, a „hangzóvesztő" elnevezés ellen azt a kifogást tehetné, hogy codexeinkben ilyen alakokat olvasunk: *érdöml, tékozl, károml* stb., hogy tehát ezek nem hogy

* Harmadik sz. „futva *mégy* oda" Kaz: Munk. III:59, olyan mint a harmadik személyű *lész, tész*.

Digitized by Google

elvesztettek volna egy-egy hangzót, hanem ellenkezőleg újabb nyelvünkben segédhangzót vettek föl a kiejtés könnyítésére: *érdëmël, tékozol, káromol.* Úgyde más igék, nevezetesen azok, melyek a magánhangzó nélkül egytaguakká rövidültek volna, legrégibb nyelvemlékeinkben is így vannak: *érëz, szërëz, forog* stb.,* míg magánhangzók előtt ugyanazokban már többnyire rövidülnek e tők, pl. a MünchC.-ben a *szerez* igének többi közt ezek az alakjai fordulnak elő: *szerzi, szerzett, szerzének, szerzeni.***

Azonfölül nem is tekintve, hogy pl. a *szërëz* igének már azért is kéttagunak kellene lenni, mert a *szër* főnévnek magának is eredetileg kéttagunak kellett lenni: *szërë-*, az összehasonlító szóképzéstan azt is kiderítette, hogy a *szer r*-je és a *z* képző között volt valaha még egy képző, melynek csak néhány igében maradt nyoma, pl. *őr : őríz, hely : helyhez* stb. (l. Budenz: Ugor Alaktan 141—142). Ezeknél tehát nem hogy az *őrz-, helyz-* tőalak volna az eredetibb, hanem ismerjük e tőknek fokozatos (három-fokú) fejlődését, t. i. *őríz:őröz:őrz-****; *helyhëz:helyëz:helyz-.* †

Másrészt vannak igék, melyekről föl sem tehetjük, hogy a harmadik személyben és mássalhangzók előtt valaha magánhangzó nélkül ejtették volna őket, pl. így: *söpr, gyötrnek, tiprván* stb. Pedig világos, hogy mai napság ezeket amazokkal egy osztályba kell összefoglalnunk, mert mai nyelvünkben egészen megegyeznek egymással, pl. *söprök : söpör* ép úgy viszonylanak egymáshoz, mint *érdëmlëk : érdëmël.*

* Kivéve az *ng* hanguakat (p. *zeng* DomC. 128, *zöng* VirgC. 115), és az *ihleni* igét, melynek harmadik személye már a DöbrC.-ben így hangzik: *yhl* 397; de a még régibb EhrC.-ben még így van: *yhel* 106 (*yhlette* u. o. 22, *yhlene* 56), sőt még Medgyesinél is 6. jaj. 18: *ihel.*

** Mássalhangzó előtt ritkábban rövidülnek az ilyen tők, p. *érzjék* BécsiC. 46, *érzhetne* 113, *érzrén* EhrC. 116 (de: *érözre* JordC. 794, *érözrén* DebrC. 114). Viszont: *szörözélek* TihC.

*** Mégis már a XVII. század elején találunk ilyen összevont alakokat: *örzö* SándC., PozsC., *érze* (azaz *örze*) DomC.; de a BécsiC.-ben s Marg. Leg.-ban *őríző.*

† A míg megvolt a teljes *helyhëz* alak, addig nem is maradt el az *é*, hanem azt mondták: *helyhëzi, helyhëzés* stb., mert különben három mássalhangzó került volna össze. Ugyanazért nem rövidítjük az ilyen igeket: *gondolom, barangolának* stb. V. ö. ezt a pentametert: mért nem tettem, mit tenni *parancsla* szivem? Czuczor I : 83.

Digitized by Google

Végre az *érdëml*, *érdëmël*-félék ragozásában is ingadoz már régi nyelvünk az épebb és a hangjavesztett tőalak használatában. Ezt eléggé bizonyítják a következő példák:

érz-e-ne Virg. c. 42, de *érëz-nék* u. o. 52,; *yeźzees* és *yegyezees*, *keenzo* és *kenozo*, *erze* és *erezy*, mindezek az ErdyC.-ben; *szerz-ének*, *szerz-eni* MünchC., de *szöröz-élek* TihC. 309. *szerez-nek* MA.; *jegyöz-é* NádorC. 402, de rendesen *jegyz-*, *jedz-*; *arányoz-hat* Born. Pr. 87, de *aránzja* 1576. (Erd. és a porta 262);

morg-a-notok és *morog-nak* MünchC; az üres edények inkább *konog-nak* Pázm. Préd. 812: az üres ed. *kong-a-nak* Misk. VKert. 418.

oml-o-tok AporC. 61. zs. 4: *oszol-nak* KulcsárC. 58. zs. 16., meg kell *torol-nom* DebrC. 25, *megtorol-ni* MA. Bibl. I:144., de még Faludinál is NE. 9, *torl-a-ni*:

meg-másl-á ErdyC. 526, *meg-másl-a-ná* 81b., de *meg-másol-á* KesztC. 282. *meg-másol-nája* CsomaC. 3; *meg-másol-ták* Helt. Próf. 42, de *meg-másl-o-tták* Helt. Krón. 79; *meg-másol-ás* Káldi: Bibl. 248, de *meg-másl-ás* Prágai 939;

tündököl-jék Pázm., de *tündökl-jék* Lépes (Révai Gramm. 721, 904, 905); *megseperni* EhrC., de *megsepreni* WeszpC.; *gyettreny* ErdyC. 338., de *gyeterlek* LevT. I:282 stb. stb.

Vannak olyan igék is, melyeket a régiek r e n d e s e n nem rövidítettek. Így az *rg*-hangú tőket rendesen már a maival egyező alakban találjuk: *forog*, *morog*, *keseregnek* stb.; csak pl. a multban: *forga*, *morga* (*keserögni* és *keserzeni* Codd.), a tárgyas alakban: *keserzi*, *keserzik*, s a továbbképzésben: *forgás*, *forgat* stb. Sőt vannak olyanok is, hogy még az efféle alakokban is megtartják magánhangzójukat. V. ö. pl. *végezik* Helt. (nem *vézzik*), *végezének*, *végeznek* Tin. 62. 293. *reegezyk*, *reeghezenek*, *reegezót[t]*, *reegezety* ErdyC., *végezni*, *végezett* Pázm., *végezés* (*vézzés* csak elvétve fordul elő); így *eczteenezed* ErsC., *esztenezi* Pázm., *ösztönözés* MA. stb. NySz., *ösztönözik* Fal:NA., *ösztönözi* Gvad:RP. III; így *feredik*, *förödik*; *feredés*, *förödés*; *feredő*, *förödő* stb. Hasonlókép általánosak a régieknél a *nyugoszik* (KesztC. 22), *nyugosznak* (BécsiC. Mich. 3:11), *nyugorál* (JordC. 24) alakok, s a *nyugszik*, *nyugszanak*, *nyugvál* félék sűrűbben csak a mult században mutatkoznak.* Tudjuk, hogy *nyugoszik* eredetileg **nyugorszik*, **nyugószik*, **nyugászik* volt. Hasonló okból nem rövidült máig sem a *hádolás*, mert azelőtt *háddolás* volt.

* Ezeket ma leginkább a Tisza—Duna közt használják, míg pl. Háromszéken inkább a teljes alakot éjik: *alaszik*, *alarás* (MNy. VI:210); hasonlókép Dunán túl.

Digitized by Google

Némelyekben viszont olyan régi a rövidítés, hogy az összekerült hangcsoport megváltoztatta a tő hangzását is. Pl. a *képzés*-t nyelvemlékeink a *z* miatt rendesen így írják: *kébzés*, továbbá *kébzette* stb., s ezek hatása alatt még ilyen alakok is keletkeztek: *kebőzees* ÉrdyC. 461, *keebőzhetetlen* 489, (szintúgy *bakzik* helyett *bagzik* s azért *bagoz-*, l. NySz.).

Hogy mai nyelvünkben a hangzóvesztő igetők a fejlődésnek milyen fokára jutottak, erre a kérdésre a következő feleletet adhatjuk.

A harmadik személyben — nem tekintve egyelőre az említendő kivételeket — általában a bővebb, magánhangzós alakot használjuk: *érdëmël, tékozol, káromol* stb. a régi *érdeml*-félékkel szemben.

Miután ezek általánosan elterjedtek, természetes, hogy hatni kezdettek a többi személyekre is, így mindenek előtt a többes harmadikra, aztán a két második személyre és a többi igeidőre és igemódra is. Így lépnek a részben kötőhangzós *károml-a-nak, károml-o-tok, károml-a-sz, károml-juk* stb., *káromlott, káromlana, káromljon, káromlani* alakok helyébe ezek: *káromolnak, káromoltok, káromolsz, káromoljuk, káromolt, káromolna, káromoljon, káromolni.*

Ellenben nem hatolt be a magánhangzó az olyan alakokba, melyekből úgy sem maradhatott volna el a kötőhangzó, vagy melyekben a rag vagy képző magánhangzón kezdődik: *károml-o-k, károml-o-m, érdeml-i, károml-á, károml-ás, károml-ó, zörg-ö-tt*, stb.*

De néha az ilyen alakokba is behatol a magánhangzó, főleg az *l* és *z* végű igéknél, p. *énekelek, érdemelek, torolok, gyászolok, gázolok, énekeled, érdemeled* (melyeket már Révai fölsorol Gramm. 630, 640), továbbá *érëzëk, érëzëtt, határozott, határozás, határozat*:** s ebből az látszik, hogy a harmadik személy hatása még folyvást növekvőben van.

Néhol azonban (pl. Szegeden, Kecskeméten, Borsod, Szabolcs,

* Azonban költők a vers kedveért néha ilyen alakokkal is élnek: *zörögö* Vitk: Munk. I:86, *sürögö* Cz. I:59, *csörögés* 83, *gyötörik* Sárosi tromb. 52, *szigorogánk* Ar: Arist. I:325, *fürödik* TóthK: Költ. 246, *öröli* Shak. XIV:103.

** Igy *válaszolás, csomagolá, hímëzünk-hámozunk, hímëzés-hámozás* helyett szokatlanok ma az ilyenek: *válaszlás* KazLev. III:145, *összecsomaglá* Győry V Havi Szemle I:141, *hímzünk-hámozunk* GyulKölt. 270, *hámzás*: decorticatio MA. lat. (A stickerei így is mondható: *hímzés*.)

Digitized by Google

Szilágy megyékben) a harmadik személy nem volt olyan nagy hatással a többi alakra, úgy hogy ott ma is hallhatók az effélék:

érzene „Szeged Népe“ II:128, *őrzeni* 147, *êdarablotta* 158, *ögyelgöttek* 145), (de *ögyelögtek* 146), *kotrottam, pityörgeni, tántorgasz, nyöszörgesz* (Kecskemét), *érzëk, érzëttem* (Borsodban és Szabolcsban mindig így), *éneklett* (palócz), *ögyelgenyi, söprenyi, mëgérzëttem, csëplëttem* stb. (Eger Nyr. XVIII:23) — a Duna vidékén és Dunán túl *érëzne, őrözni, nyöszörögsz* stb., *csöplöttünk*, csépeltünk, Őrség Nyr.I:421.

Dunán túl is kivételt tesznek az *ikes igék*, melyekben a harmadik személyben megmaradhatott a mássalhangzócsoport, mert az *i* magánhangzó következik rá: *ugr-ik* (*ugranak, ugrani, ugrott*), *boml- ik(bomlanak, bomlani, bomlott)* stb., noha a második személyben ezeket is így mondják: *ugorsz, bomolsz* (v. *ugrol, bomlol), ugortok, bomoltok* stb. Az *ugort* alak sok vidéken használatos. Borsodban azt is mondják: *ugortál, ugorsz, megbomoltál;* Somogyban, Aradban, Csanádban kétfélekép: *bomolt* és *bomlott, kotolt* és *kotlott* stb.

Számos ikes igénél épen a harmadik személy hatása alatt olyan szokatlan a mássalhangzócsoport fölbomlása, hogy még olyankor is kerülni szoktuk, ha még egy harmadik mássalhangzó következik. Példák:

meg-*szóllamlván*, Bíró Préd. 144; a lyrába bele-*csömörltem* Ar: Élet. 122; ettől *csömörltem* meg Ar: Arist. II:41; *hadd villámlik* (Szék.) MNy. V. *villámlva* röpülsz, Szász K: Álmos 158; magával *meghasonlva* Shak. II:127; „ily czélzás *rejlhetik* Thurzó levelében“, Szilády: RMK. I:376: *kifejlve, fejlhetett* Kisf.-Társ. Évl. új f. II:401, 427; *fényljenek*, Bajza I:88;

szabadon *lélekzhetem?* Kaz: Sara S. 98; hogy szavaim úgy ne *hangzzanak* mint compliment Kaz: Lev. I:217: magyar szép ajkakon *visszhangzzék* éneked, Bajza I:20.

Ritkábbak az ilyenek: kik az aranytul *fenelnek (fényelnek)* VirgC. 145; *hangatoltatnak* Pós.; *villámoljék* Révai Gr. 721; hogy gyorsan *átsikoljanak* rajta. PNapló XXIX:255 est.; „*csillámoljál* édes napom, mert a mikor te csillámlasz, nékem s akkor van kedvem“ Gyarm: Nyelvem. I:234: ha azt akarod, hogy ne *csukoljál*, meg ne hűtsd magadat u. o. (így Borsodban); „hát hadd *csukoljon*, majd elhagyja“ (Kecskemét); *beiramolt* a sűrűbe NépkGy. III:391: a tüdő az egésznek *lélekzzék*. Tud. Gyűjt. 1832. VI:84. A magánhangzós alak szokatlanul hangzik a harmadik személyhez képest, a magánhangzó nélküli pedig szokatlan mássalhangzócsoportot eredményez. Azért itt azon ritka

Digitized by Google

esetek egyike áll elő, hogy még a nép fia is zavarba jön a követendő szóalakra nézve. Van úgy, hogy mind a két említett ejtést kerüli a beszélő s úgy segít magán, hogy a tőt előbb valami közönyös, pl. *l* vagy *d* képzővel toldja meg, vagy pedig a képzőjét mással, bánhatósabbal helyettesíti. V. ö.

lélekzeljen, lélekzelhetik (nagyon elterjedt alakok, még az irodalomban is föl-fölbukkannak, pl. . . . „Szólt Mária mélyen *fellélegzelve*" Szász K. Ebers: Polgárm. II:69, *fellélekzelve* u. o. 174); „az *ismerszik*-tól lesz *ismerszedjék*" Háromszékben, MNy. VI:242; vigyázz meg ne *botlodj, botlodjon* (Veszprém, Somogy), *csuklodjál, játszodjál* (Somogy); — *sínl-ik:* „hogy az ország közgazdászata azt ne *sínlelje* meg) MKorona 1882. 55. sz. vez.; — *villámozva* Tompa I:216. (de a palóczoknál *villámzik* is használatos). — L. még Zolnai: Defectivumok a m. nyelvben, Phil. Közl. XV.

Az imént idézett észleletekkel egyúttal megfeleltünk a Nyelvőrben (XV:134) fölvetett kérdésre is, vajjon „szabad-e irni és mondani: *csukoljék, hámoljék, fényeljék, ronagoljék?*"

Az ikes igéken kívül mások is vannak, melyekben szokatlan a teljes alak:

Így 1. a *szégyenl, ajánl, reményl* igékből (melyeket ma a nép csak így ejt: *széggyell, ajáll* v. *ajál, reméll* v. *remél*) rendesen *szégyenlje, ajánlva, reménylheti* stb. pl., „Illendő, hogy szégyenlje magát, mert biz azon van is mit szégyenleni" Jók. m. nép élcze 51. V. ö. „Vizet önt a földre, mely mindent *elözönl*" Ar: Próz. 432.

Ezek azért nem veszik föl a magánhangzót, mert legtöbbször használt alakjaikban nincs meg: *szégyenlem, ajánlom, reménylem, szégyenli, reményli, elözönli, elözönlötte.**

2. Mai irodalmi nyelvünk az *ng* végüeket sem igen használja magánhangzóval: *ing, reng, zeng, peng, esseng, kong, dong* stb. (*ingtak* Gyulai: VénSz. V. léptei kisértetiesen *kongtak* a köveken, Mikszáth: Nemz. Ur. 256 Ép így KisfS: Csobáncz.) Dunán túl rendesen: *inog, rönög, pönög, csönög, konog;* ilyeneket a régibb irodalom gyakran használ, s itt-ott még a mai is.**

* Különös, hogy Arany J. még a *kall* igét is föloldja: *kalold* Arist. I:32, *kalolni* II:24; talán a népnyelvből van véve, mert a régiségben *karol* fordul elő u. a. értelemben. V. ö. még *kétlhetném* Kaz. Munk. II:52. *kétlve* 220; talán mert rendesen csak a *kétli, kétlem* alakokat használjuk (v. ö. Lehr Nyr. III:211). De: *kételte* EhrC. 56.

** *Zönög* Istvánfi Volt., *zeneg* Monoszlai (de *zöng* VirgC., *zeng* DomC.) *zönögdögél* Lépes f. tük. 15: *zenegd* Vitk. költ. I:108, *zenegés* 119. „Hadd *konogjon*, sokkal édesb a pohár- s szerelmi hang. S a ház sarki szinte *rengnek*,

Digitized by Google

A többtagúakban mindig együtt marad az *ng: mereng, merengsz, szorongtak* stb. (Ballagi *rivalog* alakot is ismer, de v. ö. *rivalgsz* Nagy Ig: Tisztuj. 4. fv. 10. szín.)

3. *Nemz, vonz, toborz* rendesen csak így; pl.:

„*Toborzzon* ellenünk ellenséget" Nemzet 1885. 4 II. est. 3. *Nemzz* mi bennünk hitet RMK. II:69. Igazságnak gyümölcsét *nemzjék*, Beythe: Ep. 224. Hitvesedet megöléd, hogy engemet *nemzz* Kaz: Munk. II:148. a gyáva gyávát *nemz*, silányt az aljas, Rák. J: Shak. XIII:90. De: *nemez* u. o. 125; és Verseghynél Anal. I:412, 413: „*nemz, nemez:* procreat; *vonz, vonoz* [?]: trahit".

Lássunk most példákat a fontosabb régies alakokra, a régi irodalomból; de újabb irókból is, kik elavult alakokkal a vers kedveért szoktak élni. (A Nyelvtörténeti Szótár czikkeiből kiki kényelmesen szaporíthatja az adatokat.)

3. személy (jel. mód, jelen i.): *csikorg* BécsiC., *érdeml, vezérl, gyakorl* Telegdi (l. pontosabban Rév. 235); *forbátl* BécsiC. 197; *országl* KesztC.; *tékozl* DöbrC., NagyszC. 297, Helt: Uj Test. 82, Kules: Evang. 222; *érdeml* ÉrdyC. 610, *érdöml* TihC. 9; *károml* Helt. Bibl. I:VVv3; *reménygl* Kovács: Közm. 87;

Nem régiesek, hanem csak az előbbiek s még inkább az *ing, zeng*-félék analogiájára vannak alakítva a következők: *zörg* Kaz: Munk. VI:41, *sebz* 216 (prózában!); *forg minden* Czuczor Költ. I:89, *pörg a koczka* 190; mint tenger *mozg a föld* Pet. „A jégesö . . ."; két forrás *buzg* a föld szinire, Szász K: Ford. I:95. hont *szerz*, Szász K: Álmos 167; mit ö nem *érz* Shak. XII:90.

Ma rendesen: *csikorog, érdöměl* stb. stb. (*kenyereg* ÉrdyC. 314b.)

2. személy: *érdemlesz* Melius: Sz. Ján. 135; *zörgesz* Mélotai (Nyr. VI:567); *énekesz, köngörgesz, gyötresz* (Révai idézi Gramm. 628): *becsmérlesz* Shak. XIII:270; *tántorgasz, ugöszörgesz* (Kecskemét): — viszont: *országolsz*, már GömC. ma többnyire így.

1. személy második személyű tárgyra vonatkozólag: „ti magatokat *eltékozlak* és el hymthlek": vos dispergam JordC. 115; én sem *szégyenlek* téged hordozni, Haller: Paizs. 455. *bérl-lek* Felv. Dies. 11.

3. személy a többesben: *érznek* BécsiC. 143. *fonalgnak:* litigant MünchC.: *sürgnek* Czuczor I:190. — ma többnyire: *fangalognak, sürögnek* stb. (*kenyeregnek* ErdyC. 314b.)

Tárgyas személyragok *j*-vel: *eltékozlya:* dispergit JordC. 662. *káromlálc vala* Kules.: Evang. 422. *nem iróglják* Pázm. Luth. Vez. 143. *kétljék* Rák. F: Lev. I:56. *císzonzza* Athen. 1874. 656 — ma *tékozolja* stb.

nyalka tánczban úgy *kerengnek*" Kisf. K: Karácson-éj: egy-egy bogár *donog*, Vajda J: Kis. kolt. 141. *donog, dönög* Somogy m. *csonog-bonog* Som. Veszpr. Verseghy Anal: I:412, 413 még ezeket is említi: „*leng, lenog; teng, tenog; zseng, zsenög*".

Digitized by Google

Imperativus: *ne tékozl'ad el* BécsiC. 129; *ne tékozlya* Born: Ének. 489; *gyakorljad, tékozljad* LugC. 90; *közljétök* Tin. 313; *iregyle*, azaz *irégylye* Tel. Evang. 121; *ebedliel* Zvon: Osiand. 216; *ne káromlyuk* Pázm. Kal. 310; *ne káromly* Com. Jan. 203; — ne *ellenzze* senki, Sárosi: Tromb. 251; hogy ránk *pazarlják*, Rákosi: Shak. Cymb. 4:4 (népiesen *pazalják*); de nem talált iránytűt, mely *vezérlje*, Délibábok Hőse 70; *fürdjél* Pap: Palócz Népk. 92; — „*vezérld* útamat" Balassa: Költ. 111; *vezérld* Thaly: Adal. II:13 (*idvezld* a megérkezőt! Kaz. Lev. I:167. Kazinczy, mint a következő két bekezdésből is látjuk, szertelenül kedvelte az efféléket); ma rendesen így: *tékozoljad, országolj* stb.

-ván, -vén; -va, -ve: erzuen sentiens EhrC. 144; *el tekozluan* Debr.C. 197; *megszóllamlván*, Biró: Préd. 144. *fuldoklva* Kaz. Munk. II:173; *pityergve* Bacsányi: Munk. 50; *utánzva* Ar.: Arist. II:217. (e kettő versben); — még a mai népnyelvből is: *csitorgván* (Gyergyó) Nyr. VIII:231; különben ma csak *csikorogván, érezvén* stb.

-hat, -het: forbátlhassák MünchC. *csatlhattam* Kaz. Lev. III:133. stb. — ma csak *csatolhat* stb.

Befejezett cselekvés: *eltékozlotta* DebrC. 30; esztelenséggel bé-*mázlott* gazságit Pázm. Kal. 414; *csatlotta* Mélotai (Nyr. VI:567); *vásárlottam*, Csúzi: Síp. 291; *elvégzettem* Amade: Vers. 96; *igazlotta* Kaz: Munk. I:292; — nem *reménlt* irását Gyöngy: MV. 2:141; sok *reménylt* örömöket Kaz: Lev. I:268; *leszivárogtanak* Báróczi munk. VIIIb:126; — ma a Dunán túl: *érdemeltem, érdemeltél, érdemelt* (ill. *érdëmötem* stb.); *érëztem, érëztél, érëzëtt, érëztünk* stb., de a *g* végüekből *csavarogtam, csavarogtál, csavarogtunk* stb) a harmadik személy *csavargott, nyöszörgött, forgott, morgott* stb.; de pl. Egerben még régies formák Nyr. XVIII:23.

Nyelvemlékeinkben gyakran találkozunk az *l* végű igék ragozásában azzal az érdekes jelenséggel, hogy ha három mássalhangzó kerül össze, ezek közül a középső, tehát az igető végmássalhangzója kiesik, úgy mint az *eresz(t)kedik, ébresz(t)get, ker(t)be* s más efféle alakokban. Példák:

kik száz koronát *eerdemnek* ÉrdyC. 353b. (ép így u. o. 46, 28b stb); örök ként *erdémnec* DebrC. 393. e h. *érdemlnek* (v. ö. *erdemelnek* JordC. 365); *gyakornac* TelC. 3. e h. *gyakorlnak: meg felómnec* e h. *félemlnec* Szék: Zsolt. *wezery engemet* PozsC. 52, az éhség *ingeryen* ételre VitkC. 51 (e h. *vezérlj, ingerljen*): *tolcaj(l)tak, ostrom(l)tat, udvar(l)tat* Tin. 449. *gyakortatnak* Keressz: Préd. 479. — *tékozni* 1690. Szentmártoni Bodó J: Kalm. Dies. 11 (e h. *tékozlni*: v. ö. *teekozlany* JordC. 390); *el tékozta* DöbrC. 362 (e h. *tékozlta*: v. ö. *eltékozlotta* MünchC. 148b); — *fénuen* e h. *fénylvén* TelC. 162. — *érdemhet* ÉrdyC. 414, 617 (v. ö. *érdemelhet* Marg. Leg. 43); *ostromhatá* KazC. 151; *ingerheted* CornC. 375; *meg-orvoshatatlan* dolog Zr. II:164. — NB. ki *vezér minket* és Iriz RMK. VI:20.

Ezen szokás utóhatásai néha újabb íróinknál is észlelhetők: pl. „Ő csillagát látták a bölcsek s napkeletről *vezérre* lőnek" Tompa, Héber legenda. Tárd ki szerelmes nőm, *fénylesd* kellemedet! Sárosi: Tromb. 258.

Digitized by Google

Némely így rövidült alakok meg is állapodtak a nyelvszokásban; pl. *ajánl[l]dék* (v. ö. *ayanuan* TelC. 189, *ayanwan* PeerC. 128), *felesget* (Háromszék) MNyszet. VI:234 e h. **felesget*, *bizongat* e h. **bizonylgat*, *káromkodik*, *panaszkodik* e h. **káromlkodik*, **panaszlkodik*, *emberkedik* e h. **emberlkedik?* stb. stb. (l. Nyr. VI:194, 195. és Budenz: Ugor Al. 168.)

Néha a három mássalhangzó közül az **elsőt** hanyagolták el, jelesen ha ez *n* vagy *r* hang volt. Így: *meghaso[n]lván* JordC. 390. 564. (így *hasollattatik*, *hasollít-*, s másfelől az előbbi mód szerint *hasonhatlak*, *hasonhatatlan*, de Rákóczi F. Levéltárában így is: *meghasonolván*, l. mindezeket a NySzótárban), *zegyelven* Pesti: Fab. 20b. és újabb, kivált népies kiejtésünkben a következők:

szégyeljük Kaz: Lev. I:349 (v. ö. *reménylt* u. o. 268); *remélt*, *ajálj* Shak. II:46; „élt és *pazalt* és Bécsben megholt; de nem maradt szegény fia, volt még mit *elpazalnia*", Gyulai 292; „az *elpazalt* mult röstelése keblébe szent tettvágyra vál" Borsszem Jankó 736:4 (v. ö. „vagy más poéta, rosszabb, de hazard, — ki szitkokat meg gúnyt bőven *pazarlt*" DélibH. 17); „vagy ő volt tán, a ki keletre *vándolt*, nem nézve annyi vészt, véghetlen távolt?" Vas. Ujság XXVII:178. l. Így a palóczoknál *vándol-* és Dunán túl is *vándúnyi*, *vándút;* így még a népnél *vásál-* e h. *vásárl-:* s talán *sikál-* is e h. *sikárl*.

G) A tiszta *v*-hangú igetők.

Tiszta *v*-hanguaknak nevezzük az ide tartozó igetőket, mert a folyó cselekvés alakjában nem vesznek föl *sz*-et, mint a *lësz*, *tësz*-félék.* Ide tartoznak a következő igék:

1. *hí*, *rí*, *szí*, *rí*, *sí*, *nyí*: *ó*: *fú*, *bú*;
2. *ró*; *nő*, *fő*, *lő*, *sző*, *nyő*, *jő*.**

* Révainál «*v* consona evanescens»: utána később «*v*-enyésztő igék».

** Az elsőbe tartozik még egy: «A *dí* v. *dír-ik* ige *v*-jét, az állapotjegyzőn kívül, az egész ragozáson át megtartja, mint: *dívott*, *dívjék*». Szvor: Nyt. 202. l. A *dí* alak tényleg soha sem volt használatban, az állapotjegyző fölötte ritka, s így *v* nelküli alakunk alig van több, mint a *diadal* származék (v. ö. *rí*: *riadal*, *ví*: *viadal*). — Másrészt a *fő* igének *v*-hangú alakjai is mindinkább divatjukat múlják. CzF. a következőket sorolják föl: *fövök*, *fövünk*, *fövc*, *fövend* (ezek az élő beszédben nagyon ritkák, helyettük *fölök*, *fölünk* járatos, mint *növök*, *növünk* h. is inkább *nölök*, *nölünk*), *fövés*, *övetlen*, (palóczi), *fövészt* (Somogy) és a székelységből: *fül-fövelkedik*. V. ö. coctivus: *fövő*, coctibilis: *hamar fövő*. Calep. *jól fövő paszaly* (Gömör). V. ö. még a *nő* igét alább a harmadik személynél.

Digitized by Google

A két csoport abban különbözik egymástól, hogy az elsőnek magánhangzóit majd hosszan, majd röviden ejtik, míg a másodikéi állandóan rövidek (*róv* CzF. csak az *óv* analogiájára); továbbá, hogy az első csoport még ma is gyakran megtartja zárt szótagban is a *v*-t (*hív, hívnak* stb.), míg a második csoport ilyenkor soha vagy csak nagy elvétve.

Az ide tartozó igék magánhangzóinak hangszine mai köznyelvünkben állandó, de találunk egyes ingadozásokat a régiségben s a nyelvjárásokban.

Az *í*-hanguakban (melyek mind mélyhanguak) a magánhangzó *é*-vel váltakozik: *rív-, rév-; hív-, hév-; szív-, szév-*. Példák (v. ö. még NySz.):

sívás-révás JordC. 156, ÉrdyC. 13b, 542b stb., NádorC. 103, „ne *réya sya*, hogy“ . . . Zvon: PázmP. 197, „*sívó révó* gyermek“ Pethő: Krón. 40 (de „*rini* és *sini*“ Helt: Mes. 50, „*siwtac riwtak*“ Born: Préd. 75 stb); Dunán tul ma is: *rénik* ‚rínék‘ (Örség Nyr. II:41), *ré* (Ormánság 88), *rénya, réás* (Somogy III:231); *sév-rév* (Drávamell. VI:374), *rév, rëvós* (u. o. 43); — *hevat*, azaz *hévat* LevT. I:236, *héjad* II:354, *head* 76, *hevattatnak* RMNy. IIb:46, *heny* 48; — *széják-fel* Szeg. Aqu. 102.

A *rov-* és *növ-* tőket azelőtt nyiltabb hanggal is ejtették (*ravó, ravás* stb.; *nevő* MünchC. 76, *nevés* Tel. Evang. I:312b, Pázm. Préd. 329, 1251) s néhány származékukat ma is úgy ejtjük: *ravatal, nevel*. (Gömörben ma is *ravás, kútravás*, Egerben *kútravatal;* szintén a palóczoknál *nevő csomó:* göres a lábon; v. ö. még *nevendék*.) — A *lő, sző, nyő, jő* igék a régiségben s a népnyelvben gyakran *ö*-vel hangzanak.

Az első csoport harmadik személyét a mai köznyelv rendesen *v* nélkül ejti, de a műveltebb beszéd s az irodalmi nyelv gyakran *v*-vel is, leggyakrabban az *óv* igét. A *rí, fú* igéket az irodalmi nyelv sem irja *v*-vel (a *sí, nyí* igéket nem is igen használja; „*nyí* vagy *nyív*“ CzF.), a *bú* igét pedig rendesen így használja: *búv-ik* (és *buj-ik*, l. alább).

Példák: *sivrir* MA. Scult. 965, *siu, reu* és nyerít pápa, Eszterh. Anyasz. 395, az eb *sir* Com: Jan. 44, *sév-rév, rév* (Dráva mell., Szlav.) Nyr. VI:374, VIII:43, 326; — *huv, fuv* GKat. (l. alább): *búv*, Boda: Emb. Törv. 59; *fuv orrán* Szász K: Almos 79, 134; — *fu* már BécsiC.; *élbú* (és *élbűvik*) Debreczen; párnájába *bú-bú*, Gyulai „A gonosz mostoha“.

A *réjo, reju, hiu, siru* alakokról l. a bevezetést. Ilyenek még ma is élnek a székelységben, de azon kívül is pl. Kolozs megyében. V. ö. „*Hiu, siru;* azonban *h*, *sz* is divatosak“

Digitized by Google

Háromszékben, MNyelvészet VI:210.* Gyarmathi is nyilván a székely népnyelvből veszi a *rivu* alakot, melyet a „törvénytelen" igék tábláján említ.

A **második csoport harmadik személyét** mindig *v* nélkül ejtjük és irjuk, s e mássalhangzót a régibb iróknál s a népnyelvben is csak nagy kivételkép találjuk.

jőw LevT. I:97. (*jőwtek, jőwttek* u. *o.*), *nőv* Teleki: FLél. 56, MHeg. TűzOszl. I:129; *szöv* Kaz. Diog. 152; „a takács a szüvőszéken *szüc*" (Kecskemét).

A *nő, fő* igéknek ilyen harmadik személyök is van, még pedig nagyon elterjedt használatban a népnél: *nöl, föl* (*nőll* Lippai: Pozs. Kert. I:13, 88; *föl* Kreszn.). Az *l* lehetne képző is, de inkább hihetjük, hogy a *sül, fül, dül, röpül*-félék analogiájára vették föl e hangot, mert ragozásuk a népies kiejtésben nagyrészt ezekéhez hasonlít: *nött, fött — sütt, fütt, dütt*; *nöni, föni — süni, füni, düni* stb.** (Ugyanezen analogia útján ment át az *l* más alakokba is, pl. *nőlnek* Lippai id. h. 91. *nyöltek* Fal. UE. a dudva *benyölte* Gvad: VLev. 34; dunántúli alakok Kresznericsnél: *fölés, fölő* stb.)

A ragozásnak többi alakjai két részre oszlanak: olyanokra, melyekben **az első szótag nyilt** s ezekben a *v* mint a második szótagnak kezdő hangja megmarad (*hívom, hívod, jörünk, jövő, jörendő, szörés* stb. ***), — másrészt olyanokra, melyekben az

* Udvarhelyből is Ny. VII:324: «bezzeg engem nem *hivul* az erdőbe: gyermek létére bőrszivart *szivúl*»; az *l* olyan járulék, mint alább a *nöl, föl* igékben. (A Nyelvőrkalauz 100. lapján hibásan vannak ezek a második személy alakok közé sorolva.)

** V. ö. *ahhol, ehhöl* Dunán túl e h. *ahhó ehhö* (*ahhoz, ehhöz*) s más efféléket. — A *szöl* ige, melyet Szvorényi szintén a *nöl, föl* mellé számít (Nyt. 202: «jól szöl fonala, azaz: jól szövődik, jól engedi magát szöni»), mindenesetre képzős szó lesz, még pedig valószinűleg ebből összevonva: **szöv-ül* (v. ö. *hivül*: *hül*). — Különben néhol a *hí, rí, szí* igék is halihatók ilyen alakokban: *hil, ril* Pest vid. Nyr. IV:63. *ril* Abafi tréf. népd. 13, 56, 57, 82. *hilom* Veszprém. *riló* (risz) Esztergom: «*szilvány*: kopoltyú» Nyr. IV:236.

*** *Hivod*, mit Szilády olvas a Kat. Leg. 2926. versében, semmikép sem valószinű. — Ellenben a népnyelv, kivált Göcsejben s a szomszéd nyelvterületeken, ezekből az alakokból is gyakran elejti a *v* hangot: p. *szüés, gyüök* (Őrség Nyr. I: 422), *riás* (Őrség IV: 472), *szió* (Veszprém VII: 375), s tovább menve *fiakodik* h. *fökodik, gyüö, gyöö* h. *gyö, gyü* stb. — Ide tartoznak az ilyen régibb alakok is: *hioni, rionod, rionanac, ryonan, ryuyac* BécsiC., *hiunom* MünchC. stb. (e h. **hivo-ni*, **rivo-ván*, **rivu-ják* stb.) Ilyenek leggyakrabban a perfectumban fordulnak elő: *hiutmeg* (e h. *hivatt meg*) BecsiC. 39, *hiutta otet* 105, *hiuttam* MünchC. 17, nem teszem *meg hyuta*: non faciem irrita KulesC. 221. *hiutt* Sylv. Új test. I:193; *ciut* Helt. Kr. 54, Bibl. I: h3, *hiut* Új test. l2; *ciut* olv. *riutt* Born. Ének. 597. lap stb.; — *hyiuth* (*hijutt*) Komj. 79.

Digitized by Google

első szótag zárt, a míg t. i. a *v* hang megvan benne. Emezekben hát a *v* lényegileg ugyanazon helyzetben van, mint a harmadik személyben, s így természetes, hogy ezen alakok a harmadik személyhez hasonló módon fejlődtek. Tehát a közbeszédben: *hísz, vínak, szíttak* stb., de az irodalomban így is: *hívsz, vívnak, szívtak* stb., s kivált *óvnak, óvja, óvta* stb. (*rívsz, rívnak; fúvja, fúvta* stb. már nincs szokásban.) A második csoport itt is mindig elveszti a *v*-t: *rója, nősz, főnek* stb.* A *jő* ige külön állást foglal el, a mennyiben a *jősz, jőtek, jőnek, jőni* stb. mellett ilyen alakjai is vannak, sőt ma szokottabbak amazoknál: *jössz, jöttök, jönnek, jönni* stb. s a befejezett cselekvés országszerte rövid hanggal: *jöttem, jöttél, jött;* hasonlókép mindig: *jöhet.***

Példák a különböző alakokra:

a) *v* hanggal: *hyutatak* (azaz hívaték) EhrC. 60, *hywnya* ThewrC. 200. *fuuyak* Komj. 112. *vivtatja* Tin. 209. *viwnya* Born. Ének. 259. *rívnak* 455. *syunac* Mon. Kép. 57. *szivta* Czegl. Japh. 161. *rívtak* Dug: Szerecs. I:399. *felfuvja*, Arany: Arist. II:158.***

b) *v* nélkül: *hyatoc* vocate MünchC. 54, sőt *hyd* voca JordC. 634; *úúny tepny* PeerC. 23; *zwni* VirgC. 52; *vytok* és hadakoztok Sylv. VjTest. II:116; *hílac* Kár: Bibl. I:456; *hitta* Zvon. Post. I:397. — *gyájék* palócz és Kecsk., *gyünek* és *gyönnek* Eger, *gyüni, gyün*, Csanád m. de *gyünnek, gyüttök, gyüssz* es *gyün-mén* u. o.; *gyüsz* Arad.

* Ma legalább nem áll, hogy: „*szöjjön* v. *szövjön*, jó mind a két mód" Kaz: Lev. 1:359; *szövték* Kaz: Munk. II:241.

** Úgy látszik az infinitivusban más igéket is ejtettek azelőtt így: *lünni* (lőni) Zr. II:70 (Kaz. kiad.); az szél az hová akar *fonni*, fú, Zoly:Elm. 97; — *wynnya* LevT. 1:175, „*vinni* és hadakozni" Mel: SzJán. 243. — Sőt: *vinnájók* (vínák) Zvon: Post. II:255.

*** Noha már legrégibb codexeinkben előfordulnak *e* nélküli alakok, Geleji Katona I., ki különben is az etymologikus helyesirás mellett kardoskodott a következő szabályt állítja föl (Titk. 1109): „A mely verbumnak themajában *e* betű vagyon, a több róla ágazott personákban és tempusokban is ott kell lennie, mint: *bucok, bucsz, buc; bucunk, buctok, bucnak, bucni.* Ezen módon: *sivok, rivok, szörök, nyövök* stb." Hasonlókép irja pl. *fucni, fucta, jöcjönek* (u. o. 9, így: *jöcni* Medulla Lat. 423). — sőt: „kigyóban *buct* ördög" Titk. 358. V. ö. „a kiket ki-*hívt* vala" Telekesi: FLél. 134; „ha kedve jött, két kézre *rívt*" Czuczor I:39 — Ez az alak rendesen egytagú: *hitt, rítt, rött, lött, jött* stb. Így már a régiségben is: ebnek farába *lőt* nyil. GuaryC. 9, meg *nyőt* ruha Helt: Próf. 183. A kéttagú csak mint igenév használatos néha a következő igékből: *(meg-)hívott, rívott, szívott, óvott, rovott, szövott*: így Kecskeméten: „*nyövött*, kopott" Nyr. VIII:15. De „nyilat lövött" Lisznyai Krón. 1692. 119.

Digitized by Google

A *fuv-* és *buv-* igetőknek nagyon elterjedt *j*-hangú mellékalakjuk is van: *fuj buj* és *fúj búj*. A *j* és *v* valószinűleg egymástól független változatai egyazon régibb mássalhangzónak (v. ö. Budenz: MUgSz.) — Adatok:

szél *fuy* Zvon: Post. I:873, Kár. Bibl. 633; *fujnak* Pázm. Pr. 63; *fujóval fujtat* Com: Jan. 104 (*furtat* GKat.); *fuyallyon* MA. Tan. 189. (a régieknél rendszerint *fuall*, de *fuvall* is; mai irodalmunkban csak emez) stb. — *buias* Born: Pr. 16, *bujás* Zrinyi I:95 (Kaz. kiad.); *meghuynac* minden szegeleteket MA. Tan. 9; *buydokva* MA. Scult. 1020; *bujdos-* (a bujdosó buvik, Ar. „V. László"); *bújik* és *bávik* Csanád m. stb.

A *j*-vel e két igét egészen végig lehet ragozni, s pl. a Duna mentén és Dunán túl alig is hallani másképp, mint így: *fujok, fujsz, fuj; fujunk, fujtok, fujnak, fujtam* stb. (*fuját* v. *fujátok* Somogy; *hófujás* u. o. és a palóczoknál).

Nyelvemlékeinkben s néhol a népnyelvben az első csoportnak többi igéje is előfordul *j* hanggal (v. ö. *reio* BécsiC., DöbrC. *riyu* Helt.):

hij vocat, Matkó: Bány. 24, Lászl. Petr. 175, Amade: Vers. 108; *hijsz* vocas MA. Bibl. II:36; *hijnája* MA. Scult. 729; *meghijta* (Hetés) Nyr. II:476. — *rij* harmadik szem. Fal. 574., 610. — *riyhassac* Helt. Krón. 15; *rijna* Szék: Krón. 23; *rijni* MA. Scult. 401, *rijni* Pázm. Pr. 355, Fal. NU. *rijnak* Amade: Vers. 84. 169. — *szijhattya* Kár. Bibl. 537; *szijnak* Pós. Igazs. 460; *kiszijta*, Paskó: ESir. 9. Fal. NU. — magát *ájni* Born: Pr. 465; meg-*ájták* magokat Pós: Igazs. 314; *megájtam* MA: 18. zsolt. *ájd* u. o. 10. zs. *ajd magad* Felv: SchSal. 36; *ájom, ájod, ájám, ájnám* Gyarm: Nym. I. (a „törvénytelen" igék táblájján); nem *ajhatom* magamat Kónyi: Hajós 52. *ájva* Vitk: Munk. I:146.

Sőt még a *jör-* tő helyett is találunk itt-ott *jij-* alakot: *ijy vala* venit Helt: UjTest. C7; *ijyhet* Helt: Kr. 38, 55; *jijne* Megy: Dial. 201, *jijni* u. o. Előb. 9; *jijni* Pathai: Sacr. 328.

II) Az *sz* hanggal bővülő *v*-tők.

Ide tartozik mai nyelvünkben a következő hét ige: *lesz, tesz, vesz, risz, hisz; esz-ik, isz-ik*. Ezekről nem mondhatjuk Révaival, hogy „*sz* consona evanescens", s nem nevezhetjük őket, mint Révai után a legtöbb nyelvtan tette, *sz*-enyésztő igéknek. Mert, hogy ezeknek a valódi tője *v*-re végződik, kétségtelenné teszik a rokon nyelvek (l. Budenz szótárát). Az *sz* hangnak ma semmiféle jelentésmódosító erejét nem érezzük, s azért joggal mondhatjuk, hogy *lesz, risz* stb. csak egyik tőalakja.

Digitized by Google

ezen igéknek. De nem hiába, hogy ez a tőalak ma is általában csak a folyó cselekvésben dívik: az *sz* valaha csakugyan a folyó cselekvés jele, ill. gyakorító képző volt, mint a *ragyon, mëgyën* igék *gy*-je.*

Az *sz* állandó eleme a folyócselekvés alakjainak (a *lësz* ma többnyire kettős *sz*-szel).** A ragozásnak egyéb alakjaiban soha sem fordul elő az *sz*-es tő. Továbbképzés alapjául is ritkán szolgál. Az e nemű szók mind újabb keltüek.

Így a *hiszékeny* szó (v. ö. *hivékeny* Arany: MO. I. 106, mint *tevékeny, jó-tékony*); így az *ëszëget, iszogál*-féle gyakorító igék („a ti egészségtekért iszogattunk" Vitk: Munk. II:15; „*viszeget* v. viddegél" Szvor. Nyt. 232. §; *eszegelődik* ‚eddegél' Nyr. I:456. *iszkurál, iszos* Tsz.; más példák NyK. XVII:53, és Lehr: Toldi 380; v. ö. még „egyet-egyet *iszintott*" u. o. 384). Valamivel régibb példánk csak egy van: *hiszeltet* persvadet (Faludinál).

A többi ragozott alak mind a tiszta tőből van képezve, csakhogy a *v* azokban is többnyire eltűnik. Legtöbbször látjuk a *v*-t az elbeszélő multban:

levének, tevé, vevék, iván, ivánk stb.: *eweek, yweek* JordC. 386, Virg. 48; *ivának* Batizi „Gedeon" 91., 92. vv.; *vóue:* adduxit eam Helt: Bibl. I. A4 (de *v* nélkül pl. „úgy *viék* el tőlem" LevT. II:22; különben régi irodalmunk rendesen az összevont alakokat használja: *töm, töd,* e h. *tevém, tevéd: lék, lők* e h. *levék: ön, önek* e h. **evé-n, evé-nek; vónek, vönek* e h. *vivének* stb.)

Különös, hogy a beálló cselekvés rendes alakja *v* nélkül van: *lë-end, të-end, vi-endő* stb. Így már régi nyelvemlékeinkben: *leend* KulcsC. 10. *iangiatok* Ozorai: Christ. 182. *viended* Sylv. UjTest. I:8 stb. Sőt a melyeknek tőbeli magánhangzója *ë*, már legrégibb emlékeinkben összevonva is előfordulnak, pl.

emdul HB. *vènd, tènd* stb. Bécsi és MünchCC., olv. *êmdül, vênd, têmd* stb.; v. ö. *lendnek* Ver: Verb. 192.

Az eredeti *v* ritkán fordul elő, pl. *hyvendeu* FestC. 26., 247. *hyuend* TelC. 187. *tevend* 1508. RMNy. I:LXI. *iavndik* Sylv: UjTest.

* Lehetséges, hogy valaha minden magyar igének volt képzővel jelölt praesense is, mint az osztják nyelvben maig van. — V. ö. Hunfalvy NyK. V:261; Budenz, Ugor alaktan 33; Nyr. XIV:27. L. még alább.

** Azért hihetetlen a köv. balatonmelléki közlemény Nyr. II:93: „*nem irom*: nem iszom." — A keleti székelységben a tárgyas ragozásnak ilyen alakjai is hallhatók: *rigye, rigyem, igyam* stb. (v. h. *risz, riszem, iszom*). Ezek a felszólító módhoz hasonult *lássa, lássak* (= *látja, látjuk* féle alakok analogiájára képződtek; l. az Igeragozást.

Digitized by Google

I:131, *iuānyātoc* 136, *iuandgyátok* Helt: UjTest. u8; *leuendő* Eszt. Anyasz. 127, *vivendesz* Forró: Curt. 422, *ivandom* Vitk: Munk. I:88.

Ellenben gyakrabban találkozunk hiatus-enyésztő *j*-vel, pl.: *teiendetec* BécsiC. Baruch 2:22, *leyend* JordC. 408, ÉrdyC. 571, *eiendel* Tel: Evang. II:284, *lejend* MA: Bibl. I:8, *ijándunk* Batizi „Gedeon" 90. v. stb. stb.

A Jord. és ÉrdyCC. néha *h*-t írnak: *yhandyk* JordC. 433 (*yandyk* u. o. 633), *tehendő* ÉrdyC. 554.

A *lét, étel*-féle alakok valószínűleg szintén **lë(v)et* **ë(v)etel*-ből vannak összevonva, s azt bizonyítják, hogy a mai *hit, vitel, ital* valaha szintén hosszú-hanguak voltak: **hít, vítel, ítal.*

Az *ëvés, ivás; evő, ivó* alakokban a *v* majdnem mindenütt s mindig megmaradt (*ëés, iás* Nyr. II:473).

Mássalhangzók előtt a *v* mindig elenyészik (olyan alakok, minők *hívnám, óvtam,* ebben a tőcsoportban nem találhatók); pl. *lënne, tënné, rittem, ván, lévén* (meg van *éve,* pal.; *iva* Dug:Pb. II:190) *cëhet, vitet* e. h. **lëv-ne,* **tëv-ni,* **viv-tem* **iv-ván* stb. stb.*

Az imperativus *lëgyën, tëgyën, vigyën* stb. e h. **lëvjën,* **tëvjën,* **vivjën;* régebben *légyen, tégyen, vígyen* (az utóbbi h. *végyen* Mad: Evang. 49), mint a második személy ma is *légy, tégy.* V. ö. „*vîgy*" MA: Bibl. I:80; „*hígy* vel siculice *higygy*"** mondja Kassai Szókönyve II:419. Az utóbbi kiejtés másutt is el van terjedve, talán azért, mert ennek az egy igének rendesen a tárgyas alakját használjuk: *higgye, higgyed, higgyétek* stb. Azért viszi át a mai irodalmi szokás a tárgyas ragozásnak *helyesirását* is a tárgyatlan alakokba: *higgyen, higgyünk* stb.

A perfectumban mai köz és irodalmi nyelvünkben ez a rendes ragozás: *tëttem, tëttél, tëtt, tëttek, tëttük* stb. Csak az *ëszik, iszik* tesz kivételt, mert az egyes harmadik személyben megtartja a teljes tőt,*** tehát: *ëttem, ëttél, ërett; ittam, ittál, ivott, ittak* stb. Azonban az *ëtt* és *itt* mellékalakok is előfordulnak a régiségben s a népnyelvben.† Példák:

* Sajátságos mesterkélt alak: „*evenni* s innya" Nyr. VIII:232. 229. — Néhol hamis analogia szerint: meg van *ëdre* e h. éve, pl. „föl van *ëdre* a kezem az erős lugtól" Sopr. m.

** Kérdés, szintén az akkori székely kiejtésen alapúl-e Heltai irása: *vidgyúc* Mes. 6, *vidggétec* Uj Test. Q5, *vidggúnc* Y8.

*** V. ö. a 220—1. lapon az ikes igék perfectumáról szóló jegyzetet.

† Az *itt* mégis ritkább, mint az *ëtt:* mert találunk ilyen kifejezéseket is: «*sem ett, sem ivott* affélét» Pázm.: Pr. 37; ha *ít és ijutt* volna» Cisio J2, «*ít és ijutt*» MA: Scult. 752, «*ett vagy ijutt*» Medgy: 3 Jaj. II: 152. *ëtt* és *ivott* (*ivutt*) a Székelyföldön s úgy látszik Egerben is.

Digitized by Google

semmit nem *őt* vala Born. Ének. 504. sok kenyeret *ett* meg Bethl: Önél., *ött* Csúzi; Síp. 587. jó izűn *ett* Gyarm: Nym. II:112, Ar: NCz. 3:12; *ett, itt* (palócz: Tsz. (barkó) u. o. s. v. *itt); ëtt* és *itt* Debreczenben, Somogyban; *yth* bibit JordC. 633, *it* VirgC. 46, *itt* Helt: Bibl. I. D3, *ett itt* Cseng: Jer. 27, *ëtt* és *itt* (Szlavónia, Nyr. XXIII:262) *itt* Nyr. VIII:373.

Viszont az *ëszik, iszik* többi személyeiben s a többi öt igéből is találunk itt-ott teljesebb alakokat; pl.

iottatoc BécsiC. Zach. 7:6, „*sem eettem, sem ywttam*" ÉrdyC. 514b; *ëvëttem, ivottam,* Nógrád megyéből idézi Révai: Ant. 144, s a Tsz. is mint „palóczos alakokat közli; igy Nyr. VIII:369 (a palóczoknál tehát előfordul mind a kétféle ragozás: *a) ivottam, ivottál, ivott, b) ittam, ittál, itt*); — *hijött, löjött* (Göcsej) Nyr. II:233, 234, *vüjött* u. o. 234, 466 (v. ö. *öjött, öjögetött* u. o. 467, 466).

Nyelvemlékeink szétszórt adataiból azt következtethetjük, hogy azelőtt az eddig tárgyalt hét igén kívül, még négy tartozott ide: *óv, von, metsz, tetsz-ik.* Lássuk egyenként.

Óv. — A folyó cselekvés *sz*-es alakja. *ósz,* kimutatható a XV. sz.-tól a XVII-ig:

ozyuala [olv. *ozya-uala*] véle soká való lakását: *cavebat* cum eo morari diutius EhrC. 12. ő magát gonosz példátúl *ozza* vala HorvC. 252. *meg oszod* magadat KTörök: Sz. Ján. 23.

MA. szótára is említi: *oszszom, oszom* (a latin részben is s. v. tutor, caveo); PP. is, de ez már a latin részben ezt teszi helyébe: *ovom.* Később az *sz*-es praesens egészen kiment a divatból. De megindult ideiglenesen egy más-irányú fejlődés is; t. i. az *sz* behatott más alakokba:* „kártól meg *ózà*" BFazekas: Assz. 45; „hogy meg-*ósznók* magunkat" Veresm.: Tan. 203.**

Az imperativus a XV. s XVI. században többnyire *ógy-* (*ógyad, ógyátok* stb.), noha *ój* is előfordul már a JordC.-tól kezdve s később egészen kiszorítja amazt. Kérdés, mennyire hiteles Verancsics szótárának ez az adata; „cavere, hüten: *odani*", melynek egyebütt sehol sincs nyoma.*** Talán csak az *ógyad*-féle (mintegy *ódjad*) imperativusból van elvonva. Ezt határozottan állíthatjuk arról az állitólagos *ógyni* igéről, melyet SI.-nál találunk.

* Ugyanez történt néha a *tesz* igének ezen különös kapcsolatában (melylyel az őrségi nyelvjárás ma is él): *mitszek, metszek* e h. *mit teszek.* Minthogy ez egységes szóvá lett, egyszerű igeszerűnt kezdték ragozni, p. több. 2. *metszetek?* 3. *metszenek*; sőt az *sz*-et átvitték más alakokba, v. ö. «*mettszene* ilyennel?» Csákt. Ajax 9 e h. mit tenne; «*mezzet* Isten az szovárványnyal» Born. Evang. I:263 e h. mit tett, mire használta.

** SI.-nál «*oszni, oszszani*: defendere, tueri» úgy látszik csak MA. után.

*** Loderecker csak Ver.-ből vette át.

Digitized by Google

Von. — A *vonsz-* alak régi irodalmunkban csak a folyó cselekvésben szerepelt, holott ma, lágyan ejtve: *vonz,* szintúgy végig ragozzuk, mint a csupasz *von* tőt.

A harmadik személy régieknél mindig *-n* raggal *vonszon,* mint *lëszën, tëszën, viszën* stb., a mi ez igék ragozásának egyik jellemző vonása (pl. Pázm. Pr. 64: „Istenhez vonszon", így Pereszl. CorpGramm. 500: *vonszok, vonszasz, vonszon* stb.), még Révainál is mint élő alak van említve: „hodieque dicitur *vonszon*" Gramm. 876. — Az imperativus a régibb nyelvemlékekben mindig *vongy,* pl. HorvC. 258, GömC. 126 stb. — Csak a *v*-hangú tőt nem mutathatjuk ki.

Metsz. — Az *sz* régente itt is a folyó cselekvés jele volt, s a harmadik személy így hangzott: *metszën;* már Révai idézte Gramm. 876 a köv. példát: Minden szőllővesszőt, ki gyümölcsöt nem hoz, *ki metszen:* omnem palmitem tollet (Pesti G: NTest. Ján. 15:2). — De kimutathatjuk a *v*-hangú tőt is, melyet már Révai éles esze megsejtett a BécsiC. köv. mondatában: *El-metőm* én vesszőmet: praescidi virgam meam (Zach. 11:14). Révai ezt így magyarázza: „*el-metőm,* praescidi, *ő* vocalem ut mihi videtur, habet cum manifesto contractionis indicio; ego enim *el-metőm* censeo esse de *el-metürém,* sicut *vőm* de *verém,* et *tőm* de *terém*". Különös, hogy a BécsiC.-nek épen azt a két helyét nem említi Révai, mely az ő véleményét csattanósan igazolja: „Kétszer csapá ő nyakát és *èlmètuè* ő fejét": percussit... et abscidit caput ejus (Judith 13:10). Ő a menden hütötleneknek fejét *èlmètue:* caput incredulorum incidit (uo. 13:27). Ugyanezt az *elmeté* alakot olvassuk a MünchC.-ben is Ján. 18:10: *èlmètue* ő jog fülét": abscidit auriculam ejus dextram. Szintúgy e két nyelvemléknek kiegészítőjében: az AporC.-ben. *Meté* h. *metté* („el mette") ÉrsC. 411b. A *v*-s tő lappang még a BécsiC. *mètëni* (olv. *metënni,* **metër-ni*) és a MünchC. *metöttö* (**metörtö*) alakjában; az utóbbihoz v. ö. lábait *elmetáttek,* NádorC. 566. nyelvét *ky metettek* ÉrsC. 347b.

A *gy* hangú imperativust is megtaláljuk. Ezt várnók: **metëgy-,* **metögy-,* de tényleg csak összevonva fordul elő, még pedig **metgy* helyett természetesen *medgy-, meggy-.** Példák:

mèggetve el succidite BécsiC. Dán. 4:11; ne *mèggüe* meg azt: non scindamus eam MünchC. Ján. 19:24; így még az

* V. ö. a *mit teggek* régi összevonását: *medgyek, meggyek* (*mit teszek metszek*).

Digitized by Google

AporC.-ben s a DöbrC.-ben (*meggyed* h. további összevonással *medd*, írva *mëd*, négyszer fordul elő a MünchC.-ben, v. ö. *tëgyed: tëdd* stb.).

A *metsz-*, *metv-* alakon kívül nyelvemlékeinkben a rövidebb *met-* is előfordul, mely máig a köznyelvben csak a *mess* imperativusban s a *metél* igében maradt fönn (azonkívül: *metetkor:* szőlőmetszés idején, Dráv. Nyr. V:521. *megmetem* a szőlőt, Ugocsa Nyr. VIII:426. *lábmető*, l. Herman: MHal.). Ellenben a *metsz* tőt az *sz* hanggal ma minden alakon végig ragozzuk, kivéve az imperativust.

Tetsz-ik. — Ennek is azelőtt egyaránt használták *sz*-es és *sz* nélküli alakját (pl. *tetic* BécsiC. 46b. *feltetic* MünchC. 166. *tetnek vala* videbantur Marg. Leg. 113. így MünchC. többször stb.), de az utóbbi itt is csak az imperativusban maradt fönn: *tessék*. Ellenben a *tetsz-* tőt most végig ragozzuk: *tetszett*, *tetszék* stb., holott régi nyelvemlékeink csak a folyó cselekvésben használják. A perfectum: *tetött* Komj., *tetütt* Dáv: VDisp. Az elbeszélő mult: *tetewnek* azaz *tetövék* Komj. 8 *tetueck* DomC. 260. ma *tetszék; tetüvék:* apparuit Sylv. I. Ján. 4:9; összevont alak: *el felthethewnek* (így közli Szilády RMK. I.244., nem *el fel thethenek*, mint a NySz.), tehát *fel-tetőnek* e h. *tetüvének* Pann. ének 136. vers.

A *gy*-hangú imperativust is megtaláljuk, még pedig teljes alakjában (nem összevonva, mint fönn a *metsz* igéét): *tetelgyenec* placeant Kár: Bibl. I. 655. *kitetűlgyéc* MA: Tan. 199. és Summ. Bon. 167. (Az itt idézett adatok nagy részét már Révai említi Gramm. 875.).*

d) Az *sz* vagy *d* hanggal bővülő *e*-tők.

Ide tartoznak I. az *alszik*-félék, II. a *csalódszik*-féle reflexiv igék, III. a *hírhészik*-féle denominalis igék.

I. *Alszik*, *fekszik*, *nyugszik*, *alkuszik*, *eskűszik*; — **tiloszik*, *kérkëszik*, *szerkëszik*.

Ezeknek előfordulnak olyan származékaik is, melyekben talán soha sem volt *e* hang. „Menjetek be *fegiére* zsákban:" ingredimini, cubate in sacco. BécsiC. Joel 1:13. ezt Révai Gramm.

* A *tetszik* ragozásához hasonlóan lehetett valaha a *látszik* igére is, v. ö. imp. *lássék*, mint *tessék*.

Digitized by Google

873 így olvassa: *fekjetek*. Megerősíti ezt a sz. Bernát hymnusának 183/4. sora, melyben a CzechC. és a ThewrC. egyezőleg írja: *fekyőn* ill. *fekyen*.* — *Áland-* is olvasható néhány codexben a mai *alvand-* helyett; így Bécsi, Érs., Döbr. CC. Továbbá *eskendik* MünchC., JordC. Sylv. — Még gyakrabban találkozunk a köv. alakokkal:

aló MünchC. kalend., *fekő* BécsiC. Ruth 3:8, Jud. 14:14, *fekő* Madarász: Ev. 786, *eskés* JordC., ÉrsC., *eskis* Sylv. Uj Test. I:23 stb. Mai nyelvjárásokban is; pl. Kunságban: *fekés* Nyr. II:474, a palóczoknál: *aló, fekö* VIII:451, V:271. *fekö* beteg Pal.; Őrségben: *alás, fekis* II:374, VII:372 stb.**

Egészen rendesek már a codexek korától fogva: *alhatik, fekhetik, nyughatik, alkhatik;* továbbá *altában, fektemben, nyugtom*. De ezek lehet, hogy a *r*-s tőből valók, mert itt-ott ilyeneket is találunk nyelvemlékeinkben: *aluhassam* Pécsi: Sz. Ágost. 16b. *aluttában* Pázm: Préd. 300 stb. (háromszéki nyjban is: „fekhetik, *fekühetik*, fekädhetik“ MNyszet. VI:358.). Az *altat, fektet*-féle míveltetők újabb keletüek, mert codexeinkben s régibb íróinknál még rendesen ilyen alakokat találunk: *alut, alot, nyugot, esküt* (ma is Szék. Tsz.), *esköt* (ma is Udvarh., Kriza 477.) vö. közny. *esket*), *alkut, alkot* (az utóbbi ma is így van), és *alutat* (Melius, Bornemisza), itt pedig az *u, o*-féle hangokban szintén a *r* lappang.

Az igeragozási alakokat előbb csak úgy soroljuk föl, mint a *lész-, tész*-féle igékéit, s csak azután tárgyaljuk a *d*-vel bővült tőalakot.

A folyó cselekvés (számba véve az elavult ejtéseket is): *aluszik, aloszik (aloszon), alszik: feküszik, feköszik, fekëszik, fekszik (fekszën); nyugoszik,*** *nyugszik; alkuszik, alkoszik* (csak legújabban itt-ott *alkszik*); *esküszik, esköszik, eskëszik*. — Az *sz*-szel bővült tő itt sem fordul elő a ragozásban, máshol mint a folyó

* Szász K. is írja egy helyt („A holt katona“ németből): *fekjék* e h. *fekudjék*. Kérdés, a nép nyelvéből vette-e vagy maga alkotta.

** Budenz (Alaktan 105) azt mondja, hogy az *alás, aló*-féle alak «lehet bár az egyszerű alapigétől való, noha inkább hihető, hogy a *r* csak kiszorult». — A palóczoknál *fekbl* is hallható, de ezt bizonyosan a *hábál* analogiája hozta létre.

*** Ennek is volt *a*- hangú ejtése; v. ö. *meg nyugonce* Helt:Bibl. I. A3. *elnyugat* u. o. F4. *elnyaggatt* Sylv. Uj Test. I:50 stb., sőt még ma is: *nyugudj* Kriza 555.

Digitized by Google

cselekvésben.*. De találkozunk itt is e tőnek továbbképzéseivel: *aloszékony* megvan már a XVI. századi Cisióban, *aluszékony* Pázmánynál s MA.-nál (*al'székony* Kónyi: HRom.b), *megnyugoszt* már a PeerC.-ben; s az előbbi mintájára van képezve egy őrségi közmondásban ez a melléknév: *fekiszékeny* (azaz heverő, lusta, MNyelvészet V:104); *aluszi* somnulentus Otrokocsi: Orig. Hung. II.220. (*esküszni?* Sopr. m. Tsz.).

Többnyire tisztán megvan a *r* hang az elbeszélő multban: *alurám*, v. *alvám*, *feküvének* v. *fekvének*, *esküvénk* stb. De régi nyelvemlékeinkben néha ezek az alakok is olyan összevonást szenvednek, mint a *lész*, *hisz*-féle igék, úgy hogy a *r* hang beleolvad a körülötte levő magánhangzókba; pl. *feküvék* h. *fekevek fekők* jacui EhrC. 74; *el alvek:* dormivi KeszthC. 142, *ívgom* -- *nyugóm:* quievi DöbrC. 517; *meg eskűnek:* juraverunt JordC. 306. *meg eskűem* Sylv: UjTest. II:101.) — L. bővebben az igeragozásban.**

A beálló cselekvés alakjában néhány codexet kivéve állandó a *v;* pl. *alvandotok* KeszthC. 164. KulcsC. 157. *nyugrándik* Gyarm: Nym. I:233. *fekvend* Kaz: Munk. VI:106. *fekvendő* Jókai: Vadon virágai 201.

Az *-ás, -és, -ó, -ő* képzők előtt rendesen megvan a *v:* pl. *aluvás* v. *alrás*, *nyugvás* v. *nyugrás*, *feküvő* v. *fekvő*, *alkuvás*, *esküvő*, (*eskűűes* WeszpC. *eskőűés* Kár.); *alrad* Tsz.[2] stb.

Mássalhangzók előtt ezen igék *r*-je is mindig elenyészik. Példák:

nugonnanak Sylv. UjTest. II:142 *fekenni* BécsiC. 42. MA. Scult. 86. *alonnyek* DomC. 162. *fekőt* azaz *fekött* 31, *nagottak* EhrC. 40, *eskőt* NádorC. *aluva* Kár. Bibl. 483. *alűván* Dug: Pb. II:17 *feküvén* Com. Vest. 81 (az utóbbiak aztán rövidülnek: *alva*, *fekve*) -- ezek helyett: **nyugov-nának*, **feköv-ni*, **feköv-t*, **nyugov-tak*, **esköv-t*, **alav-va*, **feküv-vén* stb.

Az imperativusnak nyelvemlékeinkben ilyen alakjai vannak:

nugoggal BécsiC. 7, *nagoggatoc* MünchC. 65, *nagodgiatok* Fel. Bibl. 46; *fekej* BécsiC. 6, *fekádgy* Decsi: Adag. 139, *fekedgyec*

* Szabálytalan alak: «hol tetemei *nyugszának*» Kaz: Munk V:208. Hasonlókép a köv. *sz* nélküli folyó es. (mint az *iszik* igénél idézett *icom*): «Igaz nekem úgy légy, mint igazán *eskom*» Ar: BH. I:34. De a palócok közt is hallani ezt a tréfás eskuformát: *eskem-beskem*.

** Összevonás nélkül ritkán hiányzik a *v*: *eskőek* VirgC. 114. *fugad* NagyszC. 290. *tylocek* WinkC. 144.

Digitized by Google

MA. Tan. 754; *alwjwnk* ThewrC. 134, *alwgeek* ÉrdyC. 607b, *aludgyéc* Kár: Bibl. I:180 stb.

A *gy* hang megnyújtását, a miben ez alakok a *légyén*, *igyék*-féléktől különböznek, lehetne talán abból magyarázni, hogy itt e mássalhangzó nem az egészen súlytalan második szótag elejére esik, hanem a mellékhangsúlyos harmadikéra. Minthogy azonban más alakokban már régóta előfordul ez igéknek *d*-vel bővült tője, egyszerűbb lesz az a föltevés, hogy az imperativus is — ha nem is kezdettől fogva, legalább idővel — a *d*-végű tőhöz csatlakozott, tehát: *nyugod-jál*, *feküd-jänk*, *alud-j* stb., mint ma irják általánosan.*

Hasonló kétség merül föl a perfectumra nézve. *Fekőt* azaz *fekött* BécsiC. 31, *nywgottanak* JordC. 448, *alut* VirgC. 50, *eskwtem* u. o. 5, *eskőth* JordC. 803 stb. így elemezhetők: **feköv-t*, **nyugov--tanak*, **esküv-t* stb. — De másrészt így is keletkezhettek: *nyugod--tanak*, *esküd-t* stb. (mint ma szokás írni). Csakugyan már Haller HHist.-jában így olvassuk: *nyugodtak* III:111. Sőt már codexeink kora óta találkozunk a harmadik személyben határozottan *d*-hangú alakokkal: *nywgodot* ÉrdyC. 511b. *akodot* RMNy. IIIb:90. (kétszer. olv. *alkodot*), *aludott* Tussai: Apol. 1748. 141, *aludot* Haller: Telem. 243; s újabb időben mindig gyakrabban, nem csak az íróknál, hanem az élő beszédben is: *feküdött* Kaz: Munk. II:335, „Havi Szemle" I:154, *aludott* Pet. „Befordultam...", Mikszáth: Nemz. Ur. 276.

Szintúgy vagyunk az infinitivussal és a föltétes móddal. Itt is találunk már codexeinkben *d*-vel irott alakokat: *nywgodni* JordC. 554. ÉrdC. 554. *nywgodnanak* JordC. 394. *nwgodneek* ÉrdyC. 515b. *nugodni* WeszpC. 62. *nyugodni* VirgC. 92. *alkodni*, *meg-alkodni* Veranesics, *alkudniok* Zrinyi. — Codexeinkben az *alszik*, *fekszik* igéknek ilyen alakjait nem találunk (kivéve egyet: *fekednék* LányiC. 426), valamint az *aludott*, *feküdött* perfectumokat sem; hihető, hogy ezek csak később a *nyugodott*, *nyugodnék*, *nyugodni* analogiájára képezték *d*-hangú alakjaikat.

* Ámbár a *gy*-féle helyesírás még a legközelebb multban is előfordul itt ott (Arany J. is igy szerette irni, v. ö. V. László-jában ezt a rimet: *vagy úgy* — *aluggy*; hasonlókép a perf.-ban: *fekatt* Toldi szer. 3:36. *eskütt* 59), s az Akadémia helyesirási szabályai ma sem hibáztatják.

Digitized by Google

Nyugodik, alkudik, esküdik a folyó cselekvésben is előfordulnak, de *aludik, feküdik* tudtomra sehol.* V. ö. az lelkek az koporsókban *nyugodnak* MA: Tan. 1039. Így *nyugodok, nyugodunk* stb. a palóczoknál s az Alföldön; *esküdik* Szentes Tsz. Göcs. Nyr. III:425. Mátyusf. Nyr. XX:121. *esküdő* Szeged és Mátra vid. Tsz.

A beálló cselekvés ritkán fordul elő *d*-vel, pl. ha meg *eskedendevl* én nekem CornC. 365. *alkudandom, alkudandó* MNy. Rendsz. 245.

Nyugodalm codexeinkben közönséges; *nyugodás* is van a Keszt. s a NádorC.-ben; *alkodás* Verancsicsnál, *esküdés* MA. 4. (*aludás, feküdés* tudtomra sehol). — „Hol a nap *nyugodóba* száll" Bajza: Munk. I:162. — „Nap-*nyugodva* s halálához közel lévén így szól" Czegl: Japh. 142. — *Alkodhatik* Telegdi és Pázm. — *Nyugodtat* előkerül Pázmánynál (így, *dt*-vel idézi Pázm. Imáds. Könyvéből Révai 872. s így találjuk a kezünknél levő 1725.-i kiadás 13. lapján); *nyugottat, megnyugottat* már Heltainál is (NySz.); újabban *esküdtet* is.

Egy **tilosz-ik* igét is nagy valószinűséggel következtethetünk (a minthogy következtették is Mátyás F. „Magyar Nyelvtudomány" II:48. CzFSzót. és most a NySzótár is) nyelvemlékeinknek következő alakjaiból:

tiluvt gyümöles HB., az meg-*tylloth* gyümöles DebrC. 509, olv. *tilott* e h. **tilovt;* — nem *tilovek* meg az ő gonosz szándokáról, NádorC. 155; a WinkC. megf. helyén 144: *tylovek;* — ne *tilojjal;* ne compescaris DöbrC. 154; *tylogyek* LevT. I:73, *tylogyam* 306;** — végre a mai *tilt* a HB.-ben még *tilat* (*tilatoa* = tiltá), ép úgy mint a mai *olt* régente *alat, *olat* volt.

Ide tartozott azelőtt a *kérkedik* ige is, mert ilyen mellékalakjai voltak: *kérkészik, kérkösik, kérkődik.* Monoszlainál az elbeszélő mult így fordul elő: *kérkőnel,* a végzett cselekvés

* Nyelvtanaink és szótáraink sem ismerik ezeket, míg az előbbi hármat igenis emlegetik (l. p. MNy. Rendsz. 245. CzF. szótára). Nincs tehát igaza Hunfalvynak, mikor NyK. V:261 azt állítja, hogy e két igének is «praesense» *alu-d-om* v. *alu-sz-om, fekü-d-om* v. *fekü-sz-om.*»

** Mátyás F. ezeket hosszú *ö*-vel olvassa s a praesenset így állítja fel: „*tilödik, tilöszik*": hasonlóképp olvassuk ErdTörtAd. III:145 *tilödnünk.* De a *nyugodik, nyugoszik* analogiája rövid *o* mellett szól: *tilodjek, tilodunnak* (így NySz.).

Digitized by Google

Zvonaricsnál *kérkűt* (mint *fekütt* stb.) *Kérkëdés* mellett van *kerkőues* Eszterházy Tamásnál, és *kérkëdékëny* mellett *kerkőuckőny* Beythénél. (Mindezeket az adatokat l. a Ny. Szótárban.)

Úgy látszik, codexeink korában volt még egy *szerkëszik* ige is, melynek ragozása az előbbiekéhez hasonlított. V. ö. a következő alakokat:

zèrkenni concumbere, BécsiC. 168, commisceri 170, én nekem *zerkhennem:* mihi adhaerere DöbrC. 140 (**szerkëv-ni*); — *zerkhewt* conjunctus EhrC. 10. (Ez az adat és az előbbi is azt sejteti, hogy ez volt az eredetibb kiejtés: *szerkhëszik.*) *zerkettem* adhaesi KeszthC. 329. KulcsC. 200 (**szerkëv-tem*); — *zerkuen* EhrC. 155; — *zèrkeggel* commiscere, BécsiC. 169; — egybe *zèrkëtët:* conjunxit MünchC. 49. (v. ö. *esket, alkot* stb.)*

A *szerkëszik* alakot azért nem lehet biztosan megállapítanunk, mert codexeink az *sz, z* hangokat nem különböztetik meg egymástól. Az olyan alakokat tehát, minő pl. *zerkőznec* DebrC. 438, a *szerkëzik* igéhez csatolhatjuk, mely úgyis mindenféle ragozással előfordul már a CC.-ben; pl. *zerkezinek* adhaeserunt DöbrC. 49. *zerkezet* adhaesit KulcsC. 242. egyesülj avagy *zerkezzel* WinkC. 358. *zerkezni* NagyszC. 317. s már az *sz*-től megkülönböztetett *z*-vel: együve *szőrkőznek,* Lépes: PokTük: I:116 (caus. *szerkëztet,* miből csak a XIX.században lett *szerkeszt,* úgy hogy a NySzótár hibásan vette föl a *szerkeszt, összeszerkeszt* mutató szókat, az ott idézett adatok is mind a *szerkesztet* tőből magyarázódnak: a *szerkezet* főnév maig fönmaradt). Egyébiránt a *szerkëz-ik* ejtés ép úgy válhatott magából a *szerkësz-ik*-ből, mint pl. alább a III. csoportban *vérhësz-ik*-ből a mai *vér(ë)z-ik.*

II. Visszaható igék. Az előbbi csoportban is eredetileg visszaható képző a *r* (l. Budenz, Ug. Alakt. 104), csakhogy azokban ez a jelentés elhalaványodott. Ellenben a II. csoport *-úd-ik* és *-kod-ik* végzete még mai nyelvérzékünkre nézve is reflexiv.**

Ide tartoznak mindenekelőtt a következő igék: *cselekëszik* v. *cselekszik, törek(ë)szik, nőrekszik, menekszik, vesekszik, dicsekszik, gyanakszik, (*gyanajt-koszik), telepszik, ülepszik.*

A folyó cselekvésben az *sz* mind régibb, mind újabb

* *Szerkët: szerkëztet helyhët: helyhëztet.*

** V. ö. még Pázmánynál Kal. 351 az *alkudik* igének ezt a világos refl. alakját: *alkoodhatatlan*

Digitized by Google

iróknál s a mai népnyelvben is előfordul, pl. *meg-telepesnek* 1552. RMNy. II:96, *czelekeszic* Cisio 1592. L. *tőrekesznec* MA. Scult. 38. *telepesznek* Zvon. Post. I:326 *gyanakszom* Megy. Cowp. 15. te *cselekeszed* Csúzi: Síp. 282, *veszekszik* Arany „Jóka ördöge" stb. De codexeinkben (mint a NySzótár illető czikkei is mutatják) az *sz*-es alak még nem fordul elő;* sőt az újabb irodalomban s az élő beszédben is sokkal szokottabb ezen igéknek *d*-hangú alakja: *cselekëdik*, *törekëdik*, *nörekëdik* stb.

A perfectumban mindig a *d*-hangú tő szerepel: *cselekëdett*, *dicsekëdett* stb. Hasonlókép a fölszólító és föltételes módban és az infinitivusban: *cselekëdjél*, *cselekëdnél*, *cselekëdni* stb.

A *v* hang ugyanazon alakokban kerül elő, mint az I. csoportban: *cselekvék*, *cselekvendik*, *cselekvés*, *cselekvő*; *dicsekvés*, *dicsekvő* stb. De itt megint közönségesebb a *d* (*veszekszik*, *telepszik* és *ülepszik* sohasem fordulnak elő *v* hangú töalakkal): *cselekedék* Mik. 54. lev., *cselekedő* Csúzi. Síp. 207, *cselekëdendik*, *cselekëdet* (a régi nyelvben van *menekëdet* s *dicsekëdet* is), *dicsekëdés*, *veszekëdés*, *tolakodás* stb., ámbár pl. a *cselekvés*, *cselekvő*; *törekvés*, *törekvő* közönséges szók mai irodalmunkban.

Budenz (Ugor Alakt. 105. j.) azt mondja: „MA.-nál ezen igéktől még csak *-kodás*, *-kodó*-féle alakokat találunk (*cselekedés*, *-dő*, *gyanakodás*, *-dő*, *dicsekedés*, *törekedés*, *menekedés*), s így meglehet, hogy ezen *-kc*-féle alakok csak újabbkori analogiai képzések: *alkud-*: *alkurás* szerint." — Csakugyan nem találunk régibb példát, mint a mit Révai 868. és 901. Pázmány Imáds. Könyvéből idéz (1606.): *cselekürék* (de Pázm. ugyanazon a lapon írja ezt is: *cselekedék*). A NySz. is csak egy *e*-hangú példát idéz a XVII. századból, azt is Pázmány Prédikácziójából (196): Ámnon nagy éktelenséget *tselekürék* a királyi házban. A XVIII. századból is csak egy ilyen alakot találunk benne, a Wagner-féle Phraseologiából: *cselekűvés*: actio, commissum, effectio, factum; tehát már a Phraseologiának négy különböző helyéről.

A XIX. században az analogia mindig tovább-tovább terjed, úgy hogy egyes más *-kod(ik)* képzős igék is fejtettek ki *sz* és *v* hangú mellékalakokat; pl. *tanakodik*: *tanakszik* Rév: Gramm. 866.

* *Nörekszik* egyáltalán nincs a NySz.-ben, csak *nevelkeszik* Zvon.

Digitized by Google

előhozakodik : előhozakoszik Kr. — Továbbá az is megesik, hogy *-koz-* képzős igék a magánhangzót elejtve *-ksz*-re végződnek s így többé-kevésbbé átmennek az eddigiek analogiájába. Így keletkeztek a következő alakok:

gyülekëzik : *gyülekszik* Shak. II:165; *gyülekvő*, Kovács P. Fars. Kal. 50.

emlékëzik : emlékszik (a közbeszédben, szótáraink nem említik sem ezt, sem az előbbit; már nem helyeselhető költői szabadság: *emlékszék*, Szász K.: Nib. 259).

csodálkozik, találkozik : csodákszott, talákszik (Őrség, Nyr. VII:373).

tolakozik Fal. *tolakszik*, Madách: Emb. Trag. 7. sz. B.-Gyarmaton is használják ez alakot; legalább odavaló embertől hallottam: „tudom, hogy ő nem tolakszik". — V. ö. még a rendes *tolakodik* alakot.

igyekëzik : igyekszik (szintén így keletkezett, a perf. ma is csak *igyekëzëtt;* v. ö. késő lesz minden *igyekzet*, Bacsányi: Költ.[2] 41. Kazinczy Ferencz s Kazinczy Gábor a következő szokatlan alakokkal is élnek: *igyekszém* Kaz: Munk. III:83, IX:71, *igyekszék* Kaz: Pyrk. 11, *igyekszének* Kaz: Reg. 72, *igyekszö* Kaz. Gáb. „Tudomány Tár" 1841. VIII:303).* *Igyekvém, igyekvő* CzF.

mosakszik e h. *mosakodik* (Arad).

Ide tartozik, csakhogy más reflexiv képzéssel, *vajúdik*, melyet ma ezen tőből szabályosan végig ragozunk (v. ö. *rajúdék* Rév. 867, *vajódó* Kónyi: Ábel 76). De régente olyan volt a ragozása, mint a *csalekëdik* igéé. V. ö.

rajuszik, rajutt, rajutság (mind MA.); *rayonni* NádC. 550. (az ÉrsC. megf. helyén *wayodny*): nem éle, hanem *rajurék* Tel: Evang. III:365 (idézi Rév. 868, 899).

Hasonló ige volt régente *sérűdik* v. *sérődik* és *sérszik*, mely immár mind a két alakjában elavult s a *sérül* igével van helyettesítve, de nyelvemlékeinkben gyakran előfordul. V. ö.

nem *sèreznek* (olv. *séresznek*) meg: non demolientur, BécsiC. 206, nem *sèrzik* meg: non offendit MünchC. 193; meg nem *seruec* NagyszC. 220, *megsérvék* Bethl. Élet. 238, *sérüvés* Zvon: Post. II:402 (másoknál *sérvés, sérés*); *sérütt* (igen gyakran) meg ne *serwgyem* ErsC. 5., meg ne *sérüdgyék* Pázm: Kal. 483; — az inak meg *sérődnec* Mel: Herb. 82; *sérüdhetetlen* Pázm: Pr. 756 stb., *meg-sérődés*, Bátai: LelkiPrób. 64. — (A palóczok azt mondják: *megsérül*, Debr. *megsértődik, megsértette magát*, Arad vid. *megsérzett* a kezem. Aradon azt is mondják: *sérves* a háta, *megsérvesedik*.)

A régieknél még némely más *-ád-ik, -ad-ik* végű refl. igéknek is volt *sz*-es mellékalakjuk (mely ma csak kivételkép itt-ott

* Ezeknek analógiájára írja aztán KazLev. I:304: *diesekszö*, a szokott *diesekvö* helyett.

Digitized by Google

kerül elő), a nélkül hogy a *e*-hangú tőt kimutathatnók (v. ö. alább a III. csoport hasonló páros alakjait): *rakodik—rakoszik* Pécsi 1598. (Rév. 866); *munkálódik—munkáloszik* Bornemisza, Károlyi; *keverëdik—keverëszik* Zvon: Post. I:501 (Lépesnél is, id. Rév. 866); *heverëdik—heverëszik* Bornemisza, Faludi; *takarodik—el-takaroszik*, Heltai, *takaroszik* Pázm: Faludi (NB. férgeeskékből *takaroszott* hulladék Fal. 30); *foganodik* MA., *foganoszik* Pázm., *foganszik* Fal. (Faludinál *foganszott* is található: a bennünk *meg-foganszott* vétkek, 533. l., a NySz. nem idézi; továbbá az imperativus: *megfoganszon*, l. NySz.)

III. Névszókból képzettek. — Ilyenek mindenek előtt a *hírhësz-ik*, *hírhëd-ik*-félék (v. ö. Budenz Ugor Al. 140 és Nyr. XIV:32), az eddigiekhez hasonló alakokkal, melyek azonban ma nagyobbrészt elavultak s azért legczélszerűbben az egyes igék szerint sorolhatók föl (v. ö. a NySz. ill. czikkeit):

hírhëszik, *hírhëdik* (v. ö. Nyr. X:230): *hírhözie* GuaryC. 57, *kihirheszik* MA: Bibl. I:441; — *meghyrhevnek* EhrC. 150, *el-hyrhöveck* ErdyC. 357; de: *ky hyrhedek* Pesti: NTest. 7, *kihirhedée* Helt: UjTest. H8; — *hyrhöt* ErdyC. 410b, de: *hyrhedöt* u. o. 522, *el hírhödöt* a hire DebrC. 26. — *hírhönnek* TihC. 49; *hírhednée* Born: Préd. 24; — *hyrheggyeek* JordC. 718 stb. — Ebből mivelteto ige: *hírhöt*, *hírhët* vulgat, evulgat;

bánhëszik, *bánhëdik*: *bánhöttem*, *bánhönni*, *bánhendik*, mind a három a MünchC.-ben (az utolsóról már Budenz Ugor Al. 141 megjegyezte, hogy jóformán összevonás e h. **bánhëendik*: akár így olvashatjuk: *bánhëndik*: ez ép olyan alak, mint u. o. *ëndik*, *vënd* e h. *ëendik*, *vëend* stb.) — Caus. *bánhet* punire JordC. 728;

sebhëszik, *sebhüszik*, *sebhëdik*, *sebhödik*, *sebhëdik*: *sebhevek* KatLeg. (Toldy kiad. 235): így *megh sephevek* DebrC.: *megsephöttöl* WinkC. 256, *sebhett*, *sebhött* MA. *sebhedt szív* Szék. Nyr. I:323. — Caus. *sebhöt*, *sebhët*;

vérhëdik Czeglédi, Medgyesi: *vérhödni* Tájsz.: *vérhödul* azaz *vérhüvél* GömC. 115: *vérhödt* Kreszn. („megfoszták mezitelen mindönöstöl vérrel *megvérheztet*" NádC. 256). — Caus. *vérhöl* WinkC. 204.

vénhëszik, *vénhüszik*, *vénhüszik* (MA. Kr.), *vénhëdik*:

hamuhodik: *hamuhoszik* RMNy. III:358.

mérgehëdik (**mérgehëszik*, **mérgüdik*): *el mérgüne* Born. Préd. 77, *mérgehedék* Csákt. AU. 7, *mérgehedgyék* Medgy. 3Jaj. H:16. — Caus. *mérgehët* DöbrC. 148.

Az utóbbi ige átvezet bennünket a *haragudik*-félékre, melyeknek nem maradtak fönn nyelvemlékeinkben *h*-hangu alakjaik (v. ö. *mérgëvék*: *haragvék*):

haraguszik, *haragszik*, *haragudik*: *haragune* HB, *megharagvék* Kár. Bibl. Jób 32:5. (de *megharagudék* u. o. zsolt. 78:21.), *elharagvége* Káldi Móz. V. 1:35. *meg haragu* úr: dominus aemulator RosiC.

Digitized by Google

Naum: — *meg-haragunac* Szék. Krón. 163. (összevont alak e h. *meg-haraguvának*); *haragutt, haraguttak* (l. NySzót.); — *haragandol* DöbrC. — *haragton-haragszik*, Decsi: Adag. — *haraghatom, haraghatnám*, Zvonarics stb. NySz. Gyarm. Nyelvm. 229. *haraghatik* Kaz., Berzs. 179. *haraghassam* Kaz: Cic. 124.

betegëszik, betegszik, betegëdik: betegőzyk ÉrdyC. 503. *betegeszic* MA: Bibl. I:44. — *megbetegődic* GuaryC., *betegődeek* ÉrdyC. 638. *betegődőt* 503. — az asszonynak fia meg *betegűék*, Sztárai 1552. MF. (a NySz. nem idéz *v*-hangú alakot); *betegvém, betegvéndesz* Gyarm. Nyelvm. I:228;*

hidegszik, hidegëdik: meghidegvém Gyarm: Nyelvm. I:229. (a NySz. nem ismer *v*-hangú alakot); — *meghidegszel*, Bornemisza; *meg hidegeszic* és *meghidegedic* MA: Bibl. (NySzót.)

A következőkből nem mutathatunk ki *v*-hangú alakot:

melegszik, melegëdik;

öregszik, öregëdik:

gazdagszik, gazdagodik:

részëgszik, részëgëdik;

elégszik, elégëdik;

elegyësznek Born: KTud. III:79; *elegyeszik* LevT. II:140. *egyeleszic* Zvon. Post. (NySz.); *elegyëdik.*

háboroszik Pécsi (Rév. 866), *meg haborozyk* ApostMélt. 11. *meg haboroszik* Zvon. Post.; *háborodik;*

nyomoroszik LevT. I:7, 40 (*nyomorogyam* u. o. 8); *nyomorodik:*

szaporoszik Lépes (Rév. 866.), Bornemisza, Zvonarics (NySz.); *szaporodik:*

iszonyoszik u. a. (u. o.), *iszonyozunk* Born. Préd. NySz.; *iszonyodik:*

soványoszik és *soványodik* Rév. 865; *soványszik* Arad (*sovánkszik* Somogy);

körérëszik és *körérëdik* Rév. 866;

kisebbszik és *kisebbëdik* u. o. (az utóbbi hármat a NySz. nem ismeri *sz* hanggal); *kisebbszik* pal.

könnyebbszik Fal. (Toldy kiad.) 26. *meg kennyebbőzik* Frank: HK. (XVI. sz. NySz.) *könnyebbëdik* (*megkevnyebedel* DomC. 170); — érzém *könnyebtemet* Gyöngy. Char. 13.

dühöszik Zvon. Post. I:579; *meg dihőzic* GuaryC. (NySz.) *megdevhevec* DebrC. (u. o.) *dühödik: dühött* (Szilágyság, Göcsej) Nyr.; **remhëszik* (ma *remhezik, remhedzik*); *remhëdik* MA.

keményeszik Lippai PKert. (NySz.), *keménykszik* (Kecskemét, Arad, Szabolcs); *keménygëdik* (*keménkszik* Somogy).

Más effélék is hallhatók itt-ott az élő beszédben, de a köznyelv s kivált az irodalom az utolsó tizenkettőt (*elegyedik—keménye-*

* Fogarasi: MNytan 276 és CzF. csak a *betegedék, betegedendik* alakokat ismerik. A *betegedik*-féle alakokat Budenz sem ismeri (Ugor Al. 153) és hiányukból következteti, hogy ezen igék képzőjében nem rejlik reflexiv elem s hogy itt az *sz*-es praesens is csak újabb analógiai fejlemény.

Digitized by Google

dik, a *vemhezik* kivételével) mindig a *d* végű tővel ragozza.* Csak az újkori *alapszik* ige tesz kivételt, mert ritkán fordul elő helyette *alapodik* (CzF.); a perfectum stb. alakjait az *alapul* igéből képezzük (l. Zolnai, PhilKözl. XV:1060). (V. ö. még ezt az újabb analogiás képzést: „mérkőző sasokat s lobogót lobogóra *fenekvőt*" Vas. Ujs. 27:558. l. „tiszta önérzeten *alapvó* boldogság" Toldy Irodtört. I:58. §.)

K) A *vagyon*, *mëgyën* igék.

A *vagyon*, *van* igének tiszta töve *val(o)*. Bizonyítják ezt a rokonnyelvek, s a miénknek következő alakjai: *való*, *vala (volov, vola* HB.), *volt*. Nyelvemlékeinkben a *valni*, *valván* alakok is megvannak, a melyeket ma *lënni*, *lévén* helyettesít. Valószinű tehát, hogy *vagyon* valaha így hangzott: **valgyon*, s hogy itt a *gy* oly értékű elem, mint az *sz* a *tëszën*, *lëszën* igékben, vagyis a folyó cselekvés jele (l. az igeragozást).

A *mëgyën* igének teljes *mëngyën* alakja is van: szerte használják a felső Tisza vidékén (de pl. Borsod, Békés, Arad megyékben is). Mivel azonban nyelvemlékeinkben a *mengyek*, *mengyen*, *mengyënk* alakokat nem találjuk: lehetséges, hogy ezek az illető nyelvjárásokban újonnan keletkeztek a *menek* és *megyek* alakok kombinálásából. A többes második, harmadik személyét mindenütt csak így ejtik: *mëntëk*, *mënnek*. Hogy azonban ezekben is megvolt valaha a *gy*, bizonyítja az EhrC.-ben többször (20, 115 stb.) előforduló *mednek*; v. ö. rég. *vadnak*, *vagynak*, ma *vannak* (Szatmár vidékén állítólag azt is mondják: *mëgytëk* Nyr. XXII:288). A *mëgysz* alakból *mëgy* lett s másfelől *mësz*. — Az *n* elveszett a *më(n)het* alakból, s Göcsejben, Őrségben a gyak. *mööget*, *mëëget*, alakokból. Vannak azonkívül *mënsz*, *mën* és *mëngyëk*, *mëngyën*-féle alakok, s a régieknél *méne*, *míne* stb. — L. ez ige ragozásáról Balassa czikkét Nyr. XXII:289.

* Az *sz*-nek más alakokba való szabálytalan átvitelére is találkozik itt-ott példa a nyelvújítás korabeli iróknál: *elégszö* Kaz: Munk. II:275. Tud. Gyüjt. 1834. I:47. *haragszani* Kaz: Pály. 201. *öregszö* tátosod Kaz: Lev. II:251. *öregszö* hold: der alternde mond Kaz: Munk. VI:195. *öregszö* furtjei u. o. 64. *öregszeni* Kaz: Reg. 185. *melegszenél te* Vitk: Munk. I:75.

Digitized by Google

II. A névszótők.

A) A kötőhangzó megléte vagy hiánya.

A tárgyrag előtt mindig van kötőhangzó, ha a tő mássalhangzócsoporton vagy hosszú mássalhangzón végződik: *gomb-o-t, nyársat, rëndët, harangot, fájdalmat, csöppet, könnyet, rosszat* stb. Csak egy kivétel van: *pénz-t* (illetőleg *pénszt, pészt, pészt*), még pedig azért, mert eredetileg így hangzott: **pénëz, piniz,* s az acc. természetesen **pénëz-t* (l. NySz.).*

Mindig magánhangzóval képezik a tárgyesetet Révai szerint (Gramm. 226) „desinentia in *b, cs, cz, d, f, g, gy, h, k, m, p, t, v, z.*" Csak a *z*-re nézve nincs egészen igaza; mert bár nagyobb részök így képezi (*házat, mézet, vizet, tüzet, fűzet, szűzet, igazat* stb.), vannak kötőhangzó nélküliek is: *vitézt, csirizt, mázt, gőzt, bűzt, csúzt, hiúzt, dobozt, kelevézt,* továbbá *lázt* v. *lázat* és *rázt* v. *rázat* CzF.**

Rendesen kötőhangzó nélkül képezik a tárgyesetet „nomina terminata simplici consona *l, ly, n, ny, r, s, sz*" (Rév: Gramm. 225).

Révai a következő kivételeket említi: *falt* et *falat, halt* et *halat, tált* et *tálat*" (ezeket rendesen csak teljesebb alakjukban

* De néhol ma ezt is így ejtik: *pénzët*, p. Nyr. V:324, s már egy 1555-ki levélben LevT. I:172: *adjon pezeth.* — Csak a vers kedveért van elhagyva a kötőhangzó a következőkben: a méltóság kevély, szörnyen *erkölest* cserél: honores mutant mores Fal: UE. 162: *társt*. Madách: Emb. trag. 7. szín: *férjt* (rím: *kedvëërt*) Kist.-társ. évl. új f. II:80. — NB. *klienst, pácziens*t stb.

** A vers kedveért: »*párduczt*, farkast most hol varratsz?» Thaly: Adal. II:302. — *Paradiesomot* h. *paradiesont* Illyés: Préd. I:125. *Templomot* h. Debreczenben *templont, templomat* is hallani.

Digitized by Google

használjuk), *várat, aranyat, vasat, viaszat;** **továbbá a hangzórövidítőket, melyek mindig megtartják a kötőhangzót:** *fonalat, szelet, nyilat, agarat, eret, kalanat, urat* **stb. Az előbbiekhez csatlakoznak még ezek:**

jelt v. *jelet, helyt* v. *helyet,*** *ólt* v. *ólat, szált* v. *szálat* (*virágszált* Mer: Er. Népm. 112); *negyvent,* de inkább *negyvenet, ötvenet, hatvanat* stb.,*** *vént* v. *vénet* (emigy pl. Tolnai: Beszély II:9), *ónt* v. *ônot* v. *ónat* (CzF. az utóbbiak ma ritkák; rég. *ónnat*), *monyt* v. *monyat, aranyt* v. *aranyat, vékonyt* v. *vékonyat* v. *véknyat, soványt* v. *soványat, silányt* v. *silányat, keményt* v. *keményet;*† *varat, szárt* v. *szárat* (*várat* mellett is, noha ritkábban, *várt*), *fehért* (Ar. NCz. 2:96, *fejért* Matkó Bány. 6) v. *fehéret, kövért* v. *kövéret; merészt* v. *merészet, készet, egészet.*

Nyelvemlékeinkben s nyelvjárásainkban többnek is megleljük teljes alakját: *halalut* HB., „több pénzt és nagyobb *árat* kivánt" Csúzi Síp. 293. Pap Palócz Népk. 90. egy *párat* Aradon s egyebütt; *avarat* Nyr. V:221. *tányérat* Jók: RRáby II:118 (így Somogyban stb.) *írat* Ar: Haml. 130;†† *rezet,* azaz *részet* HB. VirgC. 7, KazC. 1, *vészet* BécsiC. 191, RMK. IV:53, valami *gonozat* RMNy. IIIb. 58. *bynut* KT.

Az *s* végű f ő n e v e k accusativusában, kivéve a *vasat* (és *hasat* v. *hast*), kötőhangzó nincs: *sast, sást, kést, rést, tövist, golyóbist,* kivált az *-ás, -és* képzős főnevekben: ††† *írást, kérést, futást* stb. stb. —

Ellenben az *s*-képzős m e l l é k n e v e k a köznyelvben rendszerint kötőhangzósak: *magasat, csinosat, kedveset* (ill. a kiejtésben: *magossat, csinossat, kedvesset*) stb. stb. De Csík megyében, mint egy közlés mondja (Nyr. VI:414) „*mákosat, turósat* soha sem

* Ma rendesen csak *viasz-t*, de v. ö. *viaszat* LevT. II:275, Ar: Arist. III:10. *viaszot* Somogyban (*viaszkot* és *viakszot* is Dunán tul. nom. is *viaszk, viaksz*).

** Már régi nyelvemlékeinkben is kétféleképp: *helyet* EhrC. 40, *helyt* JordC. stb.

*** Talán a vers kedveért van *hatvant* Népk. I:307. De: *nyóltzvant* Haller: HHist. I:59, és *ötfent, hatfant* stb. Göcsejben Nyr. XIV:215. s Aradon.

† «Az *-ékony, -ékény* végű melléknevek a szenvedő ragot jobbára hangzó nélkül is elfogadhatják, mint *folyékonyt* v. *-at, termékenyt* v. *-et.* Szvor. 128 §.

†† Viszont *apátúrt* ÉrdyC. és Fal. 751.

††† De v. ö. *reesset* JordC. 459, *résset* MA: Bibl. 1:29; *tórisset* Zvon: Post. I:424, *töriset* Népk. Gy 1:206. Ar. BH. 6. én.; így Aradon (de *szerbtörist*), *törisët* Borsod; *golóbisot* Fal 635; *papirosat* Ar: NCz. 2. én., így Debreczenben és Kecskeméten is: *sásat* Kaz: Munk. II:50. — V. ö. még *mást* h. *másat* Pós: Igazs. I:451. Kaz: Sara S 44. Vitk: Munk. II:135. Nyr. IX:134 (más példák Lehrnél Toldi 309).

Digitized by Google

lehet hallani, hanem *mákost, turóst.*" Az utóbbi módon a köznyelv csak a főnévvé vált melléknevek tárgyesetét ejti a főnevek mintájára: *gyilkost, nemest, bérest** stb. Ilyen módon néha sajátszerű megkülönböztetést teszünk a kiejtésben: hogy pl. *nemest, ágast, bélest, lapost* mondunk, s ez az illető speciális jelentésű főnevek tárgyesete, míg a melléknevekké így hangzik: *nemeset, ágasat, béleset, laposat.* S a nyelvszokás annyira következetes, hogy a tulajdonnevekül használt melléknevek is mindig kötőhangzó nélkül ejtjük, pl. *Verest, Erőst, Kist,* nem pedig *Vereset* stb. (így pl. *Kövért, Fehért,* nem *Kövéret, Fehéret*).

A *j*-végű névszókról már Révai Gramm. 226. megmondta, hogy egy részők kötőhangzóval, mások a nélkül ragozódnak. Ő ezeket emliti: *bajt, fajt, rajt, olajt* [de *olajat* is], *szilajt [szilajat* is CzF.]; — *vajat, hajat, hájat, héjat, fejet, tejet, szíjat.* — Adjuk hozzá ezeket: *zajt, bájt, dévajt, ganajt, karajt, parajt, tarajt* (de *ganajat, karajat, tarajat* is, pl. Somogyban s a palóczságban), *zsibajt, kaczajt, morajt* s más ilyen képzésüeket; *májat, nyájat* és kétféle tárgyesettel: *éj(e)t, kéj(e)t, díj(a)t, száj(a)t.*

A tárgyraghoz kötőhangzóikra nézve legközelebb állnak a helyhat. *-tt* rag s a helynévképző *-d.* Példák:

a) *Pécsett, Váczott, oldalt, helyt* és *helyett* (ma külön-külön jelentéssel), *Vásárhelyt* stb., *Tapolcsánt, Sopronyt, Győrött, Mórott, Kőlcsérött, Kolozsvárott* v. *Kolozsvárt, vásárt, -kort, Fogarast, Solymost, között* v. *közt, -tájt* (részben elavult alakok);

b) *Galambod, Vadad, Ságod, Kéked: Kálozd, Szakáld, Románd, Vásárd: Várad: Nádasd, Kövesd,* de *Ősöd, Vasad, Ravazd, Tejed* stb., **föltünők:** *Telegd* (*telek*), *Bagd* (*Bagod* is), *Orond* (*orom-*). Több példa Nyr. II:343.

Az újabb ragok, vagyis azok, melyek körülbelül a HB. korában kezdtek névutókból ragokká válni, mindig kötőhangzó nélkül járulnak a tőhöz: *világ-ba halál-nak* (*világ-belé, halál-nek* HB.) *ház-ról* stb.** Így rendesen az új-keltű *-ség* képző is.***

* De v. ö. a XVI. századból: «az paraszt az *nemeset* gyalázza» Born: Pr. 431.

** Ezekhez hasonló egész szótag a *-tok, tök, tok,* mégis ma több szóhoz járul kötőhangzóval, mint a nélkül. Sajátságos, hogy régi nyelvemlékeinkben inkább kötőhangzó nélkül szerepel, noha szintén nagy ingadozással. V. ö. *zumtuchel* HB. *élettök* JordC. MA. Kules: Ev. stb., de «*eltetekre és ruhazattokra*»! VirgC. 125, *eletetec* Helt: Bibl. I. 23; *esztökben, esztökben* igen gyakran, de: *ezeetekbe* (így) VirgC. 59; *panazotok, zomolotek* RMNy. IIIb:50. — Egyébiránt nincs mit tennünk azokhoz a részletes és pontos szabályokhoz, melyeket Révai állitott föl 464—466.

*** Néhány kivétellel, minők: *sokasság, csapatság, bőlcsesség, gyorsaság, társaság.*

Digitized by Google

A **többes számban** mindig van kötőhangzó, ha a tő mássalhangzón végződik: *vitéz-ë-k, győz-ö-k, osztályok, királyok, vezérëk, késëk, írások* stb. stb.* Hasonlókép minden más képző előtt is, mely egy mássalhangzóból áll: *győz-ö-s, osztály-o-z, vezér-ë-l*** stb. (*koros, sáros* stb., holott a kötőhangzó nélkül csak oly könnyű ejtésüek volnának, mint p. *gyors, nyárs* stb.). Szintúgy az egy mássalhangzóból álló *-m, -d* személyragok előtt: *haj-a-m, kalap-o-m, hely-e-d, vendég-ë-d, ökr-ö-d.*

A **középfokra** nézve ilyen szabályt követ mai irodalmi nyelvünk: A mássalhangzón végződő tők rendszerint kötőhangzóval kapják a képzőt, pl. *erős-e-bb, öregebb, vénebb* stb. „Némely mássalhangzós végű melléknevek a fokragot egy *b*-vel [kötőhangzó nélkül] is fölvehetik, kivált ha még [kötőhangzós v. magánhangzón kezdődő] rag is jön utána, pl. *hatalmas-b, erősb, ravaszbak, vitézbek, öregbek, öregbik* stb.“ Szvor. 142. §. 3. (A MNyR. szabálya 169. l. kevésbbé felel meg a mai szokásnak.) A nominativust s az újabb (kötőhangzótlan) ragos alakokat ma rendesen csak *s*-végüekből képezik így is, de a régiek számos más melléknévből is. Példák:

gonoszb (Telegdi), *csendezb* (Decsi J.), *gonoszbbul* (Zvon.), *nehezb* (Helt.); *közelb* (Telegdi, Arany is, Szentiv. Al. 167), *fejérb* (DomC.), *jámborbnak* (Vásárh.); *istentelemb, oktalamb, szertelemb, erőtelembnek, ártatlambnak* stb. igen gyakran, *szakadékomb* (Lépes: PTük. 321), *keményb* (Medgye-i), *vidámb* (Rádai G.); *gazdagb* (Decsi J.), *öregb* (Zvon.), *boldogb* (Lép.), *balgatagb* (Illyés), *undokb* (Born., Vásárh.), *álnokb* (Tel.), *temérdekb* (Lép.); *rövidb* (Medgy: Sz. aty. ör. 98), *szíligyb elme* (Forró Curt. 294).***

Külön szólunk a **magánhangzó-végű** tőkről.

Az *á é*-végüeknek soha sines kötőhangzójok: *fá-t, eké-k,* — *kópé-k* stb. (*Ganeok* VirgC. 147. ganéjok.)

Az *i*-végüeknek túlnyomó többsége *i*-képzős **melléknév**. Ezek ma a tárgyesetet soha sem képzik kötőhangzóval: *régit, mindennapit* stb.,† de régibb nyelvemlékeinkben még rendesen

* De *angelcut?* HB. (l. Nyr. IX: 147).

** De az igeképző *z, l* előtt a magánhangzó sokszor elmaradt, p. *végezödik: régzödik, vezérlet;* v. ö. fönt a hangzóvesztő igetőket.

*** Ma csak szorultságában ír ilyet a verselő: »mit fényesb vagy *sötétbb* az élet nem tehet» Szász K. Ford. I:34. De állandó alak: *szebb a* régibb *szépb*-ből (l. Nyr. XXI:101), és *kerésbbé*, nem *kerecsebbé*.

† Szintúgy: *földi-m, földi-d, földi-nk.*

Digitized by Google

a teljes alakkal találkozunk: *világiat* EhrC. 79. mi kenyerünket *naponkédiat* JordC. *naponkédiet* DebrC. *mindennapiat* Pesti G., Sylv. stb. stb. A többesben s az *s* képző előtt ma is állandó a kötőhangzó: *régi-e-k, világiak, maiak, urias, udvarias* stb. (csak Kazinczynál: *mesterisen*). Azelőtt mindig *régi-e-bb*-et mondtak, ma inkább *régi-bb*-et. Hasonlókép bánunk a *-nyi* képzős melléknevekkel: *annyi-t mennyi-t,* de rég. *annyijat, annyéjat.* (Arad megyében ma is hallani *annyiat);* több *arasznyi-a-k, ökölnyi-e-k.* (*Annyian, mennyien;* Dunán túl *mennyin* is) — *Kicsi, piczi: kicsik, piczik.*

Az *i*-végű f ő n e v e k nemcsak a tárgyesetben, hanem a többesben is mindig kötőhangzó nélkül maradnak: *néni-t, bácsi-t,* s ép így: *néni-k, bácsi-k* (v. ö. *bácsi-a-k* = bácsmegyeiek), *csacsik* stb.; még akkor is, ha eredetileg melléknevek voltak: *kocsi-k* (*kocsi-s*), *reggeli-k, lábbeli-k* stb.* Kivételt tesz a *fi* szó, mely még a tárgyesetben stb. is kötőhangzós: *fiak* Kriza Vadr. 406, Ar: „Rege a cs.—sz."; csókoljátok e néktek küldött *fiat* MA. 2. zsolt.; *fiastyák, fiam,*** *fiad, fiatok.* Összetettjei azonban a tárgyesetben ingadoznak (in compositis fit etiam concretio Rév. 247), illetőleg azelőtt kötőhangzósak voltak, de ma rendesen elhagyják a kötőhangot; pl. láta két *atyafiat* MünchC. 20, 22; *férfiat* Zvon:Post. I:682, Illyés: Préd. I:367, Mik. 38. lev., Szenvey: Messzinai hölgy 97, *királyfiat* Ar: Szentiv Á. 155; ma rendesen: *férfit, úrfit, baromfit* stb.

Ki, mi: kit, mit, kik, mik, némit, valakit, senkit, semmit stb. De a melléknevek mintájára néhol így is találjuk: *nékiek* TihC. 1 stb., KazC. 79, 94, 95, 176; *semmiebb* Fal. 348, *semmiek* 678. (Sőt Arad, Szabolcs megyékben néhol *semmiet.* (*Ki-n, mi-n* helyett: *kiön* Kis-Kunságban Népk. gy. I:209, sőt *mi-r-ön* u. o. Nyr. VII:562. *mijön* Fehérm.)

Az *-ú, ű* végű melléknevek mindig mondhatók kötőhangzó nélkül s a tárgyesetben ma c s a k i s így mondjuk.*** Példák:

szomorák már JordC. 370, KeszthC. 103. Zvon. Post. 1:673, *hamis-hitűk* ÉrdyC. 525b, *torony-szabósók* Helt. Kr. 169; *iszonyúabb,*

* »Lézzegő *sohonaiak*« MHeg: Tűzöszl. II: 105. — V. ö. viszont: *nembirac* BécsiC. 7. ma *nembérék.*

** *Fimról fimra* szálljon Kaz: Reg. 256.

*** De *lassát* és *lassuat* stb. Révainál 218; *keserüet* versben Madách: Emb. trag. 6. szín; *mineuat* Fal. 374.

Digitized by Google

szomorúabb stb., ritkábban *iszonyúbb, szomorúbb.* (V. ö. még alább a *v*-tőket.)

Az *u, ü, ú, ű* végű főnevek nagyobb része kötőhangzó nélkül áll: *kapu-k, kapu-t, gyürű-k, köpü-t, szivattyúk, gyanút* stb. De *borjú-k, borjú-t* v. *borj-a-k borj-a-t, gyapjú-s* v. *gyapj-a-s* stb.; és *fú* ‚vadrécze': *fuat* Illosvai, Balassa B: Költ. 88. (v. ö. *fi: fiat*).

Az *-ó, ő* végű igeneveket rendesen kötőhangzó nélkül mondjuk, a tárgyesetet, a személyragos alakokat, az *s*-képzős melléknevet mindig így: *tudó-k, tudó-t, tudó-s, védő-m* stb.

Kötőhangzós példák a többesben: *hasonlóak* MA: Tan. 733, *kívánóak* MA: Szót., „késön *érők* avagy *telelőek*" Com. Jan. 22, *kézzelfoghatóak* Ar. NCz. 4:21, *egyenlőek* Sárosi: Tromb. 11, *állandóak,* Rákosi Shak. „Cymbeline" 2:5.*

Fő: legfőebb Tolnai Vig. 33, Lisznyai Krón. 2 (még Faludinál *fővebb* is); ma csak *főbb.*

Az *ó, ő* végű főneveknek soha sincs kötőhangzójuk: *diót, diók, tinót, tinók, üszőt, üszők* stb. Hasonlókép a *-só, ső* képzős melléknevek s még néhány más melléknévnek: *elsők, alsót; olcsók, fakót.*

B) A kötőhangzónak minősége.

A névszók kötőhangzója mindig rövid. A legzártabb magánhangzók itt ép oly kevéssé szerepelnek, mint az igéknél. Az *i*-re a HB.-beli *gimilc-i-c* volna az egyetlen példa**. Az *u* hang többször előfordul nyelvemlékeinkben; leginkább az *m, s* képzők előtt***.

nopun, halalut, angelcut HB. *azut, chudattus* KT. — *halálud* WeszpC. 56. — *zolgalatum* LevT. I:15. *azonyum* 16. 17 sokszor (de u. o. ilyenek is: *azonyom, gondom* stb.), *baratum* 43. *gondum* RMK. I:160. — *csudálatus, igazságus, malasztus, játékus* stb. igen

* V. ö. *jóltevően* Kaz. Diog. 91, *szivrehatóan* Ar. NCz. 4:30, *feloldóen hasonlóak* Jók: Vad. vir. 134; *állandón* v. *állandóan, diesön* v. *diesöen* stb. — Így, noha ritkábban: *méltóan* Ar: NCz. I:2, *pokóan* Tompa I:231, *olcsóan* Czuczor I:200.

** Az *egy-i-nk, egy-i-tek, más-i-nk, valamely-i-nk*-félékben, melyeket gyakrabban olvashatni, az *i* vagy képzőelem, vagy az *egyik-másik* stb. alakokból hatolt be a többi személybe.

*** Az *s* képző néha a másik irányban tér el, t. i. kelleténél nyíltabb kötőhangzója van; p. nyelvemlékeink rendesen *aranyas-t, váras-t, álmas-t* (ma: a mai *aranyos, város, álmos* helyett stb.

Digitized by Google

gyakran az ÉrdyC.-ben, *alnoksagws* KeszthC. 345 stb. — *nagyubb:* íróinknál igen gyakran, pl. Sylv. (Ján. ev. 4:12 stb.) Székely I. (p. Kalend. El.), Zvon. (Post. I:508 stb.), Melotai Nyilas (v. ö. Nyr. VI: 566); — sőt Nagybányán maiglan így mondják, Nyr. VIII:464.*

A többi öt magánhangzónak (*o, ë, ö; a, e*) majdnem egyenlő sürű az előfordulása; s itt az igékhez képest egy különös eltérést tapasztalunk. Míg t. i. az egyes igealakokban vagy mindig a zártabb, vagy mindig a nyiltabb kötőhangzó szerepel (pl. csak *ir-o-k, kér-ë-k, tör-ö-k* és csak *mond-a-sz, gyüjt-e-sz*), a névszói alakokban mind a kétféle kötőhangzó előfordul (pl. *part-o-k, kert-ë-k, csűr-ö-k, ház-a-k, tüz-e-k*)** s a különbség inkább csak a szótő hangzásától függ. Igaz, hogy még az utóbbi körülmény sem biztos vezér, mert néha egymással majdnem azonos hangzású szók, sőt valóságos homonymok is különböző kötőhangzóval járnak (a mi gyakran az érthetőségnek válik hasznára). Példák:

a) *haj, haj-a-k*, de *baj, baj-o-k*: — *vár, várak*, de *kár, károk*: — *vas, vasak, has, hasak*: *kas, kasok, sas, sasok*; — *kép, képek, nép, népek, ép, épek*: *lép, lépëk, csép, csépëk, szép, szépëk* (*szépek* pal.): — *lyuk, lyukak*: *tyák, tyákok*: — *csënd, csönd, csëndes, csöndes*, (*csëndës* pal.): *rënd, rönd, rëndës, röndös* (a palóczoknál *csëndës* is van, és Dugonicsnál *csöndös* is előkerül); — *napom, napod* mein tag, deine sonne: *napam, napad* meine, deine schwiegermutter; — *magom, magod* mein, dein kern, same: *magam, magad* ich selbst, du selbst;

b) *szám, számot* die zahl: *szám, számat* meinen mund: *korom, kormot* den russ: *korom, koromat* mein alter; *köröm, körmöt* die kralle: *köröm, körömet* meinen kreis; *villám, villámot* den blitz: *villám, villámat* meine villa; *gyöngéd, gyöngédët* den zärtlichen: *gyön-*

* Az *-unk, -ünk* ellenben későbbi hangfejlődés, mert legrégibbb nyelvemlékeinkben még többnyire *-onk, -ënk, -önk*, v. ö. HB. *uromc, isemuc*.

** Csak néhány ragnak s képzőnek van állandó minőségű kötőhangzója melyet azért ma joggal hozzászámíthatunk az ill. raghoz v. képzőhöz. Így a főnevek helyh. *-n* ragja mássalh. után mindig *-on, -ën, -ön*; a melléknevek módh. *-n* ragja ilyenkor mindig *-an, -en*; az ügyn. fosztó-képzőnek, ha elül magánhangzója van, ez mindig nyilt: *-atlan, -etlen*. Amott a megállapodás a két ragnak megkülönböztetésére szolgált; emitt nyilván a deverb. *-atlan, -etlen* hatásának tulajdonítható, mert ez a nyilthangú *-at, -et* képzőhöz csatlakozik (*járat-lan* = *járat-tlan*). Nyelvemlékeink s nyelvjárásaink bizonyítják, hogy e megállapodások újabb-keltűek. V. ö. *a*) *lovan, hacan, fuven* stb. (Gyarm: Nyelvm. II:112. RMK. I. a Pann. ének 109. versének való jegyz. *b*) *hirön, böron, gyorson, alázatosan* stb. a nyelveml. s nyelvjár. igen gyakran; *c*) *hátötlen* Bécsi, Münch., Apor, VitkCC., *hitötlen* TelC., Decsi Sall. 396, *kéggötlen* DebrC. 385, *gondotlan* Fal stb. (sőt deverb. *munkálotlan* Land: Segíts. I:39).

Digitized by Google

géd, gyöngédet deine schwäche; *kicsid, kicsidët* den kleinen; *kicsi-d, kicsidet* deinen kleinen; *Várad, Váradot* die stadt Várad: *várad, váradat* deine burg; *fánk, fánkot* den krapfen: *fánk, fánkat* unser holz; *palánk, palánkot* die planke: *palánk, palánkat* unsern schiefer; *a miatyánkot* das vaterunser: *a mi atyánkat* unsern vater;* — hídd be *az apjukot, anyjukot* rufe den alten, die alte herein: hidd be *az apjukat, anyjukat* ihren vater, ihre mutter; — *török, törköt* die ahle: *török, töröket* die dolche; *Fülek, Fülekët* die stadt Fülek: *fülek, füleket* die ohren; — *font, fontot* das pfund: *font, fontat* das geflochtene stb., stb.

Mégis a *b*) csoportbeliek különbsége, mint mindjárt fogjuk látni, megállapodott szabályokra vihető vissza.

I. Nyilt kötőhangzójuk van a következő névszóknak (az itt következő szabályoknak egy része megvan már Révai Gram. 228, MNyR. 145 stb., Szvor. 127—129. §§.):

1. A hangzórövidítőknek kivétel nélkül: *kezet, nyaral, uram, vizek, tüzes, leveled, nehezebb, keresell* stb.**

2. A hangzóvesztők közül az *-alom, -elëm* képzős főneveknek: *siralmat, fájdalmak, győzödelmes* stb., míg a többi hangzóvesztő tőnek kevés kivétellel zárt kötőhangzója van, pl. *czimbalmot, malmot, almot, álmos, ólmot, ólmos, bokrod* stb. (l. itt alább II.1).

3. A hosszú mássalhangzón végződőknek (elenyésző kevés kivétellel: *légyott* s a többnyire *ór*-nak ejtett *orr*); pl. *állam, melled, szakállatok, mëggyet, ujjas, rosszat, könnyez, mënnyek, csöppek* v. *csëppek*. Ide tartozik négy gazdag szócsoport: *a*) az összes középfokok: *jobbat, nagyobbat, gazdagabbak*, (v. ö. *nagyot, gazdagok*), *idősebbek* stb. (kiv. *jobbom* és *föllebbező*);*** *b*) a befejezett cselek-

* Ez a megkülönböztetés ma általános, mert a *miatyánk* mint egységes szó a *husáng, palánk, fánk, csánk, szilánk* stb. szók analogiáját követi. Régente nem volt ilyen különbség; v. ö. „mond el az *Mi attyankat*" Tel. Ker. fund. 32, „mondák a *Miattyánkat*" Bíró. Angy. szöv. 105; így még Faludinál.

** «*Beles*, holott *bélës*, a palóczoknál *bélës*; vagy *sáros* vagy *saras*, nem lehet sem *saroz*, sem *sáras*» Vadnai: Hangolv. 78; «*agárom, agaram; fenëkët feneket; gunároz, gunaraz; mocsáros, mocsaras; sugárok, sugarak*... stb. mindenik jó, de csupán egyik vagy a másik formába»; u. o. jegyz.).

*** A középfokban a *-bb* előtt is mindig nyilt magánhangzó van (kiv. *nagyobb*, mely azelőtt *nagyobb* volt, és p. Nagybányán ma is így hangzik; így rég. rendesen *újobb-; jobb, szëbb, tobb* azelőtt *jóbb, szébb, tóbb, tébb*), hasonlókép az igeképző *-ll* előtt, pl. *sokall, kárall* stb. Ezekben szinten a hosszú mássalhangzóval tehetjük kapcsolatba a nyilt magánhangzót.

Digitized by Google

vés igenevei: *irottak, hallottak, halottam, ütöttet, vetëttet, törött-tet* stb. *c*) a *-tt*-ragos viszonyszók személyragos alakjai: *alattam, érëttem, fölötted, közöttetëk* stb.* *d*) az *-ss*-képzős melléknevek (melyeket az irodalmi nyelv egy *s*-sel ír): *sárossat, pirossat, véressek, dühössek* stb. (l. alább).

4. A *v*-tőknek: *lovak* (Szabolcsban s Orosházán: *lúk, lúkat,* Orm. *lâk*), *követ, művel, hamvas, fenyves,* — *nevez, évek* stb.

5. Az *i, ú, ű* végű melléknevek: *maiak, régiek, régies, urias, négylábuak, jószívűek* stb. Ezek azonban a tárgyesetben újabban egészen elejtették a kötőhangzót: *mait, régit* stb.

6. A tárgyesetnek a többes számban, s az összes személyalakokban (kivéve az egyes harmadik személyt, mely magánhangzón végződik): *házakat, teheneket, gyűrűket,* (*papékat, mesteréket, uraméket*); *házamat, tehenedet, földünket, gyűrűtöket, kertjeiket* v. *kertjöket* stb.**

7. A *-ran, -ren* végű számneveknek: *negyvenedik, ötvenet, hatvanas* stb. (Háromszékben *negyvenën* stb. MNyszet. VI:213.)

8. Az *-ékony, -ëkëny* képzős melléknevek többesének: *jótékonyak, csalékonyak, hiszékënyek, törékënyek* stb.

9. Az egytagú *á*-hangzós névszóknak, pl. *ág, ágy, hát, ház, láb, lágy, máj, nyáj, nád, nyál, szál, tál, rár, zár.* (A zárthangú *kár, pár, rák, vám, szám* idegen szókat l. alább II:8.)**

Egyes névszók, melyek szabályokban nem foglalhatók össze: *agy, agyar, ajak, fal, hal, had; fog; ól; lyuk; fi; szíj; íj; nyíl; hëgy; mëny; hely; öl; ëz; rügy* stb.

* Ilyenek még *bennem, utánnam* (és *utánam*), dial. *miánnam* ‚miattam'. Egyébiránt a többi viszonyszó is nyilt kötőhangzóval van (kiv. *nékëm*, mert er. **nékëm*), a nélkül, hogy az okát megmondhatnók, pl. *rólam, szerintem, irántatok, ellened.* (De *ellenöd* Tin. 232, *ellenëz, ellenës* és mint főnév: *ellenëm, ellenöd* inimicus meus, tuus.)

** A palócz és székely nyelvjárások viszont ezen accusativusokban állandóan zárt hangot ejtenek: *házakot, teheneket, gyarakót, ökót, papékot, uraméket, házamot, tehenedët, földünkót* stb. Ugyanezt teszik következetesen egyes codexeink s még későbbi íróink, pl. az EhrC. (*barátokot, ökót, ördógökót, magamot, magokot, fiadot* stb.), a DöbrC. (*azokot, ökót* stb.), így Székely István, Zvonaries, Illyés András, Biró Márton.

*** Nagyon el van azonban terjedve (nevezetesen Dunán túl) az a tájejtés, mely szerint mindezeket zárt hanggal ejtik, *házom, hátod, lókos* stb. (l. CzF elöb. 39); *ágok* Fal. 888, 895 stb. MNyszet VI:211.

Digitized by Google

II. Zárt kötőhangzójuk van a következőknek:

1. A hangzóvesztő tőknek (kivéve az *-alom, elëm* képzősöket s még egy párt): *gyalmot, vermëk, bokros* stb. stb. (V. ö. *ezërek, ezëret,* de *ezrëk, ezrët* Szvor. szerint.)

Az *-alom, -elëm* képzőseknél csak ma oly általános a nyilt hang; v. ö. *lakodalmom* Born: Pr. 411, *lakodalmot* MA: Bibl. 41, *diadalmot* 64, *fájdalmot* MA: SB. 127, *bizodalmom, ótalmom* Huszti: Aen. 7, *tilalmot* Pécskán Nyr. VII:123, *lakodalmot* Hszékben MNy. VI:211 stb. stb.

Viszont nyilt hanggal: *fészket, férgek, mérget, kérges, vásznat;* ezekben a nyiltabb hang úgy látszik csak újabbkori; pl. codexeinkben gyakran van *mérgöt, mérgös,* úgy hogy ott a *mérgët, mérgës* is zárt *ë*-vel olvasandó; v. ö. még *mérgöt, mérgölődjék* Szék. Nyr. VI:517, *fészköt* Nyr. V:222. — Elvárhatnók, hogy a hangzóvesztőkkel egyezzenek a kötőhangzó zártságára nézve mind a mássalhangzócsoporton végződő tők. Ezek azonban, noha nagyobb részök zárthangú (*dombot, hangot, hantot, kertët* stb., stb.) jó részben nyilt kötőhangzóval szokásosak: *társam, nyársat, hársat, holdat, szárnyal, tárgyaz, farkas, fürjek, földek, völgyek, tölgyek, hölgyek,* (igaz, hogy pl. a *hold* azelőtt zárthangú volt: *holdot, holdos,* CC., MA. stb., még Fal. is 852). — A bef. igenevek (*mult-a-t, törtek, kevertek, fontat* — v. ö. *fontot!*), továbbá a középfokok (*magasb-a-k, szárazbat*) a teljesebb alakok analogiáját követik, l. fönt I:3.

2. A mássalhangzós végű összes deverbális névszóknak (kivéve a már említett *-alom* és *-ékony* képzőket), pl. *irás-o-k, törlésëk; iratot, füzetët; tudományos, veteményës; tanítványok, szókevényëk; italom, hitelës; diadalok, elelelëd; osztályos, veszélyëk; akadályoz; kaczajok, morajok; habarékot, keverékët; szándékot, menedékët; hagyatékot, mértékët; moslékot; ingatagok, lëngetegët; falánkot, nyulánkot, élénkët.* (*Fonál* I:1-be.) Ide tartoznak azok is, melyeknek látszólag semmi képzőjük sincs: *halászok, vadászok, dugaszol, ereszëk; fagyos* stb.

Az e pontba tartozók nagyobb részének tárgyesete elvesztette a kötőhangzót, nevezetesen az *-ás, -ány,* (*mány, vány*); *-al,* (*-tal, -dal*); *-ály, -aj, -ász, -asz* képzősek.

3. *-ság, -ség* képzőseknek: *jószágot, szépségës* stb.

4. A *-talan* képzős melléknevek: *gondtalanok, esztelenëk* stb. (A tárgyesetben nincs kötőhangzó.)

5. Az *-ad, -ed* képzős számneveknek s a *-d* és *-dad, -ded* képzős melléknevek: *harminczadot, tizedël, századok, ezredës; apródom, kisdedëk* stb.

6. A *-nok, -nëk, -nök* képzős főneveknek: *bajnokot, szövétnëkëk, hírnökök* stb.

Digitized by Google

7. Az *ag, eg* és *ág, ég* végű többtagú szóknak: *gazdagot, csillagot, hidegët, öregët; világos, virágok, vendégël* stb. (V. ö. már fönt 1. *-atag, -eteg* és 3. *-ság, -ség.* Így az egytagúak közül is *tagok, szagos,* de *ágak, végem.*)

8. A jövevényszóknak kevés kivétellel (pl. *máz-t* és *máz-o-l* mellett *mázat,* a *házat, százat* mintájára; *kádat* mint *nádat, hátat; parázs-t* h. *parazsat* mint *madarat* stb.)

Itt is marad sok szó, melyre nézve szabályt nem állíthatunk föl:* *nagy, nap, hullám; kín, sík, sír, zsír; jegy, seb, ének, embër, vér, hír, hím* stb. stb.

Ha már egyes szabályokhoz említettünk tájejtési eltéréseket, természetesen még nagyobb számmal találunk ilyeneket az egyes szókra nézve (melyeket szabályokba nem foglalhattunk), mert nem vonzza őket nagyszámú szócsoportok analogiája. Itt azonban csak néhány példát említünk: *a*) A mai köznyelvi nyilt hang ellenében zárt hang: *kepóth*: képet JordC. 346b, *keszőc*: készek Decsi: Sall. 39b, Kules: Ev. 13. *haiod* hajad Mel: Sz. Ján. 308, *alacsonyok* Fal. 876, *lecsöndösödtek* Dug: Szerecs. I:432, *horgos* Háromszék MNy. VI:211 (II:1. szerint szabályosabb, mint az irodalmi *horgas*), *radok* Göcsej, Budenz-Album 170. *b*) Zárt hang ellenében nyilt: *barátat* Fal. 879 (rímben), *pajzsak* Kaz: Munk. VI:47, *juhak* Ar: NCz. 4:68 (rímben).

A kétféle alakot néha különbségtételre használja föl a nyelvszokás. Így: „*lábol* (*meglábol*) és *lábal* (*ellábal*)" CzF. Előb. 39. „Így lesz más értelmüvé a *bëgyës, bëgyes; helyës, helyes; hëgyës, hëgyes; jelës, jeles; szëmës, szëmes; gátol, gátal; lábol, lábal; gyáros, gyáras; város, váras.*" Vadnai „Nyelvünk Hangolv." 82

Ez a különbségtevés mai köznyelvünkben leghatározottabb az *-s* képzős szók ragozásában, mint már említettük (275. l.) „Számos *-s* végű melléknevek főnevekül is szolgálnak egyszersmind, s köztök csak az a különbség, hogy melléknévül mindig nyilt hangzóval, főnévül pedig mindig zárt hangzóval veszik föl a rokonhangú ragot, pl. *ezredësek*: *ezredësëk, jegyësek*: *jegyësëk, adósak*: *adósok, hősek*: *hősök* stb." Szvor: Nyt. 91 (több példa

* Nem áll Szvor. szabálya (Nyt. 93. l. jegyz.), mely szerint *ö*-t kivánnak mindazon névszék, melyeknek végtagjában *ö* v. *ü* hangzó van. Ő maga is említ kivételeket: *könnyek* (l. fönt 1:3), *örömek* (de *örömok* is Kaz: Lev. I:268, *öromot* Ar: TSz. 3:14 stb.), *könyökek* (bár épen *könyökom, könyökod* a szokottabb ejtés). De még sokat lehetne említeni: *zöldet, földet, csönget, hölgyek*: *ügyes, fűles, ölet, ölés* stb. (szokatlanok *ölés* Kolozsv. tort. 402, *földet* Fal. 899, *hegycsöngés* Szász K. Ebers Egy bolgárm. II:78

Digitized by Google

u. o. 92. l.); így már MNyR.[2] 146. A különbség talán azért fejlődött, mert a melléknevek számtalanszor fordulnak elő a *pirossan* és *pirossabb* alakokban, melyeknek két-két magánhangzója közt az *ss* megőrizhette eredeti hosszuságát; míg viszont a főnevek gyakrabban fordulnak elő a *gyilkosnak, gyilkostól, gyilkosra* féle ragos alakokban, hol az *ss*-nek meg kellett rövidülnie.

Megjegyzendő, hogy a melléknevek ilyenkor a legtöbb nyelvjárás hosszú *s*-sel ejti: *jegyössek, adóssak* stb., ellenben a főneveket röviddel.* Továbbá, hogy e különbségtevés sem nem régi, sem nem általános; erre számos bizonyítékot idézhetni; pl.:

mn. *alkalmasok* MünchC., Székely I., *bátorságosok* Helt: Bibl. (l. ezeket MF. Sz.), az falak *iratosok* MA: SB. 264, *bizonyosok* Matkó: Bány. 328, *szorgalmatosok* Hall: HármH. III:58, *hathatosok* Illy: Pr. II:186, *hathatossok* u. o. 281, *tartósok* Mik. 76. lev. — viszont fn. *gylkossac* Zvon: Post. II:42. — V. ö. Nyr. VII:532.

A kötőhangzók a nyelvtörténet folyamán elég változást szenvedtek: mégis bizonyos fokú állandóságot mutatnak egyazon szónak ragos és képzős alakjaiban. Ez az állandó különbség a különböző névszók kötőhangzói közt egyszerűen azon körülményből magyarázandó, hogy a hajdani szóvégi magánhangzó, melynek maradványa a mai kötőhangzó, más-más szók végén különböző volt.

Balassa József azt a véleményt fejtette ki, hogy „a mai *a, e* az ugor alapnyelvben is csak egy rövid hangzó volt, míg az *o, ë, ö* egy elveszett képző maradványa". (NyK. XIX:153. és v. ö. fentebb 107. l.) E mellett szól pl. az is, hogy a *lovat, követ*-féle *e*-hangú szóknak s a *nyarat, sarat*-féle hangrövidítőknek, melyek bizonyosan nagyon régi alakok, mindig nyilt kötőhangzójuk van; továbbá, hogy újabban is történnek *o, ë, ö*-vé rövidülések, pl. *szirós: sziros, változik: változik, kererődik: kererëdik.* Mindazáltal nem tarthatjuk még egészen bebizonyítottnak az említett véleményt. Azonban nem kételkedünk Balassának egy másik fölte-

* Az *-s* képzős melléknevek kiejtése (és az *-ékony, ékény* képzőseké) átment némely más melléknevekre is, p. *keménnyek, sovánnyak, hitvánnyak* (v. *hitványok*), míg p. az egészen hasonló főneveket csak így ejtjük a többesben: *kémények, kormányok, ásványok.* De már ingatag állítás Vadnaié (Ny. hangolv. 98), mely szerint általános volna a nyilt hang a melléknevek többes ragaiban: *rastagak, szépek* stb.* Dunántúl s a Duna mellékén tudtomra ezeket is így ejtik: *rastagok, szépëk*, továbbá *ingatagok, lengetegëk, oregëk, hidegëk, rideg ëk, kicsingëk, piczingëk, nagyok* stb. stb.

Digitized by Google

vése helyességében, a melyet t. i. arra a körülményre alapít, hogy az okiratokban megőrzött tővégi magánhangzó majdnem mindig *u*: „A különböző szóvégi hangzóból előbb gyengülés folytán *u*, *ü* lett, s azután veszett csak el az a hangzó. Épen így történt ez a németben is, a hol ma minden szóvégi hangzóból hangsúlytalan *e* lett; az angolban [s a német népnyelvben is] ezek a hangzók is elvesztek". NyK. XIX:153.

Hasonló jelenség az *oloneczi finn* nyelvjárásban, hogy a nominativus *a*, *ä* véghangja rendesen *u*, *ü*-re változik (pl. *vahnu*, *silmü* e h. *vanha*, *silmä*), s ez az *u*, *ü* aztán kezd már elveszni is (pl. *Jumalu* v. *Jumal*, *vagaru*, de *tuttav* stb.); l. GENETZ, Aunuksen Kiel. 132.

C) A változatlan névszótők.

Ide tartoznak mindenekelőtt azok a névszók, melyek (mint a megfelelő igetők osztálya) csak annyiban változnak, a menynyiben bizonyos esetekben kötőhangzóval járnak, pl. *ház*: *ház-a-t*, *ház-ra*; *régi*: *régi-t*, *régi-e-k*; *szomorú*: *szomorú-t*, *szomorú-a-k* stb.

Míg azonban igéink közt egy sincs, melyhez kötőhangzó ne járulhatna, addig névszó elég van olyan, hogy még kötőszók, hangzót sem vesz föl. Ezek természetesen magánhangzós végű szók és pedig az *é* végüek mind (*góré*: *góré-t*, *góré-k*; *apámé*: *apámé-t*), az *i*, *ó*, *ő*, *u*, *ü*, *ú*, *ű* végű főnevek majdnem kivétel nélkül (*kocsi-t*, *kapu-k* stb.; kiv. pl. *fi*); végre az *ó*, *ő*, *ú*, *ű* végű melléknevek is végig ragozhatók kötőhangzó nélkül (*szomorú-a-k* v. *szomorú-k*, *dicső-e-k* v. *dicső-k*) s némelyeket mindig így ragozunk (*olcsó-k*, *olcsó-t*, *szélső-k*, *szélső-t* stb. L. bővebben fönt a kötőhangzó tárgyalásában).

D) Az *a*, *e*-végű névszók.

Az ide tartozó szóknak teljes tője *á*, *é* végű, s csak azért nevezzük el ez osztályt a nominativus véghangjáról, mert *é*-végű tők mai nyelvünkben — mint az imént láttuk — olyanok is vannak, melyek az *é*-t nem röviditik meg, pl. *góré*, *taré*, *emberé* stb.

Az *a*, *e* végű névszók a legtöbb rag és képző előtt hosszú *á*, *é*-re végződnek, s így végződtek valaha ragtalan alakjokban is (kivéve azokat, melyek csak utólag mentek át e névszók ana-

Digitized by Google

logiájába). — Ezt következtethetjük már abból a tényből, hogy nyelvünk ok nélkül nem nyújt meg egy magánhangzót sem (a nyújtás rendszerint elenyésző hangok pótlására szolgál, ritkábban történik a hangsúly hatása alatt). Már pedig semmi ok sem volt arra, hogy pl. az *epe* tárgyesete: **epe-t*, ezzé váljék: *epé-t.* *

De azonfölül más okok is ugyanarra a következtetésre vezetnek. Mindenekelőtt az, hogy nyelvemlékeinkben még meg is sejthetünk sok hosszú-hangú nominativust; pl. árpádkori oklevelekben:

Bylighee, most *Billege* puszta, *Sytkee* 1273: most *Sitke* falu; codexekben: *feketee* ErdyC. 167, *yghee* 348, *feyzy* (*fejszí* = *fejszé?*) securis JordC. 361; s e két codexnek számos harmadik személyű alakja: *kezee, lelkee, testee, nevee, eeletee* stb. stb. (l. NyK. XV:64).**

Sokszor meg a szófejtés és nyelvhasonlítás jő segítségünkre. V. ö. *fa* = finn *puu; fene* = finn *peni*, lív plur. *peni-d; epe* = észt (tő) *sapi*, lív plur. *zäpūd; búza* = tör. *budaj* stb. ***

Idővel számos más szó is átment ezen szók analogiájába:

1. Sok *a, o* és *e* végű idegen szó; pl. szlov. *kuhnja: konyha*

* Nyelvtanaink (s velük legújabban Hunf. P. Nyelvtud. és nytan. 15. 16. Egy. Phil. Közl. IX:10) egyszerűen tény gyanánt árulják, hogy «az *a, e* végh angzók ékjelet kapnak» (mint a MNyRendsz. kifejezi), s hogy mi volna ennek az oka, azt kérdezni nem is jut eszükbe! — Szilasi pedig (nem említve, hogy Nyr. XI:304 helytelenül terjeszti ki a szabályt «minden rövid magánhangzón végződő magyar szóra», v. ö. *régi-nek, kocsi-t, kapu-k*, és a barkó tájszólásban: «*Palcsonak, Botoral, Gyurcsot, Marcson*, stb.» Vadn: Ny. hangolv. 71 e h. *Palcsó-* stb.) Nyr. XI:65. nagyon is elégtelen okokkal bizongatja, hogy valaha **fa-ból*, **elme-ből* alakok léteztek. Ha léteztek volna, megmaradtak volna, mert nem álltak elszigetelve, v. ö. *Tosunec, Oundunec* stb. Anon. és *népekének* stb. EhrC.

** A *hála* olyan rég meghonosult szó, hogy még az *á* végű nominativusokhoz csatlakozott s *hálá* lett belőle. Ez a szó kivételkép meg is tartotta hosszú hangját ebben az emphatikus fölkiáltásban: *hálá légyen, hálá istennek*, s ennek a hatása alatt más alakokban is, főleg összetételekben: *hálá-adó, hálá-adás* (így még Aranynál Keveh. 38); «a tisztelet és *hálá* adóját» Lovász Nyelvúj. 16. — Népnyelvi közlemények közt találjuk a *Kőre* helynevet, mely csak nem rég rövidülhetett a *Kő-rére*-ből. l. Nyr. X:236.

*** Így lett újabb időben *André*-ból (tőtul ma is *Ondrej* *Endré*, s ebből *Endre* és *Endrő*. — Néhány codexünk ezt a nominativust is használja: *annya, ennye* (v. *annyá, ennyé?*), acc. *annyájat, ennyejet* v. ö. az osztjákban az ilyen tőket: *χanda*, dat. *χandejaχ*. Eredetileg *annyáj, *ennyáj.

Digitized by Google

konyhá-t; ószlov. *nosilo: nyoszolya, nyoszolyá-t;* olasz *palio: pálya, pályá-t; fighe: füge, fügé-t* stb. stb.

2. Sok *ó, ő* végű szó, miután ragtalan alakjokban a véghangot *a, e*-re változtatták (magyarázatát l. Nyr. XII: 301. s fönt a hangtanban, 85. és 89. ll.). Példák:

feketö (és *feketü* WinkC., NádC.): *fekete,** *szülö: szüle, lengö: lenge* stb. stb.; *szökcsö, szöcskö: szökcse, szöcske*; *hegedö: hegede* Tsz.; *kesztyü: keszte* u. o.; *czipö: czipe* Nyr. V:571; „*Meztegnyewre* jewnek" LevT. I:127, *Mesztegnyön,* Biró: Angy. Szöv. 108: ma *Mesztegnyére, Mesztegnyén, Mesztegnye; Ithebew* 1411: ma *Ittebe; Szömörö* (rím: mező) Thaly: Adal. II:47: *Szemere;*** — *mo* (olv. *mó*) VitkC. 104, TelC. 295, LevT. I:10, Göcsejben még ma is *mó* Nyr. II:473 (és *mua* I:417): *ma* (*mah* WeszpC. 106 stb.); **fö*: *fa?* (v. ö. *föa, foa, fua* Hetés vidékén Nyr. II:44, 467, és finn *puu,* mint *hó:* finn *kuu*) s innen is *Sz. Mihály ha* stb. egyes CC.); *tö: Kálista,* bakonyi tónév Nyr. I:94. *Kereklófétá, Paptá, Kányatá, Ecsetá* stb. vizállások nevei III:47; *mekkorü* (v. ö. *mikorü* RMK. III:433 stb.): *mekkora;* egy forint *árü: -ára; dió: dia* Tsz. (v. ö. *gyabukur?* 1276. Nyr. VII:318); *bogyó: bugya; vázsó: vázsa* Nyr. XIII:256; *penetö: penete* Kriza; *pörgetö: pörgete* Nyr. II:93; *szuszogó: szuszoga* (? „galuska árpalisztből") IV:43; *bugyogó: bugyoga* Tsz.; *hágcsó, háskó: háska* Nyr. II:372; *konkoly, konkó: konka* I:380.

Némely szónak csak egy-egy ragos vagy képzős alakjában van *á, é*-je *ó, ő* helyett; így:

bíró: videknec *biraia,* BécsiC. Baruch 6:13; *bírát, bírák* Révai 248. szerint „magis usitata", mint *bírót, bírók:* a legidősebb *táblabírára* Jók. Rab Ráby I:145, *bíránl* föllíni III:29; — *méltó: meltabban* Tel: Ev. I:64 stb., *méltán; apró: apránként: idő: idén* (v. ö. *idei*), *idétlen, idéz* (*időz* Fal.); *tető: tetéz; tetés, tetésen* Nyr. XIV:43.

Minthogy ezek mind isolált alakok, talán inkább azt kellene hinnünk, hogy *á, é*-jükben az eredetibb hangot őrizték meg, mely a többi alakban *ó, ő*-re vált? — V. ö. még *disznáit, ajtája* Nyr. I:378 (Csallóköz), *adája, kendéje, kürtéje* (csángó alakok) IX:481.

3. Némely *l, ly* végű szók, melyek az *l*-nek szokott elhanyagolása folytán magánhangzó-végüeknek látszanak s aztán átmennek az *a e* végüek analogiájába.*** Ilyenek:

* Lehet, hogy emez nem *feketö*-ből lett, hanem mind a kettö ebből: **feketé* (v. ö. *Endrö* az elöbbi jegyzetben).

** V. ö. *szomöröi* mezön. Lehet, hogy az újabb *szemerei, mesztegnyei, ittebei* ejtés elömozdította az új nominativus fejlödését is.

*** Néha más magánhangzó kerül a szó végére az *l, ly* hang elenyészése után: *szapaly: szapa* l. Mészáros: Népny. 85; *kátyol: kátyó, kátyu; messzely, messzel: messzö* (Dunán túl; rum. *kopil: köpö, göbö* (? l. NyK. XII: 104); *gurdaly* (*gurdaj*): *gurdély* (olv. *gurdéj*): *gurdö* CzF. stb. stb. — Az ilyenek aztán megfordítva néha *l*-hangú analogiás képzéseket okoznak: p. *pongö: pönglös bankó* (Balaton vid.); *csipö: csipole* Nyr. III: 182: *Londra: Londrálon; sokú: sokálag* (Göcs. Budenz-Album 163.

Digitized by Google

hangyál: hangya (ered. *χandala, l. Nyr. XI:193); *körtvély: körtve* (*Körtiles* Nyr. II:94); *sörtvély* (? v. ö. *sörtvélyes* II:377): *serte; esztergály: eszterga; hërály* II:477 (?): *hara; harkály: harka* IV:181; *seregély: serëge* Kriza; *kanál: kana* VIII:568; *csanál: csona* IV:425; *muskotály: mucskota* VI:180; *juh-hodály: juhoda* (? Nép); *ispitály: ispita, ispitás* (Kreszn., így ma is Dunán túl); *estvél: estve; *Vég-mál: Végma* (szőlőhegy a Balatonnál, rév-fülöpi határ keleti végén); **Völgy-mál: Vögyma* (völgy neve Győr m. Ecs határában); — *bandsal: bandsa; sandal: sanda; kesely: kese* (Nép); *csempely: csempe; keczel: kecze* (? v. ö. Nyr. XII:194); *-fal(u): -fa* számos helységnévben. („Nagy *szákat* hoznak" azaz szálakat, szálfákat; Veszprémben hallottam. „Jaj de szépen maséroznak a *halák*" azaz halálok, egy palócz balladában, l. Pap: Palócz Népk.) — Budenz más *a, e* végű névszókat is ilyen *l*-végüekből rövidülteknek sejt (UgAlakt. 217).

4. A *tereh* szó, néma lévén a *h*, némely nyelvjárásban így ragozódik: *tere, terét, terének* stb. Ugyanez történt általánosan s már régebben az *Imre* névvel, mely azelőtt *Imreh* volt (v. ö. tót *Imrich*, ném. *Emerich*, s még Tinódinál *Imrehet* 147, *Imröhöt* 136, 146, *Imrehhel* 286. — nem *Imréhet*, mint Szilády írja, — ma *Imrét, Imrével*). Hasonlókép bánik az ÉrdyC. a *cseh* szóval is, mert így ragozza: *chew, chewk* 398b.*

5. Végre vannak egyes szók, melyekben az *-a, -e* (*á-, é-*) úgy jutott a tőhöz, hogy eleinte a harmadik személy jele volt, de később ezen értéke elhomályosult, pl. *arcz: arcza, orcza; pof: pofa* stb. (l. a Szótők bevezetését).

Góré, kordé stb. azért nem követték az itt tárgyaltak analogiáját, mert mélyhanguak.

Az ide tartozó névszók nemcsak a ragtalan alakban rövidítik véghangjukat, hanem némely ragok és képzők előtt is:

a) Mindig rövid a véghang legújabb keltű ragjaink és képzőink előtt: *-kor, -ként, -kép, -ség: órakor, büszkeség* stb.; mert mikor ezek ragokká, ill. képzővé váltak, a ragtalan alak vége már megrövidült.**

* A föntiekhez hasonló esetek más magánhangzókkal: *faggyuh, szomjuh; faggyu, szomju;* tót *raroh: ráró?;* nem. *pfannkoch*, az 1592-ki Cisióban még acc. *pánkocht*, ma *pánkó*. V. ö. még *dühel* Ar: Arist. II:355. e h. *dühhel*, mintha csak *dü* volna a tő.

** V. ö. hogy az említett három rag ma sem illeszkedik, a mi főleg a *kor*-nál föltünő. (Különben találunk mégis néhol hosszú *á-, é*-t e rag előtt: kilencz *órákorig* Kár. Bibl. III:30, *idejekor* MA: Bibl. I:241b, igéje *hallgatásákort* Kules: Ev. 37, sőt még Tud. Gyűjt. 1829. V:17 jegyz.: „a nyujtáshoz szokott nyelvüektől *napjákor*-t is hallhatni".) A *-ség* képzőre nézve v. ö., hogy

Digitized by Google

b) Mindig rövid a véghang a melléknévképző *-i* előtt: *budai, órai, szentendrei* stb.; csak néhány egytagú szóban ingadozik vidékek szerint, mert itt a rövidítő törekvésnek útjában áll a hangsúly: *fa — fai és fái, ma — mai* és *mái* (így a Duna mellékén, Dunán túl, Szilágyságban, *mái* Pázm., *fái* Kreszn.), *ha — hái-bái* SzD. (*hai-bai* Kassai J. Szókönyv I:434, II:329), de csak *néhai!** A *buda-i, óra-i* rövidülését úgy látszik a két magánhangzó összekerülésének tulajdonithatjuk; hiszen még az *ó, ő* is megrövidül az *-i* képző előtt: *erdei, makai***. Néha a magánhangzóval kezdődő ragok előtt is rövidül az *á, é*, noha ezek legtöbb nyelvjárásunkban s így rendesen az írói nyelvben is a többi ragos alakok analogiáját követik.***

Néha az elrövidült *a, e* egészen el is vész. Ez is leggyakrabban az *i* képző előtt történik: *dáljai* h. *dálji* kétszer LevT. II:262; *baktiak, Nyír-Bakta* lakói Szabolcsban; *Vajai* gróf *Vay*, és *Felsőbátkai Bátky* család (*Bátki Teresi* Tóth Edénél a Falu Rosszában is). †

a XV. században még használták az önálló *magasságó, tarkaságú* féle melléknéveket, melyekben a *-ság, ség*-et mint külön szót ép úgy kiérezték még, mint mi p. a *másnemű, soknemű* melléknevekből a *nem* főnevet. Érdekes, hogy a szintén elég újkeltű *-né* képző (=ném. *-in*) előtt megmaradt a hosszú hang: *Blaháné, Szenténé* stb.

* *Elméji* ínség? Mikes: Lev. 1. kiad. 111.

** Még az *erdeje, hintaja* mássaival is találkozunk néha itt; p. *pincze*: *pinczeje* Balaton vid., *pöngeje* (a késnek) Nyr. II:513, *marhaját, csizmaját* I:378, *érczeje* XII:427, *csirkeje* II:557, *mesggyéjén* (rímben) Ábrányi Don Juan II. én. (v. ö. még *beleje, melleje, alajja* stb.)

*** Az irod. nyelv leginkább a harmadik személyű alakokban rövidítgeti: *végeig, napjaig* (*máig* v. *maig*); *házaért, bűnért* (de *hazáért, békéért*); *vezéreül, családjaúl*. Czuczor I:161 (így *próbaúl* u. o. 160, de ez szokatlan, v. ö. *példaúl*); — így még *apjaé* v. *apjáé*, de csak *apáé* stb. — Szvorényi nyt. 117. §. 3, jegyz. azt mondja: „Az *é, ért, ig, ól* ragok előtt rövid is maradhat [az *a, e*]: *almáé* v. *almaé, elméért* v. *elmeért, zárdáig* v. *zárdaig, például* v. *példaúl, mesgyéül* v. *mesgyeül*". Ez úgy látszik csak a palóczságban ilyen divatos. V. ö. még: *ömagaért?* Sylvesternél hexameterben RMK. II:138. A székelyeknél s csángóknál hallhatók ilyen kicsinyítők is: *akkoracska* Nyr. V:221, *facska, ruhacska, jobbacskabban* (emebben a fokképző előtt) IX:452.

† V. ö. még *nyíregyházai, szentmihályhacsai, június 13-ikiai* stb., melyekben azonban a nyelvérzék a szinten képzelhető személyragtalan alakból indul ki. l. Nyr. IX:369. „Ráskai Lea nyulakszigeti apáczá" Könyvkiáll. Emlék 1882. 23.

Digitized by Google

Így mai irodalmi nyelvünkben *könnyelmű* e h. *könnyüelméjű*, mint már az 1592-ki Cisioban F3: okosakat és *jó elmüueket* szül ez világra.*

Fekete: *feketül, feketít; sánta: sántúl, sántít* stb., ezekben régi szabály az *a, e* eltünése. Föltünőbb *feketödik*, de ez a gyakori *-odik, -ödik, -ödik* analogiájára alakult.** Még föltünőbb (az analogia továbbhatolásából magyarázható) *feketlik:* nigrescit, Verseghy: Anal. I:421, Vitk. Munk. II:38, 86, III:46, Bajza: Munk. II:93.

A népnyelvben ilyen kicsinyítők is hallhatók: *ekkorka, akkorka* e h. *ekkora-ka, akkora-ka;* így Aranynál Arist. III:52: „*Ekkorka* gyermekem. — *Mekkorka?*" és II:161: *akkorka*. V. ö. *cziczka* NépkGy. II:49 (így is *cziczuka*).***

Ide tartoznak még a rokonsági elnevezések (kivált *apa, atya, anya, bátya, néne, öcse*-†), a mennyiben harmadik személyeikben eltünik a véghang: *ap-ja, nén-jök* stb. Nem lehetetlen, hogy itt újabb rövidüléssel van dolgunk, talán azért, hogy ezen alakok is kéttaguak legyenek, mint a többi alak, kivéve a többes második személyt, mely azonban ritkább használatú. Tekintetbe lehetne venni még egyes *ó, ő* végű tőknek hasonló összerántását: *ajtaja, disznaja* h. *ajta, diszna* (v. ö. a csakugyan kimutatható *atyája, atyájuk* alakokat, l. NySz.). De legvalószinűbb tán mégis az a magyarázat (melyet Nyr. V:482. adtam, s melyet Budenz is elfogadott MUgSz. az *anya* czikkben), hogy e szóknak *-a, e* véghangjában kicsinyítő képző lappang. Az első személyben kegyeletből, a másodikban udvariasságból a kicsi-

* V. ö. most a római olyan tagú s *kelmű* mint ősei Shak. II:21. „Igy voltam *estvig*" Vitk. Munk. II:100 e h. *estveig*.

** Lehet hogy **feketödik* volt s utóbb a **hevevödik* : *hevevödik*-félék analogiájára rövidült.

*** Furcsa rövidítés ez is: „ezeket mondom, mind elbeszélte *igröl igre*" Népk. II:377 e h. *igéröl igére*. A nominativusban rövidült: *palánt* Tsz. (*palántot* Nyr. V:85).

† A *húg*-ot a köznyelv így ragozza végig: *hugom, hugod, hugja* stb., de Csallóközben, Mátyusföldén: *hugám, hugád, hugája*. Tehát — ha e szót egyáltalán úgy ragozták azelőtt, mint amazokat — itt utólag kiegyenlitődtek az alakok. De v. ö. már a régi nyelvben: „*atyadat, anyadat, ősödet, batyadat, hugodat, nenedet*" Magyari: Orsz. roml. 25. Szintúgy *ipam, ipad, ipa*, de néhol „*ipám, ipád, ipája* v. *ipja*" CzF. Továbbá *napam, napad, napa* v. *napja*, melynek CzF. szerint épen a harmadik személyét mondják néhol így: *napja!* A föntebbiekhez csatlakozott a *koma* is, melynek harmadik személye *koméja* v. *komja*, l. CzF.

Digitized by Google

nyítés kapott föl, míg, ha harmadik személy apját, anyját emlegették, semmi ok sem volt ilyen figyelemre.

Ezen magyarázat szerint, ha több apáról van szó, ezt a ragozást várhatnók: *apáim, apáid, apjai* stb. Minthogy azonban ezek az alakok sokkal ritkábban fordúlnak elő, nem csoda, hogy itt minden személy ingadozik: *nénjei* v. *nénéi, bátyjai* v. *bátyái, öcscsei* v. *öcséi* Szvor. 122. §. V. ö. Vinnéjék őtet a két *nennieihöz* DebrC. 186, *neńney* NádC. 459, *nénnyeit* Haller III:36; *battyai* TihC. 304; *anyaythok (anyáitok)* ErsC.

Még ritkábbak a személyragtalan alakok s azért szintúgy ingadoznak; pl. „Elválasztatik a *nene* az ő nyennetől“ TelC. 266. „Egy *nénnek* öcscséhez kérő szava“. „Öcscsének a *nén* vissz'üzenteti“ Vitk: Munk. I:41. „Az Istenért, öreg *ap!*“ Dug. Szerecs. 168. A szokott alak *apa* stb., viszont rendesen csak *húg* és *öcs* (v. ö. „*nénéc, hugak*“ Com. Jan. 119); — „Az édes atyac, anyac, nenyec, *batyok*, rokonsagok . . .“ Born. Préd. 72b, (Mátyás F. szót.) — *Anyúl, apúl* többnyire így, de néha *anyául* is, pl. NagyszC. 90, s kivált mai irodalmi nyelvünkben.

E) A hangrövidítő névszótők.

Kéz: kezet; fonál: fonalat. Sok ilyen főnevünk van, melynek nominativusában a végső mássalhangzót hosszú magánhangzó előzi meg, s kötőhangzós alakjaikban a hosszú hangzó helyett rövidet tüntetnek fel.

Összehasonlító nyelvészeink azelőtt a rövid hangot tartották eredetibbnek s azt hitték, hogy ez idővel megnyúlt a nominativusban. (Így Riedl: Magy. Gramm. 45. 56. stb. Donner: Gegenseitige Verwandtschaft d. f.-ugr. Spr. 25. Szilasi Nyr. XI. 66—68. Munkácsi uo. 196—7.) Minthogy látták, hogy a *ló, kő*-féle főnevek tárgyesete (*lovat, követ*) sokkal tisztábban föltünteti az eredeti tőt, mintsem alanyesetök: azt hitték, hogy újabb fejlődés eredményei minden névszó nominativusában az accusativusbeli tőalaktól való összes eltérések (v. ö. Szilasi, Nyr. XI. 63).

Hogy azonban a hosszú s a rövid hang közül az előbbi eredetibb, arra egynél több bizonyítékunk van.

1. Először is azt látjuk az alább idézendő adatokból, hogy az utolsó két-három században sok szó megrövidítette a tárgyesetben s a többes számban hosszú magánhangzóját, pl. azelőtt *poharok, szamárok*, ma *poharak, szamarak* stb. Igaz, hogy ez az okadat legkevesebbet nyom, mert ezek a hasonló régibb névszók analógiáját követték.

Digitized by Google

2. Nyelvünkben ok nélkül nem szoktak megnyúlni a magánhangzók. A nyújtás többnyire pótló nyújtás valamely elenyésző szomszéd hang pótlására. Már arra nem sok biztos példánk van, hogy a hangsúly következtében nyúlik meg egy-egy magánhangzó. Erre pedig a szóban forgó névszók közül legfölebb az egytaguakra nézve hivatkozhatnánk, hogy pl. *kéz, fél, ég* a hangsúly hatása folytán keletkeztek ezekből: **kez, *fel, *eg*. De sokkal nagyobb számmal vannak hangrövidítő névszavaink között a kéttaguak, minők *fonál, nehéz, kevés*, s itt, a teljesen súlytalan második szótagban, már semmikép sem hihetjük, hogy nyújtás történt volna s hogy a nominativus azelőtt *fonal, nehez, keves*-nek hangzott volna.

3. Az ide tartozó szavak közül azok is, melyeknek rövid hangjuk már régibb (mintsem az említett *pohár*-féléké), egyes régi nyelvemlékeinkben még hosszú hangzót mutatnak a többesben, vagy a személyragok előtt s más efféle alakokban. Példák (többnyire a NySzótárból, — azonban meg kell engednünk, hogy ezeknek bizonyító ereje még nem kétségtelen):

kéz: keezes ÉrdyC. *kęzes* Melius; — *ég: ęget* Heltai, Bornemisza, Kalend. 1582. Fv. 4. *ęgeken* Heltai; *az eegeknek égei* Kár: Bibl. I:311. *jó ęgű* hely Helt: Krón. 3. — *egér: egeerek* SándC.6. *éghéret?* Alvinczy Hin. — *fél: ffeelee* ÉrdyC. 556b. *hirnęvet, hires nêves* Heltai (MNy. V:397). — *hét: heetes* LányiC. — *nyár: nyárat* Cisio; — *sár: sąaraba* [e h. sarába] FestC. 404. — *lélek: leelkök*, és *négy: neegyed* ÉrdyC. (NyK. XV:56).

4. Egyesekre nézve már az ugor alapnyelvben hosszú hangot bizonyítanak a rokon nyelvekben maig föntartott alakok. Pl.

kéz: osztják *két*, vogul *kat*, lapp *kiet*, *giet*: — *fél:* cseremisz *pēle*, osztják *pēlek*, vogul *pal*: — *tél:* vogul *tal*: — *hét:* vogul *sat*, finn *seitsemä* stb. — *jég:* vogul *jāñk*: — *lé(v):* vogul *lam*, finn *liemi* stb. — *ér:* osztják *lēr*, vogul *tar*: — *vér:* vogul *vār*.

Mindezekből joggal következtethetjük, hogy nemcsak a *pohár*-féle újabb esetekben, hanem a *kéz*-féle régibbekben is a hosszú hang az eredetibb s ez rövidült meg egyes nyelvtani alakokban.

a) A *hangrövidítő alakok.*

Mielőtt fölsoroljuk a hangrövidítő névszókat, állapítsuk meg azokat a nyelvtani alakokat, melyekben a tőbeli magánhangzó meg szokott rövidülni.

Ilyen alak 1. a tárgyeset: *kezet, madarat;*

Digitized by Google

2. a **többes szám**: *kezek, madarak;*

3. az **összes személyragos alakok**: *kezem, kezed, keze; madarunk, madaratok, madarok;*

4. az *-s* és *-tlan, -tlen* **képzős melléknevek**: *kezes, madaras; kezetlen, feletlen; leves* stb.

5. az *-l* és *-z* **képzős igék**: *kezel, felez, szamaraz, szelel, telel, nyaral* (*-ász, -ész: madarász, egerész*);

6. melléknevekből alkotott **igék** *-od(ik), -ül, -ít, -all, -ell* **képzőkkel**: *nehezëdik, kevesëdik; nehezül, nehezít; kevesell, nehezell;*

7. melléknevek **középfokában**: *kevesebb, nehezebb;*

8. **sorszámnevekben**: *hetedik, négyedik; kevesed magammal.*

9. az *-ű, -ű* melléknévképző előtt: *kezű, belű, nyelű, levelű;*

10. a melléknevekből s számnevekből való *-n,* (*an, en*) ragos mód és állapothatározókban (kivéve *négyen*), továbbá a számnevek és főnevek *-nként*-ragos alakjában; pl. *nehezen, kevesen, heten; — hetenként* (de *négyenként*), *levelenként, poharanként* stb.

Ellenben hosszú hanggal ejtjük a tőt a hely- és időhatározó *-n* (*on, ën, ön*) rag előtt: *lerélen, kötélen, nyáron, télen* stb. — *hétën, kevésën* (v. ö. *heten, kevesen*). Csak az irodalomban találunk néha-néha rövidhangú alakokat, de inkább csak versben, rímben; pl. „az egyik *felen*“ Kaz: Munk. I.120 (prózában); a *teren* Ar: Haml. 18. Ar: Arist. II.6. *szamaron* u. o. 209. „egy új *eren*“ Tóth K: Költ. 129 (rímben); „egy alkony*súgaron* leszáll“ Szász: Műford. 7. *öszenyen* Shak. XII.108.

Csak egy ilyen kifejezés látszik Erdélyben rég megállapodottnak, t. i. *nevën* ezekben: *jó neven, rossz neven, elég neven, panasz neven venni* stb. A NySz. (a *Név* szólásai közt) 1620-tól kezdve (Cato distichonjaiból, „Liber Elegantissimus“) idézi rövid hangzóval, még pedig erdélyi forrásokból. Így irja pl. újabban is az erdélyi Brassai: *rossz neven,* SzépirFigy. I.290. 291. — De ezek a kifejezések eredetileg talán személyragosak voltak: *jó(nak) nevén, panasz nevén venni* stb. Erre mutat Komjáthinak következő helye (SzPál 14): „Ez en keuees elsyw ayandekomoth vegye *io neueen*“.

Hogyha nyelvemlékeinkben ilyen alakokat találnánk: *egën, kezën, madaron, nyaron, telën,* akkor a mai *égën, kézën*-félék hosszú hangját eléggé megmagyarázná a többi helyhatározó ala-

Digitized by Google

kok analogiája: *égre, égben, kéznél* stb. (a hogy Szilasi magyarázta Nyr. XI.65.) De nincs szükségünk e magyarázatra, hisz nincs mit magyaráznunk, mert nyelvemlékeinkben sehol sem találunk *egën*-féle alakokat s a mióta csak megjelölték pontosan a hangzók hosszúságát, azóta mindig így irták: *égen, télen, nyáron* stb. S ámbár codexeink csak hébe-hóba jelölik a hosszuságot, mégis már belőlük is ki lehetne mutatni ez alakokat; v. ö. *eegen* HorvC. 198.

Egyelőre annak sem mondhatjuk meg az okát, miért rövidült meg a magánhangzó épen a tárgyesetben s a többi fönt elsorolt alakban. De még bajosabb azt a különösséget megmagyarázni, hogy az *-an, -en* rag előtt megrövidül a tőbeli hangzó, holott az *-on, -ën, -ön* rag előtt nem rövidül meg. Még érdekesebb ez a jelenség, ha meggondoljuk, hogy ez a két nyelvtani alak valaha azonos volt, illetőleg még codexeinkben is rendesen egyenlő (l. alább a névragozást). Lehet, hogy a *szekérën, szekérig* alakok a szintén helyhatározó *szekérben, szekérre* stb. hatása alatt őrizték meg mindig a hosszú magánhangzót, ellenben a *nehezen, kevesen* alakok a *nehezebben* és *kevesek* analógiájára rövidültek.

Érdekes, hogy mindig együtt jár a nyilt kötőhangzó s a tőhangzónak rövidülése — legalább mióta pontosabban irt nyelvemlékekben vizsgálhatjuk. A hosszuhangú tő zárt, a rövidhangú nyilt kötőhangzóval jár (mint már Vadnai Rudolf is megjegyezte: Nyelvünk Hangolvadásáról 78). Példák: *hétën — heten* (nem *héten*, sem *hetën*); *kevésën — keresen; kosáronként — kosaranként; sugárok — sugarak; sugáros — sugaras; sugároz — sugaraz; kanáloz — kanalaz* stb. stb.

Némely alakokban a hosszuhangú tő — de csakis ez — kötőhangzó nélkül veszi föl a ragot vagy képzőt, míg a rövidhangunak nyilt kötőhangzója van itt is: t. i. a tárgyesetben, a *-tok* személyrag (ezt már Révai is említi, Gramm. 466), a több birtokot jelentő személyragok, s a fosztó képző előtt. Példák: *sugár-t — sugarat; sugár-tok — sugaratok; sugár-i(d* stb.) v. *sugár-jai(d) — sugarai(d* stb.), *sugár-talan — sugaratlan* stb.*

* Igy *bogár-ka — bogaraka* Nyr. I.11. De előkerül *madarka* is. — Kivételes alakok pl., s azért kétesek is: *szamárot* Mikes 57. lev. *poháraa* Com: Jan. 111. Rímben fordúl elő: *ugárat*, e h. *ugárt*. Népköy. III.238.

Digitized by Google

Nem rövidül a magánhangzó az *-ig* és *-ért* ragok előtt: *nyárig, középig, madárért, félért.**

Szintén hosszú marad a tőbeli hangzó a birtoknévképző *-é* s a vele azonos melléknévképző *-i* előtt: *madáré, bogáré; útféli, éjféli, téli, nyári, égi-háború* stb. — Mégis van *héti, béli* mellett *heti, beli*, sőt az utóbbiak ma járatosabbak. Továbbá: *leveli béka.*

b) *Az* ***á, é****-t rövidítő* (***a, e*** *hangú*) *tők.*

A tőbeli hangrövidítésnek legtöbbször az *á* és *é* vannak alávetve, ámbár nem minden *á, é* hangú főnév hangrövidítő, pl. *vár, pár, ház* nem rövidülnek (a *ház* csak ezekben a határozó alakokban: *házól, haza).* — A kéttagúakra nézve érdekes az a megszorítás, hogy csak olyanok rövidítik meg a második szótag hangzóját, melyeknek első tagja rövid; pl. *madár: madarak, nehéz: nehezebb* stb., ellenben *trágár: trágárok, czégér: czégérek* (sőt *boglár: boglárok, kalmár: kalmárok* stb., a melyekben a positió által hosszú az első tag).

Meg kell azonban engednünk, hogy a rövid előtaguak sem rövidítik meg valamennyien a hosszú utótagot, pl. *vezér: vezérek, határ: határok* stb. E szerint meglehetősen korlátolt a hangrövidítő szóknak száma, úgy, hogy valamennyit fölsorolhatjuk (ha talán kifelejtjük is egyiket másikat), de még ezeknek is jó része — mint fogjuk látni — csak újabban került a szótőknek ebbe az osztályába.

Csoportosítani legczélszerűbben úgy lehet őket, hogy előbb az egytaguakat, aztán a kéttaguakat állítjuk össze (háromtaguak egyáltalán nincsenek), e két osztályon belül pedig a rokonhangzásuakat, illetőleg hasonló végzetüeket állítjuk össze kisebb csopertokba. Minthogy legtöbb az *-ár, -ér* s *-ál, -él* végű, ezekkel kezdjük a felsorolást, s minden kisebb csoportnak élére azokat állítjuk, melyek legrégiebbek, s úgy térünk át azokra, melyek újabban követték amazok analógiáját. Még csak azt az általános megjegyzést bocsátjuk előre, hogy melléknevet nagyon keveset találunk itt, a köznyelvben mindössze kettőt:

* Csak versben találkozunk kivételképi ilyenekkel: «Te meg világot gyujtasz *mésbulertz.*» Ar: Arist. II 61. «A kandallónál *éjféliig* a hosszú est búban telik.» Gyulai: Romhányi 4:1.

Digitized by Google

kevés, nehéz, (*fél* nem csak melléknév, hanem főnév is, és nincs is középfoka s módhatározó esete, mely *felebb* vagy *felen* lehetne); dunántúli nyelvjárásokban még *körér* és *fehér* tartozik ide.

1. Egytaguak:

a) -ár, -ér végüek: *nyár, sár; ér, dér, tér.*

Nyár: nyarat, de *nyárt* is; így Soprony megyében (Nyr. II:562. VI:158), a székelységben (Kriza 415) s egyebütt (*nyárat* Cisio F²) — Többes *nyarak,* de Háromszékben *nyárok* (MNy. VI:238). — Személyraggal *nyaram, nyarunk* stb. De így is: „Nagy télnek nagy *nyára,* nagy essőnek nagy sárja szokott lönni" (Nyr. IV:275). „Van szeretőm kettő, három, vígan töltöm telem, *nyárom*" (NépkGy. II:162). — *Nyaral* h. *nyáral* PPB. szótárában; így ma is Dunán túl (Kresznerics) és Háromszékben: „*nyárolni* mellett nyaralni" MNy. VI:238. — *Nyáratszaka* KBécs 1652. 46. rendesen *nyaratszaka.*

Sár: sarat, sara, de maiglan állandó hosszú hanggal: *sáros, sároz.* A régibb nyelvben amazok is hosszuhanguak: *sart* MünchC. VirgC. (olvasd: *sárt*), *saart* CornC. DomC. *saarth* WinklC. 305., 306. *sárt* Decsi, Matkó stb. Többese: *sarok uagunk* (sárok vagyunk) TihC. *sárok* Pázm. Személyraggal: *sára* Matkó, Rimai; *saara* FestC. 404. *sarya* JordC., ÉrsC. — Ma is: *sárt* Nyr. II:562. *sárja* IV:275.

Az ide tartozó magashanguak közül bizonyára *ér* a legrégibb hangrövidítő: *eret* JordC. *erek* CornC. (holott e két codex a hosszuságot gyakran megjelöli); *ereid* Zrinyi. De *érék* PeerC. ? — NB. *a bakonyért,* Jókai: Vadon Vir. 167. azaz bakonyi csermelyt.

Dér: deret, deres. „A pokol *derével* meghervaszt" Pázm.

Tér: teret, tere úgy látszik csak a XIX. században, valószinűleg a *terül, terjed* igékből vannak kiokoskodva. „*Teres* nagy kör" Vör: Tündérvölgy 162. vsz. *Teren* Ar: Haml. 18. Ar. Arist. II:6. — De v. ö. „a Léna *térén*" Kaz: Munk. VI:78 „Nincs már a mórnak menekülni *tére*" Greguss Gy. Luziád. 33. „Az ismert erdők, bérczek, *térek*" Gyulai Költ: 300.

b) -él végüek (csupa magashangú): *fél, bél, szél, nyél, dél.*

Fél: felől, felé, fele, feleim, feleség már a codexektől kezdve (v. ö. *keth feleen* és *hasonffeleeth* ErdyC.), ép így *feles, felettlen* (páros, páratlan), de *félre.* Azonban a tárgyeset a XVI. században még *félt,* pl. *beuezen monno felt* VirgC. 15. *két félt* az vér béfogta (a két pártot) RMK. VI:171. De *felé* helyett is egyszer *ffeelee* van az ErdyC.-ben 556b.

Bél: belől, belé: belek, beléi: belem Shak. XIV:103. *belemöt* Nyr. III:554. *beledbe* IV:228. (mind a kettő Udvarhely megyéből): *belő, -beli* és *-béli. Belső* **belölső*-ből rövidítve, *belföld* a *külföld* analogiájára. — Ellenben állandó hosszú hanggal van *bélés, bélél* (mint *sáros, sároz*). A tárgyeset s a személyragos alakok mind nyelvemlékeinkben, mind mai nyelvjárásaink nagyobb részében megtartják a hosszú hangot: *bélt* Heltai, Thaly: VE. II:51. Hall. HHist. III:249. *kenyerbelt* DöbrC. *tányérbélt* (napraforgót, Nép): *belék* SandC. *béleg* Beythe: *bely* Melius stb. *bélim* MA. Zsolt. 54. az állatoknak *bélit* Hall. HHist. III:249.

Szél: szelet, szelek, szele, szeles, szelel. Szeel PeerC. *zeel* ÉrsC. *zelek* CornC. DomC. *szelet* Helt. De mind a KeszthC., mind a KulesC.

Digitized by Google

egymás mellett alkalmazza a kétféle alakot: „El valtoztataa az felzeleth ees hoza w ereyewel al *zeelth*“ (77. zsolt. 26). Zvonaricsnál személyragos alak is van hosszú hangzóval: az tudomannac minden *szélivel;* ellenben Pázmánynál: minden tudományok *szelétül.* (NySz.)

Nyél: nyelet, nyele, nyelestül, nyelü.

Dél: delet harangoznak, *delel.* Csak a XVIII. század vége óta mutathatjuk ki e rövidült alakokat (*delel* Dugonics Gyöngyösi-kiadásában), ámbár a *délest*-ből talán már előbb lett *dellest, delyest.* De v. ö. *deelt* DöbrC. 86. *délöl, délel* NySz. *déllye* Czegl., Martonf. *Dellezni:* ebédet enni SzD. — Ha régebben rövidítette volna hangzóját, akkor nem is *delet* volna tárgyesete, hanem *dělet,* mert nem nyilt *ê*-je volt, mint az eddigieknek, hanem zárt *é*-je; ezt bizonyítja Sylvester s az *í*-ző nyelvjárások *díl* alakja.

c) én végű csak egy van egytagú: *szén, szenet, szenes* — általánosan így. *Zenet* CornC. 268. (tehát nem *szént*); *szence* Szék: Zsolt.

d) Sziszegős-végüek: *kéz, réz, ész, mész, vész, lécz?*

Kéz: kezet, keze(m stb.), *kezes, kezü, kezel* — általánosan. (Kivételes rövidülés: *keszkenő* = *kéz-kenő, keszty*ü = **kéz-tevő.*)

Réz: rezet, reze, rezes, rezel — tudtunkra szintén általános; csak Háromszékben mondják *reze* h. ezt is *rézze* MNy. VI:219.

Ész (ész nélkül, észre-rész): eszet, eszek (ez persze nagyon ritka), *esze, eszünk* stb. *eszes, -eszü, kieszel, eszelős.* — *Ezeth* Komj. SzPál. 319. Heltai, Czeglédi stb. (ez'öt GuaryC. a zárt kötőhangzó útmutatása szerint talán így olvasandó: *észöt*); *eszet* Bessenyei (Beöthy Szépproz. II:322), Révai: Gramm. 226. Ar: Haml. 14. Ar: Arist. I:11. A költeményes *eszek* Dug: Szerecs. I:IV. l. — *Esztelen* már nyelvemlékeinkből sem mutatható ki hosszú *é*-vel; ez valaha bizonyára *eszetlen* volt s ebből az *esztelen* alak úgy keletkezett, mint *szüntelen, untalan* e h. *szünetlen, unatlan* (egyébiránt párja, *eszes,* is hatással lehetett rá). — *Észrevesz* helyett a néptől többnyire ezt halljuk: *eszrevesz* (pl. Nyr. IV:558., 560), sőt *eszbevesz* (II:467. V:31). A rövid *e* itt abból magyarázódik, hogy azelőtt a NySz. bizonysága szerint mindig személyraggal, tehát rövidhangú alakkal mondták: *eszébe veszi, eszembe vettem* stb. — Ezt a főnevet egyáltalán rendesen személyraggal használjuk s ez okozhatja, hogy innen a rövidhangú tőalak e szónak egyéb alakjaiba is behatol; így a tárgyesetbe: *eszt* Nyr. IV:514.; az alanyesetbe: „*bor* bé, *esz* ki“ VI:175. V. ö. még: *eszszel* Miskolczi (NySz); *esz-resztő* Csúzi: Sip. 515. *eszen* („a sziv mindég csínt ejt az eszen“) Kaz: Rochefoucauld 41. (Talán *eszköz* is ide tartozik.)

Mész: meszet, meszes, meszel. (*Mecz* hosszú hangzóval már 1303-ik oklevélből NySz.)

Vész többnyire megtartja hosszuságát: *részt, részek* (Kölcsey: Hymnus), *részes, szélrészes* éjjel (Kaz: Reg. 12). —De néha rövidül; pl. „Kit a Bált sikján a veszek ragadnak“ (daktylikus versben) Dess.— Kaz. Lev. II:230. „Nem ohajtja apám veszeit“ Szücs D: Elektra. *Szélveszet* Diószegi: Talent. 110. Jók: VadonVir. 179. *Szélveszek* Hall:

Digitized by Google

HHist. III:279. „A lég itt *dögveszes*“ Szász K: Shak. XIV:132. *Szelesveszes* idő (Dunán túl hallottam).

Lécz: leczem (*léczëm* helyett mondják Vadnai Rudolf szerint, Nyelvünk hangolvadásáról 78).

e) Másféle folytonos hangokon (spiransokon) végződők, *j, v* végüek: *téj, éj, név, hév, év (— ev), lév, rév* (redvesség).

Téj: *tejet, teje, tejes, tejel.* V. ö. *téjes* ACsere. — Az irodalmi nyelv ma a ragtalan alakot is röviden használja: *tej;* de nyelvjárásokban megvan a *téj,* s a NySz. is idézi: *teey* ÉrdyC. *téj* Felvinczy: Schola Salern. PPB. stb. V. ö. még: *téj, tejet* Révai: Gramm. 227. *téj, tejek* Szvor. 126. §. 2.

Éj csak Háromszékből van rövid hanggal közölve: „*éjt* vagy *ejjet,* vagy *éjjet*“ MNy. VI:323.

Név: nevet, nevek, neve, neves, nevetlen ujj (NySz.), *nevű, nevez.* Mindig és mindenütt igy. (*Nevën,* l. fönn).

Hév: heve(m stb.), *heves: hevet* Kassai: Szókönyv III:406.

Év (a. m. evesség, ide számítja már Kassai is az imént idézett helyen): *evet, eve, eves, evedtség.* Azelőtt *év* volt a nominativus (l. Nyr. XIV:173), s ezt a balatonvidéki népnyelvből is közölték (l. u. o. 223). A mai irodalom az alapszót is *ev* alakban használja. Ezt ugyan hibáztatták (Nyr. XIV:123., 174., 270), de ki van mutatva a népnyelvből is (u. o. 222) s egészen olyan alak, mint pl. *esz, tej* (l. fönt), *fazok* (l. alább), s nyelvjárásainkban a *kapanyel, tehen* stb., l. alább. (Ungvárn. Tóth L. az esztendő jelentésű *év*-et is ezzé rövidítette: *evet,* Versei 98., 114.)

Lév: levet, leve, leves. V. ö. *lévhető* Tsz. A ragtalan alak ma általánosan *lé.*

Rév ‚revesség‘ Kassai: Szókönyv IV:193. és Tsz. *redv* alatt. „Valamint *hév* szóból lett *heves,* úgy *rév* ‚putredo‘ szóból származott *reves*“ (Kassai).

Az utóbbi szókra még vissza kell térnünk a *v* hangú tövek tárgyalásában.

f) Pillanatnyi hangokon végződők: *hét, légy, ég, jég, csék.*

Hét: hetet, heten, hete, hetes, hetü (néhol *hetüs*), *heti* (és *héti*), — sőt *hetven.* (*Heet* JordC., ÉrdyC. *heted* ÉrdyC. *hetet* Heltai.) — Eltérő alakok a csángóknál: *hétet, hétedik* Nyr. IX:451.

Légy: legyet, legyek, legyecske, legyes(kedik), leggez. (*leggint* nem tartozik e szócsaládhoz, l. Budenz: MUSz.)

Ég: eget, egek, ege. Eeg DomC. *eget* MA. (Ennek a mintájára néha az újkeltű *lég* szót is rövidítették: *leget,* Simonyi: Szótók 43. De: „India hó *légét*“ Szász K: Kis. Műford. 7.)

Jég: jeget, jege, jeges, jegel NySz. — *Gyeg, gyegre,* de *gyegen?* Heltainál, l. NySz. *ïegen* Bornemisza u. o.

Csék: „bika *cseke*“ (Hont vm.) Nyr. VI:181. Baján: *bikacsík.*

2. Többtaguak:

a) ár, ér végüek: *madár, bogár, agár, szamár, gunár; sugár; kosár, pohár, mozsár; macsár; egér, tengér, gyökér, kengér szekér, fenyér; körér, fehér.*

Digitized by Google

Madár (madaar JordC. 906): *madarat* Decsi: Adag. 160 *madarak* EhrC. *madara*, *madarász*. — A köznyelvben többnyire ezek az alakok divatoznak, de találunk eltéréseket is: *madárt* Fal. 872 3. (négyszer), Gvad: RP. III. s így mondják ma is a Balaton vidékén és Szabolcsban. *Madaroc* (valószínűleg így olvasandó: *madárok*) Cisio G. *madárok* Gyergyó, Nyr. VIII:228. (többször), Marosszék IX:451. *Madárja* Tompa I:153. NépkGy. I:260. — Viszont *madárka* helyett nagyon el van terjedve a *madarka* alak (így Faludinál is 864., 887., 907. a csángóknál Nyr. IX:452).

Bogár: bogarat, bogarak, bogarász. De *bogarakat* [*bogárokkal*] Helt: Bibl. I. Ff. *bogárokat* u. o. Exodus 8:21. *bogára* Prágai 791. — *Bogárka* helyett *bugaraka* Nyr. I:44.

Agár: agarat, agarak, agarász. De *agarok* [*agárok*] PeerC. *agaroc* Helt: Mes. 159. *agárja* és *agara* Háromszék, MNy. VI:219.

Szamár: szamarat, szamaraz, szamaracska stb. A régibb irodalomban még többnyire *szamárt, szamárok, szamárocska* stb. l. NySz. Így *szamárt* Gvad: RP. II. s ma is pl. Szilágy megyében. *Az ő szamárát* MA: Bibl. I:18. *volt egy szamára* Hell: HHist. II:137. *szamárok* u. o. 213. (négyszer); Mikes 57. lev. *mind szamárostól* RMK. IV:20. — *Szamaron* Ar: Arist. II:209.

Gunár: „gunárt v. *gunarat, gunárok* v. *gunarak"* CzF. Szót. *gunároz* v. *gunaraz* Vadnai: Hangolv. 78.

Sugár: sugarat, sugarak, sugarai, sugaras (*sugaratlan* Vajda J: Béla királyfi 41.); de gyakran — kivált költői nyelvben — rövidítés nélkül: *sugárok* Szász K: Kis. Ford. 20. *sugárikkal* [sugaraikkal] Sárosi: Arany Tromb. 279. *sugáros* Tóth K: Költ.[1] 188.

Kosár: kosarat, kosaras, kosaraz stb. De: *kosárt* MA: Bibl. I:37. *kosárok* RMK. IV:71. *kosárod* Kár: Bibl. I:183.

Pohár: poharat, poharam stb. De a XVIII. századig rendesen *pohárt, pohárom* stb. *Pohárt* Helt: UT. u8. M2. Born: Préd. 291. Tel: Evang. 557. Zvon: Post. I:501. s így még ma is Soprony megyében Nyr. IV:419. s egyebütt *Poharom* [*pohárom*] KesztC. 23., 42. pohárom Kár: Bibl. 23. zsolt. *pohárod* Biró: Angy. 226. *pohára* Pázm: Préd. 35. Hall: HHist. 138. 140. Thaly: Adal. I:56.

Mozsár: mozsarat, mozsarak. De *mozsárt* Thaly: VÉ. I:387. *mosárok* Liszti: MMars. 109.

Mocsár azelőtt nem rövidítette magánhangzóját, csak legújabban találkozunk ilyen alakokkal: *mocsarak* Herman O. (Mészáros: NépNyelv. Ügye 119.), *mocsaras*, Magyarország s a Nagy VilágXV:675. *mocsarai*, Athenaeum 1874. 668. (*mocsárok* u. o.)

Egér: egeret, egerek, egerész: így általánosan, ámbár pl. Szilágysagban *egért* is mondanak.

Tengér: tengeret, tengerem stb. általánosan.

Gyökér: gyökeret, gyökeres stb. szintén általános. (De Rákosi Jenő jambusban azt írja: Vajon bizalmad vert-e mély gyökért? Shak. XIII:32.)

Kenyér: kenyeret, kenyeres, kenyere: stb. A régi nyelvben a tárgyeset többnyire *kenyért* s így neha még az újabb nyelvben is: *kenerth* SándC. 3. *kenyert* [*kenyért*] Pesti: NTest. 87. Born: Ének. 41. *kenyért* MA: Bibl. V:25. MA: Scult. 358. Kaz: Reg. 37. Vitk. MSzalon

Digitized by Google

VII:134. NépkGy. I:185. (az utóbbi három helyen versben). — De *kynyert* és *kynyeret* ugyanazon lapon DomC. 307. — V. ö. még hosszú hangzóval: *kenyéred* Kár: Bibl. I:481. *kenyérjök* Dug: Pb. I:248.

Szekér: szekeret, szekeres, szekerez stb. Rendesen így (már a BécsiC.-ben nyilt kötőhangzóval van a többes *zèkèrèc* 13., 30., 248); de kivételkép mégis előkerül *szekért* Nyr. V:375.

Fenyér: „fenyért v. *fenyeret, fenyérek* v. *fenyerek"* CzF. Szót. *fenyeres* u. o. *Fenyeret* Kassai: Szókönyv III:406. Lénának *fenyerén* Kaz: Munk. VI:78.

Kövér: a köznyelvben *kövért, kövérek* stb., de „túl a Dunán némely vidékeken, pl. Vas vármegyében röviden: *köveret, köverek, köverebb, köveren"* CzF.

Fehér is rövidül néhol Dunán túl: *feherebb.* Így a csángóknál is: *fejere* Nyr. IV:452. s a Tiszán túl *feheret.*

b) ál, él-végüek: *fonál, kanál, csanál; levél, födél, kötél, kebél.*

Fonál: fonalat, fonala stb. általános.

Kanál: kanalak, kanalaz stb. De *kanáloz* is: „Mikor egyik aprit, a másik *kanáloz"* Ar: NCzig. 1:81. (v. ö. *sároz.*) — Ellenben a hangátvetéssel támadt, nyelvjárási *kalán, kalány* alak nem szokta *á*-ját megrövidíteni: *kalánt* Jók: „Mátyás diák és Bente úr" 3. *„kalán: kalányok* és *kanalak"* (Halas) Nyr. XV:67. így *kalánt* és *kalányok* a Balaton vidékén is. — Mégis találunk itt-ott ilyen alakokat is: *êdobta a kalanyát* (Felső-Somogy) Nyr. VIII:371. *késeit, tálait, kalanait* NépkGy. II:396. *kalanas tót* u. o. 440.

A *csalán*-nak is csak a *kanál*-hoz hasonló hangzású *csanál* mellékalakja rövidül, pl. *csanalat* Lisznyai: Új Palócz Dalok 275. Ellenben a *kalán*-hoz hasonló *csalán* tárgyesete *csalánt.* Csak az a különbség, hogy itt az utóbbi az irodalmi s az előbbi szorítkozik a (palócz) tájszólásra.

Levél: levele, leveles, leveledzik stb. általános.

Födél: födelestül, födeletlen födelez stb. — szintén.

Kötél: kötelet, köteles(ség), kötelez stb. — hasonlóképen. Mégis van *kötele* mellett *kötélje* is Háromszékben MNy. VI:219.

„Kebél v. *kebel:* sinus, gremium; Ábrahám *kebele"* Kassai: Szókönyv III:127. *„kebél: kebelet:* Baranyában *kebél* pendelyt tészen" u. o. 406. V. ö. *kebelt* Heltai, *kebéllel* Szathm: Cent. (NySz.) — Hogy ma csak a *kebel* alaknak van irodalmi divatja, azt a személyragos alakok gyakorisága okozhatta: *kebele* stb. V. ö. fönt *ér* és *ev, téj* és *tej.*

E csoport analogiáját követi néha az irodalomban az *erkély* szó: „Repkény kúsz az *erkelyen"* Szász K: Kis. Ford. 267.

c) án, én, ény, ém végüek: *kalán* (l. fönt *kanál*), *tehén, förény, perém.*

Tehén: tehenet, tehenem stb. majdnem általános; csak a székelységben van tudtunkra *tehènt* Nyr. VI:319. és *tehènnyè* MNy. VI:219. *Tehènt* Gér: KárCs. (NySz. borjas-tehén) Gvad: RP. VI. (kétszer). A BécsiC. 13. lapján található *tèhènèk* zárt kötőhangzója szintén ilyen olvasatot gyanittat: *tehènèk.*

Digitized by Google

Fövény és *föveny* (az utóbbi alak már a XVII. században, l. NySz.): *fűnént* (Melius) és *fövenyet* (Zrinyi II:90. Révai 226); *„fövények* v. *fövenyek“* CzF. (Ez ugyan nem igen fordul elő); *fövényes* és *fövenyes* NySz. (emígy pl. még Hall: HHist. III:60. „a fövenyes Pylonnak lakossa“.) A mai népnyelvből: *föhén, föhenyet* (Dunán túl) Nyr. XVI:190.

Talán az *ösvény* is ide tartozott némely nyelvjárásban. Erre mutat az, hogy a székelységben *ösvény*-nek mondják (Kriza 511). V. ö. „hírnév *ösvenyén*“ (jambusban s rímben) Magyarorsz. s a Nagy Világ VI:230. — Így van a *sövény* rövidítve kivételesen ebben: „Minő szó hagyta el fogaid *sövenyét?*“ Philol. Közl. VIII:58.

Perém (= *prém*): *pereme* a ruhának, s aztán egyéb tárgyaknak is (így a dunántúli népnyelvben). V. ö. „Visszapillant a nap a föld peréméről“ Pet. „S hogy a bércz peremére kilép . . .“ Szász K: A buvár (Schilleré). — De „ruhaianac *peremyet*“ [*perémjét*] TelC.

d) Sziszegő végüek: *parázs, darázs, kevés, nehéz.*

Parázs: néha *parázst* helyett *parazsat* is hallani (így Radv: Szak. NySz.) — V. ö. Soprony megyéből: *„parást* = parazsat, *darást* = darazsat, *darázsok* = darazsak, *sárt, nyárt“* Nyr. VI:158.

Darázs szintén ritkán rövidíti magánhangzóját; a NySz. és CzF. szótára csak *darázst, darázsok* alakokat ismer. V. ö. az előbbenit.

Kevés: keveset, keresen, kevesebb — általánosan.

Nehéz: nehezet, nehezen, nehezebb, nehezül, nehezít — szintúgy.

e) Explosivákon végződők: *közép, cserép; egyéb, veréb, geréb; szemét, pemét; fenék, kerék.*

Közép: közepe, közepett (mint névutó, ellenben mint határozó szó: *középett, középütt*), *közepes* — általánosan.

Cserép: *cserepet, cserepek, cserepe* — szintúgy.

Egyéb: egyebet, egyebek, egyebe (pl. *e.* nincsen), *egyebütt, egyebünnen* v. *egyébütt, egyébünnen.* — *Egyebekön* ErsC. 459.

Veréb: verebet, verebek — általános.

Geréb: gerebet SzD: Kisd. Szót. Kassai III:406.

Szemét: szemetet, szemetes, szemetel — általános.

Pemét Nyr. II:185.: *pemetet.* De a köznyelv a nominativust is *pemet*-nek ejti.

Mengét is ide tartozhatott egy ideig, mert néhol *menget* használatos helyette (pl. Háromszékben, MNy. VI:207. Kazinczy is említi Leveleiben I:355).

Fenék: fenéket, fenéke, fenékestül — általában.

Kerék: kereket, kereke, kerekes, kerekít stb. — szintén.

Végre külön említjük ezt: *három* = *harmad(ik), harmincz*, mely hangrövidítő s egyúttal hangzóvesztő, mint *lélek* (l. alább).

e) Az *ö, i, ü, u* hanguak.

Az eddigiekben a rövidült magánhangzó *a, e* volt: az előbbi *á*-ból lett, az utóbbi pedig a nyiltabb *é*-ből, mely eredetileg *ê* volt. Ritkábban rövidült a zárt *é*, mely eredetileg *ê* (*ê*) volt s

Digitized by Google

némely nyelvjárásokban *í*-nek hangzik, s ezekben a rövid hang zárt *ë*, pl. *ëlég: ëlëget.* — Azonfölül vannak *í, ű, ú* hanguak is, melyek megrövidítik magánhangzójukat, úgy, hogy pl. a tárgyesetben *i, ü, u*-val ejtődnek.

a) *ë* hanguak: *négy, vér, lélëk, ëlég, fazék, dërék.*

Négy csak a sorszámnévben rövidíti magánhangzóját *ë*-re: *nëgyed, nëgyedik* (mint *harmad a*-ra); de v. ö. *neegyed* ÉrdyC. 511b. *negyed* Helt: Krón. 70. (Az utóbbinak nyilt *e*-je mindenesetre sajtóhiba lesz, v. ö. *négyé vágác* Helt. NySz.) — Különös, hogy a *negyven* is rövidült, még pedig nyilt *e*-vel, alkalmasint a második szótag *e*-je kedveért.

Vér csak az egy *vërës* melléknévben rövidítette *é*-jét.

Lélëk: lëlkët, lëlkëk, lëlkëm, lëlki, lëlkës stb. e h. **lëlkët* stb. (Hangrövidítő s egyszersmind hangzóvesztő, mint *három: harmad.*)

Elég; ëlëget, ëlëgen; ëlëged van (de *eléged* vagyon Hall: HHist. II:257); — *ëlégëdik,* de *ëlëg(ëd)endő.* — A Balaton mellett *ölég: ölöget.*

Fazék: fazëkat, fazëkak, fazëka, fazëkas. De: *fazeeka* ÉrdyC. 573. *fazékak* Com: Jan. 82. Gvad: FN. 76. *fazékas* Pázm: Préd. 63. Megy: 6Jaj II:173. PP. *fazékasság:* figulina PPBl. (Debreczenben *fazík: fazikat?* Nyr. VII:189.) — Az *ë* hangzó e mélyhangú szóban *o*-vá, s aztán *a*-vá is illeszkedik: *fazokat, fazokas* stb. V. ö. *fazakakat* BécsiC. 86. (*fazekba* u. o. 205.), *fazakokat* Heltai stb. NySz. *fazakas, fazakacska* Kassai: Szókönyv. — Végre némely nyelvjárásban *fazék* helyett a többi alakban is lábrakapott a rövidhangú *fazok, fazak:* „tájszokásilag *fazok* is" CzF. *fazok* PPB. *fazakban* Cseh: OrvK. *fazak, fazakcsa* Kassai: Szókönyv, *fazak-gyártó* u. o. Pesti: NTest.-ából idézve (Máté 27:7.).

Dërék: dërëkat (fa-dërëkat), dërëka(m), dërëkas — általánosan. *Fegyver-derekába* Helt: HHist. III:228. de *fegyverderékok* u. o. 225.

Az *í, ű, ú* hanguak közül csak kettő van állandó hangrövidítő: *víz* és *tűz* — *vizet, tüzet, vizes, tüzes* stb. Legalább tudtunkra e szók tárgyesetét azok a nyelvjárások is megrövidítik, melyek a nominativust hosszú hangzóval ejtik, úgy, hogy pl. *tüzek* és *szűzek* nekik nem tökéletes rím (Kazinczy is megrótta Leveleiben I.31). *Tűzet, vízet* hosszú *ű, í*-vel tudtunkra sehol sem ejtenek.

Vannak azonban nyelvjárások, — kivált a Duna s a Tisza közti részeken, — melyekben a *víz*-en s *tűz*-ön kívül még sok más *í, ű, ú* hangú névszó tartozik a hangrövidítőkhöz, úgy hogy ezekben már tökéletes rímet képeznek a *szűzek* a *tüzek*-kel, csak úgy mint az egyes *szűz* a *tűz*-zel. Hogy melyek e hangrövidítők, arra nézve nem rendelkezhetünk pontos megfigyelésekkel; a nyelvjárások leírói nem igen vetettek ügyet rájuk. A következő fölsorolás tehát alkalmasint hiányos lesz.

Digitized by Google

Révai ezeket említi (Gramm. 227. 228 a *tűz*-ön kívül): *fűz, út, kút, rúd, lúd, úr* (*fűz : füzet, út : utat* stb.).

Kassai Szókönyve (III.406) a már Révainál meglevő *lúd, rúd* szavak mellé ezt a kettőt említi: *nyíl, híd*, („*nyilat, hidakat*").

A Magyar Nyelv Rendszerében (második kiadás 128) csak egy újat találunk: *tíz*, (*tizet, tizen, tizedik*).

Szvorényi ezt a szabályt állítja föl (125. §. 3): „Ékvesztők minden egytagú nevek, melyeknek *í, ú, ű* tőhangzója vagyon, pl. *víz : vizek, úr : urak, tűz : tüzek*. Különben az *í, ú, ű* ingatag hangzók az egytagú szók legtöbbjeiben a rag előtt is hosszúk maradhatnak, mint *hírek* v. *hirek*, *utak* v. *utak*, *szűzek* v. *szüzek*."

A nála fölsorolt szavak közül az eddigiekhez a következő újak sorakoznak: *csík, czím, frígy, gyík, hír, ív, szíj, díj, híg, kín, sík, víg, zsír; nyúl, rút, húsz; bűn, bűz*. — Ezeknek egy részére nézve nagyon kételkedünk, vajjon joggal sorolja-e ide Szvorényi; vajjon ragozzák-e valahol így a következőket: *gyík, gyíkot; hír, híre; ív, ivet; híg, higabb; kín, kinoz; sík, síkos; víg, vigan; rút, rutabb?* Azt hiszszük, ezek megtartják a hosszú hangot valamennyi nyelvjárásban, mely a ragtalan alakot hosszan ejti. — A *szíj* és *díj* szókról pedig bizonyosra vehetjük, hogy sehol sem rövidülnek (még Dunán túl sem).

A debreczeni nyelvjárásban Kúnos szerint (Nyr. IX.161) a következők rövidülnek: *tűz, fűz, kút, út, szűz, nyúl, úr* (Nagyváradon is, a *szűz* kivételével). De Debreczenben sem rövidülnek: *tyúk, húr, csűr, szűr, bőr* = bőr (tehát *tyúkot, húrt* stb.), s más értesítés szerint *útat, kútat, nyúlat* is járatos

Egyes nyelvjárásokban különös ingadozásokkal találkozunk. Például: „*Tíz*, de *tizet* Kálmány: Szeged Népe I.16, ha igaz, mert az Alföldön e szóban r a g o k e l ő t t s e m r ö v i d ü l az *í*, csak a *tizenegy* stb.-ekben" (Négyesy Nyr. XV.443). „*Húsz*, midőn új szó képeztetik belőle, röviden ejtetik, pl. *huszon-, huszad:* de *húszas* és *huszas, húszan* és *huszan* egyaránt használhatók." CzF. Szót.

Kassai (Szókönyv III.406) ezeket is a hangrövidítőkhöz számítja: *nyű, kő, eső, tő, lő*. Igaz, hogy *nyű* és *nyüves* ép úgy viszonylanak egymáshoz, mint *tűz* és *tüzes*. De a *ö*-hangú tőkben e hangmegfelelés csak azáltal támadt, hogy a *nyűv, kő v, lő v*-féle nominativusokban az *üv, öv, ov* hangcsoportokból lassanként *ű, ő, ó* lett, míg a *követ, lovat* alakokban a magánhangzó kezdettől fogva rövid volt s rövid is maradt. (A *eső*, midőn a magyar nyelv átvette az oszlávból, hosszuhangu volt: *esőv, esővet, esőv, esővet*, s a *esővet* alak a *követ*-féle tárgyesetek analogiajára keletkezett.)

Digitized by Google

d) *A rövidülésnek tovább-terjedése.*

Némely nyelvjárás nem csak a tárgyesetben s a többi fönt elsorolt alakban (l. fönt az *a* czikkelyt) rövidíti a magánhangzót, hanem minden egyéb ragos és képzős alakban, sőt magában a ragtalan nominativusban is, pl. *szeker, bogar.*

Ennek a jelenségnek oka részben mindenesetre a rövidhangú alakoknak analógiája lesz. Részben, mondom. Hogy nem csupán az analógia okozta, azt abból kell következtetnünk, hogy a szóban forgó jelenség általában a kéttagú névszókra szorítkozik (egy-két kivételt alább említünk). Hihető tehát, hogy ezekben a második szótagnak súlytalansága mozdította elő a rövid ejtésnek általánosítását. Ez a súlytalanság magában nem lett volna elegendő, mert akkor rövidült volna a számos *vezér, legény*-féle névszó utótagja is, vagyis azon névszóké is, melyek nem rövidültek előbb a tárgyesetben stb. Itt tehát hangtörténeti szempontból nagyon érdekes esetet konstatálhatunk, t. i. olyan esetet, melyben egy analógiai s egy hangtani oknak közreműködése okozta az illető hangalaknak megállapodását.

A rövidhangú tőnek ezt az általánosítását leginkább a palócz és a keleti székely nyelvjárásokban s végre a nyugati nyelvjárásterületen tapasztaljuk. A részletesebb adatok itt következnek:

1. A palócz nyelvjárásból már Szvorényi nyelvtana említi (126. §. 2. jegyz.): „Számos oly ékvesztők, melyek végtagjokban éles *é*-vel bírnak s egy mássalhangzón végződnek, az ősrégies palócz nyelvejtésben, tőalakjokban ék nélkül, vagy csak nyújtva (nem élezve [azaz nem éles *é*-vel, hanem nyílt *ê*-vel]) használtatnak, mint: *level, nyel, kötel, cserep, fenek, vereb, ëgyeb, keves, nehez:* vagy nyujtva: *dêl, szêl, dêr, jêg, hêl kêz* stb."

Látnivaló, hogy az egytaguak megmaradnak hosszan. Csak a *nyel* szó tesz kivételt, alkalmasint azért, mert rendszerint csak személyraggal használják: *nyel-e* vminek Ugyanilyen okból van az irodalomban *alfel*, pl. Ar: Arist. III.110. s Dunán túl *eszre-venni* e h. *alfél, észre-venni.*

Vadnai Rudolf szerint (Nyelvünk Hangolvadásárul 17) a palócz „ezeket ejti röviden: *föveny, tej, szëmet* [szemét], *kerek:* itt-ott ezeket is: *szeker, tehen, vereb, fëdel, ëgyeb, cserep, kötel, fenek, keves, nehez, nyel* (stiel)". A *nyel*-en kivül itt még a *tej* egytagú, de ezt sok más nyelvjárás is röviden ejti.

Albert János a gömöri tájszólásból ezeket említi (Nyr. XVIII. 421): „*mesz:* mész (Rozsnyó); *könyer, eger, level, szeker, keves* (Rozs-

Digitized by Google

nyó), *fenëk-aódal* (Radnót), *vereb, kötel, tehen, gyüker, tereny* [tenyér], *nehez, kånál, csånál*, de *kånâ, csånâ* is közönséges". Itt az az érdekes, hogy már két mélyhangút is említ (a két utolsó), s ezekhez Albert tanulmányából még egyet említhetünk: „*bádár*: madar (gyermeknyelv)" az id. h. 455. v. ö. *badár*: madár, Kassai: Szókönyv és *badarat* u. o. III:406). — Egyébiránt e fölsorolásban is találkozunk egy új egytaguval: *mesz*. Erre nyilván csak utólag terjesztette ki a rozsnyói kiejtés a többinek analogiáját.

Az egri nyelvjárásból Zolnai állapítja meg a szóban levő jelenséget, de fölsorolásában nem találunk új példát (Nyr. XVIII:19).

„A Hegyalján is hallhatni a *level, vereb, keves, nehez, szeker, cserep* szókat". Kassai: Szókönyv III:406.

Rövidhangú nominativust találunk néhány szatmármegyei közleményben is, még pedig zárt *ë*-vel jelölve, mely már nem az eredeti nyilt *é*, hanem az ebből fejlődött zártabb *é* rövidítése.

„Levél-t *levël*-nek mondják; így szekér: *szekër*, kerék: *kerëk*: a tárgyeset a levél-nél nem *levelet*, hanem *levelt*, a többinél rendes". Nyr. III:240. — Hasonlókép *dëlt vinni*: ebédet vinni XVIII:431. (*dëzsa*: dézsa u. o.).

2. A keleti székely és csángó nyelvjárások szintén általánosították a rövidítést.

Háromszékben „a mely utól-hosszú szók hajlításkor az utótag hosszú magánhangzóját rövidíteni szokták, azok különösen a Csíkszék felé lakóknál azt az alanyi esetben is röviden tartják, mint *szeker, bogar, szemët* v. *szemet, menyet, fonal, keves, füveny, ösveny, közep, esz, tehen, értëk, eger*. Ezekből *szemet, fonal, menyet, füveny, ösveny* soha nem *é*-vel [vagy *á*-val], a többi *é*-vel [s *á*-val] is ejtetnek, mint: *bogar* v. *bogár, esz* v. *ész*". Lőrincz K. MNyelvészet VI:207.

Gyergyóban *madar, szekerbe* Nyr. VIII:229. (és *madárok* u. o. a köznyelvi *madar* stb. hamis analogiájára).

A moldvai csángóknál: *eszbe tart, ketszer: egyebkor, szeker, level, tehen, köesz* [kevés], *nehezke, madarka*. Munkácsi B. Nyr. IX:452.

3. A nyugati nyelvjárásterületről már Kreszneries megemlékszik. Szótára előszavában (XXXIII. l.) elmondja, hogy „Zala vármegyében, Lenti tájan, mái napig is így ejtik: *szeker, kerek, cserep, kenger, level, vereb, egyeb, keves, nehez* sat."

Kardos A. a következőket említi a göcseji nyelvjárásból (Nyr. XIII:215): *szeker, tehen, keves, level: esz, er* (ér), *szen, ner*, — tehát itt már az egytaguak is nagyban szerepelnek. Ez a körülmény arra látszik mutatni, hogy a göcseji nyelvjárásban tisztán analogiás kiegyenlítés hozta létre e nominativusokat, annyival inkább, mert ugyanott a *tehén, kevés*-féle nominativusok szabályos rövidítése ilyen alakban divik: *tehín, kevís* (az id. h. 216).

Göcsejen kívül nagyobb területen is használatos a rövidhangú nominativus. Vasmegyei, kisunyomi leánytól hallottam e melléknéveket: *nehez, keves*: s az utobbit még keszthelyi ember beszédében is észleltem.

Néha az irodalomban is használják ezeket az alakokat. Már Balassa Bálint költeményeiben előfordul a *nehez* nominativus rimben

Digitized by Google

(Szilády kiad. 45. l.): Mert nekem oly *nehez*, Hogy szerelmem nékem sok bánatot *szerez*.

Az újabb irodalomban legtöbbször a *level* és *keves* szók fordulnak elő így, röviden. Példák: *level* (ríme *lepel*) Tompa I:308. *level* (ríme *válni kell*) Illyés B. Magy. s a Nagy Világ 1870. 38. l. *kérő levelként* Vör. Shak. II:44. *levelkét* u. o. 47. — *keves* (hexameterben) Vitk: Munk. I:146. *keves* (rím: *keves*) TóthK: Költ.[1] 434. *keves lett* (rím: *feslett*) DélibH. 63. *kevest* (rím: *nemest*) NépkGy. II:168.

Érdekes, hogy egypár szavunk használatában ama két alak kétféle jelentés megkülönböztetésére van fölhasználva. Így *kerék* főnév, *kerek* melléknév, *bél* főnév, *bel* melléknév, illetőleg összetételek előtagja. A *kerek* valószinűleg a *kereken, kerekít, kerekëdik* gyakori előfordulása miatt állapodott meg röviden (különösen az *-en* ragos módhatározó szerepe látszik fontosnak a melléknévtők alakulásában, így lett a régi nyelv *moh* szavából *mohó* a *mohon, mohón* kedveért). — a *bel* pedig azért rövid, mert a *bel-föld, bel-béke*-féle összetételekben egyértékű a *belső*-vel, mely **belőlső*-ből vonódott volt össze (különben pl. a *bél-fonál* előtagja ugyanolyan jelentésű).

A *kerek* melléknév a ragozásnak még olyan alakjaiban is különbözik a *kerék* főnévtől, melyekben emez megrövidíti hosszú magánhangzóját, pl. a melléknév többese *kerekëk* (a *betegëk* stb. analogiájára), a főnévé *kerekek* (így a háromszéki nyelvjárásban is, MNyelvészet VI.213).

Vannak olyan nyelvjárások is, melyek a *víz, tűz, úr*-féle (*í, ű, ú* hangú) tőket is megrövidítették a nominativusban s az egész ragozásban. Így különösen a nyugati s a dunántúli nyelvjárásterület dialektusai, továbbá a székelység, legalább a keleti. Lőrincz K. azt mondja: „A háromszékinek, a több székelyföldinek is hangficzamítás volna pl. a *tűz*-et, *szűz*-et így nyujtva ejteni". (MNyelvészet VI. 206.) — Igaz, hogy ezek a nyelvjárások minden *í, ű, ú* hangot megrövidítenek (*büz, buza, hiszik, csuszik* stb.), de ez a processus talán épen azzal kezdődött, hogy a *víz, tűz*-féle hangrövidítők ragozásában vált általánossá a rövid *i, ü, u* hang.

F) A hangzóvesztő névszótők.

Ide azok a névszótők tartoznak, melyek a kötőhangzó előtt ilyenféle mássalhangzócsoportokot tüntetnek föl:

m és *ny*-végűek: *lm, lym, rm, jm; rny; kny;*

Digitized by Google

r-végüek; *pr, tr, tyr, kr, br, dr; mr;*
l és *ly*-végüek: *kl, tyl, pl, bl, szl; gly;*
g és *k*-végüek: *lg, rg; lk, lyk, rk; sk, esk, szk; tk; tyk;*
z és *cs*-végüek: *bz, gz, pcs.*

Mindezen mássalhangzócsoportokban legalább az egyik hang spiranshang, s ez alól csak a *tk, tyk* csoportok tesznek kivételt, melyekben mind a két hang explosiva.

Példák: *akol (akl-o-t, akl-o-k), fátyol, lepël, köböl, jászol; bagoly, fogoly; — eper, kapor, sátor, szatyor, ökör, bokor, csokor: csöbör, szobor, vödör, gyomor; — alom, álom, hatalom, sérelëm, selyëm, sulyom, köröm, korom, majom: torony, takony; — dolog, kérëg, mérëg; tulok, csülök, kölyök, török, torok; tüsök, tücsök, mocsok, lucsok, piszok, fészëk: átok, titok; szutyok* (Dunán túl a. m. piszok), *bütyök; — koboz, tegez* (CzF.), *kapocs.*

A kilökött hang itt is — mint az igéknél — a három középzártságú magánhangzó: *o, ë, ö,* mint a fölsorolt példákban látjuk. Egészen zárt hangzó kilökésére csak egy példa van: *bajusz, bajsz-o-m* stb.

A nyilt *a, e* is csak kivételkép fordul elő néhány példában. Érdekes e tekintetben az *ecet,* mely a hol nyilt *e*-vel ejtődik, rendszerint meg is marad teljesen a kötőhangzó előtt is: *ecet-ë-t, ecet-ë-s*: de a hol zárt *ë*-vel ejtik, ezt elveszti: *ect-ë-t, ecst-ë-s, ecz-ë-z* (így pl. Esztergomban; *ecztet* Arany: Arist. II.6. 254. 307. 308). Szintúgy Nagybányán *biesok : bieskot* e h. *biesak : biesakot.*

Mégis van néhány *a, e* hangú, melyet kétfélekép használunk:

ajak (*ajk* is, de ritkán): *ajaka* és *ajka* stb.
telek : telekët és *telkët* stb. (ma rendesen rövidül);
sereg : seregët és *sergët* (az utóbbi csak versben fordul elő, pl. *sergëbe* Ar: Toldi 12:13):
kebel : kebelem és *keblem* (sőt *kellem* is van a nép nyelvében, nyilván a *mellem* behatása következtében: *kellibe tette,* Veszprém, Nyr. V:471. Kresznericsnél még csak *kebelem* stb. van, sőt a Dráva mellékén még hosszú hangzóval: *kebél* Nyr. V:472; mint néhány nyelvemlékben):
élet : életem és *éltëm* (v. ö. a szóképzést):
a *kelet* főnév tárgyesetében a kétféle alak jelentésbeli különbséggel jár: beutazni a *keletët,* és: a levél alá oda írni a *keltët* : — de már egyenlő alakkal: *a nap kelte* s *a levél kelte.*

A „hangzóvesztő" elnevezés ellen itt is azt a kifogást tehetni, hogy pl. az *álom, szerelem, hatalom, siralom, fejedelem, titok* stb. szókat régi nyelvemlékeink ilyeneknek mutatják: *álm, szerelm* (Anonymusnál még teljesebb alakban: *álmu, szerelmü*),

Digitized by Google

hotolm, *siralm*, *fejedelm*, *titk*; tehát nem fogytak meg, hanem inkább bővültek egy-egy hanggal az újabb kiejtésben. De erre megint azt felelhetjük, hogy más névszók, minők pl. *ikër*, *ökör*, *tükör*, *epër*, *kapor*, *csupor*, *bátor*, soha sem voltak a nominativusban rövidebbek (*ökr*, *bátr* stb.). Már pedig a nyelvfejlődésnek mai fokán ezeket amazokkal okvetetlen egy osztályba kell összefoglalnunk.

Egyébiránt pl. az *álom* szónak, melyet a nyelvtörténet három változatban tüntet föl (*álmu*, *álm*, *álom*), történet-előtti időben egy negyedik, teljesebb alakját is sejthetjük, mely valószinűleg **álomu* vagy **álomo* volt. Kétségtelen ugyanis, hogy ez a főnév az *alo(sz-ik)*, *alu(sz-ik)* ige ősrégi származéka, s vannak rokon nyelvek, melyekben maiglan fönmaradt háromtagú alakjában. Így az erzamordvinban a nominativus is még *udomo*. A svéd-lappban ragok előtt még háromtagú a tő, pl. *odeme-sne*, de a nominativusban hiányzik a végső magánhangzó: *odem*. Hasonló kéttagú alak van a moksa-mordvinban (*udim*), az osztjákban (*ödam*, *ölim*, *olim*) s a vogulban (*ulom*, *ulem*). Az Anonymusbeli *álmu*-val egy fokon áll a cseremisz *omo* e h. **olmo*. Végre a magyar *álm* (*alm* Budai Krónika; *almal*, azaz *álmmal* DöbrC.) fokán van a hegyi-cseremisz *om*, azaz **olm*, továbbá a vogul *ulm* s a zürj *onm-*, *unm-* (pl. *unmin*), mely a nominativusban *on*, *un*-ná rövidül. Érdekes, hogy a vogul s osztják nyelvjárásokban az *álom* szó ragozása ugyanolyan két tőalakot tüntet föl, mint a mai magyar nyelvben. V. ö.

magyar: *álom*, *álom-nak*, *álmok*,

Kond. vog.: *ulem*, *ulem-ne*, *ulmet*,

Irt. oszt.: *ödam*, *ödam-ne*, *ölmet*,

Így az északi vogulban *ulom* és *ulm* álom; *ulmem* álmom; az északi osztjákban *ölim* álom; *ölmiñ* álmos. Míg azonban a magyar nominativus így fejlődött: **álomo*, *álmu*, *álm*, *álom*; addig a vogul *ulem*, *ulom* alkalmasint közvetetlen háromtagú **olemo*, **olomo*-féle alakból rövidült.

a) A régi hangzóvesztők.

Ide tartoznak első sorban az *álom*-félék, a melyek már történet-előtti (vagyis nyelvemlékeinket megelőző) korban elvesztették volt a két mássalhangzó közötti magánhangzót. Ezek legalább némely nyelvjárásokban, a XIII. századig magánhangzóra

Digitized by Google

végződtek: *harmu ferteu, harmu hig* (három fertő, három hegy 1055. Tihanyi oklevél), *holmu, álmu, zerelmu* (Anonymus), *forku* (1224), *Surcu-(sar)* stb. Körübelül a XIII. század eleje óta lett általánossá a véghangja-vesztett alak, úgy hogy a mássalhangzócsoport a szó végére került: *hárm, álm, szerelm, fork* (1270), **sork*, illetőleg *fark, sark*.

Az utóbbi alakok körülbelül háromszáz évig, a XVI. század elejéig maradtak használatban: a Halotti Beszédtől kezdve a codexek korán végig. Igy pl. a gyakori *-alom, -elëm* képzős főnevek a HB.-ben és rendszerint a codexek nagy részében is *lm*-re végződnek.

Példák: *hotolm* HB. — *hatalm, alkolm, ńugolm, siralm, lakodalm, carodalm, hizodalm, szerelm, gyetrelm, sietelm, veszedelm* stb. (MünchC. RMNy. III:k. XXX. l.) — *feidelmkednec* stb. (BécsiC.) *syralm, serelm, hyedelm, faydalm, fegedelm: syralmra, faydalmban, rezedelmben, faydalmnak, felelmel* (*félelmmel*), *segedelmnekeel* stb. (MargL. Szadilek: A MargL. Nyelvezete 10.) — *oltalm, segedelm, értelm, fegyelm, felelmtől, vezedelmre* (DöbrC. Pál Antal: A Döbrentei-codex nyelvi sajátságai, Gyulafehérv. Főgymn. Értes. 1888|9. 20.)

Egyéb *lm* végű szók a már emlitett *álm*-on kívül: *holm* Fejér Cod. Dipl.-ában 1345-ig előfordúl (Czinár Indexe szerint) pl. *Zigholm, Szeguholm* stb. Anonymusnál még *holmu: Zeguholmu, Saturholmu* stb. — *molm* ‚malom': *Molmhalmu* 1075. Jern.

Más ilyen mássalhangzócsoportokra kevesebb adatunk van.

Az *rm* csoportot találjuk az *orom* szónak árpádkori *orm* alakjában: *Komlonz-orm* 1208. Jern. Föltünő az *öröm* helyett *örm*, így a *vel* rag előtt: *ewrmuel* EhrC. 5. *ewrmel* u. o. 19. (Igy Zrinyinél, de versben: *körmel* ‚körömmel' 234. és *mérgel* ‚méreggel' u. o. I:146). Az *rk*-végű tők közül a már emlitett *fark* és *sark* mellett bizonyára **tork* is volt valaha a mai *torok* helyén. *Berek*-nek árpádkori kútfőkben *berk* alakját is találjuk: *Nogberk* 1269. *Iauorberk* 1282. (Jerney); virgultum *Berk* 1399 (1406) NyK. XXV. Az *ark* és *telk* alakokat is idézhetjük: *Kues arc* 1193. Jern. fossatum *ark* 1277. NyK. XXV. — *Inaktelkpotaka* (és *Inaktelke*) 1299. Kovács: Névmutató Wenzel Árp. Okm. — Azonfölül négy *tk* végű szóra van biztos adatunk: *átkyanal* DomC. *átkját* RMK. *átkia* Telegdy (NySz.); — *zytkyat* DöbrC. 77. — *tytkyaban* EhrC., *titk, titkiat* BécsiC., *titkia* MünchC., *titkya* GuaryC., NagyszC., WeszpC., JordC., ErdyC. *tytk* KesztbC., *titkiat* Telegdy (NySz.) — *etkel* (= *étkkel*, DöbrC. 239).

Codexeink korában az *lm* csoport, ha mássalhangzó elé került, kezdett egyszerű *m*-mé könnyűlni: *zeremnec* NagyszC. 44. *serem nekül* VirgC. 32. *faydambol* NagyszC. 4. *síramban*

Digitized by Google

WinklC. *siramrol* DebrC. (NySz.) *ńugomnekil* NádorC. 542. *nyugomnak* VirgC. 61. *nyugodamba* uo. 9.

A képzőnek ez a rövidült formája, úgy látszik, analógia útján tovább is kezdett terjedni; legalább egy helyet idézhetünk, hol magánhangzó előtt is csak az *m* maradt meg a két mássalhangzó közül: „gyakorlván *syralmaknak* bevseges *syramyt*“ (MargL 83. ámbár ez íráshiba lehet. Egyébiránt a MargL.-nak ezt a *syram* szavát némelyek *sirám*-nak olvasták s az utóbbi alakot aztán újabb költői nyelvünk nem ritkán alkalmazta). Talán így keletkezett a *folyam* is, melyre még a *folyamik* ige lehetett hatással; codexeinkből e főnevet nem ismerjük, de ha ismernők, ott talán még **folyalm*-nak hangzanék. Az *érdëm* szó aligha így alakult (**ér-delm*), mert kétségkívül török eredetű, l. NyK. X:80. Igaz, hogy az EhrC.-ben *erdelm* és *erdelmes* is van, de ezt az *l*-es alakot a *-dalm*, *-delm* végüek analógiája idézhette elő.

Másféle rövidülést látunk ezekben a szóalakban: *syralban* MargL. 70. *felelben* HorvC. 241. ezek helyett *siralmban*, *félelmben*. A három mássalhangzó közül itt a középső esett ki, mint az *érdem[l]het*, *ajánl]rán*-féle igealakokban (l. fönt a hangzóvesztő igetőket).

Azonban az imént említett kiejtésbeli könnyítéseket csak múlófélben kisérlette meg nyelvünk, s helyettök a magánhangzóval bővült alak vált általánossá, úgy hogy nem *siram*, sem *siral*, hanem *siralom* lett a *siralm*-ból. Ezzel a segédhangzós alakkal itt-ott már a XV. század közepe táján találkozunk (az EhrC.-ben), a XVI. századnak elején már igen gyakori, ennek második felében pedig már uralkodó alak, noha a föntebbi idézetekből láttuk, hogy még Telegdynél is előkerülnek az *átkja*, *titkját*-féle alakok.

Segédhangzós példák a codexekből: *felelemre* EhrC. 65. *kerelemrewl* 157. *syralomba* PeerC. 8. *győzödelém* DebrC. 65. *serelömbül* 12. *feyedelem* SándC. 40. JordC. 375. *fegedelemnek* 690 *felelemnek* ÉrdyC. 537. *ertelemre* 560b. *hyedelömsegre* TelC. 163. — *halom* MünchC. 113. *malomban* 60. (ez a két szó másképp nem is fordul elő codexeinkben); — *atok* BécsiC. WeszpC. *atokya* ErdyC. (NySz.) *atokal*, *atokid* VirgC. 5. *titoc* MünchC. 32. NádorC. 486. stb.

Némely főneveknek fönmaradt a segédhangzó nélküli alakja.

Így mindenekelőtt olyan szóké, melyeket jelentésöknél fogva legtöbbször személyraggal használunk: *fark*, *sark*. Minthogy a *farka*, *sarka* (*sarkom*, *sarkod* stb.) volt a leginkább használt alak, ezek hatása folytán segédhangzó nélkül maradt a *fark* és *sark*

Digitized by Google

is az alanyesetben: *egérfark*, *ökörfark*, *rókafark*, *csizmasark*, *kakassark* NySz. A *farok* alak egyáltalán nagyon ritka, talán csak erdélyi nyelvjárásokban járatos: „Lánczot a küszöbre, hogy térjen meg őszre az utolsó *borjúfarok*“ (Csík m. NépkGy. I:308). *Rétfarok*, kalotaszegi helynév (Jankó J: Kalotaszeg). A *sarok* alak már gyakoribb, mert sokszor volt szükség ezekre az alakokra: *sarokba, sarokban; sarokba állítani, szorítani* stb. Hogy *markom* mellett *mark* nem fordul elő soha, hanem csak *marok*: ennek az az oka, hogy a *marok* is csak *marék*-ból rövidült, mint pl. a *fazok fazék*-ból stb. V. ö. a régibb nyelvben: *marokolni* és *maroklani*, *maroklat* = *markolat*. Ellenben az *ing* mai alakját csakis személyragos használatának, az *ingëm*, *ingëd* stb. hatásának köszöni. Eredetileg *imeg* volt. A WinklC.-ben pl. *ymegben* és *ynget* van egymás mellett (165. lap). Így van még most is sok helyen Dunán túl *ümög, ümögnek*, ellenben *üngöt, üngöm* (Veszprémben Nyr. V:523. így Rábaközben is, Győr megyében).

Még helységnevek végén maradtak meg a mássalhangzócsoportok, még pedig azért, mert legtöbbször az *-on, ën, -ön* raggal s az *-i* képzővel fordulnak elő. Pl. azt mondjuk: *Viskën, viski* stb., azért aztán a többi alakban is *Visk, Viskre, Viskről*; szintúgy *Becsk, Dötk* stb. — holott a közneveket így ejtjük: *tüsök, tücsök, mocsok, szitok, átok*.

Míg az *álom*-féle szók ragozása a XV. században a maitól eltérőleg jobbára „*álm : álmot*“ volt, addig sok más hangzóvesztő szó már abban a korban is egészen úgy ragozódott, mint mai nap. pl. „*bokor : bokrot*“, „*ökör : ökröt*“, „*ikër : ikrëk, ikrës*“ (az Árpádok korában *ikir* v. *ikör* és *ikrök, ikrös* v. ö. *Ikir-bukur*, gemina frutex 1086. és *Ikrus-egurfa* arbor 1258. Kovács: Névmutató).

Ezek a legrégibb oklevelekben sem végződnek magánhangzóra, mint az *álma, szerelmü* szók, s alkalmasint soha-sem végződtek úgy, hanem mindig mássalhangzóra, melyet magánhangzó előzött meg. Ezek nagyobbrészt idegen, és pedig török, szláv eredetű szók voltak, melyek mássalhangzós szóvéggel kerültek nyelvünkbe (kisebb részben eredetiek, mint pl. a HB.-ben: *lelic : lilki* ort.). Bizonyos, hogy az *ökör, iker*, illetőleg **ökür, ikir, ikör-*

Digitized by Google

féle szókat a magyar nyelv eleinte így ragozta: **ökürüt* v. **ökö-röt*, **ikirik* (v. ö. *gyimilcsik* HB.) v. **ikërëk*, **ikörös*.

Azonban mint árpádkori okleveleink bizonyítják, körülbelül a XII. s XIII. század közt indult meg az a hangváltozás, mely szerint a háromtagú szókban a második szótag rövid magánhangzója kiesett, ha mind előtte, mind utána egyszerü mássalhangzó volt; pl.

szl. *malina : málna, palica : páleza, kopyto : kapta, perina : párna, jarica : jérczé, konice : kancza, ulica : uleza, utcza*; így *szuluga* (a szl. *sluga*-ból, oklevelekben *Zulugageur* 1222. 1252. l. Ásbóth NyK. XVIII: 264): *szulga, szolga; szëréda* (az ószl. *srëda*-ból, még a XIII. századi oklevelekben *Zeredahel* és *Zereda* mint személynév, l. u. o. 384. és Kovács Névmutatójában *Zereda, Sceredu*) : *szërda : uruzag* HB. : *ország : kesëkëny* (*Keseken Eger* még 1314-ki oklevélben, id. NyK. XXV. k.) : *keskëny* stb.

Már most a **bukurut*, **ökörök*-féle alakok ugyanazon hangváltozás alá estek s **bukrut, ökrök* lett belőlük. Ennek a következménye, hogy már a Halotti Beszédben, tehát a XIII. század elején találjuk ezt a paradigmát „*lelic ert : lilki ert*", a mai „*lélek-ért : lëlké-ért*".* — míg az „*álom : álmot*" paradigma, mint láttuk, csak kétszáz évvel utóbb, a XV. század közepe táján keletkezett (azelőtt „*álm : álmot*" volt) s csak a XVI. század közepére terjedt el általánosan.

Az eddigiek szerint tehát hangzóvesztő névszóink paradigmája fele részében legkésőbb a XIII. század elején keletkezett (a „*bokor : bokrat, lëlëk : lëlkët*"-félék csoportja), más fele részében pedig a XV. század folyamán (az „*álom : álmot, titok : titkot*"-félék). — még pedig az előbbieké az accusativusnak rövidülése, az utóbbiaké a nominativusnak bővülése által. A XII. században e két csoport még nagyon különbözhetett egymástól, mert az előbbit akkor így ragozták: *bukur : *bukurut*, az utóbbit ellenben így: *álmu : álmut*.

b) Az újabb hangzóvesztők.

Azokhoz a névszókhoz, melyek már codexeink korában hangzóvesztők voltak, idővel még más névszók is csatlakoztak. Míg azonban ama régiek, mint láttuk, tisztán hangváltozá-

* Szintúgy *bukur* 1055. 1255. 1341. s a többes szám „rakathya *bukrul*" 1293. (id. NyK. XXV. k.); *ikir* 1086. és *ikrus* 1258., l. fent.

Digitized by Google

sok útján jutottak a ragozásnak ilyen módjához, addig az újabbak analogia útján váltak hangzóvesztőkké.

Világos pl. az, hogy e két latin eredetű szó *czimbalom* és *czirkalom* az *-alom* végű főnevek példáját követte. A *czimbalom* szónak a XVI. században csak ilyen ragozásával találkozunk: *czimbalomok, czimbaloma, czimbalimos* (SándC., ragtalanul is *czimbalim* uo.); a XVII. század elején is így irja Káldi: *czimbalomokkal* Bibl. 271. sőt még a XVIII. sz. közepén is Biró Márton: *czimbálomokon* AngySzöv. 80. De már a XVI. sz. végén *czimbalmos* van Calepinus szótárában s a XVII. sz. elején *czimbalmi zengés* MA. Bibliájában. l. NySzót. A *czirkalom* tárgyesete még Heltai Krónikájában *czirkalomat*, de már Heltainak Bibliájából ilyen alakot idéz a NySzótár: *meg-czirkalmozza.*

Szintén a *-lom* végű szók analogiáját követte két *-lyom* végű főnév: *sólyom* és *sulyom*. A mai *Sólymos* helynév 1275-ben még *Solumus* HazOkm. VI:212. stb. l. Jerney (v. ö. még *Solomar* 1266. u. o. — *Solymár*). *Sulymos* helyett pedig egy 1386-ki oklevélben többször olvassuk ezt: *Swlymmwz* (NySz.).

Különös, hogy a *gyerék* szó máig sem követte a *torok, bürök*-félék példáját s nem veszti el magánhangzóját, csak a *gyerkócz* származékban. Mégis idézhetjük a *gyerkek* alakot a csángó nyelvjárásból Nyr. IX:486. (A *török, czirok* szók sem hangzóvesztők.)

Egër : egri. Már Heltainál: „Megégeték *Egret*" Krón. 56. Tinódinál is *Egröt* 136. Ma ismét *Egert* mondanak. — Régente a hová kérdésre is azt mondták: *Egr-é* („*Egre*" RMNy. IIIb:85), ma *Eger-re.*

Az *ökör, bokor*-félék analogiáját csak legújabban követte a *tükör* (csuvas *tügür*). A NySz. csak ilyen alakokat idéz: *tiköre, tükörök, tükört, tükörös*, s még ma is hallani ezeket (*tükörös* NépkGy. I:273).

Czukor-ból a XVII. században *czukoros* volt a melléknév (NySz.); így még a XVIII. században Orczynál KöltH. 34: *tzukoros magoiska*, sőt az Alföldön ma is így mondják: *czukoromat, czúkort* SzegedN. II:17., 126.

Az *epër* csak a XVIII. században követte a *kapor, csupor* példáját: *epret* Kisviczay, *epres* Faludi. Régebben *eperj, eperjet* (még Faludinál is), *eperjes.* — A *szëdër* meg épen csak *szëdërj* alakban van meg a NySzótárban; tehát a *szëdërt* szintén újkeletű alak.

Kipor (köpor, Bács m.) tárgyesete *kiprot.*

Bátor-ból a régibb nyelv még gyakran így képezi az alakokat: *bátorok, bátoron, bátorb* (*bátoron* LevT. I:190. *bátoran* rímben még ma is Szász K: „Panasz"), és *bátorodik, bátorít* maiglan így maradtak. De már a MünchC.-ben van *batron* s a CzechC.-ben *baatrok.*

Sátor-ból ma ilyen alakokat is képezünk: *sátrak, sátrai:* de már *sátrat* szokatlan s a *sátoros*-t egyáltalán nem mondjuk másképen. A régieknél pedig csakis *sátort, sátorok, sátora* talalható, NySz. *Sátoromath* KeszthC. 149. *sátorok* Ar: Toldi Szer. 2:16.

Digitized by Google

„*Bútor: bútort*, ritkán *bútrot*, *bútorok* vagy *bútrok;* azonos *bugyor* szóval“ CzF. „*bugyort* v. *bugyrot, bugyorok* v. *bugyrok; bugyros házaló*“ u. o. — *Bugyrot* mondanak a Balaton vidékén is. „Idegen jött, hátán egy nagy *bútrot* hozva“ Bajza: Munk. II:78.

Ezër-nek régente rendesen csak ilyen alakjait használták: *ezört, ezeren, ezerek, ezere.* (A NySz. csak két hangzója-vesztett alakot idéz: *ezredik* Calep. és *ezres hadnagy* Thaly: VE. Kérdés, hitelesek-e ezek? — *Ezerek* HorvC. 199.) A teljes alakok ma is járatosak, sőt a tárgyeset többnyire *ezret;* de a többi alak közönségesebb így: *ezrek, ezrei, ezren, ezrenként, ezres, ezredik, ezred, ezredes.*

A *gyomor* példáját nem követték: *czímër, komor* (*nyomor*, mert újkeltű irodalmi szó). De a *zsinór* tárgyesetét Zala megyében néha így képezik: *zsinrot.*

Fátyol csak a mai irodalmi nyelvben veszti el néha magánhangzóját: *fátylak, fátyla.* „Hol szem, mely a sors-szőtt sürü *fátylon* láthat?“ Szász K: Álmos 54. — Különben mindig *fátyolt, fátyola, fátyoloz* stb.

Ipoly: „*Ipolyt* v. *Iplyot*“ CzF. — „Járnak által az *Iplion*“ LevT. II:262. olvasd: *Iplyon.*

Tarsoly-nak volt azelőtt *tassoly, tasoly* mellékalakja, és *tassolya, tasolya* helyett azt is mondták: *taslya.* A NySz. csak egy adatot idéz (mely mellől tévedésből kimaradt „RMK. III.“ vagyis Tinódi); ime még kettő: „Csak öt követ bévete ő taslyába“ Tinódi 313. „Ne legyen az te sakcsodban avagy taslyodban két fele mertek“ Szárászi: Cat. 1604. O3.

A *köböl, öböl, kebel* mintájára képezi Arany J. az *oblol* tárgyesetét: „Rágalmazást, pénzosztót, három-*oblot*“ Aristophanes II:187. „Visz által, hogyha két oblot fizetsz“ u. o. 220.

c) A *hangátvető tők.*

A hangzóvesztő szótők közül azok, melyek ragtalan alakjokban *h*-ra végződtek, hangzásuknak szokatlansága miatt újabb időben ezt a *h-t* a szónak belsejébe fogadták s a megelőző mássalhangzót vetették a szóvégre. „*Tereh: terhët*“ helyett azt mondjuk „*tehër: terhët*“; szintúgy *kelych* helyett *kehely, pelych* h. *pehely, vemeh* h. *vehem.* A szóvégi *h* ugyanis mai nyelvünkben szokatlan, s ámbár néhány egytagú szóban még tartja magát (*csoh, juh, moh, düh*, de ezek helyett is van itt-ott *moha, dühö*): többtagú szókban alig találunk rá példát az egy *potroh*-on kivül, melyet különben rendesen személyragozva használunk: *potroha, potrohuk.* (Az *Imreh*-ből is *Imre* lett. I. fönt az *a, e* végű névszókat.) — Ezért változott tehát meg a *tereh*-féle szók alakja.

Tehër a NySzótár adatai közt még nem fordul elő. A régibb alakok ezek: *terh, (terhre, terhnek, terhbe ejti* MA. stb.).

Digitized by Google

tereh (olv. *terëh*), *terehbe* stb., *terőh*. — A *terh* alak még a későbbi irodalomban is előkerül néha: „Az egyenlő *terh* senkinek nem szegi nyakát“ Kovács: Közm. 87. Igy Kisfaludy Sándornál gyakran: *terh* Himfy, Boldog Szer. 145. dal, Kes. Szer. 52. 62. d. *terhnek* Bold. Sz. VII. ének, sőt *terht* is u. o.

A *terëh*-ből *terë* is lett, illetőleg a *terëhbe* alakból lett előbb *teréhbe*, *terébe*; pl. „Az *ő* felesége *teréhben* eséc“ Kár: Bibl. I.484. „Oly nehéz *teréhvel*“ Kaz: Munk. II.373. — Igy van most egyes nyelvjárásokban *terë* (tárgyesete *terit*, Horpácson Sopr. m. IV.182). továbbá *tere* (acc. *terét*, Balaton vid., v. ö. *terébe-ejtés* Háromszék. MNyszet. VI.352) és *teri* (Fehér m. Nyr. X.188). — Hasonlókép vált a régi *teröh*, *terő*-vé Baranyában (Nyr. III.327), és Eszék vidékén (Hány terő mustunk lesz? u. o. VIII.327), s még *terü* is (Szilágyságban *terü : terüt* u. o. VI.474. s a székelységben, Tájsz.).

Végre még egy különös módja van a szóvégi *h* elkerülésének: *terhő hordó*, *terhőhordozás* Heltai (talán még röviden ejtett *ö*-vel, de „Pécsett *terhő*“ Kassai: Szókönyv IV.78. nyilván a *terh* és *terő* alakok elegyítésével); „öt *terhe* bor“ MonTME. (NySz.), *terhi* Hétfalu. Nyr. V.378. VI.231.

Szabó D. Kisded Szótárában a *tereh* mellett *teher* is van már (1792), de még Kresznerics is a *terh* alakot teszi czímszónak.

A *kehëly* alak szintén nem régi. A NySzótár csak egy kétes adatot idéz (*kehelyt* Szék Okl.). *Kéhely* van PPB. 1801-ki kiad. latin-magyar, és *kéhel* a magyar-latin részében.

A német *kelch*-ből először is *kelyh* lett, mely maiglan él a *kelyhet*, *kelyhe* tőrészében. Még XVII. századbeli iróinknál olvasunk ilyeneket: *kellyh*, *kelhbe*, *kelyhnek*, *kellyhben*, s a XVIII. században *h* nélkül: *kellybe* (de már a XVI. században is van *kelly*).

A *kelyh*-ből segédhangzóval *kelyëh* lett: igy már a codexekben: *kïleh* (olv. *kelyëh*, nem *këlëh*, mint a NySzótár idézi), *kelehben*, *kelerhre*, Bornemiszánál *kelehből* stb. — A *h* nélkül *kelyeben* ErsC. (v. ö. *terébe*).

A *pöhëly*, *pöhöly* szónak egészen hasonló a története s hasonlók a változatai: *pelyh*, *pölyh*, *pely*, *pöly*, *pölih*, *pili* (és *aranypili* Nyr. II.521. III.429). A *pelyh*-ből *pih* is lett (l. Nytört. Sz.). és *pihi* (Dtúl), sőt *pi* (Szatmár m. Nyr. X.431).

De itt a *teher* változataihoz hasonlókat is találunk. A *teréhhez* hasonlítnak „a hó *peléhi*“ és *peléhetske* Apáczainál. A *terhe*, *terhi* alakok mássai ezek: *pelyhe*, *pölyhe* (Reggel kibujnak a puha pelyhék közül“ Faludi; *pölhés* Thaly: VE.). *pöjhe* (székely ejtés, Kassai: Szókönyv IV.81). *pihe* (Heltai, Calepinus), továbbá *pelyhi*, *pihi* (*pelyhi*: pehely, Hétfalu Nyr. V.377. „*pihe*, *pihi*: pehely“ Fehér m. u. o. IX.284).

Digitized by Google

A *pöhöly*-re nem ismerünk régibb adatot, mint Thaly: VÉ. I.346. (a NySz. ezt sem idézi). Kassai Szókönyvében a *pehely* hegyaljai szónak van mondva „ez helyett: *pelyh* (mint *teher* és *terh*)".

A *kehëly, pëhëly* szókhoz hasonlít ez is: *„csahaj, csajhos"* (Csongrád. Nyr. XVI.94).

A *„vehem : vemhet"* paradigmát a XVI. század közepén már egészen így találjuk, mint ma (zalamegyei levélben LevT. I.86. 87., v. ö. *vemhet* Káldy, Máté 21:2. *az ő vemhét* Zvon: Post. I.1). Ellenben a MünchC.-ben ilyen alakokat olvasunk: *vëhemrë, vëhmet, vëhmét* (I.RMNy. III.363); Heltainál s Károlyinál szintén *vehmet* (Helt: UT. T_2. Kár: Bibl. III.42). — Itt tehát ez mutatkozik eredetibb alaknak, melyből a mai *vemhet* úgy lett, mint a **kohnya, *duhnya* szókból *konyha, dunyha*. A *vehem*-nek e szerint sohasem volt *h*-végű nominativusa.

d) *A hangzóvesztő alakok.*

Melyek azok az alakok, melyekben a szóban forgó tőket magánhangzójok nélkül ejtjük? Erre általában azt felelhetjük, hogy a kötőhangzós alakok, mert ezeken kívül csak egy-két ragozási és szóképzési alak jöhet szóba. Ide tartoznak:

1. A tárgyeset: *álm-o-t, fájdalm-a-t, veszedelm-e-t, epr-ë-t, ökr-ö-t.*

A kivétel nagyon ritka: *sülgomat* Ányos, Abafi kiad. 16. Kisf. S: Somlyó III:94; rendesen *sülgmot*. — *Háromat*, alföldi alak, Békés m. Nyr. IV:232. Kálmány: Koszorúk I:138. Szeged Népe II:53. (v. ö. *hároman* u. o. 115. 127).

2. Az *n* ragos alakok, mind a helyhatározók (*-on, -ën, -ön*) mind pedig a módhatározók (*-an, -en*): *álmon, eprën, ökrön; gyakran, bátran.*

3. A többes szám: *álmok, fájdalmak, veszedelmek, ökrök, ökrök.*

4. A személyragos alakok: *álmom, álmod, álma, álmunk, álmotok, álmuk*, s így a többi is.

Azonban az egyes szám harmadik személyében néha megtörténik, hogy a személyragnak *-a* helyett *-ja* alakját használják, mintegy világosabb kifejezésre törekedve, mint az ilyenekben: *lábja* (a teleknek), *szëmje* (a búzának). Ilyenkor aztán természetesen a hangzós tőt kell használni (ámbár codexeink korában még a másik tőalak is állhat a *-ja* előtt, pl. *titkja*). Példák: quidam locus *rewfaöromya* azaz *oromja* 1386. Nyr. VI:168. Tétel *oromja* fölött, Czuczor: Költ. I:82. *koromja* Melisnál s Pazmánynál; *horogyát* Pesti: Fab. 42b. *arokyath* LevT. I:195. *árokját* Székely: Krón. 139. (v. ö. a veszedelem *árkába*, Haller: HHist. 87), *sulyokja* és *sulyka* NySzót.

Digitized by Google

5. Az *-l* és *-z* igeképzők előtt: *horgol, árkol, sulykol; álmoz, hatalmaz* stb.

6. A *-cska* képző előtt: *halmocska, gödröcske* stb.

7. Az *-ú, -ű, -s* és *-tlan, -tlen* (ill. *atlan, etlen*) melléknévképzők előtt: *álmú, álmos, álmatlan; titkú, bokros* stb. De a fosztó mellékneveket csak az *-lm*-végű tőkből képezzük így: *irgalmatlan, fájdalmatlan.* Másféle névszók a hangzós tőhöz függesztik a fosztó képzőnek *-talan, -telen* alakját: *dologtalan, bátortalan.* Sőt *álmatlan* helyett is előkerül a XVII. század óta *álomtalan: Álomtalan fekűszenek* MA: SB. 127. Kloé *álomtalansága.* Ányos: Költ. 80. (Abafi kiad.)

8. Az *-i* melléknévképző előtt is csak a *-lom* végű főnevek magánhangzóját hagyjuk el: *fejedelmi* Zalán, *hatalmi* állás. Ellenben: *pokoli* hőség, *zsitvatoroki* béke, *bereki:* nemoralis MA.

De vannak *Berki, Árki*-féle helységnevek, s ezek már XIII. századbeli oklevelekben így fordulnak elő: *Arky, Arqui, Berky,* l. Kovács: Névm. S ezek az alakok azelőtt melléknevekül is használatosak voltak; v. ö. *Arkychalan* (birtok neve 1299-ben, Kovács) azaz *árki csalán: torki* tobzódás, Szentm: Kalm. 15. — Viszont az *álom*-ból csak *álomi* fordul elő Bornemiszánál és MA. (NySz.).

9. Az *-ul, -ül* névrag előtt is csak *-lm*-hangú tők jelennek meg magánhangzó nélkül, pl. *jutalmul, fejedelmül, hyedelmul* ÉrsC. stb.

A régieknél ezek is előkerülnek. *latrál, poklál,* l. NySz. — Ellenben: *bagolyál* huhogatni: cucubare MA. — De néha *-alom*-képzős főnevek is a bővebb tőalakhoz veszik föl e ragot: *jutalomál* Biró: Angy. 78. (XVIII. sz.) KisfS: Csobáncz 28. vsz. Mikszáth: Eszterh. további kalandjai 2. fej. végén (szintén versben, mint az előbbi idézet): *alkalomul* KisfS: Gyula IV: 3.

Az *-ig* ragot már rendesen a magánhangzós alakhoz teszszük: *malomig, ároktig, toronyig, háromig.* Régente azt mondták *poklig* („poklig taszítatol" Helt: UT. R7), de ma a nominativus hatása alatt azt mondjuk: *pokolig.* Megmaradt ez a régi rövid alak: *torkig,* vagy a személyragos alakok kedvecért (*torkom* stb.), vagy talán mert gyakran használt állandó szólásokban szerepel (*torkig van vmivel, torkig merül vmibe* stb. l. NySz.). Hasonló ez is: „A ló *csülkig* dagasztja a homokot" Jókai: „A lovam lába *csülökig* süppedez a sömlyékbe". (Az apja fia II.)

Az *-ért* rag előtt egyáltalán szokatlan a hangzóvesztés; v. ö. *malomért, jutalomért, ökörért.*

Digitized by Google

Csak versirókнál kerülnek elő hébe-hóba ilyen régieskedő alakok: *védelmért*, Ányos (Abafi kiad.) 16. *segedelmért*, Czuczor: Költ. I:54. *jutalmért* Ar: Elv. Alk. 3. én. (az utóbbi két alak hexameterben, hol a *segedelemért, jutalomért* csakugyan nem volna használható).

Érdekes, hogy *fogoly* főnévnek hangzóvesztő *vá*-ragos alakja gyakran előfordul egész a XVII. század elejéig leginkább ezekben a szólásokban: *foglylyá akadni, foglylyá esni, foglylyá vetni* (a NySzótárban a *Fogoly* alatt idézett példákon kívül két-két idézet az *Akad* és *Es-ik* czikkekben), de azonkívül — a mi a NySzótárban nincs idézve — ebben a szólásban is: A zsidó népeket isten *foglylyá adá* a bab. királynak RMK. II:20. *Foglylyá* magát ő annak adta vala III:203. Ezek tehát nyilván nagyon járatos szólásmódok voltak, azért tartották meg oly soká régi hangzásukat.

G) A *v*-hangú névszótők.

Ló : lovat, falu : falvak. Efféle szavaink a ragtalan alakokban magánhangzón végződnek, ellenben a kötőhangzós alakokban egy-egy *v* mutatkozik a szótő kiegészítő részének. Az ide tartozó szók közül némelyekben magánhangzó van a *v* előtt, pl. *lov-*, *kör-*, másokban mássalhangzó: *falv-*, *odv-*. A két csoport e tekintetben mindenesetre már igen rég elvált egymástól, s azért czélszerű lesz mindeniket külön-külön venni tárgyalás alá.

I. a) *A **ló, kő**-féle szótők.*

Hogy a *v* hang hozzátartozik a szótőhöz s hogy valaha a nominativusban is megvolt, azt már Otrokocsi Fóris Ferencz fölismerte a XVII. században: „Nix vocatur *hó*, quod et *hov* sive *hov* dictum olim fuisse accusativus singularis *hovat* et omnes casus in plurali videntur svadere" (Origines Hung. II.194). Ennek megismerésére valamint őt, úgy később Révait (Antiquitates 211. Gramm. 251) és másokat is egyrészt az idézett magyar alakok egybevetése vezette, másrészt pedig a héber grammatika „nyugvó *v*"-jének ismerete. (L. Révai: Gramm. 258.) Egyébiránt minthogy a *v* könnyen vocalizálódik, könnyen találhatnánk sok más nyelvben is ilyen nyugvó *v*-ket. V. ö. az ilyen latin szókat *bo-s : bov-em*, *Ju-piter : Jov-is*, vagy ezeket a középfölnémet szókat: *strô*, szalma: gen. *strôwes* v. *strawes*, *blâ*, kék: *blâwes* stb.

Digitized by Google

De a magyar *ló*-féle szóknak eredeti *v* hanguságára etymologiai bizonyítékaink is vannak.

Ló: vogul *lū, lāw;* ész. osztják *lovî.*

Hó nix: lapp *suovve, sueve.*

Hó mensis: finn, észt *kū,* mond, monat; — mord. *kov, kou,* luna, mensis.

Kő: vogul *keu, käu, kū,* zürj. *ki,* cser. *kü;* — kond. vog. *kav,* ész oszt. *kevî,* mord. *kev,* finn *kivi,* lív *kiv* stb. (Az Irtis-melléki osztjákban a nominativus *keu,* de a dativus *kev-a,* a melléknév is *keveñ,* ‚köves.').

Tő: észt *tü* és *tüvi,* finn *tyvi.*

Egyeseknek még a saját nyelvemlékeinkben s nyelvjárásainkban is megvan *v*-vel a nominativusuk. Így pl. *csév* = *cső, hév* = *hő, bév* = *bő, mív, műv* = *mű,* mint *szív* = *szű* és *hív* = *hű.*

Néhánynak a *v*-je eredetibb *m*-nek a képviselője:

Jó (*jav-*): vog. *jamés,* osztj. *jem, jim,* votj. *umoj.**

Ó (*av-*): lapp *ome, obme, oabme, oabmes,* ó, avét, óeska; finn *ammo-n, ammo-in* régen, hajdan.

Lé, (*lév*): vog. *lām, läm,* cser. *lem,* mord. *läm, läme,* észt *lēm,* finn *liemi.*

Végre egynéhánynak a *v*-je torokhangból, ugor *g*-ből vált, mint más szavainkban is nem ritkán látjuk, pl. *tëv-* ‚tenni' ered. *tege-,* (észt *tege-,* vog. *täg-,* osztj. *tag-* stb.), *szöv-* ‚szőni' ered. *szege-,* (vog. *säg-*) stb. Ilyenek:

Szó, (*szav-*) ered. **szog-:* v. ö. vog. *saw,* szó. *suj* hang. finn *soi-,* szól, hangzik, cser. *šok-t-* hangoztat, hangzik. Az eredeti torokhangra vall a magyar *zaj, szaj* mellékalak is.

Só, (*sav-*) vog. *čaχ, šäχ* Budenz szerint (szam. *sak, šak* stb., cserk. *šugu,* kabardin *šugh* stb. NyK. XXIII:119. Ethn. V:136). A torokhangra vallana a *saj-talan* melléknév is, (melyet nemcsak a székelyföldön használnak, hanem pl. Hajdú-Böszörményben, Egerben s egyebütt is). Csakhogy Kerekes említi az ő „Értekezések és Kitérések" cz. munkájában, hogy Borsodban

* Szarvas Gábor Nyr. I:266. azt hitte, hogy még az EhrC.-ben megtalálta az eredeti *m*-es alakot. De ha figyelmesen megnézzük az idézett helyet, azt látjuk, hogy ott az *m* már az első személy jele: «Hogy ewtewle nekem engedet menden *yambalol*.. menden coron ewtet gyczerem»: quod de omnibus mihi bonis ab ipso concessis.. semper eum laudem. Tehát a. m. jómból, javamból. V. ö. *io,* ugyanott az ötödik lapon: *yobra* 53. *yob* 150. és *yozag, yozagos* a codexnek számos helyén. Ezekben a formákban már nem csak az *m,* hanem az ebből lett *v* is eltünt. HB. *iov.*

Digitized by Google

soltalan-nak is mondják, s ez az alak megint azt a kérdést állítja elénk, vajjon a *só* nem az osztják és zürjén *sol*, mord. *sal*, finn *suola* szókhoz tartozik-e?* Azonban annak a *soltalan*-nak a régiségét az teszi kétessé, hogy a régi nyelvemlékekben semmi nyoma, holott a *sajtalan* alak két XV. századi oklevélből, négy codexből ismeretes, l. NySz.; s azonkívül oklevelekben magának a főnévnek egy *t*-vel (képzővel?) bővült *soχt* alakja mutatkozik: *Sohtuth*, *Souhtwth* 1257. 1320. stb. ‚via salifera', később *Saythwsuth* 1431. *Saythoswth* 1451. (mindezeket Szamota idézi NyK. XXV.)

Tó: tavdai vogul *tö;* ész. osztj. *tuu*, votj. zürj. *tî*, finn *suo;* Surgut mell. osztj. *toχ*, *touχ*. Tehát eredeti alaknak **togo-* látszik, s erre vall az a különös alak, melyet magánértesülésünk szerint Miskolcz vidékén használnak a tárgyesetben: *tajt*. Ezenkívül itt is találunk dialektikus *l*-es alakot: *tólat* (Fóton P. Thewrewk E. értesítése szerint, Budenz, MUSzót. 222). Szolnokon Herman Ottó szerint a nominativus következetesen *tól*, e h. *tó* (Magyar Halászati szótár); így Heves megyében, Szihalmon Nyr. VIII.569. A *tócsa* helyett pedig *tolcha*, *tolcza* van irva XVI. XVII. századbeli íróknál (Pesti G. stb. l. NySz.).** Ezt az *l*-es alakot Budenz az *l* nélküli alak továbbképzésének tartja s egybeveti a zürjén *tî* s a finn *suo* *l*-es származékaival (*tîlaś*- ázni, azaz tócsában, áztatóban lenni, a kenderről; *suolisto* mocsáros rét), továbbá a tónak vogul *tūr*, *turr* nevével.

Annyi bizonyos, hogy a *r*-hangú tőknek nominativusában is megvolt valaha a *r*-hang, azonban legnagyobb részükre nézve nincsenek olyan nyelvtörténeti bizonyítékaink, mint az említett *csév*, *hév* stb. a *cső*, *hő* stb. mellett. Ha pl. árpádkori okiratokban *lou*, *thou* alakokat találunk (*Hatlounoguta* publica via 1295. Wenzel X.207. *Thoufo*, *Thoufeu* 1219. 1251. Jerney), ezeket kétfélekép olvashatjuk: *lor*, *tor*, vagy *lou*, *tou*. Az utóbbi olvasat mellett szól az a körülmény, hogy még a *tou*-nál is régebben találunk egyrészt kétségtelen diphthongusos alakokat, minők *Nadus-tohow* 1214. *Homus-tohu* 1225. (Jerney), másrészt, már egyszerű *ó*-val irottakat: *Too Bessenyeo* 1169. *Tofeu* 1251. stb. (u. o.) Azonban még a XVII. századig is akadunk egyes olyan

* A szamojédben s más nyelvekben *r*-es alakok NyK. XXIII: 119.

** Hogy a tócsát jelentő csángó *torugya* szó is (Nyr. V.89) **tolugya* volt-e eredetileg, mint Halász véli (VIII.253), vagy pedig idegen eredetű-e, egyelőre nem tudjuk eldönteni. V. ö. egyébiránt a fönt említett vogul *tur*-t. Nem lehetetlen, hogy a *Told* helységnév is a *tól* főnév származéka.

Digitized by Google

dialectikus alakokra, minők *ov, köv* e h. *ó, kő;* l. alább. Mindenesetre ez volt a fejlődés útja: *tov, tou, tó.*

Némely nyelvjárás a *ló* és *tó* szókat nem egyforma magánhangzóval ejti, hanem azt mondja: *lú,* ellenben *tó, szó, jó* stb. Már Arany János észrevette, hogy ez a különbség összefügg a teljes tőnek magánhangzójával: *lú*, *lovat o*-val, *tó*, *tavat a*-val (Hátrahagyott Próz. 315).* Ugyanazon nyelvjárásokban az *ő*-hanguakat is nagyobbrészt *ű*-vel ejtik: *kű, tű* (tő) stb. Legkövetkezetesebbek a zárt hang alkalmazásában az északkeleti, a királyhágóntúli s a nyugati nyelvjárásterület (más nyelvjárásokban leginkább a *kű* főnév s az *ű* névmás hangzanak zártan, Balassa: Nyelvjár. 122). Ezeket az eltéréseket részben már nyelvemlékeinkben is megtaláljuk, sőt Dévai Mátyás az ilyen szók *ú, ű*-jét megkülönbözteti a rendes *ú, ű*-től (l. Hangtanunkban 71. l.).

Mielőtt sorba vennők az ide tartozó szókat, még csak azt kell általánosságban megjegyeznünk, hogy a tőbeli *r* rendszerint a kötőhangzós alakokban van megőrizve. Ilyenek a tárgyeset, a többes szám s a személyragos alakok, az *ú* és *s*-képzős melléknév, az *-l* és *-z* képzős igék; pl. *lovat, lovak, loram, lova, lovú, loras, loval, haraz* stb. Azonban nem minden szó esik azonegy elbánás alá, s a különbség itt is többnyire az illető szóknak sűrűbb vagy ritkább előfordulásától függ. Pl. a *loron* alak általános használatú, a *taron* és *tón* már ingadozik, a *szón* pedig már egészen erőt vett a nominativus analogiája. Azt mondjuk *lóig, hóig, kőig,* holott *törig* fönmaradt eredetibb hangalakjával, mert gyakran használt szólásokban szerepel: *törig lemetszeni, törig lerontani* („*törig romlott*: tönkre jutott" Nyr. II:232. V. ö. versben: „A tücsök egy-két *harig* czirpelget ágán" Ar: Aristoph. II:88. *A sirkövig* Főv. Lap. XIV. 489).

Némely dialektusban még a kötőhangzó előtt is elenyészett a *r*, úgy hogy hiatus támad, de ebben meg itt-ott *j* vagy *h* hang fejlődik. Példák:

loak Sylv: UT. II:149. *loak, toak, hoaz, füek, küek* Moldva Nyr. IX:489. *laak* Tolna m. Nyr. V:379. *küek, küet, kües, füet, fües* Balaton

* Igaz, hogy egyes nyelvjárások a *har-, szar-, tar-, sar-, jar-* helyett is *hor-, szor-, tor-, sor-, jor*-at ejtenek, de itt alkalmasint a rá következő *r* rovására irhatjuk a zártabb hangot, a mint hogy a *rozás*-ban a köznyelv is a zártabb hangot fogadta el (a *rarás*-sal szemben).

Digitized by Google

vid. *füjjet* Sopr. m. Nyr. VI:158. *mijes nap* ‚hétköznap' Kriza; *kümihes* Fehér m. Nyr. X:187. *küméhes* Baranya III:282. *lohak* Ormánság, u. o. III:230. 560. Így *műhek* MonOkm. IX:187. stb.

Már most fölsoroljuk egyenként az ide való szókat, még pedig legelőbb az *ó, ő* hanguakat, azután az *ú, ű,* (*í*) hanguakat végre az *é* hanguakat.

Ló, lov-. A régiségben diphthongussal: *Hat-lou-nog-uta*, via publica 1295. Kovács; *Loureu* ‚Lórév' 1276. u. o. *lowert* ‚lóért' 1552. ErdOrszgy. I:395. — Továbbá *ú*-val: *Lu-reu* 1281. Jern. 1292. Kovács; *lú* Dévai, CorpGr. *lu* Sylv: UT. II:142. *lú* Pós: Igazs. I:730. *lura* Czegl: Dág. Előb. 28. így ma is *lú* Debreczenben Nyr. IX:161. s egyebütt. — Régi *v*-hangú adatok: *Louaz* [olv. *Lovász*] villa cum agasonibus regiis 1236. Kovács. Iobbagiones equestres, qui vulgariter *Louaslegeny* nuncupantur 1265. Jern. (Mind a kettő hiányzik a NySzót.-ból.) — Hiatusos alakok: *Luaz* 1235. 1237. stb. Kovács; *Loaz* 1272. Jern *Luosicsag*, olvasd: *Luos-iobag?* 1247. l. Nyr. XIII:122. *loam* LevT. I:9. *loak* Sylv: UT. II:149. *luakok* Göcsej, Nyr. II:133. — A nominativus hatását mutatják már a következők: *a lón*, Székely: Krón. 168. „ojan *lón* lovagol" Csík m. Nyr. X:237. *lót* e h. lovat, Temesköz, „Szeged Népe" II:186. de a Szilágyságban és Csallóközben is mondják; — legtőbbször pedig a személyragos alakokban találkozunk e jelenséggel: Száz tallért adtam a *lóméret*, NépkGy. II:83. *lója* Nyr. III:513. *lóm* v. *lovam*, *lójik* v. *lovik* Háromszék, MNyszet. VI:218. 219.

Hó, hav-: nix. *Havat, havas, havaz*: *havon* BSzemle XXV:126. „Verekednek a *havak*" (Nép, Fehér m.). — Néhol, pl. Pest megye egy részén (Monor, Vácz vidéke) *hovat, hovas*: Hétfaluban is *hovaz* Nyr. VI:181. hasonlókép a moldvai csángóknál V:47. IX:482. Így még Anonymusnál *silva Houos* (cap. 9. 12); *Butun-houosu* 1231. Kovács; *Obrud-houasa* 1291. Knauz. — Háromszékben „hol *v*-vel, hol a nélkül" ragozzák, tehát *hót, hón* stb. (MNy. VI:218.) — Különös alak: „*hóvi, havi*: nivarius" PPBl. A hosszú *ó* nyilván a *hó* alak hatásából magyarázandó.

Hó, hav-: mensis. *Hava, havonként, havi*. De: *pünkösd hovában* Hall: HHist. II:73.

Szó, szav-: *szavak, szavam, szava, szavai, szavok* stb. *szavá, szavatos, szavattyús* (régi szók); de *szós, szól, szózat*; — *szával* és *szavaz* csak újabban keletkeztek. Azonban a *szavak, szavam, szavad, szavunk* sem fordul elő a régi irodalomban, csak *szók, szóm, szód, szónk* (ellenben a harmadik személyben, valamint több birtokra vonatkozólag mindig *szava, szavok, szavaúl*, mint ma: csak versben találtam egyszer ezt: *szója* BSzemle XVII:388). A *szavam* stb. úgy látszik a leggyakoribb harmadik személy hatása alatt terjedt el. A tárgyeset pedig ma is csak *szót*, nem *szavat* (ez utóbbi alakot csak Gvadányinál olvastam egy helyen, továbbá NépkGy. II:346), az *a*-ragos forma is csak *szóa*. E szerint tehát a nyelvszokás sohasem tett a német *worte* és *wörter*-éhez hasonló jelentésbeli különbséget a *szók, szót, szóm* s másrészt a *szavak, szavat, szavam*-féle alakok között (mint pl. CzF. Szótára is ajánlotta). — A *v*-hangú tőalak egyes dialektu-

Digitized by Google

sokban zártabb magánhangzóval ejtődik már a codexek kora óta: *szova, szovai, szovattyús* (l. NySz.); *szovál* felemelé Kaz: Munk. VI:31. *szova* Háromszék, MNy. VI:211. így néhol Dunán túl, Vácz vidékén stb. — *Te szóvaddal* (mely amúgy is legrégibb *v*-hangú adatunk a második személyben, Huszti: Aeneis 1582. ? 6) elegyedés útján támadt a *szód* és *szovad* alakokból. — Végre *szovból* és *szóvban* Geleji Katona Istvánnál (TitkT. 4. és 1098) okoskodás termékeinek látszanak.

Tó, tav-. A XIII. században még rendesen *tou* (vagy *tov* ?), de néha már *tó* is (l. fönt és NySz.; ez utóbbiban hibásan van a *tó*-hoz állítva a következő adat: vallis, quae *Fenektu* nuncupatur 1291. Knauz; ez így olvasandó: *Feněktő* v. *Feněktü*). — A *v* hanggal rendesen csak a harmadik személyű *tava* (*tavai*) fordul elő; így egy XII. századi okiratban: piscina *Appa-thana*. A többi alakban rendszerint *tó* formája van: *tót, tók* (*halastót, halastók, állótók* NySz.), *tón* (Kriza 447. NépkGy. II:270. Nyr. III:280), *halastói* (melléknév), *tós*. Ezeket ritkán és részben csak szótárakban találjuk *v*-vel: *tavat* NépkGy. I:485. *nádastavak* MA: Tan. Előb. 21. *halastavi* MA: Szót. *tavas, tovas* Calep. MA. — V. ö. még *tómat* Radv: Csal. III:197. *tóm* s majorom Kaz: Munk. III:224. De néha a harmadik személyben s a több birtokot jelentő formában is a *tó* szolgál alapul: *tóját* Bethl: Élet. II:343. *Asztalosok-tója* Nyr. IX:287. „*tója* v. *tova*" Háromszék MNy. VI:219. „az ó saros helyei és *tói*" Kár: Bibl. II:153. — A *tav-* tőalak helyett itt is előkerül *tov-*, pl. „kő heget allo viznek *tovia* fordeita", azaz tavaivá: convertit petram in stegna aquarum, DöbrC. 201. *tovas:* paludosus PPBl.

Só, sav-. A XIII. században *sou* (vagy *sov* ?): „*Sougou* et castrum salis" Anonymusnál (l. NySz. *I. Jó*). — A *v* itt is leginkább a harmadik személyben tartotta fönn magát: *sava*, „földnec *sani*" azaz savai, MünchC. De van *savá* is: Szapora szauú és kevés *saua* Bal: CsIsk. 369. Ellenben *sós, sótalan, sóz* sehol sem kerülnek elő *v*-vel. (A *sajtalan*-t már említettük. A *sócska* mellett *savacska* is van a NySzótárban, de érdekes, hogy csak a harmadik személyre vonatkozva: *savacskáját*, tehát mintegy a harmadik személyű *sava* analogiájára.) — *Sav-* helyett *sov-* is van; pl. „mind iouát, mind *souát*" Balassa B.; így Háromszékben, MNy. VI:211. (A chemia *sav* szavát a *savanyú*-ból vonták el.)

Jó, jav-. A HB. korában *jou* vagy *jov:* Oggun neki mend *iovben* rezet. — A középfok ma *jobb* de azelőtt *jóbb* volt: *iobb* VitkC. 52. *iób* Heltai, *jób* MA. stb. — A *v* hang az igei származékokon kívül (*javall, javasol* v. ö. *javas* és *jós* — *javít, javul*) többnyire csak a személyragos formákban használatos: *javam, javad, java, javaim* stb. s a *javaim*-félék analogiájára mondunk *javakat* ‚jószágok' értelmében valamint *javacska* is van a NySzótárban. (A nemzetgazdasági íróknál még *jav* is előfordul a jószág helyett!) De már a melléknévi *jó*-nak csak *jók* a többese, valamint *jót, jón, jól*. — De a régi nyelvben itt is ugyanazt az érdekes jelenséget látjuk, a melyet a *szó*-ra nézve is megállapíthattunk, hogy t. i. csak a harmadik személyben s a birtokos többsége esetében szerepel a *v*-hangú tőalak: *java, javok, javi* v. *javai* stb. Ellenben: *jóm* („jószágom" EhrC.), *jómra, jódra, jódkra, jótokra vau valami* stb. (Így még újabban is

Digitized by Google

jómra NépkGy. II:139. *jódat akarom* Ar: Arist. I:51.) Csak Decsinél találjuk ezt: Ez nyaualyais *jauamra* lón. — A *jav-* helyett *jov-* is előkerül már a régieknél gyakran; így Háromszékben *jova* MNy. VI:211. *Jóvaimmal* Tarn: Mest. 67. és *jóvíttya* Felv: SchSal. 27. olyan keverék formák, mint fönt *hóvi* és *szóvad*.

Ó, av-. A XIII. században *ou* (vagy *ov* ?) és *ó*: *Ouwar, Oubuda, Orev* stb. (NySz.) — A *v* ma csak néhány származékban használatos: *avul, avét* (**avélt* = avult), *avas*. De a XVI., XVII. században még *avat* és *avak* is előfordul (*wyat* es *awat* JordC. wyakat es *awakat*, Pesti G.). De vyokat es *okat*" is van már a XV. századbeli MünchC.-ben; így *ot* ‚ót, régit' 1540. LevT. I:8. *Avúl* helyett is van *óúl* és *aúl* néhány régi irónknál. — Feltünő alakok a következők: „*ov* testámentom", Matkó; „az *orból* ujá tészik" Medgyesi; *órság* Pósaházi; *óv* GKat.

Kő, köv-. A rokon nyelvek tanusága szerint eredetileg **kiv-*, azért sok dialectusban maiglan *kü, kü*. Így a XVI. században Félegyházinál, Meliusnál s más iróknál is *kű;* Dévainál is a zártabb hangot jelölő *ő*-vel (Nyr. XIII:1). — Ezt a szót némely dialectus egész a XVII. századig *kőv*-nek ejthette; erre mutat nyelvemlékeinknek számos adata: „hegyes *kuw:* lapis, petra" 1037. Czinár: *keenkőw* byzw̃ panceel JordC. 901. (talán elhibázva e h. *keenkőwes*, u. o. lapon *keenkew* is van); *draga köw* Born: Préd. 24b. *kőwnel* u. o. 33b. *kőw* Born: Ének. 351. *kőw szalom* u. o. 179. *kőw palotaban, köw tabra* u. o. 287. *kőwnec* u. o. 362. *kőw falak* Kár: Bibl. 159. *kőwre* Megy. 3Jaj. II:56. — A kötőhangzó előtt mai köznyelvünkben is általános a *v*: *követ, körön, körök, köve, köveczke, köves, kövez: körül* stb. *Kőnél kövebb*, Faludi. Csak ritkán engednek ezek az alakok a ragtalan *kő* forma hatásának, s még leginkább az összetettek: *mennyköt*, Arany L: Népm. 61. *tüszköt* e h. *tüzkövet* (l. Szarvas G. érdekes megjegyzését Nyr. XIX:230). — Versben: „*Kökön* csergő, szépen pergő". . . Thaly: Adal. II:102. „Mindenik porszeme, *köje*" — rím: fedője, Lisznyai: Uj Palócz Dalok 103. „Ez az ulicza meg van *közre*" csángó, Nyr. IX:489. (v. ö. *közet.*)

Tő, tőr-. Szintén közönséges a *tő* mellékalak: így *tő* Tel: Evang. *tőstül* Sylv., Helt., *far-tő* PPBl. *szőlő-tő* GuaryC. *szőlő-tőke* Szár: Cat. B4. — A *v* hang leginkább ebben a három alakban maradt meg: *tőve, törig* (*filtőwig* VirgC.), *törestül*. De az utóbbi közönségesebb így: *tőstül, tüstül*, s a *tős-gyökeres* mindig *v* nélkül. A *szőlőtő*-nek harmadik személye „*az ő szőlő tője*" Kár: Bibl. (Így nyelvtanainkban: a szónak *tőve* v. *tője*.) A tárgyeset *szőlő-tőt* JordC. és Mikes. De a többes *szőlő-tövek* Com: Orb. „*tőwec* v. *tőjec*" MA: CorpGramm. 153. — „*Fültőrön* ütni vkit" CzF. Ellenben: „Az öreg király *karlőn* fogta a fiát" NépkGy. I:362. Kriza 448.

Ő, őr- ‚cingulum'. A szabályos *ő* nominativus a régi irodalomban egészen közönséges: pl. *ev*, azaz *ő* CornC. 38. *evnet* azaz *őnet* u. o. (mint *kő: követ*); *ő* Helt: Bibl. I. Th. *őnedet* u. o. T. — Az *ő* nominativus a leggyakrabban előfordulo személyragos alakok (s még *őrig, őredz*) hatása alatt maradt fönn vagy keletkezett újra: nincs kimutatva a XVII. század előtt (a NySz. MA. szótárából idézi a legrégibb adatot. V. ö. meg: „*őrbe való*: kendő szék. Nyr. V:424. — De a moldvai csángóknál meg most is *ö* az *öv*. Nyr. IX:489.

Digitized by Google

Ő, ör-, ‚is'. A *ö* hang csak ebben a származékban van meg: *öré*, a többes *örék* (*örei, öréik*). A HB.-ben a többes számú névmások így vannak írva: *mïv, tïv, ïv;* de lehetséges, hogy az *ïv* betűk már itt *ü* hangot jelölnek, mint később a Königsbergi Töredékben s a codexekben.

A *nő* főnévnek egyetlen egy alakját mutathatjuk ki *ö*-vel, ezt sem a régiségben, hanem egy dialectus-közleményben: *nyövestén* a. m. nőstény, Háromszékben, NyK. III:4. Nem tudom ezt másképp magyarázni, mint hogy a *nő* valaha csakugyan **növ*, **nëv* volt, mint már mások is hitték, a nélkül hogy e háromszéki adatot számba vették volna (újabban is pl. Donner: Die gegens. Verwandtschaft 27. Budenz: MUg. Szót.) — A *né* és *nő* alakok (*kiralni* Beythe: Epist. 3) eredetileg **nëj*-nek hangzottak, s mind ama **nëv*-, mind ez a **nëj*- a még régibb **nëg*-re ill. *n*ȣ*g*ȣ-re vihető vissza, (v. ö. Hangtan 73).

Fő e h. **föv*- és másrészt *fej, fê, fé* szintén közös *g*-hangú alakból magyarázhatók (l. Budenz). — A *ö* hang itt is ritka s már régibb irodalmunkban is csak két esetre szorítkozik. Egyik a melléknévi használat: *föv ok* GKat: Titk. 9. *fövek* SzCsene: Conf. 107. *fövebb* e h. *föbb* a régieknél egészen közönséges (de van *leg-fejebb* is Com: Orb. 45). A másik pedig ez az összetétel: *föv-aly* ‚párna, vánkos, fejal' Nad: Kert. 278. (volt ennek *fejal*, **föal*, **fial* formája is, és alkalmasint ezek hatása alatt fejlődtek ezek a keverék alakok: *föval, fival* stb. l. NySz. és Simonyi: A Magyar Nyelv II:103.) — *Fő* helyett *fü* van Dévainál, Matkónál stb. s ma is némely dialectusban (különösen *fübe ütni*). A *fej* tőalak régi nyelvemlékeinkben ezekben az alakokban kerül elő: a harmadik személyben *feje, fejök* formákban (ezekben mindig, a többi két személyben ritkábban), továbbá a *fejü*-ben s még ezekben az alakokban: *fejenként, fejes, fejetlen, fejez, fejel*. Ellenben magának az alapszónak nominativusában és ragozásában mindig a *fő, fe, fê* szerepel s még az első s második személy ragjával is: *fém, fëd* v. *fêm, fêd* stb. (Az őrségi nyelvjárás ma is így ejti: *fem, fed, feje*, Nyr. VII:418). *Fej, fejjel*-féle formákat csak a XVII. század óta találunk (Ugor alak *p*ȣ*g*ȣ, v. ö. Balassa magyarázatát Hangtan 71. s másfelől Zolnai-ét Nyr. XXI:127.)

A ‚*vő- veje*' alkalmasint szintúgy keletkezett, mint ‚*nő- neje*' és ‚*fő- feje*'; de itt nem tartott fönn *ö*-hangú alakot a magyar nyelvtörténet (ugor alak *v*ȣ*g*ȣ, l. Hangtan 71).

Cső, csöv-. Az irodalmi nyelvben úgy ragozzuk, mint a *kő, tő* szókat: *csövet, csövön, csövek, csöve, csöves* stb. De dialectusainkban sokféle eltérést tapasztalunk. Minthogy kétségtelen, hogy a *cső* azonos az ó-szlovén *cěvĭ*, új-szlovén *cèv* főnévvel, az eredeti alakhoz legközelebb állnak a következők: *csév* szék. Tsz. *csére* Nyr. I:232. *csév* u. o. 281. *csíve* II:518. V:426. Ugyanilyeneket találunk nyelvemlékeinkben is, de ezenfölül a következőket: *csöv, csöve, tsüv*, olv. *csöv, csöve, csüv;* az utóbbiból lett a *csü* nominativus, mely nyelvjárásainkban most is megvan (*czui* MA.-nál bizonyára szintén *csü*-nek olvasandó, tehát PP. *tsuj*-ja csak hibás átirat). A *csöves* régi iróinknál *csűves*, de ma *csős* is van (*csős csiber* szék. Tsz. *csőstül, csüstül;* v. ö. még többesben *tsük* Hall: HHist. III:38. továbbá a *gyilkos csője* Tompa: Költ. I:154. Bajza: Munk. 201. Háromszékben is *csöm, csőd*,

Digitized by Google

csőjik stb. MNy. VI:218). — A *csövet* tulajdonkép hosszú *ő*-vel kellene ejtenünk s irnunk: *csővet*. A rövid *ö*-ben kétségkívül a *követ, lovat* stb. befolyását kell felismernünk.

Bő, bőv-. Itt a hosszú magánhangzó maiglan megmaradt sértetlenül. Ez a magánhangzó eredetileg *é*-volt, mint nyelvemlékeink *bévebb*-féle alakjai bizonyítják; de másfelől a zártabb-hangú *bü, büven* is előkerül már Sylvesternél, Calepinusnál, s ma Debreczenben, Szabolcsban, Halason stb. — E szónak ragtalan alakjában is közönséges a *v* hang egész a legújabb korig (ámbár annyira nem, mint a *csö*-ében): *beew* CzechC. 26. *bév* Pethő: Krón. 90. *bőw* Pann. Megv. „*bőw* kenyeres orszag" Born: Ének. 265. „*bőv* nyelv" Aranka: „*bőv* részt vennék" 1791. Nyr. VI:410. „*bőv* bért ad" Kaz: Munk. II:379. „*bőv* termesztés" TudGyűjt. 1836. VIII:56. *bővség* Pázm. *bővséges* MA. *bővség* Belényesi: Karácsonyi Ének 62. — Viszont újabban *bővében* helyett is *bőjében* KisfS. Bold. Szer. 124. és 165. dal (Háromszékben is „hol *v*-vel, hol a nélkül ragoztatik" MNy. VI:218).

Ennek a melléknévnek azonban még egy különös kiejtésével találkozunk a népnyelvben: *bőjj* Fehér m. Nyr. X:186. *bej* Somogy II:375. Ez a forma meglepő bizonyítéka Budenz véleményének, mely szerint *bő, bév* eredetileg azonos a *mély, mély* melléknévvel. E mellett szól továbbá egy codexünknek *belseg* alakja e h. *bővség*, s végre az oláh nyelv, mely nagyon régen átvette e szót, úgy hogy megőrizhette az *l* hangját: *belšug, bilšug* (l. A Magyar Nyelv II:216).*

Hő, hév, hev-. A *hő* és *hév* úgy viszonylanak egymáshoz, mint *bő* és *bév*. Másfelől *hév* és *heves* olyan viszonyban vannak, mint *név* és *neves, réz* és *rezes*. A *hév* mellett *hé* is van (Melius, Csúzi, v. ö. *hé-víz, hékül*, továbbá *hébe-hóba* l. Nyr. XXI:99), valamint alább *lév* mellett *lé*. — A régiségből csak egynehány példát idézünk: „*heuen* hidegen futosos" Born: Préd. 550. *hévebb* Gvad: Pösty. För. 24. *hevebb* Zvon: Post. I:397. Lép: PTük. I:118. „se nem *hevek*, se nem hidegek" Misk: VKert. 275. *hévség* NySz. V. ö. még *hevenyében, heves, hevül, hevít*. — Ma a *hő* és *hév* szók közt különbséget tesz az irodalmi szokás. Melléknévileg csak a *hő* járatos, pl. *hő érzelem* (holott félszázaddal ezelőtt még a *hév szerelem* is járta). Főnévileg is a *hő* használatos, ha természeti, érzékkel fölfogható melegről van szó, azért van *hőmérő, hőtan* (de személyraggal: a nap *heve*). Végre a *hév* csak lelki melegséget fejez ki: *hévvel* védni vmit stb. — A nép ma *hevenyében, hevenyész* szavakon kívül nem igen él a *hév* szóval és származékaival. De Háromszékben járatos: „*Hő* ragozva: *hevem, heved, heve, heves, hevén*, pl. *hevén enni, a hevén jüvni, hevét süt a nap*". MNyszet. VI:218. — A *e*-nek eredetéről nem szólhatunk, mert Budenz egyeztetése hangtani okból kétes (l. Nyr. XII:297).

Hogy a csongrádi *Győ* helységnév is (*Algyő, Felgyő*) eredetileg a *e*-hangú szókhoz tartozik, bizonyítja ez a melléknévi alak: *Gyeri sor* (utczanév Szegeden). „*Gyeri fok* Algyő mellett" Herman O: MHalászat. 786b.

* Ezek az *l*-es alakok magukban nem volnának kétségtelenek (a mint hogy Zolnai kételkedik is bizonyító erejükben Nyr. XX:128), de ama *j*-hangú adatokkal egybevetve mindenesetre -okat nyernek valószínűségükben.

Digitized by Google

b) *A bú, fű-féle szótők.*

Az *ú*, *ű* hanguk alakulásában kisebb a változatosság, de az ide tartozókkal sem bánt egészen egyformán a nyelvtörténet. — Vegyük sorra.

Bú, *bur-*. Az utóbbi tőalak csak a harmadik személyben fordul elő gyakran: *burát*, de leginkább *buvában*, pl. „Izabella királyné Budában azt se tudja hova lesz buvában" Ar: Török B. Azonkívül Kresznerics említi a vasmegyei és Zalai népnyelvből ezeket az igéket: *burall* ‚busít', *burallkodik* ‚búslakodik'. A ragtalan alakot csak Geleji Katonánál találjuk *v*-vel: *bur-látott* Válts. II.955. — De *buvában* helyett már a XVI. században előfordul *buában*, s azután *bújában* is. Egyéb alakokban pedig épen nem találunk *r*-t; pl. az első személy már a PozsC.-ben *bům* („*bumon*" 23), a második személy az ErsC.-ben *bůd* („*budeert*" 86). Így van mindig *bús* (*Buus* mint név már egy 1408-ki okiratban), továbbá *bút*, és Faludinál a többes szám is megvan; *bůk* („Ha ki sok buknak nyomorékja nem akar lenni, ehez tartson" 398. Itt tehát nem valami bukás-féléről van szó, mint a NySz. szerkesztői hitték, kik a *Buk* főnév alatt idézik Faludi mondását). De Csokonainak is van egy ilyen című verse: A *bůkkal* küszködő. — Dunán túl néhol azt mondják *bujomba*, sőt a palóczoknál ezt is: *bűjral*. Ezek nyilván csak a harmadik személy *bűja*, *buja* analogiájára támadtak.

Szú, *szur-*. A *r*-s tő jóformán csak a *szuvas* melléknévben és származékaiban maradt fönn (Calep., MA. stb. Somogy Nyr. III.375 stb.); de ez is rövidül *szuas*-sá (Eszterházi T., Com.: Jan.). CzF. *szurat* és *szurak* alakokat is említ. Comenius Januájában *szuat* és *szuak* (ez utóbbi az 50. lapon, a NySz. nem említi). — *Szú-ette* helyett Vas megyében *szulette* járatos és CzF. Szótára szerint Győr vidékén is van *szúl* (*szúl-t*, *-ok*, *-ja*: Kassai Szókönyve szerint „a Duna mellékén *szály* a neve v. *szab*." „Vas vármegyében *szuly* a neve"). Ezek kiejtésbeli hamis analogia útján keletkezhettek, mint *hűja* mellett *hilom* e h. *hivom*, s más effélék. A rokon nyelvek ugyanis azt bizonyítják, hogy e főnévben nem volt *l* hang: vog. *sau*, *sou*, lapp *suoks*, mord. *suks*. Igaz, hogy az egyik vogul nyelvjárásban *suor* van, s ehhez a m. *szal*, *szál* — ha mégis régi képzés találna lenni — ép úgy viszonyulna, mint a vogul *tur*-hoz a magyar *tól* e h. *tó*.

Fű, *fur-* ‚anas silvestris'. A *fur-* tő csak Czeglédinél s Comenius Januájából van kimutatva a többesben: *furak*; továbbá még PP. szótárában van *furacska*. Régibb szótáraink a latin fulica-val fordítják, sőt CzF. Szótára ezzel rokonítja, de már Kassai megjegyezte szókönyvében, hogy nem ezt jelenti, hanem vad-réczét. (O szatmármegyei szónak mondja, de a vasmegyei dialectusból is említi ezt a kifejezést: „*fűmonyaz*: csörgő-kacsa-tojást keres.")

Az *ű*-hanguk magánhangzója eredetileg *i* volt, mely a következő *r* hatása alatt labializálódott. Úgy látszik, ennek a labializálásnak eredetileg csak ott volt helye, a hol a *r* elveszett s mintegy beleolvadt az *i*-be: *mű—mível*, *szű—szívem*, *hű—híven*

Digitized by Google

De utóbb a belső analogia kiegyenlítette a különbséget, s lett *mű—művel, szív—szívem* stb.

Fü, füv-. Régebben *fiv* vagy *fív* volt: *fyweket, fywnek* JordC. *fywen* LevT. I.8. stb. A ragtalan alak is előkerül így: az *fiu*is győkeréről indultatik" Frank: HasznK. 50. (*füv* Bethlen Gábornál Nyr. X.312.). Sőt ma is megvan ez a forma a drávavidéki és szlavoniai dialectusban: *fív-kaszálni* Nyr. V.380. *jobb fiv terem* VIII.279. — A nominativus néha így van írva nyelvemlékeinkben: *fy* KeszthC. KulcsC. Pesti G. V. ö. még *fire* LevT. I.316. *finek* RMNy. II.b. 49. azaz *fíre, fínek*. Így *fí* Dunán túl (hol?) Nyr. V.181. — Különös, hogy másfelől néhol *fő* alakot is találunk: *fővel* Csúzi; *negyed fouet* [negyedfű lovat] RMNy. IIb. 302. *harmad fő, heted fő* stb. Cseh: OrvK.1. — A *fü, fiv-* szóban Budenz szerint *l*-ből lett a *v* s a szó eredetileg **füle, *pile* volt, megegyezőleg a gyepet jelentő finn *pälvi, pälkky* stb. alaprészének. Ez ellen azonban az a hangtani kétség merül fel: miért nem lett a *fül, felhö, hal* s a legtöbb más szó *l*-jéből *v* a magyarban? Nekünk valószinűbb Budenznek régibb egyeztetése, vagyis a füvet jelentő *pum, püm* szóval való egybevetés, mely megvan a legközelebb rokon vogul s osztják nyelvnek összes dialectusaiban. A hangrendi különbség nem sokat nyom, mert épen e két nyelvben közönséges az eredeti magas hangnak mélyre változása, s Budenz maga is akárhány olyan szót egyeztet, minő pl. m. *ül*: vog. *ual-*, m. *öcs-*: vog. *apsi*, m. *ö* (névmás): vog. *tar* stb.

Mü, müv-. Itt a teljes tő egészen közönséges *í*-vel: *mívek, míves* stb. és még ma is használatos a *mível* ige *müvel* mellett. A ragtalan alak is *mive* Kár: Bibl. *müve* Helt: Krón. (*miwre* Helt: VigK. *mivnec* MA: Bibl. *müvje* Dugonics. Nyr. V.461.) — Valamint *fü* és *fiv* mellett *fí*, úgy van itt *mí* alak is: *myre, mibeli* 1582. KBécs; *miel* ‚mű-vel' VirgC. *miellet* MonOkm. IX.187. *mihéj* Nagybánya. — Az *í* h. *é* is előkerül: *méhel* ‚műhely' Gyöngy: KJ. 2. könyv 3:27. így a Balaton vidékén ma is: *kóméves* TitkRozs. 179. *kóméves* Algyő, Nyr. VIII.516. *kómés* Csepreg, Nyr. II.372. *mélö nap* ‚hétköznap' Göcsej, *mélö* v. *mílö héten*, I. VIII.532. — A *v*-nek eredetéről itt semmit sem mondhatunk, mert Budenz egyeztetése mind hangzás, mind jelentés tekintetében bizonytalan.

Szü, szív-. Minthogy itt a személyragos *v*-hangú formák voltak a leghasználtabbak: *szívem, szíve* stb., azért újabban a *szív* majdnem egészen kiszoritja a *szü*-t. A régi nyelvben Pázmány előtt nem igen találunk *szív, szívből, szívhez*-féle alakot, csak *szü, szüből, szühöz* (Heltainál van *szüv* UT. C8). Háromszékben most is van *szü, szüm, szüd, szütök* (röviden is: *szü* stb. MNyszót. VI:218). — A *szív*-tő helyett *szüv-* is előfordul: *ö szüvb* BécsiC. *szüvét* Helt: Bibl. *szüvel* Zrinyi: *szüv* szék. Nyr. IV.328. — Viszont *v* nélkül is néha *í*-vel: *tyzta szíből* TihC. 14. *szíből* Illy: Préd. I.251. — A szívnek ugor neve jóformán így hangzott: **sideme*. Ebből körülbelül ilyen úton fejlődött a szónak mai magyar formája: **sileme, *sileve, *silve, szív*. (V. ö. finn *sydäme-*, nom. *sydän*, zürj. *śiłöm*, vog. *sim* stb.)

Hü, hív- ‚fidelis.' A gyakori *hívem* alak hatásának róhatjuk fel, hogy *hü* mellett *hív* van (már a codexekben sokszor). — Van *hí-*

Digitized by Google

tóalak is ebben: *hyseg* DictaGr. *hysygh* Magyar Verb. 1565. — Viszont *hür-* alak is találkozik: *hűveivel* Born. SzJán. második *hüvének* Zrinyi. — A *hív* melléknevet Budenz a *hiv-* (*hisz*)-ből való *hivő* igenév összevont alakjának tartja.

Hü-, *hiv-* ‚refrigerium.' A *hüs*, *hivös*, *hüvös*, *hül*, *hüt* szók alaprésze (származékai még kétségkívül a *hideg* melléknév és az elavult *hiedelem* ‚refrigerium' szó). „*Hüs* enyhet adjon; nem kérek sokat. csak *hüvös* enyhet" Arany, Shak. XIV.104. — Maga az alapszó előfordul Kisfaludy S. Himfyjében: „a *hüvödben* ott szendergő" Kes. Szer. 188. dal. De ez alkalmasint csak a szerző alkotása. (Kresznerics is ezt az alakot állítja e szócsalád élére: „*Hü:* frigus, algor, v. frigidus, algidus.") — A *v* itt ősrégi; v. ö. lapp *čavadak* ‚frost,' l. Budenz.

Nyü, *nyür-* v. *nyür-*. Eredetileg *i*-vel: *niuec* Born: Préd. *nyive* Gyöngyösi, Faludi; *nyives* Esztergomban stb. A ragtalan forma is *nyír* Amadenál. — Összetartozik a szintén férget jelentő lapp *ńivń* (*ńivdńag*), vogul *ńiγ*, *ńiγk*, oszt. *ńink* szókkal. Budenz a mi *nyír*-ünket eredetibb **ńenge* alakból magyarázza. Pedig alig lehet kételkedni, hogy a vogul-osztják alakokban az *-γ*, *-nk*, már képző, ugyanaz a mi a lapp *ńivdńag*, ill. *ńiv'ńag* szóban a *-ńag*. S maga a lapp szónak *ńiv-* alaprésze maradt fönn a magyar *nyü*-ben minden képző nélkül. (Nem hihető ugyanis, hogy a lapp *ńiv-* is **ńing*-ből s az egész *ńiv'ńag* ebből fejlődött volna **ńingńag*.)

Bü, *bür-* ‚magia incantamentum' csak összetételben és származékokban: *bü-báj*, *büvöl*, *bürös*, *bürös-bájos*. — Van *i*-hangú alak is: *bívöl*, *bíöl*, *bíes*, *bíös*. l. NySz. Továbbá Diószeginél 1679. *bájdés*, *bájos*. — E szó a török *böjü*, *bögü* szó átvétele, l. NyK. X.79.

Sü, *sür-* ‚levir'. A NySz. csak *sür* alakban vette föl, pedig előfordul *e* nélkül is: *sü* Sylvester grammatikájában. CorpGramm. 41. 42. 43. (ott személyragokkal is így van: *süem*, *süed*, *süe* stb.) Megvan a *sü* Szabó D. óta szótáraink ban s mint székely szó a Tájszótárban is. (V. ö. „Szerető *süed* és *büed*" Arany Életéből 130. Előfordul Ribáry Világtörténetében is.) — Az ErdC.-ben *i*-vel van: *syweet* 395.

Tü ‚acus' a régieknél rendesen *tö* (a tárgyeset *töt*, *tüt*, a többes *tük*). A *tür-* alakot látjuk ebben a kicsinyítőben: *türecske* Radv: Csal. II:290. s ez Faludinál így jelenik meg: foglaló *tücske*, gombos *tücske*. — A *tü*, *tö* főnév **törö*-ből rövidült s igeneve annak a szúrást jelentő **tör*-igének, mely kétség nélkül kiválik a következő kifejezésből: „Ceremoniaknac *szem tövö* pompaiual az nepeknec, kiralyoknac es poganyoknac elmeieket meg útkóztette" (Eszterházy Tamás: Igaz Anyaszentegyház (1602) 453. Ez a fontos adat a NySz.-ban csak a *mög-útköztet* czikkben van idézve) — szem-szúró pompa. Ennek a *tör*-nek származékai ezek az elavult szók: *törik* és *tüdösik* (mind a kettő a. m. szúródik), *tüdös* (a. m. szurkál, l. NySz.). A *tüz* ige, minthogy *tüd*: mellékalakja is van, lehet ama **tör* ige frequentativuma (támbar *tüd*: is lehet olyan kivételes denominalis képzés, minő *üredz*). — Szintén ehhez a szócsaládhoz számíthatjuk a *türis*-t, melynek a régiségben ilyen változatai vannak: *teris*, *tiris*, *türis*, (*türösk*, *törösk-*),

Digitized by Google

továbbá Heltainál s Bornemiszánál *tüss*, s ennek kicsinyítése a *tüske*, mely a XVI. században még ritka (Ormánságban így is; *tüsök;* Kemenesalján pedig a tövisest ma is *tüssös*-nek mondják).*

c) *A lé-féle szók.*

Irodalmi szó csak egy tartozik ide:

Lé, lev-. Lében-sült, hosszú lére ereszteni stb.; ellenben *levet* (*a fülevet* Ar: Szentiv. Álom. 167. *e bájlevet* u. o. 168.), *leveket* Faludi, vminek *leve, leves* stb. A második személy ragjával *léd* van Dugonicsnál, Nyr. V:512. — A régi irodalomban gyakori a ragtalan *lév* alak is (v. ö. *lévben* Decsi, *lévhez* Com: Vest. 84. *lévvel* Hall: HHist. II:48). A Tájszótárban is van még *lévhűtő*. — Ritkábban ugyan, de előkerül a rövidhangzós *lev* is ragtalanul, pl. a gömöri nyelvjárásban Nyr. III:185.

Ré, rév- ‚portus'. Az irodalmi nyelv rendszerint csak a *rév* alakot használja, s a NySzótár is még csak a teljes *v*-s formákat idézi: *rév, révnek, révre, révhely, révet, réven* stb. — De a népnyelv sok helyt *ré*-re rövidíti, s Dunán túl ilyen helynevek is vannak: *Ré-Fülöp, Ré-Komárom* (v. *Rév-Komárom*); Csepel szigetén *Lóré*. „A *rén* nem lehet már járni" Háromszék, Nyr. IX:425. Az irodalomban ritka a *ré:* pl. *révben* és *rében* egy lapon Shak. XIII:61. — A *hév: hő, bév: bő* hasonlóságára a *rév*-ből *rő* is lett Háromszéken (míg a fa reve u. o. *rő*) MNy. VI:215. Viszont a tiszántúli és a jászsági nyelvjárásban *í*-vel ejtik: *ríhajó, ríház* Mezőtúr Nyr. VIII:360. a *ríbe* lakik, Tisza-Sz.-Imre X:327.

Ré, rev- ‚putredo', a fa redve, redvessége, revessége. Az irodalmi nyelvben szokatlan. A NySzótár csak *rev* alakot idéz MA. után; ez pedig alkalmasint a *reves*-ből vonta el így, mert a népnyelvből a ragtalan alapszót csak *ré* és *rév* alakban mutathatjuk ki: „*ré, csont-ré, fa-ré:* csontnak reve, fának reve, redve" Kassai: Szókönyv IV:192. „*rév, reves*" u. o. 193. „*ré:* redves; csupa *ré* vót a váju vige" Bihar, Nyr. VIII:379. „ojan fát vettem, hogy csupa *ré*" Szatmár XIX:379. *rő* Háromszék, MNy. VI:215. *rév* Tsz. *Redv* alatt. — *Ré* helyett a személyragos alakot is használja a nép: *reve, reve-hamu, reve-tapló* CzF. (v. ö. *alja búza, jara liszt, fele út* stb.) — A *reves*-sel egyértelműek *revedt* CzF. és *revült fa*, Merényi: Népmes.

Az utóbbi *ré*-vel látszik azonosnak — legalább egészen egyalakú vele — az a *ré*, mely némely vidéken bizonyos fajta gödröt jelent: „*Ré*, többesben *rerek:* télen az utak jegén támadt vízzel telt gödör" Csík m. Nyr. X:330. „Hanó-*ré*, Közepső-*ré*, Nad-*ré* [nagy ré], Kovácsré martya, Péter Miháj *rere*, a Mosó *rere*" sepsi-uzoni helynevek VIII:382. (nincsenek ugyan magyarázva, de bizonyára egyek a csíkmegyei *ré*-vel.) „*Kőre:* mengyünk a *Kőrébe:* a *Kőre* alatt voltunk; a *Kőre* felett vágták a követ: a *Kőre* felé mennyetek a mart alá" X:236. zemplénmegyei vízmosások közt van felsorolva s az iménti székely idézetekkel egybevetve nyilván a kőgödör, kővájás

* Velem egyidejűleg jutott Szarvas G. is a *tő* szónak ezen magyarázatára (noha ő nem ismerte a *szembűrő*-t, mely egészen kétségtelenné teszi a dolgot), l. az ő tüzetes fejtegetését Nyr. XXI:193.

Digitized by Google

jelentését kell neki tulajdonítanunk (egészen alaptalan a közlő hozzávetése, hogy „talán *kőrér*-ből lett"). — E szerint azt hihetjük, hogy a *fa reve* is eredetileg a korhadt fának odvasságát jelentette, s így nem egyeztethető azokkal az ugor szókkal, melyekkel Budenz állította össze (MUgSzót. 693. szám).

Hé ebben a szólásban: „Hé lelke nincs hová legyen" Arany: Bolond Istók 2:75. „Nincsen hé lelkinek hová lönni: nincs fejét hová lehajtani" Szeged, Nyr. II:40. VII:180. „Megszorult, nem volt hova fordulni a hé lelkinek" [pénzért] Hétfalu, u. o. VI:231. — Valószínűleg egy az eredetileg üreset, pusztát jelentő *hiú* melléknévvel, melynek a régiségben *hí, hív, hév, héú* alakjai is vannak (v. ö. *hívság, hívalkodás*, és „*hérul:* héúl, hiúl" Baja, Nyr. VII:562). Tehát a. m. puszta, elhagyott lelkének, árva lelkének nincs hová fordulnia. — Aranynál *hő lélek* is előfordul ilyen értelemben.

É, ér ‚annus'. Az *é* alak csak a DöbrC.-ből van kimutatva: „tizenkettőd *etől* fogvan". — Különben mindig megtartotta *r*-jét, bizonyára azért, mert leggyakrabban használt alakjaiban a rákövetkező magánhangzó előtt szabályszerűen megmaradhatott a *r: évig* (v. ö. *tövig*), *éve, évi, éves*.

Szintén mindig megmaradt a *r* a másik *ér* szóban, mely evességet jelent, ámbár itt az ok nem világos (l. e szót fönt a hangrövidítők közt).

Végre még a *nér* is mindig megőrizte a *r*-jét alkalmasint a *néven* alak és a személyragos *neve, nevem* formák hatása alatt.

II. *A* ***falu, hamu****-féle szók.*

Ezeknek *falv-, odv*-féle tőalakja abban különbözik az eddigiekétől, hogy a *v*-t mássalhangzó előzi meg. Itt tehát a *v*-hangú alakokban egészen hiányzik az az *u ü* magánhangzó, melyet a nominativus végén látunk: nem mondjuk **faluvak, *hamuvas*, hanem *falvak, hamvas* stb.

Hogy ilyen teljesebb **faluvak*-féle formák egyáltalán léteztek-e valaha, erre nézve szétágaznak a vélemények.

Révai még nem is vetette föl ezt a kérdést, s ez annyival feltünőbb, mert ő már ismerte a Halotti Beszéd *chomuv, keseruv* alakjait (v. ö. Antiquitates 213., 346. 352.). Grammatikájában a *daru, darvak* alakokban az *u* és *v* hangokat egyszerüen egymás változatának tekinti, sőt azt a helytelen szabályt állítja fel, hogy minden rag hozzájárulhat mind az *u*, mind a *v* hangú tőhöz: „*daru-é, darv-é: daru-nak, darv-nak: daru-t, darv-at; daru-tól, darv-tól: daru-k, darv-ak* stb.

* Molnár A. is azt mondja grammatikájában az ilyen főnevekről, hogy „bifariam declinantur", de ő nem vesz fel paradigmájában olyan hibás alakot, minő *darvtól* (CorpGramm. 137.).

Digitized by Google

Szilasi M. szerint „semmi ok sincs rá, hogy föltegyük a tőalakban az *u* kiesését, mert a mássalhangzó után álló *v* magánhangzó elé kerülvén, tudvalevőleg inkább fejleszt ki egy *u*-t, azaz *uv*-vá válik, pl. *aluvás: alvás, nyugovás; nyugvás,* v. ö. *alszik, nyugszik, *alvszik, *nyugvszik*". (Nyr. XI. 113.)*

Mink ugyan tudjuk már, hogy ez utóbbi példák épen ellenkezőjét bizonyítják annak, a mit akarnak, mert hiszen *alszik, aloszik* valaha ép úgy **alovszik* volt, mint a *lëszën* ige valamikor **lëvszën* volt, de azért lássuk meg közelebbről, vajjon a *hamvas*féle alakokban a *v* mindig közvetetlen a mássalhangzó után következett-e vagy pedig **χomuros* volt-e a *χomuv* főnévből származott melléknév (mint velünk együtt Budenz is vélekedik MUgSzót. 86. 832. ll. és v. ö. Hangtanunkban, 104. l.).

Szilasi szerint a nominativusban **χomu*-ból úgy lett **χomuv*, hogy a *v* mássalhangzó *u* magánhangzót fejlesztett maga előtt. Itt mindjárt azzal a bökkenővel találkozunk, hogy az ide tartozó névszókat nem csak *á, ä* hanem *ó, ö* magánhangzóval is olvassuk nyelvemlékeinkben: *falú, odó, nyelő* (*nyelv*), *tető* (*tetű*), *könyő* (*könyv*, liber) stb. Ezek tehát ép oly formák, minő a *velő* e h. **veleve*, melyre nézve Szilasinak sem jut eszébe, hogy **velve* alakját vegye fel (l. Nyr. XI. 109).

De vannak positiv bizonyítékaink is. Igaz, hogy régi nyelvemlékeink itt kevés segítségünkre vannak, mert az *uv, üv* hangcsoportokat az *u* és *v* betűknek közös értéke miatt nem jelölik pontosan, t. i. két *u* vagy *v, w* helyett többnyire csak egyet írnak. Például „*megaluek* a thúz" DebrC. 146. valószinűleg így olvasandó: *megaluvék; yuvnek, yuvendő* JordC. *iuvnek* Pesti G. olvasd: *jüvének, jüvendő* stb. Mégis idézhetjük a régi irodalomból az ilyen adatokat:

könüvebe, olv. *könyörebe* TelC. 1. *könüvéke* u. o. 14., 19., 30., 35., 39., 46., 59., 67., 83., 107. s még többször következetesen így (a NySzótár nem idézi ezeket); *fives könüv*, Beythe Füveskönyvében mindvégig így van a lapok fölirata (ezt sem idézi a NySz., de a ragos alak u. o. *könyvel, könyvöket, könyvetske*); *könügüvek* Matkó: BCsák. 265. (könnyüek); *sárüven* u. o. 14. MA; SB. 143. *sangaruvan* Megy: 6Jaj. II:35. Lásd ezeket alább.

De meríthetünk bizonyítékokat a rokon nyelvekkel való összehasonlításokból is. A finn *sarvi* (meg a lapp *čorve*) ugyan

* A nominativusi *χomuv* szerinte **χomu*-ból lett, mint pl. az *ilmu*-ból *ilum*.

Digitized by Google

első tekintetre a mellett szólna, hogy a magyar *szarvas* sem volt azelőtt **szaruvos*. De már a *nyelv* szó a vogul s osztják nyelvekben ilyen formákat mutat: *nilem, ńalīm* stb. Eredeti ugor alakja okvetetlen **ńelme* volt; mert ha csak **ńelme* lett volna, akkor ma magyarul *nyem*-nek hangzanék. Az *lm*-ből ugyanis egyszerű *m* lett, pl. az ugor **selme* (finn *silmä*, lapp *čalme*) alakból *szem* lett, mint a vogulban is *šam* s az osztjákban *sem*; tehát nem kéttagú, mint a nyelv vogul s osztják neve. Az eredetileg háromtagú **nyelevv* tőalak mellett szól az is, hogy — mint a legbiztosabb szóegyezések bizonyítják — csak magánhangzó után változott az ugor *m* hang magyar *v*-vé: *név, lév, jav*. Ha tehát a *nyelv* eredetileg csak **ńelme* lett volna, akkor sem az *m* nem válhatott volna *v*-vé, sem az *l* nem maradt volna meg.

A *tetü, tetve-* szó is eredetileg **têteve, *têteme* volt, mint az osztják *teudem, tagutem, tevtmi-n* alakok bizonyítják. A *falu, falva-* és *odú, odva-* szókról is úgy véli Budenz, hogy valaha **faloro, *odoro*, s még előbb **falomo, *odomo* hangzásuk volt.

Az *odú* vagy *odó* és **odor(o)-* alakok ép úgy viszonylanak egymáshoz, mint pl. a *lú* vagy *ló* és *lov(o-)* tőalakok. Csakhogy az **odoro*-féle alakok elvesztették középső, hangsúlytalan magánhangzójokat, még pedig ugyanakkor, midőn a **málina, *bukurut*-féle szók ilyenekké rövidültek: *málna, *bukrut* (bokrot), tehát a XII. század vége táján (mint fönt a hangzóvesztők tárgyalásában láttuk). A *falva* már kéttagú a XIII. századbeli oklevelekben: *Apaccha-falua* 1256. Kovács; *Adryanfalva* 1299. Knauz.

De ugyanazon században már a ragtalan alakot *v* nélkül olvassuk: *folu-fedde* 1268. Knauz. A Halotti Beszédben sem egészen bizonyos, vajjon a *chomuv, keserův* szókat *v*-vel kell-e olvasnunk vagy a nélkül, tehát *χomuv, keserův*, vagy már *χomú, keserű*-e? Legalább azt látjuk a HB.-nek nem egy szavában, hogy a *vv* egyszerű hosszú *ú, ű* hangokat jelöl: *vvl* (oly), *kinzotviatvel, vvt* (őt), *gimilstvel*. E szerint ugyanaz a kétségünk marad itt, mint a *iov* szó olvasására nézve, hogy vajjon *jov*-nak vagy pedig *jou*-nak nézzük-e.

Lássuk most egyenként az idetartozó névszókat. Csak azt bocsátjuk előre, hogy itt a *v* hang sokkal kevesebb szóalakban maradt fönn, mint a *ló, fű*-féle szóknál. Legfeltűnőbb különbség az, hogy itt ma már a tárgyesetet sem igen ejtjük *v*-vel, pl.

Digitized by Google

falut, hamut, darut (v. ö. *lovat, követ, füvet* stb.), sem pedig az *n* ragos alakot, pl. *falun, hamun, darun* (v. ö. *loron, kövön, füvön*).

Falu, falv-. Egy árpádkori oklevélben még diphthongussal találjuk: *Cysfoloud* 1214. de *Kisfalud* 1229. (Jerney). Előfordul *ó*-val is: *Fallo*, helynév 1015? (u. o.), *falo* MargL. 139. — A *v* e szónak csak két alakjában fordul elő:

1. *falva*, de csak helynevekben; így már árpádkori kútfőkben: *Adryanfalva* stb. Helyneveken kívül már codexeinkben is csak *faluja, falujok: faluiocat* BécsiC. 15. *faluya* MargL. 202. LevT. 1.35.* — A *-falva* végű helynevekből a melléknevek így képződnek: *-falvi*, pl. *erzsébetfalvi, illyefalvi* stb. Ellenben a *falu*-ból *falusi, Nagyfalu*-ból *nagyfalusi* stb. — *Falva* és *falvi* helyett a székelyek és palóczok azt mondják: *-fala, -fali*, ill. *-falyi*: pl. *Patakfala, Telekfala* stb. Erdóvidéken Nyr. IV:39. *Szabófala, Tamásfala* a moldvai csángóknál IX:489. *Apátfala, Mikófalára* a palóczságban; *pálfalyi* ‚pálfalvi' Pap: Palócz Népk. 25. — Még erősebb rövidséget szenvedtek a dunántúli *fa*-végű falunevek: *Asszonyfa, Andrásfa, Mártonfa* stb.

2. *falvak*. Ma az irodalomban igen használt alak a *faluk* mellett; de a régiségben s a népnyelvben rendszerint az utóbbival találkozunk: *falue* EhrC. stb. DomC. 121. ÉrsC. 4. Mikes 80. levelében stb. A csángók így beszélnek: „vadnak itt előttön *falak*" Nyr. IX:489. s ez megint *falrak*-ból van rövidítve.

Más alakok pedig általánosan *v* nélkül vannak: *falut, falun, falunként, falucska, faluz* stb. — Csak még egy alakot idézhetünk *v*-vel, 1559-ből: „reank izenthek mynd *falval*, hogy zaz forynthoth ker az falwn" LevT. 1:321. De e levélben az *u* hang is sokszor *w*-vel van írva, úgy hogy az a *falval* akár így is olvasható: *falual*. V. ö. a XVII. századból: *falajul* NySzót.

Alkalmasint kezdettől fogva *v* nélkül volt a birót jelentő *falnagy* szó előtagja (‚falu nagyja, falu birája' l. NySz.). V. ö. alább a *mag* és *magu* alakokat.

Hamu, hamv-. „*Hamvas* ködben lábog a nap" (KisfS: Bold. Szer. 72. dal). „Itt a holtak *hamvain* a csend irtóztató" (Eötvös: A megf. gyerm.). „Eltakarítottuk a draga *hamvakat*". Ma csak ilyen átvitt értelmű kifejezésekben használjuk a *hamv*-tőt, különben pedig azt mondjuk: *hamus, hamuja*: pl. „Hogy halavány legyek, kent rám hamus vajat" Gvad: RP. II. czikkely. Ennek a fának sok a hamuja stb. — Mai irodalmi nyelvünkben valósággal két külön szóvá fejlődött a *hamu* és a *hamv*: amaz az elégés eredményét fejezi ki, emezt meg átvitt értelemben használjuk (v. ö. alább *szarú* és *szarv*): pl. „*Hamv* a gyümölcsön" KisfS: Bold. Szer. 55. dal. „*Hamv*-edény: aschenkrug" Márton J. NémSzót. „*Hamv*-veder" Kölcsey: Hymnus.

Mindazáltal még ma is beszélünk a gyertya *hamváról*, a tűz *elhamvadásáról, hamvazó* szerdáról. „*Hamvadzik, bé-hamvadzik* a tűz" Kassai: Szókönyv. A *hamvvó* is *hamv-vévő*. S a XVII. században még

* Tehát hibásan van mondva: „Eléada nékik, hogy romba dőlt *falvakat* fölépíthetik", Magyarország (napilap) 1354. sz. 3. l.

Digitized by Google

azt is mondták: „*Hamuat* [azaz *hamvat*] hint fejére“ MNyil: Zsolt. 7. „A te sákod, *hamvad*, büjtöd korbács“ Czegl: MM. 135. Ma így mondjuk: *hamut*, *hamud*. De viszont már codexeinkben megvannak a *hamut*, *hamuja* alakok; az előbbit l. NySz., az utóbbi pl. JordC. 814. — „Varasyth *hamwaa* teewen“ u. o. 858. ez nem *hamvá* vagy *hamvvá*, hanem vagy így olvasandó: *hamuá*, vagy így: *hamuvá* (mint *ywendő* e h. *jövendő* stb. l. fönt).

A *hamv*-tőalakból *hamm-* is lett: „ůszônek *hamma*“: cinis juvencae Sylv., Heltai stb. *hammakat* Balásfi; *hammas* a népnyelvben, különösen a nyugati és székely nyelvjárásokban Tsz. (de Szabolcs és Szilágy megyékben is). — Végre a *hamm-* és *hamu* tők összezavarásából keletkezett a *hammu* alak, Balásfi, Alvinczy stb., ma Szatmárban s a Székelyföldön, Tsz.

Odu, *odv-*. A fa *odva;* „ajándék marhának nincs *odva* fogának“ Beniczky; *odvas* nyirfa; *odvas* fog. - Viszont: *udůja* az fognak PPB. *odos*, azaz *odős* MA. *udukban*, vagyis *udůkban* ErdyC. - A Tájszótárban *odv* nominativust is találunk: „*odv*, *odu*, *udu*, székely szó“; s a háromszéki nyelvjárás leirásában is azt olvassuk, hogy „az *odv* nem *odu*“ MNyszet. VI:241.

Daru, *darv-* (v. ö. osztják *tăraχ*, *tôra*, zürjén-votj. *turi* stb.). — A többesszám rendesen *darvak*, l. NySz. de *daruk* is MA. grammatikájában CorpGr. 137. A tárgyeset *darwath* RMNy. IIIb. 31. de így is: *darvet*, vagyis *darát* Pesti G. - *Daruál kiált:* gruit MA. „*darué*, *darujé* et *darvé*“ MA. CorpGr. 137.

Fenyü, *fenyv-*. *Fenyü* helyett közönségesebb a *fenyő*, sőt még nyiltabb magánhangzóval is előkerül a régiségben; *fenyefa* 1332. *fenö fa* BécsiC. - A *v*-hangú tőből csak a *fenyves* közönséges, de e mellett is van néha *fenyös*, pl. Zrinyinél, Faludinál („*fenyös-*, császármadarkák“ 878), s a csángóknál Moldvában Nyr. IX.489. - A mai irodalmi nyelv a többest is használja így: *fenyvek*. V. ö. még: „Jój suhogó *fenyvem* alá“ Bajza I:24. - De már szokatlan és erőltetett forma: „három *fenyv*“ Kaz: Munk. VI:201. „karcsu mint *fenyv*“ Illyés B. Magyarorsz. s a Nagy Világ VI:38. - A tárgyeset *fenyüt* v. *fenyőt:* „már lehete látni gyalogfenyőt“ Kaz: Magy. Utak VIII:13.

Tetü, *tetv-*. Régente *tető* is volt: *tető* Frank: HasznK. 15b. CorpGr. 153. A *v* hang ma leginkább a *tetves*, *tetvek* alakokban fordul elő. De a *tetvek* helyett is találunk már a régieknél *tetük*-et: *tettüc* Szék: Zsolt. *vak-tettüc* Com: Jan. *tetőc* és *tetvec* CorpGr. 153. — Ugyanott a tárgyeset *tetőt* és *tetvet*, s egyebütt is megleljük ezt a kétféle formát.

Szaru, *szarv-*. Mint testrész neve legtöbbször személyraggal kerül elő s azért az itt tárgyalt szók közül (a *nyelv*-vel együtt) leginkább megőrizte *v*-jét: *szarva*, *-szarvá*, *szarvak*, *szarvat* stb., sőt azt is mondjuk: az egyik *szarvról* a másik *szarvra* stb. s a nominativusban *szarv*. A szabályos fejlődésű *szaru* alak a mai irodalmi nyelvben többnyire az anyagot jelöli: szaru-hártya, *szaruból* készült tárgyak stb. Háromszék megyében pedig „a *szarv* csak mint épületfödél kötesrésze *szaru* vagy *szaru-fa*“ (MNyszet. VI:241. az utóbbi az irodalomban is). A régi nyelvben még ez is van: „egy *szaru* olay“ Heltai, Károlyi. De szokatlan ez a *szaru* alak személyrag-

Digitized by Google

gal, mint a köv. két idézetben látjuk: „menč meg engem eǵ zarvoknak *zarvioktul*“ DöbrC. 45. olv. egyszarvóknak *szarujoktúl* (mert ha a *v* betú *v* hangot jelölne itt, akkor nem következnék reája *j*); „a csigák *szarujinak*“ Kaz: Munk. VI:120.

Ölyü, ölyv-. Különös, hogy újabb irodalmi nyelvünk majdnem általánosan a *v*-s formával él: *ölyv, ölyvnek* stb. Így már Pápai P. F. szótárában *fiók ölyv:* neopterus accipiter; és a vele egykorú Miskolczinál „*ölyűnek*“ mellett a ragtalan alak ismételve *ölyv*, NySz. — A nyelvjárások, melyekből idézhetjük, szabályszerúen *ü*-vel ejtik: *ülü*, Háromszék, MNy. VI.215. 241. „*üllü:* ölyv, kánya“ Csík m. Tsz. *ülü*, székely szó, „különbözik az ölyvtől“ u. o. (az utóbbi megjegyzés, úgy látszik, csak annyit mond, hogy a székely nem azt a madarat nevezi *ülü*-nek, a melyet az irodalmi nyelv nevez *ölyv*-nek); *ölyü* Szilágy és Szabolcs megyékben.

Nedü, nedv. Nedü talán csak az irodalomban keletkezett választékos szó; pl. *Tokaj nedüje* (Garay: Máty. Gömörben). A népnyelv a *nedv*-et sem igen használja, hanem *nedvesség*-et mond helyette; de a székelyek talán mégis élnek vele, mert a háromszéki nyelvjárás leirásában azt a megjegyzést olvassuk, hogy „a *nedv* nem *nedü*“ MNy. VI.241.

A *kedv* nem igen vált *kedü*-vé, mert rendszerint csak személyragokkal használjuk: *kedv-e, kedv-ök* stb. De Komjáthinál (84. l.) kétszer előfordul „*keduh*“ (azonkivül u. o. 58. *kedből* s a Jord. és ErdyC.-ben sokszor *keddel* e h. *kedvvel*).

Könyü, könyv- ‚lacrima.‘ — *Könyü* MA. PP. *kőnő*-hullatas Sylv. *kőnő*, azaz *könyö*, MünchC? (RMNy. III:319.) A háromszéki nyelvjárásban ma is *könyü* (ragozása: *könyüt* v. *könyvet* v. *könnyet, könyüje* v. *könyve* v. *könnye; könyvez* v. *könnyez; könyves* v. *könnyes* Nyr. II:523). — A *v* a személyragos és kötőhangzós alakokban a régiségben rendes, sőt ma is gyakori a népnyelvben: *könyve, könyvet, könyveket, könyvezik* stb. „*könyvedzett* a szemem“ Szeged, Nyr. V.273. — Rag nélkül ritka a *könyv*, de mégis előkerül (a szótárakon kivül) pl. Gyöngyösinél: „*könyv* forr a szememre“ Char. 154. s összetételben a XVI. század végén: *könychullatás* Toln: Vigaszt. 46. — Végre a *könyv*- tőalakból lett a *v* elenyésztével *könny-: könnyek, könnyez* stb. „*Könybe* lábbó szem“ van MA.-nél; de a *könny-hullatás* már codexekben is igy fordul elő (*keny hullatas* ErdyC. *kuny hulatas* VirgC.).

Könyv, liber (v. ö. mordvin *konov*). Idéztük már fönt a Telekicodexből ezeket az alakokat: *könöuc, könöucske*, azaz *könyöve, könyövecske*, továbbá Beythéből ezt: *fres könöv*. — A *könyö* formát olvassuk a MünchC.-ben (*kőnőben* RMNy. III:319), a JordC.-ben (*kenyew* 706) és Ozorainál (*könyöben* 9). A *könyü* alak pedig gyakori a régieknél, l. NySz., de még most is él a székely népnyelvben: *könyü, könyü* (Udvarhely és Háromszék m.) Nyr. IV:183. IX:40. s a moldvai csángók is igy hívják a könyvecskét: *könyüczke* IX:489.* — Itt is elő-

* Háromszékben (l. Nyr. II:523) „a *könyü* háromfelét jelent: 1. könnyü, 2. könny, 3. könyv. A 3. *könyü* helyett „*könyv*“ is hallható, s a *v* ragozásban és képzésben is erőre kapott“

Digitized by Google

fordul a rövidült *köny-* alak, de csak mássalhangzó előtt: *ken hordozo* NémGl. 302. *kenyben* ÉrdyC. 571. *kőnbe, keńben* Ozorai: Christ. 8. 86. (de: *könyőben* u. o. 9.) *könybül tanult*, Kisújszállás Nyr. XIV:45.

Nyelv. — Szabályos ragtalan alakok ezek voltak: *ńelő* BécsiC. 283. *ńelő* NagyszC. 123. *ńelű* Vás: CanCat. 619. Szintúgy az újabb ragok előtt: „melliet magiar *nyelűre* fordítottak" Károlyi Péter: Az Halálról Ajánlás. — Minthogy testrész neve, mely rendszerint személyragos: *nyelvem, nyelve* stb. azért a *v*-s alak lett általános (mint a *szarv*).

Enyv. A szabályos fejlődésű nominativus *enyé, enyő, enyű* alakokban fordul elő: *ene*ben ragadott ‚in viscata' NémGl. *enyő* Calep. Com:Jan. 20. (*eńőbe* BordC.) *enyű* Decsi; *ennyű* Mel:Herb. 13. (a tárgyeset *enyuet* vagyis *enyvet* u. o. 3.), *enyö* és *enyü* a székelységben Tájsz. Nyr. IV:93. IX:40. *enyü* járatos Nógrád megyében is; az *enyő* pedig előfordul Arany Hamletjében is, még pedig prózában (51). — *Enyvel*, azaz *enyvvel* Com: Jan. *enyv* ACsere. V. ö. *enyves, enyvez* stb.

Az *örv* nominativusa is előkerül a régieknél így: *örü;* pl. *őrü:* collare, millus [kutya örve] Calep., Decsi: V. ö. Bekerül a tőrben, mint a ravasz róka a fogas vas örben, Kónyi J. és *őrivel* e h. örvével, ürügyével, Medgyesi. — De már MA. latin szótárában „millum: eb nyakára való *örv.*"

Lolu, lolv- a. m. sódar, sertésczomb. *Lolu* v. *lolva* [emez már személyragos] Rimaszombat. A *v* elenyésztével *lolla* ebben: *lollás hús* ‚a disznólapoczkán levő húsrészek' Csallóköz; *lolja* ‚a disznó torkán az álltól a két első lábig terjedő széles lapos hús' Tápió-Szele: és „az disznonak az *lollya:* petaso" Calepinus (l. mindezeket Nyr. XIV:279. 366).

Toll. Eredetileg *tolu, tolv-*. Ezek még élnek is különböző, egymástól messze eső nyelvjárásokban. *Tolu* Baranyában, Nyr. V:331. *tolyú* Nógrádban, V:571. *tolu* Háromszékben, MNyszet. VI:210. 215. *tolu* Szabolcsban. A *tolu* alakra a XVII. század elejéről is vannak adataink (MA., MesésK.). — A *tolv-* tőalakra a NySz. egy adatot sem idéz. Legrégibb előfordulását egy XVI. századbeli vezetéknévben látjuk: *Tolvas* Nyr. IX:367. (v. ö. *Tolus*, filius Farcasii? 1264. Kovács.) Beregszászi sokszor emlegeti e szónak *v*-hangú tőalakját: pl. a Schedius-féle Zeitschriftban (Z. von u. für Ungern 1803. IV:93. 94): *tolu* die feder, *tolva* u. *toluja* seine feder, *tolvas* federicht; vagy a Tud. Gyűjteményben 1819. VII:93: *tolva, toluja, tolvak, tolak.* — Ma is *v* hanggal ragozzák egyes palóczvidéki és székely nyelvjárások: *Tolyvas*, gúnynév Nógrádban Nyr. VI:527. *tolyva* Putnok, NépkGy. I:331. madár *tolyva*, Rimaszombat Nyr. X:89. „*tolv* vagy *tolu*, madárnak *tolva*, a Hegyaljan" Kassai: Szokonyv V:41. „pelyhétől, *tolvától* megfosztódik" u. o. III:191. „*tolu: tolvat, tolvas, eltolvasodott: tolvat* fosztottam" Kriza: Vadr. 520. „a seregéjfiak *megtolvasottak*" u. o. 431. — A *tolv-, talv-* toalakból már igen régen *toll, tall* lett, mint a *konarc*-ból *köny* s a *hamarc*-ból *hamm*, pl. *tollat* MünchC. 109. *tallay* WinklC. 292. s a NagyszC.-ben már a puszta nominativus is csak így van írva: *thal* 117. — Egyes dialektusokban a *toll* és *tolu* nominativusok összekeveredéséből ez lett: *tolla:* így már 1629-ben a lőcsei Meses Könyvecske 22. lapjan: így Esztergomban, a Szilágy-

Digitized by Google

ságban, továbbá Háromszékben (MNyszet. VI:210. 215. „*tollú*: fosztott toll“ székely szó, Tsz.); *tollyu* Rimaszombat Nyr. V:271. (u. o. *tolyva* l. fönn); „*tollut* fosztani“ PHirlap. 1886. 184. sz. vezércz. — Különben lehet, hogy az eredetibb alak **tollov-* volt, s ebből lett egyészt *tollú*, másrészt *tollv-*, *tolv-*. Az ugor alak ugyanis a rokon nyelvek szerint **t*$_8$*g*$_8$*l*$_8$, *t*$_8$*gl*$_8$, *t*$_8$*lg*$_8$ volt, ennek a magyarban *tollo-* felelne meg, a *-v* tehát képző volna, talán igenévképző (v. ö. Nyr. VII:342. VIII:106).

A magot azelőtt *magu*-nak is nevezték s ebből ilyen alakokat képeztek: *magva*, *magvak*, melyek maig fönmaradtak, noha a *magu* nominativus elavult. A régi adatok közül legérdekesebbek azok, melyeket Lépes Bálintnál olvasunk: „Ki mene à *mag* vető ember el vetni az *o magnat:* nemely az *magu* kőzzűl esék az ut félyre . . .: nemely *magu* esék az kősziklára . . .; az *magu* az Evangeliom . . .; csak ezek adgyak hasznat à *magunak*“ . . . Pokol Tükre I:402. Az *magunak* harmadik része 403. *Magu* 284. Az te *magvodban* meg áldatnak minden nemzetségek u. o. 38. (A NySz. ezeket hiányosan idézi.) V. ö. még *Mogu*, tulajdonnév 1138. Jerney; és *magvot:* semen virile Felv.: SchSal. 21. — Erdélyben a *magv* alak úgy látszik ragtalan nominativuskép is járatos volt (mint *odv*, l. fönt); legalább így találjuk két erdélyi irónál: Az igéretnec fiaj tulaidonyitatnak *magv* gyanant: qui filii sunt promissionis aestimantur in semine Helt: UT. r1. Hogy férjfi *magv* nelkűl fogadhasson méhében GKat: Titk. 43.

A *magu* szónak *u*-ja, illetőleg *v*-je már képző, ép úgy mint a *falu*-é; v. ö. mind a két szónak ugor megfelelőit Budenz szótárában. A rövidebb *mag*-ban még a képzőtlen alapszó van föntartva, úgy mint a *fol-nagy*-ban a *falu* szóé. E mellett szól az a körülmény, hogy ez a *mag* régi nyelvemlékeinkben is sokszor előfordul; így már árpádkori oklevelekben mint személynév gyakran (*Mog*, *Mogh*, *Mag*, l. Jerney, Kovács stb.); *magot vet* JordC. „Abrahamnak *magabol* valok“ ErdyC. 92. dymevlchevknek *magyayt* CornC. 120. „fiueknec *magy*, auagy *magnagy*“ NagyszC. 69. stb. — A *magzat* természetesen szintén e rövidebb *mag* származéka.

Végre még a régi *elü*, *elv-* főnévről kell megemlékeznünk, mely valamin túl levő tért jelentett, s mely az *Erdély* és *Havaselföld* nevekben is megvan. Erdély neve régi krónikáinkban *Erden-elu*, *Erdev-elen*, *Erdew-elwe*, s ezeket így olvashatni: *Erdő-elü*, *Erdő-elő*, *Erdő-elve;* e név annyit jelent, mint *Transsilvania*, erdőn túli vidék. A mai *Havasalföld* a régieknél *Havaselföld* és *Havas-elve*. De Kolozsvárott maig is van *Hid-elve* (v. ö. *Hydhelen* villa 1272. Czinár) és Háromszékben *malom-elve* MNy. VI:229. — Az *elv-* szóból származnak még az elavult *elv-ől* és *elv-ő* névutok, l. NySz.

Ezzel az *elü*, *elő* főnévvel valószinűleg azonos a rendesen használt *elő*, mely a. m. előrésze, eleje valamiknek, továbbá elül-levő s első (l. NySz.). Ennek is valaha **elov-*, **elev-* volt a teljes töve s az ellentétes *utó-ő* **utov-*. Erre mutat a MünchC.-nek köv. mondata: *elönec* léznec *vtonac* és vtolsow elölsöw: erunt primi novissimi et novissimi primi 92. Valószinűen így olvasandó ez; *elöwek* lösznek *utowak;* nem pedig **elowek*, **utowak*, mint Hunfalvy olvassa NyK. X:323. Olyan alakok volnának ezek, mint pl. **kövek*, **lövek*, s láttuk

Digitized by Google

már, mennyire kivételesek az effélék (l. fönt *hóri*, *jóvít*). — A rövid magánhangzó mellett szól ez az adverbium *elev-é*, *eleve*, mely az *elő*-nek igen régi lativragos származéka. V. ö. még: *elöven* érő gyümölcs? Sopr. Nyr. VI:373.

Külön szólunk itt végül az ide tartozó melléknevekről. Minthogy ezek nyelvünkben többnyire ragtalanok, azért *e*-hangú tőalakjuk jobbára egészen feledésbe ment s csak némely nyomai maradtak.

A *keserü*-nek még legjobban ismerjük *e*-s alakját egyrészt a *keserves* melléknévben (mely nyelvemlékeinkben *keservetes* alakban is előfordul), másrészt a *keserv* főnévben, melyet voltaképen csak személyragosan használunk: *keservében* stb. — Kevésbbé ismert alak ez: „mely *keserven* kiált fülemile" Balassa: Költ. 153. (a NySz. nem idézi); s ezt ma is mondják Halason: „*nak köserven*: [nagy] keservesen" Nyr. VIII:41. s épen így az Őrségben: „nagy *köserven* (nagy nehezen) tudtam lënyomnyi" II:324. Így olvasandó az a *keseruen*, *keserven* is, melyet a NySz. néhány codexből idéz (mert az *ü* hangot másképen jelölik az illető codexek), továbbá az u. o. codexekből idézett *keseruebb* szintén így olvasható: *keservebb*. — A HB. *keseruv* alakját talán így ejtették *keserüv*, de az is lehet, hogy az *uv* már csak hosszú *ü*-t jelöl, de a mai *keserü* mindenesetre **keserüv* volt valaha. Ellenben a *keserëg*, *keserëdik*, *keserül*, *keserít* szókban lehet, hogy soha sem volt meg a *e* képző (v. ö. finn *katkera* stb.).

A *gyönyörü*-nek palóczvidéki nyelvjárásokban találunk olyan származékát, minő a *keserves*, t. i. *gyönyörves*-t. Így Nógrád megyében Nyr. IV:142. és Merényi népmeséiben, Eredeti Népm. I:17. stb. — A *gyönyörködik* igében semmi nyoma a *e*-nek.

Sanyarú-ból is van *sanyarvas*. Hogy így olvassuk az ÉrdyC. 406. lapján előkerülő *sanyarvas*-t s nem *sanyarúas*-nak, mint a NySzótár, azt a keserves és *gyönyörves* analogiáján kívül a Lépesnél előforduló *sanyarvábban* alak is javasolja (minthogy Lépesnél igen sok hibásan fölrakott ékezet van, ezt így is olvashatjuk: *sanyarvabban*). — *Sanyarvan* is előfordul Medgyesinél. — A *e*-nek semmi nyomát nem mutatják ezek a származékok: *sanyarog*, *sanyarodik*, *sanyarkodik* stb.

A *sürü*-ből XVII. s XVIII. századi íróknál előfordul *sürüven* NySz. Ezt így olvashatjuk: *sürüven*, a második *ü*-t is röviden s így ejtik Ugocsa megyében *sürüven* Nyr. VIII:427. Így mondják Udvarhely megyében: a bor *sürüvöli* a vért VII:324. — Ezekből lettek összevonással a következő formák: *sürven* Szaboles megyében; *sürve* [sürüje], *sürvean* Beregszászi, TudGyüjt. 1819. VII:93. „*sürvít*: gyorsan beszél", Őrség Nyr. IV:426. (v. ö. *apvít* ugyanilyen értelemben NySz.)

Szomorú-nak is előfordulnak ilyen származékai: *zomorvaan* Ozorai: Christ. 77. *szomorvacac* Zvon: Post. I:475. — Prágaiból ezt a különös formát idézi a NySzótár: *szomorván* (a mi Lépesnek fönt említett *sanyarvábban* alakjára emlékeztet), a JordC.-ből pedig ezt:

Digitized by Google

zomorwal, a mi talán tollhiba. — Itt sincs nyoma a *v*-nek az ilyen igékben: *szomorog, szomorodik, szomorkodik* stb.

A könnyű-nek (*kőnő* MünchC. *kőnyő* Ozorai) többese Matkónál így van: *kőnnyűvek*. — A középfoka pedig a MüncheniC.-ben sokszor így van irva: *kőnuèb* 28b., 31b., 34., 49b. 133b. stb. s ezt így kell olvasnunk: *könyvebb* (e mellett előfordul, de ritkábban, a *kőnűèb* alak is, pl. 34. l., továbbá 133b. a 14. versben, hol Döbrentey kiadásában szintén *ű* van). Szintúgy van a BécsiC.-ben *megkőnuebednenec* 240. s a DebrC.-ben *kinueb* 319.

Ide tartoztak végre az *ú, ü* képzős melléknevek s az *ó, ő* képzős igenevek, mert ezeknek a tövében is volt valaha *v* hang, s nyomait meg is találjuk a nyelvemlékekben s dialectusokban. De ezeket csak a szóképzés tárgyalásában fogjuk előadni, mert mai nyelvünkben már semmiféle kapcsolat nincs köztük és a *v*-tők közt.

H) *Ó, ő* s *ú, ű* végű névszók.

A *v*-tők közt már nagyobbrészt olyan névszókkal találkoztunk, melyek a nominativusban vagy *ó, ő*-re vagy *ú, ű*-re végződnek. Vannak azonban névszók, melyek szintén ilyen végüek, de vagy megszünt minden közösségök a *v*-tőkkel, pl. *adó, tető*, vagy pedig soha sem tartoztak közéjök, pl. *disznó, ünő, borjú*. Ezeknek jó nagy része azonban szintén szenved változást bizonyos ragos és képzős formákban, s ezeket kivánjuk itt, a szótőknek utolsó osztályában összefoglalni.

Legismeretesebb az ide tartozó névszók közül az *ó, ő* végüeknek az a változása, hogy a harmadik személy ragja előtt végmagánhangzójuk *a, e*-re változik: *ada-ja, tete-je*. Hogyan keletkeztek e formák? ezzel a kérdéssel már többször foglalkoztak, jelesen Balassa Nyr. XII:300. és Szinnyei u. o. XVII:153.

Balassa úgy magyarázta, hogy az ilyen alakok is, valamint a *huzóvonó, szöcskő*-féle szók, az *ó, ő*-t először rövid *o, ö* (illetőleg *ö*)-re s aztán — mivel ez szó végén szokatlan — *a, e*-re változtatták, s így keletkeztek egyfelől a *huza-vona, szöcske*, másfelől az *ada-ja, tete-je* formák. Azonban ez utóbbiaknak **ado, *ajto, *teto, *ido*-féle alakját nem mutathatjuk ki s már az az egy körülmény is óvatosságra int, hogy megkülönböztessük ez eseteket a *huza-vona*-féléktől, melyekben a szónak végén s nem belsejében történt a hangváltozás.* (De v. ö. most a Hangtan 78. lapján levő megjegyzéseket is!)

* A Nyr. XVII:152. lapján az is fel van hozva, hogy, ha az *ajtó, tető* előbb ezzé rövidültek volna: **ajto, *teto*, akkor a harmadik személy így hang-

Digitized by Google

Már kielégítőbb a másik magyarázat (Nyr. XVII:153), melyet így foglalhatunk össze: Az *ada-já(t)*, *tete-jé(t)* alakok a codexek előtti korban *j* nélkül voltak: **adaá*, **teteé*, még régebben pedig úgy hangzottak: **ad$_8$v-á*, **tet$_8$v-é*. Ezekből „azután a két vocalis közül kiesett a *v*. Majd az $_8$, $_8$ rövid vocalis, melyet a *v* előtt valószinűleg zártabban ejtettek (*o*, *ë*, *ö*), a *v* kiesése után egy fokkal nyiltabb lett, vagyis *ajta-a*, *tete-e*. Azonban a nyelv itt nem állapodott meg, hanem a támadt hiatust ismét betöltötte: *ajta-j-a*, *tete-j-e*."

Tudnivaló, hogy *adó*, *tető* s még több ide tartozó szó eredetileg *v*-képzős igenév volt. Mások, mint pl. *akó*, *posztó*, *r*-n végződő idegen szókból lettek (*okov*, *postav*). Végre ismét másokat, mint pl. *tinó*, *szőlő*, csuvas **tĭnau*, **śirläü*-féle formákra vihetünk vissza (l. Munkácsi fejtegetését Nyr. XI:61); ezekből a magyarban ilyen személyragos alakok lettek: **tinau-a*, **szélleü-e*, aztán talán **tinara*, **széllere*, s ha egyszer ilyen formát öltöttek, osztozniok kellett a fönt említett kategoriák sorsában. — Ellenben a *teremtője*, *idvezejtője*-félék, melyek az *adó*, *tető*-félékkel szemben mindig megőrizték igenévi jelentésöket, a nominativus hatása alatt fejlődtek s így a személyrag előtt is *ó*, *ő*-t vettek fel.

Azelőtt az *ó*, *ő* végű főnevek majdnem általánosan rövidítéssel vették fel a harmadik személy ragját, s azt mondták *fördeje*, *tekneje* stb. De a mai köznyelvben csak a legközönségesebbek őrizték meg e formát, azok, melyeket gyakran használunk személyraggal, úgy hogy az alak ellentállhatott az analogia hatásának (melynek a többi szó meghódolt): *teteje*, *söpreje*, *apraja*, *erdeje*, *mezeje* stb. Ide tartoznak:

a) mélyhanguak: *ajtó*, *akó* (most persze kimegy a divatból), *apró*, *bimbó*, *csikó*, *disznó*, *hintó*, *hordó*, *korsó*, *kunghó*, *orsó*, *posztó*, *tinó*, *zászló*, *zsidó*:

b) magashanguak: *belső*, *csipő*, *elő* (*eleje*, ellenben *utó*: több-

zanék: **ajtája*, **teteje*, mint *hazaconája*, *szöeskéje*. Azonban a csángóknál csakugyan találkozunk ilyen formákkal: *adája*, *kendéje*, *kártéje* (Nyr. IX:481), ezek tehát Balassa mellett szólanának. A csallóközi népnyelvből is közöltek ilyen alakokat: *ajtája*, *disznáit* Nyr. I:378, (V. ö. meg a *Koltó*, *Kolta*: *Liszkó*, *Liszka*: *Besenyő*, *Besenge*-féle kettős neveket: az *a*, *e* végű alak alkalmasint a *koltai*, *besenyei*-féle melléknevekből van elvonva.) Hogy ezeket hogy lehet a köznyelvi fejlődéssel összegyeztetni, annak megfejtését a további kutatásra bízzuk.

Digitized by Google

nyire *utója), első, erdő, erő, esztendő, felső, idő, kettő, külső, mező, seprő, szőlő, tető, tüdő, velő, vessző* (ide számíthatók ma: *fő, nő, vő*).

Régi példák: *Bagatmezee* 1055. *Thorkveley* 1248. *Tharkeveley* 1270. Jerney (azaz tar kő eleje); *Myhalhazateteg* 1296. NySz. (v. ö. *Eleuhomokok* 1222. *Eleuag* 1274. *Erthethew* 1229.) *war erdey* 1265. Nyr. VII:174. *Matediaya* 1433. azaz Máté diófája, id. Szamota NyK. XXV. k. *ideiben* EhrC. 24. *teteyere* 64. *teteiéiglen* BécsiC. 23. stb. l. Nyr. XVII:150. 151.

A régiségből, a népnyelvből, sőt az újabb irodalomból igen sok példát lehet idézni olyan szavakra, melyek a mai köz és irodalmi nyelvben nem szokták elváltoztatni véghangjokat. Ilyenek:

adó: az orzag *adaya* 1540. RMNy. IIIb. 1. az császár *adaja* MonTME. I:57. Kaz: Lev. I:277. Lovász: Nyelvuj. Hib. 16. Kuthy: Hazai Rejt. 31. Ar: TSz. II:45. Ar: BH.

bunkó: botnak is végén a *bunkaja* Hódmezőv. Nyr. II:143.*

dió: *Matediaya* azaz Máté diófája 1433. id. Szamota NyK. XXV:k.; v. ö. *dia* Göcsej, Somogy, Ormánság, és *gyia, gyija* a palóczságban. Tsz.

hálló: *hálajuk* Beöthy: Széppr. II:231.

hollló: édes *hollajim* Háromszék, Nyr. VIII:375.

koporsó: *koporsaja* SzászK: Műford. 226.

olló: forgatva tűjét, *ollaját* Vajda J.: Kis. Költ. 240. a rák *ollaját* Sárosi: Arany Tromb. 142.

toklló: vágja le a legzsirosabb *toklaját*, Göcseji Népdalok 11.

utó: *utaja* Háromszék Nyr. IV:478. *utaján, legutaján* (u. o.) MNySzet. VI:353.

való: *valajába* NyKözl. III:18.

bölcsö: „ébredő lelkek *bölcseje*" TörsK: A mustármag (A Magyar Hirlap Nagy Naptára 60).

ernyő: fáim biztos *ernyejében*, Bajza I:55. tarkatollu tarkad *ernyeje*, Szarvas: Phaedrus 31.

fürdő: „vionnan valo születesnec *fürdeie*" Monoszlai: Apologia 318. *ferdeje* Kaz: Lev. I:227. Kaz.: Bácsm. (toldalék); regényét Erdély egy *fürdejében* irta, Egyetértés XIV:39. tárcza:

késő: „*késejin*: későn" Nyr. IX:563. (ellentéte *eleiu, eleiule*):

kürtő: *kürteje* Nyr. VI:288.

lépcső: *lépcseje* Vör: Munk. (családi kiad.) I:117. Ar: Arist. II:250. Gyulai: Költ. 95.

tekő: „a gyöngy a kagyló fájdalom szülötte, hol bántó féreg fúrja *tekenjét*" Jók: Üstökös 1881.

* Brassai szerint *bunkaja* a rendes forma és *bunkája* pedánsság volna" (M. T. Akad. Értes. XX:221.). Lehet, hogy Brassai tőlünk hallotta az elsőt, mi a másodikat tartjuk közönségesebbnek. V. ö. Ballagi Teljes Szótárában „*ez a bunkája*, azaz súlya, pl. valaki beszélnek: *ezt bunkájára adni*, más[illegible] értesére adni".

Digitized by Google

tömlő: „díjul Ktesiphon *tömlejét* nyeri“ Ar: Arist. II:65.
ünő: Isten *üneje:* cantharis rubra PPl.

Különösen érdekesek a főnévvé váló igenevek (minők különben eredetükre nézve már a föntebbiek közül is *adó, fürdő, késő, lépcső*). Ilyenek:

szerető: „hogy a szolgálók közül kettőt *szereteinek* fogadjon“ Mikes 62. lev. így ma is a székelyeknél: *szereteje, szereteik,* l. Kriza: Vadr. 409. NépkGy. III:61. 98. (de *szeretője* u. o. 62.).
gondviselő: gondviseleje (rím: *eleje*), székely, Nyr. IV:183.
kézfogó: „akad *kezefogaja:* versenyző társa“ Háromszék, MNyszet. VI:334.
fejkötő: fejköteje, Bakony vid.

Viszont amazokat, a melyek ma általánosan elváltoztatják véghangjokat, nagyobbrészt kimutathatjuk egyik-másik forrásunkban *ó ő* hangú harmadik személylyel is, s ezt ugyanaz a belső analogia okozza, a mely miatt **szaron* helyett azt mondjuk *szón* vagy **falrat* h. *falut* stb. Példák:

ajtó: aytoyan HorvC. 66. *ajtója* AranyL: Népm. 162.
bimbó: pinkesd mutattia *bimboit* KBécs. 1572. B3. szép remények *bimbója,* Bajza II:15. „most nyilik a szelid rózsa *bimbója,* ki van tüzve édes hazám *zászlója*“ NépkGy. II:171.
disznó: dyznoynkot RMNy. IIb. 309. de *dyznajt* u. o. 312. 318.) *disznói* LevT. II.226. (de *disznai* is u. o.), *disznója* Nágocs Nyr. VI:468.
hordó: hordoiat LevT. I:118.
tető: diadalnak büszke tetője Vör: Utóhang Cserhalomhoz; Bajza II:12.
zászló: kerezthnek zazloyath KeszthC. 436. megindula az Dan *zászlója* MA: Bibl. I:129. Fal. 304. (l. még *bimbó*):
belső: a templom *belsője* Kaz: Magy. Utak VII.10.
első: a hősek *elsője* Kaz: Munk. VI:65. 100.
erdő: erdője Vajda J: Kisebb Költ. 3.
erő: erőienel Mel: Sz. Ján. 539. *erőjekben* Ver: Verb. 156. a maga *erőjében* Kaz: Munk. VI:40. *erőjét* 58. 60. (de *erejétől* u. o. 94.) *erőjökkel* V:178. „nincsen neki *erője*“ Vas m. Kis Unyom (egy odavaló cseléd mindig így mondta):
esztendő: esztendőidet Biró: Préd. b2.
idő: mindennec vagyon az *ő időie* Helt: VigK. 24. „ah! mi hosszú *idője* már, hogy itt sanyargok Ida gyepes *mezőin*“ Csiky: Soph. Ajas.
kettő: kettőjök Shak. XII.80.
külső: külsőjének Kaz: Munk. V:55.
mező: mezeegd, mezőid KulesC. és AporC. 64. zsolt. 12. *mezőinket* RMK. II:197. *mezője* Jók: Hétközn. 115.
szőlő: szőlőie Tel: FelB. 161. Szek: Krón. 32. *szőlőjébe* Mad: Evang. 180.
vessző: vesszeegeth FestC. 105. *vesszőket* DöbrC. 198.

Digitized by Google

Az itt tárgyalt rövidítés nemcsak a *-ja*, *-je* személyrag előtt történik, hanem

1. a több birtokost jelölő *-jok*, *jök* előtt is, pl. *ajtajok*, *erdejök*, *szőlejök* stb. *bimbajok* Ar: Haml. 22. kis *kunyhajokban* Jánosi. Arden Enoch 13.

2. a több birtokra vonatkozó összes személyekben: *erdeim*, *erdeid*, *erdei*, *erdeink*, *erdeitek*, *erdeik*, (*fejei*, *nejei*, *rejei*); pl.

szeresd ember Istenedet tellies *ereiduel* Born: Ének. 319. a jóravaló igyekezet legfővebb áldomás a lelki *ereink* közt Fal: UE. I:96. max.* miért sétálják Babylon *mezeit?* Fal. 148. terjesztvén híremet világ négy részein, Bellona *mezein* 885. a világnak *söprei* a pórok 23. a fáknak *tetei* árnyékot tartottak 339. siet pásztor, hágja hegyek *teteit* 888.

A több birtok esetében azonban igen gyakran halljuk és olvassuk a teljes *ő*, *ő*-s formákat is: *zászlóinkhoz* szegődött a győzelem; *mezőinket* elverte a jég; *szőlőinket* kipusztítja a phylloxera stb. (v. ö. Szvor. 122. §. 1. b.)

3. Az *-ig* rag előtt csak az *idő* és *esztendő* változtatja *ő*-jét: *ideig(-len-es)*, *esztendeig* (*ydeyglen* JordC. 387,628 *keth esztendeyeg* TelC. 298. stb.). De előkerülnek *ő*-vel is: sok *idewiglen* Komj. SzPál. 14. húzamos *időig* Ar: MO. 3:77. A többi pedig mindig megőrzi e rag előtt *ó*, *ő*-jét: *ajtóig*, *erdőig* stb.

4. Elváltozik némely szavak *ó*, *ő*-je az *-ú*, *ű* melléknévképző előtt, mely itt az újabb kiejtésben hangkapocscsal *-jú*, *-jű* alakot öltött (mint *pipá-j-ú*, *pengé-j-ű* stb.): *erejű*, *tetejű*, *elejű*, *belsejű*, *külsejű*, *tüdejű*, *hígrelejű*, (*fejű*, *nejű*) stb. Példák:

nagy ideü Sylv: UT. I:83. *kösseb ideü* Helt: Krön. 108. *meg-állapodott idejüvek* Udv: Dáv. 91. *soc esztendeiü vénség* Kár: Bibl. I:637. „másképpen nem lett volna munkám *féltsipejü*" Gvad: RP. Előb. (talán igenévi alakból lett ez is: „*nagy hatajü*: hatalmaskodó, praepotens" Rozsnyó, Nyr. VIII:565).

Eltérő formák: „negyen esztendőnél nagyob *időiü*" Helt: UT. g5. „mennyenel kisseb *időü*" Ver: Verb. 83. „sok *esztendőiü* vének" Mel: Jób. 76. „kevés *esztendőjü* asszony" Mikes, NySz. „e *hűverőjü* tiszta csepp" Szász K: Műford. 26. *hűg velőjü hit* Shak. II:141. (*soknőüség* Kaz: Magy. Utak VIII:9.).

5. Végre az *-i* melléknévképző előtt is *a*, *e* hangja van annak a négy köznévnek, melyből e melléknévi alak közönséges

* Igy van a régi kiadásban, de Toldy erre változtatta: *eröünk*, nyilván, hogy különbözzék az *ér* főnév személyragos alakjától (*ereink*), mert ilyen megkülönböztetést nyelvtaniroink is tanítottak akkortájban, pl. *mező*: *mezőim*, de *mez*: *mezeim* (l. pl. Szvor. 122. §. 2. megv.).

Digitized by Google

használatban van: *erdei, mezei, idei, esztendei.* Hozzájok csatlakozott a *késő* származéka is: *kései* (ámbár erre a *korai*-nak is lehetett befolyása), pl. *kései* vándor Vör: Két Szomszédv. 2. én. *kései kor*, Szász K: Szép öreg asszony; „gyerekbe se jó a *kísei*" Nyr. III:177.

Ritkábban találunk olyan formát, minő: „harmycz nyolcz *eztendőy* koor" (38 esztendős beteg) WinklC. 315. *uj esztendői ajándék* MA. Sz. (ellenben: *uj esztendei ajándék* u. a. Scult, 124. NySz.).

Érdekesek itt az *ó, ő* végű helynevek melléknévi származékai (ezeket csak érinteni kivánjuk, mert a részletekre nézve Ponori Thewrewk Emil tüzetes fejtegetésére utalhatjuk az olvasót: M. T. Akad. Értesítője XX:224. s köv. ll.).

Régente a helynevekből is az *erdei, mezei* módjára képezték a melléknevet. Ilyen megmaradt formák: *a somlyai bor, a liptai túró, a kállai kettős, az üllei út.* Ilyenek továbbá a régi keltű családnevek: *Bessenyő—Bessenyei, Boeskó—Boeskai, Brassó—Brassai, Gyergyó—Gyergyai, Jászó—Jászai, Kálló—Kállai, Lisznyó—Lisznyai, Makó—Makai, Rozsnyó—Rozsnyai, Rudnó—Rudnai, Szikszó—Szikszai, Verbó—Verbai; Görgő—Görgei, Jenő—Jenei, Szendrő—Szendrei* stb.

Újabban azonban efféle helységneveink is jobbára megtartották *ó, ő* hangjokat az *-i* képző előtt: *a besnyői búcsú, a debrői dohány, a laskói lelkész, a tésőiek, gyergyóiak, szikszói járás, makói járás, somlyói járás* stb.

Igy a nemesi családoknak praedicatumában; van pl. *Szendrői Gőcze* család, *Besenyői Beöthy* család stb. — Legfeltünőbb a különbség, mikor a család „de eadem" azaz de eadem possessione veszi praedicatumát, a melyből maga a családnév van képezve: igy pl. van egy *Oeskói Oeskay* család, egy *Makói Makay* család, vannak *Görgői Görgeyek, Nagykállói Kállayak* stb.

Természetes, hogy a kettős fejlődés miatt ingadozásokkal is találkozunk. Van pl. egy *Ternyei Ternyey* család, egy *Mérei Rácz* család. Viszont néhány ilyenforma családnév is van: *Monoszlóy, Szendrői, Ditrói.*

Némely dialektusok, mint az őrségi, hetési, göcseji s részben más dunántúli nyelvjárások is, a szóvégi *ó, ő*-t *u, ü*-re változtatták, viszont másokban, pl. a palócz nyelvjárásokban a szóvégi *u, ü* helyén is *ó, ő*-t találunk. Ennélfogva mindezen dialectusok-

Digitized by Google

ban egyenlő végüekké válnak a *hordó, seprő*-féle szók a *gyalú, gyűrű*-félékkel. Az őrségi ember így ejti őket: *hordu, söprü, gyalu, gyürü*, a palócz pedig így: *hordó, sëprő, gyalló, gyűrő* (ill. *hordaó* stb.).

Ezzel meg van adva a lehetőség, hogy a *hordaja*-féle alakok analogia útján átterjednek a *gyűrű*-féle szókra, s pl. az őrségi ember tényleg azt mondja *gyüreje*, valamint azt mondja *söprü, söpreje*. Minthogy a többi említett dialektusra nézve nem rendelkezünk biztos adatokkal, még csak két irodalmi példát említünk, melyben a *sűrű* szótő van így változtatva: „a pokol, mellyet pokol fenekének, *sűrejének* is mondanac" Com: Jan. 216. „áttörve bokrok *sűrején*" Szász K: Müford. 225. (v. ö. *sűrő* a régi nyelvben s a palóczoknál, és másfelől *sürüvít, sürven* fent a *e*-tők között).

Vannak aztán az *u* végű szók közt olyanok, melyek a köznyelvben bizonyos ragok s képzők előtt elvesztik végmagánhangzójukat: *borju — borjak, gyapju — gyapjas, faggyu — faggyas*. Minthogy semmi hangtani okát nem látjuk annak, hogy *borjuk*-ból mért lett *borjak*, vagy *faggyus*-ból *faggyas*: azt kell hinnünk, hogy ezek a formák valamely analogiás hatás eredményei. Mivel pedig az ide tartozó szóknak feltünő közös vonásuk — a mit tudtunkra eddigelé nem vettek észre — hogy *u, ü*-jök előtt vagy *j* van, vagy legalább jés mássalhangzó, szóval inyhang: valószinünek tartjuk, hogy a szóban forgó rövidités eleinte csak a harmadik személyben történt, úgy, hogy *borjuja, gyapjuja, faggyuja* helyett azt mondták *borja, gyapja, faggya*. Itt ugyanis két hasonló szótag került össze, és gyakran tapasztaljuk, hogy ilyen esetben szereti nyelvünk az egyik, még pedig a rövidebb vagy jelentéktelenebb szótagot elhagyni. Így lett az imperativusban **ir-ja-ja, *ir-ja-jak, *ir-ja-játok, *ir-ja-ják* helyett *irja, irjuk, irjátok, irják* (holott czáltal egybecestek a jelentő módbeli formákkal); így lett *kéz-ből* helyett *kézből, élegödendő* helyett *ëlëgendő* stb. — Mikor aztán már megvoltak a *borja, gyapja* alakok, ezek lassankint hatásuk alá foghatták a többi nyelvtani formákat. Először talán *borjastól, gyapjastól* helyett eredményezték a *borjastól, gyapjastól* formákat mintegy olyan értelemmel, hogy ‚borjával, gyapjával együtt' (v. ö. *apjastól, anyjastól* e h. *apástól,*

Digitized by Google

anyástól). Tovább menve *borjus, gyapjus* helyett mondhatták *borjas-t, gyapjas-t,* s végre: *borjazik, gyapjat* e h. *borjuzik, gyapjuzik* stb.

Az itt vázolt fejlődést tisztán a fent említett belső okok teszik valószinűvé. Nyelvemlékeink nem adnak felvilágositást arra nézve, hogy a személyragos formákban régibb-e a rövidítés mint a többiben; mert már régi nyelvemlékeinkben együtt találjuk mindezeket a formákat, mint a következő példák mutatják:

a) „az zaruasrol ees az ew *boryarol*" Pesti G. (a hol nincs lapszám, a NySz. adatait idézzük); meg-ôli a *borját* Hall: HHist. II: 226. — „kinek az ú gyap[j]a szép sár-arany vala" Tinódi (versben, tehát a háromtagú *gyapjuja* nem lehet; régibb példát nem idéz a NySz.); a' *gyapja* merő arany Hall: HHist. III: 2. — *sarja* (a NySz.-ban nincs rá adat, de bizonyára ide való az a *leány-sarja*, melyet a NySz. szerkesztői — Radvánszkytól félrevezetve — *leány-sárja*-nak olvastak és a *sár* összetételei közé soroztak, holott PPB. szótárában is mindkét idézett helyen *leány-sarja* van); — „Seruetus *fattiai*" Melius: „a komor éj két *fattya*" Vör: Délsziget 308. — „myndennek h ⁄ kôwery, hayya es *faggya*" JordC. — (így *szomjuh, szomju*-ból *szomja* v. ö. *en zomiamban* AporC. kétszer; ellenben *en zomyohomba* ErsC.).

b) *fattyadat* RMNy. IIIb: 41. — *gyapiastól*, Tinódi; — „yme ez *gyapyat* le tezem" JordC. *gyapjas* Melius: *meg gyapiasul* Frankovich; — *borjak* Pázm: Préd. *bornyas* Com: Jan. „a tehén *borjasztába* van" Gvad. — *sarjazik* PPB. — *varjak:* — *fattyak* Sylv., Heltai; *megfattyazik* Melius; — *faggyat* JordC. *faggyas* már XIV. századi okiratban; — (*szomian* Sylv., de *szomjuhan, szomjúhon* még a XVII. században is).

De a *b*) alatti formákat igen sokszor találjuk *u*-val is, kivált a régibb nyelvben. Például:

boriud BécsiC. *buriut* KazC. *borynk* KeszthC. 39. — *gyaptyut* Heltai; *meg gyapyusul* KeszthC. KulcsC. — *sarjuzik* Hall: Paizs. 37. *sarjúzott* 43. *sarjúzik* PPBl. „*sarjút* kaszálni" Lipp: Cal. 41.

Ellenben igen ritkán találkozunk az *u*-val a személyragos formában, s ez is azt bizonyítja, hogy itt veszett el legelőbb.

Példák *u*-val: „az essö az le vagot fünec *sariuiat* fel neueli" Szék: Zsolt. 206. — „szírú van, mind a mester *borgyája*" Nyr. IV: 470. (az utóbbi Dunán túl közönséges): — (*szomnyáját* enyhíti Gvad. „el oltották *szomjúhokat*" u. a.).

A fentebbiekhez hasonló ez is: *ifjú* — *ifjak, ifjan* stb. *ifiakat* BécsiC. *yffyat* JordC. A kiinduló pont itt is az *ifja* alak lehetett *ifja-réuje*, ma *ifja-öregje*, fiatalja-öregje: szokatlan: „*ifjája*, öregje" Magyarország s a Nagy Világ 1872. 149. versben). Minthogy azonban *ifjú, ifiú* az *i* és *jú* szók összetétele

Digitized by Google

(v. ö. *íja-fia*); lehet, hogy az *ifiak* féle alakok nem is az *ifiú*, hanem az **ífi* nominativus származékai, mely még ma is megvan a székelyeknél *éfi* alakban. (A *fi* és *fiú* alakokról tudnivaló, hogy az előbbi nem az utóbbinak röviditése, hanem a *fiú* kicsinyitő képzővel lett a *fi*-ból).

Ide tartozott valaha a *hosszú* szó is, és így magyarázódnak meg *hosszan, hosszas, hosszabb*-féle alakjai. A *hosszú* ugyanis még codexeink korában jobbára *hoszjú*-nak hangzott. Ennek személyragos formáját **hoszjúja* helyett *hoszja*-nak mondták, ebből lett aztán *hossza*, s talán csak ennek analogiájára *hosszan* stb. A *hossza* alapszava tehát voltaképen *hosszú* s csak látszólag *hossz* (úgy mint pl. a *fattya* alakból van elvonva a *fatty* forma ebben: „Horvát Ferencztül való az *fatty*" MonIrók. XV:331).

Másképp keletkezett a ‚*könnyű, könnyebb, könnyen*' paradigma. Láttuk fent a *e*-tők tárgyalásában, hogy ez a melléknév valaha *könyő, könyű*-nek hangzott s a középfoka *könyebb* volt (mint *enyő, enyű : enyves*). Az utóbbi formából *könnyebb* lett (mint pl. a *könyrezés*-ből *könnyezés*), s a *könnyebb, könnyen* alakok hatása folytán kettöztette meg utóbb mássalhangzóját a *könyű* is, úgy hogy *könnyű* lett belőle. De a háromszéki nyelvjárás megőrizte a *könyü* nominativust, MNyszet. VI:219.

Mindezek után mégis marad két melléknév: *szörnyű : szörnyen, lassú—lassan, lassabban*. Ezekben nem tudjuk másképp megmagyarázni az *ú, ű* elváltozását, mint a ‚*könnyű : könnyen*' és ‚*hosszú : hosszan*' analogiájából.

Digitized by Google

ELSŐ SZAKASZ.

A szavak összetétele.*

Az új szók alkotásának egyik gyakori módja a *szóösszetétel*, midőn két külön szót teszünk egymással szoros kapcsolatba oly módon, hogy az így szerkesztett új szó egy új fogalmat jelöl. Az összetételnek külső jele az, hogy az így összekapcsolt két szót egybeirjuk, a beszédben pedig egy hangsúlylyal ejtjük őket minden szünet nélkül. Azonban az, hogy a két szót egészen egybeejtjük, magában még nem jele az összetételnek, mivel beszéd közben egyébként sem válik külön minden egyes szó, s igen gyakran egybeejtünk két három olyan szót is, melyek között csak mondattani kapcsolat van. Gyakran nehéz is megvonni a határt összetartozó mondatrészek és összetett szó között.

Összetétel keletkezhetik bármiféle két mondatrészből, melyek szorosabban egymáshoz tartoznak. Legszokottabb a kapcsolat a jelző és a jelzett szó között, s így keletkezik a legtöbb összetett főnév és melléknév. Egybeforrhat ily módon a főnévvel: 1. a melléknévi jelző: *kisasszony, boldogasszony, drágakő, sárgacukor, kispap, nagyapa* stb.; — 2. főnévi jelző: *fapad, ácsmester, özvegyasszony, bálványkő, határkő, húsétel* stb.; — 3. birtokos jelző: *napkelte, vásárfia, lábszár, éjfél* stb. Másik igen gyakori kapcsolat, midőn az ige olvad egybe a határozójával: *szembeszáll, vágyhajt, fölbeszakít, ugakonüt:* ilyenek az igekötős összetételek mind: *bemegy, kinéz, alábbszáll* stb.

* Az alaktannak ezt a szakaszát Balassa J. dolgozta ki, felhasználva természetesen az összetételről szóló pályamunkamat (Nyr. IV.) s *A magyar nyelv* ez. munkám ide vonatkozó fejezetét. *S. Zs.*

Digitized by Google

Ritkábban olvad egy szóvá az ige a tárggygyal: *egyetért;* de már gyakoribb az ilyen szorosabb kapcsolat a tárgy és az igenév, vagy igéből képezett főnév között: *háztűznézni, bosszúálló, adófizetés.* Az alany és állítmány csak ez egy szóban olvadt teljesen egybe: *mennydörög.* Néha egy egész mondatból válik egy összetett szó: *nefelejcs, légyott, nenyuljhozzám virág, teddideteddoda ember, bujbele* (Szoln-Dob. m. Nyr. XVII: 562), *bujbé* (Kalotaszeg, u. o. 526) női kabátka; *betérjék* (Szentes, Nyr. VIII: 331) útba eső betérő hely; ilyenek e kötőszók is: *tudnüllik, jóllehet.*

Az egymáshoz tartozó mondatrészekből az által lesz összetett szó, ha egymással még szorosabb kapcsolatba lépnek, úgy hogy egymástól alig, vagy épen nem választhatók el. Az összetartozó mondatrészeket a beszédben a hangsúly fűzi össze; ez a kapcsolat azonban könnyen felbontható, s mindjárt megszünik a hangsúlynak ez összekötő ereje, mihelyt megbontjuk az összetartozó mondatrészek sorrendjét. Ha pl. azt mondjuk: *a | **házba** lépek,* a határozó és az állítmány egy hangsúlylyal ejtett, szorosan összetartozó mondatrészek; de szétválaszhatom őket, mihelyt így mondom: ***belépek** a | **házba**.* Az összetételnél ez a kapcsolat állandóbb s nem bontható fel olyan könnyen.

Az összetartozó mondatrészek közt a szorosabb kapcsolat az által létesül, ha valami különbség fejlődik ki az összetétel és annak egyes alkotó részei között. A míg az összetett szónak részei minden tekintetben változatlanul állanak egymás mellett, alig tekinthetjük igazi összetételnek s könnyen szét is bomlanak ugyanazon elemekre, a melyekből alakultak. Az olyan összetételt azonban, melynek egyik vagy másik része, vagy tán mindakettő is valami módon megváltozott s ennélfogva nem válik szét világosan alkotó részeire, valódi összetételnek tekinthetjük. Tehát az egymással összekapcsolt mondatrészeknek a fejlődés egy újabb lépését kell megtenniök, vagyis el kell válniok alkotó részeiktől, hogy belőlük valódi összetétel jöjjön létre.

A változás, a mi az összetett szóval történhetik, többféle lehet. Vagy az egész összetett szóval történik olyan változás, a mi nem érte az egyes részeket, vagy viszont az alkotó részek változtak a nyelv fejlődése folyamán, s e változás nem történt

Digitized by Google

meg magán az összetett szón. Ez a változás érheti az egyes részeknek vagy az összetett szónak mind *jelentését*, mind *alakját*.*

Lehetséges az is, hogy az összetett szónak egyik vagy másik része kiveszett a nyelvből, mint önálló elem, vagy pedig a két rész összekapcsolásának módja olyan, a mit az élő nyelv már nem használ. Mihelyt ily módon elszakadt az összetett szó azoktól az elemektől, a melyekből alakult, valódi összetétellel állunk szemben.

Az összetett szónak ilyforma önállóvá válása, isolálódása, azzal kezdődik, hogy az összetétel nem épen azt jelenti, mint az alkotó elemek együtt. Pl. a *melegágy* nem jelent bármiféle meleg ágyat, hanem csak virágágyat, a melyet melegen tartanak; a *sárgaczukor* nem bármiféle sárga szinű czukor, hanem csak egy bizonyos fajta czukor, sőt mondják ezt is: *fehér sárgaczukor;* ilyen jelzős összetételek még: *aggszó:* pletyka; *aprómarha; kisasszony; fiatalember* a. m. legény ember; *nagyasszonyom; vénasszony,* a XVII. szban a. m. társalkodóné; *zöldcsütörtök; kisbiró; kispap; nagyapa; szépapa; vöröstenger; jegesmedve* stb. A határozó jelentése módosult ezekben az összetett igékben: *agyonüt, agyonlő, agyonvág,* mivel nem gondolunk már arra, hogy az ütés, lövés ép az agyat érje, hanem az egész szó azt jelenti, hogy az ütés, lövés következtében meghalt az illető. Még jobban eltávozott az eredeti jelentéstől az összetétel előtagja a következő kifejezésekben: *agyonbeszél, agyonhallgat.* Ilyen önálló jelentésüvé vált összetételek még: *szembeszáll, félrebeszél, nyakonüt, tönkretesz, tönkremegy, tönkrejut, tönkrejuttat.* Az igekötők is mind határozott jelentésű szókból váltak egyszerű irányjelölőkké.

Jelentés tekintetében isolálódtak e kötőszók is: *jóllehet, tudniillik,* és az ilyen névmások: *semmi, bármi, akármi, bárhogy, akárhogy* stb., melyeknél szintén nem gondolunk már az egyes részek jelentésére.

Jelentés tekintetében váltak önállókká az olyan összetett szók is, melyek valamely imádságnak vagy iratnak első két szavából alakultak, s melyeknél az alkotó részek jelentésének semmi összefüggése sincs az összetétel jelentésével: *miatyánk, hiszekegy, üdvözlégy, Noszrector* stb.

* V. o. Paul, Principien der Sprachgeschichte, Cap. XIX.

Digitized by Google

Önállóvá válhatik az összetétel az által is, hogy az alkotó részek külseje, hangalakja változik; evvel rendesen együtt jár a jelentésnek némi változása is. Ilyenek:

férfi (férj-fi); *ifjúr, ifijúr* ebből *ifjú úr; némber* e h. *nő-ember; jámbor*, e. h. *jó ember; soha* (sëm-ha), *sëhol* és *sohol, sënki, sëhogy* (sëm-hol, sëm-ki, sëm-hogy); *ismét* e h. *és megint; minnyájan* e h. *mindnyájan; folnagy* NySz. első része egy a falu szóval; *hetfő* és *hetfe* e h. *hétfő; fékötő* és *féketö* (*fejketö* is, S.-A.-Ujhely) ebből *fej-kötő; téföl* ebből *tej-föl; fejel* és *févalj* ebből *fej-al*. A népnyelvben különösen gyakori az összetétel egyes részeinek alakváltozása: *böstörö* (Balaton), *böstörü* (Göcsej) e h. *borstörö; szivonó* és *szivanó* e h. *szénvonó; csöndér*, e h. csendőr; *asztán, osztán* (azután); *bürüzü* (borizű) alma Nyr. XVIII: 575; *börsöllü* (borsörlő) Hetés, Nyr. II: 44; *nepestig* (napestig) Nyr. I: 280; *ezüte* (ez óta) Nyr. I: 424; *alamár* Göcsej, *olomári* Örség (arany-mál) Nyr. VII: 330, XIX: 575; *mesturam* (mesteruram); *rektram* (rektor uram); *hoczide* (hozdsza ide); *adi, ádde, accza, aczi, accze, aczide* (add ide, addsza ide); *ahajt, aharra, aharról* (a helyt stb.) Székelység.

Alak tekintetében válik önállóvá az összetett szó akkor is, ha nem külön ragozzuk az egyes részeket, hanem csak a második veszi fel azokat a ragokat és képzőket, melyek mindkét részhez járulhatnának: *rágkapál*, ill. *rukkapál, rukkapálok; csereberél, diribdarabol* stb. Ide sorozzuk azt az esetet is, midőn olyan a kapcsolat az egyes részek között, a milyen kapcsolatban mint külön részek nem állhatnának egymás mellett: *összemarok, általdeszka, általút, utólétek*.

Messzebb halad az isolálódás akkor, ha az összetett szónak egyik része mint élő elem teljesen kiveszett a nyelvből; érezzük ugyan, hogy az illető szó összetétel, mivel a másik tag még eleven, de már nem látjuk a viszonyt az egyes alkotó részek között. Ilyen félig elhomályosult összetételek:

verőfény, melyben a *verni* igének régi fényleni, sütni értelme van meg*: — *egyház*, az *egy* szó ebben az értelemben szent kiveszett a nyelvből, s ma már újabb összetétel is lett belőle: *szentegyház*; — *Aszófő* helynév, melyben *aszó* völgyet jelent; — *szemöldök*, az összetétel második része *öldök* külön nem él a mai nyelvben, az egész szó annyit jelent: a szem felső része; — *holnap* és *tegnap*, első részük szintén kiveszett az élő nyelvből (Budenz, MUgSz. 105. és 196. ll.); — *negyven, ötven, hatvan* stb. szók második része egy tízet jelentő számnév; — *esztendő* e h. *eszten-idő*, első része a régi nyelvben magában is használatos volt: *eszten ez nap, esztennap*; — ilyen, részben elhomályosult összetételek még a *téhát* kötőszó, *ném, néhol, néhu* és a régi

* V. ö. a *Verős-Szala* mezőnevet Egerben (a. m. verőfényes Szala) Nyr. XVII: 477.

Digitized by Google

néki névmások, melyeknek első fele szintén elvesztette önálló jelentését; — *akkora, mekkora* szintén összetett szók, azonban az egyes részeknek külön jelentése már alig érezhető.

Mihelyt az összetételnek egyik vagy mind a két része kivész a nyelvből, már arra az útra tért az egész szó, hogy a nyelvérzék lassanként nem is tekinti összetételnek. Elősegíti ezt a fejlődést az is, hogy az ilyen elhomályosult összetételnek hangalakja is megváltozik, úgy hogy csak a történeti és az összehasonlító nyelvtudomány segítségével bonthatjuk szét alkotó részeire. Minden nyelvben sok ilyen teljesen elhomályosult összetétel van; a magyar nyelv szavai közül a többi közt a következőkről van kimutatva, hogy eredetileg összetett szók voltak (l. BUDENZ : MUSz.):

ünnep, eredetileg *id-nap*, szentnap;* ma már újabb összetétel lett belőle: *ünnepnap*. Ugyanezen *id* szó van az *idvöz, üdvöz*, ma már mindkét részében elavult összetételben: — *Sajó, Héjó, Berettyó* szók második része a folyót jelentő régi *jó* szó; — *ifjú* így választandó szét *i-fiú*, „kiskorú ember"; — *szomjú, szomjas, szomék*, második részük a *joh, jonh* gyomor jelentésű régi szó; ugyanez a régi szó van ebben: *éhomra* e h. *éh-jonhra*: — *homlok*, az összetétel második része csontot jelentő szó; — *sármány* e h. *sár-mály*, vagyis sárga mellű; — *kengyel* ebből **keng-al*, s azt jelenti: a mi a csizma alatt van; — *monnó* ebből **mol-mol*, a. m. *más-más*; — *nyolcz, kilencz* és *harminczz* számnevek második felében egy tizet jelentő *mis* számnév rejlik; — *nép*, ebből **né-pi*, vagyis nő és (fér)fi; — *férj*, ebből **fij-erje*, a szónak második fele is férfiút jelent. — MUNKÁCSI kimutatta, hogy *eperj* is összetétel vogul *āpärex* édes bogyó. — Valószínűleg összetett szók voltak még ezek is: *elme, ember, magyar, óriás*.

Ugyanegy szó több különböző szóhoz is járulhat mint az összetétel második tagja; ha azután e közös rész önállóságát elveszíti, a nyelvérzék lassanként csak azt tudja, hogy mikép módosítja az első tag jelentését s így idővel az összetétel második tagja egyszerű képzővé válik, s azután új szókat is alkothatunk vele. Így váltak önálló szóból képzővé: *-hat: írhat, tehet*: — *-nyi* a *nyáj* szóból (v. ö. *mindnyájan*): *annyi, ennyi, öt ölnyi*: — *-ször: ötször, hatszor, kétszér*; — *-kor: öt órakor*; — a *-ság, -ség* szintén egy időt jelentő szóból lett képzővé.

Látjuk tehát, hogy két szó mondattani kapcsolatából előbb világosan érezhető összetétel lesz, majd pedig az egyes részek

* Már Sylvester mondja, hogy *ünnep* és *jámbor* „két elrontott szóból" van összetéve. (Corp. Gramm. 26.)

Digitized by Google

önállóságának elhomályosodásával a kapcsolat közöttük mind szorosabbá válik, úgyannyira, hogy az összetett szót a nyelvérzék idővel egységes vagy pedig képzett szónak tekinti. Attól az állapottól, hogy két külön szó egymással szorosabb mondatbeli kapcsolatba lép, egész addig, a midőn mindegyik rész elveszti önállóságát, mind alak, mind jelentés tekintetében, az összetartozásnak különböző fokozata van. A magyar nyelvben az összetett szóknak egyes részei legnagyobb részt aránylag laza kapcsolatban állanak egymással, és még azok is, melyek jelentés tekintetében isolálódtak, igen sokszor világosan mutatják a mondattani kapcsolatot, a mely egymáshoz fűzte őket s külső alakjuk tekintetében könnyen el is válnak egymástól. Így pl. az *ingváll* elég szoros kapcsolat, s még is szétbonható: *Patyolat az inge válla* (Gyulai). Ilyenek:

lábszár: lábszára és *lába szára; — lábnyom: Vaskos lábnyomától* (Arany) és *lába nyoma; — kaszanyél: Fogd meg az én kaszanyelem* (Népdal) és: *kaszámnyele.* Sőt gyakoribb ily összetételeknél a szétbontás: *atyám fia, hajad szála, feled-barátid* Nyr. I: 316. A határozóval és az igekötővel összetett igék is könnyen szétválhatnak: *agyonüt: üsd agyon; szembeszáll, szembe is szálltak, ne szállj vele szembe.*

Nem minden összetett szó, melyet a mai nyelv használ, alakult ily lassú fejlődés által két alkotó részének mondatbeli kapcsolatából. Mihelyt sok oly szót használ a nyelv, mely két külön szóból áll, s e két szó kapcsolatával egy új fogalmat jelöl, ezeknek mintájára a nyelv újabb és újabb összetételeket alkot. Ez esetben már az analogia működik: két szó kapcsolata új fogalmat jelöl, felhasználja tehát a nyelv ezt az eszközt új szók alkotására s a meglevők mintájára mind újabb és újabb összetett szók keletkeznek, melyeknek nem kell már végig menni az önállóvá válásnak ugyanazon fokozatain. Tulajdonképen csakis akkor beszélhetünk az összetételről, mint a szóképzésnek egy új neméről, midőn a nyelv két külön szó egyszerű összekapcsolásával tud egy új fogalom jelölésére szolgáló szót alkotni.

Az összetett szót a nyelvérzék mindig egy egységes szónak tekinti s úgy is bánik vele; ép ezért az összetett szó szolgálhat újabb összetételnek alkotó részeül is. Az ilyen összetételt midőn az egyik alkotó rész már maga is összetett szó, többszörös összetételnek nevezzük; bennük vagy az első tag az összetett szó: *akaszlófa-virág, szélmalomharcz, vénasszonykaparó,*

Digitized by Google

ezerjófű, Balatonfő-Kajár; vagy pedig a második tag: *kapufélfa, anyaszentegyház.*

Tekintve azt a viszonyt, melyben az összetett szónak két része egymással állhat, az összetétel kétféle lehet. Az olyan összetételt, midőn az összetett szó első tagja a másodiknak közelebbi meghatározására szolgál, tehát alá van neki rendelve, alárendelő összetételnek nevezzük. Evvel szemben vannak oly összetett szók is, melyek egyforma mondatrészekből állanak, vagyis ugyanegy fajta mondatrész, sőt beszédrész kapcsolatából keletkeztek, pl. *fúr-farag, dirib-darab, körülbelül.* Ezekben az előtag nincs alárendelve a másodiknak, hanem mindkettőnek jelentése egyforma fontosságú; az ilyet mellérendelő összetételnek nevezzük.

Az alárendelő összetétel alakjára nézve kétféle lehet:

1. Jelölt összetétel, midőn az egyes részeken meg van jelölve a viszony, melyben az egyes tagok egymással, mint mondatrészek állottak. Ilyenek: *egyetért, félbenhagy, agyonüt; rásárfia, Hadakútja, faluháza: madárlátta, szélhordta.*

2. Jelöletlen összetételek, melyekben nincs megjelölve az egyes tagok viszonya. A jelölés hiányának oka vagy az, *a*) hogy különben sincs szükség a viszony jelölésére, mint pl. a jelzős összetételekben: *özvegyasszony, nagyapa, aranyhaj, írótoll* stb.; vagy pedig *b*) a nyelv mellőzhetőnek tartotta a birtok- vagy tárgyi viszony külön megjelölését: *árnap, kenyérhéj; háztűznézés, bűnbánat; hírmondó, békeszerető; kárrallott; háztűznézni; szemlesütve.*

A mellérendelő összetételben a két alkotó rész egyforma jelentőségű: ez összetételnek leggyakoribb neme az úgynevezett *ikerszavak.* Ezek leginkább hasonló vagy ugyanazon jelentésű szók ismétléséből alakulnak s bennük az élő nyelvnek alkotó képessége a legszebben nyilatkozik. Az ikerszók keletkezésének alapja az, hogy a nyelv ugyanazon szó ismétlésével erősebben, hatásosabban akarja kifejezni az illető fogalmat, s játszi kedve mintegy mulat az ismétlődő szónak tetszetős változtatásán. Az ikerszóknak egy másik, számra nézve sokkal kisebb csoportja, ellentétes jelentésű szók kapcsolatából keletkezik.*

* Vannak összefoglaló ikerítések is, minők *hébe-hóba, fünek-fának, tejbe-rajba, barura-derure, tavel-hegyével*; — továbbá osztó, distributiv jelentésűek, minők *egy-egy, hatan hatan, ki-ki,* v. ö. lat. *quis-quis,* szanszk. *dire-dare* stb. (l. BRUGMANN: Begriff der Totalität 4—5).

Digitized by Google

Az ikerszók alakulása a következő módokon történik*:

A) **Ugyanazon szó ismétlődik benne:** *megy-megy; kettő-kettő; jobban-jobban, alig-alig, majd-majd, úgy-úgy.* **A magyar-nyelv jobb szereti egy kissé változtatni az ugyanazon szó ismétléséből keletkező összetétel második tagját. E változás többféle lehet:**

a) **Változik a szó hangrendje, vagyis a magashangú alakkal ugyanazon szónak mélyhangú mása lép kapcsolatba. Rendesen az első a magashangú, a második a mélyhangú rész; az** első szótag legkedveltebb magánhangzója az *i* s vele szemben különböző mélyhangú magánhangzó állhat, leggyakrabban *a* vagy *o*: *nyif-nyaf, giz-gaz, dib-dáb, billëg-ballag, sittëg-suttog, tipëg-topog, kipëg-kopog, rityëg-rotyog, birzës-borzas, bidrës-bodros, dimbës-dombos.* Az első szótag *e* hangjával szemben pedig a második tagban leggyakoribb az *u*: *sete-suta, hebe-hurgya, hereze-hurcza, retye-rutya.*

Néha az ikerszónak mindkét tagja magashangú; ilyenkor az első tag magánhangzói nem ajakhangzók, a másodiké pedig ajakhangzók; rendes *i* — *ë* áll *ö* — *ö*-vel szemben: *gidrës-gödrös, dirmëg-dörmög, csinëg-csönög, pizsëg-pözsög.*

b) Változik a szó kezdete, és pedig vagy úgy, hogy egy magánhangzóval kezdődő szó elé a második tagban egy mássalhangzó járul: *ingó-bingó, elegy-belegy, izgat-bizgat, iczi-piczi, irúl-piriúl;* vagy pedig a szókezdő mássalhangzó helyébe a másik tagban egy másik mássalhangzó lép: *csiga-biga, csere-bere, tarka-barka, zörög-börög* stb. A második tag kezdő mássalhangzója majdnem mindig ajakhangzó; legkedveltebb hang a *b*, előfordul ezenkívül *p*, *m*, *f*, *v* is.

A hasonló alakú ikerszókra vezethetők vissza a nép nyelvében igen gyakori játszi szópárok, melyeknél egyik rész jelentését sem ismerjük külön-külön. Ezek vagy elhomályosult jelentésű szók összetételei, vagy inkább játszi alakulások, melyek önkénytelenül keletkeznek a nép ajkán s alig is van pontosan meghatározható jelentésük. E szók bizonyosan ép oly gyorsan vesznek el, a mily könnyen keletkeznek; ezek a nyelv szókincsének

* Az ikerszók alakulását böven tárgyalta Kúnos I. (Tanulmányok az egyetemi magyar nyelvtani Társaság köréből. 3. f.)

Digitized by Google

valóságos tiszavirágai. Alakulásukat ugyanazon hangtani jelenségek szabályozzák, mint a többi ikerszóét, vagyis részben hangrendi különbség van az összetétel két tagja között: *csentre-csantra, viczkel-vaczkol, lippeg-lappog, titye-totya, czepe-czupa, telle-tulla* stb.; részben a szókezdet különbsége változtatja az előtag alakját: *etyem-petyem, ille-bille, csiri-biri, kala-bala, csete-bota* stb.

c) Változik az ikerszóban a két tag vége; azaz más rag vagy képző járul az első, mint a második részhez: *telides-teli, aligon-alig, végestelen-végig.*

B) Ikerszó alakul hasonló jelentésű szók kapcsolatából: a nyelv ezeknél is arra törekszik, hogy alakjukra nézve is hasonlítsanak egymáshoz: *csúsz-mász, dúl-fúl; ág-bog, csűrés-csavarás, hírnév; tengeres-talpas; híres-neves.*

C) Ikerszó alakúl ellentétes jelentésű szók kapcsolatából: *ad-resz, szánt-vet, jő-megy; étel-ital, adás-vevés, szántás-vetés; jött-ment, hegyes-völgyes.*

A mellérendelő összetétel egyes részei rendesen laza kapcsolatban állanak egymással s a ragozás vagy képzés könnyen szétválasztja őket; pl. *csúszó-mászó, dúlnak-fúlnak, járok-kelek, járó-kelő, ágas-bogas, hírem-nevem, fúrja és faragja* (Arany, Toldi II:6). Sokszor azonban az ilyen összetétel tagjai is oly szoros kapcsolatba jutnak, hogy alkotó részeik nem válhatnak el egymástól: *rukkapál, rukkapálok* (Debreczen), *mendemondák, jött-mentek, perpatvart, zűrzavarba* stb.

*

A következőkben részletesen fogjuk tárgyalni, hogy mi módon alkot a magyar nyelv két vagy esetleg több szó összetételéből új szavakat. Az összetételeket az egyes beszédrészek szerint fogjuk tárgyalni.

I. Összetett igék.

A) Alárendelő összetétel.

Az ige szorosabb kapcsolatba csakis a hozzátartozó határozóval léphet. Csupán egy igénkben olvadt egybe az alany az állítmánnyal: *mennydörög*, egy másikban pedig a tárgy és az állítmány vált egy szóvá: *egyetért*. Majdnem egy szónak tekint-

Digitized by Google

hetjük a következő tárgygyal kapcsolt igéket is: *kezet ad, kezet fog, szemet húny.*

Az állítmány és határozója között már maga a mondatbeli kapcsolat is oly szoros, hogy igen könnyen olvadhatnak egy összetett szóvá, sőt nehéz is megvonni a határt, meddig tarthatjuk két külön szónak az így egybeejtett két mondatrészt, s mikor tekinthető összetételnek. Az igekötőknek nevezett rövid határozó szókat mindig egybeirjuk az igével, ha közvetlen előtte állanak, s az ilyen igekötős igéket mindig összetételnek is tekintjük: *alábocsát, alófoly, alátesz; átmegy, áthoz; beföd, beköszön, benyom; elfut, elhalaszt, elhárít, elszed; kihirdet, kiszór; rátesz, rávall, rázúdít* stb. A régi nyelvben néha két igekötő is járult egy igéhez: *el-kibocsát, el-kiszaggat, el-kirisz; el-beszáll; el-lëvet* stb.

Egyes ragos szók is annyira egybeforrtak néha az igével, hogy valóságos összetett szó lett belőlük: *agyonüt, agyonlő, agyonbeszél, agyonhallgat; egybefoglal, egybefűz, egybeolvad* stb.; *félbeszakít, félbenhagy; félrenéz, félrebeszél, félrelép* stb.; *hátraugrik, hátravet; helybenhagy; széjjeltép, széjjelvág; szembeakad, szembeszáll; végbemegy, véghezvisz, végrehajt* stb.

Ide számítandók még az igeneves összetételek: *fogyton-fogy, folyton-folyt, nőttön-nő, szállton-száll* stb. Az ily összetételek a régi nyelvben sokkal gyakoriabbak voltak, mint ma, s régibb iróinknál majdnem minden igének megtaláljuk ily iker alakját, különösen Pázmány és Faludi nyelvében:

adton-ad, áradton-árad, csalton-csal, égten-ég, esten-esik, éltenészik, felejtten-felejt, fizetten-fizet, fájton-fáj, futton-fut, győnton-győnik, hajolton-hajol, haragton-haragszik, hitten-hisz, hívton-hí, hozton-hoz, itton-iszik, jutton-jut, letten-lesz, mondton-mond, nehezülten-nehezedik, osztton-oszt, rágton-rág, üreghültön-üreghül, szőlton-szól, tagadtan-tagad, tetten-tesz, nyílton-nyit, vitten-visz stb. stb.

Néha a határozói igenévvel alakul az ilyen összetétel: *jövést-jő, látván-lát, sírván-sír, tudva-tud, tudván-tud* (v. ö. NySz.).

b) Mellérendelő összetétel.

Az ikerigék használata gyakori a régi nyelvben ép úgy, mint a mai népnyelvben. Képzésük oly módon történik, mint azt fentebb az ikerszókról általában elmondottuk. Tehát vagy két rokon vagy két ellentétes jelentésű ige kapcsolatából, vagy pedig ugyanazon igének némileg eltérő alakú ismétléséből válik az ikerige.

Digitized by Google

Példák: 1. Rokonjelentésű igék: *ámul-bámul, áskál-véskél, ás-vés, csúsz-mász, csereg-pattog, hal-vész, csillog-villog, csür-csavar, dúl-fúl, dúl-foszt, ér-fér* Faludi, *fúr-farag, fúr-gyúr, hány-vet, hereg-morog* NySz. *húz-von, húz-vonsz, jár-kel, jár-mén, ken-fen, kering-forog, kerül-fordul, korog-morog, kong-bong, nyír-nyes, nyúz-foszt, sí-rí, súg-búg, sürög-forog, szán-bán, szed-vesz* és *szed-ved* (*szedő-vedő* Ver.), *szól-beszél, szőfon, told-fold, toldoz-foldoz, tör-mar, túr-gyúr, üt-vág, üvölt-kiált, üz-füz, üz-győz* Fal., *zeng-bong, zúg-morog, zúr-zavar.*

2. Ellentétes jelentésű igék: *ad-vesz, szánt-vet, jö-megy.*

3. Rokonalakú igék: *billeg-ballag, csonkít-bonkít, csëng-lëng, csepeg-csupog,* Érmellék Nyr. V: 425., *finyorog-fanyarog* NySz., *füregforog* Helt., *himez-hámoz, ímez-ámoz* NySz. (v. ö. *immel-ámmal*), *igyorog-vigyorog, ir-fir* Fal., *izeg-mozog, kendőzik-fendőzik* Bal., *kiáltozbajáltoz, nyémeg-nyámog, téb-láb, tengődik-lengődik, teng-leng, tipodtapod, tipeg-tapog, ut-fut.* Hasonló ikerigék képeztetnek néhány más ikerszóból is: *ágasbogaskodik, ágazbogazik, ágál-bogál* Kriza, *bűvösbájoskodik, csereberél, cserél-berél, diribol-darabol, alásfelez* Kriza.

II. Összetett főnevek.

A) Alárendelő összetétel.

Az összetett főnév leggyakrabban úgy keletkezik, hogy a jelző olvad egybe a jelzett szóval. A *jelzős összetétel* háromféle lehet, a mennyiben az összetett szó előtagja melléknévi, főnévi vagy birtokos jelző.

1. A melléknévi jelzőt, ha új fogalmat alkot a jelzett szóból, tehát nemcsak diszítő jelzője, egybeejtjük vele s a hangsúly majdnem egy szóvá fűzi őket. (V. ö. NyK. XXI:410 s köv. ll.) Az ily jelzős kifejezéseket csak akkor tekinthetjük összetételnek, ha jelentés tekintetében is némi önállóságra jutottak, vagyis ha jelentésük nem egészen ugyanaz, mint a mit a jelző és jelzett szó összetétele egyébként jelentene, ha tehát a gyakori használat annyira egybeforrasztotta őket, hogy a beszélő nem is gondol az egyes alkotó elemekre.

Példák: *aggdada:* anus C. MA. és Erdővid.; *agglegény: aggfü* Göcsej, MNyszet. II: 408; *aggín,* a szőlőtőke vastag dereka Tsz.; *aggszó:* pletyka, Mel. Pós. Zrinyi; *álarcz: apróbarom, aprójószág, aprómarha, aprófa, aprópénz: baleset, balszerencse: boldogasszony: bolondgomba: drágakő: édesfa, édesgyökér: ezerjófű: gazember: kisasszony, kisbíró, kiskirály, kispap, kisajj: melegház: nagyapa, nagyanya: öregapa, öreganya, öregbíró: szentegyház: szépapa, szépanya: vénasszony:* társalkodóné: — igenevekkel: *akasztófa, forgószél, írótoll, fűzőkanál, kötőtű, hálószoba: alattéj, szántszándék:* — számnévvel: *ezermester, négyszög, százhár:, félisten, félkéz, sokszög.*

Digitized by Google

2. A főnévi jelző a legkönnyebben olvadhat egybe a jelzett szóval, s így is alakul a legtöbb összetett főnév. A jelzőnek az ily összetételekben különböző szerepe lehet.

a. Leggyakrabban a jelzett szó minőségét, tulajdonságát jelöli; jelölheti az alakját is (*keresztfa, mozsárágyú, rúdarany*); igen sok esetben képes jelentésű a jelző (*galambtermészet, majomszeretet, vendéghaj*).

Példák: *ácsmester, adógaras, adópénz, adóslevél, aggnőbeszéd, aggnőrege:* pletyka; *ajándékló, ajándékmarha, alamizsnapénz, aljagabona, alkulevél, almafa, álomkép, álomszuszék, álomtáska, angyalbőr:* katonaruha Nyr. VIII: 42; *angyalgyökér, ánizsmag, anyaméh, anyanyelv, anyaszamár, anyaszentegyház, apáczaleány, apátúr, árboczfa, árnyékkép, árnyékvilág, árvaleány, árvaleányhaj, árvíz, asszonyállat, asztagbúza, atyaisten, atyamester, bakaselyem, bakkecske, bakarasz, bakasszony* (Szék.): hermafrodita, *balzsamomolaj, bálványkép, bálványkő, bálványoszlop, bányaváros, baromfi, baromvásár, bársonyvirág, békafü, békalencse, betegágy, betegház, bivalbika, bivalborjú, birsalma, bakacsont, borbélyház, boriszák, borital, borjastehén, czéltábla, czigánykerék, czukorrépa, császárkörte, csodakő, ebrúd, érczkar, erőhatalom, erőszak, farhám, farkasverem, felebarát, felhőszakadás, fajankó, frigyláda, füstpénz, füszerszám, gabonaasztag, gabonaféreg, galambház, galambtermészet, gazdasszony, gazdaember, gombház, gőzfürdő, gyászhintó, gyászkoporsó, gyászruha, gyermekágy, gyermekkor, gyertyavilág, gyöngycsepp, gyöngyház, gyöngyszem, gyöngyvirág, hadnagy, hadvezér, hajfürt, hajszál, halászhajó, hámfa, harangvirág, hasábfa, határkő, herczegasszony, heremék, hétköznap, hídvám, hópénz, húsétel, hüvelykujj, istenasszony, kapupénz, karszék, kávéház, kecskebak, kecsketúró, keresztanya, keresztfiú, keresztnév, keresztfa, keresztoszlop, keresztvas, kézfj, királyfiú, királybíró, koldustáska, konyhakés, köszál, kőszikla, kőbánya, leánygyermek, leányasszony, leshely, loragnép, loragrend, majomszeretet, mákszem, malomkő, méhraj, méhkere, méhser, menyasszony, mennykő, mennyország, mesterember, mestergerenda, mozsárágyú, násznép, orgazda, országgyűlés, ökörszem, örfa, pályahely, panaszbeszéd, pápaszem, parasztember, parasztruha, parázsszén, pártaör, példabeszéd, perjefü, próbakő, rabasszony, rabszíj, rejtekhely, rúdarany, sárvíz, sóakna, szégyenkő, székház, székhely, szélmalom, szélvész, szerszám, szolgabíró, szunyoghálló, társzekér, tőszomszéd, ugarföld, ünnepnap, talpfa, tanúbizonyság, tilalomfa, tündérország, udvarbíró, úrfi, úristen, vármegye, vaskéz, vasmarok, vaskebel, vendéghaj, vendégoldal, vendégástók, röfély, zabgyermek, záporeső, zokszó.*

alfa, ajfa, Nyr. XIV: 236., *alfél, alföld, alin* Herman O. MHal., *alpörös, alszeg, alszél, alvilág: felföld, fülszél, fülpörös: előálom, előszó, előszoba: közfal.*

b. A jelző gyakran azt mondja meg, hogy mire való a jelzett szó, tehát czélját, alkalmazását jelöli.

ábrakpénz, aesszerszám, ágyneut, áldozattornja, bányászcsákány, bocskorvör, borbélypolló, borcsány, borfőmlő, gyermekszobor, hajókötél, hajólapát, jégverem, lábtéz, ládál, polárszék.

Digitized by Google

c. Jelentheti a jelző az anyagot is, a miből a jelzett szó készül:

aczéltükör, almabor, árpadara, árpakása, babliszt, babérolaj, bélszínpecsenye, boreczet, hajfonat, faágyú, faggyúgyertya, kenderkötél, kenderhám, korpaczibere, kristálypohár, kőfal, nádméz, szőnyegsátor, tollseprű.

d. Vannak oly összetett szavaink is, melyekben a jelző nem arra szolgál, hogy új fogalmat alkosson a jelzett szóból, hanem csak világosabbá teszi jelentését. Ez összetételek két hasonló jelentésű szóból állanak; azonban nem ikerszók, mivel az egyik a másiknak magyarázatául szolgál. A legtöbb esetben az összetétel egyik tagja idegen szó, melyet az eredeti szóval magyarázunk; bár gyakran két eredeti szó is alkot ily összetételt:

abroszkendő, agyarfog, alabástromkő, angolnahal, árkospapiros, áruskereskedő, asszonyhölgy, asszonyné, áspiskígyó, bagariabőr, bazsiliskuskígyó, czethal, édenkert, éneknóta, fátyolkendő, fenebestye, fogolymadár, fringiakard, forráskút, jegyes-meny, kalapsüveg, köszikla, kerubangyal, kohkemencze, kométacsillag, kontraktuslevél, líniavonás, mankópálczа, mordálypuska, oczéánumtenger, orvosdoktor, palánkfa, pelengároszlop, sátánördög, seregnép, sámelszék MargLeg., *szeczelszék, szélvihar.* (V. ö. ez összetételek tárgyalását Szarvas-tól a Nyelvőrben XXII:496).

3. A jelzős összetételeknek egyik igen gyakori neme a *birtokos összetétel*, midőn a jelző birtokosa a jelzett szónak. A birtokos kifejezésből leginkább csak akkor lesz igazi összetétel, ha elmarad a birtokviszony kifejezője; s valóban kevés oly összetett szavunk van, melyen a birtokos személyrag világosan megjelöli az összetétel két részének viszonyát: *bábaíre, barátfüle, fejelágya, házhéja, hónalja, istennyila, lábfeje, napkelte, napnyugta, váralja, vásárfia.*

Birtokos összetételnek csakis azokat tekinthetjük, melyekben a jelzett szó valóban birtoka a jelzőnek s ki kell közülük rekeszlenünk az olyan szavakat, melyekben a birtokviszony csak látszótagos. Így azon példák közül, melyeket Simonyi „A szavak összetétele" cz. czikkében (Nyr. IV: 150) a birtokos összetételek között sorol el, el kell hagynunk az ilyeneket: *atyafiiság, bajtárs, barónfi, bánatvirág, betegágy, békeszó, boszorkánylevány, búcsáhang, dinnyeföld, dologidő, ebrud, ékszer, ékeszó, férfikor, füstpénz, gyermekjáték, juhnyáj, macskamadrág* (tészta), *mesevilág, örömapa, örömének, örömzaj, rabbilincs, rabszáj, szalmatüz, szerencsekártya, vacsoracsillag, várhegy* stb. stb. Mindezekben s még sok hasonló összetételben az előtag nem valóságos birtokosa a jelzett szónak, így pl. az *örömapa* nem az örömnek apja, a *mesevilág* nem a mesének a világa, s a *szalmatüz* sem a szalmának a tüze, hanem bennük az előtag minőségi jelzője a

Digitized by Google

második tagnak, tehát ép oly összetételek, mint a második pontban elsoroltak. Még azokat sem tekinthetni igazi birtokos összetételeknek, melyeket birtokos kifejezésekké lehet felbontani, mint *dinnyeföld — a dinnye földje, gyermekjáték — a gyermek játéka, várhegy — a vár hegye*, **mivel ezekben is a birtokos kifejezés már némileg képes beszéd; ezeket az összetételeket így lehet magyaráznunk: föld, a melyen dinnye terem; gyermeknek való játék; hegy, a melyen vár áll stb.**

Igazi birtokos összetételek a következők:

ablakráma, ablaktábla, ágyfő, ágyláb, ágyoldal, agyvelő, ajtófél, ajtófélfa, ajtókilincs, ajtózár, állcsont, állkapocs, árokhát, ásónyél, békanyál, békateknyő, széhgyűlés, csákányfok, csigahéj, csigatekenő, csizmasarok, csizmaszár, csizmatalp, csontvelő, csőszkunyhó; darázsfészek, disznópásztor, ebcsont, egérfark, éjfél, faág, fahéj, fartő, fejtető, gyertyabél, hajófenék, hajóderék, halcsont, halikra, határszél, házhéj, házfödél, hegyhát, hegyfok, hegyoldal, hegytető, hétfő, hímlőhely, hónalj, kakasszó, kakastaréj, kapanyél, kapufélfa, kardlap, kopjatok, kosmony, lábfej, lábnyom, lábszár, lábújj, ládakulcs, lófark, lőszőr, lúdláb, lúdhús, madárfészek, malomkerék, napfény, napvilág, nyúlhús, nyúlláb, ostorhegy, ökörfark, ökörnyelv, ökörszem, párnahéj, pókháló, sárkánytej, sárkányvér, sástoll, sebhely, szájíz, tejfel, tengerpart, tikmony, várbástya, vérszag, vérfolt, világrész, vízfenék, vízfő, vízözön, vízpart, zsiványtanya.

Birtokos összetételnek kell tekintenünk az olyan összetett főneveket is, melyeknek második része igéből rendesen *-ás, -és* képzővel alkotott főnév. Ezekben a jelző a második rész alapigéjével vagy alanyi, vagy tárgyi viszonyban van.

a. Alanyi viszonyban van az első tag a másodikkal: *ágyékfájás* (v. ö. az ágyéka fáj), *ágyékfájdalom, ajakdagadás* (v. ö. az ajka dagad), *bélfájás, bőrhámlás, czombfájás, égzengés, égdörgés* (v. ö. az ég zeng, dörög), *főfájás, hajnalhasadás, hasfájás, hasrágás, kígyómarás, könnyhullás, oldalfájás, orczapirulás, szempillantás, térdhajlás.*

b. Tárgyi viszonyban van az első tag a másodikkal: *abrakgyűjtés* (v. ö. abrakot gyűjt), *adószedés, adófizetés* (v. ö. adót szed, fizet), *ágyretés, álomhüvelyezés* (v. ö. álmot hüvelyez), *atyaölés, bajvivás, bálványimádás, baromtartás, békességszerzés, borivás, hosszúállás, bőrgyártás, búcsújárás, búzaszentelés, csalvetés, csapfúrás, csecsszopás, cselvetés, emberölés, énekmondás, érvágás, favágás, fegyverforgatás, fejtörés, fejvesztés, földmérés, földosztás, frigykötés, hadszerzés, hírmondás, hitszegés, időtöltés, kárlátás, körvallás, kedvtöltés, képfaragás, képmutatás, kézfogás, kínszenvedés, könnyhullatás, lábmosás, lólopás, magaelhagyás, magamegalázás, okvetés, ördögűzés, pártütés, számadás, szégyenvallás, székállás, szószaporítás, tehervisselés, térdhajtás, törvényszegés, ünnepszentelés, vérontás, versírás.*

áldozattétel, bizonyságtétel, bizonyságvétel, bucsúvétel, emberszeretet, erőszaktétel, hűséget, jóakarat, lélekismeret, magaviselet, tanúságtétel, vallástétel.

Digitized by Google

Határozós összetétel.

Összetett főnév úgyis keletkezik, hogy a határozó áll a főnév elé, mint jelző. Az ilyen összetételek rendesen összevonás által keletkeznek: *általdeszka, általfa, általgerenda* e h. által fektetett deszka, fa vagy gerenda; *általút*, e h. által vezető út; *kiút* e h. kivezető út; *összemarok*, össze szorított marok; *félrehely*, félre eső hely; *beharangszó* Nyr. III:275. IV:226. behivó harangszó; *tejbekása*, tejbefőtt kása; *borbakörte*, Nyr. XVIII:459, borba főtt körte. — Így keletkezett összetételek analogiájára több oly összetett szó is alakult, melyben a főnév jelzője egy ragos szó vagy egy határozószó: *keresztülszalma* Nyr. VI. 366; *kiajtó, félreelmével, visszaemlékű ember, koránkáposzta* (Lehr, Toldi 19. l.); *Félrezúgon* fekvő kicsi házához tart, T. Sz. V:83; Halált hozó *félreharangszóra*, Lipcsey Á. Költeményei; — *ellenbástya, ellenfél; fönszó* (azelőtt *fölszó*).

A határozós összetételeknek egy része úgy keletkezik, hogy határozós igéből alkotunk főnevet: *arczulcsapás, arczulverés* (arczulcsap, arczul ver), *bérbeadás* (bérbe ad), *egyedüllét, egyedülvalóság* (egyedül van), *észrevétel* (észre vesz), *szemrehányás, szemrevetés, tárollét.*

Igés összetételek.

Néha egy egész mondat válik jelzővé s úgy áll a főnév előtt (v. ö. NyK. XXIII:146—8.); az ilyen jelzős kifejezésből is válhatik összetett szó, s ez esetben az összetétel első tagja ragozott ige: *bánomkert* Nyr. I:230; *lesipecsenye* Nyr. VII:477; *bujzsák, üssedbot* Nyr. VIII:184; *gondolomdolog* Faludi; *nehántsvirág, térjmegnteza.*

B) Mellérendelő összetétel.

Az ikerfőnevek vagy rokon, vagy ellentétes jelentésű szók kapcsolatából, vagy ugyanazon szónak, rendesen változott alakú ismétléséből keletkeznek:

a. Rokon jelentésű szók: *ág-bog, ága-bogácska, bábánat, bábáj, bűvölés-bájolás, csete-páté, császás-mászás, csűrés-csavarás, fecse-locsa, gőz-gaz, hímezés-hímozás, hír-név, haza-rona, járás-kelés, ország-világ, perpatrar, sírás-rívás, sürgés-forgás, tűrés-szenvedés.*

b. Ellentétes jelentésű szók: *étel-ital, írás-olvasás, jövés-menés, szántás-vetés.*

Digitized by Google

c. Szóismétlés: *czele-czula, czicze-micze* Nyr. XVII: 226, *cziczuka-maczuka, cseperő-csepp, cseppedős-csepp* Kriza, *csere-bere, csiga-biga, dib-dáb, dirib-darab, kaja-baja, lib-láb, lim-lom, mende-monda, ringy-rongy, zenebona.*

d. Némely ikerszó csak ragozott alakban használatos: *éjjel-nappal, fától-fától, fához-fához, fának-fának, sebbel-lobbal, télen-nyáron, tővel-hegygyel, törirül-hegyire; vége-hossza, kénye-kedve.*

III. Összetett melléknevek.

A) Alárendelő összetétel.

Az összetett melléknevek kétféleképp keletkeznek; vagy jelző járul a melléknév elé s evvel együtt válik összetett szóvá, pl. *aranysárga, dúsgazdag;* vagy pedig egy jelzős szóhoz járul melléknévképző s így lesz az egész kifejezésből összetett melléknév, pl. *aranyszinű* ebből: *arany szín, jószivű* ebből: *jó szív.*

1. A melléknévnek az összetételben kétféle jelzője lehet, és pedig főnévi vagy melléknévi.

a. Főnévi jelzővel: *aranysárga, aczéltiszta, bársonyszép, csodaszép, darázskarcsú, galambősz, hajnalpiros, hófehér, jéghideg, kökénykék szem, mézédes, nyílsebes, pihekönnyű, szűztiszta, tejfehér, tengerzöld, tündérszép, vérpiros, vérvörös, villámgyors.*

b. Melléknévi jelzővel: *dúsgazdag, holtteleven, lágymeleg, százszorszép, tősgyökeres, rakmerő.* Szinek árnyalatainak jelölésére szolgáló jelzők: *világoskék, sötétkék, haragoszöld, örökzöld, szögsárga-barnavörös, kékeszöld, hupikék* stb.

2. Az összetett melléknevek nagyobb része jelzős főnévből keletkezett a következő képzők hozzájárulásával: *-ú, -ű; -s; -i; -nyi.*

Példák: *a. angyalszájú, aranyszájú, apjakorú, anyádkorú, azombeszédű, bársonyszinű, hamuszinű, geszlengeszinű* stb., *borizú, jázú* stb., *együgyű, csigavérű, egyhangú, egyértelmű, egynevű, egyszarvú* stb., *féleszű, félkezű, félkegyelmű, kalyafejű, lánghullámú* bor Pet., *kétszinű, kétélű, kecskecsecsű* szőllő, *rókalelkű* bátya Ar., *rózsaszinű, rashomlokú* Detre Ar., *hét-tollú* buzogány Ar.: *agálszivű, galambepejű, kalyahitű, disznóbélű.*

b. darutollas, borjúszájas, holdvilágos, medveinyös, pókhálós, vérfoltos, drágaköves, harmadnapos, aranysarkantyús — *egyemeletes, kétemeletes, ötaraszos, hatakós, kéthuhacsos.*

c. apámkori, egyhasi, kalyaházi, semmiházi, multévi, jövevi, hatnapi, kétheti, átszéli, esthajnali.

d. puskalövésnyi, köhajtásnyi, istálnyi, hatsaraszny, karomfeketényi.

Digitized by Google

Igenevek.

A melléknevekkel együtt kell tárgyalnunk az olyan összetételeket is, melyeknek második tagja melléknévi igenév. Ezekben az előtagban levő főnév vagy melléknév különböző viszonyban állhat a második tagban álló igével. Az előtag lehet az igének alanya, tárgya vagy határozója.

1. Alanyos összetétel.

a. *ágyékafájó, bélfájó, hasafájó, fogafájó, hasafolyós, inaifájó, lábafájó, lépefájós, magrafolyó, magraváló, oldalafájó, orrafájó, szemefájó* stb., *szinehagyó, vérefolyó, vérehulló; — baromélő, farkasordító, kakasülő, cséphadaró.*

b. *agyafúrt, anyaszült, ebadta, ebugatta, eszefogyott, eszefordult, eszefúrt, eszereszett, fejefordult, fejehiult, feneette, gutaütött, hidegrett* tag, *hirereszett, inaszakadott, istenadta, istenteremtette, istenverte, kedrefordult, kedretölt, kezeaszott, kezemegaszott, lánczhordta, madárlátta, mohlepte, magvaszakadt, magvaveszett, napégette, nyakaszegett, porlepett ing* Arany., *szárnyaszegett, szúette, testeszakadt, tüdejeveszett, tüzégette, ügyefogyott, vérmosta, véráztatta föld.*

Ez összetételek ***b.*** csoportját Simonyi úgy magyarázta (Nyr. IV:441), hogy eredetileg birtokos összetételek voltak: *isten adata* helyett mondták *isten adta;* az újabb kifejezéseket pedig hamis analogia szülte, mely „az *isten adtá*ban nem látott egyebet, mint a tárgyas perfectum harmadik személyével egészen egyformán hangzó alakot: *adta.* Így termettek a befejezett cselekvés harmadik személyével egyező alakban *ördög-kötötte, kő-ütötte* stb.“ Ez a magyarázat megfejtetlenül hagyja az ***a.*** csoport szavait, valamint a ***b.*** csoportból az *eszefogyott, kedretölt* stb. féléket; ép ezért sokkal természetesebb és valószinűbb is Zolnai magyarázata (NyK. XXIII:147) a ki ez összetételek első tagjában jelzőül használt egész mondatot lát: „az olyan példákban, mint a *keze-megaszott ember,* a *keze megaszott* jelző valóságos igés mondatnak is tekinthető, melyben nem igenévvel, hanem multidejű igealakkal volna dolgunk. Így kell magyaráznunk a többször fejtegetett *isten-adta*-féle jelzői kifejezéseket is. Ezekre nézve is Arendtnek kell igazat adnunk, ki e kifejezést: *egy isten-adta szív* ekként magyarázza: unum (deus dedit id) cor. . . . . tehát ez igenevek nem egyebek, mint valóságos tárgyas ragozású harmadik személyű mult alakok, melyek teljes mondatok állitmányaiként szerepelnek, alanyuk lévén ama

Digitized by Google

névszó, a melylyel kapcsolatban állnak.“ * Ugyanezt a magyarázatot alkalmazhatjuk az *a.* csoportbeli összetételekre is, melyeknek első **tagja** szintén egész mondatból vált jelzővé: pl. *szemefájó ember* a. m. (*a kinek a szeme fájó, olyan*) *ember.*

2. Tárgyas összetétel.

Összetett szavainknak egyik legszámosabb csoportja úgy keletkezik, hogy az *-ó, -ő* végű igenév válik egy szóvá az igéhez tartozó tárgygyal; az ilyen összetételekben a tárgyrag mindig elmarad, kivéve ezt: *egyetértő.* Hasonlókép alakul néhány összetett szó a *-t* végű igenévvel is.

Példák: *ablakcsináló, abrakgyűjtő, ágymelegítő, álomfejtő, álomlátó, aranyéró, aranymosó, aranytermő, árnyéktartó, bajtévő, bálványimádó, bokorugró, borméró, bosszúálló, búcsájáró, csodatévő, egérfogó, embergyűlölő, énekmondó, étekfogó, faltörő, fegyverforgató, földméró, gyertyamártó, gyöngytermő, halálhozó, hamúvevő, házőrző, háztűznéző, helytartó, hírmondó, hűshagyó, igazmondó, istentagadó, jóterő, kéménysepő, keszkenő* (kézkenő), *kőfaragó, leánynéző, lélekvesztő, mindentudó, nagyiható, őrdögűző, fártfogó, sírásó, számadó, szavahihető, szíjgyártó, szőfogadó, szószólló, tisztviselő, tűzhányó, útmutató, útvesztő, vasverő, vérszopó, világbíró, zászlótartó; — milévő, a-mondó, maga-hányó, egymás-szerető.*

borissza, bormegissza, bornemissza, sernemissza; — perveszti, szájtáti, szája-táti (l. az *-i* képző tárgyalását); — *kárvallott; hírvesztett, hitehagyott, hiteszegett, hitetagadt, eszefelejtett, magafeledett, magabitt, magamegáint, színeshagyott, urahagyott, tisztességvesztett, útavesztett.* Ide sorozhatók: *katonaviselt* ember; *éjhallt* víz; mely egy éjen át állott. Kriza Vadr.

Ide kell sorolnunk a *-talan, -telen* képzővel ellátott tárgyas összetételeket is: *adófizetetlen, bosszúállatlan* Debr., *dolgytehetetlen, hasznavétlen, írástudatlan, okvetetlen, szófogadatlan* Tsz.

3. Határozós összetétel.

Az igenév, főleg az *-ó, -ő* végű, gyakran egybeolvad az előtte álló határozóval:

alábbvaló, alattvaló, arravaló, alávaló, alkalmasintvaló, ágyhavaló, hábravaló, útravaló, mindenáttvaló, fülbevaló, nyakbavaló, mellrevaló, ajtómálló, útomálló, fülbemászó, fáinfaggó, nyakbavclá; messzelátó; ülemálló (rahanemű, Nyr. III:232), *cheakolt, ékhelhalt, agyársusult, parázsbansült.*

* Így magyarázta nálunk már BENAL. l. pl. a Szép. Foll. kézirat III:20 V. ö. még GYARMATHI Nyelvmesterét, idézve Erdi Múz. kiadv. V:47.

Digitized by Google

B) Mellérendelő összetétel.

Az iker melléknevek is háromfélekép alakulnak:

1. Rokon jelentésű szavakból: *ágas-bogas, csúszó-mászó, hiresneves, nagy hirü-nevü, huzó-vonó, ingó-mozgó, járó-kelő, okos-ravasz, peres-patraros, szedte-vette, tenyeres-talpas.*

2. Ellentétes jelentésű szavakból: *jött-ment, jövő-menő, látóhalló, hegyes-völgyes.*

3. Hasonló alakú szavakból: *apró-cseprő, apró-töprő, bidresbodros* Udv. m., *birzes-borzas* Orosh., *csajda-bajda,* neveletlen Nyr. VI: 134., *csajka-bajka* Nyr. III: 140., *csonka-bonka, dib-dáb, elegy-belegy, enczen-bencz, encsen-bencs, girbe-görbe, görcsös-börcsös, hebehurgya, hegykebetyke, here-hura, horgas-borgas, horihorgas, ias-fias, likas-bikas, locsifecsi, locs-pocs, pípes-púpos, szurdi-burdi, tarka-barka, torzas-borzas, üllő-füllő.*

élten-eleven, merödön-merő, tisztádon-tiszta, ujdonat-új, vadon-vad.

A mellérendelő összetételhez kell számítanunk az olyan melléknevket is, mint *pirosfehérzöld, barnapiros, feketesárga, sárgakék* stb.

IV. Összetett számnevek.

A mai magyar nyelvben egyszerű számnévnek érezzük az egytől tízig terjedő sort, továbbá a tizesek jelölőit s e számokat: *száz, ezer, millió.* A többi mind összetétel által alakul és pedig a tizes és huszas számsorban az előtagon meg is jelöljük az összetételt: *tizenkettő, huszonhárom* stb., (azaz *tizen* fölül *kettő*), a többi számsorban jelöletlen marad: *harminczhat* stb. A százasok, ezresek és milliók többszöröseit szintén jelzős összetétellel fejezzük ki: *hatszáz, tízezer.*

Iker számnevek vagy ugyanazon számnév ismétléséből vagy két külön számnév összetételéből keletkeznek: *egy-egy, kettő-kettő* stb.; *egy-kettő, tíz-húsz* stb.

V. Összetett névmások.

A névmásoknak igen nagy része összetétel által keletkezett és pedig mindig jelzős összetétel által. Ilyen összetett névmás a nyomatékos visszaható névmás: *én magam, ënmagam, ënnenmagam, të magad, tënmagad, tënnenmagad* stb.

Összetett mutató névmások: *emez, amaz; emennyi, amannyi; ekkora, akkora; ugyanez, ugyanaz; ugyanilyen; ugyanolyan; ugyanennyi, ugyanannyi; ugyanekkora, ugyanakkora, effféle, afféle; ilyen-*

Digitized by Google

féle, olyanféle. Továbbá a régi nyelvnek következő névmásai: *ezennyé, ezennyi; amannyi, azannyé, azannya, azannyi; — mëgannyi, egyannyi.*

Összetett kérdő névmások: *kicsoda, micsoda; miféle, minemű, mekkora.*

Határozatlan névmások: *valaki, valami, valamely, valahány, valamelyik, valamilyen; akárki, akármi, akármely, akármelyik, akármilyen, akárhány, bárki, bármi, bármely, bármelyik, bármilyen, bármennyi; mindenki, mindegyik, mindnyája; sënki, sëmmi, sëmelyik, sëmilyen, sëmmiféle, sëmekkora; némi, némelyik, néhány,* s a régi nyelvben: *néki.*

VI. Összetett határozószók.

I. Alárendelő összetétel.

A határozószóknak egy része ép oly jelzői összetétel által alakul, mint a határozatlan névmások:

valahol, valahova, valahonnan, valahogy, akárhol, bárhol, mindënhol, sëhol, néhol.

Mutató szókkal alakult összetételek:

ëhol, ihol, ahol; emide, amoda, ëminnen, amonnan; emerre, amarra, imhol, imígy, imitt, emitt, amott, emígy, amúgy, ugyanott, ugyanoda, ugyanonnan, ugyanúgy.

Jelzői összetételek a következők is:

annakelőtte, ennekelőtte, annakokáért, annakutána, annakfölötte: azonközben, azonképpen, azonhelyt stb.; *idehaza, odaháza: itthon, otthon; — mezítláb, négykézláb, hanyatt-homlok, szemlátomást, baromostobán.*

Névutós szóktól alakult határozók: *délelőtt, délután, idejekorán, rendkívül, rendszerint.*

Határozószókat alkothatunk névszóval kapcsolt határozói igenevekből is; ez igenevek az összetétel első tagjául szolgáló névszóval vagy alanyi vagy tárgyi viszonyban állanak (V. ö. Nyr. IV: 389.).

a) Alanyi összetétel: *arczpirulva, eszeveszve, fejcsüggve, időjutva, időtelve, időmúlva, kezeresztve, könnyehullva, lélekszakadva, lelkeszakadva, szívszakadva, szívszorongva, véreszakadva, verítékszakadva: szerelmedúltan, szíveszakadtan.*

b) Tárgyas összetétel: *alkalomejtve* (Székelység), *békeresztve, csataresztve, farkesórálva, földrázva, időtalálva, időrárva, kalapleréve, karöltve, szárnyaszegve, szemlesütve, szembeköte, szemmeresztve, vállvonítva, vállretve; — szárnyaszegetten.*

Digitized by Google

II. Mellérendelő összetétel.

Összetett határozószók alakulnak: 1. egy-egy határozószó ismétléséből: *alig-alig, már-már, néha-néha, olykor-olykor, úgy-úgy* stb.

2. Rokonértelmű és alakú határozószók kapcsolatából; ide sorozzuk azokat a határozószókat is, midőn ugyanaz a szó más-más raggal ismétlődik: *aligon-alig, eliges-elig* Csikm., *aligség-alig* Abauj, Nógrádm.

általellenben, belesleg-belé, csupádon-csupa, ëcczëres-ëcczëribe Kriza, *egyes egyedül, egyes-egyig, éjten-éjjel, éjten-éjtszaka, véges-végig, réges-régen, unos-untig, szünes-szüntelen, esten-estig, gyakortább-gyakorta, környös-körül, sebbel-lobbal, szegről-végről, szemtől-szembe, szerteszéllyel, szerte-szét, telesleg-tele, teljes-teli, teliden-teli, unos-untalan, ügygyel-bajjal.* Ide valók az ilyen ikerszók is: *tél-tál, hébe-hóba,* (magyarázata Nyr. XXI:99), *ámmel-ámmal, nyímmel-nyámmal.*

3. Különböző, sőt néha ellentétes értelmű szókból: *alá-föl, alásföl, éhen-szomjan, éjjel-nappal, ide s tova, elül-hátul, körül-belül, maholnap, nyakrafőre, összevissza.*

VII. Összetett kötőszók.

Az összetett kötőszók kétfélekép alakulnak:

1. Két kötőszó, vagy egy kötőszó és egy határozó szó kapcsolatából: *hanem, csakhogy, mégis, mégsem, ámde, ámbár, ugyanis, hogyha, habár, bárha, noha, mintsem, mintha, merthogy, minthogy, mivelhogy.*

2. Kötőszókká lesznek két vagy több szónak mondattani kapcsolatai: *mindazonáltal, mindamellett, következésképpen, annak-folytán, annakokáért, e szerint, ennélfogva, ekképpen;* — egész mondatból lett kötőszók: *jóllehet, tudniillik, azaz* (l. MKszók. I. és Zolnai Mondattani bův. NyK. XXIII.).

Hibás összetételek.

Az összetett szavak vagy alkotó részeik mondattani kapcsolatából jönnek létre, vagy pedig az ily módon számos esetben létesült kapcsolat mintájára alkotja őket a nyelv. A nyelvújítás óta azonban sok oly összetett szó került a magyar nyelvbe, melyeknek alkotására nem a magyar nyelv szavai, hanem ide-

Digitized by Google

gen nyelvekben dívó összetételek szolgáltak mintául. Az ily szavakat, habár egy részük a magyar nyelv szókincsének közkeletű elemeivé vált, hibás összetételeknek kell tekintenünk, mivel nem a magyar nyelv alkotó szelleme szülte őket. A hibás összetételek legszokottabb módjai a következők:

1. Összetett igék. A magyar nyelvben az igék csakis a hozzájuk tartozó határozóval alakulhatnak összetett szóvá; csak egy esetben vált alany és állítmány egy szóvá, s szintén igen ritka esetben egyesült a tárgy az igével. Mindezen összetett igékben a tárgy és a határozó jele megmarad; csupán az összetett igenevekben nincs meg a tárgy jele (*kárvallott, bajvívó, háztűznézni*). Hibás tehát minden olyan összetétel, a melyben a tárgy, a maga ragja nélkül áll a ragozott ige előtt: *árverez, gondvisel, kárpótolja, képviseli.*

2. Összetett főnevek. A főnév előtt rendesen jelző áll, mint az összetétel első tagja; ezenkívül még egyes határozókkal is alakulhat összetett főnév (*általút, felföld*). Azonban ige és névszó a magyarban összetett szót nem alkothat; még kevésbbé lehetséges, hogy az összetétel első tagja csonkított igető. A népnyelvben van ugyan néhány szó, mely ilyen igés összetételnek látszik, azonban ezeknek előtagja is vagy főnév, vagy képzőjevesztett igenév: *fenkő, fénkő, fentok, féntok* Tsz.[2]; az egyszerű *fen, fén, fén* is járatos „fenőkő" értelmében: „add ide azt a *fent*" Pest m. Nyr. IV: 3. *kaszafén* Tompa: Költ. V: 56. (vö. még Tsz.[2]); *csaltojás*, Nyr. II: 422; első része névszó, v. ö. *csalba hannyi* Nyr. XXII: 240, *csalt vetni* Nyr. XIV: 429, XVII: 415; *leshely* v. ö. *lesben áll; zokszó*, előtagja szintén névszó, v. ö. *zokon venni*. Néha az igés összetétel úgy alakul, hogy egész mondat válik jelzővé: *bánomkert* Nyr. I: 230, *gondolomdolog; bájzsák, üssedbot* Nyr. VIII: 184. Helytelenek azonban az olyan összetételek, midőn a harmadik személyű ige, vagy pedig a megrövidített igető áll a névszó jelzőjeként: *kötszó, mérón, fékhely, ronzerő, láteső, lelhely, réfangyal* stb. Az ilyen összetételek mind a német nyelv szavainak mintájára keletkeztek.

3. Összetett melléknevek. Ezek is csupán jelzős összetételek lehetnek, a mennyiben az összetétel előtagja — akár főnév, akár melléknév — csakis a jelzett szóval jelölt tulajdonságnak közelebbi megjelölésére szolgálhat, mint pl. *csodaszép, aranysárga, dúsgazdag.* Azonban sohasem olvad egy szóvá a magyarban a melléknév a határozóval, s még kevésbbé lehetséges, hogy ez a határozó ragja nélkül kerüljön a melléknév elé, mint az az ilyen összetételekben történt: *szellemdús, reménydús, eszmeszegény, vízbő, szójukar, tisztelettelteljes, életképes, munkaképtelen* stb. Ezek az összetételek szintén csakis a német nyelvben igen gyakori *geistreich, hoffnungsvoll* féle összetett szavak mintájára keletkeztek.

Digitized by Google

MÁSODIK SZAKASZ.

A szóképzés.

Bevezetés.

Ismeretes dolog, hogy a szóképzésnek legtöbb faja összetételből keletkezett, s a képzők nagyrészt egész szók voltak, melyek idővel — az összetételnek elhomályosodásával — jelentésökben megfogyatkoztak s végre kiejtésükben is rendszerint rövidséget szenvedtek. Ismert példák e tekintetben a mi *-hat, -het; -ság, -ség; -beli; -féle* képzőink, melyeket látni fogunk a magok helyén.

A jelentésbeli megfogyatkozás, illetőleg az eredeti jelentésnek elhomályosodása különösen fontos, mert csak ez által válik lehetővé, hogy egy-egy képző idővel olyan széleskörű használatra tesz szert. A míg pl. a *-ség* képzőnek érezték idői jelentését, addig csak olyan kifejezések alakulhattak vele, minők pl. *gyermekség, ifjúság, vénség.* Mihelyt azonban ezek a szók metonymia útján a gyermeki, ifjúi s vénkori állapot és tulajdonság jelentését vették fel: mindjárt keletkezhettek mintájukra egyéb ilyen elvont kifejezések, pl. *szépség, rútság, vitézség, gyengeség, szerencsétlenség, boldogság* stb., melyeknek aztán se szeri, se száma.

Az utóbbi kifejezések már az előbbieknek analogiájára keletkeztek, s így látjuk az analogiát szerepelni a szóképzésnek minden fajában. Az analogiának ezt a szerepelését arány-analogiának nevezhetnők, mert pl. midőn a *gyengeség* főnevet képezték, voltaképen a következő arányt egészítették ki: *vén : vénség = gyenge : x.*

Digitized by Google

De az arány-analogia nemcsak olyan szókat hoz létre, melyekben kész alapszóhoz egyszerüen hozzájárul valamely járatos képző, hanem sokszor hamis analogiává lesz, a mely egyik vagy másik irányban megtéveszti a nyelvérzéket, úgy, hogy vagy alapszónak vesz olyasmit, a mi azelőtt nem volt meg mint önálló szó, vagy pedig képzőnek olyasmit, a mi előbb nem volt képző. Mind a két esetre csak egy-egy példát idézünk (l. bővebben Simonyi Zs.: „Az analogia hatásairól, főleg a szóképzésben“ 1881).

Codexeink korában *egyetem* főnevet nem ismertek, csakis ezt az adverbiumot: *egyetemben*, ez pedig lehet, hogy az *egyett, együtt* származéka volt (**egyetlen-ben*, v. ö. *igetőn* GuaryC., *egyettlen-be* EhrC.). Minthogy azonban *egyetemben* olyan ragos alaknak látszott, mint *veremben*, *kezemben*, s minthogy az utóbbiak mellett ilyen melléknevek divatoztak: *verembeli*, *kezembeli*, a Döbrentei-codex fordítója ezt a melléknevet is megalkotta: *egyetembeli* („egyetembeli tisztelet“ : collaudatio). Ugyanilyen analogia alapján hozták divatba a nyelvújítók magát az *egyetem* főnevet (eleinte ‚világ-egyetem, mindenség‘ jelentésével).

Ez az úgynevezett elvonás által való szóképzés, melynek egyes esetei egészen kétségtelenek; pl. *liczitál : liczita*, *rekszál : veksza*, *irkál-firkál : irka-firka* (l. az analogiáról szóló értekezésen kívül Simonyi: Magyar Nyelv I:22., II:114. Albert János: A gyökelvonásról, Nyr. XXI:49).

Látszat által keletkező képzőket lesz alkalmunk látni a részletes tárgyalásban. Itt csak a legszembetünőbb eseteket említjük, először is a műveltető *-aszt*, *-eszt* képzőt, mely az újabb *mul-aszt*, *fogy-aszt*-féle igékben van alkalmazva. A *nyugosz-ik : nyugosz-t*, *vénhész-ik : vénhész-t*-féle szópárok, továbbá a *válasz*, *eresz*-féle főnevek bizonyítják, hogy a *válasz-t*, *eresz-t* igékben tulajdonkép csak a *t* volt a műveltető képző. De a *választ*-félékben a nyelvérzék idővel az egész *-aszt* szóvéghez fűzte a műveltető jelentést, mintha *vál(ik)*-féle igék származékai volnának. — Hasonló eredete volt a gyakorító *-gat*, *-get* képzőnek: *ütöget*, *olvasgat* stb. Szilasi fejtette ki legújabban (NyK. XXIV. k.), hogy ilyen párjuk eleinte csak a *-g*-végű gyakorítóknak lehetett, pl. *lóg : lógat*, *mozog : mozgat*, *hunyorog : hunyorgat*, *csavarog : csavargat*. Minthogy pedig ezek nagy számmal voltak, az egész *-gat*, *-get* szóvéghez

Digitized by Google

lassanként hozzáfűződött a ‚gyakorító átható' jelentés, s így lett belőle külön új gyakorító képző. — Így keletkezhetett a legtöbb más úgynevezett **képzőbokor** is, melyekben két, sőt három képző idővel egységes képzővé forrt össze.

A legtöbb szó képzését megmagyarázhatjuk az eddig említett módokon. Mégis sok szónak az elemzésével nem boldogulunk, sok szónak a formája nem akar meghajolni az általános érvényű szabályok alá. Például a *forgács*, a mely M. A.-nál *fargács*-nak is van írva, kétségkívül a *farag* ige családjához való, s kérdenünk kell: hol vette magát az *ács* képzője? Baranyában az esthajnali időt *süthenyős*-nek is mondják, holott sem *süthen* igénk, sem pedig *-henyős* képzőnk nincsen.

Ama tényezők közül, a melyek e szabálytalan képzésekre alkalmat adhattak, legfontosabb egy *lelki ok*, mely közvetetlen folyománya a képzettársulás lélektani törvényének. Az olyan szók, melyek egymással kapcsolatos fogalmakat fejeznek ki — tehát első sorban *a rokonértelmű szók — egymásnak alakját is befolyásolják.*

I. Kezdjük a legegyszerűbb észlelettel: azzal, hogy a *rokon fogalmak szeretnek egyenlő képzésű szókban kifejeződni*, vagyis *a rokonértelmű szók szeretnek magukuak azonos képzőt választani.*

Így pl. a cselekvésnek ismétlését ma legtöbbször vagy a *-gat*, *-get* képző fejezi ki, vagy pedig az igekötő ismétlése. Ha már most valamely új ige alkotására más, ritkább gyakorító képzőt választunk, erre rendszerint valami különös okunk van. Kossuth egy levelében alkotott ilyen új igét, mikor ezt írta: „Az én *kialvadozó* mécsem pislogása nem kölcsönözhet semmi világot" (1883. IV. 30. Szilágym. alispánjához). Közönséges eszközeinkkel ezt így fejeztük volna ki: az én *ki-kialvó* v. *már-már kialvó* mécsem. Miért irt Kossuth, új szót alkotva, *kialvadozó* mécset? Alig csalódunk, ha magyarázatul azt teszszük föl, hogy az iró lelkében ugyanakkor ez a rokonértelmű kifejezés is fölmerült: *hamvadozó* mécs. Így magyarázhatjuk, hogy egyes gyakorító képzőink példái közt egész rokonértelmű szócsoportokat találunk. A *-kál*, *-kél* képző pl. különösen túrást, ásást jelentő igékhez szeret járulni: *turkál*, *szurkál*, *furkál*, *ászkál*, *véskél*, *vájkál;*

Digitized by Google

továbbá a csúszást-mászást jelentőkhöz: *csúszkál*, *mászkál*, *bujkál*. Így alkotta Molnár Albert az *izelítés* példájára ezt az igét: *kóstolít*.

Az *ünneplő* ruhának párja némely vidéken a *hétköznapló* ruha, melyet Gömörmegyében *mielőnapló* ruhának is mondanak, vagyis mivelőnapi ruhának. Nyilvánvaló, hogy e két szó csakis az *ünneplő* hatása alatt jöhetett létre, mert hiszen az az ige, a melyből származhatnának, *hétköznapol* vagy *mielőnapol*, nincs is használatban.

II. *Néha a meglevő kész szóra olyan hatással van valamely rokonértelmű társa, hogy ennek a hatása alatt a képző kiejtése némileg módosul.*

A *szó-l* igének kezdetben egyszerű volt az *l*-je; a *szóll* alakot a *beszéll* ige idézte elő, mely eredetileg *beszédl* volt. Valamint az *elő*-ből van *előz*, úgy volna a *mellé* szóból *melléz*, de e helyett amannak a kedveért azt mondjuk *mellőz*. Faludi mindig azt írja *uriás*, *urfiás*, *udvariás*, *módiás*, e helyett *urias*, *udvarias*, *módis*. Ha ennek okát kutatjuk, a forgalomkör, a melyről itt szó van, a régi *daliás* melléknévre utal.

Hogy a latin *virgás*-ból *virgács* lett, azt kétségkívül a *korbács* rokonértelműsége okozta. Hasonló oka volt annak, hogy a *faragás*-ból *forgács* lett. Ezt alkalmasint a *szikács* szó okozta, mely úgy látszik mindenestül szláv eredetű. A XVII. századbeli Medgyesinél olvassuk: Apró száraz *szikacsot* [olv. *szikácsot*] *forgácsot* rakosgatnak a tűzre, Szolnok-Dobokamegyében ma is „*szikács, forgács*". Nyr. IX. 427. Hasonlókép lett a rokonértelmű *sziács*, *szijács*, *szivács*, *szilács* a föltehető régibb *szijás* vagy *szilás* szóból, mely a *szij*, *szijó-kés*, *szilánk*, *szilak*, *szilány* szók családjához tartozik.

Csallóközben a hóczipőt *siklónak* hívják, de *sikolyának* is, azért, mert a *korcsolyához* hasonló szerszám.

III. *A képző egészen átengedi helyét valamely hasonló értékű képzőnek, ennek pedig egy-egy rokonértelmű szóból van átvéve.*

Pázmánynál és Gvadányinál előkerül ez a gyakorító ige: *iddogat*, pedig sem *idd-* alapszó, sem *-dogat* képző nincsen. E szó tehát csakis az *iddogál* átalakítása lehet (mely úgy van képezve, mint *irdogál* stb.), úgyhogy ennek a *-gál* képzőjét kiszorította a *-gat*, *-get* képző, mely a *kortyogat*, *hörpöget*, *köppöget*

Digitized by Google

igékben szerepel. Hasonló *szóldogat* Gyöngyösinél (és *verdöget?* BodC.).

Az *aggat* és *faggat* igéknek *aggaszt* és *faggaszt* alakjuk is fejlődött az *akaszt* és *fakaszt* belekeverésével. Viszont *szakaszt* v. *szakajt* helyett *szakat* is előkerül a *szaggat* hatása folytán (l. NySz.). A synonym *növel* és *termeszt* igék annyira befolyásolták egymást, hogy újabban mintegy képzőt cserélve *növeszt* és *termel* alakokat fejlesztettek. (V. ö. *zsivaj* és *zsinat* helyett *zsivat* és *zsinaj* Nyr. I. 333.)

Néha az eredeti szóvég nem is rendes képző, hanem a szó csak az új képző befogadása által sorakozik bele valamely szóképzési kategoriába. Így lesz az *aszaly*ból a synonym *szegély* miatt néhol *aszály*, *pimasz*ból a *ripők* által *pimók*. „*Takulj* a szemem elől (Nyr. IX. 424.) = *takarodj* + *lódulj*. *Sepdos* (susog Gömörm.) = **septál* (tót *šeptatí*) + sugdos.

IV. Nyelvünk rendszerint más képzőket alkalmaz az igékből s másokat a névszókból való szóképzésre; amazokat deverbális, emezeket denominális képzőknek nevezzük. Annyival föltünőbb, a mi néha mégis előkerül, *a deverbális képzőknek névszókhoz s a denominális képzőknek igékhez való járulása. Ezt legtöbbször szintén a rokonértelmű szók kölcsönhatása okozta.*

A *sokadalom* pl. könnyen keletkezhetett a *sokaság* és *lakadalom* szók elegyedéséből. A *hosszast* pedig *hosszadalmas*-sá kétségkívül az *unadalmas* alakitotta át. Az *álmos*ból *álmékony* s az *ébe*rből *ébrékony* lett az *aluszékony* analogiájára; *szaporaság* helyett *szaporékonyságot* ir Biró Márton, a *termékenység* mintájára.

A *tokaji*, *ménesi*, *egri* analogiájára némelyek *rizlingit* mondanak *rizling* helyett. Ilyenformán keletkezett az általánosan használt *falusi* melléknév. A *városinak* párja a NySz. tanúsága szerint régente csak *falus* volt, pl. *falus-biró* volt a falu birája. Ez a melléknév tehát csak utólag vette át az *-i* képzőt a *városi*ból. A *városi* és *falusi* adott aztán alkalmat néhány más föltünő melléknévre: *hova-valósi* kö? én *ide-valósi* vagyok. Hajdumegye némely helyein pedig a *tanyai* helyett is *tanyasi*-t mondanak.

Igéket is idézhetünk ilyen fölös képzőkkel. Ezek közül legfontosabb a *hallatszik* ige, mely még a XVIII. században is szokatlan volt az *-sz* képzővel; ez tehát kétségkívül a *látszik*

Digitized by Google

igéből került a régi *hallatik* alakba. *Hallszik, ismerszik* szintén csak újabb képzések a *látszik* analogiájára.

V. *Olykor nem is igazi, rendes képző a szó vége, s mégis átragad a synonym szóra, minden szükség nélkül, pusztán az erős képzettársulás erejénél fogva.*

A *csupa* melléknév *csupasz*-szá úgy látszik a *kopasz* kedveért bővült. A *fürge* szóból *fürgencz* alkalmasint az idegen eredetű *suhancz* miatt lett.

A német-olasz eredetű *lázsi-tallérból* lett *lázsiás* honnan vette az *-ás* szótagot? csakis a *máriás*-ból vehette. A menyét neve kétségkívül a *meny* származéka, mert pl. Zalamegyében *mönyed asszonynak* is híják s ilyenforma neve van sok déleurópai nyelvben. Az *-ét* szótagban nem igen lehet képzőt keresnünk, mint Budenz tette, hanem az *evét* szó ráhatásából magyarázhatjuk, mert így is ejtették azelőtt az *evet* nevét. Az említett *mönyed asszony* is valószinűleg *mönyet asszony* volt előbb, s az *evetké*hez hasonló *menetke* alak is van a népnyelvben.

VI. *Legfontosabb esetek azok, melyekben egy-egy ilyen szóvég valósággal képzőcé válik, úgyhogy a meglevő szó mellé egy-két új, rokonértelmű szót alkotunk vele.*

Matkó János ellenfelét, Sámbárt, *csalmár*nak nevezi s ehhez a tréfás szóhoz a képzőt alig vehette máshonnan, mint a *kalmár*ból. — Szatmárban a *husáng*ot *csapáng*nak is híják. — A *lágyék* bizonyosan az *ágyék* mintájára keletkezett.

A *nemzet, fajzat, rajzat* főnevek szabályos képzések a *nemz, fajzik, rajzik* igékből; de már az egész *-zat* van képzőül alkalmazva ebben: *magzat*. — Így lett a *boltozat* és *tetőzet* mintájára a régi *héjazat*, továbbá a *homlokzat* és *oszlopzat*, úgyhogy a *-zat, -zet* valóságos gyűjtő képzővé lett.

A *házagol, kutyagol* igékben képzőül van alkalmazva a *gyalogol, lovagol* szók vége. — A *csolnakáz* ige magyarázata végett már Kassai J. a *hajókáz, szekerkéz, hintókáz* igékre hivatkozott; ugyaninnen kapta képzőjét a *ladikáz* ige is. — *Kapaszkodik* az egész képzőjét alkalmasint a rokonértelmű *akaszkodik, ragaszkodik* szóktól kapta, mert ezek szabályos reflexiv alakjai az *akaszt, ragaszt* igéknek.

„*Süthenyős* idő: napnyugot, alkonyat" Baranya. Nyr. VI. 474. Előbb bizonyosan az égre alkalmazták e szót, még pedig

Digitized by Google

azért, mert napnyugtakor *vörhenyős* az ég. V. ö. *verhenyő, verhenyes, verhenyeges, pirhonyodik, derhenő* továbbá „*burhonyó* esős idő“ és *burhonyagos* idő, továbbá *pirhanyagos*. Bizonyosan ezeknek a mintájára alakult a *rekkenő*-ből is *rekkenyes* idő s ebből *rekkenyeg*.

VII. Vannak végre olyan esetek, hogy *két egyszerűbb képző egészen áthatja egymást, összekeveredik s új testesebb képző keletkezik*. Erre is rokonértelmű szópárok kölcsönhatása adja az alkalmat.

Legvilágosabb példák az alsódrávai nyelvjárásnak ilyen igéi: *szakajszt, szalajszt, veszejszt*, mert ezek nyilván a *szakajt, szalajt, veszejt* s másfelől a *szakaszt, szalaszt, veszeszt* alakok elegyedéséből állottak elő. Így keletkezett az új *-ajszt* képző, melyet pl. a *fullajszt* igében is használnak, e h. *fullaszt*, noha ennek nem volt *-ajt* végű párja.

Néha az *-ít* és *-aszt* képzők is *-iszt* alakba olvadnak össze Göcsejben pl. azt mondják *fölláziszt*, mert van *föllázít* és *föllázaszt*. Bács- és Hontmegyékben azt mondják *fáriszt*, mert *fáraszt* mellett *fárít* is van. Veszprémben gyakran hallani ezt: *rémisztő* e h. *rémítő* és *borzasztó*.

De még az *-aszt, -eszt* képző is a rokonértelmű szók kölcsönhatásának köszönheti létét. A régi *eresz-t, szakasz-t*-féle igékben csak *-t* volt a képző, de az *eresszt* mintájára képezték újabban a *meneszt* igét, a *szakaszt* analógiájára a *bomlaszt* igét s több effélét.

Az *-ódz-ik, ődz-ik* visszaható képző a régibb s egyszerűbb *-ód-ik, -őd-ik* és *-óz-ik, -őz-ik* kereszteződéséből támadt.

A határozó igeneveknek *-vást, -vést* képzője is vagy úgy keletkezett, hogy pl. a *lépvén* és *lépést* alakból lett *lépvést;* vagy pedig úgy, hogy a *-ván, -vén* képzővel az *-st*-féle módhatározók vége elegyedett, minők *egyenest, örömest* stb.

A szóelegyedésnek tehát igen nagy befolyása van a szóképzőkre; ez idézi elő a szóképzésben észlelhető legtöbb szabálytalanságot, s ez magyarázza meg azt a nyelvészeti vitáinkban sokszor említett különösséget, hogy vannak képzők, melyek nem járulhatnak akármilyen igéhez vagy főnévhez, hanem csak bizonyos szócsoportokban szerepelnek.

Fontos az is, hogy a szókombinálás útján új képzésmódok

Digitized by Google

keletkeznek. Így támadtak pl. a *-vást, -vést* és *-zat, -zet* képzők s talán az *-aszt, -eszt* műveltető képző.

Az előadottak azt bizonyítják, hogy a szóban forgó jelenség igen jelentős tényező a nyelv életében. Mindenesetre foglalkoznunk kell vele, ha mélyebben be akarunk hatolni a nyelvnek *élettanába,* pedig a mai tudományban ez váltotta föl a régebben dívott gépies *nyelv-bonczolást.* (L. bővebben „Szókombinálás és Szóképzés" cz. értekezésemben NyK. XXIV. k.)

Vannak végül olyan kivételes esetek is, hogy egyes képzők idegen nyelvekből kerülnek. Így honosult meg a latin-görög *-ista* képző, s lett *patvarista, tarokkista, sakkista.* Vagy pl. a beczéző nevekben a német és szláv *-i, -kó, -cza, -cze* képzők: *Tóni, Friczi, pajti; Ferkó, Gyurkó; Gyuricza, lelkiczém* stb. (l. Simonyi: Idegen képzők átvétele, Nyr. VIII. és Szilasi: A beczéző keresztnevek, u. o. XII.)

Mi már most a következő részletes tárgyalásban feladatunkhoz képest az egyes képzőknek történeti fejlődését fogjuk vizsgálni, s e tekintetben bőséges segédforrásokkal rendelkezünk Budenz Összehasonlító Alaktanában s a *Magyar Nyelvtörténeti Szótárban.* Azonkívül természetesen felhasználjuk magukat a nyelvemlékeket és népnyelvi gyüjteményeinket.

Digitized by Google

ELSŐ FEJEZET.

I. Igéből való igeképzés.

A) A tehető ige képzője.

Tehető vagy ható igét minden más igéből alkothatunk a *-hat, -het* képzővel: *jár-hat, kér-het, jö[v]-het, më[n]-het* stb.

A *-hat* képző az egyetlen igeképzőnk, melynek külön szóból való fejlődését kimutathatjuk. Világos, hogy ez a képző nem egyéb mint a *hat* ige; hisz ezt az igét a latin *potest* egyértékeséül még meg is találjuk a régiségben: „Hat auag tart hatalmat“: habet potestatem NémGl. 352. Ky nelkewl hembery teredelmesseg semyt nem hat: nihil potest EhrC. 5. (=kynekwl emberi gyarlosag nem *tehet* valamit VirgC. 83.) Nints keduesb áldozat s-többet semmi sem hatt mint az keseredett sziw, Balassa: Ének. 11. — Sőt a MünchC.-nek egy helyén (22. l.) ez a *hat* ige épen úgy infinitivussal van szerkesztve, mint a latin *potest:* „Nem *hać* eg fürtöt feierre *tenned*“: non potes unum capillum album facere.

Ez annyival feltünőbb, mert már a Halotti Beszédben képzőül szerepel a *-hat:* „num igg ember *malchotia* ez vermut“, s a Königsbergi Töredékben már illeszkedett alakját olvassuk: *maradhassun* mellett *sciulhessen, leyessen, lelhetneyne.*

Azonban lehet, hogy az a „*hatsz tenned*“ féle szerkezet egyes dialektusokban tovább fönmaradt. E mellett szól az a pleonasztikus keverék-forma is, melyet az Ehrenfeld codex néhány helyén találunk, hol magához a *hat* igéhez járul a *-hat* képző s az infinitivus: kyket leuzatnal kwl *hatthacz vallanod:* potes habere 98. myt *hathatnek adnya* 48. *hathatnek el mennem* 124. — Igaz, hogy itt a latin szerkezet hatására is gondolhatunk.

Digitized by Google

Egyébiránt elég különös, hogy az ‚*irni hatok*' kifejezésből *ir-hatok* lett, tehát az infinitivus képzője elmaradt. Ez némileg olyanforma — de nem egészen olyan — rövidítés, mint mikor a ‚*rugok-kapálok*'-féle mellérendelő összetételek egyszerűbb ragozásuakká lesznek, így: *rugkapálok*.

B) Mozzanatos képzők.

A mozzanatos vagy momentán igék, melyek a cselekvésnek egyszeriségét, pillanatnyi tartamát jelentik, nagy szerepet játszanak az ugor nyelvekben, úgy hogy Budenznek hat ilyen ősugor képzőt sikerült kimutatni: *-m*, *-t*, *-p*, *-k*, *-ks*, *-l* (*-ll*), s ezek közül csak az utolsóelőttire nem talált világos magyar példákat. A többit mind megtaláljuk nyelvünkben, ámbár eleven momentán functióval ma jóformán csak a következők divatoznak: *-an*, *-en*, *-ant*, *-ent*, *-int*, *-ít*.

Lássuk előbb az ugor képzők képviselőit, azután külön tárgyaljuk a gyakoribb magyar képzőket.

Az ugor *-m* lappang Budenz szerint a következőkben:

nyom, *töm*, *tom* igékben (*tom* a. m. taszít, nyom, alföldi tájszó Nyr. II:425., belőle *tombol*, s még *tomakodik* Nyr. I:332), *csomoszol*, *csomó* (v. ö. *csomaszt* v. *dsomaszt* ‚taszít' Kapnik vid. Nyr. II:182. és *som* ‚megüt, megdob' II:326. IV:330); *terém*, *álmúl*, *álmít*; *bámúl*, *bámít*; *emel*; *int*, *int*; *romt*, *ront*, *rombol*; *támad*, *támolog*, *tántorog*; *dermed*, *dermeszt*; *vimád*, *imád*; *harm-at*; *iromlik*, *hasomlik*, l. alább az *-l*-nél. — Ide tartoznak még a tárgyalandó *-ám* és *-am* képzők.

Ugyanez az *-m* jelenik meg Budenz szerint *m*, *ny* alakban; csakhogy B. nem oszlatja el azt a kétséget, mért öltött a képző két különböző alakot, s valószínűbb, hogy itt két külön képzővel van dolgunk.* Ide tartoznak:

gyohon v. *gyovon* v. *győn*; *köszön*; *gyopon*, *gyapon*; *jelön-* (l. ezeket Budenznél) *osom?*; *csönnen*; *fogon*, *dagonag*, *csökönik*, *csaponik* (l. ezeket az *-an* képző tárgyalásában). S ide számítja Budenz még a következőket: *ön*, *bön(tet)*; *alkonyodik*, *alkonyat*; *iszonyú*, *iszonyatos*; *hány*, *fonnyad*, *árnyad*, *virnyad*. — Más képzőkkel való szövetkezés útján támadtak az *-an*, *-nt* képzőalakok, melyeket tárgyalni fogunk alább.

Végül szintén az *-m* elváltozását látja Budenz néhány igének

* E mellett szól az, hogy még néhány ugor nyelvben van mom. *-m* és mom. *-n* egymás mellett: az osztjákban van *-m* s néhány példában *-n*, a finnben és lappban rendesen *-n*, de nyomai az *-m*-nek is (l. Ugor Al.).

Digitized by Google

v-jében (a hogy a *név, nyelv*-féle főnevekben lett *v* az ugor *m* hangból): *tolv(aj*, l. MUgSz.), *dív-ik, vív, olv-ad, olvaszt.*

Az ugor *-t* képzőt látja Budenz ezekben az igékben:

félt; ért, tart, irt; fest; int; rejt, sejt, lejt; tát, lát; tetik; lót, fut, jut;* továbbá *hánytorgat, tántorog, kujtorog* stb. (v. ö. *ültepik* NySz.); végre a tárgyalandó *-nt, -ant, -ent, -int, -ít* képzőbokrokban. Az utóbbinak eredetibb *-ajt* alakjából rövidült Budenz szerint az *-at, -et* szóvég ezekben: *sirat, arat, szeret, siet, nevet*, s azonfölül a gyakorító *-gat, -get* képzőbokorban; de ezekre a képzőbokrokra nézve Szilasi M. nagy valószinűséggel bebizonyította, hogy a műveltető *-t* képzőt foglalják magukban. (L. Kombinált műveltető és mozzanatos igeképzés NyK. XXIV.)

Az ugor *-p* alá foglalja Budenz ezeket:

lép, apad, eped, csillámpozik, hörpöl, hörpent, szörpöl, csörömpöl (hozzájok tartozhatnak még *tesped, horpad, terped)* s az *-ap, -ep* végüeket, melyeket külön fogunk látni; végre ezeket a *b*-hanguakat: *zurbol, tombol, rombol* (v ö. kendert *rompolni* azaz törni, Heves m. CzF.), *nyirbál* (ide tartozhatnak még frequ. képzőkkel bővítve: *lóbál* v. *lóbáz*, v. ö. *lóg, lódul*, továbbá *lesbel* ‚járkál, jár' l. Nyr. X:239. v. ö. *lesbeteg* ‚farkas' CzF. stb.).

Az ugor *-k* maradt fenn Budenz szerint ezekben:

ríkat és *rikkan, síkat* és *sikolt, alkot, bukik* és *bukkan, csuk, csökik*, és *csökken, bök* és *bökkenő, szok-, lök, lakik* stb. — *serken, rekken, rokkan* (az *-an, -en* képzővel, l. alább), *alkonyodik; — pirkad, pakkad, fakad, lankad, reked, töjked* v. *tőked* (az *-ad, ed* inchoativ képzővel, l. ezt). Ide tartozhatnak még *részket* és *viszket* (Dunán túl *részked, viszked*). — Végre első elemül szerepel ez a *k* a következő frequentativ képzőbokrokban: *-kol, -dokol, -kál, -kod, -koz, -kos.*

Az ugor *-ll* momentán képző maradt fenn ezekben:

szököllik és *szökell, furall, lebell, lövell* és *löröl-döz: emel, felel* (l. Budenz szótárát); a momentán *t*-vel bővítve: *rikolt, sikolt, üvölt, sürölt, kiáltt:* végre a momentán *-m* képzőhöz csatlakozva: *iromlik* v. *iramlik, villámlik* stb. (ide számítja Budenz az *ajánl* igét is), de ezek mint kezdő-igék a gyakorító *l*-lel is magyarázhatók.

Lássuk most a magyar nyelvemlékekben s mai nyelvünkben gyakrabban szerepelő mozzanatos képzőket.

* A *tilt, sert* igékben is, de amannak HB.-beli *tilut* alakja arra mutat, hogy műveltető származék a *tilue-* refl. igetőből, a másik alkalmasint szintén **seralt* alakból rövidült műveltetője a **sérue-* igetőnek (l. az Igetők közt 270. l.). — Szilasi a *felt* igéről is tetszetősen vitatja, hogy műv. képzés (NyK. XXIV:172).

Digitized by Google

-am, -em.

Van egynehány *-ám* képzős igénk: a régibb nyelvben *villámik, csillámik,* melyek ma csak továbbképezve élnek (*villámlik, csillámlik, csillámpol, csillámpozik*), továbbá *falámol*, mely ige Debreczenben s a székelységben él (Nyr. VII.189. *fölfalámol* MNyszet. VI. 326.) s tulajdonkép a. m. hirtelen, mohón felfal. — Ennek a képzőnek hosszú magánhangzóját BUDENZ a *-j* képző beolvadásából magyarázza, melyet alább, az ugor gyakorító képzők közt fogunk látni.

Ezen *-ám* rövidítésének tartja Budenz a valamivel gyakortább előkerülő *-am, -em* képzőt; v. ö. *sik-ám-lik* PPB. és Fal. és *sik-am-lik; „pill-ám-lik:* villámlik gyengén" MNyszet. VI.345. és *„pill-am-odik:* pitymallik" u. o. (Háromszék; *iramlik* mellett *irámlik* kétes, mert csak egyszer fordul elő Faludinál, l. NySz.) Azonban Budenz szerint is „lehet, hogy az *-am*-nak egyik-másik példája kivételt tesz, azaz hogy *a*-ja a nem jelentős *o* helyébe került (pl. *iram-: iraml-* és *iroml-, iront-*)".

Az *-am, -em* képzős momentán igék mind ikesek (a *futam* igét Gyöngyösi kivételkép iktelenül használja), de ma többnyire csak továbbképezve járatosak. Mi a következőket sorolhatjuk fel (a régi példák, a hol nincs forrás megnevezve, a NySz.-ból valók):

futamik, meg-futamik, elfutamik stb.: fugio, aufugio, procurro; a régi irodalomban gyakori, újabban csak *futamlik, futamodik* (v. ö. *futamás, futamat,* és Félegyházinál *futamkozik*).

folyamik: fugio, confugio, a. m. a mai *folyamodik* (*folyamlik* is van, továbbá *folyamás, folyamat*).

csuszamik, csiszamik: ausgleiten; innen *csuszamlik, csuszamodik, csuszamkodik, csuszamít, csuszamékony* stb.

iszamik, eliszamik: gleiten, ausgleiten; innen *iszamlik, iszamodik, iszamkodik, iszamat, eliszamhatatlan* stb.

uszamik, el-uszamlik stb.: gleiten, ausgleiten; innen *uszamodik:* adnato? *uszamás:* natatio?

**sikamik:* ausgleiten (a NySz. *sikam* főnevet lát Czeglédinek ebben a mondatában: „Csuda mely sebes *sikamaira* értél . ." pedig ez alkalmasint sajtóhiba e h. *sikamásra*): innen *sikamlik* és *sikamódik* (vagy inkább *sikamodik*) Calepinusnál; v. ö. Arany Egri leányában: Szép piros bortól iszamós a padló, szép piros vértől *sikamós* a padló.

iramik (erdélyi íróknál *iromó, irontat*): rennen; ebből *iramlik, iramodik, iramkodik, irontat.*

„lohamik: lohad, lohul (azóta sok idő lohalt el" Hétfalu Nyr.

Digitized by Google

II:328.; az utóbbi idézetből talán azt következtethetjük, hogy *lohamik* is a. m. ellohol, elfutamik; v. ö. még „*lohamik* v. *lohamodik*“ MNy. VI:339.

ficzamik: kimenyül CzF.; a NySzótárban nincs rá adat, de van belőle: *ficzamlik, ficzamodik, ficzamtat, ficzamit,* továbbá *ficzemlik, ficzemül.*

félemik, megfélemik: pertimesco; innen *félemlik* (mely helyett a codexekben mindig *félelmik* van, talán a *félelm* főnév hatása miatt).

élemik, megélemik: consenesco; innen *élemedik, élemetes,* sőt *élemes:* grandaevus, és *élemet:* victus, die kost.

**szüremik*: szürődik? s innen *szüremlik*? továbbá *szüremkedik* (ezek nincsenek meg szótáraink ban, de v. ö. „a csatorna kiömlő melegebb vize *átszüremkedik* a jégen; . . a jég mindenütt át van szüródve“ PHirl. 1891. I:7. 4) és *szürenkedik, szürenkezik.*

**forramik:* innen *forramat:* forrás, folyameredet, székely szó Nyr. I:381.

**válamik:* innen *út válamatja,* székely szó MNy. VI:353.

**nyilamik:* innen *hegy nyilamatja,* nyiladéka, szék. Kriza v. ö. alább *nyilamlik*;

**fogamik* nincs a régi nyelvben, sem pedig *fogamzik,* hanem csak *foganik* és *foganszik:* azt sejtjük, hogy csak újabb irodalmi nyelvünkben vette fel a *foganszik* ige a *fogamzik* hangzást, még pedig az ugyanezen fogalomcsoportba tartozó *nemzeni* ige ráhatása folytán.

Ugyanez az *-am, -em* képző van a gyak. vagy mozz. *l*-lel bővítve az *-amlik, -emlik* végű igékben:

csuszamlik, futamlik, folyamlik, félemlik (a codexekben *félelmik*), *szólamlik* (az eddigiek megvannak a NySzótárban is); *nyilamlik* CzF. (v. ö. *nyilallik* NySz.) *szökemlik* (Lévay: Szellő és patak, v. ö. *szökellik*); *gyülemlik* CzF. — *ficzamlik* NySz. *gyükemlik* (*meggyükemlik* a lába: félrecsuklik, Nyr. IX:332); *suramlik* ‚iramlik‘ TudGyüjt. 1839. XII:8. — *iramlik* és *irámlik, sikamlik* és *sikámlik, háramlik, háromlik* és *hárámlik, háránlik,* l. NySz. — V. ö. még *villámlik, csillámlik, pillámlik* MNy. VI:345.

-an, -en.

Az előbbi czikk elején említett *-ám* képzővel párhuzamos az *-án* képző, melyet azonban még kevesebb példában mutathatni ki. Ilyenek Budenz szerint: *bocsán-* (*bocsánat, bocsánandó bűn,* v. ö. *bocsát, bulcsát* HB. és *bulcsú, bácsú*), *kirán* (v. ö. *hív,* l. MUg.Szót.), — *sirán-kozik.* — *ajánl.*

Budenz valamint az *-ám*-ból rövidültnek tartja az *-am* képzőt, szintúgy tartja itt az *-án*-ból való rövidítésnek a gyakoribb *-an* képzőt, csakhogy itt e felfogást nem lehet olyan páros alakokkal támogatni, a minőket amott láttunk (*sik-ám-lik* és *sik-am-lik* stb.). Ellenben több biztos példáját találjuk itt az *o:a*

Digitized by Google

hangzócserének, úgy hogy megállapíthatjuk, hogy az eseteknek legalább egy jó részében a mai *-an* képző régebben *-on*-nak hangzott. Ilyenek:

csaponik, csappan, mind a kettő már a NySz.-ban;

csökönik, csökkönik, csökönt, csökkenik, csökkent, l. NySz.

gyaponik, gyapont, l. NySz. — ma *gyappanik, gyappant*, l. Nyr. X:471.

gyökönik Tsz. v. ö. *gyökönt, gyökint* Tsz. *gyökent* — és *gyökkent* NySz. *gyökkent* Tsz.

(**tiponyik*) „*tiponyó:* tésztalágy; *tiponyodik:* tésztásul" Háromszék MNy. VI:352. — „*tippan:* tésztásul, tapadós lesz, a székelyeknél" CzF. *tippanós*: tiponyó, tippadt, Kriza 520.

(? * *dagon-* ebben a főnévben: *dagonag* WeszpC. 87. kétszer, de a NySz. így idézi: *daganag;* melyik a helyes? — más codexekben mindig *daganag* van, a. m. *daganat.*)

Az iménti példák közül az *-an*, *-on* képző előtt mindenütt kettős mássalhangzót látunk, pedig ez csak az egy *csökkönik* esetében látszik eredetinek, mert a többi azelőtt így hangzott: *csaponik, gyaponik, *tiponyik.* Honnan került ezekbe a kettős mássalhangzó?

Erre nézve mindenekelőtt — áttekintve az ide tartozó szókat — azt állapíthatjuk meg, hogy kevés *-an*, *-on* végű ige van olyan, melyben nincs megkettőztetve a megelőző mássalhangzó. Ilyenek először is *izen, üzen*, melynek nyelvünkben nincsen rokonsága (v. ö. Budenz: Szót.) s melyben rég elhomályosult a mozzanatos jelentés; azután *fogan* (*foganszik* stb.), **dagan-* (*daganag, daganat*). Ezeken kívül csak olyanokban nem látunk kettőztetést, melyekben az *-an*, *-on* előtt vagy két mássalhangzó van, vagy pedig a következő hangok valamelyike: *h, j, r* (az utóbbi ki is eshetik). Példák:

harsan, v. ö. *harsog:* (az *-an*, *-en*-féle mom. igével rendszerint *g*-képzős frequ. áll szemben), *harsad*, l. NySz. (*fölharsan* Kriza 483.)

tortyan, tortyog, l. CzF.

fortyan, v. ö. *fortyog* CzF.

horkan (*meghorkangodik* Nyr. III:182) — v. ö. *horkol, hortyog:*

serken, serked:

torpan-ik (*megtorpanik:* meghökken a ló, Nyr. I:333. Jókai is sokszor alkalmazza) — *torpad* NySz.

rastan (*rostan* Nyr. II:467) — *rastag* (u. o.), v. ö. CzF.

pihen (*pihben* is MA.) — *pihég.*

puhan, palócz szó, a. m. puffan CzF. („mint a korbácsesal megcsapott holyag nagy *puhanással* a földre esett" Bajza II:48. *puhant:* puffant CzF. „*puhantós* hangja van" Nép. Szabolcs m.) — v. ö. *puhog*, Nógrád m.

Digitized by Google

zuhan, zuhog;
röhen, röhög; l. CzF. (ott *röhhen* alak is van említve);
rohan, rohog; NySz. (v. ö. *lohog* u. o.)
**ijen* (ezekben: *ijenő, ijenetes* NySz. a. m. rettenetes) — v. ö. *ijed, ijeszt;*
rivan (a *rí* igéből: „a melly kutyát éri a kő, a *rivanik el*" Kovács: Közm. 33. „oly savanyú, ha a ketske s...ébe töltenék is, *el-rivanna*" u. o. 186. CzF. szótára így idézi: *rivvan*, hasonlókép *rivvancs*-ot a jégesőt jelentő *rivancs* mellékalakjaul, sőt *rivvadoz* = *riadoz*), *rian* ‚rívó hangra fakad, elkiáltja magát' CzF. *rianás* ‚rívó hangra fakadó felkiáltás' u. o. (különös, hogy a balatoni *rianást* nem említik szótáraink; ezt úgy tetszik *rihanásnak* is mondják, v. ö. Hencz A: Rihanás és földrengés. Tanulmány a földrengés okáról 1891.) — v. ö. *riog* CzF. *riad* stb.
sí; *sivan, sian;* l. Tsz.

A többi ide tartozó igében mindig kettős mássalhangzót találunk. Ennek etymologiai okát csak némelyekben látjuk világosan. Ilyenek mindenekelőtt azok, melyek mellett a frequentativ alak is kettős-mássalhangzójú s ezek nagyrészt hangutánzók:

csattan, csattog; pattan, pattog;
rittyen, rittyëg (és *rityëg* CzF.);
heppen (*leheppen:* leesik), *hëppëg* (lassan jár, Kriza);
göbben (*elgöbben:* elmerül), *göbbedez;* l. Kriza;
leffen, l. Tsz.; *leffëg; puffan, puffog;*
durran, durrog; virran, virrog; MNyszet. VI:355.
csillan, csillog; villan, villog; pillan, pillog; csellen, cselleg; billen, billeg; illan, illog, illaszt (l. Budenz: Szótár);
pukkan, pukkad; duzzan, duzzog, duzzad.

Néhány *kk*-hangú momentán igében e kettőztetés egy-egy előző mássalhangzó hasonulásából magyarázódik. Ilyen a *rikkan* e h. **rir-k-an* a *rir-* igéből momentan *k*-val (v. ö. *rikkat* Csík m. MNyszet. VI:375):* szintúgy *r* volt Budenz szerint ezekben: *bukkan, csökken. Rokkan* szerinte (Szót. 667.) a *rohan* igével rokon s eredetibb hangzása **rohkan* v. **rorkan* volt. V. ö. *zökken, zokkan* mellett *zohkantak* WeszpC. 105. a Nyelvemléktárban. (De a Nytört. Szótárban így van idézve: *zokkantak;* melyik a helyes?)

Ha már most ennyi efféle igében kettős-mássalhangzó volt, akkor a többiben e jelenséget egyszerűen az a n a l ó g i a szüleményének tarthatjuk és nincs szükségünk rá, hogy Budenz-czel valami lappangó *h*-ból magyarázzuk, mely a frequ. *j*-nek válto-

* Így van *sikkant* Fazekas Ludas Matyijában és Aranynál (l. Lehr: Toldi 313), továbbá *sikkanat* TSz. 345. Viszont Konyinál *sikont* és *rikont*, v. ö. *sikolt* és *rikolt*, *sikot* és *rikot*.

Digitized by Google

zata volna. A *csaponik, gyaponik* igékről nyelvemlékeink bizonyítják, hogy csak utólag kettőztették meg mássalhangzójokat, s ugyanez történhetett különösen könnyen a hangutánzókkal, hogy t. i. a fönt elsorolt *csattan-, durran*-féle nagyszámú hangutánzó ige példáját követték. Ilyenek:

koppan, kopog; roppan, ropog; toppan, topog; cseppen, csepeg; zuppan, zupog; czuppan, czupog;

dobban, dobog; robban, robog; zubban Nyr. III:375. — *zubog;*

pottyan, potyog; szottyan, szotyog NySz.; *löttyen, lötyög; buggyan, bugyog;*

nyikkan Fal, *nyikog; nyekken, nyekeg;* (v. ö. *nyiggat, nyegget);*

kocczan, koczog; loccsan, locsog;

szisszen, szisszeg; buzzan CzF., *buzog;*

zörren, zörög; dörren, dörög; csörren, csörög; csurran, csurog; burran; röppen MNyszet. VI:318. — *burrankozik*: dong a cserebogár u. o.

S így követték aztán az eddigiek erős analógiáját a többi hasonló végű igék, melyek rendszerint hirtelen mozgást fejeznek ki:

reppen Fal. 113. Kassai: Szókönyv; *reppen, rëppen, röppen; rëpül, röpköd;*

lobban, lobog; libben, lebben, libeg, lebeg; hibban, hibog, hibbad;

rekken, reked, rekeszt, rekejt, regget NySz.

fittyen, fityeg; szottyan, szotyog;

csikkan: kificczán a láb MNyszet. VI:319. — V. ö. *csikar, hicsikar;*

raggyan, raggyog; viggyan, viggyog, viggyorog;

viccsan, vicsog, vicsorog;

mozzan, mozog; rezzen, rez(e)g; rozzan-t — v. ö. *rozoga.*

irran: illan MNyszet. VI:323. — v. ö. *iramodik* stb.

Még azt kell megjegyeznünk — bár a figyelmes olvasó amúgy is észrevehette — hogy *-an, -en*-képzős igéink legnagyobb részének nem él már az alapszava, sőt a nyelvemlékekből sem mutatható ki. Ez alól nem sok a kivétel:

rí, rivan, rian; sí, sivan, sian;

fog, fogan és *foganik, foganszik;*

buk(ik), bukkan; csuk, csukkanás Nyr. III.226. (v. ö. *csaklik*); *szök(ik), szökken; csök(ik)* NySz., *csökken; bük?, bükkenő; lök, lük, lükken* Tsz. *elélükken* Kriza; *zök(ik)* Nyr. II:176., *zökken (megzökken* u. o. 86.); *bak(ik* a gyerek: elbukik Nógrád, Heves m.), *bakkan* (u. o.; v. ö. *bakkant* Szabolcs m. *bakóczál* az álmos ember Nógrád és Szabolcs m.).

rogy, roggyan NySz.

csúsz, csusszan („*belecsusszan* a rák a csőhöbe" Gyulai: Költ.); *sül, süllen* („*megsüllent a pulyszka*" Kriza 398. v. ö. *fül, fülled*); *hull, hullan* (Jókainál: „a visszacsö vízcseppek *hullamisa*"; anal. *csobban*);

forr, forran (Csengeri J. Catullusában 124: „és evező-csapta habon *felforrant* a tajtok"; v. ö. *fortyan*).

Digitized by Google

-ant, -ent.

Találunk a régiségben és nyelvjárásainkban egyes *-ánt, -ént* végű igéket, úgy hogy lehetséges, hogy legalább némely esetekben ennek a helyébe lépett a mai *-ant, -ent.*

V. ö. „*kurjánt* v. *kurjant*" Őrség Nyr. VII:469. *hujjánt*: felkiált egyszer u. o., *hujjant* Kiss A.: Gyermekj. 170. *fujánt* Őrség Nyr. id. h., *furant* Sárosi: Arany Tromb. 253. *felpillánt* (rime: *leányt* Vör: Gábor diák) és *felpillant: loccsánt* (v. ö. *loccsant*) és *sutyánt*, id. Szilasi NyK. XXIV:414. — Ilyenek még a NySz.-ban: *érént, teként* (Budenz szerint eredetileg **tetént* a *tet-sz-ik* igéből), *nyalánt, megnyoménť, legyént* (ErsC.) *háránt, segént* (csak a JordC.-ből idézve, pedig az ErdyC.-ben is előkerül 594b. s így ismét érdekes adat e két codex nyelvének egyezéséhez; talán a JordC.-ből közölt *szürent* ige is így olvasandó: *szürént*. v. ö. *szürenkeztet* NySz.); *dugánt* (Gyöngyösi), *illetént* (GKat.); *szagolánt* (GKat.); *szaladánt* (Melius); kimaradt a NySz.-ból a *mondánt* ige, melyet Imre S. idéz „GKat. mint nyelvész" 27. — A csíki dialektusból: *lógántozik* MNy. VI:372.

Néhány igében a régibb *-ont* helyett ejtünk ma *-ant* képzőt (mint fentebb *csaponik* helyett *csappanik* stb.): *fogontós* Calepin. (*fogontozik*, a széke'yeknél a. m. fogódzik, Kriza) *fogantós, fogantgás: boszont, bosszant.* V. ö. még: *iront*, szapora, sebes léptekkel halad' Cz.F. — *irant:* biczeg Nyr. I:279. Nem változott *a*-ra az *o* ebben: *osontani* ‚osonni' NySz.; csak Simai K. szótárában van *ussant* alak.

A rövidebb *-an, -en*-t is megtaláljuk az *-ant, -ent* képző mellett a következő esetekben:

pihen, pihenteni NySz.; *pillanik* u. o., *pillant: illan, illantani: horkan, horkant: siran, sirant: röppen, röppent*, és *rezzen, rezzent* (*röppent* és *rezzent* intransitiv értelemben Kiss A.: Gyermekjét. 171). V. ö. még *el-irran* ‚elillan' MNy. VI:323. — *irant* ‚biczeg' Nyr. I:279. (V. ö. *oson-t, köszön-t.*)

Egyéb *-ant, -ent* végű momentán igék példái: *hörpent: köhent, röhent; suppant:* csapint Nyr. II:89; *leggyent:* legyint Gvad. Sl. *nyeggent* NySz. stb. (számos példa NyK. XXIV:175-6.)

Itt is, mint az *-an, -en* képzőseknél, a legtöbbnek nem él az alapszava. De mégis találunk egynehányat élő alapszóval is: *csip, csippent: szip, szippant: döf, deffent* Helt. Mes. 207. „szarvaimmal *döffentek*" a gyermekversben: *fú, furant: si, sirant: korty*-ból *kortyant: köp* („*beköp* egy pohár bort" palócz kifejezés). *köppent* NySz. (*com, comont* AporC. 95.)

Az utóbbiakhoz tartoznak azok a különös igék, melyek

Digitized by Google

hangutánzó indulatszókból képezvék, úgy hogy az utóbbiak mintegy cselekvés-szók gyanánt vannak véve:

hujj, hujjánt és *hujjant* (l. fent); *ujj, ujjant* Nyr. V:272.; *ümm* (= *hm*), *ümment* TudGyűjt. 1839. XII:58. „*mammantani: mamm* hangot adni" Háromsz. MNy. VI:339. *vakkant: tüsszent, prüsszent:* „*tüssenteni:* disznót lopni (a *tüss-tüss* hajtó szóról)" Nyr. V:230. — Ezek mellett néha *-g* vagy *-ng* képzős frequentativ igéink is vannak, pl. *ümmög, ujjong.*

Már most az a kérdés, mit tartsunk a mozzanatos *-ant, -ent* képzőnek eredetéről. Az nyilvánvaló, hogy első eleme az ismert *-an, -en* mozz. képző; a *t*-re nézve azonban eloszlanak a nézetek. Budenz a mozzanatos ugor *-t* képzőt látja benne. Viszont Szilasi ezt az *-ant, -ent*-et kapcsolatba teszi a másik *-ant, -ent* igevéggel, a melyben a *-t* műveltető képző, pl. *csattan, csattant: durran, durrant; lezuhan,* „egy *lezuhantott* gerenda" Ar: Próz. 158. stb. Valószínű, hogy ez a gyakori *-ant, -ent,* mely tulajdonkép műveltető mozzanatos képző volt, sok esetben csak áthatóvá mozzanatossá homályosult, végre pedig pusztán mozzanatossá, úgy hogy ez úton egy tiszta mozzanatos *-ant, -ent* képző keletkezhetett.

-int.

Ez ma egyik legjáratosabb momentán képzőnk.

Ha a régiségben azt olvassuk *érint, tekint, leggint,* azonnal világos, hogy ezekből fejlődött a mai *érint, tekint, leggint* a képzőkben s ragokban oly gyakori *é : i* hangváltozással (*-kint: -kint, -ég: -ig*). A közvető hang hosszú *i* volt, melyet némely pontosabb írónknál meg is találunk, pl. Verseghy Wagner-féle Phraseológiájában *érint:* tango, attingo, *tekint:* specto, circumspecto s még több helyén is.

Már nehezebb azt megmondani, hogy minő viszonyban van a régibb *ugatint, futrint* alakokkal a mai *ugatint, futrint.* Tekintetbe jöhetne itt egy-két olyan régi forma, melyben mélyhangú ige végén is *-int*-et találunk; így *hárintani* helyett *hárintani* Telegdinél s másoknál, és *ugamintani* Lépes Bálintnál. Azt hihetnék, hogy a *hárint, ugamint* alakokból illeszkedés útján lett *hárint, ugamint. Hárint* és *hárint* akkor úgy viszonylik egymáshoz, mint pl. a multideju *mondt* és *mondat,* s a hangremdi ingadozásnak e két esetben egészen azonos oka van, hogy t, t

a hosszú magánhangzó *j* hang beolvadásából állott elő s az *aj*, *oj*-féle szótagok könnyen változnak *é*-re. A *hárént, nyoménť* alakokból aztán ép úgy lett *hárint, nyomint*, valamint az *érént*-ből *érint* stb. S ebből azt következtethetjük, hogy pl. a *nyalint, fuvint* igék is **nyalént*, **fuvént* formákból lettek, noha ezeket nem találjuk meg a NySzótárban.

Támadtak azonban analogia útján is *int*-végű igék. Így pl. bizonyosra vehetjük, hogy a *kacsint* alak, melyet először csak Gvadányinál olvasunk, a régibb *kacsont*-ból a rokonértelmű *tekint* ige behatása folytán módosult. Így lett a *bosszont* igéből néhol *bosszint, boszint;* s így támadt több *pattan-t*-féle műveltető mozzanatos igének *pattint*-féle mellékalakja (l. alább).

De van a momentán igéknek egy egész osztálya, mely csak ilyen újabb alakvegyülés útján vette fel ezt a hangalakot, t. i. az alább tárgyalandó *-ít* képzős igék, minők pl. *emelít, csavarít*. Ez a két momentán képző, *-ít* és *int* v. *-int*, annyira hasonlított egymáshoz, hogy igen könnyen elfoglalhatták egymás helyét (*taszít, toszít* és *toszint*, továbbá *hárít* és *hárint* régóta megvoltak egymás mellett). Innen magyarázható az az érdekes jelenség, hogy háromtagú igékben jobbára csak a XIX. század mutatja az *-int*-et, míg azelőtt az illető igéket *-ít* véggel ejtették. (A kivétel tudtunkra nagyon kevés: *emelint* Tinódinál és Dugonicsnál Szerecs. 1.345. *illetént* GKatonánál nyilván csak a rokonértelmű *érént* kedvéért, és *izelint* SI.-nál).* Példák:

tekerít Pesti G. stb., *tekerint* Nyr. VI:280. Kiss Á: Gyermekj. 9.
viggorít Calep., *viggorint* Jók: Hétközn. II:163.
sodorít MA., *sodorint:*
csavarít GKat., *csavarint* XVIII. sz. NySz. Nyr. IV:141.
vakarít Mon. Irók. VII. k., *vakarint:*
kangarít Szentm. Bodó (XVII. sz.), *kangarint* MNy. VI:329.
csikorít Gyöngy., *csikorint* Simai: Végt. Szót. II:127. Ar: TSz. 6:68.

Így néha a műveltető s a denominális *-ít* képzőt is fölváltja a mozzanatos *-int;* pl. *fordint, térint, kényszerint, jitgint* (fitít. mutat), *elbődinti* magát, *jajdint, busint, hibint, puhint* stb. (L. NyK. XXIV:412.)

* Nem valószinű, a mit NyK. XXIV. 416. Szilasi vél, hogy az *emelint, csavarint*-féle igékből lettek az *emelít, csavarít*-félék; nem is áll, hogy ezek mind a két vegzettel körülbelül ugyanazon korbeliek, mert általában jóval újabbaknak bizonyulnak az *-int* vegzűek.

Digitized by Google

Azt azonban nem sikerült Szilasi-nak bebizonyítani, hogy az *-int* (*-ént*) képző egyáltalán a műveltető *-ít* képzőből lett, úgy, hogy ez az *-ant*-végüek hatása folytán bővült volna a mozzanatos *-n*-nel.*

Meg kell jegyeznünk, hogy az *-int*-féle momentán alakok egyes dialektusokban még divatosabbak, mint a köznyelvben, s legnagyobb divatjok a székely nyelvjárásokban van.

S most felsorolunk még egy csomót azokból, melyeket eddig nem említettünk (v. ö. a NyK. XVI. k.-ben s a XXIV. k. 411—2. lapjain foglalt gyűjteményeket):

a) kéttaguak élő alapszóval:

lopint Matkó NySz. *rázint* Fazekas: Ludas Matyi 1. én. *verint* Sl. *szopint* Dug: Példd. II:184. *lépint* Simai: Végt. Szót. hozzá *kapint*, Kassai: Szókönyv; *nyomint:* leniter premit Kreszn. *hallint* MNy. VI.330. „a székely ezen *int* raggal több, jelesen egy tagú ige értelmét szokta diminuálni, pl. *ütint, dobint, falint, nyalint, házint, csallint* [?]" u. o. 373. *furint* Kriza 428. 439. *tátint:* kissé eltátja száját CzF. egyet *iszint* Lehr: Toldi 118. *lökint; várint;* Göcs. Nyr. II:473.

b) kéttaguak nem élő alapszóval:

bólint, kollint; (*fejbe kollint:* fejbe üt, v. ö. *kollant* és a NySz.-ban *koltant* és *koltog*): *illint:* köppent MNy. VI:373. (v. ö. *illogat:* iszogat); *ellint* [eszik vmiceskét] u. o.; *gyökint* (v. ö. *gyökkent*); *elsurint, elsuhint* Kriza, v. ö. *surran, suhan; kuhint* ‚füllent' és *elkohint* ‚elcsen' XVII. száz.; *kaczintani* ‚gyengén kaczagni, rövid kaczagás' Nyr. III:299.

ide számíthatjuk még ezeket a hangutánzókat: *köhint, bahint:* ‚köhint' Nyr. III:89. *elgágintotta* magát a lúd, Kriza 203.

c) háromtaguak élő alapszóval (v. ö. a már fent idézetteket):

kaparint, kavarint, hadarint; MNy. VI.329. *pödörint, kotorint:* Nyr. V:124. *bözölint, körmölint, meg-szemelint,* háromszéki igék MNy. VI:319. 336. 341. *forralint* Kriza;

d) háromtagú nem élő alapszóval alig találkozik, mert a háromtaguak, mint láttuk, többnyire csak újabban alakultak át régibb *-ít*-végüekből; ide tartoznék *csikorint*, a mennyiben *csikor* igénk ma nincs (csak *csikar*), továbbá *vigyorint* és *kanyarint*, s végül *le-kaszarint* (le-szel, pl. kenyeret Nyr. III.87), mely talán a *kaszabol* és *kanyarint* szók elegyedéséből támadt.**

* Ennek ellentmond először is az *-int* képző, mely nem lehet az *-ant*-nak megnyujtása, mint Sz. véli (NyK. XXIV: 414). Másodszor az *illet*: *illint*-féle példák (410—1) sokkal kisebb számmal vannak s kétesebbek is, hogysem bizonyító erejük lehetne.

** *Csederint, csücsörint, galabint, kalabint,* l. NyK. XXIV: 412.

Digitized by Google

A *kollant*, *kollint*-féle alakpárok analógiájára néha a *pattan-t*-féle **műveltető igék** vége is *int*-re változott. Így keletkeztek ezek az igék:

pattint BSzemle I:189. *csattint* két ujja közt DélibH. 36. *csattint-pattint* Gyulai: Költ. 1. kiad. 89. *koppint*, *kocczint*: *suhint*, *zuhint* Simai: Végt. Szót. *rëccsint*, *pecczint* Nyr. IX.565. *lötyint* ‚loccsant' NépkGy. II:454. *lökkent* NySz.: *lökint* CzF. *gyökkent*, *gyökönt* és *gyökint*; Tsz.[2] *hibbant*: *hibint*.

-ít.

Az *-ít* képző helyén codexeinkben még *-ojt*, *ëjt*, *öjt* szóvéget találunk: *hagyo't*, azaz *hagyojt* ÉrdyC. *zolayt* [*szólajt*] NádC. *zoleyt* RMNy. II. k. *takaroyt* JordC. ÉrdyC. *kewerőyt* ÉrdyC. stb. — Előfordulnak azonkivül *szólét*-féle alakok, melyek — legalább egyes dialektusokban — átmenetül szolgálhattak a mai *-ít*-végüekhez.

A *-jt* képzőt Budenz a finn *-hta* momentan képzővel egyeredetűnek tartja, vagyis a gyak. *-j* (ered. *-g*) és a mozz. *-t* combinatiojának. Azonban Szilasi (NyK. XXIV) valószinűvé tette, hogy ezek az igék — legalább részben — a műveltető *-ít* képzővel alakultak, hogy pl. ‚szemét *hunyítja* v. *hunyorítja*' tulajdonkép a. m. behunyatja (a refl. *húnyik* igéből) v. hunyorgatja. Egy részükben csak mint a refl. *-ál* v. *-ódik*, *-odik* képzőknek ellentéte lépett föl az *-ít* (a *kerül*: *kerít*, *fehérëdik*: *fehérít*-féle párok analógiájára); így pl. *mer*: *merül*: *merít* (*merít* valóban csak a *merül* ellentéte, pl. a vödröt *megmerítik*, nem *megmerik*), *takar*: *takaródik* v. *takarodik*: *takarít*; így *kererít*, *tekerít* stb. alább a *c*) pontban. Ezek talán csak mint a *merëget*, *takargat*-félék ellentétei vették föl a mozzanatos jelentést. Hogy azonban a mozz. *-ít* képző általában ilyen eredetű, mint Szilasi véli, azt nem tarthatjuk még bebizonyitottnak, különösen az alábbi *b*) pontban fölsoroltakra nézve.

Felsoroljuk most az *-ít*-képzős mozzanatos igéket ugyanolyan csoportozással, a minőben az *-int*-végüeket mutattuk be, melyek jó részben épen az *-ít*-félék újabb átalakulásának bizonyultak.

a) Kéttaguak még élő alapszóval:

haggít v. *hajít* (valószinűleg a *hagy* igétől, v. ö. más mom. képzéssel *haggap* ‚köp'), *tosít* v. *tasít* (így már a codexekben, a *tosz*

Digitized by Google

igétől, melytől *tuszkol* frequ.), *szólít*, *vonít*, *sivít*, *toldít* (Gyöngyösi) v. *tódít*, *hunyít* (*szöm-hunyítás* Nyr. VIII:85), *várít* (‚várakozik' TudGyüjt. 1839. XII:8), *vágít* (*farágító* Képcze mellékén), *rágít* (*kecskerágító* ‚kecskerágó' Somogyban); *nyomít* Nyr. X.43. *szopít* v. *szoppít* (székely szó CzF.; *merít* (*mereit* BécsiC. stb. *merőyt* ErdyC. *mereht* MargL.), *kenít* stb.

b) **kéttagúak nem élő alapszóval:**

áhít, *ásít*, *alít*, *említ*, *fenyít*, *segít* (mindezeket, a *felejt* s *bocsájt* igékkel együtt, Budenz magyarázta a szóban levő képzővel, l. Szótárát és Alaktanát 64); *konyít*, *kuhít* MA. *rikít*, *sikít* (v. ö. *rikkan*, *sikolt* stb.); *kandít* (v. ö. *kandikál*), *sandít?* *bandsít?* *szundít* (‚egy kicsit szunnyad' Balaton vid.), *felpislít* Kaz: Reg. 282. *támít* (*betámít:* váratlan bemegy, beállít Nyr. II:135); *csatít:* lármáz (v. ö. *csataráz* stb.) VI:137. stb.

c) **háromtaguak élő alapszóval:**

takarít, *keverít* (l. fent a codexekből), *tekerít*, *kaparít* v. *koporít* v. *kuporít*, *vakarít*, *facsarít*, *csavarít*, *zavarít* (mindezek a NySz.-ban), *megkavarít* Tsz. — *csikorít* Gyöngyösi (a *csikor*, *csikar* igéből), *sodorít* MA. MNyszet. VI:326. *pédérít*, *pödörít* és *pendérít*, *pöndörít:* hangutánzó szóból *kukorít* (egyet kukorékol, Dunán túl); — *emelít* PestiG. *ízelít* Born. stb. *kóstolít* MA: Scult. *színelít* Nyr. IV:121. *nevelít* Gvad. NySz.

d) **háromtaguak nem élő alapszóval:**

hunyorít Pázm. (v. ö. *hunyoroy* stb.), *vigyorít* Calep. *kanyarít* NySz. *vicsorít*; *sanyarít?* *nyomorít?*

-ap, -ep.

Világosan látható alapszóból csak két elavult igét említhetünk a puszta *-ap* képzővel: *hagyap* ‚köp' a *hagy* igéből, mely eredetileg a. m. vet, hagyit: és *állap-ik* ‚megáll' (melyből megmaradt az *állapot*, *állapít*). Budenz szerint ide való a *harap* ige is (l. MUgSzót.).

Az *állap-ik* igéből újabban *állapodik* lett s ilyen gyakorító *d*-vel bővült igénk több is van. Ilyen pl. az *ül* származéka: *ülepedik* (mellette *ülepszik* s ez a különös főnév: *ülepi*; s a *hül* igéből *hülepedik* NySz. Kriza 730. Nem élő alapszóból: *telepedik* (v. ö. *telepszik*, *telepít* és *televény*). — *terepedik* SzD. (v. ö. *terepély*, *terebélyes*, *terepes* NySz.) — *csillapodik* (v. ö. *csillapszik*, *csillapít*).

Ezek az *-apodik* végű igék már nem momentan, hanem inchoativ jelentésüek, s ezt a jelentést épen a gyakorító képző hozzájárulása fejezi ki (l. alább az inchoativ képzők közt *-amodik*, *emedik* a mom. *-am-ik*, *-em-ik* képzővel szemben).

Digitized by Google

-all, -ell.

Ezt látjuk a következő képzésekben: *szökell* (a régieknél *szököllik*), *lövell, fuvall, rivall* (*megrivallik* NySz.), *sivall* Tájsz. *szivall* NySz. *sirall-* Tájsz. *fogall* NyK. II:467. *lehell; nyögell-* (*megnyögellik* NySz.).

Sugall csak látszólag tartozik ide, mert a legrégibb források szerint előbb így hangzott: *sugarl*, sőt *sugorl*. Szintúgy lehetséges, hogy a *szivall* ige ebből lett: **szivárl*, mert összefüggbet a *szivárog, szivárkozik, szivárvány* szókkal.

C) Gyakorító képzők.

A gyakorító vagy frequentativ igék a cselekvésnek ismétlődését vagy folytonosságát fejezik ki s nyelvünkben még sokkal többször előfordulnak, mint a mozzanatos képzések.

Budenz az ugor nyelvek közös birtokául öt gyakorító képzőt mutatott ki: *-l, -nd, -sk, -j, -ng*. Ezekhez járul a mi nyelvünkben még egy kétségtelen *-r* képző. Ezek legtöbbször újabb fejlődésű képzőbokrokban kerülnek elő, jobbára egymással vagy pedig mozzanatos képzőkkel szövetkezve, de néha visszaható képzőkkel is.

Az ugor *-l* néha még egymaga is előfordul magyar frequentativ igékben, pl. *döföl, sujtol* stb., de sokkal többször képzőbokrokban, minők *-ál, -él; -dál, -dél; -gál, -gél; -dogál, -dëgél; -kol, -köl; -dokol, -dököl* stb. (l. alább). — Sok igében az alapszó elavult, pl. *gyűlöl, hajol, nyiszol, őröl, töröl, vángyol* stb. (l. Budenz: Alaktan 4. § és MUgSz.) Másokban a frequentativ érték is teljesen elhomályosodott: *áll, száll, hull, ill(ik), vall, hál, vél* stb. (l. u. o.)

Az ugor *-nd*-nek az ismert hangszabály szerint puszta *-d* felel meg a mi nyelvünkben: *löked, nyomod, tapod* stb. és képzőbokrokban, minők *-dal, -del; -dogal, -dëgel; -dos, -dös; -kod, -köd* stb. — Elhomályosult jelentéssel pl. ezekben: *áld, old, mond, rád* (l. Budenz *).

Az ugor *-sk* Budenz szerint háromféle változatban maradt

* Budenz az ugor *-nd* változatlan folytatásának tartja azt az *-nd*-t, mely a *csiklánd, orcend*-féle igékben s az *irand, kérend*-féle igealakban van (ezt már előbb Ahlqvist is így magyarázta, l. NyK. III:37). Ez azonban mint kivételes hangtörténés minden esetre kétes.

Digitized by Google

fönn a magyarban: mint *-z* a *kötöz*, *szaladoz*-félékben, mint *-sz* az *sz*-es praesenstőkben: *alusz(ik)*, *tësz* stb. s végre *s* alakban: *futos*, *rakos* stb. A fejlődésnek minden látható ok nélküli háromfélesége ismét némi kétséget támaszt. — Ide is sok képzőbokrot foglalhatunk: *-doz*, *-dëz*, *-döz*; *-dos*, *-dës*, *-dös*; *-koz*, *-kos*; *-ász*, *-ész* stb.

Az ugor *-j* maradt fenn Budenz szerint — de elhomályosult jelentéssel — a *hagyoj-t*-féle momentán képzésekben s a *hullaj-t*-féle műveltető igékben. Ezekben is újabban nagyrészt összeolvadt a megelőző magánhangzóval *í*-vé: *hagyít*, *merít*, *reszít*. Frequentativ képzőbokrokban pedig ma már csakis hosszú *á*, *é* hangokban lappang ez a történetelőtti *-j* képző; ilyenek: *-ász*, *-ész*; *-ál*, *-él*; *-dál*, *-dél*; *-gál*, *-gél* stb.

Az ugor *-ng*-nek szabályos megfelelője a magyar *-g* (mint az *-nd*-nek *-d*): *füstölög*, *csavarog*; — többnyire olyan igékben, melyeknek alapszava magában nem él, csak megfelelő momentán vagy inchoativ származékokban, pl. *pattog* (*pattan*); *lobog* (*lobban*); *forog* (*fordul*); *mosolyog* (*mosolyodik*) — és képzőbokrokban különösen ezekben: *-gál*, *-gél*; *-dogál*, *-dëgél*; *-gat*, *-get*. Budenz szerint az *állong*, *bolyong*-féle frequentativumok a képzőnek eredetibb teljes alakját őrizték meg (mint fent az *örvend*-félék a *-d* képzőét), de a kettős hangfejlődéssel szemben itt is helyén lesz a kételkedés. Lehet, hogy ennek az *-ng*-nek előrésze a mozzanatos *-n*, valamint pl. a *-kol* és *-kál* gyakorító képzőbokroknak is mozzanatos előrészök van.

Az *-r* képzőről kétes, vajjon megvolt-e már az ugor alapnyelvben; csak az észt nyelvben fordul elő gyakrabban mint a szokásos cselekvés kifejezője („gewohnheitliches thun" Wiedemann: Gramm. 94. §). A mi nyelvünkben kétségtelen gyakorító értelme van, pl. *hány*: *hányor-i* Nyr. VII:140. *hányorgat*; *zúz*: *zuzorgat* III:177. s különösen az olyanokban, minők *mozog*: *mozorog*, *csëpëg*: *csëpërëg*.

Áttérünk már most a gyakrabban előforduló képzők és képzőbokrok tárgyalására.*

* Terjedelmes anyaggyűjteményem: A magyar gyakorító és mozzanatos igék képzése NyK. XVI. XVII. Itt nem kívánok minden jelentéktelen adatot felsorolni, inkább az a feladatom, hogy az ott hiányzókat pótoljam, főleg a Nyelvtörténeti Szótár segítségével, mely most már jobban eligazít egyes képzőknek történetére nézve.

Digitized by Google

-l (-ol, -ël, -öl).

1. Legrégibb *l*-es frequentativ igéink azok az egytaguak, melyeknek alapszavuk nem él, csak a rokon nyelvek segítségével, hüvelyezhető ki: *áll, száll, hál, vél, vall, hall, hull* stb. (l. NyK. XVIII.179. és v. ö. Budenz Szótára illető czikkeit).

Csak két egytagú igénk van, melynek alapszava is él: *nől* és *föl*. Azonban nagyon kétes, vajjon ezek gyakorító képzővel alakultak-e. Codexeinkben nem találjuk őket, a NySzótárban egyáltalán kevés adat van rájuk, s így lehetséges, hogy az *l* csak hamis analógia útján került idővel a *fölt, nölt, nölnek* alakokba, úgy mint pl. a XVII. században fellépő *sérült* alak is csak a régibb *sérütt*-ből fejlődött (a mi a *sérszik* perfectuma volt, mint *fekütt: fekszik*), vagy *old* és *boldog* a régibb *ód* és *bódog* formákból.

2. Már kéttagú gyakorítóink nagyobb számmal vannak, *-ol, -ël, -öl* végzettel:

Kérël (*kérljed* NySz. *kérel* Arad. vid. Nyr. X:472. és Gömörben is), *zárol* (*zárlá* stb. codexekben), *rájol* (*rájlok* MA.), *hatol* (*kihatlék, kihatló*), *sujtol, döföl* — mindezek a NySz.-ban. Van ugyan ott *leël* és *nézël* is mint czímszó, de minthogy a régiségben sem *lesl-, nézl*-tőalak, sem pedig *lesöl, nézöl* forma nem kerül elő, hanem csak *leselködik* stb., szerintünk ezek nyilt *e*-vel olvasandók: *lesel, nézel* (ámbár újabban, mint azonnal látni fogjuk, zárt hangzóval is előkerülnek).

cseszël: csiszol, csesz CzF. *döföl, dugol, mënël, vonol-, mérël, zázol* NyK. XVI:239., 240. *lesölni* NépK. II:248. *szórlani* Simonyi: Tanulm. 118. *szállani* ‚szórni' és *szülleni* ‚szűrni' tájszó Gömörben s Nógrádban; *tözölni:* ‚tüzdelni' MNy. VI:353. *nézël-* („*nézlem* a napot" Ar: Arist. I:116. v. ö. *világnézlet*):

nagyzolni v. nagyzani: nagyitani hirt, Háromszék MNy. VI:342. (*nagyzolás* Nyr. VIII:559.) „*jegyzelgetni: jegyzölni*, jegyet tenni, irni, varrani" MNyszet. VI:333. — *csörgöl* (*csörgölö vonat* u. o. II:410).

Az bizonytalan, hogy a *lakol* ige a *lak-ik* származéka, mint Arany J. magyarazta (HatrPr. 398: „*meglakolt* a. m. meglakta a börtönt").

Kéttaguak elavult alapszókkal nem nagy számban vannak:

regël NySz. (v. ö. *reg-ő lóka* MA.), *csubbol* v. ö. *csubbant* MNyszet. VI:320.), *ggölöl* és *csiszol*. l. Budenz: MUgSzót. *ggermol* MNyszet. VI:329. (mom. *m*-mel: v. ö. *ggermatol* u. o.) *szürmöl* ‚szüresöl' u. o. 351. *törmol* ‚morzsol' u. o. 352.

Itt említendők a *mozgol-ódik*-féle reflexiv alakú igék. Ezek a régi nyelvben járatosabbak voltak a frequentativ képző nélkül: *mozgódik, rezgödik, forgódik, sürgödik, morgódik, zúgódik, tépödik, érödik, ünödik*, holott ezek — az utolsó három kivételével — ma alig fordulnak így elő, hanem csak a frequentativ *l*-lel:

Digitized by Google

mozgolódik NySz. csak a XVII. század óta; *rözgölödik* XVII. század, *forgolódik* XVI. század, *késelődik* XVI. század, (a NySz. nyilt *e*-vel irja a czimszót, CzF. zárt *ë*-vel); *sürgölődik* XVI. század, *morgolódik* XVI. század, *zúgolódik* XVI. század, *tépelődik* XVII. század, *évelődik* (és *épelődik*) Kassai: Szókönyv; *tünölődik* Dankovszky, Ar: Arist. I:88. (Ezekhez hasonlók, csakhogy nyilt *e*-vel: *nézelődik*, *veszelődik* Bakony vid., továbbá *kötelözik* NySz. és a **szedelözik* ige ezekben; *össze-szedelözködik*, *felszedelözködik* Pap: Palócz Népk. 108.).

Kevés ilyen van az említettektől eltérő szótagszámmal: *fázlódik* (a NySz.-ban csak *fázódik* van), *ötlődik* (már a XVI. század végén); *faktatulódik* ‚faggatódzik' Nyr. IV.558.

3. Az *-ol*, *-ël*, *-öl* végű gyakorítók közt nem sok van **háromtagú**. Ilyenek a következők:

marczangol (v. ö. *marczong*, *marczang* NySz.), — *dülöngöl*, *dölingel* és *ajangol* Kriza, *tojongol* (e h. *tolyongol*, *tolongol*) Nyr. II:277. *keringel* Szabolcs és Hajdú m. — *barangol*, Nógrádban *bulyangol*, tehát nyilván a *bolyong* igéből (v. ö. *barangani* Vör. *borongani* Kemény Zs.);

libegel Kreszn. (a *resztegel* ige nem gyakorítónak, hanem denominativumnak látszik a *reszteg* névszóból, mert a NySz.-ban felvett *reszteg* igének csak ilyen alakjai fordulnak elő: *resztegj*, *resztegnek*, ezek pedig rövidítések lehetnek e h. *resztegljk*, *resztegtnek*):

hazudol ‚hazudoz' Miskolcz vid.? — *lélekzel*, *lélegzel*: — *követel* (maga a *köret* ige is kérést, követelést jelent a régieknél s még ma is néhol, pl. Szabolcsban azt mondják: *rajtam ne köresd*: a *köretel* ige elő sem fordul még a NySz.-ban).

-al. -el.

Az *-al*, *-el*-féle gyakorítóknak kétféle eredete lehet, mert e szóvég lehet az előbbi *-ol*, *-ël* változata (v. ö. a denom. igeképzésben *dobol*, *énekël* és *rasal*, *tüzel*), de lehet az alább következő *-ál*, *-él* rövidítése (v. ö. *üldögél* és *üldögel*, *fonál* és *fonal* fn. stb.). Hogy melyik úton fejlődött egy-egy *-al*, *-el* végű frequentativ ige, azt sokszor megállapíthatjuk a vele váltakozó *-ol* vagy *-ál* végű alakból. Így pl. az *-asztal*, *-esztel* végüeket sehol sem találjuk hosszú magánhangzóval, hanem *tapasztal* helyett azt olvassuk *tapasztol* (Heltainál NySz. és Kazinczy Cicero-fordításában 66., 68. s Pyrkerjében 5. Ellenben a *nézel*, *hálal*, *tekintel* igék mellett ilyen alakokat is olvasunk: *nézél*, *hálál*, *tekintél*. Ez az *-él* képző úgy látszik eredetileg *-ël* volt (pl. *metel-* Helt: UT. h. 5. p8) s azért rövidült nyilt *e*-vel *-el*-lé.

1. **Kéttagú gyakorítók** *-al*, *-el* véggel a NySzótárban:

lesel, *nézel* (nem *nézël*, mint a NySz. adja a czimszót, mert nincs sem *nézl-*, sem *nézël* alak), *szaval* (csak egy idézet GKat.-ból,

Digitized by Google

esetleg hibásan e h. *szurdal*, viszont mom. jelentéssel is érthető az ill. idézet, s akkor a. m. *szurall*), *toldal* (csak egy idézet Faludiból 123. pedig előfordul Faludinál többször is, pl. 309., 778.), *járal* (v. *járál*?), *ütel* (v. *ütél*, egy idézet a DöbrC.-ből), *jövel* v. *jövél* LevT. I:194. ide tartozhatik a *jövel* imperativus e h. **jövelj*, mely az *-elj* végzetet talán a régente gyakori *menj-el*, *eredj-el* analogiájára cserélte fel *-el*-lel); — *képzel:*

újabb példák: *hálal* MNy. V:127. *gyötrel* Nyr. II:183. (így Miskolczon).

Denominalis igék *-l* képzőjével az *-al*, *-el*; *-lal*, *-lel* szóvéget alkot. Ilyenek már a NySzótárban:

szólal, — *dérlel* (Gyöngyösinél, nyilván a *fagylal* analogiájára, de ez a *fagy* igéből magyarázható, v. ö. *fázlal*, l. alább), *hídlal* (Heltai), *hírlel*, *ízlel*, *kémlel*, *közlel*, *nyaklal* (*nyaklaló hajtóka* Fal.);

újabb példák: *színlel*, *taglal*, *büzlel* SzD. (v. ö. *ízlel*), *észlel*, *kiszeglel* ‚szegletekre oszt' Sz.D.

2. Háromtaguak a NySz.-ban:

akasztal, *aggasztal* ‚akaszt', *aggasztal* ‚aggaszt', *dugasztal*, *engesztel*, *magasztal*, *marasztal*, *nyugosztal*, *tapasztal*, *vígasztal:* — *tekintel* (alig *tekintél*, mint a NySz. jelöli, mert nem fordul elő *tekintöl*);

újabbak: *fagyasztal* és *fogyasztal* SzD. *hiresztel*, *ragasztal* Nyr. IV:71: *éresztel* I:231. — *ingesztel* ‚ingerel' IV:43.

-ál, -él.

A hosszú magánhangzóban, mint láttuk, az ugor frequentativ *-j* képző lappang, úgy hogy pl. *metél* eredetileg a következő három elemből alakult: **mete-j-l*.

1. Az *-ál*, *-él* végű gyakorítók kevés kivétellel kéttaguak.

A mai köznyelvben joformán csak három divik élő alapszóból: *dobál*, *vetél* és *ugrál*.

A NySzótárban ezek is megvannak:

bucál v. *buál* ‚bujkál', *jövél*, *járál* (v. *járal*?), *menél*, *lévél* v. *lövél* ‚van', *nézél*, *szokál*, *vetél*, *halál*? (*meghalálának* JordC. kétszer)

Sok ilyen igét használnak még egyes dialektusaink, kivált a palóczság s a szlavóniai nyelvjárás:

járál, *menél*, *rugál*, *szokál*, *ülél* (mindezek a Tájszótárban); *fongál* ‚fondogál', *fözél*, *hálál*, *lakál* (a Nyelvőrből idézve NyK. XVI. k.); *látál*, *évél*, *ivál*, *jövél*, *menel*, *ülél*, *szokál* (Szlav. Nyr. XXIII:216); *dugál* ‚dugdos' CzF. *nézél* Népk. I:159. *tipál* azaz *tépál* (v. ö. *tépáz*) TudGyújt. 1839. XII:56.

Elavult s részben homályos alapszókból valók: *metél*, *kószál*, *czibál*, *riszál*, *kínál*, *sajnál* stb.

Valamint az *-al* képzőnél, úgy itt is találkozunk olyan

Digitized by Google

példákkal, melyekben denominalis *-l* képző a frequentativ *-ál, él*-lel *-lál, -lél* szóvéggé egyesül:

gyomlál, kémlél, szaglál, számlál, szemlél (mindezek már a NySz.-ban), *vaklál* Nyr. II:136. (Nagykunságból, de Miskolczon is járatos).

2. A háromtaguak sokkal ritkábbak:

harapál, hagyapál ‚köpköd', *őrizél, tekintél, kerengél* — mindezek a NySz.-ban; — *bogyolál* SzD.

csevegél Vitk: Munk. I:85. *állongál* u. o. II:96. *dülöngél* Jók: RRáby. II:142.

kapálál, kaszálál, fürödél, ugrálál — palócz igék NyK. XVI. k. — *szerketél:* szerkeszt apránként Háromsz. MNyszet. VI:326. 323.

3. Négytagú: *hagyigálál* Tájsz.

-lál, -lél és -lal, -lel.

Ilyen szóvégekkel találkoztunk már ez előbbi szakaszok *gyomlál* és *hírlel*-féle példáiban, de ezekben az első *-l* denominális igeképző. Mint egységes frequentativ képzők a czímben jelölt képzőbokrok nem igen gyakoriak.

A *-lál* képzővel egészen világos alapszavú gyakoritót csak egyet emlithetünk: *csaplál*, ‚faragni fejszével' Háromszékben MNy. VI:319. NyK. II:374.

Már kevésbbé világosak: *kószlál* ‚kószál' Kemenesalján, Tud. Gyűjt. 1829. XI:89. *báklál* ‚bolyong' a marha CzF. „*hajhál* vkit munkára, uréra; hajhász (Borsod vm.)" Kassai: Szókönyv I:76. — *Vizslál* a *vizsgál* igével rokon, de van mellette *vizsla* névszó is, tehát képzése módja kétes. A *táplál* igének pedig semmi rokona sincs, tehát szintén nem tudhatjuk, vajjon ige volt-e az alapszava vagy névszó.

A *-lal, -lel* képzővel világos szerkezetűek a következők:

érlel ‚pertingo; wiederholt berühren', *foglal, húzlal, kötlel, cájlal* a NySz-ban; *késlel* ‚késik' értelmében MA. és Fal. — *hírlal*: „*csapalni*; ráfeszítőleg kötni farakott szekeret csaplófával" Háromszék MNy. VI:319.

Kétes a *koplal* ige eredete: v. ö. „*koplos*, Garan melleken szolgálat, hivatal nélkül élődő" CzF. *koplódzik* Nógrád vm. a. m. ‚turkál az ételben, nem eszik'. — *Zaklalódik*, Kreszneries említi a vasmegyei népnyelvből; v. ö. *zaklal*.

Végre van egy csomó *-lal, -lel* képzős igénk, mely értelmére nézve műveltetője az alapszónak, pl. *ésik: érlel, hűzik: hűzlal, fagy: fagylal*. L. alább a műveltető igéket.

Digitized by Google

-dál, -dél és -dal, -del.

E két képzőbokor a frequentativ *-d* és *-ál, -él,* ill. *-al, -el* egyesüléséből állott elé. s itt is szokottabbak a rövidhangú alakok, ép úgy mint az imént tárgyalt képzőknél láttuk. Sőt föltünő. hogy a NySz. egyáltalán nem említ hosszúhangú alakot az egyetlen *harapdál* igétől megválva. Ez talán a régi *harapál* igéből módosult, s nem lehetetlen, hogy viszont a népnyelvi *szurdál*-félék a régi *szúrdal*-féle alakokból *szurkál* stb. analógiájára csak újabban keletkeztek. Ilyenek:

furdál, szurdál, hánydál, kapdál v. *kapodál,* idézve NyK. XVI:255. — *rugdál* Somogy vm. *rugdálódzni* Bánfi-Hunyad, Nyr. X:22. *bukdálódom* Berzs. NyK. XVI:255.

A *-dal, -del* képző használatára nézve nagyon érdekes. hogy kivétel nélkül egytagú alapszókhoz, legtöbbször pedig *r*-végű egytaguakhoz ragad (v. ö. NyK. XVI:256). Példák:

fúrdal (régente *fúldal,* de *fúrdal* is!), *szúrdal, tördel, mardal, irdal* ‚farag', *érdel, járdal* (mind az id. h.):

szegdel, vagdal, rugdal (és *rugdalódzik*), *rágdal, nyögdel* (id. h.), *dugdal* (*be-bedugdalták* Vitk: Munk. II:202); *fogdalózik* ‚fogdoz' Háromsz. MNyszet. VI:326.

szabdal: lépdel, tépdel, csipdel:

mézdel: ugázdal NySz. — *ugesdel* CzF.

rádal, éldel: — és míveltető jelentéssel *fájdal.*

-csol, -csöl, -csöl; -csál, -csél.

E két képzőbokornak első eleme. a *cs.* tisztán megvan ebben a régi igenévesoportban: *hágcsó, tépcső, emelcső.* A *hágcsó* Tinódinál s Heltainál *hágsó, hákso*-nak van irva (Zvonaricsnál hangátvetéssel *háskó* s így ma is Dunán túl). *Hágsó* pedig alkalmasint egy gyakoritó **hágos* ige származéka (v. ö. *tapos, fútos* stb.), s e szerint ezt a *cs*-t a frequentativ *-s* képző módosulásának tekinthetjük. Hogy pedig ugyanez a *cs* szerepel a czimbeli *-csol, csöl*-féle képzőbokrokban, azt bizonyithatják a *lépcső* főnévvel rokonságban levő gyakoritó igék: *lépcsel, lépcsél, lépcseskél* NySz. A régi nyelvben egyáltalán ritkák ezek a *cs*-hangú gyakoritók.

1. Példák a *-csol, -csöl, -csöl* képzőre:

szárcsöl (a NySz.-ban *szárícsöl* és *sárcsöl* mellékalakokkal. Nógrádban *csárcsöl*): *lépcsel* NySz. *kencsel-fencsel* ‚ken-fen' CzF. *egercsel* Tajsz. v. ö. *egerni* Nyr. II:376. *toporcsol* és *toporczol* ‚nagy nehéz lábbelivel topogva jár' CzF. v. ö. *toporzékol, toprong* és *tipor:*

Digitized by Google

dugacsol, *lopacsol*, *szopacsol*, sőt *szemecsel* (‚szemet elleget', v. ö. *szemercsél* u. o.) — mindezek a háromszéki nyelvjárásban, l. MNyszet. VI:321. 339. 350. 349.

irdacsol: scribillo NySz.

rikácsol XVII. száz. NySz. *kodácsol* XVI. száz. (v. ö. *kodág* NySz.) *kopácsol* XVII. száz. (v. ö. *kopog*); *köhécsel* SI. *döngécsel* stb. — NB. *körmécsel* NySz. és MNyszet. VI:357.

Az *öblint* igéből fejthetjük meg ezt: *öblincsel* (Háromszék, MNyszet. VI:344). De vannak más ilyen *-incsël*, *-éncsël*, *áncsol* végüek, melyek mellett nincs *-int* végű alapszó s azért bajosan magyarázhatók. Ilyenek: *kérincsel*, *ugráncsol*, *szökdincsel*, *szökdéncsel* (ezek NyK. XVI:247. l. vannak idézve), *repdéncsel* ‚röpdös' Háromsz. MNyszet. VI:347.

2. A *-csál*, *-csél* képzőbokor szintén ritka a régibb nyelvben. Előkerül a XVII. században *lépcsél* (Pázm: Öt Lev. 88), *faragcsál* (és hangátvetéssel is *faracskál*) és *vakarcsál*. Az utóbbihoz hasonlók: *kaparcsál* Simai: Végt. Szót. *tekercsél* Ballagi; nem *akarcsál* dolgozni (csángó kifejezés) Nyr. III:50.

A *lépcsél*-hez hasonló kéttaguak: *rágcsál*; *dugcsál* Nyr. V:270.

A *rágcsál* helyett már a XVII. században ezt találjuk: *rágicsál*: így Faludinál *faragicsál* (*faricskál* is a népnél. Losonczon *farikcsál*) s újabban *döngicsél*, *zengicsél*, *gögicsél*, *kandicsál* stb. NyK. XVI:257. Ezek az *i* hangot alkalmasint a *sántikál*, *kandikál* és *tasziga*l, *hajigál*-féle gyakoritók analógiájára vették fel (az utóbbiakban etymologiai oka van az *i*-nek: **sántít-kál*, *hajít-gál* stb.).

-gál, -gél és -gal, -gel.

Ép olyan két képzőbokor, mint *-lál*, *-lél* és *-lal*, *-lel* vagy *-dál*, *-dél* és *-dal*, *-del*. Mind a kettő többnyire háromtagú gyakoritókban fordul elő, kéttagúakban ritkábban.

1. A *-gál*, *-gél* képzővel kéttagúak: *nézgél* Faludi, *huzgál* és *dobgál* a népnyelvből NyK. XVI:257. *metszgél* Lisznyai: ÚjPalócD. 136. *szedgél* MNyszet. VI:357. *ugcsgél* CzF. — *hajigál* és *rongál* e h. **hajít-gál*, **ront-gál*; — *rizsgál* (v. ö. *rizslál* stb.), *dorgál* (l. Budenz: Szót.).

Néha egytagú igéknek kötőhangzós tőalakja után áll e képző s akkor a származék már háromtagú:

merëgél NySz. *adogál*, *ülögél*, *menegél* (Nép. NyK. XVI:257); *dobogál* (v. ö. fent *dobgál*) MNy. VI:338. *szedegél*, *menegél* és *huzogál*

Digitized by Google

u. o. 357. *szopogál* u. o. 350. *irogál, sirogál, nézegél, evegél, hajtogál* (mindezek járatosak Miskolczon); *nyesegél* CzF. *hordogál* Sárosi: Arany Tromb. 99. *tudogál* („Mióta kezdem tudogálni, mi élhet meg: felakadok mindenen" Szemere P. v. ö. *tudokál* Arany Toldijában); *hivogál* és *iszogál* Lehr: Toldi 273. — *erëgél* a. m. mendegél Nyr. V:36. v. ö. *ered*.

Háromtagúak kéttagú alapszókból:

kapargál, bodorgál, keresgél, futosgál (ezek idézve NyK. XVI:257); — *irongál*, **iromgál*, v. **irontgál* helyett; *hajingál* (Miskolcz, Rimaszombat) e h. **hajintgál; meringél* NySz. e h. **merintgél?*, *lódingál* MNyszet VI:338. e h. *lódintgál?* — *tisztogál* Nyr. VI:277. (így Miskolczon), **tisztojtgál;* — *hajigál, taszigál, lódigál, gurigál, hurigál* (l. NyK. XVI:257) e h. **hajítgál*, **taszítgál* stb. — *felesgél* v. *felesget* ‚feleselget' MNy. VI:325. Háromszék, így Miskolczon is); — *vonigál* WeszpC. 46. talán **vonítgál*.

Az imént említett *vonigál, hajigál*-félék analógiájára keletkezhettek: *huzigál, dobigál* NyK. XVI:257. *tartigál, szabigál* Lehr: Toldi 273.

2. A *-gal, -gel* képző sokkal ritkább, s a mai irodalmi nyelvben alig fordul elő.

Kéttagút egyáltalán csak egyet-kettőt találunk: *nézgel* és *nézgelődik* Kreszn., *jargal* és *nyargal* NySz., *liggal* NySz. (csak két idézet; kérdés, nem sajtóhiba-e az ill. forrásokban a közönséges *liggat* helyett).

A háromtaguakban nagyrészt kötőhangzó előzi meg a képzőt:

nézëgel (nem *nézëgël*, mint a NySz. irja); *elkezdëgel* Háromszék, MNy. VI:324. *szëdëgel, mënëgel* u. o. 357. *nyesëgel* CzF. *ëszëgelődik* Népk. II:427. — *erëgel* ‚mendegel' SzD. Báróczi stb. v. ö. *ered, eredj*.

Kötőhangzó nélkül kéttagú igékből: *repesgel* Háromszék, MNyszet. VI:347. *tekintgelődik* (Nép, Adony).

-dogál, -dëgél; -dogal, -dëgel.

Ezeknek voltakép hármas alakjok van, a mennyiben *ö, ü* hang után így ejtjük: *-dögál, -dögel*, pl. *üldögál, fütyöldögel*. Az utolsó szótag magánhangzója a mai irodalmi nyelvben rendszerint hosszú, de a nyelvjárásokban s a régieknél gyakran találjuk röviden.*

* Még pedig mindig nyilt *a, e* hanggal (tehát nem *nézdëgël, szegdëgël* stb., a minő írásmódot a NySz.-ban találunk).

Digitized by Google

1. Ma rendszerint csak háromtaguakat használunk, tehát egytagú alapszókból, kötőhangzó nélkül képzetteket.

Általános használatuak élő alapszóból:

álldogál, üldögél, szálldogál, éldegél, sirdogál, mendegél, folydogál, fujdogál, nézdegél;

nem élő alapszóból: *ëddëgél, iddogál* (*csordogál*).

Már nem olyan közönségesek ezek:

nyeldegél Faludi; *szüldögél* NySz. *mú(l)dogál* Kriza 27. *hûdogál* ‚hulldogál' u. o. *nyú(l)dogál* Kálmány: Koszorúk I:46. *járdogál, irdogál* KisfS: KesSzer. 15. ének; *verdegél* Jók: Hétközn. II:44. *fondogál* RMK. II:446. *fejdegél* (tehenet) KisfS: BoldSzer második dal; *húzdogál* Nyr. II:88. *addogál* NySz. *fogydogál* Dug: Péld. I:117. *üddögél* (*ütdögél*) u. o. 28. *kopdogálik* Telegdy; *nődögél* Nyr. V:48.

Rövid végszótaggal a régibb irodalomban:

éldegel, irdogal, jöddögel v. *jödögel, czúszdogal, tetszdegel, esdegel, feddegel* (*fedd-degel*), *intdegel* — mindezek MA.-ból. NyK. XVI:258. — továbbá: *tépdegel* Calep. *nyeldegel* NySz. *rengdegel* Ilosvai: *rágdogal* Gyöngyösi: *nyúzdogal* Pathai; *fejdegel* és *szegdegel* Fal. *érdegel* ‚maturescit' SzD. *nődögel* Batsányi; *bújdogal* Kreszn.

A nyelvjárásokban: *möndögel, mëndëgë* a székelységben és Nógrádban, NyK. XVI:258. *üldögel* a székelyeknél és Dunán túl, *ëddëgel* stb. Gömör m.

Nem élő alapszókból: *eddegel, iddogal, teddegel, veddegel* MA.

2. Négytagút csak egyet ismerünk olyat, hogy kötőhangzó teszi négytagúvá: *ingadogál* (Kreszn. idézi Vajdából, XVIII. száz.).

A többi mind kéttagú igéből van képezve kötőhangzó nélkül, de ma ezek is szokatlanok:

a) hosszú végtaggal: *nyálazdogál* RMK. II:446. *dolgozdogál* GyöngyD: RKosz. 147. *aluddogál, dúdoldogál* NySz. *mozgatdogál* ACsere, NyK. XVI:258. (a NySz. nem idézi); *ballagdogál* KistS: BoldSzer. II. én.

b) rövid végtaggal: *maraddogál* Calep. *hajoldogal, feleldegel, leheldegel, követdegel* MA. *lobogdogal* Ilosvai (a NySz.-ban e czím alatt nincs meg, de idézve van az illető hely a *Rengdëgél* czikkben, melyben azonban pontatlan a hosszú *é* rövid *e* helyett); *aluddogal* NySz. és Vör: Zalán F. *hívaldogal* Fal. (így irja Toldy a 815 hasában, a NySz.-ban *hívaldogál*); *lebegdegél* SzD. *érezdegel* SL. *nevetdegel* Kreszn. *fütyöldögel* Kriza 399.

3. Öttaguak is előkerülnek, de csak hébe-hóba:

énekeldegel, szökdécseldegel, csiletkeddegel MA. *keverészdegel* SzD. *mosolyogdogál* Pázm. NySz.

Digitized by Google

-kol, -köl és -kál, -kél.

E két képzőbokornak első része a momentan *k*, de ennek jelentése rég elhomályosult, ép úgy, mint pl. a *-kod*, *-köd* képző első részeé.

1. A *-kol*, *-köl* képzőt egymagára nem sok igében használjuk, s kivált olyan van kevés, melyben az alapszó tisztán kiváló élő szó. Ilyenek *nyomkol*, *tuszkol* (a *tosz*, *tasz-ít* igéből), *leskel* Fal. 437. és Aranynál, Szondi két apr. *óczkolódik*, azaz *ódzkolódik* (**oldozkolódik*) a kötél Nyr. XIX.511. *csapkolódik* stb. l. NyK. XVII.63. — Kötőhangzóval: *tudakol*, és *riakol* Népk. I.53.

Már nem oly tisztán szétválók a részeik ezeknek: *tüszköl*, v. ö. *tüsszög*; *horkol*, v. ö. *hortyog*, *horkan*; *pörköl*, v. ö. *perzsel*, *pörken* stb. (*porkol* Heves m.)

Sajátságosak azok, melyekben a *-kol*, *-köl* képzőt olyféle *es* előzi meg, a minőt fent a *-csol*, *-csál* képzőkben láttunk:

lopocskol Balásfi, Nyr. III:405. (a NySz.-ban hiányzik); *méresckel* NyK. XVII:63. *dömöcsköl* Dug: Péld. I:238. (v. ö. *töm*, *gyömöszöl* stb.) — *ész-méricskelés* Dugonics, NyK. XVII:63. *merécskel* Zvon. NySz. — V. ö. *dömösköl*, *bóbiskol*, néhol pedig *dömöczköl*.

Gyakrabban előkerülnek az *-ákol*, *-ékol*, *-ékül* végüek, melyekben kétes az *á*, *é* hang eredete, s melyek jobbára hangutánzók. Ilyenek:

szipákol a *szip* igéből: *pöfékel*, *ugicákol*, *bernyákol*; — *turbékol*, *toporzékol*: (v. ö. *toborzó*, *tipor*); — *pislákol* CzF. *szunyákol* Nyr. IV:446. *sumákol*: félig-meddig alszik XX:430. — *supákol*, supátol: [el]pához, Kriza, v. ö. *sapál*: megver u. o.

Ide csatolhatnók még a *-dokol*, *-dékél*, *-dököl* képzős gyakorító igéket, minők *öldököl*, *érdekel*; de ez a képzés a régibb *-dok*, *-dék*, *-dök*-féle gyakorító képzésből indult ki, azért ezzel kapcsolatban tárgyaljuk alább.

2. A *-kál*, *-kél* képzőnek már elevenebb frequentativ szerepe van, mint az egyszerű *-kol*-nak. Így különösen a következő kéttaguakban:

járkál (Veszprémben, így is *járkélok*, mélyhangú ragozással, pedig voltakép a *jár-kél* igék összetétele), *ircál*, *turkál*, *szurkál*, *furkal* (Mikszath), *bajkál*, *vájkál*, *aszkal*, *csuszkál*, *mászkál* (ezek joformán általános használatban vannak);

mézkél NySz. *áskál*, *réskél* Fal. *hezkál* Ányos; *mérkél* KisfS. *nyirkál* MNyszet. V:82. *nyalkál* AranyL: Népm. 185. *fajkál*, *fűkál* NyK. XVII:63.

Digitized by Google

Kötőhangzós háromtagú: *tudokál* Ar: Toldi 8:7.

Kötőhangzó nélkül háromtaguak:

repeskél JordC. 273. *futoskál* Vitkovics; *bujoskál* Szász Béla (Vasárn. Ujság XX:126). — *bóbiskál* Mikszáth: A király reggelije; *megtapiskál:* megtapogat, Háromszék, MNyszet. VI:341. *matiskál:* matikál, matat u. o. 340. — *evezkél* NySz. Nyr. V:379. (és **evedzkél, *eveczkél* helyett *eviczkél*, l. Nyr. XXI:97). V. ö. e mellé: *vitorlázkál* Com: Jan. 90.

A *sántít, szundít* igékből (az utóbbi legalább a Balaton vidékén járatos) a *t* kiesésével lett *sántikál, szundikál.* De vannak más ilyen *-ikál* végüek is, melyeket kicsinyitőknek érezünk:

uszikál Fal. *futikál* Lehr: Toldi 273. *turbikál* Fal. (v. ö. *turbokol* Pázm.) *toporzikál:* toporzékol CzF. *matikál:* matat, motoz Tájsz. és MNyszet. VI:40. *danikál:* danolgat u. o. 321. *morzsikál* ‚morzsolgat' Debreczen.

-d.

Ez a képző legismeretesebb s legelevenebb jelentésü a következő két szóban: *kököd, bököd.* Hozzájok csatlakoznak legközelebb: *döföd, nyomod* NySz. *csipëd* (v. ö. *csipëdett,* tésztafaj), *kapod, kipëd-kapod,* l. NyK. XVI:241. *pököd* NySz. Ide való az elavult *lepëd* ige (l. NySz.), melynek származéka a *lepëdő* főnév (tehát tulajdonkép ‚takaró'), továbbá *tapod, tipod,* mely a *tapos, tipor, topp* szók rokona.

Vannak egyes régi képzések, melyek kötőhangzójokat elvesztették. Ezek közül világos eredetüek: *told, kend* (l. NySz., innen *kendő*), *fend?* *

Külön említjük az ikeseket. Ezek közül némelyek azért ikesek, mert már az alapszó is ikes volt; így *es-ik: esd-ik* a légy stb. l. NySz.: *es-ik* ‚könyörög' NySz.: *esd-ik* (a régiségben ikes, mai irodalmunkban iktelen: *esd*) : *szük-ik : szüköd-ik* NySz. *nyr-ik : nyurd-ik* NySz. *játsz-ik : játszod-ik* NySz. *játszód-ik* Debreczen: hasonlók: *játszodni, telszedni,* Háromszék, MNyszet. VI:222. V. ö. még *nyugodik* (*nyugr-ik* stb.); ellenben *hazudik* azelőtt iktelen volt: *hazud,* de *d*-je szintén gyakorító képző lehetett, erre vall a *hazug* melléknév.

Vannak aztán olyan ikesek, melyek iktelen alapszókból valók. Ezekben a transitiv alapszó részint reflexivumná, részint

* CzF. Szótára említi a *-ed* képzős tárgyalásában II:1168, de a magyarázó betűrendi helyén nem tudjuk sem elő, sem a NySzban. A *kend* igéről l. Hangtan 57—8. l.

Digitized by Google

legalább intransitivummá van változva s azért a végökön mutatkozó *-od-ik, -ëd-ik, -öd-ik* alig volt valaha puszta gyakorító képző, hanem inkább hihető, hogy valami reflexiv képzés lappang benne, talán a rendes *-ód-ik, -őd-ik* rövidülése (l. bővebben a reflexiv képzők között). Ilyenek pl. *csavarodik, keverëdik, rakodik* stb., s még nagyobb rövidüléssel: *mosdik* (v. ö. *mosódik* NySz., a *kend* igéből is volt *kendik*, de alkalmasint csak a *mosdik* analógiájára).

Verdik a NySz.-ban a *ver* ige származékai közé van sorolva, de az idézetekben csak ‚vedlik' értelemben fordul elő s csak így használják ma is Nógrádban, Zemplénben, tehát nem kétségtelen, hogy a *ver* ige származéka. (v. ö. „meg nem *verdett* ló" e h. meg nem vedlett, Tompa: Vámosujf. jegyző 3. vsz.). Meg kell azonban említenünk, hogy Arany J. a *verdik* igét vergődés értelmében használja (l. Toldi Szer. Gloss., ámbár lehet, hogy ez csak okoskodás), továbbá, hogy a vergődést a régiek rendszerint ezzel az igealakkal fejezték ki: *verdëd-ik*, l. NySz.

-kod, -këd, -köd.

Ez a gyakorító képző csak kevés egytagu igéhez járul, de élénken érezhető értékkel. Érdekes megjegyezni, hogy az alapszó jobbára *p* hangon végződik:

csapkod, kapkod (*kipkëd-kapkod*), *csipked, lopkod, lépked, köpköd, röpköd* (a NySz.-ban nincs meg);

tüzköd, szárkod Bethlen: Élet.; *nyomkod, tömköd; döfköd* Debreczen: *húzkod* GyőryV: Havi Szemle I:139.

(Nyilt magánhangzóval *pirkad*. V. ö. Dunán túl *viszked, reszked* e h. *viszket, reszket*.)

-dok, -dëk, -dök.

Elavult gyakorító képző, mely az előbbivel azonos elemekből állott, csakhogy megfordított rendben. Ma az illető igéket jobbára a gyakorító *l*-el megtoldva használjuk, úgy hogy képzőjök *-dokol* stb., l. alább.

Ide tartoznak a NySzótárból:

érdëk, faldok, fáldok, öldök, nyomdok, mëndëk, jódök (a NySz.-ban idézett két adathoz járul: *jödök* GKat. Nyr. III:499. v. ö. *jödög* PP.); *esdëkik, bajdokik*. — *Fáldokca* még Kisfaludy Sándornál is előkerül Szentmih. Rem. 19.

-dokol, -dëkël, -dököl.

Nyilván az imént említett *érdek, faldok* stb. igéknek a gyakorító *l*-lel való továbbképzései a következők: *érdëkël, faldokol, fúl-*

Digitized by Google

-dokol, öldököl, nyomdokol (ez a *nyomdok* főnév származéka is lehet), *esdëklik* v. *esdëkël*, *bujdoklik* v. *bujdokol* (v. ö. NySz. és NyK. XVII:62). — A többi talán ezek mintájára egyszerre vette föl a *-dokol* képzőt: *nyeldekel*, *tündöklik* NySz. *haldokol* (föltünő, hogy nincs meg a NySz.-ban; *haldoklik* is van); *nyildokol* Vör. *bukdoklani* (és *bukdokni*) SzD. stb. l. NyK. XVII:62.

-z.

Leginkább két- és háromtagú igéket képez, minők pl. *kötöz, akadoz*. Az egytagú *főz* elvesztette frequentativ jelentését s tényleg miveltetője a maga alapszavának, (ez különben igen régi képzés, mert a megfelelő képzővel több rokon nyelvben is megvan). A *néz* ige frequentativ jelentésének már csak azért is el kell homályosodni, mert alapszava rég elveszett (v. ö. finn *näke-* stb. Budenz: Szót.); ugyanaz áll a *nyúz* igéről (v. ö. vogul *nuj-* stb. u. o.). A *tűz* igéről l. Szarvas fejtegetését Nyr. XXI. 196—7. A *ronz* ige azelőtt így hangzott: *ronszon*, s az *sz* csak a praesensben szerepelt, mint a *lëszën, hiszën*-féle igékben, l. NySz. — A két- és háromtagnaknak majdnem kivétel nélkül kötőhangzójok van a *-z* előtt; megjegyzendő, hogy ez a kötőhangzó mindig *o, ë, ö* sohasem nyilt *a, e*, mint gyakran a denom. *-z* előtt (*kanalaz, mérgez*); talán csak az *erez* ige veendő ki, de ezt már nem érezzük gyakorítónak.

1. Kéttaguak a következők:

a) köznyelviek: *kötöz* (v. ö. *aldoz*), *fedez, hűgyoz(-ik)*; — *oldoz* (v. ö. *kötöz*), *toldoz, foldoz, áldoz, küldöz, áldöz* (v. ö. *ildetr-* HB); — *kérdez, hordoz: öntöz* (és *öttöz* a codexekben); — *bukoz-ik*.

b) elavultak: *lesez* EhrC. (v. ö. *Lesezö*, helynév Nyr. V:239., de van *les* főnév is, úgy hogy *lesez* denom. képzés is lehet); *mondoz, nyomoz*, l. NySz. (más a mai *nyomoz*, denom. a *nyom* főnévből).

c) tájszók: *hintez* (v. ö. *öntöz*), *lepezö* Nyr. II:317. *kipez-kapoz* III:26. (így már Kovács: Közm. 93. XVIII. száz.).

A kéttaguakhoz kell még sorolnunk két kéttagú ige származékát, úgymint *pattog: pattogz-ik* (*felpattogzik* az ember bőre stb. „carbo: égő fából pattogzó szikra" Márton lat. szót.) és *csattog*: „az ortzam a szél miatt fel-*tsattogz*-ott, ki-*tsattogz*-ott" Gyarm.: Nyelvm. II:260.

2. Háromtaguak a következők:

a) legnagyobb számmal vannak az *-ud, -ed* végűek származékai:

Digitized by Google

akadoz, fakadoz, szakadoz, hasadoz; szunnyadoz, fáradoz, sápadoz, olvadoz: epedez, repedez, görnyedez, éledez, gerjedez, serkedez stb. stb. *likadozás* GKat. *viradoz* ‚virrasztgat' Fal. 3.

b) más *d*-végű igékből:

lepëdëz MA. (v. ö. *lepëd-ő*), *büszhödöz-ik* Ar., *förödöz-ik* Kriza 458. Nyr. IV:371. *meg-nyugodoz-ik?* NySz. *hazudoz(-ik)*, *alkudoz-ik*, *esküdöz-ik*, „ki-*aludoz*-tak a gyertyák" Kárm: Fanni XXVIII. *okádoz* Pázm. — *huzódoz-ik*, *rugódoz-ik*, *sínlödöz-és* Nyr. VI:162. *nyegödöz-ik* (Kriza: Vadr. l. *Nyëg.*): — *örvendez;*

c) *t*-végű igékből:

mulatoz(-ik): „*siratoz*-á szép fogoly katonát". A fogoly katona, székely ball. BSzemle XXV:135. „*siratozza* magát" Kriza 9. 84. — *ásítoz*, *áhítoz*, *sápítoz*, *visítoz*, *ordítoz*, *sikítoz*, *rikítoz*, *nyerítez* (Mikszáth: A Plutó); — *sikoltoz*, *rikoltoz*, *üvöltöz*, *süvöltöz*; *kiáltoz*, *nyerütöz-*: nyerítezik Szlav. Nyr. V:63. — *sohajtoz*, *ohajtoz?*

d) végre egy-két *ng*-végű alapszóból:

dölöngöz, *dölengez* NySz. *tolangoz-* Kónyi J. „*szállongoz*-ó Zephyrke" Orpheus I:273. *fellengez* KisfS. *gyülengez* Ar.

-sz.

Jelenleg gyakorító értékű *-sz* képzőnk nincsen. Nem szenved azonban kétséget Budenz magyarázata, mely szerint valaha folytonosságot jelentett az iménti *s*-vel egyeredetű *-sz* képző 1. azokban az igékben, melyekben a folyó cselekvést különbözteti meg a perfectumtól: *lesz*, *tesz*, *vesz*, *visz*, *hisz*, *aluszik*, *feküszik* stb. (l. az igeragozást), 2. néhány olyan igében, mely nyelvünkben ugyan mindig *sz*-szel használatos, de a rokon nyelvekben ezen *sz*-nek híjával van: *ász* (v. ö. finn *ai-*), *csúsz*, *mász* stb. V. ö. még *játt-ék*: *játt-sz-ik*.

-doz, -dëz, -döz.

Ez talán úgy támadt, hogy egyes *d*-képzős gyakorító igék még felvették a *-z* képzőt is, s a kettő aztán együtt látszott az ismétlés kifejezőjének; pl. *szök-ik*, *szeköd-ik* NySz. *szeködöz-ik* u. o.; *játsz-ik*, *játszod-ik*, *játszodoz-ik* NySz. A *-doz*, *-döz* aztán egységes képzőnek látszott s így egyszerre járulhatott egyes igei alapszókhoz.

Ez a képző ma részint minden kötőhangzó nélkül járatos, pl. *lő-döz*, *fog-doz*, részint pedig nyílt kezdőhanggal, *-adoz*, *edëz* alakban, pl. *hullados*, *hüledez*. Régente zárt kötőhangzóval is

Digitized by Google

ejtették: a már említett *szöködözik*, *játszodozik* igéken kívül még *görgödöz*, *égödöz* és *szúnyodoz* is előkerül codexeinkben. Hogy ma *játszadoz-*, *görgedez* járja, azt nyilván az *-ad*, *-ed* végű igékből való számos *z*-képzős, tehát *-adoz*, *-edëz* végű gyakorító igénk analógiája okozta, minők *fáradoz*, *ébredez* stb. (l. fent a *-z* képzőt). A *-dos* képzővel már nincsenek *-ados* végű igék, mert ilyenek az *-ad* végüekből sincsenek (nincs *fárados* stb.).

Talán ennek a *-doz* képzőnek összevonása az a *-dz*, melyet az *evedz* és *tűdz* igékben látunk, tehát e h. **evedëz*, **tűdöz* (v. ö. *tűdös* NySz.), mint *öcedz* régebben *öcedëz* volt. NySz. (*Tűdz* a *tűz* ige székely mellékalakja; v. ö. még *tüdzelni* és *tőzölni*, Háromszék MNyszet. VI:353. a. m. tűzdelni.)

1. *-doz*, *-dëz*, *-döz* kötőhangzó nélkül (többnyire tárgyas igék):

a) rendszerint k é t t a g u a k egytagú alapszóból:

lődöz, *fogdoz*; *csapdoz*, *kapdoz*, (v. ö. *kapadoz*), *tépdez* Szász K. *mardoz* Fal: NA. és NU. *nyeldez* Kisf. S. *vondoz* Kriza 397. *tázdöz* Nyr. VII:475. *rugdoz*, Nép, Somogy vm. — tárgyatlan: *késdez* Vör. *röpdöz* (v. ö. *repdes*, *röp-t-é-ben*, *repül*, *repít*);

b) ritkábban h á r o m t a g u a k kéttagú alapszókból:

ökleldez NySz. *nyargaldoz* (*nyugoldoz* Kem: Élet. 50); *lövöldöz* (v. ö. *lövell* és *lődöz*); *rémüldöz*; *ájuldozz* „*mérüldözik*: el-elmerül" Háromszék. MNyszet. VI:342. *nyuládoz* (**nyuláldoz*) Nyr. V:31. *serkendez* Toldy F.

2. *-adoz*, *-edëz* végüek. mind háromtaguak, többnyire tárgyatlanok s a mai élőbeszédben inkább ikesek, mint iktelenek:

esedezik (v. ö. *es-ik* NySz. ugyanolyan jelentéssel; továbbá *esd-* e h. **eséd-*, s e szerint amaz is *esédëzik* lehetett régente); *hűledez(-ik)*; *nyiladozik*) Nyr. I:183. (*nyiladozik* a szeme. Mikszáth); *töredezik*; *tünedez* KisfK: VigBesz. 20. „*siradozás*: vészriadozás" MNyszet. VI:348. *rágyadoz* Bajza: *hallodoz* Ar. *zúgadoz-* Kálmány: Koszor. I:148. *csüggedez* (anyja emlékén *csüggedez*" MNyilas, v. ö. *csügged*);

lengedez(ik), *ingadoz(ik)*, *csörgedez*, *görgedez*(-nek könnyei KisfK: VigBesz. 32), *mozgadoz* NySz.

hajladozik, *fejledezik*, *fesledez(ik)*, *foszladoz(ik)*, *oszladoz(ik)*, *bomladoz(ik)*, *romladozik* Gyöngy: Char. 31. *ömledez(ik)*, *porladoz(ik)*, *csukladoz-* Nyr. I:126.

játszadozik; *alradozik* („kiválvadozó mecs" Kossuth, l. a szóképzéshez való bevezetést v. ö. meg-*alrad* a tej Nógr., Jászság, Somogy: *alradt vér* az orvosi nyelvben).

Tárgyas igék *kapadoz* Tájsz. (v. ö. *kapdoz*); *feggedez* NySz.

Nem önálló alapszóból Kazinczynál: *rémedez* (rémség).

Ide tartozik még: *rémedez-* „rémül, hűledez" Jókainál (Rab Ráby) s a népnyelvben (*rémedez-* Zemplén, *rémedez-* Nógrádi. Továbbá *hábadoz* „habzik" Háromszék MNy. VI:326. *sukadoz*(-unk a schola körül. Szalay: TörtEml. II:40).

Digitized by Google

-áz, -éz.

Ez a képző, melynek első eleme az ugor frenquentativ *-j*, a köznyelvben ritka. A *vigyáz* és *hadonáz* igékben nem világos az alapszó (v. ö. *vigyít* és *hadaz*). A *tépáz* feltünő mélyhangusága a *tép* ige eredeti mélyhanguságára mutat. A *lógáz* ige pedig a *lóg*-hoz képest causativ jelentést vett fel. Ennek a mintájára képződhetett a *ringáz* tájszó e h. ringat* (Kálmány: Szeged Népe II:5. Pap: Palócz Népkölt. 128). A többbi idézhető példa jobbára szintén tájszó vagy legalább nincs általánosan elterjedve:

a) kéttagúak: *csipáz* (*elcsipáz*: elcsíp vki elől vmit Nógrád); *bukkáz*: lebukik Tsz. (V. ö. *bucskáz*, székely szó; *butykázni* vizben, Szabolcs; *butykázóval* zavarni a halat, Nógrád); *rováz* NépkGy. I:212. *réjáz* talán a *ré*, *rí* igéből (v. ö. a jelentésre nézve: *riadás*, *rivalgás*, *szamárrívás*);

b) háromtaguak (szokottabban *-ász*, *-ész* hangzással, l. alább): *kaparáz*, *karmoláz* Nyr. XII:429. *markoláz* IV:516. *tördeléz-* Szász K. *csingolázik* ‚csingál, függ, *kalimpáz*‘ Kriza.

-ász, -ész.

Hogy ennek hosszú hangja az ugor *-j* képzőt foglalja magában, bizonyítja az a körülmény, hogy néhány mélyhangú alapszó után is *é* a magánhangzója (mint *tanojt*: *tanét*, *ganaj*: *gané*): *kotrész* és *kotorász*, *kórész* és *kórász*, *turész* Tájsz., *kundész*, v. ö. *kundikál*, CzF. *fájész* ‚fájlal‘, *tápészkodik*? Nyr. III:181. (v. ö. még *lopész*: tolvaj, *bámész*, *hurész*: zsémbes; — viszont: *tépász*, mert *tép* eredetileg mélyhangú volt).

a) Kéttagú példa nem sok van:

nyalász, *nyomász* Nyr. I:382. *csapász* (zsákmány után) Szász K. — *kotrész*:

**hunyász-*, **nyerész-*, **törlész-* reflexiv továbbképzéssel: *hunyászkodik*, *nyerészkedik*, *törlészkedik* (palóczul: *töllészkéggik*: *hunyász* jelenkori iróknál melléknévül is előfordul ‚hunyaszkodó‘ értelemben); **termész-* ebben: *természet*:

magukban nem élő alapszókból: *kórász*, l. MUgSzót. *fityész*, *fütyész*, l. NySz. *engész-*, *tengész-*? *hajhász*: *horungász* (néhol *hurungáz*, v. ö. *horungol*?).

b) Háromtaguak valamivel nagyobb számmal:

kaparász, *kotorász*: *vakarász* NySz., Nyr. III:379. *habarász* Tsz. *hadarász* u. o. *hszerész*: — *legelész*, *nyargalász*: *markolász* Tsz. *szár-*

* Sem a NySz-ban, sem Kreszneriesnél nincs még *ringat*, csak *renget*: úgy látszik *renget* = *rengat* + *ingat*. V. ö. *ringa-bolcsó* Heves m. altató dal.

Digitized by Google

nyalász Nyr. I:383. *dalolász* „Bolond Istók“ (élczlap); *dudolász* MSzalon VII:418b.

matarász MNyszet. VI:340. v. ö. *matász* u. o. és *matat, motoz; makarász* a. m. vakarász, Nógrád, Szabolcs; *bakarász:* vmi után jár („az egész erdőt bebakarásztam érte“ Szabolcs; Nógrádban *bagarász*, pl. taplót *bagarászni;* v. ö. *baktat?* — „*bakarász;* kapkodva beszél“ Háromszék, MNyszet. VI:317); — *kalandász* Nyr. I:382.

Az *-ász* képzőt gyakoritó *-d* látszik megelőzni ezekben: *kajdász*, v. ö. *kajált; hajdász:* hajszol, Gömör (talán a *kajdász* analógiájára, mintegy kajdászva hajszol, v. ö. *kurgat:* kurjogatva kerget, Simonyi: Komb. szóalk.); — *bujdász* NySz.

Viszont a momentán *-k* jelenik meg az *-ász, -ész* előtt ezekben: *hajkász* ‚hajhász‘ Kassai: Szókönyv III:120. *turkász* ‚turkál‘ u. o. *fürkész?*

-s.

Budenz szerint egyeredetű a *z* és *sz* képzőkkel. Nem sok példánk van rá. Kötőhangzója zárt; nyilt *a, e* csak ezekben előzi meg: *olras* l. MUgSzót., *keres* u. o., *riaskodik; tojaskodik* (*tolyaskodik?*): tolakodik, Háromszék, MNyszet. VI:352. *felesel* (*felesget* MNyszet. VI:325 *felesgél* Nyr. II:183); — *leseskedik* NySz. lehet a *les* főnévnek is származéka.

A példák majdnem mind k é t t a g u a k:

futos NySz. *megfutos* Tsz. *folyos* NySz. (*folyosó*): *rakosás* és *rakosgat* MNyszet. VI:347. *ugros* Sl. (Nógrádban s Gömörben is járatos: Nógrádban s a Jászságban azt is mondják: *ugroskál*); *szökos* KisfK. *dugoskodik* Nyr. V:270.

tapos, v. ö. *tapod; rëpës* v. *rüpös:* — *rebesgel*, v. ö. *rebeg*.

V. ö. még *kapsi* NySz. *mérsékel; tapsogó, tepsegő* járás, *tepsegz tapsog*, Szabolcs, v. ö. *tapos*.

-dos, -dës, -dös.

Ez majdnem mindig egytagú alapszókhoz járul kötőhangzó nélkül, tehát k é t t a g u a k a t képez. Háromtagnakkal felette ritkán találkozunk: „fel-*ugordos*-nak s öltöznek“ Vitk: Munk. II:109. „fájdalom *ugilablos*-ott egész testében“ Bp. Szemle VI:404. Belényesi; *harabdos*, azaz *harapdos* Nyr. VI:90.

Az egytagú alapszók rendszerint *p, k, g, r, l* végűek s többnyire áthatók és verést, vágást, szúrást, rágást, jelentenek:

Digitized by Google

csapdos, csipdes: tépdes Jókai; — *kapdos*; *lopdos* Kazinczy, Arany, Nógrád és Szabolcs vm.; *köpdös;* — *rëpdès* v. *röpdös:*

lökdös; bökdös Arany: *gyakdos* NySz.; — *pökdös* NySz. *szökdös;* — *bukdosik* MA. — *csókdos*, l. Nyr. VI:194.

vagdos Pap: Palócz Népk. 101. (v. ö. *vagdal*); *rágdos* Kaz: Pyrker 68; *szegdes* Kaz: Regék 17. Nógrád, Jászság; *rugdos:* — *dugdos, sugdos, fogdos: hágdos, hagdos* (v. ö. *vagdos*);

verdes: tördös száraz fát, ágakat, Nógrád („sugári *tördösül*hetnek" Thaly: Adal. I:164); *mardos:* — *érdes* MA.

szeldes Bp. Szemle III:160. Jászság; *öldös: faldos* MNyilas; *nyeldes* MA: Scult. Merényi: Sajóv. Népm. I:23. — *faldos* Nógrád, Debreczen; *szálldos* Szász K: Almos 27. Tompa I:282.

bujdosik: esdes ‚eseget' NyK. III:10. *döfdös* MNy. VI:422. *nyomdos* Arany.

-g.

A két- és háromtaguak ma csaknem kivétel nélkül zárt kötőhangzóval: *pattog, pihëg, gőzölög.* Kivételt tesz *kaczag* (v. ö. *kaczaj* NySz.) és *farag* (v. ö. *faradék* NySz.), továbbá ezek a tájszók: *rostag* (mellette mom. *rostan*) Nyr. II:467. *katag*: keresgél, katat, kutat III:183. *vonagni:* vonaglani Tsz. De a régi irodalomban igen gyakori az *-ag* szóvég, úgy hogy kérdéses, nem így hangzottak-e valamikor mind ezek az igék. Pl. *harsag* NySz. *koltag* NySz. *ihag-rihag* RMK. II:154. *csattag* és *villag* u. o. III:174. *pillag* és *pillog* MA. *hajlag* Fal. 320. *csattag* 773. *pattag* 774. *czammag* Báróczi: Munk. VIIIb. 45. *lappag* DebrC. stb. (ma csak *lappang* alakban).

1. Egytaguak is vannak e képzővel:

lóg, v. ö. *lódál, lódít, lóbál* (néha *lógg* a *függ* és *csügg* analogiájára; különös, hogy Gyadányinál egy helyt a *dörög* infinitivusa is *dörröggeni* RP. 109);

hangutánzó szócskákból: *bög*, v. ö. *bödül, bég* (*béget*), *bug, zug* v. ö. *zúdul;*

zeng, cseng, peng, kong (Dunán túl *csönög, pönög, konog*), *zsong, dong, döng, réng, léng, ing* (v. *inog*) — v. ö. inch. *zendül, csendül, pendül, kondül, rendül, lendül, indül.*

2. Kéttaguak vannak legnagyobb számmal. Ezek mellett ugyanazon alapszóból jobbára van *-an, -en* képzős mozzanatos ige, gyakran meg *-dal, -dül* (és *-dít*) képzős kezdő ige (különösen *r, z, j* hanguakból), néha pedig mind a három képzés megvan egyazon alapszóból. Példák (több példa fent az *-an, -en* képzőnél):

Digitized by Google

csattog	*csattan*	—
kopog	*koppan*	—
zizeg	*zizzen*	—
forog	—	*fordul*
pereg	—	*perdül*
morog	—	*mordul*
zajog	—	*zajdul*
buzog	—	*buzdul*
rezeg	*rezzen*	*rezdül*
mozog	*mozzan*	*mozdul*
zörög	*zörren*	*zördül.*

Más kéttagú példák (rendszerint mozgást vagy hangot jelentők):

a) élő alapszókból nem sok van, s a mi van, sem igen használatos az irodalomban:

riog (Somogyban: *ne riog-gy! riogás* Ar: BH. VIII. én. „a szárnyas közönség felriad s *riogva* menekül" Bársony István: „*felriog* az ijedő szajkó" u. a.), *ugivog:* — *düllög* Nyr. VI:134. *döllög* Kriza: „*süllög:* süledez, sü hangot ad fövéskor az üst" MNyszet. VI:348. 376. (de v. ö. „*szürlögni* v. *zürlögni:* buzogni" u. o. 351); *hullog* ‚egyenként, szétoszolva jár' Biró: Angy. Szöv. 137. Sl. *hajlag* NySz. *ugillog* MNy. VI:343. — *vonyogó* Tsz. *vanyogó* Nyr. VI:323. *huzog:* huzogat. Ugocsa Nyr. VIII:426. — *lükög* Tsz. *tátog* Nyr. III:53. *szopog* a gyerek, Szabolcs m. *tábbog* ‚fuitat' (*tább* id.) NySz.

b) magukban nem élő alapszókból:

korog, sörög (*sergö* Nyr. IV:560), *zörög, csörög:* *zuhog, suhog, dohog, rohog, röhög, köhög, ugihog, ihog-vihog, piheg, liheg, leheg* Gvad. RP. 108. — *sajog, ugávog, rimog:* rimánkodólag sír, Háromszék MNy. VI:345. — *recseg, fecseg, csucsog, locsog:* *poszog, szuszog, sziszeg, ugüszög* (a kutya Nógrád): *koczog, hiczeg,* meg-*peczeg*-tet ‚megpeczkel' Jók: Fekete Vér II:1. fej. — *zokog, zukög, ugikog:* — *patyog, motyog, rotyog, kotyog, lotyog, lötyög, fityeg:* *kóbog* Nyr. VII:476. *bolog* ‚dologtalan jár' Kriza (v. ö. *botlik*): — *ragog, zugog, szepeg:* — *lebeg, fereg* NySz. *libeg, rabog, csobog, zabog* Nyr. III:375. *zuhog, zübög* IV:522. *hibog* (*hibban, hibbad*) Tsz.

csillog, villog, pillog MA. Kaz. *kallog, csellog:* *vivrog,* (*vivran*) Sl. MNyszet. VI:355. *durrog:* — *leffeg* Tsz. — *kettyeg:* — *pattog, vattog* Nyr. III:177. — *heppeg* Kriza (*heppen*): *libbeg* (*libben*) Tsz. — *bezzeg* e h. *berzeg* Nyr. IV:555.

harsog: *permeg* (*permedez, permetez*) MNyszet. VI:345. *hortyog, kortyog:* — *vesztegni* ‚hallgatni, vesztegelni' NySz. a *vesztegl* igéből? (Nógrádban ma is mondják *szavát veszti* = hallgat).

Hangutánzókból: *dünnyög:* „*dünnyögni* v. *dünyögni* v. *dünmögni*" MNyszet. VI:342. *karrog* a pulyka, Balaton vid.; *gügyög* v. *gugyog*. *krákog:* *behegő* nyáj, Kazinczy: — *jajog.*

A *-g* előtt frequentativ *d* képző van (mint fent a *kaj-d-ucz*-félékben) a következőkben: *jódög* ‚itat, ventat' MA. *bujdog* NySz.

Digitized by Google

(Nógrádban is *buddog* a hold, az ember is, ha hajléktalan); *haldog* és *haldogol* Nyr. III:523. V. ö. *haldokol, búdokol* és *jödög-él.*

3. A háromtaguak ismét csekély számmal vannak s csak *l* és *r* végű igékből képződnek, pl.

a) *füstölög, gőzölög, párolog; büzölög* NySz. — *szédülög* Tin. 315. *szédölög, szédëlëg; búsolog* Pesti G., Fal. 300. *ámolog, ámolyog* (*ámul*); — *csótolog, zsémbeleg;* — irodalmi szók: *tiszteleg* (= *tisztelkedik* Ar: HátrPr. 196).* *tüzeleg* Bajza;

l-végű névszókból: *közeleg, oldalog: kancsalog, bandsalog, sandalog: nyavalyog; homályog* NySz. (*távolyog, éjjeleg* Kaz., *estveleg, hajnalog* Bajza; *sohajgás* Kölcsey „Remete", *morajgó* szél, Sárosy; v. ö. *zajgás, zajgó, zajog*).

b) Az *r* végüekből képzetteket a *-g* nem csak gyakorítókká teszi, hanem egyszersmind transitiv igékből intransitivumokká: így *csavar: csavarog, facsar: facsarog* Nyr. II.118. *kavar: kavarog, kever: kevereg, teker: tekereg* (*tekergőzik*), *csikar* v. *csikor: csikorog.* (Alkalmasint a reflexiv *csavarodik, kereredik*-félékből keletkeztek a *pityeredik-pityereg*-féle igepárok hasonlóságára. Így támadt az *Antal*-ból származó denominalis *antalodik, andalodik* mellett az újabb *andalog.*)

Ezek közt is akad egy pár denominális képzés: *kesereg, fanyarog? agyarog* (a nép is használja, legalább Nógrádban), *göndörög.*

-log, -lyog végüek.

A *gőzölög* (*füstölög, párolog*) hatása folytán keletkezett a háromszéki nyelvjárás *huzolog* igéje, melyet épen a *gőz* húzódására alkalmaznak (l. MNyszet. VI.331). Így keletkezhettek analogia útján más efféle igék is, úgy hogy lassanként egész csomó ilyen *-(o)log, -(o)lyog* végű ige képződött:

feszeleg, szepeleg Tsz. e h. *szepëg, ümmölyög* NyK. III:14. e h. *ümmög:* — *tévelyeg,* v. ö. *téved* (és *tëbolyog*): *támolog, támolyog,* v. ö. *tántorog: lebeleg* v. *nebeleg,* v. ö. *lebzsel? kótolog,* v. ö. *csótolog.*

Kétes alapszókból: *engeleg, öggeleg: sompolyog, bitolyog* Nyr. XIX:366.

Névszókból: *lassalog* Nyr. — *kéjeleg, éleleg, dözsölg*(*ő* Kaz.)

* Így keletkezett *hízelkedik* mellett *hízeleg, ineselkedik* h. *inceseleg* Nyr. IX.424. *társalkodik* h. *társalog, hívalkodik* h. *hívalog,* sőt *vetélkedik* és *álálkodik* h. *vetélyeg*(*ő*) Ar. és *álály* Szász K.

Digitized by Google

-ng.

Néha minden jelentésbeli különbség nélkül váltakozik az egyszerű *g*-vel, pl. *bolyong, bolyog; dőlöng, döllög; tátong, tátog; rijong, riog; zsibong, zsibog; virrong, virrog; zajong, zajog; hajlong, hajlog; cselleng, cselleg* stb. De ez még nem bizonyítja, hogy e két képző eredetileg azonos, mert az ilyen váltakozás utólag is kifejlődhetik (v. ö. *mozorog* és *mozog, toporog* és *topog* stb. vagy pl. a finn *-inen, -ise* melléknévképzőket, melyek közül amaz csak a nominativusban, emez csak a ragos alakokban divik).

Valószínű, hogy az *-ng* olyan képzőbokor, mint pl. az *-rg* vagy *-lg* (*düböry-, feszelg-*); első eleme a momentán *-n* lehet, mint a hogy pl. *-kod* és *-kál* szintén momentán és frequentativ képzők egyesüléséből támadtak. Egyes esetekben az *-ng* egy-egy megvolt *n*-es és *g*-s képzésnek egymásrahatásából vagy összezavarásából állhatott elő, pl. *lappang* = *lappan* + *lappag, pillang* Sl. (v. ö. *pillangó*) = *pillan* + *pillag*. *Csappang* és *csapong* a *csappan* és *csaponik* igékből képződött, talán a *lappan* és *lappang* analogiájára. (V. ö. *félrecsappan* és *félrecsappang* azonegy jelentéssel NySz. és *csappongás* u. o.)*

Az *-ng* aztán, minthogy a *g*-nek egyértékese s vele váltakozó képző lett, néha ennek helyét az olyan képzőbokrokban is elfoglalja, minők pl. *-gál* és *-gat*, úgy hogy *-ngál* és *-ngat* lesz belőlök, pl. *szalangál* e h. *szaladgál* (talán valami *irongál*-féle synonymum mintájára); *meringél, meringet* e h. *merítget* Gvad.; *feszenget* e h. *feszeget; tereget* h. *terengeti* karját vki elejbe, Nógrád); *terjenget, merenget* Bajza; *hasongat*, l. Kassai: Szókönyv; *ürönget* e h. **üröget, ürítget*, Beregszászi; *szépenget* e h. *szépeget* Mih: ÖrökÉ. 84. *hullongat* Jók: Fehér Rózsa 110. *illenget* e h. *illeget*, l. MNyszet. VI:342. (Talán így támadt a *csügg* ige *csüng* alakja, de lehet, hogy a *leng* behatása alatt.) De az is lehet, hogy a *meringet, hasongat*-félék a *kacsingat, orongat*-félék analógiájára keletkeztek, l. ezeket alább a *-gat, -get* képzőnél.

Az *-ng* képzőnek kötőhangzója *o, ö, ö*, de néha itt is nyíltabb hanggal találkozunk: *lappang; pillang* Sl., *villang, szállong* mellett

* *Hullong* és *hullog* XVIII. száz., de a *hullan* igét csak Jókaiból mutathattam ki. V. ö. még *csong* és *csonnan, csonkedik*, továbbá *versenyg* és *versenygő* Nyr. IV:123.

Digitized by Google

szállang NySz, *ajang* (v. ö. *ájong* NySz.) s az újabb irodalomban: *töpreng, ömleng* (*gyülengez* Arany).

1. Élő alapszókból valók a következők:

szállong és *tolong* XVI. száz. *csapong* és *hajlong* XVII. *hullong* és *tiprong* XVIII.; *állong, forrong* és *tátong* a NySz.-ban nem fordulnak elő, de ma közkeletüek; (Kazinczynál sok más is van: *folyong, nyilong, gyulong, gyülöng*).

2. Nem élő alapszókból:

szorong, pirong, kereng, borong: fetreng (*ferteng, verteng*); *virrong* (NépkGy. III:381) — *villong, cselleng: bolyong: lézeng: visong* Nyr. II:475. *zsibong: lipong* ‚libeg, leng' Tsz. (v. ö. *lippen*); *terjeng* Nyr. IV:227. *örjöng* (a népnyelvben is, Nógrád), *öröng* KisfS: Gyula Szer. 8:20 — *marczong* NySz. *ácsong* ‚ácsorog' Nyr. (*csillong* Kaz. *sajong* Tompa.)

Névszókból: *básong: szájong* (Kazinczynál is), *zajong: dühöng* (talán az *örjöng* kedveért), *rajong* (Szemere szava ?): — *verseng*, v. ö. *verset futni*, továbbá *verseny, versenyes* NySz. és *versönyög* Nyr. IV: 123. — *vérengzik, vérenglő* l. Zolnai: Nyelveml. 132.

Frequentativ *l*-lel továbbképzettek:

szállangol NySz. *barangol* (v. ö. *barangni* Sárosy: Tromb. 45. és *csatangol*), *mérengél* NySz. *kérengel* Tsz. (l. Untat): *pacsangol* Tsz. — s a kapniki nyelvjárásban: *tojongol*, e h. *tolongol, lézengel, botrángol, mulángol* Nyr. II:277. 278.

Néhány igébe az *-ëng* szóvég helyébe újabban *-ing* került: *kering, siring* ‚forog, örvényzik' (*siringel, siringezik, siringőzik, siringő*) MNyszet. VI:348. *féringezik* ‚tolakodik helyért' Kriza: — *-ong* helyett is: *száltingőzik* Tsz.

-gat, -get.

Ez a legközönségesebb, a tipikus gyakorító képző, melyet legtöbb cselekvő igénk felvehet, de többnyire transitiv igékhez járul.* Első fele nyilván a frequentativ *-g*-vel azonos. A végét ezelőtt a mozzanatos *t*-vel magyaráztuk, de legújabban Szilasi M. igen érdekesen fejtegette, hogy ez az egész képzésmód a *mozog, csattog*-féle gyakoritóknak *mozgat, csattogat*-féle műveltető alakjaiból keletkezhetett. Ezekben némileg elhomályosult a műveltető képzőnek külön értéke, a *-gat, -get* egybeforit s mint egységes gyakoritó-műveltető, illetőleg gyakoritó-tárgyas képző szerepelt az

* V. ö. tárgyatlan igéből *hal:* *halogat* XVII. száz. NySz., továbbá *járogat, jacogat, moogat, lëëgat* stb., példáink közt.

Digitized by Google

olyan újabb képzésekben, minő *hall-gat*, *hivo-gat* stb. (L. Szilasi: Kombinált műveltető és mozzanatos igeképzők. NyK. XXIV.)

A. *-gat* képzős frequentativumok rendszerint háromtaguak; a két- és négytaguak sokkal ritkábbak.

1. Kéttaguak (mellőzve a *mozgat*, *zörget*, *ingat*, *renget*-féle műveltetőket): *hallgat*; — *duggat* (és *dugogat*), *lüget* e h. **lükget*, **lökget* Tsz. *rakgat* Bajza II:162. — Főnevekből: *lyuggat* v. *liggat*, *csókgat*, l. Nyr. VI:193.

Legtöbb kéttagú származik egytagú indulatszókból és hangutánzó szócskákból:*

jajgat, *jujgat*, *nógat*, *hógat*, *hőget*, *téget* ‚tegez' Tsz., székely, Békés m. stb. *cságat* Nyr. III:472. *ümget* (*hm-get*, *hem-get*, *ünget* stb., de *ümmöget* is); *tyühget* ‚szörnyülködik' Kemenesalján; *üget*? — *ugat*, *búgat*, *béget* (v. ö. *búg*, *bég*), *krúgat* Tompa I:299. — (Hasonló szerkezetű, de három- s négytagú példák: *óbégat*, *tüllü-get* Nyr. II:563. *allá-gat* a török, Orczy: Nimf. C5b. — *áááagat* NySz. V. ö. még az alább fölsorolt *hössöget*-féléket.)

2. A háromtaguak (ha mellőzzük a *pattogat*, *szorongat*-féle műveltetőket) kétféleképen keletkeznek: részint egytagú alapszókból kötőhangzóval, részint pedig kéttaguakból kötőhangzó nélkül, pl. *ráz*: *ráz-o-gat*, de *példáz*: *példáz-gat*.

a) Egytagú alapszókból kötőhangzóval:

hivogat; *rovogat*, *szöröget*, *jövöget* BpSzemle VI:147. — *tereget*, *eveget*, *ivogat* KisfS. (Őrségben: *ijogat*, *teeget*, *leeget*, *veeget*, sőt *mööget* ‚mendegél' Nyr. VII:469. Göcsejben: *lööget*, *vööget*, *mööget* III:179. 180. II:44.) — ma már többnyire *eszeget*, *teszeget*, *iszogat*, v. ö. Lehr. Toldi 380. (székely nyelvjárásokban *elleget*, *illogat*, *telleget*, *velleget*, *villeget*, l. Nyr. XXI:331. v. ö. mom. *illint*; máshol *öddöget*, *iddogat*, Gvadányinál *idogat* RP. 170. — ezekben a *-gat* képzőt a fr. *-l* és *-d* előzi meg, s az utolsók alkalmasint az *öddögél*, *iddogál* átalakítása).

kéreget, *vereget*, *járogat* Nyr. III:375. Bacsányi, Budenz-Album 174. *varrogat*; — *csalogat*, *nyalogat*, *tologat*, *ölöget* Népkgy. I:229. *lölöget*(i) a hideg, Göcsej), *éleget* Nyr. I:376. *halogat*-nak és temetnek NySz. XVII. század, *hallogat* ‚többször hall' (v. ö. *hallgat*): *állogat* Kaz: Levelei I:130; — *keneget*, *vonogat*: *meneget* NySz. szemére *hánygogat* Fal. 126. *nyomogat*:

huzogat: *hozogat* NySz. *rázogat* Fal. 133. *nézeget*: — *mosogat*, *nyeseget*, *esszeget* vagyis *eseget* az eső (csángó, Simonyi: Tanulm. 90);

* Kérdés, vajjon egészen véletlen-e, hogy a szlovén nyelvben hasonló hangutánzó igék vannak: *jackati* jajgatni (*mukati* bőgni, *mijackati*, *mackati* nyávogni). *tikati* tégetni, tegezni, *jakorati* igenelni, bizonygatni.

Digitized by Google

szopogat, lopogat, lépeget, tépeget, csipeget; — kötöget, ütöget, látogat, tátogat; — adogat, tudogat (csángó); *feddeget* Fal. 640. — *hagyogat: — rakogat; — rágogat* Szeged Népe II:93. Jókai: Szeretve mind a vérp. III:87. (rendesen *rágcsál*); *vágogat* TudGyűjt. 1839. XII:37.

öntöget, döntöget, bontogat, hinteget; — hajtogat, fojtogat, gyujtogat, rejteget, fejteget; — oltogat, kelteget, töltöget, öltöget; — mártogat, tartogat, sérteget, érteget (csángó); — *osztogat, veszteget; festeget: — mondogat.*

Névszóból: *csöcsöget* lactat, Káldy. — Indulatszókból: *hesseget, pisszeget:* „most alkalmasint *ümmöget* és *ejh-jeget* rám" Tompa, Figyelő XI:145. *noszogat, hajszogat* Helt: Mes. 293. — Érdekesek egymás mellett *pisszeg* és *pisszeget, ümmög* és *ümmöget, huhog* és *huhogat* NySz. *károg* és *károgat* Czuczor I:82. (*jajog* és *jajgat: bég* és *béget* — s ép így *harsog* és *harsogat* Fal. 754. *marczong* és *marczongat* Fal: BE. *zúg*, és *zúgat* stb.)

b) Kéttagú alapszókból kötőhangzó nélkül:

takargat, kapargat, csavargat, sodorgat, igérget: — felelget, ápolgat, találgat, vizsgálgat: — (denom. igékből:) *kapálgat, dalolgat, csókolgat, szagolgat, körmölget, gombolgat: — utazgat, pipázgat, példázgat: — halászgat, vadászgat: — izenget, köszönget: — olvasgat, keresget* Dug: Példab. II:173. Jókai: Szeretve mind a vérp. II:17. (rendesen *keresgél*), *rebesget* (az alapszó nem járatos); — *siratgat, mutatgat, áztatgat: — tanítgat, fordítgat, aprítgat: —* rikán *-ul, -ül* végűekből: *tanulgat, törülget, borulgat* Kaz. *vissza-fordulgatott* Vitk: Munk. II:19 (szokottabban *vissza-visszafordult*), kivált denominalis igékből: *készülget: nehezülget* Gyulai: A gonosz mostoha.

Néha frequentativ igékhez járul még a frequentativ *-gat, -get* is:

nézelget Nyr. III:35. — *tördelget* NépkGy. I:164. *lépdelget* Kaz: Reg. 58. *szökdelget* 142. — *lakálgat* Nyr. IV:239. — *járkálgat* Merényi: Dun. Népm. I:55. *uszkálgat* Kónyi: Az első hajós 31. *irkálgatás* Nyr. III:356. *szurkálgatás* u. o. 359. — *rakosgat:* — sőt *-gat* képzősekhez is újra: *szaggatgat* NépkGy. II:297. *ugatgat* Vitk: Munk. I:149.

Ha az *-nt* s *-szt* végű igékhez járul a *-gat, -get*, akkor az *ntg, sztg* mássalhangzócsoportokból a *t* ki szokott esni:

tekinget, kacsingat (és *tekintget, kacsintgat*), *kacsongat* (a régi *kacsont* alakból), *toszongat* Ugocsa m. (**toszontgat*, v. ö. *toszint, taszint*, mint *kacsongat: kacsint*), *orront: orrongat* MNyszet. VI:343. *kurjant: kurjongat* (**kurjantgat* helyett a többinek analogiájára); *ujjant* (Nyr. VIII:431): *ujjongat: hujongat* KisfK. *rikkant: rikongat*(*ás* Jókai: Tengersz. Hölgy I:115); *sikkant: sikongat, sikkangat* Ar: Toldi: *gyökkent: gyökkenget* CzF.

halaszgat: ébreszget Biró: Angy. Szöv. 19., 24. *éleszget* Kárm: Fanni (és *halasztgat, ébresztget* Biró: id. h. 25. *élesztget* Jókai, *marasztgat* Kaz.): *terjeszget* Kónyi.

De még további rövidítés is történik, úgy hogy a megmaradt *ng* és *szg*-ből csak a *g* marad meg, s ilyenkor a meg-

Digitized by Google

előző magánhangzó, ha nyiltabb is, a többség analógiáját követve *o, ë, ö* alakban állapodott meg (v. ö. még *a*-val: *reiagat* DöbrC. 186. e h. *riasztgat, riogat*):

kurjant: kurjogat, pillant: pillogat Arany (ámbár ez lehetne a *pillog* mellékalakja is, mint *huhog: huhogat* stb.),* **bólont, bólint: bólogat* (de v. ö. itt is: *bólog* CzF.); *rezzent: rezzeget, hörpent: hörpöget* Fal: NU.

halaszt: halogat, választ: válogat, támaszt: támogat, tapaszt: tapogat, borzaszt: borzogat, virraszt: virrogat Berzs. és Kaz. Lev. 126. Vör: Tündérv. 172. vsz. *riaszt: riogat* és *rivogat; — ereszt: erëget; illeszt: illëget, — ébreszt: ébrëget* Telegdy, *terjeszt: terjëget* Csok. *éleszt* és *gerjeszt:* „reménségeket *élegetné, gerjegetné*" GKat: Válts. II:1121.

Valószinű, hogy az *aggat, szaggat, faggat, rëgget* (NySz Beregszászi, Zeitschr. für Ung. IV:88.), *raggat* igék is igy fejlődtek **akogat, *szakogat, *fakogat, *ragogat* alakokon át az **akasztgat, *szakasztgat, *fakasztgat, *ragasztgat, *rëkesztget* képzésekből. V. ö. alább *haso(jt)gat* helyett *hasgat*. Nógrádban még hallani is néha: *akogasd* fel a köcsögöket. — (Talán **rigasztgat* volt eredetileg a következő ige is: „*riggatni:* kedvre élesztení fel, pl. játékra viggatni valakit" Háromsz. MNyszet VI:354.)

Az *-ít* képzős igék gyakoritójának sokszor *-ítgat* helyett *-ogat* van a végén. pl.

borít: borogat, tisztít: tisztogat, simít: simogat, hasít: hasogat (sőt *hasgat*), *szárít: szárogat, hurít: hurogat; — említ: emleget, fenyít: fenyeget, feszít: feszeget, terít: tereget: — öblít: öblöget* (az eddigiek általánosan járatosak); — *állít: állogat* MNyszet. VI:326. Nyr. XIX:556. *aprít: aprogat; puhít: puhogat* NySz. Balaton vid.; *uszít: uszogat* Nógrád, Jókai; *tanít: tanogat* Vör: Lear; *újít, újogat* ErdyC. 497. — *szépít: szépeget.*

Tudnivaló, hogy ez a rövidítés az *-ít* képzőnek már régi *-ojt, -ëjt, -öjt* alakjából indult ki, tehát pl. **tanojtgat* és **tisztojtgat* rövidült ezzé: *tanogat, tisztogat*. Mind ezek a rövidítések már igen régiek; ezt bizonyitja az a körülmény, hogy az **eresztget*-ből való *ereget* igére már árpádkori adatunk van 1256-ból, l. NySz.

Az *-ít* végű alapszók analógiájára újabban a *hasogat*-félék is felvették az *i* hangot, s keletkeztek a népnyelvben ilyen igék:

hasigat és *tisztigat* Hont megyében közkeletűek Nyr. XVIII:517. (az előbbi az Alföldön is: Kálmány: Szeged N. II:93. NépkGy. II:275., az utóbbi Veszprémben is); *terígel*, palócz, Ethnogr. II:220. *teriget*

* Szintúgy van *pattog: pattogat*, de ezt jelentésénél fogva a *pattant* igével is össze lehetett kapcsolni, s aztán a *pattant: pattogat, pillant: pillogat* példájára is keletkezhettek *rëzzent: rëzzeget* stb.

Digitized by Google

Nyr. V:89, *hurigat*, Nógrád; *hárigató* Mátyusf. XIX:556. — V. ö. még *taszigat* Fal. 301. s ma is pl. Miskolczon (*taszintgat* is u. o.), rendesen *taszigál;* v. ö. még *hajigál* és *hajgál* — e h. **taszítgál*, **hajítgál*.

Végül még az *-at, -et* végüek gyakorítója is néha *-atgat, -etget* helyett *-ogat, ëget* végződésű; így:

mutat: mutogat: hitet: hiteget: — *biztat: biztogat* (*-ja* Kemény, Dug: Gyöngy. KJ. első könyv második rész végén; az 1748-ki kiad. „biztatja a Kemény"), *fitat: fitogat; hullat: hullogat* Erd: Népd. I:6. Gyermekját. 56. *áztat: áztogat* Kreszn. *sirat: sirogat* Nyr. II:421. (így Miskolczon); *ültet: ütöget* Somogy.

Ezt a változást is nyilván a számos *csalogat*-féle ige analógiája okozta, melynek hatását már fentebb láttuk a *rálogat, kurjogat*-féle csoportokban, s melyet még egyéb esetekben is tapasztalunk. pl. *tárogat(ó)* e h. **tárá-gat(ó)* — a trombitahang utánzása.

Az *igazgat, édesget*-féle denominalis képzésekről l. Nyr. VI: 193.

3. A négytaguak aránylag ritkák:

parancsolgat, igazítgat, takarítgat, tudakozgat KovácsP: FarsKal. 73. *habcálgat* KisfK: VigBesz. 82. *szelidülget* Medgy: 6Jaj. II:44.

-r.

Több ugor nyelvben előfordul gyakorító értékkel (l. Simonyi: Gyak. és mozz. képzők; Budenz a nem világos értékű igeképzések közt tárgyalja) s nézetünk szerint már az ugor alapnyelvnek tulajdonítható csak oly joggal, mint a többi gyakorító képző.*

Némely *r*-végű igénkben kétségtelen képző az *-r:* pl. *gyömör*, v. ö. *gyömöszöl: tipor* (*toporog, toporzékol*), v. ö. *tipeg, tipod, tapod, tapos: tepr* (?), *töpörödik, tepertő*, v. ö. *töpik, töpped*.

* A Budenz idézte példákat a rokon nyelvekből még sok mással lehetne szaporitani, pl. a mordvinből *kaldërdan, kenerdan, kerärdan, kikärdan, kakärdan, kuikärdan, cebardan, čicardan, tëberdan, pajärdan, piperdan, paperdan, labardan:* a cseremiszből *ücert-, ucert-* stb. ezek mind az észt. tinn stb. *-rda-, -rta*-féle képzokkel egyeznek: az osztjákból *narir-, serir-* stb. Ezek is nagyrészt hangutanzók, mint a magyar *daborog, nyikorog, nyoszorog* stb.

Digitized by Google

Némelyekre nézve a rokon nyelvek bizonyítják ugyanazt, pl. *facsar*, v. ö. vog. *päžär-*, *päžärt-*, finn *puserta-* stb. és oszt. *pus-*, lapp *počče-*; vagy *kapar-*, v. ö. finn *kaiverta-* és *kaiva-* stb. L. Budenz: Alaktan 169.

Némely más igékre nézve már a magyar adatok bizonyítják az *r*-nek képző voltát, de ez még egyéb képzőkkel van megtoldva, pl. *hány: hunyorít, hunyoroog, hunyorgat, hunyori*; — *zúz: zuzorgat* Nyr. III:177. — *foszt: fosztorgat* Tsz. — ? *nyom: nyomorú, nyomorult, nyomoroog, nyomorgat* (az utóbbit Nógrádban egyénesen olyan értelemben is használják, mint a *nyomogat* igét).

Sokszor más frequentativ képzőkkel szövetkezik az *-r*. Igy pl. az *-ár, -ér* képzőbokornak első eleme az ugor *j* lehet, mint az *-ál, -él*; *-ász, -ész* képzőkben; pl. *szír: szivárrány, szivároog, szivárkodik, szivárkozik*; *szip: szipároog* az eső Vitk: Munk. II:65. *susáról* a. m. susog NySz., v. ö. *sugarló* ApMélt. 26. a. m. sugalló.

Többször fordul elő *-ároz, -érëz* frequentativ igék végén:

futároz Kár., MA. *lógároz* ‚tétova járkál' MNy. VI:339. *bukároz* Tsz. (*buklároz* Komárom m.) — *kullároz*: kullog Nyr. II:120. *finczároz*: finczál, ficzánkol; *hanczároz*: hanczúroz, Somogy; *nyihároz* Nyr. IV: 559. *kopároz*: koplal, Tompa; *pocsároz* Tsz. l. *pacsangol*; *billingërez*: böngész; — *szundároz*: szundikál, Szatmár Nyr. XIX:383. — *kencsérez*(ő pixis: kendőző, PhilKözl. 1890. 778. *csipellëréz* CzF.; — *futkároz*; *nevetkëréz* Nyr. IV:521. *sütkëréz* Tsz.; a palóczok igy mondják: *nevetkërëzik, sütkërëzik, temetkërëznek*.

Szintén többszörösen előkerülnek az *-(o)rál* és *-(o)rász* képzők példái:

csatorál Nyr. II:43, v. ö. *csataráz, csattog*: *hengerél* MNyszet. IV:331. 357. *kunyorál*? — *fűzgörél* Nyr. II:325. *meczgerél* ‚böngesz' Tsz. — *csuszkorál, uszkorál, mászkorál*, mind a három Csallóközből Nyr. I:378 (az első kettő a NySz.-ban is Comen. és Csűzi: v. ö. *mászkirál* Nyr. II:468); *iszkurál* ‚iszogat' Tsz. *sütkörél* MNyszet. VI:348.

csiperész; — *csöpörész*: cseperég, Veszprém; *fütyörész*: fütyülget; *dudorász*: dúdolgat, Tompa: Postadal: *gajdorász*: gajdol Nyr. VI:424. *csatarász, csataráz, csatiráz* Tsz. *kaczarász*: kaczag. *kaczaráz* Nyr. III:523. *nyiharász*: nyihog IV:521. *hengerész* (v. ö. fent *hengerél*) Háromszék MNyszet. VI:357. stb. — (v. ö. meg *kaparász, kalorász, malarász, bakarász* stb. fent az *-ász, -ész* képző alatt: *sütkörész* Tsz. „Laczi konyhája: vásári *sütkörészők*" Kreszn. (v. ö. fent *sütkörél*): *fütkorász*, Brassai; *hajkurász* ‚hajszol' Nyr. II:369. *fütyörész*: fütyörész SzD.

De legtöbbször használjuk ezen *r*-es képzőbokrok közül az *-(o)rog, -(ë)reg, -(ö)rög* frequentativ képzőt, azért ezt külön czím alatt tárgyaljuk.

Digitized by Google

-orog, -örög, -örög.

Mai nyelvünkben az ilyen végű ige rendszerint rövidebb -(*o*)*g*-képzőssel áll szemben s emehhez képest a cselekvésnek claprózását fejezi ki; pl.

biczeg, biczereg; bizseg, bizsereg: csepeg, csepereg; lézeg, lézereg MNyszet. VI:338. *zizeg, zizereg* Jókai; *döczög, döczörög; dübög, dübörög; dünnyög, dünnyörög* („dünnyörgő dúdolás" Vitk: Munk. II:117.); *nyöszög, nyöszörög; bugyog, bugyorog* SzD. Tsz. *czinczog, czinczorog; kuncsog, kuncsorog: mozog, mozorog: nyiszog, nyiszorog: nyikog, nyikorog; potyog, potyorog* Lehr: Toldi 4. *topog, toporog: vihog, vihorog: zubog, zuborog; zsibog, zsiborog* ‚zsibbadoz' Nyr. X:570.

Sokkal kevesebb van -(*o*)*g* végű párja nélkül; pl.

csikorog (v. ö. *csikar, csikor*); *háborog* (v. ö. *háború*): *nyomorog* (v. ö. *nyomorú* stb.); *kóborog, kótorog; tántorog: támorog:* támolyog, Zala m. Tapolcza; *vánszorog: ácsorog; vigyorog* (v. ö. agg *vigyor*, vén *vigyor* Heltai); *bódorog* (v. ö. *bódul*), *kódorog* (v. ö. *kódul?*); — *hentereg, keczmereg: szendereg:* — *könyörög* (v. ö. *könyörül*): *tündörög* MNyszet. VI:353. (v. ö. *tündököl, tündér*): *bödörög* (v. ö. *bödül*): *höbörög* ‚bolondoskodik' Nógrád m. — *szemereg* ‚gyöngyözik' a borvíz MNyszet. VI:350.

A NySz.-ban megvannak: *csikorog, nyikorog, vigyorog, kuczorog, dudorog, dedereg* (*didereg*) stb. — egy részök már a codexekben (*csikorog, vigyorog, dedereg*).

Valamint az -*o*(*g*) képzős gyakorítók alapszava, úgy ezeké sem szokott magában előkerülni, de mégis van egy pár, melynek él az alapszava is; pl. *hunyorog, hunyorgat; nyomorog* (alkalmasint a *nyom* ige származéka); *csuszorog* (a kerék Gvad: RP. 33. bizonyára a *csikorog* ige szolgált neki mintául).

D) A kezdő igék képzése.

Ezek, mint a latin inchoativumok, a cselekvésnek megkezdését, beállását, vmihez hozzáfogást fejeznek ki. Pl. *mosolyodik* ‚mosolyogni kezd', *futamodik* ‚futni kezd', *mozdul* ‚mozogni kezd'.

Az ilyen kezdő igéknek nyelvünkben rendes képzői *-od-ik* (*-am-od-ik*) és *-dul, -dül*. De azonkívül egyes frequentativ képzők is szolgálnak a kezdő mozzanat jelölésére, pl. *szólal* a. m. ‚szólni kezd', *éled* ‚élni kezd', *haldokol* ‚halni kezd'. Az utóbbit Dunán túl reflexiv képzővel mondják: *haldódik* (s ép igy *döglődik*: döglő félben van, Tata vid. Nyr. V:239). Az ugor alapnyelvben alig volt külön kezdő képző s a rokon nyelvekben e jelentéssel szintén frequentativ és reflexiv képzők szoktak szerepelni (l. Budenz: Ugor Alaktan 12. 91.).

Digitized by Google

-od-ik, (-am-od-ik).

Csavar, kever mellett *csavarodik, keveredik* stb. nyilván reflexiv képzések („sich drehen' stb.) és *csavaródik, keveródik*-félékből rövidültek. De ezek mintájára keletkezhetett a *keveredik* ige, mely már nem reflexivum, hanem a *kever* inchoativuma. Ennek analógiájára keletkezhettek aztán a *hentëreg, hempërëg, hömpölyög* frequentativ igék mellett ezek a kezdő igék: *hentërëdik, hempërëdik, hömpölyödik*, s effélék meglehetős számmal vannak *g*-képzős gyakorítóink mellett. Példák:

szendereg, szenderedik; hunyorog, hunyorodik „szenderedik' NyK. II:376. *pityereg, pityeredik: vigyorog, vigyorodik; kuczorog, kuczorodik* Mikes; *kuporog, kuporodik* ACsere; *kukorog, kukorodik* (ezzel magyarázza SzD. a *kuczorodik* igét); *gugyorog, gugyorodik* (u. o., v. ö. *kutyorodik* Zvonarics); *keczmereg, keczmeredik* Nyr. I:279. *háborog, háborodik; dudorog, dudorodik* NySz.

szédeleg, szédeledik: Gyöngy: MV. III:318. *fanyalog, fanyalodik: tévelyeg, tévelyedik; tébolyog, tébolyodik: sompolyog, sompolyodik: émelyeg, émelyedik: mosolyog, mosolyodik.*

Néha az eddigiek analógiájára olyan igék is felveszik e képzőt, melyek nem szorulnak rá, mert már a nélkül is körülbelül ugyanolyan jelentésök van. Például:

ágazik, ágazodik SzD: MVir. 15. *elenyészik, elenyészedik* u. o. 24. *tenyészik, tenyészedik* SzD. *elbámul, elbámolyodik* Háromsz. MNyszet. VI:323.

Így bővültek különösen a régi *-am-ik, -ap-ik* végű igék:

futam-ik: futamod-ik: iramik: iramodik; folyam-ik: folyamod-ik: élem-ik: élemed-ik; csuszam-ik: csuszamod-ik: iszamik: iszamodik; ficzamik: ficzamodik: loham-ik Nyr. II:328: *lohamodik* MNyszet. *nyilamik* (ebben: *nyilamat* Kriza): *nyilamodik:* — hasonlók még: *retemedik, sikamodik* (*sikamodás* Brassai, Szépir. Figyelő I:289), *jutamodik* (sajtóhiba e h. *futamodik?*) 1780-ból idézve Nyr. IX:325. *hülemedik* NySz. *hullamodik* Simai K. *füremedik* Kriza 364. Nyr. II:345. *megszálamodik* Nyr. VIII:520. *pillamodik* „pitymallik' MNy. VI:345. (v. ö. *pillámlik* „gyengén villámlik' u. o.)

állap-ik: állapodik; — hasonlók: *ülepedik, hülepedik* Erdélyben, — *csillapodik, telepedik* (v. ö. *telerény*), *terepedik* SzD. *gyarapodik.*

-dúl, -dül.

A gyakorító *-d* s a reflexiv *-úl, -ül*-ből van összeszerkesztve. Érdekes a *fúj-d-úl* és *fúj-ül* ige („fújni kezd"), mely *d*-vel is, *d* nélkül is járatos.*

* De a NySz.-ban se *fújul*, se *fújdul* nincs, hanem csak *fújdul, fújlul* (*fújalkodik, fújalódik*) és *fújtul.*

Digitized by Google

A *-dúl, -dűl* képzős kezdő igék rendszerint kéttaguak s majdnem kivétel nélkül *-g* képzős gyakorítók párjai, még pedig olyanoké, melyeknek alaprésze magánhangzón vagy *n, r, z, zs, j* mássalhangzón végződik:

ló-g : ló-dúl; bőg : bődül; zúg : zúdúl;
*zeng : zendül, cseng : csendül, peng : pendül, reng : rendül, leng : lendül: *zseng* (v. ö. *zsenge*) : *zsendül: kong : kondúl; ing : indúl;*
*forog : fordúl, morog : mordúl: pereg : perdül, zörög : zördül, csörög : csördül; *gurog* (v. ö. *gurgó, gurgadoz, gurgat,* sőt *gurgul, gurgít* Tsz.[2]): *elgurdúl* Kovács: Közm. 146.
mozog : mozdúl, buzog : buzdúl, rezeg : rezdül; — pezseg : pezsdül: zajog : zajdúl, jajog : jajdúl.

A háromtaguak ritkák:

csikorog : csikordúl („a szélkakas csikordul" DélibH. 37). *nyikorog : nyikordúl* („lépés ha dobbant, ajtó ha nyikordult" PHirlap. 1891. III:31. 4b.); *pityereg : pityerdül* („Margit elpityerdült szépen" Kis József: Varrógép VII.).

Kevés olyan példa van, mely mellett nem találunk *g*-végű frequentativumot, s ezek közül talán csak az egy *fájdúl* közkeletű; fel-*gerdül* („fölzúdúl; felherren" a disznó, MNyszet. VI:326) e h. fel-*gerjed?*

E) A műveltető igék képzése.

A műveltető képző azt fejezi ki, hogy a mondat alanya nem maga hajt végre valamely cselekvényt, hanem mással végezteti, mással tételeti. Ilyen igét mind az intransitiv, mind a transitiv igékből képezhetünk; pl. fiam iskolába *jár:* fiamat iskolába *járatom;* iskola után a eseléd *várja* s haza *kíséri:* iskola után a eseléddel *váratom* s haza *kisértetem.*

Az ugor alapnyelvben *-t* volt a causativ igék képzője, mint a jelenleg élő ugor nyelvek egyetértőleg bizonyítják. Pl. a magyar *-kel* ige míveltetője *kel-t* „felkelésre indít", s e két ige néhány rokon nyelvben így hangzik: vogul *kual- : kual-t- :* osztják *kil- : kil-t :* finn *käy- : käy-ttä-.* Más példák: mordvin *pi-* „fő": *pide-* „főtet" azaz főz: zürjén *voś-* vész, *voś-t-* veszt (votják *iś- : iśt-*); lapp *čierro :* sir: *čierro-te :* „sirat" azaz ríkat stb.

A magyar nyelvben is a legtöbb causativ igében megvan a jellemző *t* hang, s ebben némelyek a *tesz* ige alaprészét ismerték fel, a miben nincs lehetetlenség: hiszen a *te-sz* ige ugorság

Digitized by Google

szerte megvan (finn *teke-*, mordvin *teje-* stb. = magy. *tëv-*) és a műveltetésnek a ‚tesz' igével való jelölése más nyelvekben is közönséges, pl. lat. *facio aliquem flere*, fr. *faire pleurer*, ném. *weinen machen*. Úgy látszik, BUDENZ is erre a magyarázatra gondolt, midőn azt irta: „Maga a cselekvés mintegy tárgya, objectuma a causativ képzőben rejlő ‚facere' igefogalomnak". (Ugor Alaktan 79.).

A *-t* azonban ritkán jellemzi egymaga a magyar causativ igét. Rendesen legalább is állandó nyilt *a*, *e* előhang csatlakozik hozzája, úgy hogy *-at*, *-et* lesz belőle, vagy valami más bővülését tapasztaljuk: *-tat*, *-tet*, *-ajt*, *-ejt*, *-it*, *-aszt*, *-eszt*. Sőt néha, bár aránylag ritkán, *t* nélkül s egész más képző elemmel van alkotva a causativum: *asz-ik*, *aszal*; *fagy*, *fagyal*; *lóg*, *lógaz*; *fő*, *főz*.

Néha egyazon alapszóból is vannak ilyen különféle causativ képzéseink, melyek vagy minden jelentésbeli különbség nélkül váltakoznak, vagy pedig meg vannak különböztetve a használatban. Például:

veszt, *veszet*, *veszejt*, *veszít*, *veszeszt*; — *szakajt*, *szakít*, *szakaszt*; — *forraszt*, *forral* (*forráz*); — *térít*, *terel*; — *kell* és *költ*, *követ*? *keleszt*; — *olt* és *alt*, *altat*, *alít*; — *járat*, *jártat*; *folyat*, *folytat*; — *nyomorgat*, *nyomorogtat*; *rezget*, *rezegtet*; *állat*, *álltat*, *állít* stb.

-t.

Ez ma már nem élő képzésmód, mert puszta *t*-vel ma már nem igen képezünk causativ igét. Csak megállapodott, régi-keltü példákban fordul elő, melyeket biztosan elemezhetünk ugyan műveltető igékül, de nagyobb részökben már elgyengült, elmosódott a míveltető jelentés, pl. *kelt*, *veszt* (a hogy pl. a *születik* igét nem érezzük többé világosan passivumnak vagy a *kérdez* igét frequentativumnak).

Egyszerű *t*-vel képzett míveltetők a következők:

kél, *kel*: *kelt* és *költ*: — *rész*, *rész*: *reszt*:* — *vál-ik*: *vált*; *tel-ik*: *tölt*: — *áz-ik*: *áztat* ebben: *áztó*, *kender-áztó* NySz. l. Nyr. XVII:134. (ma *áztat*, *áztató*): — *gyön-ik*: *gyönt* ebben *gyöntő* NySz. (ma *gyöntet*, *gyöntető*): — *bán*: *bánt*: — *men-ik* ‚menekül': *ment*; — *mászik*: *mászt*, *mászt*, vogl.

* Az alvó *felkel*, mikor *felkeltik*: a tyúk *kikölti* csirkéit, mert ezek mintegy *kikelnek* a tojásból; a pénz *elkel*, mikor *elköltik* (költsük). A kő vízbe *vesztenek*, a víz által *vesz* el: *összeresz*: *összereszte* a férjet nejével (dókat: Erd. Aranyk. II 196.

Digitized by Google

mūr- submergi stb. BUDENZ (v. ö. még osztB. *mertlem, maremalem* stb. ‚tauchen, untertauchen'); — *ár-ik* Tsz.[2]: *árt.*

Tisztán elemződő kéttagú példák:

terem : teremt (*futam-ik : futamt-?* Fal. 395. e h. *futamtat*); — *háramlik* és *háranlik* NySz.: *hárant* NySz.

pattan : pattant; csattan : csattant; durran : durrant; buggyan : buggyant; pottyan : pottyant: lobban : lobbant; roppan : roppant; czuppan : czuppant: csubban : csubbant MNyszet. VI:320. *roggyan : roggyant* Vitk: Munk. II:116. *zuhan : zuhant* („egy lezuhantott gerenda" Ar: Próz. 158); **csiklan : csiklant* KisfK: VigBesz. 86. Erd: Közm. 3719. sz.

lebben : lebbent; rezzen : rezzent; csökken : csökkent; böffen : böffent: heppen : heppent Kriza (NB. ezeket nem szabad összetévesztenünk a *horkant, köhent*-féle momentán igékkel, melyekben a *-t* nem causativ, hanem momentán képző, illetőleg az *-ant, -ent* egységes mozzanatos képző);

enyész : enyészt: tenyész : tenyészt: (ezeknek analógiájára: „elnyomja, *elcsenevészti* a nemesebb indulatokat" PHirl. 1883. 84. sz. 13. l.);

nyugosz-ik : nyugoszt; vigasz-ik : vigaszt, l. NySz.

Vannak olyan igepárok, melyeket nemcsak a *-t* képző különböztet meg egymástól, mert a műveltető alak egyszerűbb tőből van képezve, mint a milyent a nem-műveltetőben látunk. Ezek két osztályra válnak: az egyikben a nem-műveltető alak *l* képzővel van bővülve, a másikban *sz* képzővel (a praesensben), pl. *haj-l-ik, haj-t, al-sz-ik, ol-t.*

a) Az *-l* képzővel bővültek a következők:

haj-l-ik : haj-t: rej-l-ik : rej-t: foj-l-ik (*fójlik, fojladoz, fujlaszt* Tsz.[2]) v. *fú-l* („el*fojál*t könnyek" Sárosy Gyula) — *fojt. fujt:**

osz-l-ik : osz-t: fosz-l-ik : foszt;

bom-l-ik : bon-t: romlik : ront: omlik : ont: számlik : szánt: himlik (*himlő*) : *hint;* az utóbbiak codexeink korában még így hangzottak: *bomt, romt, himt,* de utóbb az *m* a *t*-hez hasonult foghangú *n*-né:

dül : düt (v. *döl : döt*) : *fül : füt* : (*hül : hüt*) : ** *sül : süt; nyil-ik : nyit.*

Az utóbbiak mellett találunk *dűjt*-féle alakokat, s a *dűl* és *dűjt* (*dől* és *dőjt*) viszonyában állnak egymással a következő párok is: *gyűl, gyűjt: gyúl, gyujt: nyúl*(*-ik*), *nyujt : fúl, fujt* (v. ö. fent *fójl-ik, fojt*).

* *Fojlik* nincs a NySz.-ban, *fojlódik* is csak a XVII. sz. óta; ezek tehát alkalmasint csak analogiás képzések a *fojt, fujt* igé mellett.

** Eredetileg *hiröl* és *hiröjt*, azaz ‚hűvös ül' és ‚hűvösít'; v. ö. *hyuel, haröl, haröl* és *hiröjt, hiröjt, hürt* stb. NySz.

Digitized by Google

Az ilyen *düjt*-félék helyett hébe-hóba *l*-es alakokat is találunk, pl. fel*dőlt*ötte Báróczi: Munk. VIIIb. 31. *dőlteni* ma is dívik Esztergom megyében; kül*fűltő* kemencze Gér: KárCs. IV.446. (bor*hűltő* u. o. 444. *hűltés*: refrigeratio MAl.) Meglehet, hogy a *dűjt* alak a *dűlt* alakból keletkezett, még pedig (minthogy különben *lt*-ből nem lesz *jt*) az alább tárgyalandó *szakajt* és *tanojt*-féle causativumok hatása alatt. Ugyanazért lett pl. az *olt* igéből sok nyelvjárásban *ojt*.*

Az *es-ik* és *fes-l-ik* igék műveltetője *ejt*, *fejt*, de kétes, vajjon az utóbbi alakokat is a *szakajt*-félék analógiájából magyarázhatjuk-e (e h. **est*, **fest*), vagy azt tartsuk-e, hogy az *es-ik* és *fes-l-ik s* hangja már képző **ej-s-ik*, **fej-s-*). A mai *fejlik* ige még a XVIII. században sem igen kerül elő, tehát alig lehet kétségünk, hogy csak analógiás képzés a *fejt* igéből a *rejt—rejlik*-féle párok mintájára. Hasonlókép keletkezett Somogyban az *ojt* (*olt*) igéből *ojlik* („*elojlik* a gyertya") s az Alföldön az *öt* (*olt*) alak mellett *ölik* a *fűt-fűlik*-féle párok hasonlóságára. Az is kétes, vajjon az *ömlik* ige nem keletkezett-e *önt*-ből az *omlik*-félék analógiájára, mert *ömlik* nem kerül elő csak a XVIII. sz. második felében. Viszont a *dönt* ige sem igen fordul elő a régi nyelvben, s talán az *önt* analógiájára vált a *dőt*, *dűt* igéből (v. ö. a vizes poharat *eldönteni* és *elönteni*).

b) Az *al-sz-ik* igéből maiglan megmaradt egyszerű *t*-vel az *ol-t* causativum (a gyertya *elalszik*, ha *eloltják*). De régente más *sz*-es igéknek is puszta *t*-vel képezték a műveltetőjét:

ő-sz-ik: *ét* különösen ‚megmérgez' értelmében NySz. („mérőggel megétés" Guary C. 44. étő: étető Sl. ma is él még Csík megyében: *étek*, *étsz*, *ét*: megmérgez, étet MNyszet. VI:371. *megéli* magát v. mást Nyr. VIII:380.

i-sz-ik: *it*, *Ökör-itő* helynevekben, l. Nyr. XI:47. és XX. = ököritató; Kóvágóörs közelében van egy *Kácsaitó* = kácsa-itató:

sérsz-ik: *sért*.

* A *gyújt*-féle alakokat már régen a **gyult*-félékből magyarázták nyelvészeink. Földi J. pl. írni is így akarta: *gyúlyt*, *gyúlyt*, l. Orpheus II:396. Kaz.: Levelez. II:29. V. ö. még Hunfalvy MNyszet. IV:411. és Budenz u. o. VI:131. j. — A *hűlt* alak mindenesetre csak analógiás eljtés: l. az előbbi jegyzetet.

Digitized by Google

Minthogy az *alszik* igének eredetibb, teljesebb alakja *alu-sz-ik*, *alo-sz-ik*, a műveltetője is előkerül nyelvemlékeinkben *u*, *o* magánhangzóval: *alu-t*, *alo-t*, (*alutni*, *alotni*). Háromszékben fenn is maradt: tejet *aluttani* v. oltani, MNyszet. VI.316. (*aluttani*, mert eredetileg **aluvtani*). Hasonlók voltak a következők:

fekü-sz-ik, *fekö-sz-ik*, *fekë-sz-ik*: *fekü-t-ni*, *fekö-t-ni*, *fekë-t-ni* ‚fektetni';

nyugo-sz-ik: *nyugo-t-ni*;

alku-sz-ik, *alko-sz-ik*: *alku-t*, *alko-t* (az utóbbi maiglan él);

eskü-sz-ik, *eskö-sz-ik*, *eskë-sz-ik*: *eskü-t-ni*, *eskö-t-ni*, *eskëtni* (az utóbbi forma most is dívik Hunyad megyében, Nyr. XX:288);

gyalu-sz-ik: *gyalu-t* Nyr. VII:84.

**tilu-sz-ik*: *tilu-t* HB., ma *tilt*:

haragu-sz-ik, *harago-sz-ik*: *haragu-tt(-ani)*, *harago-tt(-ani*, pl. yzdraelnek zenteeth meg haragwttaak: sanctum Izrael exacerbaverunt KulcsC. 192. meg haragottak Istent: exacerbaverunt deum u. o. 194);

szerkëszik NySz.: *szerkët* MünchC.

-at, -et.

Ma a magánhangzót állandó nyiltságánál fogva a képzőhöz tartozónak érezzük. Eredetileg azonban kötőhangzó volt, illetőleg az alapszónak véghangja. Mikor e magánhangzót két mássalhangzó előzte meg, olyankor a kiejtés kénytelen volt megtartani; pl. *esket*, *alkot* (holott **olot* helyett *olt*), *mond-at*, *öntet*, *hordat*, *forgat*, *dönget*, *ihlet*, *döglet* stb. De megmaradt e magánhangzó sok más esetben is, melyben az összevonás nehézkes lett volna, jelesen a *b*, *d*, *gy*, *g*, *p*, *k*, *ll* után, pl. *dobat*, *adat*, *fogyat*, *éget*, *kapat*, *rakat*, *állat*, *hullat* stb. A mely esetekben elmaradt, azokat az előbbi czikkben láttuk. (Nem tartjuk tehát szükségesnek, hogy BUDENZ-czel kétféle eredetű műveltető *-at*, *-et* képzőt különböztessünk meg, l. Alaktan 86.)

Hogy miért állapodott meg épen nyilt alakban, azt bajos megmondani, de ugyanezt a jelenséget látjuk pl. a középfok *-abb*, *-ebb* képzőjénél, a módhatározó *-an*, *-en* ragnál s a többes tárgyesetben (*házakat*, *őket*). A HB. korában még zárt *o*, *ë*, *ö* volt a causativ igék kötőhangzója, ezt bizonyítja a *iorgot* és *iochtot* ige. — A *nyugotni*, *eskëtni*-féle igék, melyeket eredetöknél fogva még zártabb magánhangzó illetett, lassanként szintén követték a többi példát, úgyhogy a köznyelv ma nyilt *e*-vel mondja az *eskét* igét, a háromszéki dialektus pedig nyilt *a*-val a *nyugatni*

Digitized by Google

igét, MNyszet. VI.343. (*Alkot* még tartja magát *o*-val, de v. ö. „Ő mindenekről eszményképet *alkat*, s elinduláskor víg kedvvel dalolgat“ DélibH. 76.)

Az *-at, -et* képzőt ma rendszerint egytagú alapszók után használjuk, kivéve a *tesz*-féle igéket (*te-tet, i-tat, al-tat* stb.) s a *t*-n végződőket, ha e *t*-t magánhangzó előzi meg (*vet-tet, fut-tat, fűt-tet*). Mindennapi példák:

járat, veret, töret, varrat; — nyelet, ölet, hullat, hallat; — kelleti magát; — folyat; — vonat, kenet; — nyomat, tömet; — fejet; — hivat, szivat (*rivat* helyett *rikat* mom. *k*-val; *rikkat* MNyszet. VI:340), *lövet; — hozat, nézet, füzet; — mosat, ásat, vészet; — fogat, éget; — rakat, löket; — adat, tudat; — hagyat; — dobat; — lopat.*

Ritkább példák a következők:

halat („*kihalatni* az egész fajt“: das volk vertilgen Kaz: Pyrk. 24. *meghalat* Kaz: Munk. I:146. hogy ne hóhérmunkával halassák meg a gonosztevőt BpHirl. 1889. VII:19. 5); — *élet* (Isten élesse kdet LevT. II:107); — *ület* (az asztalfőre Neoptolemet ülettük Dug: Szerecs. I:242; — *divat* (meglehet, Erdővidéken divatják [használják e szókat] MNyszet. VI:241); *jövet* (lejövetni v. lefogni, kivonni összegből u. o. 338).

Az *-at, -et* előtt két mássalhangzó van a következőkben:

ugrat; — fürdet, fördet (*fürészt* helyett sok vidéken), *hordat; mondat; — szántat, bontat, öntet, hintet; — fojtat, oltat, váltat, tartat; — csenget, ingat; kongat;*

csiklat: csiklandoz, Miskolcz (v. ö. *csikol* Debreczen); *döglet, emlet, kémlet* NySz. (v. ö. még *fagylat* és *késlet, fagylal* és *késlel* mellett, továbbá *kaplat* és *szoplat, koptat* és *szoptat* mellett, l. NyK. XXIV:419.)

A kéttagnak közül is így képezik a causativumot azok a *t*-végűek, melyekben a *t* előtt mássalhangzó van:

választ-at, szakaszt-at, emészt-et, illeszt-et; — felejt-et, szakajt-at, óhajtat („óhajtatja magát azzal, a ki egyszer megfürdött benne“. Jók: A magyar föld 80).

Azelőtt a többtagú *g*-képzős gyakoritók is *-at, -et* alakjában vették fel a müveltető képzőt és sok ilyen müveltető ige fenmaradt maiglan. Példák:

forog: forgat, zörget, pörget, csurgat, mozgat, bolygat; — pattog: pattogat, csattogat, billeget; — nyomorog: nyomorgat, sóvárgat, csikorgat, hömpölyget; — szorongat, lappangat NySz. — („Hálakönyüt *ragyogat* szemében“ Vör: V. Ferdinandhoz.)

De néha már újabb módon *-tat, -tet*-tel képezzük az ilyeneket: *pattogtat, csurogtat, billegtet, lappangtat* (ez már a NySz.-ban is) stb. — Másokat meg már csakis emigy képezünk: *csillog-*

Digitized by Google

tat, villogtat, ragyogtat, suhogtat, porczogtat, kopogtat, ropogtat stb. (*andalogtat* KisfK.).* — Sőt néha olyanokba is befurakodott az újabb *-tat, -tet,* melyekben az egész *-gat, -get* volt a gyakorító képző, melyek tehát nem is voltak azelőtt egyszerüen műveltetők. Így mondjuk a régi *fitogat* (**fitojt-gat*) és *kecseget* helyett *fitogtat, kecsegtet* (*fitogat* is járatos még Somogyban).

-tat, -tet.

Bizonyos, hogy ez a *-tat, -tet* az előbbi két képzőalaknak egyesüléséből keletkezett: *-t-at, -t-et.* Hiszen egyes igékről tudjuk, hogy a régibb *-t* vagy *-at, -et* helyébe vették fel újabban a bővitett *-tat, -tet* képzőt. Így a régi *gyónt, ázt, ét, it* igékből *gyóntat, áztat, étet* v. *ëtet, itat* lett (l. fent a *-t*-ről szóló czikket), a régi *suhogat, lappangat, kecseget* formák foglalták el (l. az *-at, et*-ről szóló czikket).

A *gyónt* és *ét*-féle igék bizonyára azért vették fel még az *-at, -et*-et is, mert ez volt a közönségesebb képzőalak s mert a legtöbb műveltető ige legalább kéttagú volt. Ugyanilyen okokból bővültek pl. az *őt* és *azt* tárgyesetek ilyenekké: *őtet, aztat,* s a *jobb, szebb, több* középfokok a nyugati nyelvjárásterületen ilyenekké: *jobbabb, szebbebb, többebb* (v. ö. még *tés* [= *te*-is] helyett *tés-is* alföldi nyelvjárásokban, továbbá *fiaim-ak* stb. az Őrségben). **

Mikor aztán megvoltak a *gyóntat, áztat, étet, itat, vétet, tétet, hitet* stb. igék (l. még alább *fútat* stb.): *** akkor megvolt egyszersmind az új *-tat, -tet* képzőalak, s ezt ezen igen gyakran használt igék analógiájára vehették fel utóbb más-más igék. Elterjedését előmozditották talán az olyan causativ igék is, melyekben csak véletlenül keletkezett ilyen *-tat, -tet* szóvég: *bontat, szántat, felejtet* (*bont-at* stb.).

* A *pattogat* és *pattogtat*-féle alakok történeti viszonyáról l Szilasi NyK. XXIII.6. §.

** Budenz a *-tat*-nak második elemét (az *-at*-ot) nyomatékosító momentán, intensiv képzőnek tartja (Alaktan 86, 87), de ez a codexek korában alig lehetett eleven képzésmód. L. most Szilasi fejtegetéseit NyK. XXIII. 4. §.

*** Csak azok nem vették fel az *-at, -et*-et, a melyekben már többé-kevésbé elhomályosult a műv. jelentés, tehát *vezt, kelt, bánt* (*bántat* is az Ehrt.-ben): *ejt, fejt, gyűjt* stb., *oszt, bont, ront, szánt* stb., *teremt, lobbant, csökkent* stb.

Digitized by Google

Az *ét, it* igék korában úgy látszik ezek is divatoztak: ***fút, *bút, *lőt, *nőt*** (a *fuvat, buvat, lövet, *növet* összevont alakjai), mert ezekből magyarázódnak e régi formák: *fútat, bútat, rótat, szőtet, lőtet, nőtet, szítat, vítat* (melyek néhol még újabban is előkerülnek, pl. *fútat* Kriza 405., *lőtet* u. o. 408., *nőtet* Dug: Példab. II:111, Ányos, Abafi kiad. 17. s még a XIX. századnak harminczas éveiben is „szokott és érthető" mint Lovász mondja Nyelvuj. 32).

Ma rendszerint kéttagú s többtagú alapszókhoz járul a *-tat, -tet* képző (kivéve *felejt-et, nyomorg-at* stb. l. az előbbi czikkben); pl.

kerestet, ruháztat, dolgoztat, éreztet, halásztat, igértet, vezettet, kapáltat, beszéltet (sokat b. magáról) stb. *vetköztet, tartóztat, változtat;* — *örültet* Tel: Evang. 74. *el-oszoltat* Pázm: Préd. 176. *viszkettet* Fal. 301. *eskettet* (hogy prókátorrá eskettessem fel magamat, Kaz: Pály. Eml. 261), *esküdtet* (megesküdtetött a napra, Dug: Szerecs. 312); *tataroztat, daraboltat, igazíttat* stb. — *ölelgettet* (magát megölelgettetni: accipere complexum PPBl.); *foglalkoztat, imádkoztat*(-ja a gyermeket, Vértesi), *verekedtet* („rögtön meg akartuk őket verekedtetni az állomásfőnök pisztolyaival" Herczegh F.).

Az egytaguak közül csak a következőket használjuk *-tat, -tet* képzővel:

a) a *t*-végüek közül azokat, melyekben magánhangzó előzi meg a *t*-t, pl. *vettet, ültet, süttet, juttat, futtat, nyittat, fűttet:*

b) a melyek a praesensben *sz*-szel bővülnek, mint *te-sz: te-tet, tétet: vetet, letet* („csak a lehetetlent lehetne letetni" Ar. v. ö. finn *oletta-*), *etet; vitet, hitet, itat:* — *altat, fektet, nyugtat.*

c) *buj-tat, fujtat;* — *jártat, értet* (vmit vmihez); — *ültet:* — *gyóntat, vontat, tüntet, szüntet:* — *csusztat, usztat:* — *áztat, biztat:* — *fostat* Kriza 446. — *szoptat, koptat, léptet:* — *buktat:*

áll-tat (Dunán túl), *szóltat* LevT. I:32), *hűltet* (a muzsika felgyúlaszt, lehültet Fal. 164); — *mentet* (elmentet: transire facio, migrare facio BécsiC.); — *hoztat* RMK. — *nyektet*, azaz *nyögtet* Nyr. III:318.

Némely egytagú igéből van valamely megállapodott (részben átvitt) jelentéssel hagyományos *-tat, -tet*-képzős műveltetőnk, de ugyanazon alapszóból elevenebb, világosabb causativ jelentéssel újonnan képezünk a mai szabály szerint *-at, -et*-képzős alakot. Például:

foly-tat continuo — *foly-at* fluere sino (de emilyen jelentésben is *foly-tat* van Dugonicsnál Példab. II:83); *jártat* lovat — *járat* gyereket iskolába (de ilyen értelemben is *jártat* Nyr. V:519), *járat* lapokat; *untat* langweilen — *unat* langweilig machen („a bőles élés nem unatja örömid" KisfS: BoldSzer. I. ének); *szóktet* verführen —

Digitized by Google

szöket zum durchgehn zwingen, zur flucht zwingen („meglátja, magát még megszöketem ebből a városból“ mondta vkinek egy dunántúli polgármester); *lüktet—löket* stb. V. ö. Nyr. XXI:323.

-ajt, -ejt és -ít.*

Az *-ajt, -ejt* képzővel mindössze egynéhány műveltető igénk van: *hullajt, veszejt, fázajt (megfázajtani* Gömör m., Jászság); — *szalajt, szakajt, fakajt* Gömör m. Nyr. XXI:336. *hárajt, fárajt, izzajt, feszejt* stb. Palóczság u. o. 419. *szárajt* OrvK. 4., 23. 37. 43. (v. ö. még *bocsájt?* és *borájték* Nyr. V:478. e h. *borítéK?*).

Minthogy e képzőalak ilyen ritka, bajos megítélnünk, vajjon valami régi képzésmód maradványa-e vagy pedig csak idővel támadt-e más képzéseknek kölcsönhatásából. Azt lehetne pl. hinni, hogy *szakajt, szalajt, szárajt* a *szakaszt, szalaszt, száraszt* igék régi elváltozásai, még pedig a régi *-ojt*-végű műveltetők analógiájára. De ez ellen az szól, hogy a codexek kora még nem ismeri a *szakajt*-féle alakokat; a NySz. nem idéz a XVII. sz.-nál régibb adatokat.**

Az *-ojt, -öjt, -äjt* szóvég azonban a műveltető igékben még codexeink korában nagyon divott. Így végződtek valaha mind azok az igék, melyeknek ma *-ít* a képzőjök. Tehát *tanojt, fordojt, merëjt* stb. *megnyugojt* ÉrsC. *menëjtés*: cautio DöbrC. 362. (v. ö. *men-t-és*). — E régi *-ojt, -öjt* szóvég magánhangzóját őrizték meg maiglan az ilyen alakok: *boro-gat, tiszto-gat, terë-get* e h. **borojt-gat, *tisztojt-gat, *terëjt-get.*

Az említett szóvégnek — alkalmasint a megfelelő *-ül, -äl* hatása folytán — keletkezett régente *-äjt, -äjt* mellékalakja is: *zabadwyt, indwyt* LevT. I:23. *yndwyth* ÉrsC. (v. ö. *szabadül, indül*) stb. Ebből összevonással *-ät, -ät* is lett, pl. *yndwthatnak* ÉrdyC. 427b. *indwtto*: indító KazC. 201. *tanutotta* 111. azt *alatt'a*: alítja, véli DebrC. 423. *épütene* Göres: MKir. 51. *épüthettenec* Helt: Krón. 2. 14. s ma is Szlavoniában: *épütött, terütött* Nyr. V:63.

* Az *-ít*-ről tüzetesen értekezik most Szilasi NyK. XXIV:416.

** *Szalajt, reszejt* pl. csak Faludiból, *szakajt* csak Kónyiból van idézve, *szárajt* is csak két forrásból; de *szakít* és *szárít* sem fordulnak elő a régibb nyelvben, hanem *szakaszt* és *száraszt* a rendes formák. Szilasi NyK. XXIV. 416—7. *foglajt* alakot idéz az ÉrdyC.-ből, de ott *foglagtaak* bizonyára tollhiba e h. *foglaltak*, l. *foglal* NySz.

Digitized by Google

Az *-ojt* alakból sok nyelvemlékben *-ëjt* lett, úgy hogy egyenlővé lett a magashanguakéval: *indeit, fordeyt* stb. Így ma is némely tájszólásban, pl. Losonczon *tanéjt, fordéjt.* — Végtére az *ëj* diphthongusból egyszerű *é* és *í* lett: *tanét, fordét* — *tanít, fordít.*

Az *-ít* végű műveltetők rendszerint *-úl, -űl*-végű nem műveltetőkkel állnak szemben. Ezek közt találjuk a *-dúl, -dűl* képzős kezdő igéket s a valamilyenné válást jelentő denominalis igéket; amazokból *-dít*-végű kezdő-műveltetők, emezekből pedig valamilyenné tevést jelentő igék származnak. Példák:

a) *tanúl: tanít, borúl: borít, kerül: kerít, hárúl: hárít, szédül: szédít, ámúl: ámít, bámúl: bámít* KisfS: Gyula 5:22.

b) *perdül: perdít, fordúl: fordít, indúl: indít, rándúl: rándít, mozdúl: mozdít, pezsdül: pezsdít;*

c) *szépül: szépít, csunyúl: csunyít, vénül: vénít, készül: készít* stb.

Ritkábban vált fel más képzőt, pl.

-od(-ik), ëd(-ik), öd(-ik) képző helyébe lép *a*) denom. igékben: *pirosodik: pirosít, szegényëdik: szegényít, savanyodik: savanyít, feketëdik: feketít;* — *b*) deverb. igékben: *futamodik: futamít, iramodik: iramít, csuszamodik: csuszamít* CzF. *füremedik: füremít* Kriza 364. *félemedik: félemít, vetemedik: vetemít* (itt a régi *futamik*-féle igéhez is járulhatott az *-ít*); *állapodik: állapít* NySz. (szintén a régi *állapik* igéből magyarázható), *telepedik: telepít, gyarapodik: gyarapít, menekedik* v. *menekszik: menekít* (Tsz. Jók: Száz leány egy rakáson; v. ö. *alszik: alít* ‚altat' Nyr. III:36. így Rácz-Almáson Fehér m.; v. ö. *alít:* olt Kassai: Szókönyv I:317).

-ad, -ed képzővel szemben műveltető *-ít: szakad: szakít, szárad: szárít* (v. ö. fent *szakajt, szárajt*, s ép igy *szalad: szalajt*), *hasad: hasít, lázad: lázít, fárad: fárít* (Eger s Szolnok körül, Pápay: MLit. 79. Eger, Szeged, stb. Tsz.[2]), *szunnyad: szunnyít* MA.

Szintén ritka eset aránylag, hogy képzőtlen alapszóval áll szemben az *-ít* végű műveltető ige, illetőleg, hogy magában is élő (rendszerint egytagú) igealak van megtoldva az *-ít* képzővel:

tér: térít, fáj: fájít — ezt a kettőt még a *térül, merül, fájúl* igékhez is csatolhatni;

száll: szállít (régi), *áll: állít* (csak a XVIII. század óta), *vész: veszít* (v. ö. *veszejt*), *füz-ik: fűzít* MA. (v. ö. *fűzajt* Gömör, Jászság), *vás-ik: vásít* („nem sokat vasítom ajtaját" Kovács: Közm. 19);

hajlik: hajlít Sl. (azelőtt csak *hajlat* és *hajt*); *rögzik: rögzít* a XIX. század irodalmában;

muszáj: muszájít („nem muszájítlak muzsikálni" Abonyi: A mi nótáink II:43. „hát ki muszájítja?" Nép. Esztergom); *örvend: örvendít* Zrinyiász 1:30. *háromlik: háromlít* Biró: Ünnep VI. 1. NySz. *futamik: futamít, állapik: állapít*, l. fönt.

Digitized by Google

Minthogy az *-ít* legtöbbször *-úl*, *űl*-nek felel meg (mely útóbbi egyes nyelvemlékekben s nyelvjárásokban *-ól*, *-ől*-nek hangzik): azért már többen úgy vélekedtek, hogy az *-ít*, ill. *-ojt*, *-öjt* nem egyéb, mint az *-úl*, *-ül*, ill. *-ól*, *-ől* igevégnek az egyszerű causativ *-t*-vel való megtoldása, tehát **tanól-t-ani* h. *tanojtani*, **készül-t-eni* h. *készíteni* (Hunfalvy, MNyszet. IV:411. Szilády: RMK. I:320. és magam is Nyr. XIV:30.).

Ennek a magyarázatnak, mely különben nagyon tetszetős volna, útjában áll az a nehézség, hogy az *lt*-nek *jt*-re változása egyáltalán szokatlan hangváltozás nyelvünkben. A *gyűjt*, *ojt*-féle igéket is csak úgy magyarázhattuk a **gyűl-t*, *olt* alakokból, hogy feltételeztük a *tanojt*-féléknek ezekre való hatását (l. fönt.) — A **tanúltani* mellett nem elég bizonyíték a *tanujtani*-féle alak *u*-ja, mert ez lehet az *o*-nak módosulása is a párhuzamos *tanúl* alak behatása miatt (v. ö. *ámejtotta* h. *ameltotta* JordC. és *hóditának* h. *hódoltának* stb. NySz. az *ámól*, *hódol*, ill. *áméltat*, *hódoltat* hatása alatt).

Vannak azonban olyan körülmények, melyek egészen más nyomra vezetnek. Így mindenekelőtt némely codexeknek, különösen a Ráskai Lea codexeinek (MargL. DomC. stb.) *ht*-végű alakjai: *szabadoht*, *feszeht* stb., továbbá sok codexnek *szabadoha*, *feszéhe* v. *szabadóha*, *feszéhe*-féle imperativusa, melyet a HB. *ch*-val ír: *zoboducha*. Az utóbbit *cs*-vel nem olvashatjuk, mert ezt a hangot különben nem jelöli *ch*-val a HB., hanem így kell olvasnunk: *szoboduχa* v. *szoboduχχa*. E szerint pl. a *szabadít* ige a HB. korában így hangzott: *szoboduχt*, a *tanít* ige *tonuχt* stb.

Már most vessük össze ez utóbbi alakkal a cseremisz *tunukt-* igét, mely szintén a. m. tanít, s a mordvin *tonafti-*, *tonarto-* igét, mely a. m. tanít, szoktat (míg *tonadi-*, *tonado-* a. m. tanúl, megszok, l. Budenz: Alaktan 175.), s melyben az *ft*, *rt* rendes megfelelője az ugor *kt*-nek (pl. a kettes számnév is cser. *kokt:* mord. *kafta*). Ezen egyezés kétségtelenné teszi, hogy a *tanít*, *tanojt* ige megvolt már az ugor alapnyelvben s körülbelül így hangzott: **tonukt*, tehát képzője *-kt* volt. Ez különben is előfordul a cseremiszben s mordvinban, pl. cser. *mošk-*, mord. *mušk-* mos: cser. *moškolt-*, mord. *muškifte-* mosat stb. Budenz: Alakban 81. De megvan ez a *-kt* még a votjákban is, pl. *bört-*, *bergal-* fordúl: *börekt-*, *berekt-* fordít; *valal-* ért, *valekjaśk-* megszok: *valekt-* tanít.

Digitized by Google

Eredményül tehát kimondhatjuk: a *-jt*, *-ít* képző olyan képzőbokor, mely már az ugor alapnyelvben megvolt* *-kt* alakban, s mely alkalmasint úgy keletkezett, mint később más efféle caus. képzőbokrok az egyes ugor nyelvekben (pl. a magyar *-aszt*, *-eszt*, l. alább, a finn *-utta*, *-yttä*, a vogul-osztják *-pt* és *-lt*). Első elemében BUDENZ az ugor frequentativ *-g* képzőt látja.**

-aszt, -eszt.

Ez a képző legtöbbször *-ad*, *-ed* képzős tárgyatlan igékkel áll szemben; pl.

marad: maraszt, fárad: fáraszt, olvad: olvaszt, apad: apaszt, dagad: dagaszt, szakad: szakaszt (*zocoztia* HB.), *akad: akaszt* (*akazthowchegy* 1291), *hasad: hasaszt* (KeszthC. 197. ÉrdyC. 394. stb.), *lázad: lázaszt* (Jókai), *virrad: virraszt;****

ébred: ébreszt, eped: epeszt, ered: ereszt, ijed: ijeszt, mered: mereszt, reped: repeszt, reked: rekeszt, terjed: terjeszt stb.

Az *-ad*, *-ed* nélküli nem-műveltetőkkel szemben a régibb nyelvben ritkán fordul elő az *-aszt*, *-eszt* képző s csak újabban kapott nagyobb divatra. Példák:

fogy: fogyaszt Vitk: Munk. I:67. *mál-ik: mulaszt: ill-ik: illeszt:* — *vész: veszeszt* Dug: Péld. I:148. II:128. 146. Dug: Szerecs. I:154. *hull: hullaszt* Gvad. *döng: döngeszt* Kónyi J. — mindezeknek műveltetői régebben csak *-at*, *-et* képzővel jártak: *fogyat, mulat* (*elmulasztani* LevT. II:240. talán csak a kiadó változtatása), *illet* ‚vmit vmihez illeszt' (még Vör. csal. kiad. II:404); *veszet* v. *veszt, veszejt, reszít: hullat, dönget;*

vál-ik: választ (*elválik: elválaszt*), *függ: függeszt* (ezek régiek; *függet* csak két codexben fordúl elő), *terem: termeszt* (NySz. csak Baróti Szabó munkájából idézi; Dug: Péld. II:234), *mén: meneszt, porlik: porlaszt, bomlik: bomlaszt, ömlik: ömleszt, fejlik: fejleszt:*

* V. ö. ezzel szemben BUDENZ felfogását, ki a votják *kt*-t máskép magyarázza, mint a cseremisz *kt*-t. Alaktan 82—3.

** SZILASI most NyK. XXIV:179 úgy véli, hogy a *tanúl* és *tanít* alakok **tanov-l* és **tanov-t* alakokból lettek s az utóbbi így fejlődött: **tanovt: *tanoyt: tanojt.* De a **tanovt* alakból a rendes magyar hangfejlődés szerint inkább **tanout*, **tanót* formákat várnánk.

*** Annyit is tesz, mint felvirradásra készt vagyis felébreszt, pl. Faludinál, vagy pedig ébren tart, pl. KisfK.: Vigbesz. 45—6: „Én az éjjel ébrebben valék, iunt máskor nappal. Miért van ez? nálunk is teremnek szép szűzek: de talán nincs annyi mesterségök az embert *virrasztgatni*."

Digitized by Google

nem közkeletüek: *járaszt* („velejárasztó talizmán“ Jók. RabR. I:112); *keleszt* (tésztát CzF. „ott kelesztette ki belőlük a csirkéket“ t. i. a tojásokból, Mikszáth; váromladékok, „milyeket a tatárjárás honunkban is keleszte“ KisfS. hattyúdalában, rím: éleszte); *üleszt* CzF. (*ülepeszt?* Ballagi); *züllesztt* („a herczeg halála végképen szét fogja züllesztení a bonapartista pártot“ PHirl. 1891. III:19. 7c); *ázaszt:* áztat Hétfalu, MNyszet. VI:316. Nyr. II:327; *jól-lakaszt* („néhány lirával jóllakasztja“ BPHirl. 1891. IX:10. 10); *oszlaszt* („a mi vmi okot adhatna gúnyoltatásunkra, már el oszlasztottuk“ Révai: A régi magyar írásmódról végén, kézirat a Nemz. Múzeumban; rendesen *oszlat*, v. ö. *oszt*); *omlaszt* („vért omlasztó had“ Kaz: Munk. VI:271. rendesen *ont*): *sínyleszt (lesinleszteni:* lesorvasztani, Háromsz. MNyszet. VI:338).

Látjuk tehát, hogy az *-aszt, -eszt* mellett ma már nem kell okvetetlen *-ad, -ed* végű nem-műveltetőnek is használatban lenni (mint Joannovics hiszi, Adalékok a m. szóalkotás kérdéséhez 27).

Az *-aszt, -eszt* képzőnek ez az elszaporodása részint egyes synonym szók kölcsönhatásából magyarázható, pl. *elmulat* h. *elmulaszt* az *elszalaszt* analógiájára (alkalmat elmulaszt = alkalmat elszalaszt) stb.; részint meg abból, hogy egyes *-aszt*-végűek mellett nemcsak *-ad* képzővel, hanem e nélkül is megvoltak a nem-műveltető alakok s ezekhez tartozóknak látszottak az *-aszt*-féle műveltetők, úgy hogy az *-aszt, -eszt* egységes képző gyanánt tünt fel. V. ö.

él	*éled*	*éleszt*
forr	*forrad*	*forraszt*
gyűl	*gyűlad*	*gyűlaszt*
csügg	*csügged*	*csüggeszt*
nyom	*nyomrad*	*nyommaszt*
válik	*válad*	*választ.*

Az a kérdés már most, hogy keletkezett az *-aszt* képző a régi *ereszt, választ*-féle igékben, holott eredetileg a puszta *-t* volt a causativum képzője?

Abból indulhatunk ki, hogy egy pár ilyen *-szt*-végű igének csakugyan megtaláljuk az *-sz*-végű nem-műveltető alakját, úgy hogy a műveltő *-t* képző tisztán kiválik. Ilyen a régi *rigaszt* ‚gyógyít‘ ige mellett *rigasz-ik* ‚gyógyul‘ NySz. (Gömör megyében *meg-rigad* ma is a m. meggyógyul). Ilyen a *nyugosz-t* ige e mellett: *nyugosz-ik*. CzF. szótára szerint *fürösz-ik* ige is van, s ez akkor megmagyarázza a *fürösz-t* causativumot. Végre *vénhészt*

Digitized by Google

(Kovács: Közm. 107) a *vénhësz-ik* igéből van képezve, s a *hirëszt(el)* ige sem egyéb, mint a *hírhësz-ik* ige műveltetője e h. **hírhëszt*.

Valamint tehát a *vigasz-t* ige alapszava *vigasz-ni* volt: szintúgy hihetjük, hogy a *maraszt, ereszt*-féle műveltetőknek is megvolt valaha **marasz-ni*, **eresz-ni* alapszavok. Hogy pedig ilyen igék csakugyan voltak valaha, arra más bizonyítékaink is vannak: a megfelelő *-asz, -esz*-végű főnevek, minők *válasz, eresz, rekesz*. Ezeknek igazi teljes alakja, mint a NySzótár mutatja, *választ, ereszt, rekeszt* volt, a rendes főnévképző *t*-vel; s egynek a népnyelvből még teljesebb alakját ismerjük: *ereszet* (olyan képzés, mint *nevezet*).

A *maraszt, választ*-féle igékben tehát eredetileg csak a *-t* volt a műveltető képző. De mikor a **marasz-ni*, **választni*-féle igék elhaltak, amazokban az *-aszt, -eszt* egységes képző látszatát vette föl.

Megemlítjük még az *-aszt* képzőnek egy különös változatát mely a drávavidéki nyelvjárásban használatos: *szalajszt, fullajszt* stb. Ezek nyilván a *szalaszt* és *szalajt*-féle alakok összezavarásából keletkeztek. L. Nyr. XXI:565.

Az l-es műveltető képzések.

Van egy igecsoport, melyben a műveltető jelentést részint egyszerű *-l* képző fejezi ki (megelőző zárt v. nyilt hangzóval), részint pedig a kettős *-lal, -lel*. Ilyenek a következők:

em-l-eni ‚emtetni, szoptatni', *emlő* (v. ö. *em-ik, csecs-emő* és *imlet* ‚szoptat' KönigsbTör.); „a mord éjszak *fagyló* lehellete" KisfS: Megbosz. Hitsz. 23. vsz.

vásol ‚váslal' Pázm. *döngöl* ‚sulykol' PP. csür-*döngölő*: toporzékoló székely táncz; *sürgöl*: sürget SzászK: Nib. 206. Jók: Szeretve mind a vérpadig III:67. *szorgol* u. o. II:81. Greguss Gy: Luz. 35. Nép, Békés m.

aszal, nő: *nevel* és *nevel, forral, tér*: *terel, himl-ik*: *himlel* Tsz. (*himleni* is transitiv jelentéssel? Nyr. XXI:330); *termel, érel* (v. *érül?*) maturat SI. *dögl-ik*: *döglel*:

ázlal: áztat DebrC. *bízlal*: biztat NádC. *hízlal*: *fogylal* ÉrdyC. (rendesen *fogyat* s ma *fogyaszt*): *fagylal* (*fagyéalt*): *fázlal* Pázm., Prágai, Arany (v. ö. fent *fázajt, fázít*): *fájlal* (v. ö. *fájdít*; „ezek azok a nagy semmik, melyek Biró úrnak fejét fájlalhatják" Dug., Nyr. V:460); *késlel* MA. NySz. *készlel*: *kész-t* (v. ö. a *kész-ni* igét NySz. és Budenz: MUSz.); *szoklal* Nyr. III:3. *ráslal* NySz. Nyr. II:27. 168. NépkGy I:368.

Digitized by Google

Ezeket eddigelé kétfélekép magyaráztuk.

Az egyik vélemény szerint az *-l, -al, -lal* képzők azonosak az ilyen hangzású frequentativ képzőkkel s az elsorolt igék csak esetleg vették fel a műveltető jelentést (l. A m. gyak. és mozz. igék 1. NyK. XVI. k.). E mellett fel lehetett hozni az intr. *fő* s a transitiv *fő-z* ige viszonyát,* felhozhatni továbbá az intr. *lóg* s a műv. *lógáz* (és *lógál* Tolnai L: Czifra Ferkó, v. ö. *lóbál*) s az intr. *fáj* és caus. *fájdal* igéket. Felhozhatni végül egyes olyan eseteket, melyekben el szoktuk hanyagolni a caus. jelentésnek képzővel valókifejezését, pl. házat *építek* e h. *építtetek*.

A másik magyarázat Budenz-é, ki azt hiszi, hogy ezen igéknek végső *l*-je *-ll*-ből lett s ez eredetileg *-tl* volt vagyis magában foglalta a rendes caus. *-t* képzőt, csakhogy frequentativ *-l* képzővel megtoldva (Ugor Alakt. 89). Nézetünk szerint ez a magyarázat már csak azért sem állhat meg, mert *tl : ll* hangváltozást nem vehetünk fel nyelvünkben. Míg pl. a *kotlik, botlik, ötlik, csatlós*-féle szókban, tovább a *-tlan, -tlen* képzőben közkeletű a *tl* hangcsoport: addig e csoportnak *ll*-lé való elváltozására hiába keresünk biztos adatokat. Az egyetlen példa, melyet Budenz idéz, az *ecset*-ből képezett *ecsell, ecsel*, már csak azért is gyanús, mert egészen magában áll (azonfelül másképp is magyarázható, l. Nyr. IV:164).

De legújabban az *l*-es műveltető igékre nézve egy jelentős körülmény jutott tudomásunkra. Vasverő Rajmund kimutatta (NyK. XIX:297), hogy a vogul nyelvben némely műveltető igéknek *-l* a jellemző képzőjök; pl. *pušm-* gyógyul: *pušmel* gyógyít; *šarm* teljesedik: *šarmel-* teljesít; *tu-* bemegy: *tul-* befogad stb.

Ez a megfigyelés majdnem kétségtelenné teszi, hogy már abban a korban, mikor a magyar s a vogul még egy nyelvegységben volt együtt, képeztek *l*-es műveltető igéket. Azt azonban bajos volna eldönteni, vajjon ez az *-l* kezdettől fogva causativ képző volt-e vagy pedig más értéke volt-e eredetileg.

Az *em-l-ő*-beli puszta *l*-hez az *aszal* (*asszal*)-beli *-al* úgy viszonylik, mint a caus. *t*-hez az *-at* képző. A *-lal, -lel* pedig

* Ennek ilyentele képzése az ugorságban egyebütt is előkerül s ott egyszerűen frequentativum: v. ö. mordvin *pi-* fő: *pise-* egyre fő (mint uo. *nole-* nyal: *nolse-* stb.).

Digitized by Google

vagy olyan kettőztetés, minőt a *-tat, -tet*-ben láttunk, vagy pedig úgy keletkezett, mint az *-aszt* képző (v. ö. *himl-el, dögl-el*, melyekben első tekintetre szintén *-lel* látszhatott műveltető képzőnek), vagy végre olyan képzőbokor, minő a *-jt*, a mennyiben első részében a frequentativ *-l* képzőt ismerhetnők fel. Ez utóbbi feltevés mellett szólana az, a mit Budenz jegyzett meg: „hogy ezen igéken egyszersmind némi frequentativ jellem érezhető, pl. *érlel* tkp. langsam zur reife bringen, *hízlal* durch fortgesetztes füttern fett machen" (Alaktan 88—9). De ez is talán csak látszat, melyet a *húzlal*-féle gyakoritók hasonló hangzása okozhatott.

F) A visszaható igék képzése.

A visszaható igék — melyeknek jellemző képzői többnyire *-ód(ik), -ódz(ik), -kod(ik), -koz(ik)* — a cselekvésnek magára a cselekvőre való visszatérését, visszahatását fejezik ki: *lebocsátkozik* = lebocsátja magát, *leereszkedik* = leereszti magát. Sokszor, mint alább fogjuk látni, reflexiv alakja van a szenvedő igének. Gyakran csak a cselekvésnek magában a cselekvő körében maradását, tárgyra át-nem-hatását jelöli a reflexiv alak, pl. *fenyegetőzik, gondolkodik, imádkozik* (v. ö. tárgyasan: *fenyeget vkit, gondol vmit, imád vkit;* de intransitiv, sőt reflexiv igékből is divatoznak ilyen képzések; l. bőven: A visszaható igének egy különös használata Nyr. VII:489). — Néha kölcsönösséget fejez ki a reflexiv képzésű ige, pl. *csókolódznak, ölelkeznek* = csókolják egymást, ölelik egymást (sokszor más nyelvek is reflexiv fordulattal fejezik ki, pl. a német: *sie küssen sich, sie umarmen sich*). Végre, mint már láttuk, inchoativ jelentést vesznek fel a reflexiv képzések, pl. *halódik, fájul* v. *fájdul*.

Az ugor alapnyelvben — mint Budenz kimutatta — két egyszerű reflexiv képző volt: *-r* és *-sk* (ill. $-r_8$, r_8; $-sk_8$, sk_8). Az utóbbinak nyelvünkben nem maradtak biztosan felismerhető nyomai (l. Ugor Alakt. 117).

Az ugor *-r* kevés magyar igében maradt fenn változatlanul s ezek sem valóságos visszaható jelentésüek. Ilyenek:

hírhër- (hírhëred, l. *Hírhëszik* NySz.), a denominalis *-h* igeképzővel, mintegy hírli magát, híressé teszi magát, sich

Digitized by Google

bekannt machen'; — *haraguv-* (*-ék, -ás* stb.): mintegy ‚haragítja magát, sich ärgern';

aluv- v. *alv-* (*aluvék, aluvó, alvás*), *feküv-* v. *fekv-, alkuv-* v. *alkv-, sérv-*(*és*) stb. (l. az Igetők szakaszában a *v*-tővüeket).

A *v* mindezekben csak magánhangzó előtt maradt meg, mássalhangzók előtt — nyelvünk szokása szerint — elveszett, részint pótolva a következő mássalhangzó megkettőztetésével, pl. *alutt, fekünni* stb. (e h. **aluvt, *feküvni*, v. ö. még a HB.-ben *tiluvt gimils*), részint a megelőző *u, ü* hang zártságában lappangva: *haragu-sz-ik, alu-sz-ik, fekü-sz-ik, tilut* HB., *alut* stb. (l. a műv. *-t* képzőt); részint végre minden nyom nélkül: *harag-sz-ik, fek-sz-ik, til-t, ol-t* stb.

Folyó cselekvésük mindezen *r*-képzős igéknek *sz*-szel van (úgy mint a *lër-, tëv*-féléké *lësz, tësz*). Ezeken kívül talán az egy *nyomvad* igében maradt meg a reflexiv *-r*, mert ez tkp. a. m. *nyomúl, nyomódik* (ezenkívül a *nyom* igének még ilyen reflexiv származékai vannak a NySz.-ban: *nyomakodik, nyomotik*).

Szintén fel kell tennünk, hogy megvolt valaha a reflexiv képző a *hallik* ‚auditur', *törik* ‚frangitur' stb. igékben, s ezeket nagy valószinűséggel magyarázta Budenz **hall-r-ik, *tör-r-ik*-féle alakokból. Ezt bizonyítja pl. az is, hogy a *hallik* igének a vogulban *χolv-* felel meg, míg a transitiv *hall* = vog. *χol-*. — Ilyen ikes igék még: *szegik, zúzik, oldik, kendik* (v. ö. *kend*, l. NySz., Nyr. III:350. Lehr: Toldi 119. Budenz: Alaktan 106), továbbá az ilyenek: *vérz-ik, virágz-ik*, „*kócsollik:* keményen összecsukódik" Háromszék, MNyszet, VI:335. v. ö. trans. *vérez, virágoz, kulcsol* stb. — Az *-ik* rag egyáltalán rendes személyragjok a reflexiv és passiv igéknek.

Rendes reflexiv képzőinkben szintén elveszett a *r* hang, de — mint fogjuk látni — legalább az *-ód*(*ik*), *-ész*(*ik*), *-kész*(*ik*) alakok hosszú magánhangzójában megmaradt a nyoma.

-ód(ik), -őd(ik).

Mai napság *-ódik, -ődik* a legelevenebb reflexiv képző. Minthogy *-d* reflexiv képző nem mutatható ki az ugorságban, bizvást elfogadhatjuk Budenz elemzését, mely szerint az *-ód, -őd* reflexiv eleme az *ó, ő*-ben rejlik, vagyis a *hánygód-ik, retőd-ik,*

Digitized by Google

ütőd-ik alakok ilyenfélékből fejlődtek: **hányo-v-d-ik*, **vetë-v-d-ik*, **ütö-v-d—ik* (v. ö. az így feltehető **nyomovdik* alakot a fent említett *nyomvad* igével). A *-d* pedig alig lehet egyéb, mint a frequentativ *-d* képző, tehát pl. *huzódik* valaha annyit jelentett, mint a mai *huzódozik*, csakhogy a gyakorító képzőnek idővel elhomályosult az értéke, mint sok más esetben.* Érdekes, hogy a megfelelő finn gyakorító *-nt* képző ép úgy szerepel a finn *-untu*, *-üntü* reflexiv képzőbokorban, pl. *tekeynty-* = *tevőd-(ik)*, csakhogy a finnben ismételve van a tulajdonképi reflexiv elem.

Példák az *-ód-ik*, *-őd-ik* képzővel:

a) tulajdonképi reflexivumok: *húzódik* (húzza magát), *gyötrődik*, *felfujódik*, *dörgölődik*, *mosódik* NySz. Dug: Példab. I:115. *megfésülődik* Nyr. V:221. *tolódik* Dug: Trój. 94. *kilopódik* ‚sich hinausstehlen' KisfK: Tollagi; *forralódik:* forrong Nyr. I:278. *bakolódik:* megbakolja magát, trucczoskodik XI:407. *kulcsolódik* NySz.;

b) szenvedő jelentéssel: *eladódik* a ház, *kitudódik* a dolog, „*értődik*: értetődik" MNy. VI:525. békesség *kötődött* Gvad: RP. 155. stb. l. Nyr. VII:482.

c) tárgyra át-nem-hatást jelölők: *rágódik*, *áskálódik*, *csúfolódik*, *vizsgálódik*, *vívódik*, *átkozódik*: — *készülődik*, *tudakozódik*;

d) kölcsönösséget jelentők: *csókolódnak (csókolódik)*, *tegeződnek*, *kötődnek*, *(pántolódnak)*, *szerződnek*.

Néha e képző egészen zárt magánhangzóval jelenik meg, pl. „passiva derivata in *üdöm*: *kezdüdöm*, *büntetüdöm*" Adámi: Sprachkunst. 2. kiad. függ. 93. *késüdik* Simai Szót. *forgudó* stb. Göcsej, Nyr. XI:407. — Így vannak egymás mellett: *ocsódik* és *ocsúdik*; *vajódik*, *vajúdik* (és *vajuszik*); *sérődik*, *sérüdik* (és *sérűszik*, *sérszik*). Végre rövid *u*-val járatosak: *alkudik* (és *alkuszik*), *haragudik* (és *haraguszik*), s *hazudik* (v. ö. *hazug*). Az *alk-u-d-ik* s *alk-u-sz-ik*, *sér-ő-d-ik* és *sér-ü-sz-ik* féle párok is azt bizonyítják, hogy az *-ód*, *-őd* képzőnek *d*-je eredetileg nem tartozott a reflexiv képzőhöz.

Van néhány reflexiv igénk rövidhangzós *-od(ik)*, *-ed(ik)*, *-öd(ik)* képzővel, s ez alkalmasint az *-ód(ik)*, *-őd(ik)* rövidülése,

* Néha meg félig-meddig érezhető a frequentativ árnyéklat, pl. *ebodik*, *tengődik*, *szokódik* NySz. — Hébe-hába *szegődik*, *zugódik* alakokat is találunk, melyek szerint még egy frequentativ elem volna e képzőben (ill. a reflexiv *-ál*, *-ül* volna itt *d*-vel bővülve), de ezek a formák a codexekben nem fordulnak elő, tehát későbbi keltűeknek látszanak (*szegődik* talán a *szegül*, *szegűl* hatása alatt).

Digitized by Google

ámbár ennek oka nem világos (v. ö. alább a **rövidhangú** *-ozik*, *-kozik*, *-kodik* **képzőket**). Ilyenek:

csavarodik, facsarodik, tekerödik, zavarodik, kavarodik, keverödik, vakarodik, takarodik: — *szabodom* SK. *szabodik* Nyr. XIX:563. *emeledik:* emelkedik, Háromszék MNyszet. VI:219. *gyötredném?* RMK. IV:65. *ehnyedik?* ÉrsC. 143.

Ezek részben még elő is kerülnek hosszú *ó, ő*-vel (ámbár lehet, hogy az itt következők már új képzések, vagy fel vannak frissítve amazokból az *-ódik* végűek analógiájára): *tekerődik, facsaródik* és *keverődik* (e kettő Simai Végt. Szótárában; bajba *keverődött* Ügyv. Lapja V:6. sz. 3) *kavaródik* Szász K. Álmos 52 (tehát versben); — *szabódik, emelődik* stb.

Lehet, hogy **mosodik*, **küszödik* rövidítése a *mosdik* és *küzd(ik)* ige; a nyelvemlékekben találunk is *mosódik* és *küsződik* alakokat.

Végre érdekes megemlíteni némely reflexiv igének frequentativ bővülését. Régente azt mondták *forgódik, zúgódik* stb., de később ugyanezen igék a reflexiv képző elé felvették a frequentativ *-l* képzőt: *forgolódik, zúgolódik* stb.* Amazok ma már alig is kerülnek elő (Göcsejben mondják: *forgudó* ‚forgódó, ügyes' Nyr. XI:407, Kriza Vadrózsáiban is van *forgódik* 436. l.); a bővült alakok, melyek még a XVI. században ritkák, mostanában közkeletűek. Ilyenek:

forgolódik NySz. XVI. század, *sürgölődik* XVI. század, *morgolódik* XVI. század, *zúgolódik* XVI. század, *mozgolódik* XVII. század, *rezgelődik, rözgölődik* XVII. század NySz. Nyr. V:473. *tépelődik* XVII. század; *évelődik*, v. ö. *évődik: tünölődik* (Dankovszky) és *tünödik: faktatulódik* Nyr. IV:558. *fázlódik*, Dunán túl.

V. ö. még más refl. képzőkkel: *kötelődzik:* kötekedik MNyszet. VI:317. *felszedelőzködik* Pap: Palócz Népköltö. 108. *mozsdókodik* vagyis *mosdolkodik* Nyr. III:560. *cággolkodom* Simai: Szót.

-óz(ik), -őz(ik).

Ez ép olyan képzőbokor, mint az előbbi, csakhogy itt a frequentativ *-z* képző foglalja el a frequentativ *-d* helyét, tehát *nyujtózik* = **nyujto-r-z-ik*, *rejtőzik* = **rejtö-r-z-ik* stb. (l. Budenz: Alakt. 102).

* V. ö. más frequentativ képzővel: *ver-g-ődik*, régebben *ver-d-ődik*, továbbá *teker-g-ődzik* Arany, *kutsol-g-ődzik* Gyad.

Digitized by Google

Mai közbeszédünkben ez a forma nem nagyon használatos mert újabban sok ilyen ige az *-ódz(ik)*, *-ődz(ik)* képzőt vette fel (l. alább). Közkeletű példánk alig van több, mint a már idézett *nyujtózik* és *rejtőzik*, továbbá *hallgatózik*, *mentegetőzik*. A régiségben sokkal többet találunk, s egyes újabb irók s nyelvjárások is szolgáltatnak példákat:

tartózik ‚tartja magát', pl. vissza- („semmi gonosztól meg nem tartózik" Pázm. stb., v. ö. még ma is: *tartóztat*, *tartóztatja magát*, *tartózkodik*); *ugatózik* MA: Tan. 58. *kérdezkedözik* Pósaházi; *feltürözik* Simai: Végt. Szót. *nyargallózik* Kónyi; *fejtözik* stb.

teremtözik („nem is teremtöztem béresnek" Arany: Toldi 4. én.), *szaglálózik* Jókai: Fehér Rózsa 33.

váltózik Csallóköz Nyr. I:333. *tartózik:* tartózkodik, Szlavónia, V:65. *mentözik:* mentegetözik, Háromszék, MNyszet. VI:341. *nekitürözik*: nekitürközik u. o. 342. *lakózik:* lakik, csángó, Nyr. IX:520. *emelözik:* felemeli ruháját I:381. *akarózik:* akaródzik, Kapnik II:181.

Valamint az *-ód*-nak találtunk *-úd(ik)* alakját, itt is idézhetünk legalább egy régi példát zártabb magánhangzóval: *tartwztat* ‚tartóztat' FestC. 368. Ehhez az *-úz*-hoz hasonló s vele eredetileg azonos az az *-usz* képzőbokor, melyet már láttunk a *haraguszik*, *alkuszik*, *vajuszik*, *sérüszik* igében (l. fent az *-ódik*, *-ődik* képző czíme alatt).

Mint az *-ódik*, *-ődik* sok esetben megrövidítette magánhangzóját, úgy lett az *-ózik*, *-özik*-ből is némely igékben *-ozik*, *-özik*, *-özik:*

változik („*felváltozik:* felváltja magát" ill. egymást az ór, MNyszet VI:326), *költözik*, *töltözik*, *öltözik*: *tartozik* Tsz., *rejtözik*, *osztozik*: *fütözik* Merényi: Ered. Népm. I:110. *hötözik* KisfS: Bold. Szer. 5. én. *lakozik* (lehet egyszerűen frequentativuma a *lakik* igének, mert ez is ikes, de v. ö. a csángó *lakózik* alakot): *födözik* ‚takaródzik' Zrinyi I:78.

szorějtozik (*mégzoreitozuan* BécsiC. 16. olv. *mégszorějtózván* ?); *borítozik* MNyszet. VI:318. *hüríttözem* Simai: Szót.; *terítözik* („leterittezni: földre lefekünni vmit maga alá teregetve" MNyszet. VI:339. *kiterittözik* Nyr. II:521); *verítözik* ? — *fogontozik:* fogódzik MNyszet. VI:336. Nyr. IV:183. *hárítozik:* félrekapkodja magát, Kriza.

Kárhozik a régiségben *hárhoszik*, s nyilván ide tartoznak az ilyen régi formák is: *takaroszik* (még Fal. 30), *keverészik* (Born., Zvon.), *heverészik*. Vagyis: az *-oz-ik* és *-osz-ik* képzőalakok ép úgy egyeredetűek, mint a hogy egynek találtuk az imént az *-úz-ik* és *-usz-ik* képzőformákat.

A *változik*-féle igék tehát nem **változ*-féle igéknek „átnemható párjai" a *haboz* és *habozik*-félék módjára (mint Takács

Digitized by Google

hiszi, PhilKözl. XIII:122). Ilyen eredetök már azért sem valószinű, mert állítólagos iktelen társaikat nem igen találjuk a régiségben sem (talán csak az egy *födözik* mellett van meg a transativ *födöz*).

-ódz(ik), -ődz(ik).

Egyes reflexiv igék a mai köznyelvben, az előbeszédben, rendszerint *-ódzik, -ődzik* végűek. Ilyenek:

fogódzik, lopódzik, kérődzik: vakaródzik, takaródzik, tekerődzik és *tekergődzik* (Ar: HátrPr. 213), *akaródzik, csókolódzik, dörgölődzik, nyargalódzik, rugdalódzik, kapálódzik, hallgatódzik, tapogatódzik, példálódzik.*

Néha más effélékkel is találkozunk; pl.

fejtődzik, Rádai G. (Kaz: Levelez. I:201). *nyujtódzik* Gvad. *tartódzik* Simai; *törlődzik:* törülközik Kovács: Közm. 161. *kererődzik* Dug: Péld. I:25. *fel-türődzik* KisfK: VigBesz. 176. *neki türődzik* u. o. 204. *irtódzik* Imre S: Néphumor 75. stb. *kötődzik:* fogontozik vmihez MNyszet. VI:336. *váltódzik* Kálm: SzegedN. II:121. *tőtődzik* az eső a. m. szakad az eső, Nógrád vm. *ragódzik* Nyr. XIX:365. (alkalmasint a *ragaszkodik* elváltozása a *fogódzik* mintájára); *ölelgetődzik* Gyarm: Nyelvm. 191. *kulcsolgódzik* (frequentativ *g*-vel, mint *tekergődzik*) Gvad. — *fölhuzódzkodik*, Dunán túl; *fogódzkodik* u. o.

Legegyszerűbbnek látszik ezt a képzést úgy magyarázni hogy az *-ód, -őd* még a gyakorító *z*-vel van itt megtoldva, a minthogy magyarázták is (Simonyi NyK. XVI. a *-z* képző alatt. Budenz: Alakt. 102). Erre nézve lehetett a reflexiv igéknek némely világosan frequentativ származékaira hivatkozni, minők: *huzódozik, rugódozik, rágyódozik* SzD. *sínlődözés* Nyr. VI:162. *nyegődözik* Kriza (v. ö. *nyegődik* NySz.).

Budenz azonban más lehetőségre is gondolt (Alakt. 103): „A legtöbb *-ódz* végű reflexiv igének van egyszerűbb *-óz*-féle mellékalakja is: *hallgatóz-, tapogatóz-, tekergőz-, takaróz-, fogóz-,* (*fogósz-kod-* SzD.), *dörgölőz-*, — s erre nézve méltán kérdés tehető, vajjon az *-ódz* alak, legalább részben, nem eredt-e csak hangváltozás útján régibb *-óz*-ból, ill *-ózz*-ból, ennek *zz*-jét még az ugor *-sk* frequentativ képző teljesebb másának véve (v. ö. *közzül* és finn *keskö-*?"

Az *-ódzik*-nak *-ódozik*-ból való eredetében csakugyan kételkednünk kell, még pedig különösen két okból:

Digitized by Google

1. Mert épen a mai *-ódzik*-végű igéknek nem igen találjuk a régiségben teljesebb *-ódozik*-féle alakját, talán az egy *kérődzik* kivételével, melyet a BécsiC. így ír: *kérődőznec vala*, ruminabant.*

2. Azért is kétes a föntebb felvett összevonás, mert az *-ódzik*, *-ődzik* alak egyáltalán ritka a régiségben. Még a XVII. századból is alig tudunk összeböngészni egy pár ilyen adatot: *nyargalodzol*, *-odzás* Matkó stb., *kapállotzik* GKat: Titk. 456. *pirongatódzik* Diósz: Tal., Bercs: Lev.

Ez a körülmény ellentmond annak a feltevésnek is, hogy az *-ódz* képző talán az *-óz*-nak valami régibb *-ózz* alakjából lett, mert már mielőtt fellép az *-ódz* alak, nyelvemlékeinkben általánosan egyszerű *z*-vel találjuk az *-óz*-ik képzőt.

Mindezek után részünkről azt tartjuk valószínűnek, hogy az *-ódz* képző az *-óz*-ból fejlődött, de nem tisztán hangtani úton, hanem a rokonértelmű *-ód(ik)* képzővel való keveredés útján. Tehát a *takaródzik* alak mintegy a *takaródik* és *takarózik* alakok összeolvasztása. Hasonló egybeolvasztást látunk a *törülkődzik* igében (Nyr. V:275, így Debreczenben s Nógrádmegyében; Nógrádban pl. mindig így mondják: *törülkődzik* a macska valamihez), melyben a *törülközik* és **törülődzik* alakok egyesültek.

-kod(ik), -köd(ik), -köd(ik).

Ez a képző majd mindig négytagú igéket alkot, mert egytagú alapszókhoz rendszerint nyílt *a*, *e* kötőhangzóval járul (kivétel pl. *rázkodik*, talán mert mindig a kötőszó van előtte s ezzel kitelik a négy szótag, de azonfelül *küszködik* is), kéttagúak ellenben kötőhangzó nélkül veszik fel, pl.

a) tulajdonképi reflexivumok: *mosakodik*, *öltakodik*, *nyomakodik*, *bizakodik*, *tolakodik*, *furakodik*, *vonakodik*, *verekedik* (‚vergődik' értelmében); — *ruházkodik*, *öltözkedik*, *fésülködik*, *kulcsolkodik* ErdyC. *kendőzködik* Fal. 38, *kecerkedik* Jókai: Szeretve mind a vérp. V:52. *törülköd*ik Dug: Péld. II:187. — háromtagúakból nem sok van: hozzá *köszörülködik*: alteri se adfricat Kreszn. *oltalmazkodik* NySz. *kötelezkedik*, ‚igérkezik' MNyszet. VI:336.

* E mellett *kéretezik* is van, a melyhez *kérédzik* úgy viszonylik mint a régi *leletezik* alakhoz *lelédzik*; *kéretezik* és *leletezik* homályos képzések, talán *kéret* és *lelet* főnevekből.

Digitized by Google

b) tárgyra át-nem-hatást jelölők: *szánakodik, nyerekedik, vélekedik, élekedik* VárM: Szöv. 128. *meg-veszekedik;* — *gondolkodik, csúfolkodik, hálálkodik, panaszolkodik* stb.

c) kölcsönösséget jelentők: *vetekedik, kötekedik, veszekedik, huzakodik, vonakod*(nak a koronáért, Arany: HátrPr. 469), *dulakodik, nyűvekedik* Pécsváradi; — (hangvesztő kéttaguakból szintén kötőhangzóval:) *perel:perlekedik; közöl:közlekedik* (*közölköd*ö*m* Simai); — *egyezkedik* (v. ö. *egyeződik* Nyr. I:381), *osztozkodik, összeszólalkozik, vagdalkozik.*

Ha az alapszó mássalhangzócsoporton végződik, itt is olyanféle rövidítések történnek, mint a frequentativ *-gat, -get* képző előtt (v. ö. *ránt: ránkodik, rángat*):

a) *támasz[t]kodik, ragaszkodik, ereszkedik, terjeszkedik, terpeszkedik, pöffeszkedik, duzmaszkodik* ErsC. *duzzaszkodik* MA. *rekeszkedik* Zvon. stb.

b) *bosszan[t]kodik: rán[t]kodik* NySz. Tsz.

c) *epeszt:epekedik?* — *tanojt:tanakodik; szorojt:szorakodik* Brassai: MMond. III:384.

Némely reflexiv igében a szóban forgó képzőt hosszú magánhangzóval ejtjük: *-kód-ik, -kőd-ik;* pl. *hánykódik, rázkódik, bánkódik, bizkódik* Liszti: MMars. 82. *reszkődik* Mezőtúr Nyr. X:569. (így Békésmegyében, Debreczenben, Nógrádban).

Ezek a formák könnyen arra a gondolatra vezethetnek, hogy talán a hosszú hang az eredeti, hogy a *-kód* alakból rövidült a rendes *-kod*, s hogy az a *-kód* magában foglalja a reflexiv *-ód* képzőt, de elül valami elhomályosult értékű *-k*-val bővülve, mely hangalakját tekintve, alig lehet egyéb a momentan *-k*-nál (így magyaráztam régebben a *-kod-ik* képzőt s utóbb Budenz is elfogadta véleményemet, Ugor Alakt. 103).

Ezzel a magyarázattal szemben, figyelemre méltó körülmény, hogy a vogul nyelvben van egy hasonló hangzású és jelentésű *-kat* képző, pl. *rat-* ver: *ratkat-* vere*ked*ik; *ūr-* őriz: *ūrkat-* őrízked*ik*; *lqut-* mos: *lqutkat-* mosa*kod*ik stb. — Ezt a *-kat*-ot a magyar *-kod* képzőalakkal könnyű összeegyeztetni (a mint tette is Budenz id. h. 71), de a *-kód* alakkal nagyon bajos, mert az ennek *ó*-jában lappangó reflexiv elem a vogulban *-r* és *u* alakjában szokott megjelenni.

Ha tehát a vogul alaknak tüzetesebb vizsgálata — a mi könnyen megeshetik — a magyar képzőnek rövid magánhangzóját fogja eredetibbnek bizonyítani: akkor a *-kód(ik)* alakot alig

Digitized by Google

fogjuk máskép magyarázhatni, mint a rendes *-ód(ik)* képzőnek a *-kod(ik)*-ra való hatásából. Láttuk már, hogy az *-ódz(ik)* képző hasonlókép két képzőnek egymásrahatásából magyarázódik.

-koz(ik), -köz(ik), -köz(ik).

Egészen egyértékű az előbbivel s csak a nyelvszokás szeszélye, hogy némely reflexiv igét mindig így, másokat mindig amúgy használunk. Sokszor csakugyan egyazon igének is megvan mind a két alakja, pl. *gondolkodik* és *gondolkozik*. Szabályul legfelebb annyit állíthatunk fel, hogy a *d* és *z* hangok megválasztására nézve irányadó a dissimilatio. E szerint a *z* és *sz(t)* végű alapszók után kerüljük a *-kozik* formát; v. ö. *rázkódik, bizakodik, őrízkedik, osztozkodik, támaszkodik, ereszkedik*. Viszont kerüljük a *-kodik* formát, ha az alapszó *d*, *t* hangon végződik, kivált ha e *t*-t mássalhangzó előzi meg; v. ö. *adakozik, tudakozik, védekezik, bontakozik, értekezik, rejtekezik, osztakozik, ütközik, mutatkozik, szerelkezik, szorítkozik*, (de *kötekedik, vetekedik*; NB. „*elvetekezik* a seb: elmérgesedik, eleved" MNyszet. VI.324). V. ö. *ereszkedik*, de *bocsátkozik!*

A kötőhangzóra nézve ez a képző úgy viselkedik, mint az előbbi, az egytagú alapszók után itt is ritkán hiányzik a kötőhangzó: *ütközik, retkezik, zárkozik, bírkozik, gyűrközik* (de: neki *gyűrekezik* Arany csal. kiad. II:86; viszont szokatlan rövidítés: *várkozz*, uram, *várkozz* NépkGy. I:151).

Példák a rendes formákra:

a) tulajdonképi reflexivumok: *rejtekezik* Fal: UE., Ányos; *fejtekezik*: karjába *öltekezve* KisfK: VigBesz. 205. *költekezik*: *mentekezik* Greg.; *feltürekezik* Bajza II:49. *óvakozik* Vör.: Shak. II:9. *lopakozik* Vör. csal. kiad. I:294. *hagyakozik* Nyr. III:449. — *foglalkozik, kínálkozik, igérkezik, törülközik, emelkezik* Nyr. I:381. *ácalkozik, temetkezik, iratkozik, simítkozik* Kálm: Koszorúk I:215. — *borotválkozik*:

b) tárgyra át-nem-hatást jelölők: *várakozik, csodálkozik, imádkozik, fogadkozik*; *emlékezik* (*emlétkezik: olyan rövidítés, mint *ereszkedik* e h. *eresztkedik stb.); — *gyülekezik* stb.

c) kölcsönösséget jelentők: *osztakozik, bánálkozik, cugdalkozik*, összeszólalkozik, *gyülölközés* Szarvas: Phaedrus 25. *ölelkezik*, *összekarolkozik* Nyr. III:325.

Néha a *z* helyett *sz* hangon végződik e képző s ilyenkor magánhangzója ki is esik: *marakoszik* v. *marakszik*, *körekeszik* v. *körekszik*, *reteksik*, *ügyekszik*, *menekszik*, *gyülekszik*: *funkszik*

Digitized by Google

vagyis *fuvakszik*: szikkad, Kemenesalján stb. — V. ö. még *alkuszik* (l. Budenz: Szót.), *kérküszik* NySz.

Némely példákban itt is hosszú a magánhangzó, mint az előbbi képzőben (*rázkódik* stb.): *birkózik*, *mérkőzik*, *zárkózik*, *vetkőzik* (néha *szeretkőzik*, *nevetkőzik*, az utóbbi pl. Kazinczynál).

Az *alkuszik*, *kérküszik*-beli zárthangú *-kusz*, *-küsz*, melylyel kétségkívül azonos a *-kóz*, *-kőz* és *-koz*, *-këz*, *-köz*, továbbá a hozzájuk tartozó *v*-hangú *alkuvás*, *kérküvékeny* alakok azt bizonyítják, hogy a szóban levő képző eredetileg ilyenformán hangzott: **-kovz(-ik)*. Ez a képzőbokor a momentan *-k*-val kezdődött s a frequentativ *-z* vagy *-sz* képzővel végződött, a tulajdonképi reflexiv elem pedig közbül volt.

Függelékül még egy különös képzésmódot kell megemlítenünk, melyben egy fölösleges *-at*, *-et* képző előzi meg a reflexiv képzőt:

szövetkezik, *csalatkozik* (v. ö. *szövetség*, *csalatság* NySz.), *unatkozik*, *vonatkozik*, *hagyatkozik* Nyr. III:449. TanárKözl. XXII:87. — *keletkezik*; *nyilatkozik*; *szünetkezik* Kaz. — Ide való a *szabódik* bizonysága szerint a *szabatkozik* ige is, ámbár nyelvérzékünk a *szabad* melléknévhez kapcsolja s azért *d*-vel irjuk: *szabadkozik*.

-úl, -űl.

Ez két tekintetben szembetünőleg eltér az eddigiektől: először abban, hogy a vele képezett igék nem ikesek, hanem iktelenek; másodszor pedig, hogy magánhangzója nem csak félig, hanem egészen zárt. Ez utóbbi körülmény talán az *l* hang hatásának tulajdonitandó, s megjegyzendő, hogy valamint az eddigi reflexiv képzőket itt-ott zárt *u ü* hanggal találtuk (*-úd*, *-űd*, *-kusz*, *-küsz* stb.): viszont az *-úl*, *-űl* képző codexeink nagy részében s a palócz nyelvjárásokban még ma is félzárthangú: *tanól*, *buról*, *meről*, *fordól* stb.

Azonban a ragozásbeli különbség nagyon feltünő, mert a többi reflexiv (és szenvedő) ige mind állandóan ikes, míg az *-úl*, *-űl* képzősek ép oly állandóan iktelenek. Ezt a különbséget nehéz megmagyarázni, okául csak annyit sejthetünk, hogy az *-úl*, *-űl* képzőbokor (reflexiv *-v* + frequentativ *l*) régibb korban keletkezett, mint a többi *v*-elemű reflexiv képző, s azért nem osztozott ezeknek fejlődésében.

Digitized by Google

Hogy régibb s nem olyan eleven képző, azt az a körülmény is bizonyítja, hogy — míg az eddigiek jóformán kivétel nélkül maiglan élő alapszók származékai — addig az *-úl, -űl* képzővel kevés olyan igénk van, melynek alapszava is él még. Ilyenek a következők (valamennyi kéttagú):

a) **közkeletűek:** ***nyomúl, tolúl, tódúl*** **(az eredetileg tolást jelentő frequentativ *told* igéből),** ***vonúl, merül, tárúl, zárúl, dugúl, szegül, elfogúl, térül, járúl; fájúl*** **(inch. jelentéssel);**

b) **ritkábbak, többnyire székely és csángó nyelvjárásokból:** *gyurul* Nyr. VIII:525. *el-vájul* MNyszet. VI:324. *mosul* 341.* *fonul* 327. *huzul* 331. *fövül:* fóni kezd (inch., mint *fájúl*) 327. *szövül* 351 (az eddigiek székely és hétfalusi csángó adatok); — *hagyúl* (*meghagyúl* a kendő szine Szabolcs m.; *meghagyúl:* megvénül a leány) Nyr. IX: 520. — „*rakúlj* érdemekkel" Fal. 554. *tömül* (*előtömül*: sich drängen Kaz: Munk. VI:6. *betömül* Vör. csal. kiad. I:293. *összetömül* Brass: MMond. I:342).

Szép számmal vannak azonban olyan igéink, melyeknek alapszava kihalt, ámbár rendszerint még egy származéka fenmaradt, t. i. causativ *-ít* képzővel (*szorít, kerít* stb.) Ilyenek:

szorúl, borúl, virúl, kerül, hárúl (v. ö. *háramlik*), *feszül, repül, derül, ámúl, bámúl, szédül, ájúl, hódúl* (ma *hódol*), *tanúl* (a székelyeknél *tanol*); — *szakúl* e h. szakad KisfS: Tátika 1:10. Szenvey: Messzinai Hölgy 194. „*feluszult* sereg" e h. feluszított sereg, Czuczor: Költ. I:203. *elcsitúl:* — *bonyolul; vigyorul* („gömbölyűre vigyorult arczczal" Jókai).

Az utóbbiak nyilván az előbbiek analógiájára vannak a *szakít* stb. műveltető igék mellé képezve mint ezeknek megfelelő ellentéte.** Feltűnőbbek:

bágyúl NySz. e h. bágyad; *lohul:* múlik, telik az idő MNyszet. VI:339. (v. ö. *lohad* és *lohol*?), *takúlj* Nyr. IX:424. e h. takarodj, talán a *lódulj* befolyásával; *fakul* e h. *fakad* (szét-, föl-, meg-fakul a paradicsom, Somogy m.) talán a *szakul: szakad* analógiájára.

Találkoztunk már *-úl, -űl* képzővel mint az inchoativ *-dúl, -dűl* képzőbokor második elemével, s még egyszer fogunk vele találkozni a denominális igeképzésben (*szépül, jacúl*).

* V. ö. „az ing jól *mosúl*" Brassai: Okszerű vezér 185. „Arczai nem élettelenek és *elmosultak* voltak" Chateaubriand: Atala 51.

** V. ö. az ellentétes képzések kölcsönhatásáról SZINAI fejtegetését Nyk. XXIV:427.

Digitized by Google

G) A szenvedő igék képzése.

A szenvedő igék (az *-at-ik*, *-et-ik*, *-tat-ik*, *-tet-ik* képzősek) hajdanában kétségkívül közkeletűek voltak, különben az irodalomban sem terjedhettek volna el annyira; e mellett szól az is, hogy más ugor nyelvekben is közhasználatban van a szenvedő szerkezet, így különösen a legközelebb álló vogulban. Mai népnyelvünk már általában nem él vele, csak a *születik* és *dicsértessék* maradt fenn mindenütt, más példákat csak itt-ott találunk leginkább a szélső nyelvjárásokban (székely példák MNyszet V.358. csángók Nyr. IX:531. a palóczságból XIX:477 - 8. Szlavóniából V:62). Másküllönben a nép jobbára az *-ódik*, *-ődik*-féle reflexivummal helyettesíti: „Legkönnyebben esik, a mi jó szivből *törődik*“ Dug: Péld. II:87. „Könnyen jött pénz, könnyen *elköltődik*“ 92. „*Elvetődött* az árpa;“ „*megkenődött* a kocsi“ stb. Nyr. VIII:446. „Ellendűtem abban, hogy a kert *eladódjék*“ u. o. 40. — Néha mintegy felfrissítésül a szenvedő képzőhöz járul még ez a divatos reflexiv képző: *el-nyelettődik* PP: PaxA. *béhejeztetődött* Nyr. X:474. kétszer. Tudjuk, hogy a Debreczeni Grammatika is ezt a formát ajánlotta az iróknak.

A költői nyelvben, mely a népéhez közelebb áll, mint a prózai, szintén ritkább. Valaki megolvasta, hogy Petőfi összes költeményeiben s Coriolanusában csak 49 szenvedő ige van, Arany Toldijában 7, Buda Halálában 19, a N. Czigányokban 1, Himfyben 31, Berzsenyi összes költeményeiben 18, Gyulaiéiban 3, Csokonai Lillájában 5 passivum van.

A szenvedő igének képzője részint *-at*, *-et*, részint *-tat*, *-tet*; a kettőnek megkülönböztetése ugyanazon szabály szerint történik, mint a műveltető *-at*, és *-tat* képzőké, s a *-tat-ik* bizonyosan ép úgy keletkezett, mint a műveltető *-tat* (l. ott). — Pl.

a) *hozatyk* VirgC. 141. *hozattic* TelC. 5. *adattic* Helt: VígK. 68. *veretik*, *mosatik*, *hívatik*, *löcetik*: — *bontatik*, *sértetik*; — *kísért-e-tik*, *óhajtatik* stb.;

b) *vettetik*, *sättetik*, *láttatik*; — *tétetik*, *vétetik*, *vitetik*; — *arattatik*, *kerestetik*, *találtatik*, *kívánatatik*, *dicsértetik*, *kísértetik* stb.

Itt is találkozunk ugyan kivételekkel, de csak a régi nyelvben, midőn még nem állapodott meg oly határozottan a szabály. Pl. *gyéztetik* WinklC. 131 ma győzetik: *mostassek* KeszthC. 304 ma mosassék: *fogta hatik* KulesC. 15. ma fogatnak: *szűtetet* Tel: Evang. 144. ma szövetett: *étatnec* Decsi: Sall. Jug. 19b. ma

Digitized by Google

vívatnék stb. — V. ö. a *hoztat, irtat*-féle régi műveltetőket NyK. XXIV:197—8.

Régebben, s néha még a közelmúltban is, a két képzőalakot fölös módon együtt is alkalmazták; pl. *ingerl-et-tet-vén* Tel: Evang. 1:107. boszszú *áll-at-tat-ik* Mad: Evang. 267. stb. — Különös zártabb magánhangzóval: *rakottatyk, hallottatott* ApMélt. 12. 17. e h. *rakatik, hallatott.*

Codexeinkben egy szenvedő-formájú igét tiszta reflexiv jelentéssel találunk: *nyomotik*, ‚nyomúl, hatol, siet', l. NySz. Ez, kapcsolatban a reflexiv *-ódik* passiv használatával, továbbá azzal a tapasztalattal, hogy a passivumot más nyelvek is gyakran reflexivumból alkotják (pl. az indogerman nyelvek egy része, v. ö. mégném. *der Wein trinkt sich*, fr. *les livres se vendent bien*) — arra vezet bennünket, hogy a passiv képzés eredetileg reflexiv értékű lehetett.

Budenz szerint a magyar szenvedő alakban valaha megvolt az ugor reflexiv *-v* képző, még pedig közvetetlen az ikes személyragok előtt, s innen aztán úgy veszett el, mint a *tör-ik, hall-ik*-féle reflexiv igékben (Ugor Alaktan 106.). Valamint tehát a *hall-ik* ige eredetileg **hallvik* volt, úgy volt valamikor a *hallatik* ige **hallatvik* (v. ö. **hitv* h. *hit, hitves* h. *hites*). Ugyanilyen elemekből álló képzőbokornak tekintette Budenz régebben a lapp *-tove* passivumképzőt. (Alaktana 116. lapján azonban máskép magyarázza.) Hasonló elemekből alakultak reflexiv és passiv képzőbokrok a mordvin, finn és vogul nyelvekben, csakhogy az utóbbiban megfordított rendben helyezkedtek el (l. Alaktan 93. 95. 99.).

A *t* elemben Budenz a momentán *-t* képzőt látja, mely itt intensiv értékkel volt alkalmazva. Hogy az egyszerű *t*-ből idővel *-tat, -tet* lett, ezt a műveltető képzés hatásából magyarázza: „a magyar nép nyelvtudata az *-at-ik*-beli *-at* képzést . . . causativ értékűnek vette, a mely érték gyakran szintén illik a passiv igejelentés alapjáúl, pl. *vertik* er wird geschlagen, ebből: er lässt sich schlagen," (107. l.), mintegy ‚vereti magát', v. ö. magától *értet-ődik* magától érteti magát. Brassai egyenesen ez utóbbi módon képzeli a passivum eredetét, vagyis úgy, hogy e czélra a műveltető ige vette fel az ikes ragozást (Akad. Értesitő, a nyelv- és szépt. oszt. közl. III:49). Ugyanezt a fölfogást vitatja Finály (Hogy is mondják ezt magyarul? 122) s legmeggyőzőbben Szinnyei Nyr. XXI:102.

Digitized by Google

MÁSODIK FEJEZET.

Névszóból való igeképzés.

A denominális ige a cselekvést mint valamely tárgyhoz vagy tulajdonsághoz kötöttet tünteti fel. Ezt látjuk, ha pl. a *ver, üt, csap* igékkel összehasonlítjuk a következőket: *botoz, pálczáz, ostoroz, korbácsol;* az utóbbiak szintén verést jelentenek, de egyúttal kifejezik azt a tárgyat, mely a verésnek eszközéül szolgál. — Hasonlókép különböznek egymástól pl. *szűnik, múlik* és *kisebbedik, gyengűl, semmisűl,* ámbár az utóbbiak is synonymjai az előbbieknek. Így *szüntet* és *gyengít* stb.

Már az imént idézett példák is mutatják, hogy a denominális igéknek két osztályát különböztethetjük meg, s ezek közül az egyik rendszerint főnevekből, a másik melléknevekből származó igéket foglal magában. Az első osztálybeliek legtöbbször valami tárgygyal való működést jelölnek, de néha másféle árnyéklatokat is: vmivel ellátást, vmiül szereplést stb — A második osztály ismét két párhuzamos alosztályra oszlik: az egyik vmilyenné változást, a másik pedig valamilyenné változtatást fejez ki. (L. e jelentésekről bővebben Budenz: Alakt. 20. §. és NyK. X:1—7. ll.)

A névszókból való igeképzésre Budenz kimutatása szerint négy egyszerű ugor igeképző szolgál: *-d, -j, -m* (*n*), *-t*. Az utóbbi kettőnek csak kétes nyomai találhatók nyelvünkben. Az *-m, -n* képzőt sejti Budenz ezekben: *piron-g, piron-kod-ik, pirny-ad;* pirül CzF. és *karnyad* (a *kór* szóból);* a *-t* képzőt pedig ebben: *hánt* e h. **hámt* (ámbár erről azt mondja, hogy az intr. *hámlik*

* Ez azonban alkalmasint csak az alább említendő *kórjad(oz)* ige elváltozása, v. ö. *karja, karnya, carnya, sarnya, cirjad: cirnyad.*

Digitized by Google

mellé a *romlik-ront*-félék analógiájára is alakulhatott). Az utóbbihoz csatolhatunk még egy-két érdekes példát: *mëg-szëm-t-eni* SzD: MVir. Nyr. I:332. *mëgszënt* VIII:473. — *nehëz : nehezt-el.**

De annyival nagyobb szerepkörhöz jutott nyelvünkben a másik két ugor képző. A *-d* nálunk szabályszerűen *-l*-lé változott: *vasal, orvosol* stb. A *-j*-nek pedig Budenz szerint a magyar *-h* a képviselője, mely jóformán csak más képzőkkel szövetkezve kerül elő: *helyhez, sebhet, bűnhödik, bűzhöszik* stb.

Az -l képző.

A denominális *-l* képzőnek ugor hangalakja *-d* volt (egy-egy mély vagy magas magánhangzóval) s több ugor nyelvben maiglan is így van megőrizve: észt *pügal-da-* rovátkol, vepsz *sola-da-* sóz, szuomi *voi-ta-* vajaz, lapp *var-de-* vétkezik (*varra* vér), *svaines-te-* szolgál; mord. *šamīr-dī-* sántá-l, sántit, *pŕa-do-* befejez (*pŕa* fej); cser. *lim-d-* nevez stb. — A vogulban s osztjákban már *-l*-nek is hangzik, mint a magyarban: vog. *posim-l-* füstöl, oszt. *tolmaś-l-* tolmácsol stb.

Példák a magyar denominális *-l* használatára (a legrégibb ismeretes példa talán *Queduelen*, olv. *Queduelen* személynév 1209. VReg.):

a) tárgygyal való működés (v. ö. „az szénát *kaszával kaszálták*-é vagy *ollóval ollólták?*" Pázm: Kal. 253): *kapál, fűrészel, gereblyél, ösztökél, hegedül, dobol, trombitál, dudál, furulyál; — fülel, szemel, kezel, el-ínal, el-eblábal* Nyr. VIII:187. *farol; térdel, könyököl, tenyerel; orrol* stb.

b) vmivel ellátás: *vasal, talpal, fejel, terhel, (piszkol, mocskol);*

c) vminek elvégzése, létrehozása: *munkál, énekel, pitypalattyol, szól, beszéll* (*beszédl), *táncol, szüretel, tüzel, boszúl; pénzel:* pénzt szerez;

d) vmiül működés: *szolgál, kémel, papol* (*szónokul*), *orvosol, dajkál, angál* NySz. *laczál:* házal, mint sz. Lucza leányai MNyszet. VI:373. — *sántál* NySz. *lustál* Nyr. IX:95;

e) vminek tartás: *urul, asszonyul* NySz. *istenel* NySz. *szégyenel, bűnöl* Fal. *csodál, károl* Czuczor: Költ. I:177. *okol:* — *élényel, csekélyel,*

* Kérdés, vajjon a *magas* melléknév származéka-e a *magaszt* (os *magaszt-al*) ige, ámbár képzelhetnők, hogy előbb **magast*-nak hangzott s utóbb az *-aszt* képzősek mintájára módosult. A *száraszt* ige alig lesz a *száraz* melléknév származéka, hanem *szárad* mellett épen olyan, mint *fárad* mellett *fáraszt*. *Büntet* alkalmasint az alább említendő régi *bűnhet* igéből módosult a *szántet: rontat*-féle műveltetők példájára.

Digitized by Google

rövidel (*rövidli* Dayka, Abafi kiad. 69), *rosszal, javal, öregel* Arany: Arist. II:65, *fiatall* („fiatalják még magukat arra") BSzemle V:178. *messzül*-jük az utat Ar: Próz. 506. *közell:* közelnek tart Nyr. X:568. *fonákol:* fonáknak mond KisfK: VígBesz. 10.,

f) vmivé tevés: *másol:* megmásít NySz. *hamisol* NySz. *igazol, csúfol:* csúffá tesz; *tisztál* Kassai: Szókönyv I:319. Nyr. I:383.

Sok ilyen *-l-* képzős igét még frequentativ *-al, -el* v. *-ál, -él* képzővel toldottak meg, pl. *hírlel, kémlel, büzlel, orrlal* Dug: Trója 39. — *szaglál, szemlél, gyomlál* stb. (több példa az ill. frequentativ képzőknél). — Más toldalékkal: *közlet, bűzlet* MNyszet. VI:318. *koslat.*

Az **-l** képzős ikes igék.

Ezeket úgy foghatjuk fel, mint az iktelenek reflexivumát, vagyis úgy, mint a *hallik, törik*-féle igéket. Így pl. *porol* a. m. port csinál, port ver fel, porral ellep, ellenben *porlik* = magát porral ellepi v. porrá változtatja, porrá válik. Más példák:

ködlik, hírlik (tulajdonkép úgy volt értve, hogy ‚azt hírlik' vagyis *hírelik*, hírlelik, de ma már így is használják: *hírlett, hogy*), *súlylik* (*megsúlylik:* súlyossá lesz, *rajta súlylik:* rá terhesül MNyszet VI:340);

virágló GömC. 101. *rózsáló* NagyszC. *sereglik; bicsaklik, czöveklik* (v. *megcz.:* czövekmódra megáll, tövivel, beletőked MNyszet VI:321); *hajnallik, reggellik* (*röggellik* Dug: Szerecs. I:202); *homálylik* Gyulai: Költ. 1. kiad. 14. 148. *világlik* (v. ö. *setétlik*, alább).

Van néhány melléknévből való származék, mely szintén nagyon járatos:

kéklik (mons qui vulgo Keeklew appellatur 1333.), *piroslik, vereslik, fehérlik, setétlik* (v. ö. *homálylik, világlik*): — *szűzlő* NagyszC. — *szűköslik* MünchC. — *ki fiatallik* egerminat MA.

Az **-ll, (-all, -ell)** képző.

Az *-ll* képzőforma rendszerint nyilt *a, e* magánhangzóval jár, ennélfogva akár *-all, -all* képzőről is szólhatunk. Az idetartozó igék, többnyire valaminek vagy valamilyennek tartást jelentenek. Példák:

kívall Fal. 334. *vétkell* Arany: Haml. 57. *bánöll* Baksay: GyÖsv. II:55.;

sokall, keresell: kicsill és *szűkell* Gömör m. Nyr. XIX:92. *szűkell* Dóczi: Költ. 76. *rövidell* Berzs. lev. Kaz. 76. *korall* Lisznyai: Szerelemvirasztó:

messzill Mezőtúr Nyr. X:569. *messzill* Palóczság: *sokáll* Ar: Toldi Est. 1. kiad. 74.

Digitized by Google

Más értéke van a képzőnek ebben az igében: *restellem*, mintegy rest vagyok hozzá, talán a *sokallom* analogiájára képződött (mert *restelli* a munkát = *sokallja* a munkát, v. ö. még *rühelli* a dolgot Nyr. VII:41. *általlja*), vagy pedig a *szégyell* mintájára: **szégyenl*.

Ez az *-ll* képző többfélekép magyarázható. Budenz maga két lehetőséget említ: szerinte vagy a gyakorító *-l* van itt hozzátoldva a denominális *-l*-hez (**sokal-l*), vagy pedig az alább tárgyalandó denominális *-h* képző van megtoldva a frequentativ *-l*-lel (**sokah-l*).

Ezzel szemben nekünk az a véleményünk, hogy csak esetleg keletkezett néhány annak-tartást jelentő ige végén a kettős *ll* s aztán analógia útján terjedt tovább. A *szégyenl*-ből lett *szégyell* analógiája okozhatta, hogy a *restell* ige végét is úgy ejtették (v. ö. még *átall* és *rühell*, l. fent). A *csekélyleni, csekélleni* mintájára mondhatták: *kevesellení, sokallani*, a *kevesleni* és *sokalni* alakok mellett; a *közel-l* példájára *messzi-ll* (mind a kettő Mezőtúrról van közölve Nyr. X:568–9).

Magyarázatunk mellett különösen azt hozhatjuk fel bizonyítékul, hogy ilyen kettőztetés nem csak az annak-tartást jelentőkben, hanem sok más igében is előkerül, kivált egyes dialektusokban. Igy pl. a **beszédl*-ből való *beszélleni* analógiája magyarázza meg a *szóllani* alakot, úgy szintén a *prédikállani* formát is (*predicallani* WeszpC. 18. *predicallana* GuaryC. 11). — Más példák: *kazallotthak* vagyis *kaszállottak* RMNy. II:310. *szögell*: szögez, Miskolcz. — A mátyusföldi nyelvjárás „így ejt csaknem valamennyi denominális és deverbális *l* képzős igét, sőt talán akárminő egyéb *l* végű igét is, ha az *l* két magánhangzó közé kerül", pl. *beretállom, ügyellek, talpallo, eszallo, orsó (legellő, nevellő, rágasztallás, kerülli, örüllök, fillek, ülök* stb. Zolnai, Nyr. XIX:567).

Az **-ll** képzős ikes igék.

Ezek közül leggyakrabban használjuk a színekre vonatkozókat („feketén v. feketének látszik" stb.).

feketéllik, barnállik (Arany csal. kiad. II:172), *sárgállik, tarkállik* (előkerülnek egyszerű *l*-lel is: pl. „*sárgálva* zöldellő vetés" MA: Scult. 240).

Néha más jelentése van a képzésnek: pl.

rongyollik, torkollik (v. ö. *torkolat*), *kösöllik* vagyis *kösesöllik* („keményen összeesukodik") MNyszót VI:335. „rostikázik v. *rostollik*

Digitized by Google

foszladozik“ u. o. 347. *mezgéllik:* mezgét ereszt a fa tavaszkor, u. o. 341. *langalló:* palacsinta kenyértésztából, u. o. 337. (így nevezik a Bakony vidékén is, az ottani németeknél *flammflecken*; máshol *lángos*).

A *kulcsollik* ige jelentését tekintve egyenesen reflexivuma a *kulcsol* igének, úgy mint pl. *hallik* a *hall* igének.

A kettős *-ll* alkalmasint itt is csak úgy keletkezett, mint az iktelen *-ll* képzősekben, vagyis néhány véletlenül támadt példa megállapodása és hatása által. Ha pl. azt mondták *hajnallik*, *reggellik* (melyekben egyszerű *-l* a képző), könnyen mondhatták kettős *l*-lel ezt is: *estellik*.

A -h és -j igeképzők.

Az ugor nyelvek nagy részében el van terjedve egy denominális *-j* képző; pl vog. *ulm* álom: *ulmej-* álmodni; mord. *al* tojás: *alja-* tojni. Az utóbbi igének van a mordvinban egy frequentativuma, mely így hangzik: *algando-*, holott ezt várnók: *alja-ndo-*. Ezen adatból Budenz azt sejti, hogy a *-j* képző eredetileg *g*-nek hangzott. Ez azonban kétes, mert az eredeti *g* hang a finn nyelvjárásokban *g*, a suomiban *k* alakjában szokott megjelenni, holott a szóban levő képző ott *i*-nek hangzik, pl. *pesä* fészek: *pesi* fészkel, *koura* marok: *kouri-* markol (a lapp nyelvben is *monne* tojás, mony: *monni-* monyász, tojást szed, *narla* szög: *narli*: szögez).

A magyarban is lelünk egy pár igét a változatlanul fenmaradt *-j* képzővel. Ilyenek:

hirjeszt: hiresztel Kassai: Szókönyv I:76., II:278., 432. *hirjesztel* u. o. II:432. és Vitkovics munkáiban négy helyen: II:180., 187. III:85. 123. „csöndes lélekkel viselünk minden rólunk *elhirjesztett* rágalmakat“ Tudománytár 1838. 170. és maiglan használatos a *hirjeszt* ige hiteles értesítés szerint Szaboles és Nógrád megyékben; a Tsz.[2] a *hirjeszt* és *hirjesztel* igéket Abaújból közli, Borsod megyéből pedig a *hirjel* alakot:

árjad: árad Kassai: Szókönyv: Erdélyi: Pály. és Pálmák; *árjadoz*, *árjadoztat* Madách: Ember Trag. („boldogságot árjadoztatsz“ 1. szín; „rezgése szümön végig árjadozzon“ 4. szín); — *árjong* Kölcseynél és Szász Károlynál („a pásztor árjong, s teste szűk határi a halhatatlan kenyvel küzdenek“ Kölcsey: Endymion; „magas ének árjong körüle a tüznek“ Szász K: Almos 7);

kórjadoz: betegeskedik, gyengélkedik, Nógrád m. „Kd. korjadozott, de az talán a fáradságtól volt“ LevT. II:36. (olv. kórjado-

Digitized by Google

zott? — ismeretesebb *kornyad* alakban, mint *borju: bornyu* stb.) — *kórjul:* „halarra koryula“ Hofgr. 182.

(Kérdés, nem ilyen képzésüek-e: *marjúl, örjít, őrjöng, terjed*?)

Két igében *í* alakban jelenik meg ez a *-j: őrtz* és *fáiz* v. *faiz* ‚fát szed, fáész‘ (*őrűz?* Eurialus és Lucr. 101., 174., 706. v. *Erizeu*, tulajdonnév 1211.).

De sokkal több példánk van arra, hogy a *-j* helyett *-h* szerepel, s ez úgylátszik olyanféle hangváltozás volt, a minőt a *fejér* és *fehér* szókban látunk.

Ez a *-h* képző azonban csak más igeképzők társaságában maradt fenn. Így pl. a frequentativ *-z*-vel (mint az *-í* az imént idézett *őríz* és *fáiz* igékben): *helyhez* v. *helyheztet; vérhez* („megfoztac mezitelen mindőnőstől verrel megverheztet“ NádC. 256.)* és *vérhedzik* (a. m. vérzik, Nyr. III:282. IV:63. v. ö. *véredzik* Lisznyai: Uj Palócz D. 237); *kárhozik* (rég. *kárhoszik*, l. alább)

Legtöbbször a reflexiv *-ód(ik), -őd(ik)* képzővel fordul elő melynek mellékalakja *-úd(ik), -űd(ik)* és rendes rövidülése *-od(ik), -ëd(ik), -öd(ik)*, úgy hogy e képzőbokor rendszerint ilyen formában jelenik meg: *-hod(ik), -hëd(ik), -höd(ik).* Példák:

bünhődik, bünhödik: szélhüdik (v. ö. neki-*szelhüdik:* neki-mérgül MNyszet VI:342); *vérhüdni, megvérhüdni* Tsz. *vérhüdött, vérhedett* XVII. század NySz. *vérhed* és Medgyesi XVII. sz. Nyr. V:396. *sárhúdik:* catulio, coëo Simai; *sárhodik* Szabolcs m. *büzhödik; hírhedik* (*hírhedett*); *újhodik* (Rákosi J. Shak. XIII:115. „az agg honvédek átka boszúlja meg ujhodó nyomorunk“ A Hon XVIII:327. sz. tárcza; *megujhodás* Szépir. Figy. I:531); *sebhëdik, sebhödik, sebhüdik* („*sebhedvén* szívemben“ Gyöngy: MV. 2:252. a székelységben ma is mondják: *sebhedt* szív Nyr. I:323); *úrhodik* (*meg-úrhadik:* úrrá lesz, úr lesz, Baranya m. Nyr. VIII:426. *urhodik:* urhatnámoskodik, Szabolcs m.); *megh-erewshedyk*? Komj. SzPál. 12. — *ifjahodik; hamuhodik* Csokonai, Vitkovics; — *hamvahodik* (hamvahodott képpel Ar., meghammahodott Nyr. XX:191); *mérgehedik* NySz. *anyahodik* (*anyáhodik* Zvon.) ‚anyává lesz, meglett-korú lesz‘ és *atyahodik* ‚megvénül‘ NySz. *árvahodik:* elárvúl („abban a korban még nem árvahodott el annyira a magyar nyelv“ Figyelő IX:351. *elárvahodik* Nagykunság Nyr. III:233. Szabolcs m. *árváhodott* Erdődy S. dics. 25); *dalmahodik* Tsz. (megdalmahodott ember: lusta, kövér, Szabolcs m.) — *gubahodik*? (*meggubaodik* Nyr. III:88).

Valamint a reflexiv *-ód(ik), -úd(ik)* váltakozik az *-ász(ik), -usz(ik)* képzőalakkal, pl. *nyugodik: nyugoszik, aludik: aluszik,*

* A NySz. hibásan szenvedő alakban idézi e mondatot s *vérheszt* igét következtet belőle.

Digitized by Google

— szintúgy fordulnak elő a szóban levő *-hod(ik)*, *-hud(ik)* képzőbokrok mellett *-hosz(ik)*, *-husz(ik)*-féle alakok. Ilyenek:

kárhoszik, *hírhëszik*, *vénhëszik* és *vénhüszik* MA. *vénhöszik* Zvonarics; *szerkheszik*, l. NySz. — *meg-estveheszik:* advesperascit MünchC. 167.

Az ilyen igéknek tiszta tője nyelvemlékeink szerint *v*-hangú volt, ép úgy, mint a *nyugoszik*, *aluszik*-féle reflexiv alakoké. Például:

hírhëszik: meghírhëvék MünchC. *meghírhött* u. o. *hírhövék;* — **vérhëszik* (**vérhüszik*): *verhüvel* GömC. *vérhűtt* XVII. század NySz. — **bünhöszik: bünhövék*, *bünhöttönk*, *bünhönni* (és *bünhendik* MünchC. mint *endik*, *tend* e h. **ëvendik*, **tëvend* u. o.) NySz. — **mérgehëszik* v. ö. fent *mérgehëdik*: *elmérgüvék* NySz. — *vénhöszik: vénhött*, *vénhöttem* Born. — **sebhöszik*: *megh sephewek* DebrC. 532. *sephewt* EhrC. 107. — **tévehëszik: eltévehették* Izraelnek házát BécsiC. — **fërtéhëszik?*: *fërtéhëtt* kenyér ‚pollutus' BécsiC. — **ügyehöszik: űgyehőt* MünchC. 156.

Valamint továbbá az *alkoszik*, *nyugoszik* igéknek *alkot*, *nyugot*-féle műveltetőik vannak (**alkov-t*, **nyugov-t*): szintúgy vannak a *-hosz(ik)*, *-hësz(ik)*, *-hösz(ik)* képzőknek *-hot*, *-hët*, *-höt* alakú műveltető származékaik. Például:

sebhöt, *sebhët* EhrC. stb. Ar: Keveh. 14. *bünhöt*, *bünhët* v. *bünhet*, *büzhöt* (*meghüzhöt* GKat: Titk. 11), *kárhot* ÉrdyC. *hírhöt*, *hírhët sárhot* (megsárhatott Nyr. III:224), *mérgehët* DöbrC. 148. *ügyehët* BécsiC *vérhöt* WinklC. 203. *szélhët* NySz.

(Hasonló még: *helyhët* MA: MünchC. — Beregszászi feltételez egy **réghet* igét s ebből magyarázza a *réghetetlen* melléknevet De Deriv. 73. Szintúgy Szinnyei Nyr. VII:99.)

Van azonban a *-hossz(ik)*, *-hëssz(ik)* képzős igéknek *-hot*, *-hët* mellett *-hëszt* végű műveltetőjök is (mint *nyugosz-ik: nyugot* és *nyugoszt*):

vénhëszt a („gond idő előtt megvénheszti az embert" Kovács: Közm. 107): *hírheszt* Kassai: Szókönyv II:432. (v. ö. fent *hírjeszt*, és rendesen *híresztel*): *bűzheszt* („az ördög meg-bűzheszti az eget" Hall: HHist. II:65), „*bünhöszt* v. *bünheszt* = facit ut poenam luat, bünhödtet" Tudománytár 1834. IV:105.

(A *hírhët*, *hírhëszt*, *hírjeszt* és *híresztel* alakok mellett van még a *hírhëdik* igéhöl egy causativum: *hírdet* e h. **hírhëdet*. Mindezeken felül még a NySz.-ban *hírzet* is van DöbrC., továbba *hírel* és *hírlel*.)

A denominális -z képző.

Néha nyomon követhetjük az imént tárgyalt *-h* képzőnek elenyészését. Pl. a caus. *hírheszt* = frequentativ képzéssel — már régóta csak így dívik: *híresztel*. Hasonlókép rövidültek a régi *helyhez*, *rérhez* alakok ilyenekké: *helyëz*, *rérëz*.

Digitized by Google

Ez utóbbiakban, minthogy már a *-h* volt az igésítő képző, a *-z*-nek deverbalis képzőnek kell lenni, s mint ilyen alig lehet más a frequentativ *-z*-nél, csakhogy persze a frequentativ jelentésnek elhomályosodásával (mint pl. a *kérdez* igében és sok más esetben).

Valószinű, hogy épen közvetlen a *helyhëz*, **aranyhoz*-féle alakokból vált a mai *helyëz, aranyoz;* v. ö. még *húgy*-ból *huggyoz* kettős *ggy*-vel e h. **hugyhoz*. De lehetne arra is gondolni, hogy ezek a felteendő teljesebb **helyëhëz*, **aranyohoz* összerántásai (mint *szomjuhoz*-ból *szomjaz*). BUDENZ még egy harmadik lehetőséget említ: hogy az *-a-hoz, -o-hoz* szóvégből *-ahz, -ohz* s ebből *-azz, -ozz* keletkezett; az utóbbinak támogatására a *fiadzik*-féle képzést hozza fel, mely szerinte szintén régibb **fiazzik* ejtésre mutat. Minthogy azonban ez utóbbit sehol sem találjuk, holott a *-dz*-képzős alakok csak újabb korban terjedtek (l. alább), ezt az *-ahz, ohz*-féle magyarázatot nem igen fogadhatjuk el.

Van azonban a denom. *-z* képzőnek a *-hëz*-en kívül még egy teljesebb formája a már említett *őríz* és *fáíz* igékben, melyekben a *-h* képzőnek másik változata lappang. Azonban lehet, hogy az *őríz* mellett valaha az **őrhöz* alak is járatos volt s ebből lett az *őröz* ige.

A *-z* képzőnek használata egészen hasonló az *-l*-éhez, azzal a különbséggel, hogy, míg az *-l* legtöbbször eszközzel bánást jelöl, a *-z* leggyakrabban:

a) valamivel ellátást fejez ki; pl. *szennyez, sároz, nyúgöz, béköz, ruház, öcez, zsinóroz, sujtásoz, csomóz, vizez, sóz, paprikáz, füszerez, czukroz, pontoz, megkérdőjelez, körez, nevez, kínoz;* — kifejezhet továbbá

b) eszközzel való működést: *vesszőz, botoz, taglóz, ollóz, ügyöz, mozsaraz, mennykörez* (Dug: Péld. I:103), *lekapanyelez* Hazánk I:159. *hárfáz, kártyáz, kugliz, ostábláz, gyertyáz* („nem sokat gyertyázott a könyvek mellett" id. h. 124), *szemüvegezni* vkit (Jók: FGyém. IV: 82), *balszemez:* félrenéz, sandal Nyr. III:233. *poharaz* („mindenét felpoharazta" Dug: Péld. II:191);

c) vminek létrehozását, elvégzését: *levelez, kínesz* NySz. *polkáz, érettségiz, nótáz, tárnáz, neszez, éljenez* (*eivátoz, zsivátoz*), *hozsannáz:*

d) vminek mondást jelentek, talán a *nevez* analogiájára, mely tkp. a. m. névvel ellát, névvel illet (míg az *-l*-képzősek vminek tartást is jelentenek, pl. *urul* = úrnak tart v. vall): *uraz* = úrnak nevez, úrnak mond, „a csőcselék urazza" Ar: Haml. 118. *kendez, magáz, szamáraz, eretnekez* NySz. *restez* u. o. *szentez* u. o. „*jótoz:* druszász" MNyszet. VI:333. *okoz* ‚okol' Kárm: Fanni XXIII:— *fiamoz* Nyr. VI:155. *úramoz* Vas G: Ne busulj I:114. *telkemez, apjukoz, anyju-*

Digitized by Google

koz; — *téz* XVIII. század NySz. a. m. *tëgez* (emez nincs meg a NySz.-ban; v. ö. *téget* PPB.);

e) vmilyenné tevést jelentők (ritkán): *apróz, tisztáz, csonkáz* és *bénáz* Lovász: Nyelvuj. 13:58.

Az ikes -z-képzősek.

Ezek úgy viszonylanak az iktelenekhez, mint az ikes *-l*-képzősek a megfelelő iktelenekhez (*porlik: porol*) vagy mint a *törik, hallik* igék a *tör* és *hall* igékhez. Tehát pl. *fejz-ik* reflexivuma a *fejez* igének: *fejez* = fejjel ellát, *fejzik* = fejjel ellátódik, ellátja magát fejjel; *gyümölcsöz* = gyümölcsecsel ellát, feldiszít („a bonczhidai kert fái úgy is régóta nem hoztak gyümölcsöt, most felgyümölcsözzük őket" Jókai: Erd. Aranyk. II.167.), *gyümölcsözik* = maga magát diszíti gyümölcsecsel, gyümölcsecsel díszlik.

Ilyen igék a következők:

fejzik a zab: fejet kap Nyr. II:444. 383. *rérzik, könnyezik;* „*turzik* v. turosodik a háta" MNyszet. VI:353. — *virágzik, csirázik, bimbózik:* „*pimpózik: pelyhezik, gyapzik* a virágahullt bingó" MNyszet. VI: 345. *fiazik, babázik, bornyazik* és *csikózik* Nyr. XIX:380, *malaczozik;* öszve-*csomózik* Gvad. meg-*esözik:* esözésre válik az idő MNyszet. VI:340. — „*sorzik: gyöngyözik* a szeszes higadék" u. o. 348. *gyürázik, kigyózik, patakzik:* „*rostikázik* v. rostollik: foszladozik" id. h. 347. — „kire *fajtázott* ez a gyerek" Nyr. XV:373. *fajzik.*

A **-dz**-képzősek.

Ezek többnyire az előbbieknek újabb változatai:

fejedzik a búza, a káposzta, Kassai: Szókönyv; *véredzik* Lisznyai: Uj PalóczD. 237. *köngyedzik:* könnyezik Eger, Vácz; „*levedzik* a te órod, fiam" Nép, Kecskemét; — *csirádzik, bimbódzik, sarjadzik, leveledzik,* „*terebélyedző* koronája" a fának, TörsK: A mustármag; *fiadzik, csikódzik* Dug: Péld. II:163. *turódzik, borsódzik; ikrádzik* u. o. I:294. *be-jegedzik* a víz MNyszet. VI:317. *bé-feledzik* a tej u. o. *piledzik* a tej Nyr. XX. aug. „*levegődzik:* legyeződik, szelet hajt" XIX:379. „ez a gyerek az anyjára ütött vagy *formádzott*" XV:356.

Némileg eltérő jelentéssel: *bokrodzik* („zúgó lováról, mely neki bokrodzott" Ar: Próz. 503). *tükrödzik* („poharát emelé, piczi piros ajka tükrödzött a szélén" Ar: Daliás Idők II:43), *havadzik* („hetekig havadzott, meg nem szünt a hóesés" Jók: Szeretve mind a vérp. V:128); *fehéredzik* ‚fehérlik' Nép, Kemenesalján.

BUDENZ szerint — mint a *-z* képzőnél láttuk — a *-dz* eredetibb *-zz*-ből fejlődött: **fiazzik* stb. Ez azonban azért nem valószinű, mert pl. a *fiadzik* alak csak a XVII. század óta fordul

Digitized by Google

elő, a régibb irodalomban pedig csak *fiazik* van s a feltételezett *fiazzik* stb. nem fordul elő.

Lehet, hogy *z* helyett *dz*-vel először is az *ó* végű névszók származékait ejtették: *bimbódzik*, *csikódzik*, *turódzik*, *kígyódzik*, *felhődzik* stb. még pedig az *-ódzik*, *-ődzik* végű reflexiv igék analógiájára, melyekre mind hangzásokra, mind reflexiv értékökre nézve hasonlók e denominalis igék. V. ö. pl. *kígyódzik* és *tekerődzik*. Úgy terjedt el aztán lassanként ez az ejtés a többi említett igére. Érdekes, hogy a palóczok a denominalis igéket most is csak *z*-vel ejtik (*bimbózik*, *csirázik*), holott a reflexiv igéket *dz*-vel mondják (*fogódzik* stb.).

Iktelen denominalis ige is van egy pár *dz*-vel.

A köznyelvben csak *övedz* járatos (vagy inkább volt járatos azelőtt). Ez eredetileg így hangzott: *övedëz*, *övedöz* (*övedezik* is, — övedzi magát) s nem csak egyszer fordul elő így a NádorC.-ben, mint Budenz véli, Alakt. 143. j., hanem pl. AporC. 11. VirgC. 147. is. Feltehetjük, hogy *övedez* egy régibb **öved* ige származéka, mely olyan képzésű volt, mint *árad* stb. — Az *övedz* analógiájára ejthették néhol a jelentésbeli rokonság miatt *dz*-vel a *ruház* igét: „okossággal *fel-ruhádzott* ember" Haller: Paizs. 249. s a hangzásbeli hasonlóság miatt az *evez*, *kövez* igéket: *evedz* és „egyszersmind Istvánt *kövedzeni* kezdék, agyban-főben kövekkel leverék" PhilKözl. IX: 166.

A denom. **-ász**, **-ész** képző.

A *vadász*, *halász*-féle igék általában valamivel bánást jelentenek, valami állatnak vagy növénynek megszerzését stb. Pl.

vadász, *halász*, *rákász*, *madarász*, *foglyászni* Thaly: RT. I: 36. *nyulász*: *hernyász* Sl. *egerész* MA. — *málnász* Nyr. III: 513. *eprész* IV: 36. *szederész*, Alföld: *vargányász* SzD. — A *vadászás* analógiájára: *nyomász* ‚nyomoz' Nyr. I: 382. *bokrász* MNyszet. VI: 318. *sólymász*. — A *halászás* mintájára: *horgászni* MA. Kovács: Közm. 33. *gyalmászat* Nyr. V: 377. — Másfélék: *szenészni* ‚szenet égetni' u. o. 424. *kanalász*: kanalazgat VIII: 378. *meg-markász* V: 175. (v. ö. *markolász* Tsz. a frequentativ *-ász* képzővel); *éjjészés* Kriza 413. *malmászni*: malomba járogatni MNyszet. VI: 339. *perjészni*: perjétől tisztítni szántás alá való földet u. o. 345.

Budenz magyarázata szerint ezen *-ász*, *ész* igeképzőnek hosszú magánhangzójában az ugor denominális *-j* képző lappang, úgy, hogy e képzőbokornak elemei azonosak az *őrz* ige *-íz* végével. Hogy *j* lappang az *-ász*, *ész*-ben, bizonyítja néhány olyan példa, melyben mélyhangú alapszó után is *í* a képző

Digitized by Google

magánhangzója, mint ezen tájszókban: *ágész, rákész, fáész.* Az utóbbi igét csakugyan láttuk *fáiz* alakban is, vagyis ugyanolyan képzővel, a milyen az *őríz-é.*

A denom. **-úl, -űl** képző.

Az *-úl, -űl* képzős igék valamivé válást, ill. szorosan véve valamilyenné válást fejeznek ki, mert majdnem kivétel nélkül melléknevekből vannak képezve. Pl.

vakúl, szükül, tágúl, hígúl, lágyúl, zápúl, szépül, épül, készül, őszül, újúl, vénül, fásúl, zöldül: — javúl, avúl, bővül, hevül; — ébrül NySz. — *sántúl, bénúl, némúl, csorbúl, görbül, tompúl, drágúl, sárgúl, puhúl, gyengül, szürkül: — hiúl, lassúl, könnyül;*

siketül, sötétül, elegyül, nehezül, részegül, vastagúl, keményül; — csendesül, ékesül, híresül, nemesül, erősül, lelkesül, részesül; — kisebbül, rosszabbúl, könnyebbül, öregbül: — feketül; savanyúl;

magasztosúl, alacsonyúl, elevenül, kedvetlenül.

Főnevekből nagyon kevés van: *lapúl, fajúl, el-fenűl* Simai: Szót. *szégyenűl.*

Ez az *-úl, -űl* képző egészen azonos **alakú a reflexiv** *-úl, -űl* képzővel; az tehát a kérdés *a*) alaki szempontból: hogy járulhatott e deverbális képző névszókhoz, *b)* a jelentést tekintve, hogy fejezhetett ki valamivé válást.

Minthogy ez igék rendszerint melléknévből származnak, a melléknév pedig mint gyakori állítmány igei természetű: el kell fogadnunk azt a lehetőséget, hogy itt a nyelv a melléknevek továbbképzésében igei analógiákat követett; v. ö. pl. hogy a *szabad* melléknévből ma már nem csak a reflexiv *szabadúl* alakot képezzük, hanem előkerülnek már ilyen valóságos igei alakjai is: *szabadjon, szabadna,* a *lehessen, kellene* stb. analógiájára. — A mi pedig a jelentést illeti, a denominális *-úl* s a reflexiv *-úl* használatában egy közös vonást találunk, t. i. a kezdés jelentését. *Vénűl, szabadúl* — vén kezd lenni, szabad kezd lenni (mintegy vénni kezd, szabadni kezd), ép úgy mint *fájúl, fordúl* — fájni kezd, forogni kezd.

Ezen magyarázat mellett szól egy-két olyan denominális ige, minők a *fájdúl, mozdúl*-félék, pl. *el-fajdúl:* degenerat XVII. sz., *elcsentűl* Kreszn. Nyr. IV.516.

De találunk nyelvemlékeinkben néhány eltérő formát, mely más nyomra, más magyarázatra vezet. Ilyenek: *megrénhűl* RMK.

Digitized by Google

II.113 117. *vénhűl* Simai: Szót. *szélhűl:* insanio XVII. sz. (műveltetője *szélhët* NySz.), *könyhűlni* Gyöngy: Char. 13. (v. ö. *könyhít* u. o. 23. *bűzhít* NySz. *sárhít* Nyr. XIV.32. = *sárít* XII.430.)

Ezek az alakok a fent tárgyalt igésítő *-h* képzőt mutatják s csak ehhez járulva a reflexiv *-űl*-t. E szerint tehát a *h*-képzős származék transitiv jelentésű volt s ehhez az *-ül*, *-űl* valóságos reflexiv értékével járúlt, úgy hogy *vénhűl* annyi volt mint vénné tevődik, **éph-űl* = épít-ődik stb. A *h* aztán ép úgy elveszhetett, mint pl. a *helyhëz* alakból lett *helyëz.*

A denominális **-od(ik)**, **-ëd(ik)**, **-öd(ik)**.

Ez a képző jelentésére nézve teljesen megegyezik az előbbivel, s használatukban alig találunk szabályba fogható különbséget, csakhogy emez nem igen járul egytaguakhoz, sem pedig *d* végű melléknevekhez (pl. *vakúl, szépűl, szabadúl, rövidűl* stb. csak *-ül, -űl* képzővel közkeletűek).* — Példák:

setétedik, elegyedik, nehezedik, részegedik, vastagodik, keményedik: — csendesedik, híresedik, nemesedik, erősödik, lelkesedik, tollasodik; — kisebbedik, rosszabbodik, könnyebbedik, öregbedik; — feketedik, savanyodik: — alacsonyodik, elevenedik, kedvetlenedik: — mindezeket *-ül, -űl* képzőkkel is láttuk már;

öregedik, betegedik, elégedik: kövéredik, bátorodik, jámborodik: kozmásodik, rozsdásodik, lombosodik, becsesedik Vörösm., l. Kaz: Pályám Eml. Abafi kiad. X. 1. — *világosodik:*

olcsódik a gabona: laxat annona PPBl. *el-gyarlódik:* elgyengül MNyszet VI:325. (de *meg-vakmerődött* Nyr. I:151.) — *lassúdik, ifjúdik, gömbölyűdik* TudGyűjt. 1836. VIII:75. és *lassadik, ifjodik, gömbölyödik* (*ifjadik* is NySz.).

Főnevekből kevés van: *álmodik* (és *álmadik* NySz.), *penészedik, megvilágodik* Nyr. X:44. „*mohodt:* avult. mohult" MNyszet. VI:341.

Ez a denominális *-od(ik)* kétségkívül azonos a reflexiv *-od(ik)* képzővel, melyet a *csavarodik, kevereditk*-féle igékben láttunk. E mellett szól a denominális *-ül, -űl* hasonló eredetén kívül:

1. az, hogy néha még az eredetibb hosszú magánhangzóval

* Mégis pl. Somogy s Esztergom megyékben azt mondják *meg-kékedik* a *fehéredik* stb. mintájára: *megbiggyedik* Amade Nyrs 182 *megfirissedik* Nyr. X:45. = *frissül:* *rövidedik* a nap Marton: Német Szót. s. v. *abnehmen* (szintúgy egy székely megballadában: emd. *rovidabb* hatul lassabbunk a szokatlan

találjuk, tehát *-ód(ik)*, *-őd(ik)* alakban, pl. „posztót vízbe márt, hogy *megtömöttődjék*“ Nyr. XVII:88. *sárgódik* Pesti G. stb. *kitisztódik* Lépes: PTük. 153. *drágódom* és *lajhódom* Simai: Szót. (igaz, hogy az utóbbi négy példa *ó* hangját *a-o* összevonásából lehetne magyarázni, de különben nem szokásos az ilyen összevonás);

2. hogy itt is fel-felmerül — mint a reflexiv *-ód(ik)* mellett — az *-úd(ik)*, *-űd(ik)* alak: *sárgúdik* Zvon., Thaly. VÉ. *ovúdom:* avúlok Simai: Szót. „*füő-neszüdnyi* a zajra: fölébredni“ Nyr. XX:416. *haragudik*;

3. végre, hogy az említettekkel néha az *-usz(ik)*, *-osz(ik)* képzőalak is váltakozik, ép úgy, mint a reflexiv *-úd(ik)*, *-ód(ik)* képzővel: *haraguszik*, *haragoszik* és *haragszik; mohoszik* Decsi: Adag. 89. (v. ö. fent *mohodt*); *hidegszik*, *melegszik*, *öregszik*, *betegszik*, *vastagszik*, *elégszik* (és *hidegedik* stb.).

Lehet, hogy ezen képző előtt is — mint a denominális *-úl*, *-űl* előtt — a tulajdonképi igésítő képző *h* volt, s akkor a szóban levő képzés azonos a *bűnhődik* v. *bűnhödik*-féle képzéssel, melyet fent a *-h* képző alatt tárgyaltunk. Ezt bizonyítják a régiségben egymás mellett előkerülő *mérgedik* és *mérgehedik* igék is. (V. ö. még *bűzhödik*, *bűszhödik* helyett *h* nélkül: *bűsződik* Balásfi, *büszödik* Dug: Péld. II:213. *bűszsződik* Simai Szót.)

Megemlítendő, hogy *-od(ik)*, *-öd(ik)* helyett *-ad*, *-ed* képzővel van egynéhány denominális igénk: (*ó*) *avad*, *vígad*, *kéked* („arcza elkékedt a csapkodó vésztől“ Kuthy: Hazai Rejt. 7. „ajka fakó, arczbőre kékedő“ uo. 9), *el-durvad*, *el-renyhed* SzD. (az utóbbi Szabolcs megyében ma is járatos); — főnevekből: *árad*, *el-képed*, *lyukad*, *hamvad* (v. ö. *hamvahodik*), *kérged* (megkérged a megázott csizma bőre, a szilvaíz tetején a czukor, Somogyban, Veszprémben), *jeged* („a patak bejegedt“ Tóth K. Költ. 129).

A *porhad* ige (ámbár a NySz.-ban nem fordul elő) arra mutat, hogy ezekben az igékben az igésítő képző eredetileg szintén *h* volt, s ehhez az *ébed*, *szakad*-féle igék képzője járult. Szintén az ott volt *h* nyomát mutatja a *hág*-ból képzett *higgad* kettős *g*-je, az *árrad* (ma *árad*) kettős *r*-je, s talán még ez a tájszó is: *habbadoz* „habzik“ MNyszet. VI:329.

Digitized by Google

A denominális -ít képző.

Mind az *-úl*, mind az *-od(ik)* képzős denominális igéknek van *-ít* képzős transitiv párjok, mely valamilyenné változtatást jelent, tehát amazoknak mintegy causativuma. Példák:

vakít, tágít, hígít. lágyít, szépít, épít, készít, újít, vénít, fásít; — javít, bővít, hevít; — sántít, bénít, némít, csorbít, görbít, tompít, drágít, sárgít, puhít, gyengít: — lassít, könnyít, ifjít;

siketít, setétít, elegyít, nehezít, vastagít, részegít, öregít, betegít, elégít, józanít, keményít, kövérít, bátorít; — csendesít, ékesít, lelkesít, részesít; — kisebbít, nagyobbít, könnyebbít, öregbít; — feketít, savanyít, gömbölyít;

világosít, magasztosít, alacsonyít, elevenít, kedvetlenít.

Főnevekből: *lapít, szégyenít, világít.*

Láttuk a műveltető *-ít* képzőnél, minő szabályszerűséggel felel meg az *-úl, -űl* képzős igéknek, pl. *borúl: borít, kerűl: kerít, mozdúl: mozdít.* Tehát itt is voltakép az *-úl, -űl*-féle denominális képzésnek szabályos causativuma az *-ít,* pl. *épűl: épít* stb. De minthogy az *-úl, -űl* képzős intransitivumok nagyobb számmal vannak az *-od(ik)* képzőseknél és igen sok esetben váltakoznak is ezekkel: nem csoda, hogy mind a két typusnak csak egyféle causativuma állapodott meg s ma a valamivé változtatást mindig az *-ít* képző fejezi ki.

A denominális -kod(ik), -köd(ik), -köd(ik).

Vannak denominális igék *-kod(ik)* képzővel, melyek valamiül működést, viselkedést fejeznek ki, a minőket már az *-l* képzővel is láttunk (*orvosol, dajkál* stb.). — Példák:

főnevekből: *fejedelmkedik* BécsiC. *folnagykodás* DöbrC. 362. (= *folnagyság* u. o.), *emberkedik* NySz. *szamárkodás* Pázm: Préd. 3. *prókátorkodom* vki mellett: asto advocatus alicui PPB. *vendégfogadóskodni:* exercere stabulum PPBl. *tündérkedik* Fal. 69. *hőherkodik* 640. *vadászkodik* 644. *gyilkoskodik* 63. 648. *fenekedik* u. o. *káplánkodik* 72. (látnivaló, hogy Faludi nagyon kedveli ezeket); *kocsiskodik* Dug: Péld. II: 129. *borbélkodik* 133. *czigánkodik* 174. *oláhkodik* 174. *poroszlókodik* NySz. *disznókodik, árkódik, legénykedik, lánykodik* („csak látná nagysága, ez a [15 éves] Marí hogyan kezd má lánkodni, ötözködni" Tapoleza, Zala m.);

melléknevekből: *bátorkodik, rítézkedik, nehézkedik, ürügykedik; kaczérkodik* Fal. 86. *serénykedik* 116. *keménykedik* 648. *aluszékonykodik* 210.;

akaratoskodik, agyaskodik, kardoskodik, szerelmeskedik, kedveskedik: tetszeteskedik Fal. 81. 206. *szennyeskedik* és *rongyoskodik* 171. *majmoskodás* 70. *sebeskedik* 652. *derezéskedik,* Balásfi: Cslsk. 104. *görögösködöm,* görögök szokásokat követem: graecisso PPB.;

Digitized by Google

szemtelenkedik, csintalankodik, helytelenkedik; „szokatlankodik: tapasztalatlankodik, féretlenkedik, vadaskodik“ MNyszet. VI:351. *„tehetetlenkedik:* veszteg tétlenkedik“ u. o.;

szomorkodik e h. **szomorúkodik:* így *gyönyörködik* és Fal. *keserkedik.*

A számos *akaratoskodik, kardoskodik*-félék analógiájára gyakran fölösleges *-s* képző közbeszúrásával is:

vakoskodik Fal. 334. *bölcseskedik* 187. (v. ö. *okoskodik*); *kiváncsiskodás* KovácsP: Fars. Kaland. 60. *némáskodik* Vitk: Munk. III:168. *bohóskodik;*

hiábavalóskodik Jókai: Humor. Papirszeletek; *rettegösködik* KisfK: Víg Besz. 25. *kérdezösködik; hordozóskodik* Fal. 670. Dug: Péld. II:102. *hurczolóskodik* Vitk: Munk. III:77.

s kivált főnevekből:

katonáskodik (nem ‚katonásan viselkedik‘, hanem ‚katonául szolgál‘); *prókátoroskodik:* assisto PPBl. *raboskodik,* Haller J. *tanuskodik, bírá-s-kodik* (v. ö. *bírá-k*); *udvariskodik* ‚mint udvari (ember) szolgál, NySz. (v. ö. *udvarias-kodik*); *grüblereskedés,* Szemere P., *tábornokoskodik* Dug: Péld. I:273.

Néha a képzőnek az eddigitől eltérő functiója van; pl.

panaszkodik, eröködik: álomkodás NySz. *„keresztkedik:* bajlódik kinnal“ MNyszet. VI:334.

-kod-ik helyett *-koz-ik* képzővel: *szégyenkezik, fegyverkezik, hadakozik, sorakozik:*

a fentebbi feles *s*-sel: *locsoskodás* NySz. (de van *locsos* is u. o.). *leseskedni* Csúzi: Sip. 60. *cseleskedni:* nachstellen Ball:Ném. Szót. *rádaskodni.*

Különösen a ‚valamilyenné válás‘ jelentésével találkozunk többszörte:

házaskodik BécsiC. stb. (Révai Ant. 68. mint élő szót említi); *bátorkodik* ‚bátorodik, elbizakodik‘ („hogy felettébb el ne bátorkodjanak“ Pázm. néki-bátorkodván Dug: Péld. I:186.); *meg-szomorkodik* („Miklós pápa igen megszomorkodott rajta“) Konst: B4b. *el-kerélykedik* Fal. 168. *le-sorápykodik,* Nép: *el-hitcánykodott* teremtmény, Belényesi: Karácsonyi Ének. 92.

Az imént felsorolt példák teljesen egyértékűek a denominális *-od(ik)*-képzősekkel (*házasodik, kerélyedik* stb.), melyek — mint láttuk — voltakép reflexiv képzésüek. Ez is a mellett szól, a miről különben sem kételkedhetünk, hogy a denominális *-kod(ik)* azonos a reflexiv *-kod(ik)* képzővel. Ez ép úgy járulhatott névszókhoz s kivált melléknevekhez, mint a reflexiv *-od(ik)* és *-ál* képzők.

Egyébiránt némely idetartozó igék más fejlődésen mentek keresztül. Így pl. a mai *panaszkodik* régente *panaszolkodik* volt,

Digitized by Google

illetőleg **panaszlkodik*, s az utóbbiból ép úgy rövidült, mint pl. **károml-kodik* ezzé lett: *káromkodik*, vagy **ostromlhat* ezzé: *ostromhat* (l. bővebben a hangvesztő igetőknél). Igy válhatott *vitézkedik* ebből **vitézl-kedik* (v. ö. *vitézlő*, és *vitézel:* militat Verseghi: Anal. Inst. I:413.), *irígykedik* ebből **irígyl-kedik* (v. ö. *irélkedik* BécsiC. 239. *irélli* Pest m. Tsz.[2] és Keszthely vid. is), *szégyenkezik* ebből **szégyenl-kezik*. Igy rövidül *eről-ködik* ezzé: *erőködik*, *kutyálkodik* a népies ejtésben ezzé: *kutyákodik*, *gazdálkodik: gazdákodik*, *hálálkodó: hálákodó* Shak. II:9. Vör. stb. *Fenekedik* is régi rövidítése lehet ennek: **fenélkedik*.

Ilyen *-l-kod(ik)*-féle képzés hasonló functióval több is van; pl. *uralkodik* (v. ö. *úrkodik* az újabb költői nyelvben), *társalkodik*, *ebelkedik*, *birólkodik* MünchC. 112. — *hivalkodik* (*hiú*, *hív-*), *gyorsalkodik*, *bővelkedik*, *szükölködik: garázdálkodik*, *czimborálkodik*, *czifrálkodik*, *paráználkodik*, *bujálkodik*, *buzgólkodik:* — *búslakodik* (v. ö. *búskodik*).

Különösen érdekesek azok, a melyek mellett a *-kod(ik)* nélküli alak is előfordul, tehát puszta denominális *-l* képzővel, ugyanazon jelentésben. Ilyenek:

restelkedik: restel(l), *dajkálkodik: dajkál*, *anyálkodik: anyál* NySz. *lustálkodik: lustál* Nyr. IX:94. (*bölcselkedik: „elbölcselni:* elokoskodni a dolgot, azaz sikerteleniteni" MNyszet. VI:323. *társalkodik:* „aszszonyt a férfihoz kell *társol*-tatni" Balásfi: CsIsk. 261.).

Digitized by Google

HARMADIK FEJEZET.

Igéből való névszóképzés.

Bevezetés.

Közös ugor deverbalis névképzőkül BUDENZ a következő négyet mutatta ki: *-b, -j* (*-g*), *-m, -d,* melyekhez voltaképen egy-egy magánhangzót kell értenünk: *-ba, -ja, -ma, -da* stb. Ezeknek értékéről s nyelvünkben való szerepléséről BUDENZ a következőket tanítja:

1. Az ugor *-b* főértéke szerint a cselekvő személyt jelentő igenév képzője (nomen agentis), de egyes ugor nyelvekben a cselekvésnek eszközét jelenti (nomen instrumenti), továbbá elvontan magát a cselekvést (nomen actionis), végre a cselekvésnek eredményét és tárgyát (nomen acti).

Eredeti *-b*, illetőleg magánhangzós *-ba* alakjában van meg e képző a *finn* nyelvnek lív és vepsz dialektusában, pl. lív *vuolb* való, levő, *imb, imbe* emő, szopó; vepsz *andab* (tő *andaba-*) adó, *eläb* (*eläba-*) élő. A többi finn nyelvjárásban rendesen *-r* és *-ra, -rä*, pl. észt *tuler* jövő, *miner* menő, mult; a szuomi köznyelvben mind ezek így hangzanak: *tulera, menerä, olera, imerä, antara, elärä.* De egytagú igetők után zöngétlenül *-pa, -pä*: *juo-pa* ivó, *syöpä* evő (Agricola bibliájában még *poltetta-pa, ymmärtäpä* stb.). — Rendesen *-p* vagy *-pä, -pe, -pi* van a vogulban s osztjákban: vog. *pel-p* v. *pel-pä* csipős, *ał-p* v. *ał-pi* való levő, élő, *saat-pä* imádkozó; osztják *lankap* takaró, lepel stb. A finn *r* a megelőző tővégi hanggal gyakran *-u, -ü* vagy *-o, -ö*-be van összevonva s elvont főneveket alkot: *nauru* v. *nauro* nevetés.

Digitized by Google

itku sirás, *kuolo* halál stb. Ilyen *o*-vá összevont alakját találta BUDENZ a lapp, zürjén, votják stb. nyelvekben.

Szintolyan összevont alakot lát BUDENZ a magyar *-ó*, *-ő* és *-ú*, *-ű* igenév- és eszköznévképzőben: *tanuló, furó, furu.* Ehhez állítja természetesen az *-and* képzős igetőből való igenevet: *halandó, kelendő;* továbbá az *-ós, -ős*-féle melléknévképzést: *tudós, viselős, várandós.* A befejezett cselekvésű igenév *-tt*-je előtt Budenz nézete szerint szintén az a *-v* lappang, tehát pl. *halott* e h. *halov-t,* s a HB.-beli *tiluvt* még láttatná a *v*-t (l. alább ez igenév tárgyalását). A végső *-t* valami homályos névszóképző volna.

2. Az ugor *-j* (*-g*) képző maradt fönn pl. a finn *-ja, -jä*-ben, mely rendesen cselekvőt jelentő főneveket alkot (nomen actoris): *asuja* lakós, *tekijä* tettes, szerző; észt *kõlja* halott, holttest. Más jelentésekkel pl. **antaja* helyett *anti* adás, ajándék, *syött-i* abrak (mintegy ‚etető' szer), *kasvatti* növendék, nevelt.

Eredetibb *-ga, -gä* alakra mutatnak BUDENZ szerint az ilyenek: *kau-ka* (észt *kauge*) távoli, messze, ebből: **kau-* fluere, currere; vepsz *sidege*-(nominativus *sideh,* a nyugati finnben *sitehe-*, nom. *side*) kötél, ebből: *sido-, sito-* kötni; *puhege-* (nyug. f. *puhehe-*, *puhee-*, nom. *puhe*) beszéd, ebből: *puhu-* beszél stb.

Ezt az ugor *-j* képzőt látja BUDENZ ezekben a magyar szókban: *tolvaj* (vog. *tolmąχ*), *mezéj*-(*telen,* v. ö. vog. *mäs-* induere), *szilaj* (v. ö. *szalad*), *tulaj*-(*don* proprius, conveniens: finn *tulevenit*), *ágy* e h. **ál-j* (— vog. *ąląχ* fészek, tanya, tulajdonkép *alvó* hely). Továbbá az összevont *-i* alakban: *láti-futi, száj-táti, kapzsi* stb.

Szintén ilyen *aj, ej*-ből eredt *é* van BUDENZ szerint a következő képzőbokrokban: *é-kony, é-k, á-nk, é-nk, á-ny, é-ny, á-ly, é-ly, á-r, é-r, á-s, é-s* (példák: *hajl-ékony, marad-ék, nyal-ánk, foszl-ány, akad-ály, húv-ár, ad-ás,* továbbá: *süt-é-t, seg-é-d*). Az *á, é*-hez járult denominális végképzők részint elhomályosult kicsinyítőknek bizonyulnak, részint még kérdéses eredetüek.

3. Az ugor *-m* részint így, részint *-ma, -mä; -mo, -mö, -me* alakjában ugorság szerte nomen actionis és nomen acti képzőül szerepel: finn *elä-mä* élet, *kuolo-ma* halál, *isän anta-ma veitsi* az atyám adta kés, *kirjoitta-ma-an* irni (tkp. írás-hoz) stb.

Ide tartozik a magyar *álom, nyom, czirm(os), szurm(os)*

Digitized by Google

főnevek *m*-je, — továbbá a frequentativ előrészszel való *-alom, -elëm; -dalom, -delëm* képzők. Budenz az *m* változatának tekinti néhány főnév *n, ny*-ét (*haszon, szilony, szirony, fény, szégyen*), továbbá az infinitivusi *-ni*-nek *n*-jét (*-n-i*, lativus *-i* raggal, mint fönt a finn *-ma-an*).

4. A *-d* képző a legtöbb ugor nyelvben cselekvést jelentő főneveket, de néha cselekvőt jelentő melléknevet alkot; pl. a finnben *juo-da* inni, *syö-dä* enni, *elää* élni = észt *ela-da, sano-a* mondani = vepsz *sanuda;* — másrészt vepsz *valge-da-* fehér, tkp. fénylő (nyug. finn *valke-a*), észt *sire-da-* nyulánk, karcsu (finn *sirkeä*) stb.

Ebből a képzőből a magyar hangfejlődés szabálya szerint *-l* lett: *lepel* (vogulul is *lëpil* dach: *lep-* decken), *fogoly, szupolyka* gracilis (v. ö. finn *suppea*, **supeda* compressus, angustus), „*l, ly*-ből gyengült *j*-vel: *nyáj*.., *áj*.., *kaczaj*.." A *hal-ál, fon-ál*-félékben Budenz szerint kétes, vajjon az *l*-et megelőző *á, é*-ben még igeképzés lappang-e, vagy pedig ez-e a tulajdonképi deverbális névképző (mint az *á-ly, é-ly*-félékben, az ugor *-j*, l. fönt a 2. pontban); az *-l* tehát ez utóbbi esetben csak denominális végképző volna.

A *té-tel, hira-tal*-félékben Budenz azelőtt szintén a deverb. *-l* képzőt látta, de Alaktanában a *-tal, -tel*-t a *tele* melléknévből magyarázta: „Teljesen alkalmas fölfogásnak látszik, hogy a *-tal* ilyenekben mint *menetel, jövetel, létel* eredetileg az actio egészének (egész tartamának = dauer, währungzeit) kiemelésére szolgált.. E szerint már a *-tal*-t előző részben, melynek végét bátran eredetibb hosszú vocalissal vehetjük föl (*menē-, hira-*), találjuk az egyszerű alapigétől való nomen verbalét.."

I. Igéből való főnevek.

Képző nélküli főnevek.

Mindenek előtt az olyan névszókról kell megemlékeznünk, melyekben semmi képzőt nem látunk, s melyek egy-egy igével azonosak. Kivételesek ezek annyiban, a mennyiben az ugor nyelvek rendszerint képzővel különböztetik meg a névszót ugyanazon fogalomnak igei kifejezésétől. Mégis kimutathatni pl. egy

Digitized by Google

ugor **jogo* szót, mely a. m. ‚foly' s annyi is, mint ‚folyó' (finn *joki*, magy. *jó*). Az ilyenek talán egy régibb kor maradványai, melyben a névszó még nem volt képzővel megkülönböztetve az igétől.

A mi nyelvünkben elég gyakori eset, hogy ragos igealakokat használunk névszók gyanánt (l. Névszókul használt igealakok, Nyr. VII.).

Ilyenek pl. *gondolom formán, abban a hiszemben, az ütlek* v. *ütleg*, a *félsz* és a *mersz*, a *tedd-ide tedd-oda ember*, a *térj-meg utcza*, a *betekints* s a *lebujj* stb. V. ö. „*betérjék:* útba eső betérő hely" Szentes Tsz. nagyon *pénzhetnékje* van, Dtúl Nyr. XVIII:91. Kom. m. „Az üres fitogtatásnak, a *tessék-lásséknak* nem barátja" (Berczik).

Vannak aztán igék, melyek ragtalan tőalakjukban vesznek föl névszói jelentést.

Ezek közül némelyek kiválóan egyes szólásokban, névraggal ellátva szerepelnek. Ilyenek:

csalra venni, Gyöngyösi („Mikor leghivebbnek látszik hozzád lenni, mint a Syren, akkor szokott csalra venni" Mur. Vénus III:120. de v. ö. „*csal* udvarbirák" Tinódinál); „*bukra* van (a hordó eleje; de így igen *bukra* lesz: ad lapsum inclinate" Kreszn.; v. ö. *Kerékbuk:* hely Soprony m. Nagy-Czenken MNyszet. IV:405); *akadba* menni Tsz. (akadóba menni — a hálóval); *loppal*, Göcsejben így is: *loppē; okvet nélkül:* okvetetlen Nyr. II:112.

Ezek a szólások hamis analógiák útján is támadhattak, egyesekről legalább ki lehet ezt mutatni.

Loppal pl. voltaképen *lopval* azaz *lopva*, de a göcsejiek a szomszédjaiktól hallott *loppā* alakot nyilván már *-val* ragos főnévnek vették s aztán alakitották át az ő szokásuk szerint ezzé: *loppē* (v. ö. „*tetézzel* adják" CzF. vagyis *tetézve(l)*, s aztán analógiájára: *tetéz-véka*, Kriza). — „*Okvet nélkül*" lehetne talán ebből rövidítve: **okvetet nélkül;* de alkalmasint inkább analógia útján foglalta el az *okvetetlen* helyét, mint *haszon nélkül, rég nélkül* van ezek mellett: *haszontalan, régtelen*. (V. ö. *szüntelen* helyett: „Azért vagyon naponként *szün nélkül*, üntalan a népes bucsujárás" Garay: A. nádor.)

Más képzőtlen főnevek az alanyesetben s különféle viszonyszókkal is járatosak, vagyis egészen úgy szerepelnek, mint akármely más rendes főnév. Ezek közül legközönségesebbek a *fagy* és *zavar* igékkel azonos hangzású *fagy* és *zavar* főnevek (a *húgy* stb. szókról l. a névszókból való igeképzést). Ilyenek továbbá:

szip: esős kút, melyből folyvást foly a víz (Hétfalu) Nyr. III:564. — v. ö. a *szip* igét (a jelentésre nézve v. ö. *szivárvány* NySz.);

Digitized by Google

nyir: „A nád *nyirja:* a nád része, hol lenyiratik, töve, kopója“ MNyszet. IV:242. — csakugyan a *nyír* igéből?

„*Kötöz* ül a hátán: kötözködő kis gyerekre mondják“ (Halas) Nyr. XXII:331.

Motoz esett a fejébe [megbomlott az esze] (Lipcsey Ádámnak egy versében) Nyr. XXII:323.

fa-kúsz, madár, l. Nyr. VII:456. Ar: HátrPr. 378.

Egészen rendes az *-ász, -ész* képzős denominalis igék főnévi használata:

halász(ni) — *a halász, vadász(ni)* — *a vadász* (v. ö. „valami *nyulászó*“ Balassa: Költ. 83), *aranyász(ni)* — *az aranyász* Tsz. — Néha deverbalis igék, különösen gyakorítók is így válnak főnevekké; pl. *merész(ni* NySz.) — *merész, csenevész(ni)* — *csenevész, cserkész(ni)* — *cserkész, fürkész(ni)* — „*fürkész* vizsgálódás“ Noszkó: Virágszótár 328.

Némelyek csak főnévül járatosak, mint *kertész, kanász, juhász, lovász* s azért az *-ász, -ész*-t a főnévképzők közt is meg kell említeni.*

Nem mondhatjuk meg, vajjon a *halász*-féle főnevek kezdettől fogva képzőtlenek voltak-e, vagy pedig volt valamikor képzőjük s aztán idővel elveszett. Így veszett el, mint fogjuk látni, az *eresz, válasz*-féle főnevek igazi képzője, a *-t* (régente *ereszt* v. *ereszet, választ*). — Néha csak véletlenül keletkeznek egyenlő szópárok, melyeknek egyik tagja ige, másika főnév. Pl. a *választ* ige s a régi *választ* főnév nem egymásból lettek, hanem mind a kettő a föltehető **válasz(ni)* igéből: egyik a műveltető képzővel, a másik a főnévképző *-t*-vel (**választ*, mint *vadászat*). A *nyom* igét s a *nyom* főnevet Budenz egy régi **nyol* igéből magyarázza: az igét a momentán *-m*-mel, a másikat avval a főnévképző *-m*-mel, melyet pl. az *álom* s *öröm* szókban is látunk.

-ás, -és.**

Azért teszszük első helyre, mert ez a legközönségesebb deverbális névszóképző. Minden igéből képezhetünk vele főnevet

* De az irodalmi nyelv a *kertész*-ből is, mint a *vadász, halász* igékből, képez elvont főnevet: *kertészet*: így: „kik ifjú korukat *jogászat*tal s a későbbi éveket politizálással tölték“ KeményZs: Élet és irodalom 87. „*jogászati* cursus“ Jókai: A tengerszemű hölgy 15. e. h. jogi v. jogtudományi: „hajdan igen sok *juhászat* volt az országban“ BpHirl. 1893. VII:16. 17. e h. juhtenyésztés. V. ö. még *művészet, bolcseszet* stb.

** Szilasi M. Az *-at, -et* és *-ás, -és* képző. Nyr. IV.

Digitized by Google

(kivéve egy-két hiányos igét, minő pl. *val-*, *jer*), még pedig rendszerint cselekvést jelentő elvont főnevet:

járás, kelés, ülés, évés, aratás, temetés, kunyorálás;
hallgatás, beszélgetés, huzgálás, csuszkálás, dobálás, futkosás, futkározás, legelészés;
vonítás, legyintés, pattanás, köszöntés, üvöltés, szökellés;
keltés, mozgatás, altatás, állítás, halasztás;
sorozás, éneklés, vadászás, kereredés, busulás, javítás;
huzódás, emelkedés, lebocsátkozás, kivonulás;
születés, fogadtatás, meglepetés, összeköttetés (ezek a szenvedőkből képzettek közhasználatban vannak, de különben egészen fölösleges ilyenekben a szenvedő képző, pl. *megválasztatás* és *kinevezteté*s helyett elég a *megválasztás* és *kinevezés*, „a világ *teremtése*“ helyett, mint Geleji Katona akarta, elég „a világ *teremtése*“ stb.; l. Szarvas G: A nyelvigazítók, Nyr. XII.).

Némelykor ható igéből is képezünk ilyen elvont főnevet; pl.

A *láthatás* oly öröme az életnek, a melylyel mintegy egész birtokba fogjuk az addig csak félig birtakat (Kaz: Levelei I: 116). Sok szív örült, mely *láthatásokon* megédenült (Vör: Munk. családi kiad. I: 171). Elhiszem én, és nagy gyönyörűséget lelek annak *hihetésében* (Kaz. id. h. 134). A *gondolkozhatás*, az *érezhetés* tehetségei megmaradtak benne: die fähigkeit zu denken und zu fühlen ist ihm geblieben (Kaz: Reg. 305). — V. ö. más elvont képzővel: *tehetség*, *lehetség*(*-es*).

Nem ritkaság azonban az sem, hogy az *-ás*-képzős szók konkrét jelentést vesznek föl, s ilyenkor legtöbbször a cselekvésnek eredményét jelentik (mint pl. a németben *zeichnung*, *ladung* stb.). Itt meg kell különböztetnünk a tárgyas igék származékait a tárgyatlanokétól: *irás* pl. a mit irnak, *termés* ellenben — a mi terem.

Tárgyas igék származékai:

irás, rovás, vágás, beragás, huzás, ronás, elbeszélés, mondás, végzés, fogás (étel), *aratás, töltés* (gát), *rasalás, fejelés, talpalás, sujtás, boltozás* (boltozat), *pallás* vagyis *padlás*, ez a csikó az én *nevelésem*, „van én nékem szép palotám, csak tavali *zsuppalás* ám“ (*zsuppolás* = szalmafödél, Göcseji Népd. 31).

De elégszer találkozunk tárgyatlan igéknek is efféle származékaival:

szakadás, hasadás, repedés, törés, kelés, pörsenés, hajlás, horpadás, — *termés, származás* („Ez ifjú, bár most megviselt, úgy látszik jó származás“ Rákosi J. Shak. XIII: 91), — *születés* („Erdőháti születés vagyok, uram, ki a tüzet mindig szerettem“ Győry V. Shak. XIII: 254), — *szerződés*.

Nem annyira az eredményt, mint inkább a cselekvésnek tárgyát nevezik meg a *rarrás, kötés, horgolás* szók (hol van

Digitized by Google

a varrásom? stb.), néha az *irás, rajzolás, festés* és más effélék is. — Mondani-valót jelent a *mondás* szó ezekben: Valami mondásom volna tehozzád: habeo tibi aliquid dicere (Helt: UT. Q6). Egy kevés mondásom vagyon hozjád: habeo aliquid adversum te (JordC. 886). — V. ö. *kifogásom* van vmi ellen, *számadásom* van vkivel, *beszédem* van vkivel.

Néha az ilyen eredményt jelentők jelzőkül (melléknévileg) is előkerülnek, pl. *termés-kő, ráadás-név* ‚gúnynév' Tsz. 7. l. — *szokás-mondás* ‚megszokott mondás, közmondás'.

Vannak aztán az *-ás, -és*-képzős főnevek közt olyanok is, melyek eszköz-jelentést vettek föl: *élés* (élelmi szer, v. ö. *élés-kamra*, s másfelől *élet* ugyanebben a jelentésben), *mártás, töltés* (fegyveré).

A cselekvésnek helyét is eszközül fogja föl nyelvünk (v. ö. *ülő-hely* mint *főző-kanál, temető* mint *cső*, l. az *-ó, -ő* képzőt): *ülés, állás, lakás, szállás,* — megyei *járás,* — *be-, ki-, föl-, le-járás* (nem *menet*), *nyilás* (v. ö. fönt *szakadás* stb.), — *Tisza-hajlás* (*tiszahajlási csárda* Czibakháza vidékén).

Van úgy, hogy egyazon szóban kétszer is előkerül az *-ás, -és*: *ülésezés, elszállásolás, kifogásolás, befolyásolás* (v. ö. Zolnai: Elemismétlődés, Hunfalvy-Album).

A mi e képzőnek alakját és eredetét illeti, jelentős körülmény, hogy az *i*-ző nyelvjárások *-és* helyett *-ís*-t ejtenek: *heverís, kilís* (*kelés*) stb. Ez arra mutat, hogy az *é, i*-s diftongusból lett s az *-és* eredetileg **-ëis, -ëjs* volt. Budenz úgy véli, hogy e képzőnknek első tagja az ugor *-j*, toldaléka pedig, az *-s*, az ugor *-ks* kicsinyítő képző képviselője, az egész tehát elemeire nézve azonos a finn *-jaise, -jäise* képzővel: *hauta-jaise-t — temet-és, risti-äise-t — keresztel-és* (*kuuliaise*: szófogadó, *alkajaise*: kezdő stb.).

Az még kérdés, vajjon az a nyelvemlékekben előkerülő *-áss, -ess*, melyre Budenz hivatkozik (Alaktan 201), nem pusztán irásbeli sajátság-e.

Budenz szerint „azonos változatnak látszik még *-ács* ebben: *forgács, fargács* ‚span, splitter' a *farag* ‚schnitzen' ige mellett (v. ö. *cs* mint diminutiv képző: *köröcs* . .): de az is lehet, hogy előző *-ánes*-ből gyengült el az *-ács*, v. ö. *szilács* ‚span' mellett *szilány* és a *szilánesol* denom. igét (Kriza)". — *Szilács* járatos pl. Gömörben, de máshol *szíács, szijács, szicács* a vágást jelentő **szil-* igéből, v. ö. *szalu,*

Digitized by Google

sziju v. *szíj*, *sziat* ‚szelet' (Balaton vid.) stb. — Az ormánsági *hókács* is a. m. forgács Nyr. III:182. — Minthogy azonban ezek mind vágás által keletkezett részeket jelentenek, igen valószinű, hogy a szláv eredetű *szikács* mintájára alakították át a képzőjüket (l. a Szóképzés bevezetését — l.).

A régi nyelvben van egy pár szó, mely szükség nélkül vette föl az *-ás*, *-és* képzőt, bizonyára két-két rokonértelmű alaknak összezavarásával: *hozatalás* LevT. I:171. — *hozatal* + *hozás*; — *vitelés* (*vytelees* ÉrdyC. 480b. 489. *ky witeles* PeerC. 142) = *vitel* + *vivés* (v. ö. *fel vytelet* ÉrdyC. 480b); — *kérelmés* LobkC. 13. 175. 187. 339. stb. l. NySz. *kérelem* + *kérés* (vagy *kérelem* + *kéremés*; a LobkC.-ben pl. vegyest fordul elő a *kérelmés* s a *kéremés*, az utóbbi pl. 111. 292. 340).

-más, -més.

Ez csak korlátozott számú főnévben fordul elő, s közülök ma csak a következők közkeletüek: *látomás*, *hallomás*, *tudomás*, *vallomás*, *áldomás*, *állomás* (*kiállomás* is, l. Tsz.). A codexekben közönséges a *kéremés* (még Pázmánynál is) és a *lelemés* (még a XVII. sz. közepén is előkerül). A *halomás* előkerül a JordC.-ben és Szalárdinál, említve van az előbbiek mellett MNyszet. IV:406., de Arany is használja Tsz. III:13. *Hagyomás*: jussum, mandatum Beregsz: Dissert. 100. 111. s többféle jelentéssel a NySz.-ban. Dunán túl hallotta Kreszneries ezt: *toldomás* ‚a mit hozatnak, ha elfogy a valló bor'. Más népnyelvi adatok: *férges-ima-hallomás*, egy tréfás udvarhelyi versben, l. Tsz. *szökemés*, Fertő mell. MNyszet. IV:406. — A *látomás* különösen gyakori ebben a módhatározóban: *szemlátomást*. Ehhez hasonló ez a hétfalusi kifejezés: *futmást* ‚futvást' Nyr. V:330.

Ma e szókban a *-más*, *-més*-t egységes képzőnek érezzük, de világos, hogy két elemből alakult s ezek közül a második az előbb tárgyalt *-ás*, *-és* képző. Az első elemben Budenz a momentán *m*-et látja (v. ö. *alkom-odik* v. *alkony-odik*, *terém*, *köszön* stb. l. Ugor Alaktan 222), s ez csakugyan nagyon valószinű, sőt jóformán bizonyos, mert hiszen az *-ás*, *-és* előtti alapszónak okvetetlen igének kellett lenni. A *látomás*, *hallomás*, *kéremés*, *áldomás* bizonyára olyan korban keletkeztek, mikor a mom. *-m* még élő képző volt, tehát még használatban lehettek a **látom-(ni)*, **hallom-(ni)* stb. igék.

Digitized by Google

-at, -et.

Ennek is — mint az *-ás, -és*-nek — különféle jelentései vannak, s köztük gyakori az elvont jelentés is. De még ilyenkor is van különbség a két képző használata közt; míg ugyanis az *-ás, -és* képzős főnév a folyamatban levő cselekvést jelöli, addig az *-at, -et*-képzős a cselekvést mint valami egységes, teljes egészet fejezi ki. Míg pl. a *halászás* v. *szolgálás* az illető időben épen folyó cselekvést nevezik meg, addig a *halászat* v. *szolgálat* e cselekvéseknek egészét s e foglalkozásoknak mintegy teljes foglalatát állítják lelki szemünk elé. V. ö. még: *cselekvés* és *cselekedet, fordulás* és *fordulat, készülés* és *készület* stb., melyek mind nem egyértékűek. Innen van, hogy pl. gyakorító, folytonosságot jelentő igékből nem szoktunk *-at, -et*-végű főnevet *képezni* (pl. nem *dobálat, csuszkálat, futkosat,* hanem *dobálás, csuszkálás, futkosás*), ellenben mozzanatos igékből igen: *mozzanat, fuvallat, tekintet, tapintat.*

Más példák: *élet, járat, menet,* (*lég-*)*vonat* v. *huzat, szünet, borulat, indulat, mozdulat, fordulat, becsület, tisztelet, bánat, eszmélet, napkelet, napnyugat*(*kor*)*, igyekezet, kárhozat, vadászat, solymászat, enyészet, tengészet* (s így *kertészet,* l. fönt a képző nélküli főnevekről szóló szakaszt). — *be-, ki-, föl-, le-jövet* és *-menet,* — fülem *hallatára.*

A mai nyelvben s kivált a népnyelvben korlátolt számmal járatosak az efféle főnevek, de régente, legalább egyes nyelvjárásokban, ép oly közönséges volt, mint az *-ás, -és,* sőt ennek egészen egyértékűje volt. A Bécsi, Müncheni, Apor, Lobkowitz codexekben számtalanszor találkozunk vele:

születet MünchC., *teremtet* ‚teremtés' LobkC. 2. *sietet* 217. *mivelkődet* 43. 46. *meg gondolat* 38. *meg bóchrlet* 139. stb. stb. — Jeruzsálem *pusztulata* RMK. VI:33. *megütközet* ‚megütközés, ütközet' KCsipk: Példb. XXI:31. — *naptámadat, napenyészet, napszállat előtt, napleszállat tájban* NySz.

A mai nyelvjárásokban is előfordulnak egyes ilyen kifejezések, a nélkül, hogy az irodalmi nyelvben használatosak volnának:

sivat ‚vészkiabálás' Háromszék, MNyszet. VI:348. *szakadat* ‚szünet', pl. nincs szakadatja, u. o. 349. *eset* ‚esés' Örség, l. Nyr. IV:426. *huzat:* „mére van ennek a fának a huzattya? súlya" Somogy, III:141.

A nép leginkább olyankor kedveli e kifejezésmódot, mikor valaminek a megtörténte jelölheti meg az időpontot:

Digitized by Google

„zsendületkor: búzaszemzéskor?“ Háromsz. MNyszet. VI:356. *kepehordat* Göcsej, Nyr. II:87. Göcsejben az ilyenek Kardos A. szerint is „nem annyira a cselekvés[nek], mint a cselekvés idejének megjelölésére szolgálnak, éppen úgy, mint a köznyelvi *szüret* és a baranya-vidéki *szőlő-metet;* tehát *takaratkor, kaszálatkor, porhálatkor, vetetkor*“ (Budenz-Album 161); „éppen *naphaladatkor* értünk oda“ Nyr. XIV:527. — „még *lámpagyujtat* előtt siettek fölkeresni a rendőrfőnököt“ Jók: RRáby. III:35. — *vetet-üdü* ‚vetés ideje‘ l. Nyr. VI:62.

Elavult alapszóból vannak képezve: *bocsánat* s a KeszthC. és KulcsC.-beli *ijenet.* Ezek mellett előfordul nyelvemlékeinkben a *bocsánandó bűn* s az *ijenő.* Ilyen Kazinczynál a *borzanat* (Munk. VI:101), melynek talán a *rettenet* szolgált mintául. (Az alábbi rovatba való *daganat* — mely mellett a codexekben *dagonag* is van, de az alapszavuk nincs kimutatva — továbbá *sziat* és *felekezet.*)

Az *-at, -et* képző első jelentéséhez még közelebb áll a konkrét jelentés, mint az *-ás, -és*-éhez, különösen az eredmény vagy tárgy jelentés. Példák:

falat, szelet, sziat (a m. szelet, v. ö. *sziács* stb. fönt az *-ás, -és* vége felé), *csipet, sütet* („egy sütetből elég egy lepény“), *főzet, rovat, lövet, veret* (*rézveretü* kés, „egy rézveretes öreg kés“ Jók: Hétközn. II:45), *fogat* (kocsi-ló és *térfogat*), *varrat, fonat, vonat* (vasúti *vonat, kivonat*), *füzet, mondat, érzet, jegyzet, végzet, szerzet, nemzet* stb. *„vetet:* rendesen 8—10 kenyér, a melyet a kemenczébe egyszerre vetnek be“ Répcze vid. Nyr. XX:411. „egy *vetet* ruha egy öltő ruha“ Göcsej, Budenz-Album 161. — *látatja* van vminek (*láttat* Répcze vid. Nyr. XX:411):

ki-rak-at:

dolgozat, tisztázat, intézet, áldozat, emelet (ebben már elhomályosult az alapszó), *viselet, másolat, rajzolat, karczolat, ítélet, izenet, kívánat, érzéklet, elmélet:*

határozat, gyülekezet, felekezet (ennek elavult az alapszava: *felekezik,* l. NySz.).

Tárgyatlan igékből itt kevés eredményjelentő főnév van (v. ö. az *-ás -és* alatt a *szakadás*-féléket):

menet, tünet: — „*folyat* a göcsejiek nyelvén folyó, élő vizet jelent az álló, a holt viz ellenében“ Budenz-Album 161. — *feszület, változat,* — *daganat* (l. fönt).

Itt is találkozunk az eredményt jelentőknek jelzői használatával. Itt azonban a jelző viszony nem a rendes melléknévi, hanem mértéket jelöl (mint pl. az ilyenekben: *egy véka kenyér, egy pohár bor, egy mérő bab*). Pl.

egy falat kenyér, — *egy sütet kenyér; sütet liszt* Nyr. XX:411. — „hej, ha volna itt *egy füzet makka* olyan tojáshéjnyi apró török

Digitized by Google

findsában" Mikszáth: Almanach I. évf. 79. „kerítsen vacsorára *egy főzet halat*" Radó: Robinson X:18. — „*egy dugat füteni-való*" Szana T. Koszorú-ja III:343. — „*egy lövet puskapor*" PHirlap 1886. 141. vcz.

Az eszköz-jelentés itt sem igen gyakori: *kenet, élet* ‚élelem, gabona', *huzat* (pl. párnáé), *öltözet, ruházat, fegyverzet, markolat*, (*födözet*).

A cselekvésnek helyét jelentik:

be-, ki-, föl-, le-járat (nem *-mënet*), — *terület, kerület* (v. ö. *járás*), — *hajlat:* „*Tiszahajlatba* vagyon egy szép csárda" Hont m. Nyr. V:335. — *nyilat:* „a titkos völgynyilatnál mi vár, mi von?" Vör: Munk. csal. kiad. I:57. „ki a folyosó-nyilatnál álla" Bajza II:160. „völgy nyilatában, hol Devon halkan önti habjait" Szász K: Műford. I:352.

Ennek a képzőnek majdnem állandó az *-at, -et* alakja, de egyesekben a nyilt magánhangzó helyett mégis zártabbat találunk. A mai köznyelv is *o*-val ejti ezeket: *nyugot* (de *nyugat* is) és *állapot*. *Nyugot* a *nyugor-* igetőből lehet képezve s tán inkább az alábbi egyszerű *-t* alá volna sorolható; az *állapot* pedig régi nyelvemlékeinkben mindig *állapat*-nak van irva, s az *o* talán az *állapodik, állapodás* alakok analógiájára került bele. De van még Göcsejben a *csipet*, ill. **csipat* helyett *csipot* (Lugosi); így *csipotka* ‚csipetke' (és ‚csipëdtke,' - tészta) Gömörben. Továbbá Háromszékben *állopot* mellett *szovalot* is, MNyszet. VI:214.211. Ilyenek még régibb forrásokban: „*coronázot* után" Helt: Krón. 188. *szolgálot* Szeg: Aqu. 31. *folyamotjakor* Fal: UE. 59. max. Végre a HB.-ben *kinzotviatul* s a KT.-ben *mogzot* (de uo. *tamadat, aradat*).

A HB.-beli *kinzotviatul* alkalmasint így ejtődött: *kínzotujátúl* (így olvassák Balassa és Budenz Alakt. 224), mert a személyrag a korban rendesen csak magánhangzó után van *j*-vel, s akkor e ragtalan alak így hangozhatott: *kínzotu*. De van a HB-ben két példa, melyet *v* mássalhangzóval olvasunk: *intetvinec intëtvínek* és *ildetvitul ildëtvítúl* (‚intésének' és ‚üldözésétől'); azonkívül a Königsb. Töredékben: *kezdetvitul kezdëtvítúl*. Alanyesetük ezeknek is így lehetett: *intëtü, ildëtü, kezdëtü*. Hogy ennek a képzőnek csakugyan volt *v* eleme, kétségtelenné teszi a *hitës-társ* mellett maiglan fönmaradt *hitvës* (főneve **hitü* lehetett és pl. tárgyesete **hitvët*). Szintén a *tv* nyomát láthatni ebben a közönséges kiejtésben: *hallattára* (így pl. Batsányinál is

Digitized by Google

Költ.[2] 58), ámbár itt a *tt* a *láttára* utánzása is lehet. BUDENZ még az ÉrdyC. *csudálatus, választatus*-féle alakjaiban is azt a régi *u* hangot látja Alakt. 224.

Képzőnknek eredetéről BUDENZ azt tartja, hogy a *-v* volt az igazi névszóképző = ugor *-b*, finn *-va, -vä*, m. *-ó, -ő* e h. *-ov, -öv* stb., a megelőző *-at, -et* pedig még igeképző volt, mely azonos a hasonló momentán képzővel (*sirat, vezet, szeret;* Alakt. 224). E szerint elemeinek értékére nézve hasonlít a *-más, -més* képzőhöz; l. fönt.

Néhány példában az *-at, -et* helyett *-át, -ét* van. Így különösen a *fuját* szó van nagyon elterjedve ‚fujat, hófuvat' értelmében Nyr. III:183. X:475. *hófuát* Répcze vid. uo. XX:411. Ilyen az udvarhelymegyei „*szakadát* erdő" Egyh. Lapok 1867:499. *szakadát*, szántóföld neve Nyr. I:427. II:45. V. ö. még *rovátkok, rovátkol*, „anschnitt: *rovátk*" Márton: Német szót. (A SándorC.-ben Aan *yelőneet, nemzeeth, zerzeetős*, a PeerC.-ben *elét, zerétét* — élet, szeretet, l. Simonyi: Tanulmányok 27).

BUDENZ szerint ez az *-át* az *-at*-hoz ép úgy viszonylik mint a *bocsát* ige képzője az említett *sirat*-féle igékéhez (s ő melléjük állíthatta volna — mert szerinte a le-*süt* igéből származik — a *sötét* szót is, melynek képzőjét másképp magyarázta, Alakt. 200). Azonban, hogy képzőnk azelőtt *-át, -ét* lett volna, azt kétessé teszi a HB.-beli *kinzote-* *o*-ja. A codexekből idézett példákban úgy sem bizonyos, vajjon az *ee* csakugyan hosszú hangot jelöl-e; a *fuját, szakadát, rovátk* főnevek pedig talán a velük egyértékű *fujás, szakadás, rovás* főnevekből vették át az *á* hangot. V. ö. fönt a *hozatalás, kérelmés*-féle keverék alakokat.

-t.

Többnyire elvontan a cselekvést jelenti, de úgy mint valami teljes egészet, pl. *hít* v. *hűt* (v. ö. *hívés, elhívés*), *lét*, le-*tét*, „sebesebb alá-*jöte*, hogysem fel-*mente*" Pázm: Préd. 323. és „nem egészen tiszta dolog az én ide*jöttem*" Győry V. Havi Szemle I:49. — néha pedig a cselekvésnek eredményét vagy tárgyát jelöli: *tét* (*jöté*) és *tett, ét* („éte bére", étvágy, étlap), *it* („se éte, se ita"), szép asszony *főzte*.

Ez a képző tehát jelentésére nézve egészen hangzására

Digitized by Google

nézve is nagyon hasonlít az előbbi *-at, -et* képzőhöz, alkalmasint azonos eredetű vele s a két alak úgy viszonylik egymáshoz, mint a műveltető igék *-t* és *-at*, *-et* képzője. Eddig is már többen azonosították, pl. BEREGSZÁSZI, Zeitschrift für Ungarn IV:96. s BUDENZ is az *élet*, **holat*, *mënet* összevont alakját látja ezekben: *mind-éltig, éltës, holtig, holtomig, mentében* stb. A **holat, kínzat*, mint láttuk, **holot* és **kínzotu* volt valaha, s a **holot*-hoz a *holt-ig* úgy viszonylik, mint a *bokor*-hoz a *bokros* stb.

A két képzőnek azonos-volta mellett föl lehetne hozni az ilyen váltakozásokat is: *életëm—éltëm, fülem hallatára—szemem láttára, szégyelletemben—szégyelltemben*, népek *enyészete*—népeknek *enyészte*, „embereknek *utalatya*:“ opprobrium hominum KulcsC. 40. — „embereknek *utalta*“ DöbrC. 14. Költőknél elégszer találkozunk effélékkel: „*Távozatod*, könnytűl ázva, kisérte szemem“ Vitk: Munk. I:99. e h. *távoztod(at)*. „Madár is ha kalit *nyilatán* kiszállhat“ Főv. Lapok XV:1163. e h. *nyiltán, kinyiltakor*.

De legtöbbet bizonyít a már említett *hitres* alak, ha egybevetjük az *intetv*-féle alakokkal.

Mindazonáltal mai nyelvérzékünkre nézve egészen külön képző a puszta *-t*, úgy hogy a legtöbb esetben nem tehetjük helyébe az *-at*, *-et*-et. Nem mondjuk: *távozatodkor* könnybe lábadt a szemem; a kalitka *kinyilatakor* elszállt a madár; a nap *fölkeletekor, lenyugatakor;* a Duna *menetében* v. *lefolyatában; nevetetében*, — hanem csak *távoztodkor* stb.

A külön fejlődésnek az az oka, hogy ez a rövidebb forma csak bizonyos helyzetekben, fordulatokban állapodott meg: jelesen majdnem mindig csak magánhangzós ragok vagy képzők előtt használjuk, pl. *virradtig* — ellenben *virradat*, hosszú *éltű* és *éltës* — ellenben *élet*. A *-t*-képzős főnevek tehát jobbára az úgynevezett h i á n y o s főnevek közé tartoznak, és ZOLNAI Gy. is tárgyalta őket a többi magyar defectivumok közt. Philol. Közl. 1891.

A *-t* képző után leggyakrabban s z e m é l y r a g s erre még valamely határozói rag következik, úgy hogy az egész szó személyragos (többnyire időhatározó) gerundiumkép szerepel; pl.

„*allomban* mint óhassam magam?“ RMK. IV:226. „*fektében, alttában, alttétében, áttában*“ Beregszászi, Zeitschr. für Ungarn IV:96. „ki festette le valaha a hajnalcsillagot *ragyogtában*?“ Jókai: Vadon

Digitized by Google

Vir. 188. „azon *reptében*“: da er einmal vorüberflog, Kónyi: Hajós 38. — „sirva borulnék nyakába kocsiról *leszálltakor*“ Kovács: Fars. Kaland 72. *napkeltekor* Ar: Az új gör. dalnok — „harmat *szárattyán*“ vagyis *száradtán*: harmat száradtakor, reggel Nyr. IX:567. — „vér *folytáig* ostoroztatál“ ThewrC. 192. „tied leszek koporsóm *bezártáig*“ Népdal; — „kellemetes dolgok, miknek látására [v. *láttára*] és *ízleltére* J. orditani kezdett, hogy . .“ Jókai: Fehér Rózsa 15. „*hívtotokra* nem mehetünk el mi“ SzászK: Álmos 60. — „iparkodik urát *süllyedtéből* felemelni“ KisfK: VígBesz. 10. — „a bűbájos szemekbe sovár vágygyal néz szüntelen, *néztével* nem telik be“ SzászK: Ford. 196.

Személyraggal és tárgyraggal különösen a XV. XVI. században fordul elő gyakran: „*koldóltomat* átallom“ MünchC. „az mi itt való *ültünket* nem restellenéjek“ LevT. I:39. (v. ö. *koldulni* átallok, *ülni* nem restellnénk); „meguná a béka *laktát* a tóba“ Pesti Meséi, Toldy kiad. 126. De újabb iróknál is: „hogy *voltát* érezze, annyira viheted“ Ányos 71. „örömmel lesé a vetések *tenyésztét*“ KisfK: Barátság és szerelem II. „állva perzsa sír felett nem hittem szolga *létemet*“ Ar: Az új-görög dalnok; stb.

Pusztán személyraggal már nem oly gyakori, de azért nem ritka: *nap kelte, nap nyugta, nap lemente, virradta*; nincs *nyugtom* tőle; „sebesebb *alá-jőte*, hogysem *felmente*“ a nyilnak, Pázm: Préd. 323. „Juliska *főzte* nagy becsületet vallott“ Havi Szemle I:59. „ha van *érték* rá:“ érkezésük, ráérésük Nyr. IX:137. *léptei, lépteink* stb.

A személyrag után képző következik ezekben: nincs *jártányi* ereje; *fontányi* szösz (a mennyiből fonhatna), l. NySz.

Személyrag nélkül sokkal ritkábban fordulnak elő e *t*-képzős főnevek, s még akkor is érezhető néha a birtokviszony, jelesen az ilyen összetételekben:

Naplement előtt félórával ki volt vágva a jég (Baksay: Gyalogösvény II:27). Elindulnak *napfelkölt* után (u. o. 268). Ha elmaradánnak dél, észak, *naptámadt* (SzászK: Álmos 158). *Napkelttől lementig* (u. o. 163). Itt a nap száll keletre, nem mint máshol *naplementre* (Ar: Rege a csod.).

Ezek nyilván analógia útján támadtak a *nap lemente* stb. kapcsolatokból, még pedig a következő arány alapján: *nap fénye : nap-fény = nap lemente : nap-lement* stb.

De vannak más személyragtalan alakok, melyek nem analógia, hanem egyszerűen rövidülés útján támadtak, úgy mint a személyragosak.

Így mindenek előtt az *-ig*-ragosak: *éltig* (e h. **élétig*, l. NySz.), *mind-éltig* (ma *mindétig, mindég, mindig*), *holtig, fogytig*,

Digitized by Google

körömszakadtig; „sietnünk kell, hogy *virradtig* legalább a vizen túl legyünk“ Bajza II:96. „fél óra *mulattig*, vagy mulatság alatt, a császár adóját mindjárt meghozzátok“ KecskTört. II:427. — Érdekes, hogy a zürjén nyelvben van egy egészen hasonló gerundium: *kult-öʒ* holt-ig, *jugdît-öʒ* virradtig stb. Budenz: Alaktan 224.

Itt említendő a *-ton, -tën, -tön* végű gerundium: *nyugton, bizton, folyton, menten, rögtön; folyton foly, üztön üz* stb. l. MHat. (v. ö. minden *léptën*-nyomon.)

Ritkább a személyragtalan tárgyeset: *éltët* adni vkinek; egy *tapodtat* sem megyek innen (v. ö. „innen egy *tapodást* sem mennek“ Kovács P: Fars. Kaland 22. „egy *tapot* se mégy“ Ar:Arist. II:365). — Többesben: *lépteket* hallok; s tárgyrag nélkül is: *léptek* hallatszanak.

Néha más képzők is következnek a *-t* után. Példák:

virradti: „vakítva gyúl ki a *viradti* tűz“ Délib. Hőse 157.

éltës, biztos, „*nyugtos* öledben“ Vör. — (nem bizonyos, vajjon ide tartoznak-e a *resztës, nyertës, győztes*-féle melléknevek, mert ezek lehetnek a *reszett, nyert, győzött* igenevek származékai);

rövid-*éltü*, újabb-*keltü*, — könnyü-*léptü*, sebes-*röptü* nyil (v. ö. *röptön*-röpül Vitk: Munk. I:49. és *röptében*), — „könnyü *iramtu* kopó“ Garay: Az ingoványi csata.

Pusztán, magában, minden rag és továbbképző nélkül csak kivételesen fordul elő a *-t* egy-két irónál: „a *viradt* nincs távol“ Szász K: Almos 168. „a mi ily merész *röpt'* következtében történt“ Tudománytár 1841. VIII:300.'

-alom, -elëm.

Ez a képző is rendszerint az elvont cselekvést jelenti: *félelem, kérelem, szidalom* (népny. inkább *kérés, szidás*), *ártalom, bántalom,* (*bántás, bántódás*), *számalom, rágalom* (v. ö. ember*rágás*, Medgyesi stb. l. NySz.), *türelem, győzelem,* (*védelem, adalom* l. NySz.) *fáradalom, ijedelem, áradalmasz* áradozó beszédü (Alföld) Tsz.

Újabb irodalmi szók: *bazgalom, forgalom, mozgalom, izgalom,* (v. ö. *izog*-mozog, *izgat*), *érzelem, sejtelem, tudalom, vonzalom* (tulajdk. vonzás, de a. m. vonzódás), *vágyalom* Vör. csal. kiad. II:400, — *gerjedelem, szenvedelem, kívánalom, kereskedelem.*

Hatalom potestas, *értelem* intelligentia — ezek elvont tulajdonság jelentését vették föl, de eredetileg szintén hatást (tehetést) és értést fejeztek ki.

Jutalom konkrét szó s a cselekvésnek eredményét jelöli. Hasonló a *tartalom.*

Digitized by Google

Élelem eszköz-jelentést vett föl, mint *élés, élet, eledel.*

Elavult, elveszett alapszókból valók:

irgalom (v. ö. *iorgossun* HB.), *szerelem* (v. ö. *szeret), — sérelem* (v. ö. *sért, sérüszik* NySz.; *sér* ige csak Gyöngyösinél), — *fertelem* (*fertelmes,* v. ö. *fertő*), — *kegyelem* (a HB.-ben *kegilm* vagyis *këgyilm* s ugyanott *këgyid-* ige: *kegiggen;* v. ö. *kegyes;* a *kegy* főnév csak a nyelvújítás óta). — *Figyelem* nincs Faludi előtt (csak *figyelmezés* stb.), még kevésbbé *figyel* ige.

Az *-alom, -elëm* kezdőhangja ma állandó nyilt *a, e;* így volt már a codexek korában *hatalom, kérelëm* vagy *hatalm, kérelm,* de akkor volt még egy-két kivétel, nevezetesen *nyugolm* és *alkolm* (*alkolmas*), pl. *nyugolmaba* GömC. 203. *alkolmas* 142. 300., de különben u. o. mindig *a.* Az *alkolm*-ból magyarázódik az *alkum* v. *ókum* szó, mely Baranyában alkut jelent, l. Tsz. (az *alkalom* régebben is jelentett megalkuvást, szerződést, l. NySz.).

A HB. korában az *a, e* helyén *o, ë* állott s ez természetesen kötőhangzó volt, ill. a teljes tő véghangja: *hot-o-lm*, **szid-o-lm*, **fél-ë-lm*, **kér-ë-lm.* Ellenben az imént említett kivételek a HB. szerint *u*-val hangzottak: *nugulm-* vagyis *nyúgulm* és **olkulm.* S itt már rámutathatunk e kivételeknek okára is: alapul ugyanis a *v*-hangú *nyúgov-* v. *nyúguv-* és *olkuv*-igetők szolgáltak (v. ö. *nyúgovék, alkuvás*), s a *v* nyomát látjuk ama kivételes zártabb magánhangzóban. — A HB. *kegilm* alakjáról már fönt szóltunk.

A mai *-alom, -elëm* helyett a régibb codexekben mindig *-alm, -elm* van (EhrC., BécsiC., MünchC., WinklC., sőt még DebrC., VirgC., TelC. stb.): *siralm, szerelm, hatalm, félelm.* Így a ragok előtt is, még ha ezek mássalhangzón kezdődnek is: *iutalmeerth, siralmnak* WinklC., *feiedelmkednec* BécsiC., *syralmban* CornC., *siralmal* ‚siralommal' PeerC. 29. stb. l. NySz.

Az *-alm* a ragtalan formában s mássalhangzók előtt némely codexekben *-am*-má rövidül: *siramban* WinklC. 158., *siramrol* DebrC. 386. 416., *nyugomnak* VirgC. 61., *nugom* NádC. 542. stb. (Magánhangzó előtt kétes: „gyakorolvan syralmaknak bevseges *syramyt*" MargL. 83. talán hibásan e h. *syralmyt.** De a karancsvidéki palóczok mondják *jutamos* e h. *jutalmas.*

* A *siram*-ot azelőtt hibásan *sirám*-nak olvasták (talán mert *hullám, villám* van) s ezt az alakot aztán újabb költőink is használták: „Nem képesek bajón segítni a sirámok, melyeket jó anyja sír" Czuczor Költ. I. 164 „Sirámok" költemények Vajda Jánostól.

Digitized by Google

Az *-alom* képzőnek *-m*-je kétségkívül az általános ugor *-m*, melynek Budenz említette példáin kívül biztos magyar példák: *öröm*, v. ö. *örül, örvend; szëmérëm*, v. ö. *szemérli* magát: szégyenli magát, Csallóköz Nyr. I:332. (de itt az ige talán csak a *szégyenli* mintájára keletkezett); *hullám*, v. ö. *hull.*

A *hullám á*-jában bizonyára a gyakorító *-ál, -ász* képzőbokrok előrésze lappang, t. i. az ugor frequentativ *-j* képző. Hasonlókép igeképzőnek tekinthetjük még az *-alom* első felét: v. ö. *fuvalom* mellett *fuvall, fájdalom* mellett *fájdal* NySz., *tilalom* mellett *tilal* („A magistratus keményen *tilalja* a királyra [?], hogy a vár alatt levő gáton felyül senki is ne merészeljen halászozni. Ezen kívül újonnan *tilalmazza* Tarcza vizét" Nagy-Sáros városa 1667-i szabályzataiból. Hazánk s a külföld 1865. 811). V. ö. még *kérelem — kérel, hatalom — hatol; figyelem*-ből a *figyel* igét csak a XIX. században vonták el iróink. Lehetett régente több ilyen szópár is, de utóbb a *kérelem, tilalom*-féle alakokban, mivel a nyelvérzék a képzőtlen *kér, til-* (*tilos, tilt*) szókhoz fűzhette őket, az *-alom, -elem* egységes képzővé vált s analógiájukra mind több és több ilyen főnév keletkezett.

Érdekes véletlen, hogy a mi *-alom, -elëm* képzőnkkel azonos elemekből ugyancsak az imént tárgyalt módon keletkezik újabban egy finn képző: *-elma, elmä.* A *näyttä-* ‚mutat' igének gyakorítója *näyttele-* ‚mutogat, előad', s ebből a rendes *-ma, -mä* főnévképzővel *näytelmä* ‚(előadás) színdarab'. Minthogy azonban az ilyen főneveket a nyelvérzék a *-le* nélküli *näyttä*-féle igékkel is társíthatja, az *-elma, -elmä* már lassanként egységes képzővé válik.

Az *-al, -el* előtt is van még egy igeképző ebben a két szóban: *ótalom* (sőt *óltalom*) az *ó, óv* igéből, és *tételm-* (EhrC. 74. 148) a *tëv-, tësz* igéből; v. ö. *tétemény* stb. a *-mány, -mény* képző tárgyalásában.

-dalom, -delëm.

Jelentése teljesen megegyezik az *-alom, -elëm* képző fő jelentésével s azért sok esetben váltakoznak is egymással:

bizodalom és *bizalom, gyözedelem* és *gyözelem, türedelem* (régebben, így meg KisfS: Kesergő szer. XIX. ének, TudGyüjt. 1836. V:91. stb.) és *türelem, anadalom* (régi) és *anadalom, gyötredelem* (Born.)

Digitized by Google

és *gyötrelem*, *fuvodalom* (Arany csal. kiad. II:292) és *fuvalom*, *nyugodalom* és *nyugalom*, *borzadalom* és *borzalom*.

Más példák, melyekben az *-alom*, *-elëm* alak nem használatos:

késedelem, *veszedelem*, *lakodalom* (tkp. lakozás, lakmározás), *töredelem*, *illedelem* (így pl. Kemény Zs. „Erény és *illem*" cz. munkájában 29), — *viadalom* (Gyöngy: MV. III:288. Vör. csal. kiad. II:415. *diadalom* KisfS: Kesergő szer. XIX. ének; — *szegedelem* és *szegödelem:* fragilitas, jactura ÉrdyC. l. NySz. — *zugodalom:* panasz, zúgás, Háromszék MNyszet. VI:355. *verödelëm* Udvarh. Nyr. VI:466.

Konkrét jelentésüek: *pökedelem*, *irodalom*, *álladalom*, *birodalom*, *lakodalom* (lakás, lakóhely, l. NySz.).

Elavult alapszóból talán csak ez az egy van: *segëdelëm*, v. ö. *segít*, *segéd*, *segéll*.

A *-dalom*, *-delëm* képző előtt mindig van kötőhangzó (mely majd *o*, *ë* majd *a*, *e*); e nélkül csak a *fáj-dalom*-ban találjuk, de a WinklC. egy helyén ez is így van írva: *fayadalmath* 208.

E képzőnek utórészében ugyanolyan változatok fordulnak elő, mint az *-alom*, *-elëm* képzőében, pl. *lakodalm*, *nyugodalmnak*, *vezedelmtheel* stb. WinklC. *nyugodamba* VirgC. 9.

Ez a képző ép úgy keletkezhetett a rövidebb *-alom*-ból, mint emez az *-m*-ből, vagyis először olyan szókban lépett föl ez a képzés, melyekben a *-d* még külön igeképző volt, pl. *rí*, *riad—riadalom; dív(ik), diad*—diadalom; ill(ik), illed—illedelem; nyugov, nyugod(ik)—nyugodalom; agg, aggód(ik)—*aggódalom? aggodalom; pök(ik), pököd—pöködelem, pökedelem.* Utóbb az ilyenek mintájára új képzések keletkeztek a *-dalom*, *-delëm*-mel, mert ez már egységes képzőnek látszott.

Egyes *-dalom*, *-delëm* végüek még az egyszerű *-m*-mel lehettek képezve *-dal*, *-del* végű gyakorítókból: v. ö. a *fájdalom* szót a *fájdal* ige mellett (l. NySz.; v. ö. még *töredelem: tördel*, *szegedelem: szegdel*).

Néha névszókhoz járult a *-dalom* képző. A legrégibb példák *fejedelem* és *hiedelem* (a codexekben ‚hűsítés, üdülés' értelmében, a *hives* és *hűleg* alapszavából); ezeknek kétes a magyarázata. Már a *sokadalom* s az újabb *urodalom* nyilván a velük rokonértelmű *lakadalom* és *birodalom* hatása alatt keletkeztek.

* V. ö. *díjjanyn azaz díjjadni* kezdettek a vetesek. Göcsej. TudGyűjt.

Digitized by Google

-aj, -ej.

Elvontan a cselekvést fejezik ki — még pedig mindig valami hangnak az előidézését — az ilyenek: *kaczaj, moraj, robaj, zörej, dörej* stb. (leginkább *b* és *r* hangú igékből) — rendszerint *-g*-képzős gyakorítók mellett: *kaczag, morog, robog, zörög, dörög* stb. — Ezek közül az irodalmi nyelvben régebben csak a *kaczaj* volt általános használatú, a többit a XIX. században kapták föl. Emezeket a népnyelvben leginkább a nyugati nyelvjárásterületen észlelték; „Őrségben az *-aj, -ej* kedvencz szóképző" (MNyelvészet. V:131).

Kaczaj ‚kaczagás' MA. Pázm. stb. Tsz.

zuhaj ‚zuhogás' Com: Jan. 10. Pós: Igazs. 358. Telek: FLél. 191. Gvad: VLev. 65. Kr. Őrség MNyszet. id. h.

röhej (röhögés, v. ö. *kaczaj*) Jók: RRáby. II:135. Jók: Szeretve mind a vérp. V:27. Mikszáth: A békebiróság előtt;

köhej (köhögés) Miskolczon (*köhejteni* u. o.); Őrség id. h.

zsivaj Gvad: RP. 314. stb. — *zsibaj:*

csivaj: zsibaj, lárma, zaj, Rozsnyó Nyr. VIII:564.

rivaj, riaj: „Csatát éneklek, vitézi serget, dobok riajját, harcz rémületét" Délib. Hőse 91. „harsány rivaj" Kemény Zs.; örömrivaj Jók: Eppur si muove III:157.

moraj Kaz: Munk. VI:295. Őrség id. h.

zörej: „Őrültnek lenni, a vidor láncczörejnez fogakat csikorgatni" Athenaeum 1842. II:423. Őrség id. h.

dörej: „égdörej" Ar: Shak. XIV:42. „villámdörej" Ar: Arist. I:119. Őrség id. h.

csörej: „kard csöreje" SzászK: Álmos 24. (l. alább *csataj*):

hörej Őrség id. h.

„*Robaj, moraj, zörej, zsibaj, dörej* dunai szavak ugyan, de igen jó magyar szavak, szintúgy mint a *kaczaj* és a *zaj*" Berzsenyi (Kaz. és Berzs. lev. 109).

robaj KisfK: VigBesz. 10. 78. Őrség id. h.

dobaj (dobogás, dübörgés) Jók: Szeretve mind a vérpadig I:154. SzászK: Álmos 65. (dobbanás): „Szívemben a *végdobaj* és ajkamon a *végsohaj*" SzászK: Ford. I:342.

ropaj Őrség id. h.

csataj Kazinczynál pörpatvart, zajt, csatarázást jelent (Munk. V:359. VI:159) s kérdés, a *csattog* igéből vagy a *csata* főnévből alkotta-e Kazinczy; de már Vörösmartynál határozottan csattogást tesz: S hallik *csataj és csörej* és dobogás, s rémségesen hallik az érczsuhogás.

Óhaj és *sóhaj* (vagy inkább általános ejtés szerint *óhaj* és *sóhaj*) a nyelvújítás alkotásai az *óhajt* és *sóhajt* igékből, tehát nem, mint az eddigiek, *-g*-végű gyakorítók rokonai. Szintén hiányzik az ilyen gyakorító ige az őrségi *fütyej* és *horaj* mellől, v. ö. *fütyül, fütyöl* és *hurít, hurogat*, — továbbá a göcseji *pörej* és *danaj* szók mellől, hol

Digitized by Google

az igék: *pöröl* és *danol*; *pörej* a. m. pörlekedés TudGyüjt. 1838. VI:32. *danaj* a. m. dal, nóta, költemény u. o. és Budenz-Album 161.* — A csallóközi *zsinaj* nyilván a *zsinat* szó átalakítása a *zsivaj* analógiájára, Nyr. I:333.

A *kaczaj* helyett előfordul *kaczéj* és *kaczé* Matkónál, és *zuhaj* mellett *zuhej* strepitus Kresznericsnél. Ez csak olyan hangváltozás, mint *taraj* : *taré(j)* stb.

De van néhány tájszó, mely csakis *é*-vel járatos és nyilván szintén igéből való származék: *fogaté* a. m. fogantyú Budenz: Alaktan 199. *csurgaté* a. m. eresz vagyis csurgató Nyr. XIX:574. *kotré* ‚söpredék' Hont m. VI:232. (A *fogaté* tehát nem áll magában, s nem kell ezt — mint Budenz teszi — **fogatély*, **fogatény*-féle alakok rendhagyó rövidülésének tartani.**) — Ezek a cselekvésnek részint eszközét, részint tárgyát jelölik, tehát az ugor *-j* képzőnek olyféle alakját és jelentését látjuk bennük, mint pl. a finn *syötti* ‚abrak', *anti* ‚adomány' szókban. — Ebből az *é*-ből keletkezhetett a *-tyu*, *-tyü* végű eszköznevek *u*, *ü* hangja (l. ezeket alább külön czikkben).

Ugyanezt az ugor *-j*-t látja Budenz — mint már e szakasznak bevezetésében említettük — a *tolvaj*, *mézej-(telen)*, *szilaj*, *tulaj(don)* névszókban (Alaktan 198), ámbár különben a szótagvégző *j* hang nyelvünkben nem szokott változatlanul megmaradni (l. a Hangtant, 144. l.). Ellenben a *kaczaj* képzőjéről Budenz azt sejti, hogy abból az *l*, *ly* képzőből gyengült, mely a *lepel*, *fogoly*-féle szókban szerepel (Alaktan 215). De ez alig lehetséges azért, mert mint láttuk a *kaczaj*-féle képzés nyelvjárásaink közül leginkább a nyugatiakban járatos, már pedig ezekben az *ly* soha sem válik *j*-vé (mint a keletiekben), hanem *l*-lé: *szegél*, *illen*, *tanullon*.

E szerint ahhoz a föltevéshez kell folyamodnunk, hogy a *kaczaj*-félék az előbbi *szilaj*-félékkel azonos képzésűek, tehát szintén az ugor *-j*-vel alakultak. Igaz, hogy ez ritkábban képez ilyen elvont főneveket, de mégis vannak erre elég biztos példák: ilyenek a többesszámú finn *tappa-ja-iset*-félék (Budenz 192—3), ilyen a finn *maltti* (vissza) tartózkodás: *malttua* magát

* Ezt szóbeli értesítés szerint Miskolczon is használják.

** *Fogatély* Kresznericsnél úgyis félreértés lehet a *fogatéja* harmadik személyi alakból.

Digitized by Google

visszatartani stb. u. o. (v. ö. még finn *kastēhe,* lapp *gačālda-k* stb. u. o.?) — és BUDENZ szerint a mi rendes *-ás*, *-és* képzőnknek is (l. ezt) ez a *-j* az első eleme.

-ék.

Mig az eddigi képzőknek közönségesebbik jelentésük volt az absztrakt, ez az *-ék* képző ritkán fordul elő elvont jelentésű főnevekben: *haladék* (*időhaladék:* időhaladás, halasztás, késedelem), *feledék* (feledés, pl. Örök homály és feledék borítsa el a Jeney nevet, Bajza II:109. feledéklevél, Négyesy: Rádai 31), *fenyíték* (Kaz: Sallust. 127).

Különben mindig konkrét jelentésüek ezek a főnevek, még pedig rendszerint a cselekvésnek eredményét jelentik.

Tárgyas igékből származnak a következők:

sodrék: a gyékény kezdete, Baranya Nyr. V:331. — *tapodék:* lábnyom Nyr. VIII:568.

ereszték MNyszet. VI:324. *ragasztók:* appendix GKat. *akasztók:* appendix SI. *függesztók* TudGyüjt. XX. évf. IX:21. *választók; rekesztók;*

vezeték, aggatók ‚fogadott gyermek' és ‚összeaggatott ruha' Tsz.

hasítók, terítók, vegyítók Ar: Arist. I:81. *bővítók:* bő eresztéke köntösnek MNyszet. VI:318.

kererék, habarék, vakarék Dug: Pb. I:240. ‚vakarcs' Komárom m. *kaparék* KisA: Gyermekját. 17.

-l végű igékből van legtöbb: *rézreszelék:* kupferfeilich Kecsk: Ötv. 295. 368. *aszalék:* aszalt gyümölcs Tsz.[2] — *pótolék,* így még Kaz: Munk. I:111. ma *pótlék; törmölék* (‚úti pogácsa' MNyszet. VI:352. tkp. morzsolni való, v. ö. *törmölni:* morzsolni); — *metélék:* subseciva PP. 274. *abálék,* **abárlék* Tsz.

Tárgyatlan igékből:

játék a *játsz-ik* alapszavából (*jáczék* is van Zala m. Nyr. II:427). — *hajlék* alkalmasint a *hajol* igéből (Budenz a *hál* igéből származtatja); — *termék* (a tárgyas *terem*-ből is lehetne magyarázni); — *sülékés:* ‚helyenként kisült' rétes Rábaközben;

származék: — *verődék* a. m. *verítók* CzF. s talán nem is a *verőd-ik* igéből, hanem népetymológia a *verétek, veríték, verejték*-ből (az utóbbi főnév *verejt* igére mutat vissza, v. ö. *verejtezik, verítezik* NySz. és *verő,* mely a régi nyelvben szintén a. m. verejték); — *ürülék, veggülék:*

-ad, -ed végű igékből különösen sok van: *maradék* (*megmaradék* reliquiae KeszthC. 36. TörtT. XVI:114. *hátramaradék* NySz.), *szakadék, hasadék* (*hasítók* Pintér: Népmes. 67), *repedék, apadék* SzD. *hegedék* coagulum Vers: Phras. *korhadék* („E föld, melyet taposunk, halottak *korhadéka* csak" Zichy A. Nemzeti Hirlap IV:292); *süppedék?* („*süppedékes* mély tavak" Ar: Rege).

Digitized by Google

Néha eszköz-jelentést vesz föl az *-ék*-képzős főnév:

festék, *borítók*, *tapasztók*: vakolat Alföld, *támasztók*, *aggatók*: fogas Tsz. *takarék*: takaró, burok, lepel NySz. Dug: Szerecs. I:410. *csavarék*: sróf Nyr. XX:401, *irányzék*: irányzó készülék a puskán; *tördelék*: törő-eszköz, Ajka, Veszp. m. *biztosítók*. — Tárgyatlan igéből: *készülék* (*kellék*).

A cselekvésnek helyét jelöli: *rejtók* Dug: Trója 92. Dug: Pb. I:300. *takarék-pénztár* (*száradék* aestuarium, Márton lat. szót.)

A mi e képzésnek alakját illeti, mindenekelőtt azt említhetjük, hogy e szók kevés kivétellel háromtaguak.

Fontosabb az, hogy az *-ék* különbség nélkül járul magas- és mélyhangú szókhoz, s minthogy ez eredeti *j* hangú szótagra mutat, alig kételkedhetünk, hogy az *-ék*-nek első eleme az ugor deverbalis *-j* képző, úgy hogy *hajlék* ered. **hajlo-jo-k-*.

Mégis találunk mélyhangú képzőalakot ezekben: *fulák* (és *fulánk*, *fúláng* NySz.) a *fúl* (= mai *fúr*) igéből; *szulák* ‚fulánk' NySz. és Háromszék MNyszet. VI:350. (nyilván a *szúr* igéből a *fulák* hatása alatt). V. ö. még *silák* ‚elevenkedő szén' u. o. 348. (*silákol* a. m. pislog Tsz.), *szunyák* ‚álmos, rest' a *szuny-* igéből; *foszlák* divisibilis és *foszlákos* loco foszlós kenyér, Pest vm. Kassai: Szókönyv II:224. (Nem evvel a képzővel s nem az *isz-ik* igéből eredt az *iszák*, *iszákos*, l. Szarvas Nyr. XXIV.)

A *hajlék* s a régi *rejtók* mellett van egy pár ilyen formánk is: *hajlok*, *rejtök* v. *rejtök*, *vétök*. Budenz szerint ez az „*-ok*, *-ök*, *-ök* mellékalak régibb *-ojk*, *-öjk* (*ohk*, *öhk*)-re utal." Nézetünk szerint a *hajlék*, *rejtók*-nek voltak valaha ilyen hangrövidítő ragos alakjaik: **hajlékot*, *rejtékét*, az előbbi aztán illeszkedéssel vált ezzé: *hajlokot*, s utójára a ragtalan formát is *hajlok*, *rejtök*-nek mondták. V. ö. hogy épen így lett *fazék*: *fazékat*: *fazokat* s aztán *fazok* is. Göcsejben tényleg úgy van, hogy az alanyeset *fazék*, a tárgyeset pedig *fazokat*: Háromszékben pedig *fazék*: *fazakat*! (L. MNyszet. V:106. és Tsz.[2] A *marék* és *könyök*-ből is így válhatott *marok* és *könyök*, csakhogy a közvető **marékat*, **könyékét* ép úgy nem mutatható ki, mint amott a **hajlékot*). A *meredék*, *meredök* melléknév bizonyára szintén **meredék* volt eredetileg.

Hajlok mellett végre *hajlak* is előkerül, mint *fazok* mellett *fazak*.

Digitized by Google

-dék, -adék, -edék.

Az előhangzó nélküli *-dék* csak egy pár igen régi szóban fordul elő: *szándék, nyomdék, ajándék* (ez utóbbi talán ebből: **ajánl-dék*). Ezeknek *szándok, nyomdok, ajándok* mellékalakjuk (mely igen régi) szintúgy keletkezhetett, mint az imént tárgyalt *hajlok*.

Már az *-adék, -edék* formával számos főnevünk van s majd valamennyi a cselekvésnek eredményét jelöli, ép úgy mint az egyszerű *-ék*.

Tárgyas igék származékai a következők:

töredék, sëpredék Com: Jan. *nemzedék, köpedék* Dug: Pb. I:259. *szüredék* NySz. *nyiredék* NySz. abschnitzel Adámi: Spr.[2] függ. 90. *nyesedék* NySz. *fúradék:* das mehl so vom bohrer fällt u. o. *mosadék* Dug: Pb. I:239. *csapadék, fonadék, szövedék* („a gondolkodás logikai szövedéke" TanárKözl. XXIII:174), *lövedék* ‚projektil', *türedék* („Hozz két kászu szurkot s két türedék vásznat" Népk. I:230). *nyomadék* KissA: Gyermekj. 28. 29. *bökedék* u. o. 28. 29. *tüzedék* u. o. 29.

Tárgyatlan igék származékai:

ivadék, hulladék, dőledék Kaz: Munk. IV:79. *düledék* KisfK: Mohács, *omladék* Kölcsey: Rákos nymph., *romladék* Com: Jan. 105. KisfK: VigBesz. 121. *bomladék* Sl. Kaz: Munk. V:89. *forradék* scaturigo, fonticulus PPB. (v. ö. *forrás:* a SchlSz.-ben *forratek:* scatebra); *torladék* („Lenn a mélyben, szirt s fatorladék közt elvesz a bércz harsogó patakja" Tompa I:154); *növedék, nevedék* („a juhanyáknak víg növedéke": die hüpfenden lämmer, Szenvey: Messzinai hölgy 76. nevedék, nevedékeny: adolescens, nevedékség, nevedék kor: adolescentia, Verseghy: Phraseol.); *fogyadék* Mátyusf. Nyr. XVI:333. *uszadék* („Nád, gyékény és egyéb törmelékből összeverődött, a víz szinét takaró uszadék" Nyr.), egy pártnak csúfolt *zülledék*. Ellenőr IX:44. sz. *váladék, jövedék*.

Menedék a m. menekülés vagy inkább menedékhely (a *men-ik* igéből); *mënedék* szintén helyet jelent, a hegynek mëneteles, lejtős részét (a *mën-ni* igéből); *hajladék* acclivitas Verseghy: Phras. 22b. *nyiladék* SzD: MVir. apertura Verseghy: Phras.

Eszköznév: *bagzadék:* ugorkaszaporító növény (Szolnok-Dob.) Tsz.

Ezek a képzések is szolgálnak néha jelzőkül, mint az *-ás* és *-at*-félék: *Ajándék marhának* nincs odva fogának stb. (Közm.) Néhány csonka *düledékfal* (Mikszáth: M. lovagvárak 26).

A *-dék* és *-adék* képzők ép úgy fejlődhettek az egyszerűbb *-ék*-ből, mint pl. *-dalom* az *-alom*-ból, vagyis a *-d* és *-ad, -ed*

Digitized by Google

eredetileg gyakorító igeképzők: *nyomdék* és *nyomadék* lehettek a *nyomod* származékai (v. ö. *tapodék* az *-ék* képző alatt); *dőledék* és *forradék* a *dőled* és *forrad* igékből származhattak* stb. Az elaprózást is jelentő gyakorító képzővel magyarázhatni azt is, hogy e szók sokszor gyüjtő jelentésüek, pl. *söpredék*, *hulladék*, *düledék* stb.

Utóbb a nyelvérzék a *nyomd-ék*, *dőled-ék*, *forrad-ék*-féléket is közvetetlen a *nyom*, *dől*, *forr* igékhez fűzhette s mintájukra keletkezhettek új főnevek az új *-adék*, *-edék* képzőbokorral.

A *növedék* szót összevethetjük a *növendék*-kel, melynek nyilván a *növend* igető szolgált alapul. Hasonló még a lepkének *lependék* neve (pl. Dug: Pb. II:167); v. ö. „Állj meg, állj meg, tünde lepke, *lepj le*, *lepj le* a kezemre“ (Pósa: Az én ujságom II:321).

Némely *-adék* képzőjüek rokonértelmű szók analógiájára támadhattak, pl. *töredék*, *omladék* a *hasad-ék*, *szakad-ék* kedveért.

Az *-adék*, *-edék* képzésű szók mind háromtaguak s ezt a háromtaguságot megkivánja nyelvérzékünk (v. ö. Kőrösi: A rhythmus a szóképződésben, Budenz-Album). Innen magyarázhatni, hogy kéttagú igék néha elvesztik végtagjukat, hogy a képzővel együtt háromtagunál hosszabbak ne legyenek. Ilyenek: *faradék* (és *köröm-faradék* NySz.) a *farag* igéből; *lecsedék*, *löcsödék*: konyhai hulladék Nyr. XIX:379. a **lecsög*, *löcsög* igéből; *locsadék* XX:191. és *potyadék* 192. (és KissÁ: Gyermekj. 29.) a *locsog* és *potyog* igékből.

-lék, -alék, -elék.

Az előhang nélküli *-lék*-re csak egy példát idézhetünk, a *moslékot*.

Az *-alék*, *-elék* végű főnevek szintén az eredményt fejezik ki, mint az *-adék*, *-edék* végüek, s nagyrészt együttal gyüjtő-jelentésüek.

Tárgyas igék származékai:

toldalék, *töltelék*; *söpreléc* NySz. (a régieknél közönséges, v. ö. *söpredék*), *főzelék* (gemüse; v. ö. gyógyfüvek főzeléke Jók: Petki

* *Omladék*-hoz (v. ö. *omladvány* és „Ablak-szorren, oszlop *ombol*“ Phil. Közl. III:574.

Digitized by Google

F. l. IV. decoctum; v. ö. *főzet*), *sütelék:* sütnivaló hús, Háromsz. MNyszet. VI:348. *füzelék* Kreszn. *gyüjtelék* NyK. III:1. (*gyüjtelékes* czikkek Ar: HátrPr. 382.); *osztalék* dividende; *tartalék* reserve; *adalék.*

Tárgyatlan igék származékai:

ázalék: főzelék Tsz. *függelék* Kaz: Munk. I:16. „repkedő *csüggelék*" u. o. II:309. Kaz: Levelez. II:321. 324. 326. *jutalék.*

Eszköznevek: *mártalék; kötelék; gyujtalék:* aprófa, melylyel begyujtanak (Somogy; igy Göcsejben is Budenz-Album 161); *fűtelék* (égő anyag, tüzelő anyag helyett ajánlja Füredi: Új magyartalanságok).

Elvont jelentéssel alkalmazza a *tartalék* szót Kaz: Sall. 48. tartózkodás értelemben, nyilván csak a német *rückhalt* mintájára. De elvontnak látszik a *futalékos* melléknév alapszava (futalékos nyúl Dug: Pb. I:141. futalékos ló II:240): mintegy ‚futásos' = futós, szaladós.

A *-lék* és *-alék* előrésze eredetileg szintén gyakorító lehetett, mint a *-dék* és *-adék*-é, s ez magyarázza itt is a gyüjtő jelentést. Pl. *moslék* és *toldalék* a föltehető **mosol* és **toldal* igéktől eredhetett. Ez utóbbit meg is találjuk Faludinál 123. („Így nyíritek, nyesitek vagyis inkább így tóldaljátok az evangyéliomot": Komárom m.-ben ma is van *tódal*). — Később aztán az *-alék, -elék* egységes képzővé lett.

Az *-alék, -elék*-nek annyira állandó a nyilt kezdőhangja, hogy némely *l*-végű igék *-ék*-képzős származékai is az *a, e*-re változtatják az *l* előtti *o, ö, á* hangzókat. Igy aztán a *toldalék, töltelék*-félék analógiájára néha az *ol-ék, öl-ék, ál-ék*-ból is *-alék, -elék* lesz:

morzsalék brosamlein, Adámi: Spr.[2] függ. 90. e h. **morzsol-ék; törmelék* e h. *törmöl-ék* (ez is előfordul, l. az *-ék* képzőt); *zagyvalék* e h. **zagyvál-ék; hátralék* e h. **hátrál-ék?* (v. ö. Nyr. XIX:564. XX:28).*

Morzsalék és *zagyvalék* olybá tűnhettek föl, mintha a *morzsa* és *zagyva* szókból képezett gyüjtő főnevek volnának, *-lék* kép-

* V. ö. még a *rongál* igéből: „Tégla és kőhalmok, kerék által felszaggatott *rongalékkal*, fával és gazzal borított utak rondították el annyira" a kertet PHirl. 1890. VII:29. tárcza 3. Ez egy pár nappal utóbb VIII:2. a szerk. izenetekben így volt magyarázva: „*Rongalék* = *rongálásból* előállott hulladék, *törmelék* pl. a fal tövében".

Digitized by Google

zővel. Ilyenek adhattak okot arra, hogy aztán valóban ezt a *-lék*-et tették gyüjtő képzőül némely alkalmas névszókhoz. Azért tanítja már Adámi ezt a képzésmódot: „Mit zusetzung der silbe *lék*, als *söprő* hefe: *söprőlék* das überbleibsel, *apró* klein, minder: *aprólék* kleinigkeit“ (Spr. 1763. függ. 90). *Seprőlék* Szalárdi: Krón. 10. *seprőlek* Tofeus: Zsolt. 710. Forró: Curt. 495. *sőprőlék* das auskehrig Com: Vest. 82. „a bornak sőprőlékje“ 50. stb. (v. ö. *söprelék*).

Az is lehet azonban, hogy az *aprólék* egy **apról* igéből van képezve, v. ö. *föl-aprál* Komárom m. s egyebütt. Az *aprólék* analógiájára keletkezhetett *seprőlék*, s az *aprólék* és *seprőlék* szolgálhattak aztán mintákul a következő különös képzéseknek: *esőlék*, *nyesőlék* NySz. (v. ö. *nyesedék* u. o.), *szedőlék* GKat. *kenőlék* Nyr. II:325.

-ték, -aték, -eték.

Az egytagú *-ték* ma csak két főnévben divik; az egyik elvont szó: *érték*, a másik eszköznév: *mérték*. A régi nyelvben találjuk ezt a példát: *iszamtékos* = iszamós, csúszós; „vtok seteth ees yzamtekos“: via illorum tenebrae et lubricum KeszthC. 80.

Az *-aték*, *-eték* sem épen sok példában szerepel; eredményt jelöl, mint az *-adék* s *-alék*:

hagyaték (ez a régi nyelvből nincs kimutatva); *mosaték* cluvies proluvium MA. (v. ö. *mosadék* és *moslék*); *adaték* NySz. *kezdeték* exordium GKat.

fogyaték; *növeték* ‚növény‘ Dug: Szer. I:29.

Elvont jelentésű: *nyomaték*.

A *mérték* mellett itt-ott előfordul *mértek*, *mértök* is, s ez úgy magyarázódik, mint a *hajlok*, *rejtek* volt magyarázva az *-ék* képzőnél: *mértök* ÉrdyC., ÉrsC. „Sőt megszoritom inkább mértekét, sem minthogy megszerezném“ (Rákosi J. Shak. XIII:4). *

Csak rövid magánhangzóval ismeretesek ezek: *étek*, *birtok*; ezekben tehát *-tek* és *-tok* látszanak képzőknek.

A *mérték* szó valószinűleg momentán **mért-(eni)* igéből eredett az egyszerű *-ék* képzővel; hasonlót találunk a votják nyelvben is: *mertani* messen, wägen, S. S. Aikakauskirja VIII:13. s

* „Nincs *értekem*“ (nyilt e-vel) Heves megyében a. m. nincs érkezésem.

Digitized by Google

a vogulban: *mort-, mart-* mér, és *mortes* mérték.* És hihető, hogy szintolyan *t*-képzős igék szolgáltak alapul az *érték, étëk, birtok, iszamtékos* szókban is.

A *fogyaték* szót talán a régente közönséges műveltető *fogyat* igéből képezték; most e helyett a *fogyaszt* alakot használjuk s azért a *fogyaték*-ot a *fogy* ige származékának érezzük. A *hagyaték*-kal összevethető a *hagyatkozik* ige.

-mány, -mény.**

Ez szintén az eredmény kifejezésére szolgál, mint az *-at* és *-ék* stb. képzők. Nevezetes, hogy a *-mány, -mény* majdnem kizárólag tárgyas igékhez járul s azt jelöli, a mit az illető cselekvéssel hoztak létre, vagy legalább a mi annak a cselekvésnek tárgya.

Egytagú igetőkből: *tudomány, látomány, hagyomány* („Simon magára ölté azon ősi hagyományt" KisfK: VigBesz. 123. vagyis az ősi mentét; v. ö. *hagyaték*), *adomány, hozomány, tartomány, küldemény, gyüjtemény, vetemény, sütemény, főzemény* KisfK: Tollagi I. Jók: FGém. IV:84. *szülemény* („Pivoda egy Liptó vármegyei szülemény" Dug: Pb. I:257. v. ö. liptói *születés*); *lelemény* (Pythagorasnak leleménnye u. o. II:139); *áldomány* Landovics NySz. *varromány* (hű kezeknek varrománya, Sárosi: Tromb. 201. v. ö. *varrat*); *fűzemény* Brassai: MMondat. I:391. *váromány* („Gyötör, holott mint váromány csak a jövőbe bírom" SzászK. Shak. XIV:149. v. ö. *várandóság*); *zengemény, sejtemény* Tóth Endre: Furulyaszó (v. ö. *tudomány, érzemény*, s másfelől *sejtelem*); *rélemény, irromány, mondomány*: *rakomány, bizomány*: *érzemény, szerzemény, őrzemény* („Barátomnak adom azt át őrzeményül" Jók: Vadon vir. II:13).

Kéttagú igetőkből: *alkotmány, teremtmény, csinálmány, férczelmény, tákolmány, intézmény* (v. ö. *intézet*), *verselmény, koholmány, találmány*: *takarmány, fiazmány* GKat. *rongálmány* („A javadalomban hátrahagyott rongálmányok és egyéb hiányok" BHirl. 1891. VII:8. 11a): *engedmény*: *ragadmány* ‚préda, zsákmány'; *tanulmány, tanítmány*. *ragadomány* NySz. *ragadmány*.

Háromtagú igetőből: *határozmány* (és *következmény*).

Tárgyatlan igéből való mostanság a *tünemény, fejlemény* és *eredmény, folyomány, következmény* (*állomány*), a régieknél a *jöremény* ‚jövevény' KulesC. Zvonarics stb.

* Homályos e szócsaládnak a hasonló hangzású szláv szókhoz való viszonya, l. Halász Nyr. X:214. és Ahlqvist. S. S. Aik. id. h.

** V. ö. Halász I. A *mány, rány* képző. Nyr. III:533.

Digitized by Google

Magát a cselekvést jelentik: *kezdemény, ivomány* („A bécsi gavar hogy győzi a nagy ivományt.“ Jók: RRáby I:154).

Alaki tekintetben érdekes észrevenni, hogy az egytagú igékből e főneveket mindig kötőhangzóval, ellenben a kéttaguakból a nélkül képezzük (kivétel az elavult *ragadomány*, s viszont az újabb *élmény*); ugyanezt tapasztaltuk már a gyakorító *-gat, -get* képzőnél (v. ö. Körösi: A rhythmus a szóképződésben, Budenz-Album).

De van e képzésnek még feltünőbb sajátsága is, az t. i. hogy a kötőhangzó a magashanguakban egészen nyilt *e*, ellenben a mélyhanguakban középállású *o*: *vetemény, szülemény*, ellenben *adomány, tudomány* stb. Csakis itt és a *-ván, -vény* képző előtt fordul elő az a különösség, hogy a középzártságú *o*-nak nyilt *e* felel meg, nem pedig — mint rendesen — a középzártságú *ö* és *ö*.

Képzőnknek eredetét Budenz úgy magyarázta, hogy a főnévképző tulajdonkép az *-ány, -ény* volt (melynek *á, é*-jében az ugor deverbalis *-j* képző lappang, az *-ny* meg kicsinyítő elem), a megelőző *m* pedig még az alapige momentán továbbképzője volt (Ugor Alakt. 222). E szerint a *-mány, -mény* úgy viszonylik pl. a *vág-ány* képzőjéhez, mint az *-ás, -és* képzőhöz a testesebb *-más, -més* (l. ezt).

-ván, -vény.

Valamint hangzására, úgy használatára nézve is hasonlít a *-mány, -mény*-hez. Rendszerint eredményt fejez ki s többnyire tárgyas igékhez járul:

ásván, irtván, látván, öntvény (*ötvény*), *döntvény, metszvény* (v. *metszet*), *rejtvény, oltván, dugván*:

ásván NySz. *irtván, öltvény* NySz.

emelvény, faragván, kiáltván, indítván, áltetvény, nyomtatván, mutatván, rímelvény Vajda: KisKölt. 228.

tekervény (*tekervényes*), *borítván?* (*borítványos*: sűrű bokros — árok, Háromsz. MNyszet. VI:318.).

Tárgyatlan igék származékai:

állván, járván.

ingorány már a SchlSz.-ben 750. sz. Tudománytár 1838. 174. *csurgorány* ‚csurgó, forrás‘ GyöngyD: RK. 195. *állorány*: víz mélye Háromsz. Tsz. *kelevény*: *gyülevény* Kreszn. s. v. Murok. ‚halmaz, csoport‘ Háromsz. MNyszet. VI:329. *nőrevény, nőrény*.

Digitized by Google

ragyogvány Gyöngy. *haladvány, maradvány, áradvány; — fakadvány?* (*fokadványos:* vízfokadásos — hely Háromsz. MNyszet. VI:327.).
ragadovány NySz. (a. m. ragadmány, v. ö. *ragadomány* u. o.).
alapítvány, telepítvény;
elavult alapszókból: *ösvény, köszvény* (l. Budenz: MUgSzót.), *televény föld* (nyilván a *telepedik* alapszavából), — *szivárvány* (a *szivárog, szivárkozik* igék alapszavából).

Személyt jelöl ez a három: *tanítvány, jövevény, szökevény.*

Elvont jelentéssel csak egy példát találunk: *aszovány* ‚sorvadás' Mátyusf. Tsz. („*aszoványban* van a gyermekem; *aszoványos* a gyermekem.")

Eszközt jelentőket is találunk az újabb irodalmi nyelvben:
kérvény, kötvény;
nyugtatvány, utalvány, térítvény, fölmentvény;
bizonyítvány, kötelezvény, folyamodvány;
elavult alapszóból: *szivárvány* (szivattyu értelmében).

Helyre vonatkozik: *hülevény* ‚hűs hely' Háromsz. MNyszet. VI.331.

Alakilag e képzőről ugyanazt mondhatjuk, a mit a *-mány, -mény*-ről, csakhogy itt egytagú igékből is többnyire kötőhangzó nélkül képezzük a főnevet (kéttagú igéből itt is csak az egy elavult *ragadovány* van kötőhangzóval). — A kötőhangzó itt is vagy *o*, vagy nyilt *e*: *ingovány* — *kelevény.*

Budenz ennek a képzőnek is úgy magyarázta az eredetét, mint a *-mány, mény*-ét: a *rágány*-beli *-ány* főnévképzővel s megelőző *v* momentán képzővel (Alaktan 222).

-ál, -él és -al, -el.

Ezekkel mindössze kevés főnevünk van:

a) *halál, vadál, vélál, véllál* ‚község', de eredetileg ‚birtok', a *vall* igéből (l. NySz. Nyr. XXI.28. Budenz: MUgSzót. 562. és Alaktan 215).

b) *fonál, fonalat; kötél, kötelet; födél, födelet;* — elveszett alapszóból: *kanál, kanalat* tkp. merítő, v. ö. a vogul *kōn-* ‚haurire' igét (Budenz).

Ez utóbbiakhoz, melyek mind eszköznevek, tartozott eredetileg a **lepél, lepel* szó is (v. ö. *lepele* Káldy). Az első három is előfordul egyes nyelvjárásainkban s itt-ott az irodalomban is rövid hanggal: *fonal, kötel, födel* (l. a szótők szakaszában).

Digitized by Google

Ezen minták szerint keletkeztek az újabb irodalomban: a *vonal,* mely általánosan elterjedt, — a *huzal* ‚drót' és *iral* ‚czeruza, plajbász', melyek immár divatjukat múlták, — s a *lebel,* melylyel csak a költői nyelvben találkozunk hébe-hóba.

Lefizetel Nyr. II.236. úgy látszik az alább tárgyalandó *hozatal, menetel* analógiájára keletkezett.

Az *-ál, -él* s az *-al, -el* formák közül kétségkívül eredetibb a hosszúhangú, a rövidhangú csak a ragos alakokban keletkezett (mint *madár; madarat* stb., l. a szótők szakaszát).

Az *-ál, él*-nek eredete nem egészen világos. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy az *l* elem az ugor deverbális *-d_g* képzőből lett, mely nálunk szabályszerüen változott *l*-re, úgy mint a vogulban. Ebben a rokon nyelvben is van egy ilyen *-l* vagy inkább *-il* képző, pl. *lēp-* föd: *lēpil* födél (ezek nyilván azonosak a m. *lep* és *lepel* szókkal) stb. l. Budenz: Alakt. 214.

A hosszú *á, é* magyarázatára Budenz-nek az a gondolata támadt (Alakt. 216), hogy pl. a *fonál* szó ilyen formából rövidült: **fono-val,* s hogy ez a *-val, -vel* azonos a határozó igenév *-val, -vel, -va, -ve* képzőjével (l. alább), melyben a *v* Budenz szerint a momentan *m* elváltozása. De ez nem valószinű, mert az *ov, ëv*-féle hangcsoportokból ajakműködéssel ejtett *ó, ő* vagy *ú, ű* szokott támadni, nem pedig *á, é.*

A vogul *-il,* mely mindenestül azonos lehet a m. *-él*-lel, inkább arra mutat, hogy a főnévképző *-l*-et a gyakorító ugor *-j* előzte meg. Erre nézve azonban az a nehézség, hogy a *kötél, födél é*-je nyiltnak mutatkozik s nem váltakozik *í*-vel, mint az *ë-j*-ből keletkezett *é*-k (rövidítése is nyilt *e*-vel történik: *födél, födelet,* nem zárt *ë*-vel, mint pl. *ëlëg, ëlëget*).

-adal, -edel.

Ez is csak egynehány példában fordul elő: *edel, riadal, diadal, riadal.* Az első eszköznév az *él* igéből (v. ö. *eleség, életem, élet, élés*), a többi három elvontan a cselekvést jelenti (*diadal* a *dír-ik* ige családjához tartozik).

A régibb nyelvben csak *edel* és *riadal* van. Ennek az utóbbinak a mintájára csináltak *diadalt* a régi *diadalom*-ból, s talán a *riadal* is így lett a régibb *riadalom*-ból (e hosszabb alak járatos a palóczságban s egyebütt).

Digitized by Google

Eledel, viadal alkalmasint gyakorító *éled*, **viad* alapszókból lettek. Az *éled* meg is van, csakhogy inchoativ jelentéssel; a föltételezett **viad* pedig úgy viszonyult a *vi(v)* igéhez, mint *riad* v. *rivad* a *ri(v)* igéhez.

-tal, -tel, (-atal, -etel).

Ezekkel a képzőkkel is korlátolt számú szavunk van, ámbár valamivel több, mint az előbbiekkel. Valamennyi cselekvést jelent, de az első kettő a cselekvésnek tárgyát is:

étel, ital; — tétel, vétel, létel; — vitel, hitel;

jövetel (a régieknél így is: *jötel*, „megjötele után" Balassa: Költ. 196), *mënetel* (*mentel* is Kár: Bibl. stb.), *hivatal* (Hiwotal, Hivotol, nomen viri 1208. 1217. Czinár), *ravatal* (a *ró, ror-, rav-* igéből, összerótt alkotmány*), — *hozatal.*

Ennek a képzőnek eredetét nagy valószinűséggel megállapíthatjuk, ha az *-al, -adal* és *-atal* képzők egymáshoz való viszonyát összevetjük az *-ék, -adék* és *-aték* képzőkével. Valamint az utóbbiak *-ad* és *-at* eleméről azt kellett tartanunk, hogy eredetileg igeképzők voltak, ugyanazt tarthatjuk az *-adal* és *-atal* előrészéről. E szerint a *-tal* és *-atal* első eleme momentán képző volt, és az *étel* voltakép annak az **ét-* igének a származéka, mely az *ték*-nek is alapul szolgált (l. *-ék*), a *tétel* abból a **tét-* igéből lett, melyet világosan látunk a *tétemény* főnévben is.

Budenz egész más magyarázatot koczkáztatott: hogy t. i. a *-tel* képző a *tele* melléknévből lett, a tulajdonképi deverbális képző pedig a *-tel* előtt lappang. E szerint az *étel* eredetileg ilyenformán hangzott: **ém-tel*, ill. **ëem-tel*. Ez, bár nem lehetetlen, minden esetre kevésbbé valószinű s nem olyan egyszerű, mint az előbbi magyarázat.

-ály, -ély.

Nem igen termékeny képző, ámbár egy pár egészen közönséges főnévben szerepel. A vele alkotott szók részint elvont, részint konkrét jelentésüek.

Élő alapszókból valók:

régiek: *aszály, veszély, szegély, osztály, akadály;*

újabbak: *szabály, irály, agyály,* - *engedély, szenvedély* stb.

* V. ö. *rucás* kerítés Tömörben. Szolnokon; *katrucás* Komárom m.

Digitized by Google

nyelvjárásiak: *szakadály* szakadék, hegyomlás MNyszet. VI:331. 349. — *ragadály* („Adspergula: müge, *békaragadály*" Márton Szót.; contagio Beregsz: Diss. 108. újabban *ragály*).

Elveszett alapszókból:

apály, dagály NySz. — *segély* először Bessenyeinél fordult elő, de ő alkalmasint a népnyelvből vette; v. ö. a *segéd, segéll* (**segédl*), *segít* szókat; — *terepély?*

Úgy látszik, a *csekély* is eredetileg gázlást és gázlót jelentő főnév volt; v. ö. a Pann. énekben: Az *csekőn* ők *átesekének*. Idővel aztán fölvehette a *sekély* és *csekély* jelentéseket.

A *lapály* talán egy valaha megvolt *lap-* ige származéka; a NySzban *laponyag* is van s a kettő talán úgy viszonylik egymáshoz, mint *dagály* és *dagonag* (daganat). V. ö. még *lapány* NySz. (mint *vágány, kötény*) és *lapátz* Beregsz: Dissert. 108.

Az *á, é*-ben Budenz az ugor *-j* nomen actoris képzőt látja (Ugor Al. 200); „az *ly* mint végképző esetleg csak az *ny* meg másrészt az *-r* változatának látszik, v. ö. *dérályos* és *dérányos, kopály* és *kopár*".

-ár, -ér.

Vannak egyes *-ár, -ér* végű szavaink, melyek nyilván igéből valók: *buvár, vezér: vezet, csiszár: csiszol, csiszakő, kajtár* macska, kutya stb.: *kajtat, folyár* lascivus NySz.: *foly, folyat*, (e kettő analógiájára lett *koslár: koslat*), *kopár: kopik, tündér: *tünd-* gyak. igéből (Budenz magyarázatai), *csapodár: csapod-* (v. ö. hogy *csapdi, csapda* a népnyelvben hasonló jelentésűek), *folyondár: *folyond?*

Az *á, é*-ben Budenz az ugor *-j* képzőt látja, az *-r* dolgában pedig olyan képzésekre utal, minő a magyar *kese-vő* a cser, *kőcö* mellett, *odor* az *odú* mellett stb.

Nem élő alapszókból valók: *gyopár, fehér, savár* s több más. Különös képzések: *töltsér, hajtsár* a *tőlt* és *hajt* igékből.

Sok *-ár, -ér* végű szavunk mindenestül idegen (szláv v. német) eredetű, pl. szl. *kádár, kulcsár, gerencsér*,ném. *puntér, kasznár*; stb. török a *bőzér*.

L. az *-ár, -ér* végű szókról bővebben Halász I. Nyr. IX:60. és 557. és Komáromy L. u. o. 160.

Digitized by Google

-asz, -esz.

Az *-asz, -esz* végű főnevek — melyek részint elvont, részint konkrét jelentésüek — majd mindig *-aszt, -eszt* végű igékkel állnak szemben:

választ: válasz (első jelentése a választás: „Vajda-válaszra ment a dolog" Kunnit Recheb bég 1576-i levele, Révainak egyik kéziratában Nemz. Múz.; v. ö. *választút* = szétváló út, scheideweg; *Választút* helység); — *vigaszt (vigasztal): vigasz,* — *szakaszt: szakasz,* — *rekeszt: rekesz,* — *ereszt: eresz,* — *tapaszt: tapasz* (így *ragaszt: ragasz* újabban) — *támaszt: támasz* ErdyC. 516., — *horpaszt: horpasz* (melléknévileg is, sovány értelmében, pl. A kik már jóllaktak, azok helyett más horpaszok jönek, Hall: HHist. II:79), — *szikkaszt: szikkasz?* („békarokkához hasonló fű, csakhogy száraz, homokos dombokon terem s szijós" TudGyüjt. 1832. III:80.) — *éleszt: élesz* ‚élesztős keverék' Háromsz. MNyszet. VI:323. — *riaszt: riasz*módra ‚riadva' ijesztőleg' u. o. 346. — *pöffeszt: pöffesz*-pulyka Jók: FGyém. I:29. — *kotyaszt: Kotyvasz,* gúnynév Nyr. V:382. („mert felesége mondogatta, hogy urának majd kotyvaszt vmit";) — *ijeszt: ijeszke, jeszke,* ijedős Háromsz. MNyszet. VI:333. — *kopaszt: kopasz,* — *száraszt: *szárasz, száraz?*

A konkrét jelentésüek közül külön kiemelhetjük a sok eszköznevet: *rekesz, támasz, tapasz,* (*ragasz*), *élesz.*

Nyelvemlékeink tanusága szerint ezek a főnevek valaha *-aszt, -eszt*-re végződtek: *választ* (választot írni a levélre), *rekeszt* („tágítja *rekesztit*" még Dug: Trója 106) stb. Sőt vannak rá adataink, hogy még teljesebb formájuk is volt: az ereszt pl. a Jászságban ma is rendszerint *eresztet*-nek mondják, Gvadányinál pedig előfordul az *áraszat* szó áradás értelmében.

Ezek a teljesebb formák könnyen elárulják ez egész képzésmódnak eredetét. *Áraszat, eresztet* nyilván olyan alakok, mint *áradat* és *eredet*, vagyis *-at, -et* képzős származékai a föltehető **árasz-ni *eresz-ni* igéknek. Ilyen igék hajdani megvoltát amúgy is fölvettük már az *-aszt, -eszt* végű igék tárgyalásában, mert ezek — mint láttuk — voltaképen az egyszerű *-t* műveltető képzővel vannak alkotva s **eresz-ni* úgy viszonylik az *eresztení*-hez, mint pl. *rasz-ni* a *rasztení*-hez.

-óka, -őke.

Az *-ó, -ő* képzős igenév, mint fogjuk látni, igen sokszor eszközjelentést vesz föl: *ásó, rső, fúró* stb. Ebben a használatban nem ritkán a kicsinyítő *-ka, -ke* járul hozzá, úgy-

Digitized by Google

hogy *-óka -őke* végű eszköznevek keletkeznek (hasonló elemekből áll a finn *-ime* eszköznévképző, l. Budenz NyK. VI. k.):

szopóka a pipaszáron; *látóka* tréfásan a szem helyett Nyr. I:456. *járóka* a láb helyett CzF. *hallóka* a fül helyett CzF. VI:348. *merőke:* füles fapohár Baranya m. Nyr. V:331. *egércsalóka* Illyés: Préd. II:331. *tapodóka:* grádics Tsz. *csoszóka:* papucsforma czipő, Somogy, Nyr. *fejőke* Nyr. V:269. *merőke* u. o. 331. *tolóka:* závár CzF. *rejtőke:* rejtek fiók, Kriza; *szövőke*: a miből süveget fonnak Nyr. III:543. *hajdóka:* hinta IV:172. *járóka:* a miben a gyerek járni tanul!

Némelykor ez az alak mégis a cselekvőt jelenti: *csalóka; rióka:* rivó gyerek Háromsz. MNyszet. VI:347. *szivóka* (piócza) Dug: Pb. I:75.

Néha az ilyen alakú szók magát a cselekvést vagy inkább a cselekvésnek tárgyát, a cselekedni valót jelentik:

mondóka: mondani való; *menőke:* menni való, megtenni való út; *hajtóka;* — jó *beszélőkéje* van (a szájra is vonatkozhatik, v. ö. fönt *látóka, járóka, hallóka*) Békés m.; jó *nevetőkéje* van, Somogy m.

-tyu, -tyü.

A *billentyü*-féle szókban a *-tyu, -tyü* képző *ty*-je tulajdonkép az alapszó *t*-jének elváltozása, mert az ilyen eszköznevek majdnem kivétel nélkül *t*-végű igék származékai. Az *u, ü* vagy *ú, ű* pedig azonos lehet az igenévképző *ó ő*-vel, mely úgyis szeret eszköznevekben *u, ü*-re változni: *fúru, vésü* stb.* A *ty* helyén néha még megtaláljuk az eredetibb *t*-t: *fogontó* NySz. *fürgetü* Nyr. III:479. *fürgetü* Budenz-Alb. 160. Az *u, ü* helyén is a régi *ó, ő* hangot, pl. *fogattyó* KCsipk: Birák 3:22. V. ö. viszont: *tárigatyú* e h. *tárogató* Érsekujv. vid. CzF.

Legújabban néhány régi nyelvemlékben, a Schlägli Szójegyzékben és Murmelius Lexiconában, a *-tyú* helyett *-té* végű alakok kerültek napfényre, pl. *sarcante* calcar, *pathtante* humbardus, *kopolte* brancia SchlSz. S ilyenek a népnyelvben is fönmaradtak: *fogaté — fogattyu* Tsz.* *ságaté — ságattyú* Tsz. *csikóté — csikóttyu* Tsz. *csuryaté*: eresz Nyr. XIX:574. Vagy azt kell tehát hinnünk, hogy ez a *-tyu, -tyü*-féle képzéssel egyértékű régi mellékalak, melyben az *-é* az ugor *-j*-ből lett (l. fönt az

* A *-tyu, -tyü*-nek az igenévhez szabó viszonyát rég felismerte Szabó István TudGyüjt. 1837. 1:50: „*Pergetyü, csengetyü, ergetyü, pattantyú, fürgatyú, sarkantyú*, nem egyebek mint *pergető, csengető, ergető, pattantó, fürgató, sarkantó* v. *-sarkantó*."

Digitized by Google

-aj, -ej képző czikkében); vagy pedig, hogy a mai *-tyu, -tyü* maga is ennek a régi *-té* szóvégnek az átváltozása, mint pl. a *kesztyü* kétségkívül *keszté* alakból lett, mely a. m. **kéz-tevé* vagyis *kéz-tevő*, l. Nyr. XIV:491., XV:31.221., XVI:513.

Az *-at, -et* végű igékből származottakat ma általánosan kettős *tty*-vel, de néhol még egyszerű *ty*-vel ejtik. Példák:

csëngettyü, csöngettyü (pl. *csengettyü* többször BHirl. 1891. IX:8. 11); *zörgetyű:* crotalum MAl. PP. *fürgetyü:* vorreiber Szvor: Olvk. I.[5] 45. *fürgettyüzés* l. Nyr. IX:237. *fergetyü* Merényi: Dun. népm. I:82. *forgattyú* (játékszer, a NySz. szerint már a XVII. században, tehát nem Sándor J. alkotta, mint Nyr. XV:216. állították); *pergettyüzés* l. Nyr. IX:238. *sergetyü* Merényi: Ered. népm. I:105. (így Egerben: csigaféle játék, melyet madzaggal pörgetnek); *csërgetyü:* madarakat veteményről elűző faeszköz, Moldva, Nyr. V:378. *búgattyú:* játékszer, melyet *búggatnak* (Kecskeméten: így Hódmezőv. Nyr. IX:91); *brúgattyú* Szabolcs és Békés m. *zúgatyu* Ar. Ball. *csúgatyú* MNyszet. VI:369. *csúgattyu* Nyr. III:472. (v. ö. *csúgat* u. o.), *tárigatyú:* tárogató, klarinét Ersekujv. vid. CzF.

Mozzanatos *-at, -et* képzős igékből lehetnek ezek: *fogattyó* KCsipk: Birák 3:22. és NySz. *nyirettyü.*

Műveltető ige lehet az alapszava a *szivattyu*-nak.

Más magánhangzó a *-tyu, tyü* előtt nagy ritkán fordul elő: *sikarityú* ringlispil-féle Pozsony m. Nyr. IX:281. *feszittyű:* feszítő eszköz, Budenz 198.

Sok ilyen képzésünk van *nt* végű mozzanatos és műveltető igékből:

fogantyu: billentyü: pattantyu: röppentyü: rakéta TóthK: Költ. 433. *burrantyu:* trokis, burrantós pityke, gyermekjátékszer MNyszet. VI:318. *toppantyú* Nyr. I:352. *halpakkantyu:* halhólyag Jók: RRáby I:53. *leffentyü:* marha szügyén lelógó húsrész Nyr. V:228.

Ezeknek analógiájára az *-at, -et* végű igék származékai is fölveszik az *u* hangot. Így lett az említett *fërgetyü, fürgetyü* szóból *fërgentyü:* fakilincs Nyr. IX:182. *fürgentyü* VII:92. Így **bizgetyü* helyett *bizgentyü* ‚vmi peczek' Háromsz. MNyszet. VI:317. (v. ö. *bëzzëgető:* rúgós billentyü, Alföldön Tsz.[2] és *bezzentyü:* puska ravasza, billentyüje, Balaton mell. Tsz.[2])

Más mássalhangzó a *-tyu, -tyü* előtt ritkán kerül elő: *sűrőltyű,* vmi hangszer, ACsere: Enc. 257. — *ragasztyu:* enyv Nyr VI:323.

Az *emeltyü* régente *emeleső* volt s csak újabban követte az itt tárgyaltak analógiáját (*emeleső:* bahre, még Szenveynél Mesziná hölgy 467.)

Digitized by Google

II. Igenevek.

-ó, -ő.

Ez valamikor *-ov*, *-ëv*, illetőleg *-ov*$_{ğ}$, *-ëv*$_{ğ}$ volt s ez az *o*, *ë* eredetileg az alapszó véghangja: **élë-v*$_{ğ}$ **halo-v*$_{ğ}$.

Az árpádkori oklevelekben többnyire ilyen irásmódot találunk: *elev, halov* vagy *eleu, halou*. Pl. *volov, iarov* HB. *farkashalowhely:* farkashálóhely 1214. *aldoucuth* 1214. *cuhordov ut:* kőhordó út 1300. *zalasodov:* szállásadó 1251. *duleufeld* 1276.

Ezeket más szók irányadása szerint (minők *owl:* ól, *Mouruez:* Móricz stb.) olvashatjuk *ou, ëü* diphthongussal: *volou, járou, élëü* stb. De nem lehetetlen, hogy a XIII. század elején némely nyelvjárás ezeket még *v*-vel ejtette: *volov, járov;* ezt abból következtethetjük, hogy a HB.-ben *chomur* és *keseruv* van irva, ez pedig alkalmasint így olvasandó: *χomur, keserür* (hogy az *ur* csak hosszu *ú, ű* hangot jelölne, az nem valószinű).

Úgy látszik, az ősi *e* hang maradt fönn a *merő*-vel egyértékű *merev*-ben (v. ö. *mered, meresztt*), de ezt a régi nyelv csak a *merevedik, mereven* képzésekben tartotta fönn; a nép nyelve is alkalmasint csak ezt a ragos formáját használja: „*merevül* vizes volt" (szóbeli értesítés szerint Békés megyében; Szabolcsban már így mondják: *merejül*, hasonlókép Radv: Csal. II:391), továbbá ebben a származékában: *merevëdik*. Erejevesztett kicsinyitő képzővel van megtoldva a *merev* ebben: *mereven* (l. NySz. s pl. még Kisf. S: Himfy BoldSz. 57. dal; (v. ö. *merevény* „merev" helyett Simai Szót., Vitk: Munk. III:153 *merevénység* Kaz.-Dess. Lev: II:235).

A *mereven*-hez egészen hasonló alak az *él* ige származéka: *eleven* (elemeire nézve megegyezik vele az észt *elavane* — *elav* lebendig, l. Wiedemann Gramm. 198).

Nincs még eldöntve, miként kell olvasni a Bécsi, Münchení és Apor codexeknek ilyen alakjait: *ëgenlőuec* MünchC 57. *diczőueit* 111. *diczőuőltetet* 184. *bőitőlőuől* 85. *lakozaual* 178. stb. A ragtalan forma ugyanezekben a nyelvemlékekben tiszta *ő, ű*-vel van: *adó, ëgenlő* stb. (v. ö. *adandoal* MünchC 110. olv. *adandóál* vagyis adandóul, ellenben *adorol* u. o. 100. a. m. adónl.) A ragos alakokat talán még az eredeti *v*-vel ejtették e codexek irói:

Digitized by Google

egyenlövek, dicsövejt stb., mint *kő : kövek, ló : lovak.* De az is lehet, hogy ez már csak hiátustöltő *v* volt, mely az ill. nyelvjárásban utólag fejlődött, vagyis hogy **egyenlőek, *dicsőejt* helyett hangkapocscsal mondták: *egyenlővek, dicsővejt* stb. Ilyen bővült formákat később is, a XVI. XVII. században gyakran találunk Meliusnál. Balásfinál, Lépesnél, Gelejinél, Medgyesinél stb., pl. *diczőuit* Mel. SzJán. 524. *budosouul* u. o. *vakmerőuek* Bal: CsIsk. 198. *vakmerőven* GKat: Titk. 281. *élőven* Megy: 6Jaj. II:19. *buzgovan* Megy: SzAÖr. Előb. 6. S az ilyeneket már Révai is így idézi: *illendővül, látóvül, lakóvül, szállóvül*, l. Antiqu. 105.

Az újabb *-ó, -ő* egyes vidékeken természetesen diftongizálódik: *adaó, kérő* stb. De néha *ú, ű* és *u, ü* lesz belőle, különösen az őrségi és göcseji nyelvjárásban: *tippanú meleg* rekkenő hőség Budenz-Album 160. *tikhordu kánya* Nyr. stb. Nevezetes, hogy ez a hangváltozás leginkább eszköznevekben történik: *söprű* v. *söprü, fúrú* Székelyf. és Szabolcs. *vésű* Szabolcs. „A *fúru*-lyukba is bebúna" Ar: Toldi 9:7. Ide tartoznak a *-tyú, -tyű* végű eszköznevek, melyeket már külön tárgyaltunk.

A mi már most az *-ó, -ő* képzős igenévnek sokoldalú használatát illeti, evvel már többen foglalkoztak (legtüzetesebben Könnye N. a Budenz-Albumban: Az *ó, ő* képzős igenév a régi magyar nyelvben).

Rendesen mint a folyó cselekvés igeneve a c s e l e k v ő személyt vagy dolgot jelöli, még pedig vagy melléknévileg: a *lármázó* gyerekek, „*szóló* szőlő, *mosolygó* alma és *csengő* baraczk" (népmese). — vagy pedig főnévileg: *író, bíró, festő ; kéménysepő.*

Előfordul s z e n v e d ő értelemben, úgy hogy a cselekvésnek tárgyát jelöli, különösen, ha rendes tárgya a cselekvésnek: *szántó*-föld olyan föld, melyet szántanak, *kiadó* lakás — a melyet kiadnak, a melyet ki szoktak adni, *iró*-víz stb Ez a használat régibb nyelvünkben sokkal közönségesebb volt; azt mondták pl. *szerető fiam* a kit én szeretek (φιλούμενος, ma „*szeretett fiam*", pedig ez tulajdonkép azt jelölné, a kit szerettem, nem a kit még szeretek, v. ö.ném. *geliebter sohn*, lat. *dilectus filius*), *karban öltő kosár*: sporta, Major: Lat. Szót. 446. *nyakba kötő arcosság*: amuletum PPBl. természete, termete, esze *nem megvető* Fal. 318. stb., stb. Ma különösen a *-ható, -hető* végű igenevet használjuk rendszerint szenvedőleg: *várható, remél-*

Digitized by Google

hető, látható = a mit várni, remélni, látni lehet. „Forrás vize nem *iható*“ Ar: Rege a csod. Ezek csak egyes állandó kifejezésekben cselekvők: *nagyehető, nagyiható, Isten a megmondhatója* stb.; azonfölül természetesen a tárgyatlan igékből képzettek: *lehető, jöhető, nagyramehető* ifjú, Vör. *eredhető, keletkezhető* stb. De néha a tárgyasak is cselekvők; pl. „Igen finum *élesen látható madár* ez“ Misk: VKert. 377. = élesen látó (látni biró). „Az Isten *adható, vehető*“ Nép, Komárom = adhat és elvehet.

Igen gyakran használjuk ezt az igenevet eszköznévül: *ású, fúvó, reszelő, meszelő, mosdó* stb. *irótoll, főzőkanál* stb. Ide számíthatni az ilyen hely- és időneveket: *fürdő, itató, ebédlő, temető; háló-szoba, vágó-híd*, stb. *gyertyaszentelő, húshagyó* (*-kedd*), *kaszáló idő* stb.

Végre szintén közönséges használat, hogy az igenév magát az elvont cselekvést jelöli: *kézfogó, esküvő, keresztelő* stb., kivált bizonyos határozói szerkezetekben: *lemenőben van* a nap, *induló félben* voltam, *gondolkodóba* estem, *látogatóba* mentem, *fontolóra* stb. — lemenésben van a nap stb.

-andó, -endő.

Halandó, jövendő az, a ki halni fog, a mi jönni fog, vagyis a ki *meghaland*, a mi *eljövend*; ez tehát voltaképen az *-and, -end* képzős beálló cselekvésű igealaknak *-ó, -ő* képzős származéka: *haland-ó, jövend-ő*. S valamint az *-and, -end*-nek teljesebb alakja *-ánd, -énd* volt, úgy találunk a régieknél néha — ámbár ritkábban — az *-andó, -endő* helyett is *-ándó, -éndő* formát: *állándó* Kár: Bibl. Móz. IV. k. 30. rész (háromszor is, de u. o. többször *állandó* is, mint u. o. *bontandgya, hallandgya* stb.), *meggyógyállándó* Gyarm. Nyelvm. I:256. (de u. o. *-andó* is).

A beálló cselekvésen kívül egyes kifejezésekben más jelentése is van ennek az igenévnek; azt is jelenti, a mi hosszamos ideig történik, a mi folyvást történik. *Állandó, maradandó* = a mi mindig megáll, fönnáll, megmarad; *illendő* = a mi mindenkor illik, *hajlandó* = a ki hajlik valmire; *kelendő* = a mi mindig elkel; *forgandó szerencse*, stb. — A régieknél s a népnyelvben erre több példa van, mint a mai irodalmiban:

Digitized by Google

egybe illendő szeretők, Decsi: Adag. 272. *ingandó* = ingó, BécsiC. 44. *élendő* állatok = élő lények, ÉrsC. 347. nemesek, nemtelenek, kik a mi számunkra *tartozandók* = hozzánk tartoznak, LevT. II:248. az isten nem kényszerít bennünket nehéz munkára ahhoz *tartozandó* szerszám nélkül, Fal. 9. (így u. o. 247. 636.) — a faluhó *tartozandó* Nyr. IV:82. *esendő* az ember u. o. 287. *szerencsevárandó* szép szüzek 331. = szerencsevárók stb.

A tárgyas igéknek ez az igeneve ma többnyire szenvedő értelmű: *irandó, fizetendő* = a mit írni, fizetni kell, tehát hangzásban is, jelentésben is a latin *-ndus*-sal találkozik.

Nyelvemlékeinkben sokszor ellenkezőleg a lehetőséget fejezi ki:

Te bizonyságid igen *hivendők* lettek: testimonia tua credibilia facta sunt nimis FestC. 247. 26. Magamat *látandóvá* tém (tevém) ErdyC. 115b. Semmi gazdagságot nem vélék az királyi pálczához *hasonlítandónak:* divitias nihil esse duxi in comparatione sceptri: Kár: Bibl. I:639.

Néha e helyett a ható ige származékát találjuk a régieknél:

Légyen én paizsom békeséges menden én ellenségimnek *láthatandóknak és nem láthatandóknak* ellene, PeerC. 259. láthatók és láthatatlanok ellen. *Láthatandó képpen* tiltotta Isten magát írni, Mon: Kép. 79. Így Pázm: KT. 4. stb.

Némelykor, kivált *-ben* raggal, az elvont beálló cselekvést jelöli az *-andó* (úgy mint az *-ó -ő* képző az elvont folyó cselekvést):

Úgy tetszik, mintha [a falak] *ledőlendőben volnának*, Biró: Préd. 30. Még a forró szerelem is hűl, ha a felek közül egyikének *esendőben vagyon* szerenczéje, Fal. 428. *Veszendőben hagyja* mindenét, NySz. *Veszendőben van, veszendőbe megy* CzF.

-tt és -t.

Az olyan melléknévi igenév, minő pl. *tanult* (ember), *romlott* (fal), azt a személyt vagy dolgot jelenti, a ki tanult, a mi elromlott, tehát a ki vagy a mi az illető cselekvést elvégezte, befejezte. Szenvedő értelemben is a *tanult* leczke v. a *lemásolt* írás = az a leczke, a melyet tanultak v. az az írás, a melyet lemásoltak, a melyeken tehát az illető cselekvést végrehajtották, elvégezték.

A tárgyas igéknek ezt a származékát többnyire szenvedő értelemben használjuk, mert a cselekvőre ritkán van szükségünk, úgy, hogy pl. *festett* nem az, a ki festett, hanem a kit v. a mit festettek, *oldott* nem az, a ki oldott valamit, hanem a mit megoldottak, = lat. *solutus*, nem pedig görög λελυκώς.

Digitized by Google

Ebből a szokásból magyarázható, de az is lehet, hogy idegen hatás eredménye az a használat, mely szerint a befejezetlen, huzamos cselekvést is evvel az igenévvel jelöljük, ha mástól szenvedi az illető személy vagy dolog. Például *szeretett fiam:* nem a kit szerettem, hanem a kit szeretek, *tisztelt uram* = a kit tisztelek (régente azt mondták: *szerető fiam,* l. fönt; ellenben latinul *filius dilectus,* ill. *fili dilecte,* németül *geliebter sohn*, a hogy mi most mondjuk).

A befejezett cselekvésű igenévnek képzője többször *-tt,* mint *-t.* Szabályul egyszerüen annyit mondhatunk, hogy magánhangzó után *-tt,* mássalhangzó után pedig *-t,* pl. *hí-tt, szö-tt, ró-tt, hervad-t, kapál-t, vár-t, megszün-t, fölfuj-t.* Azért van pedig többször *-tt,* mert a mássalhangzó-végű igék jobbára kötőhangzóval veszik föl e képzőt: *adott, tudott, hagyott, bukott, hullott, tetézett* stb.

Az utóbbi alakok ma változatlanok maradnak a többes számban s a birtokos személyragok előtt is: *adottak, hagyottak, bukottak, szülötte, szülötteim, megbizottaink* stb. Ilyen alakok a régiségben: *unuttei* HB. *seiluttet* KönigsbT. De a XV.—XVII. századokban ezekből a formákból gyakran kiesett a kötőhangzó, s azt mondtuk: *az úr átkoztai, az átkoztak* stb. Sőt néha ilyeneket is találunk:

„*Átkozt* már a föld az te munkádban, *átkozt* te éretted" RMK. II:200. Kígyó, ezt tötted, azért *átkozt* vagy az földi vadak közt, u. o. Nagy pironkodassal *gyewzte* hagya magat (Pesti: Fab. 85b) — *győztté* vagyis *győzöttté* hagyá magát.

A *-tt* képzőnek eredetéről Budenz kevéssé kielégitő magyarázatot adott (Al. 226.). Szerinte *halott* ilyen előző alakból lett: **halovo-t*, halov-t,* s ebben mint a mordvin *šudov-t*-féle igenévképzésben, a *-v* volt a tulajdonképi igenévképző (l. a magyar *-ó, -ő*-t), a *-t* pedig „nominális végképző". Csakhogy erre a denominális *-t* képzőre Budenz maga is csak egy kétes magyar példát tud idézni: a *sötét* szót (melynek a *le-sül* ige *-é*-képzős igeneve szolgálna alapul). A HB. *tilart* alakja pedig, melyet Budenz szintén említ, kétségkívül egy reflexív **tilav-* igetőből való, mely a HB. *tilat* igéjének is alapszava, tehát a *-v* még az igetőhöz tartozik nem az igenévképzőhöz. Hiszen *-v* nélkül van ugyanesak a HB-ben az *odut* (adott) és *unuttei.*

Digitized by Google

Talán — ellenkezőleg — a *-t* mögött lappang az az igenévi *-v*, úgy hogy a *halott* eredetileg **halotv*, **halotovo* volt. Valamint a *haland-ó* (**halando-vo)* igenév az inchoativ *haland* igéből van képezve, úgy lehet a *halott* (**haloto-vo)* egy momentán, intensiv *-t*-képzős **halot* (**haloto*) ige participiuma, melyben tehát az *oson-t-ani, kiál-t-ani*-féle igék *-t*-je szolgált a perfectum, a befejezettség megjelölésére.

E szerint az igenévi *-tt* eredetileg azonos lehetett az *-at*, *-et* és *-t* főnévképzőkkel (l. ezeket), a mint hogy az utóbbival alakilag most is egybeesik: *holt — holt-ig, ijedt(en) — ijedt-ében, tött — (jó)-tött,* de *jó-tét* is (v. ö. *lett — lét, vett — vét, ërett — ét; hitt — hit).*

Hogy a HB-ben a *-v* hangú *intetrinec, ildetritvl* mellett már *-v* nélkül van az *odut, unuttei,* azt az eltérő használatból s a **-tv* képzőnek különböző helyzetéből magyarázhatjuk. A főnevekben ugyanis, melyek többnyire ragozva fordulnak elő, a *-tv* legtöbbször a szó belsejében állott, míg az igenévben jobbára a szónak végén volt, mert az igenév rendszerint vagy jelzőül, vagy állítmányul szerepelt *(az adott ajándék, ő adott, ő adott vala).*

Az infinitivus képzője: **ni.**

Az infinitivus minden nyelvben egy-egy elvont főnévnek (nomen actionis) határozói, még pedig többnyire irányhatározó esete, és eleinte csak vég- vagy czélhatározó értéke van. Csak midőn idővel megmerevedik az alakja, veszi fel sok nyelvben a ragtalan főnév jelentését (ném. *das sehen*, ol. *il vedere* stb.); a magyarban csak annyiban, hogy alanyul és tárgyul szerepelhet (kivételesen némely fordulatban birtokos jelzőül is. l. Nyr. XIX:246).

A dunántúli, a nyugati s az északny. nyelvjárásterületeken, továbbá a felsődrávai nyelvjárásban *-ni* helyett *-nyi*-vel ejtik az infinitivust: *várnyi, néznyi, gyönnyi.* Így nyelvemlékeinkben is gyakran: *epítetnüi* VitkC. 2. *magasztani* 90. *adnyi* Helt: Mes. 3. *hinnyi* EsztT: IgAny. 337. *pörlekednyi, maradnyi* Fr: SzJán. 55. stb. (1732. az egész könyvön végig így): *ónyi* Csúzi: Síp. 351. stb.

„A dunántúli két nyelvjárásterület az olyan (egytagú)

Digitized by Google

igéket, melyeknek töve *i*-vel van, disszimiláczió folytán *-nya* raggal ejti: *irnya, sirnya*" (Balassa: Nyelvj. 138); *irnya, innya* Hetés, Nyr. II:45 *rittnya*: irtani Göcsej Nyr. XVII:508. *birnya* Fehér vm. (Rácz-Almás). Más vidékeken is dívnak ilyen formák.

Pl. Váczon is azt mondják: *innya, rínya, színya, hínya, nyírnya;* Szatmárban s úgy látszik Háromszékben is mondják: *innya*, l. Nyr. XXI:72. („Ez az egy ige ilyen alakban másutt is használatos", mondja Balassa u. o. 23. V. ö. „Magának, lovának adnak *enni, innya:* úgy gondját viselik, mint az édes anyja", Jókai: Mátyás diák és Bente úr 13).

Azonban a *hí, rí*-féle igéket Dunán túl ott is *-nya*-val mondják, a hol a tő *í*-je helyett *é* v. *ëj* hallik: *rejnya, bejnya* Hetés Nyr. II:45. *hénya* XVIII:91. *rénya* Göcsej, Budenz-Album 167.

Azonkívül „az őrségi, hetési és göcseji nyelvjárásban ez a *-nya* más igékhez is járul: *dógoznya, várnya*" (Balassa 138); így Hetésben: *fáronnya, kaszánya, marannya, dógoznya* (u. o. 35); *ordítnya, tunnya, tanunya, tánczunya* (Nyr. II:45); *habarnya, aggnya* (III:473); Göcsejben: *tanítnya, dógoznya* (Budenz-Album 167). Megjegyzendő, hogy ez a hosszabb forma csak mélyhangú igékből fordul elő; a magashangú infinitivus mindig *-nyi* v. *-ni* végű: *várnya*, de *kérnyi* v. *kérni* (ép úgy, mint a tárgyas ragozásban *vár-ja*, de *kér-i*). Azonban a szlavóniai nyelvjárásban előkerül a mélyhangú *-nia* mellett a magashangú *-nie:* „Enném, csak volna mit *ennie*. Magunk szoká[l]juk aztat *tennie*. Azok tudnak *danolnia*" (Nyr. V:62. *ennie* a szövégnek ott dívó éneklő megnyujtásával, l. az id. h.). S mindezek a formák egészen közönségesek a nyelvemlékekben. Példák:

nem volnék méltó *allania* LobkC. 1. kezdesz *gondolgodnia* [így] 41. ha akarunk *meg vilagosodnia* . . . *meg zabadolnia* 31. fogadtatok szegénységet *tartanya* 143. kezdék *haborgatnya* 202. — akarok *mennye* 194. akarod magadat *megh ölnie* 5. el akarunk *menye* 192. ha akarjátok *meg esmernie* 115. mind tartoznak oda *gölnie* 20. *vennie, alvennia, melkalkodni* [így] és az testnek egyéb szükségéhez *latnia* igen nagy gyötrelm 54. — vetemnyére feriából kell leczkék *mondanya* LányiC. 238. öt antifonát kell *mondanya* 240. pénteken kell *be nennye* 19. az emlékezetet collectával kell *thennye* 20. be kell őtet *gynya* az kalandariumba 35. ezen napon kell *bee wenye* 243. stb. (de a LányiC.-ben többnyire *mondany, hadny, wenny* stb.) — kezdend *enni* és *inia* és *megrczegedni* MünchC. 141b. 68. 69. — igyekezjenek ez irásokhoz életeket *zabda* [szabni] VitkC. 2. *tudda illie* DebrC. 352. *ennyi, innya, alunni* Born: Pred. 257. *eni, zanya* MA: Bibl. IV:26. *irnya* Frank: HaszuK. 101. Zvon: Post. II:409. *birnya* Beythe: Epist. 73. — *irnyia* Pázm: Öt Lev. 54. 275. (szokták, kell): az tévelygőt nem akarják keresztyénnek *hinyia* Pazm: Kal. 534. — *birnia* fogod

Digitized by Google

azt MA: Bibl. I:174. így szoktunk *szolnia* Born: Préd. 431. az ő népét ezek *gyülölnie* kezdék MA: Bibl. V:49.

Ezt a használatot lehetne a 3. személynek, mint gyakori formának általánosításából magyarázni (azok az okok, melyeket Kardos hozott föl ez ellen Budenz-Album 167. l. nem meggyőzők). Ezt azonban kétessé teszi egy sajátságos forma, mely gyakran előfordul a LányiC.-ben s melynek nyoma van Ilosvainál is. Az a különös ebben a formában, hogy a képző mélyhangú igéhez is *é* hanggal járul: *tartanye* LányiC. 91. *mondanye* 103. és leggyakrabban (jelesen a *tudni-illik, tudni-hogy*-féle magyarázó mondatokban) *tudnye* 100. 163. 165. 232. 250. 276. 290. stb., *tudnye* 161. (ritkán *thwdnya* 239. vagy *twdny* 292.), *bántatnie* (rímei: *rélnie, jőnie* Ilosvai: NSánd. V. pars 7. vsz. RMK. IV:145).

Ezek alapján azt sejthetjük, hogy az infinitivusnak valaha különbség nélkül *-*nyé* volt a képzője (**tudnyé*, **ütnyé*), azután illeszkedéssel *-*nyá*, *-nyé* és *-nya*, *-nye* lett belőle (mint a harmadik személy *-*é* birtokragjából *-á*, *-é* és *a*, *e*, l. a névragozást). A *-nya*, *-nye*-ből lett végre *-nyi* és *-ni* (ez utóbbiakban a hangfejlődés olyanformának látszik, mint a *lyuk*, *lyik*, *lik*; *tyuk*, *tyik*, *tik* szókban). A *-nya*, *-nye* helyett szereplő *-nyia*, *nia*, *nie* formákat talán a harmadik személyüekkel való keveredésből magyarázhatjuk. Hogy az infinitivus eredetileg *-ny*-hangú s nem *-n*-hangú volt, ez ellen csak az a körülmény esik latba, hogy a személyes alakokat nyelvemlékeink majd mindig *n*-nel írják, *ny*-nyel nagyon ritkán: egy szeretőt sem akartok *esmernyetek* VirgC. 135. jó volna az tót *meghalasethanjenk* LevT. I:218 juhainak *innyoc* ada MA: Bibl. I:50. — A harmadik személy *-nia*, *-nie* végét ebből származtathatjuk: **nyé-a*, **nyé-e*, de vajjon a *-nom*, *-nod* végeket lehet-e *-*nyéo-m*, *-nyéo-d*-ból magyarázni? (vagy *-*nyojom*, *-nyojod*-ból? mert az infinitivus *i*-jében a lativus *j*-jét fogjuk keresni).

Hiszen olvashattuk volna azt a *twdnye* szót így is: **tudnié* de az *é* előtti *i*-nek szóképzéstanunk eddig nem tudna semmi functiót tulajdonítani, holott a *-*nyé* alakot némi valószinűséggel elemezhetjük. Budenz a magyar infinitivust így elemezte: „*-no*, *-ne* képzős nomen verbale van a *-ni* végű czélhatározó gerundiumban alap szó ul, csak úgy mint több ugor nyelvben ilyen gerundium az *ma*-féle nomen actionistól való (f. *-maban*, pl. *kuole-ma-han*

Digitized by Google

meghal-ás-ba; mord. *-mā, -mo, -ms*) s a zürjén-votjákban épen *-nł* az infinitivus végzete." (Ugor Alakt. 31. §. végén 208. l.) A zürjén s votják infinitivus csakugyan föltünőleg hasonlít a mienkhez, s így nem csodálhatjuk, hogy már régi nyelvhasonlítóink is észrevették (Gyarmathi és Révai, l. Nyr. XI:439. 443. Más magyarázatok is vannak, melyekkel itt nem akarunk foglalkozni: RMNy. III. k. XLV. l. MNyszet. II:342. 388—9. Szvor: MNyt., Vasverő, Nyr. XVI:102. v. ö. MNévragozás 43.)

E szerint az *-i*, ill. *-é* ugyanaz az irányrag volna, mely a *fölé, neki*-féle határozók ragja, a megelőző *-n, -ny* pedig deverb. névszóképző, mely Budenz szerint a *haszon, szégyen, szilony, szirony, fény* szókból is kifejthető, s mely még tisztábban kifejlik a *bizony* melléknévből. (Mint láttuk, Budenz e képzőt azonosnak tartja az *álom, hatalom*-féle szók *-m*-jével s a többi ugor nyelv *-m*-hangú deverbális képzőjével.)

A személyragos infinitivus is megvan a zürjén-votjákban (*gizni*, irni: *giznid* irnod stb.), de más ugor nyelvekben is (pl. finn *mennä[ksi]* menni: *mennäkseni* mennem, cseremisz *kajaš* menni: *kajašem* mennem stb. NyK. IV:82). A magyar személyragos alak ma csak a *kell, lehet, szabad*-féle kifejezésekkel, tehát alanyul, *enged* mellett tárgyul használatos, továbbá az *adj ennem, innom* kifejezésekben s a *van mit ennem, nincs mit szólnom*-félékben (Erdélyben így is: *úgy jött nevetnem*) mint végh atározó. Régente azonban sokkal sűrűbben éltek vele, pl. az *akar, kiván, mer, restell, igyekszik* stb. igék mellett (v. ö. Révai: Ant. 153. s a mai használat birálata Brassainál 398).

-va, -ve és -ván, -vén.

Ez a két igenév régente egészen egyértékű volt és eredetileg talán egyenlő hangzásuak is voltak; mindenesetre egyeredetüek, azért együtt is tárgyaljuk őket.

A *-ván, vén*-nek egyéb mellékalakját nem igen találunk, csak még a hosszú *ū*-es forma érdemel figyelmet: *mondnaū, vetnaū* Sylv: UT. 1:121 b. *mennaū* u. o. *ādnaū* 130 (sajtóhiba lesz *mondnaūt*: dicentes 31.) így *halnunu* WinklC. 108. *-vánu, -vénu* a DebrC. grammatikában is. — Talán ide tartozik a furesa

Digitized by Google

esennen alak e h. **esenvén?* v. ö. *esenkedik*, a NySz. szerint először Kónyi Jánosnál.

„*Esennyen* néz: anhelus aspicit“ Kreszn. Szerető szem esennen a mélybe tekint (SzászK: Schiller Buvárja). Az életre hija vissza őt esennen, élni boldogító örök szerelemben (Vajda: Béla királyfi 115).

Hasonló formák még: „*Ójjan:* caute. A megbékélt barátoddal ójjan bánjál. Közm.“ Kreszn. I:101. *ójann* Kassai: Szókönyv IV:9. (v. ö. „*ovan* iariatok“: caute ambuletis DöbrC. NySz. s másfelől *oyni, ójták* stb. NySz., a miből **ójván* lenne.) — „Nészi koma, kaját fő *nevetten*“ . . . (Nógrád m. Nyr. V:179.). — „Ezt *sietten* irom“ (Vitk: Munk. III:127. ha csak nem *siettën*, mint I:176. véltem). — „A veszprémi vár kapuja *nyittan* van“ (Népd. Fehér m. Nyr. III:35. Kétségbe vonták ezt u. o. X:189. de magam is hallottam fehérmegyei, ráczalmási lánytól).

A *-va, ve* már többféle változatban jelenik meg.

Az őrségi s más nyugati nyelvjárásokban a megelőző magánhangzókhoz képest *-va, -vo, -vë, -vö* hangzása van: *irva, ávo* (*állva*), *tívë, sävö, kötfö* (v. ö. Nyr. VII:417. 420. stb. *kötözuö* MünchC. *födvö* Lépes: PTük. I:87).

A régi nyelvemlékekben sokkal ritkább, mint a *-ván, -vén*, de azért előfordul már a HB.-ben s a legrégibb codexekben: *birsagnop, ivtua* HB. *ewrewlue* EhrC. 49. *lehorgadua* BécsiC. 100 *nylua* EhrC. 52.

Codexeink korában, midőn még nincs egységes irodalmi nyelv, nem ritkaság a nyelvjárásokban ma is élő teljesebb *-val, -vel* alak, melyet a későbbi irodalom egészen mellőz. Pl.

ewrewlwel es engedelmest EhrC. 21. *lewlyua*[*la*] *ewtet fel emeltettettwel:* elevatum 42. (de *ewrewlue* 49.) — *zolual* CornC. 259. (de *foglalua* 247.) *chudalkozual* HorvC. 107. *elhagyual* DomC. 78. *allapual* 192. ez vr *meg eskewel* jllyen byzonsagot tevn MargL. 191. (mindezek Ráskai Lea iratai); — *megfezálvel allanal* NagyszC. 98. (de *megfezűlve es . . . terdepólve* 277.) *foglalual* PeerC. 54. — *be vala teewel* JordC. 294. 698. *le teewel* 892. — *reruen, vagdalual* [olv. *-uan?*] *es meg wldwkuen* VirgC. 49.

Néha már nyelvemlékeinkben *v* nélkül találjuk ezt az *l*-es alakot: *el fakada syral* KazC. 12. *el lankaztal:* ellankasztva ÉrsC. 313. *loppal* Fal. 880., 911. SzD: MVir. 208. *mondal* Zala vm. LevT. I:61. olvasd: *sírral, monddal* stb. Ez utóbbi alakok közönségesek azokban a nyelvjárásokban, melyek maiglan *l*-lel ejtik ez igenevet, míg a megőrzött *v*-vel való ejtés ez esetben (vagyis a teljes *-val, -vel* alak) valamivel ritkább. Igen közönséges az *l* nélküli ejtés pótló nyújtással is: *-vá, -vé*, s aztán még *v* nélkül s pótló mássalhangzónyújtással is, pl. *sirrá, addá*, szóval ezek a nyelvjárások egészen úgy bánnak e képzővel, mint a *-val, -vel* névraggal. Néhol mind az említett formákat vegyest hallhatni s azonfölül még a köz-

Digitized by Google

nyelvi *-va, -ve* alakot is; pl. a Bakonyban (Csetényben) mindezeket mondják: *irva, adva; irvâ, advâ; ragaddâ;* s néha *irval, adval, ragaddal.* — A példákat az említett változatok szerint s egyúttal a vidék megjelölésével idézzük (leginkább Dunán túl):

meg vót mézelvel Fehér m. X:521. *mög van má tével, hangossan beszével* Somogy, Kaposvár; *van tével* Szlav. VIII:180. *teritvel az ajja* Tolna m. V:43. — „A *va, ve* határozókat *val*-nak, *vel*-nek mondja (a Tiszamellék), kivált Ugocsa és Bereg vármegyékben: *keritvel, járval, szaladval*“ Gáti: Jutalomf. a m. nyelvről IIb. 21. *meg van vervel* Máramaros, Hosszumező Akad. Értesítő 1847. 331. *az ebéd mán meg volt ével* Szatm. Nyr. VIII:40. — *szablától megvágval, szuliczátul megszurval* Moldva IX:491.

addal, mondal, irral, Mátyusföld, Esztergom, Nyr. XIX:511. *meg van verrel* Eszt. IV:175. *ki van nyittal, be van foggal* Komárom és Fehér vm. III:35. *van csinállal, superollal* Szlav. VIII:180. *be van irral katonának* u. o. V:63. — *irral* Felső-Bácska XII:263. *meg van írral, be van köttel* Pest m. Veresegyh. IX:523. *keverrel* Vácz; — *tőttel* ‚töltve‘ Tiszahát Nyr. VIII:178. *a ruhája ki van szakaddal* Szatm. VIII:40. *megnyugoddal* Ugocsa III:371. *meg van köttel* Máramaros, Hosszumező, Akad. Értesítő 1847. 331. — *nyittal tartódik,* Lugosi csizmadia-mondóka Nyr. III:226.

ki van nyittâ, be van foggâ Esztergom Nyr. III:35. *akaszttâ. fáraddâ, jajgattâ, röhöggê* u. o. IX:231—4. *lakkâ, üttê, kivarrâ* u. o, 542. *járrâ, dógozzâ, addâ* u. o. XIII:328. *nyittâ, foggâ* Fehér m. III:35. *irrâ* Balaton vid. III:518. *csappâ* Somogy III:140. *sirrâ* Szlavónia V:63. *vértő êlëppê* vértől ellepve, Nógrád VI:176.

A magánhangzó néhol fél-hosszú, másutt egészen meg van rövidülve, kivált nyugati nyelvjárásokban: *irra, kérre, ütte* fél-hosszú *a, e*-vel Felső-Bácskában, Balassa: Phon. 65. (előbb hosszunak mondta Nyr. XII:263.); *adda, tudda, fonnyadda, megelégedde, szökke, várra* Ormánságban, MNyszet. V:138. *adda* v. *adde* Sziget vid. Baranya, Tájsz. az embör csak szeginnek van *terënte* ‚teremtve‘ Hetés, Nyr. I:423.

A *loppa* alak (alkalmasint hosszú *â*-val olvasandó) már XVII. századi forrásokban előkerül: „reá ütni loppa, meg késérteni: attentare“ MedLat. 1646. 63. „senki más marháját loppa el ne vigye“ Szatm: Dom. 3. — Viszont az EhrC. egy helyen a *-val*-nál is teljesebb alakot találunk: „en *nyluala* latlak tegedet“: ego clare video te 52. Erre az egy adatra azonban nem sokat építhetünk: lehet, hogy csak tollhiba a következő *latlak* miatt, *nylual* vagy *nylua* helyett (v. ö. *nylua* ugyanazon lapon).

A mi már most *-va* és *-ván* képzős igeneveink eredetét illeti, *-va* nyilván csak a *val*-nak rövidítése; ez pedig a *-ván*-nal együtt talán egy közös régibb **-valon* elváltozása. E régibb formában akkor csak az *-n* lehetett a határozó rag, s a *-val* végű alapszónak cselekvést jelentő főnévnek kellett lenni. Ilyen fölfogáson alapszik Budenz nézete, mely szerint ez a *-val, -vel*

Digitized by Google

képző mindenestül azonos volt a vogul *-mel* v. *-mil* képzővel (nomen acti képzője, pl. „*varmel* geschäft, sache: *vār-* tun, machen; *säumil-* geflecht: *säg-* flechten . . . v. ö. osztják *šūmīl* kerbe, einschnitt"). Tehát pl. a m. *szőve, szővén* = ered. **szővelën*, ez pedig *-n*-ragos alakja a **szővel* főnévnek, mely = vog. *säumil* s a. m. szövés. Az *-n* a rendes *-n* névrag; erre mutat a *-vánn, -vénn* alak is (l. e czikk elejét). A *-vel, -mel* képző *l*-je Budenz szerint a *lepel l*-jével azonos = ugor *-d*, az első elem pedig a mozzanatos *-m* képző (l. Ugor Alaktan 33. §. B. 1. Nyr. IV. 343. V. ö. Balassa és Szilasi magyarázatát Nyr. XII. 421. 129.).

-vást, -vést.

Ez a *-va* és *-ván* végű igeneveknek ritkább mellékalakja, melyet ma többnyire módhatározásra használunk.

Alakra nézve csak azzal az eltéréssel találkozunk, hogy egy-két esetben rövid a magánhangzója: „*lévest:* képest, pl. ahhoz lévest". Csallóköz, Nyr. I:280. „arra az irányára való *livest* mondtam: azért mondtam" Sopron m. XXI:475. V. ö. még *rögvest* (Győr, V:522. így Esztergomban, Gömörben s a székelységben), melynek egyértékese *rögtön* szintén *rög*-féle igei alapszót gyaníttat (mint *bízvást: bizton*).

Budenz ezt az igenevet a *hallomás*-féle *-más, -més* képzős főnevekkel kapcsolatban magyarázza, Ugor Alaktan 222: „Megvan az *m: v*-féle szokott változással *-más* helyett *-vás* is, ilyen *t*-ragos gerundiumokban (*-rást*, v. ö. *szemlátomást*): *folyvást* continuo, incessanter, *bízvást* confidenter MA. *futrást* laufend, *lépvést* schreitend, schrittweise, *nézvést* nézve". — A *szemlátomást* mellé idézhetni még ezt a hétfalusi szót: „*futmást:* futvást" Nyr. V:330. De Budenz magyarázata ellen szól egyfelől az, hogy ilyen *-vás, -vés* képzőt különben nem találunk nyelvünkben (*alvás, fekvés, sérvés:* ezekben a *-v* az alapszóhoz tartozik), másfelől pedig az, hogy a *bízvást, nézvést*-féle módhatározókat nem igen választhatjuk el a *bízván, nézve*-féléktől.

Gyarmathi az ő Nyelvmesterében I: 78. ezt mondja: „Vagynak olyan vádlók (accusativusok), a melyek ha magánértőből (főnévből) formálódnak, egy *-r* betűt vesznek fel középbe, p. o. *futást, futrást* (így Brassai: MMond. III:257). Ha pedig valakinek

Digitized by Google

ez a származtatás módja nem tetszik, ám származtassa azokat a viselőkből (gerundiumokból), p. o. *futva, folyva, bízva,* hozzájuk toldván végül az *st* betüket, egy felül tett vonással együtt, p. o. *futvást, folyvást, bízvást* mehetsz".

Talán ez utóbbi két föltevést egyesíthetjük úgy, hogy pl. a *futvást* alakot e kettőből kombináltnak tarthatjuk: *futást* + *futván.* V. ö. *lépést* megyen, *nyargalást* jár stb. itt I:353. — V. ö. továbbá ezeket: „Én nem szólhattam, mert mindjárt reggel elmentek; de ide *jövest* (alkalmasint *jövést*) el nem felejtem" LevT. II:260. „Ide minden nap jeovest jeö az had." Rejtelmes Levelek 45. „Mindjárt, mind-járst, azaz mind-járva, vagy menést, ménve, nem *fekvést,* ülve vagy állva" GKat. Corp. Gram. 303. A *jövést* és *fekvést* alakokban a *-v* még az alapszóhoz való. — Hogy a *futvást*-félék olyan alakvegyítés eredményei, a mellett bizonyítanak még: *mentést menni, küldést küldeni,* melyeket már láttunk I:353. (Hozzájuk valók még: *jöttest jöjjön* KecskTört. III:306., 324. *jüttest jütt* utánunk, XVII. sz. Nyr. 369. *gyüttést gyűjön* RákTár. II:46.)

Lehetne még arra is gondolni, hogy a régi nyelvben oly gyakori *egyenest, örömest, keménységest*-féle határozók (I:352.) analogiájára keletkeztek a *futvást, bízvást*-félék a *futván, bízván* alakokból, vagy legalább, hogy azok is előmozdították ez új alak kifejlődését (v. ö. „*sietőst* vagy *sietrést*" MNyszet. VI:349.). Így keletkezett pl. a *telides teli* mintájára ilyen kifejezés: *tömvés tömve* (Szvorényi említi Nyelvt. 141. §.). — Dugonics tényleg írja: „Hogy beszélleszsz Égiptomban oly *fojvásan* görögül?" Szerecs. I:162. a *folytonosan* stb. példájára. Még érdekesebb a XVI., XVII. században gyakrabban előkerülő *bízvásban* alak:* „Hogi bizvasban kivansagom mondhassam" CsomaC. 13. „Hogy bízvásban járhassanak" TörtTár. 1878. 274. „Bízvásbb járulok hozzád" MHeg: Praeb.[2] 94. stb. l. NySz. De lehet, hogy ez csak a *bízvástban* röviditése; v. ö. „Erőködik abban, miként fölmászhasson s lehessen *bízvástban*" Zrinyi I:183. Kaz. kiad. „Idegenekkel tartóztatva bánjék: földiekkel *bízvástyabb*" RendÉlP. E. 4. „Végy fakanált és fözz: meglásd, szácskádhoz emelni *bízvástabb* fogod úgy a kis ezüstkanalat" Vachott S: Serdülő lyánkához. Így *örömestben*

* V. ö. még *bízvábban* Vör. Tündérv. 89.

Digitized by Google

MA. és *örömestebb* Fal., de *örömesben* ÉrsC. Pázm. stb. l. NySz. (Mikor a *bízvásban* alak használatban volt, keletkezett analogia útján ilyen nominativus is: „Jobbágyink *bízvásbak* és jó kedvvel is forgódnak“ Levt. II:37.)

Sajátságos az *oldalvást*, mely alkalmasint az *oldall(ani)* igéből lett; példájára aztán egy pár más ilyen keletkezett a népnyelvben: *hátvást, sorvást, rendvést,* sőt *olyvást.* Pl.

A Morva mindinkább jobb *oldalvást* húzódott (Ortvay: MVizrajza, II:384). Keét *ódóvást* (Palócz, Nyr. VI.518). — *Hátvást* (fejjel hátrafelé) út a lovon“. (Nyr. V.273.) *Hátvást* támadt meg: hátulról (Nyr. XIX:330). — A többi vendég is énekelt *sorvást* (Vitk. II:118). *Sorvást:* soronként véve. (Kapnikb. Nyr. II:276. v. ö. *sorbást* Baján). — Jó *rendvést* elvégezte: nagyobbrészt (Łozsád, Nyr. XXIII:143). — *Olyvást* (Baranya; MNévragozás 5. v. ö. Székelyek! őt Kossúth küldi most hozzátok, hogy mint apátokat *olybást* fogadjátok. Sár: Ar. Tromb. 73. Szintúgy van *sorvást* h. *sorbást;* magyarázatukat l. MNévr. 5).

-att(a), -ett(e).*

A codexek korában volt egy *ülette, járatta*-féle igenév, mely legtöbbször a Bécsi s MünchC.-ben fordul elő, s melynek használata igen közel járt az *ülvén, járván* igenévéhez; pl. Láta egy embert a vámon *ülette* MünchC. 29. Látta egy embert *ilvén* az vámon: vidit hominem sedentem in telonio, Máté 9: 9. *Idő járatta* az édes Jézus szerelmében tekélletes lett, ÉrdyC. 332. v. ö. *Idő járván* tették nagyobbnak s hosszabbnak, Orczy: Költ Sz. 8.

Előfordul más személyalakokban is (csak a többes 1.-re nem találni példát): *ide fordólattam, keresztfán figgetted, bemenettetek* a. m. bemenvétek, *elfutattok,* a. m. elfutvájok, vagyis ők elfutván.

A *tt* előtt rendszerint nyilt *a e* magánhangzó van (az utóbbi a BécsiC. s MünchC.-ben *è*-vel jelölve) pl. *lakattam, èlménèttèm* BécsiC. 39. *élètte* és *eyètte* MünchC. 29. *iőuètte* 66. stb. — Ritkán találunk zárt magánhangzót, tudtunkra csak a PeerC. 176. lapján: „Imádlak téged az keresztfán *fűggőtted* és töviskoronát fejedben *wiséltel*“. — Ez utóbbi példában semmi magánhangzó nincs a *t* előtt; ilyen alak van még a MünchC. 62. lapján: láttonk tégedet

* I. Jászay Pál: Észrevételek a MünchC. szólamára, RMNy. III. k. LII. l. — Mócs Sz. Gy.: A magyar gerundium-alakok, Nyr. XX: 208.

Digitized by Google

éhezetted és *zomiaztad;* s ide számítjuk ezt is: a szolga, kit ura úgy lél *tettè* (u. o. 59), mert itt az első *e* az igetőhöz tartozik s *tette* a. m. **tëvte.*

E különös igenév magyarázatában már Jászay Pál helyes nyomon járt: „Hogy ezen részesülő forma még ma is él nyelvünkben, tanusítja e kifejezés: *menet* és *jövet*, mi valóságos részesülő; *láttam őt menet és jövet* teheti ezt... láttam őt *menet-emben és jövet-emben* vagy *mentében és jöttében;* hajdan sokkal világosabban így mondották: láttam őt *menette, jövette* — *menettem, jövettem*", vagyis nem lehet kétség, melyikünknek a mentéről vagy jövetéről van szó.*

Jászay az *-at*, *-et*, ill. *t-* képzős főnevet látja ez alakokban: Mikor láttonk tégedet *ehezetted* és étettönk tégedet, *szomjaztad* és veneréket adtonk te neked: Quando te vidimus esurientem et pavimus te, sitientem et dedimus tibi potum. MünchC. 62. „Nevezetes ezen hely azért is, mert mindjárt közvetetlen vettetik utána: Avagy láttuk te *vendég voltodat* és befogadtonk tégedet, avagy *mezejtelen voltodat* és befedeztönk tégedet: quando autem te vidimus hospitem et collegimus te, aut nudum et cooperuimus te... Lehet vala az egészet így is fordítani: mikor láttuk te *chezetedet, szomjazatodat,* avagy te vendég *voltodat* vagy *volatodat* stb.... Sőt azon hely: bódog a szolga, kit mikor jövend ő ura, úgy lel *tette,* ‚invenerit sic facientem' a 159. lapon (a codexnek 141. lapján) világosan substantivummal tétetik ki: lelendi ő neki úgy *tétét:* invenerit ita facientem."

Az *-at* vagy *-t*-képzős főnévnek régi használatára idézi Jászay a MünchC. következő mondatait: „Dativusban áll e helyen: Pontius Pilatus Judeában *birólkodtának* idejében = procúrante Pontio Pilato Judaeam; *-ban* raggal ebben: és ők a hegyről *leszállattokban* parancsola ő nekik [88.] = et descentibus illis de monte, praecepit illis; *-ra* raggal ebben: mend a népek *hallattára* kedeg monda [158] = audiente autem omni populo dicit". — A *hallattára* és *leszállattokban* kettős *tt*-je talán még az eredetibb *-tv* képzőalak *v*-jének a nyomát mutatja, s ez az *-att*, *-ett* mint fönt

* Nem értjük, hogy mikép mondhatja Imre S. (Idegen és hibás szól. 63), hogy a középkoriak az igeneveket «szép rövidséggel, de tagadhatatlanul nem igen szabatosan» használták.

Digitized by Google

láttuk, rendes az itt tárgyalt igenév alakjában. V. ö. még: Negyed esztendőben Ptolomaeus és Cleopatra *orszaglat'ť'oc* Disiheus és Ptolomaeus, ő fia, hozák el Furim epistolát Jeruzsálembe (MünchC. 73); itt világosan az *országlat* főnév személyragos alakját látjuk.

Az idézett *leszállattokban* legközelebb áll az itt tárgyalt gerundiumhoz, úgy hogy valóban helyettesíthetjük evvel. Az idézett mondatot a MünchC. fordítója egyenesen így írhatta volna: *ők* a hegyről *leszállattok* parancsola ő nekik; a mint hogy csakugyan ezt olvassuk a 131. lapon: *Ők* a hegyről *leszállattok* eleikbe kele ő nekik sok győlekezet. V. ö. még: Lelé őket *alattok:* invenit eos dormientes. (MünchC. 65) = Lelé őket *alottokban* (DöbrC. 457). Mindamellett nehéz ez igenévnek alakját megmagyarázni, nehéz megmondani, elmaradt-e és miért maradt el a végéről valami viszonyrag, talán a *-ben* rag, melyet az idézett *leszállattokban* valóban fölmutat. Hogy azonban határozók végén ilyen rövidülés nem lehetetlen, mutatják a *-kép*, *-kor* és *-szer* ragok e h. *-képpen*, *-kort* v. *-koron*, v. *-korban*, *-szert* v. *-szeren;* de még inkább bizonyítja a *kivált* adverbium, mely ilyen alakjában alig fordul elő a XVII. sz. vége előtt, addig mindig így van irva: *kiváltképpen* (v. ö. NySz. III: 984), de mivel ez az egész négytagú szó egységes adverbium volt, utóbb fölöslegesnek látszott a rag s azért lassanként elhagyták.

III. Igéből való melléknevek.

-ós, -ős.

Ezt bizvást fölvehetjük a képzők sorába mint külön képzőt, mert a *tudós*, *harapós*-féle szókban az igei alapszó után következő részt most már valóban egységes szóelemnek érezzük. A régibb példák természetesen úgy keletkeztek, hogy az igenévhez járult a denominális melléknévi képző; v. ö. a *riselő-s* szót evvel: *várandó-s*, melyben a huzamosságot jelentő *andó*-hoz járult az *-s*. Különben maga az *-ós*, *-ős* is tartós tulajdonságot, megszokott cselekvést fejez ki: *riselős*, a ki hosszú ideig visel (születendő gyermeket), *harapós*, a ki harapni szokott. A finn nyelvnek is van egy ilyen melléknévképzője, mely elemeire nézve is azonos a miénkkel: *-raise*, *-räise* = *-ra*, *-rä* + *ise* (nominativusa

Digitized by Google

-vainen, *-väinen* pl. *itkeväise-*, nom. *itkeväinen* rívós (*itkevä lapsi* rívó gyerek), *tottelevaise-* szófogadó(s), engedelmes, *varovaise-* óvakodó(s), óvatos, (karjalai:) *voi-pa-se* tehet-ő-s, jómódú.

A példák majd mind két és három szótaguak. Kéttaguak:

tudós, adós, lakós (ma főnév), *rugós, szopós, lopós, félős, nyulós, fázós, sütős* („ha hew vagyon, de nem *sűtős*" Cisio H.), *tartós, zörgős, omlós, „sodrós:* sodróerejű" Háromszék, MNyszet. VI:348. *tetszős* („még szinte hallom tetszős szavát" Győry V. Shak. XIII:161. a főispán és a herczegnő tetszősen szemügyelték a szemérmes hajadont" Jókai: Eppur IV:76).

Háromtagú példák:

bejárós (v. ö. *benyalatos, benfentes*);

viselős (és *várandós*), *harapós, mulatós* („abban a régi jó mulatós világban" Irod. Közl. III:304), *mutatós, tetszetős* (KisfK.[7] V:281.) (a föntebbi *tetszős* helyett a *mutatós* analógiájára, vagy még inkább a régibb *tettetös* és *tetszetös* helyett a *tetszős* analógiájára), *aprittóson* tánczol Székelyf. Tsz. *hazudós, bökdős* bika, Göcsej, Budenz-Album 160.

maradós BHirl. 1891. IX:5. 10. l. *szaladós* Nyr. I:324. *feledős* kor: feledékeny, Csengeri J. Catull. 70. *ijedős*.

porczogós Dug: Pb. I:67. *csikorgós* u. o. 289. „ez a lány ojan *kotyogós*, mint a *hüpögös* kása" Tapolcza, Zala m.

Ható igékből: *hathatós, tehetős, bírhatós* Orm. a. m. tehetős Tsz. *foghatós:* a ki jól meg bír fogni, emelni vmit, pl. zsákot, Göcs. Budenz-Alb. 160. *lehetős* („Bontani nem lehetős törvénye szerint forog ég, föld" Vitk: Munk. I:116.); *meglehetős*, ez talán az egyetlen négytagú példa.

Jelentésükben egy vagy más különösséget mutatnak a következők:

ismerős (eredetileg a ki engem ismer, de most inkább arra értjük, a kit v. a mit én ismerek), *kapós* (a mit elkapkodnak), *sürgős* a dolgom (mintha a dolog sürögne, a helyett hogy sürgetne; azért Szarvas G. így írja: *sürgetős*), *sietős* az utam (mintha az út sietne, pedig magam sietek), „a mi kedves, *féltős* holmija csak van, mind belefér a kulcsos ládába" Beöthy: Szépprós. I:13. (tehát a. m. félteni való, pedig *féltős* tulajdonkép annyit tenne, mint féltékeny, v. ö. fönt Jókaiból: *tetszősen* szemügyelték úgy, hogy az tetszett nekik); — *fejős dézsa* Erd: Közm. 487. (e h. *fejő-dézsa*, v. ö. *fürdőkád* stb.). — Játéknevek Dunán túl: *bujós, kifutós, bennállós, kapós* (az utóbbi három labdajáték).

Képzőnknek alakjára nézve még megjegyezzük, hogy Göcsejben *-us, -üs* lett belőle: *tudus, tartus* (Balassa: Nyelvj.).

A köznyelv egyes szavaiban, azonfölül egyes tájszókban az *-ós, -ős*-nek elrövidült magánhangzója, úgy hogy *-os, -ös, -es*

Digitized by Google

(*es*) lett belőle s így egészen egyenlővé vált a kötőhangzós denominális *-s* melléknévképzővel. Ilyen köznyelvi és irodalmi szók: *tilos, szorgos, takaros.* A *tilos* bizonyára **tilós* volt valamikor, a *til-alom* alapigéjéből. A *szorgos*-ra nézve v. ö. „*szorgatni: szorgolni*, sürgetni; innen: *szorgos* v. *szorgós*" Háromszék, MNyszet. VI:351. V. ö. még az ugyanolyan jelentésű *sürgős*-t és ezt a székely szólást: *szorog*-hétre hagyni vmit = a hét végére. A *takaros*-hoz v. ö. *takarós*, Bihar m. Nyr. III:232. Ilyennek látszik a *vesztes* is, de ez kétségkívül **veszttes*, **vesztetës* helyett van, v. ö. *nyertes, győztes.* (*Jelentes*, e h. *jelentős* Shak. II:115.)

Más példák: *szivos* vagy „*szijos:* szivós" Szatm. Nyr. VIII:523. *szopos* gyermek: szopós Kassai: Szókönyv II:393. Szvor: Nytan. 26. §. (így Debrecenben, Békésben stb.) *iszos:* iszákos Gvad: RP. 251. Vitk. Munk. I:138. Kemenesalja, TudGyüjt. 1829. XI:90. Göcsej, Budenz-Album 160. *sodros:* pödrött, sodrottas Háromsz. MNySzet. VI:348. („és vízsodros" u. o., de ez a víz-*sodr*-ából; „*sodrós:* sodróerejű" u. o.) *sodros fonal* Kassai: Szókönyv II:393. *facsaros;* „*tekeres* v. tekervényes beszédű" MNyszet. VI:353. *foganos, foganosság* e h. ‚foganatos', ‚foganat' Monoszlai: Kép. I. II. (sajtóhiba?) *hazudos* Kassai: Szókönyv II:393.

-ékony, -ëkëny.

Értéke ugyanaz, a mi az *-ós, -ős*-é, a mennyiben szokásos és kedvelt cselekvést fejez ki: *fázékony* = *fázós, nyulékony* = *nyulós, rugékony* = *rugós* (ámbár emezt csak állatra szokás alkalmazni, amazt meg élettelen, *rugalmas* tárgyakra). *feledékony* = *feledős, félékony* = *félős.* V. ö. még az *-ánk, -ënk* képzőt, pl. *félënk* stb., továbbá *mulandó* = *mulékony, esendő* = *esékony, romlandó* = *romlékony, takarékony(ság* Pécsi) = *takarékos* (v. ö. *érzékony, érzéketlen, tevékony: tevéketlenség* PhilKözl. XII:329).

A példák majdnem mind három és négy szótaguak.

Háromtaguak:

„*félékony, élékony, évékony* (edax), *fázékony*" GKat: Titk. 1118. *kárt-tévékony* GKat. NySz. (ma *kártékony, jótékony*): *félékony:* timidus NA. („Még most is megérzik tollamon ez a félékenység" Jók: Életemből 246. a mai irodalomban *félënk*); *dölékony* Balásfi, *nyúlékony, mulékony, gyúlékony:* — *törékony, tünékony* Vör: Munk. csal. kiad. I.229. *fázékony:* alsiosus Márton: Lat. Szót. *ázékony* („A folyó hátát apró, már ázékony jéglemezek borítják" Turgenyev: Fatalista 15); *esékony* caducus MSzalon 1884. 126. — *fogékony* (v. ö. *tanulékony*), *rugékony* („Ki lelke ifju ép rugékonyságát hamar fesziti, gyorsan lankad is" DélibH. 177), *égékony* („Mikből kiapadhatlan égékony levegő buzog

Digitized by Google

ki" Jók: Hétk. 98); — *hatékony* (irodalmi szó), *jutékony*, (egy őrségi közmondásban: „Jutékony rókának sikos a szőre, fekiszékeny rókának rongyos a bőre" MNyszet. V:104);

szállékony („Ez a nap vajmi rövid és szállékony" KazG: Regék XV.);

mondékony: dicax MA. lat. (beszédes);

„*mozgékony* jellem" Bajza-Schedel: Kaz. Lev. előb. XIII. *érzékeny; termékeny:* a mi sokat szokott teremni; — *hajlékony, romlékony* KisfK: VigBesz. 63. *omlékony fövény:* betrüglicher grund Szenvey: Messzinai hölgy 144. Rákosi: Shak. XIII:39. *botlékony szájú* Dug: Pb. I:265. „*botlékony* qui facile offendit, labitur, *botlékony* ló: equus caespitans, *botlékony* elme: mens labilis" Beregsz: Diss. 90.

Négytagú példák:

feladékony: magát könnyen föladó, Udvarh. Tsz. 8.

találékony: leleményes; — *takarékonyság:* takarékosság, Pécsi; *lobbanékony, robbanékony;* — *tenyészékeny* (*teniszékeny:* fecundus GKat: Titk. 118.) — *aluszékony:* somniculosus MA. *feküszékeny* (*fekiszékeny* az idézett őrségi közmondásban);

tanulékony (v. ö. *fogékony*), *békülékeny* TóthK: Költ. 277. *sérülékeny* („Becsült szaktársaink is annyira sérülékenyek, hogy a legelső megjegyzésre azzal felelnek: nem játszom tovább" Építési Ipar V:35. *gördülékeny.*

Legtöbb van *-ad, -ed* végű igékből:

szunnyadékony: somnolentus Born. *szakadékony* MA. Lépes, Balásfi; *olvadékony* CorpGram. 313. *ragadékony* GKat. *feledékeny, engedékeny; hervadékony* GKat. NySz. *szenvedékeny* GKat. Kr. *fáradékony* CorpGram. 312. („Együgyő és már fáradékony pennám" Gyöngy: KemJ. aj. lev. „Elméink is fáradékony, nem csak szemünk" BHirl. 1883. 147. tárcza; *gyuladékony* („az emberi nem gyuladékony anyja" Aphrodite, Kaz: Munk. I:360), *terjedékeny* („Elei szinte jó terjedékenységgel birtak, . . a ruha mindenütt szűk vala" KisfK: Víg Besz. 123. „Oszszátok egymás közt meg a tanácsot, bár mind a kettő teljesen veszi. E vett ajándék olyan terjedékeny, hogy elég a két félnek" Győry V. Shak. XIII:174.

Néhány esetben névszóhoz járult az *-ékony* képző, kétségkívül rokonértelmű szók analógiájára:

az *aluszékony* és *szunnyadékony* hatása folytán keletkezhetett: *álmékony* (*álmékonyság* ErsC.): *ébrékeny* Biró: Micae; — talán a *termékeny* mintájára: *szaporékonyság* u. o. eziml. (*szaporékony:* quod facile augmentatur Kr.) — Kérdés, miféle analógiára lett ez: *mordékony* Born: Evang. I:93.

A háromszéki nyelvjárásban *-ékony* helyett illeszkedéssel *-ikony* fordul elő mélyhangú szókban; pl. *húzikony:* hosszas lassú beszédű" MNyszet. VI:331. „*izzikony:* izzadós (tán Udvarh.)" u. o. 332. *hizikony* („zum fettwerden geneigt" Budenz: Al. 199) Székelyf. Tsz.[2]

Digitized by Google

E képzőnek elemeiről s eredetéről mi sem mondhatunk egyebet, mint a mit Budenz mondott (l. Al. 199., 249., 251.): hogy t. i. az *é*-ben az ugor igenévképző *-j* lappang, a *-kony* végképző pedig eredetileg kicsinyítő értelmű volt (v. ö. *csal-é-kony* és *csal-ó-ka*) s a *-k* és *-ny* kicsinyítőket foglalja magában (v. ö. *vékony, alacsony* stb.)

-ánk, -énk.

Szintén rokonértelmű az előbbi kettővel s itt-ott váltakozik velük, pl. *félénk* = *félékony, félős; élénk* = *élékony* GKat.; v. ö. *nyulánk: nyulékony* és *nyulós.*

Alaki szempontból érdekes, hogy az *-ánk, -énk* csakis egytagú igékhez járul, tehát mindig kéttagú melléknevеket képez: *félénk* Pesti G. Calep. stb. *nyalánk* ÉrdyC. Tin. stb. *élénk; falánk; nyulánk* OrczyL. — *siránk* gyermek Jók: Szeretve mind a vérpadig IV:84. (ez bizonyára a *siránkozik* igéből van — félig öntudatlanul — kikövetkeztetve.)

E képzőnek elemei Budenz szerint azonosak az *-ékony*-éval (v. ö. Alakt. 200. és 251. a *szilánk* és *szilány*-ra vonatkozókat): az első t. i. az ugor *-j* igenévképző, az *-nk* pedig fordított rendben azt a két homályos, eredetileg kicsinyítő képzőt foglalja magában, mely amott a *-kony*-ban lappang.

Ugyanazon elemek forrtak össze, csakhogy más jelentésben, ezekben a főnevekben: *fulánk* és *futák*, a régi *fúl* = *fúr* igéből (l. NySz.); *szilánk* és *szilány, szijács*, a *szivó-kés* és *szalú-kés*-ben is fönnmaradt **szil-* igéből (l. Budenz).

A *szilánk*-nak *szilány* mellékalakja is van CzF.; v. ö. még *fulánk* h. *fúláng* NySz. és *foszlángos* inú: gyönge ember, Fehér m. Nyr. V:36.

-a, -e.

Van egy csomó igéből *-a, -e* képzős melléknevünk, jobbára szintén olyan jelentéssel, mint az előbbi három képzés. Ezek is nagyobbrészt kéttaguak, mint az *-ánk, -énk* végüek:

nősze legény: nősző, nősülő legény, Fertő mell. MNyszet. IV:405. *lenge* nád, gyermekversben, *lenge* délibáb Pet: Hazámban (1. kiad. *lengő* délibáb; „*lenge:* lágymeleg, langy" MNyszet. VI:338) *renge* hullám, Fejes István (id. Ar: HátrPr. 167.) puha *ringa* szék, MGéniusz 1892. 169. *pörge* kalap; *csörge* patak Vör: Cserh. 690. v. Czuczor Költ. I:106. *sürge:* v. ö. alább *fürge* (Fiához vitték sürge

Digitized by Google

léptei, u. o. 162. „Az anarchikus sürgeségben mindenik csak a maga hangját hallja“ Kemény Zs.: Élet és irod. 116); *Csala* Pista, gúnynév, Figyelő 1877. II:59. *csapda:* csapodár, csélcsap, pajkos Tsz. (v. ö. a *csapod* igét Tsz.).

Háromtaguak: „*dadoga:* legalsó hangon dörmögő“ Kemenesalja, TudGyűjt. 1829. XI:85. „*nyekege:* akadozó szavú“ u. o. 92.

Nem dívó alapszókból való kéttaguak:

zsenge NySz. (de v. ö. *zseng* Vör., id. Lehr: Toldi 452. és *zsendül* NySz., mint *peng: pendül* stb.) — *kerge* (a NySz.-ban csak *kergeteg;* v. ö. *kerg-et* és *kereng, kerenget* NySz.) — *fürge* (v. ö. *fürgettyü* és *förgeteg*); — *daga:* kövér, pofók képű, Kemenesalja, TudGyűjt. 1829. XI:85. (v. ö. *dagad*); — *nyifa:* orrából beszélő u. o. 92. (v. ö. *nyifog*); *bicze:* sánta Tsz. (v. ö. *biczeg*); *pisla* mécs, Magy. s a Nagy Világ V:254. stb. (v. ö. *pislog*); *csöszeforma* ember: fapapucsban nehézkesen járó Nyr. II:93. (*csöszög* CzF. *csoszog*); — *ferde;* — *duzma* szavak Ar: HátrPr. 76. — *csisza-kő:* fenkő Tsz. (v. ö. *csiszol*, fegyver-*csiszár*, és *csiszál* Tsz.[2]).

Ugyanolyan háromtagú: *tébolya* Nyr. VII:370.

Négytagú ikerszók: *bicze-bócza*, sánták gúnyneve Tsz. (v. ö. *biczeg* és *bóczorog, bóczikál* u. o.); *csöte-bota* ember Tsz. (v. ö. *csötlik-botlik*); *tesze-fosza:* egyebugya, rongyos Nyr. II:93. v. ö. *foszlik*).

Egyeseket főnevekül használunk, de szintén cselekvőt jelentenek:

szüle, penge „*lenge:* víz mélye, mely lassan foly, víz lengéje“ MNyszet. VI:338. *csapda* e h. *csapoda? hulla:* szekérről útközben lehullott széna v. szalma, Göcs. Budenz-Alb. 160. *inga:*

nem-dívó alapszókból: *pilla* (mintegy *pillogó, pillantó*), *pille:* lepke, *bille* l. Tsz. (mintegy *billegő*). „*szaka:* kitört darab v. inkább annak helye, pl. szakát vetett a kerék“ MNyszet. VI:349. (a *szakad* alaprészéből?)

Van végre egy pár olyan, mely az elvont cselekvést vagy ennek eredményét jelenti:

csala ebben a közmondásban: *csere csalával jár* (talán csak a csere hatása alatt e h. *csalással*): — *huza-vona, jára-futa:* lótásfutás MNyszet. VI:333. *monda-monda* Faludinál, később *mende-monda* s innen az egyszerű *monda* is; — *csapa:* csapás, út, *szekércsapa* Göcs. Budenz-Alb. 160.

nem-dívó alapszókból: „*habzsa:* kövér legelés, mikor a marhák habzsolhatnak“ MNyszet. VI:329. — *vita* Faludi, Kemenesalja TudGyüjt. 1829. XI:96.

Budenz úgy véli, hogy az *-a, -e*, illetőleg teljesebb formában *-á, -é* (*szülé-m, csalá-val*) eredetileg *a-j, e-j* volt, tehát az ugor *-j* igenévképző lappang bennük; a **szülej*-ből *szülé-, szüle-* lett, a mélyhanguakban az *-aj*-ból talán szintén *é*, de ez utólag illeszkedett s úgy lett *-á, -a* belőle (ilyenféle hangfejlődés bizonyitására a török *bogdaj*-ból lett *bázá*-t is idézi Alakt. 199).

Digitized by Google

-i.*

Az *-i*-képzős deverbális melléknevek szintén — hogy úgy mondjuk — szokásos cselekvőt jelentenek, de rendszerint kicsinyítő, sőt gúnyos mellékjelentésük van. A régi irodalomban igen ritkán találkozunk velük, a codexekben talán egyáltalán nem fordulnak elő. A legrégibb példa úgy látszik Dávid Ferencznél 1570 (KKer. Q7): *fen ęrti emberek*, azaz fönnértők, nagyralátók; aztán *csapdi* a XVII. században (a *csapod* igéből), *perveszti* ugyanakkor (id. Nyr. VI.404), további *jádzi* és *aluszi* Otrokocsinál Orig-Hung. II 220 (azt mondja, hogy ép úgy, mint ezek vannak képezve, lehetne a *haragszik* igéből is *haragszi*). Az újabb irodalomban sűrűbben szerepelnek, de leginkább a népnyelv kedveli őket.

Kéttagú példák, rendszerint egytagú igékből:

játszi; csali: csalfa (és csalétek) Tsz. *csali-mese: „lesi* v. *lesdi:* ólálkodó" Háromsz. MNyszet. VI:338. (*lesipuskás*, Alföld); *csöki:* csökevész ember u. o. 320. (v. ö. *csök-ik* NySz. és Nyr. V:270); *ugri* Szvor: A m. nép eszejár. Egri gymn. értes. 1889. 56. *ugrifüles: — csapdi:* csapodár, csélcsap Tsz. NySz. (v. ö. *csapod* Tsz. és *csapod-ár*).

Háromtagú példák kéttagú igékből:

kikapi legény; nyalka, csinos Nyr. III:30.

szegődi: pártváltoztató, Háromsz. MNyszet. VI:351. *vesződi:* türetlenkedő u. o. 354. *„lengődi:* naplopó, dolgot elheverő; *lengőd-ik:* dolgát elheveri" u. o. 338. *„renyődi:* töpröndi, renyekedő; rémlődni: renyekedni, *renyőd-ni*" u. o. 346. — *fiteti:* fitető eb u. o. 326. — *maradi: — „öt* embernyomot is túlél a *károgi* varjú" Ar: Arist. II:129. — *facsari: habari:* gyorsbeszédű Nyr. V:147.

Nem-dívó alapszókból kéttaguak:

„szunyi: aluszékony, szunyáta" Háromsz. MNyszet. VI:350. v. ö. *szunyad: — sunyi*, v. ö. *sunnyog: — szuszi*, v. ö. *szuszog: — duzzi* ember, Kassai: Szókönyv I:461. v. ö. *duzzog: — hupi kék:* verés, már Pósaházinál: Igazs. II:129. *huppog* igéből: — *csapzi:* csapodár, pajkos Tsz. (v. ö. *csapdi* fönn): — *lesdi*, l. fönt *lesi* (gyak. **lesed* igéből?); — *habzsi* Szvor: A m. nép eszejár. 56.

Ugyanolyanféle háromtaguak:

zsugori, v. ö. *zsugorgat, zsugorodik: — hunyori:* félnyilt szemű. Csík m. MNyszet. VI:372. v. ö. *hunyorgat, hunyorít: — „csücsöri szája:* kinek a szája kicsücsörödik" u. o. 369. — *hezseti:* zajjal szeleskedő u. o. 330. *hezsetel:* nyüzsgölődik, szeleskedik: — a *csörgedi* csermely Ar: HátrPr. 170. — *bandali* és *bandi, bandó:* ámolyogva

* V. ö. Nyr. V:147.

Digitized by Google

lebzselő, ügyefogyott, féleszű, v. ö. *bandalog:* mélázva lebzsel, l. Tsz. — Főnév: *langali:* langaló, lángos Göcs. Budenz-Alb. 160. (v. ö. *lángol*).

Igen sok az összetett *-i* képzős melléknév, még pedig részint ikerszók, részint tárgyas összetételek:

a) négytagú ikerszók:

lóti-futi gyerkőcz Jók: MNáb.[3] I:182. — *fecsi-locsi:* fecsegő (-locsogó) Nyr. V:425. (*szuszi-muszi*, v. ö. *szuszog*); — *csúrcsavari kifogás* Pós: Válasz. 164. id. Nyr. VI:405.

b) tárgyas összetételek:

per-veszti uram Pós: Válasz. 59. id. Nyr. VI:404; dr. Perveszti ügyvéd, Ellenőr X:580. *száj-táti; ruha-nyúzi* Szvor: A m. nép eszejár. Egri gymn. értesítő 1889. 56. — *Üregjári, Deszkarági, Bőrrágódi,* egérnevek Csokonai Békaegérharczában; „Emberül van fiam Pali, te kis verselő *mák-nyali*“ Lukács: Tiszántúli kis magyar 70.

szája-táti Kassai: Szókönyv I:147. — *szele-verdi* Pet: Coriol. I:3. v. ö. *szeleburdi.*

Budenz szerint ebben az *-i*-ben is az ugor *-j* igenévképző lappang, úgy hogy az *-i* régibb *-aj, ej*-féle szótagból vonódott össze Alakt. 198); v. ö. *mezej-telen* és *mezí-telen* ugyanavval a *-j* képzővel (vogul *mäs-* induere).

-atag, -eteg.*

Mai nyelvünkben többnyire az *-ékony* képzővel egyértékű: *romlatag* = *romlékony, ingatag:* ingadozó, *lengeteg:* lenge stb. De egyeseket főnevekül használunk: *fuvatag, fergeteg, rengeteg, sivatag, viszketeg* stb. S a régi nyelvben sokkal közönségesebb volt a főnévi használat: *a reszketeg, a kerketeg* stb. Mai nyelvjárásainkban is találunk ilyeneket: *rivatag,* hideg szeles eső MNyszet. VI. *görgeteg* Nyr. VIII:90. (Gyergyóból, nyilván a. m. mennykő, v. ö. *görgés, mennyei görgés, mennydörgés* NySz. továbbá: Vad *dörgeteg* hangja borulat egészen, s villám tüze gyúl. Kölcsey: Éji temetés).

Először olyan példákat sorolunk föl, a melyekben világosan mutatkozik az *-atag, -eteg* előtt egy-egy igei alapszó:

fuvatag fn. MünchC. stb. *rivatag* l. fönt (v. ö. *rivanés:* jégeső, Tsz.); *sivatag erdők* stb. NySz. (v. ö. *sivó homok, sivány* Tsz. *sivár*);

* V. ö. Halász: Ritkább és homályosabb képzők, 24. *-tag, -teg* Nyr IX:257. Pap Ferenez: Egy érdekes képző: *-atag, eteg* NyK. XXIII.

Digitized by Google

avatag: vetustus, obsoletus SK. antiquatus Kassai, ócska MNyszet. VI:316. (az *av-ik* igéből, v. ö. *avik, avott* NySz. *Ó* alatt);

„*dúlatag* szélvész" Vör: Az ifjú költő; „*dőleteg* siremlék" Ábrányi E. (PNapló XXX:76. tárcza); „virágom *hullatag* vala" Tompa I:123. („haja kuszált, ruhája hullatag" TóthK: Költ. 436. „a hullatag nádvagy szalmafödél" Ar: HátrPr. 75.).

„*omlatag* hajfürt" Jók: Fehér Rózsa 79. 122. „a tej változzék *ömleteg* ónná" Ar: Elv. AIk. 1. én. *bomlatag, romlatag* Ball: Teljes Sz. „*porlatag*, hanyatló báb" Madách, Ball.

függeteg: „A látszólagos önállósága daczára nagyon is alárendelt és függeteg 48 előtti Magyarország" Ellenőr XII:329. vcz. (v. ö. alább *csüggeteg*);

leggyakoribbak az olyanok, melyeknek alapszava *g*-végű mássalhangzócsoportra végződik: *ingatag* (*ingatagság* NySz.), *lengeteg* NySz. MNyszet. VI:339. stb. *rengeteg:* tremor [?] és ingens SI. „ajka *rángatag*, kedve erőtetett" Kuthy: HazRejt. 35. — *bolygatag:* erraticus MA. (v. ö. Tsz.; az nem bizonyos, hogy a *balgatag* ezzel azonos; a NySz.-ban az első jelentésre idézett példák mind a második alá sorozhatók); — *csergeteg:* streperus [rauschend] és rivulus [bach] MA. NySz. —*görgeteg:* mennydörgés, l. fönt; — *kergeteg* melléknév és főnév NySz. (v. ö. *kerge* és *kerg-et*); — *förgeteg, fergeteg* „a fergéstől" GKat. CorpGr. 327. (v. ö. *fergettyü* és *fürge*); — *forgatag:* scatebra BesztSz. könnyen forgó és örvény, Ball: Teljes Sz. — „A *mozgatag* víz ép, jó; elromlik, hogyha áll. Boldog, ki *forgatag*, gyors, vidor kedvet talál" Vajda P. — *nyüzsgeteg* melléknév Kriza, Tsz.

Vannak aztán — csekély számmal — olyan példák, melyekben az *-atag*, *-eteg*-nek első fele az alapszóhoz tartozik:

hallgatag XIX. száz.; *reszketeg*: tremor (és *reszketeges*) NySz. *viszketeg:* pruritus, das jucken (és *viszketeges*, de *viszketegség* is) NySz.

Sokkal több példa van arra, hogy az alapige *-ad*, *-ed* végzete lappang az *-atag, -eteg* előtt:

régibbek: (*hervad:*) *hervatag* XIX. száz.? *fo*[*n*]*nyatag* Kapnikbánya NyK. II:376. *pöfeteg* főnév és melléknév (és *pöfeteges*) NySz. „*pöfeteg* arczájú" SzD. 43. *garnyatag* Nyr. III:448. v. ö. *gornyad* u. o. *gornyadoz* NySz. *kórnyatag* [így] Kassai: Szót. I:210. v. ö. *kornyadoz* NySz. *durvatag* főnév Kriza, v. ö. *durvad: bággyatag* Gömör m. („szemének bágyatag tüze" FővLap. 1879. II:14.)

az újabb irodalomban: „*hamvatag*, mulandó" Bajza I:114. „*higgatag* vérrel" Ar: MO. III:144. „*csüggeteg* arczczal" Jók: Eletemből 20. *lankatag*, Czuczor I:184. Jók: FGyém. III:89. „*téveteg* gyalogösvények" Jók: ArEmb. III:113. „gyarló az ember, földi éltében olyan *téveteg*" TóthK: Költ. 420. „*téveteghe* vezet" Nyr. IV:503. „*szenveteg* arczu ifju" Jók: RRáby. III:60. „a beteg *olvatag* hangja" Beöthy: PNapló 1881. nov. 18. „*zsibbatag* vér" DélibH. 111.

Az iméntieket a régi nyelvben *-atag* helyett *-aday* szóvéggel találjuk, melyben tehát nyilván csak *-ag* a szóképző

Digitized by Google

elem, úgy mint a fönt említett *hallgatag, reszketeg, viszketeg* szókban. Példák:

(*hirvad, hërvad*): *hirvadag:* pallor BécsiC., később pallidus NySz. *rothadag:* putredo SchlSz. 467. sz. *rothadagosság:* putredo BécsiC. *szunnyadagos:* somniculosus MA. (*szunnyadag:* somnolentia SI.), *permedeg:* „székelyes a m. *permeteg*" CzF. v. ö. *permedez* a hódara, Kriza 512. *avadag*, az *avatag* egyik székely formája Tsz. v. ö. *avad, el-avad* NySz. — homályosabb képzések, de szintén ide számíthatók: *sinnyedeg, senyedeg, sinnyeteg* a *senyved* ige származéka (l. alább); *lagymadag* SchlSz. 91. sz. (*lágymatag, lagymatag* ACsere, Tsz. stb. *vizzadagossak* [*visszadagosság*]: perversitas, Annotationes in regulam divi Augustini 1537. a csíksomlyói könyvtárban.

Még Vörösmarty is irja: „*csüggedeg* elme" (Ugod Széplakon, Élet és Lit. III.115): v. ö. fönt *csüggeteg*.

Ezekből nyilvánvaló, hogy a föntebbi *fonnyatag, pöfeteg*-félék is így hangzottak eredetileg: **fonynyadag*, **pöffedeg* (így *förmeteg*; **förmedeg* a *förmed* igéből v. ö. fönt *permeteg: permedeg, permedez*) kivéve természetesen az újabbkoriakat, melyek már csak a megvoltak mintájára keletkeztek.

Ha pedig a *hirvadag*-félékkel egybevetjük a *reszket-eg*-félékét: arra a következtetésre jutunk, hogy a tulajdonképi főnévképző az *-ag, -eg*-ben lappang, s hogy csak az ilyen *reszketeg, hervadag* melléknevek analógiájára keletkeztek aztán az újabb *oml-atag, porl-atag* stb. szók, melyekben már az egész *-atag, eteg* szerepel egységes képzőül.

De mi lehet már most az az *-ag, -eg?* Mielőtt ehhez hozzávetnénk, lássuk előbb, nincsenek-e eltérő alakok, melyek útbaigazíthatnak.

Az *-ag, -eg* helyett mindenekelőtt *-ak, -ek*-et is találunk: *szunyadakos* RMK. IV:260. — *szunnyadagos;* „a reggeli álomnak *lengetek* ábrázatja": ein leichter morgentraum Kónyi: Ábel 27. így NySz. *fergetek* NySz. *chergetek*: rivulus SchlSz. és BesztSz. (v. ö. *forgatag*: scatebra BesztSz.) *sinnyedek* MNyszet. VI:348. *sennyedek* NySz. — *sinnyeteg* stb.

Találunk továbbá az *-ag, -eg* helyett *-ég*-et, még pedig nem csak magas-, hanem mélyhangú szókban is: *lengetég*: elvíselt. Szék. Nyr. VI:324. NySz. *avatég, avadég* = *avatag*, szék. Tsz. *lagymatég* = lagymatag, Kriza.

Végre az *-ag, -eg, -ak, -ek* és *-ég* formákon kívül még *-ék* is van, mind a magas-, mind a mélyhangú szókban:

avaték, avadék Kriza, Tsz. „*avaték* hüvelye" Belényesi: Karácsonyének. 63. *fajátik* Nyr. II:374. vagyis *fajáték* = *furatag* (Somogyban

Digitized by Google

igy is: *fujátok*); *sennyedék:* scabies PP. *senyvedék* NádC. = *sinnyeteg; duvadék* Kriza = *duvatag; poshadék, posadék* NySz. = *poshatag* CzF. *pöffedék* 2. NySz. = *pöfeteg.*

Ezekből a váltakozó alakokból kitűnik, hogy a *reszketeg, hirvadag*-féle régi főneveknek voltaképen az az *-ék* volt a képzőjük, mely a *maradék*-félékben maig is közönséges. Az *é* idővel elrövidült bennük, mint *rejték: rejtek, szándék: szándok* stb. (*fazék: fazokat, fazakat* stb. l. bővebben az *-ék* képzőnél). — A *k:g* változásra nézve v. ö. az *üszög: bádog, ütleg* stb. szókat. Hasonló váltakozást találunk más szókban is, pl. *furdalék* ‚fulánk' Tsz.: *fuldalag* aculeus DöbrC. „*gombajík* czérna v. túró" Debreczen: *gombolyég* Kiss Á.: Gyermekját. 255. *gőmbőllyec*, vagyis *gömbölék*, és *gőmbelég* stb. NySz. *gömböleg; gwngeliek* vagyis *göngyelék* VirgC.: *göngyöleg.*

A *fuvatag* (és *fujáték*) voltakép **fuvaték* volt, olyan képzéssel, mint *hagy-aték, fogy-aték.* Ilyenek lehettek még: *sivatag, rivatag, avatag, lengeteg* s talán több is.

-atlan, -etlen.

Ha igéből fosztó melléknevet képezünk, két eset lehetséges: vagy cselekvő értelme lesz a melléknévnek, vagy szenvedő. Cselekvők pl. ezek: *független* = a ki nem függ senkitől, *állhatatlan* = a ki nem állhat meg egy dologban; szenvedők ezek: *váratlan* = a mit nem várnak, *kimondhatatlan* = a mit ki nem mondhat az ember.

A cselekvők többnyire az *-ó*, *-ő* képzős igenevek ellentétei, pl. *független* a *függőnek;* a szenvedők többnyire a *-tt*, *t* végű igenevekkel állnak szemben, pl. *váratlan* a *vártnak.* Azonban a ható igékből képzettek vagyis a *-hatatlan* végűek, akár cselekvők, akár szenvedők, rendszerint a *-ható* végű állitó igenevek ellentétei, pl. *lehetetlen* = *nem lehető*, és *kimondhatatlan* is = *ki nem mondható.*

A szenvedő értelmüek természetesen tárgyas igék származékai, a cselekvők nagyrészt tárgyatlan igékből valók, de néha tárgyas igékből is, mint pl. *tehetetlen* a ki nem tehet semmit.

Igy: Vélném, hogy egy tisztelődet *nézetlen* úgy sem kerülnéd el utadba esvén (Édes G. 1813. Figyelő 1879. VI:313). Légy mint szikla rendületlen, tompa, nyugodt, *érzetlen* (Kölcsey: Vanitatum

Digitized by Google

van). Valamely zsiványok három új hámomat üresen hagyának, a miatt *szántatlan, vetetlen* maradtam (Ar: Daliás idők I:14) = a miatt nem szántottam, vetettem.

Ezek a fosztó melléknevek — ha egyelőre nem veszszük számba a ható igékből képzetteket — rendesen három- vagy négytaguak, a szerint a mint egy- vagy kéttagú alapszók származékai. Kéttagú csak egynehány van: *tétlen, vétlen* (pl. búcsuvétlen eltávozni), *létlen, étlen, itlan, hitlen* NySz. Az öttagú is elég ritka: *következetlen* inconsequens már MA.-nál; *fegyelmezetlen; vigasztalatlan* Vör. csal. kiad. I:7. a *koronázatlan* uralkodó (t. i. II. József, Jók.: Életemből I:10).

Háromtagú példák: a) cselekvők: *ártatlan* (Pázmánynál *vétetlen* u. a. a *vét* igéből), *járatlan, értetlen* (mint az *értelmes* ellentéte), *illetlen, „féretlen* v. férhetetlen: nyughatatlan" MNyszet. VI:327. *tetszetlen* Vitk: Munk. III:53.

b) szenvedők: *sértetlen, kéretlen, nyitatlan:* inapertus NySz. *nyiretlen:* irrasus NySz. *áldatlan, születlen* NySz. a *jegyzetlen* határ Dayka: Költ. 82.

Négytagú példák: a) cselekvők: *fáradatlan, lankadatlan, ernyedetlen, hervadatlan; szunnyadatlan*: insopitus MAl. — *mordulatlan* Czegl: BDorg. 446. *rendületlen, tanulatlan:* az jószágban *osztozatlanok:* in bonis paternis indivisi, Verb.

b) szenvedők: házam *csinálatlan* LevT. I:73. piros kukoriczaszár, *kapálatlan* maradtál, Népd. *kóstolatlan* hagyni azt a pohárban (a bort, Jók: Életemből I:74); *említetlen, vegyítetlen:*

igeköto igékből: *elnyiretlen, megnyiretlen, elnyomatlan* NySz. a templom ott áll *kinyitatlan* Jók: Életemből I:88. a fűben hever a lehullott fölösleg *fölszedetlen* Jók: ArEmb. I:83. a galamb elröpült . . *megtépetlen* tollakkal, Miksz: Galamb a kalitk.

Ható igékből: a) cselekvők: *lehetetlen, tehetetlen, telhetetlen, alhatatlan* NySz. *szólhatatlan:* a ki nem tud szólni NySz. a *félhetetlen* oroszlán Ar: Shak. XIV:13. — *fáradhatatlan, hervadhatatlan, szunnyadhatatlan* MA. *mozdulhatatlan* Gyöngy. — *kiapadhatatlan: visszahozhatatlan* óra Vör.

b) szenvedők: *láthatatlan, mérhetetlen, sérthetetlen, tarthatatlan; — mozdíthatatlan: fölbonthatatlan; elolthatatlan: megbocsáthatatlan.*

A *-hatatlan, -hetetlen* végzetben két hasonló hangzású hangcsoport találkozik: *at-at, et-et.* Ilyenkor megtörténik néha, hogy a két hangcsoport mintegy összezavarodva egyberántódik; v. ö. *eleg-ed-endő* h. *eleg-end-ő, kézb-el-ől* h. *kézb-ől.* Ugyanilyen rövidités történik néha a *-hatatlan*-ban is. úgy hogy *-hatlan, -hetlen* lesz belőle. Erre már a régibb irodalomban is találunk példákat a legkülönbözőbb nyelvemlékekben, nem csak versben, hanem prózában is:

Digitized by Google

mondhatlan EhrC. 71. *mondhatlan* NádC. 616. ÉrdyC. 594b (v. ö. „*lathatatlan* es *halhatatlan*“ u. o. 596.) — feltünően gyakori e rövidítés a DöbrC.-ben: *mérhetlen* 56. lapon háromszor, *hasonlhatlan* 421. *tudhatlan* 519. *vigazhatlan (vigaszhatlan:* insanabilis) 255. — *mérhetlenség* KesztC. 49. *lakhatlan* Illy: Préd. „*árthatlanul* honnan törhetnék Szigetet“ Zrínyi I:106. „*fárathatlanul* Ali Kurt forgolódik“ 154. (pedig így is kifutotta volna a vers, sőt jobb lett volna a rhythmusa is: fáradhatatlanul Ali Kurt forgódik); *lehetlenség* Gyöngy: MV. III:116. *szemlélhetlen* Fal. 890. (versben); — *feddhetlen* Kaz: Munk. II:310. *lehetlen* KisfS: Gyula szer. I:38. *rettenthetlen* Vitk: Munk. I:79. (versben); elhúnyt *visszajöhetlenül* Vör. *halhatlan, hihetlen* Ar: Arist. (l. Glossarium).

Igen gyakran, még pedig szántszándékkal használták e rövidített formát a XIX. század derekán. Minthogy azonban az élő nyelvben aránylag ritkán kerül elő, nyelvészeink meg-megrótták (l. különösen Volf György czikkét Nyr. 1872.) s most már sokkal kevésbbé alkalmazzák.

A *-hatlan*-hoz hasonló rövidítés történik hébe-hóba más *-at, -et* végű igék származékaiban is:

mozgatlan: immotus MA. PP. PPB. e h. *mozgatatlan* (ha ugyan a *mozgat* igéből való s nem a *mozog*-ból); *magatartoztatlan* (*-ul* és *-ság*): incontinens MA. PP. *nógatlan* Kisv: Adag. 350. 430. „készületlen, ügyetlen s *aratlan*“ Athen. 1842. tárcza; *megfizetlen* Rákosi J. Shak. XIII:56. 139. *megvesztegetlen* Zichy A: BNáthán 135.

Néha még *-ét, -ít, -nt* után is kiesik az *-at, -et:*

rétlen ‚vétek nélküli, ártatlan‘ (v. ö. „arthatlan es *wetthetlen*“ RMNy. IIb. 281) Dayka: Költ. 76. Bajza II:176. így Vör., Czuczor stb. — *igazítlan* orgona, XVIII. sz. Nyr. VI:364. (e h. *igazítatlan*); „itten *háborítlan* élek“ VajdaJ: Béla 23. „erős hitedben *tántorítlan* lelked“ Vitk: Munk. I:90. *rendítlen* (v. ö. *rendületlen*) Rákosi: Shak. XIII:37. *tanítlan* u. o. 97: *sejdítlen* ‚öntudatlanul‘ Széch: Világ; — *rettentlenség* Vitk: Munk. I:77. (e h. *rettentetlen-*, v. ö. *rettenhetetlen*).

A deverbális *-atlan* képző nyilván azonos a denominális *-atlan*-nal: *páratlan, lelketlen.* Ezek azt fejezik ki, a kinek ninesen párja, lelke, tehát a képző vmi nélkül valóságot, vminek hiányát jelenti. De hogy magyarázzuk akkor a deverbális melléknevek? hogy jelentheti *járatlan* a *jár* hiányát, *kéretlen* a *kér*-nélküliséget? Hiszen különben csak a *járás, kérés* hiányáról beszélünk; hogy járulhatott mégis igetőhöz az *-atlan, -etlen* képző? E kérdésekre találóan megfelelt Budenz már a MNyelvészet V. kötetében (1860) 538:

„A *talan* fosztó képző valóban csak nevekhez, de igetőkhöz csak látszólag járul. Erről könnyen meggyőződhetni egy másik

Digitized by Google

képző egybevetése által. Ugyanis a ‚*talan*‘ (*atlan*) ellensarkosa az *-os, -es* képzőnek, mely nevekhez épen úgy járul, mint a ‚*talan*‘ p. o. *eszes, esztelen, gondos, gondtalan* stb.

„Hát igetőkhez is közvetlenül járul az *-os, -es* képző? Nem; de igen igetőkből képzett névszókhoz, mint az *-ó, -ő* részesülőhez; *tudó-s, csipő-s* és *-at, -et*-féle névszókhoz *tökélet-es, foglalat-os, kivánat-os, könyörület-es, ismeret-es, (hála)-adat-os, következet-es, gyűlölet-es* stb., sőt *-hat, -het*-es igétől is: *állhatat-os* (és nem *állhat-os*). E szerint, azaz egyszerű analógia okszerű kivánalma szerint, ha azt negative akarjuk mondani, a mit positive mondunk *at-os, et-es*-féle melléknévvel, így kell: *tökélet-telen, kivánat-talan, ismeret-telen, állhatat-talan.* Ilyenekben a hosszabb szó könnyebbítése végett rövidült a *talan* erre: *tlan*, mint neveknél is *tisztá-tlan* (tiszta), ámbár ez is régibben, p. o. Telegdinél következetesen még csak *tisztá-talan*, szintígy *nő-telen* nem *nőtlen*, de az *erőtlen* már megvan. Mihelyest tehát a *talan* rövidült vala erre: *tlan*, nehéz vala mondani, sőt nem is mondják vala p. o. az *állhatat-tlan-t* másképen mint *állhatatlan*-nak egy *t*-vel. Az irás pedig, kivált a régibb, nem gondolt sokat avval, hogy etymologice kivánt, de már nem ejtett betüket fejezzen ki. Megjegyezzük, de semmi nagy súlyt nem fektetvén rá, hogy p. o. Heltai Gáspár többnyire így ír: *hála-adattlan, lelhetettlen.*

„A mondottakból az következik, hogy p. o. *tudatlan, telhetetlen*-ben az *-atlan, -etlen* végzet nem ugyanaz, mely ezekben: *gondatlan, kegyetlen*, azaz nem *atlan, etlen* = *talan, telen* képző csak, hanem = *at*+*t(a)lan, et*+*t(e)len.*“

Minthogy e magyarázat helyességét kétségbe vonták, Budenz később újra megokolta, a többi közt a következő okokkal (NyK. IV. 143—4):

„A *talan* képző tkp. nem „tagadó“ hanem helyesebben fosztó (privativ) képző: *házatlan, pénztelen* nem azt teszik, hogy „nem-ház,“ „nem-pénz“, hanem ház, pénz *nélkül való.*“ Az igeselekvés fogalma pedig, a milyen az az igető jelentésében elénkbe lép, nem valami tárgyiast fejez ki, mellyel való vagy mely nélkül való lehet valaki v. valami; már ennél fogva is egyelőre furcsának, sőt az altáji nyelvek egyszerű szabályos észjárásával meg nem férhetőnek tünnék föl, hogy a *talan*-féle képző közvetlenül igetőhöz járuljon. S ha mégis ez a látszat

Digitized by Google

van, ez csak az eredeti teljesebb alakok összevonása vagy elrövidülése folytán keletkezhetett, mely miatt már nem vehetjük ki tisztán azt az igenév képzőt, mely az igető között s a fosztó képző között közvetítőül szolgált. Tisztán kivehető p. o. a finn *tuntemattoma* ismeretlenben a *ma* igenév képző, melynél fogva az egész szó azt teszi, hogy: *tuntema* (ismeret) nélkülvaló (*toma*); de nem így a magyar *ismeretlenben*. De ebben is lappang az igenévképző, a mely igen könnyen a birtokosító *ismeretes* páralakból kivehető: ismer*et-telen*, ismer*et-tlen* (v. ö. erő-*tlen*), *ismeretlen* (ezt már nem lehet taglalni; mert sem *ismer-etlen*, sem *ismere-tlen*, sem *ismeret-len* nem volna helyes taglalás.) Az *ismeretlen* tehát a régi ismer-*et* nomen actionis alaktól képzett fosztó melléknév. Ezen, igenévtől származó fosztó melléknevek képzése olyan régi, hogy az igenévképző a fosztóképzővel összeforrván a mai nyelvérzék előtt mintegy egységes képzőnek tünik fel.

„Nagyon érdekes a magyar *tudatlan, ismeretlen*-féle (hogy úgy nevezzem) tagadó igenevekre nézve, hogy ilyenek vannak a cseremiszben is, melyek szintén azt a látszatot nyujtják, mintha a fosztóképző (*teme* = magy. *talan*) közvetlenül az igetőhöz járult volna, p. o. kül*dömö* (kell*etlen*), kol*domo*, activ értelmű: nem halló, míg a magyar hall*atlan* passiv értelmű. És még érdekesebb az, hogy szintén egy *t* képzőjű igenév az igető között s a fosztó képző között a közvetitő. Ennek kimutatását láthatni NyK. IV:103.“

Azonban Budenznek e meggyőző magyarázatával szemben nevezetes fejtörőt ád föl az az észlelet, melyet Szilasi tett: hogy t. i. a vogul nyelvben is igen sok példában közvetetlen az igetőhöz járul a fosztó képző. Pl. *χāli* meghal, kifogy: *χāltal* kifogyhatatlan; *joχti* elér: *joχttal* elérhetetlen; *lapi* emelkedik: *laptal* fölérhetetlen: *lapi* elfér: *laptal* el nem férve; *χāji* érint: *χājtal* érinthetetlen; *χani* függ, vhová ér: *χantal* a min nem függ semmi, érinthetetlen stb.

Digitized by Google

NEGYEDIK FEJEZET.

Névszóból való névszóképzés.

I. Számképzés.*

-k.

Az ugor alapnyelv névszóinak nemcsak többes, hanem kettős számuk is volt, de ma csak a vogul, osztják és lapp nyelveknek van duálisuk. Az, hogy a magyar *kettő* és *monnó* duális alakok-e, nagyon is kétes (v. ö. Munkácsi, Budenz-Alb. 288. Budenz, Ugor Al. 324). Ezek mellett ugyanis vannak *hármójuk*, *ötőjük*-féle alakjaink is, melyekben tehát az *-ó*, *-ő* kollektiv számnévképzőnek látszik. Viszont nagyon kétes, vajjon a *ketten*, *hárman-ként* alakok *-an*, *-en*-je ilyen kollektiv képző-e, mint egyes nyelvészeink vélték; sokkal valószinűbb, hogy ez nem egyéb az *-an*, *-en* névragnál (l. e kérdés tüzetes tárgyalását a MHatározók I. kötetében).

Többesi *-k* képző nemcsak a magyar nyelvben található. Nyomai megvannak majdnem az összes ugor nyelvek személyragjaiban, pl. mordv. *čora-nok* fiú-nk v. fiai-nk, osztj. *kara-uχ* föld-ünk, *menſeuχ* megyünk, *menſedeχ* mentek, lapp *gietta-mek* kezünk, *gietta-dek* kezetek stb. De megvan mint rendes többesképző is a lapp nyelvben: *jokka* folyó: *joγak* folyók, *muorra* fa: *muorak* fák stb.

Ezeket a többi ugor *k*-kat Budenz a rendes ugor *-t* többesképző elváltozásának tartja (finn *kalu* hal: *kalat* halak), a mint

* V. ö. *Az altaji nyelvek számképzése* Munkácsi Bernáttól, Budenz-Album.

Digitized by Google

hogy a lappban az egyes második személy *t*-je is *-k*-ra változott (pl. *manak* mégy = finn *menet*) s a mordvin *-nok*, *-nek* helyén a másik mordvin nyelvjárásban *-ntt* van (Budenz szerint ered. **-ntet*, melyből amott dissimilatióval **-ntek*, *-nek* lett).

A magyar *-k* — minthogy a magyarban nincs meg a *t:k* hangváltoztatásra való hajlandóság — mindenesetre másképp magyarázandó. Budenz még arra is figyelmeztet, hogy a tővégi magánhangzó is megmaradt a mi többesképzőnk előtt: *lovak*, *körek*, *lovakon*, *köreket*, holott *lók*, *kők* válhatott volna belőle, mint pl. a vogulban *lūt*, a mordvinban *keft* (e h. *kevt*), s mint pl. a *fészek* tárgyesete *fészket*.* Ezek a körülmények Budenz szerint arra utalnak, hogy „a *-k* régebben nem is állott csak egyszerű mássalhangzóból", hanem, „hogy előző teljesebb alakja *-kk* volt (*-kka*, *-kke*) . . . Része van benne az egyik ugor többes-képzőnek, a *-j*-nek, ill. régibb *-g*-nek. Ehhez a másik képző, a *-t* (*-d*) járulhatott, úgy hogy *-g-t*, ill. *-kt* keletkezett, (vagyis **lorakko* ebből: **lorakto*) ugyanolyan képzőhalmozás, a milyen a finnben az *-i-te* többes genetivusban, vagy akár a toldott *met*, *tet*, *het* nominális alakokban" (= *me*, *te*, *he* mi, ti, ők; l. Alaktan 311—3. Ugyanott még egy lehetőség van említve a *-kt* eredetére nézve).

Legbizonytalanabb e magyarázatban a *kt:kk* hangváltozás fölvétele, mert pl. a *kettő* számnévben *tt* lett a *kt*-ből, nem pedig *kk* (= finn *kakt-e*). Ezen még úgy sem segíthetünk, ha a két többesképzőt fordított rendben *-t-k*-nak föltételezzük (**lovatko: lovak*), mert a *-tk* hangcsoportból sem válik *-k* a magyarban, hanem *-s*, pl. *hasad:* finn *katke*, *csedez:* f. *itke*.

A legrégibb ismeretes többes-alak Sz. László király decretumában fordul elő: *Evrrek* (Hunfalvy NyK. V:272. egyesnek tartja, mert u. o. *eurri* is előfordul, de ez egyszerüen az előbbivel egyértékű latin többes; így fordul elő pl. Anonymus 52. fejezetében egymás mellett az *Usubuunce* magyar dativus s a *Velucquio* latin dativus).

A népnyelvben néha fölösleges többes-képzőt találunk mintegy fölfrissítésül olyan többes alakok után, melyek egy vagy

* Hogy azonban a *-k* előtti magánhangzó valaha hosszú volt volna, az nagyon kétes s avval a néhány codexbeli adattal nincs bebizonyítva, a melyeket Munkácsi idézett Nyr. IX:350.

Digitized by Google

más tekintetben eltérnek a rendes többesi formától, vagy pedig jelentésüknél, vagy idegen eredetüknél fogva voltak félreértéseknek kitéve; pl.

a) *birákok* Nyr. III:323. V:426. stb. (ez fordul elő legtöbbször); — *luakok* II:133. *mozsákok* e h. *múzsák* III:559. — ilyeneknek látszanak a Comenius magyar Januájában a *jujubákok* és *kapornákok*; — föltünő a személynévmás *őkek* alakja egy-két codexünkben: *őkec* DebrC. 334. *őkek* WeszpC. 48.* — Debreczenben pedig gyakran hallható ez: *mikeket* beszélsz?

b) Az *-ő* mint többes genitivus Erdélyben többnyire fölveszi a *-k*-t:

az ők hírekkel e h. az ő hírökkel, Baróti Szabó D. (HorváthB: SzD. kiadatlan költ. 110.) „Az *ők* meg a mi ötven esztendőnk [Gyarmathy Zs: A regényes feleség 285] e h. az ő ötven esztendejök meg a miénk (egy kis erdélyiesség, mint ez: *az ők lova — az ők lovok*", jegyzi meg Imre S. BSzemle XLII:329. De tudtunkra csak így mondják: *az ők lovok*, soha így: *az ők lova*). *Az ők könyveik* jobbak az állam könyveinél (MHirl. 1891. IX:9. 9).

c) A nyugati és drávavidéki nyelvjárások a birtokos személyragok előtti *i*-ben nem érzik a többest elég világosan kifejezettnek, azért még végül oda ragasztják a rendes többesképzőt is:

fiaimak Őrség Nyr. II:175. *tinaimak, marháidak* Hetés II:323. *lovainkak, embereinkek, nevcikek* Szlavónia V:61. stb. (v. ö. NyrKalauz 103.) *Enyéimek* (mondják Eresiben, Fehér m.). — Ilyent már a XVI. században találunk egy nagykanizsai levélben: *ewkreykek*, olv. *ökreinkek* (1551-ből LevT. I:86), továbbá az alsólendvai, tehát göcseji Kulcsár Györgynél: *a mi eleinkec* (Evang. 3. — *szíveinkekbe* MA: Scult. 213. sajtóhiba lesz).

Ilyen még a Kazinczynál gyakori *enyéimek* (pl. Cic. 126. 205. így BHirl. 1891. VII:31. tárcza). — És a többesi *i* nélkül, csak *-k*-val *enyémek* Kaz: Cic. 136. 188. „Erdélyben mondják: *miénkek*" Kassai: Szókönyv II.85. A *mienkék* kiszáradnak, Szlav. Nyr. V:61. — De *enyímek, tiédek* már nyelvemlékeinkben is előkerül, JordC. stb. L. alább az *-i, -ai* képzőt.

A hozzátartozók (család, érdekcsoport) jelölésére az *é*-képzős főnevekhez járul a többesi *-k*: *a Jánosék, a Kisék, a kocsmárosék* stb., sőt *a bátyámék, hugomék* stb. és az *uramék* mellett *uraimék* (az utóbbiakra példák a XVII. s XVIII. századból a NySz.-ban).

* E sorok írója hallotta diák korában, a mint egy pedellus az egész osztályhoz intézett újévi beszédében egyre azt hajtogatta: *önökök* e h. *önök*.

Digitized by Google

A többesszámú szó új szótőül szerepel, mely fölveszi a különféle névragokat: *ácsokat, ácsoktól* stb.

De a képzők közül is fölveheti mindig az *-é* képzőt: *ácsoké, uraiméké* stb. Néha pedig más képzőket is fölvesz a többes tő, pl. *faderekaknyi ágak;* az ilyen alakokról bővebben szól a Nyr. XIII: 121. Az ott idézettekhez v. ö. még *mindenszenteki búza* stbeff. VIII: 354.

-i (-ai, -ei, -jai, -jei).

Bizonyos esetekben nem *-k*-val, hanem *-i*-vel jelöljük a többséget; pl. *a könyv az övé: a könyvek az övé-i* (v. ö. *a könyv olcsó: a könyvek olcsó-k*).

Az *-i* használatában két esetet kell megkülönböztetnünk:

1. *-i* képző jelöli a többséget az *-é*-képzős birtokszókon, pl. *az ácsé: az ácséi, az apámé: az apáméi. Kiei* ezek a könyvek? cujus sunt hi libri? MA: Gramm. CorpGr. 260. „A 18 oláh hajók kevés számú *magáeival* megtartására rendelt az császár“ .. KonstLeier. A5.

Ide tartozik a birtokos névmások többese: *enyé-m: enyé-i-m, tié-d, tié-i-d, övé: övé-i, mié-nk: mié-i-nk, tié-tek tié-i-tek, övé-k: öré-i-k.* Pl.

Tieid lesznek, MünchC. 115. Mendeneket, valamelyeket vall atyám, *eneim*, u. o. 204b. Hegyeknek magosságí *óvei*: altitudines montium ipsius sunt DöbrC. 159. Szerette az *ónegt* TelC. 155. Beszéljétek ez dolgot az *tieitteknek* MA: Scult. 86. Nem félsz-e a *tiéidnek* censurájoktúl? Czegl: ORoml. 244. Még az hóstádban is miéink nem laknak (Zrinyi stb., l. a NySz. idézeteit e szók alatt).

Az *öréi*-vel egyértékű s nyilván csak analógiájára termett ez a két XVI.-századi alak: *önnei* és *önnöni*; pl.

Tulajdon ennébe jöve és ő *ennei* ötet be nem fogadák: in propria venit et sui eum non receperunt JordC. 623. Tulajdonába jöve és az *önnöni* ötet bel nem fogadák, ErdyC. 113b. Az *önnenit* inkább neveli, a tieidet kegyig elhagyja, Pesti: Fab. 7b.

Lehet, hogy a XVII. századból fönt idézett *kiéi* és *magáéi* szintén csak a synonym *öréi* mintájára keletkezett, s hogy ugyanígy támadtak az újabb irodalmi nyelvben a főneveknek ilyen származékai: *az angyaléi, a nemzetéi* stb. Nevezetes ugyanis, hogy *efféle példákat tudtunkra sem a régi nyelvemlékekben nem találni, sem pedig nyelvjárásaink nagyobb részében nem hallani.*

Nyelvemlékeinkből csak a névmásokra idézhettünk példá-

Digitized by Google

kat, s még ezek helyett is találunk bennük *k*-képzős formákat: Az *enymők* mindenek *tyedek:* omnia mea tua sunt JordC. 583. Mei: az enimek Sylv: Gramm. (CorpGr. 52). Akarok tekintetben lenni az enyimeknél MA: SB. 225. Enyimec, tieid, mieinc, tieitec* MA: Gramm. (CorpGr. 260.) — Föltünő Mikesnek következő mondata, mert mind a két alak együtt van benne: Én jobban kifejtem az *enyimeket*, mint te a *tieidet*, MulN. 128. — Még föltünőbb *magaméi* helyett a rendes többesképzővel Kisfaludy Károlynál *magamék:* „A délutáni órák egészen magamék", MMunk.[7] V.258.

Főneveken s néha névmásokon is az *-é* után jelöletlen hagyták a többséget:

Tiéd mennyek KesztC. és KulcsC. 88. zsolt. 12. Hegyeknek magassági övé u. o. 94:4. Ez világ országit igéri, *melyek nem övé, hanem csak Istené* Zvon: Post. I:490. Ez világi birodalmok *nem tiedek, hanem istené,* u. o. 492. A grófnak történetei mind számosabbak, mind fontosabbak, mint a *Rontó Pálé,* de *ezekbe* is kiteszem azon történeteit . . . Gvad: RP. XX. 1.

A nép nyelvében ma is ez a rendes: *Aranyim mind tijéd,* a lovam s a hintó, Kriza: Vadr. 4. *A lovak sem tëéd,* u. o. 315. — Az újabb irodalmi nyelvben azonban ritkák ezek az *-i* nélküli alakok: Csak nyujtsanak neki oly műveket, *minők az Augier Emilé,* Magy. s a Nagy Világ XV:753. *Kié lesznek a Duna-torkolatok?* PNapló XXIX:132.

Az elsorolt körülmények elég valószinűvé teszik, hogy az *é*-képzős főnevek eredetileg nem vették föl a többesi *i*-t, hanem csakis a névmások vették föl.** S ez még valószinűbbé lesz, ha meggondoljuk, hogy a birtokos névmások tulajdonkép egy kategoriába valók az alább tárgyalandó személyragos főnevekkel: *enyé-m* és *enyé-i-m* úgy viszonylanak egymáshoz, mint *eké-m* és *eké-i-m; övé* és *övé-i* úgy, mint *lova* és *lova-i* stb.

Úgy látszik, a *nemzetéi*-féle alakokat csak az erdélyi nyelvszokás fejlesztette ki. Leghamarabb ugyanis erdélyi nyelvészeknél találkozunk velük. Így olvassuk Geleji Katonánál ezt a szabályt

* Ugyanígy Komáromi Csipkésnél u. o. 364. Természetes, hogy a kik *enyém* h. *enyimet* ejtenek, a többest nem mondják így: *enyiím,* hanem *enyimek.*

** V. ö. hogy az indogermán nyelvekben eredetileg csak a névmásoknak volt ablativusok s azoktól terjedt át a tobbi névszókra: Delbrück: Vergl. Syntax I:65. és 73. §§.

Digitized by Google

(CorpGr. 308): „A genitivusok *éi*ben mennek ki. Mint: *Emberéi* vagy *emberekéi a' vétségek. Adjátok-meg a' Tsászárnak, a' mik a' Tsászáréi, az Istennek-is, a' mik az Istenéi. A lelkes ember nem foghatja-meg azokat, a' melyek az Istennek Lelkejéi. Akár éljünk, s' akár haljunk, az Uréi vagyunk. Valamik az Atyájéi, mind azok a' Fiujéi-is,* etc.“ — Azután pedig Gyarmathi Nyelvmesterében találjuk az ilyen formákat: *császáréi, császáréit, császáréijé* stb. 105. l. s azután példákat, melyekben ilyenek is szerepelnek: *császárokéinak, császáréjéit, császárokéijének* stb. v. ö. „A magyar kicsinzőket a *tótokéihoz* kezdvén formálgatni“ u. o. 62. l.

2. A személyragos főnevekben a birtok többségét jelentő *-i* a személyragok előtt áll: *vonás-i-m, vonás-i-d, vonás-i, vonás-i-nk, vonás-i-tok, vonás-i-[jo]k.*

Itt azonban az *-i* helyett többnyire *-ai, -ei* és *-jai, -jei* alakokban mutatkozik e képző: *vonásai, lábai, napjai, selyei*, s az a kérdés, a hosszabb s rövidebb képzőalakok közül melyik a legrégibb s hogyan fejlődött belőle a többi?

Minthogy ilyen váltakozás eseteiben a teljesebb alak szokott régibb lenni s a rövidebb újabb: azelőtt a *-jai, -jeit*-t tekintettük eredetinek s a többit ebből rövidültnek. A testes *-jai, -jei* képzőt Budenz két ugor számképző egyesüléséből származtatta (Jegyzetek az ugor-magyar összehasonlító nyelvtanhoz 58. §). Hunfalvy a harmadik személy *-ja, -je* ragjával szerkesztettnek magyarázta (Nytud. és Nytan. 27. Nyr. XVII: 49). Munkácsi pedig a *-ja, -je*-ben determinativ elemet keresett (Budenz-Album 270. Nyr. XVII: 52).

Már Szilasi különféle személyragos formáink összehasonlítása arra a föltevésre vezette, hogy a *napjai, napjaim* alakok eredetileg így hangozhattak: **napai, *napaim* (mint *lovai, lovaim*) s hogy a *j* hang utólag került beléjük, még pedig az egyes számbeli *napja* hatása folytán (Nyr. XI: 305).

De ezt a föltevést jóformán bizonyossággá fokozta Szinnyei a birtokos személyragozásról szóló tüzetes tanulmányában, Nyr. XVII. Ő már nemcsak arra alapítja e föltevést, hogy a *-jai, -jei* képző *-ja, -je* eleme teljesen egyezik a *-ja, -je* birtokos személyraggal s hogy „*-jai, -jei* képzővel csakis azon szavak többese alakul, a melyeknél a sing. harmadik személy ragja *-ja, -je*“

Digitized by Google

(Nyr. XVII:246), hanem megállapítja azt a tényt is, (u. o. 243), hogy a *-jai*, *-jei* legrégibb nyelvemlékeinkben fölötte ritka, úgy hogy pl. az egész EhrC.-ben csak két szó fordul elő így: *karjai* (háromszor: a 4., 62., 78. lapokon) és *kínjait* (a 15. lapon). Már most Szinnyei igen meggyőző okoskodással bizonyítja, (246—7), hogy mivel a *foga*, *körme* alakokban az *-a*, *-e* jelölte a birtokviszonyt, a beszélők nyelvérzéke a *foga*, *körme* és *foga-i*, *körme-i* alakokat úgy elemezte, mintha ezekben is az *-a*, *-e* jelölné a birtokviszonyt s az *-i* a birtoknak többségét. Midőn pedig a *-ja*, *-je* ragos alakok lábrakaptak (l. ezekről a Névragozás végét), „ezekre is kiterjesztette a szokásos képzést. Vagyis a már meglevő *foga: foga-i*, *körme: körme-i* mintájára megalkotta az efféle plurálisokat is: *karja: karja-i*, *gondja: gondja-i*, *keresztje: keresztje-i*. Valószinű, hogy először csak a harmadik személyű alakok fejlődtek ki így, de azután — minthogy az *-ai*, *-ei* a többi személyben is előfordul — a *-jai*, *-jei* szintén átterjedt a többi személyre is.“ (Id. h. 247.)

Hátra van még az a kérdés, mint viszonylik egymáshoz a két régibb alak: *-i* és *-ai*, *-ei*? Ezek közül Szinnyei is az utóbbit tartja eredetibbnek (mert a tővégi *a*, *e* van bennük megőrizve), s az *-i*-t a kéttagú alak összevonásának véli (241). Azonban ellene mond ennek két körülmény.

„Először is föltünő a képzőbeli *a*, *e* vocalisnak állandósága, mely azon föltevésre ad okot, hogy e vocalis nem puszta, értéknélküli hang.“ Ezt Sz. a *-jai*, *-jei*-re vonatkozólag mondja, (246), de ép úgy mondhatjuk az *-ai*, *-ei*-ről is. Másodszor föltünő, hogy az egyszerű *-i* annyival gyakoribb a codexekben, mint a későbbi nyelvben. Elég, ha Sz. gazdag gyüjteményére utalunk (242—3), mely szerint codexeinkben majd minden lapon találunk ilyeneket: *véni*, *falit*, *körmi*, *hágim*, *társiról*, *ágiban*, *titkira*, *szavid*, *hadi*, *tagi*, *lángit*, *napiban*, *lovagiba*, *apródi* ezek helyett: *vénei*, *falait*, *lángjait*, *lovagjaiba* stb.

Ennélfogva nem áll egészen a mit Sz. mond (241), hogy az *-ai*, *-ei* „a régi nyelvben ép oly gyakori használatú volt, mint mai napság“. Hiszen utóbb maga mondja, hogy a nyelv „az *-ai*, *-ei*-vel való alakok számát folyton szaporította az *-i*-vel valók rovására“ (247). S valóban, ha áttekintjük a codexek használatát, az a benyomásunk támad, mintha az egyszerű *-i*

Digitized by Google

volna a régibb forma s engedné át lassanként a tért egy újabb bitorlónak, az *-ai, -ei*-nek. Mindenesetre gondolhatunk arra a lehetőségre: hátha ugyanúgy lett régebben az *-i*-ből *-ai, -ei*, mint később a codexek kora után emebből *-jai, -jei?* hátha a *húgi, körmi* alakokból is a synonym, csakhogy egyesszámú *húga, körme,* hatása alatt vált az újabb *húgai, körmei?* Igaz, hogy itt érezhetőbb hangváltozás történt, mint a *karai* > *karjai* esetében, de ismeretes dolog, hogy rokonértelmű szók és alakok kölcsönhatása sokszor okoz rendkívüli hangváltozásokat: *átani—ártani* magát vmibe, *addig—ahaddig* (*ahajt* miatt), *alatt—alant* (*lent* és *fönt* miatt), *pocséta—pocsolya* (*mocsolya* miatt), *szerelmes—szerelmetes* (*szeretetes* miatt) stb. (L. Kombináló Szóalkotás.) *

Az Ugor Alaktanban a *-jai, -jei*-t már Budenz is mellőzi mint újabb formát. Az *-ai, -ei*-ről azt mondja (314): „Egyszerű magyarázatául ajánlkozik a *-j* (ered. *-g*) ugor többesképző, miszerint *lovai-m* előző **lova-jo-m-ra* vihető vissza.“ Ebből a mi föltevésünk szerint előbb **lovojm*, **lovím* lett s csak emebből aztán *lovaim.*

Az ugor *-j* képző váltja föl, pl. a finn többesszám ragos alakjaiban a máseredetű *-t* többesképzőt, úgy hogy nom. *kala-t, linnu-t*: part. *kaloj-a, lintuj-a,* gen. *kaloj-en, lintuj-en,* iness. *kaloi-ssa, linnui-ssa* stb. Ugyanezzel van képezve több ugor nyelvben a személynévmások többese, s ez rejlik a magyar *mi, ti, i*-jében, v. ö. egy. *te.* (*Mi, ti* = lapp *mije, tije* stb., v. ö. egy. *mon, ton,* stb. l. Ugor Al. 311.)

A mi a tárgyalt három képzőnek (*-i, -ai, -ei, -jai, -jei*) mai használatát illeti: az *-ai, -ei* és *-jai, -jei* közti különbségtevés majdnem egészen egybevág az *-a, -e* és *-ja, -je* közti különbséggel (s erről a személyragozásban lesz szó). A több birtokot jelölő *-i* ma rendszerint az egybirtokú *-ja, -je*-vel párhuzamos, nem pedig az *-a, -e*-vel. Rendszerint ugyanis csak a magánhangzós változatlan névszók s az *-a, -e*-végüek után használjuk, pl. *ápoló-ja: ápoló-i, szülő-je* v. *szüle-je; szülő-i* v. *szüle-i, kapuja: kapui, gyűrüje: gyűrüi, baltája: baltái, ekéje: ekéi.* „A hellén nép *elsei* ide

* Megjegyezzük, hogy a *menuge-i, szüze-i* melléknevek, melyeket Sz. idéz 245. nem volnának elégségesek az *-ai, -ei*-ből való *-i* bebizonyítására, mert *e*-jükben alkalmasint valami képző elem lappang. A NySz. idéz is ilyen alakokat: *mengabeld, mengebe* (olv. *mönnyébelél, mönnyébe?* v. ö. *egebe* ‚égbe‘ Ehr(.), s a *szüzei*-re nézve talán számba jöhet a *szüzeség, szüzesség* alak *-e*-je.

Digitized by Google

jöttenek" Ar: Arist. II:392. (De itt-ott ezek is előfordulnak *-jai*, *-jei*-vel, s ez nyilván az egyesszám hatása: *aytaiait* Helt: Mes. 100. *mezejeiről* Kaz: Munk. II:137. *postájai* Merényi: Er. Népm. I:111. a magyar ige *idejei*, Brassai: Szépir. Figy. II:b. 145.)

Más szókhoz az *-i* jóformán csak az irodalmi nyelvben járul, még pedig csak többtaguakhoz, pl. *tanácsim(at)*, *kérésid(re)*, *siralmink* stb. Ellenben *napi*, *sebi* s más effélék már az irodalomban sem találhatók. A többtaguakból is igen ritka a több-birtokos harmadik személy, pl. „tarka *tojásikkal* éhét elaltatta" Ar: Toldi 4:6. A régibb iróknál épen nem ritka:

kiknek éles *hegyie* vannak . . . Zvon: Post. I:175. meghallottam hiveimnek *panaszikot* GKat: Titk. 322. *maradékik* Fal. 98. *szózatikra* 164. *nyomorúságikon* szánakozik 590. *fohászkodásikat* 647. *közmondásik* 804. — *jószágiktól* megfosztá a Kéryeket, KisfS: Somlyó I:59. *oltárikon* UngvTóth: Vers. 176. „mind buzgó örömik, mind bús fájdalmaik" 98.

II. Mértéket kifejező képzők.

A kicsinyítő képzők.

A kicsinyítő szók a tárgynak vagy akár tulajdonságnak a szokottnál kisebb voltát, vagy pedig egyáltalán kicsiny voltát fejezik ki, pl. *házacska*, *madárka*, *édeskés*, *nagyobbacska* (egy kicsit nagyobb).

Néha ez a kicsinyítés a megvetés árnyéklatát foglalja magában: *emberke*, *barátocskám*. De még gyakrabban használjuk kedveskedőleg, nyilván azért, mert a gyermekek kicsinyek s egyúttal kedvesek: *fiacskám*, *leányka*, s azután *madárka*, *kutyuska*, *tubicza* stb.

Budenz a következő közös ugor kicsinyitő képzőket állapitotta meg (a 2. és 3. a szamojédban is megvan, l. Halász NyK. XXIII:23):

1. *-ks:* finn *kivi* kő: *kives*, tő *kivekse-* köveeske, mordv. *kupoś* és *kupońks* buczka stb. A lappban *-ĕ* és *-s:* *māna* gyermek: *mānač*, *mānaš*; *buŏreb* jobb: *buŏrebuš* jobbacska. Ide számítja Budenz a magyar *-es* és *-s* képzőket (*likacs*, *sárgás*, *após*) s különféle kapcsolataikat: *-csa*, *-cse*, *-cska*, *-cske*, stb.

2. *-j*, finn, mordvin, cseremisz *-j*-végü, továbbá cser., votják és osztják *-i*-végü rokonsági nevekben, de egyéb szavakban is, pl. karjalai *moamu* anya: *moamoi* (olv. *moamoj*), votj. *mumi* u. a. (zürj. *mam*, *mama*); mordv. *ava* anya: *avaj* anyós, cser. *avaj* anya,

Digitized by Google

osztj. *vasi* kácsa, (vog. *vas*) stb. Ide számítja Budenz a magyar *Pali, Feri, ángyi*-féléket, de ezekben idegen eredetű lehet az *-i* (l. Szilasi: A beczéző keresztnevek, Nyr. XII), s az ugor *-j* inkább lappanghat olyan *-a*, *-e*-végű alakokban, minők *apa, néne;* l. alább.

3. *-k;* a finn, mordvin, zürjén és votják nyelvekben rendes a kics. *-ka, -kä,* (*-ke, -kka* stb.) képző, pl. finn *peni* és *penikka* kutyácska, *vasa* és *vasikka, vaska* borju stb.; a vogulban *-kve* és *-ku: amp* eb: *ampikve* ebecske, stb. Ide állítja Budenz a már nem eleven magyar *-k* kicsinyítőt: **fész*: *fészek, tőr: török, fő: fék* stb., s a *-ka, -ke, kó, -kő, -kony, -köny, -cska, -cske* képzőbokrokat: *szálka, házikó, vékony* és *hajlékony, lábacska* stb.

4. *-m:* ezt veszi föl Budenz a finn és mordvin *-ja-me, -i-me, -i-ma*, stb. deverbális eszköznévképzőkben, s ezeken kívül az *-m* alakot csak egy pár finn, vogul, magyar szóban találja meg: f. *ohe* oldal: *ohime* halánték; vog. *kuj* és *kajm* hím, *ńaurem* gyermek; magy. *hím, gyermek, tetem* (v. ö. lapp *takte*). — A magyarban ez az *-m e*-re változva a megelőző magánhangzóval *-ó, -ő* (*-ú, -ű*) képzővé egyesült: *apó, fiú* stb. De lehet, hogy ez az *-ó* képző egészen szláv eredetű.

Már kétesebb, a mit Budenz szintén föltételez, hogy az *-m*-mel azonos volna több ugor nyelvnek *-n, -ń, -ń*-féle kicsinyítő képzője. Legrendesebb kicsinyítő a mordvin *-nä, -ne: täštä* csillag: *täštänä* csillagocska stb.; ide tartoznak a zürjénből az ilyen hízelgő megszólítások: *mamnej* anyácska, *kajnaj* fiacska (*kaga*), stb. Elhomályosult jelentéssel a finnben: *aivo* és *aivena* halánték, a cser. *omo* Schlaf: *oman* Traum stb. s a magyar *-ny: kicsiny, vékony, sovány* (mord. *šuva* és *šuvanä* vékony) stb. eff.

5. *-nd*, a finnben *-nda, -ndä* és *-nta, -ntä: isä* atya: *isäntä, izändä* gazda; észt *tütar* leány: *tütrend*, mostoha lány stb., a magyar *-d: törid, apród, gyöngyéd* stb.

A kicsinyítőknek egyik leghasználtabb faját teszik a beczéző keresztnevek. Köztük igen sok idegen, kivált szláv eredetű van, velük együtt bizonyos képzők is meghonosultak s ezek az idegen eredetű képzésmódok néha átterjedtek a köznevekre is. (L. Szilasi: A beczéző keresztnevek, Nyr. XII.)

Digitized by Google

-cska, -cske.

Ezzel kezdjük, mert ez ma a legközönségesebb s legelevenebb kicsinyítő képző.

Legtöbbször természetesen főnevekhez járul; pl.

fácska, szócska;

lábacska, kezecske, menyecske; testecske Fal. 126. „recula: *dolgotska, marhátska, javacskája* vkinek" PPB. lat. „anni *eszechkeie* nem volna" Agend. 53. „aprólékos üllő-füllő *okotskák*" GKat: Titk. 333.

ruhácska, anyácska, mezőcske, fiúcska:

madaracska Zvon: Post. I:41. *levelecske;*

catechizmusoczka Zvon: Post. I:574. „volt egy kis méhecském, gyönyörűségecském" Zrinyi (így C. és MA., l. NySz.).

Játéknevek: *humócska, szembekötőcske, királyszaggatócska* Pest m. Dömsöd; *bujócska* Veszp.

De gyakran járul képzőnk melléknevekhez is; pl.

hivesecske: frigidulus C. *lágyacska* Fal: NE. *vadocska* Fal. 156. „*jótska, ótska, rutatska, haragosotska, szépetske, bővetske*" Gyarm: Nyelvm. I:60. „*jócska:* aliquantum bonus, *ócska, sósocska*: subsulsus" Beregsz: Dissert. 75. *rosszacska* Nagy Ig: Tisztujítás III:7. „a szakadát erdőn rosszacska az út, hogy székelyesen fejezzük ki magunkat" Egyh. Lapok 1867. 499. Nyr. II:471. *szépecske, kényesecske, terhesecske, esztelenecske,* Belényesi Nyr. VIII:170. *csunyacska* hölgyek, TóthB. BHirl. 1891. IX:18. 9.

jócskán, szépecskén: — keményecskén Fal. 126. *bátracskán* 191. *durvácskán* Kaz: Reg. 208.

Az ilyen melléknév mindig a tulajdonságnak bizonyos kisebb fokát jelenti; azért különösen gyakori e képzés a *középfokú* melléknevekből s a mennyiséget jelentőkből (kivált a népnyelvben, de pl. Faludinál is). Példák:

a) A középfokból, mint más nyelvekben is:

jobbacska Nyr. II:470. lat. *melinsculus*, finn *parelampi; nagyobbacska: majusculus*, ol. *maggiorello; — szebbecske* Fal. 18. *tanultabbacska* Sipos: Ó és új magyar IV. *vastagabbacska* TudGyűjt. 1836. VIII:65. *tisztábbacska* Kuthy: Hazai Rejt. 40. — *többecske* Fal. 808.

lassabbacskán, gyorsabbacskán GKat: Titk. 1117. *jobbacskán* Fal. 205. *keményebbecskén* u. o. *bátrabbacskán* Kaz: Paly. 100.

távolyabbacskán Fal. 204. — Háromszékben „az emberek mutogatnak *fájebbecske* kicsinyke kutacskát" Kővári L.: Székelyhonról 1842. 139. — *továbbacska* ment [?] Fal. 66.

b) A *mennyiséget* jelentők közt nemcsak tulajdonképi melléknevek, hanem számnevek, névmásokat s határozó szókat is találunk (határozó szókat már a középfokunak utolsó csoportjában is láttunk):

nagyocska egyház [jókora] BSzemle I.:262.

Digitized by Google

kevesecskén vagynak Fal. 150. — *sokacska* Nyr. II:471.

„az hitnek kezdeti alég vagyon *annyéczka*, mint az mustármag-szemecske“ MA: Scult. 240. „quantulus: *melly-korotska, menynyitske:* quantillus: *mennyitske:* quantuluscunque: *akarmennyitske, valamennyitske*“ PPBl. *e'nyitska, a'nyitska, me'nyitske* Gyarm: Nyelvm. I:50. *porocskányicska, atomusnyicska* NySz.

csak *eggyecskét* hozzunk elő MA: SB. 72. így Fal. 29. 631. 851. Kaz: Diog. 264. Dug: Szerecs. I:412. — „*egyetske, kettőtske, százatska*“ Gyarm: Nyelvm. I:60. „*Kettecskén* vagyunk . . . esztendőre *hármacskán*, azután *négyecskén*“ Pet: Szilv. éje 1847-ben II.

valamicske Fal. 27. 133. — ugyanilyen értelemben *micske* Medgyesinél (de más értelemben is NySz.);

messzecske Nyr. II:470. — „elignébe v. *eligecske:* csak alig“ Háromszék MNyszet. VI:323. — *régetske, reggeletske* [?] Gyarm: Nyelvm. I:60.

Külön említendő ez a kicsinyített megszólítás: *magácska*. (Érdekes, hol találunk hasonló kifejezést, a németeknél keleti Poroszországban: „*Ja, ja mein Duche[n]*“. Ugyanott kicsinyített határozók is járatosak: *schrchens* nagyon, sőt *nei[n]che* nem. L. Zeitschr. f. Völkerps. XVIII:103.)

Mássalhangzó-végű szókhoz — mint a példák mutatják — mindig kötőhangzóval járul a *-cska;* kivétel: *legincske*, „*leginckit*“ Őrség, Nyr. II:175.

A *-cska* után ritkán következik még egy kicsinyítő képző: *menyecskécske* Kaz: Kényt. Ház. 106. *kincsecskécském* Erd: Népd. I:21. *facskacska, könyvecskecske* Háromsz. MNyszet. VI:169. — vadrécze-*fiacskó* Dráv. Nyr. V:380

Gyakrabban van e l ő t t e más kicsinyítő képző: *Katiczácska, cziczukácska* Kaz: Reg. 153. *pintyőkécském* Erd: Népd. I:21. stb. *Éricska* LevT. II:93. *kékicske:* tavaszi ibolya, *sárgicska:* keszegsaláta. Abauj Nyr. V:272.

Ezen *-icská*-hoz hasonlít a *-csika* alak: *Jancsika, Palcsika, Tercsike* stb. alkalmasint a *Jancsi, Palcsi, Tercsi* bővülése a rendes *-ka, -ke* képzővel. Az ilyenek mintájára keletkezhettek: *tócsika* e h. *tócsa* Göcs. Népd. 84. *lánycsika*, Nyitravölgy, CzF. I:22. Előszó 126. *fácsika* Dráv. Nyr. XV:181.

Ezekhez hasonló a régi *farcsika* ‚coxa‘ (Arany Aristophanesében is többször, egyszer *farocska*, l. Gloss.): de ez a számos *-ka* és *-cska* végűek analógiájára vette föl az *a* hangot, s még régebben csak kéttagú volt: *farcsik, farcsik* (Heltai), *farcsok* (MünchC.).

Digitized by Google

A mi már a *-cska* képzőnek eredetét illeti, Gyarmathi a *kövecs*, *gubacs*, *tócsa*-féle „régi ősi“ maradványokra hivatkozva, azt véli, hogy „ezeket elrontották lassanként hazánknak tótosabb vármegyéi, melyek a magyar kicsinzőket a tótokéihoz kezdvén formálgatni, csináltak *követske*, *kapotska*, *kulatska* s több efféle *panicskákat;* de már ezt meg nem lehet változtatnunk“ (Nyelvm. I:61—2). V. ö. *helyecske* tótul *mjesfičko*, *lelkecske* a. m. *dušička* (l. Mikl: Gramm. 265., 272.). Annyi bizonyos, hogy codexeinkben ez a képzés még nem olyan általános, mint ma (v. ö. alább a *-csa* és *-ka* képzőt).*

A *far-csik*, *far-csok* képzőjéhez föltünően hasonlít egy-két török kicsinyítő forma: oszm. *kîz-žîk* leány-ka, *köpek* kutya: *köpežik* kutyácska; kaz. tat. *kab-čîk* zsákocska, *kolon-čak* kis csikó stb. De v. ö. másfelől a tót *stoliček* v. *stoličok*, *repičok* v. *repička* stb. alakokat.

Végül még megemlítjük ezeket a különös formákat: *gyermek: gyermecske* JordC., Helt. *fazék: fazecska* Radv: Csal., *ablak: ablacska* Pereszl: Gramm. (NySz.) Ezek kétféleképp magyarázhatók. Lehet, hogy rövidítések ezekből a teljesebb formákból: *gyermekecske*, *fazekacska*, *ablakocska* (mind a három megvan a NySz-ban; v. ö. *gyermektskőket* Szárászinál); az *-ek*, *-ak* szótag kimaradhatott a rá következő hasonló hangcsoport miatt, mint *elegedendő* h. *elegendő*. De az is lehet, hogy a szóban levő alakok hangátvetéssel álltak elő a régibb *gyermekcse*, **fazékcsa*, **ablakcsa* alakokból. E mellett szól az, hogy pl. a codexekben csak a *gyermekcse* és *gyermecske* alakok fordulnak elő (pl. magában a NádC-ben is mind a kettő). Így van *ácska* e h. **ágcsa* Tsz². 10. (és *szöcske* e h. *szökcse*, mint már Beregsz. megjegyzi Diss. 75). V. ö. még az ilyen gyakorító igéket is: *faracskál*, *rácskál* e h. *faragcsál*, *rágcsál*, — továbbá *háskó*, *hácskó* e h. *hágsó*, *hágcsó* és más efféléket (l. NySz. és Nyr. VII:346—7).

-ka, -ke.

A *-cska*, *-cske* után alkalmasint ez a leggyakoribb kicsinyítő képző. Leginkább *r*, *l*, *n*-féle mássalhangzók után hasz-

* *Ablakoczka* VirgC. *köröcske* Calep, *királyocska* XVII. sz.

Digitized by Google

náljuk, a magánhangzók közül úgyszólván csak *ó, ő* után (*a, e* után a köznyelvben egyáltalán nem). Példák:

Kéttaguak:

bőrke, szálka, tálka, lányka; lábka Adámi: Spr. 108. *borka* Dug: Pb. II:183. *lábka:* faláb MNyszet. VI:337. *házka* Dráv. Nyr. XV:181. *köke, szegke* palócz szók Tsz. *pízke, hűska, nyűka* (nyulacska, mindezek Váczon járatosak).

Háromtaguak vannak legnagyobb számmal.

madárka, egérke, emberke, czukorka; kanálka, levélke, asztalka; bödönke, tehénke (*tehenke* Dráv. Nyr. XV:181); *leányka, legényke, asszonyka; — kenyérke* Baksai: GyÖ. II:289. *szekerke, szakálka* NySz. *magyarka, Péterke* Gyarm: Nym. I:61. *tengerke* Kaz: Bácsm. jún. 16. *duellke* Kaz: Pály. 248. *hajnalka* és *estvelke* (Hesperis, Nachtviole, Márton lat. szót.), virágnevek; *malomka* pal. Tsz. — *bajuszka; városka* Adámi: Spr. 108. *Jánoska* Gyarm: Nym. I:62. *rakáska* NySz. *keléske:* pustula WF. *tisztáska* SzászK: Műford. 225. *tudóska* Dug: Pb. II:68. *kendőke* Kovács: Fars. kal. 9. *fióka, anyóka, Pistuka* stb. (l. alább); — *bácsika, nénike* (l. alább); *urfika* Ar: NCz. II:48. virágnevek: *őszike; délike* Tompa: Virágr. — *anyaka, apaka* szék., *ányâkâ* pal. Tsz.

Négy- s öttaguak:

eledelke Dug: Pb. II:250. *theologuska* Kaz: Pály. 241.

Az *-ó-ka* végű eszközneveket stb. (*szopóka, mondóka* külön tárgyaltuk a deverbális névképzésben.

Melléknevekhez e képző ép oly gyakran járul, mint a *-cska* Példák:

Kéttaguak: *balka,* l. Tsz. *küske* Tsz. — elavult alapszókból: *szürke, tarka* v. ö. *zyr* és *tar* a SchlSz.-ben.

Háromtaguak: *kövérke* Kaz: Pály. 254. *pöndörke* l. *bodorka* Tsz. *szerényke* Gyulai Költ.[1] 327. *vékonyka,* Cisio O. — *nehézkén* várja az estét Kaz: Kényt. ház. 141. *hamiska* Vör. — *borsoska* és *büdöske* Tsz. *szoroska* hely Ar: Költ. csal. kiad. I:299.

bohókán Shak. II:83. *hosszúka* pálcza Ar: Arist. I:380.

Négytaguak: *fiatalka* Bajza I:103. *elevenke* KisfS: Kes. szer. XV. én. egy kevéssé *váratlanka* Kaz: Kényt. ház. 102. — *daraboskább,* Matkó, Nyr. II:223. *tudákoska* GKat: Vált. I:81.

Középfokhoz nem igen járul a *-ka, -ke,* felső fokhoz is ritkán: nem a *legkönnyebkén* esik Kaz: Diog. 5. *legkisebbke* jaj, Garay: Kont. (*Szélesebbedkén* NySz.)

Mennyiséget jelentő melléknevek és számnevek kicsinyítése:

kicsike, piczike, kicsinyke, piczinyke (*kitsinke* Gyarm: Nyelvm. 60); *akkora: akkorka* Mer: Er. Népm. I:5. Ar: Arist. II:161. *ekkorka, mekkorka* u. o. III:52. (ezen sajátságos alakokhoz v. ö. *Ilona: Ilonka* Gyarm: Nym. I:61. *pogácsa: pogácska* NySz. *cziczа: cziczka* Tsz. *kutya: kutyka* Vácz: nyilván tót hatás, v. ö. *homolya: homolyka, szita:*

Digitized by Google

szitka, tótul is *homola*: *homolka*, *sito*: *sitko*, továbbá *Anna*: *Anka*, *Mara*: *Marka* stb.).

mindenke (Alig takarhatja bé hitvány mindenkéjét) Dug: Pb. II:245.

egyke Szlav. Nyr. V:61. „*ötyke, kettőke, háromcsa, négyke; ötkén vótunk*" Dráv. Nyr. XV:181.

Különös ez „*anyankam*" vagyis *anyámkám* Szeg: Theoph. 25. (v. ö. alább *ángyomcsa*); édes *komám-uramkám* Nyr. XXIII:70.

Határozóhoz a *-ka* ritkán járul: „egy kicsint *távolka* esik" Kovács: Fars. kal. 62.

Néha látszólag igéhez járul: *csuszka*, *irka*, *nyalka*, *fonka* („hegyaljai szó, loco *fonóka* asszony" Kassai). Ezek némelyek szerint *csuszóka*, *nyalóka*-féle alakokból rövidültek; de egy részük elvonás útján is keletkezhetett, pl. *csuszka* a *csuszkál*-ból a *kapa*: *kapál*-féle párok analógiájára; és *irka*, *irka-firka* kétségkívül az *irka-firkál*, *irkál-firkál* igéből van elvonva (v. ö. Nyr. XXI:53). A *gyürkével* egybevethetjük a buczka jelentésű *gyür* tájszót.

Még bajosabb az ilyeneket megmagyarázni: *csacska*, *locska*, *röpke*, „*haska*: elhasadozott, repedezett dinnye" Kassai: Szókönyv; — *csicserke*, *fityenke* stb.

Néha *-ka*, *-ke* helyett *-óka*, *őke* a képző: *majmóka*: majmoló gyerek MNyszet. VI:339. *botóka* Tsz. *fülőke*: barátfüle Ball. Itt az első elem nyilván a kicsinyítő *-ó*, *-ő* képző; v. ö. *anyó-ka* stb. *Fióka* (Adámi: Spr. 108. a NySz-ban csak *fiókás* van) úgy látszik a *fiók*-ból bővült, mint *farcsika* a *farcsik*-ból (l. fönt). *Fintyőke* — tót *pinkavka* (*boróka* — szláv *borovka* stb.).

Az *-óká*-hoz hasonló képzőbokor az *-i-ka*, de ez már egészen egységes képzővé lett, s azért külön czím alatt fogjuk tárgyalni.

Mint láttuk, ugorság-szerte kimutatható egy *k*-féle kicsinyítő képző, az, a mely a m. *fészek*, *tőrök*, *fék*, *fürk* szókban is fönmaradt. Ebből a mai *-ka*, *-ke* Budenz szerint az ugor *-j* képzővel való bővülés által állott elő. Ez a föltevés nézetünk szerint kétes, egyrészt mert képzőnk (és a *-cska*, *-cske* is) régi codexeinkben még sokkal ritkább, másrészt mert a szlávságban van egy egészen így hangzó s igen közönséges kicsinyítő képző, mely pl. nagyon sok tót becéző névben használatos: *Dorka*, *Cilka*, *Betka* stb. s férfinevekből *Misko*, *Gyurko* stb., l. Szilasi: A becz.

Digitized by Google

keresztnevek, Nyr. XII. Mindenesetre szláv hatást kell látni abban, hogy a *-ka* északibb megyéinkben sokszor nem illeszkedik, s azt mondják: *kicsika* Esztergom, Fehér m. Rácz-Almás; *kicsika, piczika, szëginka* Vácz; ilyenek a *Terka, Treszka* keresztnevek. (Figyelmet érdemel, hogy a törökségben is van *-k* mellet *-ka, -kä* kicsinyítő képző is, l. pl. Bálint: Kazáni tat. nyt. 28.)

-ika, -ike.

A mai nyelvben elég gyakran előfordul, hogy külön megállapodott képzőnek tekinthessük. Pl.

lábika Adámi: Spr. 108. *özike; tánczika* Fal. 85. 109. *kardika* SzD. „*rongyika:* rongyos ruha; *rostika:* rostfoszlék" Háromsz. MNyszet. VI:347. *bojtika* és *botika* Tsz. *padika* CzF. *kasika, sásika* Nyr. III:543—4. *csontika* Vadr. 443. Nyr. II:279. *póczika* IV:425. „*hódika* (hold), *lisztike*" Szlav. Nyr. V:61. *méhike* Vör. csal. kiad. I:230. stb. — *fíika* [? így] Nyr. IV:372.

Az *a, e* végüekből igen gyakran és mindig az *a, e* kihagyásával képezzük e kicsinyítőket:

láda: ládika, pálcza; pálczika; tálczika Abonyi: A mi nót. III:61. *táczika* Nyr. III:560. *csészike* V:281. *bögrike, bëgrike* Tsz. Pap: Palócz Népk. 122. *apika, anyika* Nyr. II:130. 131. *szülike* III:565. *morzsika* IV:72. *torzsika* III:374. „*tarisznyika, hagymika, hurkika, mönyecskike*" Tolna m. Sárköz, IV:418. „*árpika, morhika, szilvika*" Szlav. V:61. *búzika, bundika* Tsz. „*pire* v. *pirike:* kis csirke" MNyszet. VI:345. *pille: pillike* Lisznyai: PDal. 138.

Melléknevekből: *fura:* „*furika* (furcsa), *lassikábban*" Szlav. Nyr. V:61.

Az *ika* előrésze mindenesetre összefügg a kicsinyítő *-i* képzővel (l. alább). Sok ilyen szó egyenesen *-i*-képzős szónak továbbképzése *-ka, -ke*-vel. v. ö. *ángyi: ángyika,* „*édi* v. *édike*" MNyszet. VI:322. *pajti: pajtika.*

Pajtás: pajtika, itt az alapszó rövidítése (*pajt-*) a keresztnevek analógiájára történt (v. ö. *Fer-ency: Ferike* stb.); de ilyenek a következő képzések is: *köntös: köntike* NySz. *fagyal: fagyika,* Göcsejben, Adatok Zala m. tört.-hez IV:170.

Azonban az is valószinű, hogy az *-ika* képző elterjedése a hasonló szláv képző hatása alatt történt; hiszen sok ilyen alakú kicsinyítő szó jött át mindenestül a szláv nyelvekből: *csomorika, paprika, pántlika* stb. V. ö. tót *anďika* ángyika, újszlov. *Nanika, Pepika, Rezika* stb. (l. Mikl: Gramm. II:252—3.)

Digitized by Google

-csa, -cse; -cs; -csi.

A *-csa, -cse* képzőt a mai köznyelv úgyszólván csak a *tócsa, Marcsa, Julcsa, Borcsa* szókban ismeri, továbbá a *furcsa* melléknévben (v. ö. *fura* és Szlav. *furika*); néha előkerül a *gyermekcse* és *darabcsa* is az irodalomban. Nyelvemlékeinkben s egyes nyelvjárásainkban sokkal több példát találunk:

oroszláncsa, tolvajcsa BécsiC. *királycsa* MünchC. *fövéncse* DebrC. 583. NagyszC. 257. *gyermekcse* KulcsC. 149. *hajócsa:* navigiolum Pesti: UjTest. 73. *darabcsa* Pázm: Préd. 712. — *kenőcse* Dug: Pb. II:86. (v. ö. alább *kenőcs*); *Tercsa* Kárm: Fanni XXVII. Beregsz: Diss. 75. „*leántsa, gyermektse;* de a jó nyelvhez szokott füleknek ez ám kedvetlenecske" mondja Gyarm: Nyelvm. I:61. — *szótárcsa* TanárKözl. XVIII:533.

Ma leginkább a drávai és szlavóniai nyelvjárásokban használják:

babcsát főztem Dráv. Nyr. XV:181. *tejcse* Orm. u. o. II:87. *tácsa:* tálcsa, tányér Orm. II:131. 137. (*tálcsa* „Dunán túl" Nyr. V:229.) *ángyomcsa, borcsa, szappancsa* Szlav. V:61. *ólcsa* u. o. 12.

Középfokú melléknévből: *nobbcsább* e h. nagyobbcsábbNyr. III:117.

A *-csi* mellékalak beczéző nevekben járatos: *Palcsi, Tercsi, Lajcsi, Jancsi, Karcsi, Farcsi* (így nevezte pl. Berzsenyi az ő *Farkas* fiát); *Tercsi, Nancsi, Fancsi, Julcsi* stb. Ezek nyilván az *-i*-képzősek analógiájára állottak elő. A keresztnevek mintájára keletkezett talán ez a melléknév: *hazugcsi*, Abauj, Nyr. VII:142. XII:252. (Nem világos a keletkezésük ezeknek: *kiváncsi, ugráncsi* Nyr. XII:252. *makáncsi* IV:377. *makacs*-ból? V. ö. a *-si*-végüeket alább az *-i* képzőnél).

Az egyszerű *-cs* képzővel csak egynéhány közkeletű szavunk van: *kenő-cs, köveccs, likacs, uracs.* Ritkábbak: *ágocs, águcs*, az *ágas* göcseji s őrségi mellékalakja Tsz. — *bodócs* v. *bodocs, bodacs*: rügy, székely szó, *bogyó*-ból? — *gubacs* v. *gubics, gubá*-ból.

Kenőcs és *köveccs* a XVI. sz. végéről vannak kimutatva; *likacs* a NySz.-ban nem fordul elő, csak *likacsos* és *meglikacsozik* (meglyukadozik, megrepedez, XVII. sz.), SzD.-nál is csak *lyukacsos* és *lyukatsolni* van, s maga a *lyukacs* főnév tudtunkra először SI.-nál jelenik meg. Az *uracs*-ot Dugonics csinálta Pb. II:19. s nála találkozunk ezekkel is: *legénycs* Szerecs. I:27. „lábára *kötelecset* kötnek" 24.

Digitized by Google

MA.-nál a *likacsos*-hoz hasonló *fogacsos* is előfordul; hasonló melléknevek még: „*varacsos:* idem ac *varacskos*“ Kr. (*varacs* csak a szótárakban van SI.-tól kezdve; *varacsos* talán az idegen eredetű *ripacsos* analógiájára); *rögöcsös*, Csallóköz, Nyr. I:332. *gödörcsös:* sokgödrös MNyszet. VI:328. (Krizánál sajtóhiba lesz: *gödröcsös*); ez utolsó talán a közönségesebb *hoporcsos* analógiájára; hasonló a *kövecses* is, mely már a XIV. századból ki van mutatva: vadum seu transitum *Kuuechesrew* dictum 1356. (id. NyK. XXV. k.) (*Kövecses*, határrész neve Bellény palócz helységben; *Kuvacsos*, dűlő Lyukva pusztán Tamásfalva mellett, v. ö. *kavicsos*).

A *lyukacsos* és *fogacsos* helyett régibb forrásban, Calepinusnál *lyukasos* és *fogasos* van, s ugyanott sok más ilyen melléknevet is találunk, melyben így az *-s* képző meg van ismételve. Ebből Nagyszigethi K. azt következtette, hogy „a *lyukacsos* a *lyukasos*-ból támadt, ugyanazzal az *s:cs* hangváltozással, melyet más példákban is találunk: *rovásos* — *rovácsos*, *hágsó* — *hágcsó*, *lépső* — *lépcső*, *kapaskodik* — *kapacskodik*, *faragás* — *forgács* stb.“, továbbá, hogy „nem a *lyukacsos* lett a *lyukacs*-ból, hanem megfordítva, ez amabból igen természetesnek látszó elvonás útján“ (Nyr. XVII:359). Mindez nem lehetetlen (*lyukasos* a *lyukacska* hatása alatt, vagy akár a két *s* miatt dissimilatióval válhatott *lyukacsos*-sá), de a bizonyítékok egyelőre elégtelenek. Ellene pedig az szól, hogy a *kövecses*, melynek **köveses* alakja nincs is kimutatva, már a XVI. században előfordul, sőt az Érdy-codexben *kövecsëgës* mellékalakja is van, mely *köveses*-ből nehezebben magyarázható. Továbbá, hogy a *lyukacsos* is, mint a fönt említett *varacsos*, a *ripacsos* analógiájára alakulhatott, mely szláv eredetű (v. ö. horv. *rupičav* ‚likacsos‘, *rapachus út* 1289. NySz., sőt talán az utóbbi kifejezés mintájára lett a *kövecses út* s a mélyhangú *kavacsos*, *kavicsos út*, s így lett a *kő*-ből *kavacs*, *kavics*).

Van továbbá a *lyukacsos*-nak és *kövecses*-nek egy-egy különös formája a *cs* helyett *t*-vel: *lyukatos*, *likatos*, a NySz. szerint PPB-nél és Felvinczinél, de azonkívül megtaláljuk SzD.-nál, egy 1809-iki Technologiában Nyr. XIV:357. s egy biharmegyei közleményben V:521. (ez utóbbi két helyen *jukatos*). *Követes* e h. *kövecses* Com. Jan. 23? Ezt a *t*-t igen bajos megmagyarázni.

Az előadottak alapján — ámbár még nem tudunk minden kétséget eloszlatni, — annyit mondhatunk, hogy a *cs*-féle kicsinyítő

Digitized by Google

képzésekben egyrészt a *cs* hang eredeti volta kétes (a *likacs*-félékben), másrészt pedig az egész képzésnek eredeti volta bizonytalan, különösen a *-cska*, *-cske* és *-csa*, *-cse* képzőké; az utóbbira nézve v. ö. a tót *Borča*, *Julča*-féle beczéző neveket.

-cza, -cze; -icza.

A *-cza*, *-cze*-képző a köznyelvben többnyire csak beczéző nevekben kerül elő:

Gyuricza, *Palicza*; *Katicza* Adámi: Spr. 108. Erd: Népd. II:99. *Julicza* Nyr. V:238. (*Sáricza-szeg*, helynév III:382.) — *tárcza*, *tálcza* irodalmi szó, az utóbbi az idegen eredetű *tácza* átalakítása, szintúgy *útcza* a szláv er. *ücza*, *uccza* (*ulica*) szóból.

Más szókban csak a Dráva vidékén és Szlavóniában találjuk: *pihőcze* pehely Nyr. VI:230. 374. *babcza*, *kenyércze*, *napcza*, *guzalcza*, *vászoncza*, *ángyomcza* Szlav. Nyr. V:61. 62. Ez utóbbiak azonosak a föntebb idézett *babcsa*, *ángyomcsa* alakokkal, s a *cs* hangnak ott dívó sajátságos kiejtésére vezetendők vissza.

Ellenben elég gyakran előkerül az *-icza*, *-icze* képző:

farkicza AranyL: Népm. 270. stb. népmesékben; *körmicze* Nyr. III:543. — *tányéricza*: napraforgó, Szeged, Nyr. VII:381. *bogaricza* Tsz. *szedericze*, *levelicze* Nyr. IV:380.

Az *i* előtt itt is (mint az *-ika* előtt) elvész az alapszó vég *a*-ja:

baba: *babicza* Nyr. II:519. *tuba*: *tubicza* Szigligeti: Rózsa 99. — *golyó*: *gulyica* Pap: Palócz Népk. 24. (v. ö. tót *guľa* és *guľka*).

E képzésnek más mellékalakjait mutatják a következő példák:

farkincza Háromsz. MNyszet. VI:325.

majmócza Dráv. Nyr. V:521. 228. *gyerkőcze* Nyr. II:91. *pörkőcze*: pörcz CzF. *pörkőczés* Nyr. V:234—5.

Ezek a változatok mind azt bizonyítják, hogy a *-cza*, *-cze*-képző idegen eredetű. Ezt már Riedl Sz. kimondta; de már abban, mint az idézett példák mutatják, nincs igaza, hogy „csakis idegen nyelvekből átvett szóknál fordul elő. A dolog úgy áll, hogy e képző sok szláv eredetű szóban átjött nyelvünkbe, s lassanként elkezdték magyar eredeti szókhoz raggatni. Ama szláv szókban ugyanis érezni lehetett a kicsinyitő jelentést; így kivált a beczéző keresztnevekben, de némely egyebekben is, pl.

subicza, *kupicza*, *bordicza*, *gerlicze*, *galambicza* (virág), *görbicze*, *szaporicza*; — *muslicza* v. *muslincza*, *tőklincze*, *szelencze*, *medencze*; — *szamócza*, *kabócza*, *pücza*; — *szőmőrcze*, *peszterczé*, — *apácza* (ebből lett a trefás *anyácza* NySz. „Sarkon ugró Katicza szeretne anyácza

Digitized by Google

lenni, hogyha elvenné ötet a Gyuricza" Figyelő 1877. III:372. „Ha apáczák nem lehetnek, lesznek jó anyáczák" u. o. 371. hasonlókép Nyr. VI:189).

Alkalmasint szláv alak a *Marczi, Berczi, Juczi*-féle neveké is (v. ö. tótul *Marci, Marcik, Lacik* stb.). NB. *boczi* a *borju*-ból; *manczi*, manka, kis malacz Ar: HátrPr. 403. — Ezekhez hasonlít Faludi játszi kifejezése: Nem bocsátja *szaladóczira* és szabad futamlásira a dámák sokfelé igyekező indulatikat: non mette le passioni alla larga 173 — Különös alak még ez: „*tótzó* pro tótsa, est ab tó, palus, lacus" Beregsz: Diss. 153. (a kicsinyítő *ó*-val, l. alább).

-is; -us, -üs; -s?

Ezek leginkább beczéző nevekben fordulnak elő.

Az *-is*-t látjuk pl. a következő beczéző nevekben (a miknél nincs kitéve a forrás, azok jobbára Szilasi összeállításából vannak átvéve Nyr. XII:245—6):

„*Andris, Julis, Baris* (Baberl)" Adámi: Spr. 108. *Anis* Nyr. IV:42. (Anna), *Boris, Flóris* (Flóra) Vadr. 387. *Gábris, Julis* v. *Lulis* Vadr. 387. *Lidis, Maris* Erd: Népd. II:113. *Máris* Vadr. *Rákis* (Rakel) u. o. *Zsigis* u. o.

Mindezek előfordulnak *-iska* véggel is: „*Boriska, Juliska*" Adámi id. h., *Andriska, Mariska* stb., így *Paliska* stb. A magashangú *-iske* sokkal ritkább: *Imriske, Lidiske*. Ez is támogatja, a mit már Szilasi kimutatott, hogy ez az *-iska* képző mindenestül tót eredetű: v. ö. tót *Andriška, Boriška, Juliška, Mariška*.

A rövidebb *Julis* féléket talán csak a magyarban vonták el a *Juliska*-félékből az *ángyi : ángyika, bácsi : bácsika, Feri : Ferike* stb. szópárok analógiájára. De találunk a szlávságban is *Andriš*-féléket (tót).

Köznevekben sokkal ritkább az *-iska*, s még ritkább az *is*. (Csak néhány állathivogató főnévben találjuk, mert ezek könnyen követhették a beczéző nevek alakját; pl. *bariská*: báránynka és *csibiske*: csibe Nógr. m. Nyr. Tsz. *(kakiska*: kis kakas Nyr. XXIII: 96.) — *baris*: barna disznó v. kutya, Szilágy m. Tsz. (*barná*-ból).

Az *-us* képzőt látjuk a következő keresztnevekben (v. ö. Szilasi adatait).

Annus, Bélus, Bértus (Berta) Nógr. m. *Berus* Vitk: Munk. I:129. *Béttus* Veszprém, *Évus* és *Ferus* Vadr. 386. *Helus* (Heléna) u. o.

Digitized by Google

Imrus, Imbrus Vadr. *Kálmus, Lidus, Rebus; Katus* MA. Pázm. (*katus asszony* NySz. s ma *katuska:* asszonyos férfi).

Ezek szintén mind előfordúlnak *-uska* véggel is: *Annuska, Antuska* Vadr., *Betuska* u. o. *Évuska* u. o. *Iluska* stb.

Hogy ez is idegen eredetű képzés, azt bizonyítják az ilyen tót nevek: *Betuška, Liduška, Katuška, Teruška, Lacuško;* de bizonyítja az a körülmény is, hogy az *-us* állandóan megtartja mélyhangúságát magas hangok után is: *Betuska, Feruska, Teruska* stb.

Az *-us* talán itt is csak az *-uska* röviditése a *-ka* képző elhagyásával; ámbár a szerbben ilyen formák is divnak: *Bělos, Ninoš* (= Nino-slav); a lengyelben is *Antoš* (Antónia). — V. ö. a BécsiC. naptárában: *Annos* e h. Ágnes.

A köznevek közül ezt a kicsinyítést részint rokonsági nevek, részint állatnevek veszik föl (v. ö. tót *céra, dcéra* leány: *céruška, dcéruška* leányka stb.):

„gondos *anyuskánk* . . ., *mamuskánk* . . ., *mamus*“ Magy. s a Nagy Világ 1869. 473. *apuskám* Nyr. XXIII:69. — *szatyus:* rossz személy Tsz. (másutt *szotyu, szotyka* v. ö. *szatyor*):

kutyus, cziczus, cziczus-miczus, pěczus ‚cziczus‘ Nyr. V:222. *cziczúska-maczúska* Nyr. XXIII:94. „*csinuska*, csina: csikó“ Nógr. u. o. VI:134. — *czikus* ‚malacz‘ Zempl. Tsz.

Ezekben már előkerül a magashangúvá illeszkedett *-üs* is: *csibüske* Tsz.

Nem állatnevek: *nyakus, körmüs* Csallóköz Nyr. I:378. *rajnuska* (kis lábas,ném. *Rein*) Heves m. Nyr. XXII:524.

Nem tartoznak ide az olyan melléknevek, minő pl. *kéthetüs*, melyben a *kéthetű*-höz járult a melléknévképző *-s*.

De szintoly kevéssé tartoznak ide eredetileg a *sárgás, feketés*-féle melléknevek, ámbár ma csakugyan kicsinyítő értelemben használjuk őket, sőt már néhány száz év óta előkerülnek igy, pl. *nyerses:* suberudus C. — *nyerseske:* suberudus MAl. Azonban eredetileg ezek annyira nem voltak kicsinyitők, hogy pl. a *feketés* épen ‚nagyon fekete‘ értelmében volt járatos (l. bővebben az *-s* melléknévképzőnél), s a *tudós, harapós*-félék ezt a nagyitó jelentést maiglan megőrizték.

E szerint ugor eredetü kicsinyitő *-s*-ünk egyáltalán nem volna. Csak az *emse* látszik az *eme* ősrégi származékának, mert pl. a finnben is van az *emö, emi* anya szónak ilyen származéka:

Digitized by Google

emisä v. *emis* (tő *emikse-*) ‚nőstény' és ‚emse' (ugyanezt jelenti *emakko*, más kics. képzővel). Szintúgy van a finn *uro* (v. *uroo-*) férfi szóból *urosa* v. *uros* (tő *urokse-*) ‚kan'.* Így keletkezett a magyarban is az *emse* analógiájára a *kan*nak ilyen kicsinyítője: *kanzsa* egy éves kandisznó Udvarh. Vadr. 504. „*kanzsa malacz*" 350. (Az *emse* mellékalakja *ence* ‚nőstény' nyúl, Szentes, Nyr. V:225.) — Ezek szolgáltak mintául a szintén Udvarhely megyében járatos *czápsa* szónak: ‚kis czáp' vagyis kis kecskebak, Vadr.

-d (és -gy).

A kicsinyítő *-d* képző részint köznevek, részint pedig személy- és helynevek képzésére szolgál. Az ide tartozó köznevek többnyire melléknevek; ma talán csak az *apród*-ot, *szád*-ot (s *erőd*-őt) használjuk főnévül (hajdanában volt több is, ezeket alább a helyneveknél említjük). Melléknevek:

apród: 1. kicsiny, 2. gyermek, 3. csatlós, apród, 4. inas (l. NySz. *Aprod, Oproud* 1319. 1320. mint személynév; — *apródonként* NySz. *aprádonként, apradán*, székely alakok Tsz.): — *kicsid* Heltai stb. s Erdélyben ma is (*Quisid, Cusid* férfi- és nőnév 1171. 1217. stb. — *kicsidég* ‚kissé' és *kicsidség* XVII. sz.); — *kicsinyed, kicsinyd: kičenêd* forrás BécsiC. 74. (*kičenèd* 72. *kičènèdseg* 54. mi húgonk *kičind* DöbrC. 483. *kicsinydég* ‚kissé' XVII. sz.) — *könnyűd, könnyid* XVI. sz. óta (ez utóbbi alak ma is a Balaton ész. részén), *könnyeden* XVII. sz. óta; — *gyengéd* (a XIX. sz. előtt csak *gyengéden* és *gyengéded;* „az én *gyengeedösségös* zamat" a NagyszC.-ben alkalmasint így olvasandó: gyenge édösségös számat); — *zsengéd* verseim Vitk: Munk. I:104. — *elődi* ‚régi' egyszer Pósaházinál a rendes *elődedi* helyett (l. alább). *lágyad* SzD.

édesd (a NySz. szerint már a XVI. sz. elején, de csak módh. *édesden, édesdebben*, csak Czúzinál: *édesdebb:* „igen *édesdet* ettem belőle" Beregsz: Diss. 57): — „*szegéndön:* szegényesen" NádC. (Toldy kiad., szót.); — szintén csak határozókul fordulnak elő: *szépden* (*zebden*) ezt énekli vala KatLeg. 3927. — *lassudan* (újabb iróknál; *lassadán* Sárosi: Tromb. 211. 265. *lassadjába* Gvad., így Kalocsán Nyr. VIII:518. „*szépedén lassadján*" Csallóköz, I:378. — *lassandan* Kaz: Sall. 154. ehhez hasonlóan határozóból valók: *reggêden* Nyr. V:230. v. ö. még alább: *továbbad*); — *rövideden* NySz.

szeléd ifju Jók: Erd. Ar[1] 19. két szelided gyermek Jók: Télizöld 2. (Szász Károlynál is; v. ö. *rövideden* NySz.).

* Csaknogy ez az *urosa* (mordv. *urés, urís ruzej*) idegen eredetű lehet: v. ö. zend *raraza*, szanszk. *raraha* Eber (Schrader: Sprachvergl. u. Urg.[2] 361).

Digitized by Google

Középfokból:

jobbad paulo melior ÉrdyC., Melius (különben a régieknél mindig *jobbadon* ‚kissé jobban'; újabban *jobbadán, jobbadára* a. m. jobbára, többnyire); — „grandiusculus, minusculus: *najjubbadka, küssebbedke*" CorpGramm. 13. — „*temérdekbéd, öregbéd* crassior" Comenius: Jan. — *továbbad* a XVI. sz. óta.

Elavult alapszókból:

rövid (Vadr. 515: „*röv, rövebb:* rövid, rövidebb" Csík és Udv. szék Havasalján); — *csalárd?* — *ajtószemöld?* Nyr. V:376. (különben a népnél s a régieknél csak *szemöldök, szemeldek* van).

A XIII. századig e képzés sokkal termékenyebb volt. Ezt bizonyítják először is az árpádkori magyar személynevek, kivált azok, a melyeknek alapszava is világos. Így pl. a Váradi Regestrom 81., 112. pontjaiban egy jobbágynak *Eureus* vagyis alkalmasint *Erős* a neve, de ugyanennek a névnek dativusa a 112. pontban így van: *Euresdino*, tehát úgy látszik *Erősd*-nek is nevezték ugyanazt a személyt. Egy 1257-iki oklevélben találjuk ezt a személynevet: *Kysemburd* vagyis *kis emböröd*, kis emberke (Kovács: Index).

Hasonlókat találunk a Szilády említette árpádkori nevek közt Nyr. II:106—110.:

Quisid — *kicsid, Kesend* — *kicsend, kicsinyd, Nogud* — *nogyud, nagyod* (nagyocska), *Fiod, Árvád, Elud* — előd (elsőszülött, l. Nyr. II:16), *Hitvand* — *hitványd, Hinsud* — *hősöd, hős? Nemusd* — *nemösd, nemesd*; v. ö. még u. o. a többi idézett személynevet: *Agárd, Boglyod, Forkud, Erdőd, Feled, Golombud, Modorod, Haláld, Inod, Kölesed, Tengörd, Szemd* stb.

A nagyszámú *d*-végű helynévben a *d*-nek képzővoltát már Révai észrevette (Zeitschr. von u. für Ungern III:378). Ezeknek a helyneveknek egy része az imént tárgyalt régi személynevekből keletkezett: *Fiad, Feled, Arad* stb., továbbá *Istvánd, Péterd* (l. Sziládi: A nevekről Nyr. II.), *Románd, Sámsond, Pázmánd* stb.

De sok *d*-végű helynév nem személynévből, hanem köznévből állott elő (l. Szarvas fejtegetését Nyr. II:343). Ezt bizonyítják az olyan oklevélbeli adatok, minők:

cuest vagyis *Köresd* 1055. Tihanyi alapító okl. „stagnum *fóláard*" vagyis folyó-árd 1194. Nyr. VII:173. „piscatura *kys-ered*" — *kis éred* v. *ered*, víz erecske 1297. u. o. 174. *cuys mezed* — *küs mezéd*, kis meződ 1231. u. o. 220. silva *erdead* 1231. u. o. 174. „aqua *kisdunad* vocata" 1297. CPatr. VI:424. — *kis Dunád*, kis Duna; „duo falcastra feni in loco *Kyswelgyed* vocato" 1468. NyK. XXV. k. *Kis Megyered* helynév 1414. TGyűjt. 1834. VIII:39. V. ö. még *Kis-falud*.

Ugyanezt bizonyítják mai népnyelvi adatok is: *mihizsd*

Digitized by Google

vagyis *méhesd* Őrségben Nyr. II: 343. „*egrezsd:* bokros" szintén Zala m. északny. szélén u. o. 279. s az ilyen dűlőnevek: *somod* (gyümölcsös), *széked, locsod, lázd* stb. Nyr. II: 343.

E szerint nem személynevekből, hanem közvetetlen a helységek elnevezésére alkották az ilyen neveket: *Aranyod, Aszód, Bánd, Buzád, Diód* (*Gyógy* alakban is), *Disznód* és *Disznósd, Erdőd, Magyaród, Kakasd* stb., melyek mellett más alakú párhuzamos nevekkel is találkozunk: *Aranyos, Bánfalu, Diós, Erdőfalva, Erdőlak, Erdőhát, Magyaró, Magyarós, Kakasfalu* stb. (Számos példát összeállított Szarvas Nyr. II: 343—5.)

Néha ugyanegy helynév *d*-vel is, de e nélkül is előkerül. Pl. a mai *Barmód* puszta 1374-ben *Baramou*, a mai *Kistelegd* puszta ugyanakkor *Kysthelek* volt (Bunyitai: Statuta Capituli Varadiensis 39. 34.)

A helynévképző *-d* helyett sokszor *gy*-t találunk (talán a helynevekhez oly gyakran járuló melléknévképző *-i* hatása folytán lett a *d*-ből *gy?*) pl.

Nyüved neve 1374-ben előfordul *Nywegh*-nek irva, Bunyitai id. h. 39. — a fönt idézett *somod* dűlőnévvel elemeit tekintve azonos *Somogy* megye neve; — *Szilvágy* Vas m., v. ö. *Szilva* Sáros m. — *Almag* azaz *Almágy* 1414. TGyüjt. 1834. VIII:39.

Talán csak véletlen, hogy a *-gy*-re idézett legrégibb adatok jobbára folyó- és erdőnevek, pl. fluvius *Egreg* 1349. NyK. XXV:152. (L. még az alábbi *-ágy* végüeket.)

A *-d* és *-gy* helyett néha *-ád, ágy-* képzőt találunk helyneveinkben (ezeknek hosszú magánhangzójában talán a *j*-féle kicsinyítő képző rejlik). Példák:

Nyárád Ung m. *Nyirád* Zala m. *Szilád* Nyitra m. — Fluvius *Nyaragh* 1367. NyK. XXV:152. silua *Zylag* 1231. u. o. v. ö. „*Szilfás* aliis *Szilágy* Baranya várm." Kreszn., tehát *Szilfás* és *Szilágy* egyazon helység neve: silva Feketeuerdeu seu *Hassagh* 1359. NyK. id. h. vagyis *Hárságy: Zaldubag*, 1236. stb. NyK. id. h. ma *Száldobágy* a hársfának *zaldob* vagyis *száldob* (később *száldok, szádok, zádokfa* nevéből; *Halmágy*.

-dad, -ded.

Az *aprád, kicsind, könnyűd, édesd* melléknevek újra kicsinyítették a *-d* képzővel: *aprádad, kicsinyded, könnyűded, édesded* NySz. Ezeket aztán közvetetlen az első alapszóra, az

Digitized by Google

apró, kicsiny, édes szóra vonatkoztatták, így *-dad, -ded* képzőt éreztek bennük s ezt a képzőbokrot új melléknevek alkotására is alkalmazták: pl. *kisded* (már egy 1283-i oklevélben) stb.

Azonban a két *d* között a magashangú példák gyakran hosszú *é* vagy *í* hangot mutatnak pl. *gyermekdéd* Helt., MA. stb., KCsipk. IV. Móz. 7:15., 21., 27. *gyermőkdyd* CzechC. — *kerekdéd* Hall: HHist. II:22. Dug: Trója 103. *kereghdyd* DebrC. *kerekdid* NagyszC. 75. (de *kisded* u. o. 158.) — *öregbdeed* ÉrdyC. 628. Itt tehát a képzőbokornak második eleme *-éd*, s az *é*-ben a kicsinyítő *-j* képző lappanghat.

A *-dad, -ded* képző rendszerint melléknevekhez járul, főnevekhez ritkán:

kisded, gyermekded: infans BécsiC. MünchC. gyermökded sziz TelC. szép gyermekded olajfavesszők RMK. II:123. „*ifjúdad* gyermek": puer junior BécsiC. stb. *gyengéded* (a régieknél gyakoribb, mint *gyengéd*, l. fönt a *-d* képzőnél); *szegényded* VirgC. *könnyűded* és *könnyedded* NySz. — „*eszesded* gyermök" ÉrdyC. — *kerekded:* — „az leány igen *szépded* vala" Istvánfi: Volter 293. s. a 2. kiad. RMK. II:401. (az 1. kiad. „oly igen szép vala;" v. ö. fönn: *szépden*).

Újabb példák: *kedvesdeden* hangzó Vitk: Munk. II:160. hív *kegyesded* melle u. o. I:103. a lánykám *öregded* hangon felele, u. o. II:14. — a fák *lengéded* suhogása u. o. I:65. ajka mosolyog oly *rózsádadon* Vör. csal. kiad. I:40. — *sugárdad* alak, Czuczor Költ. I:32. — *hosszudad*, hosszukó MNyszet. VI:331. „*hosszudad, lassudad, karcsudad*" CzF. a *-dad* czikkben.

Középfokból: *öregbdeed* ÉrdyC. 628. (v. ö. a *-d* képzővel: *temérdekbed, öregbed.*).

Határozóból: *távoldad* ÉrdyC., KisfK: VigBesz. 158. *távoldadon* XVII. sz. *távoldadról* Gvad. — Gyakori a XVII. század íróinál: *elődeden, elődedin* ‚eleinte' s a hozzá tartozó melléknév: *elődedi.*

Minthogy a *kerekded* mintegy kerékhez hasonlót látszott jelenteni, azért képzőnk legújabban „használtatik egy másik értelemben is, mely szerint formát, hasonlóságot jelent, pl. *tojásdad, kerekded, körded, íveded*" (mondja CzF. szótára a *-dad* czikkben).

Viszont a *kisded*-et, minthogy e képzést a népnyelv más szókban alig ismeri, némely vidéken úgy elemezték, mintha a *ded* gyermeket jelentene: *kis-ded* kis-gyerek. Azért a *ded* szót valósággal külön főnévül használják, így pl. Göcsejben: de különösen a *dedő* van nagyon elterjedve mint a *kisdedőő* neve. Sőt melléknévül is előfordul a *ded* e h. *kisded*, pl. Verseghy azt írja: „Arczra esvén *ded* lábához, kértem, fogja pártomat" (Aglája 185): s az új Tsz. szerint Debreczenben azt mondják: „*ded* kenyér".

Digitized by Google

-i.

A beczéző nevek *-i*-je idegen eredetű (v. ö. Szilasi id. h.). Mindenestül megtaláljuk pl. a következő magyar beczéző neveket a németben:

Náni = *Nanni*, *Tóni* = *Toni*, *Tuoni*, *Náci* = *Nazi*, *Lízi* = *Lisi*, *Kati* = *Katti*, *Rudi* = *Rudi*, *Ruodi* (ezek a német példák mind már a X. századból valók); *Betti* = *Betti*, *Vili* = *Willi*, *Friczi* = *Fritzi* stb.

A szlávságban az *-i* magában ritkább (pl. szerb *Nini* = *Ninoslav*, tót *Marci*), de vannak *-ik* végű fiu, és *-ika* végű leánynevek: *Gyurik*, *Ferik*, *Janik*, *Lacik*, *Marcik*, *Lajčik*; *Málika*, *Zuzika* stb. Minthogy pedig a magyarban a *-ka* már közönséges kicsinyítő képző volt, a *Zuzika*-féle nevekből el is maradhatott ez a *-ka* s akkor megmaradt az *-i* végű forma, mely a német eredetüekben már amúgy is használatban volt. A *Gyurik*-féléket pedig az *-ika* végüek mintájára a magyar ajak így alakíthatta át: *Gyurika*, *Ferike*, *Janika* stb., s aztán ismét a *-ka* elhagyásával keletkezhettek: *Gyuri*, *Feri*, *Jani*, *Laczi*, *Marczi*, *Lajcsi*. (Így magyarázta ezeket már Szilasi.)

Az idegen eredetüek analógiájára alakult aztán a Ferenczből *Feri*, Pistából *Pisti*, Sándorból *Sanyi*, Andrásból *Andi* és *Bandi*, Klárából *Klári*, stb. „Látom a kép mögött a mi öreg nagy *Medink* (így hívjuk a festőt) kopasz fejét“ e h. *Malnyánszky* (idézve Nyr. XIX:560).

S végre ugyanezt a mintát alkalmazták köznevekre is, még pedig azokra, melyek legkönnyebben követhetik a keresztnevek példáját, tehát különösen a rokonsági s az állat-nevekre:

ángyi, *néni*, *bácsi*, *banyi* szék. Tsz. — *édi*, *édike*: édesem Háromsz. MNyszet. VI:322. — *pajti* (szintén megszólítások); — (*bubi*, *pubi*, *mádi*, *médi* egészen német eredetüek);

Bodri, kutyanév, már Gvad. — *kani*: kan disznó Kálm: Koszor. I:226. „üti *becsi!* berbécset türkölésre ingerlő szó“ Háromsz. Nyr. IX:41. — „*bójti*: bojtos szőrű (tinó)“ u. o. MNyszet. VI:318.

Valamint ez a *bojti* viszonylik a *bojtos*-hoz, úgy van *bajszos* helyett *bajszi*, Vas m. Tsz. — V. ö. „*buczi*: nagy czombú, czombók“ Háromsz. MNyszet. VI:318. a czombot jelentő *bucz*-ból.

Gyermekszók: *kacsi* (*pacsi* mindenestül német), *badi* és *badár*: szép Tsz. — *bati*, *aggafurti*, *bandsali* és *bandsi* Tsz.

V. ö. még *burgi*: burgundia, takarmányrépa, és *kaczi*: kaczu-

Digitized by Google

bajka Nyr. XIX:560, melyekben az eredeti szóvég elhagyása szintén a keresztnevek analógiájára vall.

Régibbeknek látszanak a *kicsi* és *piczi* szók (ámbár az utóbbi nincs meg a NySz.-ban; mintájukra „*apri gyerek*“ Somogyban); v. ö. a *kicsid* melléknevet, melyet már az árpádkori *Kisid* névben is fölismerhetünk. Ez az *-i*, mint a *rövid*-beli is, lehet az ugor *-j* képző maradványa. Ugyanez lappanghat az *atya, anya, bátya, néne* alakokban. Kicsinyítésre mutat az, hogy e formákat épen a kegyeletes vagy udvarias első s második személyben használjuk: *apám, néném* stb., míg ha harmadik személy *ap-ját, any-ját* emlegetjük, nincs okunk a beczéző képző használatára (Nyr. V:482). Az *atya, anya* tehát egészen megfelel pl. a votják *ataj, anaj*-nak. Ilyen alak lehet még a *kofa*, továbbá egy pár melléknév: *gyenge, csupa* stb. S végre szintén ezt a képzőt láthatjuk a *sovány, kemény, szegény, legény, edény* szók *á, é*-jében s néhány *szárnyék, tajték, fazék*-féle szó *é* hangjában (v. ö. Nyr. V:483).

Kérdésnek hagyjuk a *vaksi, töksi, buksi, nyaksi* szók magyarázatát (l. Nyr. II:206. v. ö. *nyaksa* és *fogacsi* u. o. 207. *hazugcsi* XII:252. *Fogasi:* a farkas neve mesében, Vitk: Munk. II:122).

-di.

Gyakori képzőbokor, melynek első eleme nyilván a kicsinyítő *-d: aldi* alfél, *versdi* (**versdi?*) verseny Nyr. III:374., V:129. *havadi*, székely virágnév; — így régi magyar tulajdonnevekben: „Item Damacham et *Houodi* et *Hugdi* liberas esse constituo 1152. (Szamota: A tihanyi alapítólevél. NyK. XXV.)

Ez leginkább tréfás, gúnyos mellékneveken szerepel, pl.

Üresdi: üresfejű Vitk: Munk. I:147. *Ujdi* u. o. 151. *pazardi* férj Nagy Ig: Tisztujitás II:6. *patvardi:* patvarkodó Ar: Arist. *fehérdi, veresdi, lyukasdi* stb. l. Nyr. II:468—9.

V. ö. még *oktondi* (**oktalandi?*), *ebhendi, pökhendi* stb.

Továbbá sokszor járul *-s* képzős játéknevekhez, úgy hogy *-sdi* képzőbokor keletkezik:

hunyósdi (v. ö. *hunyóska* Prágai 241), *bujósdi* (v. ö. *bujácska*), *bujkálósdi* Dug: Pb. I:106. *türkölósdi* II:75. stb.

katonásdi Dug: Pb. I:145. *királyosdi* u. o. 99. *kapasdi* MNyszet. VI:334. *templomosdi* Bakay: GyÖ. II:276. stb.

Digitized by Google

-ó, -ő.

Itt is először a beczéző neveket említjük: *Janó, Danó, Laczó, Matyó, Matyóka, Kató* (Gyarm: Nym. II: 108). *Majdó* Nyr. V: 480. *Radó, Pető, Dezső, Gerő.*

Az *-ó* képző ezekben szláv eredetű, v. ö. tót *Jano, Laco* stb. Az átvett férfi nevek mintájára keletkeztek már a mi nyelvünkben a *Kató*-féle nőnevek s a *Pető*-féle magashanguak.

A keresztnevek beczéző alakját itt is átvitték más szókra, jelesen a rokonsági s az állatnevekre:

anyó, apó szék. Tsz. *anyó, nanyó, apó, papó, bátyó* Rimaszomb. Nyr. IV:560. *apó, papó:* nagyapa, *mamó, nanó:* nagyanya Nógr. Göm. Nyr. XXIII:69. 72. *apó, nanó* Szlav. *banyó* Vadr. 423. *néné* u. o. 417. *nenő* Nógr. Nyr. V:182. XVIII:72. *ángyó* Alf. Göm. Tsz. (*ângyócsa* Szlav.) — *édő:* édes, édes anya Tsz. — *bacsó*, l. Nyr. XXII:74.

kutyó Fal. 122. Dug: Pb. I:52. II:214. és Szlav. stb. *gedő* Dug: Pb. I:1. II:220. s még idegenszerű mély hanggal: *gedó* u. o. 54. *gidó* (*gida, gödölye*).

Mindenesetre ide való az *após, anyós* is (v. ö még *apus, anyus* fönt).

A szláv eredetre vallanak a palóczságban dívó rövidhangú mellékalakok: *mamo* Nyr. XXIII: 71., *ángyo*, 72., *bacso-kata* 70. *bacso*, l. XXII: 75. V. ö. a szintén palócz *u*-hangú formákat: „*Erzsu* (Gömörben), *Pilu* (Ilona), *Misu*“ Arany: HátrPr. 403. *Mikuka* Gömör Nyr. XXI: 93. *libu, libukám, cziczukám, maczukám* Nyr. VI: 383. (*kutyú* XIX: 560).

Egy pár szóban ugor eredetű lehet az *ó* képző. Ilyen különösen az *apró* és a *fió* (*fiot* KönigsbT.); az utóbbiból *fiú, fiu* lett, de v. ö. *fiók*, (medve-kölyök Dug: Pb. I: 100.), *madárfiók* és *fióka* Adámi: Spr. 108. — Szintén kicsinyítő lehet a *feketö:* fekete NySz. — L. egyébiránt Budenz: Ugor Al. 40. §. vég.

(Sok *-ó, -ő* végű főnevünk török eredetű s nem a magyarban bővült ilyen képzővel: *tinó, csikó, szőlő, tiló* stb.)

-kó, -kő.

A beczéző nevekben nyilván tót eredetű: *Ferkó, Laczkó, Lajkó, Palkó, Jankó, Gyurkó* („Tóth *Jurkó* nevű ember“ LevT. II: 212); *Dorkó.* — V. ö. a tót *Ferko, Lacko, Lajko, Palko, Janko, Gyurko* neveket, melyek hímnemű párjai a *-ka* végű nőneveknek.

Nyilván a keresztnevektől vette át képzőnket a *rajkó* szó

Digitized by Google

Fal. (v. ö. *raj, rajzat:* proles, soboles NySz.) — továbbá ezek a lónevek: *Pirkó* Lehr: Toldi 317. *Pejkó* Ar: TSz. 3:9; s ez a gúnynév féle: *Szelkó*, szeleverdi, Lehr id. h.

A gyermeknyelvben keletkezett a *haskó* („Tele van a *haskó*, úgy-e? kis gyereknek mondják" Lehr id. h. Erd: Közm. 3419. gúnyosan a m. ‚pókhasú, göndő' Csík m. MNyszet. VI:372. V. ö. *meskő:* nagyhasú u. o. 374.)

„*szajkó:* kis száj" Lehr id. h. (*szájkó:* szájas, tátott szájú Csík m. MNyszet. VI:376.) — *tejkó* Nyr. III:187. — *szánkó:* — *vaskó* (vaskókés: culter manubrio exarmatus PPB: „a mit ha én derekasan föl nem darabolok, mondják a késemet vaskónak" Shak. XII:95., l. még Lehr id. h.); — *tojkó:* kis tojás Nyr. XX:432.

hosszukó: hosszudad Háromszék MNyszet. VI:331. (v. ö. régi Tsz. ‚dajkafar' szónál); *annyikó:* annyicska Tsz.

A szláv eredetre vall az illeszkedés hiánya is a *Ferkó, Pejkó, tejkó* szókban. Ilyenek még: *Dénkó* Dénes, Csík m. MNyszet. VI:370. *szecskó* szöcske Nyr. VI:325. *kicsirkót:* kevéssé, Győr m. Nyr. VIII:522. Ellenben már illeszkedéssel is: *Ferkő* Gyarm: Nym. I:62., Nyr. III:513. Kelj fel Ferkő, ég az erdő! Lehr id. h.; *sütkő:* süldő, mintegy **süldikő* Tsz.

Tótos a palóczok rövid *o*-hangú formája: *hasko* Nyr. XXI:93, 328. *haskocska* XXI:93.

Szlávos végre az *-inkó* végzet:

cseppinkó Tsz. *morzsinkó* Háromsz. MNyszet. VI:342. *pirinkó, piringó* (és *piránkó*, v. ö. Budenz: MUgSz. 471. *pirinkehó:* darahó MNyszet. VI:345); — *aranymálingó:* sárgarigó, Dunán túl, Nyr. V:128. (v. ö. *sármánkó:* sármány Csík m. MNyszet. VI:376.).

Valamint a *-ka* mellett van *-ika*, úgy van a *-kó*-nak *-ikó* párja:

házikó és *butyikó* (irva *házíko, butyiko*) Gyarm: Nym. I:61. *kardikó* SzD. *botikó* Tsz. — *kondorikó:* kondor szál a fölfuto növényen MNyszet. VI:335.

pálcza: páltziko Gyarm: Nym. I:61. *hádikó* Jók.: Szeretve m. a vp. I:130. *bundikó* Tsz.

Nagyító képző.

-ók, -ők.

Ez is olyanforma szókban szerepel, mint az *-ó, -ő*, és *-kő, -kő* képzők, csakhogy többnyire nagyitó jelentéssel.

Digitized by Google

Keresztnevek:

Ersok (olv. *Erzsók*) Triumphus Fidei 1645. 21. *Istok* Gyarm: Nym. I:62. *Ilók* és *Mihók:* Ilona és Mihály NépkGy. I:422. *Annók, Janók* Nyr. XII:245—6. *Bertók.*

Rokonsági szók:

anyók, apók és *apjók* Tsz.

Állatnév:

Pirók, ló Dug: Pb. I:261. (v. ö. *Pirkó*).

Gúnynév:

„a palócz-barkó-*matyók* népség" Pintér: Népmes. 50. — *pirók:* hirtelen szóke (ember, tehén, ökör CzF. *pirók:* Gimpel); — *ripók* Nyr. II:377. *ripők, rüpők:* nyilván az ugyanezt jelentő ném. *Ripl, Rüpel*ből van átalakítva (ered. *Ruprecht* beczéző alakja).

Nagyító értéke legvilágosabb olyankor, mikor testrésznevekhez járul:

szemők Vitk: Munk. III:37. ‚nagyszemű' Csík m. MNyszet. VI:376. *pufók:* nagypofájú u. o. 374. *pofók* CzF. *hasók:* hasas, Miskolcz; *monyók:* nimium testiculatus, Simai (*monyók ökör* Kassai; *Kapanyányi Monyók,* népmese kapanyelnyi monyók?); *fülök:* nagyfülű, *orrók:* nagyorrú, *szájók:* nagyszájú, *pohók:* pohos, potrohos CzF. *tagók* [?]: nagytagú, tagbaszakadt CzF.

Más ilyen nagyítók:

„*pillók,* leginkább a nagy pillére mondják; úgyszintén hernyó h. *hernyók,* és cserebogár h. *cserebók*" [v. ö. Nyr. XVII:220] Veszprém Nyr. II:330. — *czubók, czobók, czubák, czobok:* szárnyas állat czombja (leginkább Erdélyben) Tsz. — *csombók* NySz. *csombók* és *csimbók* Tsz. *bincsók* NySz.: mind a. m. csomó (v. ö. *csimbóz* NySz. és *bincsó* Tsz.).

A fokozás képzői.

„Ha két vagy több tárgyat bizonyos tulajdonságukra nézve összehasonlítunk, vagy azt találjuk, hogy az illető tárgyak a kérdéses tulajdonság fokára nézve egymással megegyeznek s ez esetben a nyelv az egyenlőséget exponens nélküli tulajdonságnév segélyével konstatálja (positivus, alapfok), vagy pedig a tulajdonság az összehasonlított tárgyak egyikénél nagyobb fokban találkozik, mint a másiknál vagy többinél, s ez esetben a nagyobbfokuság kifejezésére nézve a fejlettebb nyelvek a komparativus és szuperlativus, nyelvtanainkban közép- és felső-foknak nevezett, formáival rendelkeznek." (Binder Jenő „A magyar hasonlítás" czimű tüzetes értekezésében. Nyr. XVIII:193. — A középfokú hasonlítás primitív kifejezése módjairól l. Budenz: Ugor Al. 47. §. Simonyi: MHatározók I:240.).

Digitized by Google

A magyar nyelvtörténetnek egyik legérdekesebb jelensége, hogy a felső fok alakja nyelvemlékeinkben szemünk láttára fejlődik, míg a középfok képzését az ugor korból örököltük.

Az ugor alapnyelvben *-mba, -mbä*-féle képzője volt a középfoknak; így van ma is a finn nyelvnek karjalai, vepsz és némely észt nyelvjárásában: karj. *kovemba-* (nom. *kovembi*) keményebb, vepsz *vanhemba-* (nom. *vanhemb*) vénebb stb. A nyugati finnségben: *kovempa-* (nom. *kovempi*) keményebb, *enempä-* (nom. *enempi*) több, vót nyelvjárásban: *kovepa-* (nom. *kovepi*), *süvepä-* (nom. *süvepi*) mélyebb. A kolai lappban is van még *-mp: ienamp* több, *puireamp* jobb. De a többi lappságban rendesen *-b*, néha *-bb* mutatkozik, úgy mint a magyarban: *änab* több, *puoreb* jobb, *mubbe* más (mintegy *másabb*) stb. Világos nyomai vannak még e képzőnek a cseremiszben s a mordvinban is, l. Budenz id. h.

Az *-mba* alak *m*-jének eltünése a magyar hangfejlődés szerint is szabályszerű, tehát *vénebb* = finn *vanhempi* stb., mint *eb* = vog. *amp, hab* = oszt. *χump*.

Mikor kötőhangzó nélkül áll, ill. mássalhangzó után következik, akkor egyszerüen, röviden ejtjük a *b*-t: *idősb, magasb, szorosb, általánosb*.* Ma rendszerint csak *s* után történik ilyen rövidítés, s különös, hogy a régiek sokkal gyakrabban rövidítették így a középfokot, s akármilyen mássalhangzón végződött az alapfok, pl. *gonoszb, közelb, fejérb* stb. (l. a szótőkről szóló fejezetet: kötőhangzók, továbbá Binder id. h. 291.)

Még jobban rövidültek a következők: *szebb* e h. *szébb, szépb* (a hosszú-hangú forma elő is fordul a XVII. századig, l. NySz.); — *jobb* e h. *jóbb* (ez is megvan a XVII. századig); — *több*, Budenz szerint e h. **töllb, *telb*, tkp. a *tele* középfoka. Ide tartozik még *üregebb* h. *ürebb* Tolna m. Nyr. V:379. *örebbik* leányát Dug: Pb. II:39.

Az egytagú középfokok újra kéttagunakká válnak a képző ismétlése által Göcsejben; *szebbebb, jobbabb* Nyr. XIV:166. *szőbbebbet* Nyr. I:374.; szintúgy Hetésben, Őrségben s Gömörben is (l. a példákat Hunf.-Alb. 75) és már a XVI. században Bornemiszánál: *iobabban*. Ezt a bővülést nyilván a többi középfokok

* Hogy a rövid *b* nem eredetibb a hosszunál (mint állították), azt már Binder bebizonyitotta. Nyr. XVIII:289.

Digitized by Google

analógiája okozta, mert valamennyi többtagú és *-abb*, *-ebb*-re végződik (kivéve a *nagyobb*-at, mely régente *nagyubb* volt; Kalocsa vidékén azt is hallani: *öregöbb*).*

A kicsinyített középfokok is sokszor ismétlik végül a fokképzőt: *jobbcsább*, *jobbacskábban* stb. (l. Zolnai: Elemismétlődés. Hunf.-Alb. 75.)

Van a középfoknak egy bővebb *-jabb*, *-jebb* képzője is, melyet a régi irodalomban is elég gyakran olvasunk, ma pedig az országnak egymástól messze eső vidékein észlelhetünk:

vighyabb Cserényi: PersF. 1592. 40. — *restyebben* Forró: Curt. 541. *ruttyabbul* 639. *félénkjebb* Zrinyinél kétszer NySz. (így Com: Jan. 47.) *hazugjab* Sámb: 3KF. 189. — *kövérjebbek* Hall: Paizs. 442. *bóldogjabb* Hall: HHist. I:23. 51. *bóldogtalanyabbak* 53. *gazdagjabbat* II:132. *restyebb* 161. — *megélemettyebb* Szal: Krón. 104. *ártatlannyabb* Land: UjSegíts. I:52. — vaknál is *vakjabb* Csúzi: Tromb. 193. *öregjebnek* Csúzi: Sip. 292.

Göcsejben „a középfok képzőjét rendesen *j* előzi meg, ha csak az alapszó sziszegő hangon nem végződik, tehát *melegjebb*, *setitjebb*, *bodorodottjabb*, *kárjabb* (nagyobb kár), de *magossabb*, *sebessebb*“ Nyr. XIV:166. — Így Sopron s Veszprém m.: „ezek a *kopottyabbak*;“ — Szilágy m. *tömöttyebb*, *zöggyebb* Nyr. IX:566. és Kalotaszeg: *körérjebb* XVII:526. *öregjebb*, *vénnyebb* Jankó: Kalot.

Hozzájuk hasonlítnak még ezek a határozók, melyeket a legtöbb nyelvjárás *j*-vel ejt: *beljebb*, *feljebb*, *kijebb*, *lejebb* (ill., *kijjebb*, *lëjjebb*).

Budenz nézete szerint (Ug. Al. 47. §.) ennek a képzésnek „úgy látszik közvetetlen alapjául a harmadik személyragos alak szolgál: *gazdagja*, *érettje* stb. Tudva van, hogy harmadik személyragos szó néha jelzőül fordul elé, mely a bizonyos tulajdonsággal bíró részt az egészszel szemben kiemeli, s így mintegy superlativus értelmű: *búzának java* v. *alja*, meg: *java-búza*, *alja-búza*. Jóformán ilyenféle alakból indult ki a *gazdagjabb*-féle fokozás“.

Budenz föltevése mellett szólnak egyfelől a *legjava*, *legalja*-féle felső fokok, másfelől az a körülmény, hogy e képzés úgy látszik csak a XVI. században keletkezett, mert a codexekben

* Figyelemre méltó, hogy Őrségben a középfok *szebbebb*, de a felsőfok *legszebb*, nem *legszebbebb*, l. Nyr. VII:419. — V. ö. *aztat*, *ötet* e h. *azt*, *öt*. A fokképzőnek ismétlése előfordul a lappban is (v. ö. Binder id. h. 292).

Digitized by Google

tudtunkra nincs rá példa (Binder a régiségből egyáltalán nem idéz, id. h. 291. és Imre S. sem a codexekből, MNyTört. 94 – 5). Az ÉrdyC-ben van ugyan *tellyebb*, de ebben más eredetű a *j* (v. ö. *teljes* és *teliebben* NySz.).

S e szerint már most azt kell hinnünk, hogy a *feljebb*, *beljebb* szókban, melyek már a codexekben így vannak, szintén más eredetű a *j*, t. i. ugyanaz a lativus rag, mely a *fölé*, *belé* *é*-jében rejlik.

*

A *felső fok* külön alakja nyelvünknek történeti korában fejődött. Ezen nincs mit csodálni, hisz sok nyelvnek egyáltalán nincs külön superlativusa, s a mi nyelvünk még ma is kifejezheti különféle más fordulatokkal (l. Binder fejtegetését Nyr. XVIII:337).

Codexeinkben még alig-alig találjuk a *leg*-es felső fokot, sőt Sylvester sem említi még grammatikájában.

Codexeinkben s néha még később is a *leg* nélküli puszta középfokot találjuk a felső fok jelentésével. Pl.

a) partitivus határozóval:

Kit *az apostolok között* feljebb szerete (JordC. 883). Termettel, orczával, ruhával ezek közt Lucretia szebb vala (Balassa Költ. 174).

b) még ilyen határozó nélkül is:

Valaki megfejtend egyet az kisebb paranesolatok kezzól, kisebbnek hivattatik mennyeknek országában: qui solverit unum de mandatis istis minimis, minimus vocabitur in regno caelorum (JordC. 366). Mit mond amaz úr, mikor alacsomb szolgája, elvetettebb rabja eleibe állapodik? (Pázm: Préd. 16.) Mocskolják ezt a nemesb teremtményt, a mi természetünket (Fal. 33). Kisebb szándékja sem vezérlette arra, hogy lemondjon az egész élő mozgó világról. (300). A kevélység az emberek közt fenébben forgolodik (613. értsd: legfenébben). Hol ereje nincsen királyi páltzának, megvetik végzését szentebb tanátsának. (Orczy: Költ. Sz. 19.).

Ilyen még ma is ez a szólás: Kisebb gondom is nagyobb annál e h. legkisebb.

Ne utálj engemet, te küsebbik méltatlan szolgálodat (GömC. 159). A [leg]fényesebbik plánétát Vénusnak mondották lenni (Hall: HHist. III:79). Élment most [három közül] a kisebbik, a ki a legszebbik is volt (NépkGy. III:347).

Legvilágosabb a középfoknak felsőfok-jelentése olyankor, mikor meg van mondva, hogy *minden* egyébnél jobb vagy nagyobb stb. Pl.

Minden állatok között csodálatosb Krisztus keresztfája (ÉrdyC.

Digitized by Google

537). Jobbak és tagosbak menden gyermekek felett (BécsiC. s több ilyen példa Nyr. XVIII:338). — Menden emberektől bűnösb: omnium hominum flagitiosissima (BécsiC. 89). — Mendenektől utolsóbb: omnium novissimus (MünchC. 89). — Mendentől küsebb: cunctis minor (EhrC. 73).

Így keletkezett a *mendtől, mendnél, mindnél* adverbium, melyből a mai *mentől, mennél, minél* lett s mely codexeinkben egészen rendes megkülönböztetője a felső és középfoknak: Megkené ő magát mentől jobb mirrával: unxit se myrro optimo (BécsiC. 31). Ki italt adand ezek köző́l minnél kisebbnek: qui potum dederit uni ex minimis istis (ÉrdyC.). Sok példa MKszók. III:205.* — Szintúgy *mentől alól:* legalól LobkC. 25. *mentől utól* 244.

A *leg*-es középfokot a XV. század végeig csak egy codexben találjuk, a GuaryC.-ben: *legjonkább* 40 b. — A XVI. sz. elején már négy codexben előfordul: *legjobb, legnagyobb, legnagyobban, legkisebb* (a DebrC.-ből idézik Binder Nyr. XVIII:339. Imre S. MNyTört. I:95 és NySz. *Leg* alatt); *legh nagiob* WeszpC. 84. (de *mentől először* u. o. 19.) — *leg meltosagosb* LobkC. 77. (csak ez egy helyen); — *legkyssebb* VirgC. 128. 148. (de *mentől kisebb* u. o. 118.) — Így aztán: *legh feob* RMNy. IIIb. 118. *legnyaualyásboc* Helt: UT. X:7. stb.

Honnan vette magát ez a *leg?* Már azelőtt is járatos volt mint nyomosító szócska ilyen kifejezésekben: *legottan* (EhrC., BécsiC. stb.), *legazonnal* (DebrC.), s alkalmasint már valóságos superlativus-jelentéssel ezekben: *legelőszer* DebrC. NySz. *legelső* DebrC. 147. — és (ámbár ezekre a codexekből nincsenek idézeteink): *legelől, legutól, legvégre, legbelől,* sőt talán *legbelső, legutolsó* stb. (*leggyakorlatossággal* Toln: Víg.)

Ezeknek analógiájára vették föl aztán a közönséges melléknevek is ezt a *leg*-et a felsőfok megkülönböztetésére.

Lehetséges (mint már rég állitották, l. NyK. II:161. 167. s mint Szarvas is hiszi Nyr.XV:175), hogy ezt a fejlődést előmozditotta némileg a szlávság példája, mely szintén csak ilyen

* Egészen hasonló felsőfok, van némely német nyelvjárásban: *der allerschönri* = a mindnél szebb, ill. mindnyájának szebbike, Schmeller 898. §. — NB. még a *leg* mellett is megvan a *mentül* Bornemiszánál: az *mentül legküssebb* szikrája (MKszók. III:205).

Digitized by Google

nyomósító adverbiummal különbözteti meg a felsőfokot a középfoktól: szlov. *lêp* szép: *lêpši* szebb: *naj-lêpši* legszebb (horv. *liep*, *liepši*, *najliepši*, tót *naj-* v. *nej-milejši*).

Sőt maga az a *náj* szócska is meghonosult nálunk az ormánsági nyelvjárásban: „*náj:* leg, superl. grad.; baranyai szó" a régi Tsz.-ban; „*náj naobb:* legnagyobb, *néj szebb:* legszebb" MNyszet. I:223. *nájjobb*, *nájszebb*, *nájnagyobb* Nyr. XXI:234.* — Ép így vette át a votják nyelv a felsőfokot jelentő orosz *šek* szócskát.

Még csak azt kell megjegyeznünk, hogy a *leg*-et a palóczok *let*-nek ejtik; továbbá, hogy a felsőfok nyomósítása így történik: *legesleg-jobb*, *legesleg-szebb*.

A **-nyi** képző.

Ez a képző olyan melléknevek alkot, melyek valamivel egyező mennyiséget jelentenek, még pedig akár nagyságot, pl. *ökölnyi:* ‚akkora mint egy ökül', akár számot, pl. *tengernyi*: ‚oly sok mint a tenger'.

A mi képzőnknek alakját illeti, Háromszékben s a moldvai csángóknál még ilyen formában is divik: *-nyé* és *-né* pl.

annyé Tsz. hét *ölnyére* Vadr. 400. „karomnyilag, de inkább *-nélag*" MNyszet. VI:343. *eligněbe*, l. Tsz. alignyéba s v. ö. alignyira; *anně*, *ennê* u. o.

Mind a két alak előfordul nyelvemlékeinkben is, pl.

aňňe, *aňňét*, *annyét* stb. NySz. — *anně*, *annee*, *annera* stb. u. o. egy jó *levueesne* földig DomC. 205. egy *futasne* föld NySz. egy *mák zemne* Ozorai 102. egy *talpné* föld Helt: UT. h2.

Nyelvemlékeinkben a *-ni* alak is gyakori:

anni, *annira*, *eni*, *enni*, *futasni*, *futamatni*, *hagyításni* stb. NySz. egy *csepp vízni* könnyebbség Born: Préd. 388. egy *singnit* Fél: Bibl. 9. sok *másani* malomkő MA: Scult. 835. *emberni*, *földni* KCsipk: Bibl. kétszáz *könyökni* magassan Hall: HHist. III:37. 89. stb. *15 mért földnire* 83. — NB. „hogy Darius onnat 30 futamat*ni* föld*nyére* volna" Forró: Curt. 71.

Ennyé és *mennyé* helyett előkerül *ennye* és *mennye* is rövid *e*-vel, s *annyé* helyett *annya*, pl. *annya*, *a menye* Csík m. Gyulafeh.

* Az utóbbi két helyen a *nál*, *nél* ragból is magyarázták, de l. Szarvas czáfolatát Nyr. XXI: 318.

Digitized by Google

főgymn. Ért. 1888/9. 18. Nyr. VIII:380. — *annya, ennye* EhrC. stb. NySz. egy *szekernye* föld Helt: Krón. 44.

Néhány codexben a ragtalan alakban s a szótagos ragok előtt *é* a magánhangzója, ellenben a tárgyrag előtt *a*, pl. *ezer annee* KeszthC. 336. *hét anyath* 209. *anneera* ÉrdyC. 406b. *annyat* 394b. — Ide tartozik az *annyan* forma is Pázm: Kal. 625. KisfS: Tátika 1:51. Szintúgy járatosak pl. Dunán túl *ennyen, mennyen, valamennyen* (*valamennyünk* Dóczi: Faust csal. kiad. 49. *valamenyünket* Beöthy: Elbesz. 206).

Képzőnknek magyarázatára nézve legfontosabb az, hogy a kötőhangzós ragok előtt *j*-hangú (s így egy szótaggal hosszabb) formáját találjuk:

azonneiat, olv. *az-annéjat* MünchC. 154. *ménéiec* BécsiC. *meneieket* AporC. NySz. negyven *kőnőkletneiet* BécsiC. 124. *meneyen* GömC. 48. hét láb-*nyomdokneyat* SzékelyudvC. 272. (v. ö. még *azanneat* MünchC. *anneat* Szék: Zsolt. *annijat* Kulcs: Evang., ezek mind a NySz.-ban).

Az *annéjat, annyéjat* vagyis **az-néjat *az-nyéjat* arra mutat, hogy képzőnk eredetileg önálló szó volt, s ha fölteszszük, hogy magánhangzója csak a rá következő *j* miatt vált *é*-vé, azonnal valószínűvé lesz, hogy e képző eredetileg a *nyáj* főnévvel azonos, a hogy Budenz magyarázta (MUgSz. 403):

„Hogy az akármilyen (tér-, idő-, test-beli) quantitást jelentő *-nyi* [*-nyé*] képző nem egyéb mint a még teljesebb alakú *nyáj* (a *mind-nyájan* stb.-ben), megtetszik már a *mind-nyájan* és *mind-annyian* collectiv adverbiumoknak lényeges azonosságán: itt egyszersmind a *nyi*-nek teljes tőjének *nyí'a* mutatkozik = *nyája*. A *mind-nyájunk* nyilván ezt teszi szószerint: ‚unsere ganze masse v. menge'; az ebbeli *nyáj*-nak ‚masse, menge' értéke keresetlenül összeillik a még önálló szónak használt *nyáj* szónak ‚grex' jelentésével; v. ö. mord. *lama, lamo* ‚viel' (mord. E. *lamonesk* ihrer viele, eine menge) = finn. *lauma* grex, caterva."

-kora.

Rokonértelmű a *-nyi* képzővel, de majdnem kizárólag névmásokhoz járul: *akkora, ekkora, mekkora* mely nagyságú (pedig ép így lehetne: *ököllkora* ököl-nagyságú, ököl-nyi). — Azonban van még *jókora* ‚jó nagy' és *egykora, egykorus, egykorás*, ‚egyenlő

Digitized by Google

nagyságú v. korú' Tsz., továbbá *araszkora* hal = arasznyi, Udvarh. Tsz.

Mékkorácska helyet PPBl. szótárában quantulus alatt ezt találjuk: *melly-korotska*. A XVII. században *mekkora* helyett ilyen formával is találkozunk: *mikora*, sőt a XVI. században ez még így hangzik: *mikorú*. (Akarja látni az lobogót, mikorú lenne, RMK. III:433). És Csallóközben ma is mondják: *akkoru*, l. Tsz.[2]

Mikora úgy viszonylik a *mikorú*-hoz, mint pl. krajczár-*ára* a krajczár-*árú*-hoz, s így világos, hogy a *-kora* képző eredetileg a *kor* főnév *-ú* képzős származéka. Lehet, hogy eleinte csakis életkor megállapítására használták; v. ö. *Mikora* idős volt József, mikor bátyjaitúl eladatott NySz. (v. ö. *apja-korú, atyád-korú, anyád-korú* NySz.) — De Budenz szerint maga a *kor* főnév is eredetileg térbeli nagyságot jelentett, l. MUgSz.

III. Összetartozást jelentő képzők.

-s.

Az *-s* képző birtokosító képző (mint Budenz nevezte egyszer NyK. IV:144), mert a birtok nevét mintegy a birtokos nevévé változtatja: a kinek *birtoka* van, az *birtokos*; a kinek *földje* van, az *földes-úr*; a kinek *fuvarja* van, az *fuvaros*; a minek *vize* van, az *vizes* stb.

Példák *konkrét* jelentésű alapszókból:

köves, ölyves, fövényes (legrégibb példák az 1055-i Tihanyi alapító oklevélben, l. NyK. XXV.); *sós, havas, lovas, nyüves, odvas; tollas, lábas, virágos; fődeles, leveles; bokros, árkos* stb. — *mentés*: der ein kriegskleid trägt Vers: Phras. 211. ha magad *pondrós* vagy, mást *tetvesnek* ne mondj Dug: Pb. II:158. *zsodéros* [*sódaros*] jó estét kivánok Nyr. V:183. *pálinkás* jó reggelt! Dunán túl; — *irtásos* földek, *sérvéses* MNyszet. VI:348. *orvosságos* üveg.

Elvont jelentésű alapszókból:

bűs, szós NySz. *bűnös, vétkes, átkos, szitkos* NySz. *álmos*; *Horogus* tulajdonnév 1211. NyK. XXV. *munczas* HB.

ízléses, szokásos, fizetéses, hatásos, befolyásos;

illatos, hangzatos, végzetes, átálatos, kivánatos, rettenetes, tapintatos, tekintetes, változatos, fokozatos, foglalatos, köngörületes; épületes, szédületes, rémületes (stb. l. Nyr. X:275), *hasonlatos, gyakorlatos, sietetes* NySz. *szeretetes* u. o.

hatalmas (*Hotolmos* 1240. NyK. XXV.), *szerelmes, rágalmas* és *szidalmas* NySz. *sietelmes* u. o. *szánalmas*;

Digitized by Google

nyugodalmas, bizodalmas, töredelmes, veszedelmes, győzedelmes, diadalmas, fájdalmas;

tudományos, leleményes, találmányos ész KisfK: Baráts. és szer. III. (*ármányos*).

tisztességes, barátságos, igazságos, kétséges, — költséges, mulatságos, lehetséges, tehetséges; — jóságos, szépséges, hűséges stb. stb.

Főnevekké váltak a foglalkozást jelentők: *kocsis, béres, napszámos,* és különösen a mesterembernevek: *asztalos, lakatos, üveges, órás, köszörűs, boltos* stb.* — állatnevek: *farkas, szarvas;* de egyes tárgynevek is: *fogas, leves* stb. és az erdőnevek: *fenyves, tölgyes, füzes, nádas.*

Melléknevekhez járuló *-s* régi példái: *Zentus,* személynév 1211. terrae de *Keykus*fev 1257. arbor *Ikrus*tul 1320. arbor piri *Ikres*kurthuel 1427. (l. Szamota NyK. XXV.)

Melléknevekhez téve ma az *-s* képző többnyire kicsinyítést jelöl, különösen színnevekben, pl. *feketés, szürkés, zöldes, sárgás, fehéres, sötétes* stb. De régebben az ilyen képzéseket ellenkezőleg inkább nagyító értelemben használták. Pl.

A kik a bűnnek miatta undokok és *sötétesek* VitkC. Setétes tudatlanság, setétes rettenés Illy: Préd. NySz. Felette setétes égiháború támadott, sűrű zápor esvén Hall: HHist. III:148. (ép így Faludinál: setétes nagy gond 351, továbbá 644. 850. s még újabbaknál is: Úgy csap sebes villám setétes éjjel, Csok. Boríts el álmok éjjele s burkolj sötétes fátyolodba, Vör: Helvilához, 1. kiad. feketés).

Restes is nem csak annyi volt, mint ‚subpiger, etwas träg', a hogy a NySz. fordítja; v. ö. Hogy az haza dolgait *igen restesen,* sőt többire nem is effectuálná, KecskTört. IV:304. *Siketes* nagyító ebben: Annyira siketes volt, hogyha ágyuval lőttek volna is, még sem hallotta volna; ellenben kicsinyítő ebben: Jobb süketesnek lenni, hogynemmint teljességgel süketnek (mind a kettő a NySz-ban).

Az *-s* képzőnek hangalakjában azt az eltérést találjuk, hogy kötőhangzó előtt a mai nyelvjárások nagy része kettőztetve ejti: *magossan, erőssek, hatalmassabb* stb., s csak kisebb területen hallani ezeket úgy, a hogy írjuk: *derekasan, emberesen, bajoson, dühösön* stb. l. Nyr. I:149. 152. — A régiek is gyakran jelölik az *s*-nek hosszuságát: *ekessültetnec* Szék: Zsolt. 62. *ékős-*

* Ezekben Budenz más, csuvas eredetű képzést lát, Ug.Al. 43. §. 1. j.

Digitized by Google

sűllyűnk Kulcs: Evang. 346. *szorgalmatosson* Zvon: Post. I:551. *világosson*, *alázatosson* Illy: Préd. 284.

A mienkhez hasonló birtokosító képző van a legtöbb ugor nyelvben (l. Budenz: Ug. Al. 43. §. A); pl. lapp *oalgge* váll: *olgiš* vállas; cser. *i* év: *iaš* éves; zürj. *ji* jég: *jiöš* jeges; finn *kivi* kő: *kivise* köves, *kala* hal: *kalaise* halas (mord. *inizi* málna: *iniziks* málnabokor, mintegy: málnás bokor). — Világos, hogy már az ugor alapnyelvben kellett egy ilyen birtokosító melléknévképzőnek lenni. Hogy vajjon e képző a kicsinyítő ugor *-ks*-ből fejlődött-e, mint Budenz véli, azt e helyen nyilt kérdésnek hagyhatjuk.

-ú, -ű.

Szintén birtokosító képző s csak abban különbözik az *-s*-től, hogy mindig jelzős főnevekhez járul:

kék szem: kékszemű, barnahajú, jóképű, nagylelkű, kishitű stb. — *szoros utú* hegyeken általkel Szőll: Szen. 12.

Népnyelvi példák: *aprófürtű, -szőrű, -szemű, álnokhitű, balkörmű, bodorszőrű, bőujjú, csillagos nyelű* bicska, *fehérlábú, édes beszédű, csodálatos öltözetű s formájú, erős szorítású* (mindezek Nyr. IV:487); *jó járatú, friss járatú, rest járatú* marha Nyr. I:200. *könnyű szántású, kapálású* föld, *erős szorítású* villanyél u. o. *könnyű fogású* v. *suhintású* bot, *jó vágású* v. *könnyű hasítású* fa stb. I:247. *jó hordású* kaput, *könnyű járású* csizma u. o. 296.

a *nehezebb eltalálhatású* új szók TudGy. 1831. II:109. — azzal a *szívbéli indulatú* örömmel Mik. 82. lev.

Az előtag névmás: lova *oly szaladású*, hogy . . . Dug: Pb. I:261. *olyan öltözetű* NépkGy. I:367. *ugyanolyan* v. *ugyanilyen* szabású; — *azonbeszédű, azonnevű, azonszerű* NySz. — *minemű, mikorú* ‚mekkora', *akkorú* ‚akkora', l. fönt a *-kora* képzőt;

A jelző számnév: *együgyű, két nemű* KesztC. 53. *egyidejű, egyivású, egykorú, egylelkű, egylevelű, egynevű, egyszínű* stb. *kétélű, kétfejű, kétfülű, kétlovú* stb. *háromágú, háromnyelvű, háromrétű* stb. *négykerekű, négyökrű, ötlevelű, ötrendű, sokmagú, sokpénzű* stb. stb. mindezek a NySz.-ban; más példák Nyr. IV:487.

A jelző főnév: *aranyszájú, rézorrú, kőmagú, köszívű, fatalpú* NySz. *nádtetőjű* Ar. Nyr. IV:487. *rézcsapójú* ostor Vadr. 397. — *csillagszemű* juhász NépkGy. I:404. *gyöngyfogú, rózsaujjú, vízeszű* Ar. Nyr. IV:487. (u. o. több példa is).

Néha birtokos összetétel az alapszó, de akkor is mindig összehasonlítás van benne kifejezve, (mint az imént idézettekben):

aranyszínű, vasfű, farkasszájú NySz. *borjuszájú* ing, *csókaszemű, csukaorrú, kutyafejű, párahajú, leányfejű, hősfinű* stb. (mindezek s még más példák Nyr. IV:486—7.)

Digitized by Google

Az ilyenek okozták, hogy a népnyelv néha tisztán összehasonlítást fejezett ki az *-ú*, *-ű* képzővel, nem pedig birtokviszonyt. Pl. a *macskafejű gombócz* Tsz. nem macskafejes gombócz, vagyis olyan gombócz, melynek macskafeje van, hanem nagy gombócz, olyan mint egy-egy macskafej. Ilyenek még:

lómonyú szilva: húsos sz. és *lószemű sz.:* veres sz. Tsz. *kecskecsecsű szőlő* u. o. a szőlő szó alatt; *lánycsecsű alma* NépkGy. II:408. *embertökű fű:* orchis Nyr. IV:24. *ebfejű-fű:* cynocephalaea, hundskopf NySz. *gyermekfejű bunkó:* gyermekfej-forma, olyan nagyságú Ar: TSz. XI:13. *molnárszemű csillagok:* alig pislogó, homályos cs. Tsz. „*szép menyecskeszemű tüzet* hord az asszony vaslapoczkán sorba“ [hogy rágyujtsanak] Pósa L.

Megemlítendők még ezek az érdekes összetételek: *szemedszínű* dolmányom, *magam-korú, magam-formájú* stb. l. Nyr. IV:487. V. ö. ezt az é s z t kifejezést: *minu-pitkune* ‚magam-hosszuságú‘ (tkp. én-hosszuságú).

Ha az alapszó magánhangzón végződik, mindig *j* előzi meg képzőnket: *nagy erejű, nagy elméjű, vékony dongájú.* Budenz elmés magyarázata szerint (Ug. Al. 45. §.) itt „az alapszó nem más mint a harmadik személyragos alak, minthogy ennek értelme a birtokos-melléknévből is kiérezhető: *nagy erejű* = (kinek) *nagy ereje* (van) v. (kinek) *nagy* (az) *ereje, nagy elméje, vékony dongája*“. Tehát *nagy ereje* + *ű*. Erre a magyarázatra azonban nincs szükség, mert a *j*-t egyszerüen hangtani úton keletkezettnek tarthatjuk, még pedig hiátus-töltő hangkapocsnak, ép úgy, mint pl. magában a harmadik személyben: *ereje, elméje* e h. **erec, elméc* (l. a névragozásban).

A régi nyelvben e képző gyakran *-ó, -ő*-nek van írva: *nagy magasoak* valának: erant procerae altitudins EhrC. 42. szárai *vassasoak* tibiae de ferro 126. *nemő* Bécsi és MünchC. *zepsegő* BécsiC., BodC., NagyszC. *minden nemő* Apost. *beukezó* DebrC. *minemő* Born: Ének. *néminemő* Zvon. (NySz.) stb.

Néha még a mai nyelvjárásokban is találkozunk e nyiltabb hangzással, pl. száz forint *áró* kár Göcs. Nyr. VI:267. *egy virásó* Bars m. X:138. — *arám-máluó* (‚arany-málú‘) Sopr. Tsz. — *hathetős, négyhetős,* B.-Gyarmat; *ëk kaórnós* (egykorús) épen akkora Sopr. Nyr. V:269.

A XV., XVI. században néha még *é* van az *ő* helyén: *alma-*

Digitized by Google

scine peg (ló) BesztSz. 960. *fel hithe:* Samaritanus NémGl. 1. Rába *nevé* város RMK. II:252.

A magánhangzó után nyelvemlékeinkben igen gyakran *v* mássalhangzó tünik elő a kötőhangzós alakokban; pl.

minemőuec BécsiC. 17. *naý allatouac* 104. *keuès hűtőuek* MünchC. 24. *vy hűtőuet:* proselytum 56. *zűűőuec* 167. stb. *minéműuek* Mel: Jób. 34. *negyszegőuen* Mel: SzJán. 519. *ért erkőlczőuek* Fél: Bibl. II:121. *egy igyűvek* Toln: Vig. Előb. 6. *tisztességes életővec* Zvon: Post. 1. 189. *bő beszédűvec* 317. *kiczin hűtővec* 332. *jeles ingeniumuvak* MA: SB. 40. *békötőt szeműven* 45. *gyenge természetűvek* Alv: Pest. 1. 154. *akárminéművek* Forró: Curt. 263. *könyű menetelűvek* 297. *tőkélletes szivűvek* GKat: Titk. 7. *tőb számuvan* 22. — Más példák Révai: Ant. 105—6. Nyr. XVII. 193—4. XXI:150.

Itt-ott a mai népnyelvben is, pl. *egyszerüven* Nyr. VII:525.

Mindezekben a *v* lehet hiatus-töltő járulékhang (mint Szinnyei hiszi Nyr. XVII:194. v. ö. Nyr. VI:446. és X:445. a járulék *v*-ről),* s pl. a BécsiC. irója az egyes számot így ejthette *minëmő, nagy-állató,* a többest pedig így: *minëmővek, nagy-állatóvak* e h. *minëmőek, nagy-állatóak.* Azonban eredetileg ezeknek így kellett hangzani: **minëmövek* v. **minëmëvek* és **nagy-állatovak* s az egyesben is **mineměv(e), *nagy-állatov(o).* Ezekből a későbbi alak úgy lett, mint *lov*-ból *ló, kör*-ből *kő* stb. Vagyis eredetileg *-v* volt e melléknevek képzője, s a mai *-ú, -ű* úgy keletkezett, hogy az alapszó végmagánhangzója a *v*-vel diphthongussá vált: *o-v, e-v.*

Hogy pedig *-v* (s még régebben *-b*) volt e melléknevek képzője, azt kétségtelenné teszi a rokon nyelvek tanusága (l. Budenz Al. 45. §. V. ö. mord. *verev* véres, észt *verev* veres, mord. *undov* és finn *onteva* odvas; lív *igāb* hosszadalmas (finn *ikävä: ikä* idő) *fērāb* elmés (tkp. éles).

A vogul-osztjákban e képző használata teljesen megegyezik a magyarral, mert szintén csak jelzős főnevekhez járul: vog. *sāt ńelmep* hét-nyelvű, *korom lajlep* háromlábú; oszt. *jam sāmpa* jószivű, *joura kurba* görbe lábú stb.

A votjákban s a zürjében a *-v* elvesztével majdnem olyan alakot öltött e képző, mint a magyarban, pl. votj. *śuro*, zürj. *śura* szarvas, v. ö. m. *szarvó,* votj. *kuź pelo* hosszú-fülű stb.

Valamint a mi nyelvünkben föltünőleg hasonlít e képző az

* De az is lehet, hogy pl. a BécsiC. korában a *v* előtt rövid hangot ejtettek: **nagy-állató*: **nagy-állatovak*, mint *ló*: *lovak.*

Digitized by Google

-ó, *-ő* igenévképzőhöz, úgy egyezik a kettő az ugorságnak nagy részében. S ezen észleletből kiindulva nagyon érdekesen okolja meg Budenz azt a nézetét, hogy „a *-b* nomen possessoris-képzés eredetileg mint nom. agentis-képzés indult meg, s egyes alkalmas példák által a denominális szóképzés körébe lépett“ (UgAl. 45. §. végén, v. ö. Nyr. V:439).

-talan, -telen, -tlan, -tlen, -atlan, -etlen.

Végtelen a mi nem véges, *páratlan* a mi nem páros stb. Azonban a *-talan* képző „tulajdonkép nem tagadó, hanem helyesebben fosztó, privativ képző: *házatlan, pénzetlen* nem azt teszi, hogy nem-ház, nem-pénz, hanem ház, pénz nélkül való“ (NyK. IV:143).

Már ebből a meghatározásból következik, hogy e képző rendszerint főnévhez járul, pl.

szeplötelen v. *szeplötlen, lábatlan, fejetlen, fületlen, szakáltalan* v. *szakálatlan, fegyvertelen* v. *fegyveretlen*, stb. NySz. — *széltelen:* keskeny, nem széles WinklC. (tehát nem *ohne rand*, mint a NySz. fordítja); „*feletlen* ökör, . . . feles-e vagy feletlen?“ Beregsz: Dissert. 149. v. ö. NySz.; *redőtlen* homlok Jók: Erd. ar. 7. *világtalan* börtön mélyén, Vajda: Kis. Költ. 151. stb.

Olyan közönséges s olyan eleven ez a képzés, hogy szükség esetén majdnem minden főnévhez hozzátehetjük. A következők pl. alkalmasint mind olyan pillanatnyi képzések, melyek az illető írók tolla hegyén termettek:

igen *agyaratlanul* agyarkodik Sámb: 3KérdF. 390. *téglátlan, abrosztalan* KisfK: Hős Feresi; — legtöbb ilyen új szót olvasunk Vörösmarty s Jókai műveiben: szökökutamat *víztelen* állva leled, Vör: Az elzárkozott; *panaszatlan* a néma halál, Vör: A hű szerető; *vendégtelenül* álljon Füred, Vör: A tihanyi viszhang; menyasszony, de *völegénytelen*, Vör: A rabló (v. ö. *mátkátlan* völegény, Kovács: Fars. Kal. 59); — *redőtlenül* lóg le (a kút láncza) Jók: Hétk. II:6. *horizontalan* u. o. II:173. (*láthatártalan* is van Jókainál); *virágtalan* Jók: Vadon vir. I:183. II:196. *vezéretlen* II:210. stb.

Az *-ás*, *-és*-végű elvont főnevekhez is Jókai teszi leggyakrabban e képzőt, ámbár különben sem ritkák az olyan szók, minők *hatástalan, áldástalan* (emez pl. Kaz: Munk. III:95). Példák:

kijárástalan Jók: Hétk. I:69. *önzéstelen* 93. *olvadástalan* 173. *zúgolódástalan* 179. és Vadon vir. II:3. *szakadástalan* Erd. ar. 22. stb.

Digitized by Google

Vannak e melléknevek olyan használataik, melyekben a képző némileg eltér az eredeti jelentéstől.

Igen régi kifejezés lehet ez: *embertelen ember* (a NySz. MA. egy munkájából idézi), mintegy ember nélküli ember, olyan ember, a kiben hiányzik az ember. V. ö. *madártalan madár:* ki nem madártól lett Ar: Arist. (Gloss.) Van még egy pár egészen hasonló kedvelt régi figura etymologicánk:

Inkább akarok *földetlen földre* menni (Décsi: Adag. 249). Fusson bár hazáig, vagy *földetlen földig* (Ar: NCz. III:117). — Én mégis élek ezen az világon, *világtalan világon*, veszett világon (Zrinyi, NySz.). Megyek *világtalan világra* (Ar. L: Népm. 179). Hagyjátok elbujdosni *világtalan világig* (Vör: A hivatlan dalosok). — *Időtlen idők* óta (BpHirl. 1891. IX:10. 9). *Időtlen időkben* (BpSzemle 75:273). — „De ő nem jött el, mert nem is létezik. S én az ő *alaktalan alakját* is el engedtem szállni" (u. o. 274). Te színe, tükre vagy a hős gyalogságnak, s *példátlan példája* a hazafiságnak (Sárosi: Tromb. 48). *Rend rendtelen, szabály szabálytalan*, ha föl nem bomlik az ángol barátság (Ar: János kir. 3. fv.; az eredetiben is így: *all form is formless, order orderless*). — Ide tartozik az *egyetlen egy* s a *végestelen végig.**

Az *embertelen ember* természetes, hogy a ‚nem-ember' ‚nememberi' ‚nem-emberséges' jelentést vette föl (*Unmensch, inhumanus*), s akkor könnyen keletkezhetett mellette a *jámbortalan* szó, mely már codexeinkben előfordul. S van a régieknél több ilyen szó, melyben már melléknév az alapszó:

boldogtalan, tisztátalan, bizonytalan, elégtelen, készletlen, dicsőtelen, mindezek már a codexekben, Nysz. — *szüzetlenség* C. MA: Scult. *álnoktalan* incallidus és *merésztelen* inaudax MAl. *bátortalan* MA. és Prágai; *vitéztelenség* Zrinyi; *valótlan* quod non est, quod non existit, Prágai, Kr.; *szabadtalanság* XVII. sz. NySz. *hasontalan* dissimilis Com: Jan.; *szaporátlan* Matkó, Faludi; *vígatlan* illaetus Csúzi: Tromb. *buzgótalanság* Bod: Lex. NySz. *hűtelenség* Mad: Evang. *hűtelen* Amade; *érzékenytelen* Pázm.

A nyelvujítás óta az ilyenek nagyon elszaporodtak, s néha helytelenül is képeztek efféléket (már Geleji Katonánál is *kegyestelen, teljestelen*). V. ö. Joannovics: Adalékok a m. szóalkotás kérd. (Akad. értek). Ugyanaz: A fosztó képző. Nyr. III. Vikár és Simonyi: Újra a fosztó képzőről (Tanulm. a Nyelvtani Társ. köréből).

Az *esztelen* és *eszetlen* alakok kétségkívül közös régibb **eszetelen*-féle formából rövidültek, v. ö. a régi nyelvben *elmételen*.

* Hasonló példákat állított össze s fejtegetett P. Thewrewk E. Nyr. VII:95.

Digitized by Google

szeplőtelen, melyek aztán rövidültek: *elmétlen, szeplőtlen* (de előkerül még ma is pl. „*erőtelen* mindkét erő“ Ar: Keveháza).

Ma rendszerint egy-egy főnévhez csak az egyik vagy csak a másik alakban járul, pl. *páratlan* (nem *pártalan*), *fejetlen, lábatlan*, ellenben *kétségtelen* (v. ö. *kétségetlen* GKat: Titk. 1), *fájdalmatlan, félelmetlen* (de *fájdalomtalan* Jók: Életemből 38. *félelemtelenül* Jók: Hétk. I:132).

Néha más-más jelentése fejlődik a két alaknak, pl. *gondtalan* és *gondatlan*, *szemtelen* és *szemetlen*.

Különös rövidítést szenvedett ez a szó: *hasztalan* e h. *haszontalan* (melytől ma jelentésben is különbözik). *Hasztalan* nem fordul elő a XVIII. század előtt (l. NySz., így „*hasztalan* tövis“ e h. haszontalan t. Orczy: Nimf. B2. „ezen fenyítése tán nem lesz hasztalan“ Gvad: RP. 748. *hasztalanúl* ne szenvedj Dug: Pb. II:148).

Érdekesebbek a *meztelen* szó különféle rövidítései. A legteljesebb formák nyelvemlékeinkben: *mezechtelen, mezehtelen, mezejtelen*, s innen *mezételen, mezítelen*, melyből *mezítlen* csak legújabb korban lett (a NySz-ban legalább nincs; v. ö. még *mezetlen*, versben Csiky: Ang. irod. I:187. de ez a mai irodalmi *mez*-re támaszkodik). Ellenben már a XVII. században lett a *mezítelen*-ből *meztelen* a hosszú *í*-nek föltünő kihagyásával.

Szintoly föltünő a *meztelen-láb*, helyett használt dunántúli *mesztéláb* hosszú *é*-jével (Tsz.; röviden Madáchnál: *meztelábas* EmbTrag. 7. szín). A köznyelvi *mezít-láb*-ban pedig a fosztó képzőnek csak *t* hangja maradt meg. A XVI. században még nemcsak azt mondták *mezét-lábbal*, hanem azt is hogy *mezít-szárral* és *mezít-fővel*, l. NySz.

A *meszté-* és *mezít-* alakok talán nem is *mezítelen*-nek hangzottak eredetileg, hanem csak így: **mezítel*. Egy más körülmény is arra mutat, hogy a mi fosztó képzőnk tulajdonkép csak *-tal, -tel* volt; az, hogy a *-talan, -telen* a régiségben igen gyakran és sokszor még ma is úgy szerepel, mint az *-an, -en*-ragos módhatározók; pl.

hirtelen: *haszontalan* sanyargattam testemet Pázm: Préd. 25. *kelletlen* eszel Diósz: Fal. 230. a lába *meztelen* van (Nép Kecskeméten). *Számtalan* borulok angyalom vállához (Erd: Népd. I:46).

Azért olyan gyakoriak a régiségben az ilyen körülírások:

Digitized by Google

szűnetlen való félelem BodC. 1. *hertelen való* meggyógyítás Tel: Evang. II:947b. *szertelen való* fenyögetés NádC. 691. mert a *szűnetlen, hirtelen, szertelen* stb. magukban *-an, -en* ragos határozókul szerepeltek.

Ha tehát az *-an, -en* csakugyan rag volt, akkor a megmaradó *-tal, -tel* teljesen megegyezik a vogul *-tāl* fosztó képzővel: *nētāl* nőtelen, *šamtāl* (szem-telen) vak, *ńelmtāl* (nyelv-telen) néma stb.* A vogul s magyar képzővel egyeredetű az osztják *-la, -da* képző, s távolabbi rokonságban áll velük a finn *-ttoma*, lapp *-teme* stb. (l. UgAl. 46. §.) — Érdekes, hogy még a szamojédban is megvan a mi fosztó képzőnk *-del, -gedel* alakban (NyK. XXIII:23). — V. ö. oszt. *tal, talli* üres stb.? (Munkácsi, NyK. XXV:258.)

-i**

Az *-i*-képzős melléknevek legtöbbször személyhez, helyhez vagy időhöz hozzátartozót jelentenek. Pl.

a) Személyhez:

királyi pálcza, *vezéri* hatalom, *gyermeki* fogás Zvon: PázmP. 208. *herczegi* állapot, konyha, asztal, *királyi* lakás, *isteni* szentség, Faludiból Nyr. I:176. *consuli* méltóság Kaz: Cic. 48. *vadászi* lárma Ar: Toldi; *apostoli* szavunk, *atyai* keze, *cselédi* szoba, *gyermeki* ártatlanság, *özvegyi* fátyol, *pőri* nép, *tündéri* szép ébredés, *uri* hintó, *szinészi* élet, *isteni* a nagy világra tekinteni, Petőfiből Nyr. IX:354. — Gyűlölséggel, irigységgel nem lépett még senki *sándori* polczra Fal: 602. a *hamleti* monolog: Hamlets Monolog Kaz: Reg. 147. *átillai* ostor, igaz *átillai* vér Vadr. 33—4.

b) Ritkábbak a tárgyhoz tartozást jelentők:

aczéli zörej, *testi* szemeim Pet. (*háti* bőr Nyr. VIII:352. s más effélék már inkább a hely-jelentésüekhez számíthatók).

c) Szintén ritka a beszédben az elvont főneveknek ilyen származéka, de az irodalomban elég gyakran (kelleténél is szaporábban) előfordul:

elmei, étéli rendtartás, *itali, mély-álomi, vándali* stb. MA. szótárában; *tudományi* kezdet: a tudomány elemei MA. Nyr. VIII:352. *elmei* fajzat: elmeszülemény GKat: Titk. 327. *elmei* insége Mik: TLev. *harczi* tér Tompa I:159. *lelki* jelenlét, *nászi* ékesség, *szégyeni* láng,

* Igy nem kellene a magyar *-an, -en* megfejthetése miatt Budenz hypothesiseihez folyamodni UgAl. 46. §.).

** P. Thewrewk Emil: Az *i*-vel képezett melléknév Nyr. VIII. — Veress Ignácz: A melléknév tanához Petőfiből Nyr. IX:353.

Digitized by Google

győzelmi szekér, *győzedelmi* oszlop, *diadalmi* koszorú, *háborúi* kard Pet. stb.

alájavetettségi dolog: subjectum ACsere; *barátsági* dorgálás Czegl. munkája czíme; *hazugsági, hiusági, nemzetségi* MA. „*gazdasági* intézet, *egészségi* állapot kifogástalan kitételek" Nyr. VIII:356.

emlékezeti, eredeti, tiszteleti MA. „*készakarati* cselekedet MA. *állati:* essentialis GKat. *cselekedeti* bűn Mártonf. *életi* kezdet Apafi" Nyr. VIII:352.

éneklési mesterség, *hideglelési, átalmazási, választási* értelemkimondás, *villámási* stb. MA. *tanítási* systema Kaz: Pály. 286. *föli támadási* ünnep, *koronázási* köpeny, *gazdálkodási* nézeteim, *javulási* szándék stb. Pet. (l. ezekről az *-ási, -ési* végüekről Nyr. VIII:356. s v. ö. alább az *-ás, -és*-képzős helynevekből származókat).

d) Legközönségesebbek a helynevekből származók, még pedig mind köznevekből, mind tulajdonnevekből:

eleuui humuk 1055. Tihanyi alap. okl., olv. *eleri* — elői, mintegy előben levő; — *munhi* HB. *házi* 1450. Szamota NyK. XXV. *kerti, erdei, mezei, réti, vizi, tavi, tengeri, földi, égi, városi, helyi, vidéki* stb. — *bérczi* patak, *berki* dal, *hegyi* folyam, *helységi* kovács, *nyugati* hegytető, *légi* út, *pinczei* harmat, *pusztai* gyep, *sári* árnyak, *sári* csend, *úti* por stb. Pet.

szalmaházi nemesember: nobilis villanus MA.; így *semmiházi, kutyaházi: ebházi* Vadr. 388. *sokházi:* házváltoztató, sokhelyt-lakó MNyszet. VI:349. *útszéli, faluvégi: belföldi, külföldi:* — *havasaljai, szárnyaljai* MA.

tiszahajlási csárda, *kutyakaparási* csárda (v. ö. *Kutyakaparó* Czegléd Nyr. I:386) NépkGy. II:54. 61. (v. ö. *búszerzői* csárda Nyr. VIII:353.) — így van *Bárányjárási major* Német-Gyarmat mellett, *Cserfekvési major* Somogyban, Kopári p. mellett, *Fajzási erdő* Nagy-Kovácsi mellett Pest m., *Irtási puszta* Egyed mellett, *Tinójárási tanyák* Örkény mellett (l. a táborkari térképet); *Alsó* és *felső nyomási sor*, utczák neve Nagykőrösön (*szállási* kutya Dug: Pb. I:52).

magna via *atrakynogwth* vocata 1343. pons *Zomaionihid* 1382. via *Posoniwth* 1384. Szamota NyK. XXV. *budai, pesti, budapesti, fóti* süret, *kassai* sonka, *kolozsvári* szalonna, *tokaji* bor stb. stb. — Innen az *i*-képzős családnevek: *Buday, Pesti* stb. stb.

e) Szintén gyakoriak az időjelentők:

hajnali, déli, esti, tavaszi, nyári stb., *idei, vasárnapi, hétfői* (*hetfei*) stb. *hétköznapi, mí(v)előnapi, ünnepi, húsvéti* stb. *nappali, éjjeli, reggeli* stb. — *éjszaki, esztendei, ez évi* MA. — *éji* sötétség, *napi* események, *őszi* délután stb. Pet.

Érdekesek a személyragos időkifejezésekből származók:

gyermekkoromi cselekedeteim még el nem felejthettem Gyarm: Nym. II:218. teljesen megadóztam *fiatalkoromi* gonoszságomért Dug: Pb. II:140. *Legéntemi, leántai* e h. legénykoromi, leánykorabeli, Háromsz. MNyszet. VI:225. Tudják a szentek a *maguk földön laktai* experientiából Pós: Igazs. II:196.

Digitized by Google

Néha helyet jelentő szókból is képeztek ilyeneket:

hogyha az vidéki bort . . . valaki *városonki* gyanánt eladand, Sajószentpéteri végzés 1503. l. Nyr. I:411. *földemi:* conterraneus MA. *hazánki:* patrius MAl. *a mi falunki, a mi falunkiak* Orm. Nyr. I:411. Engel a bolgárok *országunki* birtokát ily mesékre építi TudGy. 1836. V:25. *sírhalmomi* gyásznak elég jel a sárga levél Vör: A hald. leány. — V. ö. még: *havasaljai, szárnyaljai* MA. ez csak olyan *kertallai* nóta, Nép, Kemenesalj; *falukutjai* víz Nyr. VI:114. *egy sátoraljaiak* Ball: Pb. 6494. — és *születésünki:* natalis PPBl.

Érdekesek továbbá az időhatározó adverbiumokból származó melléknevek, l. ezeknek tüzetes tárgyalását Budenz-Album 55—57. 79. stb.;

mai, mostani, régi, tavali, néhai stb. *naponkédi* JordC., DebrC. stb. NySz. (máshol *naponkéd való* v. *mindennapi*): *együttali* Medgyesi, id. Imre: Hibás szól. 110. *majdani* Fal. *ifjonti* Kaz: Munk. V:98. stb.

Így járult képzőnk némely névutós adverbiumokhoz:

délutáni, ebédutáni, holnaputáni NySz. *délelőtti* (v. ö. *délelőtt való* NySz.), *tegnapelőtti* stb. l. Budenz-Album 56. 68. — *évek ótai* laktárs Ar: Plutos 434.

Helyhatározó s egyéb kifejezésekből is támadtak effélék újabb korban (de néha a népnyelvben is); pl.

a *földalatti* lakokba Kaz. a *kert-alatti* hársfánál KisfS: VigBesz. 87. *szőllők alatti* kopárság Nyr. VI:384. *földönfölüli* Pet. stb. Budenz-Album 67—8. — a *hász éren aluli* kiskorú, Törvényj. a ház. jogról 1894. *fönélküli* NépkGy. I:144. *végnélküli* puszták Ar: HB. X:61. *rendkívüli: természetkívüli* öröm Jók: Hétk. II:107.

Alaki szempontból mindenekelőtt azt említjük, hogy az *i*-végű helynevekből képzett melléknevek közszokás szerint két *i* helyett csak egygyel ejtjük, mint már Beregszászi észrevette (Diss. 25): „*vári, szepsi, igritzi, papi, bugyi* emberek pro *várii, szepsii, igritzii*".

Haraszti: harasztiak, Némedi: némediek, Piski: a *piski* híd; *Petri:* Én vagyok a petri gulyás, Népd. *Oroszi:* Márton, az *oroszi* pap, Ar: Szondi két apr. stb. — Brassai szerint: *turkevii* vagy *turkeviji* határ MMond. II:54. — V. ö. még Nyr. IX:369.

Hogy *nyiregyházai, félegyházai, bánfalvai* helyett a *nyiregyházi, félegyházi, bánfalvi* szintén puszta kiejtésbeli rövidítések-e — mint némelyek vélik pl. (Szarvas Nyr. XIV:227.) — az kétes azért, mert *galantai, budai, bieskei* s más effélék megtartják az *a, e* hangot (csak északi megyékben mondanak *bátkai* helyett is *bátkit, baktai* h. *baktit* stb). Amazokban a nép nyelvérzéke úgy látszik a szintén képzelhető személyragtalan alakból indult ki.

Digitized by Google

mintha t. i. az illető helyeknek ez volna a nevük: Nyiregyház, Félegyház, Bánfalu stb.

Hogy az *-i* képző nem volt mindig puszta rövid *i*, azt gyaníthatjuk még a többesnek maiglan megőrzött kötőhangzójáról: *városiak, pestiek*, nem *városik, pestik* (így 1262-ből: *Királyháziak* in comitatu Ugocsa, Czinár). Az EhrC-ben az egyes tárgyesete is így van még: *ystenyet* ‚istenit' 12. *yelensegesbelyet es kewzsegbelyet* 79. *cz vylagyatt* 79.

A XIII. században még hosszú lehetett az *-i* képző (tehát *-í*), mert a Váradi regestrom az *i*-képzős helyneveket gyakran két *i*-vel irja: *Villa Pispukii* 77., villa *Marcusii* 68., villa *Mochii* 71., villa *Chazii* 78. (de villa *Uduori* u. o. 355. stb.) Okleveleink tanusága szerint az ilyen helynevek képzőjét a XIII., XIV. században még *-é*-nek és *-ëi*-féle diphthongusnak is ejtették; v. ö. *Uruse* Oroszi, Heves m. 1364. *Ursei* Örsi, Eszterg. m. 1269. *Urej* vagyis Úri, Vas m. 1254. (*Vraj* is 1221. 1304.) Mint személynév is: *Urej* libertinus 1237. *Ureh* villanus 1299.

Néha melléknévben is találkozunk *-i* helyett *-é*-vel; igaz, nagyon ritkán: *Felső-tóé* rétek (?), A.-Bodony, Nógr. m. (szóbeli ért.), de pl. *Forrási* dülő (u. o.); *urés* beszéd: urias, Baranya Nyr. VIII:426. Viszont a birtok-képző is előfordul *-í* alakban: ez a könyv.. *Viktoriay* CzechC. 23. az ábrázolás ha vigyázó *allate*, képzésnek, ha *aluoi*, álmadásnak mondatik AC'sere: Enc. 158.

Az idézett alakok megerősítik azt a véleményt, mely szerint képzőnk eredetileg azonos a birtok-képző *-é*-vel.* Ez a kert *királyi* (kert) = ez a kert *királyé*; nauticus: *hajósoké* C. = *hajósi* MA. „*lóé* v. *lói*: equinus; vom ross, dem ross gehörig" PP. — Főnévi használatában e képzés megőrizte a régibb hosszú *é*-t, ellenben melléknévi, jelzői használatában, midőn más szóval egy szólamban ejtették, az *é* elrövidült *i*-vé.

„Megjegyzendő, hogy *-i* helyett *-é* maradt meg a *félé*-ben is, nom. *-féle*" (Budenz). V. ö. a *-féle* képzőnek régi mellékalakjait:

mynden felee [olv. *mindenféle*] népek stb. JordC. 266. 396. ÉrdyC. 541b. *azon felee* dolgok JordC. 798. *ezllyen felee* [*ilyenféle*] ÉrdyC. 370. — ne bantanának *chfélegekkel* [*effélékkel*] LevT. I:329. *affélegeth*

* Imre: Hibás szói. 109. Budenz: Al. 44. §. B. — Budenz az *-i* és *-é* *-aja, -eje* képzőket az ugor kicsinyitő *-j* képzőből származtatja (44. §. elején)

Digitized by Google

ne izenjenek 1555. RMNy. IIIb. 13. — *két féléek* Toln: Víg. 18. *effęléek* 225. *ez feleiek* Frank: HasznK. b. — *efféliec* Helt: Krón. 151b. *minden feliec* Helt: UT. D4. *efféliek* Fal. 542. 812.

-ė.

Birtok-képzőnek nevezhetjük,* mert a vele képzett szók annak birtokát jelölik, a ki az alapszóban van megnevezve: *király-é*, a király birtoka, *mi-é-nk*, a mi tulajdon-unk stb. Más példák:

idvesség *wre* KesztC. 4. *wree* mi felvételenk és mi szent *kyralyonkee yzdraelee* 235. — *vre* mü felvételönk és mü *kiralonke*, Izraelnek *zenteie* AporC. 46. hess *másé* az udvarrúl Dug: Pb. I:150. [itt tehát vocativus]; — *pásztoréba* RMK. VI:110. Ki bűnéért kelletik ilyen kicsiny korában az Krisztusnak búdosni, ő *magaieerte* vagy *szüleieért?* (ő *magájéért*-e vagy *szüleiéért*, Tel: Evang. I:126).

jelzővel: Jobb *egy enyém*, mint *két másé*, Közm. Jobb *a kevés magamé*, mint *a sok másé* Nyr. VI:267.

A királyé többes száma *a királyéi*, de láttuk, hogy ez az alak csak újabban lett szokásos (l. a többes-képzést).

De van egy másik forma, melyben az *-é* után *-k* következik, tehát a rendes többes-képző. Ez az *-ék*-végű alak „családi és más személyt jelentő többes értelmet kap, vagyis jelenti mindazokat együttvéve, kik az illető személylyel vérségi vagy családi, vagy más társadalmi viszonyban állanak, pl. *biróék, papék, tisztartóék* = a birónak, papnak, tiszttartónak családja, háznépe; *Farkasék, Fodoréék* = Farkas, Fodor nevű ember családja". (CzF. Előb. 162.) — „Az alispán választásánál *Szathmáryék* győztek, de a főjegyző választásánál leszavazták őket *Kúnék*. E kifejezés: *Szathmáryék, Kúnék* ez esetben Szathmáry és pártja, Kún és pártja helyett áll. Hasonlóképen mondjuk: Vámbéry nem képes megdönteni *Budenzék* (t. i. Budenz és követőinek) tudományos vívmányait". (Nyr. XII: 33.) — *Kutyájéknál(l)* volt lakzibá: valahol veszekedett Nyr. V:265. — *Pap uraimék* Pós: Igazs. 455. Magam szánom *az szegény lutheránus uraiméket* Bal: Epin. stb. l. NySz.

* Régibb nyelvtanosaink genitivus-ragnak tartották. E nézetet legelőször Verseghy vetette el: „Das *-é* ist ein wahrer Nominativ und drückt nur den elliptischen Genitiv der Lateiner aus: haec vestis est *patris mei*, statt haec v. est *vestis* patris mei: ez a ruha *az atyámé*, statt *az atyám ruhája* . . . Dieses *-é* nimmt auch wirklich alle Beugendungen an, welches kein Genitiv thun kann: vestem hanc putassem *patris mei esse*: ezt a ruhát *az atyáméinak* gondoltam volna lenni". Sprachl. 46.

Digitized by Google

-né.

Nyilván a *nő* szóból fejlődött, de már régóta valóságos képzővé lett. Ezt nemcsak jelentése, hanem alaktani viselkedése is mutatja. „Az ejtegetés rendében olybá tartatik, mintha nem lenne *különös* szó a *né* szó; mintha csak névi végezeti szócska lenne. Annak okáért ámbár így szólunk: *aggnőnek;* azért még sem mondjuk: *biróné*nek, *királyné*nek, *Bús Pálné*-nek; hanem *királyné*nak, *biróné*nak, *Bús Pálné*nak". (Kassai: Szókönyv III: 414.*

A *-né* képző rendszerint csak feleséget jelent: *biróné* = a biró felesége, *Kossuth Lajosné* = Kossuth Lajos neje stb. — Már állatokra nem alkalmazzuk, mint a német az ő *-in* képzőjét: *Hündin*, *Wölfin* stb. (Csak Heltai irja németesen: *farkasné* Mes. 400. e h. nőstény farkas).

Néha mégsem feleséget, hanem általában nőt jelent, kinek az alapszóban kifejezett foglalkozása, szerepe van: *szakácsné*, *mosóné*, *varróné*, *barátné*. Az ilyeneket a mai irodalom s a művelt beszéd többnyire a *nő* összetételeivel különbözteti meg: *barátnő*, *szinésznő*, *papnő*, *grófnő*, *királynő* (ellenben: Kinek a pap, kinek a *papné* = a papnak felesége). De régibb iróinknál ilyeneket olvastunk: *jövendőmondóné*, *papné*: sacerdotissa, *markotánné*: castrensis propola, *tanítóné*: eruditrix, *szedőné* (szüretkor, stb. l. NySz. a *Nő*, *né* összetételei közt). Így *aggné*, *eb-aggné* NySz.

A feleség jelentésében is szabadabban használta képzőnket a régibb nyelv mint a mai. V. ö.

az én asszonyomhoz *János királnéhoz* Tinódi 34. *az Lajos királné* 328. — elmentem *Mózes uramnéhoz* LevT. I:3. *Bakithi Pál uramnénak* irtam 20. *Szalai Kelemen uramnénak* 70. ez levél adassék *Várdai Mihál úrnénak* RMNy. II:60.

Legföltünőbbek az ilyenek: „Posár Ilona *az néhai Zoltainé* mpr." LevT I:56. „*az néhai Márton porkolábné* Brigitt asszony" u. o. 152.

A -só, -ső képző.**

Ez mindig valami helyhez tartozót vagy inkább valamely helyben levőt jelent, még pedig rendszerint csak általános hely-

* Egy *ebagnének* RMK. VI: 22. de *agnega* is u. o.

** V. ö. Fabian NyK. VII: 123. Simonyi Budenz-Album 58.

Digitized by Google

zetet, *alsót, felsőt, belsőt, külsőt* stb. — mert a közelebbről megjelölt helyet *-i*-képzős melléknévvel fejezzük ki.

A *-só, -ső* képző előtt az alapszó rendesen határozó, még pedig legtöbbször *-úl, -űl-* ragos határozó:

hátulsó (*hátrulsó* Gvad.), *közbülső* (NySz. és tájszónak mondva: Figyelmező 1839. 544),* *utólsó, túlsó, innenső* (v. *innentső, inneksö* NySz., mert az *innen* szónak is vannak *innét, innék* és *innet, innek* mellékalakjai),** — *errülsö* Kapnik Tsz. *túlnansó* Munk: Votj. szótár 542. *tunnansaó* Pintér: Népm. 86. *onnansó:* túlsó, Baranya Nyr. XX:191. — *közelsö* SzD. *közelbsö, legközelbsö* NySz. (*legközelebbsö*-t e h. legközelebbi, mint új szót rója meg Lovász: Nyelvuj. hibái 33.) — *elülsö*, a *hátulsó* mintájára újabban, pl. Nyr. XIV:98. 555. *közbensö*, szintén újabban.

Dunán túlsó e h. dunántúli, 1816-ból id. PhilKözl. XVI:165. („Dunántúli, tiszáninneni helyett lehetne *Dunán túlsó, Tiszán innenső* is" mondja Imre: Hibás szól. 109.) — „Embertül álló (*embertülsö*) ökör" NyK. III:328.

Az alapszó nem adverbiumnak, hanem ragtalan névszónak látszik a következőkben:

alsó, felsö, belsö, külsö, elsö, középsö, szélsö, végsö, melyek már a régibb nyelvben, jobbára a codexekben is elökerülnek;

napkeletsö, napnyugatsö, északsö, délsö: „így ejtik ezt néhol magyar hazánkban", mondja Csokonai; *diesüö*, azaz *délsö* Göcs. Tsz. *keletsö, nyugatsö, éjszaksö*, Fábián NyK. VII:123. — *ódalsö* MNyszet. VI:343. *derékso* és *derékso:* középsö Tsz. — *balsö* Kapnikb. Tsz. (így néha az irodalomban is: a balsó láthatáron Jók: Vadon vir. II:197. a kép balsó részén, Rákosi J. BHirl. 1893. V:2. — a *jobbsö* emelvény PHirl. 1884. IV:4. tárcza); — *mellsö*, irodalmi szó, a *hátsö* ellentéte (másképp *elülsö*): — *Karéjsö* sor a tót *krajší* „szélsö" népetymologiai átalakítása Tárnokon, Pozsony m.

„Tekintve az *utolsó, hátulsó, közbülsö, innenső* szókat, azt következtethetni, hogy az *elsö, alsó, felsö, belsö, külsö, szélsö* eredetileg *elülsö, alólsó, felülsö, belülsö, külülsö* (*kívülsö*), *szélülsö* alakokban jelentek meg, a mint az *elsö* régi nyelvemlékekben *elűlsö* alakban elő is fordul" (így okoskodik egészen helyesen Fábián NyK. VII:124). *Elewlsew, elűlsö* van az Ehr., Bécsi és MünchC.-ben, *elevser* a HorvC.-ben *ellese* egy helyt a JordC.-ben, de *Else, Elsch* mint személynév már a XIII. században (v. ö. Nyr. II:16. de nem bizonyos, hogy elsőt jelentett) és *else, elser* a codexekben is. Az *alsó* elökerül a XVI. században egy helyt *alosó* alakban, de *alsoú, olso* már XIV. századi oklevelekben elökerül.

* *Közbessö* Udvarh. Nyr. V:231 < **kozbélsö* = *közlólsö*.

** *Innentsö* Dug.: Ph. I:79. — *innekso, innecsko* és *innetsö* Czegléden.

Digitized by Google

A *-só, -ső* képzőnek eredetére rávezetnek az ilyen formák: „általhozták az angliai követet az *innek eső* partra“ MonIrók. XV:4. = *innekső*, innenső; „*közbüleső* állomás“ A Hon XV:69. = *közbülső;* „a *közbeneső* évek“ Széchy: Pann. ének 91. „*közbeneső* fok“ MPaedagogia I:29. — *közbenső;* „bebaktat egy *közeleső kocsmába*“ Pet: A nap házasélete.

Máskép magyarázza képzőnket Budenz Al. 44. §.

A sorszámképző -d.

Az *első* és *utolsó* közt a többi sorszám így hangzik: *második, harmadik, negyedik, ötödik* stb.

Az *-ik* külön elem s eredetileg partitivus birtokviszonyt jelölő személyrag, s még codexeinkben igen sokszor olvassuk a következő szerkezetet: *Ez pecsétnek egyik* Kaifásé,.. *negyedik* Heródesé (ÉrsC. 65), vagyis: e pecséteknek egyjök, negyedjök vagy egyike, negyedike, horum sigillorum primum, quartum stb.

A codexekben jelzőül (melleknévileg) még ritka az *ik*-es alak, pl. „*tizen egiedek* rez“ 11. rész WeszpC. 8. a *masodic* napot LobkC. 40. Többnyire így irják codexeink: *harmad* mennyig: usque ad tertium caelum EhrC. 1. *másod* része az köny[v]nek LobkC. 38. *másod* út 126. stb. l. NySz.

Egyes állandó kapcsolatokban ma is így mondjuk még: *harmad-rész, negyed-rész* stb. = tertia pars, der dritte Theil stb., — *harmad nap, negyed napra, ötöd napig* stb., — *másod magammal, hatod magával* stb.*

Az ugor alapnyelvben is megvolt már e képző *-nd* alakban, melynek a m. *-d* szabályszerű megfelelője. A m. *harmad* pl. a többi ugorságban így hangzik: finn *kolmas* (vepsz *kolmans;* tő *kolmante-*), lapp *koalmant, kolmat, goalmad,* zürj. *kuimöd,* vog. *χurment, χurmit, körmit* stb.

Az ugor *-nd* képző még régebben talán *-md* volt, ezt lehetne következtetni egyrészt az osztják *χut-mit* ‚hatod‘, *labit-mit* ‚heted‘-féle formákból, másrészt abból, hogy a szamojédban tényleg *-md* a sorszámok képzője (NyK. XXIII:23).

* L. MHatározók I:369. 370. — *Sokad magammal, többed magammal* stb. l. Lehr: Toldi 47. továbbá Ar: Arist. Gloss. 287—8. és Simonyi: Analogia hat. 24—5.

Digitized by Google

IV. Az elvont főnevek képzője.

-ság, -ség.

Legtöbbször melléknevekből képez *tulajdonságot* jelentő főneveket:

szüzség Königsb. Tör. *szépség, jóság, rútság, rosszaság, magasság, alacsonyság, kiváncsiság* stb.; — *buzgóság, előkelőség, fellyülhaladóság* KCsipk. Jób. XXIX:35. — *érettség, tanultság, olvasottság, alárendeltség, romlottság, vásottság, feslettség* stb. stb.

Ritkábban főnevekből:

szamárság, malaczság, kópéság; — Krisztusnak *Messiásságát* bizonyitja Zvon: Post. I:7. *praetorságát* nem sok hónapokig fogja viselhetni Kaz: Cic. 89. ha kegyosztásban állna a *királynéság*, tudnék az lenni Jók: Fekete vér II. 3. fej.

Gyakran állapotot jelentenek az ilyen szók:

éhség, szomjuság, csendesség, nyugodtság, egészség, betegség, könnyebbség, békesség stb. — *menyasszonyságodnak* óráiban Vitk: Munk. II:162. 103.

Olykor h a t á r o z ó s z ó b ó l is képezünk elvont főnevet*:

általság ‚szélesség' NySz. *messzeség, távolság, közelség, tovaság* Vör. *mindenüttség* CzF. *összevisszaság, viszontagság* (*viszontság* Berzs.), *biztonság, közönség;* — *mostanság, épenséggel, mihentségesen* stb. „*igenséggel* nagy" Fal. 35.

I g é k b ő l is van sok ilyen főnevünk, s ezek rendszerint az elvont cselekvést jelentik (l. ezekről Nyr. VI:289):

birság ‚itélet' HB. *aggság, költség, vétség;* — *vereség, veszteség, nyereség, eleség* stb. — *vimádság* HB. *mulatság, nevetség, szeretség* NySz. *viszketség* NySz. *fizetség; tehetség, lehetség(es), hihetséges* Pázm. — *fáradság, ijedség, feledség, szunnyadság* NySz. *senyvedség* Báróczi VIIIb. 16. *penyvedség:* penész MNyszet. VI:345. — *segítség, hazudság, vesződség, szegődség* (és *beszegődség*) NySz. — *jelenség, kívánság, utálság* Kaz: Munk. I:270. *remélség* Borosjenő, Arad m.

Főnevekből s főnévileg használt melléknevekből gyakran k o n k r é t, jelesen g y ü j t ő főneveket alkot e képző:

társaság, katonaság, legénység, leánység Ar: Rege a csod. „az öszvecsoportozott *asszonyság* — asszonyok Fal. 670. *pásztorság* Fal: NE. *parasztság* Fal. 243. — *emberiség, nemzetiség, tótság, főökség*, az egész *görögség*" Péterfy: Platon a gör. filozofiában; — *szerkesztőség, rendezőség, hatóság* stb. *kiadóság* Paed. Szemle, *tanulóság* TanárKözl. XXIII:548. *olvasóság* BHirl. 1889. XI:28. — *erdőség, Nyírség, mezőség, helység, vidékség* Fal. 657. 788. *völgység* Vör. — *ellenség.*

A l a k i tekintetben mindenekelőtt képzőnknek *sz*-és formája tünik föl e két szóban: *jószág* (a régi nyelvben erényt is jelent.

* V. ö. az é s z k i nyelvben *peabos* stb. Wiedemann 185. l.

Digitized by Google

tehát jóságot) és *ország* (ez kétségkívül az *úr* származéka: *uruzag* vagyis *uruszág* HB. — v. ö. még a csángó *sz*-es kiejtést, pl. *bánatszág* Tsz.).

A Schlägli Szójegyzék rendesen külön szónak írja e képzőt, pl. *nemzet seg*, *kezel seg*, *rokon sag* 189—193 sz.

A Beszterczei Szójegyzékben két szó illeszkedés nélkül mutatja a képzőt: *ag síg* vagyis *aggsíg*, aggság: senectus és *aleth seg* vagyis *alétség*, alattság: antenna. Ide tartoznak a Bécsi s MünchC.-beli példák, ezek azonban csak az *-ű* melléknévképző előtt tartották meg a magas hangot: *magasségő*, *kazdagségő* stb. Viszont már a HB.-ben illeszkedéssel vannak: *rimadsag*, *hirsag*, *uruzag*. (V. ö. még *átosseggel:* alázatossággal, Göcsej, Adatok Zala m. tört. IV:170.).

A mi e képzőnek eredetét illeti, már Budenznek feltünt egy hasonló hangzású és jelentésű mordvin kifejezésmód: *par-ši* és *paro-či* ‚jó-ság, jó-lét, egész-ség', *šumbra-ši* és *šumbra-či* ‚egészség', *šupav-či* ‚gazdag-ság' stb.* Már pedig a mordvinban ez a *ši*, *či* mint külön szó is megvan és napot jelent (Budenz az időt, időjárást jelentő finn *sää* szóval azonosítja), s ez a szó van az idézett kifejezésekben metonymiával az állapotra átvive.

„Itt a nap, mint bizonyos életidő-részt kifejező szó, világos, hogy már szélesebb élet, állapot, lét értelemben van véve; a gazdag nap, egészséges nap teszi a gazdag, egészséges lét bizonyos tartamát; a jó-nap a jó-időt vagy azon factorok összegét is lehet alatta érteni, melyek azt főleg alkotják (jószág, vagyon). A napnak ilyen általánosított fogalma, mely azt majdnem képzőszóvá teszi, mutatkozik p. o. a magyar és német nyelvek ilyen szólásaiban is: *öreg napjaimra*, auf meine *alten tage*, in seinen *jungen tagen*, nutze deine *jungentage* (= *öregség*, *alter*, *jugend*). De a mint a mordvinban a *ši*, *či*, épen úgy találjuk használva a zürjénben a *lun* szintén nap szót: *ozir-lun:* gazdagság (*ozir:* gazdag), *šuda-lun:* szerencse, boldogság (*šuda:* szerencsés, boldog), *rermitöm-lun:* erőtlenség (*rermitöm:* erőtelen); *tom-lun:* fiatalság (*tom:* fiatal)."

(A németben a szintén napot jelentő *tag* főnév néha egészen a magyar *-ság*, *-ség* értelmében fordul elő. Az alemannok azt mondják *läbtig* (*lebtag*) e h. életmód: *dasch mer n'schöni läbtig*, vagyis *das ist mir ein schöner lebtag* L.Zeitschr. f. Völkpsych. XI:252.)

* L. Néhány *-ság*, *-ség*-féle képző Nyr. I.

Digitized by Google

HARMADIK SZAKASZ.

A szóragozás.

Bevezetés.

A ragozás eredetileg szintén összetétel volt, mint a szóképzés, s itt erre még sokkal szembetűnőbbek a példák. *Kér-tëk* és *kezetëk* a többes második személyre vonatkoznak, tehát nyilván a *tik* személynévmást foglalják magukban. *Kert-ben* világosan mutatja a főnévhez ragasztott *benn* adverbiumot, és így tovább.

Valamint a képzők közt, úgy a ragok közt is találunk olyanokat, melyek analogia útján keletkeztek s több elemből forrtak egybe. Legvilágosabb példák erre, mint látni fogjuk, az *-nként* és *-stül* névragok.

A ragozás tárgyalását ép úgy fogjuk két részre felosztani, mint a képzését, t. i. igeragozásra és névragozásra.

ELSŐ FEJEZET.

Az igeragozás.

Az igeragozás az állítmányi igének módosítása személyek, idők és módok szerint. Eszerint e fejezetnek első részében a személyragokról szólunk, második részében pedig az idő- és módjeleket együtt tárgyaljuk, mert ezek egymással szoros kapcsolatban szerepelnek.

A személyragokat illetőleg nyelvészeink leggyakrabban az ikes és iktelen ragozás történetével foglalkoztak. Így régebben

Digitized by Google

Révai és Verseghy, újabban Riedl, Szende, Szarvas, Joannovics s ez Alaktan irója.

Az igeidőkről és használatukról Szarvas pályamunkája szól (A Magyar Igeidők).

Az igemódokról Simonyi és Setälä irtak egy-egy értekezést (*Az ugor módalakok* és *Zur Geschichte der Tempus- und Modusstammbildung in den Ugrischen Sprachen*).

I. A személyragok.

Bevezetés: Az ikes és az iktelen ragozás.

Nyelvünket több más ugor nyelvvel együtt kiválóan jellemzi a tárgyatlan és tárgyas ragozás (vagy alanyi és tárgyi, szubjektiv és objektiv ragozás) megkülönböztetése.

De a magyar nyelvben maga az alanyi ragozás is két ágra oszlik: iktelenre és ikesre, a szerint, a mint a jelen idő egyes harmadik személyét az *-ik* rag hiánya, vagy megléte jellemzi, pl. *kér* és *ér-ik*, *visz* és *isz-ik*.

Az iktelen igék személyragjai a jelen időben rendszerint 1. *-k*, 2. *-sz*, 3. —, ellenben az ikes igéké 1. *-m*, 2. *-l*, 3. *-ik*.* A többes számban mind a kétféle ige személyragjai 1. *-unk*, *-ünk*, 2. *-tok*, *-tök*, *-tök*, 3. *-nak*, *-nek*. A perfectumban az egyes számban sincs semmi különbség: itt az iktelen igék is *-m*, *-l*-re végződnek az 1. és 2. személyben, s viszont az ikes igék sem veszik fel az *-ik*-et a 3-ban (*kértem*, *kértél*, *kért*: *értem*, *értél*, *ért*).

Az *-and*-féle futurum különbsége egészen olyan, mint a jelené: iktelen 1. *-k*, 2. *-sz*, 3. —, ikes 1. *-m*, 2. *-l*, 3. *-ik*; pl. *kérendek*, *kérendesz*, *kérend*; *érendem*, *érendel*, *érendik*.

Az elbeszélő mult is olyanforma különbséget mutat, mint a jelen idő, csakhogy az ikteleneknek is *-l* a 2. személyragok. Tehát az ikteleneké: 1. *-k*, 2. *-l*, 3. —; az ikeseké: 1. *m*, 2. *-l*, 3. *-k* (*-ik*-ből rövidítve); pl. *kérék*, *kérél*, *kére*; *érém*, *érél*, *érék*.

A feltétes mód személyragjai teljesen megegyeznek az elbeszélő alakéival, pl. *kérnék*, *kérnél*, *kérne*; *érném*, *érnél*, *érnék*.

* A tárgyas ragozásban a *látom*-féle alak az iktelen igékből is *m*-mel van, az *eszlek* alakban viszont az iktelen igék is *k*-val fejezik ki az alanyt.

Digitized by Google

Végre a felszólító mód abban különbözik a jelentő mód jelenétől, hogy az iktelenek második személyében semmi személyrag nincs, ellenben harmadik személyökben mindig van *-n* rag; pl. *kérjek, kérj, kérjen; érjem, érjél, érjék.*

A régi nyelv a XVII. század második feléig pontosan megkülönböztette egymástól az iktelen s az ikes igék ragozását.* Így pl. még akkor is *sz*-szel ragozták az iktelenek második személyét, ha a tő is *sz*-en végződött, s akkor is *-l* volt az ikesek ragja, ha már az igető is *-l*-végű volt. Még Haller János is azt írja pl. *tészesz, lészesz, vészesz;* viszont pl. Balassa s Pázmány így szólnak: *válol* stb. (így *el valol* WeszpC. 42. holott a mai népnyelv jobbára igy ragozza ezeket: *teszel, leszel, veszel, — válsz).*

Az ikes ragozás — abban a korban, midőn az iktelennel szemben külön ragozásul megállapodott — minden valószinűség szerint reflexiv értékű volt. Ezt főleg abból következtetjük, hogy a reflexiv igék majdnem kivétel nélkül, a szenvedő igék pedig mind ikesek: *huzódik, vakarózik, fogódzik, emelkedik, találkozik, születik, tétetik* stb. Az ikes igék különben is legnagyobb részt intransitiv igék, s ezeknek ikes ragozása összefügg nyelvünknek ama sajátságos szokásával, mely szerint az intransitiv igéket a transitivumoktól reflexiv külalakkal szereti megkülönböztetni, hihetőleg azért, „hogy a magára ható alakkal az alanyban magában ható, másra át nem ható cselekvést fejezzük ki". Így különböznek pl. reflexiv képzőjökkel transitiv társaiktól *imádkozik, hálálkodik, csúfolódik, titkolódzik* (trans. *imád, hálál, csúfol, titkol*), — s így különböznek reflexiv ragozásukkal *bízik, bánik, múlik* (trans. *bíz, bán, felül-múl*).

Így mondjuk: *megszok vmit*, de *megszokik valahol.* Azt mondjuk: *esz a méreg, a fene* (engem, téged, v. minket, titeket), ellenben: *eszik a gyerek.* Így mondták a régiek is: A ki *engemet eszen*, él én általam (János ev. 6:58. Pestinél, Károlyinál, Káldynál stb.); ellenben: Valaki *eszik* e kenyérben, él örökké (u. o. 52. vers). Így olvassuk a DebrC.-ben: A kút a víz helyében olajt folya és *származa* magából; holott különben mindig ikes ez ige, tehát *származik* az elbeszélő alakja. Erdélyben ma is hallani: *megeszen a farkas.*

* Az ikes igék történetét bővebben tárgyaltam számos nyelvtörténeti tényre támaszkodva. *Philologiai Közlony* XI. 372—399.

Digitized by Google

E megkülönböztetésben azonban a nyelvszokás sohasem jutott teljes következetességre s határozottságra, s jelesen mindig találkozunk olyan példákkal, melyekben az ikes alak van belekeverve a tárgyas mondatba is. Már néhány codexünk így fordítja a fent idézett verset: „Ki *eszik engemet*, él érettem“ MünchC. WinklC. NádC. Sőt a HB. is azt mondja: *halalut evec*. S mai napság közkeletüek az ilyen kifejezések: *sokat iszik*, *keveset dolgozik* stb.*

Egyáltalán úgy látszik, hogy mióta az ikes személyragok a reflexiv functión túlterjeszkedtek az intransitivság kifejezésére, a nagyon is széleskörű használat a határozott functiónak kárára volt s így ennek elmosódását vonta maga után.

Ehhez járult még egy körülmény, hogy t. i. még tárgyatlan igékhez is hozzáragasztották az ikes ragokat; intransitiv voltukat úgy látszik szembetünőbbé akarták tenni a reflexiv ragozással, ép úgy mint pl. az *eszmél-kedik*, *tréfál-ódzik*, *késlekedik*-féle igéket a reflexiv képzőkkel. Innen van, hogy már a XV. s XVI. században egész sereg tárgyatlan igének kétféle (iktelen és ikes) ragozása volt; pl. *aloszon* és *aloszik*, *fekszen* és *fekszik*, *örvendez* és *örvendezik*, *álmodoz* és *álmodozik*, *fesel* és *feslik* (mindezek már a codexekben kétfélekép), *ingadoz* és *ingadozik*; *bomol* és *bomlik*, *romol* és *romlik*, *zöldell* és *zöldellik*, *pattan* és *pattanik*, *rohan* és *rohanik*, *vál* és *válik*, *agg* és *aggik*, *kezd* és *kezdik* stb. stb.

Minthogy így számos igét minden érezhető jelentésbeli különbség nélkül iktelenül is, ikesen is ragoztak: nem csoda, hogy a nyelvérzék lassankint közönyössé vált e különbséggel szemben. Azért már a XVI. században találkozunk egyes esetekkel, melyekben a rendszerint ikes ragozású ige is iktelen ragot vesz fel: pl.

üvölts, ki nem *fiazs* (vagyis *fiazsz*): clama quae non parturis DöbrC. 308. (holott egyebütt mindig *fiazik*): immár nem *folnagkodhac* (vagyis *folnagykodhatsz*) u. o. 362. hová minket is *méltóztasson* vinni ErdyC. 45. *eglagosarllgaal meg* u. o. 63. *meltoltas* GömC. 53.

* A sárkány „minden hónapba *egy szü: lányt eszik meg*“ Nyr. IV:232. „Az ember *megszokik mindent*“ Jókai: Rab Raby. Somogyban, Beregben még így is mondják: az ember *megszok* mindent; s infinitivussal csak iktelenül: az ember mindent meg *szok* hányni-vetni e h. szokott.

Digitized by Google

(de *meltoltasal* u. o. 62. 256) „*erőkőgy*“ és „*törekeggyel*“ egymás mellett 1545-ben LevT. I:28. valahol *lakándasz*, ott *lakom* Kár: Bibl. Ruth I:16. (ellenben *lakándol* u. o. Móz. V:26. 1.) valamely napon abban *ejéndesz*, halálnak halálával halsz meg u. o. Móz. I. 2:17.

A XVII. században mindinkább szaporodnak ezek a „szabálytalan“ alakok. Pereszlényi már grammatikus létére ilyen kevert paradigmákat állítgat fel: *múlom, múlsz, múlik; botlom, botlasz, botlik*, és Kövesdi Pál is: *lakok, lakj, szerettetteték, szerettettetél, szerettettete* stb. Gyöngyösi Murányi Vénusában már minden lépten-nyomon ilyesekre bukkanunk: *kellessen, nevelkedjen, tűnne, történne, illene* (*ütközne* Kemény J. 1. kiad. I. 1:13) stb. Szintúgy, s még gyakrabban a XVIII. század iróinál, Biró Mártonnál, Faludinál, Dugonicsnál s másoknál.

A XVII. század vége óta a legtöbb magyar nyelvjárás* már nem különböztette meg az ikes igék ragozását az iktelenekétől, s a rendelkezésre állt ragalakok használata a következő módon állapodott meg:

1. Az első személyben az ikes ragozásnak *m*-jét jobbára kerüli az újabb népnyelv, úgy hogy ez a rag (a perfectumon kivül) ma már csak a tárgyas ragozásra szorítkozik, pl. *eszem azt, kidolgozném azt*, de *eszek emit, dolgozném, tengődök, fohászkodok, illek*, minek *veszekedjek?* stb.

2. A második személyben is az iktelenek ragját fogadták el az ikesek, vagyis *sz*-et az ő *l*-jök helyébe, pl. *elégedhetsz, beretődsz, törekedsz, illesz* stb.

Csak az *sz, z, s* végű igék nem vették fel a hasonhangú *sz* ragot, hanem megtartották régi formájokat: *alszol, fekszel, eszel, iszol, bízol, ütközöl, fogódzol, esel* stb. S ilyen körülmények közt nagyon természetes volt, hogy ez a dissimiláló alak átterjedt az iktelen igékre is, és azt mondták: *lészel, viszel, gyalázol, hozol, olvasol*.

Az imperativus második személyében a két alakot különbség nélkül használja a népnyelv ikes és iktelen igékből: *törődj* és *törődjél, adj* és *adjál* stb.

3. A harmadik személyben csak kevés ige vált iktelenné, pl. a régi *lépik, pökik, küzdik, térdeplik* helyett ma ez járja:

* Leginkább a göcseji s a székely nyelvjárások őrizték meg a külön ikes ragozást.

Digitized by Google

lép, pök, küzd, térdepel. A legtöbb ige megmaradt ebben a személyben ikesnek, sőt igen sok ige csak újabb korban vette fel a harmadik személyben az *-ik* ragot, pl. *aszik, mászik, csúszik, úszik, folyik, szopik, hazudik, álmodik, utazik, pipázik, dohányzik,* stb. stb. (Régente *asz, mász, hazud* stb.)

De ez csak a jelentő mód jelen idejére nézve áll. A többi idő és mód harmadik személyében az imént említett igék is a régi ikesekkel együtt az iktelenek analógiáját követték: *mászszon, csúszszon, hazudjon; mászna, csúszna, hazudna* stb. stb.*

Mindezek az adatok a beszédre s főleg a népies nyelvszokásra vonatkoznak. Az irodalom, tudjuk, Révai óta ismét fölélesztette a régi nyelvszokást, mely pontosan megkülönbözteti egymástól az iktelen s az ikes igék paradigmáit. De mostanában az elmélettel együtt az irodalmi gyakorlat is tágít az iskolai szabályokon, s legújabb irodalmunkban mindig sürűbben találkozunk a „szabálytalan" alakokkal. Csak egynéhány írót idézünk:

bátya, ne *felejtkezz!* Arany: Buda Halála; oly csendesen élhetünk itt, hogy akár senkivel sem *érintkezz,* u. a. BSzemle LXXI:132.

szemeiben rejtett tűz *sugárza* elő, Jókai: Télizöld 8. beszélj magyarul, *tanácskozz, bíráskodj* magyarul, Életemből I:10. a dézsmából *teljen* ki a hadi költség, Fráter György II. k.

ne *okoskodj* páter, Mikszáth: Tekintetes Vármegye 13. *tudakozódj* a pálczától 163. *csillapodj* Annám 176. alig *dolgozhat* valamit, Pipacsok a Buzában 11. hát csak *készülődj* 26. *leszel* 26. 27. 39. tegyünk törvényt, hogy a leány is *beváljon,* A király reggelije (P'Hirl. 1891. IX 27).

S most áttérünk az egyes személyragok tárgyalására, még pedig sorba veszszük először az alanyi személyragokat, másodszor a tárgyas személyragokat.

A) Az *alanyi* *személyragok.*

Az első személy ragjai: **-m, -k.**

A héber grammatika művelői már igen régen észrevették a személyragoknak (mind az igei, mind a birtokos ragoknak) a személynévmásokhoz való feltünő hasonlóságát s azokat emezekből magyarázták. Ez vezette Révait s utóbb Boppot arra, hogy

* A *-jon* és *-ik* alakok talán csak Szlavoniában vannak megkülönböztetve.

Digitized by Google

a magyar s az indogermán személyragokat is a megfelelő névmások maradványakép fogták fel. S kétségkívül igazok van, noha a személyragok sok esetben annyira eltértek eredeti alakjoktól, hogy az utat, a melyen haladtak, már alig tudjuk megállapítani. „Ennek okát és magyarázatát“ — mint már Budenz meggyőzően kifejtette (Jegyzetek 61. §.) — „a) abban kell keresnünk, hogy a ragokká vált személynévmások jellemző kezdő mássalhangzói más hangtani helyzetben, t. i. szóközépi és szóvégi helyzetben, estek az egyes nyelvekbeli általános alakfejlődés alá; b) abban, hogy a személyragokul használt névmástőkhöz még határozó vagy nyomatékosító ragok (még pedig előragok) is járultak, s a tisztán személykülönböztető elemekkel összeszorulva, ezeknek eredeti alakjokat többé-kevésbbé elváltoztatták vagy egészen fölismerhetetlenné tették, pl. mordM. *avazä* e h. **avan-sä*, **avam-sä* [‚felesége‘] először birtokosrag névhatározó raggal [tehát tulajdonkép a. m. ‚*a* felesége‘]; a magyarban, finnben *-n*, harmadik alanyi rag: *veszen*, *éljen*, finn *elköön* e h. *elköönsä*. — Természetesen [c] a különálló személynévmások kezdőhangzói, a személykülönbségnek fő kifejezői sem maradhattak az ugor alapnyelv egysége óta minden egyes ugor nyelvben változatlanul.“

Így pl. az első személynévmásnak jellemző *m* hangja a magyar *én* névmásból elveszett (v. ö. cser. *meń*, finn *minä* stb., nálunk csak a többesi *mi*-ben maradt meg), s így nem csoda, hogy az *-m* személyragnak az *én* névmáshoz való viszonya első tekintetre olyannyira kérdéses. De az ‚*én*‘ névmásnak ugor alakjai kétségtelenné teszik, hogy ebből a névmásból fejlődött az *-m* rag.

Az is bizonyos a rokon nyelvek tanusága szerint, hogy ez az *-m* az első személynek igen régi ragja. Ez a rag eredeti *-m* alakjában maradt fenn maiglan a vogul, osztják, lapp és cseremisz nyelvekben; pl. vog. *olem* vagyok, *olsem* voltam; oszt. *manlem* megyek, *mansem* mentem; lappF. *loqam* olvasok, *lokkim* olvasék; cser. *tolam* jövök, *tolnem* jönnék stb.

Hogy *-m* az első személynek régi ragja, bizonyítja még — mint alább fogjuk látni — a többesszám első személye (m. *-mak*, finn *-mme* stb.), továbbá a tárgyas ragozás (*látom*) s a birtokos névragozás (*apám*).

Mint alanyi rag az *-m* csak az ikes igéknél maradt álta-

Digitized by Google

lános használatban, az ikteleneknek csakis perfectumában használjuk: *láttam;* ellenben: *dolgozom, dolgoztam, dolgozandom, dolgozám, dolgoznám, dolgozzam.*

Az ugorkori *m* hang nyelvünkben a szókezdeten kívül csak olyankor maradt meg, mikor közvetetlen valamely mássalhangzó előzte meg (pl. *harmadik; szem* ered. **szelme* = finn *silmä* stb.). A tárgyas és birtokos ragozásban meg is mondhatjuk hozzávetőleg, mi lappang az *-m* előtt (l. alább). A perfectumban is sejthetjük, hogy valaha a *val-* segédige előzte meg az *-m*-et, tehát a mai *irtam* **irottvalm*-ból rövidült. (L. a perfectum tárgyalását). — Csak az ikes igék *m*-jét nem tudjuk egyelőre megmagyarázni. Egy az, hogy semmi sejtelmünk nincs róla, micsoda ragelem előzhette itt meg az *-m*-et; más az, hogy egyáltalán bajos az ikes igék első személyében valamely járulékelemet felvenni, tekintve, hogy ugyanezen igéknek második személye épen teljes tisztaságában tünteti fel az eredeti személyragnak szabályosan megfelelő magyar *-l*-et. (L. bővebben a második személynél).

Az első személynek másik ragja a *-k*, mely a perfectumon kívül az iktelen igéknek összes alakjaiban megvan: *irok, irandok, irék, irnék, irjak.*

Budenz (Jegyzetek 64. §.) ezen *-k* raggal egybeveti a zürjén s votják tagadó ige első személyét: *og, ug* (pl. zürj. *og set,* votj. *ug śot* nem adok); s minthogy a többi igék ragozása különben teljesen egyező a tagadó igéével, holott első személyükben nem látszik személyrag (zürj. *seta,* votj. *śoto* adok), Budenz azt tartja, hogy régebben e nyelveknek egyéb igéi is *-g*-vel ragozták az első személyt (**setag, *śotog*). — A cseremiszben is csak a tagadó igének van ilyen alakja, de a harmadik személyben, és pedig mind az egyes, mind a többes számban: *og pokto* nem hajt, *og poktep* nem hajtanak (*ok* is).

Ezen *-k, -g* személyragban, mely sehogy sem vihető vissza az első személynek eredeti *-m* ragjára, Budenz szerint „csak segédragot láthatunk, mely mellett a természetesen valaha megvolt tulajdonképi személymutató *m* lappangásba jutott". Ő úgy véli, hogy a mai *tudok* eredetileg **tudomo-ko* volt, ebből szabályos hangváltozással **tudoroko* lett s utóbb **tudorko, *tudokko,*

Digitized by Google

s végre **tudokk, tudok.* De ép oly valószinűséggel feltehetjük, hogy amaz eredeti **tudomoko* alakból igen régen **tudomko, tudonk* lett, s végre az orrhangnak szabályszerű eltünésével *tudok.* (NB. Mikor ez az orrhang eltűnt, a többes-számú *tudonk, tudunk* még így hangzott: **tudomuk;* v. ö. *vimaggomuc, isemucut* HB.).

A *-k*-nak eredetére nézve még két figyelemre méltó körülményt hoz fel Budenz: először hogy ezt a *k*-t még egy magyar személyragban megtaláljuk, t. i. a harmadik személyű *-ik*-ben (l. alább), — másodszor „hogy a vogul a különálló névmást is *-k* képzővel nyomatékosítja: *amk* magam, *nak* magad" stb. [V. ö. magy. *eng(em), tég(ed)*].

Budenz adatai mellé a magunk részéről csak egyet említünk, még pedig az ugor nyelveknek távolabbi rokonságából, a szamojéd nyelvekből. Ezekben, s jelesen az osztják-szamojéd nyelvben, az egyes első személynek *-k* és *-ñ* (= *ŋ*) a ragja, s kérdés, nem jutunk-e ezen a nyomon olyan feltevéshez, mely szerint az első személynek már ősrégi időkben kétféle ragja volt s talán meghatározott használatbeli különbséggel, mely a mi nyelvünkben máig fentartotta magát az iktelen és ikes, illetőleg cselekvő és reflexiv functio megkülönböztetésében?

A második személy ragjai: -l, -sz.

Hogy a második személy ragjai közül *-l* az igazi és régi rag, már az a körülmény is bizonyítja, hogy nem csak az ikes igék ragozásában általános a használata, hanem az iktelenekében is csupán a praesens s az ennek analógiáját követő beálló cselekvés tesz kivételt: *irsz, irandasz,* — de *irtál, irál, irnál (irj')* — és *dolgozol, dolgozandol (emdul* HB.), *dolgoztál, dolgozál, dolgoznál, dolgozzál.* *

A cseremiszben és votjákban *-d* a második személy ragja: cser. *pokted* hajtsz, *tolad* jössz; votj. *šotod* adsz. A magyar *l* hang pedig, mint tudjuk, szabályszerű fejleménye a köz-ugor *d*-nek, így pl. a *velő* szó *l*-je vagy a denominális igéket képező *-l* (A többi ugor nyelvben a második személy ragja jobbára *-t* vagy *-n* alakjában jelenik meg.)

* A dunántúli kiejtésben az *-ál, -él, -ál*-szavégből *-ó, -ö* lett: *irszó, ívszö* stb., sőt Göcsejben *-u, -ü*: *lószú, tészü, vszü* Budenz-Album 165.

Digitized by Google

Nincs okunk kételkedni benne, hogy a második személynek ez az ugor *-d* (magyar *-l*) ragja eredetileg egy volt a második személyű *te* névmással. Ez a finmarki lapp dialektusban *d*-vel kezdődik, az osztjákban és vogulban pedig *n* hanggal, s ezek szerint az a lehetőség sincs kizárva, hogy eredetileg a névmásnak is *d* volt a mássalhangzója, ép úgy mint a személyragnak.

Az *-l* személyragnak van a magyarban egy feltünő bővülése: a perfectum és imperativus hosszúhangú *-ál*, *-él* ragja, pl. *irt-ál*, *vert-él*, *igy-ál*, *ëgy-él*. Honnan vette magát ez az *á*, *é?* s miért szerepel épen ebben a két igealakban?

A palóczok Borsodban, Gömörben röviden ejtik ezeket: *adtal*, *kértel*, *jádzottal*, *èttel*, *adjal*, *kérjel*, *jáddzal*, *ëgyel* (v. ö. Nyr. XXI:361. XVIII:503). Lehet, hogy e kiejtésben eredeti rövidség van megőrizve, ámbár pl. *-rel* névragunk *-vêl*-ből rövidült. — A Bécsi s Müncheni codexben a nyilt *e* jegyével vagyis *è*-vel van írva a perfectum, pl. *èrèztettèl* MünchC. 206. 206b. stb. De erről az *è*-ről nem tudhatjuk, hogy rövid volt-e akkor, mert ez a betű hosszú hangot is jelöl, teszem a *-nál* rag párját is így írják e codexek: *-nèl*.

Azonban, akárhogy-mint van a dolog, annyit bizonyosra vehetünk, hogy ez alakok valaha általánosan rövidhangúak voltak: *irtal*, *vertel*, *igyal*, *ëgyel* — még pedig nyiltabb magánhangzóval az *iszol*, *ëszël*, *fürdöl* zártabb hangja ellenében, úgy mint *irtam*, *vertem*, *igyam*, *ëgyem* az *irom*, *ëszëm*, *fürdöm* alakkal szemben.

Hogy az eredeti *-al*, *-el* szóvég miért nyúlt itt *-ál*, *-él*-lé, annak a magyarázatával már többen próbálkoztak, de egyiké sem teljesen kielégítő.*

* Saját régibb magyarázatom szerint az *irjál* „alkalmasint csak úgy fejlődött tisztán hangtanilag egy régibb **irjala* alakból, mint a *fonala*, *tehene*, tőkből *fonál*, *tehén*" (NyK. XIII:148). Azonban ez a felfogás, mely szerint az elveszett véghangzó pótlásaul nyúlt volna meg az előző szótag magánhangzója, ma már nem állja meg a sarat, mert hisz számtalan más magyar szóalak is megrövidült egy-egy magánhangzóval, s akkor ezekben is megnyúlt volna a megelőző magánhangzó (pl. *lepel*, *embër* helyett *lepél* v. *lepël*, *embér* stb. stb.). — SZINNYEI szintén hangtani úton magyarázta, még pedig kétfélekép is (a Hunfalvy-Albumban). T. i. szerinte vagy egyszerűen az *l* hatása alatt nyúlt meg az *a*, *e*, mint pl. a debreczeni vagy a székely kiejtésben *bál*, *esël* stb.; vagy pedig az *l* hang elvesztével pótló nyújtás állt be: **irta*, **kértë*, s aztán ezek és az

Digitized by Google

Az *irtál* alak hosszú hangja talán az **irottvalol* alakból magyarázható (l. alább a perfectumnál). Mikor pedig az *irtál, irál, irnál* alakok megvoltak, talán ezek analógiáját követte a föltehető **igyol* alak, úgy hogy *igyál* lett belőle. A fejlődés olyan mondatokból indulhatott ki, melyekben e különböző második személyek együtt fordultak elő. Pl. e h. „eleget *dolgoztál*, most **alugyol*" azt mondták: eleget *dolgoztál*, most *alugyál*; e h. „ha *zabáltál*, **igyol*" — ha *zabáltál, igyál*.

Hátra van még az *-sz* személyrag, melyet az *irsz* és *irandasz* formákban használunk (*holz* vagyis *holsz* ‚halsz' HB.).

Minthogy ezt a magyar hangfejlődés szerint nem származtathatni az ugor második személyrag *d* vagy *t* hangjából, Budenz más magyarázatot keresett. Úgy vélekedik, hogy az *irsz* olyan alak, mint *lássz, téssz*, melyekben hátul hiányzik a személyrag (a feltételezendő *-l*: **lésszel*), az *sz* pedig a folyó cselekvés jele (l. alább). Más szóval: azt hiszi, hogy volt kor, midőn minden ige felvehette a folyó cselekvésnek *-sz* jelét, de ez a képzés idővel elveszett s valami okból csak a második személy *sz*-es

l es alakok (*irtal, kértel*) ilyenekké vegyültek össze: **irtál, *kértél*. — Az első magyarázat nem állhat meg, mert nem lehet bebizonyítani, hogy az az úgynevezett „liquidatio" régente általános volt. Ez esetben az összes olyan szavakban, minők *ital, fiatal, bal, kár, rísel, kevér, -val, -vel* stb. hosszúnak kellene lenni a magánhangzónak (*itál, kerér* vagy *itál, kevér* stb.). — Második magyarázata még kevésbbé állhat meg. Codexeink tanusága szerint az *l* nélküli pótlónyujtásos alakok, minők *vót, róna*, csak a XVI. század elején keletkeztek s akkor még csak a Dráva vidékén voltak járatosak (Tihanyi codex, Kazinczy codex, Jordánszky és Érdy codex). S még ezekben a nyelvemlékekben sem találunk *irtá, kérté*-féle alakokat, pedig vagy ezekben vagy még későbbi emlékeinkben okvetetlen meg kellene találni egymás mellett az *irtal, kértel* és *irtá, kérté* alakokat, ha egyáltalán használták volna őket valaha vegyest (úgy hogy *irtál, kértél* alakokká elegyedhettek volna). — Ilyen körülmények közt meg legvaloszinübb volna Setälä tetszetős magyarázata, mely szerint *ittál* és *iggál* az *irá-l* és *inná-l* alakok analógiájára vették fel a hosszú magánhangzót (Tempus- u. Modusstamm.). De itt sem szabad két nehézségről megfeledkeznünk. Egy az, hogy ezen alakok közül, a mennyire a régibb és újabb nyelvben való használatukat ismerjük, az *irál* és *innál* jóval ritkábbak, mintsem *ittál* és *iggál*; e szerint kérdés: hogy követhették e gyakoribb formák azon ritkábbak példáját? A másik baj az, hogy ha már követték, miért követték volna csupán csak az egyesszám második személyében, s miért nem a többiben is? Mert akkor az *ittám, iggám* helyett is mindenesetre azt vártuk: *ittám, iggám* [illegible] *irám, innám!*

Digitized by Google

alakja maradt fenn. Ilyen eset a latin igeragozásban, hogy *legimini* épen csak a többes második személyben maradt fenn, holott eredetileg a szenvedő participiumnak többes száma (= görög λεγόμενοι), tehát valaha ilyen ragozásnak kellett létezni: *legimini sumus*, *legimini estis*, *legimini sunt*. Így tehetjük fel, hogy a *lészek*, *léssz*, *lészen* mellett azt is mondták valaha: **irszok*, *irsz*, **irszon*. Ennek lehetőségét meg kell engednünk, más magyarázatot pedig, ennél valószínűbbet, még nem tudunk.*

Nyelvemlékeinkben ez alakra nézve, kevés eltérést s így kevés felvilágosítást is találunk.

Néhol kettős *ssz*-el van írva s ez megerősíti a *léssz*, *tésszfélékkel* való rokonságot. Pl.

élendessze: an sis usurus Forró: Curt. 339. *jövendeszsz*, Révai 1778-ban (Bánóczi: Révai 168); *beszélleszsz* Dug: Szerecs. 162. mit *mondassz* erre? Kaz: Levelez. II:120. *jelentessz* Földi u. o. „bárha vitéz, nem *síklassz* el s készlelni te nem fogsz" Kölcsey: Ilias.

Sőt Baróti Szabó D. szerint helyesen *szóllassz*, *mondassz* ejtendő, s az utolsó szótag a versben hosszúnak veendő.

A *mondasz*, *kérdesz*-féle magánhangzós alakok mellé a Gömöry codexben néhány olyant is találunk, melyben egy tővégi mássalhangzó után is megvan e magánhangzó *ylez*, vagyis *ilesz* ‚ülsz' 52. *terez*, vagyis *téresz* 57. és *elez*, azaz *élesz* 323.

Némelykor egyáltalán nincsen ragja a második személynek. Így mindenekelőtt a *vagy* és *mégy* igéknek, melyeket ragtalanságuk különböztet meg az első személytől. A *vagy* sehol sem kerül elő személyraggal, de *mégy* mellett *mégysz*, *mész* és *mënsz* is használatos (ill. *mégysz* helyett *mécz*, *mícz*, pl. *kimícz* Debreczenben Nyr. XXI:570. *mensz* Pétsi 74b. Őrségben Nyr. VII:420. 467. a csángóknál III:52).

Nincs továbbá személyrag az iktelen igék imperativusában: *szólj*, *mondj*, *menj*, *láj*, *vij* (mint az osztják, finn és mordvin nyelvben s az indg. nyelvekben sem); v. ö. *szóljak*, *menjek*, *víjak*. De egy két codexben teljesebb alakokat is találunk:

* Kulcsár Endre legújabban úgy véli, hogy az *-sz* rag az enklitikus *-sza*, *-sze* indulatszóból lett. Ez azonban leginkább a felszólító alakok mellett szerepel (*addsza*, *monddsza*), holott az *-sz* rag csak a jelentő módban található.

Digitized by Google

zolyw loquere EhrC. 9. (kétszer), *mongyw* 11. *valya* habeas 49. *menye* vadas, eas 56. 137. 147. *hye* engemet: invoca me KeszthC. 148. *vye* meg engem vyokal: expugna impugnantes me 79. = KulcsC. 79. fel *terye* magassagra: in altum regredere KeszthC. 10. = KulcsC. 10. *itelye* wram engemeth: judica me KulcsC. 10. *akarya?* LobC. 42.

Azt kell hinnünk, hogy ezek a *szóljál, ítéljél*, illetőleg — a hogy eredetileg ejtették — **szóljal, ítéljél* alakok rövidítései.

A harmadik személy ragjai: **-n, -ik.**

Az egyes szám harmadik személyének a legtöbb (iktelen) igealakban nincsen semmi ragja, — mint nincs a vogulban, osztjákban, lappban, mordvinban (s részben a zürjén, votják és cseremisz nyelvben sem). Ilyenkor a többi személytől a ragtalanság különbözteti meg a harmadikat, valamint az imperativusban a második személyt, mint a melyeknek leggyakoribb a használatuk.

De az imperativus harmadik személyének mindig van ragja, még pedig (az iktelen igéknél) *-n*, pl. *oggun* vagyis *adjun* ‚adjon', *iorgossun* ‚irgalmazzon', *kegiggen* vagyis *kegyidjen* ‚kegyelmezzen' HB. — Nevezetes, mennyire találkozik ezzel a finn imperativus és optativus személyragja: *anta-koo-n* és *anta-kaa-n* adjon, *elä-köö-n* és *elä-ää-n* éljen. Némely dialectusban, nevezetesen a Kalevaláéban előfordul ez a teljesebb forma: *anta-kaha-usa, kuol-kaha-usa* ‚haljon meg'. Ebből — a mordvin s más ugor nyelvek tanusága szerint — csak *-sa* a tulajdonképi harmadik személyrag, s így az *-n* valami járulék névmási elem. Innen joggal következtethetni, hogy a magyar imperativus végéről is elveszett az igazi személyrag, s csak a járulék elem maradt meg (melylyel egyébiránt még többször fognak találkozni) s itt ez vette át a harmadik személy functióját.

Vannak igéink, melyek ezt a ragot nemcsak az imperativusban, hanem az indicativusban is feltüntetik. Ilyenek:

a) *lészén, tészén, részén* (vagy *lëszën* stb.), *hiszén, riszén* (v. ö. imperativus *léggyen* v. *lëggën* stb.) — ezek általánosan ismeretesek, ámbár a mai élőbeszédben már igen ritkák (Debreczenben maiglan hallani a *teszen, veszen, hiszen* igéknek ezt az alakját a rövidebb *tesz, vesz, hisz* mellett, hasonlókép Göcsejben, Budenz-Album 165, s tán másutt is).

Digitized by Google

b) *ëszën, iszon* — pl. *ezen* BécsiC. 263. (Komjáthi, Pesti G. Káldy és Lépes munkáiból idézi Révai Gramm. 862.) „a mit kívánsz, iszik, *észen*“ Gvad: FNót. 4. kiad. 81. (rímben); Debreczenben ma is mondják: *nem eszen meg* t. i. téged; — *iszon* Komj: SzPál. Corinth. II. lev. XI. fej.

c) *vonszon, metszën, aloszon, fekszën* elavult alakok; — *vonszon* a régi nyelvben mindig így a mai *vonz* és *von* helyén (l. NySz. és alább a praesensképzést), így még Faludinál NE². 20. — *metszën* scindit Révai: Gramm. 174. — *aloszon, elaloszon* BécsiC. 6. MünchC. — *fekszën* jacet BécsiC. 64. EhrC. 156. stb.

d) *vagyon* és *van, nincsen, sincsen; mégyën* v. *mëgyën, mëngyën* v. *mënën* v. *mén* stb. és *jön*; — *vagyon* régi irodalmunkban s Erdélyben ma is közönséges, de még az egytagú *van* is megőrizte az *-n* ragot (v. ö. *vanné* nékem? Franczia Grammatika 1763. 13); — *nincsen, sincsen* ma is közkeletűek (figyelemre méltó bennök a nyilt *e*), de *nincs* és *sincs* sokkal használatosabbak; — *mégyen, mëgyën* helyett *mënën* a csángóknál járatos, Nyr. III:564. V:47. 268. 374—5.; az összevont *mén* mellett még a ragtalan *mëgy* is közönséges; — *jön, gyön, gyün* e h. *jő* nem kerül elő a XVII. századnál előbb, pl. *jůn* Hall: HHist. III:100 *jön* LevT. II:289. s azért azt hihetnők, hogy párjának, a *mén* igének példájára vette fel az *n*-et (hosszú hangzóval van közölve Őrségből: *győn* Nyr. II:133. III:179); — „nem *győ* kö?“ Tolna m. Nyr. XVIII:334.

e) a nyugati nyelvjárásterületen, továbbá a Dunántúlnak s az Alföldnek déli részén még a következő *r*-tövű igéknek használják *n*-es harmadik személyét: *hón, szín, rín* (v. *rén* és *sén* ‚si, sivít‘, *bén* ‚bőg, ordít‘). — *lőn, szőn, nyőn* ‚nyű, elnyű‘ (és *nő* helyett is *nyőn*), *fön, — fün*. Példák:

rén már Balassi Bálintnál Költ. 3. — *sén-rén* Göcsej Nyr. XIII:257 (v. ö. *sékonyál* u. o.); *bén* a tehén, Őrség VII:420. *rén* u. o. II:420 *hín, szín, rín* a Balaton zalai partján; *hín* Somogy ész. részén VI:368 Tolnában V:43. *rín* és *bén* Baján III:20. *rín, rin* Szegeden II:85. IV:137

lön, szön, nyön (lent nyön) és *fön* (és *föl*) Őrség Nyr. VII:420 *lün, szün* a Balaton zalai partján: *lün* Somogy m. *nyün* (és *nyül nyü*) ‚nő‘ Vilnye, Somogy m. *lön* Baranya VI:474. *fön* Baja III:20 *lön* Nagy-Kőrös:

fön Kassai: Szókönyv I:53. *fun* Baja Nyr. III:20.

Végre szintén *-n* ragja van néhány *sz*-es *r*-tő (*lësz*, tő *lër-*) multjának:

lön, tön, rön — ezek a mai irodalmi nyelvben is közönségesek;

Digitized by Google

hün, vün azaz hive, vive — újabb költőknél már csak ritkán található archaizmusok;

ön a. m. evék — csak régi nyelvemlékeinkben.

(Ezekre nézve a pontosabb adatokat alább, a mult idő tárgyalásában idézzük.)

Hátra van még a harmadik személy ragjai közül az *-ik*, melyről az ikes igék vették nevöket.

Ennek régiesebb *-ék* alakját is kimutathatjuk; v. ö. *elnugozec* BécsiC. 228. 250. *megharagozec* 259. *alozek* DöbrC. 205. — *mondatec* DebrC. 579. 581. 582. s a NagyszC. megfelelő helyein is: 254. 255. 256. *aleytatec* DebrC. 583. = NagyszC. 257. (de *ertetic* DebrC. 583. *inčölködic* 579. = NagyszC. 253. stb.) *kesek*, azaz *késék* ‚késik' 1547. LevT. I:39. *fekszéc* SzVer: Bar. 6.

De még ma is igy ejtik némely vidéken, pl. *aluszék* a székelyeknél Nyr. VIII:461. (v. ö. az *is* kötőszónak *és* alakját, mely szintén a székelység némely vidékén divik); *meg-urhadék (?)*: úrhodik, úrrá lesz, Baranya, VIII:426.

Az imperativusban általánosan megmaradt az *-ék* alak: *dolgozzék, egyék, igyék*. Az *i*-ző nyelvemlékekben s nyelvjárásokban természetesen *-ik*: *dolgozzík, aludjík* stb. (Különös megkülönböztetést látunk a következőkben: *eğec, iğic* VitkC. 38. *egeek, yğyk* DöbrC. 314. olvasd: *egyék, igyík*.)

A perfectumban az ikes igéknek sines személyragjok: *dolgozott, evett, ivott*.

Az elbeszélő alakban s a föltétes módban az *-ik*, illetőleg ennek régi *-ék* alakja az időtő és módtő *á, é* hangjával állandó *-ék* szóvéggé olvadt össze: *evék, alurék, ennék, alunnék* e h. **evé-ék alurá-ék, *enné-ék alunná-ék*.

Az elbeszélő alak összevonása régebben történt, mert pl. a HB.-ben már összevont alakban olvassuk, míg a feltétes mód ugyanott még összevonatlan: *evec, horoguvec*, de *eneye*, — olv. *ëvék, horoguvék, ënnél*: alkalmasint még hosszú *í*-vel, *í*-ző kiejtéssel, e h. **ënnéík*. — A HBeszédével egyező alakokat olvasunk a Weszprémy codexben: *hozattatneik* 14. *fogattatneik* 74. *veritőzneik* 60. *ölettetneik* 10. — Ezekkel egy fokon álló elbeszélő alakot (mely tehát a HB.-énél is teljesebb) találunk a LányiC.-ben *enckelteteyk* 39. l., de az *ey* diphthongust is jelölhet.

Azonban a feltételezett **enníík* alakot is megtaláljuk, csakhogy a két *í* közt *j* hangkapcsesal: *enníjík*. Ez közönséges alak

Digitized by Google

a codexekben, de gyakran olvassuk későbbi íróknál is, egész a XVII. század közepéig. S az az érdekes, hogy a mélyhanguak is *-néjék*-re végződnek e h. *-nájék* (könnyen érthető assimilatióval). Példák:

haragodneyeek FestC. 74. *foganneiek* conciperetur DöbrC. 278. *telneyeek* WinklC. 162. *enneyeek, vadoltathneyeek* 180. *fezeitetneieek* 189. *bantatneiek* WeszpC. 86. (ebben a codexben rendszerint *-neik*); *kerdetneyek* VirgC. 121. *fogattathneyek* PozsC. 20. *tarthatneyek* LevT. I:278. — *meg mutattatneiek:* appareat Ozoray: Christ. 75. *aldozneiek* Mel: SzJán. 83. *kenzatnéiéc* Helt: Bibl. IV:88. *illeneiec* Tel: Evang. I:133. *származnéjék* II:282. *bizhatneięc* II:562. *eltőretnéjék* II:968. *gondolkodnéiec* Kár: Bibl. I:480. — *menyegzősködnéjék* Pázm: Öt lev. 189. *alunnéiéc* Zvon: Post. I:336. *vgranéiek* Zvon: Pázm. 65. *esneiek* Lép: PTük. I:295.

A göcseji nyelvjárásban még mai nap is járatosak az összevonatlan alakok, s a mi még nevezetesebb, a mélyhangú igékben a módképző magánhangzója mélyhangú: *enneik, ennejik; dógoznaik, laknaik, hiznaik* Budenz-Album 167.

A mi már most az *-ik* személyragnak eredetét illeti, ennek a többi személyragokkal való összehasonlítása alapján Budenz a következő véleményhez jutott (Jegyzetek 64. §.):

„A tulajdonképi személymutató itt nyilván az *i*-ben foglaltatik, mely $-j_8$, j_8 helyett való, vagyis a harmadik birtokos rag *-ja, -je*-vel egyező. E szerint $-ik = j_8$, j_8 + nyomatékosító *-k*, v. ö. vogK. *tak (tark)* ő maga [mely névmásnak elemeivel az előbbiekét Budenz azonosaknak tekinti]. pl. *válik* ebből: $*válo j_8 k$, **válojk, válék, válík*". [Az utóbbi két közvető alakot fent csakugyan megtaláltuk].

Többes első személy: **-nk** és **-unk, -ünk.**

Puszta *-nk* a személyrag ebben a két formában: *irá-nk, irná-nk:* ellenben *-unk, -ünk*-öt érzünk személyragnak ebben a négy igealakban: *irunk, irtunk, irandunk, irjunk: kérünk, kértünk, kérendünk, kérjünk.*

Az utóbbiakat még a XVI. század elején is jobbára nyiltabb hangzóval ejtették: *ironk, kérénk, győzönk.* Pl. *chodalonk* LobkC. 176. *zabadultonk* 263. *gőttőnk* 27. *kerenc* 235. *tettenc* 195. *legenc* 235. *ebtőnk* 178. Többnyire így olvassuk ezeket a codexekben, noha egyesekben már vegyest *-onk, -önk* és *-unk,*

Digitized by Google

ünk van, pl. a Krisztina-legendában (*-onk, -önk* és *-unk, wnk*). némelyekben pedig már rendszerint *-unk, -ünk*, így nevezetesen az Érdy codexben (*-wnk* és *-ewnk* v. *ünk*).

Egyes iróknál a XVI. század közepén, sőt végén is a nyiltabb hangalakkal találkozunk; pl. „mi *tőlenk* semit nem *mondonk*“ Ozoray: Christ. 21. *haljonk, legyönk, öltözzönk* stb. Komj. (id. Széchy: Pann. én. 72.), *félönk, okoskodonk* stb. Pesti meséiben (id. u. o. 73.) „olai fa ágakat-is *tőrdelli nk, hintsőnc* es *vigiőnc* eleibe“ Kulcs: Evang. 14. *élliőnc* u. o. 28.

Sőt a nyugati és északnyugati nyelvjárásterületeken maig is fenmaradtak ezek a formák: *tudonk, szürönk* Göcsej, Őrség, Hetés; *vetönk, vészönk, vesztättönk* stb. (de egyszersmind *adunk, látunk*) Göcsejben Balassa adatai szerint, Nyelvj. (v. ö. még Budenz-Album 165); „*hosztonk, szettönk* (palóczizmus)“ Eger, Nyr. XVIII:19. — A palóczok ezt az *o, ö* hangot meg is nyujtják, részben diphthongizálják, s azonfelül a ragvégi *k*-t, részben pedig az *n*-t elhagyják:

aukottónk Nyr. VI:467, *mönönk, möntönk, eértönk, szaátónk, igyaónk* u. o. 517. 518. *tötönk* töltünk, *nézt°ónk, ugr°ónk, jár°ónk* stb. Bartha: Palóc Nyelvj. — „*kimenően* vadásznyi“ Pintér: Népm. 69. „*gyereőn* országot-világot toróbányi“ u. o. „hárman *vagyaőn* ebbe ja várba“ 72. — *meneőnk* divik Gömörben, *menő°* Nógrádban; Borsodban pedig három alak: *menönk, menő°*, és *menők* (a felt. mód *menne°*).

A magánhangzónak megnyujtását néha régibb forrásokban is megtaláljuk: *fethamoonk* FestC. 42. *fohazkodoonk* u. o. 139. *maradánk, várúnk, nyálánk, akasztalúnk* Pázm: Préd. *esűnk, visélünk* Káldy.

Az *-nk* ragnak a magyar nyelvtörténetben elérhető legrégibb formája az a *-mak*, melyet a HB.-ből ismerünk: *cimaggomuc, vogmuc*, olvasd: *cimádjomak, vogymak*. Ezeket már a HB. korában így is ejtették: **cimádjomk, *vogymk* (v. ö. egymás mellett a HB.-ben *isemuc* és *uromc*), s ebből lett utóbb *imádjonk* és *imádjunk*.

Ezen magyar *-mák, -mk*-hoz leghasonlóbb ragot a finmarki lapp mult időben találunk: *-mek*, pl. *loqai-mek* olvasá-nk; az erza-mordvinban *-mak, -mek* van, pl. *kuldanok* meghalunk, *kulimk* meghalánk.

A *-mak* ragnak *-m* eleme nagyon lényeges, mert ez fejezi

Digitized by Google

ki az első személyt (úgy mint az egyesben: *alszom, eszem*), míg a *-k* a többes jele, melyet a második s harmadik személyben is látunk: *-tok*, *-nak*.

Azonban az *m* hang, ha két magánhangzó között állt, szabályszerüen *v*-re vált a magyarban (pl. *név, szív* stb.), a minthogy a tárgyas *-juk* személyragot csakugyan **-jovuk*-ból magyarázhatjuk (ered. **-jo-muk*). — A tárgyatlan *-muk* előtt tehát ép úgy kell valaminek lappangani, mint az egyesszámi *-m* előtt (l. fent). Ez a lappangó elem pedig alkalmasint az az *n* volt, melyet már az egyes harmadik személyben láttunk. E mellett szól az erzamordvin *-nok*, *-nek* is. E szerint a többes első személyragnak ugor alakja *-n-mǯk* volt, s pl. a finn *-mme* is **nmek*-ből rövidült.

Többes második személy: **-tok, -tëk, -tök.**

Ez minden igeidőben és módban egyformán hangzik: *-tok*, *-tëk*, *-tök* (az északkeleti és királyhágóntúli területen *-tok*, *-tek*, *-tök*, az alföldin s a keresztúri székelységben csak *-tok*, *-tök*).

A HB. korában úgy látszik *-tuk*, *-tük*-nek hangzott (v. ö. *latiatuc, keussatuc*) az első személybeli *-muk*, *-mük*-kel szemben.

Leghasonlóbb alakokat a lappban és osztjákban találunk: a finmarki lappban *-dek* (megint csak a multban), pl. *loχai-dek* olvasá-tok; s a Szurgut-melléki osztjákban *-deχ*, pl. *menledeχ* mëntëk.

A *-tok* ragnak *-k* eleme a többest, *-t* eleme pedig a második személyt jelöli. Emez azonos az egyes-számbeli ugor *d*-vel, melyből a magyarban *l* lett. Hogy a többesszámban nem változott *l*-re, azért történt, mert — mint a többes első személyben — a tulajdonképi személyragot az *-n* járulékrag előzte meg, tehát a többes második személyragnak ugor alakja *-n-dǯk* vagy *-n-tǯk* volt (s így a finn *-tte* is **-n-tek*-ből lett, mint az első személy *-mme* **-nmek*-ből).

Többes harmadik személy: **-nak, -nek.**

Eltérő kiejtés nem igen akad; csak a nyugati nyelvjárásterületen ejtik *á* után *o*-val: *látnok, járnok*; a csángók pedig „*ö*-hangzós tövek után" *ö*-vel: *jönnök, törnök*. Nyr. IX:482. — A HB.-ben így olvassuk: *cimaggonoc* = *cimádjonok*.

Digitized by Google

A perfectumban ma azt mondjuk: *vártak, kértek;* de codexeink irói ezt is többnyire így ejtették még: *vártanak, kértenek*, régibb nyomtatványainkban is elég közönséges (pl. Komáromi Csipkés bibliájában rendesen így), sőt itt-ott még ma is hallható (v. ö. Jankó: Torda, Toroczkó 290). Itt az a kérdés, hogy a kettő közül melyik az eredetibb forma; ez azonban kapcsolatban van a perfectum eredete kérdésével, s azért evvel együtt fogjuk tárgyalni.

Göcsejben *nincsenek* és *sincsenek* helyett azt mondják: *nincsek, sincsek;* ez a mellékalak talán az egyes számban váltakozó *nincsen, sincsen* és *nincs, sincs* analógiájára keletkezett (v. ö. Budenz-Album 165).

A *-nak, -nek* ragnak *k*-ja nyilván a többes jele (mint az első személy *-nk*-jában s a második személy *-tok*-jában). Az *n* nyilván ugyanaz az elem, melyet már az egyes szám harmadik személyében láttunk (*irjon, leszen, lőn*), továbbá a többesszám két első személyében (**-n-muk, *n-tuk*).

E szerint hiányzik még a harmadik személynek tulajdonképi ragja. Ez kétségkívül ott foglalt helyet, a hol az első s második személy ragja vagyis az *-n* és a *-k* között. Feltehetjük tehát, hogy a mai *-nak, -nek* valaha **-nnak, -nnek* volt, s kettős *n*-jébe volt beleolvadva a tulajdonképi harmadik személyrag (melynek hangalakját biztosan még nem állapíthatjuk meg): **-n'ak, -n'ek.*

(A rokon nyelvekben ezen alakhoz egészen hasonlót nem találunk; *n* hangjuknál fogva még leginkább ide vágnak a lapp *ecien* v. *ecin* ‚keresének' és a zürjén *setasni* v. *setöni* ‚adnak'.)

B) *A tárgyas személyragok.*

a) Második személyű tárgy.

A mi rendes tárgyas ragozásunk harmadik személyű tárgyra mutat: *irom* őt, *irod* őt, *irja* őt (v. őket, azt stb.). Az egy *irlak* (*irtalak, irjalak* stb.) alak nem mutat harmadik személyre, hanem másodikra: irlak téged v. titeket, benneteket: *megelegeythlech* reficiam vos NémGl. 359.

Vannak nyelvek, melyekben sokkal teljesebb a tárgyas ragozás rendszere, mint a miénkben. Így pl. nem-rokon nyelvek

Digitized by Google

közül a héberben, rokon nyelvek közül a mordvinban. Ime egy-két mordvin példa: *sodasak* tudod (őt), *sodasamak* tudsz engem; *sodasa* tudom (őt), *sodatä* tudlak (téged), *sodatansa* ő tud téged, s külön többes számú tárgyra: *sodatädäz* én tudlak titeket, *sodasajnä* én tudom őket stb. stb.

A magyar *tudlak, kérlek* egyes és többes számú tárgyra egyaránt mutat, alanyra pedig mindig első személyűre. Ezt az első személyt a végén levő *-k* jelöli, ép úgy mint a tárgyatlan *tudok, tudjak* alakokban. — A második személyű tárgyat pedig nyilván az *-l* hang mutatja; ez tehát eredetére nézve azonos a második személyű alany *-l* ragjával: *ëszël, irá-l, kérné-l* stb.

b) Harmadik személyű tárgy.

Az első személy ragja: **-m.**

Harmadik személyű tárgyra s első személyű alanyra vonatkoznak ezek az alakok: *irom, irtam, irandom, irám, irnám, irjam.*

Ez az *-m* voltakép csakis az első személyű alany jegye s azonos eredetű a *nyugszom* és *házam*-beli *m*-mel. Ha tehát az *ir-la-k* alakkal egybevetjük az *iro-m* alakot, nem látjuk emebben a tárgyra mutató elemet. A két alaknak analog-voltánál fogva okvetetlen fel kell tennünk, hogy az *irom* alakban is megvolt valaha az igető s az alanyi személyrag között a harmadik személyű tárgyra mutató rag. Ugyanerre a feltevésre indít bennünket másfelől egy hangtörténeti szabály is. Tudjuk ugyanis, hogy szó belsejében az *m* hang a magyarban csak akkor szokott megmaradni, mikor valami mássalhangzó volt előtte, s ez legtöbbször *l* volt, pl. a *szëm, csomó, homlok* szókban. Ennélfogva eleve is arra gondolhatunk, hogy az *irom* is talán **iro-l-m* volt valamikor, s hogy ebben az *l* volt a harmadik személyű tárgy ragja.

Ezt a gondolatot helyesnek vallja a legközelebb álló rokon nyelvek egyike, a vogul. Ott ugyanis a megfelelő igealakban csakugyan együtt találjuk az *-l* és *-m* elemeket: *jęχtilem* a. m. vágom, azaz *vágolm, *äläntlem* ölöm, míg a tárgyatlan alak *-l* nélkül: *jęχtem* a. m. vágok, *äläntem* ‚ölök'. V. ö. még tavdai vog. *älnälem* ‚ölném', de *älnem* ‚ölnék'.*

* Másképp magyarázta Budenz a *tudom* alakot NyK. XXI:199.

Digitized by Google

A második személy ragja: -d.

Láttuk, hogy a második személyű alany ragja az ugor alapnyelvben *-d* volt. Így tehát az *irod (irtad, irná-d* stb.) alakban sem látszik a tárgyra mutató elem. De megint feltehetjük, hogy valaha megvolt, s feltevésünket itt is megerősíti az a hangtörténeti szabály, hogy az ugor *d* hang nyelvünkben akkor szokott változatlan megmaradni, mikor mássalhangzó előzte meg.

S itt is segítségünkre jő a vogul nyelv. A vogulban a tárgyatlan ragozás második személye *jeχten* ‚vágsz', *älänten* ‚ölsz', s itt *-n* a második személyű alany ragja; a tárgyas ragozásban ugyanez a személy *jeχtilen* ‚vágod', *äläntlén* ‚ölöd', tehát itt is *-l* a tárgyra mutató rag, mint fent az első személynél láttuk.

E szerint a magyar *irod* alak valaha ilyenformán hangzott: **irold*.

Az imperativusban néha a második személy *-d* ragja elmarad egyes dialektusokban és nyelvemlékekben.

A palóczok *fogd meg* helyett azt mondják *fog' meg*, tehát elhagyják az imperativus *d*-jét, ha két mássalhangzó közé kerül; sőt tovább menve, még a megmaradó mássalhangzócsoportot is assimilatióval könnyítik: *fom-mëg* (Egerben. Nyr. XVIII:21)

Szintúgy mondja a palócz *öntsd ki* helyett *öncs' ki*, s a *cs*-hangú imperativusoknak ilyen rövidítését már nyelvemlékeinkben is gyakorta tapasztaljuk:

gyoych ffel az hayoot ÉrdyC. 447b. *ereysych megh* en benem az te fyadnak malaztyad GömC. 202. *tisztëts meg* öket MA: Bibl. I:136. ezt *fejts-meg* Hall: HHist. II:288.

A régieknél néha mondat végén is találunk ilyen rövidítést:

te Krisztusodnak orczáját el ne *fordeiż* DöbrC. 211. az közvént ne *gyógíts* KNagysz. 1613. A7. szajadat tiszta vizzel meg *óblíts*: *fűledet*, inyedet meg *tisztíts* ACsere: Enc. 175.

De legkülönösebb, hogy a régiségben ugyanezt a rövidítést gyakran magánhangzó előtt is alkalmazva látjuk:

ne *buchych* [búsíts] az urat vele LevT. I:47. nepedet *teríts* epűlesre Born: Ének. 138. *gyógyts* egybe az népet Kár: Bibl. I:161. meg ne *roncz* az szegént u. o. 616. szorgalmatossággal *megkösérts* az te barátidat u. o. 655. Phoebe *pendöczi* az cytharat, *szendöcz* az lantot VásKer: EpKat. 11. már ne *félts* a másik szemedet Hall: HHist. II:222.

Nem sikerült megállapítanom, vajjon divik-e ez esetben a rövidítés mai nyelvjárásainkban, de azt mondják, Pozsony s Nyitra megyék határán járatos ez a kiejtés: *ne vonds' el* e h. *ne vontsd el*.

Digitized by Google

A harmadik személy ragja: **-ja, -i (-a, -e)**.

A harmadik személytől kezdve egy *-j* elemet látunk tárgyas személyragjainkban: *irja (zocoztia* HB.), *irjuk, irjátok, irják*. Ez a *-j* Budenz nézete szerint annak az *-l*-nek a továbbfejlődése, melyet az első és második személy *-m* és *-d* ragja előtt lappangónak tételez fel: v. ö. pl. hogy *vág-ja* osztjákul a. m. *eutli-le* (vog. *jeχti-tä), vág-juk* vogulul *jeχti-lov* és így tovább. — Ebben csak az a nehézség, hogy alig vannak biztos példáink arra, hogy az eredeti (magyar-előtti) *l* hang nyelvünkben *j*-re vált volna. Hisz akkor a második személy *-l* ragja is *j*-re változott volna (*eszel, eszlek)*. Ezt a nehézséget Munkácsi NyK. XXV:267. úgy hárítja el, hogy a magyar *-j* szerinte a vogul tárgyas praesens *-il* szótagjának felel meg, pl. *rātilēm* verem, *rātilēn* vered. Ebből tulajdonkép csak az *-l* a személyrag, az *-i* pedig praesensképző, mely a tárgyatlan alakokban is megvan (*rāte'im* verek, *rāte'in* versz) s eredetileg *γ*-féle hang volt (v. ö. kondai vog. *roątγém, roątγén*, és Setälä: Tempus und Mod. 68. 71.).

A magyar *-ja* rag mindenesetre többet foglal magában, mint azt a feltételezett *-l*-et, mely a tárgyra mutató rag volt. Eredeti ugor szókban a magyar szóvégi *a* hang *á*-ból v. *â*-ból rövidült, pl. *fa* ≺ **fá* v. **fâ*, v. ö. *fá-t, fá-ra* stb. E szerint *ir-ja* legközelebb e helyett van: **irjá* v. **irjâ*. Ez a **-já* pedig hosszú magánhangzóját alkalmasint az alanyra mutató harmadik személyű rag beolvasztásából nyerte (talán ugyanaz az elem lappang benne, mely Budenz szerint az ikes igék *-ik* ragjának eleme).

A mélyhangú **-já*-nak a magashangú igék harmadik személyében okvetetlen **-jé* felelt meg, tehát **várjá—*kérjé*, s tehát ez utóbbiból kell származtatnunk a mai *kéri* alakot.* A *j* hatása is hozzájárult itt, hogy az *é*-ből *í* legyen s ez az *í* eleinte mindenesetre hosszú volt. A Königsbergi Töredék korában, a mit így irtak: *etety, ymleti*, alkalmasint így ejtették: *étetí, imletí*, hosszú *í*-vel. Sőt az ugyanott előkerülő *furisete* talán így olva-

* Mint tudjuk, mai nyelvjárásaink közül némelyek a mélyhanguakat is *í*-vel ragozzák: *báti, húzi* s a többesben is: *bátik, húzik*. „Igy használja e ragokat két külön vidék, a szegedvidéki nyelvjárás s a duna-drávaközi nyelvjárásvidék, továbbá a zemplén-abaúji és hegyaljai nyelvjárás." Balassa: MNyelvjárások 137.

Digitized by Google

sandó: *fürisztó*, tehát középen áll az eredetibb **fürisztjé* s az utóbbi *fürösztí* között. (Ha így olvasnók: *fürisztye*, azaz *fürisztje*, ebből alig vált volna *fürösztí*, mert a *-je* hangzást megőrizte volna a mélyhangú *-ja* párhuzamossága.)

Hogy az *-i* rag *-é*-ből lett, megerősíti az a körülmény is hogy a többes harmadik személy *-ik* ragja is *-ék*-ből váltnak bizonyul; l. alább.

Az *irandja* és *kérendi* alakok szakasztott olyan fejlődést mutatnak, mint az *irja* s *kéri* formák.

A perfectumban a **várjá* és **kérjé* alakokkal szemben ilyeneket kellene feltételeznünk: **várott-já*, **kérett-jé*; ezekből lett volna a mai *várt-a*, *kért-e* alak *j* nélkül. Magyarázatra szorulna itt az, hogy a *tj* hangcsoportból, mely különben egészen másképp szokott fejlődni (v. ö. a praesensben *tartja—tartya*, s az imperativusban **tartja—tartsa*), hogy veszhetett el a perfectumban nyom nélkül a *j* elem?

Az imperativusban ilyen régi alakokat lehet feltételeznünk: **vár-j$_g$-já*, **kér-j$_g$-jé*; ezekből **várjá*, *kérjé* s végre *várja* és *kérje* lett. Itt könnyen érthető a tárgyi *-j* eltünése, illetőleg a két szomszéd *j*-nek egybe való összeolvasztása.

A föltétes mód *irná*, *kérné* alakjában ma nincs tárgyra mutató személyrag. Minthogy azonban pusztán a mód-tőt tüntetik fel (v. ö. *irná-l*, *kérné-l*; *irná-nk*, *kérné-nk* stb.), már a priori feltételezhetnők, hogy valaha így hangzottak: *irnája*, *kérnéje*. S ezeket a teljesebb formákat csakugyan számtalanszor olvashatjuk nyelvemlékeinkben (egész a XVII. század második feléig):

mykoron ez jelenetevt *megmondanaya* MargL. 45. *indethatnaya* SándC. 7. *haborgatnaia* DebrC. 120. *magiorasznaia* 157. *esmernecie* LobkC. 209. *kernecie* 175. *mondanaia* 28. *bírnaya* 185. (*hyrdetnye* 21. *yntenie* 175. stb. *kerdeznüie* 236.) *kerncie* 203. *ingerlenécie* Helt: UT. Bb. *hínaya* Mel: SzJán. 84. *ennécie* Kár: Bibl. I:188. *küldenécie* 479. *jegyzenéje* Pós: Igazs. II:365. *ingerlenecie*, *el merzenecie*, *el bocsatanáia* Lép: PTük. I:320. a hová fejét *hajtanája* Hall: HHist. II:127. (bibliai idézetben); — *tennie* RMK. II:322. (v. ö. u. o. *mellíek* e h. *mellékek*).

E régi teljes s a mai rövidült alak közt mintegy átmenetet mutatnak az ilyen formák: *tenney* DomC. 238., *kyldeney* LevT. I:70. De ezek ritkán találhatók, s azért inkább hihető, hogy az *irnája* alakot közvetetlen az *irná* alak váltotta fel. Az utóbbit egyébiránt már codexeinkben megtaláljuk amazok mellett:

Digitized by Google

vettne, azaz *vetné* EhrC. 26. *meg maslanaa* ÉrdyC. 81b. „*meg erzeneye es meg esmerne*“ VirgC. 76. „hogy *útet meg szentelneie* es meg *tiztoytana*“ Bat·KTud. 11. „*siratná* és *kesergenéje*“ MA: Bibl. I:19. „ki nem *mondhatna*, sem meg nem *magyarazhatnáia*“ Lép: PTük. III:244.

Viszont a göcseji nyelvjárásban maiglan megtaláljuk a teljes formát: „ujjamat nagyon elvágtam, piros vérem folyt eléje, bár a rózsám *bekötnéje*“ Göcseji Népdalok 21. és u. o. 74. *mëgënneje* (rövid *e*-vel), *mëkfódoznája* Balassa: Nyelvj. 37.

A feltétes mód *várná, kérné* alakjához hasonlít az elbeszélő mult *várá, kéré* formája, mert ebből is hiányzik a *-ja, (-je)* személyrag. Ennek feltételezendő régibb **várája, kéréje* alakját nem is találjuk már codexeinkben, tehát ez az időalak már előbb elrövidült, mint a feltétes mód. (Közvető alak lehet a **küldéje* és *küldé* közt: *kuldei* egy 1597.-i levélben Vasárn. Ujs. X:127.)

Csak a Halotti Beszédben találunk teljesebb formákat, még pedig ilyeneket: *hadlaua, terumteve, feledeve, veteve*, s másfelől *tilutoa* és *mundoa*. Tekintve „a HB. nyelvjárásának azon sajátságát, hogy hajlandó hiatust támasztani (v. ö. *halalaal* e h. *halálával*) és hajlandó a támasztott hiatust megint betölteni (v. ö. *kegilmehel* ebből: *këgyilmérel, këgyilméel*)“, elfogadható volna az a nézet, hogy „a *hadláva, feledére*-félék eredetibb **hadlája, feledéje*-félékből fejlődtek“ közvető **hadlóa, feledée* fokon által (Szinnyei, Nyr. XVII:196). De nagy bökkenők — mint Zolnai is megjegyzi, (Nyelveml. 58) — a HB. *mundoa, tilutoa* alakjai, melyekben az *ó áv*-ból fejlettnek látszik (v. ö. u. o. *hazóá* e h. *házává*); már pedig „a mélyhangú *áva* végzet, ha a *v* újabbszerű fejlemény, alig vonódott volna össze *óa*-ra“. A dolgot tehát nyilt kérdésnek kell hagynunk.

A többes első személy ragja: **-juk, jük.**

Az *ír-juk, kér-jük* alak példája a HB.-ben *tumetive*, a Königsbergi Töredékben: *tudyuc, latiuc, tudhótiuc, esmeriuc*, egy 1370 körüli nyelvemlékben *gyguk* vagyis *iszjuk*.

Codexekben s más nyelvemlékekben (a XVII. századig) a *-juk, -jük* helyett nyiltabbhangú *-jok, -jök, -jök* alakokat is találunk. *olaassoc* GuaryC. *tajájoc* NádC. *akarjok* LobkC. 23. *szeretjök* 67. *keressöc* DebrC. 333. *megnezöc* 340. (de *imadiuk* 333.) *hallyok* ÉrdyC. 505b. *hagyok* u. o. 142b. *hybettyek* 512b. *hyok* KulesC. 181. *ucheťök*

Digitized by Google

TihC. 9. *várioc* Zvon: Post. I:39. „*tudgyoc, hiszszőc* es azt *tanittyoc*“ EsztT: IgAny. 182. 322.

(a perfectumban és imperativusban: *megh ysmertek:* cognovimus JordC. 647. *hallottok hírtet* 726. *yzennyek* ezt ÉrdyC. 548. *veegyek* 657. *vessők* 662. *hallottok* 659. *elhattok* LobkC. 58. *veztőttőc* u. o. *keressőc* meg DebrC. 329. *zeresők* TihC. 6. *hallottoc* EsztT: IgAny. 322.)

Maiglan „csak egy kis vidék őrízte meg a régibb *o, e, ö* hangzót, és pedig az őrségi, hetési, göcseji és zalai nyelvjárás: *tugygyok, várjok, kinyőttök*“ (Balassa: Nyelvj. 137);

„*láttyok, szokjok, keressëk; kerestëk, kinyőjjök*, de így is: *irtuk, láttuk*“ (Göcsejben, u. o. 37). V. ö. még: *lestëk, lessëk* ‚lestük, lessük‘ Göcs. MNyszet. II:408. 407. *porvállok* ‚próbáljuk‘, *huzogattok* ‚huzogattuk‘ Örs. Nyr. II:176. *tudjok* Dobronak, u. o. 235.

Néha, bár ritkán, hosszú magánhangzót találunk e ragban: *lassûc,* ‚lássuk‘ MA: Tan. 141., *fogjúk* Gyöngy: KJ. 67., *igyúk meg* Csúzi: Síp. 292.

Lehet, hogy az *u, o* és *ú* hangú formáknak közös elődje egy *ou*-diphthongussal való forma volt: **ir-jouk*, s hogy ez — tovább menve — **irjovuk*, **irjomuk* alakokból fejlődött. Ez utóbbiban *-jo* a harmadik személyű tárgyra, *-muk* az első személyű alanyra mutatott (v. ö. a tárgyatlan *-nk* ragról mondottakat). A **jo-muk*-ból az *m*-nek szabályszerű *v*-re változásával lett **jovuk*, s ebből magyarázódnak a tényleg meglevő újabb ragalakok: *-jok, -juk, -úk.*

Sajátságos újabb fejlődést látunk a mai palócz kiejtésben.* A palóczok azt mondják *ütyük, vetyük, engegyük, agyuk, nevelyük*, e h. *ütjük*, ill. *üttyük* stb. (Losoncz, Karancs vid. stb.) Azt lehetne gondolni, hogy ez az egyszerűsítés a magashangú igékből indult ki, s hogy ezek a többi alakok analógiáját követték, a melyek palóczosan így hangzanak: *ütyi, ütyitëk, ütyik; nevelyi, nevelyitëk, nevelyik* stb.

Hasonlókép mondják a palóczok: *ásuk, keresük* e h. *ássuk, keressük* Szvor. Nytan 30. §. jegyz. továbbá *ëszük, viszük, hozuk, huzuk*, Karancs vid., Losoncz stb. — Itt is a *keresi, keresitëk, keresik* alakok hatásában kereshetjük a magyarázatot.

Minthogy azonban az *ëszük, hozuk*-félékben, de még az *ütyük, kéretyük, huzogatyuk, vasalyuk*-félékben is pusztán az *-uk, -ük* látszott személyragnak, s minthogy ezek az igék, illetőleg

* Balassa nem említi a Nyelvjárásokról szóló munkájában.

Digitized by Google

Példák a teljes alakra:

„*megh fokdossaiok* (*megfogdosájok*) es theruent thenk (ténk, tevénk) reayok... az lovakat *meg adayok* az zegen nepnek“ LevT. I:316. „eddig rőuideden meg *erteiűc*“ Zvon: PázmP. 65. (talán sajtóhiba e h. *ertetűc?*“)

Ép oly ritka a hasonult forma (*-ájok* h. *-ójok*, mint *-nájok* h. *-nójok*); „menyg (mennyiig, azaz a meddig) nekwnk len (lén, lőn), addyg reayok *oztoyok*“ LevT. I.248.

Már a codexekben általános az összevont alak:

halgatoc, foghatoc, kerdőc, vagyis *hallgatók, foghatók, kérdők* BécsiC. *fogadook* the yrgalmassagodat: suscepimus KulcsC. 116. *elveevők* orzagath, *elveztők* őket JordC. 205. stb.

S itt is előkerül a feltétes módbeli *-nák, -nők*-höz hasonló *-ák, -ők* mellékalak:

halluc Born: Préd. 17. *monduc* 452. *le vagúc* őtet: percussimus Kár: Bibl. I:159. *megverűc* őtet MA: Bibl. I:159.

Mai napság a népnyelv — mint tudjuk — már nem használja az irodalmi *irnók* és *irók* formát, hanem a tárgyatlan *irnánk* (és *iránk? irtunk*) alakkal helyettesíti. Amazok csak a székely és csángó nyelvjárásokban divatoznak (v. ö. MNyszet. VI:235. NépkGy. I:279); pl. „mü *kikérök* [így?] a pálinkát, de még nem is *iránk*“ Nyr. V:519.

De az *iránk* és *irnánk* alakoknak tárgyasok gyanánt való használata már a XVI. század közepe előtt előfordul s a későbbi irodalomban is számtalanszor. Például:

„az kmed leveleit hogy *el olvasánk*, így irtuk ezt knek“ 1545. LevT. I:30. „az törököket igen *megresszőlénk*“ u. o. 103. „ezeket *szólanc* . . .“ Born: Préd. 252. azt *végezénk* 1608. RMNy. III:125. „hogy fáradságunk ne *szánnánk*“ u. o. „hogy a követet *elvesztenénk*“ Hall: HHist. I:63.

A többes második személy: **-játok, -itek.**

A többes szám második személye *vár-játok, kér-itek*. E személyragnak utórésze (*-tok, -tek*) a második személyű alanyt jelöli (mint a tárgyatlan *vár-tok, kér-tek* alakban), — az előrész pedig (*-já* és *-i*) a harmadik személyű tárgyra mutat. Feltünő itt a *-já*-nak hosszú magánhangzója, pl. az első szem. *-juk*-kal szemben. Ez az imperativusi *várjátok* analógiájából magyarázható (Szinnyei: Alakmagyarázatok, a Hunfalvy-Albumban), nem

Digitized by Google

csak azért, mert a két paradigmának többi alakja amúgy is hasonlított egymáshoz:

*(várom, várod), várja, várjuk, *várjatok, várják*

(várjam, várjad), várja, várjuk, várjátok, várják;

hanem azért is, mert a második személy a fölszólító módban gyakoribb, mint a jelentőben. Az imperativussal együtt hathatott még rá a föltétes *várnátok* s a mult *várátok* hasonló hangzása. Hogy a paradigmának egyes csoportjai ilyen hatással lehetnek egy másra, annak jeles példáját találjuk a hajdu-dorogi népnyelvben. Ott a tárgyas ragozás második személyét a perfectumban így ejtik: hisz nem *mondtád* nékem; *megirtád* neki? *láttád* stb. Ez pedig csakis úgy magyarázható, hogy a tárgyas alak átvette a tárgyatlan *mondtál, irtál, láttál* alakok hosszú magánhangzóját!

Valamint az egyes számban van néhol a mélyh. *látja* helyett *láti*, úgy mondják — bár úgy látszik ritkábban — a *látjátok* forma helyett is *lát-itok* (mint *kér-itëk*). L. Balassa: Nyelvj. 137.

A beálló cselekvés itt is ép úgy alakúl, mint a folyó cselekvés: *látand-játok, nézend-itëk.*

A perfectumban itt is hiányzik a *j*: *látt-átok.* A magashangú alakban nem *-itëk*, hanem eredetibb hangzással *-ëtëk* a személyraja: *kért-ëtëk, nézt-ëtëk.*

A multban s a feltétes módban az összekerülő két hasonló hangzójú szótag összevonódik: **irá-játok, kéré-jëtëk* (v. **kéré-itëk?*) és **irná-játok, kérné-jëtëk* (v. **kérné-itëk?*) helyett azt mondjuk: *irnátok, kérnëtëk*, úgy, hogy nincs különbség a tárgyas és tárgyatlan alak közt.

Az imperativusban szintén összevonás történt, még pedig itt is az összekerült két *j*-hangú szótag hasonlósága miatt: **irj$_g$-játok, kérj$_g$-jëtëk* helyett *irjátok, kérjëtëk, iggátok, ëggëtëk* stb.

Az őrségi nyelvjárás azt mondja: *vëggitëk, tëggitëk* (Nyr. VII:272). s bizonyára ezt is: *rëttitëk, tëttitëk*, mert e dialektusban a hangsúlytalan *é (i)* helyén mindig *i* van (Balassa: Nyelvj. 34).

A többes harmadik személy: **-ják, -ik.**

A többes szám harmadik személye *vár-ják, kér-ik.* Az *-ik*-nek kimutathatjuk régibb *-ëk* alakját; v. ö. „iziac es *ezec*" BécsiC. 231. *hizekuala* 285. *hizec* MünchC. 182b. *ygenek, kerethek* (izenik, kéretik) 1540. LevT. I:9.

Digitized by Google

Még régebben kétségkívül *-ják, -jék* volt e személy ragja, s ez is úgy volt két elemből összetéve, mint a fentebbiek: az első elem a harmadik személyű tárgyra, a második elem a többes harmadik személyű alanyra mutatott. Eredetileg tehát ilyenformán hangozhatott a többes harmadik személy ragja: *-j$_8$-j$_8$k, j$_8$-j$_8$k.* Az utótag ugyanaz, a mely a megfelelő tárgyatlan személyragnak, a *-nak, -nek* ragnak, az *-n* utáni másik elemét szolgáltatta.

Itt is előfordul *-ják* helyett az *-ik* változat a szegedvidéki s duna-drávaközi, továbbá a zemplén-abauji és hegyaljai nyelvjárásban: *tudik, adik* stb. (Balassa: Nyelvj. 137.)

A beálló cselekvés: *várand-ják, kérend-ik.*

A perfectumban itt is eltünt a *j*, s itt is megmaradt a magashangú ragnak eredetibb *é*-je: *várt-ák, kért-ék.* Eltérő *í, i* hanggal: „lattak es *hyttyk*" azaz látták és *hittík* HorvC. 100. „testeet egyebevue *vittyk*" CornC. 107. *csiptik (csiptík?)* Szatmár m. Nyr. VII:33. A palócz kiejtésben a *k* el is vész; *szégyenlëtteé magokot* Pintér: Népm. 80. *nyergcőtetteé mëg* u. o. (nyergeltették meg); *eőrëtteé eleőlë* u. o. (elvették előle: v. ö. u. o. *allyeé várták* e h. alig várták).

Az imperativusban a két *j* közül itt is csak egy marad meg: **irj$_8$-ják, kérj$_8$-jék* helyett *irják, kérjék* (így a mélyhangnak imperativusa rendszerint nem különbözik az indicativustól, kivéve pl. *igyák—iszszák*). Őrségben *vëgyik* e h. *vëgyék, vëgyík.*

A föltétes módban ugyanaz az összevonás történik, mint a második személyben, vagyis az összekerülő *ná-já, né-jé* szótagokból *ná, né* lesz: *várná-ják, kérné-jék* helyett *várnák, kérnék.* Itt azonban nyelvemlékeink még számtalanszor feltüntetik az eredeti teljes alakot (egész a XVII. századig):

szerzeneiek LobkC. 19. *rihetneyek* 242. stb. (*rinnyek* u. o. 19. *terlthetnyek* 302. *keresnegk* 226. *vennegk* 306., sőt *kerneek, lelhetneek* 226); *judegtanagak* CornC. 405. *enekelneyek* DomC. 198. *merneiek* WeszpC. 16. *fognaiak* 10. *enneyek** ErsC. 8. „*fogadnáják és táplálnáják* őtet" Tel: Evang. II:596. *feddeneiek* u. o. 780. *terhelnéjec* MA: Bibl. I:49. *vinnáják* ‚vinák' Zvon: Post. II:255. *vallanáiák* Göntz: RBab. 117. *tartanaiak es imadnaiak* Lép: PTük. II:32. (Más példák Révai-

* Az *ennék* alak ma tárgyatlan egyes harmadik személy is lehet, de tárgyas többes harmadik személy is. Nyelvemlékeink egy részében mind a kettő egyformán *enneék*. Csak a WeszpC. különbözteti meg, mert ott a tárgyas többes *enneék*, de a tárgyatlan egyes *ennék*! (L. fent az *-ik* személyrag tárgyalásában.)

Digitized by Google

nál Ant. 113—4. és Gramm. 755. Révai azonban téved abban, hogy a személyrag magánhangzóját rövidnek olvassa: *-ná-jak, -né-jek*).

A göcseji dialektus ma is teljesebb formával él, de a személyragot mély- és magashangú tők után egyaránt *-jik*-nek vagy *-ik*-nek ejti: „csak *hoznájik* immán", „ha a liányomat *êrënnejik*, annyirag rénik [rínék], mig vissza nem *annájik*" Budenz-Album 147. Nyr. XIV:214. „*Mondanáik, kérnéik:* ez az alak a legnagyobb kiterjedésben dívik bármely igénél" Göcsejben, Nyr. II:474. *Adnajik* Nyr. XIII:215. Egy félszázaddal ezelőtt ezt a *-jik*-et még *-jék*-nek ejtették Göcsejben (?). Vass Józsefnek 1847-ben készült „Dunántúli Nyelvjárás"-ában ezt olvassuk: „A göcseji tájszólásban az óhajtó mód jelen idejének többes harmadik személye a határozott alakban *-j-ék* raggal ugyanazon idő egyes harmadik személyétől képezettnek látszik, mint: *megtudnájék, megvennéjék;* pl. *megunnájék* a sok várakozást, *meginnájék* a jó bort, *fözavarnájék* az egész házat". (MNyszet. V:140., l. még u. o. 148.).

Megvan ez a teljesebb forma az őrségi nyelvjárásban is; ott is *-nájik, -nejik*-et használnak: „ha aku szám *vënnejik* nekik a bort is *mëginnájik; mëgvárnájik, mëglátnáik, mëgënnejik, mëgvernejik* stb." Nyr. VII:420.

Nyelvemlékeinkben is megtaláljuk ezt az *-ik* alakot, névszerint a WeszpC.-ben: mig egimast *el erneik* 24. *zentőlhetneik* 48. *esmerneik* 64.

De már a XVI. században is használták az összevont formát; pl. „*erezneek*, erteneiek és *tudnak*" VirgC. 52. „hogy *eunék*, innájak emlékezetemre" RMK. II:144. „vaiha azt *mineknec*" Tel: Evang. I:51. *feleitenec* u. o. Előb. „*abrázná*c és mutatnájác" MA: Tan. 372.

Az elbeszélő múltban is *á, é*-vé vannak összevonva az *á-já, é-jé* szótagok: **várá-ják, *kéré-jék* helyett azt mondjuk *várák, kérék*. Ezek közül azonban a teljes formát már régi nyelvemlékeinkben sem találjuk meg; v. ö. az egyes harmadik s a többes első személynél mondottakat.

Tárgyas alakok összezavarása az imperativussal.

Ismeretes hangtani szabály, hogy a *z, sz, s* végű igetők után a tárgyas személyragok *j*-je elvész, illetőleg hasonul a megelőző mássalhangzóhoz. Hajdanában azt mondták:

Digitized by Google

musia Königsb. Tör. *yzywk* 1370 körül Nyr. VII:181. *urożac, ragadożac, zidalmažac* GuaryC. *keressiec* DebrC. 333. *megneziöc* 340. *hyzyek* ‚hiszszük' ÉrdyC. 142b. *hozyaa* ‚hozza' 213. stb. stb.

Ma ellenben azt mondjuk: *mossa, iszszuk, orozzák* stb. Tehát ugyanaz a hangváltozás történt itt, a melylyel az imperativusban is találkozunk, úgy, hogy a nagyszámú *z, sz, s* végű igének tárgyas ragozásában az indicativus négy személyalakja teljesen egyenlő-hangzású az imperativussal:

ind. (*hozom, hozod*), *hozza, hozzuk, hozzátok, hozzák;*
imp. (*hozzam, hozd*), *hozza, hozzuk, hozzátok, hozzák.*

De tudjuk, hogy az imperativusban történt összevonások következtében az a négy személyalak amúgy is egybeesik a jelentő és parancsoló módban (a magashanguaknál azonban csak a többes első személy: *kérjük, nézzük*); pl.

ind. (*várom, várod*), *várja, várjuk, várjátok, várják;*
imp. (*várjam, várd*), *várja, várjuk, várjátok, várják.*

Kivételt csak a *t*-végű igetők tesznek, mert ezeknek imperativusában specialis hangváltozások történtek, továbbá az *sz*-es praesenstők; pl.

ind. *látom, látod, látja, látjuk, látjátok látják:*
imp. *lássam, lásd, lássa, lássuk, lássátok, lássák;*
ind. *iszom, iszod, iszsza, iszszuk, iszszátok iszszák:*
imp. *igyam, idd, igya, igyuk, igyátok, igyák.*

Minthogy tehát a két paradigma annyira hasonlított egymáshoz, nem csoda, hogy sok nyelvjárás ezt a hasonlóságot kiterjesztette a *t*-hangú igékre s az *sz*-es praesenstőkre is, úgy hogy ilyen paradigmák keletkeztek:

ind. *látom, látod* | *lássa, lássuk, lássátok, lássák;*
imp. *lássam, lásd* |
ind. *iszom, iszol* | *igya, igyuk, igyátok, igyák.*
imp. *igyam, idd* |

Különösen a *t*-hangú igéknek ilyen indicativusa van nagyon elterjedve nyelvjárásainkban, úgyannyira, hogy a népszinmű útján már-már behatolnak az irodalomba is az ilyenféle alakok: *nem tudhassuk* stb.

„Leginkább összecsik e két alak [az indicativus az imperativussal] a szegedvidéki és duna-drávaközi nyelvjárásokban, s innen hatott e sajátság a szomszédos Felső-Bácskára [pl. Bajára

Digitized by Google

és vidékére, l. Nyr. XVI:504!], sőt kezd terjedni a *t*-végű igéknél Fehér megyében [és Veszprém megyében] is. Ugyanezt a sajátságot kifejtette az egész székely nyelvjárásterület is.“ (Balassa: Nyelvj. 138.).* A székely beszédnek e sajátságát már Gyarmathi is constatálta Nyelvmesterében II:77. de még régibb forrásból is kimutathatjuk; v. ö. „idegennek semmijét *el nem adhassa*, sem el nem vallhatja“ Székely Oklevéltár II:121.

Néhány dialektusban még az *-ít*-végű igetők *takarítjon*-féle imperativus alakját is átvitték az indicativusba, pl. Tolna megyében Szegszárdon: „ha 12-bű évészünk 24-et, a nevit is *mëgmásítja*, mëg az árát is *mëgjavítja*, mi a?“ Nyr. XIX:92. és Tolna megye közelében, Fehér megye déli részén, hol azt éneklik: „Idës annyja tejjel, vajjal neveli jaz fiját, mégis husz éves korábo mírtikre *álítjják*.“ Különös jelenséget látunk Egerben, hol Zolnai szerint a jelentő mód *szaporítcsuk*, ellenben a parancsoló *pusztítjjon* stb. (Nyr. XVIII:24.), tehát *szaporítjjuk!*

II. Az idők és módok képzése.

Az idők és módok kifejezésére hat egyszerű igealakkal rendelkezik nyelvünk. úgymint négygyel a jelentő módban: *ír*, *írt*, *íra*, *írand*, és kettővel a feltétes és parancsoló mód megkülönböztetésére: *írna*, *írjon*; ritkán fordul elő a feltétes módban egy hetedik egyszerű forma: *írandana*. Ezeket egyenként fogjuk tárgyalni, azután külön az összetett alakokat: *ír vala*, *írt vala*, *írt volna*, *írni fog*, *írni fogna* stb.

Irodalom. Szarvas Gábor: A magyar igeidők 1872. — Veress Ignácz: Igeműszavak. — Setälä Emil: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstammbildung in den Finnisch-Ugrischen Sprachen. Helsingfors 1886. — Simonyi Zsigmond: Az ugor módalakok. NyK. XIII:1876.

Az **ír** alak.

Ez az igealak jelentő módot fejez ki, még pedig folyó cselekvést.

A jelentő módnak soha sincs külön jele az igén s épen csak ez a tagadó jellemvonás különbözteti meg a többi módoktól.

* V. ö. e jelenség tárgyalását a szlavóniai nyelvjárásban. Nyr. XXIII.

Digitized by Google

A folyó cselekvésnek rendszerint szintén nincs semmi külön jele, s ez a jeltelenség különbözteti meg az *ir* alakot a végzett cselekvés *irt* alakjától.

Vannak ugor nyelvek, melyek megkülönböztetik alakilag a folyó cselekvést a befejezett cselekvéstől. Az osztják nyelvben a folyó jelenben mindig az az *-l* (illetőleg az irtisi nyelvj. a megfelelő *-d, -t* stb.) járul az igetőhöz, melyet más ugor nyelvekben gyakorító képző szerepében látunk, pl. a *ver-* igetőből *verlem* csinálok stb.

A tavdai vogul nyelvjárásban a folyó cselekvés jele egyrészt ugyanaz az *-l*, másrészt a szintén gyakorító értékű *-nt*, pl. *ōsint-* : *ōsintgl* ásít, *miń-* : *mińä'nt* mén, megyen. — A többi vogulságban jobbára *-i* e forma képzője, mely részben még eredetibb *-γ*, *-g* alakjában mutatkozik.

A votják nyelv számtalanszor alkalmazza a folyó cselekvés megjelölésére az *-śk* képzőt, pl. *kīl-* hallani : *kīlīśkod* hallod, *pīr-* felmenni : *pīrīśkom* felmegyünk stb. Ez az *-śk* voltaképen frequentativ, continuativ képző, melynek ugor alakja *-sk* volt (l. Budenz: Alaktan 28.).

Ugyanez az ugor *-sk* előkerül némely magyar igében is a folyó cselekvés jelekép, még pedig *-sz* alakjában, csakhogy ez *sz*-nek nem érezzük már functióját. Az ilyen igéknek tiszta tője mind *v* hangon végződik, s a praesensben *sz*-szel bővülnek, pl. *lëv-* : *lësz*, *iv-* : *isz-ik* (perf. *lëtt*, *ivott*) stb. Nem szükséges ezeket itt felsorolni, mert részletesen tárgyaltuk őket a szótőkről szóló részben (l. „Az *sz* hanggal bővülő *v*-tők“ 258. l. és „Az *sz* vagy *d* hanggal bővülő *v*-tők“ 263. l., az utóbbiak olyanok, mint pl. *alkuszik* v. *alkudik*). A legrégibb példa tudtunkra a dubniczi krónikában maradt fenn, melynek eredetijét 1370 előtt írták (l. Nyr. VII: 81.): „ma *gyzyek* thy wertheket“, azaz *iszjuk* véreteket.

Ezen *sz*-es praesenstőkön kívül van még két igénk, melyek a tiszta igetőtől megkülönböztetik a praesenstőt, még pedig *-gy* képzővel: *vagyok* és *mëgyëk*, a *val-* és *mën-* tőkből. Ezekről azt olvassuk Budenz Alaktanában 27.: „Kétségtelen, hogy *mëgy-*, *mëngy-* és *vagy-* e. h. **valgy-* eredetileg szintén csak frequentativ igető; de már az nem bizonyos, hogy épen *-d* (*-nd*) képzővel alakult e két tő (pl. **valggo-* e. h. **val-do-* — mord. *ulende*), a

Digitized by Google

mint azelőtt állítottam s még Simonyi elfogadja NyKözl. XVI:243. Alakra nézve még alkalmasabban láthatjuk itt a frequentativ *-j* (ered. *-g*) képzőt, miszerint pl. *vagyo-*, **valgyo-* régibb **valjo-* vagy akár *valgo-* helyett való, v. ö. *jegy, négy* = f. *jälge-, neljä-*." (V. ö. fent 132. l.).

Setälä arra a lehetőségre is rámutat, hogy a *vagyok, mëgyëk gy*-jében a praesensképző *-g* lappang, melynek több ugor nyelvben fenmaradtak nyomai (Tempus- u. Modus 77.), Munkácsi szerint pedig ugyanez a *-g* rejlik a tárgyas személyragok *j*-jében. (L. itt a tárgyas *-ja* személyragról szóló czikket.)

A *vagyok* igét a mai irodalmi nyelv így ragozza: *vagyok, vagy, van, vagyunk, vagytok, vannak*. A többes második személyt a közbeszéd így ejti: *vattok*. Viszont a két harmadik személy, melyet ma általában *gy* nélkül ejtünk, régente így hangzott: *vagyon, vagynak*, ill. *vadnak*; s ez utóbbi alakok még ma is divatoznak Erdélyben (*vagyon, vaon* Göcsejben is, Budenz-Album 166.).

A *mëgyëk* igét* irodalmi nyelvünk így ragozza: *megyek, mëgy* (ritkábban *mész*), *megy* v. *mën, megyünk, mentek, mennek*. *Mëgy* és *mën*, mind a kettő a régibb *mëgyën, mëgyën* alak rövidítése. A *mënnek* alak eredetileg **mëgynek* volt, mint *vannak* e h. *vagynak*; ezt bizonyítja az EhrC.-ben található *mëdnek* alak (20., 82., 115.), mely a *vadnak* formához hasonló. A többes második személy nem igen fordul elő *gy*-vel, de Sárospatakon állítólag mondják: *mëgytok*. Igen elterjedt forma az egyes második személyben *mész* (e h. **mëgysz*, ill. *mëcz, mëcz* Nyr. X:427.); ezt a régiségben sehol sem találjuk, azért hihető, hogy ez a *mëgy* alaknak csak újabbkori bővülése a rendes *jösz*-féle formák analogiájára. Az egyes első személyt sok helyt így vonják össze: *mëk, mëk*.

A *gy* nélkül is előfordulnak ez ige összes alakjai más-más vidéken. Így pl.:

egyes 1. *mënëk* Moldva Nyr. VI:287. III:52. Hétfalu Nyr. IV:556. a palóczoknál Pintér: Népmesék 78. továbbá Dunán túl Zala, Fehér, Veszprém megyékben; így már egy 1763-iki Franczia Grammatikában I:170. (de u. ö. *megyek* is.)

2. *mënsz* már a XVI. században előkerül Pécsinél („midőn az ispitálba bë *mensz*, jót kéván az betegeknek", idézve Révainál:

* V. ö. erre nézve Balassa czikkét Nyr. XXII:289.

Digitized by Google

Gramm. 850); így az imént idézett Franczia Grammatikában 147. („mégy vagy *mensz*"); a moldvai csángóknál Nyr. III:52. V:570. VI:287. Erdóvidéken IX:37. Szabolcsban IX:136. *mönsz* Udvarhely m.

3. *mënën* a csángóknál Nyr. V:47. 268. (Lehr u. o. 536. *mën* alakot is említ, melyet joggal tart a **mëën, mëgyën* összevonásának).

többes 1. *mënünk* Vas megyében Nyr. II:469. így rendesen Zala, Veszprém s Fehér megyékben is.

Némely dialektusban *n* helyett *ny* hanggal ejtik, s ez Budenznek *j*-féle hypothesise mellett szól: *mënyëk* e h. **mënjëk*. Így ejti névszerint sok erdélyi nyelvjárás, még pedig régóta, mert a NySz. már régibb forrásból idézi:

menyünk ErdTört. I:8. ugyanígy Gyarm: Nyelvm. II:20. *mënyëk* Csík m. MNyszet VI:376. *mönyön* és *mönyünk* Udvarhely m.; *menyek* (de *mész* és *megyen*) Nagyenyed; *menyek* Kapnikbánya NyKözl. II:369. *mönyünk* Kecskeméten.

A felsőtiszai nyelvjárás jobbára ilyen formákat használ: *mengyek*, (*míccz*), *mengyen*, *mengyünk*, (*mentek*, *mennek*). V. ö. Balassa: Nyelvj. 68. Nyr. VI.474. VIII.39. Ethnographia II.299. — Ezeket Kazinczy is elég gyakran alkalmazta: *mengyek* Levelezései I.226. 192. Gessner 1815. 82. *mengyen* Levelez. I.181. A NySz. pedig már Thurzó Leveleiből idézi. — L. ez alakokról fönt 273. l.

Az **irt** alak.

A perfectumnak *-tt* a jele s ez mássalhangzó után egyszerű *-t*-vé rövidül; pl. *állott* v. *állt*; *odutta* HB., ma *ad-t-a*; *eneztette* vagyis *enyésztette* 1342. RMK. I.245. *esött*, *es-t-ünk*, *hött*, *jött* stb.

A perfectumnak egyes harmadik személye nem egyéb, mint a végzett cselekvés igeneve. *Esött* a. m. lat. lapsus v. ném. gefallen, de egyszersmind annyi mint lapsus est v. er ist gefallen, valamint pl. *jó* nem csak bonus, gut, hanem annyi is mint bonus est, er ist gut. Ép így képezi a finn nyelv is perfectumát: *oppinut* tanult ember stb., *hän on oppinut* ő tanult stb.

A többes harmadik személy nem egyéb, mint az igenévnek rendes többese: *ők tanultak* ők tanult emberek, finnül *he ovat oppinut*. Igaz, hogy pl. ennek: *ő elesött*, a többesét nem így mondjuk: *ők elesöttek*, hanem *elestek*, vagy pl. *részketött*: *részkettek*. De ezek csak esetleg keletkezett különbségek, melyek számos esetben nincsenek is meg a régi nyelvben vagy a népnyelvben.

Digitized by Google

Így teszem az *átkozott* igenévnek többes száma a régieknél rendszerint ugyancsak *az átkoztak* (pl. Tel: Evang. I.27. stb.), a *kárhozott*-é *kárhoztak* (pl. még Kármán Fannijában is IV: *az elkárhoztak*). V. ö. még: „a lelkek hazája, hol az *elestek* nagy tisztességben élnek“ Merényi: Ered. Népm. I.108. Viszont pl. a palóczok a *rëszkettek* egyes számát szintén rövidítve mondják: *rëszkett* e h. *rëszketëtt* (vagy tán *rëszkedëtt* helyett? Pintér: Népm. 75. 80) stb.

Az a kérdés most, mikép magyarázzuk a régiségben gyakran eléforduló *estenek* alakot. Ennek nem lehet rövidítése az *estek* alak, ha fentebbi magyarázatunk áll, mely szerint *estek* az *esëttnek* névszói többese. Inkább hihetjük, hogy *estenek* az *estek* bővült mellékalakja, még pedig a praesens (*ösnek*) analógiájára (l. Hunfalvy-Album 42). Ez nézetünk szerint teljesen kielégítő magyarázat.

Hátra van még, hogy a többi négy személyalak szerkezetét is megmagyarázzuk: *jártam, jártál, jártunk, jártatok; — estem, estél, estünk, estetëk*. Ezekre nézve eddigelé kétféle magyarázat merült fel.

Budenz József így fogta fel a dolgot (Jegyzetek az ugor-magyar összehasonlító nyelvtanhoz 70. §):

„Hogy a többi alakok nem csupán személyragok hozzájárulásával készültek, sejthető a második személyű *-ál, -él* (s nem *-ol, -öl, -ël*) után; tekintetbe jön az állandó *a, e* vocalis is: *mondottam, mondottatok, mondottanak; vertem* stb. Ezen alaki sajátságok pedig magyarázhatók egy segédige fölvételével, mely úgy jutott lappangásba, mint a cseremisz *tolonam*-ban az *ul-* ‚esse‘ ige, e h. **tolon-ulam* [ezt kimutatta Budenz u. o.]. Segédigéül állhatott a *valék, valál, vala*-hoz tartozó praesens, még a *val-* (nem a továbbképzett *vagy-* azaz **valgy-*) tőtől: **valom, valol, valunk, valtok, valnak*. E szerint pl. *mondott-ál* ebből: **mondott-valol*, — *mondottam*, legközelebb e h. **mondottam* ebből: **mondott-valom*. — NB. ‚esse‘ igével szerkesztett praeteritum divatos még a finnben (*olen antanut, olet a., on a.* stb.), a lappban: *läm addam, läk addam, lä addam* stb.“ — S eszünkbe juttathatjuk itt is a hasonló indogermán szerkezeteket: *ich bin gefallen, du bist gefallen* stb. — *lapsus sum, lapsus es* stb. — *je suis tombé, tu es tombé* stb.

Digitized by Google

Budenz nézete főleg a második személyű *-ál, -él* hosszú magánhangzójára támaszkodik. Láttuk azonban a személyragok tárgyalásában, hogy ezt nagyobb valószinűséggel tarthatjuk utólagos nyujtásnak. — Másik bizonyítéka a perfectumnak állandó nyilt kötőhangzója a személyragok előtt (azonban a *mondottunk* alak kivételével). De ennek a nyilt kötőhangzónak alkalmasint a megelőző kettős *tt* az oka. Ugyanezért van nyilt kötőhangzó az igenév ragozásában: *az olvasottat, a tudottak*, *az elesettet* stb., továbbá az ilyen igealakokban: *áll-a-sz*, *áll-a-nak, szégyëll-e-nek* stb.

Azért Szinnyei azt véli (Hunfalvy-Album 42), hogy a mi végzett jelenünk „nem egyéb, mint személyragozott igenév, pl. *mondottam* = ‚mondott én', *értëttél* = ‚értett te'", a minthogy személyragozott igenévnek magyarázzuk a *mondá-m, mondá-l* alakokat is (l. alább).

Ez elfogadható magyarázat volna, de mindjárt meg kell említenünk egy nehézséget. Ha a perfectum szintoly személyragos alak volt, mint a praeteritum vagy a praesens, akkor honnan volna a személyragokbeli nagy különbség? A praeteritumban s a praesensben pl. *-k* az első személy ragja: *mondék*, *mondok*, ellenben a perfectumban *-m: mondottam*. Ez arra mutat, hogy a perfectum valaha tetemesebben különbözött a többi igealaktól, mert máskép a személyragokban folyvást követte volna amazok analógiáját. Hogy pedig az elbeszélő mult pusztán személyragos igenév, abból nem következik, hogy perfectumunk is olyan szerkezetű. Amaz az ugor alapnyelv korában megvolt már, mig ez sokkal később, egészen más korszakban keletkezett, t. i. nyelvünknek külön életében, mint pl. a finn és lapp nyelvben az ott használt összetett perfectum.

Van aztán egy jelentős körülmény, mely erősen bizonyítja Budenz nézete helyességét: az t. i. hogy tényleg van sok igealakunk, mely a *van* ige különböző formáival van szerkesztve, pl. *járt vala, fáradt volna, irt legyen*. Ha tehát pl. a *fáradt* igealaknak feltételes módja nem *fáradt* + *na* (pusztán a feltételes mód jelével), hanem *fáradt* + *vol-na*: akkor feltehetjük, hogy pl. az indicativus első személye sem „*fáradt* + első személyű rag" volt, hanem „*fáradt* + vagyok", illetőleg **fáradt-valom*, s hogy ebből

Digitized by Google

lett lassanként **fáradt-alm, fáradtam* stb.* Ezt a feltevés még az a körülmény is megerősíti, hogy összetett igealakjaink első és második személyét eredetileg a mai *fáradtam vala, jártál volna* helyett így mondták: *fáradt valék, járt volnál* stb. (l. alább) Egy 1557-iki nyelvemlékben (RMNy. II. b. 122.) azt olvassuk: „Azt nekünk megjelentéd, hogy *eskewth wolnal* azra, hogy az király fia pártjára nem szolgálnál.“ Ha tehát a mai *esküdtél volna* valaha így hangzott *esküdt volnál,* akkor a mai *esküdtél* is alkalmasint „*esküdt* vagy“ volt, ill. **esküdt-valol.*

Az **irand** alak.

Ez az igealak, tudjuk, elveszett az élő beszédből s ma majdnem kizárólag az irodalmi nyelvre szorítkozik.** Nyelvjárásaink közül tudtunkra csak a kalotaszegiben tengeti még életét (l. Jankó: Kalotaszeg, a nyelvjárásról szóló függelékben).

Régibb forrásainkban (néha még a XVIII. sz. végén is) az *-and, -end* igen gyakran hosszú magánhangzóval jelenik meg; pl.

kyk tyteketh *meg wereentnek* ÉrsC. 229. *vétkezêndik* Sylv: János ev. I. lev. második fej. *mondanja, gyülölêndi* u. o. negyedik fej. *ejéndesz* Kár: Bibl. Móz. I. k. II:17. *látándod* u. o. Móz. V. k. XXII:1. *lakándol* u. o. XXVI:1. *lejénd* u. o. XXVI:3. *lakándasz* u. o. Ruth I:16. *menéndesz, járándasz* u. o. Izsaj. XLIII:2. stb. *ivándgyátoc* Zvon: Post. I:591. *mondándja* Emb: GE. 8. *megaggánd* Nógr: Idv. 560. *menéndesz* Rimai: Ének. 393. *lejénd* Misk: VKert. 284. *ejéndi* 461. *adándok, szereténdek* GKat: CorpGramm. 321. *imádándunk, áldozándunk, adándunk, fogándunk* Gyöngy: Char. 137. *jutánd* 142. *pótolándjuk, veéndek* Földi J. Kaz. Leveleiben I:217.

A *lësz, tësz*-féle igéknek a XVI. századig ilyen összevont alakjaival találkozunk:

lend, lendetec MünchC. 46. *vend* 49. *tendyk* Komj. SzPál. 50. *lendez* 52. *vendez* 148. stb. *endik* Sylv: Róm. 14:23. stb. (de *lëjend* is, l. NySz., pl. *lend* LányiC. 253. *leyend* u. o. 114.)

* Ma persze mást jelent *fáradt vagyok,* mint *fáradtam.* A FestC.-ben (395) azt olvassuk: „Az gyamol engemet hyrtelen megh hagya ees en hanyathomlok fewldre *eseet vagyok*“ e h. *estem;* de ez bizonyosan a latin *lapsus sum* szolgai fordítása.

* Már a XVII. sz. elején is szokatlan volt a közbeszédben; Molnár A. nyelvtanában CorpGr. 179. ezt olvassuk: „Hujus futuri usus etsi frequentius occurrat in scripturis, in sermone quotidiano rarior est“.

Digitized by Google

Az *ëszik* igének ilyen formáját olvassuk a HB.-ben is: *emdul* ‚eendel'. Kérdés, hogy ez tollhiba-e, vagy pedig csakugyan *-ámd, -ëmd* volt-e eredetileg az igealak képzője? (V. ö. NyKözl. XVI:260.)

E képzőnek eredetére nézve a következő két lehetőség a legvalószinűbb: vagy azonos az *-ánd, -énd* a *csiklándoz, ugrándoz, csikland*-féle frequentativ igék képzőjével (l. NyK. XVI:260), vagy pedig, ha csakugyan *-ámd, ëmd* volt eredetileg, az *ámod(ik), amod(ik)* végű kezdő igék képzőjével lehet egyeztetni (*villámodik, futamodik* stb. l. NyK. id. h.).

Néha — bár ritkán — föltétes módot is képeztek az *irand* formából, pl. „ha valamely baratt *yutandana* auagy bely yewne, ewlhetne le" EhrC. 86. „hogyha . . valaki idegen bort *hozandana* be" Sajószentp. végz. 1503. *leyenne* LányiC. 169.

Egynéhány grammatikus infinitivust is képezett belőle (pl. *látandani, kérendeni* Molnár A. CorpGramm. 181., 189. *vonandani, vonandanom* stb. GKat. u. o. 375. 376), újabban pedig a futurum exactum kifejezésére *látandott*-féle alakokat képeztek s használtak, de ez a fonákság ma már veszendőben van.

Az **ira** alak.

Régente szabályosan használt elbeszélő mult volt (l. Szarvas M. Igeidők), de az újabb irodalomban mindinkább ritkul használata. Jellemző pl., hogy Vörösmarty a Tündérvölgy czimű ódon szinezetű költeményben, mely 796 sorból áll, 101-szer alkalmazza az *ira* formát, ellenben Arany a népies nyelvű Toldiban, mely két akkora (1680 sor) csak 79-szer, úgy hogy amott minden nyolczadik sorra jut egy, emitt csak minden 21-re. S ezen nincs mit csodálni, mert a mai élő beszéd a legtöbb vidéken nem alkalmazza többé. Általánosan jóformán csak a székelységben s a szlavóniai nyelvjárásban divik, azonban nem annyira elbeszélő mult értelmében, mint inkább az imént történt cselekvény kifejezésére.

Az elbeszélő multnak jellemzője *á, é*, pl. *ír-á-l, kér-é-nek* stb. Az *é* zárt, v. ö. *ionëne* BécsiC. 27. *vinëc* MünchC. 104 b. s azért az *-e*-ző nyelvemlékekben *í* váltja fel, pl. *öltöztetinek* DöbrC. 2. *csinálínek, gyülínek* 15. *szülílek* (szülélek) 16. *örülik, ocasik* Sylv. CorpGramm. 58. stb.

Digitized by Google

Az egyes harmadik személyt ma rövid *-a*, *-e*-vel ejtjük: *ira*, *kére*, de ez csak újabbkori rövidítés. Még a XVI. század elején legalább némely vidékeken hosszan ejtették, mint különösen a JordC. és ÉrdyC. bizonyítják, de más codexek is. Pl.

nagy sok nep *kelee* eleykbe: occurrit illis turba multa JordC. 556. *menee* mas herre 750. *ffel kelee* helyeerôl ÉrdyC. 570b. (sok más példa e két codexbôl NyK. XV:68.), *menee*, *ńeré*, *lelee* stb. PeerC. Nyr. IX:352. *halaa* (hala), *eegee* stb. SándC. u. o.; *maradaa* ThewrC. 29.

Az *-á*, *-é*-bôl *-ó*, *-ő* lett a tárgyas ragozás többes első személyében: *tartók*, *kérők*, még pedig mint a személyragok tárgyalásában láttuk, hasonulás által e h. **tartájok*, **kéréjök*: **tartójok*, *kérőjök*. Innen az *-ó*, *-ő* áthatolt a tárgyatlan ragozásba is a háromszéki nyelvjárásban: *tartónk*, *szóllónk*, *levőnk*. (MNyszet. VI:224.)

Két személyalakban a mélyhangú igetők után is *-é* az elbeszélő mult jellemzője, t. i. az iktelenek egyes első s az ikesek egyes harmadik személyében, pl. *futék*, *hallék*; — *dolgozék*, *aggódék*.

Az utóbbi formát egy nyelvemlékben, az EhrC.-ben *á*-val találjuk: *ő lakozák*, *ő dolgozák* stb. Ellenben a HB.-ben már *é*-vel van: *horogurec*. Ez az *-é* megmagyarázódik az *-ik* személyrag *-i*-jének hatásából vagy beolvadásából, mert *horogurék* ebből lett: **horogurá-ik*, illetőleg **horogurá-ék* (mint a feltétes *ënnék* ebből: *ënnéik* HB.)

Az iktelen első személyt szintén valami *-i* vagy *-j* elem hatásából kell magyaráznunk, mert tudjuk, hogy rendesen ilyen eredete van a mélyhangú szók *-é*-jének (v. ö. *paraj*: *paré*, *tanojt*: *tanét* stb.). Ha már most a rokon nyelveket tekintjük, majdnem mindenikben világosan megvan az elbeszélő multnak az a jellemző *-j* vagy *-i* hangja: pl. lapp *leijim* valék (levék), *rappase-j-an* megnyilának; észt *mäje* eladék; finn *olin* valék; mordvin *pelin* félék stb. (L. Setälä: Tempus u. Modus 89—104.) E szerint tehát *tudék* ebből lett: **tudo-j-k*, míg a *tudál*, *tudánk* stb. a teljesebb **tudo-jo-l*, **tudo-jo-muk* alakok összevonásából keletkeztek, ámbár itt a hangtani fejlődésről még nem tudunk pontosan számot adni. (L. Setälä az id. h. 104. V. ö. még alább a föltétes mód megfelelő alakjait).

A mi ezen ugor *-j*, *-i* időképzőnek eredeti értékét illeti, Budenz nézete szerint „eredetileg azonos a *-j*-féle nomen agentis

Digitized by Google

képzéssel, tekintve hogy amúgy is mult időre vonatkozás fejlődött ki a nomen agentisen: észt *minev* (= finn *menevä*) vorig, vergangen, finn *kuolia* mortuus (*lyön kuoliaksi* [agyonverem, azaz holttá verem]) . . ." (Jegyzetek 70. §.) Setälä azzal is támogatja Budenz hypothesisét, hogy az elbeszélő multban az igenévi alaprészhez közvetetlen hozzájárul egyes nyelvekben a többes-képző, pl. finn plur. harmadik sz. *tuli-t*, lapp dual. harmadik sz. *lonoi-ga*. (Tempus u. Modus 170.) Ezek tehát voltaképen olyan többes alakú igenevek, mint pl. a magyar perfectumban *fáradtak*, *futottak*.

Meg kell még emlékeznünk az *-sz*-es *-v* tőknek összevont multjáról, minő pl. *tőnek* e h. *tëvének* és *tőn* e h. **tëv-é-n*. (Az *-n* személyrag, mint a *tëszën*-féle formákban.)

Ezen összevont alakok közül mai irodalmunk csak a következőket használja: *tőn*, *lőn*, *vőn*, *tőnek*, *lőnek*, *vőnek*. Csak néha fordulnak elő költőinknél mint archaismusok a következők: *hűn*, *vűn* v. *hín*, *vín*, s a második személyű *lől*, *től*; pl. „vitte magával a kékes aczélt s *vín* övébe tüzötten két mordályt" Vör: Eger 3. én. (jut. kiad. II. 327.); „hol vagy, hová *lől*, dicső asszony?" Tompa: Bónisné P. K.; „hogy oly boldogtalan *lől*" Gyulai: Költ. 1. kiad. 122.; „oh, mivé *től* engemet?" uo. 128.

Régi nyelvemlékeinkben ezek a formák igen gyakoriak s azonfelül sok más is előkerül. Mindezekre legalább egy-két példát akarunk idézni:

é-hangú alakok: *leek* (azaz *lék* levék) KulcsC. 68. zsol. 9. v. KeszthC. 68. *leen:* factus est u. o. 13. *rék* ‚vevék én' Balassa: Költ. 85. *tél* ‚tevél, u. o. 148. *teel:* fecisti JordC. 164. *reel* ÉrdyC. 277b. *vén*, *tén*, *lén* Gyöngy: Char. 14. — *eenek:* manducaverant JordC. 554. *enek* KeszthC. 199. KulcsC. 190. — *rem* (azaz *rém* vevém) LevT. I:385. II:334. *teed* (és *ered*) ThewrC. 68. *eed* ‚evéd' u. o. 55.

ő-hangú alakok: *teek* (azaz *tők* - tevék én) DomC. 285. *leek* HorvC. 211. *leel* GömC. 317. *től* MA. 90. zsolt. *vől* u. o. 71. zsolt. Gyöngy: MV. II:98. meg *eern* engemet: comedit me KeszthC. 191. KulcsC. 68. zsolt. 10. v. — *lőnk:* facti sumus DöbrC. 207. 150. MA. 80. zsolt. Gyöngy: Char. 144. *rőtőc* ‚vevétek' MünchC. 87. *tőtök* Tinódi 154. — *reelek* (azaz *rőlek* - vevélek) HorvC. 176. 193. *megrőlek* RMK. IV:26. *reerem* és *reerem* TelC. 298. *thőm* u. o. *elrőm* Balassa: Költ. 185. *rőm* MA. 73. zsolt. *őm* ‚evém' Helt: Bibl. I. B:b. (lehet tárgyas v. tárgyatlan az értelme); — *teed* GömC. 4. *meg eed* 243. (de *ered* u. o. 4. *meg eed* 243.) *tőd* MA. 8. és 44. zsolt. *vőd* 86. zs.

í-hangúak: *ríl* mynketh vezedelmre; induxisti nos in laqueum

Digitized by Google

KeszthC. 160. *hil* ‚hivél' VirgC. 23. *vin* TihC. 280. — *wym* ‚vivém' TelC. 298. 300. *wyd* ‚vivéd' ThewrC. 57. GömC. 8. *hyd* ‚hivéd' u. o. 40. *víd* Balassa: Költ. 126.

ü-hanguak: *hyvk*, azaz *hük:* credidi DöbrC. 203. *hük* Balassa: Költ. 75. *hewl* ‚hivél' EhrC. 55. *hül* DebrC. 33. *hün* u. o. 40. VárM: ÉgőSzöv. 27. *hün* Balassa: Költ. 184. — *elhům* TelC. 152. *vüd* ‚vivéd' MA. 44. 68. 88. zsolt.

Valamint *vivének* helyett volt *vínek*, ép úgy volt az *iszik* igéből *ivának* helyett *ínak;* legalább így van a JordC.-ben 61. l.: „örwleenek, es *eenek ynak* wr ystennek előtte"; szintígy a 173. lapon is.

De *ivának* helyett még egy más alak is elékerül: *yionak* (azaz *ijónak*) DöbrC. 445. Hasonlók még: bort *yiutoc* (azaz *ijútok* = ivátok) BécsiC. 143. *yunac* (*iúnak* = ivának) MünchC. 100b. „halalnac poharat *yum* meg" EhrC. 154. (Ezek jobbára hiányzanak a NySz.-ból.)

Az *iszik* ige *ó*, *ú* hangú alakjaihoz hasonló formákat találunk nyelvemlékeinkben még az *aluszik*, *feküszik*, *tet(ü)szik*, *esküszik* és *haraguszik* igékből is:

el alwk (*elalúk*): dormivi KeszthC. 142. *el alvm* DöbrC. 17. *fekewk:* jacui EhrC. 74. *meg eskům* (*mëgesküm* = megesküvém) Sylv: UT. II:101. *meg haragwl* KulcsC. 59. zsolt. 3. (de *meg haragwal* u. o. 73:1.) „akkorbeli tanács uraimnak ugy *tetewk*" azaz tetszék, Amlacher: Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt Broos 129. l. (kétszer); *meg eskónec*, azaz *mëgeskönek* ‚megesküvének' Hofgr. 88. (l. RMK. II:341.)

Mai napság az utóbbiakat sehol sem találjuk a népnyelvben, s a *lőn*, *tőn*-félék is csak a keleti székelységben élnek. Háromszékben az „*esz-ik*, *vesz*, *tesz*, *lesz*, *hisz*, *visz* igék az aligmúlt időben mind a határozott, mind a határozatlan alakban összehúzva is és a *v*-t kihagyva használtatnak, mint: *ém*, *éd*, *é;* *vők*, *étek*, *vék*, és *ém*, *él*, *én;* *énk*, *étek*, *ének;* *vém*, *véd*, *vé;* *vők*, *vétek*, *vék;* *hicék*, *hill*, *hin;* *hivénk*, *hitek*, *hinek* [így, rövid *i*-vel?]; *tém*, *téd*, *té;* *tevők*, *tétek*, *ték;* *lék*, *lél*, *lén;* *lénk*, *létek*, *lének;* *vim*, *vid*, *vi;* *vivők*, *vitek*, *vivék* v. *vik*." MNyszet. VI:216. Továbbá Csíkszékben: *vé* = vevé, *té* = tevé, *ének* = tevének, uo. 374.

Az **irna** alak.

Ez teljességgel ugyanolyan változatokat mutat, mint az elbeszélő mult, csakhogy képzője nem puszta *-ó*, *-é*, hanem *-mó*, *-mé* (az utóbbi itt is zárt *é*-vel), pl. *vár-mó-l*, *kér-mé-nk* stb. *eltél-*

Digitized by Google

tètnènec BécsiC. 76., *èlmèrőlnènec* MünchC. 177b. *igyekeznil* LevT. I:28. (uo. *pinzt, lygy* stb.)

Az egyes harmadik személy magánhangzója itt is megrövidült: *vár-na, kér-ne* (sőt további rövidítéssel *vón* és *kén* e h. *volna, kéne* vagyis *kellene*), de valaha itt is hosszú volt a magánhangzó, s talán még e hosszuságot mutatják a codexeknek ilyen alakjai:

allanaa, mennee, lennee, kellenee stb. JordC. NyKözl. XV:71. *közelgetnee, mehetnee, arthatnaa* stb. ErdyC. uo.

Itt is *é*-vel ejtődik a mélyhangú iktelenek első s az ikesek harmadik személye: *volnéc* BécsiC. 77., *ymadnéc* uo., *dolgoznék, aggódnék* stb.

Az ikes harmadik személyt itt is *á*-val ejtette az EhrC. dialektusa, pl. *nywgonnak* azaz *nyugonnák* ‚nyugodnék' 3. 4., *ymadkoznak* ‚imádkoznék' 13. 41. *lacnak* ‚laknék' 32 stb.

De van sok nyelvjárásunk, mely az iktelenek első személyét is *á*-val ejti a többi személy analogiájára: én *járnák, szaladnák, vónák* stb. Ez a kiejtés, úgy látszik, csak újabb időben keletkezett (nyelvemlékeinkből csak egy XVI. századi példát idézhetnénk: kez *wolnak* oda annom, azaz ‚kész volnék oda adnom' LevT. I:3.), de mindinkább terjed a használata. Így ejtik pl. Dunán túl a Répcze vidékén, Pest megyében Vácz és Tura vidékén, Nógrád megyében Füzesgyarmaton Nyr. XVIII:517., Losonczon, továbbá Bars megyében XIII:377., Gömörben Rozsnyón VIII:565. s a Turócz völgyén s egyebütt is.

A magyar *-ná, -né*-féle feltétes móddal egyező módalak használatos az egész ugorságban. Példák (vö. Simonyi: Ugor módalakok, és Setälä: Tempus u. Modus):

vogul, a pelimi nyelvjárásban: *qol-nə-m* hal-né-k, *qol-nē-n* hal-ná-l, *pil-nē-m* fél-né-k stb.; az északi nyelvjárásban: *ol-nū-m* vol-né-k, *ol-nū* vol-na stb. — cserem. *pu-né-m* ad-né-k, *pokte-ne-m* hajtanék, *šinde-ne-t* ültet-né-l stb. — finn *sano-ne-n* szól-né-k, *sano-ne-tte* szól-ná-tok; észt *lē-ne-me* lennénk stb. stb.

Az **irj(on)** alak.

Az imperativus jellemző hangja *j*: *irj, fogjon, rakjunk* stb. *oggon* azaz *odjon, adjon*; *uimaggomuc* vagyis *vimádjomuk*; *uimaggonoc* vagyis *vimádjanak* stb. HB.

Ezt a *j*-t már Révai egybevetette (Gramm. 711.) az észt és finn imperativust jellemző *g* és *k* hangokkal, pl. észt *ol-go*

Digitized by Google

legyen, finn *sano-ko-hon* mondjon stb. Azóta is mindig ezekkel, azonosították. Megjegyzendő, hogy más ugor nyelvekben is megvan ugyanez a módképző, pl. lapp *læ-kke*, *læγe* légy, *vālta-ku* vegyünk stb.; mordv. *kulĭ-k* hal-j, *eŕa-k* él-j; osztj. *menag* menjen, *menaget* menjenek stb.

Az imperativusi *-j* számos esetben elváltozik vagy elvész.

Mindenekelőtt egy ritkán található *h*-hangú alakot említünk: *syrhon* ‚sirjon' ÉrdyC. 559b. (v. ö. *varyon* u. o. 645.), *sirhon* Szabács viad. 32. v., *hih*: voca Ozorai: Christ. 399. Itt a *h* úgy viszonylik a *j*-hez, mint pl. a *fehér* és *fejér* szókban, vagyis mind a kettő *g*-ből lett (közvetve χ hangon át).

A *j*-t *gy*-re változtatja a nyugati és dunántúli nyelvjárásterület nagyobb része zönge és zöngés mássalhangzók után, pl. *irgy*, *szürgy*, *vergyük meg*, *dobgyátok*, *vág-gya* stb.

A köznyelv ilyen *gy*-t csak az *sz*-szel bővülő *v*-hangú tők ragozásában mutat: *légy*, *tégy*, *végy*, *vigy*, *higgy*, *egyél*, *igyál* stb. s a régi nyelvben *ógy*, *meggy*, *vongy* az *ósz*, *metsz*, *vonsz* igékből (*ógy* = óvj), l. NySz. A mai *lëgyën*, *lëgyën* (már a Kön. Töredékben is *legen*) kétségkívül **lëjën*, **léjën*, ill. **lëvjën*, **lévjën* volt valaha. Vö. *lëjën* Nyr. IV:449. és *lywyen* vagyis *lívjën* RMNy. IIb:240. („az komasag koztheonk lywyenes maraggyon" azaz legyen és maradjon?).

A második személy végén a *j* elmarad némely irónál s némely nyelvjárásban, leginkább *r*, *l* után, s legtöbbször olyankor, mikor mássalhangzón kezdődő szó következik. Példák:

a) *r* után s mássalhangzó előtt: *waar meg!* e h. várj meg. Pesti: Fab. 3. (kétszer); *teer hazadhoz* Pesti: Evang. 135. *vár meg*, mondják Komáromban, Debreczenben s a palóczok közt (*szür* mën-no, ha mersz stb., ellenben *várj ëu rám*);

b) *l* után s mássalhangzó előtt:

kel-ffel: surge JordC. 739. 740. ÉrdyC. 517b. (vö. *kely fel* DomC. 72. *kelyffel* Pesti: NTest. 4.) *ül meg* Helt: Krón. 52. *ne gondol vele* Helt: Mes. 260. — a palóczoknál ilyenkor mind az *l*, mind a *j* hiányzik: *mëgá* v. *á mëg*, *hogy bomá meg*, *në bámá të ëkör* (e h. *állj*, *bomolj*, *bámólj*) Losonez vidékén; így *á mëg*, *në bámá* Jászság, *kë fö*, Komárom. m.

c) *r*, *g* után és mássalhangzó előtt:

„hogyha jámbor vagy, vár meg ennmagamat, országodért *vár meg*, mutasd magadat" Tinódi 259. *në marag má*, Heves, Gömör, Komárom m.; *në agg rá:* ne törödjél vele (Répeze vid. Nyr. XX:416).

Digitized by Google

d) néha végre magánhangzó előtt vagy mondat végén is előkerül ez a rövidítés; pl.

„tęr viszsza es hiuen *el iár* a te tisztedben“ Helt: Krón. 52. „meg ne *kőzessűl* az isteneckel“ Helt: Mes. 380. „ne *fél*, úgy mond“ Kulcs: Evang. 407. *në fí* ‚ne félj‘ Répcze vid., Komárom m. *tanú*[*lj*], *mëgâ*[*llj*] stb. Heves megyében, Mátra vidékén, Gömörben, Bars megyében; *në zörög'*, *në morog'* Losoncz vid.

Pótló nyujtással vész el a *j* a *z*, *sz*, *s* végű igetők után. pl. *hozz, vadászsz, ás*s. Az *szt*, *st* végüek elvesztik a *t*-t s aztán úgy bánunk velök, mint amazokkal, pl. *halaszt: halaszsz, fest: fess*. Mindezek még codexeink korában sok nyelvjárásban *j*-vel voltak ejtve: *hozj, vadászjatok*, *ásjon*, *halaszja* stb. Pl.

ilezie, helhezie HB. *ewzyek:* pellerent EhrC. *ővedezietec* BécsiC. 204. *ewedezyel* JorC. 749. *ővedzyel* 587. *tapaziątoc* MünchC. 168. *èrèžien* 177. *valazy:* elige JordC. 268. *fygyelmezyed* ÉrsC. 33. 528. (de *fygyelmezzed* u. o. 28.), *rezezye* vagyis *rezzeszje* u. o. 291. feslet iatekokat ne *iachyal* HorvC. 242. *irgalmazy* KeszthC. 4. 8. *ozyad:* divide 26. *valazyad el:* discerne 107. hog el ne *vezyek* PeerC. 201. *kerdezietec* DebrC. 334. *keressőc meg* 340. (de *keressőc meg* u. o. 329.) *äzjenek* Tinódi 68.

S a keleti székelységben maiglan megvannak ezek a hasonulás nélküli formák, csakhogy hangátvetéssel, pl. *zj* helyett *jz*, *szj* helyett *jsz* (mint pl. *hozjám* helyett u. o. *hojzám* s ebből *hézám*, *hëzzám*, l. a Névragozást). Pl.

erejszenek be e h. **eresztjenek* Nyr. XXI:571. *erejsze ki* u. o. 572. *el ne veszejsze*, Gyergyó, Nyr. VIII:233. kenderem hadd *ájzék* (ázzék), Csík m. Figyelő 1877. II:155. *ne baggadojz! néjz szépen! hujz egyet!* Hétfalu, Nyr. VI:231.

Hátra van még, hogy a *t*-végű igetők imperativusáról szóljunk, melyet részint *ss*, részint *ts* (*-ecs*) hangcsoport jellemez az elvárható *t-j* helyett, pl. *ress, bonts; „hass, alkoss, gyarapíts“*.

Az *ss* hang jellemzi mindazon igék imperativusát, melyeknek tőjében a *t* előtt rövid magánhangzó van, pl. *ret, süt, köt, nyit*: *ress, süss, köss, nyiss; met-, tet-*: *mess, tess*: **jorgot: jorgossan* HB. *maradhat, szülhet, lehet: maradhassan, szülhessen, legessen* Kön. Tör. — Azonkívül néhány hosszú-hangzós ige is így alakul, nevezetesen *lát: láss* (*lát-sz-ik: lássék*), *bocsát: bulsassa* HB., *lőt: lőss* (*ne lőss-fuss*); — így *kiált* helyett *keát*: *keassatuc* HB. *tát*: „ne *tassa* en ream ő zaiat“ AporC. 19. — (Viszont a székelyek *nyiss* h. azt mondják *nyits* — a *szíts*,

Digitized by Google

taníts stb. analógiájára, mint Dunán túl *nyittanyi* a *tanittanyi* mintájára.)

De rendszerint *ts* van a hosszúhangzósak imperativusában, s mindig *ts* van az olyanokéban, melyekben a tővégi *t*-t mássalhangzó előzi meg; tehát *tát, vét: táts, véts; szít, fűt: szíts, fűts,* továbbá *ront, bánt: ronts, bánts; olt, tölt: olts, tölts; kiált: kiálts, tart: tarts, márt, kisért: márts, kísérts; hajt, fejt: hajts, fejts; nyujt, gyüjt: nyujts, gyüjts.* (Kivételt tesznek, mint fent láttuk, az *szt, st* végüek, mert ezekkel úgy bánunk, mint az *sz, s* végűekkel.)

Külön kell említenünk az *-ít* végű igéket. A köznyelvben s az irodalmi nyelvben nem különböznek ugyan az előbbiektől, mert szintén *ts*-hangú imperativusuk van: *taníts, terítsen* stb., de nyelvjárásainknak jó nagy részében — leginkább az alföldi s az északnyugati (palócz és palóczos) nyelvjárásterületen — *j*-vel járatosak: *taníj, teríjen* stb. Példák:

a) alföldiek: *tisztíjja, segíj* Temesköz, Szeged Népe II:113. 119. *hajíjja,* Halas Nyr. XIX:44. Igy Szolnokon, Kecskeméten, Makón, Szegeden stb. (Aradon nem.)

b) északnyugatiak: *pusztíjjon,* Eger Nyr. XVIII:24. *kiszabadíjjalak* Pintér: Palócz Népm. 72. *taníjj, szoríjja, szakíjja le,* Bars m. Léva; *szakíja* v. *szakéjja* Borsod m.; *fordéjjon, fordéjjatok, fordé* v. *fordéjjál* Losoncz; *takaríjá* Esztergom Nyr. IX:543. *taníjja* Csallóköz I:378. — *alíja* Pécska (palócz gyarmat Arad mellett) VII:125. — a tárgyatlan második személy a palóczoknál így is: *indí, takarí:*

c) *ordíjjon* Tata Nyr. I:132. — *taszíjja* Sztána (Erdélyben) IX:503.

A tárgyas ragozás egyes második személye e nyelvjárásokban így hangzik:

ê në szakíd, keríd mëg Gömör m. (néha így is: *szakíad, fordíad*); *készíd* Rimaszombat Nyr. XV:233. *fordíd* Nógrád m.; *hajíd* a labdát, Esztergom; szívemet në *szomoríd* Fehér m. Erd.: Népd. II:14.

Már most a *taníts, szabadíts*-félékkel szemben az idézettekhez hasonlóan eltérő alakokat találunk a régiségben is, csakhogy nem *j*-vel, hanem *h*-val:

fordeham, fordehad MünchC. NySz. *zabadeh* AporC. 3. *segeh* 82. *eleuench* 88. *tanch* 90. *epchenk:* restauremus, építsünk NémGl. 98. *elegched:* elégítsed DomC. 244. *gyöwezch* engemet KeszthC. 8. *meg taneh* engemeth 44. ne *tazgh* el: ne avertas 241. *crössihön* WeszpC. 43. *alehad* 134. *tanihanak* VirgC. 144. *indihad* u. o. 42. *telyesihed* 84. *bizonyha* 141. *tanyha* 142. *meg fezghed* ErsC. 47. *idezzghem* NagyszC.

Digitized by Google

71. *indihon* Ozorai: Christ, 371. el ne *idegőnihetők* Beythe: Epist. 6. meg ne *haborihak* 11. *térihőn* 238.

A *tanít, tanét*-féle igéknek nem csak *tanejt*, hanem eredetileg *tanojt*, *üdvözöjt* alakjok volt, azért sok codexben az imperativus is *o, ö* betűvel van irva. Pl.

tanoh AporC. 87. *üdvőzőh* 3. *nyomoroha:* conculcet KeszthC. 9. *meg wyoh:* innova 129. *sokasohad:* multiplica 158. *bwrohon:* demergat 170. *zabadok* KulcsC. 47. ne *alohatoc:* nolite putare JordC. 641. ÉrdyC. 473. *tanohatok* 546. — *tanohatok* Ozorai: Christ. 252.

Az *alajt (alojt*, alít, vél) ige imperativusa így is előkerül: *ne alahad* BécsiC. 58. *ne alahatoc* MünchC. 32. *alahon* DöbrC. 295. *alaha, alahak* BirkC. 2b. 1b. stb.

Végre, valamint a tőalakban *-ojt* helyett *-ujt* is található, úgy olvassuk a TihC. 228. lapján ezt a formát: *zabaduhon.* Ez pedig eszünkbe juttatja a HB. *zoboducha* alakját, melyet a HB. orthographiája szerint nem olvashatunk így: *szobodútsa*, hanem csak is így: **szobodúχa* v. **szoboduχχa.* Ezt megerősíti a BécsiC. 79. 80. s a MünchC. 23. lapján található *zabadoch*, s a BécsiC. 80. lapján *zabadéch*, mert ezeknek *ch*-ját sem olvashatni a MünchC. orthographiája szerint *cs*-nek.

Ezek a χ-hangú alakok adják kezünkbe a kulcsot a *szabadíhon* és *szabadíjon*-félék megértésére. Hunfalvy szerint „a *szabadítjon* helyett *szabadíhon*, s ebből lett aztán *szabadítson*“ (Nyelvtud. és Nyelvtanítás 74). Nézetünk szerint mind a kettő lehetetlenség: *tj*-ből nem válhatik *h*, s ebből a *h*-ból még kevésbbé válhatik *ts* vagyis *cs*.

Mindenekelőtt azt kell feltennünk, hogy *szabadíhon* és *szabadítson* egymástól teljesen független formák, egyik sem lett a másikból, hanem a közös alapformából lett egyes nyelvjárásokban az egyik, másokban a másik, a codexek kora óta pedig a *szabadítson* forma mindig több tért foglalt el és — úgy látszik — sok helyt kiszorította a másikat.

A *szabadítson*, ill. *szabadojtson* alak nem szorul magyarázatra, mert épen olyan fejlődésű, mint a *hajtson, bontson, tátson*-félék, melyekben a *tj* hangesoport *ts*-re változott.

A **szoboduχχa* tőalakja a HB. kora előtt hihetőleg **szoboduχt* volt (a későbbi *szabadujt, szabadojt*), az imperativusnak tehát így kellett volna hangzani: **szoboduχt-ja.* De valamint az *éleszt* imperativusa már a HB.-ben nem *éleszt-je*, hanem *t* nélkül *ílesztje*, s

Digitized by Google

valamint a *fëst* igéé ugyanakkor már *fësje* lehetett: ép úgy vesztette el a **szoboduχt-ja* forma is a két mássalhangzó közé szorult *t*-t s lett belőle **szoboduχja* ill. **szoboduχχa*, mint a HB.-ben olvassuk. A XV. században a **szoboduχχa* forma már szabályszerűen ezzé vált: *szabadoha;* az utóbbinak aztán magánhangzója követte a belső analógiánál fogva a *szabadojt* szótő változásait, vagyis midőn ebből *szabadét*, *szabadít* lett, amabból is fokozatosan *szabadéhon* és *szabadíhon* vált. Végül a *szabadíhon* forma követte a *j*-hangú imperativusok analógiáját, és *szabadíjon* lett belőle.*

Hogy a magyarázatnak csakugyan az eredeti *-jt* és *-χt* hangú tőalakból kell kiindulni, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy más *jt*-végű igetőkből is a fentebbiekhez hasonló imperativusokat találunk. Így képeztek *h*-hangú alakot az *ejt*, *gyüjt*-féle igékből:

ejt: ehed le BécsiC. Judith IX:11. *rejt: elrehec* u. o. Baruch VI:48. *fejt: meg fehed* KeszthC. 455. *nyujt*, ill. *nyojt: ňohad* ‚nyujtsad' BécsiC. *nyohad* JordC. 699. HorvC.; *gyüjt, gyöjt: gÿhön* BécsiC. Ruth. II:16. *gÿh* BécsiC. *gyöhetek* ErdyC. 128b. *gyujt, gyojt: gyohatok, gyohak* JordC. *gyohad* PozsC.

Ezek a formák szintén *j*-re változtatták *h*-jokat újabb nyelvjárásainkban. Pl.

gyujjónk ‚gyujtsunk' Borsodban; *felejt:* ne *felejje* el, ugyancsak Borsodban, továbbá Komáromban, Rimaszombatban, Szolnokon, Kecskeméten, Dunaföldváron stb. — *në szalajja el, në szakajd el, bocsájd el, nyujd ide, el në ejd, në ejjük el, ejjëlek, nyujjátok* Borsodban; *szakajja lë* Gömörben (és *szakíjja lë*), *gyujjónk rá, szakajja* (és *szakéjja*), *në felejjëtëk el, bocsájjon, bocsá* (e h. *bocsájj*) Losonczon; *në kiájj* Borsod, *në kiá* Nógrád, *kiájjon neki* Eger Nyr. XVIII:24. e h. kiálts, kiáltson, a **kiájt* mellékalakból (v. ö. *kéjájt* stb. NySz.); *szakajjon* Halas Nyr. XIX:44. *në szalajja el* és *në szakajd el* Szolnokon és Komáromban; *el ne felejd* Lesenceze-Istvánd, Zala m. Figyelő 1877. III:375. — „*meg-botsájjék* a jámbor" GKat.: Titk. 325. „Isten *bocsájj!*" KisfK.: VigBesz. 111. 200. *Urum bocsá!* sok vidéken.

Az összetett igealakok.

Az összetett alakok közül legfontosabbak ezek: *írt vala, írt volna, írt legyen*, továbbá *ír vala, írni fog*. A többi aránylag ritkán fordul elő.

* Már „Az ugor modalakok" cz. értekezésemben így van feltüntetve az az egész fejlődés. V. ö. még SETÄLÄ: Tempus und Modus 142. s erről SZINNYEI ism. NyK. XXIII:463.

Digitized by Google

irt vala.

A végzett múlt így hangzik:

irtam vala, irtál vala, irt vala;
irtunk vala, irtatok vala, irtak vala.

(Ép így a tárgyas ragozásban: *irtad vala* stb.).

Itt az a feltünő, hogy a *vala* segédige — mely a múlt idő kifejezője — mind a három személyben változatlanul *vala*. Ez nem is volt kezdettől fogva így, hanem — mint az *irt* alak tárgyalásában láttuk s mint az alább említendő *irtam volnék, irtál légy*-féle formákból biztosan következtethetjük — régebben így kellett hangzani a paradigmának:

**irtam valék, *irtál valál, irt vala;*
**irtunk valánk, *irtatok valátok, *irtak valának.*

(V. ö. „az apostolok a próféták után *következöttek valának*" Göntz: RBab. 117. de ez lehet a latin *secuti erant* szolgai fordítása.) — Minthogy a harmadik személy volt a leggyakoribb forma, belőle a *vala* szócska átszármazott a többi személybe a *valék, valál* stb. helyébe.

De még az imént felállított paradigma is alig volt az eredeti. Kezdetben alkalmasint így mondták: **írt* (v. *irott*) *valék, *irt valál, *irt vala: *irtak valánk, irtak valátok *irtak valának*, s ép úgy **tanult valék, *jött valál* stb. Így mondja pl. a finn nyelv azt hogy ‚tanultam vala, jöttem vala': *oppinut olin, tullut olin*, ez pedig szó szerint a. m. ‚tanult valék, jött valék'. — A **jött valál, *jöttek valának*, formákból ép olyan assimilatióval lett **jöttél valál, *jöttenek valának*, mint az olaszban lett *eglino vengono* ebből: *egli vengono* (= *illi veniunt*).

Minthogy az *irt* és *ira* alakok a legtöbb nyelvjárásban rég feleserélődtek, az *irt vala* helyét néha *ira vala* foglalta el; pl. „keresénk szállásán, de már *elhaggá vala* Budát" Kaz. Pály. Eml. 62. „míg *Z*-től *H*-ig a fele utat *haggá vala* hátra" Jók: Hétközn. II:56. „Mikor éppen *felépítők vala*, reá jött a nagy árvíz" stb. Háromszék MNyszet. VI:231.

irt volna.

A feltételes mód végzett jelene ma így hangzik:

irtam volna, irtál volna, irt volna;
irtunk volna, irtatok volna, irtak volna.

Digitized by Google

Azelőtt itt is változott a segédige az egyes személyek szerint, s codexeinkben gyakran találkozunk még a következő paradigma első tagjával:

irtam volnék, (irtál volnál,) irt volna
(irtunk volnánk, irtatok volnátok, irtak volnának).

Példák: „ó melly boldog én volnék és mindenben jó szerencsével *jártam volnék*, ha ez asszony én velem haza jöhetne" ErdyC. 426. csak az úristent ne *kértem volnék* 542b. *elkezdtem volnék* 563b. „valami jót töttél volna, én mind ez köny[v]-ben *irtam volnék* be" BodC. 29. *cselekedtem volnék* GömC. 310. 315. (de elhagytam volna u. o. 318.) „ha *elvesztem volnék* és megrekedtem volna" ErsC. 296b.

Eredetileg ez a paradigma is bizonyára igy hangzott: **irt volnék, *irt volnál, *irt volna; irtak volnánk, *irtak volnátok, *irtak volnának.* V. ö. „Azt nekünk megjelentéd, hogy *eskewth wolnal* azra, hogy az király fia pártjára nem szolgálnál" 1557. RMNy. II. b. 122. A fokozatos fejlődés tehát ilyen volt: *esküdt volnál* > *esküdtél volnál* > *esküdtél volna.*

Hogy a *volna* alak kapott lábra a többi személyekben is, arra meglepő analógiákat találunk a rokon nyelvekben, jelesen az osztják nyelvben, mely a harmadik személyű *ada-ñ* ‚vol-na' szót ragasztja az első és második személyű alakokhoz is. „*Adañ*, welches Castrén eine partikel nennt, ist wol für einen konjunktiv vom verbum ‚sein' anzusehen. Solche verbindungen, wie sing. 1. *verem adañ*, 2. *veren adañ*, in denen *adañ* unflectiert verbleibt, sind solche syntactische verbindungen, wie magy. *tettem volna, teszek vala*, čerB. *toleś lieś* er wird kommen, čerW. *šinžem ele gen* wenn ich gewusst hätte (Reguly), *tolam olo* (Porkka) = čerB. *tolam olje* veniam [szó sz. ‚jöjjek legyen', mint *jöttem legyen*] (Castrén)." Setälä: Tempus u. Modus 157—8.

irt legyen.

A felszólító módban a végzett cselekvésnek újabb nyelvünkben ez a paradigmája:

irtam legyen, irtál legyen, irt legyen;
irtunk legyen, irtatok legyen, irtak legyen.

Ez a paradigma codexeink tanusága szerint régebben igy hangzott:

Digitized by Google

irtam legyek, irtál légy, irt légyen;
(irtunk legyünk, irtatok legyetek), irtanak legyenek.

Példák: hoǵ *méghattad léǵ* te zvleidet: quod reliqueris parentes tuos BécsiC. 4. hoǵ ide *iöttel leǵ:* quod huc veneris VII:33. *láttam legyek* 119. hogy *jöttem legyek:* quia venerim MünchC. 32. *adtam legyek* DöbrC. 303. *töttenek legyenek* MargL. 106. *választottam legyek* WeszpC. 49. jóllehet méltatlan *lőttem leǵek* NagyszC. 132. *kezdették legyenek* Tel: Evang. II:691. *tartották legyenek* u. o. 706. *szoktam legyec* Tel: Fel. 15. *lőttenec legyenec* EsztT: IgAny. 118. 180. akár nemesi rendből valók *lettek legyenek,* Rettegi Emlékir. Hazánk I:290. (XVIII. század!)

Az eddigiek szerint föltehetjük, hogy eredetileg ez a forma is így hangzott: **irt legyek, *irt légy, *irt legyen* stb.

ir vala.

A folyamatos mult paradigmája:
irok vala, irsz vala, ir vala;
irunk vala, irtok vala, irnak vala.

A régi nyelvemlékekben is így van, csak ritkán találunk eltérést annyiban, hogy itt-ott ebben a formában is ragozva van a segédige:

nem *tudomualec* EhrC. 98. *tartom valec:* servabam MünchC. 206b. *fizetem valék* AporC. 18. *iarok valik* DöbrC. 60.

Egészen hasonló szerkezetű praeteritumot találunk több rokon nyelvben. Pl. votj. *liktîlä* ‚jön': *liktîlä val* = jön vala; *sojos mîno* ők mennek: *sojos mîno val* = ők mennek vala (Máté ev. 6:56., 16:12.) *körtškod* övezed: *körtškod val acid* övezed vala magadat (Ján. 21:18. v. ö. Wied: Gramm. 162.) stb.; zürj. *kolö* ‚kell': *kolö rölî* = kell vala stb.

Ir vala helyett néha *ir volt* is előkerül (megint azért, mert a *vala* és *volt* alakok használata összezavarodott); pl. *tartatic volt* BécsiC. 284. „mostan ismét *küldnek volt* tizenhatot; ez tizenhat eleiben Lévából is kijöttek volt, és hogy bizvásban járhassanak, magyar ruhában *mennek volt*" Bocskay levelében TörtTár. 1878. 274.

irni fog.

Irni fogok tulajdonkép annyi mint irni kezdek, íráshoz fogok. A régieknél *irni kezdek* is előfordul ugyanazon értelemben (l. Szarvas: Igeidők).

Digitized by Google

A régiségben *irni foga* is előfordul, s ez tulajdonkép a. m. irni kezde; pl. „melyeket minekutánna az Massiva kezde forgatni és az Jugurthának az ő barátiban nem *foga* elég ótalma *lenni*, hagyá az Bomilcarnak“ (neque in amicis satis praesidii est, tkp. futurum erat) Detsi: Sall. Jug. 31b.

Néha a feltétes módot is használják: *irni fogna*. Pl. „féltek, netalán majd pisztolyt *fognánk sütni*“ Gvad: RP. 117. (Így Verseghynél stb. L. Nyr. IX. és NySz. *Fog.*)

Digitized by Google

MÁSODIK FEJEZET.

A névragozás.

A) A határozó ragok.

Bevezetés: Határozó ragjaink ugor elemei.

Határozó ragoknak nevezzük itt mind azokat a ragokat, melyek az igét kiegészítő mondatrészeket jellemzik (tehát a tárgy ragját is), szemben a névszók közti viszonyt jelölő ragokkal (minő a genitivus ragja s a birtokos személyragok).

Ha mai névragjainkat szemügyre veszszük a nyelvemlékeinkből megtetsző történeti fejlődésükben, továbbá a rokon nyelvek névragjaihoz való viszonyukban: mindjárt látjuk, hogy névragjaink legnagyobb része nem lehet valami ősrégi. Nyelvemlékeink ugyanis azt mutatják, hogyan fejlődtek egyes önálló szók, jelesen határozók, névutókká s végre ragokká; hogyan lett pl. abból, a mi a HB. korában még változatlan *belől* és *belé* volt, később a *-ból*, *-ből* és *-ba*, *-be* névrag. A rokon nyelvek kiegészítik e tudomásunkat azzal, hogy efféle ragjainknak teljes mássát hiába keressük bennük.

Másrészt azonban a rokon nyelvekben is találunk nagy számmal olyan ragokat, melyeknek szerkezete elvben egészen megegyezik a mieinkével. Ha pl. a mi *-ben*, *-ből*, *-be*, (*rajt*), *-ról*, *-ra*-féle csoportjainkkal egybevetünk olyan ragcsoportokat, minők a lapp *-sne*, *-st*, *-s* (innessivus, elativus, illativus), a finn *-lla*, *-lta*, *-lle* (adess., ablat., allat.): már a kezdő hangoknak egyezéséből látjuk, hogy itt is, ott is egy-egy különösebb alapviszony van a három általános helyirány szerint módosítva. A **névutók**

Digitized by Google

körében ilyen hármas csoportokat olyan rokon nyelvekben is találunk, melyek nem fejlesztettek oly gazdag névragozást, mint a magyar és a finn nyelv. Ebből már most nagyon egyszerű következtetést vonhatunk: Az ugor alapnyelvben már használatban voltak a három helyirány szerint megkülönböztetett névutócsoportok, s ezek közül egyesek némely nyelvekben lassanként ragokká fejlődtek, míg más nyelvekben megmaradtak névutóknak; az utóbbi nyelvek tehát, pl. a mienkhez oly közel álló vogul és osztják, nem fejtettek ki oly gazdag ragozási rendszert. (Ugyanígy magyarázza a mai állapotokat WINKLER, Uralalt. Gruppen 93.)

Volt azonban egy más lehetőség is az olyan hármas ragcsoportok keletkezésére. A helyett hogy a főnévhez valamely névutói alapszó járult volna, mielőtt a három irány szerint meghatározták (pl. **kézbel-*, s ebből **kézbel-n*, **kéz-bel-ől*, **kéz-bel-é*), járulhatott hozzá valamely alkalmas helynévképző s így vehette föl aztán a három egyszerű eset-ragot. Így keletkezett valószinűleg a finn *l*-es ragcsoport a finnben fönmaradt *-la*, *-lä* helynévképző közvetésével (*Kaleva-la*, Kaleva-hely, Kaleva földje), pl. **kala-la-na*, **kala-la-ta*, **kala-la-ne*, szó szerint: hal-hely-en, -ről, -re, aztán (**kalalna*), *kalalla*, *kalalta* és (**kalalne*), *kalalle* a mai jelentéssel: halnál, haltól, halhoz stb.*

Harmadik eset két-két összeillő kész ragnak a kapcsolata, minőket pl. az *-ig-len* és *ben-t* eseteiben látunk. Mindezekhez aztán még bizonyos nyomósító enklitikus elemek járulhatnak, melyek szintén az előbbiekhez hasonló ragbogokat vagy ragbokrokat eredményeznek. Lássuk most, e fölsorolt eszközök közül hol melyiket alkalmazta a magyar nyelv.

A rokon nyelvek egybevetése bizonyítja, hogy volt az ugor alapnyelvben egy *m*-hangú accusativus. Ezt a tárgyesetet elvesztette nyelvünk, ellenben az ugor *-m-t* ragos határozott accusativust (mely a névelős accusativusnak felel meg) általánosítva

* Talán ennek a képzőnek maradványa az *-l* ezekben a magyar formákban: *fél-ett*, *föl-ül*, *föl-é* (ered. *fé-l-* a *fé*, *fej* főnévből), *fönn* (**fé-l-n* = *päällä*, **pää-l-nä*), *hol* e h. *ho-l-t*, *ha-l-t*, *han* e h. **ha-l-n*. V. ö. a vogul lativus utáni *-lé-t*, l. a *-lan*, *-len* ragot. (Vö. HUNFALVY: Akad. Értes. 1852. 143. BUDENZ: NyK. II: 313. III: 302. 463. WESKE: Untersuchungen 87.)

Digitized by Google

különbség nélkül használjuk határozatlan és határozott jelentésben, csakhogy az eredeti *-mt* puszta *t*-vé rövidült.

A nyelvhasonlítás továbbá teljes biztossággal kimutatta, hogy az ugor alapnyelvben volt egy *-na* ragos, nyugvást jelentő eset (locativus, v. ö. finn, lapp, mordvin, cseremisz, osztják *-na, -nä, -no, -ne* stb.) és egy *-da* ragos, távozást jelentő (ablativus, pl. a finn és mordvin *-ta, tä; -do, de*). A közeledést jelentő lativus egyszerű ugor ragja Budenz szerint *-ga* volt, mely legtisztábban a mordvin prolativus *-ga, gä* és *-va, -vä* végzetében maradt fönn s az ezzel nyilván egyeredetű mordvin *v*-ragos lativusban, továbbá a hová-irányt jelölő cseremisz adverbiumok végén: *tü-gö, ülü-kö* v. *ülü-k, ve-g* v. *pe-k, tuš-ko* v. *tuža-k* stb. (a hol kérdésre pl. ugyanezek így hangzanak: *tül-nö, ül-nö, vele-n* v. *pele-n, tušto*), végre talán a vogul *-e*, osztják *-a* végű allativusokban. — Azonfölül kimutathatunk még egy közös ugor lativust, melynek ragja *-ni* v. *-nē* lehetett: ennek maradványa az észt terminativus (határvető) *-ni*, a vogul *-ne* és votják *-ńä* ragú allativus, és a hová kérdésre felelő cseremisz adverbiumok *-an, -än* végzete, illetőleg ennek *n*-je (v. ö. még finn *-lle* e h. *-l-ne* stb. és l. Donner: Verwandtsch. 64.). — Végre legalább a magyar nyelv külön életét megelőzőnek kell tartanunk a *-t* (*-tt*) ragos locativust, mert a vogulban is megvan.

Ezen régi alakok közül megvannak a magyar nyelvben mindenekelőtt az *-n* és *-tt*-ragos locativusok; az előbbi a mai *-n* (*-nn*) és *-ben* (*-benn*) ragokban, továbbá a *künn, fönn, honn*-féle adverbiumok végén. Nyilván az *-n* (*-na*) módosulása volt az ugor *-ni*, mely a székely-palócz *-ni* ragban maradt fönn. Ennek társai, *-nott* (v. *-nitt*) és *-nól* (v. *-núl*), szintén az egyszerű *-n* módosulásai, még pedig a loc. *-tt* és abl. *-ól* raggal való összetételei. (Egészen ilyen összetételt tüntet föl a vogul ablativus *-nel* ragja, melynek *-l*-je maga is ablativust fejez ki s az ugor *-da* képviselője.) Ide tartoznak a változatos *innét, onnét*-féle ablativusi határozó szók.*

* *Innét, onnét* és *innen, onnan* a mai irodalmi alakok. Ezeken kívül legnevezetesebbek: *innejt, onnajt, honnajt* v. *innejd* (*hunnaj, hátunnaj*; NB. *honnajt* Döbr. 511. 513. *innéjth* 430.) stb. *innent, onnant, honnant* v. *innend, onnéu, honnénd, honnént*) stb., *innet, onnat, honnat, inneg* v. *innég, onnég, honnég, innel* v. *innél, onnal, egyebünnél*. Az utóbbiak egészen a szé-

Digitized by Google

Az ugor ablativusi *-da* ragnak a magyar nyelvben, valamint a vogulban, szabályszerüen *-l* felel meg, de e helyett mindig *-ól, -ől, -él*-t találunk, melynek hosszú magánhangzójáról kielégítő magyarázatunk eddigelé nincsen. Ez az *-ól, -ől* szerepel nyelvünkben (ma *-ul, -ül* alakjában) mint állapot- és módhatározó rag; továbbá helyi adverbiumokban: *hazúl, utól;* végre a honnan kérdésre felelő összes névragokban s névutókban: *-ből, -től, -ról, -nól; alól, közől, mögül* stb. stb.

Az ugor lativusi *-ga*-nak nyelvünkben szabály szerint *-j*-re kellett változnia, ez a *j* pedig, mint számtalan más esetben a megelőzött magánhangzóval — tehát a tővégi hangzóval — diphthongussá, aztán egyszerű hosszú magánhangzóvá egyesült. Így keletkezett az az *-á, -é, -i,* melyet a hová kérdésre felelő határozó-szóink és viszonyszóink végén rendszerint megtalálunk: *alá, fölé, közé, odá-bb* és *odé-bb* stb., *belé, hozzá, reá, -vá, -vé* (e h. **relé,* rokona a *vel*-nek), *messzi, néki.** — Nyelvemlékeink még helynevekben is megőrizték e ragot: *Egre,* azaz *Egré* ‚Egerbe' (RMNy. IIIb. 85. s egyebütt), *Peste* (RMNy. II:51.), s ma is *Szögedé-be.*

Némely határozó szóban a magánhangzó utóbb elrövidült: *oda, ide* (régente hosszan: *ideh, odah* LevT. I:14. *odaa* Ors. leg. 9.) *haza* (*hazáig*), *vissza* (régente s néhol ma is *visszá*), *bele, fele,* a székelyeknél *rea* és *hezza* (Kriza 549.); Ugocsában *hozza* Nyr. XIV:374.; a Balaton vidékén *alaja, melleje* (KisfS: Gyula 3:2. Czuczor I:101. Vadnay Hangolv. 86.), *alajja* (Nyr. II:517.), *beleje* (III:89.), és e két ragban *-ba, -be; -ra, -re* (összevonva ezekből: *-belé, -reá*).

Végre egészen el is tűnik a magánhangzó, nevezetesen a *-hoz* és *-nek* ragok végéről, és a következő igekötőkből: *mög* (HB. *mige*), *el* (v. ő. rég. *elé-beszélni* sat.), *föl; be* (rég. *bel,* ered. *belé*),

kely-palócz *-nól, -nöl* ragokhoz hasonlítnak; a többi pedig ezekből magyarázható, ha fölveszszük, hogy *-t, -g* enklitikus elemek. Magánhangzóikra nézve is a *-nól, -nöl*-höz hasonlítnak ezek a dial. alakok: *onnát* (Nyr. VI:414.), *távunnát, mindenfelünnött* (IV:69.). — V. ö. még *tálnan, királnan* Obernyik Besz. 68. 73. *hátrunnat* Nyr. II:522. — L. ez alakokra nézve a NySz. és Tsz.[2] czikkeit, továbbá RMK. I:286. NyK. III:6. Nyr. X:489.

* *Mellek* ‚mellékjük' RMK. II:322. *föli* és *közi* e h. *fölé, közé* Udvarh. m. NépkGy. I:139. *közi* SzD; MVir. 112. *feli* SzékOkl. I:298.

Digitized by Google

ki (rég. *kivé*), *lë* (rég. *lëvé*). „*Nekjük, nekijük:* nekik“ (Nyr. II:185.); *nekje* e h. *nekije* (Kassai Szókönyv).*

Néha bajos ezt az egyszerű *-á, -é* ragot az összetett *-vá, -vé*-től megkülönböztetni: *hová, hova, tová-bb* (*tová* Fal. 610. 616.), *többé* stb. Sőt néha csakugyan fölváltja az utóbbi az előbbit, pl. *sokká* (ÖtvMest. 69. 78.) e h. *soká*, v. ö. *kissé, kevéssé, kicsinnyé-g* e h. *kicsinyé-g* (székely).

Az eddigiek már megmagyarázzák nagyrészt ragjaink szerkezetét, főleg annyiban, a mennyiben földerítik az ősi egyszerű esetragokat, melyek névragjainknak végén vannak meg, vagy ha lappanganak is, legalább hatásukban még máig is megvannak, sőt a névragoknak önálló használatában még ma is kiejtjük őket, pl. *-hoz*, de *hozz-á; -nek*, de *nek-i*.

Vannak azonban egyes ragjaink végén olyan elemek, melyek még a föntebbi elemzések segítségével nem válnak világosakká. Ezek nagyobb részt olyan enklitikus elemek, melyek többé-kevésbbé fölöslegeseknek látszanak, azért a valószinűség a mellett szól, hogy részint analogiák útján keletkezett toldalékok, részint pedig nyomósító elemek. Ilyenek a következők:

a) A legtöbbször adverbiumok végén található *-n*, illetőleg *-an, -en, -on* stb. talán az *-n* rag analógiás átvitele (ámbár van a mordvinban egy különálló *-nä* elem, mely mindig magashangú és használatban többször találkozik a miénkkel, pl. *koda* hogy: *kodanä* hogyan): *ottan, itten, hogyan, ígyen, úgyan* stb. (l. Nyr. XVI:53.).

b) Egy nyomósító *-g, -k* elemünk is van, melyhez hasonlót szintén találunk ugyan egy-két rokon nyelvben, de a nélkül, hogy közös eredetüket megállapíthatnók (v. ö. eser. *kuša-g-en* meddig *kušta-g* hol, finn *mi-kä* mi, *ku-ka* ki stb.). Ennek legfontosabb szerepe az *-ig* ragban van, eredetileg *-ég*, melyben az *-é* a valódi lativ rag, v. ö. e székely alakokat: *örökké-g* (Nyr. VI:517.), *többé-g* (Nyr. IV:383. v. ö. *többig* ‚tovább‘ Pósaházi. Nyr. VI:408.), *kicsinyé-g, hanyotá-g* (rég. *hanyattá*, ma *hanyatt*); *keressé-g* (Thaly: Adal. I:221.); így: *annyirag, orrag* stb. (l. Nyr. XVI:54.).

* *Neki* helyett *nekem* és *mellé* helyett *mellem*. LevT. II:22., szintúgy *belé* Melotai Zsolt. 93. *mellem* DebrC. 505. fazék *mellő* szitó barát Kisv: Adagia 24. v. ö. *mellőzv*. Érthetőbb az *ő* az *elé* adverbium *elő* mellékalakjában, mert ez *elővé*-ből lett.

Digitized by Google

c) Egy *-t, -d*-féle henye elemet találtunk az *onnajt, onnajd, onnét, onnat, onnant, onnand* alakokban, melynek enklitikus voltát az is bizonyítja, hogy az *onnét* alakkal szemben áll *onnég* a föntebbi *g*-vel. A *d* csak analógia útján ment át újabban a hasonló hangzású *ottan, itten* adverbiumokra, melyeket a nép hébe-hóba szintén így ejt: *ottand, ittend;* v. ö. még *osztén-d-ig-lan* (Nyr. V:474). Ugyanez az elem lappanghat a *majd, majt* szóban is.

d) Végre gyakran fordul elő ez a nyomósító szótag: *-te;* jelesen két használata van: egyik a *-szer* rag után, pl. *kétszerte,** a másik *-n* ragos időhatározók után, pl. *régente* (l. bővebben Nyr. XVI:55). — Ez talán a *tele* lativ határozó *tel* alapszavából rövidült, ép úgy mint pl. az *írva* igenév az *írval* alakból. Ezt még közvetetlen bizonyítja Károlyi bibliájának egy helye, mely Molnár bibliájában is ép úgy van ismételve; pl. *Három-szertel* inkább megégeti az nap az hegyeket hogynem mint az völgyeket: tripliciter sol exurens montes.. Sirach 43:4. (V. ö. szintén illeszkedés nélkül: az hold *sok szerte* kisebb az napnál, Debr. Kalend. 1619. D5.). — Jelentésénél fogva a *tele* alapszava e határozókban ép úgy helyén van, mint az *-s-tül* ragban (eredetileg *-s-tül*, l. alább).**

Az eddigiek szerint tehát a következő képet nyerjük névragjaink történetéről: A legegyszerűbb viszonyok kitevői részben a közös ugor korból, részint (*-tt* és *-nál*) legalább azon korból valók, melyben a magyar és a vogul-osztják nem voltak külön nyelvek. A többi rag már a magyar nyelven belül fejlődött, noha mint névutók már előbb meglehettek, pl. a *-hoz* — oszt. *χoźa;* e ragunk eredetileg **-χozjá*-nak vagy **χuzjá*-nak hangzott, de már a HB.-ben egytagú *chuz*-zá rövidült, holott u. o. a *-belé* még kéttagú (v. ö. még *-nek* e h. **-neké* HB.). Némely ragok mint ilyenek még a HB.-nél is fiatalabbak, mert pl. *-belől, -belé* a HB.-ben még névutóknak tekintendők s csak később, az illeszkedés és rövidülés által váltak egészen ragokká.

Lássuk már most névragjainkat egyenként, tüzetesebben.

* Rendesen csak valóságos sokszorozás eseteiben, pl. „ezer szerte való ezerni ezeren" Com.: Jan. 216. De analogia útján néha időhatározókra is átterjed, pl. *tegtöbbszörte*, írja Szarvas G. Nyr. XVI:22. — továbbá erre a *sokszorta* szóval rokonértelmű kifejezésre: *sokkalta* (magyobb, erősebb stb.).

** Budenz a *szertel* és *óltal* szók utótagjul egy egészen más értelmű **-te-lé, to-lá* lativ névutóból magyarázza. MUgSzót. 742.

Digitized by Google

1. A tárgyeset ragja.

Ismeretes dolog, hogy nyelvünkben a mondat tárgyának kétféle alakja van: egy ragtalan s egy *t*-ragú. A ragtalannal főleg két esetben találkozunk: 1. ha a tárgy nem igétől, hanem igenévtől függ, 2. ha a tárgy személyragos.

1. Lássuk az igeneveket egyenként:

a) A főnévi igenévvel (infinitivussal) szerepel ragtalan tárgy a népnyelvnek kivált egyes állandó kifejezéseiben, minők: *elmentek háztüz nézni, széna gyüjteni, víz hordani* sat. Másfélékben a népnyelv is ritkán, leginkább még régi népdalokban használja s a mai irodalom sem él vele, csak költői és népies stilben, de régi iróinknál gyakrabban találkozunk effélékkel (v. ö. a Nyr. IV:388. és PhilKözl. I:251. l. közölt gyűjteményeket):

Jöve egy némberi Samariából víz merejteni: venit mulier haurire aquam MünchC. Ján. IV:7. Belzebub a mi atyánk, ki minket minden gonoszság tenni bocsát, ErdyC. 224b. Elméne az tenger partjára fa hozni 339. Öröm mondani hozzánk jőnek Born: Préd. 236. Hír mondani haza sietnek 257. Márius eledel keresni küldetett, Decsi: Jug. 48b. Gaz Gergelyt a füleki németeknek rajtunk kért három vágó marha elszörzeni küldtük MonOkm. I:122. Jőjetek orvosság bévenni Gvad: PöstyF. 21. Ide bucsu járni fárad, kinek a torka megszárad, Kuthy: HRejt. 34. Tarts velünk, mi is most harczkeresni járunk, VajdaJ: Béla 48. Nem mehetek kolompér ájni Tsz.[2] (Rábaközi s győrmegyei példák MNyszet. V:131).

Az ilyen mondatokban majdnem mindig mozgást jelentő állítmány van vagy legalább ehhez nagyon közeljáró jelentésű (oda van, marad, hagy, ereszt, bocsát, küld). De ha más ige szerepel is ebben a szerkezetben, az infinitivus mindig czélhatározó. Pl.

Vöttünk az törökök ünge mosnyi szappant 4 d[enárért] MonOkm. I:28. Török dolmány varrani czérnát 183. Marha tartani való föld: terra apta animalibus alendis Kár: Bibl. I:151. Egy kis fonal fonni csépnyelet keresnek. Kriza 31. Hiszöm tégöd még puiszka önni sem fogadnak meg 455.

A ragtalan tárgynak czélhatározó infinitivusra szorítkozását csattanósan bizonyítja ez a régi példa: „K. azt írja, hogy B. uramhoz *menjek szám vetni . . . .; kész vagyok számot vetni* vele" LevT. I:39.

Azonfölül az infinitivus mellett rag nélkül rendszerint — a népnyelvben mindig — csak határozatlan tárgyat találunk, határozottat fölötte ritkán, mint pl.

Digitized by Google

Az kegyelmed szőleje látnia mentem LevT. I:13. József az ország látni méne RMK. IV:15. Budára volt az meddő tehenek beadni TörökMOkm. I:34. Kiket hagyott a ház őrizni KCsipk. II. Sám. XX:3. Ment hada szemlélni a húnok vezére. Ar: BH. (Négy más ilyen példa PhilKözl. 251. és itt fönt: az törökök ünge mosni.)

A határozott tárgyat régi iróink is többnyire raggal látják el: Dáriusnak anyját látni menének RMK. IV.97. Nem jöttem hínom az igazakat VirgC. 48. Nem bocsátott engemet az Krisztus keresztelni, hanem az evangéliomot hirdetni Komj: I. Kor. I:17. stb.

b) A *-ván, -vén; -va, -ve* végű határozó igeneveknél ugyanazon jelenségekkel találkozunk, mint az infinitivusoknál. A népnyelv itt is némely állandó kapcsolatokat kedvel: *szemlesütve, szem-behunyva, száj-tátva, vállvetve, fark-csóválva* stb. s a régiség itt is sokkal több példát nyujt, mint az újabb nyelv (v. ö. Nyr. IV:389. XX.163. PhilKözl. I:251. és fent „A szavak összetétele", 369. l.):

Ajtó berekesztvén imádjad atyádat VitkC. 8. Krisztus a tanítványok között is ajtó bezárván jelen lehetett Fél: Tan. 413. Ajtók bétéve menvén bé a templomban Tarn: Szents. 115. Nem sok várván Görcs: Máty. 3.

Az Joáb levelét a követek térd fő hajtva királynak adák Hofgr: Gyűjt. 170. Dolmány felaggasztalva az vadászástól sem tiltjátok magatokat Bal: Cslsk. 32. Hamu-hintve Fal. 201. Egy piczin várva Dug: Pb. I:174. Nem sok üdő várva béjött 274. Fülhegyezve várták. Kuthy: HRejt. 39. Irgalomesdve nézett a betyárra 41. Ajkharapva, ajkszorítva, fáklyahordva, fájdalomokozva stb. Ar: Arist. (l. Glossz.) Kárörvendve, fejbólongatva, fejcsóválgatva, Abonyi: A mi nót. II:175. IV:94. 166. Elegen vannak, a kik láb-lógatva élnek. „Ellenőr" X:525.

Itt azonban gyakrabban előfordul nyelvemlékeinkben a h a t á r o z o t t ragtalan tárgy, mint az infinitivus mellett:

Szája megnyitván tanejtja vala őket: aperiens os suum MünchC. 20. Ez ige hallván: audito verbo 42. Ő tanejtványi egybehiván 43. A győlekezet elerésztvén u. o. Azok elhagyván elmene: relictis illis abiit 44. Azok meghagyván 52. Ezek hallván kedég a tanejtványok csudálkodnak 49. E hallván: audientes 55. Keze rejájok vetvén 80. Az ő szent híre hallván (DomC. 191). Az étel elvégezvén, LányiC. 515. Ez dolog látván ErdyC. 574. — V. ö. még: Ő még *e beszéllette* [=ezt beszélvén]: adhuc eo loquente MünchC. 45.

Keze-terjesztve fogadá vendégit Fal. 243. Szeme-lesütve kerül 710.

c) A melléknévi igeneveknél (participiumoknál) a ragtalan, egy szóból álló tárgyat ma összetétel előtagjának érezzük s az egész kifejezést összetételnek tartjuk: *fa-vágó* = holcz-hauer, *ember-ölő* = menschen-mordend, *kár-vallott* stb., de kérdés, min-

Digitized by Google

dig így volt-e ez. Föltünő ugyanis, mennyivel gyakrabban fordul elő a régi nyelvben e szerkezet személyragos előtaggal, sőt — a mi ma példátlan — többesszámú előtaggal is. Régente tehát az összetételnek ez a módja annyira szabad és laza volt, hogy nem is lehetett még összetétel, hanem tárgyas kifejezés ragtalan tárgygyal (ragos tárgygyal a régiek igenevet nagyon ritkán mondanak: *istent félő* KazC. 44. *húst bésózó* edény: carnarium salarium PP.). Lássunk példákat (v. ö. Nyr. IV:387. Phil. Közl. id. h. és fent 367. l.):

Huga ölő: sororicida C. Hiti-szegők az pápisták. Pázm: ÖtLev. 111. Ura-gyalázó asszony. Szatm: HCent. 144. Némely markaköpők szokásba vették, hogy egymást bajra hívták. Monlrók VIII:36. Adóssága-valló, Fal: 289. Kedve-változtató (a szerencse) 292. Szinehagyó, szine-hagyós MNyszet. VI:350. Szája-táti, -tátó 349. Mint bűne-bánó most békét kivána. Greg: Luz. 34. Eszebíró ember „Ellenőr" IX:248. — Akhitófel-lelkü maga-ajánlóim. Balassa (Szil. kiad.) 134. Maga-vető: magát dicsérgető Nyr. III:164. Magaviselő, SzD.

Én anyámnak emlője szopó atyámfia DöbrC. 482. Isten neve valló ember. Sylv: UT. II:167. Isten igéje hirdető prédikátor Beythe: Ep. 233. Hajó orra igazgató MA. Ország, város pénze lopó: peculator PP. Olyan az anyaszentegyház, mint valami fejedelem levele hordozó posta MNyil: Irt. 66. Mindenek haja borzasztó csudálkozás Toln: Vig. 270. A Liber Concordiae, mely ez alatt az igaz tábor jele vesztő név alatt Liber Discordiae volt. Bal: CsIsk. 147.

Az hüti szegett keresztyének, . . . az hüti megszegett emberek Magy: OrszRoml. 34. Engem hazája vesztettnek hívnak Hall: HHist, I:5. Nyakaszegett Bal: CsIsk. 8. Engem is, élete-untat. Vör. II:405. A fékevesztett nyelvujítás Nyr. III:408. Urahagyott, Gyurits: Mondattan[4] 36. Inaütött ló, szinehagyott CzF. — Magahitt bizakodás Fal. 53. Akármi maga megúnt sziv, . . . azokat a maga megúnt szenteskedőket, Horváth Ádám lev. Kaz.-hoz.

Az hadakozó, bajvivó, várak várasok rontó magyar vitézök. Tin. 3. Fák nyeső: putator MA. lat. A mindenek-látó Isten, Pázm: LuthV. 433. Néha azzal gyülölteték, hogy országháborító, pártolkodások-szerzö. Pázm: Préd. 52. Ezek a szomszéd országok emésztő hadak. Pázm: Kal. 437. Házasság és eledelek tiltó eretnekség. Matkó: BCsák. 26. Lelkek dögösítő métely GKat: Titk. 15. Putiphart némelyek a Pharao szakácsának és a barmok le vágók előttök-járójának ítélték lenni. Tyuk: Józs. 112. Elmék megvesztegető nevem volt tőle. Bethl: Élet. II:198. Amitó és gyujtó, hódító, szivek' kinzó Amade: Vers. 41.

2. Ismert jelenség, hogy a személyragos tárgyak (kivéve az egyes harmadik személyt) már régi nyelvemlékeinktől kezdve megállhatnak rag nélkül. Pl.

Be ne húnyjuk szemünk Born: Préd. 38. Gondunk viseli 259. Bocsásd meg bünöm Mel: Jób. 19. Ha hasznod veheti Kár: Bibl.

Digitized by Google

658. Ez levelünk megadó B. 1665. Thewr: Nykincs. 19. Vad kények' követve a törvénynek ellent állnak Bacs: Poétai munk.² 202. Hogy mentenék meg édes anyjok KisfS: Som. III:25. Egy sir zárta minden örömtek Erd: Népd. I:334. Bűnök' nékik ne tulajdonítsad PhilKözl. IX:166. A kik Róma nyelvén énekelték szépséges dalaik', Jánosi G. (Más példák u. o. I:256).

Magam ajánlom. LevT. I:66. Megójad magad, Mon: Kép. 127. Csípjük le már egyszer magunk Ar: Arist. I:281.

Ide tartoznak *engem, téged,* sőt *tiktek, titek* is (Isten hozott tüktök, császár szép tábora! Csík m. Népk. I:159. Fivérnek hívtatok, s nővértek voltam; titek' én fivérnek, s azok valátok. Rákosi J: Cymbeline V:5.; így Kis János: Iphigenia III:1. kétszer); de helyesen jegyezte meg P. Thewrewk Emil (PhilKözl. I:257.), hogy ezek oly alakok, melyeket a nyelv ragosan vagy ragtalan csak a mondattárgy jelölésére fordít, míg pl. *mink, tik, ők* soha sem szerepelnek accusativuskép. — *Bennünk* mint accusativus szintén előfordul a *magunk* stb. analógiájára újabban, de csak kivételkép, pl. Útra kelt, fogadván, hogy elfog bennünk'. (Rákosi: Cymbeline IV:2.) Ne hagyjuk magunkat, ha veszély ér bennünk. (Figyelő 1877. III:376. népköltményben) Elhagylak bennetek (Pet: Coriol. I:2). Régi nyelvemlékeink *bennünk, bennetek* alakjáról l. Budenz-Album 152.

A személyragos tárgyak azonban mindenkor fölvehetik a tárgyragot is, úgy hogy a *kezem, kezemet; magad, magadat* accusativusok egyaránt járatosak nyelvünknek egész történetében. V. ö.

Turchucat mige zocoztia HB. Hálójok meghagyván: relictis retibus (MünchC. 19.) Ő hálójokat megszerezvén. (U. o. 20.) Jobb vállamat és a fejem által-dugtam (Gvad: RP. II. czikk.)

A tárgyalt két eseten kívül nem igen találunk ragtalan tárgyat nyelvünkben.

A *mind*-et, igaz, így használjuk: mind megettem, szedd föl mind. Várat megadjátok, mert benne mind megölnek (Tin. 215) — mindnyájatokat. De ezt a szót inkább adverbiumnak tekinthetjük — a. m. mindenestül, teljesen, mindvégig — mert mindenféle mondatrésznek lehet appositiója. V. ö.

Azon félök, hogy mind itt kell vesznünk (Tin. 243.) = [nekünk] mindnyájunknak. Tábornokok, szállítmányosok jöttek-mentek körülötte, a kikkel mind röviden végzett evés közben [a császár] (Jók: RR. III:81.) Úgy összeaprította, hogy mind forgács lett belőle. (Népk. III:323.)

Egyébiránt legújabban, a népnyelvben s a költőknél, elégszer találkozunk a *mind*-nek ragos tárgyesetével is: pl. Az előtte hajlót átszökdösi mindet. (Ar: TSz. X:27.) Ha el akarsz veszíteni minket, nyisd meg a szád s vágyaidat megnyerheted mindet. (Csengeri J. Catull. 122. Így SzászK: Nib. 356. Nyr. VI:158. stb.)

Végre ragtalan tárgyeset van a következő szólásban: „Isten gyónap pro Isten adgyon jó napot.": (MA: CorpGram. 286.) Jó nap, isten jó nap (Népk. I:164.) Isten jó nap, isten! (II:13.) Ezt azonban bizvást a *jó napot* csonkításának tarthatjuk, mert az ilyen minden-

Digitized by Google

napi köszöntésekben, esküvésben, káromkodásban még ennél furcsább rövidítések is történnek; v. ö. *isten úgy se'*, sőt *isten uccsa* e h. *isten úgy segéljen; 'sten tartsa meg"* (Nyr. II:231.), *steen jaó regvelt* (VII:35.) stb. („Fogja ez a darab kenyér!" Nyr. VI:231. kihagyásos mondat e h. fogja, itt van ez a d. k.)

Maradt tehát két eset, melyben a tárgy valóban ragtalan lehet: egyik az igenevek tárgya, a másik a személyragos tárgy (kivéve a magánhangzón végződő harmadik egyes személyt). Ezek közül az elsőben lehetséges hogy kezdettől fogva nem volt tárgyrag, valamint pl. a finnben sincs ragja az infinitivus és gerundium — sőt az imperativus — tárgyának, úgy hogy azt mondják: *mene tuomaan tamma kotia,* szó szerint ‚menj hozni kancza haza' = a kanczát haza hozni; v. ö. menj el kancza hozni. A másik esetre nézve szintén föltehetjük ugyanazt annyival inkább, mert egyik legközelebbi rokon nyelvben, a kondai vogulban rendesen szintén ragtalan a személyragos főnevek tárgyesete s csak a harmadik személy veszi föl a tárgyragot (l. Munkácsi: A vogul nyelvjárások).

De említendő e mellett Budenz föltevése (Ugr. Studien II:66), mely szerint a személyragos tárgy végéről elveszett az egykor ott volt ugor tárgyrag. Volt ugyanis az ugor alapnyelvnek állandó *m*-hangú accusativusa, de ez — részint eredeti alakjában, részint hangváltozással — csak öt ugor nyelvben, illetőleg nyelvjárásban maradt fönn (cser. *-m*, Kond. vogul *-me*, finn és mordv. *-n*, déli lapp *-b*), a többiben elveszett. Így a magyar nyelvben is, s itt utólag egészen a *-t* rag foglalta el helyét. Ennek a *t*-nek megfelelője megvan több ugor nyelvben, de csak határozott tárgyat (pl. a mi névelős tárgyunkat), néhol pedig határozott tárgyat jelent. Így az Irt. osztj. személynévmások tárgyesete mindig *t*-vel van: *ma* én, *man-t* engemet; *tau* ő, *tevat* őt stb. A mordvinban *-t* különbözteti meg a határozott accusativust a határozatlantól, de egyuttal más határozott eseteket is jellemez, mert valamint a tárgyas igeragozást, úgy a h a t á r o z o t t n é v r a g o z á s t is legteljesebben a mordvin nyelv őrizte meg; pl. erza-mordvin *tolga-ń* tollat, *tolga-ń-t* a tollat stb. Ezeknek és más efféle tényeknek egybevetésével s elemzésével bebizonyította Budenz (Ugr. Stud. II.), hogy a mi mai nyelvünkben tárgyragnak látszik, az eredetileg névmási determinativ elem volt, mely mai névelőnknek felelt meg, s az ugor *to-* névmásból vette

Digitized by Google

eredetét.* Hasonló fejlődés történt, úgy látszik, az indogermán alapnyelvben, melyben a névmási *-s* elemnek eredetileg articulus-értéke volt, de utóbb a hímnemű nominativusok jele lett, és az *ā*-tők kivételével a nőnemüeké is.

Volt tehát nyelvünkben eredetileg kétféle accusativus (valamint a többi eset is kétféle volt): egy határozatlan, *-m* raggal, s egy határozott, mely *-m-t*-re végződött. Amaz elrövidült s innen van mai ragtalan accusativusainknak legalább egy része, pl. a személyragos névszóké.** A másikban valószinüleg csakhamar az *-mt* elváltozott *-nt*-re s ezen hangcsoportból alkalmasint akkor veszett el az orrhang, mikor a legtöbb hasonló esetben; mikor ugyanis az ugor *anda*-ból a magyar *ad* lett, az ug. *kaŋg*-ból m. *hág,* ug. **komb*-ból m. *hab* stb.

A magyar tárgyeset legrégibb példáit a HB. előtt a Váradi Regestromban olvassuk: „Zugna impetiit *Zemert* de furta. Zemer Varadino combustus est“ 1209. (12. pont). Így a 67. pontban: *Ugudut, Obudut, Scemhegit* stb., a 100.-ban: *Mogdut,* a 241.-ben: *Bulsuhut, Meduet, Egidut, Tadensut* stb. (1217.), a 347.-ben: *Monost,* a 363.-ban; *Uermet.*

Érdekesek ezek a kettős-ragú tárgyesetek: *őtet, aztat, eztet* e h. *őt, azt, ezt.* Ezek ép úgy magyarázódnak, mint a *-tat, -tet*-képzős műveltető igék (l. ott; v. ö. még a vót *sö-ne-ne-n* alakot, Setälä: Tempus u. M. 154.)

Az *őtet* igen régi (pl. BécsiC. 41) s annyira elterjedt, hogy Révainak védeni kellett az *őt* jogosultságát (v. ö. *vvt* HB. *őtt* Gvad; RP. 144). — *Aztat* mellett *aztot* is van LevT. I:253. Born: Préd. 386. Mikes: TLev.[1] 40. stb. — *Eztet* Pet: Széesi M. (rím: *kezdett*).

Dunán túl néhol még *aztotat, eztëtet* alakok is járnak.

A tárgyesetnek kötőhangzójáról l. a 281. s köv. lapokat. A többes számú s a személyragos tárgyeseteknek állandó nyilt (s némely nyelvjárásokban állandó zárt) magánhangzójáról l. 282. l.

* A határozott névragozásnak egy másik maradványát, még pedig a határozott genitivust látjuk az ilyen alakokban: *éjt-szaka, hetet-szaka, telet-szaka, ugarat-szaka* = *éjnek szakában* stb. V. ö. még *napot-estég* „nap estéig“ EhrC., s talán *világot miá* a codexekben (l. MHatározók II.) és *esztendőt által.*

** Ezeknél talán egyáltalán fölöslegesnek tartotta a nyelv ama régi korában a determinálást (v. ö. fr. csak *mon père,* míg olaszul *il mio padre*), vagy talán használták kétféleképp: *elloptak két ökröm* = man hat mir zwei Ochsen gestohlen, és *elloptak két ökrömet* (ma: *a* két ökrömet) = man hat meine zwei Ochsen gestohlen (a kettőt, a melynél több pl. nem volt).

Digitized by Google

2. A -ben, -ből, -be ragok.

1. A *-ben* alakjára nézve a HB. *paradisumben, iovben, milostben, gimilsben, kebeleben* alakjai nem mutatnak a maihoz képest más eltérést, mint hogy e ragnak magánhangzója még nem illeszkedik hangrendi tekintetben. Az első illeszkedett formát egy 1292-iki latin oklevélben találjuk: Comes Laurentinus de *Varalyaban* (Jerney). Néha két *n*-nel is írták e ragot, például *wrasagbannes* ÉrsC. 447, az páterek *kezébennis* Pázm: Kal. 90, jó remény *fejébenn* Orczy L. KöltSzül. 187.

De viszont az *-n* hangnak elveszése nagyon régi jelenség, úgy hogy ez a rag az élőbeszédben mindinkább egybeesett a *-be* raggal. De a régibb irodalomban és mai verses művekben is akárhányszor vegyest olvassuk a két alakot; pl. „*ebbe* azért az *misében* az testamentomról emlékezik“ Vásárh. Canis. 141. Mint víz ha erősen fakad a *bányába*, úgy tapos a *vérben* a vitézek lába, Arany: Toldi Szer. 10: 100. És arra is számos a példa már codexeinktől kezdve, hogy a két ragnak egybecsése folytán néha épen megfordítva a *-ben* ragot használják a hová kérdésre; pl. „mikoron *bel*-ment volna az *házban, eleiben* kele az idvezejtő“ ÉrdyC. 552b. fuss Egyiptomban JordC. 359., 370. stb. Bezprimről hozzattaték az klastromban MargL. 4. Zrinyi pl. majdnem állandóan ezt a *-bent*-t használja. Abban a fegyverderékba mondja hogy felöltözzünk Hall: HHist. II:65. — De nagyjából a régi irodalom is megkülönböztette a kettőt, csak úgy mint pl. a *sem* és *se* szócskákat, melyeknek sorsa annyira hasonlít ama két ragéhoz. A HB. korában még oly igen különbözött egymástól a két ragnak hangalakja (*-ben* és *-belé*), hogy összezavarásukról szó sem lehetett. Mikor azonban a *-belé*-ből is egytagú *-be* lett, a két rag a kiejtésben mindinkább közeledett egymáshoz. (V. ö. más nyelvek ‚synkretistikus‘ eseteit. MNévrag. 2.)

Az önálló *benn* határozó szónak ma közönséges pleonasztikus alakja *bent*, mint *könn: künt, fönn: fönt, lönn: lönt*. A *-bent* alak mint rag előfordul az ElrC.-ben, de csak egyszer: *masod estendewbent* sequenti anno 65. (Még egyszer a 14. lapon, de itt a *t* ki van törölve). — De ugyanezen *bent*-nek személyragokkal előfordul a teljesebb alakja az Ehr., Nád. és Érs. codexekben, azonfölül Komjáthynál: *ewnewbennete*, azaz *önnön-bennette* ElrC. 71. (*ewnenbenneten, ewnbennetten* 10. 92. 135. *ewnewnbenetek* ex se ipsis 94. „*önbennette* id est intra se monda“ NadC. 417. Jézus fohászkodék *w bennette:* fremens in semet ipso ÉrsC. 76. 427b. *ombennetek* Apost. Mélt. 49.

Digitized by Google

bízik *ő bennette:* credit in illum Komj. 82. *én bennettem:* in me u. o. 69. (NB. *önnönbennedőn* ‚önmagában' CzechC. 55.) S a székelységben maiglan fönmaradt e forma: *bennettek*, l. Nyr. XVIII:231.

2. A *-ből* rag a HB.-ben így van alkalmazva: *timnucebelevl*, azaz *timnüczébelől*, ma *tömlöczéből*. Magánhangzói akkor bizonyára nem illeszkedtek még, v. ö. u. o. *paradisumben, milostben, nugulmabeli, uruzagbele.* Így még EhrC. 49: *Asisyabelewl;* sőt a XVI. században is: *kasbew, farowasbel* és *sakbewl* LevT. I:195.* A teljes kéttagú alak megvan még a codexek régibbjeiben is, csakhogy illeszkedve a két hangrend szerint; így az EhrC.-ben *heylbelewl* de loco, *tarsimbalol* de sociis meis stb. (l. Nyr. I:412.), a GuaryC.-ben *tőmlőczbelől* 19. *bizonsagabalol* 31. stb., a DebrC.-ben *menbelől* 565, *almatocbalol* felserkennetök 358. stb. (l. RMNy. I. LXVI. l.), a NádorC.-ben *nemzetbelől, kenbalol* (sz. Adorján mártir.); a KesztC.-ben *weerbelel* 23, *menybelel* 142., 224, *feldbelel* 275. stb., így néha PeerC., NagyszC., WinkC., HorvC. (*házbalol* 258) stb. És Háromszékben maiglan fönnmaradt ez az alak egy adverbiumban: „*közbelől* v. *közből* v. közbe" MNyszet VI:336.

Ellenben már a Bécsi, Müncheni, Apor, Jordánszky, Érdy codexek s a legrégibb nyomtatványok rendesen csak az összevont *-ból, -ből* alakot ismerik. (Az összevonás csak olyan mint *elősö: első, elegedendő: elegendő* stb.).

A JordC.-ben előfordul ugyan „az várasnak *kapuja belől*" intra portas 236., de ez a szerkezet, — melyben a *belől* nem rag, hanem névutó, — még Tinódinál is megvan s váltakozik ezzel: *kapujának belőle;* mind a kettő a. m. a mai *kapuján belül.* Ellentétük *kapuja kívül, kapujának kívüle,* ma *kapuján kívül.*

A *belől-* és *-ből*-nek végső eleme az *-ól, -ől, -ul, -ül* rag (l. ezt) s ez magyarázza meg az *-ől* hangsoportnak változatait. Így pl. a *belélem, belőlem, belüllem* formákat, továbbá a *-búl, -bűl, -bul, -bül, -bú, -bű, -bu, -bü* alakokat, melyek ma majdnem kiszorítják az *-ó, -ő* hanguakat (Kivételes alak: *abban iszik* l. Ny. VI:446.)

3. A *-be* rag szintén előfordul a HB.-ben, még pedig teljes alakjában és illeszkedés nélkül: *erlagbele, uruzagbele, nugulmabeli,* tehát már kétféle véghanggal: *belé, beli.* Az utóbbihoz hasonlók:

* Hasonló példák még Mátyás F.-nál Nyelvtört. Szót. 207.

Digitized by Google

bely jőne EhrC. 86. nem sok nép fért *beli* XVI. sz. RMK. I:384 sok tudomán *beli* férne Nyr. II:178. (Másrészt, bár még ritkábban, ez is előfordul: *beleje* MA. Scult. 816. e. h. beléje; és *belő* azaz *belő* e h. belé, Melotai Zsolt. 93.)

Göcsejben az illeszkedés még jelenleg sincs teljesen végrehajtva; pl. *férfibe* e h. férfiba Tud. Gyüjt. 1838. VI:29. mégse lehettem az *elü-tánczbe* Nyr. I:372. *szájábe, Pákábe* XIV:215. A codexekben már általános az illeszkedés.

A MargL. 40. lapján ez van: keetseg*bel* esueen. S ez a forma (Bartha J. értesítése szerint) ma is közönséges a mikófalvi palóczoknál: „önts *ebbel a vederbel* vizet; tekénts be *abbal a házbal;* menj el az *ördögbel*". Sőt az öregebbektől állítólag így is lehet hallani: „Hozz ebbel a korsó*bele* vizet".

Mátyusföldén *-be* helyett *-bë* ejtés is divik (Nyr. XIX:461, 465); a nyugati nyelvjárásterületen meg *á*-hangú szótag után *-bo*-nak hangzik a rag, pl. Göcsejben: *ágybo, No(v)ábo* (Budenz-Album 168.).

Mai nyelvünkben különös alak ez: *olybá* veszem, tartom, nézem, képzelem. Sokkal ritkábban hallható, vagy inkább csak olvasható, az *olyba* alak. Lehr (Toldi 222.) az *olybá*-ra való számos példán kívül ilyeneket is idéz a népnyelvből: „azóta lett *annyibá; annyivá* van, hogy már beszélni sem tud" stb., tehát ebben a határozó szóban a *-ba* és *-vá* ragok összekeveredtek. Bizonyítja ezt az *olybé* alak is Nyr. III:423, mely a *kárré, lóvé*-félék analógiáját követte (l. a *-vá, -vé* ragot). Azelőtt csakugyan a *-vá* raggal mondották; pl. „*ollyá* tartja, mintha már béiktatott és béállattatott volna a mennyországban" Debr. Kalocsa J. Isteni ajánl. 1693. 19. l. — Az *olybá*hoz hasonló alak: „*egybé* szerezék" (kétszer fordul elő: Adatok Zala m. történetéhez IV:201); talán *egybe* + *egy(ü)vé, egygyé.*

Térjünk most át a három ragnak s z á r m a z t a t á s á r a. Valamint más ragok (pl. *hozzá-m : -hoz, érettem : -ért*), úgy ezek is maiglan megvannak teljesebben a személyes alakokban: *bennem, belőlem, belém.* Ezek pedig már a HB.-beli adatok segítsége nélkül is kétségtelenné teszik, hogy a három rag azonos ezzel a három határozó szóval: *benn, belül, be* (cred. *belé, bel*). V. ö. az ilyen kapcsolatokat: *benn* van a szív*ben; be*-ömlik a szív*be;* „embernek *belől* szüvé*ből* származnak gonosz gondolatok" MünchC. 85. Ez a három határozó szó egészen olyan sort képez, mint pl. *fönn, fölül, föl*, s valamint ezekben nyilván *föl* a közös alapszó, szintúgy kiválik amazokból ez a tőelem: *bel.* Ugyanez a névszó

Digitized by Google

a *-beli* melléknévképző alapja, és azonos a *bél* ‚viscera, pars interior' szóval. V. ö. „*a földnek belibe*, mely limbusnak neveztetik" Monoszlai: Invoc. 309. = *a földben* azon a helyen, mely l. n. „A mérhetetlen *oczeánnak beljén*, lakatlan szigeten" Vajda J. találk. 51. = *az oczeánban*. „Kiiparkodtak *a barlangnak beljéből*" Dug. szerecs. 151. = *a barlangból*. „*A kert belje felé*" Abonyi: A mi nótáink II:56. v. ö. *a kertbe felé* (szatmáriasan). Egyéb analógiákból ítélve azt hihetjük, hogy valóban a testrész neve szolgált mind ezen határozóknak alapjául. A vogulban is a *keur*-szó, mely nyilván a *kaχér, kakér, käχér* ‚h a s' szó mellékalakja (v. ö. u. o. *aγém : aum* stb. eff.), a miénkkel egyértékű viszonyszóknak szolgál alapul: *tan kenešanel keur-t* az ő tanácsok-ban, *mir keur-nel* a nép-ből, *entepan keur-ne* öveitek-be(l-é). (Érdekes találkozások vannak más nyelvekben is, l. M. Névragozás 6.).

Tehát a magyar *ház-ban* eredetileg ‚a ház bélin, béliben'; v. ö. MA. 109. zsoltárában: „az átok mint a víz *ő belé* folyjon, kivel teljék *béle*". (Magának a *bél* szónak eredetéről l. Budenz szótárát). Érdekes, hogy a votják és zürjén nyelvek a magyar *bél*-nek megfelelő szót épen csak *ben*-féle viszonyszókban őrizték meg, úgy hogy pl. a votják *poli* egyenesen a. m. a magyar *belé*.

A mi a *bel* alaprészhez járult elemeket illeti, *belől* nyilván ép olyan ablativus, mint *felől, közöl; belé* pedig olyan lativus, mint *felé, közé*. *Benn* a végén a locativ *n* ragot mutatja, tehát **bêln*, mint **féln, fênn : fënn, *kül-n : künn*. (Így *ón*, melynek régi tárgyesete *ónnat* ered. **óln*, l. Budenz).

3. Az -n, -ról, -ra ragok.

a) Az *-n* rag alakjai és eredete.

Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk nyelvünknek kétféle *-n* ragját. Az egyik, a melyik helyhatározókban is előfordul, csak *o, ë, ö* hangzót tűr maga előtt: *házon, kézën, tűzön*. A másik, mely csak mód- és állapothatározókban használatos, majdnem mindig *a, e* hangzót kiván: *készen, százan*, s amazokkal aránylag ritkán ejtetik: *nagyon, szépën*. Azonban e két rag, noha most alakjában is, használatában is egészen külön áll egymástól, eredetileg azonos volt (l. MHatározók I. k.).

I. A helyhatározó *-n* rag alaktana röviden már KCsip-

Digitized by Google

kés nyelvtanában megvan (Corp. Gramm. 358. 359.), hogy t. i. a locativus, mint ő nevezi, a magánhangzó-végű névszókból puszta *n*-nel készül: *buzán, kepén, sarun, tetőn* stb., ellenben közbetett magánhangzóval, ha a név mássalhangzón végződik, még pedig mindig *o, ë* („cum *e* obscuro"), *ö* hanggal: *nyulon, vizën, bőrön* etc. Ma is határozottan állnak még e szabályok a köznyelvre nézve, de már nyelvjárásainkban találunk egyes eltéréseket.

Először is felötlő adatok, pedig különféle vidékeken kifejlődtek, ezek: *kiën, miën* v. *kiön, miön* e h. *ki-n, mi-n*, a *ki, mi* névmásokból; pl. már 1774-ben Kónyinál *a kien*, Orfeus 19. l. Nyisd mög leveles kapudat, kiön bevezetik beteg leányodat (Halas, Népk. I:209). Karácsony napját, a kiön is megszületék vala a te sz. fiad (Szék., u. o. III:275). Belebujt egy ómáriumba a miën csak egy kis ablak volt (Veszprém, Nyr. VIII:329). Sőt hiátuspótló mássalhangzóval: Lovat kéne venni, de nincs *mivön* (Kúnság VII:562); a *kijen* (Gyergyó, X:43). — Azt mutatják ez alakok, hogy a mai nyelvérzék az egész *-on, -ën, -ön* szótagot ragnak veszi, még pedig valószinűleg az állandó zárt magánhangzónál fogva (l. Nyr. X:373).

Csak egyes királyhágóntúli nyelvjárásainkban, melyek az *o, ë* hangokat általában *a, e*-vel helyettesítik, használják a nyiltabb hangú alakot. Már az erdélyi Gyarmathi ezeket az alakokat mondja szabályosaknak: „*Lovan, havan, füven, köven:* minthogy az ilyenek a vádlóból [accusativusból, azaz ennek a kötőhangzójával] formáltatnak" (Nyelvm. II:112.; v. ö. „ő is *sokan* ment már keresztűl" u. o. 230). Ugyanilyen alakokkal találkozunk nem ritkán Orczy L.-nél a Révai kiadta Költ. Holmiban (pl. a havan 208. mulandó jókan kapni 235. stb.) és Kazinczy munkáiban (a harmatos ágan II:274. által az árnyan VI:32. stb.).

Kettős *-nn*-et is találunk sokszor nyelvemlékeinkben, sőt így irták gyakran még a mult században s a jelen század elején is; pl. *labannes:* lábán is. *szűlóttenn* NádC. 51. *oldalannes* GuaryC. stb. *fűőn* Sylv: Corp. 13. *ön kign* Sylv: UT. I:181. *napőn* 132. *az istenen* II:122. Gramm. 25. *mezőn* 32. *ackoronnis* Kár: Bibl. I:432. *Cassánnis* Czegl: Japh. 40. A mai népnyelvi közleményekben is elégszer találkozunk vele: „E *fánn* igen sok legyet látott" (Csík m. Nyr. VIII:182); *fenekinn* (Gyergyó X:45);

Digitized by Google

égenn a csillag, *fődönn* a fűszál; *azonn* ül (Somogy III:90); *mezënn, utonn* (u. o. 318.); *szélinn, fánn* (Veszprém, VIII:330); *házonn, kertënn* stb. (Palóczság, XXI:360. 89); így mondják Czegléden, Kis-Uj-Szálláson, Zala m. a Balaton partján, Mátyusföldén (Nyr. XIX:567).

Az *-n* ragnak legrégibb példái a HB.-ben: *nopun, cuzicun.*

II. A mód- és állapothatározó *-n* (*-an, -en*) rag rendszerint csak melléknevekhez és számnevekhez járul, s a helyhatározó *-n*-től csak annyiban különbözik, hogy mássalhangzók után nyilt *a, e* a hangzója. Ennek azonban nincs etymológiai jelentősége, hanem csak olyan különbségtevés, mint hogy a melléknevek és számnevek ugyanazt a nyilt kötőhangzót kivánják a tárgyesetben s a többes számban is (innen az a különbség, melyet a főnévi *adósok, hősök* stb. s a melléknévi *adósak, hősek* közt teszünk), s a két jelenség szoros kapcsolatban áll egymással (l. a 285. lapon adott magyarázatot). A kivételek ritkák s mind a két esetre nézve azonosak: *nagyot, nagyok—nagyon; vakot, vakok—vakon; szabadot, szabadok—szabadon; vastagot—vastagon; gazdagot—gazdagon; zápot—zápon; szépët, szépëk—szépën; ötöt—ötön* (Comen: Jan. 49, Illyés: Préd. II:436, Népk. III:37), de az utóbbi, hogy a számnevek közt egyetlen kivételnek ne maradjon, mai köznyelvünkben szintén *öten* alakban állapodott meg.

Ha főneveket használunk a *bátran, hálásan*-féle határozók módjára, ingadoznak a zárt és nyilt kötőhangzó közt, s némelyeket amúgy, másokat emigy mondunk: *szarándokon* Pécsi: Imáds. 15. „ezen eszközökre *ákom-bákon* s irgalmatlanul van besütve a billyog" Kuthy: HRejt. 32. *parlagon* hever: — viszont: „a dús földek között *ugaran* áll egy-egy hasáb" Tompa, Kenyérkő; *gyönggyen* megy a paripa.

A két *-n* ragnak eredeti azonosságát bizonyítja az a körülmény, hogy az imént idézett köznyelvi kivételeken kívül, más esetekben is előfordul a zárt *o, ë, ö* hang a régi irodalomban is, a mai nyelvjárásokban is, sőt a régieknél ez a rendes. Pl.

öbrön (ébren) EhrC. 35. hivön, bevön, NádC. (hívön szolgál Tin. 158. 160, bévön 170.), gyorson KazC. 64. Pesti: Ev. 8. Valk: Gen. 5. készön Tin. 46. 153. röstön mennek Zvon. Post. II:177. gyakron MA: SB. 53. (gyakoron Vitk: Munk. I:124. Vajda J. Béla k. 73.) kemeniön DebrC. 177. lankaton ‚lankadtan' DomC. 271. fáradton Erd. tört. ad. II:299. szükön (Tolna) Nyr. VI:131. szukön, szüzön.

Digitized by Google

búson (Debreczen) IX:162. szárazon (u. o.) I:149, szintúgy Szabolcs m.; lágyon, szárazon stb. Vas m.

okoson MünchC. 100. gakorlatoson, buzgosagoson VitkC. (hasonlatossoc u. o.) irgalmassagoson LobkC. 1. 2. alazatoson 10. 103. stb. stb. bodogsagoson 241. aietatosson 328. folytonosson KazC. 149. irezzôn 157. (hasonlatossok u. o. 193.) alazatosson TihC. 60.

szorgalmatosson Zvon: Post. I:551. szorgalmatoson MA: Bibl. I:97. hatalmason u. o. elób. 5. hasznoson Pázm: Kemp. 7. Préd. 34. világosson, alázatosson, Illyés: Préd. 284. gyümölcsösön, alázatoson, Mikes 74. lev.; ki micsodáson (Kisujszállás) Nyr. IX:520. bajoson, bögyösön, dühösön, fagyoson stb. stb. (Udvarhely) I:152.

haton DomC. 29. harmon Komj. 179. ezörön TihC. 49. Tinódi 167. egyön-ketten 146. haton (Háromszék) MNyszet. VI:240. negyvenën, hetvenën (u. o.) 213. ötön-haton Népk. III:37.

De ‚lossan' már EhrC. 14. 44. zëzen DebrC. 227. hamissan u. o. 327.

Az *-n* helyett itt is *-nn* van rendesen ugyanazon nyelvemlékekben s nyelvjárásokban, melyek a helyhatározó ragot is így használják: *kettenn* Sylv: UT. I:80. *ezerennis* Kár: Bibl. I:677. *készönn, egészenn* Erdővidék Nyr. XXI:328. *szípenn, tízenn, nagyonn* Kisújsz.; *magossann, sebëssenn* Borsod m.; *simánn, nagyonn, hánynann, százann* Czegléd stb.

Viszont az *n* elenyésztével is: *nagyo˜ lassu*, Czegléd; *nagyó* mëgehőtek Nógr. Nyr. VII:38. *nagyaó* Pintér: Palócz Népm. 67. „a kit *letjobba'* szeretëtt" u. o. 80. stb.

Az *-n* rag eredetére nézve már Révai helyes nyomon járt, midőn grammatikájának (kéziratban maradt) III. részében a lapp locativussal egyezteti. Példái: „*wieszu-on* in domo, *mâdi-en* in grege avium". Ezek, mint most tudjuk, innessivusok, melyekben az *n* előtt egy *s* elem lappang, s melyek teljesebb *sne, sn, nne* alakjaikban is ép oly szokottak. (L. Weske: Untersuchungen zur vergl. Gramm. des finn. sprachstammes 70. l. és v. ö. Halász Svéd-lapp nyt. 14. 15.) — De maga az *n* csakugyan a közös ugor locativus képviselője, s erre nézve elég lesz néhány ősrégi ugor locativus alakot idéznünk: lapp *kaska-ne(-te)* — finn *keskenä(-nne)* magy. *közö-(tökö-)n*. HB. *cuz-(icu-)n*; finn *koto-na*, liv *konnö, konn* magy. *honn*, otthonn (osztják *joda-n*, lapp *heime-n)*; zürj. *kön*: magy. *hun*, hol; vót *türe-nä* „bei, eigtl. an dem stamme, ende" magy. *törö-n*, pl. fül-*törön* „bei, neben dem ohre"; finn *talve-na* mordv. *telne* zürj. *tölin* — vog. *tēliän* = magy. *télën*;

Digitized by Google

v. ö. még vog. *kwon*, magy. *künn*, cser. *tü-nä*. (Példák az egyes nyelvek tárgyalásában Weskenél).

Budenz föltevése szerint a magyar *n*-ben még egy névutói alapszó lappang, ugyanaz mely *l* alakjában jelenik meg a finn *-lla* (**l-na*), *-lta*, *-lle* (**l-ne*) ragokban. Ezt a föltevést főleg két körülmény támogatja: először hogy a mi ragunknak *-nn* mellékalakja is van; v. ö. *fönn* = **fő-l-n*, *hun* = **hu-l-n*; másodszor hogy ez az *n* nem veszett el, mint pl. a genitivusi *-n* vagy a harmadik személy *-n* ragja.

Az eredeti locativus inessivussá van specializálva a dorpati észtben (pl. *jalan* lábban) és a zürjénben (pl. *kiîn* kézben, *paskömîn* ruhában, ámbár ez Budenz szerint **-sn* helyett van Ugr. Stud. II:44. v. ö. Donner: Verwandtsch. 79). S ilyen eljárással még könnyebben juthatott a mint nyelvünk oda, hogy az *-n* ragnak mai fő jelentése a superessivus lett, mert az **-ln* alaknak valószinűleg etymológikus értéke is ez volt. De valamint ama rokon nyelvekben, úgy a magyarban is maradtak nyomai az eredeti általánosabb, határozatlanabb jelentésnek (l. MHatározók I.).

b) A *-ról*, *ra* ragok alakjai és eredete.

Ha az *-n* rag jelölte helyviszony mozgással van egybekötve, akkor a *-ról*, *-ra* ragokat használjuk. Ezek semmi etymológikus kapcsolatban nincsenek amazzal, ellenben egy eredetűek azzal a *rajt* határozóval, mely magának az *-n* ragnak egyértékese s akkor lép föl helyette, ha ezt a helyviszonyt pusztán első, második vagy harmadik személyre vonatkoztatjuk: *rajtam*, *rajtad*, *rajta* vagy *rajt* stb.

Rajt ilyen alakban már régi nyelvemlékeinkben előfordul, de pl. az ÉrdyC.-ben rendesen két *t*-vel; *raytta* 14. 505. 611. ll. stb. A Königsbergi töredékben *rohtone*.

De szintén régi már az *a*-nak a *j* miatt *ë*-re változása: *reytam* KulesC. 216. *reytad* 100. „fák, és almák vadnak *reyta*" TelC. 274. *reytha* LevT. I:84. *reyta* Werb: Decr. 199. — Így ma a háromszéki nyelvjárásban: „nem ember, isten az, ki *rejta* segíthet v. csak isten segíthet *rejta*, nem ember" NyK. III:9. s a csíkiban és gyergyaiban Nyr. VII:331. VIII:480. — Ezen *rëjta*

Digitized by Google

alak továbbfejlődései: *rëta* (Udvarhely) Nyr. VIII:144. *réta* (Szolnok-Doboka m.) XII:429. (Gyergyó) VIII:230. *rétta* (u. o.) X:41. *rétam* (Szilágy m.) IX:563. — *ritta, rittok* (csángó) III:53. 384. IX:454. *rittunk* (Hétfalu) VI:181.

Fontosabb ezeknél az a teljes alak, melynek csak egyes nyomait találjuk ugyan, hitelességéhez azonban nem fér kétség: *reyatam:* super me KulcsC. 29. 162, *reata* LevT. I:91. azaz *rëjatta; ryatha* TelC. 243. — végre *en rayatam* KulcsC. 82. — Ez a *rëjt-, rajt-* alakhoz csak úgy viszonylik, mint *között* a *köztköz, érëtt* az *ért*-hez, *helyëtt* a *helyt*-hez. A teljesebb alakot úgyis föltételeztük már, mikor még tényleges előfordultáról nem volt tudomásunk (**ra-ott* CzF. **rajott* Bud. szót. 645), csakhogy most azt látjuk, hogy kötőhangzója nyilt volt, mint az *alatt, mellett* szóké.

A *-ról* rag mint határozó szó: *rólam, rólad* stb., de a népnyelvben többnyire *rúlam, rúlad* stb., néhol pedig *rólla, rúlla* (l. *-úl, -ül*). — *Rúra* Göcsej Nyr. XIII:354. *róraja* Göcs. Budenz-Album 168. „*rúram, rúrad, rúraja, rúlank, rúlatok, rúrajik*“ u. o. 170. *raóra* Pintér: Palócz Népm. 84.

Az őrségi nyelvjárásban divik ez a mellékalak: *léram, lérad* stb. Nyr. VII:418. Ez alkalmasint **réólam* formából lett (< **rajólam*). — A csángó *riól-ik* (Kriza 557) v. *rivól-a* (Nyr. IX:454.) kétségtelen ebből lett: **rajól-*, mint fönt *ritt-* ebből: *rajt.*

Maga a rag rendes irodalmi alakjában *-ról, -ről,* de közönséges a *-rul, rül* forma is; a magashangú alak pedig egy-két codexben *-rél* (l. az *-úl, -ül* rag tárgyalását, 676. 1).

A *-ra* rag mint határozó szó ma többnyire *rá:* ráül a lóra, rákezdi a nótát. Az irodalmi nyelv személyragozva inkább így használja még: *reám, reád* stb., de a népnyelv így is inkább a *rám, rád* alakokkal él. Ez az összevonás olyan, mint pl. *lëány: lány, miért: mért* stb. és már a régi irodalomban is közönséges, pl. *te raad* in te KesztC. 37. *raia* DöbrC. 463. de *rea* u. o. 17. (Révai a rövidebb alakot hiányjellel is írta. pl. *r'ánk, r'ád* Költ. holmi 6. 18. stb.)

A legteljesebb alak, melyet emlékeink megőriztek, *rëjá: reia* BécsiC., MünchC., *reiaia* DebrC. 15. *reyam* KesztC. 10, *reyayok* 137. *reyank* 244. (de már *raad* is u. o. 37.), *reyaya* Beythe

Digitized by Google

Epist. 21. *rejám* MA: Bibl. I:4. stb. — Ebből vált az ErdyC. *réá* alakja: *reea* 509b. 514. *reeaok* 542b. stb; továbbá a *riá* alak: *rya* EhrC. 21. 61. stb. Komjáthinál *rea-* és *rya*, de így is: *ryia* 146. A székely népnyelvben is előfordul *riám* Kriza 557. „*riám, riád, riá, riánk, riátok, riok*" Csík m. MNyszet. VI:375. — Végre *riá*-ból lett a csángó *rivá* Nyr. IX:454., III:384., V:47.* — Mind ezen alakok eredetijét így kell fölvennünk: **rajá* (mint már rég fölismerte P. Thewrewk E. NyK. II:317. — *Raiaiok*? Tel: Evang. I:451).

Ragunk még névutóul szerepel az 1055-ki Tihanyi alapító oklevélben: *Feheruuaru rea, hodu utu rea*, azaz *Fehérváru reá, hodu-útu reá:* Fehérvárra, hadútra; továbbá *Ohutcutarea, Oluphelrea.* Ebből úgy látszik a *rá* alak fejlődött, s azután illeszkedéssel így hangzott: *-rá, -ré* (v. ö. *bé: -ba, -be*), s a hosszú hanggal még itt-ott találkozunk; pl.

aneraa annyira VirgC. 32. *annyerah* LevT. I:29. az *rywrhee* 310. nagyub *ryzree* Komj. 26. *mindenrę* Tel: KerF. 87. ha *akkorrá* vissza nem jőnének Rák: Artic. 22. *mikorrá* Mon: Hist. XXI:331. (az *akkorára, mikorára* hatása alatt?); *êrê* (Halas) Nyr. VIII:87.

Állandó a hosszú hang némely erdélyi nyelvjárásban, főleg Csíkban s Gyergyóban, a *hely* szóval képezett kifejezésekben:

„a *hely* végzetű szavakat *ra, re* h. *ré*-vel ragozzuk [Csíkban]: *Udvarhejré, Vásárhejré* jártam; *aharré* (oda) egy czüveket üttem, *eherré* (ide) tevém le a pipámat" Szék. egyl. évk. IV:41. menjünk bé *eherré* Nyr. V:467. *eherré Marosvásárherré* u. o. 519. *egy herré* VIII:230. 231. a kabalák *aharré* elbogárzanak (Udvarh.) III:553. jó *hêré* menyek (Szolnok-D.) XI:93. (*Aharré* olyan illeszkedés, mint a székely *ahajt* e h. *a-helyt:* v. ö. *aharra* MNyszet. V:353.) — Azt is mondják a székelyek: *akkorrá.*

Az *ízré-porrá* kifejezésben (Udvarh. Népk. III:184. Alföld u. o. II:41.) talán a második tag hosszú magánhangzója miatt maradt meg vagy lépett föl újra az elsőé (v. ö. *vérbe fagyba* e h. *vérbe fagyva: olybá* = *olylyá* + *olyba*, l. itt a *-be* ragnál).**

Föltünő alakok: *Nyitráre, vásáre* (vásárra), melyek a nyitrai palóczoknál dívnak MNyszet. V:75. Ezek arra mutatnak, hogy ott a *rëá* v. *réá* alaknak első magánhangzója maradt meg. —

* *Rivik* e h. **rivájok* Nyr. X:479. Ugyanilyen összevonás a többi székelységben: *rejik* Nyr. VIII:375. *reik* [de soha nem *reáik* v. *ráik*] Székely egyl. évk. IV:40. V. ö. *nekik* e h. *nekijok, hëzzik* e h. *hëzzájok.*

** *Arrébb* az *idébb* és *odébb* analogiájára: viszont *érább* (Eszék vid. Nyr. XV:181), mint *idébb*, az *odébb* mintájára.

Digitized by Google

Ellenben ismét a *rá* alakra mutatnak ezek: *mennira* LevT. I:148. *menyra* u. o. 158. 271. *ennyira* 271. (v. ö. Nyr. XIV:308.) Ezeket soproni és zalai levelekben olvassuk s így hitelességüket megerősíti az az újabb értesülés, hogy ugyanazon a vidéken, Göcsejben máig sem illeszkedik a *ra* e határozókban: *mennyirag, ennyirag* Nyr. XIII. 307. *annyirag* VI:228.

A népnyelvben ragunknak imént említett toldott alakja, az enklitikus *-g*-vel, más példákban is előfordul:

annyirag (Göcsej) Nyr. VI:228. leülünk *aharég* elő (Udvarh.) VII:378. *orrag esik* (Csík) X:90. „*orrag esett, térreg állították* [térdre]; ez csak akkor fordul elő, ha magánhangzón kezdődő szó következik“ Szék. egyl. évk. IV:41.

Az elsorolt alakokból kitűnt, hogy a *-ról* és *-ra* ragok a *rajt*, **rajatt* szó testvérei és a következő adverbiális alakok rövidülései: **rajól*, **rajá*. Ez a három határozó nyilván úgy viszonylik egymáshoz, mint pl. *alatt, alól, alá* v. *között, közt, közöl, közé*. Tehát a *-tt, -ól, -á* szóvégek a locativus, ablativus és lativus eredeti ragjai, úgy hogy mind a háromnak ez az alapszava válik ki: *raj-*. Minthogy *rajt* a *fölött* synonymuma, a *raj-* maga olyasmit jelent, mint a *föl-* alapszó, vagyis valaminek felső részét, fölületét, fölszinét. Budenz ezt a *rajt*-t olyan ugor szókkal egyezteti, melyeknek eredeti alakja *langa*, s melyek mind tetőt, födelet jelentenek.

4. A -nál, -től, -hoz ragok.

a) A *-nál* rag alakjai és eredete.

A *-nál* rag illeszkedés nélkül nyelvemlékeinkben nagy ritkán fordul elő; pl. *Ferenneznal* LevT. I:2. (A HB.-ben egyáltalán nem fordul elő.) A *nél-kül* első eleme némely codexünkben még nem a következő *kül*-höz, hanem a megelőző névszóhoz illeszkedik (*-nál kül* és *-nél kül*). Annyival föltünőbb, hogy némely vidék ejtésében még maig sem hajtódik végre mindig az illeszkedés. Különösen a nyugati nyelvjárásterületen állandó a *-nál* alak: *ennál, erdünál, embernál, kendernál*, Budenz-Album 170. *kiná* e h. *kinál* Nyr. IV:38. Így Vas m. sárvári járásában: *kiná? a kezinó, pékná, gyerékéknó, ennó* stb. — Hasonló alakok dívnak

Digitized by Google

még Halason: *Péteréknál, Szekéréknál* VII:562. *anná a ménösná* VIII:85. (V. ö. még Somogyból: *mënná* tovább, anná jobb III:318.)

Palócz kiejtéssel: *nuá, nié* Tájsz., *nuállunk.*

Az *l* hang elveszésére régi példa „Szabo *Istuanna* voltam" LevT. I:76. Ma pedig a *-ná, -né* az élőbeszédben egészen közönséges.

Viszont már a régiségben és szintúgy a mai nyelvjárásokban gyakran találkozunk kettős *ll* hanggal a személyragos alakokban. Így pl. a székelységben: *nállam, nállad, nálla* Gyarm: Nym. II:114. *nálla* (Háromszék) Nyr. V:466. Szatmár megyéből Nyr. VII:275, IX:131.

A középfok mellett azt mondjuk *nálam-nál, nálá-nál, nálatok-nál* stb. (*nálánál jobb* a *magánál jobb, annál jobb* stb. analógiájára, v. ö. *velemmel együtt* Erdélyben). — A codexekben ilyeneket is találunk: elebb tő *tőlletecnel* MünchC. 203. *tőlenel* ielesb LobkC. 221. *tőlednél* Apost. Mélt. 33. *tőlleteknel* 36. *tőllőkneel* 62. *tőlenel* TichC. 142. (*nalanal* 305.) Ezek átmeneti formák az alább említendő *tőlemtől* s a mai *nálamnál* közt. A *nálamnál jobb*-hoz hasonló ez a régi szerkezet: *nálamnál kül*, s ebből lett a mai *nálam nélkül* (l. MHatározók II. k.)*

A *-nál* ragot Révai (Gramm. III. részében) az észt *neal, näále* ‚seite' szóval vetette egybe, de ez magashangú. — Gyarmathi a lapp *nala* névutóval vetette egybe (Affin. 42.), de ez a. m. -ra, *nalne* rajt, *nalde* -ról. (Ehhez a lapp névutóhoz tartozhatik az a két elavult észt alak, melyeket Weske idéz Unters. 45., 91., melyekkel tehát nem elég alapon állítja össze a mi *-nál*-ragos alakunkat). — Budenz szerint „*-nál* mint névszótő egyezik a mordvin *mal-* tővel, melyből casusragokkal e postpositiók támadnak: *mala* v. *malasa* — nál, közel hozzá, mellett; *malasta* közeléből, mellől; *malas, malan* közel hozzá, mellé; . . . a [magyar] *mál* igen alkalmas szó arra, hogy a nyelv postpositionalis alapszónak alkalmazhatta". *Mál* pedig testvére a *mell* szónak, melyből a *-nál* raggal rokonértelmű *mellett* névutó van képezve.

* A mai népnyelvben hamis analógia utján helyhatározókba is belopódzik az a pleonasztikus *nálamnál* alak: „*nálunknál*: hozzank; *nálunknál jöttek*" (Szabolcs m.) Nyr. IX:136.

Digitized by Google

A vogul nyelvjárásokban találunk egy helyjelentő szót, mely bizonyára szintén ide tartozik, sőt a magyar *nál*-lal még jobban megegyezik: középlozvai *nal-poạl* (mintegy *nál-fél*) ‚a folyó melletti vidék' (Munk: VNyjár. 113), locativusa *nalmén*, lativusa *nal* (igekötő); éjsz. vog. *nalmi-pāl*, loc. *nalmén* és *nalmit*, abl. *nalmél*, lat. *nalwä, nal* (u. o. 17); hasonló kifejezések vannak a kondai és pelimi nyelvjárásokban is (203. 241; l. még ezekről NyK. XXV:312).* — Figyelemre méltók még a következő votják és zürjén viszonyszók: votj. *ńala*, pl. *kud ńala* merre felé, *kud ńalan* merre át, mezen, *kud ńalas* merről; *ńaltä* egy útban, egy irányban; zürj. *ńaltä* egy útban, egy irányban.

A *-nál* Budenz szerint valamikor **nál-n* volt; de akkor föltünő volna, hogy míg a **bel-n*, **kül-n* ezzé váltak: *benn, künn* addig **nálnam, nálnad* ezzé lett: *nállam, nállad*. Tetszetősebb volna tehát Szinnyei föltevése, mely szerint a *-nál* eredetileg **nált* volt, a *-t, -tt* helyraggal, mint **seholt : sehol, akkort : akkor* stb. (Nyr. XVII:290). De az a baj, hogy a *t*-nek ilyen elveszését, csak szó végén mutathatjuk ki, a személyragos formáknak tehát így kellene hangzani: **náltam* stb.

b) A *-től* rag alakjai és eredete.

Az *ó, ő* és *ú, ű* hangú alakok váltakoznak, mint más ablativusi viszonyszóinknál, de azzal a különbséggel, hogy régi nyelvemlékeink bizonysága szerint ez a rag hosszú ideig *-túl, -tűl* volt: *kinzotciatel, gimilstrel* HB. (l. még alább) s az ingadozás ezeknek s a *-ból, -ből*-téléknek kölcsönhatásából keletkezett. A zártabb hangszín okvetetlen kapcsolatban volt a *-től* ragnak etymológiájával (l. alább). — A mai élő beszédben, mint a többi ragnál, úgy itt is többnyire a zárthangú kiejtés jutott érvényre míg az irodalom a *-tól, -től*-höz ragaszkodik. (Egy-két codexben *-tűl* helyett *-tül* is előfordul a *-bél* és *-rél* analógiájára.) — Gyakori a *tűllem, tüllem* alak, s viszont a ragnak *l* nélküli formája: *-tú, -tű ; -tu, -tü* stb.

Nevezetes, hogy néhány códexben még illeszkedés nélkül is megtaláljuk a *-től* ragot. A GömC. kilenczedik keze a 95—153.

* Munkácsi (NyK. XXIII:345.) más vogul szókkal egyezteti a m. *-nál*-t.

Digitized by Google

lapokon többnyire így írja: *halaltűl* 95. *latoktűl es latatlanoktűl* 104. *chalardsagyttűl* 125. *go[no]ztűl* 142. stb. (a 153.-tól kezdve már rendesen emancipálja magát az eredetije írásmódjától). — A DebrC. 492—522. lapjain szintén gyakran olvasunk ilyen formákat: *azźontel*, ‚asszonytól' 492. *athyam tewl* 498. *doctoroktewl* 501. *zolgayktewl* 506. *zolgaktől* 506. *syrastewl* 516. *achyatewl* 520. *katerinatewl* 520. *fyatewl* 522. — Végre a MargL.-ban sem ritkák az ilyenek: *naptevl* 10. *sororoktevl*, *aztaltevl* 60. *clastromatevl* 89. (l. Volf előszavát XXIII. l.).

Az *ettől* alak sajátságos módon bővült az enklitikus *n*-nel a következő példákban: *enttwlenfoghva* [olv. *ettwlen-*] nem észem hűbenne: ex hoc non manducabo ex illo JordC. 606. *ettűlen fogua* ex eo Félegyh: Bibl. 119. *ettülen fogva*, Szeged Népe II:140. Félegyházán is *ettülen fogva* és *ettülen kezdve*, l. Nyr. XIX:83. (talán az *inn-en fogva*-nál.)

Középfok mellett a mai *nálamnál* helyett előfordul *tőlemtől*, *tőledtől*, *tőlétől*, *tőletetektől* a Bécsi, Münch., Érdy, Horv., VirgC.-ben. Továbbá ezek az abajdocz formák: *tőlénél*, *tőlleteknél*: l. az előbbi ragot. — A *nálamnál kűl* rokona ez a kifejezés: *tőllétől megvalua* BécsiC. 27. 60. *terletterl megválván* HorvC. 270. GömC. 131.

A *-től* ragot sokféleképp származtatták. Már régi a *tő*-ből való magyarázat (v. ö. NyK. II:330. és Budenz Szótára). T. i. a *tő* főnévből lett *-től* e h. **töv-ől*, mint *-ből* e h. *bel-ől*, *-ról* e h. **raj-ól*. Az eredeti **töv̆ől* etymologice a. m. tövéből, tövétől el, de praegnans értelme ez: közeléből el. Az utóbbi átvitelre idézi Budenz a *tő*-szomszédot, vagyis közel szomszédot (a minthogy *a hegy tövében* is a. m. egészen közel a hegyhez, a hegy mellett), továbbá a finn *tykö-paikka*-t, mely a. m. közvetetlen környezet, tő-szomszédság. Ez a finn *tykö*, továbbá változata *tyve-*, és a zürjén *din-* névutói alapszó, mind a. m. „tő, fető", s nemcsak hogy mássai a mi *tő* szavunknak, hanem ép olyan értékű viszonyszók alapszavául szolgálnak, minő a *-től*. Pl. finn *tykö-nä*, dial. *tüve-n*, zürj. *dinin* a. m. bei, apud (v. ö. fül-*tövön* fülnél, fül mellett); f. *tykää*, dial. *tüveä*, *türöt*, zürj. *dinis* a. m. von, -től sat. (Találó analógia még a Budenz idézte észt *jures* bei, *jure* zu, *jürest* von, -től, a *jure-*, ‚radix, gyökér' alapszóból.) — Végre joggal ide állítja Budenz a mordvin allativus-dativus jelét, a *tej*, *te*, *ti* postpositiót (v. ö. finn dial. *tüve*, *tivi* ‚zu, -hoz'). — Kevésbbé bizonyos,

Digitized by Google

hogy ide tartozik-e az a magyar *-té* (**tövé?*), mely néhány lativusi határozó szóban tűnik elé: *végtére, széltében* stb. (L. Szinnyei J. Nyr. VII:97. Magy. Kötőszók I:92.).

c) A *-hoz* araglakjai és eredete.

A *-hoz, -hëz, -höz* ragot már írott nyelvemlékeinkben is ilyen alakban találjuk. (A HB.-ben s kivételesen néhányszor az EhrC.-ben is *u*-val van írva: *ozchuz* HB. *labayhuz, varashuz* EhrC. 10. 155.).

Azonban a személyragos alakok a régibb codexekben (Ehr., Bécsi, Münch., Apor, Jord., Érdy, Keszth., Kulcsár CC.) még rendesen így vannak írva: *hoziam, hoziad, hoziaia* vagy *hozyam, hozyad, hozyaya* v. *hozyaa* stb., azaz *hozjám, hozjád, hozjája.* De némely codexekben már a mai *hozzám, hozzád* olvasható (Virg., CzechC., Marg. leg.). Ezek az alakok csak úgy fejlődtek amazokból, mint pl. az imperativusban a mai *űzze, végezze* ugyanazon codexeknek *űzje, végezje* alakjaiból; így olvasunk a mai *hosszú, asszú* helyén a codexekben *hoszjú*-t, *aszjú*-t stb.

Nevezetes, hogy az a *hozjám* alak, mely már első nyomtatványainkban majdnem nyomtalan eltűnik, egy kis vidéken, Erdélyben, Gyergyó és Kőhalom székek egy részében, maiglan fönnmaradt: *hojza, hojzánk, hajzám,* l. Tsz.[2] Csakhogy ezekben hangátvetés történt, ugyanaz a hangátvetés, melyet azon vidékek nyelvjárása az imperativusokban is végrehajtott: *válajszanak, szakajsza* stb. e h. *válaszjanak, szakaszja,* mint az említett codexekben olvassuk. (Erre nézve v. ö. Nyr. VI:449.)

A *hojzám* alakból indulnak ki különféle székely alakok, még pedig úgy, hogy az *o* hang a *j* miatt elváltozik, épen úgy mint a *tanojt : tanëjt : tanét : tanít* vagy a *rajtam : rëjtam : rétam*-féle esetekben. Így található már gyergyai közleményekben *hejza* s egy udvarhelyiben *héjza,* l. Tsz.[2] Azután további hangváltozásokkal ezek keletkeztek: *tü hézzátok, hézád* (Udvarhely) Tsz.[2] *híza* V:330. és rövid *i*-vel is: *hizánk* stb. Tsz.[2]

De az egész székelységben legelterjedtebb kiejtés ez: *hëzzám, hëzzád, hëzza* (rövid véghanggal, mint u. o. *rëa* e h. *réá*), *hëzzánk, hëzzátok, hëzzok* (a nyugati székelységben szintúgy rövidítve u. o. *rëjok* e h. *rëájok* Kriza 552.) és *hëzzik* (keleti szék. l. MNyszet. VI:224., mint u. o. *rëik* Kriza 552.).

Digitized by Google

Az **illeszkedés** megvolta vagy megnemvolta a HB.-ből nem tünik ki, de a későbbi nyelvemlékekben már mindenütt illeszkedik e rag, úgy mint a mai köznyelvben; még pedig három alakja van: *-hoz, -hëz, -höz* (csak néhány codexben s a déli alföldi és dunántúli kiejtésben apad le kettőre e szám: *-hoz, -höz*). Annyival meglepőbb, hogy a nyugati (göcseji, őrségi, hetési) nyelvjárások még ma is csak illeszkedés nélkül ismerik e ragot: *ezho, azho, firho, kertho, lőcshó,* l. Budenz-Album 170. Balassa: Nyjár. (Így a Nyelvőr közleményeiben is.) De Toroczkóban is mindig így mondják: *feredőhoz* (Jankó J: Torda, Toroczkó 290). V. ö. még Hont m.-ből (Ipolyság) *kihó* Nyr. XIX:46.

A göcseji alakban részint nyom nélkül elveszett a szóvégi *z*, részint pedig pótlónyújtás hátrahagyásával.* Mind a kettő megtörtént más nyelvjárásokban is. A *-ho, -he, -hö* kiejtés dívik a bihari, debreczeni, hegyaljai nyelvjárásokban;, pl. *mindenhe, karóho* (Pocsaj, Bihar m.) Nyr VI:421., 463. *fejihe* (Debreczen, 1. IX:204. 165.); *kévekötéshe* (Tállya) VI:82. — *-ho, -hë, hö* járatos a Rába vidékén (Balassa: Nyjár.) és Borsodban (Bartha J. közl.) Hevesben (*kihë* Eger Nyr. XVIII:22), Mezőtúron (*ehë* stb. VIII: 361). — A dunántúli nyelvjárások pedig a hármas *-hoz, -hëz, -höz* helyett rendesen a kettős *-hó, -hő*-vel élnek, pl. *ahhó, ehhő* stb.

Dunán túl azonban sokfelé és Dunán innen is hallható sokszor ez a kiejtés:

kemenczéhöl vagdóta (Baranya), Nyr. XVIII:237. *a honvédsághol* (Somogy); *a funthol nem értëk* (Zala), XIX:48. *ágyhol, paphol, hegyhöl* (Veszpr. m.) II:185. III:278. VI:422. *urakhol* (Fehér m.) V:273. *férjhöl, juhászhol* (Komárom) KisÁ: Gyermekj. 68. 69. *férhöl, embörhöl, királyhol* (Nagy-Körös) Népk. gy. I. ötödik mese, stb.)

Ez alkalmasint analógia útján lett az előbbi *-hó, -hő*-ből, mint *csolkol, pélpa* e h. *csókol, pipa* stb.

Valószinüleg szintén így keletkezett a *-hon, -hön* kiejtés, mely

* Föltünő jelenség azért, mert a magyar mássalhangzók közül különben csak *l, r* szoktak pótló nyújtással elveszni, pl. *vóna, mikó* és: *öttözik, bossó.* Azért s mert Dunán túl *-hëz* helyett is az ajakhangzós *-hő* alak dívik, Balassa azt hiszi, hogy a *-hoz, -hëz, -höz* helyét előbb az alább említendő *-hol, -hël, -höl,* foglalta el s ebből lett végre *-hó, hö* (v. ö. még Budenz NyK. XX:198). — Egyes nyelvjárásokban az *ó, ő,* mint más esetekben is, diphthongussá válik: *máshuó* (Zala m.) Nyr. XIV:336. *kuácshau* (Farkasfa, Őrség vid.) III:179.

Digitized by Google

az Alföld déli részein dívik (Szegeden, Szentesen, Hódmezővásárhelyt, Makón stb.); pl.

fogáhon, férhön mégy, lábáhon (Szeged) Nyr. III:30. 278. 320. *folyóhon* (Szentes) VI:86. *ahhon való* (Hódm.) V:417. *födhön váglak, vága a falhon* (Makó) IX:378. *kirájhon, férjhön* (Békés m.) IV:233.

A *-hoz* rag mellé az osztjákban találkozik egy hangjaiban és jelentésében teljesen megfelelő viszonyszó: *χoźa,* pl. *pos χoźa tajta* czél-hoz tartani, czélozni, *muñ χoźa ašnal ul* mi hozzá-nk közel van. Erre nézve azt mondja Budenz a MUgSzótárban: „Kétség nincs, hogy a magyar *-hoz* csak rövidültje a *hozzá*-nak (v. ö. *-be* és *belé-m*), ez meg e h. *hozjá.* Az is világos, hogy a vég *á*-ban hova-irányt jelölő rag foglaltatik, úgy hogy a tőszóul ez tünik föl: *hozj-*. Szintigy van irányrag az oszt. *χoźa a*-jában (v. ö. *puñil* oldal: *puñila, puñla* oldalra, félre); tője tehát *χoź-*. Hogy ez ‚oldal, közelség'-félét teszen, kitetszik a nyilván vele egybetartozó *χoziñ* szóból: *χoziñ elta* von der seite, *χoziña volta χo* nachbar [közel való ember]; *χoziñna* (loc.) bei, neben." — Említsük meg itt a HB. *oz-chuz* alakját, mely kezdő hangjával még közelebb áll az osztják szóhoz (v. ö. oszt. *χolim,* vogul *χurum* — HB. *charm-ul*: ma *három*).

5. A -nek rag.

Mint rag két alakban használatos: *-nek* és *-nak.* Hogy ezek közül az első az eredeti, azt már csak a Halotti Beszéd *foianec, halalnec, puculnec* alakjaiból is tudjuk, ha az önálló *nekem* stb. nem bizonyítaná is. Anonymusnál is előfordulnak ilyenek: *Oundunec* 40. *Tosunec* 41. *Cundunec* 46. *Ousadunec* 32. *Usubunec.* A Leveles Tár I:134. lapján olvassuk egy 1554-iki levélben: *urómnek* (kétszer). *Nagssaganek.* S a göcseji nyelvjárás, mely néhány más ragot is maiglan illeszkedés nélkül használ, ezt a ragot sem mindig alkalmazza a névszó hangrendjéhez: *nómánek, szuómánek, nyaralánek* MNyszet V:106, 139, 144: *átinek* (általnak) 107; *arranek* Nyr. XIV:215.*

* Csekélyebb jelentőségű hangváltozás, hogy a nyugati nyelvjárásterület *á*-hangú szótag utan *o* val ejti: pl. *apámnok* (Horpács, Sopron m.; mint *fáro* u. o.) Nyr. VI:121. V. ö. Budenz-Album 168.

Digitized by Google

Mint önálló határozót a *-nek* viszonyszót kétfélekép ejtjük ki: *nekem* és *nékem*. Gyergyóból Nyr X:43. ezt az ejtést is közlik: *nêked*, nyilt és hosszú *e*-vel. Hogy ez az eredeti kiejtés, azt bebizonyította a XVI. század nyelvére nézve Budenz (MNyszet V. és Nyr. I:32).* A hosszú magánhangzó elsőbbségét az is bizonyítja, hogy nyelvemlékeinkben itt-ott még a ragul használt *-nek* is megőrizte az eredeti hosszúságot:

kyneet (olv. *kyneek*) ÉrdyC. 25. *zizessegneec* NagyszC. 219. *istennék* WeszpC. 186. *ezerekneek* HorvC. 199. *kyralnaak* KulcsC. 144. *hazadnaak* 150. *te Kdnęk* RMNy. IIIb: 84.

Ha a *-nek* önállóan használt alakjait tekintjük, a *nekëm, nekëd, nekünk, nektëk* mellett a harmadik személyben *nekje, nekjük* volna várható; de emezek közül az első sehol, a második csak elvétve fordul elő („*nekjük, nekijük:* nekik" Veszprémben Nyr. II:185). Ezek helyett a rendes alakok *neki, nekik*. Hogy ezek *neki-je, neki-jük* rövidítései, azt bizonyítják nyelvemlékeink; pl. *nekye* LevT. I:12, *nékijec* MA. Bibl. I:16, stb. stb. és még ma is különféle nyelvjárások: *nekije, nekijük* Dunán túl, *nékie* Gyergyóban Nyr. VIII:230, *nékiek* u. o. Nyr. VIII:232.

A *-nek* viszonyszónak tehát teljesebb és eredetibb alakja *neki*, és e mellett bizonyítanak még Budenz nézete szerint a *neki-megy, neki-esik* féle kifejezések is (NyK. III:305). Maga a *neki* nyilván olyan irányragos alak, minők *messzi, messzé-re, felé, közé* stb.; és a *nekëm, nekëd* alakok valószínűleg közvetlen *nekém, nekéd*-ből rövidültek el.** „A *nak, nek*-ben tehát a lativusi jelentés már csak a megvolt alakjának értéke szerint van meg: maga a *nek-é*-ből kivett *nek* postpositionális alapszó, az a mi *bel* (*belé-*

* Már az újabb zárthangú *néki*-ből rövidült: *nëki* (Szilágy m.) Nyr. IX:564—65. V. ö. *mínëk* (Gömör m.) XIX:184., 524

** *Nekeem* EhrC. 47. ? — LevT. I:2. *nekym* és *nekyedh*, a DebrC. 492. lapján kétszer *eunekym*, s a RMNy. IIIb. 34. *mynekynk* van írva. Viszont LevT. II:22. kétszer *nekew* és egyszer *nekewk*, tehát *nekő* és *nekök* v. *nekëök?* e h. **neké*, **nekéjök:* v. ö. *mellew* *mellé*, és hasonlók a Pann. énekben. — A harmadik személynek egy különös megtoldott alakja fordul elő néhány régi levélben: „azt montha hog *nekym* vagyon egh atthiafya" LevT. I:287. 1558-ból: „mongya ezth *nekyn*, ywy bhee wgymondh" 311. l. 1559-ből; „*ő nekin* minden lovát elvettik az törökök" szintén 1559-ből idézik Cz. F.: „*nekin* nem kell félni" Nád: Lev. 128. Más régi alakok ilyen enklitikus *n*-nél: *örökké-n, szintén gyakortá-n? viszontá-n?*

Digitized by Google

ben), a *köz* (*közé*-ben) sat. Azt is megmondhatjuk, hogy mit jelent körülbelül ezen *nek* alapszó, mint a mely lativusraggal dativust, allativust teszen; azt jelenti a mit a *től* alapszava, mely az *-ól*, *-ől* raggal ablativust fejez ki; egy szóval a közelség, mellettség egyik alapszava.“ Igy Budenz NyK. III:306.

A *-nek* viszonyszónak három fő jelentését helyesen határozta meg Imre S., NyK. II:325: „A *-nek* jelentménye: irány, — ebből folyólag tulajdonítás, és . . . birtokosság, összetartozás kifejezése“. Ugyanezt a hármasságot állapitotta meg már Révai, Grammatikája III. részében, hol az irányjelentésre efféle példákat emlit: *a tónak hajtotta lovait*, s a másik két jelentést ily szókkal magyarázza: „*A gazdának adom a pénzt*, vulgo redditur: hero dabo pecuniam, genuine hoc exprimit: heri directione dabo pecuniam. Etiam possessio ejus ope clarius indicata; *a gazdának pénze*, vulgo heri pecunia, proprie hoc valet: heri directione pecunia ejus“. (E három jelentésnek összeférhetését fényesen bizonyítja a vogul nyelv is, melyben a *-ne* rag allativust, dativust és genitivust képez). A *-nek* ragnak egyéb jelentéseiről l. MHatározók I. k. — Hogy mindezen jelentések közül legrégibbnek a térbeli irányulást tarthatjuk, az nem szorul bővebb bizonyításra.

Révai az id. h. a következő lapp viszonyszót egyezteti a mieinkkel: *neiga*, *njeik*, helyesebben *ńeiga*, *ńeik* „erga, recta ad“. Budenz a nélkül, hogy tudott volna Révai egyeztetéséről, szintén fölállítja szótárában ezt a magától kinálkozó egybevetést. A lapp viszonyszó megmaradt az eredeti helyi jelentésben, s az illető lapp mondatokban magyarra is mindig *-nek*-kel fordítható (még azokban is, melyekben Hunfalvy NyK. V:330. a *-be* raggal fordítja): *ńeika mannet* neki menni; *nordesti muora ńeig* neki ütközött a fának.

Budenz (MUgSz.) mind a magyar, mind a lapp viszonyszót egy orrot, arczot, előrészt jelentő ugor szóból magyarázza (lapp *ńär*, mordv. *när*, *ner*, eser. *ner*, zürj. votj. *nir*, v. ö. még vog. *ńol* orr'), úgy hogy *neki* eredetileg a. m. ellene, eleibe, arczába, orrába. Igy származik pl. a votj. *nir* ‚orr‘ szóból *nüriś* ‚első, először‘, tkp. elül, arczul.

Digitized by Google

6. A -vá, -vé rag.

Mai irodalmi és művelt élő nyelvünk ezt a ragot magánhangzó után *v*-vel ejti, mássalhangzó után pedig a nélkül, de az illető mássalhangzónak kettőztetésével; tehát egészen úgy bánunk vele, mint a *-vel* raggal: *fává, jóvá, széppé, helyessé* sat. Azonban a mai népnyelvben s a régi irodalomban különféle eltéréseket találunk.

A népnyelv meglehetősen ritkán él evvel a raggal, s azért a népnyelvi közleményekben nem is találkozunk gyakran vele. A mit azonban találunk, az korántsem mindig az irodalmi alakot tünteti föl, noha ilyenek is kerülnek elő, pl. *a'mává,* Kriza 448. *izzé-porrá* 443. *holttá* Nyr. III:31. *ördöggé* VIII:373. Az eltérő alakok ezektől legtöbbször abban különböznek, hogy vagy a *v* hang (illetőleg ennek úgynevezett hasonulása), vagy a mély hangrendhez való illeszkedés, vagy pedig mind a kettő hiányzik. A székely közleményekben fordul elő e rag leggyakrabban; a háromszéki székelységben használatos alakokról ezt olvassuk (MNyszet VI:216):

„A *-vá, -vé* viszonyragban sok szónál még magánhangzó után is a *v* betű kihagyatik, s ilyenkor az *á* is *é*-re változik mély hangzók után is, mint: *káré* (kárrá v. kárba), *vezéré* (vezérré), *mié* (mivé). *feketéé, sárgáé.* De némelyeket két-, sőt az áthasonulást is véve háromféleképpen is mondanak, mint *kéké* v. *kékké, nyomoréké* v. *nyomoréká* v. *nyomorékká, vasé* v. *vasá* v. *vassá, uré* v. *urá* v. *urrá, szolgájáé* v. *szolgájává, enyimé* v. *enyimmé, övéké* v. *övékké, tütöké* stb. Látni itt az iróí nyelv szabályozó hatását. *Izzé-porrá* csak egyféleképpen". Így olvassuk más székely közleményekben: *nyomoréké,* Kriza 404. *rézé lett* NyK. III:9. *háté* Népk. gy. I:173. *rózsáé váljon* III:161. *gázzsé válom* Nyr. IV:554. *káré tenni* II:522., III:513., V:377., VII:324. *káré ne menjen* IV:335. *kárré ment* 555. *kárré vallottam* Gyarm: Nyelvm. I:47., II:265.

Hasonlókép mondják Borsod m. ózdi járásában: Ha réten a fűszál mind *pennáé* vána, ha az egész tenger mind *tintáé* vána (Népdal); Váczon *jájé* tette; a por az esőtő *sáré* vát; a Kis-Kúnságban (Majsán): *lóé tenni:* Temesközben: „*papirossé, tintájé, kalamussé válna*", Szeged Népe II:45.

A *jájé, tintájé* alakokban megint új jelenséget látunk, t. i. a hiátus kerülésére a *j* hang közbeszúrását, mint pl. még: „mögén csak *kutyájé vált*" Szeged Népe II:45. és „*kőjé vált*" Kálmány Koszor. I:241. 27. Ezt az alakulást leginkább a göcseji nyelvjárásban várhatjuk, mert ez a *-vel* raggal is így bánik (pl.

Digitized by Google

kapáje, kapájje e h. *kapável*), s csakugyan ezeket olvassuk a göcseji nyelvjárás leírásában MNyszet V:107: „*kurtájá szabta, lójá tette, puhájá gyúrta*". — A palóczságban, hol a *-vel* rag *v*-je is megmarad mássalhangzó után, néhol ez a rag is megtartja *v*-jét, akármilyen a tő véghangja: „*szárvâ vâtozik, gánájvâ vât*" (Nógrád) Nyr. VI. 85. *szépvé teszem* (Bars) XIII:377. De Gömörben azt mondják: *tűé tette, annyiá,* és Borsodban, mint említettük, *pennáé, tintáé.**

A régi nyelvben részben ugyanazokat a különösségeket találjuk, mint a népnyelvben, csakhogy ott a mai szabályos alakok gyakrabban fordulnak elő; ilyenek pl. *aruaua* WeszpC. 44. *fyaua* HorvC. 66. *papawa* ÉrdyC. 228b. *vendéggé, aprodda, inneppé,* BécsiC.; *ńeresegge* GuaryC. *vendecgee* ÉrdyC. 417. *hasonlatossa tute:* similem fecit VirgC. 14. stb. stb. — A *-v* hiányát kivált magánhangzó és pedig leginkább *i* után észleljük; pl.

halazia (halászivá) MünchC. 72. *mie* 109; *semmie* BécsiC. Jud. 13:22. Bar. 6:45. Dán. 4:32; *tovia* ‚tavaivá' DöbrC. *mié* DebrC.; *semye lezen:* ad nihilum deductus KesztC. 44: *semmié teué* HeltKr. 33; *semmié ne leggyúne* Born. pr. 619; *mind semmié lőn* Born. ének. 351. (de: Isten *fiaiua* lenni u. o. 4.)

Más magánhangzók után: *házóá* HB. *méltóá* DebrC. KrisztL. *ingyen valoá* tegyem: sine sumptu ponam Helt. uj test. u4.; *kegioa* VirgC. 106. *gyarloa* 112. *kúe* GuaryC. *illatua* TelC. 54. *masua* GuaryC. *mindenúé,* Landovics Segíts. I:384.

A *-já, -jé* alakot szintén megleljük nyelvemlékeinkben, még pedig leginkább *á, é* hangok után:**

innepeie, BécsiC., Eszter 9:18. *baraffaia vallani* u. o. II. Makk. 7:24. *órizóieie* u. o. Prolog. Sophon. stb.: *barlangaia* MünchC. 52. *fiaia* (*fiájá*) 56. *faia* (*fájá:* fává) 78. stb.; ne tegyétek kereskődőknek *hazaya* (*házájá*): nolite facere domum negotiationis JordC. 628. *fegedelmeege* ErdyC. 228b. *erekseegee* KesztC. 371. szerzé őtet ő házának *vraya:* constituit eum dominum domus suae KulesC. 152; azokat *bíroya* fogadjátok: illos constituite ad judicandum Komj. I. Kor.

* A *-vá* rag *-vel*-lel van összetévesztve a következő mondatban: „Sarlós Boldogaszszony napján ne süss, mer *kővel* válik a kenyered" Sopron m Nyr VI:369. Szintúgy: „*járal haggás*" e h. *járáhaggás* Gubernáth Inst. II:385. „maga magat *bíroral* tette" 1693. Nyr. XVI:80

** A fönt idézett palocz *ganajjá* alakhoz hasonlókra is akadunk, de kérdés, nem grammatikai okoskodás vezette-e az illető irókat: „*jókká* nem tészi" GKat: Titk. 8. *gnanaszá* tenni u. o 10. *elégré* kipotolta 230. „tudom magamat *elégre* bolesnek lenni", László: Petr. 15. *elégre* tudom 212.

Digitized by Google

6:4. mindeneknek ennenmagamat *zolgaya* töttem u. o. 9:19. *euveye* (övévé) tészi az Krisztus jótéteményit, Beythe: Epist. 239.

Az illeszkedés nélküli alak ritka az irodalomban: habard még *tésztaé* lészen, Cisio O4. moly volt s *mollyé* lészen Decsi: Adag. 14. „Udvari *szolgakke* Perzsákat, környülötte *forgolodokke* Perzsákat rendele“: Persas satellites, Persas apparitores fecit, Forró: Curt. 628. Eggyüvé is, *másuvé* is GKat: Válts. II. el. 32. Bár *olyanné* lehetnék Kaz: Munk. III. 113.

A régiségben vannak nyomai egy (enklitikus, nyomatékosító?) *n*-nel toldott alaknak is (v. ö. *öszve: öszvén, szinte: szintén*, l. Nyr. XIV:435): „fegyverekkel *ewekken* tevék“ Pann. megv. 157. = övékké; „*resten* teszem felkelni“ DomC. 52. *öröckén való:* sempiternus, Samarjai: Harm. 1. *örökkén* jár mint az Orbán lelke, Kovács: Közm. 84. Kónyi: Ábel 127.

Végre, valamint *szintén* mellett más járulékkal *szintég* is van, úgy van a *vá*-ragos kifejezések közt is néhány *g*-vel toldott alak (l. e *g*-röl Nyr. XVI:54): *kevesség, kisség, kicsiddég, többég*, melyek főkép a székelységben járatosak. Példak az irodalomban: Mikor elaluszom is, micsoda *kevesség*, ah! micsoda *kevesség* tart félben szaggatott nyugodalmam! Báróczi: Munk. VIIIb:121. Figyelmezz egy *kisség* szavaimra, Bacs: Vers.[2] 59.

A fölsoroltakhoz járulnak még ezek a kivételes alakok: *együvé, másuvá, egyebüvé, mindenüvé*, oly *helyüvé* Eszterh: Anyasz. 468. Itt az *u, ü* hangot bajos magyarázni; igaz, hogy arra a fölös *u, ü*-re emlékeztet, mely az ablativusi *l*-et elözi meg az *-ál, -ül* ragban, csakhogy amaz mindig rövid s így más magyarázatot kiván: l. alább a *-tt* ragnál.

Budenz a *-vá, -vé* ragot először (NyK. III:304. 74.) úgy magyarázta, hogy *vé* = **vel-é* s ez eredeti értéke szerint a. m. ‚oldalra, felé‘; az első elemet a cseremisz *vel* ‚oldal‘ szóval azonosította (s ugyanezt látta a *hol* szó *l*-jében, úgy hogy *hol:* **ho-vul* ‚mely oldal‘ úgy viszonylanának egymáshoz, mint mordv. *kol-da: kord-da* ‚honnan‘). — Másik magyarázatában a népnyelvből közölt *holyá* = *horá* alakból indult ki, úgy hogy a *-vá* ragot eredeti *lá*-ra viszi vissza, melyet a *visszá* szóban is föltételez (l. MUgSz. 588). Noha ez a *lá* alak szép párhuzamot adna az *l*-es finn alakokhoz (*-lla, -lta, -lle*), sót a vogulból is lehetne idézni melléje illő lativ, ill. prolativ végzetet (v. ö. északi vog. *χotäl'* hová, merre = *χotä: χasäl'* sokáig = *χasäl', χosä'* Hunf. Vogul. monda 147. stb.): a magyarra nézve e föltevés nagyon kétes erejü; kétes maga a *holyá*, mert csak egyetlen egy helyen van közölve, s akár így is olvashatjuk: *hajá* e h. *hoá, horá*, s

Digitized by Google

kétes az *l* > *v* hangváltozás. Részünkről Budenznek inkább első véleményéhez csatlakozunk, mely szerint *-vé* = **vel-é*, azaz ‚fel-é, oldal-ra', annyival inkább, mert mi a *-vel* ragot is ugyanazon alapszóból származtatjuk, s nézetünk szerint e két magyarázat egymást támogatja (l. *-vel*). A mi a hangbeli alakulást illeti, *velé*-ből *-vé* ép oly természetesen fejlődhetett, mint *belé*-ből *bé*, sőt *be*.

7. Az -úl, -űl rag.

Ezen ragnak hangbeli változásai közül legfőbb mozzanat az, hogy régibb irodalmi emlékeinkben még gyakran *-ól, -ől*-nek hangzott: *segedelmől* BécsiC. *iőuendőuől, bennaol, santaol* MünchC. „mel' *rutol*, mel' *ondokul*" (így) BodC. 21., *fogliol* LobkC. 205. *áldozatól* Kár: Bibl. *raból* Csúzi stb. Később mindinkább *-úl, -űl* alakban használták, kivéve a h o n n a n kérdésre felelő ragokat és névutókat, melyekben kivált mai irodalmi nyelvünk az *-ól, -ől* alakot tekinti szabályosnak: *alól, felől, -ból, -ből, -ról, -ről* stb. Különben a két alak közti ingadozás nagyon régi, már codexeinkben kezdődik, s végig húzódik nyelvünknek egész történetén. Hadd álljon itt erre nézve egy pár csattanós példa:

tavol és *mezzűl* állnak vala NagyszC. 88. *kyűel belől* ÉrdyC. 511. s ép így *kűhül belől* a csángóknál Nyr. III:240. az győriek *szárnyúl mellékől* állának Tin. 100. *elől* és *oldalúl* megütni a sereget PP. s. v. assultare; egyik *hátul*, másik *elől* támadt Jók. „Apja fia" 2. fej.; a *felül* megindult jégzajlás Bécsen *alól* jégre akadt, MSalon I:416. *föjjül, alól*, Udvarh. Nyr. IV:322.

Érdekes az ablativusi ragok alakja (*-ből, -ről, -től*). Régi nyelvemlékeink azt bizonyítják, hogy a *-túl, -tűl*-t eredetileg *ú, ű*-vel ejtették, ellenben a másik kettőt *ó, ő*-vel: *-ból, -ből, -ról, -ről*. A HB. azt írja *belerl*, de *istentrl, kinzotriatvrl* stb. Így különbözteti meg e három ragot, — kisebb-nagyobb következetességgel — a GuaryC., FestC., a MargL., PéldK., DömC., a GömC. 3., 6. és 9. keze, a Keszth. és KulcsC., TihC., KazC., az ÉrdyC., KrizaC., LányiC., ThewrC., PozsC., továbbá Bornemissza Prédikációi, s még 1688-ban a Konstantinápoly Leirása czimű könyvecske. — A *tűl(em)* zártabb hangját nyilván az alapszavában megvolt *ü* hang okozta (l. a *-től* rag tárgyalását).

A ma élő nyelvjárások közül úgy látszik csakis a szlavóniai őrizte meg ezt a kiejtésbeli különbséget (l. Balassa: Szlav.

Digitized by Google

nyjár. Nyr. XXIII. k.). A többi vagy mind a három ragot *-ú*, *-ű*-vel, ill. rövid *-u*, *-ü*-vel ejti, s ezt teszi nyelvjárásaink többsége, vagy pedig mind a hármat *-ó*, *-ő*-vel mondja, így leginkább az erdélyi nyelvjárások, de a palóczságnak is nagy része (pl. Borsod, Nógrád, Heves megyékben; Gömör m. tornallyai járásában *-o*^{v}, *-ö*^{v}-féle kettőshangzóval: *-bo*^{v}, *tö*^{v} stb.; Pintér Meséiben *-aó*, *-eő*, pl. *gyalogaó* 81. *négyeő* 69. *-baó*, *-beő* 72. stb. stb.).

Ezek az egyforma alakok nyilván analógiás kiegyenlítés eredményei. Egyes nyelvjárásokban a *-túl* követte a *-ból* és *-ról* kiejtését és *-tól*-lá vált: ezt látjuk némely nyelvemlékekben már a XV. század óta, pl. a Bécsi, Münch., Apor, Winkl. Vitk., Döbr., Nagysz. CC.-ben, a KrisztLeg.-ban, az ApostMélt.-ban, a GömC. 2. s a DebrC. 1., 3., 4., 35. kezében, így pl. a XVII. században Madarász Evangéliomában stb., végre az újabb irodalomban. (A *-tól* és *-túl* közt ingadoznak a PeerC., VirgC., WeszpC., PozsC.).

A többi nyelvjárásban azonban az a föltünő dolog történt, hogy az egy *-túl*, *-tűl* példáját követte a másik két rag. Még különösebb az, hogy nyelvemlékeink tanusága szerint ezt a példát először csak a *-ról*, *-rűl* követte, úgy hogy ebből *-rúl*, *-rűl* lett már, mikor a *-ból*, *-bűl* még ragaszkodott eredeti *-ó*, *-ő* hangjához. Ezt az átmeneti állapotot — tehát *-ból* és *-túl* mellett a *-rúl* alakot — találjuk a következő nyelvemlékekben: LobkC., DebrC. 2. keze, Komjáthi, Dévai, Telegdi, Pósaházi; *-ról* és *-rúl* közt ingadoznak a CornC. (a személyragos formák úgy látszik mindig *-ó*-val: *errola* 5., 8., 9., a hangsúly miatt), a GömC. 4. és 8. keze. — A *-ból*, *-bűl* legtovább ellentállott, talán mert jelentése a *-túl*, *-tűl* ragétól távolabb állt. A *-búl*, *-bűl* alak a XV. században még igen ritka (*bynteknel* GömC. 39., *ewnsegebul* 36., *nehezsegbul* 254., de rendesen *-bewl*; *ygassagombul* 1520-ból RMNy. IIb:16. egyszer; csupa *-tul*, *-rul*, *-bul* van egy 1541-i fölvidéki levélben LevT. I:12—13).

A többi *-úl*, *-űl* ragos határozó némely nyelvemlékekben állandóan *-ól*, *-ől*, pl. a VitkC.-ben (*kegetlenül*, *őrökől*), az ApostMélt.-ban (*gonozol* 11. *zerzetes'l* 12. *fellyól* 60.), a LányiC.-ben (*arczol* 195. *dyacol* 102. 170. *magyarol* 199.). — Föltünő azonban, hogy *-úl*, *-űl* fordul elő egyes olyan codexekben is, melyek még *-ó*, *-ő*-vel írják a *-ból*, *-bűl*, *-ról*, *-rűl* ragokat, sőt még

Digitized by Google

olyanokban is, melyek a *-tól, -től*-t is *ó, ő*-vel írják. Példák (v. ö. a föntebb fölsoroltakkal):

a) *fölül* GuaryC. 2. *közzüle* 19. *kezzvl* MargL. II:50. (de *nevolyasol* 139.) PéldK. 3. *felyvl* u. o. 12. „*ettelöl* (így) es *ittalul* TihC. 160. *fiuiul* 269. *iegőseiül* 283. (de u. o. többször *-ól, -öl: közöl* 50. *felül* 202. *hazol* 21. stb.) *arcul* KazC. 76. *fyviul* 13. (de *feiedelmöl* 110. *hazol* 72. stb.) *anyaul* GömC. 6. kéz 321. *artatlanul* 9. kéz 101. *felyűl* 99. stb. (de *elevlle* 233.) *segedelmwl* ÉrdyC. 159b. *bod*[*og*]*wl* 24. *fewliwi* 17b. *arczwl* 550. *zynűl* 124b. stb. *fyvl* KrizaC. 29.

b) *-tól, -től* mellett is: *sidowl, dyakul, görögvl* WinkC. 210. *otalmul* DebrC. 1. kéz 82. *bodogtalanul* 124. *giöttrendőül* 11. *körniúl* 6. 98. stb. *közzűl* 1. (de *felöl* 131.) *aldozatul* u. o. 5. kéz 564. *hytul* 86. *felül* 559. 560. *kiul* 560. *ejedül* NagyszC. 62. *felül-mül* 52. *körnűl vőttec* 93.

Mint látjuk, már a codexekben megvan itt-ott nyoma a mai irodalmi szokásnak, mely szerint az *-ól, -ől* alak inkább a honnan kérdésre felel: *közöl, felől, hazól* stb. (De néhol ennek ellenkezőjét látjuk.)

A magashangú *-ől* helyett néhány nyelvemlékben *-él, -el* alakkal találkozunk, mely nyilván még egy fokkal eredetibb, mert nem egy *ő* hangunk fejlődött régibb *é*-ből, pl. *szélő: szőlő, réf: rőf, lén: lőn, tén: tőn* stb. Így olvassuk a későbbi *többül* helyett: „*thebel* [olv. *tebbél?*] is voltunk mi ilyen helyen“ LevT. I:281. 280; a későbbi *együl* helyett *egyel*, azaz *eggyél* EhrC. Így a Katalin legendában: *különbel* különbűl, *belel, környel* (CzF. VI:139. l.). *Kivel* Kat. leg. 3721. stb. kivől, kivűl; néhol ma is *kivel küjjel*. Ide tartozik a fönt érintett *távol*-nak párja, *közel*, mely néhol most is így hangzik még: *közél, (kőzel, kőzzel* Heltai, MNy. V:391). A magashangú *-ből, -ről, -től* s a honnan kérdésre felelő névutók is nem egy nyelvemlékünkben *é*-vel vannak írva: *-bél, -rél, -tél* stb. Így rendesen a Keszth. Kules., LobkC.-ben s a Pann. énekben; így gyakran a JordC.-ben (az ÉrdyC.-ben nem), a MargL.-ban, a DebrC. 4. kezében a PozsC.-ben, a LevT. I. k.-ben; a NémGl.-ban mindig *-bél, -rél, -felél* stb., csak *-tűl*, (l. Nyr. XIV:307.). — Az *él* tovább még *il*-re is változott; pl. kit *ugesil* vött DebrC. 585. NagyszC. 260. *erril, ezbil* LevT. I. (l. Széchy: Pann. én. 127.) *környil* RMK. II:78. Így Pesti Gábornál is.

Az *arczál* mellett előkerülő *arczól* alak talán alakkeveredés útján keletkezett (l. Hangtan 75. l. jegyz.). A drávavidéki *hátil* alakról l. Nyr. XXII:37. 83.

Digitized by Google

A mi az *-úl, -űl* ragnak mássalhangzóját illeti, ismeretes az a nagyon elterjedt népies kiejtés, mely az *l*-et az ablativusi viszonyszók személyragjai előtt megnyujtja. Ennek a megnyújtásnak számos példájával találkozunk már a XVI. század óta; ilyenek: *rolla* Tel: Ev. I:65. *mellőlle,* Decsi: Jug. 24b. *felőlle* 25. *túlletec* 25b. *kőzűllőc* 27 stb. stb. A megnyujtás csak olyan, mint egyéb *l*-eké; pl. *csollán, szóllani, szallag, bellű.*

Szó végén ellenben az *l*-et a mai népies kiejtés többnyire elhanyagolja: *rosszú, magyarú, ebbű* v. *ebbü, attú* v. *attu, alú* stb. stb. (v. ö. Nyr. VII:272.)

Az *-úl, űl* kezdő s a szótő végző magánhangzója közé a hiátus kerülésére néha *v* v. *j* szuródik, s ezt egy régi nyelvtanírónk szabályul állitotta föl: „Endigt sich das nomen mit einem vocal, wird das *vúl* dazu gesetzt: *franczíávúl, olávúl*" Adámi: Sprachm.

V. ö. *tanétovul* Zvon: Post. I. 303. *Messiásárul* 820. *példárul* II:280. „mentem *látóvúl*" Medgy. Dial. 36. *tanávúl,* Szeg: Aq. 18. Így ma is a balatonmelléki kiejtésben: *franciává* stb. — A göcseji népnyelvben: *adó-j-ul, adója, fördőjü* stb. MNyszet. V:107. 135. V. ö. már a régieknél: *fwiwl* e h. föül Komj. I. Timoth. 3:5. *aruaiul* KazC. 12. *példáiűl,* Dévai: Tiz par. 9. lev. *bazaiul* 1614. RMNy. I:20.

Az eredetibb *-ól, -ől* alak nem hiába tartotta meg maiglan az ablativusi jelentést: ezt a jelentést kell e rag eredeti értékeül fölvennünk, különösen ha a *-ből, -ról, alól, mellől* stb. kifejezéseket összehasonlítjuk a h o l és h o v á kérdésre felelő társaikkal (*benn, belé; rajt, reá: alatt, alá; mellett, mellé* stb.). Ez az *-ól, -ől* tehát a régibb magyar ablativusi rag, mely különféle tőszókból képezte később a h o n n a n kérdésre felelő különféle viszonyszóinkat. Ha nézzük az ugor nyelvek ablativusi ragját, arra az eredményre jutunk, hogy a magyarban puszta *l*-et kellene várnunk. A finn *-ta, -tä,* ill. *-da, -dä* ragnak a mi nyelvünkben ép úgy felelne meg az *-l,* mint pl. a finn denominális *-ta, -tä, -da, -dä* igeképzőnek a magyar *-l* (*szól, énekel*). A vogulban már csakugyan *l*-et találunk, még más elemmel is szövetkezve, a *-nel* ‚től' ragban (ugyanazon elemből lett a lativus raggal a dativusi *-ne* viszonyszó). l. Hunf: Vog. nyt. Munk: Vog. Nyjár. — Azonban a magyar *-ól, -ől, -úl, -űl* egészen más elemet mutat az *-l* előtt. Erre nézve Budenz azt a véleményt állitotta föl, hogy az *-ól, -ől*

Digitized by Google

mind a két elemre nézve azonos a Castrén-féle északi osztják *-īve-t* ablativussal (pl. *tau sāgarīvet kereš:* a ló a tehéntől nagyobb); NyK. III:306. Szintúgy Hunf. Oszt. ny. 80. és Winkler Ural. Grupp. 95. A *v* elemet Budenz a tő továbbképzőjének tartja, ugyanannak, mely pl. az *elő, utó* szókban az alanyesetben is megvan; tehát így elemzi az ablativusokat: *elő-l, utó-l, belő-l* stb. (l. Nyr. I:155. jegyz.) Az utóbbi elemzést elfogadhatnók, csakhogy Budenz idézte osztják *v*-hangú rag nem tartozhatik ide. Ott ugyanis az *īvet* rag nem lehet régi, mert van még az osztjákban egy azonos jelentésű *evīlt* névutó, mely nyilván amannak épebb alakját tünteti föl, l. NyK. XVII:141. stb. (V. ö. még a hason-értelmű osztják *-elta* ragot Hunf: Osztj. ny. 100.) — Alaktanában Budenz az *-ól* ragot eredetibb *-olol* összevonásából magyarázza s az első *l*-ben ugyanazt az elemet látja, mely az *-n, -nn* ragban az *n* előtt lappang s melyből ő a *-vá* rag *v*-jét is magyarázza (l. fönt), — úgy hogy *-ól, -ől* mindenestül megfelelne a finn *-lta, -lda* ablativusi ragnak. Azonban az *l*-nek *-v*-re változása nem oly közönséges nyelvünkben, hogy e hypothesisnek valami nagy valószinűséget tulajdonithatnánk (a feltételezett *-olol*-ból alkalmasint *-oll, -ol* vált volna nyelvünkben).

Szinnyei József is (Nyr. XVII:290) figyelemreméltó magyarázatot ád. Ő az *-ól, -ől*-t a *-vel* és *-vé* ragokhoz csatolja, tehát a *vel* alapszóból származtatja. „Ez t. i. az *-l* ablativus-raggal ellátva: **velel*, azután az ismeretes hangváltozással: **vevel* v. **vejel* (v. ö. *belül: bévül, silány: sirány, saláta: sajáta, széles: széjös* stb.). A **vevel* és **vejel* összevonódva **vől* és **vél*. Tehát a hármas csoport:

loc. **velt: -vel* — juxta, apud, cum
abl. **velel: *vől, *vél* — ab
lat. **velé: -vé* — ad."

Hogy **-vől* helyett csak *-ől* van, ez Szinnyei szerint vagy abból magyarázható, hogy ez a névutó a *vel-* és *vé*-nél korábban vált raggá s azért lett **melle-vől: mellől* stb. — vagy hogy „a **vől, vél* névutó még raggá válása előtt elhagyta kezdő *v*-jét, mint sok más szó".

Digitized by Google

8. Az -ig rag.

Az *-ig* rag, mint nyelvemlékeink bizonyítják, azelőtt *-ég* volt:

addeg, addeglan, BécsiC.; *esteg* MünchC. 50. (de u. o. ilyenek is: *ideiglen, miglen*); *mendaddeg* EhrC. 79. *napottesteg* 65. (de *menyg* u. o. 1. stb.) *adzeg* DebrC. 12. (*adzyg* u. o. 97.) *harmad napegh* KazC. 30. *valteg* váltig Lev. 1. 13. 167. stb. stb.

Ez az *-ég* a nép nyelvében itt-ott mai nap is hallható. Így különösen Háromszékben, de ott is csak némely határozók fordulnak elő állandóan ilyen alakban:

meddég, addég, eddég, többég stb. (l. MNyszet. VI:208.) — De más vidékekről való közleményekben is találkozunk vele; így egy veszprémiben: „csak *e darabég* (egy darabig)" Nyr. IV:82.; egy ormánságiban: „*kicsinyég:* kevés ideig" II:278. s egy alföldiben: *addég,* Szeged Népe II:110. s Pintér Palócz népm.-ben: *bokájég* 72.

Néhány régi írónk helyesírása azt bizonyítja, hogy a régi *-ég* és a mai *-ig* közt volt egy átmeneti alak, a hosszúhangú *-íg.* V. ö. *torkíg,* Decsi: Adag. 153. *estueíg* Kár: Bibl. I:138. *napíg* 109. 314. *ezüstíg, buzáíg* u. o. 424. *Isteníg* 470. *esztendeíg* MA: Bibl. I:114. *eggyűl egyíg* MA: Tan. 187.

Ismeretes alak az *-ig* ragnak az enklitikus *-len*-nel való bővülése. „Ehhez végül tétetik néha *lan,* mely valamicskével hathatósítja a szó értelmét, p. o. *mái napiglan, egy ideiglen, mind végiglen, untiglan, mind addiglan; míglen* felejtesz el Uram? *én hozzámiglan.*" Gyarm: Nyelvm. II:129. Ez a járulék kivált az időhatározóknál használatos.

Van azonban egy másik bővült alakja is az *-ig*-nek, de ez csak a régiségben található. Ugyanis a Keszthelyi s a Kulcsár codexben *-ig* v. *-iglen* helyett legtöbbször *-igen;* pl. „the byzonsagod mynd *eggygen* vagyon": veritas tua usque ad nubes KulcsC. 84. „*estygen* syralm meg marad" 64. „ygen kewes *ydeygen*" KeszthC. 109. feldeknek *vegeygen* 179. — Ez az *-en* szintén csak olyan nyomósító járuléknak látszik, mint a föntebbi *-len;* v. ö. *azért-an, hogy-an* stb.

Viszont elül van látszólag egy *d* elemmel bővülve az *-ig* rag ezekben: *addig, eddig, meddig.* Az első kettőben a *dd* valószínűleg az *az, ez z*-jének eredetibb alakja, a harmadik pedig amazoknak analógiájára keletkezett a szabályosabb *míg* helyett. Említhetjük még ezt a csángó kifejezést: „nézz *keresdég* e fejembe" Nyr. III:355; ez talán a rokonértelmű *kicsiddég* (*kicsiddé-g*) kedveért van a kicsinyítő *d*-vel képezve, ha csak azt nem tennők föl, hogy mind a kettő összevonás útján keletkezett e h. *keres ideig, kicsid ideig.*

Digitized by Google

Hasonló látszaton alapszik az *-ig* ragnak az a *-nég*, *-nyég* mellékalakja, melyet a székelyek használnak ilyen kifejezésekben: *semminég:* nullatenus. Apáczai Csere: Enc. Kreszn.; *egy szikrányég* sem vönném számba (Udvarh.) Nyr. IV:227. „csak *egy szikrányéig várj*" (Udvarh.) VII:324. „*járásnég:* egy mérföld járásnyira" II:522. *annyiég*: addig V:175. X:47. „A határvető *ig* rag h. *ég*, *nég* v. *nyég*-et használunk [Csík megyében]: *egy ölnyég* van kertünktől, *egy órányég* sem várom, egy kicsiddég vagy *egy küsnég* leülök; *husznig való:* körülbelül húsz" Székely. egylet évk. IV:41. — Ezekben a *-né*, *-nyé*, *-nyi* melléknévképző előzi meg az *-ig* ragot. (Ezek régibb nyelvünkben a *g* nélkül, tehát látszólag ragtalanul is előfordulnak.)

Lássuk most, mennyit mondhatunk az *-ig* ragnak eredetéről. Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a rokon nyelvek közt csak még a zürjén-votjákban van ilyen rövid terminativus, határvető rag, pl. *ar* ősz: *aröź* őszig; evvel pedig a m. *-ig*-et nem azonosíthatjuk.

Ha magában a magyar nyelvben keresünk alkalmas etymont, leghamarább az a magyarázat jut eszünkbe, hogy az *-ig*, *-ég* ragban talán a *vég* főnév lappang; ez legjobban magyarázná meg az *addig*, *eddig d*-jének hosszúságát. Összevethetjük az olasz *fino*-t, az angol *till*-t, mely nem egyéb, mint a német *ziel*, ‚czél, vég' főnév; továbbá egy cseremisz szerkezetet: *arňa mučkolan* egész héten át, egy hétig (NyK. III:424.), szó szerint: hét-vég-nek, hét-véggé (dativus; az alapszóval v. ö. *mučas* finis, cacumen). Valamint itt a véget jelentő főnév mellett még egy lativ ragot látunk, ép úgy meglehetett valaha a magyar *-ig* rag végén a lativ *-é* rag: **-vég é*.

De nincs kizárva egy más magyarázat sem. Ha összevetjük ezeket az időhatározókat: *többé*, *kissé* ezekkel: *többég (többig)*, *kisség*, vagy ezeket a fokhatározókat: *kevéssé*, *hagyításné*, *hanyattá*, ezekkel: *kevesség* („egy kevesség rebegő nyelvű volt" Haller: HármH. III:70), *hagyításnég*, *hanyatég* (szék. NépkGy. III:352), akkor arra a gondolatra jutunk, hogy az *-ég* ragnak *g*-je talán csak enklitikus nyomósító elem (minők később újra járultak e raghoz: *-en* és *-len*, l. fönn; v. ö. még: *mind* a vizig, *egész* az égig). Az *-é* akkor nem egyéb mint az *-á*, *-é* lativ rag. Hiszen a *kissé-g*, *kevéssé-g* nem is az *-é*, hanem a *-vá*, *-vé* rag mellé vették föl ezt a *g*-t, s ugyanezzel az elemmel találkozunk egészen másnemű határozóknál is, pl. *innég*, *onnég*, *orrag* stb.

Digitized by Google

9. A -tt rag.

Magánhangzó után *-tt*, mássalhangzó után *-t*, pl. *Győrött, időtt*, de *oldalt, mikort;* épen úgy mint a perfectum képzője: *állott* és *állt*. A *-tt* helyragot is fölveszik némely szók mind a két alakban, a szerint, a mint megtartják vagy elvesztik kötőhangzójukat; így *Kolozsvárott: Kolozsvárt, között: közt, helyett: helyt, érett-: ért-, körülött-: körült-, bennett-* (EhrC. stb.): *bent* stb.

A kötőhangzó rendszerint zárt (*o, ë, ö*), de vannak nyilthangú alakok is: *alatt, mellett, hosszatt, végett, rejatt-* (= *rajt*, l. *-n, -ról, -ra*), *tájatt* (= *tájt*, időről); így az ErdyC.-ben s egyebütt *Fejérvárott* s más effélék.

Föltünő *u, ü* hang van az ilyen alakokban: *együtt, másutt, egyébütt, mindenütt, mindütt* Nyr. IV:232., *többütt* GKatona: Válts. II:1221., *helyütt, összütt, ösztütt* (Göcsejben Nyr. II:234. III:234.) *végütt* TudTár I:217. jegyz.; *némelyütt* Athen. Lex. (a *csiszlik* czikkben). — Ezeknek régibb része valószinűleg összetétel útján keletkezett ilyenekből **más-hult* (= *más-hol*), **mindën-hult* (= *mindën-hol*) stb. (V. ö. a régieknél gyakran s némely nyelvjárásokban ma is előforduló *sehult, sohult, sohutt* és *néholt, néhult, néhutt* alakokat.) Az újabbak pedig a megvoltak analógiájára képződtek. *

Az itt-ott előforduló *másütt, másüvé* alakok (amaz már Pázmánynál, emez már MA.-nál; *másütt* Gömör m. Nyr. XVII:573) talán úgy magyarázhatók, hogy egyedül lévén mélyhanguak, átvették a többinek a végzetét s így a népetymológia mintegy újra összetett szókká változtatta őket: *más-ütt, más üvé.*

A *-tt* ragnak e r e d e t é t Szentpály az ő nyelvtanában 1795. (s utána Révai Gramm. III.) úgy képzeli, hogy az *ott* adverbium járult az illető főnevekhez, s Révai azonosítja egy lapp *äito* ‚locus separatus' szóval. Azonban ha az *ott, onnan, oda* és *itt, innen, ide* alakokat összehasonlítjuk egymással, önként kínálkozik az az elemzés, mely szerint az elsők a távolra, az utóbbiak a közelre mutató névmás ragos alakjai, tehát az *ott* már maga is ezen raggal van képezve.

Ha tekintetbe veszszük, hogy a *-tt*-nek a régiségben sok-

* Szintúgy magyarázódnak *más-hunnan*: *másunnan*, **mindën-hunnan*: *mindënünnen*, **más-hová*: *másuvá* stb. s a hasonlóságukra képzettek, pl. *egy helyünnen* Nyr. VI:367. *más helyünnen* „A Hon" XIV:296. 2. *semmünnen, semünnen* CzF. *hazannan* Gyulai: Költ. 132. stb. Hasonlókép *más-hová*: *másuvá*, **mindën-hová*: *mindënavé* stb. V. ö. a *-vá, -vé* raghoz való második jegyzetünket. — Dugonics így írja: *másott* Szerecs. I:255. *másonnan* 16. *másova* 351. V. ö. még *másott* TudTár. IX:6 22.

Digitized by Google

kal nagyobb szerepe van, mint mai nyelvünkben (nyelvemlékeinkben sokszor fordulnak elő ilyen helynevek: *Váczott, Solymost, Sopronyt* stb. s ilyen köznevek: *a vásárt* in foro MünchC., Helt: UT., *oldalfélt* Helt: Krón. stb., l. MHatározók I.), bizvást következtethetjük, hogy a *-tt* nagyon régi rag, sőt remélhetjük, hogy a rokon nyelvekben is megtaláljuk mássát. És csakugyan a legközelebb álló vogulban találunk elég gyakori használatban egy helyben-lételt jelentő *-t* ragot: *mā-t* földön, *pāl-t* fél-t, oldal-t stb. S ez a rag ott ép úgy szerepel névutókban, mint mi nálunk: *χal-t* között, *tarmel-t* raj-t stb. Az osztjákban néhány névutóban tünik föl e rag; pl. *og* fő: *oχt* fönn, raj-t, *il-* al: *ilt* alatt, l. Hunf: ÉOsztj. 77. — Mind a két nyelvben megvannak a magyar *itt, ott*-nak megfelelői (v. ö. NyK. III:303):

itt: vog. *tit*, osztj. *tet, tette, tetti*,
ott: „ *tot*, „ *totta, totti*.

A vogulban s osztjákban előfordul maga a mutató névmástő is *t*-vel továbbképezve: vog. *ti, titi* ez; osztj. *sit, tot* az (megfelelő alakok más ugor nyelvekben is, l. Budenz: MUgSzót. 763. l.), s ez magyarázná meg a magyar *itt, ott*-ot is az *ide, oda* lativusokkal együtt (amazok **id-t, *od-t;* v. ö. még fönn *addig, eddig*). Hogy az *alatt, fölött* stb. szintén kettős *t*-vel vannak, ezt talán az oly sűrűn előforduló *itt, ott* hatása okozta, úgy hogy maga a locativusi rag eredetileg egyszerű *-t* lehetett.

10. A -nott, -nól, -ni ragok.

Ezeket a nevezetes ragokat először Gyarmathi S. közölte a Nyelvmestere (1794.) 290. lapjához mellékelt táblán: „*nit* plur. in loco: a papnit van a mi lovunk; *ni* plur. ad locum: a papni kérték a kantárt; Kapusiékni, Galgóczi uraméknі vitték a nyerget; *nul* plur. de loco: a papéknul most hozták haza“. Újabb időben Lőrincz K. szintén a székelységből, még pedig Háromszékből közölte MNyelvészet VI:230.: „A *-hoz, nál, -től* viszonyragok . . . helyett a *-ni, -nitt, -nul, -nül* ragokkal élnek; pl. menyek a biróni, jövök a birónul, vótam a birónitt t. i. a biró lakásán; vagy: menyek a biróéknі, vótam a biróéknitt, jövök a biróéknul t. i. a biró felekezetének lakhelyéről“. Hasonló példák vannak közölve a székelységnek különböző vidékeiről a

Digitized by Google

Nyelvőrben IV:373—4. V:566. VII:472. VIII:479. IX:33. X:90. s a Székely-Egylet IV. évkönyvében 41.; *papni* Jankó: Toroczkó 290. l. A hétfalusi csángók nyelvéből: Hol jártál? a falnagy*nit* is, a pap*nit* is. Honnan jössz? a pap*nul*. A falnagy*ni* kerekedtek Nyr. III:224. — Ferencz*ni*, Ferencz*nül*, Zilah, XIV:430. — Menyek a papni, anyámni vót, Kalotaszeg, Balassa: Nyjár.

De nemcsak keleti, hanem é s z a k i nyelvjárásainkban is el vannak terjedve e ragok, még pedig nyugatról keletre menve Barstól Abaujig kimutathatjuk. Így idézi őket Szvorényi J. nyelvtana 362. czikkében: „Hova mégy? pap*ni*, Nagy Pál-*ni*, azaz papékhoz, Nagy Pálékhoz . . . Hol voltál? pap*nott*, Hegedűs*nött*, azaz papéknál, Hegedűséknél. Honnan jösz? pap*nól*, Hegedűs*nől*, azaz papéktól, Hegedűséktől". — Így Bars megyében: mestër*nyi*, ispán*nott* Nyr. III:276. XVIII:384. Losonczon egészen rendes: *bíróéknyi*, *papéknól*, *kántoréknott* (Illyefalvi Vitéz A. ért.; u. o. Máté L. ért. szerint így is: *szomszédéknütt*; *-ék* nélkül ritkábban: *bírónütt*, *jegyzőnyi*); Gömör m. Nyr. XII:334; a barkóknál, l. Vadnay: NyHangolv. 29. Abaujból (hol ritkán használják): a pap*nál* v. a komá*nál* gyüvök II:521. pap*nál* jön, Balassa: Nyjár. 70. szomszéd*omnál*, Zemplén-Abaúj (szóbeli ért.).

Használatukra nézve a palócz és a székely egészen megegyezik: Jánosnott v. Jánosnitt a. m. János*ék*nál, nem csupán Jánosnál; ritkábban mondják így: *Jánoséknitt*. — Rendesen tehát csak személynevekhez és személyt jelentő köznevekhez (*pap*, *bíró* stb.) járul.

Érdekesek még ezek: *nálunkni* ‚nálunk'; *nálunknul* ‚tőlünk' Zilah, Nyr. XIV:430.; *naállaónnó* (nálunknól) ‚tőlünk', l. Nyr. VIII:88. Heves m.

A székely *-nitt* valószinűleg csak a gyakrabban használt *-ni* hatása alatt vette föl az *i* hangot *o*, *ö* helyett.

Legkülönösebb itt az a körülmény, hogy e ragokat sem mai, sem régi irodalmunk nem ismeri. Ebből azonban korántsem következik, hogy újabb időben keletkeztek volna. Sőt ép ellenkezőleg, az irodalmi nyelv keletkezésekor ezek a ragok már csak az illető dialektusokban éltek, s ott is csak az érintett szűkkörű jelentéssel. A köznyelvből ellenben a *-nál*, *-től*, *-hoz* ragok rég kiszorították őket, s legföljebb még az *innét*, *onnét*-féle ablativusok régi *innél*, *onnal* mellékalakjaiban kereshetjük

Digitized by Google

nyomukat; v. ö. *helyünnét* és *helyünnen* mellett a hegyaljai *helyüné* alakot: „sok helyünébe benéztem; rossz helyüné jár az a legény“ Nyr. XXI:93.

További fölvilágosítást csak a rokon nyelvekben keresheetünk s éppen a legközelebb rokon nyelvek egyikében, a vogulban, meglepően egyező alakokat találunk: ott az ablativusnak rendes ragja *-nel* = m. *-nól, -nől,* s a lativusé *-ne* = m. *-ni.* Az utóbbival egyező ragok máshol is vannak: votj. *-ńä* allativus. l. Weske 87. 84., finn *-nne* l. NyK. XVI:311. stb.

11. Az -ént rag.

Az *-ént* rag egészen elavult s ma csak a *szerént, szerint* névutóban s néhány határozó szóban lappang. Nyelvemlékeinkben igen gyakran előfordul, legtöbbször a DöbrC.-ben: *zivedent* 41. *istenségint* 58. *bezidedint* 61. (L. MHatározók I. k.) — Gömör megyében ma is mondja a nép: Nem esett neki *ízint.* Ojan *ízênt* esett, hogy elestem stb. (Nyr. XXI:336.)

Költők régieskedve kivételkép ezt a ragot is alkalmazzák; pl. Bár rokonom vérint Ar: TSz. V:38. Mukkanni se hagytatok, ámbár nem volt a dolgotok ínyént Ar: Arist. II:352. Hogy Paris az elrablott nő édes birtokában ne élhesse a világát szája izént bátran, Csengeri J. Catull. 72.

A míg eleven volt az *-ént* rag, majdnem mindig ilyen alakban használták, noha a XVII. században már némelyek így szólnak: *szája izint:* ma azonban a fönmaradt alakokban, mondhatjuk, általános az *-int* ejtés: *szerint, részint, alkalmasint* stb. Az átmeneti alak, úgy látszik *-int* volt, hosszú *í*-vel; pl. *szerínt* Gvad: Fal. nót. VIII. IX. XVII. ll. *szörínt* Pest m. ész. részén; *megínt* Baes: Poétai M.[2] 85. 89.

Ezenkivül e ragnak csak egy mellékalakja van még, mely erősebben eltér, a mennyiben elejti a szóvégi *t* hangot talán azért, hogy a legközönségesebb *-u* ragos módhatározókhoz hasonlítson. Már a régieknél előfordul *jobb részin* a rendes *jobb részint* helyett; v. ö. még: „nincs oly szakacs, ki minden embernek *szája izén* tudjon főzni“ Kovács: Közm. 105. Ezekben ép oly kevéssé láthatjuk az egyszerű *-u* névragot, mint a következőkben, melyekkel ma dunántuli nyelvjárások élnek: *alkalmasín'*, *a' szerén'* (Göcsej) MNyszet. V:107. „*jó módin* v. *módint:* jocskan, meglehetősen“ (Sopron) Nyr. II:560.

Az *-ént* alak néhány mélyhangú tájszóban *-ánt*-tá illeszkedett; *más-ánt* a. m. másként Gömör m. Nyr. XXI:336. *nagyánt* e h. nagy-

Digitized by Google

részt, nagyobbára, általában, írja Jászay RMNy. III:XII.; így TudTár. 1838. 168. 190. és Vas G-ből idézi Ball: Teljes Szót. — V. ö. még *hasmánt, gyanánt, imant* e h. imént Göcs. Tsz. *magyaránt* megmondom Erd: Közm.

Az *-ént, -int* ragnak — néhány tapogatódzó magyarázat után (l. MNévragozás 44.) — igen tetszetős megfejtését kaptuk Zolnai-tól Nyr. XIX.55. Ő az *intén, intës, intöst* tájszókkal s az *intén* igével rokonítja. *Intén* a. m. olcsón; *intës* a. m. egy vonalban levő, egyirányú; *intöst* a m. egyenesen. Ezekből egy ‚irány' jelentésű *int-* alapszó válik ki, s ennek alkalmasint lativusa volt eredetileg a mi *-int, -ént* ragunk, tehát **inté, *ént*é. Eredetileg tehát helyi jelentése volt: ‚irányába'. Ezt a föltevést támogatja a *szër-int, szër-ént* névutónak régi helyi használata: „menden vidék szerént folyosván" stb. (L. MHatározók I. k. Esetleg a fertőmelléki *arczint* ‚facie tenus' szintén a helyi használat maradványa.) — Az *intéz* ige Zolnai magyarázata szerint tulajdonkép a. m. irányoz, és talán épen a föltehető lativus **inté*-nek származéka, mint *ide: idéz, alá: aláz* stb.

12. A -ként rag.

A *-ként* rag mellékalakjai csak csekély eltéréseket mutatnak. A közönséges *é: i* hangváltozást mutatja a *-kint* alak: *mykynt* DomC. 232. *kelletekint* le nem írhatja senki, Misk: Vadk. 665. bolygó *jah kint*, Rimai: Ének. 87. *máskint* (még hosszú *í*-vel, Csík m.) Nyr. V:519. — Más alakja *-kén*, mely a *t* elejtése által szintén az *-n* ragos módhatározókhoz csatlakozott, mint az *-ént* rövidülése: *-én, -in*: pl. *jutalomkén*, (Göcsej) MNyszet. V:107. *máskén* csinálta (Őrség) Nyr. II:189. *akamaskin* Tsz.[2] Ez a *-kén* néhányszor codexeinkben is előfordul, de kérdés, ott rövidülés történt-e már, vagy kezdettől fogva volt-e egy *t* nélküli mellékalak, vagy végre pusztán tollhiba-e az egész. Így *kénkén*: sponte, BécsiC. 25. „hogy örökké meg ne halna, de *miken* isten, oly lenne" KatLeg. 1920. „ez földi urakat *czodaken* diesérik és szeretik" VirgC. 95.

Az irodalmi nyelvben ezt a ragot személyre vonatkozva, főnév nélkül nem használjuk, de a népnyelvben itt-ott ilyen alakokkal is találkozunk: *én kéntem, te kénted, ő kiénte, mi*

Digitized by Google

kéntünk sat. (Göcsej) MNyszet. V:107. *tekinted:* te szerinted (Somogy) Nyr. III:318. Így a Répcze vidékén is (Kováts S. J. közlése).

A *-ként* ragot már többfélekép elemezték. Kassai J. Szókönyve (és Nyelvtanító Könyve is 280. l.) ebből magyarázza: *képént;* Riedl szerint (M. Grammatik 162.) **képent* volna az eredeti alakja; de ilyen erős összerántás nem valószinű. CzF. szótárában az *önként* szó ragja így van magyarázva: „Azt véljük, hogy *kéjént* szóból húzatott össze; mert eléjön a régiségben: *ő kéjén, önnön kéjén:* ultro, sua sponte" (a *ként* czikkben); „önakaratát, saját indulatait követve: spontanee" (az *önként* czikkben). — A mi nézetünk szerint az utóbbi magyarázat kiterjesztendő a *-ként* ragnak egész körére. Erről meggyőződhetünk, ha az *önként* szónak eredetét, illetőleg jelentését nyomozzuk.

Az *önként* szót ma többnyire így irják: *önkényt.* Kimutatták, hogy ez az irásmód, mely etimologizálva a *kény* főnévhez s a mai *önkény*-hez kapcsolja a szót, csak a jelen század harminczas évei óta divik. Csakhogy az a helyesírásbeli etimologizálás mégis közel jár a valósághoz, mert csakugyan föltehetjük, hogy az *önként*-ben megvan a *kény* szó. Az újabb *önként* helyén ugyanis azt mondták régente: *ön kéjén,* később pedig: *önnön kényén, magunk kényén, magok kényén* stb.* *Kéj* és *kény* egyértékü s egyeredetű szók (l. Budenz MUgSzót. 12. l.) S a mai *önként* csakugyan így keletkezhetett: **ön-kéj-ént* v. **ön-kény-ént* (v. bár **ön-kénye-ént,* mint *„a maga erejént"* e h. *ereje-ént,* szintúgy *szája kedvént, szájok izént;* mindezek előfordulnak nyelvemlékeinkben). Találunk is nagyon közel járó alakokat: *„maga kéjént"* sua sponte. Martonfalvi Tan. theol. 70. (idézi Kreszneries); *kedvént* MA. *szája kedvént* EhrC. De azonfölül tényleg megtaláljuk magát az *önkényént* alakot is (Medgyesi: Három Jaj II:108).

Úgyde még az a kérdés, hogyan jutunk az *önként*-től a *-ként* raghoz. Mert *önként* a. m. saját akaratából, önkénye sze-

* Példák a *kény*-es alakra: maga kinnyén Moaviának engedé az urasságot, hogy ezért vér ne ontatnék Pázm.: Kal. 435. maga kényén ment Barkótzi ezeréba Gyöngy.: Char. aj. lev. (v. ö. „*önkénytes* katona".) Még Daykánál: „holott szabad vultát a szív bilincseli s a sanyarú virtust *önkényén* öleli" (Abafi kiad. 73.); sőt Czuczornál is mint archaizmus (Költ. I. 74.): „Nem bír rejtozni valódi érzelme, *önkényen* foly az es szétolvad ajakról".

Digitized by Google

rint, tehát van benne helye a *kéj, kény* szónak; de már pl. *más-ként* nem épen a. m. ‚másnak a kénye szerint', hanem általában a. m. más úton, más módon. — Szerintünk, eredetét tekintve, *önként* is a. m. ön útján, a maga útján, a maga módja szerint (auf eigenem Wege, aus eigenem Antrieb, seinem Willen freien Lauf lassend), mert a *kéj, kény* szónak alapjelentése ‚út, via'. Erre a rokon nyelvekben találunk bizonyító adatokat: mordvin *ki* ‚út', finn *keino* ‚semita' via, modus', lapp *käja* vestigium (l. Budenz Szót. 16. sz.). E szerint a *-*ként* rag eredetileg a. m. úton, azaz módon, származik pedig a *kéj, kény* főnévből, vagy az *-ént* raggal s akkor *ként* a. m. ‚út szerént', vagy tán a locativusi *-t* raggal s akkor a. m. ‚úton'.

13. Az -nként rag.

Az *-nként* ragot nem csak azért kell elválasztanunk a *-ként* ragtól, mert egységes ragul használjuk, hanem azért is, mert eredetileg semmi köze sem volt a *-ként* raghoz. Az *-nként* ugyanis számos nyelvemlékünkben *-nkéd* alakban jelenik meg, s nem áll, a mit CzF. mond (a *-ként* czikkben), hogy itt *-kéd* a *-ként* összevonása volna. Mert akkor érthetetlen volna, miért történt ez az összevonás épen csak az *-nként*-ben, s miért nem húzták össze az egyszerű *-ként*-et, sőt az *-ént* ragot is *-kéd* és *-éd*-be. Már pedig emezeket sehol sem találjuk, holott az *-nkéd* (*-nkád*, *-nkét*) alak nyelvemlékeinkben egészen közönséges. Példák:

eztendenkeed: per singulos annos JordC. 111. hazan ked: domatim 724. 713. yzenkeed, ErdyC. 205. 222b. stb. varasonkeed 205b. hazankeed járni 654. hazanked VirgC. 72. (de: hazonkent u. o. 58.) feienked TihC. 66. eggenked TelC. 8. 175. — eggenkid Sylv: Uj test. I:139. izenkid 50. — naponkeeth KulcsC. 11. 108. WeszpC. 64. stb.

De az újabb *-ként* is (eleinte *-kénd* is) előfordul már a XVI. század elején:

naponkend, AporC. 25. aitonkend WeszpC. 29. — naponkent CornC. 120. HorvC. 217. 236. aytonkeent DomC. 243. naponkent DebrC. 246. stb. — Igy a VirgC.-ben a régi alakkal váltakozva; aztán mindjárt az első nyomtatványokban, részben már *i*-vel is (mint a *-ként, -kint* és *-ént, -int* ragok): utonkent, Ozorai: Chr. 214. naponkent Born: Préd. 268.; feyenkynth, fenkynth Komj., de u. o. igy is: esztendónkenth stb.

Digitized by Google

Néhányszor csak *-két, -ként* alakban találjuk ragunkat, a megelőző *n* nélkül:

esztendőkét DebrC. (id. CzF. s. v. *-ként*); *eztendwkynt* 1558. RMNy. IIIb:24: *eztendeokint* Vásárh: Canis. 510. *ygheenkeed es ertelemkeed* ErdyC. 114. *ezerként* Vitk: Munk. I:95. *délutánként* Gyul: Költ.[1] 261.

Idc tartozik az a ritka eset, mikor **többesszámhoz** járul e rag:

„a barmot *századokként és zászlókaljaként* a népnek osztotta' Decsi Sall. Jug. 78. tudakoló leveleket *csomókként* kell irnom, Kaz: Levelei II:229. „így foglalatoskodnánk kertünkben *reggelekként és estvékként*" Vitk: Munk. II:62. majd jönni fognak fölkentjei nem tizenként, sem százanként, hanem *ezerekként*, „Ellenőr" XIII. évf. 13. sz. 2.*

Az idézett alakokban észszerű ugyan a **többes-szám**: de ezen alakoknak ritkasága, sőt kivételessége azt bizonyítja, hogy nyelvünk szelleme az *-nként* végű kifejezésekben inkább az **egyedet**, a fölrészelést, az elaprózást és elszigetelést érzi. Tévednek tehát, a kik e rag jelentésében lényegesnek tartják a többség fogalmát, sőt a ragnak származtatásában is többes-számú alakból indulnak ki (l. bővebben MNévrag. 50). A *ketten* szó *n*-je sem többes-képző, mint hitték, hanem határozó rag (l. erről MHatározók I. k.). De még ha megengedjük is, hogy *kettenként* a *ketten* alakon alapszik (mert hisz *ketten-ketten* is ugyanazt fejezi ki), kérdés, föltehető-e, hogy e képzés a számnevektől egyszerűen átment a főnevekre. Nyelvemlékeink legalább a *hármanként*-féléket legkésőbb mutatják, leghamarabb pedig a *napónként*-féléket.

Egészen kivételes, mint láttuk, az az alak, melyben az első *-n* hiányzik: *esztendőkét, esztendőkint*; s még kivételesebb az ilyen többesi alak: *századokként*. Szinnyei (Nyr. XVII:292) a *századok-ént* alakból indul ki, s azt hiszi, hogy ebből *századonként* lett, aztán dissimilatióval *századonkélt*, utóbb *századonkét*, s végre a *-ként* rag analógiájára újra *századonként*. E magyarázat ellen sok kétség merül föl. Mindenekelőtt az, hogy az *l*

[1] Egészen kivételes kifejezésmód: „jelöljük a nyomást *a görbe hosszegységenként* (= hosszegységenként) *p*-vel" Wanderley: Mérnöki kézikönyv 1884. 187. — Még ritkább az, hogy az *egész -nként* megvan a többesképző után: *periodusaiunkint*, Nádanyi: Kert. 223. ha füledben *cseppekenként* csepegteted a parlagyma vizét, u. o. 306. akár adunk ki munkát *periodusokonként*, akár nem. Kaz: Levelei I:19.

Digitized by Google

elveszése (melylyel az *-nkélt* alakból *-nkét* lett volna) codexeink korában korántsem volt általános, sőt nagyon kis nyelvterületre szorítkozott. Az is érthetetlen, az az *-nkélt* vagy *-nkét* mért nem éreztette hatását az *-ént* raggal? miért nem lett abból soha *-élt, -ét?* s különösen mért nem lett a *-kényént, önkényént, önként*-ből is dissimilatióval *-kényélt* stb.? De legkevésbbé lehetne Szinnyei feltevésével azt igazolni, hogy az *-nkéd* rag codexeinkben rendesen *d*-vel van, míg az *-ént* rag *-énd* alakban sehol sem található.

E szerint magyarázatunkban az *-nkéd* alakból kell kiindulnunk, mert annyi kétségtelen, hogy e rag csak írott nyelvemlékeink korában, a XV. század vége felé vette föl lassankint az *-nként* alakot. Annyi első tekintetre is valószinű, hogy *-nkéd* olyan két részből áll, mint pl. az*on-tul*, ez*en-fölül* stb. Ha már most tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy ragunk igen gyakran szerepel időhatározókban (*naponkéd, esztendőnkéd),* másfelől azt, hogy régi nyelvünk csakugyan ismer egy időt jelentő *kéd* főnevet ebben az adverbiumban *ekkédig* = eddig, ez ideig: akkor nem lesz nagyon merész az a föltevés, hogy ennek a *kéd*-nek van köze az *-nkéd* raghoz. *Napon-kéd* tehát annyi volna, mint ‚napnak idején, nap-kor', s első tagja talán a főnévnek rendes *-n* ragos alakja, időhatározó jelentéssel (*egyik napon, egész napon át* stb.). E szerint *naponkéd* eleinte pusztán időhatározó volt a ‚mikor' kérdésre s csak később vette föl a mai jelentési árnyalatot. Ugyanez az eset ismétlődik a mai irodalmi nyelvben a *naponta* alakkal, mely voltakép csak a. m. napon, nappal, de mai irodalmunkban a. m. minden nap; a *napjában, háromszor egy esztendőben*, ang. *daily*, ném. *täglich, jährlich* stb. kifejezések sem foglalják magukban etymologice azt, hogy ‚egyes napokon' v. ‚minden egyes napon, minden egyes esztendőben' stb. Annyival biztosabb e föltevés, mert épen régi íróinknál gyakori ez a bővebb kifejezésmód: *minden naponként, minden esztendőnként,* holott később ama jelző fölöslegessé vált, mikor e ragos alaknak újabb jelentése megállapodott.

Magyarázatunk szerint az *-nkéd* rag eredetileg csak időhatározókban volt helyén, s ez azért is hihető, mert írott nyelvemlékeinkben időhatározáson kívül alig fordul elő másképp, mint e két kifejezésben: *házankéd* és *fejenkéd.* Ezekbe és egyebekbe

Digitized by Google

(nevezetesen az *egyenként*-féle számnévi alakokba) akkor mehetett át a *kéd*, mikor idő-jelentése már elhomályosodott. Később ez a kategoria-csere még abban is érvényesült, hogy a *kéd* elem egészen a módhatározó *-ként* raghoz vált hasonlóvá. (V. ö. szintén módhatározó alakokkal: *párosával, hármasával* stb. = páronként, hármanként.) — Minthogy az *egyenként, hármanként* helyett ilyen kifejezéseink is vannak: *egyen-egyen, hárman-hárman*, azt hihetjük, hogy a számneveknél ezek a rokonértelmű alakok, melyekben már úgy is volt egy *n* elem, megkönnyítették az egész *-nként* rag alkalmazását.

14. A -kép rag.

Ennek a ragnak két alakja váltakozik egymással: *-képpen* és *-kép*. Az utóbbi újabb s azért az előbbiből rövidültnek tekinthetjük. Csak a mult század óta fordul elő gyakrabban: *másképp* Mik: Lev. (Kulcsár kiad.) 255. *mikép* Orczy L. „Orpheus" II.233. *más képp* Orczy: Nimf. A7. Révai hiányjellel is írja: *mi kép'* stb. Költ. Holmi.

Alakilag, a hangilleszkedés hiánya miatt, a *-képpen*-t ép oly kevéssé tarthatnók ragnak, mint pl. a *-kor*-t, noha a rövidebb *-kép* alaknak mindkét hangrenddel megférő *é* hangja miatt e körülmény kevésbbé tünik föl (v. ö. *-ént, -ként, -nként, -ért*. Alakilag abban is hasonlít a *-kor* raghoz, de a *-ként*-hez is, hogy az *a*, *e* végű névszótők ezzel a rövid magánhangzóval jelennek meg előtte, pl. *kétfélekép.*) — De már az utolsó szótagnak, a tulajdonképi ragnak elejtése, mely a gyakori használatnak s tán még a *-ként*-tel való váltakozásnak következménye, magát a *kép*-et azon rövid viszonyszók osztályosává tette, melyeket ragoknak szoktunk nevezni; s e tekintetben egész fejlődése hasonlít a *-kor* ragéhoz.

Dunán túl itt-ott a *p* helyett *b* hanggal is ejtik: „tisztuggy [tisztódj, tisztulj] a házomtul, mer *máskább* elemésztlek" (Rábaköz) Nyr. XIV:522. *máskább* is lehet, *máskáb* nem lehet (Veszprém).

Ragunknak eredetére nézve mindenek előtt világos, hogy a *kép* főnévből származik. Hihető, hogy az ‚effigies' és ‚facies' jelentésekből fejlődött valamikor a *kép* szónak egy ‚forma, modus' jelentése is, ehhez pedig legkönnyebben csatlakozik a

Digitized by Google

-kép rag jelentése: *másképpen* = más formában, más módon (v. ö. Budenz fejtegetését MNyszet. V:542). Vannak nyomai is, hogy a *kép* főnevet ‚mód' jelentésében is használták; így írja Pesti Gábor (Ball. szót. szerint): Meg nem mondhatom *képét*, mint szeretnek engem = meg nem mondhatom, *miképpen* szeretnek.*

Még csak azt kell vizsgálnunk, a *kép* főnév minő viszonyragot vett föl, hogy *képpen* váljék belőle. Az utóbbi alaknak kiejtése maiglan rendszerint ez: *képpen*, nyilt *e*-vel és kettős *pp*-vel (ámbár sok helyt egyszerű *p*-vel ejtik). A synonym *módon* legelőbb a helyh. *n* ragot juttatja eszünkbe, csakhogy ennek szabályos kötőhangzója zárt hang: *o*, *ë*, *ö* (*képën*, *népën*, *lépën*), s így itt szó sem lehet róla a nyilt *e* miatt. Emez csak a módhatározó *n* rag előtt fordul elő (*éppen*, *épen*, *készen*), de itt meg az a baj, hogy ez a rag csak melléknévhez járul, mert affélék, mint „*gyöngyen* ment a paripa", csak kivételkép fordulnak elő. Mind a két föltevés mellett azonfölül magyarázatlan maradna a kettős *pp*. Azért (a MNévragozás 54. lapján) erre az alakra vittem vissza a *-képpen* ragot: *kép-ben*. Magyarázatomat egyrészt a dunántúli *-kébb* alakkal, másrészt avval támogattam, hogy néha tényleg a *képben* kifejezést olvassuk úgy alkalmazva, hogy nehézség nélkül helyettesíthetjük a *-képpen* viszonyszóval; pl.

[Az ördög] angyalképben bőlcseségvel tétova hazudoz (RMK. II:215) Itt bikává, amott sassá változtatta; holott pásztor, s holott kosképben jártatta (Gyöngy: MV. I:131). Ki hitte volna, hogy a sátán angyalképben üzze ármányait e földön? (Bajza: Munk. II:37.) Lehellete az ablakot ködlepellel borítja s virágképben oda fagyván üvegét megvakítja (Kisf. S.).

Még közönségesebb ez a kifejezés egyszerűen birtokviszonyban, tehát *képében*: pl. leszállott a szent lélek *galambképpen* — „olymint *galamb képében*": tamquam columba JordC. 454. (v. ö. „mennyből *nyelv képpen* szent lélek le szálla" ThewrC. 271.)

Szarvas újabb elmés magyarázata szerint (Nyr. XXI.150—1) a *-képpen* eredetileg *-á*, *-ű*-féle melléknév módhatározó alakja

* Maga az a török szó, melyből a mi *kép* főnevünk át van véve (NyK. X.85.) a jakutban *kőb* a. m. ‚alak', az oszmanliban pedig ép úgy használatos, mint a mi ragunk: *elma gibi*, alma képpen, mint az alma. — Szintén összefüggheti a mi ragunkkal az ősi vogul *kotem-kępl* ‚valamiképp' stb. l. Hunf.: Egy vogul monda 367. és NyK. XXV:230.

Digitized by Google

volt s valaha így hangzott: *-képöven*, úgy mint pl. „élvén *egyigyöven*“ EhrC. 114. = együgyüen; ő oldalit veté *négyszegöven* BécsiC. 11. = négyszegüen, stb. Tehát pl. **másképpöven* = másképüen, azaz másmóduan, mint pl. „szomorú szabásuvan mondja“ (Curtius), „az embert *minemüven* teremtse“ (GKat.). Ez a *minemüven* csakugyan szintén előfordul néha nyelvemlékeinkben összevonva: *minemmen* e h. **minem(ö)ven*, s e szerint hihető, hogy *miképpen* is ebből lett: **mikép(ö)ven*.

15. A -vel rag.

Legrégibb példáit a HB.-ben találjuk: *halalaal*, *kegilmehel*. A HB. nyelvjárásában tehát magánhangzó után a *v* kiesett s a hiatusnak csak ingadozó *h*-féle pótléka támadt. Hogy a *v* kiesése csak nyelvjárási vonás, abból is látszik, hogy a nyelvtörténetnek minden korszakában csak egyes nyelvemlékekben fordulnak elő ilyen alakok: jó *szűel* várják. (Sylv: UT. II:2.) stb. Ma csak a nyugati nyelvjárások hagyják el tővégi magánhangzó után a *v*-t: *fiá-e*, *hordó-e* stb., de a hiatust nem *h*-val, hanem *j*-vel tölti ki: *ekéjé*, *keféjé* vagy *ekéjjé*, *keféjjé*, s ismét visszarövidült magánhangzóval: *ekéje*, *keféje* vagy *ekéjje*, *keféjje*. E nyelvjárások annyival ódonabbak itt még legrégibb emlékeinknél is, hogy a magánhangzót a mélyhangú tőkhöz is illeszkedés nélkül függesztik: *kapájé*, *kaszájé*; *kapájjé*, *kaszájjé*; *kapáje*, *kaszáje*; *kapájje*, *kaszájje*; *gulájjel*, *villájel* stb.

A köznyelv és nyelvemlékeink legnagyobb része magánhangzó után megtartja a *v*-t: *halálá-val*, *kegyelmé-vel*, s csak mássalhangzók után hagyja el, de pótlásul az illető mássalhangzók megnyúlnak: *halállal*, *kegyelemmel*, *tűzzel*, *vassal*.

Vannak azonban nyelvemlékek és nyelvjárások, melyek nemcsak magánhangzók, hanem mássalhangzók után is megőrzik a *v* hangot. Példák: *napuala* „nappal“ (EhrC.), *kyuanatuala* (u. o. 24), *napuaal* (ErsC. 316.) *éjjel*, *napval*, *tűvvel* (RMK. VI:182). Így rendesen KrisztLeg. Szabács v. stb. „A székelyek [jelesen a keletiek s a csángók] *mézvel*, *mákval* eszik a pujiszkát; *kenyérvel*, *borval* jóllaknak: ha ninesen, *sörvel* is megérik.“ (Gyarm: Nyelvm. II:122). Azonfölül a palócz nyelvjárások is ilyen alakokkal élnek s Zemplénmegyében is mondják: *suhángval*, *ételvel*, *botval* (Nyr. XII:428.)

Digitized by Google

A *vélem, véletek* és *velem, veletek*-féle alakok közül nagy valószinűséggel a hosszú-hangzós *vél-* alakot kell eredetibbnek tartanunk. Ez a hosszú hangzó azonban régente nem *é*, hanem nyilt *ê* volt. Ezt azon kívül, hogy a rövidült *vel-* nyilt hangú, még egyes régi írók helyesírása közvetetlen is bizonyítja: *vęlle* (Mel: Herb. 6), *vęle* (Károlyi: Bibl. I:395. Valk: Gen. 17).

A mi végre a *vel*-nek harmadik elemét, az *l* hangot illeti, ez ugyanolyan változásokon megy át, mint a *-ből, -ről* stb. *l*-je; t. i. egyrészt megnyúlik a személyes alakokban, de csak ha a hosszú magánhangzó van előtte, pl. *vęlle* (Mel: Herb. 6.), *vélle;* de sohasem *vellem, velle* stb.; másrészt meg a *-vel* ragból elvész s a magánhangzó pótlásul megnyúlik: *mivê, avvâ, örömmê.*

Ez a kiejtés már a XVI. sz.-ban mutatkozik a TihC.-ben: *mondasaua* 3. *paplanaua* 19. *malaztiaua* 116. *örölöue* 310; s a KazC.-ben: *porozloua* 99. *erőue* 79. *imadsagaua* 181. stb. — A mai népnyelvben nagyon el van terjedve, annyira, hogy pl. a Balaton mellékén legföljebb magánhangzó előtt marad meg az *l: mivel ugy . ., avval is*, de még ezeket is mondják így: *mivê ugy . . . avvâ is.* S olyan régóta divik már ez a *-vâ, -vê* alak, hogy néhol ideje volt a magánhangzónak megint megrövidülni. Göcsejben az *örömmê, kapájjê* mellett széltében divik a rövidhangú *örömme, kapájje.* — Az *â, ê* néhol *ô, uó, iê*-féle hangokká vált, l. Nyr. IV:514—5. XIV:519.

Érdekes az EhrC.-ben előforduló, s ma Erdélyben és Nagybányán is járatos pleonazmus: *velemmel együtt, veleddel együtt* (v. ö. Nyr. XXI:9). Ez ép úgy magyarázandó, mint a *nálamnál* alak.

A mi a *vel* (ered. *vêle-*) viszonyszónak származtatását illeti, Révai említ melléje két t ö r ö k viszonyszót: *ile:* cum, *bile:* simul, una. Az utóbbi csakugyan föltünőleg hasonlít a miénkhez, s ezt megtaláljuk más török nyelvjárásokban is: kazáni tatár *belä, belän* ‚-vel (együtt)'; csuvas *-bala, -bälä*, rövidítve *-ba, -bä*, sociativust és instrumentálist képez. A kik az ugorságban keresték ragunk eredetét, a finn *veli*, lap *viella* ‚testvér' szóban látják megfelelőjét. Külsőleg nagyon tetszetős egyeztetés, azonban belsőleg, a jelentés tekintetében nem elégíthet ki bennünket, mert a ‚frater' etymon sokkal szűkebb értelmű, semhogy nagy valószinűséggel magyarázhatnók belőle a *vel*-nek ‚una, cum' jelentését.

A társaság fogalmát visszavihetjük a térbeli fölfogásra, még pedig az ‚együttlét, egymásnál vagy egymás mellett lét'

Digitized by Google

fogalmára. (Így lett a franczia *avec* s az ó-fr. *od, o* a latin *apud*-ból). Ilyen ‚oldal' jelentésű szó a mi *-vel* ragunk magyarázatára is kinálkozik az egészen hasonló hangzású cseremisz *vel* ‚latus, pars, regio' szóban (talán a cser. *pel* s a m. *fél* szóval is azonos), melyből a következő nevutók származnak: *velen, vele* ‚-nál, mellett,' *vele, veg* ‚-hoz, mellé,' *velič, več* ‚-től, mellől'. Ezekkel egyeredetű lehet a mi ragunk, csakhogy ennek a végéről elenyészett a locativusi rag. Ezzel tehát vagy **vélën* vagy **vêlt* volt (Szinnyei az utóbbit teszi föl Nyr. XVII:290). De itt ugyanaz a nehézség, a mi a *-nál* ragnál: hogy sem a **vêlnem*, sem a **vêltem* alakból nem magyarázhatjuk meg eléggé a *vélem, véllem* alakot.

A *vel*-nek eredeti helyi jelentése maradt talán fönn egy-két adverbiumban. Ilyen: *helylyel-hellyel, helylyel-közzel* e helyett *helyen-közön*, azaz némely helyen; *széllel, széllyel* e h. *szélben* = széltében, szélességben. *Általabb úttal* = rövidebb úton (Lehr, Toldi 18).

16. A -stul, -stül rag.

Egyike legtestesebb viszonyragjainknak, melyet nyelvtanaink t ö m e g e s í t ő-nek neveztek el; jelentése megfelel a finn és más nyelvek comitativusáénak. Magánhangzója nyelvemlékeinkben s nyelvjárásainkban rendszerint a *-tól, -től*-féle ragoké után igazodik; pl. *mendenestől* (VitkC. 88.), *táborostól* (Hall: HHist. III:276.), *virágostol* (Moldva Nyr. III:384), s a legtöbb nyelvjárásban *-stul, -stül, -stú, -stű*, sőt Dunán túl *-stu, -stü*; továbbá: *nőstől* és *nőstél* (RMK. II:193), *mynden estyl fogva* (Pesti: János ev. végén), mint a *-től, -ről, -ül* ragok helyett is találkoztunk *emberek-tél, ez-rül, jegyes-ül*-féle alakokkal. — Csak legújabbkori irodalmunk különbözteti meg következetesen *u-, ü*-vel a *-tól, -től* ragtól, nem annyira a különbségtevést sürgető grammatikusok kedveért, mint inkább azért, hogy állapothatározó létére nyelvérzékünk az *-ul, -ül* raghoz kapcsolja.

Ezt az *-ul, -ül* ragot látta benne az is, a ki először elemezte ragunkat, t. i. R é v a i, Gramm. III. Szerinte az első eleme ugyanaz az *-est*, melynek az *örömest* ‚cum gaudio, libenter' szóban ‚cum' jelentést tulajdonít; ‚ipsum hoc *est* auctum est postea *ül* affixo, idem significante, cum v. una, ad emphasim

Digitized by Google

majorem: *estűl* una cum." Révai fejtegetése mindenesetre igazításra szorúl annyiban, hogy az *örömest, méltóságost* utolsó szótagában nem láthatunk egységes ragot, mert *örömesen, méltóságosan* ugyanazt fejezik ki, tehát amabban is csak *t*-ragos melléknevet láthatunk, mint pl. az *egyenes-t, elegyes-t*-félékben; továbbá, hogy az *-úl, -űl* nem jelenthet cum-ot, hanem csakis a közönséges állapothatározó *-úl, -űl* rag lehetne. V. ö. *fenekest* és *fenekestül,* mind a kettő a. m. funditus. Mások az *-s* képzőt s a *-tól, -től* ragot látják a *-stul, -stül*-ben (l. MNévrag. 61).

Az *-s* képző kétségtelen beválik e kifejezés alapjának, mert nemcsak birtoklást, hanem általában egybetartozást, együttlétet is jelent: *vizes, köves, fülhős* stb., s mert pl. *fiastul* a. m. fiasan, de *seregestül* is a. m. seregesen. *Tőstül, törestül* helyett a székelységben ezek az alakok is divnak: *tősül, tősön, tősleg, töresleg, tős-tőből, tőstön-tőből.* Hogy az *s* csakugyan képző s hogy az egész *-stul* nem egységes viszonyrag, azt világosan bizonyítják a régi irodalomból idézhető következő változatok: „Nem keserüség-e *aprós magaddal* téli időben házadból kibúdosnod?" (Melotai: Zsolt. 90. = *apróstul,* gyermekestül, mert *aprós* a régiségben az, a kinek aprai, gyermekei vannak; a kifejezésnek alakja a *harmad-magammal*-féléket követi). V. ö. még: *Feles magával* lakni (Misk: VKert. 694). „Az sárga lovat *fekestul hamostul, zekeres niergessel* [nyilván tollhiba e helyett: *zekeres niergestel* vagy *niergestul*] hagyom Tamásnak szolgálatjában [szolgálata fejében, szolgálatáért]." (RMNy. IIb. 302.). „Az útban előtaláák Bulesot és sok nemeseket, *mind feleséges és gyermekestől*" (Helt: Krón. 56.). Az utóbbi két idézet az *-úl* rag fölvétele ellen bizonyít. Ezek ugyanis olyan összetett kifejezések, mint pl. ezek: *feleséggel és gyermekkel együtt,* s a régiségben: *feleségnél és gyermeknél kül* (a mai *nélkül*). Valamint ezekben az *együtt* és *kül,* úgy amazokban a *-tól* egészen külön adverbiumnak mutatkozik, melyet két megelőző főnév mellett is elég volt egyszer kitenni.

Ez a nyelvtörténeti tanulság már most a leghathatósabb módon támogatja azt a magyarázatot, melyre Budenzet vezette a legközelebb rokon vogul nyelvnek megfelelő szerkezete. Fejtegetésének fő része szó szerint így hangzik (l. NyK. XVIII:158):

„A *Költő-majt* czimű vogul monda 7. szakaszában (Hun-

Digitized by Google

falvy, Vogul föld és nép 145.) elbeszéli, hogy egy hótalpon járó embernek levált a fél-lába „hótalpastúl“ vagyis vogul szóval: *joseñ-tajl* (*josä* hótalp); szintígy azután a félkeze is íjastúl, *jąutiñ-tajl* (*jąut* íj). Az előszavak *joseñ, jąutiñ* rendes képzésű birtokos-névszók, a milyenek a magyarban az *-s*-félék: *joseñ* „hótalpas, hótalppal való“, *jąutiñ* „íjas, íjjal való“; a vogul *tajl* pedig, mely hang szerint nem esik messze az *-s-túl* v. *-s-től* utórészétől, magában a. m. „plenus“, s „az egész“ jelentésével szerepel, pl. ilyen kapcsolatban: *äk vaj-tajl* ein paar stiefel (ein stiefel-ganzes); *äk sun-tajl* ein ganzer schlitten voll, ganze schlittenladung; *äk sun tajl sali* ein schlittengespann rentiere, so viel zu einem schlitten gehören; *uos-tajl* die ganze stadt;* *sąhe* „alle, mind“ és *sąhe-tajl* alle zusammen, mindnyájan. E szerint *joseñ tajl* tulajdonkép ezt teszi: hótalpas egész. mit dem schneeschuh versehenes (= durch den sch. gebildetes) ganzes, s ez ragtalanul mint határozó szerepel az idézett szöveghelyen, vagyis így fordítható: „a lába levált hótalpas egészül“, azaz: nemcsak maga a láb, hanem a láb + hótalp-ból álló egész, a mi pedig tisztán = levált lába hótalpas-túl. — Már pedig ez a *tajl* szó, a melyet a vogul nyelv a comitativ viszony kifejezésére alkalmaz, megvan a magyarban is a *tel-e, tel-i* „plenus“ szóban s mélyebb szinezetű vocalissal a *töl-t*-igében, valamint a *több* e h. **töl-b* comparativus tőben. A vogul *tajl* meg a finn *täyte* „plenus“ azt mutatják, hogy a m. *tel-*, *töl*-nek valamikor hosszú volt a vocalisa (**tēl-*, *től-*). Ha ilyen eredetibb alakban az *-s*-es nomen possesorishoz hozzácsatoljuk a vog. *tajl*-nak magyar mását, eléáll *-s-tēl* v. *-s-től*, melynek még csak mélyhangú névszókhoz járultában a vocalisával kellett illeszkednie, hogy tökéletesen a meglevő *-stól, -stől* (*-stúl, -stűl*) képében jelenjen meg. Megtartjuk tehát [Czuczor F.] MNySz.-nak magyarázatából azt. hogy a *-s-töl* előíze a nom. possessorisképző *-s* (mely érték szerint = vog. *ñ*, az *ñ-tajl*-ban); de egységes utórésznek tekintjük az egész *-tól, -től*-t, mely a vogul *tajl*-val hangszerint is azonos.“ (Ezután Budenz még egy megfelelő osztják szerkezetet tárgyal.)

* Szintúgy az osztjákban: *Jerusalim roš-tel mur* egész Jeruzsálem, szó sz. Jeruzsálem város-tele nép (Máté II:3); *mu-tel* die ganze Erde, Ahlqvist Szót.

Digitized by Google

17. A -lag, -leg rag.

Már Gyarmathi (Affin. 41.) összevetette a lapp *-laka*-val: *argeslaka* félőleg stb. Ebben követte Révai és Hunfalvy. De a lapp *lake, lakke* stb. ‚ratio, mos, conditio' az északi germán *lag*, svéd *lag* ‚ordnung, gewohnheit, art u. weise, manier' szó átvétele.

Az ugorságból számba jöhetne még a cseremisz „*-la, -lak* hasonlító módjelölő = -ként, gyanánt" (NyK. III:459.), pl. *mar-la* v. *mar-lak ola* ‚cseremiszül beszél', *master-lak šokta*, ‚mesterül játszik', mintegy mester-leg játszik. De a *-k* itt alig felelhetne meg a m. *-g*-nek (l. bővebben MNévrag. 65).

Merült föl ragunkra nézve két olyan magyarázat is, mely nyelvünk körén belül maradt.

Az egyik P. Thewrewk Emilé (Nyr. VII.). Ő abból, hogy „egy és ugyanazon szó egy és ugyanazon szerepben hol *-lag, leg*-gel, hol *-lan, len*-nel van képezve, pl. *virradólan: virradólag, futólan: futólag, egészlen: egészleg*" — azt következteti, hogy eredetére nézve is „a kettő egy". Véleménye szerint e ragnak eredetibb alakja a *-lan, -len*, ehhez járult idővel a *-g* (mint *rozmaring, taláng* stb.), s végre a *-lang*-ból *-lag* lett. Th. magyarázata különféle nyelvtörténeti akadályokba ütközik (l. bővebben MNévrag. 66). De van különösen egy hangtani mozzanat, mely ellene szól az ő egyeztetésének. Míg ugyanis a mélyhangú *-lan* s magashangú *-len* használatában sehol semmi hangrendi ingadozást nem tapasztalunk, addig a *-lag* némely vidéken mély hangját megtartja magashangú tő után is, jelesen egy kifejezésben, melylyel gyakrabban találkozunk:

„*Képlag* pest-vármegyei szó ez helyett: képmutatólag" Kassai: Szókönyv III:112. I:36. „*Képlág:* hamis szivvel" Abaúj m. Nyr. III:521. (u. o. az *a* helyett rendesen *á* van.) „Jámborsággal és szelidséggel *képlak* ámítják vala a községet." Erdélyi-TörtAd. III:50.

Az utóbbi adatok a Czuczor-féle szótár ötlete mellett tanúskodnak, kik szótáruk előbeszédében (139) azt vélik, hogy a *-lag, -leg* rag, melyben „a hasonlóság alapfogalma rejlik", „hasonló a székelyeknél divatos *lak*-hoz, mely másképp *alak* (forma, kép): *hasonló-lag* = *hasonló-alak* = hasonló-kép". A *lak* szót ugyan nem tarthatjuk réginek, mert nyelvemlékeinkben sehol sem fordul elő, s talán úgy rövidült az *alak*-ból, hogy az *a*-t névelő számba vették (ilyen a kecskeméti és somogyi *jándék, gyándék*, szék.

Digitized by Google

vándék e h. *ajándék*). De az *alak* szó *a*-ja nem okoz nehézséget: **haló-alak*, **kép-alak* ép úgy rövidülhettek *haló-lag*, *kép-lak*, *kép-lag*, *kép-leg*-gé, mint pl. *közben-eső*, *hátul-eső* helyett mondjuk *közben-ső*, *hátul-só*. Különben a szóban forgó magyarázat mellett szól, hogy a teljesebb *-alag*-ot meg is találjuk néha a régibb irodalomban, jelesen ebben a szóban: *újalag*, pl. A fiainkat *újalag* visszaajándékozza nékünk (Haller: HHist. II:196. stb., a NySz.-ban négy idézet. Az *újolan* szónak ilyen alakját sehol sem találjuk).

A szóvégi *k* : *g*-féle lágyulásra sok példánk van; ilyenek *bádok* : *bádog*, *üszök* : *üszög*, *ridek* : *rideg*, *ütlek* : *ütleg*, *hörcsök* : *hörcsög*, stb. Különben a *-lag* fölteendő *k*-jára nézve v. ö. még *váltóslak* JordC. 7. ÉrdyC. 671b. *közöslek* Ver: Werb. 385. „*egyenlőleg*, *igyenlőlek*“ Kassai: Szókönyv II:29. (szék. *ódaltok* MNyszet VI:343. e mellett *ódaltag*, *oldallag*).

A mi a jelentést illeti, semmi sem áll útjában annak, hogy a *-lag* ne származzék *alak*-ból. Csak egy nehézség teszi e származtatást némileg kétessé, az t. i., hogy e szerint a *-lak*, *-lag*-nak végén hiányzanék a tulajdonképi rövid viszonyrag, mely különben az ilyen aránylag újabb eredetű (körülbelül az Árpádok korában keletkezett) testesebb ragok végén mindig megvan, mert pl. *-be*, *-kor*, *-szër*, *-kép* csak későbbi rövidülések ezekből: *-belé*, *-koron*, *-szërën* (v. *-kort*, *-szërt*), *-képpen*, melyeknek végén mindenütt látjuk az ősrégi egyszerű esetragot. Azonban másrészt találunk már legrégibb nyelvemlékeinktől kezdve elegendő számú ragvesztett vagy ragtalan határozót, melyeknek analógiájából magyarázhatjuk, hogy az (*a*)*lak* sem vette föl a szóban forgó határozókban hátul az *-n* ragot, melyet itt elvárhatnánk. Ilyen régi ragtalan határozók: *erőszak*, *fő-mereděk*, *homlok*, *hanyatt-homlok*, *gyalog* (MünchC. még *gyalogon*), *mezitláb* (néhol még *mezít-lábbal*, pl. LevT. II:22), *jöret*, *menet*, *étszaka* stb. Ezek közül különösen a sok *-ak*, *-ëk*, *-lok*, *-log* végű módhatározó analógiáját követhette a hasonló hangzású (*a*)*lak*, *-lag*.

18. A -lan, -len rag.

„Affirmationem notat in re intensius exprimenda: *estiglen*, *holtomiglan*, *pediglen*, — *eiralólan* ipso diluculo“, így szól Révai (grammatikája kinyomatlan III. részében): eredetét pedig úgy

Digitized by Google

képzeli e ragnak, hogy a *lesz* ige *levő* igenevének összerántott **lé* alakjától származik. Czuczorék az *el* ‚fort' szócskából s az *-en* ragból szerkesztik össze a *-lan, -len*-t, úgy hogy „értelme: bizonyos idő- vagy tér- vagy számbeli határon túl, túlvan".

Méltóbb már figyelmünkre az a sejtelem, melyet Budenz nyilvánít NyK. III:459. A cseremiszben ugyanis van egy enklitikus *-la*, mely „a már lativusi vagy ablativusi ragok által kifejezett hova- vagy honnét-féle irányt jelentő szókhoz járulván, mintegy az irány folytatólagosságát jelöli [pl. *jotpek-la* észak felé, *küškö-la* föl felé, *ülöť-la* alulról; *jot-pek, küškö, ülöť* már a. m. északra, föl, alulról] s némileg hasonlítható a m. *felé*-hez ilyenekben: arra felé, föl felé (csakhogy mi nem mondhatjuk ezt is: alól-felé, hazulról felé), vagy az *el*-hez: el aljáiglan. Meglehet a m. *-ig-lan*-ban ennek a *la*-nak megfelelőjét láthatjuk, s jóformán nem más, mint a [cseremisz] dativusi *lan* ragtalan alapszava." — Ez egyeztetés mellett szólnak azok a megfelelő alakok, melyeket a vogul nyelvjárásokból idézhetünk, s melyekben szintén kész lativusokhoz járul a *le, l* elem; pl. ész. vog. *kot-e* hová: *kotä-le* hová, merre, *kosäi, kosä* sokáig: *kosä-le* sokáiglan stb.; kondai vog. *χote* hová: *χota-l* (‚hova-felé'-nek fordítja Hunf.), *ele* elé, elő: *ela-l* előre, elő felé, *jole* alá: *jola-l* alának, alá felé stb. Az északi vogul megőrzött *e* véghangja vagy azt sejteti, hogy itt lativusi *-j* rag lappang, vagy hogy e viszonyszócska eredetileg magashangú, mert mély hangok után is *e*-vel van. E mellett szólnak a JordC.-ben előforduló illeszkedés nélküli formák: *addeglen* 104. *horayglen* 640.*

A magyar *-lan, -len* is nyelvemlékeinkben leggyakrabban kész helyhatározókhoz, még pedig *-ig*-végű terminativusokhoz ragasztva fordul elő: *éféliglen* EhrC., *ideiglen* BécsiC. stb. Mikor aztán a *-lan, -len*-nek lativ értéke elhomályosult s az egész csak nyomósító elemnek látszott, akkor másféle határozókhoz is járult, először valószinűleg a *honnan*-félékhez: *innetlen, onnatlan* EhrC. (mint a cseremisz *-la*, a finn *päin* helyhatározókban és *asti* időhatározókban: *siihen asti* addig, *siitä asti* az óta; v. ö. mégném.

* Ezen kívül csak egy alaki eltérést találunk, a mennyiben Sylvester ÚjTest.-ában két *n*-nel van írva: *riszeiglenn, esmeglenn* I:46 *kediglenn* 45b.

Digitized by Google

an egyrészt ilyenekben: *bis an . ., vor-an, fort-an*, másrészt: *von . . an*). Később másféle határozók is követték a példát: *tegetlen* NádC. stb.

Azon szóalakok közül, melyekben a *-lan, -len* ragtalan névszóhoz járul, codexeinkben s a XVI. század nyomtatványaiban csak kettő fordul elő: *virradólan* és *egészlen*. Ezek pedig lativusoknak is érthetők; az első a. m. virradóra, a virradatig terjedő időben, a másik a. m. végig, mintegy ‚egészig, egészre', v. ö. *félig* és *részre*, melyek szintolyan fok- vagy mértékhatározók. Azonban *virradólan, egészlen* később — midőn a *-lan, -len* különben is túlment a lativusi használaton — könnyen válhattak a nyelvérzékre nézve módhatározókká, egyrészt mert ezt jelentésük is megengedte (‚virradva, egészen'), másrészt mert hangzásukra nézve hasonlitottak mind a *virradóan, egészen*, mind pedig a *futólag, végesleg*-féle módhatározókhoz. Így érthetjük meg azt, hogy később a tőszókhoz járuló *-lan, -len* egyáltalában módhatározó értékkel jelenik meg. A legrégibb ilyen példákat csak a XVII. század elejéről lehet idézni: *képmutatólan* MA:SB. 310. és *érőlen* Pázm: Kal. és Préd. A Dráva vidékén azt mondják; *kapollan*, azaz kapólan, kapóra dobni a labdát Nyr. XVI:41. és *menöllen* azaz menőlen u. o. 474. (L. bővebben MHatározók I. k.)

19. Az -ért rag.

Önálló használatban az irodalmi nyelv még ma is ismeri ezen teljesebb alakját: *érett-: érettem, érétted* stb. A kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint *közt* és *között*, s kéttagú volt eredetileg olyankor is, mikor ragnak használták. Erre történeti adataink is vannak: *Meret num eneye* HB., olvasd: *mérett* = *mért, miért*. *Azeret* örüljön a keresztyén DebrC. 132. = *azért* (így még KulesC. 126). Még ilyen nagy *bynekeret* sem féljünk istentől VirgC. 49., olvasd: *bínekérett*. *Idussegeieret* Debr.C. 329. olv. *idrösségéjérett*, azaz üdvösségéért. Viszont már a HB. is a rövidebb alakkal él: *lelie ert*, e mellett: *erette*.

A ragnak legszokottabb kiejtése mai napság ez: *-ér*. Innen van, hogy ez az alak már az irodalomban is föl-fölmerül.

Göcsejben „az *-ért* két alakban is ösmeretes; rendszerint a *t* elvetésével mint *ér* vagy *ír*, pl *fűjér, azér* vagy *ajír, rozsér*,

Digitized by Google

gabonájír; de nem ritkán az *r* vész ki és helyében a *t* megnyúlik, pl. *ajitt, buzájitt, szekerétt;* e ritkább alak a közeli Hetés hatása alatt terjed.“ (Budenz-Album 171.) Hetési, illetőleg őrségi közleményekben csakugyan az utóbbi alakokat találjuk; pl. *mét, ajét* (azért), *fejszijit* (fejszéért), *gyójtuit* (gyujtóért) MNévrag. 71. — Az őrségi nyelvjárás találkozik e tekintetben a keleti székelységgel s a csángók ejtésével: *mét, azét* (Kriza 552.), *mett* (426.), *miétt, mett* (Nyr. III:53).

Már az udvarhelyi székelység rendesen a *t*-t ejti el, de ha mássalhangzón kezdődő szó következik, azonfölül az *r*-et is:

„*mié* kell êmönni? a *világé* sem, *azé* sem; *mér* akarsz annyit busúni az ő *dógáér?* más *dógáér* egy csöppöt sem kê renyődni“ (Kriza 552. v. ö. Népk. Gyűjt. III:63—65.) V. ö. még a csángó és udvarhelyi *me* alakot e helyett *mert* (l. MKötőszók III:230).

Elmarad az egész *-rt* az alföldi s a palócz kiejtésben is.

Így Kiskun-Halason „az *-ért* rag *t*-je mindig elmarad, sőt legtöbbször az *r* is: *forintér, forinté;* épen így *mindjá*“ (Nyr. XV:64., VIII:87. 88.; emezt Dunán túl is így mondják, a nélkül hogy ragunkat is ennyire elkoptatnák). Továbbá Kecskeméten (l. Nyr. IX:360). Szegeden is, pl. *mê, me, azé, pézijé* (l. XV:546. MKszók III:230). Halason *-ér* és *é* (Nyr. XV:64); ugyanígy ejtik Bácsmegyében. — Palócz példák: Adott egy *garaseé* kettőt (VI:466). *Faé* VIII:369. *madárjailê* Pintér: Palócz Népm. 80. *azé* Nyr. XIX:524. *azej, vasej* 184.

E ragnak magánhangzója a zárt *é*. Így olvassuk nevezetesen a Bécsi és Müncheni codexekben s Heltainál; pl. *ő értec, azokért, Hèstèrnèc mèńèkézèiért* (BécsiC. 18., 28., 53. stb.), *èn értèm* (MünchC. 32 sat.), *hideg ért, diadalom ért* (Helt: Krón 150. stb.). — Ezzel egybevág az is, hogy az *í*-ző nyelvemlékek ezt a viszonyszót is *í*-vel irják; pl.

írettek (DöbrC. 185), *grettem* (PozsC. 36.); Komjáthynál mindig *-írt* (*-grth*), *írettünk* stb.; *af'ámírt, írettem* (Sylv: UT. I:136.) stb. stb. — Így mai nyelvjárásokban is, pl. Debreczenben *ítír-bírír* szógál Nyr. XIX:288. Mezőtúron *azír, pízír* (pénzért VIII:361.) stb. — Más hangváltozással: *azëer, ëerette* (Szatmár m. IX:562.), *gerthe* (LevT. I:268.); és újabb eredetű *ê* hanggal a palóczok egy részénél: *azeert* (TudGyűjt. 1836. II:79.), *érted* halok meg stb.

Az *-ért* rag ma legtöbbször czél- és okhatározó, de mind a kettő, részint közvetetlen, részint az ‚érdek‘ jelentésen át a ‚helyettesítés‘ és ‚csere‘ alapjelentésből fejlődött. Csere jelölésére még ma is általános használatú az *-ért* rag; puszta helyettesítést ma ritkán jelent, de nyelvemlékeinkben előfordul ebben a jelen-

Digitized by Google

tésben is, pl. Hallván, hogy Archelaus uralkodnék az ő atyjáért Heródesért. Pázm: Préd. 169. stb. (l. MHatározók I. k.)

Minthogy tehát *érettem* a. m. helyettem, az *ér-* alapszót eddig is ‚hely' és ‚helyett' jelentésű ugor s török szókkal egyeztették (l. bővebben MNévrag. 72). Budenz MUgSz.-ában ezeket idézi: vogul *jer, jēr* Richtung, Gegend (*koli jēr* Ost, *kątel utne jer* West), ész. oszt. *jir* Seite, Grenze, Gegend. S most Munkácsi közléseiből tudjuk, hogy a vogul *jor* ‚hely' szóból ilyen határozók járatosak: *am jorëmt* én helyettem (mintegy *én *érëmëtt* = *én érettem*), *taw jorät* ő helyette, ő érette. (V. ö. még oszt. *oroň-na* ‚helyett', burját-mongol *oron* hely: *orondo* ‚helyett'? továbbá cser. *ver* hely: *vereč* helyett, és török *jer* hely: *jerinde* ‚helyett' stb.) — E szerint az *ért-* alapszava eredetileg **jër* v. **jér*-nek hangzott s helyet jelentő főnév volt; ragja pedig a *-t* vagy *-tt* helyrag.

20. A -kor rag.

Sok vidéken ma már elveszti az *r*-et, úgy azonban, hogy pótlásul rendesen megnyúlik az *o*, részint széles ejtésű *ó*-vá, részint szűk ejtésű közönséges *ó*-vá.

Így nevezetesen a nyugati székelységben (Udvarhely: *mikô, akkô, mindonkô*), az Alföldön (Szegeden: *mikó, akkó* stb.; Halason: *akkó, ekkó, mikó, örökó, órakó*; Kecskeméten „különösen ha utána mássalhangzó következik": *akkó mék el* IX:360.), palócz helyeken (Félegyházán: *akkó, mikó*, Heves megyében: *akkaó*), Őrségben Zala megyében (*mikó, akkó, máskaó, maóltko* ‚multkor', itt újra rövidítve is: *aratásko, akko*). — A forrásokat idéztem MNévrag. 73. l.

Ez az egyetlen rag, mely mélyhangú létére változatlan járul maiglan országszerte magashangú tőkhöz is, úgy hogy mintegy középállást foglal el a ragok és névutók közt s csak azért érezzük inkább ragnak s írjuk egybe a főnévvel, mert egytagúvá rövidült, tehát rövidebb, mint bármelyik névutó. Az illeszkedés elmaradását talán abból magyarázhatni, hogy a leghasználtabb időhatározók véletlenül majd mind mélyhanguak: *akkor, máskor, multkor, két órakor, három órakor* stb., *sz. György napkor, sz. Mihálynapkor, karácsonkor, husvétkor, tavaszkor* (magashangú kevés van ilyen gyakori használatban: *mikor, pünkösdkor, szüretkor*). — Hiszen pl. az *-ütt* szóvég ilyen okból hatolt be még mélyhangú szóba is: *másütt* (mert mindenütt, *helyütt* stb. magashanguak).

Digitized by Google

Egyébiránt Felső-Bácsmegyében mondogatják már illeszkedéssel is: *ekkő* e helyett *ekkó*, ekkor (Nyr. XII:216).

Palócz helyeken még annyiban is közelebb áll egyéb ragokhoz, hogy a közönséges *napja-kor*-féle kiejtéssel szemben „*napjákor*-t is hallhatni". (TudGyűjt. 1829. V:17. jegyz.) V. ö. Kilencz *órákorig* (Kár: Bibl. III:30.) *Idejékor* (MA: Bibl. I:241b.). Isten igéje *hallgatásákort* (Kulcs: Evang. 37.).

Mindenki ismeri a régi íróinknál oly gyakran előforduló *-koron* alakot: *két órakoron, akkoron, mikoron.* Ezzel annál gyakrabban találkozunk, mennél inkább visszamegyünk nyelvünk történetében, de azonfelül még két alakot találunk: *-kort* (mint *éjfél táj-t, az idé-tt* sat.) és *-korban: hat órakort, aratáskort, azkort, mikort, mindenkort; délkorban, akkorban* stb. A *-koron* és *-korban* még ma sem vesztek ki egészen: egyikkel az irodalomban is, másikkal csak a népnél találkozunk. (Példák mind a három alakra bőven vannak idézve MNévrag. 74—5.)

Míg ezen alakok a ‚mikor' kérdésre felelnek, addig mások, más ragokkal (*-ra, -ig*), a mikorra, meddig kérdésekre felelnek. Pl.

Az napon két órakorra vacsorán jelen lenni ne nehezteljen LevT. II:359. (Légy vénséged korára harczias vitézből szerelem futára Ar: MO. II:106.) — Derék ostrom vecsernyekorig tarta Tin. 154. Valamit ekkorig nem alkutott, ez után sem alkut: Pós: Igazs. I:625. (Csak éféli korig Sámson ott nyugovék RMK. II:342. — Éfélkoráig, Pathai: Sacr. 91. Mind ezkoráig: usque nunc KesztC. 177. Mindazok csekélységek, melyeket e-koráig tüntettem Dug: Szer. I:57.). Időtartásról: Valami kevés korig itt maradok LevT. II:240. Egykorig, kiskorig: példák Lehrnél 138. — (Sok szenvedely üld egy kor óta: of late Vör: Shak. II:9. Vagy kerülném előbb a galyibát, vagy lett kora után megbocsátnék haragosomnak Fal. 32. Ezen gyermek mindjárt 18. esztendőskor tájba meg kezdvén ezen világot utálni . . . Bíró: Préd. 30.)

Az eddigiek már világossá teszik, a mit különben is első tekintetre sejtünk, hogy a *-kor* rag az időt jelentő *kor* főnévvel függ össze. De a fölsorolt adatok már azt is mutatják, hogy a rag nem egészen azonos a *kor* főnévtővel, vagyis hogy ezt nem ragtalanul alkalmazták adverbiale gyanánt, hanem hogy eredetileg a *kor* főnevet csak az *-n, -t* ragokkal használták. Azután a *-kort, -koron* egységes ragok lettek a nyelvérzékre nézve s elrövidülhettek a mai *-kor* raggá ép úgy mint pl. *-ért* ezzé: *-ér* vagy *-képpen* ezzé: *-kép.* Legrégibb codexünkben, az ElsőC.-ben a számtalan *mikoron, mikort* stb. mellett a rövidebb *kor*-ral csak ez az adverbium fordul elő: *mendenkor* (3. 158., de 33: *mindenkoron*

Digitized by Google

kort); így *mindenkor* a BécsiC.-ben (31.) és VirgC.-ben (36. 50.), s emebben még ezek: *némikor* (51.), *egyébkor* (104.). A PozsC.-ben majdnem mindig a *-koron* alakot találjuk (egyszer *mykorth*). „Székely Istvánnál csaknem kivétel nélkül *mikort, azkort, egyébkort, mindenkort* található“ (Széchy: Pann. ének 131).

Már a Bécsi, Münch., Vitk., VirgCC.-ben gyakran előfordul a *mikor*, míg más kifejezésekben a *-koron, -kort* majdnem állandóan teljes alakjában jelenik meg. Másféle példát csupán ennyit idézhetek codexeinkből: *előálomkor* felkele KatLeg. 449. alkolmas *időkor* VirgC. 140. e h. időben; *veterniekor* u. o. 40. *ueternie kor* KazC. 68. *wechernyekor* LányiC. 124.

A rövidülés tehát először csak az adverbiumokat érte, melyek jelentésüknél s gyakori használatuknál fogva más kifejezésektől isolálva voltak, s utólag terjedt el ezekről a többire is. Ugyanilyen fejlődést láttunk a *-képpen* ragnál, mely a mult században még csak a *mikép, másképp* adverbiumokban rövidült. A *-koron, -kort* rövidülését előmozdíthatta még két körülmény. Egyik a rokonértelmű *-szër* rag analógiája (v. ö. *egykor : egyszer, máskor : másszor, mindenkor : mindenszer*), mert ennek mai rövid alakja már codexeinkben is általános. A másik az, hogy a *kor* főnév legrégibb nyelvemlékeink óta csaknem kizárólag idő határozókban fordul elő. Igaz, hogy az ilyen kifejezéseket is ide számítom az időhatározókhoz: *gyermekkoromban, menyasszonykorában* stb. De fölötte ritkán találkozunk a *kor*-nak nominativusával, accusativusával; pl.

Ifjuság, állapodás, kor és vénség. ACsere: Enc. 167. Előálomkor: concubium C., nox concubia MA. Kakasszókor: gallicinium MA. Emberkort érvén Ver: Werb. 103. Nálad tölti ebédkorát, másutt eszik vacsorát Fal. 868.

Mai irodalmunk igaz, hogy fölélesztette s gyakran él vele, de a népnyelv csak nagy ritkán s akkor is csak ‚életkor‘ jelentésében alkalmazza. Az általános „idő“ jelentésben a magyar nyelvterületnek csakis legkeletibb és legnyugatibb szélén használják, s ott is csak összetételekben.

Így Háromszékben: Hány órakor van? (Nyr. IV:555.) Továbbá a csángóknál: „Vecsernyekor vagyon. Most vagyon hétkor. Reggelkor lén“ . . . (X:201.) És: „A göcseji nyelvjárásban a *-kor* végű szók ma is összetett szók, melyek határozókká csak ragok vagy névutók által válnak, pl. *vagyon-e már uzsonnakor? ebédkorban, aratáskorban,*

Digitized by Google

szüretkoron; pünkösdkor tájban született. De *mikor* és *akkor* rag nélkül használatosak". (XIV:216. Napnyugotkor után IV:467.)

A rövid adverbiumok tehát itt is isolálva vannak, ép úgy mint codexeink korában a köznyelvben voltak!

Még csak Mistelinek azon szemrehányása ellen (Zeitschr. für Völkerpsych. und Sprachw. XIV:303.). kell védeni nyelvünket, mintha a *-kor* nagyon is durván („recht dick") és kézzelfoghatólag határozná meg az időt. Ha maga az alapszó időjelentő szó, rendszerint az *-n, -ben, -vel* ragokat használjuk: *télen, délben, tavaszszal*; *őszön* és *őszszel* is stb. Ha pedig az alapszó nem jelent időt, akkor más nyelvek is hozzá szoktak tenni egy-egy „idő"-féle szót, pl. szüretkor: zur Zeit der Lese, háborúkor: in Kriegszeiten, en temps de guerre stb. Hogy aztán ezek analógiájára néha amazok is fölveszik a *kor*-t (*őszkor* sat.), az ismét megtörténik minden nyelvben; v. ö. *zur Herbstzeit, zur Nachtzeit* stb.

21. A -szër rag.

A *-szër*, illetőleg *-ször, -szor* rag elveszti *r*-jét mindazon nyelvjárásokban, melyek a *-kor*-t is így rövidítik.

Tehát az udvarhelyi székelységben: *ecczö'*, *kecczö'*, „terpedt" *ö*-vel, *mácczô, sokszô*, a Felvidéken *sokszé, ëczé, écczé, écczö, mácczé, sokszé*; — az Alföldön, Szegeden: *hányszô, háromszô, héczö*, Halason: *ëczö, másszó;* Félegyházán: *háromszó;* Bács megyében: *ëccé;* Tolna megyében: *ëczö*. — A források idézve MNévrag. 77.

E ragnak magánhangzója — nem tekintve az *ë, ö* hangok szokott ingadozását — a mai köznyelvhez képest azt az eltérést mutatja, hogy még a XVII. században sok írónál, ma pedig a széleken levő nyelvjárásokban mélyhangú szókhoz is változatlan magashangú alakban járul:

masodzer rursum, *harmadzer* tertio JordC., *hanzer* MünchC. 48. *huzzer* 146. *mentől vtolbzer* 53b. *vtolzer* CornC. 258. *masodzer* 292. *masodzer, harmadzer* HorvC. 178. *sokszer* Comedia: Balassi árult. 34. *haromzer* Telegdy stb. (l. MNévrag. 77—8. Széchy: Pann. én. 69.) — Így ma Udvarhelyben *sokszé*, Nógrádban *sokszer*, Göcsejben *háromszër*. — V. ö. még: Az hold *sok szerte* kisebb az napnál (Debr. Kalend. 1619. D5). Az ifjak *hatszeres* karéba állanak (Csokonai, id. Nyr. XX:108).

A MünchC.-ben nyilt *e*-vel van: *haromzèr* (64.), *masodzèr, harmadzèr* (65.) stb., mint u. o. *zèr, zèrent, zèrez, zèrket*.

Digitized by Google

A *-szër*-nek eredetére nézve általános és kétségbe nem vonható nézet, hogy a *szër* főnév származéka: „adjecto scilicet ad nomen numerale nomine *szer*, quod ordinem et seriem significat“ (Révai: Ant. 159.). Abból, hogy a HB. *háromszor* helyett azt mondja *charmul* (mint később is még *együl, többül*, l. NySz. és MHatározók), Révai azt következteti, hogy a *szer*-rel való határozó-képzés a HB. korában még nem volt járatos. Ez lehetséges, de akkor legalább a HB. kora után nem sokára életbe kellett lépnie, mert legrégibb codexeinkben már rendszerint mai rövid alakjában lép föl. Már pedig nem hihetjük, mint Révai és mások hiszik, hogy a *szër* főnevet minden esetrag nélkül alkalmazták viszonyszóul, hanem olyanformán képzelhetjük ennek a történetét is, mint a *-kor* ragét. Támogatják ezt a fölfogást azok az *-n, -t*, sőt *-ben*-ragos teljes alakok, melyekkel nyelvemlékeinkben még itt-ott találkozunk, noha nem oly gyakran, mint a *-kor*-éival:

a) *Vtolzeren:* novissime (BécsiC. 90. v. ö. *vtolzer:* novissimum MünchC. 95. *mentől vtolbzer:* novissime 53b).

b) *Elevzert* CornC. 19. *előzert* TelC. 53. 374. *leg előszőrt* Szék: Krón. 24.; *thebzert* többször LevTt. II:2.

c) *Kétszerben* Kapnikbánya, Nyr. II:235. *huszonkét szërben* Sopron m. XXI:475.

Itt is vannak továbbá megfelelő alakjaink ugyanazon *-szër*-ből más ragokkal. Pl.

Egy-szer-re = auf ein-mal (v. ö. ang. *at once*): így is: *egyszeriben*, **egy-szerében* = egy izében, v. ö. *iziben*. (Ellenségét oly erősen vágta, hogy *egy szerbe* nyakát két kezét elcsapta Phil. Flor. 49.) „*Másszorra* legyenek“ = más korra maradjanak (Orczy: KöltH. 195.). Hogy a tébolyra való hajlandóságot Learben mindjárt *előszörre* oly erősen és meggyőzőleg föltünteti... (Greg: Shak. 274.). „Azt kivánja... Arra kéret... Harmadszorra azt kivánja...“ (MSzalon III:183.). *Hétszeriglen* MünchC. 48. „*Húszszornál*, százszornál többször [száz esetnél több esetben] megintettem. Kétszernél többször nálam nem jártál“. (Gyarm: Nyelvm. II:114.) Káldra kétszernél thebel [tebbél, többül]. bort nem vittenek. (LevT. I:280). Húszszornál több izben ültem asztalomhoz. (Bajza: Munk. II:204.).

A régiek főleg a *-rel* raggal használták gyakran közép fok vagy ezzel egyértékű kifejezés mellett; ez a szerkezet egészen elavult. Pl.

Kétszerrel nagyobban [ma: kétszer annyira] mint ti: duplo quam vos. (JordC. 427.) K[egyelmednek] csak egy kis levelecskéje

Digitized by Google

nagyobbat ezerszerrel nyom az én könyörgésemnél. (LevT. I:61.) Hétszerrel nagyobban ostorozlak a tü bűnetekért: addam correptiones vestras septuplum propter peccata vestra. (Helt: Bibl. I:LLl4.) Hétszerrel keményen ostorozlak titeket. (Kár: Bibl. I:114.) Hétszerrel inkább ostorozlak titeket. (MA: Bibl. I:115.) Hétszerrel nagyobb (Tel: Evang. I:30.) — Az mely jót te elvesztül tartasz, *keth zeereel* megbővöjtötte az isten. (ÉrdyC. 611.) Kétszerrel kettőztessék meg a bűntetést. (Matk: BCsák. 118.)

De azonfölül előfordul ez a *-szerrel* mint a *-szeren* és *-szert* alakok egyértékese is; pl. „Atlacz szoknyát, kinek az alja *ket zerrel* vont aranynyal hányt... Egy kamoka szoknyát fekete bársonynyal hányt *ket zerrel*". (RMNy. IIb: 65.). Fizesd meg *hétszerrel* az mi szomszédinknak az ű szidalmasságokot. (Szék: Zsolt. 82.)

A *kétszerte, hatszorta*-félék enklitikus eleméről l. itt a Névragozás bevezetését.

Még csak azt említjük meg, hogy a *-szër* rag mellett számos synonym kifejezéssel rendelkezik nyelvünk; l. ezekről MNévrag. 79. és MHatározók I. k.

B) A birtokos személyragok. *

A birtokos személyragozás nagyon megkülönbözteti nyelvünket az indogermán nyelvektől. De a magyaron kívül nemcsak az ugor s a többi urál-altaji, hanem egészen más eredetű nyelvekben is kifejlődött. Így általános használatú a héberben: *ābh* apa, — *ābhī* apám, *ābhīχa* apád, *ābho* apja; továbbá pl. a grönlandi nyelvben: *iglo* ház — *igloga* házam, *iglut* házad, *igloa* háza; a mohikánoknál (az algonkin nyelvcsaládban): *ukisk* szeme, *ukiskuan* szemei stb. Sőt megindult a fejlődése némely indogermán nyelvben is, pl. az olasz népnyelvben: *fratello* fitestvér, *fratelmo* testvérem, *fratelto* testvéred, *mammata* mamád (e h. *fratello mio, fratello tuo, mamma tua*); a franczia népnyelvben: *amie* és *mamie* (*m'amie*: barátném); a gaelben *ainm* név és *mainm* nevem, *athair* atya és *dathair* atyád (*m'ainm, d'athair*: v. ö. *mac* fi és *mo macsa* fiam, *do macsa* fiad).

Ezeket az indogermán példákat azért is jó volt idézni, mert világosan látjuk bennük, mikép fejlődik ez a személyrago-

* V. ö. Szinnyei József jeles értekezését *a birtokos személyragozásról* Nyr. XVII.

Digitized by Google

zás — ép úgy, mint az igéké — a névmásokkal való összetételből, összeforradásból. Ezt különben rég fölismerték a héber alakokra nézve, s így magyarázták már Sylvester és Révai a magyar formákat is.

A személyragokat egyenként fogjuk tárgyalni, mint az igeragozásban tettük. — A birtok többségét kifejező *-i* (*-ai* stb.) képzőt l. a névszóképzésben, a számképzők között (536—541. ll.).

Egy birtokos első személy **-m.**

Apá-m, kezem, vérëm, lovam, ökröm, gondom, hozzám. — Így több más ugor nyelvben: vog. *lüm* lovam; osztj. *kerabem* hajóm, lapp *aččam* atyám, cser. *jumem* Istenem stb.

„A magyarban, szó közepén és végén, főleg akkor maradt meg *m*, ha megelőző consonanssal (*l*, *r*, *j*) érintkezett s arra támaszkodott, s maga e támasztó consonans nagyrészt elenyészett, azaz *m*-hez assimilálódott, úgy hogy a mostani megmaradt *m*-et kettős *mm* előzte meg (v. ö. *hármo-*, *félelm*, *hím* = vog. *kajm*, *szem* = finn *silmä* stb.). E szerint *uram(a-t)* régibb **uramma*-nak vehető, a mi **uranma*-ból lett; v. ö. *urada-* = ered. *uranda-*". (Budenz: UgAl. 56. §. e).

A többi ugor nyelvben is találunk a tulajdonképi személyrag előtt ilyen *n*-et, „még pedig egyaránt mind a három személy ragjaiban, miszerint az nem tekinthető személykülönböztető, hanem csak mutató, vagy a névmásban kifejezett mutatást nyomatékosító elemnek" (u. o. 55. §. végén; erről tüzetesen értekezett Budenz *Ugrische Sprachstudien* I.).

Maga az *-m* kétségkívül az első személy névmásából lett, mely a legtöbb ugor nyelvben *m*-mel kezdődik: finn *minä*, cser. *meń*, lapp *mon* stb., a magyarban *én*, de a többes itt is *mi* (= finn és cser. *me*, lapp *mije* stb.).

Egy birtokos második személy **-d.**

Apád, kezed, véred, lovad, ökröd, gondod, hozzád. — Így zürj. *vokid* testvéred, cser. *jumed* Istened stb.

„*Véred* épen úgy eredetibb **vérend* helyett való, mint *harmad*, *negyed* = finn *kolmante-*, *neljänte-*; v. ö. még frequentativ *-d* = ugr. *-nd*" (Budenz: UgAl. 56. §. e). Ellenben az egyes máso-

Digitized by Google

dik személy alanyi személyragjából, mely az ugor alapnyelvben puszta *-d* volt, a magyarban *-l* lett: *alszol, irál, irnál.*

Az ugor *-d* személyrag nyilván a második személy névmásából lett: magy. és zürj. *te*, votj. *ton* stb.

Egy birtokos harmadik személy **-a, -e, -ja, -je** stb.

Ezt a ragot részint *j*-vel ejtjük, részint a nélkül: *karja, kardja, füstje — lova, keze, vére.* Lássuk először a *j* nélküli formákat.

Az *-a, -e* a viszonyragok előtt jobbára *-á, -é*-nek hangzik *lovát, kezét, vérébe.* Ez az *é* a Bécsi, MünchC. ben és Heltainál zárt *é*-nek van jelölve (l. Nyr. XVII:6), pl. *erzèlméuèl* BécsiC. 42. *ýimőlčét* MünchC. 18. — Az *-é*-ből az íző nyelvjárásokban (pl. Szabolcsban) hosszú *í* lett: *kezít, vérîbe;* legtöbb nyelvjárásunk rövid *i*-nek ejti: *kezit, véribe* stb. (mint már Vadnay R. megállapította, Nyelv. hangolv. 69.) — Ez az *i* a régibb irodalomban is nagyban szerepel, így már a HB.-ben: *intetvinec, ildetuitvl; zekybe* KesztC. 1. *zekyth* 13. stb. (de *kezebe* u. o. 67. *wereth* 14.), *zekyben* JordC. 694. *szeretetit, szeretetinek, hütire* Mélotai Nyilas, Nyr. VI:566. stb. stb.

Némely nyelvjárásokban s nyelvemlékekben a ragtalan forma is *i*-vel van (Révai szerint leginkább az *-et* végű főneveknél, Gramm. I:466): *pénzi, éli, bögyi, béli, fődi* (Somogy, Göcsej, Szlavónia Nyr. XVII:2. így ejtik az Eger s Miskolcz vidéki palóczok is, l. Bartha: P. nyelvj. 53); — *testi, életi* EhrC. *füsti, kési* NádC. *hiti* CornC. *szereteti* WeszpC. (idézve u. o.), *liszti* Fél: Tan. 451. *izi* Tel: Evang. II:37. *esméreti* 117. *eredeti* 403. *hiti* Born: Ének. 103. *előmeneteli* MA: Bibl. Előb. 1. *füsti* u. o. I:16. *tiszti* 120. *szűki* Hall: Paizs. Előb. 3. stb.

Az *é*-ből a nominativusban egyes palócz és a nyugati nyelvjárások rövid *ë*-t fejlesztettek: *kezë, kedvë, szëmë* a palóczoknál, Bartha: P. nyelvj. 53. *fizetësë, kezë* stb. Göcsej, Őrség Nyr. XVII:2. (Őrségben a megelőző *ö*-höz és *ü*-höz hasonulva *ö*: *ökrö, tőgyö* stb. u. o. Ép így a BécsiC.-ben is *könyvö, bűnö* stb.) — Ebből az *ë*-ből fejlődött a mai köznyelvi *e*: *keze, kedve* stb. (Szinnyei Nyr. XVII. 5—6.)

Digitized by Google

A *-ja, -je* alak használata rendszerint a megelőző tővégi hangtól függ.

Majdnem mindig *-ja, -je* a rag, ha a szótő magánhangzón végződik: *fája, meséje, posztója, szeretője, csikaja, ideje* (e h. *csikója, idője*), *kapuja, gyűrüje, kocsija, ennyije;* kivétel az irodalmi nyelvben: *fia* (de a kiejtésben ez is így hangzik *fija*).

A codexekben az ilyen szók vegyest, *j*-vel és a nélkül. fordulnak elő; v. ö.

Cuweazoa vagyis *-aszóa, -aszója* Kézai; *kewuetewe, teremtewet, yduezeytewet* EhrC. *fegyuer viseleveuel* CornC. stb. Nyr. XVII.150. pokolnak *kapwatwl* KesztC. 413. (de *zazloyath* u. o. 436.) — Bacha*mezey* 1248. Myhalhaza*tetey* 1296. mons war-*erdey* 1265. Nyr. VII:173—4. Cher*eley* 1300. stb. Nyr. XVII:151. *ideyt, ideiben, mezeyben* EhrC. gyermekségének *ideeben* MargL. hegynek *teteen, teteere* (*tetéen, teteére*) SándC. stb. Nyr. XVIII:150—1. „*ő ereét* mellé adna" Valk: Gen. 17. „az *ő* birodalmánac *ideében*" 22.

A tővégi mássalhangzók közül némelyek megkívánják a *j*-t, mások nem, s az idevágó szabályokat már Révai elég pontosan megállapította (Gramm. I:466). Szerinte a következő mássalhangzók kivánják meg rendesen a *j*-t: *b, f, m, p, d, t, n, g, k, r.* Pl. *habja, napja, csúfja, hímje, cselédje, partja, kínja, tagja, zsákja, párja.* — De már Révai maga nem egy kivételt említ: *zsebe, képe, neme, szeme, teste, ága, szaga, ajaka, pöre, czímere* stb. — Kivételt tesznek továbbá mind a hangvesztő, hangrövidítő és *e*-hangú tők: *dolga, körme, álma, titka, közepe, agara, pohara, szíve, lova, hamva, magva* (de *e* nélkül *magja*) stb.

A maitól sok esetben különbözik a régi nyelvszokás, még pedig többnyire úgy, hogy okleveleinkben s codexeinkben inkább a *j* nélküli formákat találjuk. Pl. a *földe, hída, úta, kúta, réte, gúta, haraszta* az árpádkori oklevelek összetett helyneveiben számtalanszor előkerülnek s mindig *j* nélkül (sok példát idéz Szinnyei Nyr. XVII:149). Az *úta* a codexekben is mindig így van (l. u. o. és NySz.), sőt később is:

vtára Helt: UT. C2. *vtát* F6. *úta* Tel: Evang. II:116b. *vtára* Kár: Bibl. I:131. az ország *vtán:* via 139. *útán* Káldy: Bibl. 232. *utát* stb. Illy: Préd. I:9. 593. 596. II:244. (de *uttyát* I:3.); *j*-vel először Pázmánynál találjuk (Révai: Gramm. 472).

Szintúgy más szókból:

kuta MA: Bibl. I. Magyaráz. 1. *földe* u. o. I:45. *kertébe* Valk: Gen. 5. *kertébol* Mark: BCsak. 41. *keresztét* Illy: Préd. Előb. 2. a víz

Digitized by Google

habát Helt: UT. Q8. ezer *gyaloga* vagyon Land: ÚjSegíts. I:392. *cseppe* Telek: FLél. 5. stb. stb.*

Ezekkel a formákkal szemben érdekes, hogy az *-at* képzős főnevek már codexeinkben majdnem kivétel nélkül a *-ja* ragot veszik föl: *akaratja, bocsánatja, bánatja, feltámadatja, gyalázatja, magzatja* stb. stb. (számos példát idéz Szinnyei Nyr. XVII:202); sőt már egy 1108-i oklevélben ezt találjuk: *akaratja*, l. NySz. Viszont a magashangú *-et* végüek nyelvemlékeinkben rendszerint *j* nélkül, puszta *i*-vel képezik a harmadik személyt: *életi, életiben, ítéleti, kezdeti, mennybe-meneti* stb. stb. (l. id. h. 201.)** Így már a HB-ben *intetvince, ildetuitvl* = *intetvínek, ildetvítűl.* (Ezek mellett nehézséget okoz a *kinzotviatwl* alak. Ha *v*-vel olvassuk, furcsa volna a *tvj* hangcsoport, ámbár van a XV., XVI. században *fitkja*, l. NySz. Lehet, hogy *u*-val olvasandó, mint Balassa olvassa: *kínzotujátúl*, s akkor a *j* ép oly természetes benne, mint pl. a *kapujában*. Ez esetben a magashanguakat is így kellene olvasni: *intetüínek, ildetüítűl.* V. ö. mély hanggal *rója j*-vel, de magas hanggal *szövi j* nélkül.)

Az *akaratja* és *életi* egymás mellett Szinnyei szerint a gyakori *mutat-ja* és *éltet-i* igealakokkal analog, sőt egyenesen ezeknek analogiájára keletkezett (de v. ö. a föltehető *kinzotuja* alakot is). Ezeket és a magánhangzósakat követték utóbb a többi mássalhangzósak, mikor a XIV. század közepétől kezdve lassanként azt kezdték mondani: *holmja* e h. holma, halma, *orumja* e h. oruma, orma (*Bolukpeturholmya* 1344. *Rewfaorumya* 1386. id. Szamota NyK. XXV. k.). *árkja* e h. árka, *palástja* e h. palásta (*porozloarkya* 1413. *Zenthistuanpalastya* 1417. id. u. o.) *általjában* (*altaliaba* NémGl. 363) e h. *általában; maradékját* DomC. 86. e h. *maradékát; szándékját* LevT. I:303. e h. *szándékát* stb.

Sőt Szinnyeivel tovább is mehetünk (Nyr. XVII:202—3) s azt hihetjük, hogy a magánhangzós tők után sem eredeti a *-j*,

* A dunántúli nyelvjárások nagyobb része a *j* helyett mássalhangzó után *gy* vagy *ty* hangot ejt: *sírgya* Göcs., *halgya, kalaptya* Örs., *dög-gye* Somogy.

** A MünchC-ben és BécsiC-ben s egyebütt is *e* ill. *ë*: *zűlëtëte* 15b. *emlekezete* BecsiC. 30. vég. *eredete* RMNy. IIb:47. — Néhol *-je* is: *eredethye* FestC. 16.

Digitized by Google

hanem csak utólag keletkezett hangkapocs a hiatus betöltésére: „tehát harmadik személyű birtokosra mutató rag eredetileg csak egy volt a magyarban, t. i. *-a, -e* (*i*). A másik, a mostani *-ja, -je*, csak később lépett föl; még pedig vocalis után úgy, hogy a hiatus-töltőül alkalmazott *j* járulékhang a nyelvtudatban az *-a, -e* hanggal elválhatatlan egységgé forrott össze: consonans után pedig [az előbbiek és] a *-ja, -je* végű igealakok hatása következtében."

A tüzetes és alapos bizonyításból, melylyel Szinnyei megokolta e hypothesist, itt csak a legfőbb okadatokat emeljük ki:

1. „Az *-a, -e* és *-i* a régi nyelvben gyakoribb használatú volt, mint mai napság; gyakran találjuk ugyanis még oly helyütt alkalmazva, a hol ma a *-ja, -je* ragot használjuk" (id. h. 149; l. az előbb idézett példákat).

2. Az *ajta-ja, tete-je*-féle alakokat nem lehet az *ajtó-ja, tető-je* alakokból megérteni, hanem valamikor így kellett nekik hangzani: **ajtova, *tetěve*, ebből aztán a *v* kiestével **ajtoa*, **tetěe* lett s utóbb *ajtaa, tetee*, minőket — mint láttuk — csakugyan találunk a codexekben. (Szinnyei id. h. 151—4.)

3. Hozzátehetjük, hogy a *lova, füve, magva*-féle ősrégi alakok, melyek megőrizték a teljes *v*-hangú szótőt, alig keletkezhettek volna **lovja*, **füvje* alakokból.

4. Hozzátehetünk még egy analógiát, mely erősen támogatja a föltételezett fejlődést: **fáa* helyett *fá-j-a* és **ajto(v)a* helyett *ajta-j-a* egészen azon módon keletkezhettek, mint az *-ú, -ű* képzővel: **fáú* helyett *fá-j-ú* és **ajto-v-ú* helyett *ajta-j-ú*.

Az *-a, -e* személyragnak *-á, -é* alakja, de különösen az *é*-nek zártsága s a vele váltakozó *í, i* hang eredeti *j*-hangú diphthongusra mutat, úgy hogy pl. *keze, kezi* < **kezgig*; *lova, lová-* < **lorgjg*. Ennek a kikövetkeztetett *j*-nek pedig úgy felelne meg az osztják *-l* személyrag, mint a hogy a magyar tárgyas *-ja* személyragnak vogul s osztják nyelvjárásokban *-le* felel meg (l. Szinnyeinél Nyr. XVII:107. Budenznél UgAl. 345. l.), pl. oszt. *eutli-le* metszi: *tud-ja* = *poge-l* fia: **fia-j(o)*.* Csakhogy az

* Később Budenz más magyarázatra jutott, mely szerint a **fiajo* alak eredetileg **fia-zo* volt; de nem tudta kielégítő magyarázatát adni annak, hogyan lett a *z*-ből *j*. (L. NyK. XXI:198.)

Digitized by Google

l > *j* változás a régi magyarságra nézve alig bizonyítható be, mint már a tárgyas *-ja* személyragnál említettük.*

Több birtokos első személy -nk és -unk, -ünk.

Apánk, kocsink, felénk; házunk, lovunk, kezünk.

Ez a rag majdnem egészen úgy alakult és fejlődött, mint az igei *-nk* és *-unk, -ünk* rag (l. az igeragozást).

Az *-unk, -ünk*-öt itt is jobbára nyiltabb magánhangzóval ejtették a XVI. sz. elejéig, s részben még később is. Pl.

helyőnket, nepőnket WinkC. 138. *my-welenk* Pesti: Evang. 2. stb. Így Komjáthynál és Pesti G. meséiben: *gondonk, testönk, mibennönk, szívönk, gyorsaságonk* stb. (id. Széchy: Pann. ének 72—3.)

Némely codexben, pl. az ÉrdyC.-ben (*lelkünketh, zyűnket* 511b. stb.), már *-unk, -ünk* van. Viszont a palócz nyelvjárásokban ma is a nyiltabb ejtés dívik, de megnyujtva, ill. diphthongizálva:

kedvőnk, örömőnk, hâzónk, udvarónk stb. Bartha: Palócz nyj. 18. *harangónk, papónk* Balassa: Nyelvj. 136. *lovónk, engeönknek* Nyr. VI:518.

„A göcseji, őrségi és hetési nyelvjárásban a rag magánhangzója egészen nyilt: *házank, kezenk*“ (u. o.):

halank, lérank (rólunk), *ökrenk, melüllenk, elüllenk* (előlünk, Őrség Nyr. VII:418—9); *tőlenk* Őrség Nyr. II:563.** *földenk* Körmend Nyr. III:429. így hallani gyakran Tapolcza s Marczali vidékén, sőt néhol Veszprém megyében is. (Őrségben megnyujtva is: *kezênk, velênk, bennênk, tőlênk, melüllênk* Nyr. VII:418—9.)

A *házank, kezenk*-féle alakok voltaképen szabályos megfelelői a HB.-beli *uromk* és *isëmük* alakok *o*, *ë* hangjának. Hogy a köznyelvben ez az *o*, *ë* részint megmaradt, részint még zártabbra vált, azt bizonyosan a rá következő *-nk* hatása okozta; v. ö. hogy a HB.-beli *munkás*-ból sem lett *monkás*, sőt *dorong*-ból néhol *durung* lesz (l. erről Szilasi megjegyzéseit Nyr. XI.297).

* Munkácsi szerint az eredeti **szëmë-l* alakban nem történt *l* > *j* hangváltozás (a mely csakugyan föltünő), hanem közvetetlen lett belőle *szëmé-* és *szëmë, szëme*; a tárgyas ragozás *j*-je pedig a vogul-osztják *-il*-nek felel meg s eredeti *ę* ből lett (l. NyK. XXV. 267. és itt 608.).

** Őrségben úgy látszik szabályosan megkülönböztetik az *-ank, -enk* s az *-unk, -ünk* alakokat: amazok az egyes-számi *-am, -em*-nek felelnek meg, emezek az *-om, -ëm*-nek. Pl. *halam : halank, melüllem : melüllenk*, de *házom : házunk, kertëm : kertünk* Nyr. VII:418—9. (Azonban u. o. *ökröm : ökrenk* is van).

Digitized by Google

A HB-ben *isemuc* és *uromc* = *isëmük* és *úromk* azt mutatják, hogy ez a személyrag valaha ép úgy *-muk, -mük* volt, mint az igéknek alanyi személyragja (HB. *vimaggomuc, vogmuc*). — A rokon nyelvek közül a lappban és mordvinban találunk leghasonlóbb alakokat: lpF. *ječčа-mek* magunk(at), *gietta-sa-mek* kezünkben (*-sa* a. m. *ben*), mordE. *kudo-so-nok* házunkban stb.

A *-muk, -mük* rag nyilván összefügg az első személyű *mi* névmással; a végén levő *-k* pedig a több birtokot jelentő *-tok* és *-jok* ragokban is megvan, tehát nem lehet más, mint a többes képző *-k*. (Budenz szerint ebben a *-muk*-ban is, mint az egyes szám első személyében, az *m* < *mn*, ez pedig **nm*-ből lett, Ug.Al. 332.)

Több birtokos második személy **-tok, -tëk, -tök.**

Apátok, ekétëk, gyűrütök; házatok, kezetëk, ökrötök.

Ennek a ragnak sem a nyelvemlékekben, sem a nyelvjárásokban nem találunk eltérő formáját; de a HB. idejében alkalmasint *-tuk, -tük*-nek hangzott, ezt a *latiatuc, keassatuc* igealakokból következtethetjük.

Egészen hasonló alakjuk van a lappoknak: lpF. *ječa-dek* magatok(at), *gietta-sa-dek* kezetekben.

A *-tok, -tök* ragnak első eleme a *ti* névmással azonos, utórésze pedig a többesképző *-k*. (Budenz szerint eredetileg **-ntuk*.)

Több birtokos harmadik személy **-ok, -ök** v. **-jok, -jök,** (**-uk, -ük** v. **-juk, jük**).

Lábok, kezök v. *lábuk, kezük; ruhájok, eléjök* vagy *ruhájuk eléjük.*

A *j*-vel való s a *j* nélküli formák itt épen úgy viszonylanak egymáshoz, mint az egy birtokos *-ja, -je* és *-a, -e* formái.

Magánhangzók után rendszerint *-j* van: *fájok, idejök, annyijuk* stb. A codexekben még *-j* nélkül is: *regulaok* vagyis *reguláok*, *nauolyaokert* EhrC. szenteknek *erekleek* MargL. id. Nyr. XVII.150.

A mássalhangzós tőkre is ugyanazok a szabályok állnak, mint az egybirtokos alakjában, tehát: *hahjok, cselédjük* stb., ellenben: *dolguk, szívök* stb.

Itt is találunk a mai *j*-hanguakkal szemben régi *j* nélküli

Digitized by Google

formákat: *szentek* szentjök, *földökbe* BécsiC. Nyr. id. h. (de *gondolattyok* JordC. 404.).

Világos tehát, hogy az *-ok, -ök*-ből szakasztott úgy fejlődött a mai *-jok, -jök,* mint az *-a, e*-ből a mai *-ja, -je.*

Az *-ok, -ök* és *-uk, -ük* alakok a különböző nyelvjárásokat jellemzik. Az *-uk, -ük* leginkább a középső nyelvjárásokban dívik. A Duna-Tisza közén kívül a Tisza balpartjának nagy része s a Dunántúlnak legalább is egész keleti fele úgy ejti. — A HB. *turchucat* alakján kívül *-uk, -ük* van rendesen az ÉrsC.-ben és Komjáthynál. Később az irodalomban ritka, de újabban mindinkább divatra kap.*

Sok régi írónál s némely nyelvjárásban hármas alakja van: *-ok, -ëk, -ök* és *-jok, -jëk, -jök,* s az *-ëk, -jëk* ajakműködés nélküli magas hangok után szerepel.

Pl. *ërtëlmëk:* sensus eorum BécsiC. 15. *ö-uelec* Born.; Ének. 109. nincsen *önekiec bekesegec* 114. *életek* Tel: Evang. II:112. *tiszteletec* Mon: Kép. 55b. *szemec, fülöc, láboc, nyelvec* Zvon: Post. I;303. így Matkónál, Nyr. II:222. — *elejëkbe, bajok* Gyöngyös, u. o. II:276. *kedvök* v. *kedvëk, nyelvök* v. *nyelvëk* Bartha: Palócz nyj. 17. csókolom *kezëket* Maros m. Szováta.

Van azonban az eddigiek mellett még egy nevezetes és fontos forma, az *i*-hangú *-ik* (ill. *-jik* s ebből lett Dunán túl néha *-gyik, -tyik* is).

Pl. *monnayk*: mindkettejök EhrC. 35. 64. stb. BécsiC. MünchC. DöbrC. 1. NySz. *rethenetyk* GyöngyC. 2. az képek *tiszteletikröl* Mon: Kép. 1. az úrtól vagyon azoknak *ítéletic* Kár: Bibl. I:612. kihez semmi *közic* Zvon: Post. I:310. 495. az sok jóknak és pénznek ez *természetik* MA: SB. 112.

A mi a mai népnyelvet illeti, „e ragokat *-ik* alakban két egymástól távol eső vidék használja: a nyugati határszélen a hetési, göcseji és zalai nyelvjárás, valamint a duna-drávaközi nyelvjárásvidék, a keleti határszélen pedig a csíki, háromszéki és moldvai csángó nyelvjárás" (Balassa: Nyelvj. 137). Pl. *késik, helik, velik, pajtássik* Göcs. Nyr. II:133. 371. (v. ö. Budenz-Album 169. de *magokat, házukat* Göcs. Nyr. III:180) *annyik,* anyjok, *aptyik, a gyámgyik* Ujmajor, Somogy m. Nyr. VIII:179. *hozzájik* Baranya II:131. *a borikot, a kattyikra* Eszék vid. VIII:180. *szemik, körmik, asztalik* Csík m. *odvarik, apjik* Moldva stb. l. Nyr. XVII:2.

* V. ö. Imre S. A nevek *-uk* és *-ük* személyragjairól, akad. értekezés 1879.

Digitized by Google

De más nyelvjárásokban is:

Halason „mind a mély, mind a magashangú szókban *-ik* vagy *-jik* a rag: *lovik, ökrik, házik, szőllejik, ajtajik, kertjik, köztik, előttik*“ XV:115. — A palóczságban is „a déli vidéken nagyon gyakran *i* hanggal járatos, pl. *kedvik, végik, fejikre, vérikbe van, beszéggyik, föggyikre* hordta; másutt e sajátság igen ritkán jön elő“ (Bartha: Palócz nyj. 53).

Nevezetes Heves megyében a felnémeti nyelvjárás eljárása, mely szerint a mélyhanguak harmadik személye mindig *-ok*, ellenben a magashanguaké *-ik*: *pézik, kedvik, kenyerik, viseletyik.*

Az *-ik* magyarázatában eddig a *-jok, -jök*-ből indultunk ki s azt hittük, hogy ebből a köznyelvi *-jok*-ból lett a *-jik* és *-ik*, mint *jonkább* > *inkább* stb. (Simonyi: Analogia 8. Balassa: Nyelvj. 136.) Azonban föltünő, hogy egymástól olyan messze eső nyelvjárások egyeznek e tekintetben. Ilyenkor az egyezés rendszerint régi nyelvalakok megőrzésének bizonyul. Erre mutat pl. az is, hogy Sárközben *-uk, ük*-öt ejtenek s az egyetlen *magik*-at mondják *i*-vel, pedig ebben épen a köznyelv sem ejt *j* hangot; a *magik* tehát mindenesetre maradványa egy régibb használatnak (v. ö. Balassa i. m. 53).

Szintén ilyen elszigetelt maradványok az *egyik, másik, mindenik* alakok, továbbá a sorszámok és középfokok ikes formái: *másod-ik, jobb-ik* stb. Hogy ezek személyragos formák, azt bizonyítja a régiségben számtalanszor előforduló birtokos szerkezetük; pl.

ez két tolvajnak egyik engemet megmövet (megnevet) NagyszC. 88. ezeket hallotta *az nyolcz fráterekneк egyiktől* VirgC. 61. ott ők ezt rendelék, *négy úrnak* mindenkor *egyik* ottbenn laknék Tin. 12. *az Áron fiainak akármelyik* áldozza azt Kár: Bibl. I:92. *melyeknek* sem *valamelyik* ki nem vettethetik, sem közzéjek több nem férkeztethetik GKat: Titk. 282. stb. (l. példákat RMNy. III:285.)

Az eddigiekből már most valószinűséggel az következik, hogy azelőtt *-ik* volt e személyrag, s csak aztán lett belőle a hangrend szerint váltakozó *-ok, -ëk, -ök* és *-uk, -ük*. Azonban maga az *-ik* eredeti *-o-jok*-ból v. *-o-juk*-ból lett,* úgy hogy pl.

kezik: **kezë-jëk* — *kezi*: **kezë-jë*.

S így a több birtokost jelentő három személyrag valaha ilyenformán hangzott: *-muk, -tuk, *-juk,* ill. *-mük, -tük, *-jük.*

* Budenz szerint „*loruk*: **lova-jȣk*, **lovalȣk*, *lova-vȣk*“ UgorAl. 345. A **loco-hok* alak, melyet Budenz később konstruált (NyK. XXI:198.), nagyon kétes.

Digitized by Google

SZÓMUTATÓ.*)

Abáll- 159.
abban 129.
ablak 170.
abrak 170
ábráz 168
abroncs 171.
abrosz 170.
acsarog- 135. 152.
ácska 545.
aczél 168.
ad, ád 88. 66. 67. 214. 217. 244.
addig 129. 679.
adó 341. 343.
ádvent 181.
áer 181.
ág 68. 131. 152
agár 300.
ágbog 226.
agg 131.
agg- 88.
aggaszt- 376.
aggat- 129. 376. 419.
aggódik 88.
agy 88. 132.
ágy 131. 152. 469.
ágy-ni 154.
agyag 167.
agyar 130. 152.
ágyék 63.
agyon út, a. vág, a. lő 352.
áhit- 149.
áj- 143.
ajak 142. 308.
ajáll- 159.
ajándék 142. 152 254.
ajánl- 142. 152.
ajaz-, ájaz- 142
ájit 143.
ájitoz 142.
ájtatos 142.
ajtó 78. 142. 291. 344.
ájúl- 67. 142. 152.
akad- 88. 152.
akar- 134.
akaszt- 152.
akkora 135 354.
akna 170. 173
akó 219.
akol 171.
alabástrom 182
alacsony 88. 122.
áld- 122. 152
áldoz- 67. 123.
olél- 152.
alett 159.
alit 122. 152.
alja (eminek) 214. 224
alkalom 88. 152 483.
alkonyodik 88. 123
alkot- 88. 152
alku 88. 104. 152.
alkuszik 263—268
áll- 67. 124.
állapik 393.
állapot 478.
almáriom 181.
álom 67. 123. 152 218. 309.
alsó 88. 122.
alszik 123. 152. 263—268. 428.
által 67.
általdeszka, általfa, általgerenda, általút 364
által- 152.
általány 176.
altat- 88.
alutt 440.
ámul- 67. 152.
angyal 167.
anya 90. 291.
annyi 119 568
apa 90. 134 291.
apad- 134
apácza 168 170.
apetitus 182.
apró 88 152. 560.
aprólék 492.
ár 67. 152.
ár (subula) 67.
árad- 152
aranyoz 459
arasz 152.
arat- 152
árbocz 181. 182.
arcz 88 138.
arczél arczúl 75. 676
árenda 182.
áristom 182.
árjad- 456
árkus 181.
ármádia 181.
árnyék 152.
árok 218 219
arra 124
árrad 464
árt 215.
árt- (beleártja magát) 152.
árú 80
árva 67. 152.
ás- 143 152
ásit 143. 152
áspa 181.
áspis 182.
asz- 150
aszal- 143. 152.
aszály 148
aszó 88. 152.
Aszófő 353.
asztag 170 172 174.
asztal 172. 174.
aszú 80. 148. 152.
átkoz- 67.
átok 135 152.
áttól 135
atya 135. 291
avas 88. 140
avat- 88 140 152.
avúl- 140
az 88. 145. 152.
az-ik 67. 145. 152.
azonnal 155.
aztat 650

*) E szómutatóba nem vettük fel azokat a szavakat, melyek a nyelvtanban csak példaképp, minden tárgyalás nélkül fordulnak elő

Digitized by Google

Bab 170.
baglya 88.
bagoly 88. 126. 128
bagoz-, bagzik 222.
bajnok 170.
bajor 178.
bak 177.
bakter 177. 179. 180.
bal 88 126.
bál 176
balgatag 88.
ballang 159.
balog 131.
balzsam, balzsamom 177. 180. 182.
bámész 117.
bámúl- 140. 117.
bán- 66. 126.
bandsa 90. 126 130.
bandsal 130.
baraczk 174.
barát 172. 174. 216.
bárka 181. 182.
báró 181.
bászli 178.
bátor 314.
bátya 291.
batyú 80. 88.
bávul- 140.
bazsilikom 182.
be 82. 83.
beharangszó 364.
bél 57. 124. 297. 307.
belé 82.
belső 57. 82. 344.
béke 163.
bélyeg 163.
béna 58.
benne 82.
bennünk-(et) 649.
bent 652
bér 215
bérez 58.
berdó 176.
berena 171—173.
Berettyó 354
berkenye 173.
bérmál- 169.
bestye 182.
beszéd 169. 170.
beszélleni 153.
betegedik, betegszik 272
betü 165.
bév 73. 320. 327.
billikom 180.
billog 163.
bimbó 344.
bir- 69.
bíró 69. 78. 288.
bitos 100.
bíz-, bizik 69. 126. 145.
bizgentyű 502.
bizony 126.
bizonygat- 254.
bízvást 515.
bocsán- 384.
bodon 170.
bódorog- 74. 153.
bódul- 74. 153.
bodza 170.
bog 96. 131.
bogár 300.
boglár 176. 177.
boglya 96.
bognár 180.
bogyó 126. 129.
bohó 97.
bojár 171.
bojász 142.
bojt 96. 142.
boka 90.
bókony 177. 178.
bokor 96.
bolha 173.
bólint- 72. 122.
bólog- 72. 122
bolond 171. 172.
bolyász 142.
bolygat- 126.
bolyog- 123. 126.
bomba 182.
bonczol- 135.
bont- 184.
bor 165.
borbakörte 364.
borbély 180.
bordély 180.
borja 165. 166. 347. 348.
boróka 547.
borona 171. 172.
borotva 172.
bors 165.
borsó 164. 165.
bosnyák 170.
bossos 159.
boszint- 390.
bosszant- 97.
bosszú 80. 97.
bozfa 170.
bozzas 159.
bő 73. 320. 327.
bőjt 74. 94.
bök-, bokken 94.
bölcs 94. 122. 126. 138.
bölcső 165. 167. 343.
bötyök 94.
bú, búv 79. 225. 254. 255. 257. 258. 328.
búcsú 164.
bucz 138.
buczka 90. 102.
buczkó 102.
bugyilláris 182.
bújik 103.
bujtat- 103. 142
bukkan 103. 386
bunkó 343.
burít 102.
burkol-, burok 102.
bútor 315.
buvik 103.
búza 164. 267. 287.
buzogány 166.
bű, bűv 330.
bűbáj 164.
büdös 126. 129.
bükkény 180.
bün 79. 126.
bünhödik, bünhöszik 271.
büntet- 126. 453.
büszke 126. 148. 183.
bütyök 94.
bűz 79. 126. 129. 145.

Csába 89.
csacska 89.
csahaj 317.
csákó 177. 180.
csal 371.
család 172. 195.
csalán 301.
csalmár 377.
csámpás 181.
csap- 133. 136.
csappan-, csaponik 385.
csata 172.
csataj 486.
csáva 174.
cseber 170.
csecs 91. 174.
csegély 133.
csék 299.
csekély 133. 134. 499.
csélcsap 58.
cseléd 169. 170.
cselekedik, cselekszik 82. 122. 133. 268—269.
cselleg- 123.
celleng- 82. 133.
csemete 182.
csend 91. 131.
cseng- 233.
csép 169. 174.
csepeg- 134.
csepp 133. 136
cser 170. 174.
cserép 172. 302.
cseresnye 172. 173.
cseter- 133.
csév 169. 174. 320. 326.
csik 69. 133.
csikland- 133. 134.
csikó 164.
csillag 123.
csillámlik 223. 250.
csillapít-, csillapodik 100.
csillog- 123.
csimmeszkedik, csimpeszkedik 159.
csip- 70. 136.
csipot 478.
csipő 70.
csiszamodik 100.
csiszol 100. 133.
csivaj 486.
csíz 169.
csobban- 129.
csoda 170. 173.
csodálkozik 270.
csók 74. 133. 153.
csóka 169.
csokoládé 177.
csokor 96. 133. 134.
csomó 97. 117.
csomoszol- 133.
csónak 169.
csorba 172. 173. 174.
csorda 173.
csordul- 96.

Digitized by Google

csorog- 96.
csoroszlya 172.
csótár 184.
csótolog- 133.
csovad- 141.
cső 169. 320. 326.
csöbör 170.
csöcs 133.
csöcselék 74.
csődör 177. 180.
csődül- 74. 133.
csökken- 133. 386.
csökönik 385.
csönd 133.
csöngetyű 80.
csörej 486.
csuk- 103. 133.
csuka 171. 174.
csuklik 222. 250.
csúnya 89.
csupasz 377.
csurgaté 487.
csuszamik 383.
csúszik 79.
csutka 90.
csúz 176. 180.
csugg-, csügged- 103.
csülök 133.
csün- 133.
csür 180.

Czéda 58.
czédula 181.
czégér 176.
czéh 176. 179.
czél 176.
czelleng- 123. 133.
czeller 177.
czeremónia 182.
czérna 176. 178.
czet 182.
czibál- 100. 129. 133.
czifra 182.
czikkely 178.
czimbalom 314.
czimbora 173.
czipel- 133.
czirkalom 226. 314.
czirmol-, czirmos 133
czirógat- 133.
czirok 173.
czörek 178.
czukor 176. 178. 314.

Dagad- 128.
daganag 385.
dáma 178.
danaj 486.
darab 170. 172.
darázs 302.
darócz 169.
daru 104 336
de 83
deák 170.
déd 169.
dél 63. 298.
délczeg 63.
deli 166.
dér 57 297.
deres 57. 170.
derék 303.
derhenő, dermed-, derül- 82.
dévaj 61. 100. 140.
dézsma 173.
diadal 100. 254. 497.
diák 170.
dicsekszik 268 269.
dinnye 173.
dió 343.
disputa 182.
dísz 69.
disznó 164. 291. 344.
dicat 100. 140.
dirik 69 254
dob- 131.
dobaj 486.
dobban- 129.
doh 170. 174.
dolog 170. 172.
domb 96 117. 126.
domboru 80.
dong- 233
donga 172.
dorong 171. 172.
dojt- 142.
dől- 74.
dont- 94. 427.
dörej 486.
döt- 74
drót 176
duda 171.
dug- 103. 126
dunyha 171. 174.
düh, dühös 103.
dühödik, dühöszik 272.
dül- 74.
dülled- 123.
düt- 74.

(*E*) *-é* 91.
eb 91. 131.
ebben 129
ebéd 169. 172. 195.
éber 128 152
ébred- 62. 152.
eczet 170. 172.
eddig 129. 679.
édes 62.
ég 57. 131. 152. 299.
ég- 61. 131. 152.
Éger 314.
egér 59. 128. 152. 217. 300.
egész 128 152.
egészlen 700.
egres 172.
egy, eggy 91. 132. 152.
egyéb 59. 91. 302.
egyebütt 104. 681.
egyelít- 129.
egyenes 91. 129 152.
egyenlő 91.
egyetem 373.
egyetért- 358.
egyház 91. 130 353.
egyik 716
Egyiptom 182.
egymást 187.
együtt 104 681.
(*éh*), *éhes* 57. 152. 149.
éhom-ra 97. 149. 354.
éhség 57.
éj 144. 152. 2 9.
éjjel 84.
ejt- 143. 427.
éjtszaka 651.
ék 62. 136. 152
ekes 63.
ekkédig 689.
eklézsia 182.
el 124.
él- 61. 124. 152.
él 57. 124
eledel 83. 498.
elég 303.
elégedik, elégszik 272.
elegyedik, elegyeszik 272.
elegyít- 83 122. 152.
élelem 483.
élemik 284.

éles 57.
élés 474.
élet 61. 308.
eleven 83. 152 503.
ell- 124. 233.
ellen 82. 84 123.
elme 85. 117. 354.
elő, elől 123. 339.
első 82. 344.
elü, elv 339.
ember 125. 129. 147. 354.
emberkedik 254
emberölő 647.
eme 85.
emel- 82 117.
emeltyü 502.
émelyeg- 61.
émett(e) 62. 69. 99. 152.
emlékezik 270.
említ- 152.
emlő 91. 152.
emse 85. 553.
emtet- 91.
én 57. 593.
ének 61. 152.
Endre 287.
engem 57. 129.
ennyi 119. 568.
enyhe 85.
enyhít- 119.
enyü, enyv 104. 338.
ép 62. 136
epe 85. 152. 287.
eped- 134.
eper 154. 314.
eperj 145. 354.
épít- 62
ér 57 152 293. 297.
ér- 57 61. 125. 152. 221
érez 176.
érdemel- 218. 220. 236.
erdő 344.
ered 152.
ereget- 419.
érettem stb. 152 701.
eresz 154. 472.
ereszt- 152.
erez- 57 153. 221.
érik 221.
érint- 152.
erkély 176. 177. 180. 301.

Digitized by Google

érkezik 61.
ernyő 152. 343.
erő 344.
erre 124.
erszény 176. 177.
ért- 57. 61. 152.
értelem 482.
érzik 221.
és 63.
és- 245
esedez- 149. 409.
esemmen 512.
esik 82. 149.
eskü 104. 149.
esküszik 263—268.
esküvés 104.
eső 149.
este 86. 93. 152.
ester 134
ész 150. 152. 298.
eszik 63. 90. 152. 222. 258—260. 261. 589.
eszkába 173
eszmél- 82. 117. 152.
esztelen 575
esztendő 344. 353.
esztennap. 353.
eszterha 173.
étel 63. 498.
év 61. 152. 332.
év (*eres*) 299.
év- 62.
évad 61. 69. 100. 141.
éved- 140. 152.
eves 141. 152
evez- 140.
ez 83 145. 152.
ezer 315.
eztet 650

Fa 87. 146 217. 287.
facsar- 135. 421.
faggaszt- 376
faggat- 129. 376 419.
faggyú 130. 289. 347. 348.
fagy 471.
fagy- 132.
fáz- 457 459.
faj 88. 145.
fáj- 144.
fájdalom 485.
fakad- 146.
fal 88. 124.
fal- 88. 124.
falu 88. 104. 122. 335.
faluzi 376.
far 88
farag- 88.
fárasztó- 453.
fark 88. 311.
farsang 177. 180.
fartat- 100.
fásli 178.
fattyú 348
fátyol 315.
favágó 647.
fazék 303.
február 182.
fed- 91.
fedd- 91. 233.
fedél 59. 91. 301.
fegyelem 91. 129.
fehér 149. 301.
fej 73. 82. 144 326.
fej- 145.
fejedelem 485.
fejel 353.
fejér 142
fejez- 460.
fejkötő 344.
fejlik 82
fejlődik 223.
fejsze 86. 93.
fejt- 82. 143. 427.
fejzik 460.
fék 61.
fekete 85. 93. 288 291.
feketö 560
fékötő 353.
fekszik 82. 134. 220. 263—268
fekünni 440.
fél 57. 58 124. 293. 297.
fél- 62. 124
féle 57.
felebarát 225.
felejt- 122. 142
felel- 82.
félemik 384.
felesget- 254.
felrehely 564.
felt- 382.
fén (*fénkő, féntok*) 371.
fen- 82.
fene 82. 86. 93 287.
fenék 59. 303.
fény, fényes 61.
fenyér 301.
fénylik 222. 250.
fenyü 336.
fér- 57.
féreg 62.
férfi 353.
fergentyü 502.
férj 61. 145. 146. 147. 354.
fertály 177.
fertő 91
fésel- 148.
feslik 82.
fest- 148.
fésü 80.
fészek 62. 148
feszít- 148
févalj 353.
fi 146.
fiadzik (*fiazik*) 460
fiatal 100.
ficzamik 384.
figyel- 100. 129.
figyelem 483.
fillér 180.
fing 100.
finom 181. 182.
fio 560.
firtat- 100.
fitogat- 100
fiú 80. 100 146
flanér 180.
flóta 181
fog 131.
fog- 95
fogad- 95.
fogamik 384.
fogan- 385.
fogaté 487.
fogoly 319.
fogoly (*madár*) 178
fogyaték 494.
fojt- 78. 96 140.
fok 96.
fóka 181.
folnagy 353
foly, folyik 95. 125 222.
folyamik 383
fon- 96.
fonál 96. 301.
fonnyad- 119.
font 177. 178.
fordul- 95.
forgács 88. 95. 374. 375. 474.
forog- 95.
forr- 125,
forramik 384.
forral, forró 124.
fortély 176.
fos 150.
fos- 154
foszlák 489.
fő 73. 326
fő-, föl- 73. 254. 256. 396.
föld 177.
fönn 659.
fördik 248.
fösvény 94.
fövény 59. 302
föz- 73. 407.
fú- 78. 254—255. 258. 328.
fujt- 78.
fül- 78.
fulák 489. 522.
fulánk 522.
fullad- 123.
fullajszt 378.
fullajtár 180.
fundus 182.
für-, furdull- 125.
furcsa 103
fustély 176
fut- 102. 237.
futamik 383.
futvást 515.
fuvall- 103.
fuvatag 528.
fü 79. 329.
füge 182. 288.
függ- 103.
fül 103. 124.
fül- 79.
fülemüle 182.
füllent 103.
fürdik 103.
fürdő 343.
fürész 79.
fürge 85. 103.
fürj 103.
fürösztö- 103.
fürt 103.
füst 103.
füt- 79.

Digitized by Google

fütyej 486.
fövek, fövcs 140.
füz (fa) 79.
füz- 79
füzet 103

Gabona 170.
galamb 172.
gallér 176. 177.
ganaj 169. 174
gané 169.
gánicza 174.
garádics 182
garas 178
gatya 171.
gazdag 123. 143.
gazdagodik, gazdagszik 272.
gége 58 74 85.
gelyva 170.
gém 164.
gémberedik 129.
genyed- 83 91
geréb 302.
gereben 174.
gereblye 172. 173
gerenda 171. 172.
gerjed- 91. 142
gerlicze 173.
gesztenye 182
giliszta 173. 174.
glét 176.
golyó 181.
golyóbis 182.
golyca 170
gomba 172. 173.
gond 131
gondviselő 344
gonosz 170. 172.
gorombá 172.
gög 74.
gömbölyű 80.
görczöl 177.
görbe 94
görény 163. 165.
görög- 94
görömcsér 169.
göz 126.
gráf 176
gubó 181.
gúnár 300.

Gyak- 127.
gyakor 127.
gyakorol- 134 236.
gyalázz- 123. 127.
gyalog 123. 127.
gyalú 80.
gyámol 127.
gyanakszik 268 269.
gyanú 80.
gyapjú 166. 347. 348.
gyapon, gyaponik 88. 127. 385.
gyapont- 385
gyarló 166.
gyárt- 127.
gyász 166.
gyáva 89. 140. 166.
gyehenna 182
gyékény 163. 166.
gyémánt 176
gyenge 166.
gyeplő 165
gyér 62. 127.
gyerek 314
gyermek 127
gyertya 165 166
gyógynt- 127. 136.
gyönyör- 72 127 130.
gyöngy- 149
gyűjt-, gyűl- 74.
gyom 166.
gyomor 96. 127. 315.
gyön-, gyönik 74. 127. 149.
gyopon- 127
gyors 127.
gyovon- 141. 149.
Gyú 327.
gyűlér 59. 94. 127. 134 300
gyűkonik 385
gyűmölcs 176 182.
gyöngy 166 167 215.
gyönyörű 80 94 127 350.
gyutar 94
gyuz- 73. 127. 145.
gyűjt- 74 127. 130.
gyúl- 74 127
gyúr- 164 166.
gyújt- 78 127 142 427 431
gyúl- 78 127
gyulekezik 270.
gyúlad- 79 123 127

gyülmölcs 165. 166.
gyümölcsöz,- gyümölcsözik 460.
gyűrű 164. 165. 166.
gyűszű 164. 165 166.

Ha 87.
hab 131. 147
habar- 129. 147.
háborodik 272.
háborog- 128
háboroszik 272
háború 80 147.
had 131. 216.
hadonász- 410.
hág- 66. 131.
hágcsó 400.
hagy-, hágy- 66. 67. 88 132. 244.
hagyap- 393.
hagyít- 392.
háj 144 147.
háj 66 144.
hajadon 142.
hajít- 143.
hajlék 488.
hajlik 221.
hajlok 489
hajnal 142
hajol- 221
hajt- 142
hal 88. 124 214.
hal- 88 124 214 236.
hál- 66.
hála 287.
halad- 122.
halál 88.
halk 122. 147.
hall- 88. 233.
hallatszik 376.
hallgat 88 123
hallik 140.
hálo 343.
halott 507 508.
halászka 171
halvány 88 122
halyag 123
hamis 101.
hámmas 159
hamu, hamv 48. 104 117. 131. 336

hamuhodik, hamuhoszik 271.
háncs 118.
hang 147.
hangya 166. 167.
hánt- 118. 452.
hapták 179.
haragudik 271.
haraguszik 271 440
harap- 393
harapdál- 400.
harcz 177.
hárfa 176. 178.
harisnya 171.
harmincz 88. 118. 123. 138 354.
hármójuk 533.
három 88. 123. 302.
hárs 66.
has 150.
hasáb 131. 149.
hasgnt- 419.
hasít- 149.
haskó 561.
hasonlik 254.
hasonlít-
haszon 148.
hasztalan 576.
hat 136.
hat- 380.
hatalom 482.
hattyú 80.
hatran 84
ház 66. 145. 216
házu 643.
házuna, házudik 104.
hé 332.
héher 176.
hegedü 80.
hegy 91
helyb 179
hely 144
Hepp 354
héja 61.
hely 82 147
helyez- 459
helyhez- 247
hernyó 177.
hereand- 91
ord 57 58 136 147. 293. 299
hetüszáz 651
hétfő 353
hétfőnapló 375.
hez 57. 73. 147 299. 327.

Digitized by Google

heveredik 423
heves 57. 73. 141.
hevül- 57 73.
hézag 61. 147.
hiába 100
hiba 89.
hideg 100. 147.
hidegedik, *hidegszik* 272,
hiedelem 485.
híg 70.
higgad- 464.
híj 69. 144. 147.
him 69.
hím, *hímes*, *hímez-* 70.
himlő 100.
hinár 70.
hint- 70. 100. 118. 184.
hír 164.
hírheszik 271. 440.
hirip 173.
hirjeszt- 456.
história 182.
hisz- 99. 245. 258. 259. 260.
hitel 99.
hitcány 100.
hitres 478.
hiú 61. 69.
hív 69. 70. 79. 320. 329.
hív- 143. 254. 255.
hivalkodik 100.
híves 330.
hívő 99.
hízik 69. 145.
hízelg- 70.
hó (*mensis*) 72 320. 323.
hó (*nix*) 72. 147. 320. 322. 323.
hóbortos 128.
hódít-, *hódol-* 177.
hódolás 248.
hogy, *hogyan* 96. 132.
hóher 176.
hókács 475.
hol 96.
hold 122.
holló 96. 343.
holnap 97. 122. 353.
hont 88 96.
holnap 72.
homály 97. 117
homlok 97. 354.
homok 165.
homorú 80.
hón 74. 153.
honnan 96. 118.
hord- 233.
hordó 344.
hosszú 80. 96 148. 349.
hova 96.
horad- 140.
hoz- 95. 147.
hozzám, *hozzá* 143. 666.
hő 73. 299. 327.
hörej 486.
hős 74
húg 291.
húgy 79. 130.
húgy-, *hugyoz* 154. 459.
hullajt- 142.
hullám 102. 123. 484
hullik 102. 123.
húm- 79.
hun 659.
hány- 79.
hunyászkodik 102.
húr 125. 147.
huraj 486.
hurczol- 103. 135.
hurka 90 147.
husvét 63.
húsz 79.
húz- 79. 145.
huzal 497.
hű 70. 79 320 329.
hűt-, *hűt-* 79, 426.
hüs 79. 330.
hüvely 103 140. 147.
hüvelyk 103.
hurós 141. 147.

Iddogat- 375.
ide 86. 99. 128. 152. 643.
idég 99. 128. 152.
idegen 100.
idnap 100. 128.
idő 99.
idrez 100. 152.
ifjú 80. 99. 348. 354.
ifjúr 353.
iga 171. 173.
igaz 100. 128. 145. 152.
ige 86. 93.
igen 152.
igér- 70.
igy 70. 132.
igyekezik, *igyekszik* 100. 130. 152. 270.
ihl- 246.
ihlet- 149.
ij 69. 70. 144. 152.
ijed- 99. 142. 152.
ijeszt- 99.
iker 166. 312.
ikra 171.
iktat- 100. 134.
illan- 123. 152.
illik, *illő* 99. 123. 152.
illő 123
ilyen 99.
im, *ime* 69. 99.
imád- 100. 117. 138. 151. 152.
imbolyog- 100.
imént 99.
imette 69. 99.
Imre 179. 289.
in 70. 120. 152.
inas 153.
incselkedik 100.
indít- 100.
indúl- 100. 118. 152.
ing 312.
ingerel- 100.
ingyen 100.
inkább 100.
innen 99. 642.
innét 642
inog- 100 118. 152.
instál- 182.
int- 100. 118.
intén, *intes* 685.
interes 182.
intéz- 100. 685.
ing 69. 120.
ipa 100. 134.
iparkodik 100.
Ipoly 315.
ír- 164 166.
iral 497.
iramik 383.
iramodik 100.
irány, *iránt* 100.
irgalom 100. 483.
irigy 70. 71.
irigykedik 467.
irós vaj 164.
irt- 100. 123.
irtovány 100.
irtózik 100. 123.
is 99.
iskola 182.
islóg 178.
ismer- 100. 148. 152.
ismeretlen 532.
ismét 63 99. 117. 353.
ispita, *ispotály* 178.
istálló 181. 182.
istáp 178.
isten adta 366.
istráng 178.
iszák 489.
iszamik 383
iszamodik 100. 152.
iszik 100. 152. 222. 245. 258—260. 261.
iszkába 173.
iszonyodik, *iszonyoszik* 272.
iszonyú 80. 100. 148.
ital 100. 152.
itél- 69.
itt 99. 152. 682.
ív 69. 70. 144. 152.
ív- 69. 70. 143.
ivad 69. 100.
ívás 141.
ivás 100. 138. 141.
iró 141.
iz (*membrum*) 69. 145. 152.
íz (*sapor*) 70. 145.
izen- 99. 142. 152. 385.
izgat- 100. 142. 152.
izzó 100. 142.

Jámbor 353.
jár- 66.
járatlan 530.
jászol 218.
játek 134. 488.
játszik 229
javas, *javúl-* 140.

Digitized by Google

jég 57. 131. 139. 293. 299.
jegenye 172.
jegy 131.
jel 124
jelen 122.
jércze 169.
jó 72. 223. 224. 320. 324.
jó (*folyó*) 72. 471.
jobb 95. 563.
jós 72.
jószág 585.
jő- 74. 139. 254. 256. 257. 258.
jövel, jövetek 237. 398.
jövés, jövő 141.
július, június 181.
jus 182.
jut- 102.
jutalom 482.

Kába 89.
kacsint- 390.
kaczaj 486.
kajabál-, kajált- 100.
kajács 142.
kajla 89. 142.
kajsza 89.
kakas 170.
kalács 170.
kalap 178.
kalapács 172.
kalász 172.
kalendáriom 182.
kall- 124.
kallat-, kallódik 123.
kalmár 180.
kámfor 178.
kámzsa 182.
kanál 301.
kanális 182.
kancsó 164.
kánna 178.
kanzsa 554.
kap- 88. 136.
karácsony 170.
karaj, karc 169.
karcsú 80.
kárhozik 443.
karika 90.
karmazsin 180.
karó 166.
káromkodik 254. 467.
kártya 178.
kárvallott 647.
kast 148
kastély 176. 177.
kaszanyél 355.
kaszárnya 177.
kasznár 176. 177.
kasztni 178.
kavar- 421.
kebel 83. 308.
kebél 301.
kecseget- 135.
kecske 165. 166.
kéd 62.
kedd 82.
kedv 83. 128. 144. 337.
kefe 166.
kegy 91. 131.
kégy 62.
kegyel-, kegyelmes 91.
kegyelem 483.
kéh 215.
kehely 177. 179. 316.
kéj 61. 144.
kék 163.
kel-, kél- 83. 124. 217. 244.
kelepeze 172.
kelet 308.
kelevény 217.
kell- 91. 124. 237.
kem 62. 120
kémény 180.
kemény 63.
keményedik, keménykszik 272.
kén 58.
kéneső 163.
kenyel 84. 119. 354.
kenőcs 549.
kény, kényes, kényszerít- 61.
kenyér 63. 218. 300.
kép 163. 691.
képez- 222.
képlag 697.
képzés 249.
ker- 58. 62.
kérd-, kérdez- 57.
kéreg 62.
kerek 83. 307.
kerék 59. 302. 307.
kereng- 83.
kereszt 170. 173. 216.
keresztyén 169.
kéretlen 530.
kerge 85.
kerget- 83.
kerít- 83.
kérkedik 63.
kérkeszik 263—268.
kérődzik 63. 445.
kerül- 83.
kés 58. 150.
kása 62. 148.
keserü 80 83. 149. 340.
keskeny 149.
késő 343.
kész 62. 150.
késztet- 62.
két 58. 136.
kétel- 222.
kétszerte 645
kettő 58. 134 344. 533. 534.
kéve 163.
kevély 83.
kevés 59. 83. 140. 302.
kéz 58. 145. 217. 292. 293. 298.
kezd- 82. 143.
kezc megaszott 366.
kezes 58
kézfogó 344.
kezkenő 82.
keztyü 502.
kiabál-, kiált- 100.
kiabradozó 374.
kies, kietlen 99. 142.
kifli 178
kilencz 100. 118. 138. 354.
kilincs 173.
kimel- 70.
kin 164.
kinál- 70.
kipor 314.
király 173.
kisafa 62
kisded 557.
kisebbedik, kisebbszik 272.
kisér- 70.
kisért- 70. 149.
kiút 364.
kíván- 69. 140.
kívül 140.
klastrom 182.
koboz 166.
kocsány 170.
kocsonya 172.
kócz 176.
kódis 101.
kódorog- 74. 153.
kódus 74. 101. 153.
kofa 89. 148.
kohó 177. 179.
kohol- 177. 246.
kókler 179.
kólál- 122.
koldús 97. 122.
koma 170. 173.
komiszáros 182.
komor 117.
komornok 170.
kompánia 182.
koncz 172. 174
kondér 169.
kondor 172.
kong- 233.
konkoly 172.
konyha 170. 287.
kopasz 174.
koplal- 399.
koporsó 164. 343.
kor 125.
kórjadoz-, kornyad- 457.
korom 165.
korong 171.
korsó 164.
kos 166.
kosár 170. 300.
kóstál- 180. 181.
kóstol- 180.
kóstolít 374.
kosz 150.
kósza 74.
kotré 487.
korász 172.
kozmás 143.
krágli 178.
krajczár 176.
kréta 182.
kristély 180.
krumpli 179.
kő 74. 320 325.
kohej 486
költ- 92. 94.
kolyök 94.
konyebbedik, könyelbszik 272.

Digitized by Google

könny 94. 337.
könnyű 80. 94. 337. 341. 349.
könyök 489.
könyű 104.
könyv 337.
kör 94.
környék 94
köröm 94
körte 165 166.
köszön- 148.
köszörű 148.
köszrény 94. 148
köt- 94.
kötél 59. 94. 301.
körecs 549.
körecses 550.
kövek, köres 141.
korér 59. 63. 301.
köréredik, körérszik 272
köret- 94 140. 397.
köretkezik 94.
köz 145.
közé 94 143.
közel 84. 94. 143
közép 94. 143 302.
közös 94. 143.
kucsma 171.
kuglóf 179.
kukacz 171.
kules 171.
kulesollik 456.
kullog- 102. 123.
kúp 181.
kúsz- 79.
kút 164.
kutat- 102.
kutya 135.
kurad- 103. 140.
küld- 103. 122. 233.
kulon, külömb 103.
külső 103. 344
künn 103.
kurtó 343.
küszköd- 103 148.
küszöb 103. 131. 148
kázd- 103. 143 233
küzdik 412

Láb 66.
lábnyom, lábszár 355
lágy 66. 88. 130 131.
lágyék 377.
lagymatag 88
lak 88.
lakik 88.
lakol- 398
lámpás 182.
langy, langyos 88. 130. 131.
lanyha 89.
lap 136.
láp 136.
lapály 499.
lapát 170.
lapos, lapis 101.
lassú 80. 149. 349.
lat 177.
lát- 66.
látszik 223.
latyhad- 135.
lára 181.
lázsiás 377.
le 91.
lé 58. 320. 331.
leány 67. 91.
lebeg- 128.
lebel 497.
lécz 299.
leczke 182.
ledér 176.
legenda 182.
légy 58. 132. 299
legyen 631.
lehell- 149.
lejjebb 142.
lejt- 142.
lék 61.
lel-, lél- 91. 244. 245.
lélek 61. 122. 303.
lélekzik 223. 250.
leleménv 91.
léllab 179.
len 170.
lénia 181. 182.
lenese 170. 173. 174.
lép 62. 136. 169.
lep- 136.
lép- 61
lepeső 343.
lepe 134.
lepel 496
lepény 170
les 371
les- 82 245.
leshely 371.
lessz 63. 90. 245 258—260.
létánia 181.
létel 63.
lettyed-, letyhed- 135.
lév 293 299
levegő 140.
levék, levő 141.
levél 59. 140. 301.
leves 58
liba 90.
liget 100. 121.
lik 100
likacs 549.
liliom 181.
limonádé 177.
liszt 100. 148.
ló 74. 219 223. 320. 322. 323.
lóbál- 128
lobban- 129.
lobog- 128.
lócza 169.
lóg- 72.
lógáz- 410
lohad- 121. 149.
lohamik 383.
lohog- 149.
lolu 338.
lom 96.
lót- 72.
lorak, loras 141.
lő- 74. 219. 254.
lócs 169.
lök- 94.
löl, lön 628.
lövell-, lövés 141.
lucskos 135.
lucsok 103. 121 135.
lúd 79. 131.
lug 176.
lugas 103.
lusta 89. 103. 149.
lustos 103 149.
lyány 121
lyuk 121.
lyukacs 549.
lyukacsos 550

Ma 87.
madár 217. 300
mag 88. 115. 131.
maga 115
magas 88.
magasztal- 453.
magv 339.
magzat 88. 377
magyar 130 354.
máj 145. 226
majd 88 142.
major 178.
makacs 134.
malaszt 167. 172 216.
málna 168.
mándli 178.
mandola 182.
mar- 88.
marad- 88
maraszt- 437.
máringó 123.
marjúl- 142.
marok 489.
mart 115. 136 218.
martalócz 173.
más 66. 88.
másik 716.
másutt 104. 681.
másunnan, másuvá 681.
maszat 88. 115. 148.
mecset 165.
meddig 679.
meg 91. 131.
még 63.
meggy 92.
megy 63. 90. 132 246.
mégy 598.
megye 171.
megyek 620. 621. 622.
megyen 63 273.
méh 168. 215.
mekkora 354. 569
meleg 122.
melegágy 352.
melegedik, melegszik 272.
mell 82. 225.
mellett 82.
mellúz- 375
méltó 62. 74.
mély 61. 115. 125.
melyik 92.
mén (ló) 63.
menedék 490.
menekszik 268. 269.

Digitized by Google

menni 90
menny 91. 120.
mennyi 83.
ménta 168.
meny 120.
menydörög- 358
menyecske 92.
menyekző 92.
menyét 59. 92 302 377.
mer- 82. 218. 244.
mér- 62. 214.
merev, *mereredik* 503.
mérföld 176. 180.
mérgehedik 271.
merre 124
mert 187.
mért 700. 701.
mérték 62 493.
meseríláq 362.
mester 177.
mész 58 298.
messze 86.
messzely 177.
messzi 101.
messzill- 453
mesztéláb 576.
méta 181.
metél- 134.
metsz- 220. 262. 263.
mezejtelen 469.
mézga 168.
mezítelen 71. 142.
mezítláb 576.
mező 344
meztelen 576.
mi, *midőn*, *miért* 99.
midőnapló 375.
míg 70.
mikora 569.
milyen 83. 99.
mind 99. 118. 131. 649.
mindenik 716.
mindenünnen 681.
mindenutt 104. 681.
mindnyájan 119 353. 569.
mint 99.
mise 182.
mit 70. 79. 320. 329.
mivel- 70. 140.
mives 140
mocsár 300
mocsok 96. 115.
módi 176.
moh 170. 174. 215.
mohar 170.
mohó 97. 115.
mókázik 181.
molnár 172.
moly 171.
mond- 96. 233.
monnó 97. 118. 354. 533.
mony 96. 120.
mór 176.
moraj 486.
mordály 176. 180.
morva 171.
morzsa 89.
morzsalék 492.
mos- 96.
mosakszik 270.
mosdik 442.
moszat 96. 115.
mosztolék 148
motóla 168.
motoz- 96.
motyó 115.
mozdúl-, *mozog-* 143.
mozsár 170. 300.
mög 131
múlik 115.
munka 171. 172.
muskotály 176.
muszkol- 148.
mutat- 96. 102.
múzeum 181.
múzsa 182.
mű 79. 320. 329.
művész 140.

Nálam 665 664.
nagy 116. 132.
nap 88.
napa 134.
nappal 135.
narancs 182.
nász 66
ne 91.
né 73. 326.
nedu, *nedv* 144. 337.
négy 62. 131. 214. 303.
negyven 353
néha, *néhol* 353.
nehéz 59 302.
nekem stb. 669.
neki 82. 101.
néki 353.
nélkül 104. 186. 195. 662.
nem 92.
néma 169.
némber 353.
német 169.
némi 353
néne 85 291.
nép 61. 147. 354.
név 58. 143. 294. 299 332.
nevel- 83. 116.
neves 58.
nevet- 73. 141.
néz- 61 407.
nézel- 397.
ni 99.
nincs, *nincsen* 100. 600.
nő 73 326.
nő- 73. 254. 255. 256.
nől- 396.
nőstény 73.
nőszni 73.
növekszik 268. 269.
növel-, *növeszt-* 376.

Nyaggat- 129.
nyáj 66. 145.
nyájas 142.
nyál 116.
nyalább 116. 123. 131.
nyalka 90.
nyár 66. 297.
nyaratszaka 651.
nyargal- 116.
nyaralya 167. 172.
nyel-, *nyel-* 124. 245.
nyél 58. 116. 298.
nyelv 122. 144. 338.
nyer-, *nyér-* 82. 244.
nyest 116.
nyi- 254. 255.
nyd 70. 124.
nyalamik 384.
nyílik 69. 222.
nyír (fa) 70. 472.
nyír- 70.
nyit- 69. 100.
nyivad- 140.
nyolcz 96. 122. 138. 354.
nyom 97. 120. 472.
nyom- 116
nyomorodik, *nyomorcszik* 272.
nyoszolya 288.
nyoszolyó 169.
nyő- 74. 254.
nyugod- 116.
nyugot 478.
nyugszik 102. 248. 263—268.
nyujt- 79. 142.
nyúl 79 124.
nyúl- 79. 221.
nyúvad- 103. 140.
nyúz- 79
nyű 79. 330.
nyűg 116.
nyüst 102. 116.
nyüved-, *nyüvek* 141.

Ó 72. 320. 325.
óbégat- 180
ócsárol- 74. 153.
ócska 72.
ocsú 165.
oda 97. 128. 643.
ódon 128.
odú 80. 96 128. 336.
ohaj 486.
ojt- 434.
ok, *oktat-* 96. 152.
okos 96.
ól 72. 152.
ólálkodik 72. 152.
olcsó 97.
old- 152. 233.
oldal 97.
oldalrást 516.
olló 165. 343.
ólom 72. 122. 152.
olt- 96. 123.
olta 97.
oltalom 97.
oltár 171.
olvad- 97. 122. 140. 152.
olvas- 97. 122. 141.
olyan 97.

Digitized by Google

omol-, omlik 96. 117. 152.
ón 74. 120. 153
onnan 97. 642.
onnét 642.
onoka 170.
ont- 96. 118. 152.
or 215.
orcza 90.
orgazda 165.
óriás 354.
orom 152.
orr 125. 152.
orsó 9. 152.
ország 96.
orv 165. 215.
orvos 96.
ostor 96. 134. 148. 152.
ostrom 177. 178.
oszt- 96. 152.
óta 74. 152. 153
ótalom 152. 153. 484
otromba 172.
ott 97. 682.
óv- 74. 144. 152. 261.

Ő 74. 152. 326.
ő (=*őr*) 325.
öblít- 94. 152.
öcs, öccse 94. 138. 291.
öklel- 94. 152
ökör 165. 166. 218. 312.
öl 94. 124. 152.
öl- 94. 124. 152.
ölel- 94. 152.
öltöz- 94. 122. 152.
ölyv, ölve 337.
ömlik 94
ömöl- 117.
önkénut 686.
önt 94. 118
öregedik, öregszik 272.
őriz- 73. 247. 457. 459.
örök 94
öröm, örül- 94. 152.
örömapa 362.
örül- 73. 152.
örv 338
örvend- 94. 140.
ős 73. 150. 152.
ősvény 94. 149. 152. 302.
ősz (*fn.*) 74. 150. 152.
ősz (*mn.*) 73. 150. 152
össze 86. 94. 148. 152.
összemarok 364.
ösztön 170.
ösztönöz- 248.
ösztövér 140.
öszve 140.
öt 94. 136. 152.
ötet 650.
ötlik 94. 134. 152.
ötőjük 533.
ötven 84.
öv 74. 144. 152. 325.
övé 152. 326.
övedz- 461.

Pácz 179.
pad 170
pajtika 548.
palaczk 174
palánk 178.
palánta 182.
palást 172.
pallér 177
pallos 177.
pálya 288.
panasz 170.
panaszkodik 254. 466.
pánczél 176. 180.
pánkó 289.
pánt 179
papiros 182.
paprika 173
parádé 177.
paradicsom 181. 182.
parancsol- 172.
párányi 88.
paraszt 172
parázs 302.
párduez 182.
paróka 182.
part 133. 136.
paszat 148.
patak 170.
pattint- 390.
pecsenye 170. 173.
pecsét 171.
peczér 170
peder- 128. 133.
pedig 82. 133.
pehely 174. 316. 317.
pék 176 179.
példa 176 179.
pelengér 180.
pemét 302
pemzli 178.
penderit- 128. 133.
péntek 169 172.
pénz 169. 274.
pép 58.
perecz 178.
perém 302.
perje 173.
persely 177.
pestis 182.
petrencze 170.
petrezselyem 182.
piczi, piczinv 100 559
piheg-, pihen- 100.
pillanat- 123.
pintér 179
pintyőke 547.
piócza 169.
pirányi, pirinyó 100.
pirit-, pirul-, piros 100.
piszok 100. 148
plébános 181. 182.
pléh 179.
pocz 138.
pócz 169.
pofa 90. 148.
poffad- 148.
pogácsa 170
pohár 218. 300.
pohárnok 170.
pokol 170.
pokrócz 169.
polcz 169.
polgár 176. 177. 179. 180.
pólya 169.
pondró 169
pont 177.
por 88. 96
pór 176.
pováz 169.
porhad- 464.
porond 171.
poroszló 169
pósta 181. 182
posztó 219.
potroh 174.
pózna 169.
pöffed-, pöffeteg 148.
pőrej 486.
préda 181.
prédikál- 181.
prém 176. 179.
pribék 169.
próba 178.
pudli 178
puffad- 103.
puha 89. 103.
puhan- 385.
pukkad- 103. 146.
puttony 178. 179.
puska 171.
pünkösd 171.

Rá 68. 660.
rab 170.
rág- 131.
rajkó 560.
rajt 142. 659.
rám, rád stb. 660.
ráma 178.
ránt- 66
ráró 289.
ráspoly 178.
ré (=*gödör*) 331.
reá 91.
redv 144.
redves 58.
réf 176.
reformál- 182.
rég 131.
régente 645.
regg 131.
reggel 84. 91. 129
regget- 419.
régi 62.
rejá 142
rejt- 142.
rejtek 489
remeg- 91.
rémítő, rémséges 61.
rémül 61. 117.
rend 170
rendül- 91.
reng- 91.

Digitized by Google

renyhe 119. 149.
répa 169.
repcze 170
rés 61.
reskontó 182.
resped- 148.
rest 148.
restell- 455.
restes 570.
rész 62.
részeg 61.
részegedik, részegszik 272.
reszket- 148.
rét 176.
retteg-, retten- 91. 134.
rév 181.
rév, reves 58. 299. 331.
réz 298.
ri- 70. 254. 255.
riad- 100.
riadal 497.
riaj 486.
riaszt- 100.
ribál- 129.
rikkan- 386.
riktájk 179.
ringat, ringáz- 410.
riog- 413.
riraj 486.
rivan- 386.
rivás 70.
ró- 72. 254. 255.
robaj 486.
robban- 129.
rogy- 96.
rohan- 96. 149.
rojt 143.
róka 72.
rokkan- 96. 386.
rokon 134.
rólam 660.
rombol- 96.
romol-, romlik 117. 220.
róna 169.
roncsol- 118. 135
rongalék 492.
ront- 96. 118. 184.
ropaj 486.
roskad- 149.
rost 143. 149.
rostély 176. 180.
rostok 180.
rossz 96.
rovás, rovok 96. 141.
rozs 170
rózsa 182.
rozsólis 182.
rög 131.
rögvest 514.
rögzik 222
röhej 486.
röpül- 134
rövid 94. 141.
rúg- 79.
rüh, rühes 103.

Sajdít- 88.
sajnál-, sajog- 142.
Sajó 354.
sajtalan 142.
sajtó 142
sakk 179.
sakter 179
salak 177. 178
saláta 182.
salyog- 123.
sanda 90.
sanyaru 80. 340
sár (*fn.*) 297.
sár (*mn.*) 215.
saráglya 178.
sárgaczukor 352.
sark, sarok 88 218. 311.
sarkantyú 80. 88.
sármány 354.
sarú 165. 166.
sátor 314.
savanyú 140. 147.
savó 140.
se 91.
sebes 128.
sebhedik, sebheszik 271.
séd 61.
segedelem 485.
segg 131. 147.
sehogy 353.
sehol 155. 353
sejt- 147. 178. 179
sekély 134.
sekrestye 182.
selejtes 178. 179.
sem 92
senki 353.
seprőlék 492.
ser 215
sereg 165. 166. 308.
sérelem 483.
serény 92.
serét 178.
serkent- 92.
sérszik, sérüdik 270.
sért- 58. 382.
sérül- 58
setét 92.
sí- 254 255.
siet-, sijet- 99. 142. 147.
sík 69.
síkamik 382.
síkat- 69.
síket 100.
síketes 570.
sikkaszt- 100.
siklik 223.
silák 489.
silány 100. 122.
silbak 179. 180
sincs, sincsen 600.
sinylik 69. 222. 223
sír- 70.
sirám 483.
sív- 70
sivány 141.
sivás 70.
sivó 69. 141.
skorpió 81.
só 72. 320. 324
sódar 177.
sódér 176.
sógor 176. 178.
soha 195. 353.
sohaj 486.
sok 96. 147.
sokadalom 376 485.
sokall- 455.
sólyom 314.
sor 96.
sorbást 516.
sors 182.
sovány 141.
soványodik, soványszik 272.
söpör- 165. 166. 218. 220
söprű 165.
sor 215.
sorény 91.
sotét 94 147. 479. 507.
sövény 141.
spék, spékel- 176.
spongya 182.
spórol- 176 178.
sróf 176.
sudár 103 128.
sugall- 394.
sugár (*fn.*) 103. 124. 300.
sugár (*mn.*) 103.
sujt- 102. 142. 147.
sukk 179.
sullog- 123.
súly 79. 125.
sulyok 102. 123.
summa 182.
súrol- 79.
suvad- 103 141.
sü, süv 103 330.
sükct 100.
sül- 103. 124.
süllő 103.
süllyed 102. 123.
sűly 125.
sűrű 79. 80. 340.
süthenyős 377.
süveg 166.

Szab- 88.
szabad 170. 462.
szabadít- 434.
szabadúl- 462.
szafaládé 177.
szag 131.
szaggat- 419.
szaj 139.
száj 66 144. 147. 224.
szajkó 169.
szajlik 139
szakad- 88.
szakajszt- 378.
szál 66. 124.
szalad- 88. 123
szalag 123.
szalajszt- 378.
szall- 66. 88. 124.
szalma 174.
szalmatáz 362.
szamár 218. 300.
szapora 172.
szaporodik, szaporoszik 272.
szar 154.
szár 66
szárad- 66.
szárasztt- 453.
száraz 66. 145.

Digitized by Google

szarú, szarv 104. 144. 336.
szebb 563.
szecska 171.
szed- 91.
szeder 154.
szederj 145.
szédül- 61.
szeg 92. 131.
szeg- 82 131.
szeglet 92.
szegődik 82
szégyen 62. 130.
szégyenkezik 467.
szék 164.
szék (*tojás székje*) 61.
szekér 301.
szél (*szelet*) 164 166. 297.
szél (*valamnek széle*) 62. 124.
szel- 124.
széled-, *szélled-*, *szélleg* 123.
szelíd 71. 92.
széllyel 123.
szélcész 63.
szem 92. 119. 147.
személy 63
szemérem 63.
szemét 169. 302.
szemöldök 152. 353.
szén 58. 120 298.
széna 169. 173.
szent 172.
szép 136.
szer 92.
szerda 171. 173. 174. 218.
szerencse 171. 172 173. 174.
szerént, *szerint* 684.
szerető 344.
szerez- 247.
szerkeszik 263 268.
szerte 86.
szerü 164 165. 166.
szid- 100.
szigony 100.
szíj 69. 145.
szikrás 175.
szikkad- 100.
szikra 173.
szilacs 174.
szilaj 100
szalánk 100. 123. 522.
szilány 522.
szilony 100.
szinte 86.
szip- 471.
szirt 100. 136.
szít- 70.
szitok 100. 135.
szív 70. 144. 320. 329.
szív- 70. 143. 254. 255. 258.
szivács 100.
szivall- 394.
szó 72. 320 323.
szobor 171.
szoknya 170.
szolga 172 173. 218.
szóll- 375. 453.
szombat 170. 172.
szomjas 354.
szomjú 81. 289. 354.
szomorú 80. 336.
szomszéd 169. 172.
szop- 136
szorgos 520.
szorít-, *szoros*, *szoral-* 96
szö- 74. 254
szöke 74
szölö 164. 166. 344.
szörnyü 80 94
szösz 150.
szörés 141.
szú 79 328.
szulák 489.
szundikál- 102.
szunnyad- 102. 119.
szunyák 489.
szunyog 166
szür- 79
szural- 397.
szurdál- 400.
szurdok 103.
szurdok 96
szurtos 103.
szü 320. 329.
szücs 166
szugy 102. 131.
szuk 79.
szul- 79. 102.
szule 85
szun- 79.
szür 79. 164.
szürcnek 384.
szürke 85. 103.
Tág 66.
tajték 63.
takaros 520.
taksa 182.
talál- 122.
találkozik 270.
talán 67.
taliga 122.
tallér 176.
talp 122.
támad-, *támolyog-* 117.
tanít- 41. 434. 435.
tántorog- 118
tanúl- 435.
tapad- 134
táplál- 399.
tapod-, *tapos-* 88.
tár- 66.
taraczk 173.
tárnok 170.
társél 75.
tarsoly 178. 180. 315.
tartalék 492.
taszít- 88. 148. 392
tát- 66.
tavak 141.
tavat 88.
távol, *távoz-* 66. 141.
te 63. 91.
tea 177
tébolyog- 129.
téfél 353.
tégeg 63. 128.
tegez 145.
tégla 181.
tegnap 92. 353.
tehát 353.
téhely 179.
tehén 59. 218. 301.
teher 82. 174. 315. 316.
tej, *téj* 82. 299.
tejbekása 364.
teként- 388.
teker- 134.
teknő 165 343.
tel 58. 123. 214. 293.
tele 83. 85. 123.
telek 133. 308.
telepedik 122.
telepszik 268. 269.
teletszakla 651.
telik 83.
templom 182.
tenger 165. 166.
tennap 118.
ténta 181. 182.
tenyér 59. 300.
tép- 62. 134.
tépáz- 410.
tepsi 166.
tér 58. 297.
tér- 58.
térd 164. 225.
tereh 289.
teremtő, *teremtes* 129.
terhes 149.
terít-, *terül-* 82.
terjed- 58. 82. 142.
termel-, *termeszt-* 376.
testvér 63.
tesz- 63 90. 245. 258 - 260 424.
tészta 173
tétel 63 498.
tételem 484.
tetem 134.
tétova 62.
tető 225. 341. 344.
tetszik 82. 223. 263.
tetü 80 134. 336.
tetves 140.
teve 166
téved- 62. 140.
tévelyeg- 62.
tevés, *tevő*, *tevékeny* 141.
ti 99.
tikkad-, *tikkaszt-* 100.
tilalom- 100. 484.
tilos 100. 520.
tiloszik 263—268.
tilt- 100. 123. 382.
tipor- 100.
tippan- 385.
titok 100.
tíz 145.
tó 72. 321. 324.
tojik 144. 222.
tokló 343.
tol- 124.
tolakozik, *tolakszik* 270.
toll 97. 124. 338.
tolvaj 96. 122. 140. 469.
tombol- 97.

Digitized by Google

tompa 172.
topp 136.
tor 166.
torok 96. 219.
torony 177.
torzsa 182.
tosz- 150.
toszit- 392.
tova 88.
trágya 182.
trón 176.
tő 74. 219. 320. 322. 325.
tő (= *tű*) 74.
több 94. 563. 696.
tőgy 74. 153.
tőke 74. 85.
től, *tőn*, *tőnek* 628.
tőlem 664.
tölt- 83. 92. 94.
töm- 94. 120.
tömérdek 63.
tömjén 169.
tömlő 344.
tömlöcz 170.
töp-, *topped-*, *töpörödik* 133.
töpörtyű 80.
tör- 232.
törik 232. 440.
törekszik 268. 269
tőrol- 94.
törpe 85. 94. 134.
töris 101.
tőzeg 164.
tuczat 179.
tud- 103.
túl 79.
tulajdon 103. 122. 128. 469.
tulok 166
tunya 102.
túró 164
tusakodik 103. 149.
tuszkol- 103. 148.
tűzok 164. 166.
tű 74. 330.
tűdő 102.
tükor 164. 314.
tülem 664. 674.
tür- 79. 164.
tűz 79. 145.
tűz- 407.

Tyük 132. 164

Uccza 171. 551.
udvar 174.
udvarnok 170.
ugor, *ugrál* 103.
ugrik 220. 221. 222. 223.
úgy 132.
ugyan 130.
új 79. 145.
ujdon 128
ujj 79. 145. 152.
ún- 79
unoka 173.
unszol- 103.
úr 79.
uracs 549.
uradalom 485.
úsz- 79.
uszamik 383.
út 79. 216.
útál- 79. 134.
utcza 171. 551.
utó 339. 343.
utolsó 134.
uzsora 182.

Üdvös 103.
üdröz 100. 128. 145.
üdvözöl- 103.
ügy, *ügyes* 103. 152.
ük 103.
ül- 103. 124.
ül-, *ütl-* (*ünnepet*) 123.
üldoz- 103. 122.
ülepedik 393.
ülepszik 268. 269.
üllő 123.
ünnep 41. 43. 84 100. 103. 354.
ünő 164 165. 314.
üreg, *üres* 103. 152.
ürom 165.
üst 103
üszö 153.
üszog 103 148
üt- 103. 136. 152.
ütkozik 103
ürölt- 103.
üz- 79. 152
üzekedik 152.
üzen- 103. 152.

Vacsora 172.
vad 131.
vádol- 66. 88.
vág- 131.
vágy- 132.
vagy (*ige*) 132. 598.
vagy (*kszó*) 131.
vagyok 88. 620. 621.
vagyon, *van* 88. 273.
vaj 88. 145
váj- 144. 222.
vajúdik 270.
vakar- 134.
vál- 66.
vala 122
valál 496.
válamik 384.
válasz 154. 472.
választ- 437.
vall- 88. 124. 233.
váll 124.
való 343.
válú 164. 165.
vándor 178.
vánkos 170.
vápa 139.
vár- 66.
varga 89.
varjú 88.
varr- 88. 124. 125. 235.
vas 150.
vastag 148.
véd- 61.
veder 218.
vég 62. 131.
végez- 248.
vegyít- 129.
vehem 317.
veje 326.
vék 139.
véka 58.
vekni 178.
vékony 61.
vél- 61.
velem stb. 693. 694.
vellál 496.
vélő 123. 139.
vemhedik, *vemheszik* 272.
vén 62 120.
vénhedik, *vénheszik* 271.
vengye 170.

vép- 139.
ver- 82. 218. 244.
vér 62. 139. 214. 293. 303.
verdik 406.
veréb 169. 172. 302.
verejték 142.
vérhedik, *vérheszik* 271.
verődék 488.
verőfény 353.
vers 177.
vés-, *véső* 61.
vese 85.
vész 298.
vesz-, *vész-* 82. 154.
vesz- (*venni*) 90. 222. 258. 260.
vesszö 344.
veszejszt- 378.
veszejt- 142.
veszekszik 268. 269.
vesztegel- 397.
vet- 82 136. 237. 244. 245.
vétek 62.
vevő 141.
vezér, *vezet-* 143.
vézna 58.
viadal 498.
vicsorgat-, *vicsorít-* 100.
vides 129.
vigyáz- 130. 410.
világ 100. 123. 131.
villám 100. 123.
villámlik 222. 223.
villog- 100. 123.
virág 100. 131.
virrad- 100 124.
virradóban 700.
virraszt- 100
virgács 375.
virít-, *virúl-* 100.
visel- 99.
vész- 99. 222. 245. 256—260.
vissza 100. 148. 643.
viszont 100. 148.
vitezkedik 467.
vivő 141.
víz 70. 129. 145.
víza 100.
vizslál- 399.
volt 96. 122

Digitized by Google

von- 261. 262.
vonal 497.
vonz- 407.
vő 73. 326.
vödör 171.
vőfély 63.

Zabar- 129.
zabola 173.
zagyvalék 492.
zaj, zajlik 139.
zálog 171.
záp 66.
zár- 66.
zavar 471.
zavar- 129. 140. 471.
zászló 169 344.
zeng- 233.
zérus 181.
zikker 179.
zokszó 371.
zománcz 178.
zörej 486.
zubbony 171.
zuhaj 486.
zúza 226.

Zsák 180.
zsámoly 178. 180.
zsellér 169. 170.
zsémbel-, zsémbes 58.
zsemlye 177. 180.
zsibaj 486
zsilip 173
zsinaj 487.
zsindely 180.
zsinór 178. 180
zsír 169.
zsivaj 486.
zsold 180.
zsombék 63.
zsugori 103. 139.
zsugorog- 139.

Digitized by Google

TARTALOMJEGYZÉK.

Lap.

Előszó . . . . . V.

A nyelvtan módszerei és forrásai VII.

ELSŐ RÉSZ: **Hangtan.**

Első szakasz.

A magyar nyelv kiejtése.

1. Bevezető 3
2. A beszélő szervek 4
3. A hangok képzése és osztályozása 6
4. A magánhangzók képzése és osztályozása 7
5. A magánhangzók használata . 10
6. Kettős magánhangzók (diphthongusok) 15
7. A mássalhangzók képzése és osztályozása 16
8. A mássalhangzók használata 20
9. Hosszú és kettős mássalhangzók 24
10. A hangok kapcsolatai . . 27
11. Hangsúly 29
12. A szótagok alakulása és hangsúlya 31
13. Szóhamok alakulása és hangsúlya 32
14. Mondatok alakulása és hangsúlya 34
15. A hang magasságának változása a mondatban . . . 35
16. Magánhangzók illeszkedése . 36

Lap.

Második szakasz.

A magyar nyelv hangalakjának története.

Bevezetés. A hangok változásai . 39

Első fejezet.

Az egyes hangok története.

A) A magánhangzók története 55
I. Hosszú magánhangzók . . 55
1. *é* 55
A) A nyiltabb *é* 57
B) A zártabb *é* 60
C) Szó végén álló *é* 65
2. *á* 66
3. *í* 68
4. *ó*, *ő* 71
5. *ú*, *ű* 78
II. Rövid magánhangzók . . 81
1. *e* 81
2. *a* 87
3. *ö* 90
4. *ö* 93
5. *o* 95
6. *i* 98
7. *u*, *ü* 102
8. A tövégi magánhangzók . . 105
III. A magánhangzók történetének áttekintése 108
B) A mássalhangzók története . 114
I. Orrhangok 114

Digitized by Google

Lap.
II. Folyékony hangok 121
III. Zöngés (lágy) explosivák . . 126
IV. Zönge nélküli (kemény) explosivák 132
V. Zöngés (lágy) spiransok . . 138
VI. Zönge nélküli (kemény) spiransok 146
VII. Elveszett mássalhangzók . 150
VIII. A mássalhangzók történetének áttekintése 155
A jövevényszavak hangjainak története 161
I. Török eredetű szavak . . . 162
II. Szláv eredetű szavak . . . 167
III. Német eredetű szavak . . . 175
IV. Olasz és latin eredetű szavak 180

Második fejezet.

A hangok összefűzésének története.

1. A beszéd egyes részeinek alakulása 183
2. Hangsúly 187
3. Magánhangzók illeszkedése . 189

Függelék.

I. A magyar írás története . . 196
1. Az írott emlékek kora . . 197
2. A nyomtatványok kora . . 203
II. A helyesírás fejlődése . . . 208

MÁSODIK RÉSZ: **Alaktan.**

Bevezetés. A szótők 213
I. Az igetők.
A) A kötőhangzó megléte vagy hiánya 227
B) A kötőhangzó minősége . . 240
C) A változatlan igetők . . . 242
D) A *t*-végű igetők 243
E) A hangzórövidítő igetők . 243
F) A hangzóvesztő igetők . . 246
G) A tiszta *v*-hangú igetők . . 254
H) Az *sz* hanggal bővülő *v*-tők 258
I) Az *sz* vagy *d* hanggal bővülő *v*-tők 263
K) A *vagyon, megyen* igék . 273

Lap.
A) A határozó-ragok.
II. A névszótők.
A) A kötőhangzó megléte vagy hiánya 274
B) A kötőhangzó minősége . . 279
C) A változatlan névszótők . . 286
D) Az *a, e* végű névszók . . . 286
E) A hangrövidítő névszótők . . 292
F) A hangzóvesztő névszótők . . 307
G) A *v*-hangú névszótők . . . 319
H) *Ó, ő* és *ú, ű* végű névszók . 341

Első szakasz

A szavak összetétele 351
I. Összetett igék 358
II. Összetett főnevek 360
III. Összetett melléknevek . . . 365
IV. Összetett számnevek . . . 368
V. Összetett névmások 368
VI. Összetett határozó szók . . 369
VII. Összetett kötőszók 370
Hibás összetételek 370

Második szakasz.

A szóképzés.

Bevezetés 372

Első fejezet.

Igéből való igeképzés.

A) A tehető ige képzője . . . 380
B) Mozzanatos képzők 381
(*-am, -em* 383., *-an, -en* 384., *-ant, -ent* 388., *-int* 389., *-ít* 392., *-ap, -ep* 393., *-all, -ell* 394.)
C) Gyakorító képzők 394
(*-l, -ol, -el, -öl* 396., *-al, -el* 397., *-ál, -él* 398., *-lál, -lél, -lal, -lel* 399., *-dál, -dél, -dal, -del* 400., *-csol, -csöl, -csöl, -csál, -csél* 400., *-gál, -gél, -gal, -gel* 401., *-dogál, -dögél, -dogal, -dögel* 402., *-kol, -köl, -kál, -kél* 404., *-d* 405., *-kod, -köd, -köd* 406., *-dok, -dök, -dök* 406. *-dokol, -dökel, -dököl* 406., *-z* 407., *-sz* 408., *-doz, -döz, -döz* 408., *-áz, -éz*

Digitized by Google

Lap.

410, *-ász, -ész* 410, *-s* 411., *-dos, -dés, -dös* 411., *-g* 412., *-log, -lyog* 414., *-ng* 415, *-gat, -get* 416., *-r* 420., *-orog, -ërëg, -örög* 422.)

D) A kezdő igék képzése . . . 422
(*-odik, -amodik* 423., *-dúl, -dűl* 423.)

E) A műveltető igék képzése . . 424
(*-t* 425., *-at, -et* 428., *-tat, -tet* 430., *-ajt, -ejt, -ít* 432., *-aszt, -eszt* 435., *-l* 437.)

F) A visszaható igék képzése . . 439
(*-ódik, -ődik* 440, *-ózik, -őzik* 442., *-ódzik, -ődzik* 444, *-kodik, -kedik, -ködik* 445, *-kozik, -kezik, -közik* 447., *-úl, -űl* 448.)

G) A szenvedő igék képzése . . 450

Második fejezet.

A névszóból való igeképzés . . 452
(*-l* 453., *-ll* 454., *-h, -f* 456., *-z* 458., *-dz* 460., *-ász, -ész* 461., *-úl, -űl* 462., *-odik, -edik, -ödik* 463., *-ít* 465., *-kodik, -kedik, -ködik* 465.)

Harmadik fejezet.

Igéből való névszóképzés.

Bevezetés 468

I. Igéből való főnevek . . . 470
(*Képző nélkül* 470., *-ás, -és* 472., *-más, -mes* 475., *-at, -et* 476., *-t* 479., *-alom, -elem* 482., *-dalom, -delem* 484., *-aj, -ej* 486., *-ék* 488., *-dék, -adék, -edék* 490., *-lék, -alék, -elék* 491., *-ték, -atek, -etek* 493., *-mány, -mény* 494., *-vány, -vény* 495., *-ál, -el, -al, -el* 496., *-adal, -edel* 497., *-tal, -tel, -atal, -etel* 498., *-ály, -ely* 498., *-ár, -ér* 499., *-asz, -esz* 500., *-aka, -eke* 500., *-tyn, -tya* 501.)

Lap

II. Igenevek 503
(*-ó, -ő* 503, *-andó, -endő* 505., *-tt, -t* 506., *-ni* 508., *-va, -ve, -ván, -vén* 511., *-vást, -vést* 514., *-atta, -ette* 516.)

III. Igéből való melléknevek . . 518
(*-ós, -ős* 518., *-ékony, -ékény* 520., *-ánk, -énk* 522., *-a, -e* 522., *-i* 524., *-atag, -eteg* 525., *-atlan, -etlen* 528.)

Negyedik fejezet.

Névszóból való névszóképzés.

I. Számképzés 533
(*-k* 533, *-i, -ai, -ei, -jai, -jei* 536.)

II. Mértéket kifejező képzők . 541

Kicsinyítő képzők 541
(*-cska, -cske* 543., *-ka, -ke* 545., *-ika, -ike* 548., *-csa, -cse, -cs, -csi* 549., *-cza, -cze, -icza* 551., *-ís, -us, -ús, -s* 552., *-ál, -gy* 554., *-dad, -ded* 556., *-i* 558., *-di* 559., *-ó, -ő* 560., *-kő, kő* 560.)

Nagyító képző: *-ók, -ök* . . 561

A fokozás képzői . . . 562

A *-nyi* képző . . . 567

-kora 568

III. Összetartozást jelentő képzők 569
(*-s* 569., *-ú, -ű* 571., *-talan, -telen, -tlan, -tlen, -atlan, -etlen* 574., *-i* 577., *-ó* 581., *-nő* 582., *-só, -sű* 582., *-d* 584.

IV. Az elvont főnevek képzője: *-ság, -ség* . . 585

Harmadik szakasz.

A szóragozás.

Bevezetés 587

Első fejezet.

Az igeragozás 587

I. A személyragok.

Bevez. Az ikes és igeragtalan ragozás 588

Digitized by Google

Lap.
A) Az alanyi személyragok . . 592
(1. sz. *-m, -k* 592., 2. sz. *-l, -sz* 595., 3. sz. *-n, -ik* 599., több. 1. sz. *-nk, -unk, -ünk* 602., több. 2. sz. *-tok, -tek, -tök* 604., több. 3. sz. *-nak, -nek* 604.)
B) A tárgyas személyragok . . 605
a) Második személyű tárgy . . 605
b) Harmadik személyű tárgy . 606
(1. sz. *-m* 606., 2. sz. *-d* 607., 3. sz. *-ja, -i, -a, -e* 608., több. 1. sz. *-juk, -jük* 610., több. 2. sz. *-játok, -itek* 614., több. 3. sz. *-ják, -ik* 615.)
Tárgyas alakok összezavarása az imperativussal 617
II. Az idők és módok képzése . 619
(*ír*, 619., *írt*, 622., *irand*, 625., *ira*, 626., *írna*, 629., *írjon* alakok 630.)
Az összetett igealakok 635
(*írt vala*, 636., *írt volna*, 636., *írt legyen*, 637., *ír vala*, 638., *írni fog*, 638.)

Második fejezet. Lap.
A névragozás 640
A) A határozó ragok.
Bevezetés. Határozó ragjaink ugor elemei 640
1. A tárgyeset ragja . . . 646
2. A *-ben, -be, -ből* ragok . 652
3. Az *-n, -ról, -ra* ragok . . 655
4. A *-nál, -től, -hoz* ragok . 662
5. A *-nek* rag 668
6. A *-vá, -vé* rag 671
7. Az *-úl, -ül* rag . . . 674
8. Az *-ig* rag 679
9. A *-tt* rag 681
10. A *-nott, -nól, -ni* ragok 682
11. Az *-ént* rag 684
12. A *-ként* rag 685
13. Az *-nként* rag . . . 687
14. A *-kép* rag 690
15. A *-vel* rag 692
16. A *-stul, -stül* rag . . . 694
17. A *-lag, -leg* rag . . . 697
18. A *-lan, -len* rag . . . 698
19. Az *-ért* rag 700
20. A *-kor* rag 702
21. A *-szer* rag 705
B) A birtokos személyragok . 707
Szómutató 717

Digitized by Google

SAJTÓHIBÁK.

4.	l.	4.	s.	nevezünk e	*helyett olv.*	nevezünk, e
70.	l.	10.	s. al.	*mes*	» »	*hímes*
91.	l.	23.	s.	*rënd*	» »	*rëng*
118.	l.	1.	s.	sugor	» »	s ugor
162.	l.	12.	s.	dejekor	» »	idejekor
242.	l.	7—10.	s.	a második jegyzet végére való		
380.	l.	a czímben		I. Igeképzés	*helyett olv.*	Igeképzés
685.	l.	8.	s.	*intén*	» »	*intéz*

RÖVIDÍTÉSEK.

Nyr. = Magyar Nyelvőr.
NyK. = Nyelvtudományi Közlemények.
MNyszet. — Magyar Nyelvészet (Hunfalvy P. folyóirata).
NySz. — Magyar Nyelvtörténeti Szótár.
Tsz. = Magyar Tájszótár (rendszerint a régibb Tsz.; az újabb Tsz. így is: Tsz²).
CzF. — Czuczor és Fogarasi, M. Nyelv Szótára.
NépkGy. — Arany—Gyulai: M. Népköltési Gyüjtemény.
Ar. = Arany János.

Más újabb írók eléggé fölismerhetőleg vannak idézve. A régibb források a NySz. rövidítéseivel vannak idézve, s ezek végett oda utasítjuk a szives olvasót. A régibb adatoknál néha csak a század van megemlítve: ilyenkor a pontosabb idézet a NySz.-ban található.

Digitized by Google

A MAGYAR NYELV.

A művelt közönségnek

Irta: SIMONYI ZSIGMOND.

Két kötet. — Ára fűzve 2 frt.

Első kötet: **A magyar nyelv élete.** — Bevezetés: Nyelv és nyelvtudomány. I. A magyar nyelvnek eredete és rokonai. II Idegen hatások. III. Nyelvtörténet és nyelvemlékek IV. A népnyelv és a nyelvjárások. V. Irodalmi nyelv, nyelvujítás, nyelvhelyesség.

Második kötet: **A magyar nyelv szerkezete.** — I. Hangok, hangváltozások, helyesírás. II. Összetétel és szóképzés. III. A jelentések viszontagságai. IV. A szófejtés. V. A ragozás. VI. A mondattan.

NYELVEMLÉKEINK

A KÖNYVNYOMTATÁS KORÁIG.

Irta: ZOLNAI GYULA.

25 mellékletbeli s egy szövegközi hasonmással.

Ára fűzve 6 frt.

A Magyar Nyelvjárások

osztályozása és jellemzése.

Irta: BALASSA JÓZSEF.

Melléklet: a magyar nyelvjárások térképe.

Ára fűzve 1 frt 80 kr.

Magyar Nyelvtörténeti Szótár

a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvujításig.

Szerkesztették: SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND.

Három kötet. Ára fűzve 30 frt., fél-bőrkötésben 12 frt.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR.

Szerkesztette: SZINNYEI JÓZSEF.

Mintegy 20 füzetben. Ára 1—1 frt.

Digitized by Google

Digitized by Google

160 f 98

64

Digitized by Google

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

JAN 9 '67 H
1316857
CANCELLED

NOV 24 '67 H
1718406
CANCELLED

3284583
Canceled
MAR 24 '71 H

3256419
FEB 25 '71 H
CANCELLED

Canceled
APR 22 '71 H
3216942

Digitized by Google

2225.8.10
Tuzetes magyar nyelvtan tortenet
Widener Library 003703596
3 2044 086 545 878

Digitized by Google